

K. MARX-F. ENGELS

DE LA

Karl Marx
Friedrich Engels

Karl Marx
Friedrich Engels

Dela

Dvadeset prvi tom

Preveli

Moša Pijade i Rodoljub Čolaković

Urednik

Dime Bojanovski

Redaktori

Radivoj Davidović i Milorad Simonović

Institut
za izučavanje
radničkog pokreta

Prosveta
izdavačko preduzeće

KARL
MARX
FRIEDRICH
ENGELS

DELA

TOM 21

BEOGRAD 1974

Napomena Redakcije

Naša javnost se počela upoznavati s Marxovim *Kapitalom* neposredno posle prvog izdanja njegovog prvog toma 1867. U listu »Radnik«, koji je pokrenuo Svetozar Marković, objavljeno je 1872. godine nekoliko odlomaka iz 8. glave prvog toma *Kapitala*, a kasnije su prevedeni i neki delovi 11, 12, 13, 14. i 23. glave (u listu »Omladina« 1877. i 1888. godine i u nekim drugim periodičnim publikacijama). Godine 1900. izišao je u Ženevi u srpskohrvatskom prevodu Drag. T. Vladislavljevića izvod iz *Kapitala* koji je za francuske čitaoce priredio Gabriel Deville.

Sistematski rad na približavanju ovog epochalnog dela jugoslovenskom čitaocu vezan je, međutim, za ime Moše Pijade. On je 1924. godine objavio prevod skraćenog izdanja *Kapitala* koje je priredio Julian Borchardt (Berlin, 1920). Prevođenje originalnog teksta *Kapitala* Moša Pijade je počeo i završio za vreme svog dugog tamnovanja u kazamatima stare Jugoslavije. Prvi tom je preveo u tamnici u Sremskoj Mitrovici s Rodoljubom Čolakovićem, a drugi i treći tom preveo je sam u kaznenom zavodu u Lepoglavi.

Rukopis prvog toma krišom je iznesen iz lepoglavske tamnice u leto 1932. godine. Za štampu su ga pripremili August Cesarec i Veselin Masleša, a objavilo ga je izdavačko preduzeće »Kosmos« 1933. godine u Beogradu. Iz zatvora je proturen i prevod drugog toma, koji je za štampu priredio Veselin Masleša, a koji je objavljen, takođe u Beogradu, 1934. godine. Treći tom je izdat prvi put tek 1948. godine, posle drugog izdanja prvog i drugog toma u prethodnoj godini. Celo delo je objavljeno i u Zagrebu 1947-1949. i još triput u Beogradu — 1958-1961, 1964-1965. i 1968. godine.

Sem na srpskohrvatski, *Kapital* je kod nas preveden i na slovenački i makedonski jezik. Još 1933. godine u Ljubljani je štampano Borchardtovo popularno izdanje u prevodu Oskara Drenika (pseudonim Staneta Krašovca), a 1952. je ponovljeno. Godine 1961. objavljen je u Ljubljani prvi tom *Kapitala* u prevodu S. Krašovca, J. Goričara, I. Lavrača i M. Veselka, a 1967. drugi tom u prevodu Aleksandra Bajta. Na makedonskom jeziku prvi tom *Kapitala* je objavljen 1953. godine u Skopju u prevodu Dimeta Bojanovskog.

Za ovo izdanje preuzet je prevod Moše Pijade, s tim što je upoređen s tekstom nemačkog izdanja iz 1962 - 1964. godine (Marx-Engels, *Werke*, Dietz Verlag, Berlin) i s tekstom ruskog izdanja iz 1960 - 1962 (К. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, издание второе, Москва). Gde im se učinilo potrebno, uglavnom radi rektifikovanja navoda iz engleskih i francuskih autora, redaktori su se služili i novijim engleskim i francuskim izdanjima ovoga dela.

Redaktorske intervencije se odnose najvećma na jezičko preciziranje i na ujednačavanje terminologije, pri čemu su neki termini i izmenjeni. Najznačajnije su izmene zamena izraza *prometna vrednost* (u originalu *Tauschwert*) izrazom *razmenska vrednost* i izraza *životne namirnice* (u originalu *Lebensmittel*) izrazom *životna sredstva*.

Po ugledu na pomenuto nemačko i rusko izdanje, citati koje je Marx navodio iz dela raznih autora dati su u osnovnom tekstu u najviše slučajeva u prevodu, a na kraju knjige, u Dodatku, na jeziku originala. U ove citate Marx je ovde-onda ubacio poneku reč radi objašnjenja ili komentara. Takvi umeci su stavljeni u oble zagrade.

Zbog specifičnog karaktera i velikog broja autorskih napomena ispod teksta, način njihovog obeležavanja u *Kapitalu* je drukčiji nego u ostalim tomovima ovoga izdanja. Marxove beleške su označene brojevima koji u svakom odeljku počinju od 1, a od teksta su odvojene *kratkom* horizontalnom crtom. Engelsovi dodaci tim beleškama (a i osnovnom tekstu, kojih ima u sva tri toma, a najviše u trećem) stavljeni su u vitičaste zagrade i na kraju obeleženi inicijalima — F. E. Redakcijske beleške su označene brojevima sa zvezdicom koji na svakoj stranici počinju od 1; one su od ostalog teksta odvojene *dugom* horizontalnom crtom. Redakcijske napomene obeležene su, kao i u ostalim tomovima, izdignutim brojevima u uglastim zagradama, a date su na kraju knjige; brojevi počinju od 1 i teku neprekidno. Redakcijski umeci u tekst stavljeni su, kao i u ostalim tomovima, u uglaste zagrade.

KARL MARX

Kapital

Kritika političke ekonomije

Prvi tom

Knjiga I

Proces proizvodnje kapitala

Posvećeno
mom nezaboravnom prijatelju,
smelom, vjernom, plemenitom proleterskom prvoborcu

Wilhelmu Wolffu

koji je rođen u Tarnauu 21. juna 1809,
a umro u izgnanstvu u Mančesteru
9. maja 1864.

Predgovor prvom izdanju^[1]

Delo čiji prvi tom predajem javnosti nastavak je moga spisa *Prilog kritici političke ekonomije*, koji sam objavio 1859. Za dugi vremenski razmak između početka i nastavka krivo je moje dugogodišnje bolovanje, koje me je u radu često prekidalo.

Sadržinu svog ranijeg spisa sažeto sam dao u prvoj glavi ovog toma.^[2] Nisam to učinio jedino radi povezanosti i potpunosti, nego sam i način izlaganja doterao. Ukoliko je priroda predmeta iole dopuštala, ja sam ovde razradio mnoge momente koji su ranije bili samo nagovešteni, dok naprotiv, ponešto što sam tamo opširno izložio, ovde samo nagoveštavam. Naravno, odeljci o istoriji teorije vrednosti i novca sad su sasvim izostali. Ipak će primedbe ispod teksta uz prvu glavu otkriti čitaocu ranijeg spisa nove izvore za tu istoriju.

Svaki je početak težak, važi u svakoj nauci. Zato će i biti ponajteže razumeti prvu glavu, osobito odeljak koji sadrži analizu robe. A što se tiče same analize supstancije vrednosti i veličine vrednosti, uprostio sam je što sam više mogao.¹ Oblik vrednosti, čiji je gotov lik novčani oblik, vrlo je prazan i jednostavan. Pa ipak se ljudski duh više od 2000 godina uzaludno trudio da ga prozre, mada je bar približno uspeo da analizuje mnogo sadržajnije i složenije oblike. Zašto? Zato što je lakše proučavati izgrađeno telo nego njegovu ćeliju. Osim toga, u analizi ekonomskih oblika ne možemo se poslužiti ni mikroskopom, ni hemijskim reagencijama. Njih mora zameniti moć apstrahovanja. Međutim, za buržoasko društvo robni oblik proizvoda rada ili vrednosni oblik robe jeste ekonomski ćelijski oblik. Čoveku bez obrazovanja čini se da se analiza tog oblika vrti u samim domišljanjima. Doista se tu i radi o domišljanjima, ali samo kao u mikrološkoj anatomiji.

¹ Ovo mi se učinilo utoliko potrebnije što me je i F. Lassalle, koji veli da je u jednom odeljku svoga spisa protiv Schulze-Delitzscha dao »duhovnu kvintesenciju« mojih izlaganja o ovim temama, u velikoj meri rdavo razumeo.^[3] Uzgred rečeno: kad F. Lassalle, ne navodeći izvor i skoro doslovno i s terminologijom koju sam ja stvorio, uzajmljuje iz mojih spisa sve opšte teorijske postavke svojih ekonomskih radova, kao, npr., postavke o istorijskom karakteru kapitala, o vezi između odnosa proizvodnje i načina proizvodnje itd., itd., on to svakako čini iz propagandnih razloga. Ja, razume se, ne govorim o njegovom izlaganju detalja ni o primeni u praksi: s tim ja nemam ništa.

Zbog toga, ovoj se knjizi neće moći prebaciti da je teško razumljiva, izuzev odeljka o obliku vrednosti. Ja, naravno, podrazumevam čitaoce koji hoće da nauče nešto novo, koji, dakle, i sami hoće da razmišljaju.

Fizičar posmatra prirodne procese bilo tamo gde se oni pokazuju u najizrazitijem obliku i gde ih najmanje mogu zamutiti uticaji koji ometaju posmatranje, bilo praveći eksperimente pod uslovima koji obezbeđuju čisto razvijanje procesa, ako za to ima mogućnosti. Ono što ja u ovom delu imam da istražim jesu kapitalistički način proizvodnje i odnosi proizvodnje i prometa koji mu odgovaraju. Dosad je Engleska klasična zemlja toga načina proizvodnje. To je razlog što ona služi kao glavna ilustracija za moje teorijsko izlaganje. Ali ako nemački čitalac bude hteo da farisejski sleže ramenima kad se govori o položaju engleskih industrijskih i poljoprivrednih radnika, ili da se optimistički umiruje mišljenjem da u Nemačkoj stvari ni izdaleka nisu tako loše, onda mu moram doviknuti: De te fabula narratur!^[4]

U samoj stvari, ne radi se o višem ili nižem stupnju razvitka društvenih antagonizama koji proističu iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje. Radi se o samim tim zakonima, o tim tendencijama koje deluju i ostvaruju se gvozdenom nužnošću. Zemlja koja je industrijski razvijenija pokazuje manje razvijenoj zemlji samo sliku njene sopstvene budućnosti.

Ali ostavimo to po strani. Tamo gde se kapitalistička proizvodnja u nas potpuno odomaćila, npr. u pravim fabrikama, prilike su mnogo gore nego u Engleskoj, jer nema protivteže koju čine fabrički zakoni. U svim ostalim oblastima, i mi i sav ostali zapad evropskog kontinenta patimo ne samo od razvitka kapitalističke proizvodnje, nego i od njenog nedovoljnog razvitka. Pored modernih nevolja, pritiskuje nas i čitav niz nasleđenih nevolja, koje potiču otuda što još uvek vegetiraju starinski, preživeli načini proizvodnje, praćeni nesavremenim društvenim i političkim odnosima. Ne patimo samo od živih, nego i od mrtvih. Le mort saisit le vif!^{1*}

Socijalna statistika u Nemačkoj i u ostalim zapadnim zemljama evropskog kontinenta bedna je kad se upoređi s engleskom. Pa ipak i ona podiže veo upravo toliko da se iza njega može nazreti Meduzina glava. Mi bismo se užasnuli svojih sopstvenih prilika kad bi naše vlade i parlamenti, kao u Engleskoj, uveli periodične anketne komisije za ispitivanje ekonomskih prilika, kada bi te anketne komisije bile naoružane istim ovlašćenjima za istraživanje istine kao u Engleskoj i kad bi se u tu svrhu mogli naći isto toliko stručni, nepristrasni i bespoštedni ljudi kao što su engleski fabrički inspektori, lekari-izvestioci o »Public Health«-u (narodnom zdravlju), poverenici za proučavanje eksploatacije žena i dece, stambenih prilika i ishrane itd. Perseju trebaše maglena kapuljača za borbu protiv čudovišta. A mi navlačimo maglenu

^{1*} Mrtvi sa sobom vuče živog!

Das Kapital.

Kritik der politischen Oekonomie.

Von

Karl Marx.

Erster Band.

Buch I: Der Produktionsprocess des Kapitals.

Das Recht der Uebersetzung wird vorbehalten.

Hamburg

Verlag von Otto Meissner.

1867.

New-York: L. W. Schmidt. 24 Barclay-Street.

Naslovna strana 1. izdanja I toma «Kapitala»

kapuljaču preko ušiju i očiju da bismo mogli poricati da čudovište postoji.

Ali se ne smemo obmanjivati. Kao god što je američki rat za nezavisnost u 18. stoleću bio zvono na uzburu za evropsku srednju klasu, tako je isto američki građanski rat 19. stoleća pozvao na uzburu evropsku radničku klasu. Proces socijalnog prevrata može se u Engleskoj rukom opipati. Kad se on u njoj bude razvio do izvesne tačke, moraće uticati na evropski kontinent, gde će ići u brutalnijim ili humanijim oblicima, prema stupnju razvitka same radničke klase. Nezavisno od ma kakvih viših pobuda, najbliži interes današnjih vladajućih klasa nalaže da se uklone sve smetnje koje kočje razvijanje radničke klase, a koje se mogu zakonom kontrolisati. Zbog toga sam, pored ostalog, u ovom tomu posvetio mnogo mesta istoriji, sadržini i rezultatima engleskog fabričkog zakonodavstva. Svaka nacija treba i može da uči od druge. Čak i ako je neko društvo uspelo da uđe u trag prirodnom zakonu svoga kretanja — a krajnji cilj ovoga dela i jeste da otkrije zakon ekonomskog kretanja modernog društva — ne može ono niti preskočiti, niti naredbama ukinuti faze prirodnog razvitka. Ali porodajne bolove može i da skрати i da ublaži.

Još jednu reč da bi se izbegli nesporazumi. Kapitalistu i zemljoposjedniku ne slikam ni najmanje u ružičastoj svetlosti. Ali se ovde o ličnostima radi samo ukoliko su one oličenje ekonomskih kategorija, nosioci određenih klasnih odnosa i interesa. Moje stanovište, koje razvijanje ekonomske društvene formacije shvata kao prirodno-istorijski proces, može manje nego ikoje drugo baciti na pojedinca odgovornost za prilike čija je on socijalna tvorevina, ma koliko se on subjektivno možda i uzdizao iznad njih.

Slobodno naučno istraživanje ne nailazi u oblasti političke ekonomije samo na onog neprijatelja na kojeg nailazi u svima ostalim oblastima. Naročita priroda predmeta koji ona obrađuje izaziva na bojno polje protiv nje najžešće, najsitničarskije i mržnjom zadvojene strasti čovekovih grudi, furije privatnog interesa. Tako, npr., anglikanska crkva radije oprašta napad na 38 od 39 njenih pravila vere negoli na $\frac{1}{39}$ njenih novčanih prihoda. Danas je i sam ateizam culpa levis^{1*} kad se uporedi s kritikom tradicionalnih odnosa svojine. Ali se i tu vidi izvestan napredak. Obraćam pažnju, npr., na Plavu knjigu, objavljenu poslednjih nedelja⁽⁵⁾: *Correspondence with Her Majesty's Missions Abroad, regarding Industrial Questions and Trades Unions*. Tu spoljni zastupnici engleske krune suvoparnim rečima iskazuju da je u Nemačkoj, Francuskoj, ukratko u svim kulturnim državama evropskog kontinenta preobražaj postojećih odnosa kapitala i rada isto tako vidljiv i neizbežan kao u Engleskoj. U isto je vreme s one strane Atlantskog okeana g. Wade, potpredsednik Sjedinjenih Američkih Dr-

^{1*} laki greh

žava, izjavljivao na javnim zborovima: „Posle ukidanja ropstva, dolazi na dnevni red preobražaj odnosa kapitala i odnosa zemljišne svojine.“ Ovo su znaci vremena koji se ne dadu prikriti ni purpurnim ogrtačima ni crnim mantijama. Ne znače oni da će se sutra zbiti čudesa. Oni pokazuju kako se čak i u vladajućim klasama začinje slutnja da današnje društvo nije čvrst kristal, već organizam koji se može preobražavati i koji se stalno nalazi u procesu preobražavanja.

Drugi tom ovog spisa govoriće o prometnom procesu kapitala (knjiga II) i o oblicima celokupnog procesa (knjiga III), a završni, treći tom (knjiga IV) o istoriji teorije.

Svaki sud naučne kritike biće mi dobrodošao. A prema predrasudama takozvanog javnog mnjenja, kojemu nikad nisam činio ustupaka, držim se kao što sam se i dosad vazda držao izreke velikoga Firentinca:

Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!^[6]

London, 25. jula 1867.

KARL MARX

Pogovor drugom izdanju⁽⁷⁾

Čitaocima prvog izdanja dužan sam pre svega da pružim objašnjenja o izmenama koje sam učinio u drugom izdanju. Da je raspored knjige pregledniji, vidi se već na prvi pogled. Nove primedbe svuda su označene kao primedbe uz drugo izdanje. Što se samog teksta tiče, najvažnije je ovo:

U glavi I, 1, naučno sam strože sproveo izvođenje vrednosti analizom jednačina kojima se izražava svaka razmenska vrednost, a isto tako je izričito istaknuta i veza između supstancije vrednosti i određivanja veličine vrednosti društveno potrebnim radnim vremenom, koja je u prvom izdanju bila samo nagoveštena. U glavi I, 3 (oblik vrednosti) sasvim sam preradio, što mi je nalagalo već i samo dvostruko prikazivanje iz prvog izdanja. — Uzgred ću napomenuti da mi je pobudu za onakvo dvostruko prikazivanje dao prijatelj dr L. Kugelmann iz Hanovera. Nalazio sam se u proleće 1867. u poseti kod njega kad iz Hamburga stigoše korekture prvih tabaka, i on me uveri da će za većinu čitalaca biti potrebno dopunsko, više didaktičko izlaganje oblika vrednosti. — Poslednji odeljak prve glave: »Fetiški karakter robe itd.« većim delom sam izmenio. U glavi III, 1 (mera vrednosti) pažljivo sam pregledao, pošto sam obradu toga odeljka bio zanemario u prvom izdanju upućujući čitaoca na spis *Prilog kritici političke ekonomije*, Berlin 1859, u kome je taj predmet već bio obrađen. Glavu VII, osobito odeljak 2, znatno sam preradio.

Nije potrebno da pojedinačno govorim o mestimičnim izmenama teksta, koje su često samo stilske. Njih ima po celoj knjizi. Ipak, sad pri reviziji francuskog prevoda, koji izlazi u Parizu, našao sam da bi poneki delovi nemačkog originala iziskivali ovde dublju preradu, onde veću stilsku korekturu, pa i brižljivije otklanjanje slučajnih omašaka. Za ovo nije bilo vremena, jer sam tek s jeseni 1871, kad sam bio usred drugih hitnih poslova, dobio vest da je knjiga rasprodata, a sa štampanjem drugog izdanja moralo se početi već januara 1872.

Najbolja nagrada za moj rad jeste razumevanje na koje je *Kapital* brzo naišao u širokim krugovima nemačke radničke klase. Bečki fabrikant g. Mayer, čovek koji stoji na buržoaskom ekonomskom stanovištu, tačno je izneo u jednoj brošuri⁽⁸⁾ objavljenoj za vreme nemačko-francuskog rata da su nemačke tzv. obrazovane klase sasvim izgubile onaj veliki smisao za teoriju koji je važio kao nemačka baština, a da

taj smisao, nasuprot tome, nanovo oživljava u nemačkoj radničkoj klasi.

Politička ekonomija ostala je u Nemačkoj do ovog časa inostrana nauka. Gustav von Gülich u svom delu *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe usw.*, a naročito u prva dva toma ovoga svog spisa koji su izdati 1830, većim delom već je pretresao istorijske okolnosti koje su u nas sprečavale razvitak kapitalističkog načina proizvodnje, a time i izgrađivanje modernog buržoaskog društva. U nas, dakle, politička ekonomija nije imala živoga tla pod sobom. Uvezoše je iz Engleske i Francuske kao gotovu robu; nemački profesori političke ekonomije ostadoše đaci. Pod njihovom se rukom teorijski izraz inozemne stvarnosti pretvarao u zbirku dogma, koje su oni tumačili u smislu malogradanskog sveta svoje okoline, dakle — naopako. Svoje osećanje naučne nemoći, koje nisu mogli sasvim da savladaju, i uznemirenu savest što moraju biti učitelji u oblasti koja im je stvarno bila tuđa, gledali su da prikriju sjajem književnoistorijske učenosti ili ubacivanjem stranog gradiva, uzetog iz tzv. katedralnih nauka, te zbrke znanja kroz čije čistilište mora da prođe svaki punonadežni¹* kandidat nemačke birokratije.

Od 1848. kapitalistička proizvodnja u Nemačkoj se brzo razvijala, a danas se ona nalazi u svom vrtoglavom procvatu. Ali usud ni dalje nije bio naklonjen našim stručnjacima. Dok su se god oni mogli nepristrasno baviti političkom ekonomijom, nemačka stvarnost nije imala modernih ekonomskih odnosa. A kad su ti odnosi nastali, dogodilo se to pod okolnostima koje više ne dopuštaju njihovo nepristrasno proučavanje u okviru buržoaskog vidokruga. Sve dok je politička ekonomija buržoaska, tj. dok kapitalistički poredak shvata ne kao istorijski prolazan stupanj razvitka već obrnuto, kao apsolutan i poslednji oblik društvene proizvodnje, može ona ostati nauka samo dok klasna borba ostaje latentna ili dok se ispoljava samo u usamljenim pojavama.

Uzmimo Englesku. Njena klasična politička ekonomija pada u period nerazvijene klasne borbe. Tek njen poslednji veliki predstavnik Ricardo dolazi naposljetku svesno do toga da suprotnost klasnih interesa, najamnine i profita, profita i zemljišne rente, učini stožerom svojih istraživanja, naivno shvatajući tu suprotnost kao prirodni zakon društva. Time je buržoaska ekonomska nauka bila ujedno dospela i do svoje nepremostive prepone. Još za života Ricardova, i u suprotnosti prema njemu, ona je naišla na kritiku u licu Sismondija.¹

Period koji je zatim došao, od 1820. do 1830, odlikuje se u Engles-

¹ Vidi moj spis *Prilog kritici političke ekonomije*, 1. izd., Berlin 1859, str. 39.²*

¹* U 3. i 4. izdanju: beznadežni — ²* Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

koj naučnom živošću u oblasti političke ekonomije. Bio je to i period vulgarizovanja i širenja Ricardove teorije i njene borbe protiv stare škole. Bili su održani sjajni turniri. Što je onda bilo dato, slabo je poznato na evropskom kopnu, pošto je polemika većim delom rasturena po časopisima, prigodnim spisima i pamfletima. Nepriistrasni karakter te polemike — mada u izuzetnim slučajevima Ricardova teorija već služi i kao oružje za napad na buržoasku privredu — objašnjava se prilikama onog vremena. S jedne strane, krupna industrija tek što je bila izišla iz svog detinjstva, što je dokazano već i time da je tek s krizom od 1825. otpočelo periodično kružno kretanje njenog modernog života. S druge strane, klasna borba između kapitala i rada ostala je potisnuta u pozadini, politički usled razdora između vlada i feudalaca, koji su se bili okupili oko Svete alijanse, i narodnih masa, koje je vodila buržoazija, a ekonomski usled kavženja između industrijskog kapitala i aristokratskog zemljoposeda, koje je u Francuskoj bilo prikriveno suprotnošću između sitnog i velikog poseda, dok je u Engleskoj otvoreno izbilo stupanjem na snagu zakona o žitu. Engleska političkoekonomska literatura toga vremena podseća na period burnog ekonomskog poleta u Francuskoj posle smrti dr Quesnaya, ali samo koliko bablje leto podseća na proleće. Godine 1830. nastupila je kriza, koja je imala jednom zasvagda presudan značaj.

Buržoazija u Francuskoj i Engleskoj bila je osvojila političku vlast. Otada je klasna borba i teorijski i u praksi sve više dobijala izrazite i preteće oblike. Ona je oglašavala smrt naučne buržoaske ekonomije. Više se nije radilo o tome da li je ovaj ili onaj teorem istinit, nego da li je koristan ili štetan po kapital, ugodan ili ne, da li je u suprotnosti sa policijskim propisima ili nije. Namesto nekoristoljubivog istraživanja došlo je plaćeno polemičarstvo, namesto nepristrasnog naučnog istraživanja — nemirna savest i zle namere apologetike. Ipak su čak i nametljive rasprave koje je u svet puštala Anti-Corn-Law League⁽⁹⁾ s fabrikantima Cobdenom i Brightom na čelu, pružale ako i ne neki naučni, a ono bar istorijski interes svojom polemikom protiv zemljoposedničke aristokratije. Ali je zakonodavstvo u slobodnoj trgovini koje je počelo pod ser Robertom Peelom izvuklo vulgarnoj ekonomiji i ovu poslednju zaoku.

Revolucija od 1848. na evropskom kontinentu odjeknula je i u Engleskoj. Ljudi koji su još polagali pravo na to da važe kao naučnici i koji su hteli da budu nešto više a ne samo sofisti i sikofanti vladajućih klasa pokušale da političku ekonomiju kapitala dovedu u sklad sa zahtevima proletarijata, koji se sad više nisu dali ignorisati. To je urodilo jednim tupavim sinkretizmom, čiji je najizrazitiji predstavnik John Stuart Mill. Time je objavljeno bankrotstvo »buržoaske« ekonomije, koje je već N. Černiševski, veliki ruski naučnik i kritičar, majstorski rasvetlio u svom delu *Nacrt političke ekonomije po Millu*.

Tako je u Nemačkoj kapitalistički način proizvodnje došao do zrelosti kada se njegov antagonistički karakter već bio burno ispoljio

u istorijskim borbama u Francuskoj i Engleskoj, dok je nemački proletarijat imao već mnogo odlučniju teorijsku klasnu svest nego nemačka buržoazija. I zato, tek što se pričinilo da je moguće da se u Nemačkoj zasnaje buržoaska nauka političke ekonomije, pokazalo se da je ona per

Posta takvim okolnostima podeliše se njeni praci u dve grupe. Jedni su bili pametni, praktični ljudi, željni zarade, i okupise se oko Bastiat-ove zastave, oko najplićega, a to će reći i najizrazitijeg predstavnika vulgarnoeкономске apologetike; oni drugi, ponosni na profesorsko dostojanstvo svoje nauke, podoše za J. St. Millom, pokušavajući kao i on da izmiru što se izmiriti ne može. Kao i u klasično doba buržoaske ekonomije, tako i u doba njenog opadanja Nemci ostadoše daci, papagai i podražavaoci, sitni torbati inostrane krupne trgovine. Tako je posebni istorijski razvitak nemačkog društva isključivao svako originalno izgrađivanje »buržoaske« ekonomije, ali ne i njenu kritiku. Ukoliko takva kritika uopšte zastupa neku klasu, može ona zastupati samo onu čiji je istorijski poziv da prevrne kapitalistički način proizvodnje i da potpuno ukine klase, dakle samo — proletarijat.

Učeni i neučeni branitelji nemačke buržoazije pokušashe ispraviti da *Kapital* ubiju čutanjem, kao što im je to polazilo za rukom s mojim ranijim spisima. Ali čim ta taktika više nije odgovarala prilikama vremena, počeshe, pod izgovorom da kritikuju moju knjigu, pisati uputstva za umirenje buržoaske svesti, ali nadoše, u radničkoj štampi — videti npr. članke Josepha Dietzgena u listu »Volksstaat«¹⁰¹ — nadmoćnije protivnike kojima do danas ostadoše dužni odgovora.¹

U proleće 1872. izišao je u Petrogradu odličan ruski prevod *Kapitala*. Izdane u 3000 primeraka već je sad skoro rasprodato. A već 1871. gospodin N. Sieber (Зибер), profesor političke ekonomije na Kijevskom univerzitetu, dokazao je u svom spisu *Теория уѣвноста и капиталана II. Функција* da je moja teorija vrednosti, novca i kapitala u svojim osnovnim crtama nužni dalji razvoj Smith-Ricardovog uč-

¹ Bencetala razglavljenih vilica nemačke vulgarnе економije pokudise stil i način izlaganja u mom spisu. Niko ne može oštrije od mene suditi o literarnim nedostacima *Kapitala*. Pa ipak ču u korist i na veselje te gospode i njihove publikе navesti ovde jedan engleski i jedan ruski sud. »Saturday Review«, potpuno neprijateljska prema mojim nazorima, rekla je prikazujući prvo nemačko izdanje: »Izlaganje »daje i najsvoparnijiim ekonomskim pitanjima poseban čar (charm)«. »C. Поребдыпречне Бѣдомостне« казу u broju od 20. aprila 1872. između ostalog: »Izuzev malog broja odviše specijalnih delova, izlaganje se odlikuje time što je za svakog razumljivo, jasno i neobično živo, pored sve naučne visine predmeta. U ovom pogledu pisac... ni izdaleka ne liči na većinu nemačkih naučnika, smrtinicih od toga glava puca.« Ali ja držim da citacima savremene nemačke nacionalnoliberalne profesorske literature ne puca glava, nego nešto drugo.

nja. Ono što zapadnog Evropejca iznenađuje kad čita solidnu Sieberovu knjigu jeste njegovo dosledno držanje čisto teorijskog stanovišta.

Metod primenjen u *Kapitalu* naišao je na slabo razumevanje, kako pokazuju već i sama protivrečna shvatanja o njemu.

Tako mi pariska »Revue Positiviste«^[11] s jedne strane prebacuje da ekonomiju tretiram metafizički, a s druge strane — pogodite! — da sam se ograničio samo na kritičko raščlanjavanje postojećega, umesto da pišem recepte (valjda kontističke?) za prčvarnicu budućnosti. Na ovo prekorevanje s metafizikom primećuje profesor Sieber:

«Ukoliko se tiče čiste teorije, Marxov je metod deduktivni metod čitave engleske škole, čije mane i dobre strane imaju svi najbolji ekonomisti teoretičari.»^[12]

Gospodin M. Block — u svom spisu *Les Théoriciens du Socialisme en Allemagne. Extrait du »Journal des Économistes«, juillet et août 1872* — čini otkriće da je moj metod analitički i veli između ostalog:

«Par cet ouvrage M. Marx se classe parmi les esprits analytiques les plus éminents.»^{1*}

Nemački recenzenti, naravno, viču o hegelovskoj sofistici. Petrogradski »Вѣстникъ Европы« nalazi u jednom članku koji govori isključivo o metodu *Kapitala* (majski broj od 1872, str. 427 - 436)^[13] da je moj metod istraživanja strogo realistički, ali da je metod izlaganja, na nesreću, nemačko-dijalektički. On veli:

«Na prvi pogled, ako se sudi po spoljašnjoj formi izlaganja, Marx je najveći idealistički filozof, i to u nemačkom, tj. u rdavom smislu reči. U stvari, pak, on je beskrajno više realist od svih svojih prethodnika u poslu ekonomske kritike... Ni na koji način nije moguće nazvati ga idealistom.»

Ovom piscu ne mogu bolje odgovoriti nego ako iznesem nekoliko izvoda iz njegove vlastite kritike, koji će i inače, možda, zanimati ponekog mog čitaoca kome ruski original nije pristupačan.

Pošto je naveo jedan stav iz mog predgovora knjizi *Prilog kritici političke ekonomije*, Berlin 1859, str. IV - VIII, u kom sam izneo materijalističku osnovu svog metoda, pisac nastavlja:

«Za Marxa je od važnosti samo jedno: naći zakon pojava čijim se istraživanjem bavi. I nije mu od važnosti samo zakon koji njima vlada ukoliko te pojave imaju gotov oblik i ukoliko su vezane u celinu koja se posmatra u nekom datom periodu vremena. Za njega je važan pre svega zakon njihovog menjanja, njihovog razvitka, tj. prelaz iz jednog oblika u drugi, iz jednog reda veza u drugi. A čim taj zakon otkrije, istražuje on u tančine posledice u kojima se zakon u društvenom životu ispoljava... Prema tome, Marx se brine samo za jedno:

^{1*} «Ovim delom g. Marx staje u red najizvrsnijih analitičarskih duhova.»

da tačnim naučnim istraživanjem utvrdi nužnost određenog uređenja društvenih odnosa i da, koliko je god to moguće, besprekorno utvrdi činjenice koje mu služe kao polazne tačke ili kao tačke oslonca. Za ovo mu je sasvim dovoljno kad, utvrdivši nužnost današnjeg poretka, utvrđuje ujedno i nužnost nekog drugog poretka u koji prvi neizbežno mora da pređe, sasvim svejedno da li ljudi veruju u to ili ne, jesu li svesni toga ili nisu. Na društveno kretanje Marx gleda kao na prirodno-istorijski proces kojim upravljaju zakoni koji ne samo da su nezavisni od volje, svesti i namera ljudi nego, baš obratno, određuju njihovu volju, svest i namere... Kad svesni element igra ovako podređenu ulogu u kulturnoj istoriji, onda se po sebi razume da ni kritika koja uzima za predmet samu kulturu ne može nikako za svoju osnovu uzeti neki oblik ili neki rezultat svesti. To znači da njena polazna tačka ne može biti ideja, već samo spoljašnja pojava. Kritika će se ograničavati na upoređivanje i suočavanje neke činjenice ne s idejom, nego s drugom činjenicom. Za nju je važno samo to da obe činjenice budu što je moguće tačnije ispitane i da jedna prema drugoj stvarno predstavljaju različite razvojne momente, a nadasve je važno da se s istom tačnošću istraži redosled, uzastopnost i povezanost u kojima se stupnjevi razvitka ispoljavaju. Ali, reći će kogod, opšti zakoni ekonomskog života jedni su isti, svejedno jesu li primenjeni na sadašnjost ili na prošlost. Upravo to Marx poriče. Po njemu, takvi apstraktni zakoni ne postoje... Naprotiv, po njegovom mišljenju, svaki istorijski period ima svoje vlastite zakone... Čim je život prevalio neki dati period razvitka, čim iz datoga stanja pređe u neko drugo, počinju njime vladati i drugi zakoni. Jednom reči, ekonomski nam život pruža pojavu analognu istoriji razvitka u drugim oblastima biologije... Stari ekonomisti nisu shvatili prirodu ekonomskih zakona kad su ih upoređivali sa zakonima fizike i hemije... Dublja analiza pojava dokazala je da se društveni organizmi između sebe isto tako temeljno razlikuju kao i biljni i životinjski organizmi... Štaviše, jedna ista pojava podleže sasvim različitim zakonima usled različitosti u celokupnoj građi tih organizama, usled odstupanja njihovih pojedinačnih organa, usled različitih uslova pod kojima funkcionišu itd. Tako Marx, npr., poriče da je zakon stanovništva jednak u svim vremenima i mestima. On tvrdi protivno, naime da svaki period razvitka ima svoj vlastiti zakon stanovništva... Sa različnim razvitkom proizvodne snage, menjaju se i odnosi i zakoni koji ih regulišu. Kad Marx sebi postavlja za cilj da kapitalistički privredni poredak istraži i objasni sa toga stanovišta, on samo strogo naučno formuliše cilj koji svako tačno istraživanje ekonomskog života mora imati... Naučna vrednost takvog istraživanja leži u rasvetljavanju naročitih zakona kojima se reguliše nastanak, postojanje, razvitak i smrt nekog datog društvenog organizma i njegova zamena nekim drugim, višim organizmom. A ovu vrednost Marxova knjiga uistinu ima.*

Kad je gospodin pisac ovako tačno opisao ono što naziva mojim stvarnim metodom, i kad se ovako blagonaklono izrazio ukoliko je u pitanju moja lična primena toga metoda, šta je drugo opisao nego dijalektički metod?

Svakako, način izlaganja formalno se mora razlikovati od načina istraživanja. Istraživanje ima da u tančine ovlada materijom, da anali-

zuje njene različne oblike razvitka i da iznađe njihov unutrašnji spoj. Tek kad je ovaj posao gotov, moći će se stvarno kretanje izložiti na odgovarajući način. Pođe li to za rukom, i bude li se život materije ogledao u ideji, onda ne mari ako bude izgledalo kao da imamo posla s kakvom konstrukcijom a priori.

Po svojoj osnovi, moj dijalektički metod ne samo da se razlikuje od Hegelovog, nego mu je i direktno suprotan. Za Hegela je proces mišljenja, koji on pod imenom ideje pretvara čak u samostalan subjekat, demijurg stvarnosti koja sačinjava samo njegovu spoljašnju pojavu. Kod mene, obrnuto, misaono nije ništa drugo nego materijalno preneseno u čovekovu glavu i u njoj prerađeno.

Mistifikatorsku stranu Hegelove dijalektike kritikovao sam pre skoro 30 godina, u vreme kad je još bila u dnevnoj modi. Ali baš kada sam radio na prvom tomu *Kapitala* nalazili su dosadni, pretenciozni i osrednjaški epigoni^[14] koji danas vode glavnu reč u obrazovanoj Nemačkoj, uživanje u tome da s Hegelom postupaju onako kako je u Lessingovo vreme valjani Moses Mendelssohn postupao sa Spinozom, naime kao s »lipsalim psom«. Zato sam javno priznao da sam učenik tog velikog mislioca, pa sam u glavi o teoriji vrednosti ovde-onde i koketirao s njegovim načinom izražavanja. Mistifikacija koju dijalektika trpi u Hegelovim rukama ni najmanje ne pobija činjenicu da je on prvi obimno i svesno izneo opšte oblike njenog kretanja. Kod njega dijalektika dubi na glavi. Moramo je okrenuti tumba da bismo u mističnome omotu otkrili racionalnu jezgru.

U svom mistificiranom obliku dijalektika je postala nemačka moda jer se činilo da ona glorifikuje postojeće stanje. U svom racionalnom obliku ona izaziva ljutnju i užasavanje buržoazije i njenih doktrinarnskih zastupnika, jer u pozitivno razumevanje postojećeg stanja unosi ujedno i razumevanje njegove negacije, njegove nužne propasti; jer svaki nastali oblik shvata u toku kretanja, dakle i u njegovoj prolaznoj strani; jer se ni prema čemu ne odnosi sa strahopoštovanjem i jer je u svojoj suštini kritička i revolucionarna.

Protivrečno kretanje kapitalističkog društva praktični buržuj oseća najjače u kolebanjima periodičkoga ciklusa kroz koji prolazi moderna industrija, i u njihovom vrhuncu — opštoj krizi. Kriza ponovo nastupa, mada se još nalazi u prethodnim stadijumima. Svestranošću svog poprišta i intenzivnošću svog delovanja ona će uterati dijalektiku čak i u glave onih za koje u novom, svetom prusko-nemačkom carstvu teku med i mleko.

London, 24. januara 1873.

KARL MARX

Predgovor francuskom izdanju

London, 18. marta 1872.

Gradaninu Maurice-u La Châtre-u

Cenjeni građanine!

Pozdravljam Vašu ideju da prevod *Kapitala* izdate u periodičnim sveskama. U ovom će obliku delo biti pristupačnije radničkoj klasi, a ovo je za mene važnije od svega drugog.

To je lepa strana Vaše medalje, ali evo i naličja: analitički metod, kojim sam se poslužio i koji još nije bio primenjivan na ekonomske probleme, prilično otežava čitanje prvih glava, pa se treba bojati da će se francuska publika, uvek nestrpljiva da dođe do rezultata, željna da upozna povezanost opštih načela sa pitanjima koja je neposredno zanimaju, uplašiti da produži zato što neće naći odmah sve na početku.

To je nezgoda koju ja nikako ne mogu otkloniti, sem što čitaocu koji traži istinu mogu, za svaki slučaj, na to da ukažem i upozorim ga da bude pripravan. Nema širokog druma koji vodi u nauku, i samo oni koji se ne plaše umora od penjanja po njenim strmim stazama imaju izgleda da se popnu na njene svetle visove.

Primite, cenjeni građanine, uverenje o mojoj odanosti.

KARL MARX

Londres 18 Mars 1872.

Au citoyen Maurice de Châtre.

Cher citoyen,

J'approuve à votre idée de publier la traduction de *Das Kapital* en livraisons périodiques. Sous cette forme l'ouvrage sera plus accessible à la classe ouvrière et, pour moi, cette considération l'emporte sur toute autre.

Voilà le beau côté de votre médaille, mais en voici le revers: la méthode d'analyse que j'ai employée et qui n'avait pas encore été appliquée aux sujets économiques, rend assez ardue la lecture des premiers chapitres, et il est à craindre que le public français toujours impatient de conclure, averti de connaître le rapport des principes généraux avec les questions immédiates qui le passionnent, ne se rebute parce qu'il n'aura pu tout d'abord passer outre.

C'est là un désavantage contre lequel je ne puis rien si ce n'est toutefois prévenir et prémunir les lecteurs soucieux de vérité. Il n'y a pas de route royale pour la science et ceux qui seulement ont chance d'arriver à ses sommets lumineux qui ne craignent pas de se fatiguer à gravir ses sentiers escarpés.

Recevez, cher citoyen, l'assurance de mes
sentiments dévoués.

Karl Marx.

Pogovor francuskom izdanju

ČITAOCU

Gospodin J. Roy stavio je sebi u zadatak da pruži što je moguće tačniji pa i što doslovniji prevod; taj zadatak izvršio je krajnje tačno. Ali je mene baš ta stroga tačnost prinudila da izmenim redakciju kako bi čitaocu bila pristupačnija. Ove izmene, koje su vršene iz dana u dan jer je knjiga izlazila u sveskama, nisu izvedene s jednakom brižljivošću i morale su izazvati stilske nejednakosti.

Kad sam se već jednom prihvatio ovog rada na reviziji, našao sam za potrebno da revidiram i originalni tekst (drugo nemačko izdanje), da neka izlaganja uprostim, druga da dopunim, da dodam radi dopune nešto istorijskog i statističkog materijala, da unesem neke kritičke primedbe itd. Ma kakvi bili literarni nedostaci ovog francuskog izdanja, ono ima svoju naučnu vrednost nezavisno od originala, pa treba da bude konsultovano i od čitalaca koji znaju nemački.

Dalje dajem ona mesta iz pogovora drugom nemačkom izdanju u kojima je reč o razvitku političke ekonomije u Nemačkoj i o metodi primenjenom u ovom delu.^{1*}

London, 28. aprila 1875.

KARL MARX

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 20 - 25.

Uz treće izdanje

Marxu nije bilo dato da ovo, treće izdanje sam pripremi za štampu. Veliki mislilac, pred čijom se veličinom sada klanjaju i protivnici, umro je 14. marta 1883.

Dužnost da se pobrinem za ovo, treće izdanje kao i za izdanje drugog toma, koji je ostao u rukopisu, pala je na mene, na mene koji sam u Marxu izgubio četrdesetogodišnjeg, najboljeg, nerazdvojnog prijatelja, kome dugujem više nego što se rečima daje iskazati. Kako sam izvršio prvi deo ove dužnosti, obavezan sam da o tome ovde položim račun čitaocu.

Marx je isprva nameravao da veliki deo teksta prvog toma pre-radi, da neke teoretske stavove oštrije formuliše, da doda nove, a da istorijski i statistički materijal protegne do u najnovije vreme. Toga se morao odreći zbog bolesti i zbog želje da dovrši redakciju drugog toma. Trebalo je izmeniti samo najnužnije i umetnuti dodatke koje je već sadržalo francusko izdanje koje je u međuvremenu bilo objavljeno. (*Le Capital*. Par Karl Marx. Paris, Lachâtre 1873^[15].)

U Marxovoj zaostavštini se našao jedan nemački primerak koji je on mestimično korigovao i snabdeo uputama na francusko izdanje; pored toga, i jedno francusko izdanje sa tačnim označenjem mesta koja treba iskoristiti. Ove izmene i dopune ograničavaju se s malo izuzetaka na poslednji deo knjige, na odeljak o procesu akumulacije kapitala. Tu se dosadašnji tekst više nego inače držao prvobitnog nacрта, dok su prethodni odeljci bili temeljnije prerađeni. Zato je stil bio življi, celovitiji, ali i nemarniji, protkan anglicizmima, mestimično nejasan; izlaganje je imalo ovde-onde praznina, jer su neki važni momenti bili tek nagovešteni.

Što se tiče stila, Marx je sam temeljno revidirao više pododeljaka, pa mi je time kao i čestim usmenim nagoveštajima postavio granicu dokle ja mogu ići u uklanjanju engleskih tehničkih izraza i drugih anglicizama. Dodatke i dopune Marx bi svakako još preradio, a glatki francuski jezik zamenio bi svojim sažetim nemačkim; tu sam se morao zadovoljiti time da ih prenesem, priključujući ih što tešnje prvobitnom tekstu.

Prema tome, u ovom, trećem izdanju nije izmenjena nijedna reč o kojoj ne znam sigurno da bi je i sam pisac izmenio. Nije mi ni na

pamet moglo pasti da u *Kapital* unesem popularni žargon, kojim se obično izražavaju nemački ekonomisti, onaj nerazumljivi jezik u kome se, npr., onaj koji novcem kupuje rad drugih naziva poslodavac, a onaj kome se rad uzima uz najamninu posloprimalac. I u francuskom jeziku uzima se u običnom životu reč »travail« u smislu »zaposlenje«, ali bi Francuzi s pravom držali za ludaka svakog ekonomistu koji bi kapitalistu nazvao »donneur de travail«^{1*}, a radnika »receveur de travail«.^{2*}

Isto tako, nisam sebi dopustio da engleski novac, mere i težine, koji se upotrebljavaju kroz ceo tekst, zamenim njihovim novim nemačkim ekvivalentima. Kad je izišlo prvo izdanje, bilo je u Nemačkoj toliko vrsta mera koliko dana u godini, uz to dve vrste marke (rajhsmarka je tada važila samo u glavi Soetbeera, koji ju je izmislio krajem tridesetih godina), dve vrste guldena i najmanje tri vrste talira, među njima i jedan čija je jedinica bila »nova dvotrećina«.^[16] U prirodnim naukama važio je metrički sistem, a na svetskom tržištu engleski sistem mera. Pod takvim okolnostima bile su engleske jedinice mere prirodne za knjigu u kojoj su se činjenički podaci morali uzimati gotovo isključivo iz engleskih industrijskih odnosa. A ovaj poslednji razlog i danas ostaje odlučujući, utoliko pre što su se odnosi u tom pogledu na svetskom tržištu jedva nešto promenili, te naročito za najvažnije industrije — železo i pamuk — i danas još gotovo isključivo važe engleske mere.

Na kraju, još nešto o Marxovom načinu navođenja, koje nije naišlo na mnogo razumevanja. Pri donošenju činjeničkih podataka i prikaza, citati, npr. iz engleskih Plavih knjiga, služe, naravno, kao prost dokazni materijal. Ali je drukčije gde se navode teoretska gledišta drugih ekonomista. Tu citat treba da utvrdi samo to gde, kad i ko je prvi jasno izrekao neku ekonomsku misao, koja je rezultirala iz toka razvitka. Pri tome je od značaja samo to da li je data ekonomska misao važna za istoriju nauke, da li je više ili manje adekvatan teoretski izraz ekonomskog stanja svoga vremena. A ni najmanje se ne radi o tome da li ta misao još ima neku apsolutnu ili relativnu važnost za stanište pisca, ili je potpuno prešla u istoriju. Zato ti citati sačinjavaju samo jedan iz istorije ekonomske nauke pozajmljeni tekući komentar uz tekst i utvrđuju po datumu i autoru pojedine važnije napretke

^{1*} davalac posla — ^{2*} primalac posla. — Kod nas su nemački izrazi »Arbeitgeber« i »Arbeitnehmer« prevedeni sa »poslodavac« i »posloprimalac«, dok na nemačkom bukvalno znače »davalac rada« i »primalac rada«, pa tako ispada da radnik koji daje rad od sebe prima rad od kapitaliste, a da kapitalista koji uzima rad od radnika ovome daje rad! Naši izrazi »poslodavac« i »posloprimalac«, iako nenaučni, ipak znače samo da kapitalista daje zaposlenje, a da radnik zaposlenje prima. — *Prev.*

ekonomske teorije. A to je bilo veoma potrebno u nauci čiji se istoričari dosad odlikuju samo tendencioznim, gotovo štreberskim neznanjem. — Čitalac će, prema tome, lako shvatiti zbog čega Marx, u skladu s pogovorom drugom izdanju, sasvim izuzetno dolazi u položaj da navodi nemačke ekonomiste.

Drugi tom izići će, nadam se, u toku 1884. godine.

London, 7. novembra 1883.

FRIEDRICH ENGELS

Predgovor engleskom izdanju

Objavljivanje *Kapitala* na engleskom jeziku ne treba obrazlagati. Naprotiv, može se očekivati objašnjenje zbog čega je ovo englesko izdanje dosad bilo odlagano kad se vidi da se poslednjih nekoliko godina u engleskoj i američkoj štampi i dnevnoj literaturi stalno pominju, napadaju i brane, objašnjavaju i izvrću teorije zastupljene u ovoj knjizi.

Kada je uskoro posle autorove smrti 1883. postalo jasno da je englesko izdanje ovoga dela doista potrebno, izjavio je g. Samuel Moore, dugogodišnji prijatelj Marxa i pisca ovih redaka, i koji je s knjigom upoznat možda više no iko drugi, da je spreman da uzme na sebe prevod koji su izvršio Marxovog književnog testamentara želeli da što pre pruže javnosti. Bilo je ugovoreno da ja uporedim rukopis s originalom i da predložim izmene koje nađem da treba izvršiti. Kada se malo-pomalo pokazalo da g. Moore-a poslovi njegovog poziva sprečavaju da prevod završi s brzinom koju smo svi želeli, prihvatili smo radosno ponudu dr Avelinga da preuzme jedan deo posla; istovremeno se ponudila gđa Aveling, Marxova najmlađa kći, da proveri citate i da uspostavi originalni tekst mnogobrojnih mesta koja je Marx uzeo iz engleskih pisaca i Plavih knjiga i koja je on preveo na nemački. Sve je ovo u potpunosti izvršeno, osim nekoliko neizbežnih izuzetaka.

Dr Aveling je preveo sledeće delove knjige: 1) glavu X (Radni dan) i XI (Stopa i masa viška vrednosti); 2) šesti odeljak (Najamnina) koji obuhvata glave XIX - XXII); 3) od glave XXIV odeljak 4 (Okolnosti koje itd.) do kraja knjige, što obuhvata poslednji deo glave XXIV, glavu XXV i celi osmi odeljak (glave XXVI do XXXIII); 4) oba piščeva predgovora. Sve ostalo je preveo g. Moore.¹⁷⁾ Dok tako svaki prevodilac snosi sam odgovornost za svoj udeo u radu, ja snosim odgovornost za celinu.

Treće nemačko izdanje, koje smo uzeli za osnovu celog našeg rada, pripremio sam ja 1883. uz pomoć pribeležaka koje je ostavio autor i u kojima su označena ona mesta drugog izdanja koja je trebalo zameniti označenim mestima francuskog teksta objavljenog 1873.¹

¹ *Le Capital*. Par Karl Marx. Preveo M. J. Roy. Potpuno pregledano od pisca. Paris, Lachâtre. Ovaj prevod sadrži, naročito u poslednjem delu knjige, znatne izmene i dopune za drugo nemačko izdanje.

Izmene koje su tako nastale u tekstu drugog izdanja uglavnom se poklapaju s izmenama koje je Marx u nizu rukopisnih uputa preporučio za engleski prevod, na čije se izdavanje mislilo u Americi pre deset godina, ali je izdanje izostalo poglavito zbog toga što se nije našao sposoban i prikladan prevodilac. Taj nam je rukopis stavio na raspolaganje naš stari prijatelj g. F. A. Sorge u Hobokenu, u Nju Džersiju. U njemu je ukazano na još neke umetke iz francuskog izdanja; ali pošto je ono toliko godina starije od poslednjih uputstava za treće izdanje, nisam smatrao da imam pravo da to upotrebim drukčije osim izuzetno i naročito u slučajevima gde nam je to pomoglo u savlađivanju teškoća. Konsultovali smo i francuski tekst kod većine teških mesta radi ocene šta je sam autor bio spreman da žrtvuje gde god je u prevodu moralo nešto da se žrtvuje od neokrtnjenog značenja originala.

Ipak ostaje jedna teškoća od koje nismo mogli pošteđeti čitaoca: upotreba izvesnih izraza u smislu koji se ne razlikuje samo od upotrebe u običnom govoru nego i od jezika obične političke ekonomije. Ali je to bilo neizbežno. Svako novo shvatanje u nekoj nauci donosi revoluciju i u stručnim izrazima te nauke. Ovo najbolje potvrđuje hemija, u kojoj se celokupna terminologija radikalno menja otprilike svakih dvadeset godina i u kojoj će se teško naći neko organsko jedinstvo koje nije doživelo niz različitih imena. Politička ekonomija uglavnom se zadovoljavala da uzme izraze iz trgovačkog i industrijskog života onako kako ih je zatekla i da njima operiše, pri čemu je sasvim previdela da se time ograničila na uski krug ideja koje su tim rečima bile izražavane. Tako, ni sama klasična politička ekonomija, mada je bila potpuno svesna da su i profit i renta samo pododeljci, komadi onog neplaćenog dela proizvoda koji radnik mora da daje svome preduzetniku (prvom prisvajaču, mada ne poslednjem, isključivom posjedniku proizvoda), ipak nikad nije izašla iz uobičajenih pojmova o profitu i renti, nije nikad ovaj neplaćeni deo proizvoda (koji Marx naziva viškom proizvoda) ispitala u njegovoj ukupnosti, kao celinu, pa zbog toga nikad nije ni došla do jasnog razumevanja njegovog porekla i njegove prirode, a isto tako ni zakonâ koji regulišu naknadnu raspodelu njegove vrednosti. Slično se i svaka proizvodnja, ukoliko nije poljoprivreda ili zanat, bez razlike obuhvata izrazom manufaktura, čime se briše razlika između dva velika i bitno različita perioda ekonomske istorije: perioda prave manufakture, koja je počivala na podeli ručnog rada, i perioda moderne industrije, koja počiva na mašinama. A po sebi je razumljivo da teorija koja modernu kapitalističku proizvodnju smatra samo za prolazni stadijum u ekonomskoj istoriji čovečanstva mora upotrebljavati drukčije izraze od onih na koje su navikli pisci koji taj oblik proizvodnje smatraju za neprolazan i konačan.

Neće biti naodmet da kažemo nešto o autorovom metodu citiranja. U većini slučajeva služe citati na uobičajeni način kao dokumentacija za tvrdnje iznete u tekstu. Ali u mnogim slučajevima navode se mesta iz ekonomskih pisaca da bi se pokazalo kad, gde i ko je prvi

put jasno izrekao neko određeno gledište. To se dešava tamo gde je navedeno mišljenje od važnosti kao više ili manje adekvatan izraz uslova društvene proizvodnje i razmene koji su preovladivali u izvesnom vremenu, i to sasvim nezavisno od toga da li ih priznaje Marx ili imaju opštu važnost. Ovi citati dodaju na taj način tekstu tekući komentar iz istorije nauke.

Naš prevod obuhvata samo prvu knjigu dela. Ali ova prva knjiga predstavlja u visokom stepenu celinu za sebe i dvadeset je godina važila kao samostalno delo. Druga knjiga, koju sam na nemačkom jeziku izdao 1885, očito je nepotpuna bez treće, koja se pre kraja 1887. ne može objaviti. Kad treća knjiga bude izdata u nemačkom originalu, biće još dosta vremena da se misli na pripremu engleskog izdanja obeju knjiga.

Kapital se na Kontinentu često naziva »*Biblijom* radničke klase«. Niko ko je upoznat s radničkim pokretom neće poricati da zaključci dobijeni u ovoj knjizi postaju svakog dana sve više osnovna načela velikog pokreta radničke klase, ne samo u Nemačkoj i Švajcarskoj, već i u Francuskoj, u Holandiji i Belgiji, u Americi, pa čak i u Italiji i Španiji; da svuda radnička klasa ove zaključke sve više priznaje za najpravilniji izraz svoga položaja i svojih težnji. Pa i u Engleskoj vrše Marxove teorije baš u sadašnjem času snažan uticaj na socijalistički pokret, koji se u redovima inteligencije ne širi manje nego u redovima radnika. Ali to nije sve. Brzo se približuje vreme kada će se temeljno ispitivanje ekonomskog položaja Engleske nametnuti kao neotklo-njiva nacionalna nužnost. U kretanju engleskog industrijskog sistema, koje je nemoguće bez stalnog i brzog širenja proizvodnje, pa dakle i tržišta, došlo je do zastoja. Slobodna trgovina iscrpla je svoje pomoćne izvore; čak i sam Mančester sumnja u ovo svoje nekadašnje ekonomsko jevanđelje.¹ Strana industrija, koja se brzo razvija, svuda pilji u lice engleskoj proizvodnji ne samo na tržištima koja su zaštićena carinama, već i na neutralnim tržištima, pa čak i s ove strane Kanala. Dok proizvodna snaga raste u geometrijskoj progresiji, proširenje tržišta raste u najboljem slučaju u aritmetičkoj progresiji. Desetogodišnji ciklus stagnacije, prosperiteta, preterane proizvodnje i krize koji se od 1825. do 1867. stalno nanovo vraćao, izgleda da je zaista istekao, ali samo da bi nas doveo u baruštinu očajanja jedne trajne i hronične depresije. Željeni period prosperiteta ne dolazi; koliko nam se god puta učini da

¹ Na četvrtgodišnjoj skupštini Trgovačke komore u Mančesteru, koja je održana danas posle podne, došlo je do žive diskusije o pitanju slobodne trgovine. Podneta je bila jedna rezolucija u tome smislu da se »četrdeset godina uzaludno čekalo na to da druge nacije slede engleskom primeru slobodne trgovine, pa Komora smatra da je došlo vreme da se ovo stanovište promeni.« Rezolucija je bila odbijena samo s jednim glasom više: glasalo je 21 za, a 22 protiv. (»Evening Standard« od 1. novembra 1886.)

smo zapazili simptome koji ga nagoveštavaju, toliko su puta iščileli u vazduhu. Međutim, svaka nova zima postavlja iznova pitanje: »Šta da se radi sa nezaposlenima?« Ali dok broj nezaposlenih raste iz godine u godinu, nema nikoga da na to pitanje odgovori; i mogli bismo skoro izračunati momenat kada će nezaposleni izgubiti strpljenje i uzeti svoju sudbinu u svoje ruke. U takvom času svakako će biti potrebno da se čuje glas čoveka čija je cela teorija rezultat njegovog doživotnog proučavanja ekonomske istorije i položaja Engleske, i koga je ovo proučavanje dovelo do zaključka da je Engleska, bar u Evropi, jedina zemlja u kojoj bi se neizbežna socijalna revolucija mogla potpuno sprovesti mirnim i zakonskim sredstvima. Istina, on nije nikad propustio da doda da on jedva očekuje da će se vladajuća klasa Engleske pokoriti ovoj mirnoj i zakonitoj revoluciji bez »proslavery rebellion«.^[18]

5. novembra 1886.

FRIEDRICH ENGELS

Uz četvrto izdanje

Četvrto izdanje zahtevalo je od mene da što je moguće definitivnije utvrdim tekst, a isto tako i napomene. Evo ukratko kako sam ovaj zadatak ispunio:

Uporedivši još jednom francusko izdanje sa Marxovim rukopisnim beleškama, preneo sam iz francuskog izdanja u nemački tekst još nekoliko dodataka. Oni se nalaze na str. 80 (treće izdanje str. 88), str. 458 - 460 (treće str. 509 - 510), str. 547 - 551 (treće str. 600), str. 591 - 593 (treće str. 644) i str. 596 (treće str. 648) u primedbi 79.^{1*} Isto tako, po ugledu na francusko i englesko izdanje, preneo sam u tekst opširnu napomenu o rudarskim radnicima (treće izdanje str. 509 - 515, četvrto izdanje str. 461 - 467).^{2*} Druge male izmene čisto su tehničke prirode.

Dodao sam zatim još nekoliko primedaba radi objašnjenja, naročito tamo gde mi se činilo da to zahtevaju izmenjene istorijske okolnosti. Sve su te dopunske primedbe stavljene u uglaste zagrade i označene mojim inicijalima ili sa D. H.^{3*}

Potpuna revizija mnogobrojnih citata bila je postala potrebna zbog engleskog izdanja, koje je u međuvremenu izašlo. Za to izdanje dala je Marxova najmlađa kći Eleanor sebi truda da sva navedena mesta uporedi s originalom, tako da tamo citati iz engleskih izvora, koji su najbrojniji, nisu bili prevedeni s nemačkog prevoda, nego je upotrebljen originalni engleski tekst. Zbog toga sam morao za četvrto izdanje da uzmem u obzir taj tekst. Pri tome su se našle poneke male netačnosti. Zatim netačno navedeni brojevi strana, delom usled omaški pri prepisivanju iz Marxovih beležnica, delom usled štamparskih grešaka nagomilanih u trima izdanjima. Netačno stavljene navodnice ili tačkice kod prekida, kako je to neizbežno pri masovnom citiranju iz beležnica za izvode. Ovdje-onda poneka reč u prevodu ne sasvim srećno izabrana. Neka mesta navedena iz Marxovih starih pariskih beležnica od 1843-1845, kad Marx još nije znao engleski, nego je engleske ekonomiste

^{1*} U izdanjima po kojima je priređeno ovo izdanje (vidi napred »Napomenu Redakcije«), dodaci koje je Engels preneo iz francuskog u nemački tekst ničim nisu označeni. — ^{2*} U ovom izdanju str. 437 - 442. — ^{3*} U ovom izdanju u vitičastim zagradama s inicijalima F. E.

čitao u francuskom prevodu i gde je dvostrukom prevodu odgovarala laka izmena prizvuka, npr. kod Steuarta, Ure-a i dr., i gde se sad morao iskoristiti engleski tekst. I druge slične male netačnosti i nemarnosti. Ali ako se četvrto izdanje uporedi s prethodnim izdanjima, videće se da sav ovaj naporni rad na ispravljanju nije u knjizi izmenio ništa što bi bilo vredno pomena. Samo jedan jedini citat nije mogao biti pronađen — to je citat iz Richarda Jonesa (četvrto izdanje, str. 562, napomena 47^{1*}); Marx je verovatno pogrešno zabeležio naslov knjige.^[19] Svi drugi citati zadržavaju punu dokaznu snagu ili je pojačavaju u sadašnjem tačnom obliku.

Ovde sam, međutim, primoran da se vratim na jednu staru stvar.

Poznat mi je, naime, samo jedan slučaj da je jedan Marxov citat bio podvrgnut sumnji. A pošto se taj slučaj vukao čak i posle Marxove smrti, ne mogu ovde da pređem preko njega.^[20]

U berlinskom listu »Concordia«, organu Saveza nemačkih fabrika, izišao je 7. marta 1872. anonimni članak *Kako Karl Marx citira*. Tu se, uz obilno moralno zgražanje i upotrebu neparlamentarnih izraza, tvrdilo da je citat iz Gladstone-ovog budžetskog govora od 16. aprila 1863 (u *Inauguralnoj adresi Međunarodnog udruženja radnika* od 1864^{2*}, a ponovljen u *Kapitalu I*, str. 617. četvrtog izdanja, str. 670-671. trećeg izdanja^{3*}) falsifikovan. Rečenica: »Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći... potpuno je ograničeno na posedničke klase«, ne nalazi se, tobože, ni sa jednom reči u (kvazizvaničnom) stenografskom izveštaju Hansarda^{4*}. Ova se rečenica nigde ne nalazi u Gladstone-ovom govoru. U njemu se kaže upravo suprotno. (Mahnim slovima) »Marx je formalno i materijalno ovu rečenicu dolagao!«

Marx, kome je taj broj lista »Concordia« bio poslat sledećeg maja, anonimnom člankopiscu odgovorio je u listu »Volksstaat« od 1. juna. Pošto se više nije sećao po kome je novinskom izveštaju citirao, ograničio se na to da prvo dokaže da se pomenuti citat nalazi u dva engleska spisa, a onda je naveo referat »Times«-a po kome je Gladstone rekao:

»That is the state of the case as regards the wealth of this country. I must say for one, I should look almost with apprehension and with pain upon this intoxicating augmentation of wealth and power, if it were my belief that it was confined to classes who are in easy circumstances. This takes no cognizance at all of the condition of the labouring population. The augmentation I have described and which is founded, I think, upon accurate returns, is an augmentation entirely confined to classes of property.«^{5*}

^{1*} Vidi u ovom izdanju, str. 528, beleška 47. — ^{2*} Vidi u 27. tomu ovog izdanja. — ^{3*} U ovom izdanju citat se nalazi na str. 576. — ^{4*} Hansards — zvanični izveštaji o radu engleskog Donjeg doma nazvani tako po prvom njihovom izdavaču (Luke Hansard, 1752 - 1828). — ^{5*} Tako stoje stvari u pogledu bogatstva ove zemlje. Ja moram za sebe da kažem da bih morao da gledam zabrinuto i s bolom na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći kad bih

Gladstone, dakle, kaže tu da bi mu bilo žao ako bi tako bilo, ali da tako jeste: Ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći jeste potpuno ograničeno na posedničke klase. A što se tiče kvazizvaničnog Hansarda, Marx dalje kaže: »U svom naknadno doteranom izdanju bio je g. Gladstone toliko pametan da eskamotira rečenicu koja je svakako kompromitujuća u ustima jednog engleskog ministra finansija. Uostalom, to je stari engleski parlamentarni običaj, a nikako izmišljotina Laskerčića protiv Bebela.«^[21]

Anonimus se razgoropadio. Ostavljajući u svom odgovoru u listu »Concordia« od 4. jula po strani izvore iz druge ruke, veli on stidljivo da je »običaj« da se parlamentarni govori citiraju po stenografskim beleškama; da se »Times«-ov izveštaj (u kome »izmišljena« rečenica stoji), i Hansardov izveštaj (gde nje nema), »materijalno potpuno poklapaju«; da »Times«-ov izveštaj kaže baš »direktnu suprotnost onom ozloglašenom mestu iz *Inauguralne adrese*«. Pri tome anonimus brižljivo prećutkuje da taj izveštaj pored ove tobožnje »suprotnosti« izričito sadrži baš »ono ozloglašeno mesto«! Uprkos tome, oseća anonimus da se debelo nasukao i da ga može spasti samo neka nova smicalica. I zato, dok svoj članak, kako smo pokazali, pun »drskih lagarija« garnira krasnim epitetima, kao npr.: »mala fides«^{1*}, »nepoštenje«, »lažan navod«, »onaj lažni citat«, »drska lagarija«, »citat koji je skroz lažan«, »ovaj falsifikat«, »prosto bestidno« itd., našao je on za potrebno da sporno pitanje prebaci na drugo polje. Zbog toga on obećava da »u jednom drugom članku iznese kakvu važnost mi (anonimus koji »ne laže«) pripisujemo sadržini Gladstone-ovih reči«. Kao da njegovo nemerodavno mišljenje ima s ovom stvari ma i najudaljeniju vezu! Taj drugi članak izišao je u listu »Concordia« od 11. jula.

Marx odgovori još jednom u listu »Volksstaat« od 7. avgusta, navodeći i izveštaje o dotičnom mestu iz listova »Morning Star« i »Morning Advertiser« od 17. aprila 1863. I po jednom i po drugom, Gladstone je rekao da bi on sa zabrinutošću itd. gledao na ovo omamljujuće povećanje bogatstva i moći kad bi držao da je ono ograničeno na zaista imućne klase (classes in easy circumstances). Ali to povećanje jeste ograničeno na posedničke klase (entirely confined to classes possessed of property). Dakle, i ovi izveštaji donose tobože »izmišljeno« mesto doslovce. Zatim je još jednom ustanovio upoređujući tekstove u listu »Times« i Hansardu da rečenica koja je kao stvarno izrečena reprodukovana u jednakom tekstu u tri međusobno nezavisna novinska izveštaja koji su izišli sledećeg jutra posle govora zaista nedostaje u Hansardovom izveštaju, koji se po poznatom »običaju« pregledava, odakle ju je, po Marxovim rečima, Gladstone »naknadno izbrisao«, i

držao da se ono ograničava na stvarno imućne klase. Ono se nikako ne odnosi na položaj radnog stanovništva. Povećanje koje sam opisao i koje držim da počiva na tačnim izveštajima, potpuno je ograničeno na posedničke klase.»

^{1*} zla namera

izjavljuje, naposljetku, da nema vremena da i dalje saobraća sa anonimnom. Izgleda da je ovome bilo dosta, ili bar Marxu više nisu slati brojevi lista »Concordia«.

Činilo se da je s time stvar mrtva i pokopana. Ali su nam otada, od ljudi koji su saobraćali sa Univerzitetom u Kembridžu, jednom ili dvaput dolazili tajanstveni glasovi o nekom nečuvenom literarnom zločinu koji je Marx, navodno, napravio u *Kapitalu*; ali i pored svih ispitivanja nije se ništa određenije moglo saznati. A onda, 29. novembra 1883, osam meseci posle Marxove smrti, pojavilo se u listu »Times« jedno pismo iz Trinity College-a, Kembridž, s potpisom Sedleya Taylora, u kome nam je taj skromni zadrugarčić u jednoj nadohvat ugrabljenog prilici najzad dao objašnjenje ne samo o ogovaranjima u Kembridžu, nego i o anonimusu iz lista »Concordia«.

»Što je najčudnovatije«, kaže čovečić iz Trinity College-a, »jeste to da je profesor Brentanu (koji je onda bio u Breslavi, a sad je u Štrasburgu) bilo rezervisano ... da otkrije onu mala fides koja je očevitno diktovala citat iz Gladstone-ovog govora u *Inauguralnoj adresi*. G. Karl Marx koji je ... pokušao da odbrani citat, bio je toliko smeo da je u samrtnom ropcu (deadly shifts), u koji ga je iznebuha bacio majstorski Brentanov napad, tvrdio da je g. Gladstone frizirao izveštaj lista »Times« od 17. aprila 1863. o njegovom govoru pre nego što je izišao u Hansardu da bi eskamotirao jednu rečenicu, koja bi svakako bila kompromitujuća za jednog engleskog ministra. Kada je Brentano detaljnim upoređivanjem teksta dokazao da se izveštaji lista »Times« i Hansarda poklapaju u apsolutnom isključivanju smisla koji je Gladstone-ovim rečima podmetnulo lukavo izolovano citiranje, onda se Marx povukao pod izgovorom da nema vremena!»

Dakle, »u tome je grmu ležao zec!«^[22] I ovako se gloriozno odrazilo u proizvođačko-zadrugarskoj fantaziji Kembridža anonimna kampanja g. Brentana u listu »Concordia«! Tako je, dakle, stajao i upravljao svoj mač^[23] u majstorskom napadu ovaj sveti Đorde Saveza nemačkih fabrikana, dok je pakleni zmaj Marx pod njegovim nogama »brzo pao u samrtni ropac«!

Pa ipak je sve ovo ariostovsko opisivanje boja služilo samo tome da se pokriju smicalice našeg svetog Đorda. Tu više nema govora o »laži«, o »falsifikatu«, nego o »lukavo izolovanom navođenju« (craftily isolated quotation). Celo je pitanje bilo odloženo, a sveti Đorde i njegov seiz iz Kembridža znali su vrlo dobro zašto.

Pošto je »Times« odbio da primi dopis, odgovorila je Eleanor Marx u mesečniku »To-Day«, februara 1884, svodeći raspru na jedinu tačku koja je bila posredi: da li je Marx onu rečenicu »izmislio« ili ne? Na to je g. Sedley Taylor odgovorio:

»Pitanje da li je Gladstone-ov govor sadržao ili nije sadržao neku rečenicu«, po njegovom mišljenju »bilo je od sasvim sporednog značaja« u prepirci između Marxa i Brentana »ako se uporedi s pitanjem da li je citat bio napravljen u nameri da se Gladstone-ov smisao reprodukuje ili unakazi.«

A na to on priznaje da »izveštaj lista ‚Times‘ zaista sadrži protivrečnost u rečima«; ali, ali, ako se veza s ostalim tekstom pravilno, tj. u liberalno-gladstonovskom smislu objasni, onda se vidi šta je g. Gladstone h t e o da kaže. (»To-Day«, mart 1884). Najkomičnije pri tome jeste to da naš čovečić iz Kembridža sad nastoji da govor ne citira po Hansardu, kako je to po anonimnom Brentanu »običaj«, već po izveštaju lista »Times«, koji isti Brentano označuje kao »nužno petljanski«. Pa, naravno, kad u Hansardu te fatalne rečenice uopšte n e m a!

Bilo je Eleanori Marx lako da razbije u prah ovu argumentaciju u istom broju časopisa »To-Day«. Ili je g. Taylor čitao kontroverzu od 1872. Onda je sad »slagao«, i to ne samo »dolagao«, nego i »prelagao«. Ili je nije čitao. Onda je bio obavezan da drži jezik za zube. U svakom slučaju, bilo je jasno da on nije imao hrabrosti da ma za časak podrži optužbu svoga prijatelja Brentana da je Marx »lažno dodao«. Naprotiv, ispada sada da Marx nije dolagao, nego je utajio jednu važnu rečenicu. Ali je ista ta rečenica citirana na 5. strani *Inauguralne adrese*, nekoliko redaka ispred tobožnje »izmišljene«. A što se tiče »protivrečnosti« u Gladstone-ovom govoru, zar nije bio Marx taj koji u *Kapitalu* na str. 618 (treće izdanje, str. 672^{1*}), primedba 105, govori o »stalnim, drečćim protivrečnostima u Gladstone-ovim budžetskim govorima iz 1863. i 1864«! Dabogme, samo što ih on à la Sedley Taylor ne pokušava da reši liberalskim hvalospevima. Odgovor E. Marx se završava ovim zaključkom: »Naprotiv, Marx nije ni izostavio nešto što bi bilo vredno navesti, niti išta izmislio. Ali je on uspostavio i izvukao iz zaborava jednu određenu rečenicu iz jednog Gladstone-ovog govora, koja je nesumnjivo bila izrečena, a koja je, ovako ili onako, našla načina da se izgubi iz Hansarda.«

S ovim je g. Sedleyu Tayloru ipak bilo dosta. Rezultat čitavog ovog profesorskog ogovaranja koje se vuklo kroz dve decenije i kroz dve velike zemlje, bio je da se više niko nije usuđivao da takne u Marxovu književničku savesnost. Verovatno je da će odsada g. Sedley Taylor isto tako malo imati poverenja u literarne ratne izveštaje g. Brentana koliko g. Brentano u papsku nepogrešivost Hansarda.

London, 25. juna 1890.

FRIEDRICH ENGELS

^{1*} U ovom izdanju na str. 577 - 578.

Knjiga prva

Proces proizvodnje kapitala

Prvi odeljak
 Roba i novac

GLAVA PRVA

Roba

*1. Dva činioca robe: upotrebna vrednost i vrednost
 (supstancija vrednosti i veličina vrednosti)*

Bogatstvo društava u kojima vlada kapitalistički način proizvodnje ispoljava se kao ogromna zbirka roba¹, a pojedinačna roba kao njegov osnovni oblik. Zbog toga će naše istraživanje početi analizom robe.

Roba je pre svega spoljašnji predmet, stvar koja svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe ma koje vrste. Svejedno je kakve su prirode ove potrebe, npr. potiču li iz stomaka ili iz fantazije.² Tu se ne postavlja ni pitanje kako stvar zadovoljava potrebu ljudi, da li neposredno, kao sredstvo za život, tj. kao predmet potrošnje, ili posredno, kao sredstvo za proizvodnju.

Svaka korisna stvar, kao železo, hartija itd., može se posmatrati s dve tačke gledišta: po kvalitetu i po kvantitetu. Svaka takva stvar celina je mnogih svojstava, te se može iskorišćavati s raznih strana. Otkrivati te razne korisne strane, a time i raznolike načine za upotrebljavanje stvari, istorijski je čin.³ Tako je i sa pronalaženjem društvenih mera za kvantitet korisnih stvari. Različnost robnih mera po-

¹ Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, Berlin 1859, str. 3.^{1*}

² *Želja ima za pretpostavku potrebu: ona je apetit duha koji je njemu isto toliko prirodan kao glad telu... Većina stvari ima svoju vrednost otuda što one zadovoljavaju potrebe duha.* (Nicolas Barbon, *A Discourse concerning coining the new money lighter. In answer to Mr. Locke's Considerations etc.*, London 1696, str. 2, 3.)

³ *Stvari imaju izvesnu unutrašnju vrlinu (vertue — u Barbona specifičan izraz za upotrebnu vrednost), koja je svugde jednaka, kao što je vrlina magneta da privlači gvožđe.* (*Isto*, str. 6.) Svojstvo magneta da privlači železo postalo je korisno tek kad je pomoću njega otkrivena magnetska polarnost.

^{1*} Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

tiče delom iz različite prirode predmeta koje treba meriti, a delom iz sporazuma.

Korisnost neke stvari čini tu stvar upotrebnom vrednošću.⁴ Ali ta korisnost ne lebdi u vazduhu. Uslovljena svojstvima samog robnog tela, ona bez njega ne postoji. Zbog toga je samo robno telo, kao železo, pšenica, dijamant itd., upotrebna vrednost ili dobro. Ovaj karakter stvari ne zavisi od toga da li prisvajanje njenih upotrebni svojstava staje čoveka mnogo ili malo rada. Kad posmatramo upotrebne vrednosti, vazda pretpostavljamo njihovu kvantitativnu određenost, kao: tucе časovnika, aršin platna, tona železa itd. Upotrebne vrednosti roba čine građu posebne naučne grane — poznavanja robe.⁵ Upotrebna vrednost ostvaruje se samo upotrebom ili trošenjem. Upotrebne vrednosti čine materijalnu sadržinu bogatstva ma kakav mu bio društveni oblik. U društvenom obliku koji mi imamo da istražimo one se ispoljavaju i kao materijalni nosioci razmenske vrednosti.

Razmenska vrednost ispoljava se pre svega kao kvantitativni odnos, kao srazmera u kojoj se upotrebne vrednosti jedne vrste razmenjuju za upotrebne vrednosti druge vrste⁶, a to je odnos koji se stalno menja s vremenom i mestom. Otud razmenska vrednost izgleda nešto slučajno i čisto relativno, nekakva robi unutrašnja, imanentna razmenska vrednost (*valeur intrinsèque*), izgleda, dakle, *contradictio in adjecto*.⁷ Razmotrimo stvar izbliže.

Neka roba, npr. 1 kvarter pšenice, razmenjuje se za x masti za obuću, ili za y svile, ili za z zlata itd., jednom reči za druge robe u najrazličitijim srazmerama. Pšenica ima, dakle, raznolike razmenske vrednosti, a ne samo jednu jedinu. Ali pošto x masti za obuću, a isto

⁴ «Prirodna vrednost (natural worth) svake stvari sastoji se u njenom svojstvu da zadovoljava nužne potrebe ili da služi udobnosti ljudskog života.» (John Locke, *Some Considerations on the Consequences of the Lowering of Interest*, 1691, u: «Works», izd. London 1777, sv. II, str. 28.) U 17. veku naći ćemo u engleskih pisaca još dosta često reč «Worth» za upotrebnu vrednost, a «Value» za razmensku vrednost, potpuno u duhu jezika koji neposrednu stvar rado izražava germanski, a prenesenu romanski.

⁵ U buržoaskom društvu vlada *fictionis juris* [pravna fikcija] da se svaki čovek, kao kupac robe, enciklopedijski razume u robama.

⁶ «Vrednost se sastoji u odnosu razmene između ove i one stvari, između određene količine ovog i određene količine onog proizvoda.» (Le Trosne, *De l'Intérêt Social* u: «Physiocrates», izd. Daire, Paris 1846, str. 889.)

⁷ «Ništa ne može imati unutrašnju razmensku vrednost.» (N. Barbon, *A Discourse concerning coining etc.*, str. 6), ili, kao što Butler veli:

«The value of a thing
Is just as much as it will bring.»^[24]
[Jedna stvar vredi
Baš toliko koliko će doneti.]

tako y svile, isto tako z zlata itd. jesu razmenska vrednost jednog kvartera pšenice, to i x masti za obuču, y svile, z zlata itd., moraju biti među sobom razmenljive ili po veličini jednake razmenske vrednosti. Iz ovoga izlazi prvo: važeće razmenske vrednosti jedne iste robe izražavaju nešto jednako. A drugo: razmenska vrednost može uopšte biti samo način izražavanja, »pojavni oblik« neke sadržine koja se od nje daje razlikovati.

Uzmimo zatim dve robe, npr. pšenicu i železo. Ma u kom se odnosu vršila njihova razmena, on se uvek može prikazati jednačinom u kojoj se data količina pšenice izjednačuje s nekom količinom železa; npr. 1 kvarter pšenice = a centi železa. Šta nam ova jednačina kazuje? Da u dvema različnim stvarima, u 1 kvarteru pšenice kao i u a centi železa, postoji nešto zajedničko iste veličine. A to znači da su obe jednake nečem trećem što samo sobom nije ni jedno ni drugo. Mora, dakle, biti moguće da se i jedno i drugo, ukoliko su razmenske vrednosti, svede na to treće.

Ilustrovaćemo ovo jednim prostim primerom iz geometrije. Da bi se odredile i uporedile površine svih pravolinijskih likova, rastavljaju se ovi na trouglove. Sam trougao svodi se na izraz koji je sasvim različan od njegova vidljiva lika — na polovinu proizvoda njegove osnove i visine. Isto se tako razmenske vrednosti roba imaju svesti na nešto zajedničko, od čega one predstavljaju veću ili manju količinu.

To zajedničko ne može da bude neko geometrijsko, fizičko, hemijsko ili neko drugo prirodno svojstvo roba. Uopšte, njihove telesne osobine dolaze u obzir samo ukoliko ih čine upotrebljivima, dakle upotrebnim vrednostima. Ali, s druge strane, baš je apstrahovanje od njihovih upotrebnih vrednosti ono što očigledno karakteriše odnos razmene roba. U okviru njega valja jedna upotrebna vrednost tačno koliko i svaka druga, samo ako je ima u pravoj srazmeri. Ili, kako veli stari Barbon:

»Ova vrsta robe dobra je koliko i ona ako joj je razmenska vrednost iste veličine. Niti postoji razlika, niti ima mogućnosti da se razlikuju stvari koje imaju razmensku vrednost jednake veličine.«⁸

Kao upotrebne vrednosti robe su u prvom redu različenog kvaliteta, a kao razmenske vrednosti mogu biti jedino različenog kvantiteta, prema tome ne sadrže ni atoma upotrebne vrednosti.

⁸ «One sort of wares are as good as another, if the value be equal. There is no difference or distinction in things of equal value... One hundred pounds worth of lead or iron, is of as great a value as one hundred pounds worth of silver and gold.»¹ (N. Barbon, *isto*, str. 53. i 57.)

¹ *... Olovo ili železo u vrednosti od 100 funti sterlinga ima jednaku vrednost kao zlato ili srebro u vrednosti od 100 funti sterlinga.*

Ako sad ostavimo po strani upotrebnu vrednost robnih tela, onda im ostaje još samo jedno svojstvo: da su proizvodi rada. Ali nam se i proizvod rada već u ruci izmenio. Apstrahujemo li njegovu upotrebnu vrednost, mi smo apstrahovali i njegove telesne sastavne delove i oblike koji ga čine upotrebnom vrednošću. Sad on više nije ni sto, ni kuća, ni pređa ni ikoja druga korisna stvar. Sva njegova čulna svojstva izgubila su se. Sad on više nije ni proizvod stolarskog, ni građevinarskog, ni prelačkog ni ikojeg drugog određenog proizvodnog rada. Iščezne li korisni karakter proizvoda rada, iščezao je i korisni karakter radova koje oni predstavljaju, izgubili su se, dakle, i različiti konkretni oblici tih radova, ne razlikuju se više, već su svi skupa svedeni na jednak ljudski rad, na apstraktni ljudski rad.

Da vidimo sad šta je ostalo od proizvodâ rada. Jedino što je od njih preostalo jeste ista avetinjska predmetnost, prosta grušavina bezrazličnog ljudskog rada, tj. utroška ljudske radne snage bez obzira na oblik njenog trošenja. Te stvari predstavljaju još samo to da je na njihovo proizvođenje utrošena ljudska radna snaga, da je u njima nagomilan ljudski rad. Kao kristali ove društvene supstancije, koja im je zajednička, one su vrednosti — robne vrednosti.

U samom odnosu robne razmene javila nam se razmenska vrednost robâ kao nešto potpuno nezavisno od njihovih upotrebni vrednosti. Ako sad stvarno apstrahujemo upotrebnu vrednost proizvoda rada, dobićemo njihovu vrednost kako smo je maločas odredili. Prema tome, ono zajedničko što se pokazuje u odnosu razmene ili u razmenjskoj vrednosti robe jeste njena vrednost. Dalji tok istraživanja vratiće nas na razmensku vrednost kao na nužni način izražavanja, odnosno pojavni oblik robne vrednosti, koju najpre ipak moramo posmatrati nezavisno od tog oblika.

Neka upotrebna vrednost ili dobro ima, dakle, vrednost samo zato što je u njoj (odnosno u njemu) opredmećen ili materijalizovan apstraktni ljudski rad. Pa kako da se meri veličina njene (odnosno njegove) vrednosti? Količinom »supstancije koja stvara vrednost« a koja se sadrži u njoj (odnosno njemu) — količinom rada. Sama količina rada meri se njegovim vremenskim trajanjem, a radno vreme opet ima svoje merilo u određenim delovima vremena, kao što su čas, dan itd.

Pošto količina rada utrošenog za vreme proizvođenja neke robe određuje njenu vrednost, moglo bi izgledati da roba nekog proizvođača ima utoliko veću vrednost ukoliko je on lenji ili neumješniji, jer mu je zbog toga potrebno više vremena za njenu izradu. Ali rad koji sačinjava supstanciju vrednosti jednak je ljudski rad, utrošak je iste ljudske radne snage. Ukupna društvena radna snaga koja se ispoljava u vrednostima robnog sveta važi ovde kao jedna ista ljudska radna snaga, iako se sastoji iz nebrojenih individualnih radnih snaga. Svaka od ovih individualnih radnih snaga ista je ljudska radna snaga kao i svaka druga ukoliko ima karakter jedne društvene prosečne radne snage, ukoliko de-

luje kao takva društvena prosečna radna snaga, pa, dakle, i ukoliko joj za proizvođenje izvesne robe treba samo prosečno, potrebno, ili društveno potrebno radno vreme. Društveno potrebno radno vreme jeste ono radno vreme koje se iziskuje da bi se, uz postojeće društveno-normalne uslove proizvodnje i uz prosečni društveni stupanj umešnosti i intenzivnosti rada, izradila koja bilo upotrebna vrednost. Na primer, posle uvođenja parnog razboja u Engleskoj bilo je dovoljno možda upola manje rada nego ranije da se data količina pređe pretvori u tkaninu. Stvarno, engleskom ručnom tkaču trebalo je za ovo pretvaranje i sad isto onoliko radnog vremena koliko i ranije, samo što je sada proizvod njegovog individualnog radnog časa predstavljao tek polovinu društvenog radnog časa i pao je zbog toga na polovinu svoje ranije vrednosti.

Prema tome, veličinu vrednosti neke upotrebne vrednosti određuje samo količina društveno potrebnog rada ili radno vreme koje je društveno potrebno za njenu izradu.⁹ Pojedina roba važi ovde uopšte kao prosečni primerak svoje vrste.¹⁰ Robe koje sadrže podjednako velike količine rada, ili koje se mogu izraditi za isto radno vreme, imaju zbog toga i vrednost iste veličine. Vrednost jedne robe odnosi se prema vrednosti svake druge robe kao radno vreme potrebno za proizvodnju jedne prema radnom vremenu potrebnom za proizvodnju druge. »Kao vrednosti, sve su robe samo određene mere zgrušanog radnog vremena.«¹¹

Zbog toga bi veličina vrednosti neke robe bila postojana, stalno jednaka, kad bi radno vreme potrebno za njeno proizvođenje ostalo stalno jednako. Ali se ovo poslednje menja sa svakom promenom u proizvodnoj snazi rada. Proizvodnu snagu rada određuju razne okolnosti, između ostalog prosečni stupanj umešnosti radnika, stupanj razvitka nauke i njezine tehnološke primenljivosti, društvena kom-

⁹ Primedba uz drugo izdanje. — »The value of them (the necessaries of life) when they are exchanged the one for another, is regulated by the quantity of labour necessarily required, and commonly taken in producing them.« [»Čim se upotrebni predmeti razmenjuju jedni za druge, vrednost njihova biva određivana količinom rada koja se nužno iziskuje i obično troši na njihovo proizvođenje.«] (*Some Thoughts on the Interest of Money in general, and particularly in the Public Funds etc.*, London, str. 36, 37). Ovaj značajni anonimni spis iz prošloga veka nema datuma. Ali iz njegove sadržine izlazi da je objavljen za vlade George-a II, otprilike 1739. ili 1740.

¹⁰ »Svi proizvodi iste vrste u stvari su samo jedna masa kojoj se cena određuje generalno i bez obzira na okolnosti pojedinačnih slučajeva.« (*Le Trosne, De l'Intérêt Social*, str. 893.)

¹¹ K. Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 6.1*

1* Vidi u 20. tomu ovog izdanja.

binacija procesa proizvodnje, obim i delotvornost sredstava za proizvodnju i prirodni uslovi. Na primer, ista količina rada predstaviće se pri povoljnoj žetvi u 8 bušela pšenice, pri nepovoljnoj samo u 4. Ista količina rada daje više metala u bogatim, manje u siromašnim rudnicima itd. Dijamanti se retko nalaze u Zemljinoj kori i stoga njihovo nalaznje staje prosečno mnogo radnog vremena. Iz ovoga izlazi da oni u malenom obimu predstavljaju mnogo rada. Jacob sumnja da je zlato ikad isplatilo punu svoju vrednost.^[25] Još više važi to za dijamante. Po Eschwegeu, ukupna osamdesetogodišnja eksploatacija brazilskih dijamantskih polja nije bila 1823. još dostigla cenu prosečnog proizvoda što su ga davale brazilske plantaže šećera i kafe za osamnaest meseci, mada je predstavljala mnogo više rada, dakle i više vrednosti. Da su rudnici bogatiji, ista bi se količina rada predstavila u više dijamanta i njihova bi vrednost pala. Uzmogne li se ugaly s malo rada pretvarati u dijamant, može njegova vrednost pasti ispod vrednosti cigle. Uopšte uzev: što je veća proizvodna snaga rada, to se manje radnog vremena zahteva za izradu nekog artikla, to je manja masa rada kristalisana u njemu, to je manja njegova vrednost. I obrnuto: što je manja proizvodna snaga rada, to je veće radno vreme potrebno za izradu izvesnog artikla, to je veća njegova vrednost. Dakle, veličina vrednosti neke robe menja se upravno prema količini, a obrnuto prema proizvodnoj snazi rada koji se u njoj ostvaruje.^{1*}

Neka stvar može biti upotrebna vrednost, a da ne bude vrednost. To je onda kad se njena korist po ljude ne postiže radom. Takvi su vazduh, neobrađivano tlo, prirodne livade, drvo što divlje raste itd. Neka stvar može biti korisna i proizvod ljudskog rada, a da ne bude roba. Ko svojim proizvodom zadovoljava sopstvenu potrebu, stvara, doduše, upotrebnu vrednost, ali ne i robu. Da bi proizvodio robu, mora proizvoditi ne samo upotrebnu vrednost, već upotrebnu vrednost za druge, društvenu upotrebnu vrednost. {I ne samo prosto za druge. U srednjem veku seljak je proizvodio žito za danak feudalnom gospodaru i žito za desetak popu. Ali ni žito za danak, ni žito za desetak nisu postali roba zato što su proizvedeni za druge. Da postane robom, proizvod se mora razmenom preneti na drugo lice kome će služiti kao upotrebna vrednost.}^{11a} Naposletku, nikakva stvar ne može da bude

^{11a} Primedba uz četvrto izdanje. — Umetnuo sam objašnjenje u zagradama jer se bez njega često pogrešno shvatalo kao da u Marxa važi kao roba svaki proizvod koji ne troši proizvođač već neko drugi. — F. E.

^{1*} U prvom nemačkom izdanju sledi: »Sada mi znamo *supstanciju* vrednosti. To je *rad*. Mi znamo *meru* njene *veliĉine*. To je *radno vreme*. Ostaje da se analizira njen *oblik*, koji *vrednost* predstavlja kao razmensku vrednost. Pored toga, biće potrebno i već otkrivene odredbe nešto bliže razraditi.»

vrednost ako nije predmet za upotrebu. Bude li nekorisna, onda je nekoristan i rad sadržan u njoj, ne važi kao rad, pa stoga ne stvara ni vrednost.

2. Dvojaki karakter rada predstavljenog u robama

U samom početku roba nam se pokazala kao nešto dvorodno, kao upotrebna vrednost i razmenska vrednost. Posle se pokazalo da i rad, ukoliko je izražen vrednošću, ne poseduje više ona ista obeležja koja mu pripadaju kao stvaraocu upotrebni vrednosti. Ovu dvorodnu prirodu rada sadržanog u robi prvi sam ja kritički dokazao.¹² Pošto je ova tačka stožer oko kojega se okreće razumevanje političke ekonomije, rasvetličemo je ovde izbliže.

Uzmimo dve robe, recimo 1 kaput i 10 aršina platna. Neka je vrednost prve robe dvaput veća od vrednosti druge, tako da ako je vrednost 10 aršina platna = B , kaput je = $2B$.

Kaput je upotrebna vrednost koja zadovoljava naročitu potrebu. Da se izradi, potrebna je određena vrsta proizvodne delatnosti. Nju određuju njena svrha, način operisanja, predmet, sredstvo i rezultat. Rad čija se korisnost ovako predstavlja u upotrebnoj vrednosti njegova proizvoda ili u tome što je njegov proizvod upotrebna vrednost, nazvaćemo kratko i prosto korisnim radom. S te tačke gledišta posmatra se rad uvek u vezi s njegovim korisnim učinkom.

Kao što su kaput i platno kvalitativno različite upotrebne vrednosti, tako su kvalitativno različni i radovi preko kojih su oni došli do postojanja — krojenje i tkanje. Da te stvari nisu kvalitativno različite upotrebne vrednosti, a otud i proizvodi kvalitativno različitih korisnih radova, ne bi se uopšte mogle sučeliti kao robe. Kaput se ne razmenjuje za kaput, ista upotrebna vrednost ne razmenjuje se za istu upotrebnu vrednost.

U ukupnosti raznovrsnih upotrebni vrednosti ili robnih tela ispoljava se ukupnost isto toliko raznolikih korisnih radova, različitih po rodu, vrsti, porodici, podvrsti i varijetetu — društvena podela rada. Ona je uslov za postojanje robne proizvodnje, mada, obrnuto, robna proizvodnja nije uslov za postojanje društvene podele rada. U staro-indijskoj opštini rad je društveno podeljen, ali proizvodi ne postaju robama. Ili, uzmimo bliži primer: u svakoj je fabrici rad sistematski podeljen, ali se do ove podele ne dolazi time što bi radnici međusobno razmenjivali svoje individualne proizvode. Samo se proizvodi samostalnih i među sobom nezavisnih, privatnih radova sučeljavaju kao robe.

Prema tome, videli smo: u upotrebnoj vrednosti svake robe nalazi se određena svrsishodna proizvodna delatnost ili koristan rad. Upo-

¹² *Zur Kritik etc.*, str. 12, 13. i dalje.

trebne vrednosti ne mogu se sučeliti kao robe ako se u njima ne nalaze kvalitativno različni korisni radovi. U društvu čiji proizvodi po pravilu uzimaju oblik robe, tj. u društvu proizvođača roba, razvija se ova kvalitativna razlika korisnih radova koji se kao privatni radovi samostalnih proizvođača vrše nezavisno jedni od drugih u mnogočlan sistem, u društvenu podelu rada.

Uostalom, kaputu je svejedno nosi li ga krojač ili krojačeva mušterija. U oba slučaja on deluje kao upotrebna vrednost. Isto se tako ni sam odnos između kaputa i rada koji ga proizvodi ne menja time što krojenje postaje posebna profesija, samostalan član društvene podelu rada. Gde ga je na to nagonila potreba za odevanjem, krojačio je čovek hiljade godina pre nego što je od čoveka postao krojač. Ali se do postojanja kaputa, platna, svakog elementa materijalnog bogatstva koga nema u prirodi, uvek moralo da dolazi putem posebne, svrsishodne proizvodne delatnosti koja naročite prirodne materije prilagođava naročitim ljudskim potrebama. Otuda je rad kao tvorac upotrebni vrednosti, kao koristan rad, uslov za opstanak ljudi, uslov nezavisan od svih društvenih oblika, večita prirodna nužnost da se između čoveka i prirode omogući razmena materije, i prema tome i život ljudski.

Upotrebne vrednosti kaput, platno itd., ukratko – robna tela jesu spojevi dvaju elemenata: prirodne materije i rada. Oduzmemo li ukupni zbir svih različitih korisnih radova koji se nalaze u kaputu, platnu itd., preostaje nam uvek neka materijalna podloga, materijalni talog koji postoji od same prirode, bez čovekova sudelovanja. U svojoj proizvodnji čovek može da postupa jedino kao i sama priroda, tj. može samo da menja oblike materije.¹³ I ne samo to. U samom tom radu oko uobličavanja, čoveka stalno pomažu prirodne sile. Dakle, rad nije jedini izvor upotrebni vrednosti koje proizvodi, materijalnog bogatstva. Kako William Petty veli, rad je njegov otac, a zemlja mu je mati.^[26]

Predimo sad s robe kao upotrebni predmeta na robnu vrednost.

Bili smo uzeli da kaput ima vrednost dvaput veću od platna. Ali je ovo samo kvantitativna razlika, koja nas u ovaj mah još ne zanima¹

¹³ Sve pojave u vasioni, bile izazvane ljudskom rukom ili opštim prirodnim zakonima, ne predstavljaju nikakvu novu tvorevinu, već samo menjanje oblika materije. Sastavljanje i rastavljanje jedini su elementi koje ljudski duh uvek nanovo nalazi kad raščlanjuje pojam reprodukcije; ovako je isto s reprodukcijom vrednosti (upotrebne vrednosti, iako Verri ovde, polemišući protiv fiziokrata, zapravo ne zna o kojoj vrsti vrednosti govori) i bogatstva, kad se zemlja, vazduh i voda u polju pretvaraju u žito, ili kad se pod rukom čovekovom lepljivo lučenje insekta pretvara u svilu, ili se nekoliko komadića metala sastave u časovnik koji izbija sate. (Pietro Verri, *Meditazioni sulla Economia Politica*, prvi put štampano 1771. u Custodijevu izdanju italijanskih ekonomista, «Parte Moderna», sv. XV, str. 21, 22.)

Stoga podsećamo na to da ako je vrednost kaputa dvaput veća od vrednosti 10 aršina platna, 20 aršina platna imaju vrednost iste veličine kao i 1 kaput. Kao vrednosti, kaput i platno stvari su iste supstancije, objektivni izrazi jednorodnog rada. Ali krojenje i tkanje kvalitativno su različni radovi. No ima društvenih stanja gde isti čovek naizmenice kroji i tka, gde su zbog toga oba ova različna načina rada samo menjanje rada iste individue, a još ne posebne ustaljene funkcije različitih individua, upravo kao što kaput koji naš krojač danas pravi, i pantalone koje će sutra napraviti, imaju kao pretpostavku samo varijacije istog individualnog rada. Dalje je očigledno da se u našem kapitalističkom društvu, vazda prema menjanju pravca tražnje rada, izvesna data količina ljudskog rada doprinosi naizmenice u obliku krojenja i u obliku tkanja. Ovo menjanje oblika rada ne može da ide bez trenja, ali mora da ide. Izuzmemo li određenost proizvodne delatnosti, odnosno koristan karakter rada, ostaje nam ona onda kao utrošak ljudske radne snage. Iako su kvalitativno različne proizvodne delatnosti, i krojenje i tkanje jesu proizvodno trošenje ljudskog mozga, mišića, nerva, ruke itd., a u ovom smislu oba su ljudski rad. Oni su samo dva različna oblika da se utroši ljudska radna snaga. U svakom slučaju, sama ljudska radna snaga mora da bude više ili manje razvijena da bi se trošila u ovom ili onom obliku. No vrednost robe predstavlja jednostavno ljudski rad, utrošak ljudskog rada uopšte. Pa kao god što u buržoaskom društvu neki general ili bankar igra veliku, a čovek kao čovek, naprotiv, samo vrlo bednu ulogu¹⁴, tako je isto ovde i s ljudskim radom. On je utrošak proste radne snage koju u svom organizmu prosečno ima svaki običan čovek bez njenog naročitog razvijanja. Istina, karakter samog *prosečnog prostog rada* menja se prema različnim zemljama i kulturnim epohama, ali je u određenom postojecem društvu dat. Komplikovaniji rad važi samo kao *potenciran* ili bolje reći *multiplikovan* prost rad, tako da je manja količina komplikovanog rada jednaka većoj količini prostoga. Iskustvo pokazuje da se ovo reduciranje, ovo svodenje stalno vrši. Može neka roba biti proizvod i najkomplikovanijeg rada, njena *vrednost* izjednačuje nju s proizvodom prostog rada, te zbog toga i sama predstavlja samo određenu količinu prostog rada.¹⁵ Različne srazmere u kojima su različne vrste rada svedene na prost rad kao na svoju jedinicu mere, utvrđuju se društvenim procesom iza leđa proizvođača, te otuda izgleda kao da su im date tradicijom. Uprošćenja radi svaka vrsta radne snage važiće nam u daljem izlaganju neposredno kao prosta radna snaga, čime ćemo samo uštedeti trud oko svodenja.

¹⁴ Uopredi: Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, str. 250, § 190.

¹⁵ Čitalac mora imati u vidu da ovde nije reč o najamnini ili vrednosti koju radnik dobija, recimo, za jedan radni dan, već o robnoj vrednosti u kojoj se njegov radni dan opredmečuje. Na ovom stupnju našeg izlaganja, kategorija najamnine uopšte još ne postoji.

Dakle, kao što je u vrednostima kaputu i platnu apstrahovana razlika između njihovih upotrebni vrednosti, tako je i u radovima koji se u tim vrednostima pokazuju apstrahovana razlika između njihovih korisnih oblika, krojenja i tkanja. Kao što su upotrebne vrednosti kaput i platno spojevi celishodnih proizvodnih delatnosti sa tkaninom i predom, a vrednosti kaput i platno naprotiv samo grušavine jednorodnog rada, tako isto i radovi sadržani u ovim vrednostima ne važe zbog svog proizvodnog ponašanja prema tkanini i predi, već samo kao utrošak ljudske radne snage. Krojenje i tkanje elementi su stvaranja upotrebni vrednosti kaputa i platna baš zato što su različite kakvoće; a supstancija vrednosti kaputa i vrednosti platna jesu samo ukoliko oba imaju, kad izuzmemo posebne im kvalitete, jednak kvalitet, kvalitet ljudskog rada.

Ali kaput i platno nisu samo vrednosti uopšte, već vrednosti određene veličine, a kako smo mi uzeli, kaput ima vrednost dvaput veću od 10 aršina platna. Otkuda ova razlika u veličini njihovih vrednosti? Otuda što 10 aršina platna sadrže upola manje rada nego kaput, tako da se na proizvođenje ovoga radna snaga mora trošiti dvaput duže vreme nego na proizvodnju onoga.

Dok, prema tome, u pogledu upotrebne vrednosti rad sadržan u robu važi samo kvalitativno, u pogledu veličine vrednosti važi samo kvantitativno, pošto je već sveden na ljudski rad bez daljeg kvaliteta. Tamo se o radu pita: kako? i šta?, ovdje: koliko?, kakvo je njegovo vremensko trajanje? Pošto veličina vrednosti neke robe predstavlja samo količinu rada koja se u njoj sadrži, to robe u izvesnoj srazmeri uvek moraju biti vrednosti jednake veličine.

Ostane li nepromenjena proizvodna snaga svih korisnih radova, zahtevanih, recimo, za proizvodnju jednog kaputa, onda veličina vrednosti kaputa raste s količinom samih kaputa. Ako 1 kaput predstavlja x radnih dana, onda 2 kaputa predstavljaju $2x$ radnih dana itd. Ali, uzмимо da se rad potreban za proizvodnju kaputa udvostruči ili smanji za polovinu. U prvom slučaju imaće 1 kaput vrednost koliko su ranije imala 2, u drugom slučaju imaće 2 kaputa samo toliku vrednost koliko je ranije imao 1, iako u oba slučaja kaput čini istu uslugu, a koristan rad sadržan u njemu ostaje jednake valjanosti kao i ranije. Ali promenila se količina rada utrošenog u njegovo proizvođenje.

Veća količina upotrebne vrednosti sačinjava sama po sebi i veće materijalno bogatstvo, dva kaputa veće no jedan. S dva kaputa mogu se odenuti dva čoveka, jednim samo jedan itd. Ipak može rastućoj masi materijalnog bogatstva da odgovara istovremen pad veličine njegove vrednosti. Ovo suprotno kretanje potiče iz dvorodnog karaktera rada. Razume se, proizvodna snaga uvek je proizvodna snaga korisnoga, konkretnog rada i stvarno određuje samo stepen dejstva celishodne proizvodne delatnosti u datom periodu vremena. Otuda će korisni rad postati bogatiji ili siromašniji izvor proizvoda u upravnoj srazmeri

prema penjanju ili padanju svoje proizvodne snage. Nasuprot ovome, promena u proizvodnoj snazi nikako ne pogađa rad koji je kao takav predstavljen u vrednosti. Pošto proizvodna snaga pripada konkretnom korisnom obliku rada, prirodno je da se ona više ne može ticati rada čim izuzmemo njegov konkretni korisni oblik. Zbog toga isti rad, u istom periodu vremena, uvek ima za rezultat istu veličinu vrednosti, pa ma kako se proizvodna snaga menjala. Ali on u istom periodu vremena daje različite količine upotrebnih vrednosti, veće ako proizvodna snaga poraste, manje ako padne. Ista promena u proizvodnoj snazi koja povećava plodnost rada, a time i masu upotrebnih vrednosti koje rad daje, smanjuje, dakle, veličinu vrednosti ove povećane celokupne mase ako skрати zbir radnog vremena potrebnog za njeno proizvođenje. Isto tako i obratno.

Svaki je rad, s jedne strane, utrošak ljudske radne snage u fiziološkom smislu, a u tome svojstvu jednakog ljudskog ili apstraktnog ljudskog rada stvara robnu vrednost. S druge strane, svaki je rad utrošak ljudske radne snage u nekom naročitom celishodnom obliku, a u ovome svojstvu konkretnog korisnog rada proizvodi upotrebne vrednosti.¹⁶

¹⁶ Primedba uz drugo izdanje.—Da bi dokazao «da je rad jedina konačna i stvarna mera kojom se može ceniti i upoređivati vrednost svih roba u svim vremenima», A. Smith veli: «Jednake količine rada moraju za radnika imati istu vrednost u svim vremenima i na svim mestima. U normalnom stanju zdravlja, snage i delatnosti, i uz prosečan stepen umešnosti koju može imati, mora on da žrtvuje jednaku meru svoga mira, svoje slobode i svoje sreće.» (*Wealth of Nations*, knj. I, gl. 5. [Izdanje E. G. Wakefield, London 1836, knj. I, str. 104. i dalje].) S jedne strane, A. Smith ovde (ne svuda) brka određivanje vrednosti pomoću količine rada utrošene u proizvodnju robe, sa određivanjem robnih vrednosti vrednošću rada te se zbog toga trudi da dokaže da jednake količine rada imaju uvek jednaku vrednost. S druge strane, on naslućuje da rad, ukoliko se predstavlja u vrednosti roba, važi samo kao utrošak radne snage, ali ovaj utrošak shvata opet samo kao žrtvovanje mira, slobode i sreće, a ne i kao normalnu životnu delatnost. U svakom slučaju, on ima u vidu modernog najamnog radnika.—Mnogo tač ije kaže anonimni Smith-ov prethodnik, kojega smo naveli u 9. primedbi: «Neko upotrebi nedelju dana da načini kakav predmet za upotrebu... i onaj koji mu bude dao drugi u razmenu ne može naći boljeg merila da oceni šta ima doista jednaku vrednost nego da izračuna koji predmet njega staje isto toliko rada i vremena. To, u stvari, izlazi na ovo: da se rad koji je neki čovek u toku izvesnog određenog vremena uneo u neki proizvod razmenjuje za rad koji je onaj drugi upotrebio izrađujući za jednako vreme kakav drugi predmet.» (*Some Thoughts on the Interest of Money etc.*, str. 39.) {Uz četvrto izdanje. — Engleski jezik ima tu prednost da za ove dve strane rada ima dve različite oznake. Rad koji stvara upotrebne vrednosti i koji je kvalitativno određen zove se «works», nasuprot reči «laboure»; rad koji stvara vrednost i koji se meri samo kvantitativno, zove se «labour», nasuprot reči «work». Uporedi primedbu uz engleski prevod, str. 14.—F. E.}

3. Oblik vrednosti ili razmenska vrednost

Robe dolaze na svet u obliku upotrebnih vrednosti ili robnih tela, kao što su železo, platno, pšenica itd. To im je običan prirodni oblik. Ali one su robe samo zato što su nešto dvostruko—upotrebnih predmeti, a u isto vreme i nosioci vrednosti. Zbog toga se one ispoljavaju kao robe, odnosno imaju robni oblik samo ukoliko imaju dvostruki oblik: prirodni i vrednosni.

Predmetnost robne vrednosti razlikuje se od udovice Žurke po tome što se ne zna za šta da se uhvati.^[27] Upravo suprotno gruboj predmetnosti robnih tela, u predmetnost njihove vrednosti ne ulazi ni atom prirodne materije. Stoga se neka izdvojena roba može okretati i obrtati do mile volje, kao stvar od vrednosti ona ostaje neshvatljiva. Ali ako se setimo da je vrednost roba predmetna samo ukoliko su robe izrazi iste društvene jedinice, ljudskog rada, da je prema tome predmetnost njihove vrednosti čisto društvena, onda se po sebi razume i to da se ona može ispoljavati samo u društvenom odnosu robe prema robi. I doista smo bili pošli od razmenske vrednosti, ili odnosa u kome se robe razmenjuju, da bismo ušli u trag vrednosti koja se u njima krije. Sada se moramo vratiti na taj pojavni oblik vrednosti.

Svako, makar ne znao ništa drugo, zna da robe imaju zajednički oblik vrednosti koji je do krajnosti upadljivo suprotan šarenim prirodnim oblicima njihovih upotrebnih vrednosti — novčani oblik. Ali tu sad treba dati ono što buržoaska ekonomija nije čak ni pokušavala, treba, naime, dokazati kako je postao ovaj novčani oblik, valja, dakle, prapraziti razvitak izraza vrednosti koji se sadrži u odnosu vrednosti roba, počev od njegovog najprostijeg, najneuglednijeg lika, pa do sjajnog novčanog oblika. A s tim će ujedno otpasti i zagonetka novca.

Očevidno je da je najprostiji odnos vrednosti onaj u kome se neka roba nalazi prema samo jednoj jedinici druge, koje bilo vrste. Zato nam odnos vrednosti dveju roba pruža najprostiji izraz vrednosti za neku robu.

A) Prost, pojedinačan ili slučajan oblik vrednosti

x robe $A = y$ robe B , ili x robe A vredi koliko y robe B .

(20 aršina platna = 1 kaput, ili 20 aršina platna vrede koliko 1 kaput)

1. Dva pola izraza vrednosti: relativni oblik vrednosti i ekvivalentski oblik

Tajna svakog oblika vrednosti sadrži se u ovom prostom obliku vrednosti. Zbog toga pravu teškoću i predstavlja analiza ovog oblika.

Dve raznovrsne robe, A i B , u našem primeru platno i kaput, igraju ovde, očigledno, dve različite uloge. Platno izražava svoju vrednost u kaputu, a kaput služi kao materijal za izražavanje te vrednosti. Prva roba igra aktivnu, druga pasivnu ulogu. Vrednost prve robe predstavljena je kao relativna vrednost, odnosno ta se roba nalazi u relativnom obliku vrednosti. Druga roba funkcioniše kao ekvivalent, odnosno nalazi se u obliku ekvivalenta.

Relativni oblik vrednosti i ekvivalentski oblik jesu momenti koji idu jedan s drugim, uslovljavaju jedan drugog, nerazdvojni su, ali su u isto vreme i suprotne krajnosti koje se uzajamno isključuju, tj. oni su polovi istog izraza vrednosti; oni se stalno razdeljuju na različite robe koje izraz vrednosti dovodi u međusobni odnos. Na primer, vrednost platna ne mogu izraziti platnom. Dvadeset aršina platna = 20 aršina platna nije nikakav izraz vrednosti. Naprotiv, ova jednačina kazuje obrnuto: 20 aršina platna jesu samo 20 aršina platna, tj. određena količina upotrebnog predmeta — platna. Vrednost platna može se, dakle, izraziti samo relativno, tj. u drugoj robi. Otud relativni oblik vrednosti platna ima za pretpostavku da se bilo koja druga roba prema njemu nalazi u obliku ekvivalenta. S druge strane, ova druga roba, koja figurira kao ekvivalent, ne može se u isto vreme nalaziti i u relativnom obliku vrednosti. Ne izražava ona svoju vrednost. Ona samo pruža materijal za izražavanje vrednosti neke druge robe.

Na svaki način, izraz: 20 aršina platna = 1 kaput, ili 20 aršina platna vrede koliko 1 kaput, obuhvata i obrnut odnos: 1 kaput = 20 aršina platna, ili 1 kaput vredi koliko 20 aršina platna. Ali, ako hoću da vrednost kaputa izrazim relativno, moram obrnuti jednačinu, a čim ovo uradim, postaje platno ekvivalent namesto kaputa. Prema tome, ista roba ne može se u istom izrazu vrednosti pojaviti istovremeno u oba oblika. Naprotiv, ovi se polarno isključuju.

Da li se neka roba nalazi u obliku relativne vrednosti ili u suprotnom obliku ekvivalenta, zavisi isključivo od toga koje mesto kada zauzima u izrazu vrednosti, tj. od toga da li je ona roba čija se vrednost izražava ili roba kojom se vrednost izražava.

2. Relativni oblik vrednosti

a) Sadržina relativnog oblika vrednosti

Da bismo iznašli kako se prosti izraz vrednosti neke robe skriva u odnosu vrednosti dveju roba, moramo posmatrati ovaj odnos prvo sasvim nezavisno od njene kvantitativne strane. Obično se radi baš obrnuto, te se u odnosu vrednosti gleda samo srazmera u kojoj određene količine dveju vrsta robe imaju jednaku vrednost. Ispušta se iz vida da veličine različnih stvari postaju kvantitativno uporedive tek kad se sve-

du na istu jedinicu. Samo kao izraz iste jedinice one su jednoimene, pa stoga i samerljive veličine.¹⁷

Bilo da je 20 aršina platna = 1 kaput ili = 20 kaputa ili = x kaputa, tj. vredela data količina platna malo ili mnogo kaputa, svaka takva srazmera uvek uključuje da su platno i kaput kao veličine vrednosti izrazi istog jedinstva, stvari iste prirode. Osnovu jednačine čini: platno = kaput.

Ali ove dve kvalitativno izjednačene robe ne igraju istu ulogu. Izražava se samo vrednost platna. I to kako? Njegovim odnosom prema kaputu kao prema njegovom »ekvivalentu«, ili nečim što je »razmenljivo« za njega. U tome odnosu kaput važi kao oblik egzistencije vrednosti, kao stvar od vrednosti, jer je samo kao takav isto što i platno. S druge strane, vlastito vredenje [Wertsein] platna izlazi na videlo, odnosno dobija samostalan izraz, jer se platno samo kao vrednost može dovesti u odnos prema kaputu kao prema nečem što je jednake vrednosti, ili što je razmenljivo za njega. Tako je i maslena kiselina telo različno od propilformijata. Pa ipak se oba tela sastoje iz istih hemijskih supstancija — iz ugljenika (C), vodonika (H) i kiseonika (O), i to u istom postotnom sastavu, naime $C_4H_8O_2$. Kad bismo sad postavili jednačinu: maslena kiselina = propilformijat, onda bi u ovome odnosu prvo propilformijat važio samo kao oblik egzistencije $C_4H_8O_2$, a drugo, time bi bilo rečeno da se i maslena kiselina sastoji iz $C_4H_8O_2$. Izjednačivši propilformijat s maslenom kiselinom mi bismo, dakle, izrazili njihovu hemijsku supstanciju za razliku od njihovog telesnog oblika.

Kad kažemo da su robe kao vrednosti proste grušavine ljudskog rada, onda ih naša analiza svodi na apstrakciju vrednosti, ali im ne daje oblik vrednosti koji bi se razlikovao od njihova prirodna oblika. Drukčije je u odnosu vrednosti jedne robe prema drugoj. Tu se vrednosni karakter jedne robe ispoljava u odnosu koji ona ima prema drugoj robi.

Na primer, time što je kaput izjednačen s platnom kao stvar od vrednosti izjednačuje se i rad koji se u njemu nalazi s radom što se nalazi u platnu. Istina, krojenje, koje pravi kaput konkretan je rad, različit od tkanja, koje pravi platno. Ali, izjednačujući krojenje s tkanjem, mi faktično svodimo krojenje na ono što je u oba rada stvarno jednako, na njihov zajednički karakter ljudskog rada. A ovim je okolišnim putem rečeno da ni tkanje, ukoliko tka vrednost, nema obeležja koja bi ga razlikovala od krojenja, da je, dakle, i ono apstraktan ljudski rad. Samo izraz ekvivalentnosti raznorodnih roba iznosi na videlo specifični

¹⁷ Onaj mali broj ekonomista koji su se, kao S. Bailey, bavili analizom oblika vrednosti, nije mogao doći ni do kakvog rezultata, prvo, što brkaju oblik vrednosti s vrednošću, a drugo, što pod grubim uplivom praktičnog buržuja već od samog početka imaju u vidu isključivo kvantitativnu određenost. »Raspolažanje količinama... sačinjava vrednost.« (*Money and its Vicissitudes*, London 1837, str. 11, pisac S. Bailey.)

karakter rada koji stvara vrednost, jer stvarno svodi raznorodne radove koji se nalaze u raznorodnim robama na ono što im je zajedničko, na ljudski rad uopšte.^{17a}

Međutim, nije dovoljno izraziti samo specifični karakter rada iz kojega se sastoji vrednost platna. Ljudska radna snaga u tekućem stanju, tj. ljudski rad, stvara vrednost, ali on sam nije vrednost. Rad postaje vrednost tek kad dođe u čvrsto stanje, kad dobije predmetan oblik. Da bi se vrednost platna izrazila kao grušavina ljudskog rada mora se ona izraziti kao »predmetnost«, kao nešto što se materijalno razlikuje od platna, a ujedno se nalazi i u platnu i u drugoj robi. Zadatak je već rešen.

U odnosu vrednosti platna kaput važi kao nešto s njime kvalitativno jednako, kao stvar iste prirode, jer je vrednost. Zbog toga on ovde važi kao stvar u kojoj se vrednost izražava, ili koja svojim opipljivim prirodnim oblikom predstavlja vrednost. Međutim, istina je da je kaput, telo kaputske robe, samo upotrebna vrednost. Sam kaput isto tako malo izražava vrednost kao i koji mu drago komad platna. Ovo samo dokazuje da on u okviru odnosa vrednosti prema platnu znači više nego van njega, kao što poneki čovek znači više u mundiru nego bez njega.

Na proizvodnju kaputa stvarno je utrošena ljudska radna snaga u obliku krojenja. U njemu je, dakle, nagomilan ljudski rad. S te strane kaput je »nosilac vrednosti«, mada ovo njegovo svojstvo ne proviruje iz njega ni kad je najotrcaniji. A u odnosu vrednosti platna on važi samo s te strane, a stoga i kao otevoljena vrednost, kao telo vrednosti. Uprkos njegovoj zakopčanoj pojavi, platno je u njemu ipak upoznao lepu srodnu dušu vrednosti. Ali kaput ne može predstavljati vrednost prema platnu, a da za platno vrednost u isto vreme ne uzme oblik kaputa. Tako se i individua *A* ne može prema individui *B* ponašati kao prema Veličanstvu, a da za *A* Veličanstvo ne uzme u isto vreme i telesno obličje *B*-a, pa stoga menja i crte lica, kosu i još štošta drugo, već prema tome kakav je kad zemaljski otac.

Prema tome, u odnosu vrednosti u kome je kaput ekvivalent za platno, kaputski oblik važi kao oblik vrednosti. Stoga se vrednost robe platna izražava telom robe kaputa, vrednost jedne robe upotrebnom

^{17a} Primedba uz drugo izdanje. — Jedan među prvim ekonomistima, koji je posle Williama Pettyja prozeo prirodu vrednosti, slavni Franklin, veli: »Pošto se trgovina sastoji samo u razmenjivanju jednog rada za drugi, to je rad najpravičnija ocena za vrednost svih stvari.« (*The Works of B. Franklin etc.*, izdao Sparks, Boston 1836, sv. II, str. 267.) Franklin nije svestan da ceneći vrednost svih stvari »radom« apstrahuje različnost razmenjenih radova — i da ih tako svodi na jednak ljudski rad. Ali što ne zna, ipak kaže. On govori prvo o »jednom radu«, pa o »drugom radu«, a naposletku o »radu« bez daljeg obeležja kao o supstanciji vrednosti svih stvari.

vrednošću druge. Kao upotrebna vrednost, platno je stvar čulno različna od kaputa, kao vrednost ono je »jednako kaputu«, pa zato i izgleda kao kaput. Tako ono dobija oblik vrednosti različan od njegova prirodna oblika. Njegovô vredenje ispoljava se u njegovoj jednakosti s kaputom, kao što se ovčija narav hrišćanina pokazuje u njegovoj jednakosti s jaganjcem božjim.

Vidi se, sve što nam je ranije kazala analiza robne vrednosti, kaže nam i samo platno čim stupi u saobraćaj s drugom robom, kaputom. Samo što ono svoje misli odaje jedinim njemu svojstvenim jezikom, robnim jezikom. Da bi kazalo kako njegovu sopstvenu vrednost čini rad u apstraktnom svojstvu ljudskog rada, ono kaže da se kaput, ukoliko je s njime izjednačen, dakle ukoliko je vrednost, sastoji iz istog rada iz koga i platno. Da bi reklo da se uzvišena predmetnost njegove vrednosti razlikuje od njegova ukrućena tela, ono kaže da vrednost ima oblik kaputa i da je zbog toga, kao stvar od vrednosti, i samo jednako s kaputom kao jaje s jajetom. Uzgred da napomenemo, i robnijezik ima osim jevrejskog još mnoge druge više ili manje ispravne dijalekte. Na primer, nemačko »Wertsein« ne izražava tako dobro kao romansko valere, valer, valoir da je izjednačenje robe *B* s robom *A* pravi izraz vrednosti robe *A*. Paris vaut bien une messe!⁽²⁸⁾

Dakle, posredstvom odnosa vrednosti, prirodni oblik robe *B* postaje oblikom vrednosti robe *A*, ili: telo robe *B* postaje ogledalom vrednosti robe *A*.¹⁸ Roba *A*, odnoseći se prema robi *B* kao prema telu vrednosti, kao prema materijalizaciji ljudskog rada, čini upotrebnu vrednost *B* materijalom za izražavanje njene vlastite vrednosti. Vrednost robe *A*, izražena na taj način upotrebnom vrednošću robe *B*, ima oblik relativne vrednosti.

b) Kvantitativna određenost relativnog oblika vrednosti

Svaka roba čiju vrednost treba izraziti jeste upotrebnij predmet date količine, 15 bušela žita, 100 funti kafe itd. Ova data količina robe sadrži određenu količinu ljudskog rada. To znači da oblik vrednosti mora da bude izraz ne samo vrednosti uopšte, već i kvantitativno određene vrednosti ili veličine vrednosti. Zbog toga se u odnosu vrednosti robe *A* prema robi *B*, platna prema kaputu, robna vrsta kaput ne izjednačuje s platnom samo kvalitativno, kao telo vrednosti uopšte,

¹⁸ U izvesnom pogledu i sa čovekom je kao sa robom. Kako na svet ne dolazi ni sa ogledalom, niti kao filozof Fichteove škole: Ja sam ja, — čovek se prvo ogleda u drugom čoveku. Čovek Petar, tek kad sebe dovede u odnos prema čoveku Pavlu, kao sebi ravnom, dovodi i sebe u odnos prema sebi kao čoveku. Ali mu na taj način sam Pavle s mesom i kostima, u svojoj pavlovskoj telesnosti, važi kao oblik u kome se ispoljava čovek kao rod.

nego se s određenom količinom platna, npr. s 20 aršina platna, izjednačuje određena količina tela vrednosti, ili ekvivalenta, npr. 1 kaput.

Jednačina: »20 aršina platna=1 kaput, ili 20 aršina platna vrede koliko 1 kaput« ima za pretpostavku da se u 1 kaputu nalazi tačno onoliko supstancije vrednosti koliko ima u 20 aršina platna, dakle da obe ove robne količine staju jednaku količinu rada, tj. jednaku količinu radnog vremena. Ali se radno vreme potrebno za proizvodnju 20 aršina platna ili 1 kaputa menja kad god se promeni proizvodna snaga tkanja ili krojenja. Istražimo sad izbliže uticaj takvih promena na relativni izraz veličine vrednosti.

I. Neka se promeni vrednost platna¹⁹, a vrednost kaputa neka ostane ista. Ako se radno vreme potrebno za proizvodnju platna udvostruči, recimo zbog sve veće neplodnosti laništa, onda se njegova vrednost udvaja. Umesto 20 aršina platna=1 kaput, imali bismo 20 aršina platna =2 kaputa, jer sad 1 kaput sadrži samo polovinu radnog vremena koje se sadrži u 20 aršina platna. A naprotiv, ako se radno vreme potrebno za proizvodnju platna smanji upola, recimo zbog savršenijih razboja, vrednost platna pada za polovinu. Prema tome, sada je: 20 aršina platna= $\frac{1}{2}$ kaputa. Dakle, relativna vrednost robe *A*, tj. njena vrednost izražena robom *B*, diže se i pada u upravnoj srazmeri prema dizanju i padanju vrednosti robe *A*, ako vrednost robe *B* ostaje nepromenjena.

II. Neka vrednost platna bude stalna, dok se vrednost kaputa menja. Pod takvim okolnostima, udvoji li se radno vreme potrebno za proizvođenje kaputa, recimo zbog nepovoljne striže vune, onda umesto 20 aršina platna=1 kaput, imamo sad 20 aršina platna= $\frac{1}{2}$ kaputa. Obrnuto, padne li vrednost kaputa za polovinu, onda je 20 aršina platna=2 kaputa. Prema tome, kad se vrednost robe *A* ne menja, onda se njena relativna vrednost, izražena robom *B*, diže ili pada u obrnutoj srazmeri prema promeni vrednosti robe *B*.

Uporedimo li razne slučajeve pod I i II, onda proizlazi da ista promena veličine relativne vrednosti može poteći iz sasvim suprotnih uzroka. Tako od jednačine: 20 aršina platna=1 kaput postaje 1) jednačina 20 aršina platna=2 kaputa, bilo što se vrednost platna udvojila ili što se vrednost kaputa smanjila za polovinu, i 2) jednačina 20 aršina platna= $\frac{1}{2}$ kaputa, bilo što se vrednost platna smanjila za polovinu ili što se vrednost kaputa udvostručila.

III. Uzmimo da se u isto vreme, u istom pravcu i u istoj srazmeri promeni količina rada potrebna i za proizvodnju platna i za proizvodnju kaputa. U tome će slučaju i sad biti kao i ranije: 20 aršina platna=1 kaput, ma kako da su se njihove vrednosti promenile. Promenu njihove vrednosti otkrićemo čim ih budemo uporedili s kojom trećom robom

¹⁹ Izraz »vrednost« upotrebljen je ovde, kao što se na pojedinim mestima već i ranije dešavalo, za kvantitativno određenu vrednost, dakle za veličinu vrednosti.

čija se vrednost nije promenila. Kad bi vrednosti svih roba porasle ili se smanjile u isto vreme i u istoj srazmeri, onda se njihove relativne vrednosti ne bi promenile. Stvarna promena njihove vrednosti razabrala bi se iz toga što bi se sada za isto radno vreme uopšte izrađivala veća ili manja količina robe nego pre.

IV. Uzmimo da se u isto vreme i u istom pravcu, ali u nejednakom stepenu, ili u suprotnom pravcu itd. promeni radno vreme potrebno i za proizvodnju platna i za proizvodnju kaputa, a time i njihove vrednosti. Uticaj svih mogućih ovakvih kombinacija na relativnu vrednost neke robe izvodi se prosto primenom slučajeva pod I, II i III.

Stvarne promene u veličini vrednosti ne ogledaju se, dakle, niti nedvosmisleno niti iscrpno u njenom relativnom izrazu, tj. u veličini relativne vrednosti. Relativna vrednost neke robe može se promeniti, a da se njena vrednost ne promeni. Njena relativna vrednost može ostati nepromenjena, mada se njena vrednost promenila, i naposljetku, istovremene promene veličine njene vrednosti i relativnog izraza ove veličine vrednosti ne moraju se nikako poklapati.²⁰

3. Ekvivalentski oblik

Videli smo: kad roba *A* (platno) izrazi svoju vrednost upotrebom vrednošću neke robe druge vrste, robe *B* (kaputa), onda ona sama nameće ovoj drugoj robi naročit oblik vrednosti, oblik ekvivalenta. Roba platno ispoljava svoje vlastito vredenje time što je kaput, ne

²⁰ Primedba uz drugo izdanje. — Ovo nepodudaranje između veličine vrednosti i njenog relativnog izraza eksploatisala je vulgarna ekonomija s poznatim oštromlajem. Na primer: «Samo priznajte da *A* pada zato što se penje *B*, za koje se *A* razmenjuje, mada se na *A* troši isto onoliko rada koliko i ranije, pa će vaše opšte načelo vrednosti tresnuti o zemlju... Ako neko prizna da vrednost *B* pada u odnosu prema *A*, jer se vrednost *A* penje u odnosu prema *B*, tome se ispod nogu izmiče ono tlo na koje je Ricardo postavio svoje veliko načelo da vrednost robe uvek određuje količina rada koja se u njoj sadrži. Jer ako kakva promena u koštanju robe *A* menja ne samo njenu vlastitu vrednost u odnosu na robu *B* za koju se razmenjuje, nego i vrednost same robe *B* u odnosu spram *A*, mada se nije zbilja nikakva promena u količini rada koja se zahteva za proizvodjenje robe *B*, onda se ruši ne samo doktrina koja tvrdi da količina rada utrošena na neki artikal reguliše njegovu vrednost, nego i doktrina po kojoj troškovi proizvodnje nekog artikla regulišu njegovu vrednost.» (J. Broadhurst, *Political Economy*, London 1842, str. 11, 14.)

Gospodin Broadhurst je mogao isto tako da kaže: pogledajmo brojne odnose $10/20$, $10/50$, $10/100$ itd. Broj 10 se ne menja, ali se njegova srazmerna veličina, njegova veličina u odnosu prema imeniteljima 20, 50 i 100 stalno smanjuje. Dakle, oboreno je i veliko načelo da veličinu nekog celog broja, recimo broja 10, «reguliše» broj jedinica koje on sadrži.

uzimajući oblik vrednosti različan od svoga telesnog oblika, izjednačen s njom. Dakle, u stvari platno izražava svoje vlastito vredenje time što je kaput neposredno razmenljiv za nj. Iz ovoga izlazi da je ekvivalentski oblik neke robe oblik njene neposredne razmenljivosti za drugu robu.

Kad jedna vrsta robe, recimo kaput, služi kao ekvivalent, recimo za platno, kad, dakle, kaputi dobiju karakteristično svojstvo da se nalaze u obliku neposredne razmenljivosti za platno, onda time nikako nije data i srazmera po kojoj su kaputi i platno razmenljivi. Ta srazmera, pošto je veličina vrednosti platna data, zavisi od veličine vrednosti kaputa. Bilo da je kaput izražen kao ekvivalent, a platno kao relativna vrednost ili obrnuto — platno kao ekvivalent, a kaput kao relativna vrednost, veličina njegove vrednosti određuje se kao i ranije radnim vremenom potrebnim za njegovu proizvodnju, ona se, dakle, određuje nezavisno od njegovog oblika vrednosti. Ali čim robna vrsta kaput zauzme u izrazu vrednosti mesto ekvivalenta, veličina njene vrednosti ne dobija izraz kao veličina vrednosti. Naprotiv, u jednačini vrednosti ona figurira samo kao određena količina izvesne stvari.

Na primer: 40 aršina platna »vrede« — šta? Dva kaputa. Pošto robna vrsta kaput ovde igra ulogu ekvivalenta, pošto upotrebna vrednost kaputa važi prema platnu kao telo vrednosti, to je onda dovoljna određena količina kaputa da se izrazi određena količina vrednosti platna. Zbog toga 2 kaputa mogu izraziti veličinu vrednosti 40 aršina platna, ali nikada svoju vlastitu veličinu vrednosti, veličinu vrednosti kaputa. Površno shvatanje činjenice da u jednačini vrednosti ekvivalent uvek ima samo oblik puke količine neke stvari, neke upotrebne vrednosti, zavelo je Baileya, kao i mnoge njegove prethodnike i sledbenike, da u izrazu vrednosti vide samo kvantitativni odnos. Naprotiv, ekvivalentski oblik neke robe ne sadrži nikakvo kvantitativno određenje vrednosti.

Prva osobenost koju uočavamo kad posmatramo ekvivalentski oblik jeste ova: upotrebna vrednost postaje oblik u kome se ispoljava njena suprotnost, vrednost.

Prirodni oblik robe postaje oblikom vrednosti. Ali, nota bene^{1*}, ovaj quid pro quo^{2*} zbiva se za izvesnu robu *B* (kaput, ili pšenicu, ili železo itd.) samo u okviru odnosa vrednosti u koji je s njom stupila ma koja druga roba *A* (platno itd.), samo unutar toga odnosa. Pošto se nijedna roba ne može odnositi prema samoj sebi kao prema ekvivalentu, pošto, dakle, svoju sopstvenu prirodnu kožu ne može da učini izrazom sopstvene vrednosti, to se ona mora prema drugim robama odnositi kao prema ekvivalentima, ili, drugim rečima, mora prirodnu kožu neke druge robe učiniti oblikom svoje sopstvene vrednosti.

Ilustrujmo ovo primerom jedne mere koja robnim telima pripada kao takvima, tj. kao upotrebним vrednostima. Glava šećera, budući

^{1*} pazi, zapamti — ^{2*} zamenjivanje, nesporazum

da je telo, teška je, ima, dakle, težinu, ali se ni na jednoj glavi šećera težina njena ne da ni videti ni opipati. Radi toga uzimamo raznolike komade gvožđa kojima je težina prethodno utvrđena. Posmatran za se, nije ni telesni oblik železa oblik u kome se ispoljava težina, kao god što to nije ni telesni oblik glave šećera. Pa ipak, da bismo glavu šećera izrazili kao težinu, dovodimo je u odnos težine prema železu. U tome odnosu železo važi kao telo koje predstavlja isključivo težinu. Zbog toga količine železa služe kao mera za težinu šećera, te prema glavi šećera predstavljaju samo lik težine, pojavni oblik težine. Ovu ulogu igra železo samo u okviru toga odnosa u koji s njime stupa šećer ili ma koje drugo telo čiju težinu hoćemo da nademo. Da obadve stvari nisu teške, ne bi mogle stupiti u taj odnos, i ova stvar ne bi mogla poslužiti kao izraz težine one druge. Bacimo li ih obe na vagu, onda zbilja vidimo da su kao težina jedno isto, pa da su zbog toga, u određenoj srazmeri, i iste težine. Kao što telo železa kao mera za težinu zastupa prema glavi šećera samo težinu, tako i u našem izrazu vrednosti telo kaputa zastupa prema platnu samo vrednost.

Ali ovde analogija i prestaje. U izrazu težine glave šećera, železo zastupa prirodnu osobinu zajedničku i jednom i drugom telu, njihovoj težinu, dok u izrazu vrednosti platna kaput zastupa neprirodno svojstvo obeju stvari: njihovu vrednost, nešto čisto društveno.

Pošto relativni oblik vrednosti neke robe, npr. platna, izražava njeno vredenje kao nešto skroz različno od njena tela i njenih osobina, npr. kao nešto jednako s kaputom, sam taj izraz nagoveštava da se u njima skriva neki društveni odnos. Obrnuto je kod ekvivalentskog oblika. On se baš i sastoji u tome što neko robno telo, kao kaput, ta stvar onakva kakvu je vidiš, izražava vrednost, dakle što od prirode ima oblik vrednosti. Istina, ovo važi samo u okviru odnosa vrednosti u kome se roba platno nalazi prema robi kaputu kao prema ekvivalentu.²¹ Međutim, kako svojstva neke stvari ne potiču iz njenog odnosa prema drugim stvarima, već se ona, naprotiv, u takvom odnosu samo ispoljavaju, to izgleda kao da i kaput svoj ekvivalentski oblik, svoje svojstvo neposredne razmenljivosti ima od prirode, kao god što od prirode ima svojstvo da je težak i da utopljava. Otuda ono zagonetno na ekvivalentskom obliku što pogada buržoaski grubi pogled političkog ekonomiste tek kad taj oblik izide preda nj gotov kao novac. Tada on gleda da se spase objašnjavanja mističnog karaktera zlata i srebra podmećući na njihova mesta manje bleštave robe i verglajući s vazda novim zadovoljstvom katalog čitavog onog robnog plebsa koji je u svoje vreme igrao ulogu robnog ekvivalenta. On i ne sluti da već i najprostiji izraz vrednosti, kao 20 aršina platna = 1 kaput, omogućuje rešenje zagonetke ekvivalentskog oblika.

²¹ Uopšte su te refleksivne odredbe nešto svoje vrste. Na primer, ovaj je čovek kralj samo zato što se drugi ljudi odnose prema njemu kao podanici. A oni, obrnuto, drže da su podanici zato što je on kralj.

Telo robe koja služi kao ekvivalent važi stalno kao oličenje apstraktnog ljudskog rada, a uvek je proizvod određenog korisnog, konkretnog rada. To znači da ovaj konkretni rad postaje izraz apstraktnog ljudskog rada. Ako, npr., kaput važi samo kao ostvarenje apstraktnog ljudskog rada, onda krojenje koje je u njemu zaista ostvareno važi samo kao oblik toga ostvarenja. U izrazu vrednosti platna korist krojenja ne sastoji se u tome što pravi odelo, pa dakle i ljude, nego što pravi takvo telo na kome se samom vidi da je vrednost, dakle da je grušavina rada koji se ni u čemu ne razlikuje od rada koji se opredmetio u vrednosti platna. Da bi napravilo takvo ogledalo vrednosti, samo krojenje ne sme da bude ogledalo ničega drugog do svojega apstraktnog svojstva, svojstva da je ljudski rad.]

U obliku krojenja, kao i u obliku tkanja, troši se ljudska radna snaga. Zbog toga oba ova oblika imaju opšte svojstvo ljudskog rada i zbog toga se mogu u određenim slučajevima, npr. pri proizvodnji vrednosti, razmatrati samo s te tačke gledišta. U svemu tome nema ničeg misterioznog. Ali se u izrazu vrednosti robe sve izvrće naopako. Da bi se izrazilo npr. da tkanje stvara vrednost platna ne u svome konkretnom obliku tkanja, već u svom opštem svojstvu ljudskog rada, stavlja se njemu nasuprot krojenje, konkretan rad koji proizvodi ekvivalent platna, kao opipljiv oblik u kome se ostvaruje apstraktni ljudski rad.

Druga je, dakle, osobenost ekvivalentskog oblika što konkretni rad postaje pojavnim oblikom njegove suprotnosti, apstraktnog ljudskog rada.

Ali, važeći samo kao izraz ljudskog rada uopšte, ovaj konkretni rad, krojenje, ima oblik jednakosti s drugim radom, s radom koji se nalazi u platnu, pa je zbog toga, iako je privatni rad kao i svaki rad koji proizvodi robe, ipak rad u neposredno društvenom obliku. Baš zbog toga se on i predstavlja u proizvodu koji je neposredno razmenljiv za drugu robu. Dakle, treća je osobenost ekvivalentskog oblika u tome što privatni rad postaje oblik svoje suprotnosti, rad neposredno društvenog oblika.

Obe poslednje osobenosti ekvivalentskog oblika postaće nam još razumljivije ako se vratimo velikome istraživaču koji je prvi analizirao oblik vrednosti, kao i tolike druge oblike mišljenja, društva i prirode. To je Aristotel.

Na prvom mestu Aristotel jasno kaže da je novčani oblik robe samo razvijeniji vid prostog oblika vrednosti, tj. izražavanja vrednosti neke robe ma kojom drugom robom, jer kaže:

»5 postelja = 1 kuća«

(„Κλίαι πέντε ἀντί οικίας“)

»ne razlikuje se« od

»5 postelja = toliko i toliko novca«

(„Κλίαι πέντε ἀντί . . . ὄσου αἱ πέντε κλίαι“).

Dalje, on uviđa da odnos vrednosti koji se krije iza ovog izraza vrednosti, sa svoje strane uslovljava da kuća i postelja budu uzete kao kvalitativno jednake, i da se ove čulno različne stvari bez takve jednakosti svoje suštine ne bi mogle dovesti u međusoban odnos kao samerljive veličine. »Bez jednakosti ne može biti razmene«, veli on, »a jednakosti nema bez samerljivosti« („οὐτ' ἰσότης μὴ οὐσης συμμετρίας“). Ali ovde zapinje Aristotel i diže ruke od dalje analize oblika vrednosti. »Ali je doista nemoguće („τῇ μὲν οὖν ἀλλοθείᾳ ἀδύνατον“) da ovako raznorodne stvari budu samerljive«, tj. kvalitativno jednake. Ovo izjednačenje može da bude samo nešto što je pravoj prirodi stvari tuđe, dakle samo »nužno ispomaganje u praktičnoj potrebi«. ^[29]

Aristotel nam, dakle, sam kaže o šta se razbila njegova dalja analiza, naimo o to što mu je nedostajao pojam vrednosti. Šta je ono jednako tj. ona zajednička supstancija koja u izrazu vrednosti postelje predstavlja kuću kao postelju? Takvo nešto »doista ne može postojati«, kaže Aristotel. Zašto? Kuća predstavlja nešto jednako s posteljom ukoliko predstavlja zbilja ono što je jednako u jednome i u drugome, u postelji i u kući. A to je — ljudski rad.

A da su u obliku robnih vrednosti svi radovi izraženi kao jednak ljudski rad, pa time i kao radovi jednake vrednosti, Aristotel nije mogao pročitati iz samog oblika vrednosti, jer je grčko društvo počivalo na robovskom radu, usled čega mu je nejednakost ljudi i njihovih radnih snaga bila prirodna osnovica. Tajna izraza vrednosti, jednakost i jednako važenje svih radova jer su i ukoliko su ljudski rad uopšte, ta se tajna može odgonetnuti tek kad pojam jednakosti ljudi postane čvrsta narodna predrasuda. A ovo je moguće tek u društvu u kome je robni oblik opšti oblik proizvoda rada, u kome su, dakle, i uzajamni odnosi ljudi kao proizvođača robâ vladajući društveni odnosi. Genije Aristotelov pokazuje svoj sjaj baš u tome što je otkrio odnos jednakosti u izrazu vrednosti roba. Jedino ga je istorijski okvir društva u kojem je živeo sprečio da iznade u čemu se taj odnos jednakosti »doista« sastoji.

4. Celina prostog oblika vrednosti

Prost oblik vrednosti neke robe sadrži se u njenom odnosu vrednosti prema nekoj robi druge vrste, ili u odnosu razmene za ovu. Vrednost robe *A* izražava se kvalitativno neposrednom razmenljivošću robe *B* za robu *A*. Kvantitativno ona se izražava razmenljivošću određene količine robe *B* za datu količinu robe *A*. Drugim rečima: vrednost neke robe izražava se samostalno ako se predstavi kao »razmenska vrednost«. Kad smo u početku ove glave jednostavno rekli: roba je upotrebna vrednost i razmenska vrednost, bilo je to, tačno govoreći, neispravno. Roba je upotrebna vrednost, odnosno upotrebnii predmet, i »vrednost«. Kao ta dvostruka stvar, što i jeste, ispoljava se ona čim se njena vrednost javi u obliku koji se razlikuje od njena pri-

rodna oblika, čim stekne oblik razmenske vrednosti, a ona taj oblik nikad nema kad se posmatra izolovana, već uvek samo u odnosu vrednosti ili razmene prema nekoj robi druge vrste. Ali kad se to već zna, onda onakav način izražavanja ne pravi zbrku, već služi radi skraćanja.

Naša analiza je dokazala da oblik vrednosti ili izraz vrednosti robe potiče iz prirode robne vrednosti, a ne obrnuto da vrednost i veličina vrednosti potiču iz načina njenog izražavanja kao razmenske vrednosti. A ovo je, međutim, uobraženje kako merkantilista i njihovih modernih podgrejača, kao što su Ferrier, Ganilh itd.²², tako i njihovih antipoda, modernih trgovačkih putnika slobodne trgovine, kao što su Bastiat i kompanija. Merkantilisti polazu glavno težište na kvalitativnu stranu izraza vrednosti, pa otud i na ekvivalentni oblik robe, čiji je savršeni lik novac — dok moderni torbari slobodne trgovine, koji po svaku cenu moraju da se otesu svoje robe, naprotiv na kvantitativnu stranu relativnog oblika vrednosti. Iz ovoga izlazi da za njih ne postoje ni vrednost ni veličina vrednosti robe osim ako su izražene odnosom razmene, dakle ako su zabeležene u dnevnom cenovniku. Škot Macleod, čija je funkcija da što učevnije doteruje skroz zbrkane pojmove Lombard-strita³⁰ čini uspehu sintezu praznovernih merkantilista i prosvetljenih torbara slobodne trgovine.

Bliže razmatranje izraza vrednosti robe *A*, sadržanog u njenom vrednosnom odnosu prema robi *B*, pokazalo je da u okviru toga izraza prirodni oblik robe *A* važi samo kao lik upotrebne vrednosti, a da prirodni oblik robe *B* važi samo kao oblik ili lik vrednosti. Unutrašnja suprotnost između upotrebne vrednosti i vrednosti, skrivena u robi, predstavlja se, dakle, spoljašnjom suprotnošću, tj. odnosom dveju roba, u kojem ona čiju vrednost valja izraziti važi neposredno samo kao upotrebna vrednost, a, naprotiv, ona druga *kojom* se vrednost izražava, neposredno samo kao razmenska vrednost. Prost oblik vrednosti neke robe jeste, dakle, prost oblik u kome se ispoljava u njoj sadržana suprotnost između upotrebne vrednosti i vrednosti.

U svakom društvenom stanju proizvod rada jeste predmet za upotrebu, ali određena istorijska epoha razvitka koja rad utrošen na proizvodnju neke upotrebne stvari predstavlja kao njeno »predmetno« svojstvo, tj. kao njenu vrednost, pretvara proizvod rada u robu. Iz ovoga izlazi da je prost oblik vrednosti robe ujedno i prost robni oblik proizvoda rada, da se, dakle, i razvoj robnog oblika poklapa s razvojem oblika vrednosti.

²² Primedba uz drugo izdanje. — F. L. A. Ferrier (sous-inspecteur des douanes^{1*}), *Du Gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce*, Paris 1805, i Charles Ganilh, *Des Systèmes d'Économie Politique*, 2. izd., Paris 1821.

^{1*} carinski potkontrolor

Već na prvi pogled vidi se nedovoljnost prostoga oblika vrednosti, toga začetnog oblika koji tek preko niza metamorfoza sazreva do oblika cene.

Izražavanje vrednosti robe *A* ma kojom robom *B* razlikuje vrednost robe *A* samo od njene sopstvene upotrebne vrednosti, pa je zbog toga dovodi u odnos razmene prema samo jednoj, bilo kojoj pojedinačnoj vrsti robe koja se od nje razlikuje, umesto da prikazuje njenu kvalitativnu jednakost i kvantitativnu srazmernost prema svim drugim robama. Prostom relativnom obliku vrednosti jedne robe odgovara pojedinačni ekvivalentski oblik neke druge robe. Tako, kaput u relativnom izrazu vrednosti platna ima oblik ekvivalenta ili oblik neposredne razmenljivosti samo s obzirom na ovu pojedinačnu vrstu robe, na platno.

Međutim, pojedinačni oblik vrednosti prelazi sam od sebe u potpuniji oblik. Istina je da se njime vrednost neke robe *A* izražava samo jednom robom druge vrste. Ali je potpuno svedjedno koje je vrste ova druga roba, kaput, ili železo, ili pšenica itd. Zbog toga nastaju razni prosti izrazi vrednosti za jednu istu robu zavisno od toga da li će ona stupiti u odnos vrednosti sa ovom ili sa onom robom.^{22a} Broj mogućih izraza njene vrednosti ograničen je jedino brojem robnih vrsta koje se od nje razlikuju. Stoga se pojedinačni izraz njene vrednosti pretvara u stalno produživ niz njenih različitih prostih izraza vrednosti.

B) Potpuni ili razvijeni oblik vrednosti

z robe *A* = *u* robe *B*, ili = *v* robe *C*, ili = *w* robe *D*, ili = *x* robe *E*, ili = itd.

(20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = 40 funti kafe, ili = 1 kvarter pšenice, ili = 2 unče zlata, ili = 1/2 tone železa, ili = itd.)

1. Razvijeni relativni oblik vrednosti

Vrednost neke robe, npr. platna, izražena je sad nebrojenim drugim elementima robnog sveta. Svako drugo robno telo postaje ogledalo vrednosti platna.²³ Tek sada se sama ova vrednost uistinu pokazuje

^{22a} Primedba uz drugo izdanje. — Na primer, u Homera se vrednost jedne stvari izražava nizom različitih stvari.

²³ Zbog toga se govori o kaputskoj vrednosti platna kad se njegova vrednost predstavlja u kaputima, o žitnoj kad se predstavlja u žitu itd. Svaki takav izraz kaže da je to vrednost platna koja se pokazuje u upotrebним vrednostima kaput, žito itd. «Pošto vrednost svake robe izražava njen odnos u razmeni, možemo o toj vrednosti govoriti kao o njenoj... žitnoj ili sukненоj vrednosti

kao grušavina ljudskog rada uopšte. Jer rad koji nju stvara izrično je predstavljen kao rad s kojim je svaki drugi ljudski rad jednak, ma kakav mu bio prirodni oblik, makar se, dakle, opredmetio u kaputu ili u pšenici, u železu ili u zlatu itd. Zbog toga, posredstvom svog oblika vrednosti, platno sada i stoji u društvenom odnosu ne samo s jednom pojedinačnom drukčijom vrstom robe, već s robnim svetom. Kao roba, ono je građanin toga sveta. Ujedno nam beskrajni niz izraza robne vrednosti kaže i to da je njoj svejedno u kojem će se posebnom obliku upotrebne vrednosti pokazivati.

U prvome obliku: 20 aršina platna = 1 kaput, činjenica da su te dve robe razmenljive u određenom kvantitativnom odnosu može da bude slučajna. Naprotiv, u drugome obliku odmah izbija na videlo pozadina koja se bitno razlikuje od slučajne pojave i koja nju određuje. Vrednost platna ostaje jednake veličine pa bila predstavljena kaputom, kafom ili železom itd., bezbrojnim različitim robama, koje pripadaju najrazličnijim vlasnicima. Otpada slučajni odnos dvojice individualnih vlasnika roba. Postaje očevidno da ne reguliše veličinu robne vrednosti razmena, već da, obrnuto, veličina robne vrednosti reguliše njene odnose razmene.

2. Posebni oblik ekvivalenta

Svaka roba, kaput, čaj, pšenica, železo itd. važi u izrazu vrednosti platna kao ekvivalent, a stoga i kao telo vrednosti. Određeni prirodni oblik svake od ovih roba sada je jedan poseban ekvivalentski oblik pored mnogih drugih. Na isti način, raznolike, određene, konkretne, korisne vrste rada, sadržane u raznim robnim telima, važe sada kao isto toliko posebnih oblika u kojima se ostvaruje odnosno ispoljava prost ljudski rad.

3. Nedostaci potpunog ili razvijenog oblika vrednosti

Prvo, relativni izraz robne vrednosti nedovršen je, jer je sačinjen od niza koji se nikad ne završava. Lanac u kome se jedna jednačina

prema tome koja se roba s njom upoređuje; i tako postoje hiljade različitih vrednosti, isto koliko i robâ, i sve su podjednako stvarne i podjednako nominalne.« (*A Critical Dissertation on the Nature, Measures and Causes of Value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the Author of «Essays on the Formation etc. of Opinions»*, London 1825, str. 39.) S. Bailey, autor ovog anonimnog spisa, koji je svojedobno podigao veliku galamu u Engleskoj, uobražava da je ovim ukazivanjem na šarene relativne izraze iste robne vrednosti uništio svaku odredbu pojma vrednosti. Uostalom, da je on, uprkos svojoj ograničenosti, napipao ranjava mesta Ricardove teorije, dokazuje razdraženost s kojom ga je napala Ricardova škola, npr. u «Westminster Review».

vrednosti nadovezuje na drugu uvek se može produžiti pojavom svake nove robne vrste koja pruža materijal za nov izraz vrednosti. Drugo, on čini šaren mozaik izraza vrednosti, razjedinjenih i raznovrsnih. Najzad, ako se, kao što i mora biti, relativna vrednost svake robe izrazi u ovom razvijenom obliku, onda je relativni oblik vrednosti svake robe beskrajn niz izraza vrednosti, niz različan od relativnog oblika vrednosti svake druge robe. — Nedostaci razvijenog relativnog oblika vrednosti ogledaju se u ekvivalentskom obliku koji mu odgovara. Pošto je ovde prirodni oblik svake pojedine robne vrste poseban ekvivalentski oblik pored nebrojenih drugih posebnih ekvivalentskih oblika, to uopšte postoje samo ograničeni ekvivalentski oblici, koji se svi uzajamno isključuju. Isto tako, određena, konkretna, korisna vrsta rada koja se sadrži u svakom posebnom robnom ekvivalentu, samo je poseban, dakle ne iscrpan oblik ispoljavanja ljudskog rada. Istina, ceo skup tih posebnih pojavnih oblika čini potpun ili totalan oblik u kome se taj rad ispoljava. Ali to znači da on nema jedinstvenog oblika u kome bi se ispoljio.

Međutim, razvijen relativni oblik vrednosti sastoji se samo iz zbira prostih relativnih izraza vrednosti, ili jednačina prvog oblika, kao:

$$\begin{aligned} 20 \text{ aršina platna} &= 1 \text{ kaput} \\ 20 \text{ aršina platna} &= 10 \text{ funti čaja itd.} \end{aligned}$$

Ali svaka ova jednačina sadrži i identičnu obrnutu jednačinu:

$$\begin{aligned} 1 \text{ kaput} &= 20 \text{ aršina platna} \\ 10 \text{ funti čaja} &= 20 \text{ aršina platna itd.} \end{aligned}$$

I doista: kad neki čovek razmeni svoje platno za mnoge druge robe, pa usled toga vrednost platna izrazi nizom drugih roba, onda nužno i on i mnogi drugi vlasnici roba moraju da razmene svoje robe za platno, pa da stoga vrednosti svojih raznih roba izraze istom trećom robom, platnom. — Kad, dakle, obrnemo red: 20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = itd., tj. kad izrazimo obratan odnos, koji se po samoj prirodi stvari nalazi u tome nizu, onda dobijamo:

C) Opšti oblik vrednosti

$$\left. \begin{aligned} 1 \text{ kaput} &= \\ 10 \text{ funti čaja} &= \\ 40 \text{ funti kafe} &= \\ 1 \text{ kvarter pšenice} &= \\ 2 \text{ unče zlata} &= \\ \frac{1}{2} \text{ tone železa} &= \\ x \text{ robe } A &= \\ \text{itd. robe} &= \end{aligned} \right\} 20 \text{ aršina platna}$$

1. Izmenjeni karakter oblika vrednosti

Sada robe prikazuju svoje vrednosti prvo prosto, jer je prikazuju jednom jedinom robom, a drugo jedinstveno, jer je prikazuju istom robom. Njihov oblik vrednosti prost je i zajednički i stoga opšti.

Oblici I i II dospeli su samo dotle da vrednost neke robe izraze kao nešto što se razlikuje od njene vlastite upotrebne vrednosti ili njenog robnog tela.

Prvi oblik imao je za rezultat jednačine vrednosti, kao: 1 kaput = 20 aršina platna, 10 funti čaja = $\frac{1}{2}$ tone železa itd. Vrednost kaputa izražava se kao nešto jednako platnu, vrednost čaja kao nešto jednako železu itd., ali to jednako platnu i to jednako železu, ti izrazi vrednosti kaputa i čaja, isto se tako razlikuju kao platno i železo. Očevidno je da ovoga oblika ima u praksi samo u prvim počecima, kad se proizvodi rada pretvaraju u robe samo slučajnom i prigodnom razmenom.

Drugi oblik razlikuje potpunije od prvog vrednost neke robe od njene vlastite upotrebne vrednosti, jer sada vrednost npr. kaputa izlazi pred njegov prirodni oblik u svima mogućim oblicima, kao nešto jednako platnu, jednako čaju, jednako železu itd., kao sve drugo samo ne kao jednako kaputu. S druge strane, ovde je neposredno isključeno svako zajedničko izražavanje robnih vrednosti, jer se sada u izrazu vrednosti svake pojedine robe sve ostale robe pokazuju samo u obliku ekvivalenta. Razvijeni oblik vrednosti javlja se faktički tek onda kad se neki proizvod rada, npr. stoka, ne razmenjuje više izuzetno za razne druge robe, nego već po navici.

Novodobijeni oblik izražava vrednosti robnog sveta u jednoj te istoj robnoj vrsti izdvojenoj iz njega, npr. u platnu, te na taj način predstavlja vrednosti svih roba njihovom jednakošću s platnom. Kao nešto jednako platnu sada se vrednost svake robe razlikuje ne samo od njene vlastite upotrebne vrednosti, već od svake upotrebne vrednosti, te je baš time izražena kao ono što je njoj zajedničko sa svima ostalim robama. Zbog toga tek ovaj oblik stvarno i dovodi robe u uzajamni odnos kao vrednosti, odnosno čini da se međusobno pokazuju kao razmenske vrednosti.

Oba ranija oblika izražavaju vrednost po jedne robe, bilo jednom jedinom robom druge vrste, bilo nizom mnogih roba drukčijih od nje. Oba je puta, tako reći, privatna stvar pojedine robe da sebi dade oblik vrednosti, i to ona izvršuje bez saradnje drugih roba. Ove igraju prema njoj samo pasivnu ulogu ekvivalenta. Naprotiv, opšti oblik vrednosti nastaje samo kao zajedničko delo robnog sveta. Izvesna roba dobija opšti izraz vrednosti samo zato što u isto vreme i sve druge robe izražavaju svoju vrednost istim ekvivalentom, a i svaka nova vrsta robe mora ići za njihovim primerom. S tim izlazi na videlo da se i vrednosna predmetnost roba može da izrazi samo njihovim svestranim društvenim odnosom, jer je ona samo »društveno postojanje«

tih stvari, pa zbog toga mora i njihov oblik vrednosti da bude oblik od društvene važnosti.

Sada se u obliku »jednako platnu« sve robe pokazuju ne samo kao kvalitativno jednake, kao vrednosti uopšte, već i kao kvantitativno uporedive veličine vrednosti. Zato što one svoje veličine vrednosti ogledaju u jednom istom materijalu, u platnu, ogledaju se ove veličine vrednosti uzajamno. Na primer, 10 funti čaja=20 aršina platna, i 40 funti kafe=20 aršina platna. Prema tome je i 10 funti čaja=40 funti kafe. Ili, u 1 funti kafe nalazi se samo četvrtina one supstancije vrednosti, rada koji se nalazi u 1 funti čaja.

Opšti relativni oblik vrednosti robnog sveta utiskuje ekvivalentu-robni, platnu, isključeno iz toga oblika, karakter opšteg ekvivalenta. Njegov vlastiti prirodni oblik zajednički je lik vrednosti tog sveta i stoga je platno neposredno razmenljivo za sve druge robe. Njegov telesni oblik važi kao vidljivo ovaploćenje, opšte društveno učaurenje svega ljudskog rada. Tkanje, privatni rad koji proizvodi platno, nalazi se ujedno i u opštem društvenom obliku, u obliku jednakosti sa svima drugim radovima. Bezbrojne jednačine iz kojih se sastoji opšti oblik vrednosti redom izjednačuju rad ostvaren u platnu sa svakim radom koji se nalazi u drugoj robi, te time čine tkanje opštim oblikom u kome se ispoljava ljudski rad uopšte. Na ovaj način, rad koji je opredmećen u robnoj vrednosti nije predstavljen samo negativno, kao rad od koga su apstrahovani svi konkretni oblici i korisna svojstva stvarnih radova, već se baš njegova vlastita pozitivna priroda izričito otkriva. On je svodenje svih stvarnih radova na njihov zajednički karakter ljudskog rada, na utrošak ljudske radne snage.

Opšti oblik vrednosti, koji proizvode rada prikazuje kao proste grušavine ljudskog rada uopšte, pokazuje samim svojim ustrojstvom da je društveni izraz robnog sveta. Tako nam on otkriva da u okviru ovog sveta opštjeljudski karakter rada sačinjava njegov specifični društveni karakter.

2. Odnos između razvitka relativnog oblika vrednosti i razvitka ekvivalentnog oblika

Stupnju razvitka relativnog oblika vrednosti odgovara stupanj razvitka ekvivalentnog oblika. Ali, — ovo treba dobro imati u vidu — razvitak ekvivalentnog oblika samo je izraz i rezultat razvitka relativnog oblika vrednosti.

Prosti ili pojedinačni relativni oblik vrednosti neke robe čini neku drugu robu pojedinačnim ekvivalentom. Razvijeni oblik relativne vrednosti, to izražavanje vrednosti jedne robe u svima drugim robama, daje ovima oblik raznovrsnih posebnih ekvivalenta. Naposljetku jedna naročita vrsta robe dobija oblik opšteg ekvivalenta zbog toga što su je sve druge robe učinile materijalom svog jedin-
stvenog, opšteg oblika vrednosti.

Ali u istom stepenu u kome se oblik vrednosti uopšte razvija, razvija se i suprotnost između njegova dva pola, relativnog oblika vrednosti i ekvivalentnog oblika.

Već prvi oblik — 20 aršina platna = 1 kaput — sadrži tu suprotnost, ali je ne ustaljuje. Prema tome kako se ova jednačina čita, sprema ili odostrag, nalazi se svaka od ove dve robne krajnosti, kao platno i kaput, podjednako sad u relativnom obliku vrednosti, sad u ekvivalentskom obliku. Ovde još staje truda da se polarna suprotnost uhvati.

U obliku B može uvek samo po jedna vrsta robe potpuno da razvije svoju relativnu vrednost, ili ona sama ima razvijen relativni oblik vrednosti samo zbog toga što se i ukoliko se sve druge robe nalaze prema njoj u ekvivalentskom obliku. Ovde je već nemoguće obrnuti jednačinu — kao 20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja ili = 1 kvarter pšenice itd. — a da se ne promeni čitav njen karakter i da se iz potpunoga ne pretvori u opšti oblik vrednosti.

Najzad, poslednji oblik, oblik C, pruža robnom svetu opšti društveni relativni oblik vrednosti zbog toga što su i ukoliko su sve robe koje spadaju u nj, izuzimajući jednu jedinu, isključene iz opšteg ekvivalentnog oblika. Usled toga se jedna roba, platno, nalazi u obliku neposredne razmenljivosti za sve druge robe, drugim rečima — u neposredno društvenom obliku zato što se i ukoliko se sve druge robe ne nalaze u njemu.²⁴

Obrnuto, roba koja figurira kao opšti ekvivalent isključena je iz jedinstvenog, a s tim i iz opšteg relativnog oblika vrednosti robnog sveta. Ako bi se htelo da i platno, tj. ma koja roba koja se nalazi u obliku

²⁴ Doista, na obliku opšte neposredne razmenljivosti nikako se ne vidi da je on protivrečan robni oblik, isto toliko nerazdvojiv od oblika ne neposredne razmenljivosti, kao što je i pozitivnost jednog magnetskog pola nerazdvojiva od negativnosti drugoga. A to znači da neko može uobraziti da se svima robama može istovremeno utisnuti žig neposredne razmenljivosti, kao što može uobraziti da se svi katolici mogu učiniti papama. Za sitnog buržuja, koji u proizvodnji robe vidi nec plus ultra¹* ljudske slobode i individualne nezavisnosti, bilo bi, naravno, veoma poželjno da se oslobodi nezgoda vezanih za taj oblik, a naročito one ne neposredne razmenljivosti robâ. Slikanje ove filistarske utopije sačinjava Proudhonov socijalizam, koji se, kao što smo na drugom mestu pokazali⁽²¹⁾, ne odlikuje ni originalnošću. Naprotiv, tu utopiju su davno pre njega, i mnogo bolje, izložili Gray, Bray i drugi. Ali u ovakvoj mudrosti ne smeta da danas u izvesnim krugovima hara pod imenom «science»^{2*}. Nijedna škola nije se više od Proudhonove razmetala rečju nauka, jer

«wo Begriffe fehlen,

da stellt zur rechten Zeit ein Wort sich ein.»³*(32)

¹* vrhunac — ²* «nauka» — ³* «baš onde pojmova gde nema, u pravi čas će reč se stvoriti».

opšteg ekvivalenta, uzme učešća i u opštem relativnom obliku vrednosti, morala bi ona tada sama sebi služiti kao ekvivalent. Onda bismo dobili: 20 aršina platna = 20 aršina platna, tautologiju koja ne izražava ni vrednost ni veličinu vrednosti. Da bismo izrazili relativnu vrednost opšteg ekvivalenta, moramo, naprotiv, obrnuti oblik C. Opšti ekvivalent nema zajednički relativni oblik vrednosti s drugim robama, već se njegova vrednost relativno izražava u beskrajnom nizu svih drugih robnih tela. Tako se razvijen relativni oblik vrednosti, ili oblik B, ispoljava sada kao specifičan relativni oblik vrednosti ekvivalent-robe.

3) *Prelaz iz opšteg oblika vrednosti u novčani oblik*

Opšti ekvivalentski oblik jeste jedan oblik vrednosti uopšte. On, dakle, može pripasti svakoj robi. S druge strane, izvesna se roba nalazi u obliku opšteg ekvivalenta (u obliku C) samo zato što je i ukoliko je sve druge robe isključuju kao ekvivalent. I tek od trenutka kad se ovo isključenje konačno ograniči na neku posebnu vrstu robe, dobija jedinstven relativni oblik vrednosti robnog sveta objektivnu čvrstoću i opštu važnost u društvu.

Sad ta posebna roba, s čijim je prirodnim oblikom ekvivalentski oblik društveno srastao, postaje novčana roba, tj. funkcioniše kao novac. Ona dobija specifičnu društvenu funkciju, a stoga i društveni monopol da u okviru robnog sveta igra ulogu opšteg ekvivalenta. Između roba koje u obliku II igraju ulogu posebnih ekvivalenta za platno a u obliku III zajednički u platnu izražavaju svoju relativnu vrednost, to povlašćeno mesto istorijski je osvojila jedna određena roba — zlato. Zbog toga, kad u obliku III na mesto robe platno stavimo robu zlato, dobijamo

D) Novčani oblik

20 aršina platna	=	} 2 unče zlata.
1 kaput	=	
10 funti čaja	=	
40 funti kafe	=	
1 kvarter pšenice	=	
1/2 tone železa	=	
x robe A	=	

Pri prelazu iz oblika I u oblik II i iz oblika II u oblik III zbivaju se bitne promene. Naprotiv, oblik IV ni u čemu se ne razlikuje od oblika III osim u tome što se sad namesto platna zlato nalazi u obliku opšteg ekvivalenta. U obliku IV zlato ostaje ono što je platno bilo u

obliku III — opšti ekvivalent. Napredak je samo u tome što je sada oblik neposredne opšte razmenljivosti, ili oblik opšteg ekvivalenta, društvenom navikom konačno srastao sa specifičnim prirodnim oblikom robe zlata.

Zlato istupa pred druge robe kao novac samo zato što je ranije pred njih istupalo kao roba. Kao i sve druge robe, i ono je funkcionisalo kao ekvivalent, bilo kao pojedinačni ekvivalent u izdvojenim činovima razmene, bilo kao posebni ekvivalent pored drugih ekvivalenta-roba. Postepeno, zlato je u užim ili širim krugovima stalo funkcionisati kao opšti ekvivalent. Čim je osvojilo monopol toga mesta u izrazu vrednosti robnog sveta, ono je postalo novčanom robom, a tek od časa kada je već postalo novčanom robom razlikuje se oblik IV od oblika III, drugim rečima, opšti oblik vrednosti pretvorio se u novčani oblik.

Prost relativni izraz vrednosti neke robe, npr. platna, dat u robi koja već funkcionise kao novčana roba, npr. u zlatu, jeste oblik cene. Prema tome je »cenovni oblik« platna:

$$20 \text{ aršina platna} = 2 \text{ unče zlata,}$$

ili ako su 3 funte sterlinga monetarno ime dveju unča zlata,

$$20 \text{ aršina platna} = 2 \text{ funte sterlinga.}$$

Ono što je teško u pojmu novčanog oblika ograničava se na poimanje opšteg ekvivalentnog oblika, dakle samog opšteg oblika vrednosti, oblika III. Oblik III svodi se, kad idemo unazad, na oblik II, razvijeni oblik vrednosti, a njegov konstitutivni element jeste oblik I : 20 aršina platna = 1 kaput, ili x robe $A = y$ robe B . Stoga je prosti robni oblik klica novčanog oblika.

4. Fetiški karakter robe i njegova tajna

Na prvi pogled roba izgleda stvar sama po sebi razumljiva, trijivajna. Iz njene analize izlazi da je ona veoma vraška stvar, puna metafizičkih domišljanja i teoloških mušica. Ukoliko je upotrebna vrednost, nema u njoj ničega misterioznog, bilo da je posmatram sa stanovišta da svojim svojstvima zadovoljava ljudske potrebe, ili da ta svojstva dobija tek kao proizvod ljudskog rada. Očigledno je da svojom delatnošću čovek menja oblike prirodnih materija na način koji mu je koristan. Na primer, menja se oblik drveta kad se od njega pravi sto. Pa ipak sto ostaje drvo, ordinarna čulna stvar. Ali čim istupi kao roba, pretvara se u stvar čulno natčulnu. On ne samo da stoji nogama na podu, nego i dubi na glavi pred svima drugim robama, te iz svoje

drvene glave pušta čudne mušice, mnogo čudnije nego kad bi bez guranja počeo igrati.²⁵

Znači, dakle, da mistični karakter robe ne potiče iz njene upotrebne vrednosti. On isto tako ne potiče ni iz sadržine odredaba vrednosti. Jer, prvo, ma koliko različiti bili korisni radovi ili proizvodne delatnosti, fiziološka je istina da su oni funkcije čovekova organizma i da je svaka takva funkcija, ma kakvi joj bili sadržina i oblik, u suštini trošenje čovečijeg mozga, nerva, mišića, čulnog organa itd. A drugo, ono što služi kao osnova određivanju veličine vrednosti, vremensko trajanje tog trošenja ili kvantitet rada, taj se kvantitet rada čak očigledno dađe razlikovati od njegovog kvaliteta. U svim društvenim stanjima, iako ne podjednako na različitim stupnjevima razvitka, moralo je ljude interesovati koliko radnog vremena staje proizvodnja životnih sredstava.²⁶ Naposljetku, čim ljudi ma na koji način rade jedni za druge, dobija njihov rad društven oblik.

Iz čega, onda, potiče zagonetni karakter proizvoda rada čim on uzme oblik robe? Očevidno iz samog ovog oblika. Jednakost ljudskih radova dobija konkretan oblik jednake predmetnosti vrednosti proizvoda rada, merenje utroška ljudske radne snage njegovim vremenskim trajanjem dobija oblik veličine vrednosti proizvoda rada, naposljetku, uzajamni odnosi proizvođača u kojima dejstvuju društvene odredbe njihovih radova, dobijaju oblik društvenog odnosa proizvoda rada.

To znači da se tajanstvenost robnog oblika sastoji prosto u tome što on ljudima društvene karaktere vlastita njihova rada odražava kao karaktere koji objektivno pripadaju samim proizvodima rada, kao društvena svojstva koja te stvari imaju od prirode, a otuda im i društveni odnos proizvođača prema celokupnom radu odražava kao društven odnos koji izvan njih postoji među predmetima. Ovim quid pro quo [zamenjivanjem] proizvodi rada postaju robe, čulno natčulne ili društvene stvari. Tako se i svetlosni utisak neke stvari na nerv vida ne pokazuje kao subjektivan nadražaj samog nerva vida, već kao objektivni oblik stvari izvan oka. Ali pri gledanju, stvar, spoljašnji predmet, doista baca svetlost na drugu stvar, na oko. Tu imamo fizički odnos među fizičkim stvarima. Nasuprot tome, robni oblik i odnos

²⁵ Setimo se da su stolovi i Kina počeli igrati kad je izgledalo da čitav ostali svet stoji — pour encourager les autres⁽³³⁾.

²⁶ Primedba uz drugo izdanje.—U starih Germana računata je površina jutra zemlje prema jednodnevnom radu, pa je jutro zbog toga nazivano Tagwerk (i Tagwanne, jurnale ili jurnalis, terra jurnalis jornalis, ili diurnalis), Mannwerk, Mannskraft, Mannsmaad, Mannshaut itd. Vidi: Georg Ludwig von Maurer, *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, usw. Verfassung*, München 1854, str. 129. i dalje. «Journal» kao oznaka za meru izvesne površine zemljišta, npr. jednog jutra, još se čuje u nekim delovima Francuske.

vrednosti proizvoda rada, u kome se on ispoljava, nemaju apsolutno nikakva posla s njihovom fizičkom prirodom i onim odnosima između stvari koji iz nje proističu. Ovde je stvar samo u tome da određen društveni odnos među samim ljudima uzima za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima. Zbog toga, da bismo našli analogiju, moramo pribeći maglovitim regionima verskog sveta. U njemu proizvodi ljudske glave izgledaju kao da su samostalna bića, obdarena sopstvenim životom, i koja se nalaze u odnosima među sobom kao i s ljudima. Ovako je i s proizvodima ljudskih ruku u robnom svetu. Ovo ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvode kao robe, i koji je zbog toga nerazdvojno skopčan s robnom proizvodnjom.

Taj fetiški karakter robnog sveta potiče, kako je prednja analiza već pokazala, iz osobenog društvenog karaktera rada koji proizvodi robu.

Upotrebni predmeti postaju robe uopšte samo zato što su proizvodi privatnih radova koji se vrše nezavisno jedni od drugih. Kompleks tih privatnih radova sačinjava ukupni društveni rad. Pošto proizvođači stupaju u društveni dodir tek razmenjivanjem proizvoda svog rada, to se i specifična društvena obeležja njihovih privatnih radova pokazuju tek u okviru te razmene. Ili, privatni radovi potvrđuju se kao članovi ukupnog društvenog rada tek putem odnosa u koje razmena dovodi proizvode rada, a preko ovih i proizvođače. Zbog toga se ovima društveni odnosi njihovih privatnih radova prikazuju kao ono što jesu, tj. ne kao neposredno društveni odnosi samih lica u njihovim radovima, već, naprotiv kao, predmetni odnosi među licima, a društveni odnosi među stvarima.

Tek u okviru svoje razmene dobijaju proizvodi rada društveno jednaku predmetnost vrednosti odvojenu od njihove čulno različite upotrebne predmetnosti. Ovo cepanje proizvoda rada na stvar od koristi i na stvar od vrednosti nastupa u praksi tek pošto se razmena dovoljno rasprostranila i stekla važnost da bi se korisne stvari proizvodile u svrhu razmene, kad se, dakle, već pri samoj njihovoj proizvodnji uzima u obzir njihov karakter kao vrednosti. Od toga časa dobijaju privatni radovi proizvođača stvarno dvostruk društveni karakter. S jedne strane, kao određeni korisni radovi moraju oni zadovoljavati određenu društvenu potrebu i na taj se način potvrditi kao članovi celokupnog rada, samoniklog sistema društvene podele rada. S druge strane, oni zadovoljavaju raznolike potrebe svojih vlastitih proizvođača samo ukoliko je svaki poseban koristan privatni rad razmenljiv za svaku drugu vrstu korisnog privatnog rada, dakle samo ukoliko je jednak s njim. Jednakost različitih radova toto coelo^{1*} može se sastojati samo u apstrahovanju od njihove stvarne nejednakosti, u svodenju

^{1*} u svakom pogledu

na zajednički karakter koji imaju kao trošenje ljudske radne snage, kao ljudski rad uzet apstraktno. Mozak privatnih proizvođača odražava ovaj dvostruki društveni karakter njihovih privatnih radova samo u oblicima koji se javljaju u praktičnom prometu, u razmeni proizvoda — društveno korisni karakter njihovih privatnih radova u tome obliku što proizvod rada mora biti koristan, i to za druge, — društveni karakter jednakosti raznovrsnih radova u obliku zajedničkog vrednosnog karaktera tih materijalno različitih stvari, proizvoda rada.

Prema tome, ne dovode ljudi proizvode svog rada u uzajamni odnos kao vrednosti zato što u tim stvarima gledaju puke materijalne omotače istovrsnog ljudskog rada. Naprotiv. Time što u procesu razmene izjednačuju svoje raznovrsne proizvode jedan s drugim kao vrednosti, izjednačuju oni i svoje različite radove jedne s drugima kao ljudski rad. Oni to ne znaju, ali čine to.²⁷ Prema tome, vrednosti ne piše na čelu šta je ona. Baš naprotiv, vrednost pretvara svaki proizvod rada u društveni jeroglif. Docnije pokušavaju ljudi da odgonetnu smisao jeroglifa, da proniknu u tajnu svog vlastitog društvenog proizvoda; jer određenje upotrebnih vrednosti kao vrednosti isto je tako njihov društveni proizvod kao i jezik. Pozno naučno otkriće da su proizvodi rada, ukoliko su vrednosti, samo materijalni izrazi ljudskog rada utrošenog u njihovu proizvodnju, čini epohu u istoriji razvitka čovečanstva, ali nikako ne otklanja predmetni privid društvenih karaktera rada. Ono što važi samo za ovaj posebni oblik proizvodnje, za robnu proizvodnju, naime da se specifični društveni karakter međusobno nezavisnih privatnih radova sastoji u tome što su svi oni jednaki kao ljudski rad i da taj karakter uzima oblik vrednosnog karaktera proizvoda rada, čini se, posle otkrića o prirodi vrednosti kao i pre njega, onima što su zahvaćeni odnosima robne proizvodnje, isto toliko konačan kao što oblik vazduha produžuje da postoji kao fizikalni telesni oblik i posle naučnog rastavljanja vazduha na njegove elemente.

Ono što razmenjivače proizvoda praktično pre svega interesuje jeste pitanje koliko tuđih proizvoda dobijaju za vlastiti proizvod, dakle u kojoj se srazmeri proizvodi razmenjuju. Čim ove srazmere navikom steknu izvesnu stalnost, čini se kao da proističu iz prirode proizvoda rada, tako da su npr. 1 tona železa i 2 unče zlata jednake vrednosti kao što su 1 funta zlata i 1 funta železa jednake težine, uprkos njihovim različitim fizikalnim i hemijskim svojstvima. Uistinu se vrednosni karakter proizvoda rada ustaljuje tek kad ovi stanu istupati kao veličine vrednosti. Ove se stalno menjaju nezavisno od volje, namere i činjenja

²⁷ Primedba uz drugo izdanje. — Zbog toga bi Galiani kad kaže da je vrednost odnos između dva lica — «La ricchezza è una ragione tra due persone» — morao dodati: odnos skriven pod omotom stvari. (Galiani, *Della Moneta*, str. 221, sv. III Custodijeve zbirke «Scrittori Classici Italiani di Economia Politica. Parte Moderna», Milano 1803.)

razmenjivača. Sopstveno njihovo društveno kretanje ima za njih oblik kretanja stvari pod čijom kontrolom stoje umesto da oni njih kontrolišu. Potrebno je da se robna proizvodnja potpuno razvije pa da iz samog iskustva izraste naučno saznanje da se privatni radovi, vršeni nezavisno jedan od drugoga, ali koji su kao prirodni članovi društvene podela rada u svestranoj međusobnoj zavisnosti, stalno svode na svoju srazmernu društvenu meru, jer se u slučajnim i stalno kolebljivim odnosima razmene njihovih proizvoda radno vreme društveno potrebno za njihovu proizvodnju sprovodi silom kao regulatoran prirodni zakon, kao, recimo, zakon teže kad se kome kuća sruši na glavu.²⁸ Zbog toga je činjenica da se veličina vrednosti određuje radnim vremenom tajna koja se skriva pod vidljivim kretanjima relativnih vrednosti roba. Otkrivanje ove tajne ukida privid čisto slučajnog određivanja veličina vrednosti proizvoda rada, ali nikako ne ukida i materijalni oblik tog slučajnog određivanja.

Razmišljanje o oblicima ljudskog života, pa, dakle, i njihova naučna analiza, uopšte udara putem koji je suprotan stvarnom razvitku. Ono počinje post festum^{1*}, pa otuda od gotovih rezultata procesa razvitka. Oblici koji proizvodima rada utiskuju žig robâ te zbog toga čine pretpostavku za robni promet, već imaju stalnost prirodnih oblika društvenog života pre no što ljudi i pokušaju da sebi polože računa ne o istorijskom karakteru tih oblika koji im se, naprotiv, već čine nepromenljivi, nego o njihovoj sadržini. Tako se jedino putem analize robnih cena došlo do odredbe veličine vrednosti, a jedino putem zajedničkog novčanog izraza roba do utvrđivanja njihovog vrednosnog karaktera. A baš ovaj gotovi, novčani oblik robnog sveta umesto da otkriva, zastire materijalnim velom društveni karakter privatnih radova, a time i društvene odnose privatnih radnika. Kad kažem da se kaput, čizme itd. odnose prema platnu kao prema opštem ovaploćenju apstraktnog ljudskog rada, onda ludost ovog izraza bode oči. Ali kad proizvođači kaputa, čizama itd. dovode ove robe u odnos prema platnu — ili prema zlatu i srebru, što stvar niukoliko ne menja — kao prema opštem ekvivalentu, onda im se odnos njihovih privatnih radova prema celokupnom društvenom radu pokazuje upravo u tom ludačkom obliku.

A baš takvi oblici sačinjavaju kategorije buržoaske ekonomije.

²⁸ „Šta da se misli o nekom zakonu koji se može sprovoditi samo periodičnim revolucijama? On je upravo prirodni zakon koji počiva na nesvesnosti učesnika.“ (Friedrich Engels, *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie* u „Deutsch-Französische Jahrbücher“, izdali Arnold Ruge i Karl Marx, Paris 1844.^{2*})

^{1*} naknadno — ^{2*} Vidi u 4. tomu ovog izdanja.

To su oblici mišljenja kakvi važe u društvu, dakle objektivni oblici mišljenja za odnose proizvodnje ovog istorijski određenog društvenog načina proizvodnje, robne proizvodnje. Zbog toga i nestaju odmah sav misticizam robnog sveta, sva čarolija i sve čini koje zamagljuje proizvode rada na osnovici robne proizvodnje čim pribegnemo drugim oblicima proizvodnje.

Pošto politička ekonomija voli robinsonade²⁹, neka se prvo pojavi Robinson na svome ostrvu. Mada je vaspitan u skromnosti, on ipak mora da zadovoljava raznovrsne potrebe, te zbog toga mora da vrši korisne radove raznih vrsta, da pravi alate i nameštaj, da pripitomljuje lamu, da ribari, lovi itd. Nećemo ovde govoriti o njegovim molitvama i tome slično, jer one Robinsonu pričinjavaju zadovoljstvo i on takvu delatnost smatra za rasonodu. Uprkos različnosti svojih proizvodnih funkcija, on zna da su to samo različni oblici delatnosti istog Robinsona, dakle samo različni načini ljudskog rada. Sama ga nevolja nagoni da svoje vreme tačno raspodeljuje na svoje različite funkcije. Koja će zauzeti više, a koja manje mesta u njegovoj ukupnoj delatnosti, zavisi od toga jesu li veće ili manje teškoće što ih ima da savlada radi postizanja nameravanog korisnog učinka. U tome ga poučava iskustvo, i naš Robinson, koji je iz brodoloma spasao časovnik, glavnu knjigu, mastilo i pero, ubrzo počinje da kao dobar Englez vodi knjigu o samom sebi. Njegov inventar sadrži spisak upotrebnih predmeta koje ima, različitih operacija potrebnih da se oni načine i, naposljetku, radnog vremena koliko ga određene količine tih različitih proizvoda prosečno staju. Svi odnosi između Robinsona i stvari koje sačinjavaju njegovo bogatstvo stvoreno njegovim vlastitim rukama ovde su tako jednostavni i providni da se sme pretpostaviti da bi ih bez osobitog umnog naprezanja razumeo čak i g. M. Wirth. Pa ipak, oni sadrže sve bitne odredbe vrednosti.

Prenesimo se sad sa sunčanog ostrva Robinsonova u mrak evropskog srednjeg veka. Namesto slobodnog čoveka, nalazimo da je ovde svako zavisano — kmetovi i feudalni gospodari, vazali i suvereni, laici i popovi. Lična zavisnost karakteristična je ne samo za društvene odnose u materijalnoj proizvodnji nego i za oblasti života koje su na njoj izgrađene. Ali baš zbog toga što odnosi lične zavisnosti čine datu društvenu osnovicu, nisu ni radovi niti proizvodi prinuđeni da uzimaju fantastična oblića različna od njihove predmetnosti. U društveni

²⁹ Primedba uz drugo izdanje. — Ni Ricardo nije bez svoje robinsonade. »Praribar i pralovac odmah razmenjuju ribu i divljač kao vlasnici robe, srazmerno radnom vremenu opredmećenom u tim razmenskim vrednostima.« U ovom slučaju on pada u anahronizam da se praribar i pralovac za proračunavanje svojih oruda za rad služe anuitetnim tablicama koje su 1817. bile u važnosti na londonskoj berzi. Čini se da su »paralelogrami g. Owena«⁽³⁴⁾ bili jedini društveni oblik koji je on poznavao osim buržoaskoga. (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 38, 39.)

mehanizam ulaze oni kao prirodne činidbe i prirodna davanja. Prirodni oblik rada, njegova posebnost, a ne kao na osnovici robne proizvodnje njegova opštost, jeste ovde njegov neposredni društveni oblik. Kuluk se isto tako dobro meri vremenom kao i rad koji proizvodi robe, ali svaki kmet zna da služeći svoga gospodara troši određenu količinu svoje lične radne snage. Desetak koji je obavezno davati popu jasniji je od popova blagoslova. Prema tome, ma kako rasuđivali o karakternim maskama pod kojima se ljudi ovde susreću, društveni odnosi lica u njihovim radovima ispoljavaju se na svaki način kao njihovi sopstveni lični odnosi i nisu prurušeni u društvene odnose stvari, proizvoda rada.

Radi posmatranja zajedničkog, tj. neposredno podruštvljenog rada, nismo primorani ići unazad do njegovog prvobitnog oblika, koji sretamo na pragu istorije svih kulturnih naroda.³⁰ Bliži je primer koji nam pruža patrijarhalna radinost seljačke porodice koja za sopstvenu potrebu proizvodi žito, stoku, predu, platno, odeću itd. Prema porodici stoje ove razne stvari kao različni proizvodi njenog porodičnog rada, ali se između sebe ne sučeljavaju kao robe. Različni radovi koji stvaraju ove proizvode, zemljoradnja, stočarstvo, pređenje, tkanje, krojenje itd., jesu u svome prirodnom obliku društvene funkcije, jer su funkcije porodice koja ima sopstvenu, samoniklu podelu rada, kao god i robna proizvodnja. Razlike u polu i uzrastu, a i prirodni uslovi rada koji se menjaju prema godišnjim dobima, regulišu njihovo raspoređivanje u porodici i radno vreme pojedinih članova porodice. Ali se ovde utrošak individualnih radnih snaga, koji se meri vremenskim trajanjem, od samog početka ispoljava kao društvena odredba samih radova, jer individualne radne snage deluju već od samog početka samo kao organi zajedničke porodične radne snage.

Naposletku, predstavimo sebi, promene radi, zajednicu slobodnih ljudi koji rade društvenim sredstvima za proizvodnju i svoje mnogobrojne individualne radne snage svesno troše kao jednu društvenu radnu snagu. Sve odredbe Robinsonova rada ovde se ponavljaju, samo što su društvene umesto individualne. Svi proizvodi Robinsonovi bili su isključivo njegov lični proizvod, pa zato i neposredno

³⁰ Primenba uz drugo izdanje. — »U poslednje vreme rasprostrla se smešna predrasuda da je oblik prvobitne zajedničke svojine specifično slovenski, čak isključivo ruski. Zajednička je svojina praoblik čije postojanje kod Rimljana, Germana i Kelta možemo dokazati, no od kojega se, mada delimično u razvalinama, kod Indijaca još uvek nalazi čitava mapa uzoraka s raznolikim primercima. Podrobnije proučavanje azijskih, specijalno indijskih oblika zajedničke svojine utvrdilo bi kako iz različnih oblika prvobitne zajedničke svojine rezultiraju i različni oblici njena raspadanja. Tako se, npr., različni originalni tipovi rimske i germanske privatne svojine dađu izvesti iz različitih oblika indijske zajedničke svojine.« (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 10.)

upotrebnim predmeti za njega. Ukupni proizvod zajednice društven je proizvod. Jedan deo toga proizvoda služi opet kao sredstva za proizvodnju. On ostaje društven. Ali drugi deo troše članovi zajednice kao sredstva za život. Toga radi on se mora razdeliti među njima. Način ove raspodele menjaće se prema posebnoj vrsti samog organizma društvene proizvodnje i prema odgovarajućoj visini istorijskog razvika proizvođača. Samo radi paralele s robnom proizvodnjom, uzećemo da je udeo svakog proizvođača u sredstvima za život određen njegovim radnim vremenom. Tako bi radno vreme igralo dvojaku ulogu. Njegovo raspoređivanje po društvenome planu reguliše pravilnu srazmeru između različnih radova i različnih potreba. S druge strane, radno vreme služi ujedno i kao mera za individualni udeo proizvođača u zajedničkom radu, a otuda i u onom delu zajedničkog proizvoda koji služi individualnoj potrošnji. Tu društveni odnosi ljudi prema njihovim radovima i prema proizvodima njihova rada ostaju sasvim jednostavni, kako u proizvodnji tako i u raspodeli.

Za društvo robnih proizvođača, čiji se opšti društveni odnos u proizvodnji sastoji u tome što se prema svojim proizvodima odnose kao prema robama, dakle kao prema vrednostima, te u tom materijalnom obliku dovode svoje privatne radove u međusobni odnos kao jednak ljudski rad, najprilicniji je oblik religije hrišćanstvo sa svojim kultom apstraktnog čoveka, osobito u svom buržoaskom razvitku, u protestantizmu, deizmu itd. U staroazijskim, antičkim itd. načinima proizvodnje, pretvaranje proizvoda u robu, a usled ovoga i postojanje ljudi kao robnih proizvođača, igra podređenu ulogu, ali ta uloga biva utoliko značajnija ukoliko zajednice više ulaze u stadijum svog raspadanja. Pravi trgovački narodi postoje samo u intermundijama^{1*} staroga sveta, kao Epikurovi bogovi^[35] ili kao Jevreji u porama poljskog društva. Oni stari društveni organizmi proizvodnje nesavrnjivo su jednostavniji i providniji od buržoaskoga, ali počivaju ili na nezrelosti individualnog čoveka, koji se još nije odvojio od pupčane vrpce koja ga je sa ostalima vezivala u prirodnu rodovsku celinu, ili na odnosima neposrednog vladanja i potčinjenosti. Oni su uslovljeni niskim stupnjem razvika proizvodnih snaga rada i odgovarajućim skućenim odnosima ljudi u okviru procesa proizvodnje njihova materijalnog života, pa usled toga i skućenim odnosima među njima samima i između njih i prirode. Ova se stvarna skućenost ogleđa idejno u starim prirodnim i narodnim religijama. Uopšte, religiozni odraz stvarnoga sveta može se izgubiti tek onda kad odnosi praktičnog svakodnevnog života budu iz dana u dan pokazivali ljudima providno razumne odnose među njima i prema prirodi. Proces društvenog života, odnosno proces materijalne proizvodnje, skinuće sa sebe mistični magleni veo samo kad kao proizvod slobodno udruženih ljudi bude stajao pod njihovom

^{1*} međusvetovima

svesnom planskom kontrolom. Ali ovo zahteva takvu materijalnu osnovicu društva ili takav niz materijalnih uslova egzistencije koji su i sami opet samonikao proizvod duge i bolne istorije razvitka.

Politička ekonomija je, istina, makar i nepotpuno³¹, analizovala vrednost i veličinu vrednosti i otkrila sadržinu koja se u ovim oblicima krije. Ali nikad nije ni postavila pitanje zašto ta sadržina uzima onaj oblik, odnosno zašto se rad predstavlja u vrednosti, a merenje rada njegovim vremenskim trajanjem u veličini vrednosti proizvoda rada.³²

³¹ Manjkavost Ricardove analize veličine vrednosti — a to je najbolja analiza — videće se u trećoj i četvrtoj knjizi ovog dela. A što se tiče vrednosti uopšte, klasična politička ekonomija nigde ni izrično ni s jasnom svešću ne razlikuje rad kako se on predstavlja u vrednosti od rada kako se predstavlja u upotrebnoj vrednosti svoga proizvoda. Naravno, ona tu razliku faktično čini, pošto rad posmatra sad kvantitativno, sad kvalitativno. Ali joj ni na um ne pada da čisto kvantitativna razlika radova ima za pretpostavku njihovo kvalitativno jedinstvo ili jednakost, dakle njihovo svodenje na ljudski rad uzet apstraktno. Na primer, Ricardo izjavljuje da se slaže s Destuttom de Tracyjem kad ovaj kaže: «Pošto je izvesno da jedino naše telesne i duhovne sposobnosti sačinjavaju prvobitno naše bogatstvo, to je i primena tih sposobnosti, rad ma koje vrste, prvobitno naše blago, i tom se primenom stvaraju sve stvari koje nazivamo bogatstvom... Pored toga, izvesno je da sve te stvari predstavljaju samo rad koji ih je stvorio, pa kad imaju vrednost ili čak dve različne vrednosti, one mogu te vrednosti uzimati samo iz vrednosti rada od kojeg potiču.» (Destutt de Tracy, *Eléments d'idéologie*, 4. i 5. deo, Paris 1826, str. 35, 36. Citirano u Ricardovom delu *The Principles of Political Economy*, 3. izd., London 1821, str. 334.) Ukazaćemo samo na to da Ricardo podmeće De Tracyju svoj sopstveni dublji smisao. Istina, Destutt s jedne strane kaže da sve stvari koje sačinjavaju bogatstvo «predstavljaju rad koji ih je stvorio», ali s druge strane kaže da one svoje «dve različne vrednosti» (upotrebnu i razmensku vrednost) dobijaju od «vrednosti rada». Time on pada u površnost vulgarne ekonomije, koja pretpostavlja vrednost jedne robe (ovde rada), pa onda pomoću nje određuje vrednost drugih roba. Ricardo ga čita tako kao da se i u upotrebnoj i u razmenskoj vrednosti pokazuje rad (ne vrednost rada). A i on sam tako malo razlikuje dvorodni karakter rada, koji se dvostruko pokazuje, da se kroz čitavu glavu «Value and Riches, their Distinctive Properties»^{1*} s mukom mora da pregoni s trivijalnostima jednog J.-B. Saya. Zbog toga se on na kraju toliko čudi kako to da se Destutt doduše slaže s njim u tome da je rad izvor vrednosti, a da se s druge strane ipak slaže sa Sayovim pojmom vrednosti.

³² Jedan od osnovnih nedostataka klasične političke ekonomije jeste što joj nikad nije pošlo za rukom da iz analize robe, a osobito iz analize robne vrednosti, iznade oblik vrednosti, koji robu upravo čini razmenskom vrednošću. Upravo njeni najbolji predstavnici, A. Smith i D. Ricardo, tretiraju oblik vrednosti kao

^{1*} «Vrednost i bogatstvo, osobenosti po kojima se razlikuju».

Formule kojima na čelu stoji napisano da pripadaju takvoj društvenoj formaciji u kojoj proces proizvodnje gospodari ljudima, a čovek još ne procesom proizvodnje, važe za njenu buržoasku svest kao prirodna nužnost isto tako razumljiva kao i sam proizvodni rad. Zbog toga ona i tretira predburžoaske oblike društvenog organizma proizvodnje otprilike kao crkveni oci prehršćanske religije.³³

nešto skroz nevažno ili kao nešto što stoji izvan same robe. Razlog ovome nije samo što analiza veličine vrednosti zauzima svu njihovu pažnju. On leži dublje. Oblik vrednosti proizvoda rada najapstraktniji je, ali i najopštiji oblik buržoaskog načina proizvodnje, koji način proizvodnje time dobija obeležje naročite vrste društvene proizvodnje, a time ujedno i svoje istorijsko obeležje. Pa stoga, kad se u njemu pogrešno vidi večiti prirodni oblik društvene proizvodnje, onda se nužno previda i ono što je specifično na obliku vrednosti, dakle na robnom obliku, a u daljem razvitku na novčanom obliku, kapitalskom obliku itd. Zbog ovoga se u ekonomista koji se potpuno slažu u merenju veličine vrednosti radnim vremenom nalaze najšarenije i najprotivrečnije predstave o novcu, tj. o gotovom liku opšteg ekvivalenta. To izbija do očiglednosti npr. kad se govori o bankarstvu, gde uobičajene opšte definicije novca više nisu dovoljne. Stoga se, kao suprotnost tome, pojavio restaurisani merkantilni sistem (Ganilh i dr.) koji u vrednosti vidi samo društveni oblik, štaviše samo njegovu prividnost bez suštine.—Napomenuću jednom zasnagda da pod klasičnom političkom ekonomijom razumem svu ekonomiju od W. Pettyja naovamo, koja ispituje unutrašnju povezanost odnosa buržoaske proizvodnje, nasuprot vulgarnoj ekonomiji, koja se potuca samo po oblasti prividne povezanosti i koja samo iznova preživa materijal što ga je naučna ekonomija već odavno pružila, radi prijemljivog popularisanja tako reći najgrubljih fenomena i za domaću potrebu buržoazije, dok se inače ograničava na to da otrcane i sujetne predstave agenata buržoaske proizvodnje o svome vlastitom najboljem svetu sistematizuje, ispedantira i proglasi kao večne istine.

³³ »Čudnovat je način na koji ekonomisti postupaju. Za njih postoje samo dve vrste ustanova: veštačke i prirodne. Ustanove feudalizma veštačke su, ustanove buržoazije prirodne. U tome oni liče na teologe, koji takođe razlikuju dve vrste religija. Svaka religija koja nije njihova izum je ljudi, dok je njihova vlastita religija otkrovenje gospodnje... To će reći da je istorije bilo, ali da je više nema.« (Karl Marx, *Misère de la Philosophie. Réponse à la Philosophie de la Misère de M. Proudhon*, 1847, str. 1131*.) Zaista je komičan g. Bastiat koji uobražava da su stari Grci i Rimljani živeli jedino od pljačke. Međutim, kad se mnogo vekova živi od pljačke, mora stalno da bude čega za pljačkanje, ili da se predmet pljačke stalno nanovo proizvodi. Dakle, biće da su i Grci i Rimljani imali svoj proces proizvodnje, dakle svoju ekonomiju, koja je bila materijalna osnovica njihovog sveta upravo kao buržoaska današnjeg. Ili Bastiat, možda, drži da način proiz-

¹* Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

Koliko se jedan deo ekonomista obmanjuje fetišizmom koji prijanja uz robni svet, drugim rečima — predmetnim prividom društvenih odredaba rada, dokazuje dosadna i glupa prepirka o ulozi prirode u obrazovanju razmenske vrednosti. Pošto je razmenska vrednost određen društveni manir da se izrazi rad utrošen na izvestan predmet, ne može ona sadržavati više prirodne materije od, recimo, meničnog kursa.

Pošto je robni oblik najopštiji i najnerazvijeniji oblik buržoaske proizvodnje, zbog čega se rano i javlja, iako ne na isti vladajući, dakle karakterističan način kao danas, izgleda da je njegov fetiški karakter još relativno lako prozreti. Kod konkretnijih oblika gubi se čak i taj izgled jednostavnosti. Otkud iluzije monetarnog sistema? Otud što on na zlatu i srebru nije mogao da vidi da oni, kao novac, predstavljaju neki društveni odnos proizvodnje, ali ga predstavljaju u obliku prirodnih stvari koje imaju naročita društvena svojstva. A moderna ekonomija, koja se nadmeno ceri monetarnom sistemu? Zar njen fetišizam nije očigledan čim progovori o kapitalu? Koliko je vremena proteklo otkako je odbačena iluzija fiziokrata da zemljišna renta raste iz zemlje, a ne iz društva?

No da ne bismo otišli suviše napred, biće ovde dovoljan još jedan primer u vezi sa samim robnim oblikom. Da robe mogu govoriti, kazale bi: naša upotrebna vrednost verovatno zanima ljude. Nama

vodnje koji počiva na robovskom radu počiva na sistemu pljačke? Onda staje na opasno tlo. Ako je takav džin misli kao što je bio Aristotel grešio veličajući robovski rad, zašto bi bio na pravom putu patuljak-ekonomista Bastiat veličajući najamni rad?—Koristim ovu priliku da s malo reči odbijem zamerku koju mi je prilikom objavljivanja mog spisa *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, 1859, učinio jedan nemačko-američki list. Tamo je rečeno da je moje gledište da određen način proizvodnje i odnosi proizvodnje kakvi mu uvek odgovaraju, ukratko da «ekonomska struktura društva čini realnu osnovicu na kojoj se diže pravna i politička nadgradnja, i kojoj odgovaraju određeni oblici društvene svesti», da «način proizvodnje materijalnog života uslovljava proces socijalnog, političkog i duhovnog života uopšte», da je sve ovo, doduše, pravilno za današnji svet u kome vladaju materijalni interesi, ali ne i za srednji vek, u kojem je vladao katolicizam, niti za Atinu i Rim, gde je vladala politika. Pre svega se moramo začuditi da neko izvoljeva pretpostaviti da su ove svemu svetu poznate fraze o srednjem veku i antičkom svetu makar kome ostale nepoznate. Toliko je jasno da srednji vek nije mogao živeti od katolicizma kao ni antički svet od politike. Baš obrnuto, način na koji se tamo privređivalo objašnjava zašto su u jednom slučaju politika, a u drugom katolicizam igrali glavnu ulogu. Uostalom, dovoljno je samo malo poznavati npr. istoriju rimske republike pa znati da istorija zemljišnog poseda čini njenu zakulisnu istoriju. A s druge strane, već je don Kihot ispaštao zbog svoje zablude da se potukačko viteštvo slaže sa svim ekonomskim oblicima društva.

kao stvarima ona ne pripada. Ono što nama pripada kao stvarima jeste naša vrednost. To dokazuje naš vlastiti saobraćaj kao robnih stvari. Mi se nalazimo u međusobnom odnosu samo kao razmenske vrednosti. Čujmo sad kako ekonomist govori iz duše robe:

«Vrednost» (razmenska vrednost) «svojstvo je stvari, bogatstvo» (upotrebna vrednost) «svojstvo je čoveka. Vrednost u ovom smislu nužno obuhvata razmenu, bogatstvo ne.»³⁴ «Bogatstvo» (upotrebna vrednost) «atribut je ljudi, vrednost atribut robâ. Čovek je bogat, zajednica je bogata; zrno bisera ili dijamant su dragoceni... Zrno bisera ili dijamant imaju vrednost kao biser i dijamant.»³⁵

Dosad još nijedan hemičar nije otkrio razmensku vrednost u biseru ili dijamantu. Ali ekonomisti pronalazači te hemijske supstancije, koji toliko pretenduju na kritičku dubinu, nalaze da je upotrebna vrednost stvari nezavisna od njihovih stvarnih svojstava, a da im, naprotiv, vrednost pripada kao stvarima. Ono što ih u ovom podržava jeste čudna okolnost što se upotrebna vrednost stvari ostvaruje za čoveka bez razmene, dakle u neposrednom odnosu između čoveka i stvari, a njihova vrednost, naprotiv, samo u razmeni, tj. u jednom društvenom procesu. Ko se ovde ne bi setio dobrog Dogberryja kako poučava noćnog stražara Seacoala:^[36]

«Lepo izgledati kao čovek, dar je okolnosti, ali umeti čitati i pisati, dolazi od prirode.»³⁶

³⁴ «Value is a property of things, riches of man. Value, in this sense, necessarily implies exchanges, riches do not». (*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to value and to supply and demand*, London 1821, str. 16.)

³⁵ «Riches are the attribute of man, value is the attribute of commodities. A man or a community is rich, a pearl or a diamond is valuable... A pearl or a diamond is valuable as a pearl or diamond». (S. Bailey, *A Critical Dissertation on the Nature, Measures etc. of Value*, str. 165.)

³⁶ Autor spisa *Observations* i S. Bailey optužuju Ricarda da je razmensku vrednost, nešto samo relativno, pretvorio u nešto apsolutno. Naprotiv. Onu prividnu relativnost koju te stvari, recimo biser i dijamant, imaju kao razmenske vrednosti, sveo je on na pravi odnos skriven iza prividnosti, na njihovu relativnost kao prostih izraza ljudskog rada. Što rikardovci odgovaraju Baileyju grubo, ali ne ubedljivo, dolazi otuda što ni u samom Ricardu nisu mogli naći objašnjenje za unutrašnje jedinstvo vrednosti i oblika vrednosti ili razmenske vrednosti.

GLAVA DRUGA

Proces razmene

Robe ne mogu same ići na tržište, niti se same razmenjivati. Zato moramo potražiti njihove čuvarе, tj. njihove vlasnike. Robe su stvari, pa se stoga ne mogu odupirati čoveku. Kad one neće milom, čovek može upotrebiti silu, drugim rečima — uzeće ih.³⁷ Da bi ove stvari doveli u uzajamni odnos kao robe, moraju se njihovi čuvari držati jedan prema drugom kao lica čija volja obitava u tim stvarima, tako da neko otuđujući svoju vlastitu robu može i da prisvoji tuđu samo voljom drugoga, dakle i ovaj i onaj mogu to učiniti samo pomoću zajedničkog akta volje. Toga radi moraju jedan drugog priznati kao privatne vlasnike. Ovaj pravni odnos čiji je oblik ugovor, bio ovaj oblik zakonski razvijen ili ne, jeste odnos volja u kome se ogleda ekonomski odnos. Ovom pravnom odnosu ili odnosu volja daje sadržinu sam ekonomski odnos.³⁸ Tu lica postoje jedna za druga samo kao

³⁷ U 12. veku, toliko razvikanom sa svoje pobožnosti, mogaše se među ovim robama često naći veoma suptilnih stvari. Tako, jedan francuski pesnik onoga vremena ređa među robama što su bile sabrane na sajmu u Landiju [37], pored tkanina za odela, obuće, koža, zemljoradničkih alata, nepreradene kože itd. još i «femmes folles de leur corps»^{1*}.

³⁸ Svoj ideal o pravičnosti, o «justice éternelle»^{2*} crpe Proudhon prvo iz onih pravnih odnosa koji odgovaraju robnoj proizvodnji, čime, uzgred budi rečeno, pruža svoj sitnoj buržoaziji tako utešan dokaz da je i oblik robne proizvodnje večit kao pravda. A onda obrnuto hoće da prema tome idealu preinači stvarnu robnu proizvodnju i stvarno pravo koje njoj odgovara. Šta bi se reklo o hemičaru koji bi, umesto da proučava stvarne zakone razmene materije, da na toj osnovici rešava određene zadatke, hteo da preinači razmenu materije pomoću «večnih ideja», «naturalité»^{3*} i «affinité»^{4*}? Zar ćemo, recimo, o zelenastvu znati nešto više ako rečemo da se ono protivi «justice éternelle» i «équité éternelle»^{5*} i «mutualité éternelle»^{6*} i drugim «verités éternelles»^{7*}, nego što su znali crkveni oci

1* «žene vrelog tela» (javne žene) — 2* «večnoj pravdi» — 3* «specifičnih svojstava» — 4* «srodnosti» — 5* «večnoj pravičnosti» — 6* «večnoj uzajamnosti» — 7* «večnim istinama»

predstavnicima roba, dakle kao njihovi vlasnici. Uopšte ćemo u daljem toku razlaganja naći da su ekonomske karakterne maske koje nose lica samo oličjenja ekonomskih odnosa i da se lica susreću kao nosioci tih odnosa.

Ono što naročito razlikuje vlasnika robe od robe jeste okolnost da roba svako drugo robno telo važi samo kao oblik u kome se ispoljava njena vlastita vrednost. Zato je ona, kao rođeni leveller^{1*} i cinik, uvek spremna kao zapeta puška da sa svakom drugom robom, makar ta bila i veća rugoba od Maritorne^{2*}, razmeni ne samo dušu nego i telo. To što roba nema smisla za konkretnu stranu robnog tela dopunjuje njen vlasnik sa svojih pet i više čula. Za njega njegova roba nema neposredne upotrebne vrednosti. Inače je ne bi nosio na tržište. Ona ima upotrebnu vrednost za druge. Za njega ima neposredno samo tu upotrebnu vrednost što je ona nosilac razmenske vrednosti, dakle što je sredstvo za razmenu.³⁹ Zato on i hoće da je otuđi i za nju dobije robu čija će ga upotrebna vrednost zadovoljiti. Sve robe su neupotrebne vrednosti za svoje posednike, a upotrebne vrednosti za one koji ih ne poseduju. To znači da one na sve strane moraju da idu iz ruke u ruku. Ali ovo kretanje iz ruke u ruku čini njihovu razmenu, a razmena ih dovodi u uzajamni odnos kao vrednosti i ostvaruje ih kao vrednosti. Zbog toga, da bi se mogle realizovati kao upotrebne vrednosti, robe se prethodno moraju realizovati kao vrednosti.

S druge strane, moraju se one pokazati kao upotrebne vrednosti pre nego što se usmognu realizovati kao vrednosti. Jer ljudski rad utrošen na njih računa se samo ako je utrošen u obliku korisnom po druge. A da li je koristan, da li, prema tome, njegov proizvod zadovoljava potrebu drugih, može pokazati samo njihova razmena.

Svaki vlasnik robe hoće da otuđuje svoju robu samo za takvu tuđu robu čija upotrebna vrednost zadovoljava njegovu potrebu. Utoliko je razmena za njega samo individualan proces. S druge strane, on hoće da svoju robu realizuje kao vrednost, dakle da je po svojoj volji realizuje u svakoj robi iste vrednosti, pa imala ili nemala njegova

govoreći da se ono protivi «grâce éternelle»^{3*}, «foi éternelle»^{4*} i «volonté éternelle de Dieu»^{5*}.

³⁹ «Jer dvojaka je upotreba svakog dobra. — Jedna je svojstvena samoj stvari, druga nije; tako sandale služe i za obuvanje i za razmenu. I jedno i drugo jesu upotrebne vrednosti sandala; jer i onaj koji sandale razmenjuje za štogod što mu nedostaje, recimo za hranu, takođe iskorišćuje sandale kao sandale. Ali ne na prirodni način njihove upotrebe. Jer sandale nisu tu radi razmene.» (Aristotel, *De Republica*, 1, I, gl. 9.)

^{1*} egalitarac, borac za jednakost — ^{2*} Maritorna — ružna krčmarica iz Cervantesovog romana *Don Kihot* — ^{3*} «večnoj milosti» — ^{4*} «večnoj veri» — ^{5*} «večnoj volji božjoj»

sopstvena roba upotrebne vrednosti za vlasnika druge robe. Sa te strane razmena je za njega opšti društveni proces. Ali isti proces ne može da bude istovremeno za sve vlasnike robâ samo individualan i ujedno samo opštedruštven.

Pogledamo li stvar bliže, videćemo da svakom vlasniku robe svaka tuđa roba važi kao poseban ekvivalent njegove robe, te da mu usled toga njegova vlastita roba važi kao opšti ekvivalent svih drugih roba. No kako svi vlasnici roba čine to isto, to nijedna roba nije opšti ekvivalent, pa zbog toga robe nemaju ni opšteg relativnog oblika vrednosti u kome bi se kao vrednosti izjednačile, a kao veličine vrednosti uporedile. Otud se one uopšte ne sučeljuju kao robe, već samo kao proizvodi ili upotrebne vrednosti.

U svojoj nedoumici, naši vlasnici robâ misle kao Faust. U početku beše delo.^[38] Oni su, dakle, već delali pre no što su počeli misliti. Zakoni robne prirode sprovedoše se u prirodnom nagonu vlasnika roba. Svoje robe mogu oni dovoditi u uzajamni odnos kao vrednosti, pa, sledstveno, kao robe samo ako ih dovode u odnos suprotnosti prema ma kojoj drugoj robi kao opštem ekvivalentu. To je pokazala analiza robe. Ali samo akcija društva može neku određenu robu učiniti opštim ekvivalentom. Stoga društvena akcija svih drugih roba isključuje neku određenu robu u kojoj one svestrano prikazuju svoje vrednosti. Time prirodni oblik te robe postaje ekvivalentskim oblikom koji važi u čitavom društvu. Funkcija opšteg ekvivalenta postaje putem društvenog procesa specifičnom društvenom funkcijom isključene robe. Tako ona postaje novac.

•Illi unum consilium habent et virtutem et potestatem suam bestiae tradunt. Et ne quis possit emere aut vendere, nisi qui habet characterem aut nomen bestiae, aut numerum nominis ejus.†* (*Apokalipsa*^[39])

Novčani kristal nužan je proizvod procesa razmene u kome se raznovrsni proizvodi rada stvarno izjednačuju, pa stoga i stvarno pretvaraju u robe. Istorijsko rasprostiranje i produbljivanje razmene razvija suprotnost između upotrebne vrednosti i vrednosti koja drema u prirodi robe. Potreba da se za saobraćaj nađe spoljašnji izraz ovoj suprotnosti nagoni na stvaranje samostalnog oblika robne vrednosti, i ne miruje i ne prestaje dok taj oblik konačno ne postigne podvajanjem robe u robu i novac. Zbog toga se u istoj meri u kojoj se vrši pretvaranje proizvoda rada u robe vrši i pretvaranje robe u novac.⁴⁰

⁴⁰ Po ovome treba suditi o bistrini sitnoburžoaskog socijalizma, koji hoće da ovekoveči robnu proizvodnju, a da u isto vreme ukine »suprotnosti između novca i robe«, dakle — sam novac, jer on i postoji samo u toj suprotnosti. Isto bi se tako

†* «Ovi jednu volju imaju, i silu i vlast svoju daće zvijeri. Da niko ne može kupiti ni prodavati osim ko ima žig ili ime zvijeri, ili broj imena njezina.» (Prevod Đura Daničića i Vuka Karadžića. — *Red.*)

Neposredna razmena proizvoda ima s jedne strane oblik prostog izraza vrednosti, a s druge strane još ga nema. Onaj oblik je bio: x robe $A = y$ robe B . Oblik neposredne razmene proizvoda jeste: x upotrebno predmeta $A = y$ upotrebno predmeta B .⁴¹ Ovde stvari A i B nisu robe pre razmene, već postaju to tek razmenom. Prvi uslov da predmet za upotrebu bude po mogućnosti razmenska vrednost jeste da postoji kao neupotrebna vrednost, da bude ona količina upotrebne vrednosti koja premašuje neposredne potrebe svoga vlasnika. Same sobom stvari su čoveku spoljašnje, a stoga i otuđive. Da bi ovo otuđivanje bilo uzajamno, dovoljno je da ljudi po prečutnom sporazumu stanu jedan pred drugog kao privatni vlasnici tih otuđivih stvari, a upravo time kao međusobno nezavisna lica. Međutim, ovakav odnos međusobne tuđinštine ne postoji za članove prvobitne zajednice, imala ona oblik patrijarhalne porodice ili staroindijske opštine, države Inka^[40] itd. Razmena robe počinje gde se zajednice završavaju, na tačkama njihova doticaja s tuđim zajednicama ili sa članovima tuđih zajednica. Ali čim stvari jedanput već postanu robe u spoljašnjem životu zajednice, one obratnim dejstvom postaju robe i u njenom unutrašnjem životu. Kvantitativni odnos njihove razmene u prvi je mah sasvim slučajan. One su razmenjive, jer njihovi vlasnici imaju volju da ih međusobno otuđe. Ali se potreba za stranim upotrebim predmetima postepeno ustaljuje. Stalnim ponavljanjem, razmena postaje redovan društveni proces. Zbog toga se tokom vremena bar jedan deo proizvoda rada mora namerno proizvoditi u svrhu razmene. Od toga časa s jedne se strane utvrđuje odvajanje korisnosti stvari za neposrednu potrebu od njihove korisnosti za razmenu; njihova upotrebna vrednost razdvaja se od njihove razmenske vrednosti. S druge strane, kvantitativna srazmera u kojoj se razmenjuju biva zavisna od same njihove proizvodnje. Navika ih utvrđuje kao veličine vrednosti.

U neposrednoj razmeni proizvoda svaka je roba neposredno sredstvo za razmenu za svoga vlasnika, a ekvivalent za svoga potencijalnog vlasnika, ali samo ukoliko je za njega upotrebna vrednost. To znači da artikal koji se razmenjuje još ne dobija oblik vrednosti nezavisan od njegove vlastite upotrebne vrednosti, odnosno od individualne potrebe razmenjivača. Nužnost ovakvog oblika postaje sve veća što veći bivaju broj i raznolikost roba koje ulaze u proces razmene. Zadatak se postavlja jednovremeno s pojavom sredstava za njegovo rešenje. Promet, u kome vlasnici roba razmenjuju i upoređuju svoje vlastite artikle s raznim drugim artiklima, nikad se ne zbiva a da

mogao ukinuti i papa, a zadržati katolicizam. Bliže o ovome vidi u mome spisu *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 61. i dalje.

⁴¹ Sve dok god se još ne razmenjuju dva različita upotrebna predmeta, nego se, kao što je često u divljaka, kao ekvivalent za nešto treće nudi čitava haotična hrpa stvari, nalazi se i sama neposredna razmena proizvoda tek na početku.

u tom prometu razni vlasnici roba svoje različne robe ne razmenjuju i ne upoređuju kao vrednosti s jednom istom trećom vrstom robe. Takva treća roba, postavši ekvivalentom za razne druge robe, dobija neposredno, iako u uskim granicama, oblik opšteg ili društvenog ekvivalenta. Ovaj opšti ekvivalentski oblik rada se i nestaje s trenutnim društvenim dodirima koji ga je rodio. On pripada naizmence i za kratko vreme sad ovoj sad onoj robi. Ali s razvijanjem robne razmene on prijanja isključivo za naročite vrste robe, ili kristališe se u novčani oblik. U prvom mah zavisi samo od slučaja za koju će robu prionuti. Ali, uglavnom, odlučuju dve okolnosti. Novčani oblik prijanja bilo za najvažnije artikule uzimane u razmenu iz tuđine, a koji su, u stvari, samonikli oblici u kojima se ispoljava razmenska vrednost domaćih proizvoda, bilo za onaj upotrebnii predmet koji čini glavni element otuđivog domaćeg poseda, kao što je, na primer, stoka. Novčani oblik razvijaju prvo nomadski narodi, jer je sva njihova imovina u pokretnom, a otud u neposredno otuđivom obliku, i jer ih njihov način života stalno dovodi u dodir sa stranim zajednicama i time ih podstrekava na razmenu. Ljudi su često i same ljude, u obliku robova, činili prvobitnim novčanim materijalom, ali zemlju nikada. Takva je ideja mogla iskrsnuti tek u već izgrađenom buržoaskom društvu. Ona se javlja u poslednjoj trećini 17. veka, dok je pokušaj da se ona realizuje u nacionalnom razmeru učinjen tek stoleće kasnije u francuskoj buržoaskoj revoluciji.

U istoj meri u kojoj razmena roba raskida svoje isključivo lokalne granice, te stoga robna vrednost u sve širem obimu postaje ovaploćenjem ljudskog rada uopšte, prelazi i novačni oblik na robe koje su po prirodi pogodne za društvenu funkciju opštega ekvivalenta, na plemenite metale.

Da je pak »novac po prirodi zlato i srebro, a da zlato i srebro nisu od prirode novac«⁴², pokazuje podudarnost njihovih prirodnih svojstava s funkcijama novca⁴³. Ali dosad mi poznajemo samo jednu funkciju novca: da služi kao oblik ispoljavanja vrednosti robe ili kao materijal u kome se društveno izražavaju veličine robnih vrednosti. Adekvatan oblik u kome se ispoljava vrednost, ili ovaploćenje apstraktnoga i otud jednakog ljudskog rada, može da bude samo takva materija od koje svi primerici imaju isti jednoobrazni kvalitet. S druge strane, pošto je razlika veličina vrednosti čisto kvantitativna, mora novčana roba da bude sposobna za čisto kvantitativne razlike, dakle za proizvoljno deljenje i ponovno sastavljanje iz svojih delova. A zlato i srebro imaju ova svojstva od prirode.

Upotrebna vrednost novčane robe postaje dvostruka. Pored posebne upotrebne vrednosti koju ima kao roba, npr. zlato da služi

⁴² Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 135. »Metali su... od prirode novac.« (Galijani, *Della Moneta*, u Custodijevoj zbirci, »Parte Moderna«, sv. III, str. 137.)

⁴³ Bliže o ovome u mom gore navedenom spisu, odeljak »Plemeniti metali«.

za ispunjavanje šupljih zuba, kao sirovina za luksuzne predmete itd., novčana roba dobija i formalnu upotrebnu vrednost koja izvire iz njenih specifičnih društvenih funkcija.

Pošto su sve druge robe samo posebni ekvivalenti novca, a novac njihov opšti ekvivalent, to se one odnose kao posebne robe prema novcu kao opštoj robi.⁴⁴

Videli smo da je novčani oblik samo odraz odnosa svih ostalih roba koji se zaustavio na jednoj robi. Da je novac roba⁴⁵, otkriće je, dakle, samo za onoga koji polazi od njegova gotova lika da bi ga tek posle toga analizovao. Proces razmene ne daje vrednost robi koju pretvara u novac, već joj daje poseban oblik vrednosti. Brkanje ovih dveju odredaba dovelo je do zablude da se vrednost zlata i srebra smatra imaginarnom.⁴⁶ Zato što se novac u određenim funkcijama može da zameni znacima njega samoga, došlo je do druge zablude da je on prost znak. Ali, s druge strane, u ovom se shvatanju nalazila slutnja da je novčani oblik stvari nešto spoljašnje samoj stvari i da je puki pojavni oblik iza koga se kriju ljudski odnosi. U tome bi smislu svaka roba bila znak, jer je kao vrednost samo materijalni omot ljudskog rada utrošene na nju.⁴⁷ A kada se društveni karakteri koje dobijaju stvari, ili mate-

⁴⁴ »Novac je opšta roba«. (Verri, *Meditazioni sulla Economia Politica*, str. 16.)

⁴⁵ »Samo srebro i zlato, koje možemo označiti opštim imenom »plemenitih metala«, jesu ... robe ... čija se vrednost penje i pada. Plemenitome metalu može se pripisati veća vrednost kad se manja njegova težina razmenjuje za veću količinu zemljoradničkih ili industrijskih proizvoda u nekoj zemlji itd.« ([S. Clement,] *A Discourse of the General Notions of Money, Trade and Exchange, as they stand in relations to each other. By a Merchant*, London 1695, str. 7.) »Mada se zlato i srebro, iskovanu u novac ili ne, upotrebljavaju kao merilo za sve ostale stvari, upravo su isto toliko robe koliko i vino, ulje, duvan, odelo ili čoha.« ([J. Child,] *A Discourse concerning Trade, and that in particular of the East – Indies etc.*, London 1689, str. 2.) »Neumesno je jedino u novcu gledati imetak i bogatstvo Kraljevine [Engleske], niti se zlatu i srebru sme odreći karakter robâ.« ([Th. Papillon,] *The East-India Trade a most Profitable Trade*, London 1677, str. 4.)

⁴⁶ »Zlato i srebro imaju vrednost kao metali pre no što postanu novac.« (Galiani, *Della Moneta*; str. 72.) Locke veli: »Opšti sporazum među ljudima pridao je srebru imaginarnu vrednost zbog svojstava koja su ga činila zgodnim za novac.« (John Locke, *Some Considerations etc.*, 1691. u: »Works«, izd. 1777, sv. II, str. 15.) Naprotiv, Law: »Otkuda bi razne nacije mogle dati imaginarnu vrednost bilo kojoj stvari ... ili, otkud bi se ta imaginarna vrednost mogla održati?« Ali, koliko je i sam od toga malo razumevao: »Srebro se razmenjivalo po upotrebnoj vrednosti koju je imalo, dakle po svojoj stvarnoj vrednosti; a svojim određenjem kao novac dobilo je dodatnu vrednost (une valeur additionnelle).« (Jean Law, *Considérations sur le numéraire et le commerce*, u izdanju E. Daire-a: »Economistes Financiers du XVIIIe siècle«, str. 469, 470.)

rijalni karakteri koje dobijaju društvene odredbe rada na osnovici nekog određenog načina proizvodnje, proglašavaju za proste znakove, proglašuju se oni ujedno i za proizvoljni proizvod ljudskog razmišljanja. A ovo je i bio omiljen manir prosvetitelja 18. veka da bi se zagonetnim oblicima ljudskih odnosa, čiji se proces nastajanja još nije mogao dešifrovati, bar privremeno skinuo izgled nečega stranog.

Ranije smo napomenuli da ekvivalentski oblik neke robe ne uključuje kvantitativno određivanje veličine njene vrednosti. Znamo li da je zlato novac, i stoga neposredno razmenljivo za sve druge robe, ne znači da znamo i koliko vredi, npr., 10 funti zlata. Kao svaka roba, može i zlato svoju vlastitu veličinu vrednosti da izrazi samo relativno u drugim robama. Njegovu vlastitu vrednost određuje radno vreme koje se iziskuje za njegovu proizvodnju, a izražava je ona količina svake druge robe u kojoj se zgrušalo isto toliko radnog vremena.⁴⁸ Ovo se utvrdi-

⁴⁷ »Novac je znak za njih« (robe). (V. de Forbonnais, *Eléments du Commerce*, novo izd., Leyde 1766, sv. II, str. 143.) »Njega robe privlače kao znak.« (Isto, str. 155.) »Novac je znak stvari i zastupa stvar.« (Montesquieu, *Esprit des Lois*, »Oeuvres«, London 1767, sv. II, str. 2.) »Novac nije prost znak, jer je i sam bogatstvo; on ne zastupa vrednost, on je sam vrednost.« (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 910.) »Razmatramo li pojam vrednosti, mi samu stvar uzimamo jedino kao znak, i ona nam više ne važi kao ona sama, već kao ono što vredi.« (Hegel, *Philosophie des Rechts*, str. 100.) Pravnici, koji su kroz ceo srednji vek u lakejskoj službi kraljevske vlasti pravo kraljeva da falsifikuju monetu zasnivali na tradicijama Rimskog Carstva i na novčanim pojmovima pandekata^[41], dali su maha zamišljanju zlata kao prostog znaka i čisto imaginarne vrednosti plemenitih metala mnogo pre ekonomista. »Niko ne može i ne sme sumnjati«, veli njihov marljiv učenik Philippe de Valois u jednom dekretu od 1346, »da samo Nama i Našem Kraljevskom Veličanstvu pripada... zanatsko pravo, kovanje, kakvoća, zaliha i svako izdavanje propisa u pogledu novaca, stavljanje njihovo u promet i određivanje njihove vrednosti kako Nam se bude svidelo i kako Nam se bude dobro učinilo.« Po rimskoj pravnoj dogmatici, car je dekretovao vrednost novca. Bilo je izričito zabranjeno tretirati novac kao robu. »Nikome se ne sme dozvoliti da trguje novcem: jer ono što je određeno za javnu upotrebu ne sme postati roba.« Dobro izlaganje o ovome vidi u: G. F. Pagnini, *Saggio sopra il giusto pregio delle cose*, 1751, kod Custodija, »Parte Moderna«, sv. II. Osobito u drugom delu spisa Pagnini polemiše protiv gospode jurista.

⁴⁸ »Ako je neko kadar da jednu unču srebra iskopanu u Peruu prenese u London za isto vreme koje bi mu bilo potrebno da proizvede bušel žita, onda je ono prirodna cena ovoga; ako se pak počnu eksploatisati novi, izdašniji rudnici, pa se dobiju dve unče srebra sa istim trudom kao ranije jedna, onda će žito sa cenom od 10 šilinga po bušelu biti isto toliko jevtino kao što je ranije bilo po ceni od 5 šilinga caeteris paribus.«^{1*} (William Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667, str. 31.)

^{1*} pod ostalim nepromenjenim okolnostima

vanje njegove relativne veličine vrednosti zbiva u neposrednoj razmeni na samom izvoru njegove proizvodnje. Čim uđe u promet kao novac njegova je vrednost već data. Poslednjih decenija 17. veka bilo se već znatno odmaklo od početka analize novca time što se znalo da je novac roba, ali se ipak bilo odmaklo tek od početka. Nije teškoća u tome da se shvati da je novac roba, nego kako, zašto i krošto je roba novac.⁴⁹

Videli smo kako već i u najprostijem izrazu vrednosti, x robe A $=y$ robe B , ona stvar kojom se predstavlja veličina vrednosti neke druge stvari izgleda da svoj ekvivalentski oblik ima nezavisno od toga odnosa, kao društveno prirodno svojstvo. Propratili smo učvršćivanje te prividnosti. Ona je završena čim opšti ekvivalentski oblik sraste s prirodnim oblikom neke posebne vrste robe, čim se iskristališe u novčani oblik. Jedna roba ne izgleda da je postala novac samo zato što sve druge robe u njoj svestrano prikazuju svoje vrednosti, već, obrnuto, izgleda da sve one u njoj prikazuju svoje vrednosti zato što je ona novac. Kretanje koje je do ovoga dovelo gubi se u svom vlastitom rezultatu ne ostavljajući traga od sebe. Bez svoga učešća, nailaze robe na gotov lik svoje vrednosti u robnom telu koje postoji izvan i pored njih. Ove stvari, zlato i srebro, onakve kakve izlaze iz utrobe Zemljine, ujedno su i neposredno ovaploćenje svega ljudskog rada. Otuda i magija novca. Čisto atomizirani odnos ljudi u društvenom procesu proizvodnje, a zbog toga i materijalno obličje njihovih sopstvenih odnosa u proizvodnji, koji su nezavisni od njihove kontrole i njihovog svesnog delanja, ispoljavaju se pre svega u opštoj pojavi da proizvodi njihova rada uzimaju oblik robe. Zbog toga je zagonetka novčanog fetiša samo zagonetka robnog fetiša koja je postala vidljiva i zase-
njuje oči.

⁴⁹ G. profesor Roscher, pošto nas je prvo poučio: «Pogrešne definicije novca mogu se podeliti u dve glavne grupe: u one koje ga drže za nešto više, i one koje ga drže za nešto manje od robe», reda šareni katalog spisa o novčarstvu, što ne odaje ni najudaljenije razumevanje prave istorije teorije, i onda daje ovaj moral: «Uostalom, ne da se poreći da najveći deo modernih nacionalnih ekonomista nije dovoljno imao u vidu osobenosti kojima se novac razlikuje od ostalih roba» (dakle ipak nešto više ili manje od robe?)... «Utoliko polumerkantilistička reakcija Ganih-a i dr. nije sasvim neosnovana.» (Wilhelm Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., 1858, str. 207 - 210.) Više—manje—nedovoljno—utoliko—ne sasvim! Kakve definicije pojmova! I ovakvo eklektičko profesorsko trućanje g. Roscher skromno krsti «anatomsko-fiziološkim metodom» političke ekonomije! Pa ipak njemu dugujemo za jedno otkriće, naime da je novac «prijatna roba».

GLAVA TREĆA

Novac ili robni promet

1. Mera vrednosti

U ovome spisu svugde ću, uprošćenja radi, uzimati zlato kao novčanu robu.

Prva funkcija zlata sastoji se u tome da robnom svetu pruži materijal za izražavanje njegovih vrednosti, tj. da robne vrednosti predstavlja kao jednoimene veličine, kvalitativno jednake, a kvantitativno uporedive. Time ono funkcionira kao opšta mera vrednosti, i tek ovom funkcijom postaje zlato, ta specifična ekvivalentna roba, novcem.

Ne postaju robe smerljive preko novca. Naprotiv. Zato što su sve robe kao vrednosti opredmećen ljudski rad, usled čega su same po sebi smerljive, mogu one i zajednički meriti svoje vrednosti istom specifičnom robom i time ovu pretvoriti u zajedničku meru svojih vrednosti, ili u novac. Novac kao mera vrednosti nužan je oblik u kome se ispoljava ona mera vrednosti koja se nalazi u samoj robi — radno vreme.⁵⁰

Izraz vrednosti neke robe u zlatu — x robe $A = y$ novčane robe — njen je novčani oblik ili cena. Sada je dovoljna i kakva izdvojena jedinačina, kao 1 tona železa = 2 unče zlata, da se vrednost železa izrazi

⁵⁰ Pitati zbog čega novac neposredno ne predstavlja samo radno vreme, tako da, npr., neka papirna novčanica predstavlja x časova rada, znači prosto pitati zašto se na osnovici robne proizvodnje proizvodi rada moraju predstavljati kao robe; jer predstavljanje robe uključuje njeno podvajanje u robu i novčanu robu. Ili, zašto se privatni rad ne može tretirati kao neposredno društven rad, kao njegova suprotnost. Plitki utopizam «radnog novca» na osnovici robne proizvodnje opširno sam objasnio na drugom mestu. (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 61. i dalje.) Pomenuću ovde još to da je, npr., Owenov «radni novac» isto toliko malo «novac» koliko i, recimo, pozorišni tantuz. Owenova pretpostavka jeste neposredno područstven rad, dakle oblik proizvodnje dijametralno suprotan robnoj proizvodnji. Svedodžba o radu utvrđuje samo individualni udeo proizvođačev u opštem radu, kao i njegovo individualno pravo na onaj deo opšteg proizvoda koji

na način koji ima društveno važenje. Takva jednačina više ne mora da maršira u potiljak s jednačinama vrednosti drugih roba, jer ekvivalent-roba, zlato, već ima karakter novca. Zbog toga sad opšti relativni oblik robnih vrednosti ima opet vid njihovog prvobitnog, prostog ili pojedinačnog relativnog oblika vrednosti. S druge strane, razvijeni relativni izraz vrednosti, ili beskrajni niz relativnih izraza vrednosti, postaje specifičan relativni oblik vrednosti novčane robe. A ovaj niz sada je već društveno dat u robnim cenama. Čitajte obrnuto cene kakvog cenovnika, pa ćete veličinu vrednosti novca naći izraženu u svima mogućim robama. Nasuprot ovome, novac nema cenu. Da bi uzeo učešća u ovom jedinstvenom relativnom obliku vrednosti ostalih roba, morao bi se novac staviti prema samome sebi u odnos kao prema svom sopstvenom ekvivalentu.

Cena ili novčani oblik robâ jeste, kao uopšte njihov oblik vrednosti, oblik koji se razlikuje od njihovog opipljivo stvarnog telesnog oblika, dakle samo idealan ili zamišljen oblik. Vrednost železa, platna, pšenice itd. postoji, mada nevidljiva, u samim tim stvarima; ona se predstavlja njihovom jednakošću sa zlatom, odnosom prema zlatu koji postoji tako reći samo u njihovim glavama. Zbog toga čuvar roba mora da im pozajmi svoj jezik ili da im okači papirne cedulje da bi spoljašnjem svetu saopštio njihove cene.⁵¹ Kako je izraz robnih vrednosti u zlatu zamišljen, to se za ovu operaciju i može da upotrebi samo zamišljeno ili ideelno zlato. Svaki čuvar roba zna da je još daleko od toga da pozlati svoje robe kad njihovoj vrednosti da oblik cene ili zamišljen zlatni oblik, i da mu ne treba ni grama istinskog zlata da bi milione robnih vrednosti cenio u zlatu. Stoga novac u funkciji mere vrednosti služi kao samo zamišljen ili idealan novac. Ova je okolnost izazvala najludje teorije.⁵² Mada za funkciju mere vrednosti služi samo

je namenjen potrošnji. Ali Owenu ni na um ne pada da kao pretpostavku uzme robnu proizvodnju, pa da onda njene nužne uslove ipak zaobiđe novčanim ujdur-mama.

⁵¹ Divljaci ili poludivljaci upotrebljavaju svoj jezik drukčije. Tako, primera radi, kapetan Parry piše o stanovnicima zapadne obale Bafinskog zaliva: »U ovom slučaju« (pri razmeni proizvoda) »... liznu oni stvar« (ponudeni predmet) »jezikom dva puta: to im je znak da smatraju da je posao zaključen na njihovo zadovoljstvo.«⁽⁴²⁾ Isto tako je kod istočnih Eskima razmenjivač uvek lizao predmet koji je primao. Kad na severu jezik ovako igra ulogu organa za prisvajanje, nije čudo što na jugu trbuh važi kao organ akumulisane svojine i što Kafri cene bogatstvo ljudi prema debljini trbuha. Kafri su doista pametni momci, jer dok se zvanični engleski izveštaj o zdravlju za 1864. žalio na oskudicu masnoća u hrani velikog dela radničke klase, dotle je iste godine neki doktor Harvey, koji, uostalom, nije pronašao krvotok, napravio velike novce vašarskim receptima kojima je buržoaziji i aristokratiji obećavao skidanje bremena preobilnog sala.

⁵² Vidi: Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, »Theorien von der Masseinheit des Geldes«, str. 53. i dalje.

zamišljen novac, ipak cena potpuno zavisi od stvarnog novčanog materijala. Vrednost, tj. količina ljudskog rada koja se sadrži npr. u jednoj toni železa, izražava se izvesnom zamišljenom količinom novčane robe koja sadrži isto toliko rada. Prema tome, dakle, da li zlato, srebro ili bakar služi kao mera vrednosti, dobiće vrednost jedne tone železa sasvim različite cenovne izraze, odnosno biće predstavljena sasvim različitim količinama zlata, srebra ili bakra.

Uслед ovoga, ako dve različite robe, npr. zlato i srebro, jedno-vremeno služe kao mere vrednosti, sve robe imaju dva različna cenovna izraza, zlatnu cenu i srebrnu cenu. Ove dve cene mirno idu naporedo dok god se ne promeni odnos srebra prema zlatu, koji je, recimo, 1:15. Ali svaka promena u ovom odnosu vrednosti narušava odnos između zlatnih i srebrnih robnih cena, te tako pruža stvaran dokaz da udvajanje mere vrednosti protivreči njenoj funkciji.⁵³

Sve robe kojima su cene određene predstavljaju se u ovom obliku: *a* robe $A=x$ zlata; *b* robe $B=y$ zlata; *c* robe $C=z$ zlata itd., gde *a*, *b*, *c* predstavljaju određene mase roba vrste *A*, *B*, *C*, a *x*, *y*, *z* određene mase zlata. Time se robne vrednosti pretvaraju u zamišljene količine

⁵³ Primedba uz drugo izdanje.—»Tamo gde zlato i srebro naporedo postoje kao zakonit novac, tj. kao mera vrednosti, oduvek je činjen uzaludan pokušaj da se s njima postupa kao da su jedna ista materija. Pretpostavi li se da se isto radno vreme nepromenljivo mora opredmećivati u istom odnosu između zlata i srebra, onda se u stvari pretpostavlja da su srebro i zlato ista materija i da određena masa manje vrednog metala, srebra, čini nepromenljiv razlomak određene mase zlata. Od vlade Edwarda III pa do vremena George-a II istorija engleskog novčarstva teče kroz stalan niz poremećaja poteklih iz sukoba među zakonskim određivanjem odnosa vrednosti zlata i srebra i stvarnim kolebanjima njihovih vrednosti. Čas je bilo precenjivano zlato, čas srebro. Potcenjeni metal izvlačio se iz prometa, pretapao i izvezio. Onda je zakonskim putem opet menjan odnos među vrednostima oba metala, ali je nova nominalna vrednost ubrzo opet dolazila u sukob s istinskim odnosom vrednosti kao god i stara.—U naše vreme vrlo slab i prolazan pad vrednosti zlata prema srebru, pad izazvan indijsko-kineskom tražnjom srebra, prouzročio je u najvećem stepenu istu pojavu u Francuskoj, izvoz srebra i njegovo istiskivanje iz prometa zlatom. U godinama 1855-1857. iznosio je višak uvoza zlata u Francusku nad izvozom zlata iz Francuske 41 580 000 £, dok je višak izvoza srebra nad uvozom srebra iznosio 34 704 000 £^{1*}. I stvarno, u zemljama gde oba metala zakonski važe kao mere vrednosti, te se zbog toga oba moraju primati pri plaćanju, ali svako po volji može plaćati bilo u srebru bilo u zlatu, metal čija se vrednost penje nosi azijski i kao svaka druga roba meri svoju vrednost precenjenim metalom, dok jedino ovaj drugi služi kao mera vrednosti. Čitavo istorijsko iskustvo u ovoj oblasti svodi se prosto na to da gde dve robe zakonito vrše funkciju mere vrednosti faktički uvek samo jedna od njih održava taj položaj.« (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 52, 53.)

^{1*} Od 2. do 4. izdanja: 14 704 000.

zlata raznih veličina, dakle u jednoimene, zlatne veličine, uprkos zbrkanom šarenilu robnih tela. Kao ovakve različne količine zlata, one se međusobno upoređuju i mere, te se razvija tehnička potreba da se dovedu u odnos prema nekoj utvrđenoj količini zlata kao prema svojoj jedinici mere. Sama ova jedinica razvija se daljom podelom na alikvotne delove u merilo. Pre no što postanu novac, zlato, srebro i bakar već imaju takva merila u svojim metalnim težinama, tako da za jedinicu mere služi npr. 1 funta, koja se ovamo deli na unče itd., a onamo sabira u cente itd.⁵⁴ Zbog toga zatečena imena merila težine i jesu prvobitna imena novčanog merila, ili merila cena u svakom metalnom opticaju.

Kao mera vrednosti i kao merilo cena novac vrši dve sasvim različne funkcije. Ulogu mere vrednosti on vrši kao društveno ovaploćenje ljudskog rada, a ulogu merila cena vrši kao utvrđena težinska količina metala. Kao mera vrednosti služi za to da vrednosti najrazličitijih roba pretvori u cene, u zamišljene količine zlata, kao merilo cena on meri te količine zlata. Merom vrednosti mere se robe kao vrednosti, merilo cena, naprotiv, meri količine zlata jednom količinom zlata, ne vrednost jedne količine zlata težinom druge. Za merilo cena mora se utvrditi određena težina zlata kao jedinica mere. Ovde, kao god i pri određivanju svake druge mere za jednoimene veličine, odlučna važnost pripada stalnosti merskih odnosa. Otuda će merilo cena utoliko bolje ispunjavati svoju funkciju ukoliko nepromenljivije jedna ista količina zlata bude služila kao jedinica mere. Kao mera vrednosti može zlato da služi samo zato što je i samo proizvod rada, dakle vrednost podložna promenama.⁵⁵

Pre svega je jasno da kakva promena u vrednosti zlata ni na koji način ne skućava njegovu funkciju kao merila cena. Ma kako se menjala vrednost zlata, vrednosti različitih njegovih količina ostaće uvek u istom međusobnom odnosu. Kad bi vrednost zlata pala za 1000 na sto, opet bi kao i ranije 12 unča zlata imalo 12 puta veću vrednost nego 1 unča, a kod cena se i radi samo o uzajamnom odnosu različitih količina zlata. A pošto, s druge strane, 1 unča zlata ne menja svoju težinu time što je njena vrednost pala ili se popela, to se isto tako ne menja ni težina njenih alikvotnih delova, te na taj način zlato stalno

⁵⁴ Primedba uz drugo izdanje.— Čudna okolnost što u Engleskoj unča zlata kao jedinica novčanog merila nije podeljena na alikvotne delove objašnjava se ovim: »Naša je moneta isprva bila udešena samo za upotrebu srebra — zbog toga se unča srebra uvek može podeliti na određen odgovarajući broj komada novca; a kako je zlato uvedeno tek docnije u kovanje koje je bilo prilagođeno samo srebru, to se od unče zlata ne može iskovati odgovarajući broj komada novca.« (Maclaren, *History of the Currency*, London 1858, str. 16.)

⁵⁵ Primedba uz drugo izdanje.— U engleskim spisima vlada neizreciva konfuzija u pogledu mere vrednosti (measure of value) i merila cena (standard of value). Pošto se stalno brkaju funkcije, brkaju im se i imena.

vrši istu službu kao utvrđeno merilo cena, ma kako se menjala njegova vrednost.

Promena u njegovoj vrednosti ne sprečava zlato ni u funkciji mere vrednosti. Promena pogađa jednovremeno sve robe caeteris paribus: ona, dakle, neće dirati u njihove uzajamne relativne vrednosti, iako se sada sve one izražavaju zlatnim cenama većim ili manjim nego ranije.

Kao god kod predstavljanja vrednosti jedne robe upotrebom vrednošću neke druge, tako se i kod procenjivanja roba u zlatu čini samo ta pretpostavka da u datom vremenu proizvođenje izvesne količine zlata staje određenu količinu rada. Uopšte, u pogledu kretanja robnih cena važe ranije izloženi zakoni prostog relativnog izraza vrednosti.

Opšte dizanje cena roba može da nastupi, ako se ne menja vrednost novca, samo ako se podignu vrednosti roba; ako vrednosti roba ostanu iste, samo onda ako vrednost novca padne. I obrnuto. Opšti pad cena može da nastupi ako vrednost novca ostane ista, samo ako padne vrednost roba; ako vrednost roba ostane ista, samo ako poraste vrednost novca. Iz ovoga se nikako ne sme izvesti da dizanje vrednosti novca povlači za sobom srazmerno padanje robnih cena, a padanje vrednosti novca njihovo srazmerno dizanje. Ovo važi samo za robe čija se vrednost nije promenila. Takve robe, npr., čija vrednost raste ravnomerno i jednovremeno s vrednošću novca, zadržavaju uvek iste cene. Bude li se njihova vrednost dizala sporije ili brže nego vrednost novca, onda će razlika između kretanja njihove vrednosti i vrednosti novca određivati padanje ili dizanje njihovih cena.

Vratimo se sad razmatranju oblika cene.

Novčana imena metalnih težina postepeno se odvajaju od prvobitnih njihovih težinskih imena iz različitih razloga, među kojima su od odlučnog istorijskog značaja: 1) Uvođenje stranog novca kod manje razvijenih naroda, kao što su, npr., u starom Rimu srebrni i zlatni novci opticali prvo kao inozemna roba. Imena tog stranog novca razlikuju se od domaćih imena za težine. 2) S razvijanjem bogatstva plemenitiji metal istiskuje manje plemenite metale iz funkcije novca, srebro bakar, zlato srebro, ma koliko da ovaj red protivreči svakoj pesničkoj hronologiji.⁵⁶⁽⁴³⁾ Funta je, npr., bila novčano ime za istinsku funtu srebra. No čim zlato potisne srebro kao meru vrednosti, isto se ime prideva možda jednoj petnaestini funte zlata, prema tome kakva je srazmera između vrednosti zlata i srebra. Sada se funta kao novčano ime i funta kao obično ime za težinu zlata, razdvajaju.⁵⁷ 3) Kroz

⁵⁶ Uostalom, on nema opšte istorijsko važenje.

⁵⁷ Primedba uz drugo izdanje. — Tako engleska funta označuje manje od $\frac{1}{3}$ svoje prvobitne težine, škotska funta pre ujedinjenja⁽⁴⁴⁾ — samo $\frac{1}{30}$, francuska livra $\frac{1}{74}$, španjolski maravedi manje od $\frac{1}{1000}$, a portugalski rej još mnogo manji razlomak.

vekovе protezano krivotvorenje novca od strane vladalaca, usled čega su od prvobitnih težina kovanog novca ostala samo imena.⁵⁸

Ovi istorijski procesi dovode do toga da se narod privikne na odvajanje novčanog imena metalnih težina od njihovog običnog težinskog imena. Pošto je novčano merilo s jedne strane čisto konvencionalno, a s druge mu je strane potrebno da ima opštu važnost, biva ono najzad zakonski uređeno. Izvestan deo težine plemenitog metala, npr. 1 unča zlata, zvanično se razdeli na alikvotne delove, koji se okrstе zakonskim imenima kao: funta, talir itd. Takav alikvotni deo, koji onda važi kao prava jedinica mere za novac, deli se naniže na druge alikvotne delove sa zakonskim imenima kao: šiling, peni itd.⁵⁹ Određene metalne težine ostaju i dalje merila metalnog novca; izmenilo se samo razdeljivanje i imenovanje.

Cene, ili količine zlata u koje se robne vrednosti idealno pretvaraju, izražavaju se, dakle, sada novčanim imenima, odnosno zakonski utvrđenim računskim imenima zlatnog merila. Dakle, umesto da se kaže 1 kvarter pšenice jednak je 1 unči zlata, reklo bi se u Engleskoj da je jednak 3 funte sterlinga, 17 šilinga i 10¹/₂ pensa. Na ovaj način, svojim novčanim imenima robe kažu jedne drugima koliko vrede, a novac služi kao računski novac kad god neku stvar treba fiksirati kao vrednost, a stoga u novčanom obliku.⁶⁰

Ime stvari sasvim je strano njenoj prirodi. Ja o nekom čoveku ne znam ništa ako znam da se zove Jakov. Isto se tako i u novčanim imenima funta, talir, franak, dukat itd. gubi svaki trag odnosu vrednosti. Zabuna oko tajnog smisla ovih kabalističkih znakova tim je veća što novčana imena izražavaju vrednost roba, a u isto vreme i alikvotne delove neke metalne težine, novčanog merila.⁶¹ A, s druge

⁵⁸ Primedba uz drugo izdanje. — * One vrste novca čija su imena sada samo još jedino idealna, najstarije su u svih naroda. Sva su imena nekad bila realna i baš zbog toga što su bila realna, služila su za računanje. (Galiani, *Della Moneta*, str. 153.)

⁵⁹ Primedba uz drugo izdanje. — U svojim *Familiar Words*, veli g. David Urquhart da je strašno (!) što je funta sterlinga, jedinica engleskog novčanog merila, jednaka otprilike jednoj četvrtini unče zlata: *To znači krivotvoriti meru, a ne postavljati merilo.* U ovom »lažnom imenovanju« zlatne težine, kao i svugde inače, on vidi falsifikatorsku ruku civilizacije.

⁶⁰ Primedba uz drugo izdanje. — *Kad upitaše Anaharzisa čemu Jelinima treba novac, odgovori on: za računanje.* (Athenaeus, *Deipnosophistarum libri quindecim*, 1, IV, 49, sv. 2 [str. 120], izd. Schweighäuser, 1802.)

⁶¹ Primedba uz drugo izdanje. — *Zbog toga što se zlato¹* kao merilo cena javlja pod istim računskim imenima kao i robne cene, npr. što se i jedna unča zlata i vrednost jedne tone železa izražava sa 3*l*, 17 šilinga i 10¹/₂ pensa, nazvata

strane, potrebno je da se vrednost, za razliku od šarenih tela robnog sveta, razvije dalje do ovog materijalno praznog, ali ujedno čisto društvenog oblika.⁶²

Cena je novčano ime rada opredmećenog u robi. Zbog toga je ekvivalencija robe s količinom novca, čije ime čini njenu cenu, tautologija⁶³, kao god što je uopšte relativni izraz vrednosti neke robe uvek izraz ekvivalentnosti dveju roba. Ali ako cena kao izložitelj veličine vrednosti robe i jeste izložitelj njenog odnosa razmene prema novcu, ne izlazi iz ovoga i obrnuto da je izložitelj njenog odnosa razmene prema novcu nužno i izložitelj veličine njene vrednosti. Recimo da 1 kvarter pšenice i 2£ (otprilike $\frac{1}{2}$ unče zlata) predstavljaju društveno potreban rad jednake veličine. One 2£ novčani su izraz veličine vrednosti kvartera pšenice, njegova cena. Dopuste li okolnosti da se taj izraz podigne na 3 funte, ili prisile da se spusti na 1 funtu, onda su 1£ i 3£ kao izrazi veličine vrednosti pšenice odviše male ili odviše velike, ali su ipak njene cene; jer prvo, one su oblik njene vrednosti, novac, a drugo, izložitelji su njenog odnosa razmene prema novcu. Ostanu li isti uslovi proizvodnje ili ista proizvodna snaga rada, moraće se onda za reprodukovanje jednog kvartera pšenice utrošiti isto onoliko društvenog radnog vremena kao i ranije. Ova okolnost ne zavisi ni od volje proizvođača pšenice, niti od volje drugih vlasnika roba. Veličina vrednosti robe izražava, dakle, nužan odnos prema društvenom radnom vremenu, odnos koji je imanentan samom procesu njenog stva-

su ova njegova računska imena njegovom »monetarnom cenom«. Ova je čudna pomisao potekla otuda kao da se zlato (odnosno srebro) ceni u svom vlastitom materijalu i da njegovu cenu, protivno svima ostalim robama, utvrđuje država. Utvrđivanje računskih imena određenih zlatnih težina pogrešno je shvaćeno kao utvrđivanje vrednosti tih težina.» (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 52.)

⁶² Usporedi »Theorien von der Masseinheit des Geldes« u: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 53. i dalje. Fantazije o podizanju ili snižavanju »monetarne cene«, koje se sastoje u tome da se zakonita novčana imena zakonski utvrđenih težina zlata i srebra putem državnog autoriteta prenesu na veće ili manje težine, te da se, recimo, $\frac{1}{4}$ funte zlata iskuje u 40 umesto u 20 šilinga – takve je fantazije, ukoliko imaju za cilj ne nevešto finansijsko operisanje protiv državnih i privatnih poverilaca, već da budu ekonomski »čudotvorni lekovi«, Petty vrlo iscrpno pretresao u *Quantulumcumque concerning Money. To the Lord Marquis of Halifax, 1682*, tako da su ga čak i njegovi najbliži sledbenici ser Dudley North i John Locke, da o kasnijima i ne govorimo, mogli samo razvodniti. »Ako bi se bogatstvo neke nacije«, veli on između ostaloga, »moglo udesetostručiti kraljevskom naredbom, bilo bi nepojmljivo što naše vlade već davno nisu izdale takva naredenja.« (U gore navedenom delu, str. 36.)

⁶³ »Inače bismo morali pristati da kažemo da jedan milion u novcu vredi više nego ista vrednost u robi« (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 919), dakle »da neka vrednost vredi više od druge jednake vrednosti.«

ranja. Pretvaranjem veličine vrednosti u cenu ovaj se nužni odnos ispoljava kao odnos razmene neke robe prema novčanoj robi koja postoji izvan nje. No ovaj odnos može da izražava kako veličinu vrednosti robe, tako i ono »manje« ili »više« za koje se roba pod datim okolnostima može otuđiti. Dakle, mogućnost kvantitativne inkongruencije između cene i veličine vrednosti, ili mogućnost da cena odstupa od veličine vrednosti, leži u samom cenovnom obliku. Nije to nikakav nedostatak ovog oblika, već ga baš to čini adekvatnim oblikom za način proizvodnje u kome se pravilo može da sprovedi samo kao slep prosečni zakon bespravilnosti.

Ali oblik cene ne samo da donosi mogućnosti kvantitativne inkongruencije između veličine vrednosti i cene, tj. između veličine vrednosti i njenog vlastitog novčanog izraza, nego može da krije u sebi i kvalitativnu protivrečnost, tako da cena uopšte prestane biti izraz vrednosti, mada je novac samo oblik vrednosti roba. Stvari koje same sobom nisu robe, npr. savest, čast itd., mogu njihovi vlasnici izneti na pazar za novac, i tako svojom cenom dobiti oblik robe. Otud neka stvar može formalno imati cenu a da nema vrednosti. Cenovni izraz postaje ovde imaginaran, kao izvesne matematičke veličine. S druge strane, i imaginarni cenovni oblik, kao, npr., cena neobrađenog zemljišta, koje nema vrednosti, jer nikakav ljudski rad nije u njemu materijalizovan, može da krije u sebi stvaran odnos vrednosti ili iz ovoga izveden odnos.

Kao relativni oblik vrednosti uopšte, tako cena izražava vrednost neke robe, npr. tone železa, time da je određena količina ekvivalenta, npr. unča zlata, neposredno razmenljiva za železo, ali nikako ne i obrnuto da je i železo sa svoje strane neposredno razmenljivo za zlato. Da bi roba, dakle, praktično mogla da vrši dejstvo razmenske vrednosti, mora se osloboditi svog prirodnog tela, mora se iz samo zamišljenog pretvoriti u pravo zlato, ma joj ta transsupstancijacija bila mučnija nego hegelovskom »pojmu« prelaz iz nužnosti u slobodu ili jastogu razbijanje svoje ljuske, ili crkvenom ocu Jeronimu da sa sebe skine starog Adama.⁶⁴ Pored svog stvarnog lika, npr. železa, može roba imati u ceni i idealan lik vrednosti ili zamišljen zlatan lik, ali ne može u isto vreme biti i istinsko železo i istinsko zlato. Da bi joj se označila cena, dovoljno je izjednačiti s njom zamišljeni novac, ali se mora zameniti zlatom da bi svom vlasniku poslužila kao opšti ekvivalent. Ako bi vlasnik železa došao, recimo, pred vlasnika karnevalskih predmeta i stao ga upućivati na cenu železa kao na novčani oblik, onda bi mu trgovac tim veselim

⁶⁴ Dok se u mladosti Jeronim morao mnogo boriti s materijalnim mesom, kao što pokazuje njegova borba u pustinji s priviđanjima lepih žena, u starosti se morao boriti s mesom duha. Kaže on, npr.: »Učinilo mi se da se u duhu nalazim pred svetskim sudijom.« »Ko si ti?« upita neki glas. »Hrišćanin.« »Lažeš«, zagrmje svetski sudija, »ti si samo ciceronovac!«⁽⁴⁵⁾

stvarima odgovorio kao na nebu sv. Petar Danteu kad mu je ovaj izrekao svoje »vjeruju«:^[46]

«Assai bene è trascorsa
D'esta moneta già la lega e 'l peso,
Ma dimmi se tu l'hai nella tua borsa.»^{1*}

Cenovni oblik uključuje otuđivost robe za novac, a i nužnost toga otuđivanja. S druge strane, zlato funkcionira kao ideelna mera za vrednost samo zato što se u procesu razmene već promeće kao novčana roba. Otuda iza zamišljene mere vrednosti vrebava zvečeće zlato.

2. Prometno sredstvo

a) Metamorfoza robâ

Videli smo da proces robne razmene obuhvata odnose koji su protivrečni i uzajamno se isključuju. Razvitak robe ne ukida te protivrečnosti, ali stvara oblik u kome se mogu kretati. Ovo uopšte i jeste metod za rešavanje stvarnih protivrečnosti. Na primer, protivrečnost je da neko telo stalno pada na drugo i da se isto tako stalno od njega udaljava. Elipsa je jedan od oblika kretanja u kome se ova protivrečnost i postavlja i rešava.

Proces razmene roba, ukoliko vrši njihovo prenošenje iz ruku u kojima su one neupotrebne vrednosti u ruke u kojima su upotrebne vrednosti, jeste društvena razmena materije. Proizvod jednog korisnog načina rada zamenjuje proizvod drugoga. Stigne li jednom do mesta gde služi kao upotrebna vrednost, roba ispada iz oblasti razmene i ulazi u oblast potrošnje. Nas ovde zanima samo prva oblast. To će reći da čitav proces imamo da posmatramo s formalne strane, dakle samo menjanje oblika ili metamorfozu roba čijim se posredstvom vrši društvena razmena materije.

Skroz pogrešno shvatanje ovog menjanja oblika, da i ne uzmemo u obzir nejasnost o samom pojmu vrednosti, ima se pripisati okolnosti što se svaka promena oblika neke robe zbiva razmenom dveju roba, jedne proste i jedne novčane robe. Ko se pridržava samo ovog materijalnog momenta, razmene robe za zlato, taj previda baš ono što treba da vidi, naime šta se zbiva sa oblikom. On previda da zlato nije novac kad je samo roba, i da se ostale robe preko svojih cena odnose prema zlato kao prema svom vlastitom novčanom liku.

U proces razmene ulaze robe prvo nepozlaćene, neušecerene, kakve su se iz jajeta izlegle. On rađa podvajanje robe u robu i novac, spoljašnju suprotnost u kojoj oni predstavljaju svoju imanentnu su-

^{1*} «Po težini i po smesi / Novac je taj prilično ispravan, / No imaš li ga, reci, ti u svojoj kesi?»

protost upotrebne vrednosti i vrednosti. U toj suprotnosti sučeljuju se robe kao upotrebne vrednosti s novcem kao razmenschom vrednošću. S druge strane, obe strane suprotnosti jesu robe, dakle jedinstva upotrebne vrednosti i vrednosti. Ali se ovo jedinstvo razlika predstavlja ovako na ovom, a obrnuto na onom polu, čime ono ujedno predstavlja i njihov međusobni odnos. Roba je stvarno upotrebna vrednost, dok se njeno vrednosno biće samo ideelno ispoljava u ceni, koja je dovodi u odnos sa zlatom koje prema njoj stoji kao stvarni lik njene vrednosti. Suprotno tome, zlatni materijal važi samo kao ote- lovljenje vrednosti, kao novac. Zbog toga je zlato stvarno razmenschka vrednost. Njegova se upotrebna vrednost javlja još samo ideelno u nizu relativnih izraza vrednosti, u kome se zlato, prema robama koje se nalaze nasuprot njemu, odnosi kao prema krugu svojih stvarnih upotreb- nih oblika. Ovi suprotni oblici roba i jesu stvarni oblici u kojima se kreće proces njihove razmene.

Podimo sad za kojim vlasnikom robe, recimo za starim našim poznanikom tkačem, na pozornicu procesa razmene, na robno tržište. Njegova roba, 20 aršina platna, ima utvrđenu cenu. Ona iznosi 2£. Tkač razmeni platno za 2£ i kao čovek stara kova te dve funte opet razmeni za jednu porodičnu *Bibliju* jednake cene. Platno koje je za njega samo roba, nosilac vrednosti, otuđeno je za zlato, lik njegove vrednosti, a u ovom liku opet je otuđeno za drugu robu, za *Bibliju*, ali ova sad ima da putuje u tkačevu kuću kao upotrebna vrednost, gde će zadovoljavati potrebe okrepjenja duha. Proces razmene vrši se, dakle, u dve metamorfoze koje su suprotne, ali se i uzajamno dopunjuju—roba se pretvara u novac, a ovaj se pretvara natrag u robu.⁶⁵ Momenti metamorfoze robe u isto su vreme i trgovinski poslovi njenog vlasnika — prodavanje, razmenjivanje robe za novac; kupovanje, razmenjivanje novca za robu, i jedinstvo oba čina: prodaja radi kupovine.

Pogleda li tkač na krajnji rezultat ove trgovine, videće da sad ima *Bibliju* umesto platna, umesto svoje prvobitne robe drugu robu jednake vrednosti, ali drukčije korisnosti. Na isti način prisvaja on za se i ostala sredstva za život i proizvodnju. S njegova stanovišta, čitav proces služi samo tome da se proizvod njegova rada razmeni za proizvod tuđeg rada, da se izvrši razmena proizvoda.

Prema tome, proces robne razmene vrši se ovakvim menjanjem oblika:

$$\text{roba} - \text{novac} - \text{roba} \\ R - N - R$$

⁶⁵ »Sve postaje preobražavanjem iz... vatre«, rekao je Heraklit, »a vatra iz svega, kao što se zlato pretvara u robe, a robe opet u zlato.« (F. Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln*, Berlin 1858, sv. I, str. 222.) Lassalle-ova napomena uz ovo mesto, str. 224, primedba 3, pogrešno označuje novac kao prost znak vrednosti.

Po svojoj materijalnoj sadržini kretanje $R-R$, razmena robe za robu, jeste razmena materije društvenog rada, a tim se rezultatom i sam proces gasi.

$R-N$. Prva metamorfoza robe ili prodaja. Uskakanje robne vrednosti iz tela robe u telo novca jeste, kao što sam na drugom mestu naznačio⁽⁴⁷⁾, smrtni skok robe. Ne uspe li, nije, doduše, prevarena roba, ali njen vlasnik jeste. Društvena podela rada čini njegov rad isto toliko jednostranim koliko njegove potrebe mnogostrukima. Baš zbog toga mu njegov proizvod i služi samo kao razmenska vrednost. Ali oblik ekvivalenta od opšte društvene važnosti proizvod dobija samo u novcu, a novac se nalazi u tuđem džepu. Da bi ga odande izvukla, mora roba pre svega biti upotrebna vrednost za vlasnika novca, dakle rad utrošen na nju mora biti utrošen u obliku korisnom po društvo, tj. mora da se potvrdi kao karika društvene podele rada. Ali je podela rada samonikao organizam proizvodnje, čiji su konci izatkani a i dalje se tkaju iza leđa proizvođača roba. Roba je, možebiti, proizvod kakvog novog načina rada koji računa na to da će zadovoljavati neku novonastalu potrebu, ili na svoju ruku namerava da potrebu tek izazove. Kakav naročit posao, koji je do juče bio samo jedna među mnogim funkcijama jednog istog proizvođača, može se danas istrgnuti iz te veze, postati samostalan, i baš zbog toga poslati na tržište svoj delimični proizvod kao samostalnu robu. Prilike mogu i biti i ne biti zrele za ovaj proces rastavljanja. Proizvod zadovoljava danas neku društvenu potrebu. Sutra će ga kakva slična vrsta proizvoda možda sasvim ili delimično potisnuti s njegova mesta. Čak da i rad bude, kao što je rad našega tkača, patentiran član društvene podele rada, ipak time još nikako nije zajamčena upotrebna vrednost baš njegovih 20 aršina platna. Ako su društvenu potrebu za platnom, — a ona, kao i sve druge, ima svoju meru, — već zasitili drugi tkači, njegovi suparnici, proizvod našega prijatelja postaće prekomeran, suvišan i time nekoristan. Poklonjenom konju ne gleda se u zube, ali tkač ne ide na tržište da pravi poklone. No uzmimo da se upotrebna vrednost njegova proizvoda potvrdi na tržištu i da roba, stoga, privuče novac. Da, ali je sada pitanje: koliko novca? Odgovor je svakako već unapred dat u ceni robe, tom izložitelju veličine njene vrednosti. Nećemo se osvrtnati na eventualan, čisto subjektivan pogrešan račun vlasnika robe — tržište ga odmah objektivno ispravlja. Treba da on na svoj proizvod utroši samo prosečno društveno potrebno radno vreme. Robna cena, dakle, jeste samo novčano ime one količine društvenog rada koja je opredmećena u robu. Ali bez privole i iza leđa našega tkača dospelše osveštani uslovi platnarske proizvodnje u komešanje. Što je juče nesumnjivo bilo radno vreme društveno potrebno za proizvodnju jednog aršina platna, danas više nije, kao što to vlasnik novca sasvim žustro dokazuje cenama koje su naznačili razni suparnici našega prijatelja. Na njegovu nesreću, ima na svetu mnogo tkača. Naposletku, uzmimo da svaki komad platna na tržištu sadrži samo društveno potrebno radno vreme.

Uprkos tome, može ukupan zbir tih komada sadržati suvišno utrošenog radnog vremena. Ako stomak tržišta ne uzmogne svariti celokupnu količinu platna po normalnoj ceni od 2 šilinga za aršin, onda je to dokaz da je u obliku tkanja platna utrošen prevelik deo celokupnog društvenog radnog vremena. Učinak je istovetan kao kad bi svaki tkač posebice na svoj individualan proizvod utrošio više radnog vremena no što je društveno potrebno. Tu važi ono: u kakvo se kolo uhvatiš, onako moraš i igrati. Sve platno na tržištu važi kao jedan trgovinski artikal, svaki komad samo kao alikvotni deo. I zbilja, vrednost svakog posebnog aršina platna samo je materijalizacija jedne iste društveno određene količine jednorodnog ljudskog rada.^{1*}

Vidi se, roba ljubi novac, ali »the course of true love never does run smooth«^[48]. Kvantitativni sklop društvenog organizma proizvodnje koji svoja membra disjuncta^[49] predstavlja u sistemu podele rada, isto je tako stihijski slučaj kao i njegov kvalitativni sklop. Zbog toga naši vlasnici roba otkrivaju da ista podela rada koja ih čini nezavisnim privatnim proizvođačima čini i društveni proces proizvodnje i njihove odnose u tome procesu nezavisnim od njih samih, da se međusobna nezavisnost individua dopunjuje sistemom svestrane materijalne zavisnosti.

Podela rada pretvara proizvod rada u robu, a time čini nužnim njegovo pretvaranje u novac. U isto vreme dolazi od nje i to da je slučajna stvar hoće li ova transsupstancijacija i uspeti. Ali ovde imamo da posmatramo čistu pojavu, moramo, dakle, pretpostaviti da teče normalno. Uostalom, ako ona uopšte teče, tj. ako roba nije nesposobna za prodaju, menjanje njenog oblika zbiva se uvek, mada supstancija—veličina vrednosti—može u slučaju nenormalnog roka da izgubi ili da dobije u tom menjanju oblika.

Jednom vlasniku robe zlato zamenjuje njegovu robu, drugome roba zamenjuje njegovo zlato. Uočljiva pojava jeste da roba i novac, 20 aršina platna i 2£, idu iz ruke u ruku, ili s jednog mesta na drugo, dakle njihova razmena. Ali, za šta se roba razmenjuje? Za opšti lik svoje vlastite vrednosti. A za šta zlato? Za neki poseban lik svoje upotrebne vrednosti. Zbog čega zlato stupa pred platno kao novac? Zato jer je cena platna od 2£, njegovo novčano ime, već dovela platno u odnos prema zlatu kao novcu. Roba odbacuje svoj prvobitni oblik time što se otuđuje, tj. u onom času kad njena upotrebna vrednost stvarno privuče zlato koje je u njenoj ceni samo zamišljeno. Usled ovoga,

* U pismu N. F. Danielsonu, ruskom prevodiocu *Kapitala*, od 28. novembra 1878. Marx je preporučio da se poslednja rečenica ovako ispravi: »I zbilja, vrednost svakog posebnog aršina platna samo je materijalizacija nekog dela one količine društvenog rada koja je utrošena u celokupnu količinu aršina«. Analogna ispravka učinjena i u Marxovom ličnom primerku drugog nemačkog izdanja prvog toma *Kapitala*, premda ne njegovom rukom.—*Prev.*

ostvarivanje cene, ili samo ideelnog oblika robne vrednosti, u isto vreme je i obrnuto, ostvarivanje samo ideelne upotrebne vrednosti novca; pretvaranje robe u novac u isto vreme je i pretvaranje novca u robu. Taj jedan proces dvostran je proces, s pōla vlasnika robe prodaja, sa suprotnog pola vlasnika novca kupovina. Ili prodaja je kupovina, $R - N$ ujedno je i $N - R$.⁶⁶

Nama dosad nije poznat neki drugi ekonomski odnos među ljudima osim odnos vlasnika robâ, odnos u kome ljudi prisvajaju proizvode tuđeg rada samo otuđujući svoj vlastiti proizvod. Stoga neki vlasnik robe može da izide pred drugoga kao vlasnik novca samo na dva načina: ako proizvod njegova rada ima od prirode oblik novca, dakle ako je materijal za novac, zlato itd., ili ako je njegova roba već promenila kožu i svukla sa sebe svoj prvobitni upotrebni oblik. Naravno, da bi funkcionisalo kao novac, zlato mora na izvesnoj tački ući u robno tržište. Ova se tačka nalazi na izvoru njegove proizvodnje, gde se ono kao neposredni proizvod rada razmenjuje za drugi proizvod rada iste vrednosti. Ali od toga časa ono stalno predstavlja ostvarene robne cene.⁶⁷ Ostavimo li iz vida razmenu zlata za robu na izvoru njegove proizvodnje, onda je zlato u ruci svakog vlasnika robe promenjeni oblik njegove otuđene robe, proizvod prodaje ili prve metamorfoze robe $R - N$.⁶⁸ Zlato je postalo zamišljenim novcem ili merom vrednosti zato što su sve robe u njemu odmeravale svoju vrednost, te ga tako učinile zamišljenom suprotnošću svoga upotrebnoг lika, likom svoje vrednosti. Stvarni novac postaje ono time što ga robe svojim svestranim ospoljavanjem čine svojim doista ospoljenim ili promenjenim upotrebним likom, a time i pravim likom svoje vrednosti. U svome vrednosnom liku roba briše sa sebe svaki trag svoje prvobitne upotrebne vrednosti i posebnog korisnog rada kome ima da zahvali za svoj postanak da bi se učahurila u jednoobraznu društvenu materijalizaciju bezrazličnog ljudskog rada. Zbog toga se na novcu ne vidi kakvoga je kova roba koja se u nj pretvorila. U svom novčanom obliku, svaka roba izgleda kao i svaka druga. Otud novac može da bude i izmet, mada izmet nije novac. Uzmimo da su ona dva zlatnika za koja naš tkač otuđuje svoju robu, promenjeni lik jednog kvartera pšenice. Prodaja platna, $R - N$, u isto je vreme i njegova kupovina, $N - R$. Ali kao prodaja platna, ovaj proces započinje kretanje koje se završava

⁶⁶ «Svaka je prodaja u isto vreme i kupovina.» (Dr Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et les Travaux des Artisans* u: «Physiocrates», izd. Daire, I deo, Paris 1846, str. 170), ili, kako Quesnay veli u svojim *Maximes Générales*: «Kupovati znači prodavati.»^[50]

⁶⁷ «Cena jedne robe može se platiti samo cenom druge.» (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques* u: «Physiocrates», izd. Daire, II deo, str. 554.)

⁶⁸ «Da bi imao taj novac, čovek mora prvo prodati.» (*Isto*, str. 543.)

njenom suprotnošću, kupovinom *Biblije*; kao kupovina platna završava on kretanje koje je započelo njenom suprotnošću, prodajom pšenice. $R-N$ (platno—novac), ova prva faza procesa $R-N-R$ (platno—novac—*Biblija*) u isto je vreme i $N-R$ (novac—platno), poslednja faza nekog drugog kretanja $R-N-R$ (pšenica—novac—platno). Prva metamorfoza neke robe, njeno pretvaranje iz robnog oblika u novac, uvek je u isto vreme i druga suprotna metamorfoza neke druge robe, njeno ponovno pretvaranje iz novčanog oblika u robu.⁶⁹

$N-R$. Druga, završna metamorfoza robe: kupovina.—Zato što je ospoljeni lik svih drugih roba, proizvod njihovog opšteg ospoljavanja, novac je apsolutno otuđiva roba. On sve cene čita obratno, te se tako ogleda u svima robnim telima kao u materijalu koji se podmeće da bi njega samog učinio robom. Cene, te zaljubljenе oči kojima mu robe namiguju, ujedno mu pokazuju i granicu njegove sposobnosti da se preobrazī, naime njegov vlastiti kvantitet. Pošto roba iščezava u času kad postaje novcem, to se na novcu ne vidi kako je dospelo u ruke svome vlasniku, ili šta se u nj pretvorilo. Non olet⁵¹ ma kakvog porekla bio. I kao što s jedne strane predstavlja prodatu robu, tako s druge strane predstavlja kupljive robe.⁷⁰

$N-R$, kupovina, u isto je vreme prodaja, $R-N$; stoga je poslednja metamorfoza neke robe u isti mah i prva metamorfoza neke druge robe. Za našeg se tkača življenje njegove robe svršava *Biblijom*, u koju je ponovo preobratio 2£. Ali prodavac *Biblije* pretvara u rakiju 2£ koje je dobio od tkača. $N-R$, završna faza kružnog toka $R-N-R$ (platno—novac—*Biblija*), u isto vreme je i $R-N$, prva faza kružnog toka $R-N-R$ (*Biblija*—novac—rakija). Kako proizvođač robe daje samo jednostran proizvod, to ga češće prodaje u većim masama, dok ga njegove mnogostruke potrebe primoravaju da ostvarenu cenu, dobijenu sumu novca, stalno sitni na mnogobrojne kupovine. Stoga jedna prodaja uliva se u mnoge kupovine raznih roba. Na taj način završna metamorfoza neke robe predstavlja zbir prvih metamorfoza drugih roba.

Pogledamo li sad celokupnu metamorfozu neke robe, npr. platna, onda ćemo pre svega videti da se ona sastoji iz dva suprotna kretanja koja se uzajamno dopunjuju, iz $R-N$ i $N-R$. Ova dva suprotna preobražaja robe vrše se u dva suprotna društvena procesa vlasnika robe i odražavaju se u dva suprotna ekonomska karaktera vlasnika. Kao agent prodaje, on postaje prodavac, kao agent kupovine—kupac. A pošto u svakom preobražaju robe jednovremeno postoje oba njena oblika, robni i novčani, samo na suprotnim polovima, to prema svakom

⁶⁹ Kao što smo napred pomenuli, izuzetak čini proizvođač zlata odnosno srebra, jer svoj proizvod razmenjuje, a da ga prethodno nije prodao.

⁷⁰ «Ako novac u našoj ruci predstavlja stvari koje možemo želeti da kupimo, on u isto vreme predstavlja i stvari koje smo za taj novac prodali.» (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel etc.*, str. 586.)

vlasniku robe, kao prema prodavcu, stoji drugi kao kupac, a kao prema kupcu stoji drugi kao prodavac. Kao što ista roba uzastopno prolazi kroz oba obratna preobražaja, te od robe postaje novcem, a od novca robom, tako i isti vlasnik robe menja uloge prodavca i kupca. Ovo, dakle, nisu neki stalni karakteri, već takvi koji u okviru robnog prometa stalno menjaju ličnost.

U svom najprostijem obliku ima celokupna metamorfoza neke robe za pretpostavku četiri krajnosti i tri personae dramatis^{1*}. Prvo se prema robi pojavljuje novac kao lik njene vrednosti koji je s one strane, u tuđem džepu, opipljiva, realna stvar. Tako se prema vlasniku robe pojavljuje neki vlasnik novca. A čim se roba sad pretvori u novac, postaje novac njenim iščezavajućim ekvivalentskim oblikom, čija upotrebna vrednost ili sadržina postoji s ove strane, u drugim robnim telima. Kao završna tačka prvog preobražaja robe, novac je ujedno i početna tačka drugog. Tako prodavac iz prvog čina postaje kupac u drugom, gde se prema njemu pojavljuje treći vlasnik robe kao prodavac.⁷¹

Dve suprotne faze kretanja metamorfoze robe sačinjavaju: robni oblik, skidanje robnog oblika, vraćanje u robni oblik. Istina, sama roba ima ovde suprotna određenja. Na polaznoj tački, ona je neupotrebna, na završnoj upotrebna vrednost za svog vlasnika. Tako se i novac prvo pokazuje kao čvrst kristal vrednosti u koji se roba pretvara, da se posle rastvori kao puki njen ekvivalentski oblik.

Dve metamorfoze koje čine kružni tok jedne robe čine ujedno i obratne delimične metamorfoze dveju drugih roba. Ista roba (platno) otvara niz vlastitih metamorfoza, a zaključuje celokupnu metamorfozu neke druge robe (pšenice). Za vreme svog prvog preobražaja, prodaje, ona te dve uloge igra lično. Naprotiv, kao zlatna larva, u kojoj ona ide putem svega smrtnoga, ona ujedno završava prvu metamorfozu neke treće robe. Znači da se kružni tok kojim se kreće niz metamorfoza svake robe nerazmršivo prepliće s kružnim tokovima drugih roba. Celokupni proces predstavlja se kao robni promet.

Robni promet ne razlikuje se od neposredne razmene proizvoda samo formalno nego i bitno. Bacimo samo jedan pogled na proces. Tkač je bezuslovno razmenio platno za *Bibliju*, svoju robu za tuđu. Ali je ova pojava istinita samo za njega. Prodavac *Biblije* koji više voli zagrejati stomak nije ni pomišljao da *Bibliju* razmeni za platno, kao što ni tkač ne zna da se za njegovo platno razmenila pšenica itd. Roba vlasnika *B* zamenjuje robu vlasnika *A*, ali *A* i *B* ne razmenjuju svoje robe među sobom. Doista se može dogoditi da *A* i *B* kupe jedan od drugog, ali opšti uslovi robnog prometa ne uslovljavaju nužno

⁷¹ *Ima, dakle, četiri krajnje tačke i tri ugovarača od kojih se jedan dvaput pojavljuje.« (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 908.)

ovakav poseban odnos. Ovde vidimo kako, s jedne strane, robna razmena provaljuje individualne i lokalne ograde neposredne razmene proizvoda i kako razvija razmenu materije ljudskog rada. A s druge se strane razvija čitav krug prirodnih društvenih odnosa koji su izvan kontrole dramskih lica. Tkač može da proda platno samo zato što je seljak već prodao pšenicu, usijana glava *Biblija* samo zato što je tkač već prodao platno, rakidžija pečenu vodicu samo zato što je onaj drugi već prodao vodicu večnog života itd.

Zbog toga se prometni proces i ne gasi, kao što je slučaj s neposrednom razmenom proizvoda, time što upotrebne vrednosti promene mesto ili vlasnika. Novac se ne gubi tim što na kraju ispada iz niza metamorfoza neke robe. On se uvek staloži na nekom mestu u prometu koje je roba napustila. Na primer, u celokupnoj metamorfozi platna: platno — novac — *Biblija*, prvo ispada platno iz prometa, a novac stupa na njegovo mesto, zatim *Biblija* ispada, a novac stupa na njeno mesto. Zamenjivanje robe robom čini ujedno da se novčana roba prilepi za treću ruku.⁷² Promet stalno iznjava novac.

Ništa ne može biti tako besmisleno kao dogma da robni promet uslovljava nužnu ravnotežu prodaja i kupovina time što je svaka prodaja kupovina i vice versa^{1*}. Ako to treba da znači da je broj stvarno izvršenih prodaja ravan istom broju kupovina, onda je to plitka tautologija. Ali ovim se teži dokazati kako prodavac vodi na tržište vlastitog kupca. Prodaja i kupovina identičan su čin kao međusobni odnos dva polarno suprotstavljena lica, vlasnika robe i vlasnika novca. Kao radnje iste ličnosti, one su dva polarno suprotstavljena čina. Stoga identičnost prodaje i kupovine uključuje u sebi da će roba postati beskorisna ako bačena u alhemičarsku retortu prometa ne izađe iz nje kao novac, ako je njen vlasnik ne proda, dakle ako je vlasnik novca ne kupi. Ta identičnost znači, dalje, da proces, ako uspe, predstavlja pauzu, jedan period u životu robe koji može potrajati duže ili kraće. Pošto je prva metamorfoza robe ujedno i prodaja i kupovina, to je ovaj delimični proces ujedno samostalan proces. Kupac ima robu, prodavac novac, tj. robu koja je sačuvala oblik sposoban za promet, pojavila se ona na tržištu ranije ili docnije. Niko ne može prodati, a da ko drugi ne kupi. Ali niko ne mora odmah kupiti zato što je sam prodao. Promet razvaljuje vremenske, mesne i individualne granice razmene proizvoda baš time što onu neposrednu identičnost koja u trampu postoji između davanja u razmenu proizvoda svog vlastitog rada i primanja u razmenu tuđeg proizvoda rada cepa na suprotnost prodaje i kupovine. Kazati da procesi koji jedan prema drugom istupaju samo-

⁷² Primenba uz drugo izdanje. — Mada je ova pojava toliko očigledna, politički ekonomisti većinom je previdaju, a osobito je previda Freihändler vulgaris [pristalica slobodne trgovine].

stalno čine neko unutrašnje jedinstvo isto je što i kazati da se njihovo unutrašnje jedinstvo kreće u spoljašnjim suprotnostima. Ako spoljašnje sticanje samostalnosti onih koji su unutra zavisni, jer se uzajamno dopunjuju, potraje dalje do izvesne tačke, onda će se jedinstvo sprovesti silom pomoću — krize.^{1*} Unutrašnja suprotnost robe kao upotrebne vrednosti i vrednosti, privatnog rada koji ujedno mora da se predstavi i kao neposredno društven rad, posebnoga konkretnog rada koji ujedno važi samo kao apstraktni opšti rad, oličavanja stvari i postvarivanja lica — ova unutrašnja suprotnost dobija u suprotnostima metamorfoze robe svoje razvijene oblike kretanja. Zbog toga ovi oblici sadrže mogućnost, ali i jedino mogućnost kriza. Da se ova mogućnost razvije u stvarnost, potreban je čitav krug okolnosti, koje sa stanovišta prostog robnog prometa još ne postoje.⁷³

Kao posrednik robnog prometa novac stiče funkciju prometnog sredstva.

b) Opticaj novca

Menjanje oblika u kojem se vrši razmena materije proizvoda rada, $R-N-R$, zahteva da ista vrednost čini kao roba polaznu tačku procesa i da se na istu tačku vrati kao roba. Zbog toga je ovo kretanje robâ kružni tok. S druge strane, isti oblik isključuje kružni tok novca. Njegov je rezultat stalno udaljavanje novca od svoje polazne tačke, ne vraćanje na nju. Dokle god prodavac zadržava preobraženi lik svoje robe, novac, roba se nalazi u stadijumu prve metamorfoze, odnosno prevalila je tek prvu polovinu svog prometa. Bude li proces,

⁷³ Uporedi moje primedbe o Jamesu Millu u: *Zur Kritik etc.*, str. 74 - 76. Za metod ekonomističke apologetike karakteristična su ovde dva momenta. Prvo, identifikovanje robnog prometa s neposrednom razmenom proizvoda prosto apstrahovanjem njihovih razlika. Drugo, pokušaj da se poreknu protivrečnosti kapitalističkog procesa proizvodnje svodenjem njegovih agenata proizvodnje na proste odnošaje koji potiču iz robnog prometa. Međutim, robna proizvodnja i robni promet jesu pojave koje pripadaju najrazličnijim načinima proizvodnje, mada u različitim obimima i domašajima. Znači da se o differentia specifica^{2*} tih načina proizvodnje još ništa ne zna, pa stoga da se ni sud o njima ne može donositi ako se poznaju samo apstraktne kategorije robnog prometa koje su im zajedničke. Ni u jednoj drugoj nauci sem u političkoj ekonomiji ne prave se ljudi tako strašno važni kad govore o ovakvim elementarnim opštim mestima. Tako se, npr., J.-B. Say usuđuje da sudi o krizama, jer zna da je roba proizvod.

^{1*} U francuskom i u engleskom izdanju ova rečenica glasi: «Ako se razdvojenost dveju faza metamorfoze robe, koje se uzajamno dopunjuju, produži, ako se suviše istakne rasep između prodaje i kupovine, njihova se intinna povezanost, njihovo jedinstvo, potvrđuje — krizom.» — *Prev.* — ^{2*} karakterističnoj razlici

prodavanje radi kupovanja, izveden do kraja, onda se i novac opet udaljio iz ruku svog prvobitnog vlasnika. Na svaki način, kad tkač, pošto je kupio *Bibliju*, bude ponovo prodavao platno, vratiće mu se i novac u ruke. Ali se neće vratiti prometom prvih 20 aršina platna; ovim se on naprotiv baš udaljio iz tkačevih ruku u ruke prodavca *Biblije*. On će se vratiti natrag samo obnavljanjem ili ponavljanjem istog prometnog procesa za novu robu i svršiće se, ovde kao i onde, istim rezultatom. Zbog toga je oblik kretanja koji robni promet neposredno daje novcu stalno udaljavanje od polazne tačke, njegov tok iz ruku ovog vlasnika robe u ruke onoga, ili njegov opticaj (currency, cours de la monnaie).

Novčani opticaj pokazuje nam stalno, jednoobrazno ponavljanje istoga procesa. Roba stoji stalno na prodavčevoj strani, novac stalno na kupčevoj, kao kupovno sredstvo. Kao kupovno sredstvo, on funkcionira ostvarujući cenu robe. Ostvarujući nju on prenosi robu iz prodavčevih u kupčeve ruke, dok se on sam udaljuje iz kupčevih u prodavčeve, da ovaj isti proces ponovi s kojom drugom robom. Da ovaj jednostran oblik kretanja novca proističe iz dvostranog oblika kretanja robe ostaje prikriveno. Sama priroda robnog prometa rađa suprotni privid. Prva metamorfoza robe vidljiva je ne samo kao kretanje novca, već i kao njeno vlastito kretanje, ali je druga njena metamorfoza vidljiva samo kao kretanje novca. U prvoj polovini svoga prometa roba menja mesto s novcem. Ujedno s time njen upotrebnik lik ispada iz prometa u potrošnju.⁷⁴ Na njeno mesto stupa lik njene vrednosti, novčana larva. Drugu polovinu prometa roba ne prelazi više u vlastitoj prirodnoj, već u svojoj zlatnoj koži. Ovim kontinuitet kretanja potpuno staje na stranu novca i isto kretanje koje za robu sadrži dva suprotna procesa sadrži kao vlastito kretanje novca stalno isti proces, njegovo menjanje mesta uvek sa drugom robom. Usled ovog se čini da se do rezultata robnog prometa, do zamenjivanja robe drugom robom, dolazi ne menjanjem njihova vlastita oblika, nego funkcijom novca kao prometnog sredstva koje obrće robe, same sobom nepokretne, prenosi ih iz ruku u kojima su neupotrebne u ruke u kojima su upotrebne vrednosti, stalno suprotno pravcu svog vlastitog toka. Novac stalno udaljava robu iz sfere prometa time što stalno stupa na njihovo mesto u prometu, udaljavajući se time od svoje vlastite polazne tačke. Zbog toga, ako kretanje novca i jeste samo izraz robnog prometa, ipak izgleda obrnuto kao da je robni promet samo rezultat novčanog kretanja.⁷⁵

⁷⁴ Čak i kad se roba opet i opet proda — a ovaj fenomen za nas ovde još ne postoji, — ona ipak s poslednjom konačnom prodajom prelazi iz prometne oblasti u oblast potrošnje, da u ovoj posluži kao životno sredstvo ili kao sredstvo za proizvodnju.

⁷⁵ »On (novac) nema drugog kretanja osim onoga koje proizvodi na njega prenose.« (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 885.)

S druge strane, novcu pripada funkcija prometnog sredstva samo zato što je on robna vrednost koja se osamostalila. Otuda je njegovo kretanje kao prometnog sredstva u stvari samo kretanje samog robnog oblika. Zbog toga se ovo kretanje mora i čulno ogledati u novčanom opticaju. Tako, npr., platno preobraća prvo svoj robni oblik u novčani oblik. Poslednji ekstrem njegove prve metamorfoze $R-N$, novčani oblik, postaje prvim ekstremom njegove poslednje metamorfoze $N-R$, njegovog preobraćanja u *Bibliju*. Ali se svaka od ovih dveju promena oblika vrši razmenjivanjem robe za novac, uzajamnim menjanjem njihovih mesta. Isti komadi novca dolaze u prodavčeve ruke kao ospoljeni lik robe, a idu iz njih kao potpuno otuđiv lik robe. Oni menjaju mesto dva puta. Prva metamorfoza platna donosi ove komade novca u ktačev džep, druga ih opet odatle izvlači. Obe suprotne promene oblika iste robe ogledaju se, dakle, u dvokratnom premeštanju novca u suprotnom pravcu.

Izvrše li se, naprotiv, samo jednostrane metamorfoze roba, same prodaje ili same kupovine, kako se hoće, onda će se isti novac premetiti samo jedanput. Drugo njegovo premeštanje uvek izražava drugu metamorfozu robe, njeno ponovno preobraćanje iz novca u robu. U čestom ponavljanju premeštaja istih komada novca ne ogleda se samo niz metamorfoza jedne jedine robe, već i prepletanje bezbrojnih metamorfoza robnog sveta uopšte. Uostalom se samo po sebi razume da sve ovo važi samo za oblik prostog robnog prometa, oblik koji ovde razmatramo.

Pri svom prvom koraku u promet, pri prvoj promeni svog oblika, svaka roba ispada iz prometa, u koji ulazi uvek nova roba. Kao prometno sredstvo, novac, naprotiv, stalno obitava u prometnoj oblasti i stalno se po njoj kreće. Tako nastaje pitanje koliko novca ova oblast može stalno da usisava.

U svakoj zemlji odigravaju se svakodnevno mnogobrojne, jedno-vremene, a usled toga i prostorno uporedne jednostrane metamorfoze roba, ili same prodaje na jednoj, a same kupovine na drugoj strani. Svojim cenama robe su već izjednačene sa određenim zamišljenim količinama novca. Pa pošto oblik neposrednog prometa koji mi ovde razmatramo stalno stavlja robu i novac telesno jedno prema drugom, onu na pol prodaje, a ovaj na pol kupovine, to je i masa prometnih sredstava, potrebna za prometni proces robnog sveta, već određena sumom robnih cena. Doista, novac stvarno predstavlja samo onu sumu zlata koja je u sumi robnih cena već ideelno izražena. Zato se samo po sebi razume da su te sume jednake. Ali mi znamo da se robne cene, kad se robne vrednosti ne menjaju, menjaju s vrednošću samog zlata (novčanoga materijala), da se srazmerno dižu kad ona pada, a padaju kad se ona diže. Ako se suma robnih cena ovako popne ili padne, masa novca u prometu mora se ravnomerno popeti ili pasti. Svakako, promena u masi prometnog sredstva potiče ovde iz samog novca, ali ne iz njegove funkcije kao prometnog sredstva, već iz njegove funkcije

kao mere vrednosti. Prvo se cena robâ menja u obrnutoj srazmeri prema vrednosti novca, a onda se masa prometnih sredstava menja u upravnoj srazmeri prema ceni roba. Potpuno bi se isti fenomen dogodio i kad, npr., vrednost zlata ne bi pala, nego bi ga srebro zamenilo kao meru vrednosti, ili kad se ne bi podigla vrednost srebra, već bi ga zlato istisnulo iz funkcije mere vrednosti. U prvom bi slučaju moralo u prometu biti više srebra nego ranije zlata, u drugom manje zlata nego ranije srebra. U oba bi se slučaja promenila vrednost novčanog materijala, tj. one robe koja funkcioniše kao mera vrednosti, a stoga i cenovni izraz robnih vrednosti, stoga i masa novca u opticaju, novca koji služi ostvarivanju cena. Videli smo da prometna oblast roba ima rupu kroz koju zlato (srebro, ukratko — novčani materijal) ulazi u nju kao roba date vrednosti. Sa funkcijom novca kao mere vrednosti, dakle pri određivanju cena, ta je vrednost pretpostavljena. Ako sad, npr., padne vrednost same mere vrednosti, ispoljiće se to u prvom redu u promeni cena onih roba koje se na izvorima proizvodnje plemenitih metala neposredno razmenjuju za njih kao robe. Naročito će se u nerazvijenijim fazama buržoaskog društva veliki deo drugih roba još duže vremena ceniti zastarelom vrednošću mere vrednosti, vrednošću koja se pretvorila u iluziju. Ali robe, dolazeći međusobno u odnos vrednosti, zaražuju jedna drugu, zlatne i srebrne cene roba postupno se izjednačuju u srazmerama koje su određene samim njihovim vrednostima, dok naposletku sve robne vrednosti ne budu cenjene saobrazno novoj vrednosti novčanog metala. Ovaj proces izjednačivanja praćen je stalnim porastom količine plemenitih metala koji pritiču kao zamena za robe neposredno razmenjene za njih. Usled ovoga, u istoj meri u kojoj ispravljeno određivanje cena robama postaje sve opštije, ili u istoj meri u kojoj se njihove vrednosti ocenjuju prema novoj, paljoj, i do izvesne tačke i dalje padajućoj vrednosti metala, data je već i veća masa metala, potrebna za njihovo realizovanje. Jednostrano posmatranje činjenica koje su nastale nakon otkrića novih izvora zlata i srebra, navelo je u 17. a osobito u 18. veku na pogrešan zaključak da su se cene roba popele zato što je više zlata i srebra stupilo u funkciju prometnog sredstva. U našem daljem izlaganju uzećemo da je vrednost zlata data, kao što, u stvari, i jeste u momentu određivanja cena.

Pod tom pretpostavkom, masu prometnog sredstva određuje, dakle, suma robnih cena koju treba realizovati. Učinimo li sad dalju pretpostavku da je data i cena svake robe vrste, onda suma robnih cena, očigledno, zavisi od mase roba koja se nalazi u prometu. Ne treba mnogo lupati glavu pa razumeti da će, ako jedan kvarter pšenice staje 2£, 100 kvartera stajati 200, 200 kvartera 400£ itd., dakle da s masom pšenice mora da raste i masa novca koja prilikom prodaje menja mesto s njom.

Ako je robna masa data, onda će kolebanje robnih cena izazvati plimu i oseku prometane novčane mase. Ona raste ili opada zato što suma robnih cena raste ili opada usled promene robnih cena. Za ovo

nije nikako nužno da se jednovremeno popnu ili padnu cene svih roba. Dovoljno je da se u jednom slučaju digne, a u drugom da padne cena izvesnog broja vodećih artikala, pa da se popne ili padne suma cena svih roba koje se nalaze u prometu, a koju valja ostvariti, dakle i da se u promet unese više ili manje novca. Bilo da promena robnih cena odražava stvarne promene vrednosti ili puka kolebanja tržišnih cena, dejstvo na masu prometnih sredstava ostaje isto.

Uzmimo izvestan broj nevezanih, jednovremenih te stoga prostorno uporednih prodaja, ili delimičnih metamorfoza, npr. 1 kvartera pšenice, 20 aršina platna, 1 *Biblije* i 4 galona rakije. Ako je cena svakom tom artiklu 2£, usled čega je suma cena koja se ima realizovati 8£, onda u promet mora ući novčana masa od 8£. Naprotiv, ako su iste robe članovi nama poznatoga niza metamorfoza: 1 kvarter pšenice — 2£ — 20 aršina platna — 2£ — 1 *Biblija* — 2£ — 4 galona rakije — 2£ onda one 2£ redom izvršuju promet svih ovih različitih roba redom ostvarujući njihove cene, pa, dakle, i sumu njihovih cena, 8£, dok se nasuprot ne smire u ruci pekača rakije. One vrše četiri opticaja. Ovo ponavljano premeštanje istih komada novca predstavlja dvostruku promenu oblika robe, njeno kretanje kroz dva suprotna stadijuma prometa i prepletanje metamorfoza različitih roba.⁷⁶ Suprotne faze, koje se uzajamno dopunjuju i kroz koje ovaj proces teče, ne mogu stajati naporedo u prostoru, već samo jedna za drugom u vremenu. Zbog toga se njihovo trajanje meri vremenskim periodima, ili: brzina novčanog opticaja meri se brojem opticaja istih komada novca u datom vremenu. Neka prometni proces onih četiriju roba potraje, recimo, jedan dan. U tom slučaju, zbir cena koji valja realizovati iznosi 8£, broj opticaja istih komada novca toga dana 4, a masa novca u opticaju 2£, ili za jedan dati period prometnog procesa:

$$\frac{\text{suma robnih cena}}{\text{broj opticaja istoimenih komada novca}} = \text{masa novca koji funkcioniše kao prometno sredstvo.}$$

Ovaj zakon ima opštu važnost. Istina, prometni proces u nekoj zemlji u nekom datom odseku vremena obuhvata s jedne strane mnoge rasparčane, jednovremene i prostorno naporedne prodaje (odnosno kupovine), ili delimične metamorfoze, u kojima se isti komadi novca premeštaju samo jedanput, odnosno vrše samo jedan opticaj, a s druge strane mnogostrane nizove metamorfoza, koji delom teku naporedo, a delom se uzajamno prepleću i više su ili manje raščlanjeni i u kojima isti komadi novca prevale veći ili manji broj opticaja. Pa ipak nam ukupan broj opticaja svih istoimenih komada novca koji se nalaze u prometu daje prosečan broj opticaja pojedinačnog komada novca ili prosečnu brzinu novčanog opticaja. Naravno da masu

⁷⁶ »Njega« (novac) »stavljaju u pokret proizvodi, i oni čine da on optiče... Brzina njegova opticaja naknaduje njegovu količinu. U slučaju potrebe, on klizi iz ruke u ruku ne zastajući ni trenutka.« (Le Trosne, *isto*, str. 915, 916.)

novca, koji se u početku npr. jednodnevnog prometnog procesa baca u nj, određuje suma cena onih roba koje se promeću istovremeno i naporedo u prostoru. Ali, u samom procesu, na svaki komad novca tako reći pada odgovornost za drugi. Bude li jedan ubrzao svoje opticanje, drugi će ga usporiti ili će čak sasvim izleteti iz prometne oblasti, pošto ova može primiti u sebe samo toliku masu zlata koja je, kad je pomnožimo srednjim brojem opticaja njenog pojedinačnog elementa, ravna sumi cena koju valja realizovati. Stoga, bude li broj opticaja novčanih komada porastao, smanjiće se njihova prometana masa. Bude li se broj njihovih opticaja smanjio, porašće njihova masa. Pošto je masa novca koja može da funkcioniše kao prometno sredstvo data kad je data prosečna brzina opticaja, dovoljno je ubaciti u promet samo izvesnu količinu novčanica od 1 funte, pa da se iz njega istera isto toliko soverina^{1*}. Ova je majstorija poznata svim bankama.

Kao što nam uopšte novčani opticaj pokazuje samo proces robnog prometa, tj. kruženje roba kroz suprotne metamorfoze, tako nam brzina novčanog opticaja pokazuje brzinu kojom robe menjaju svoj oblik, kontinuelno ukopčavanje jednog niza metamorfoza u drugi, žurbu razmene materije, brzo nestajanje roba iz prometne oblasti i njihovu isto toliko brzu zamenu novim robama. Dakle, u brzini novčanog opticaja ispoljava se tečno jedinstvo faza koje su i suprotne i dopunjuju se, pretvaranja upotrebnog lika u lik vrednosti i ponovnog pretvaranja lika vrednosti u upotrebnik lik, drugim rečima, i jednog i drugog procesa: prodaje i kupovine. A obratno, u usporevanju novčanog opticaja ispoljava se razdvajanje i suprotno osamostaljenje ovih procesa, zastoj u menjanju oblika i otud zastoj i u razmeni materije. Naravno da se iz samog prometa ne vidi otkud ovaj zastoj potiče. Promet nam iznosi pred oči jedino samu pojavu. Prirodno je što popularno shvatanje, videći kako se u vreme usporenog novčanog opticaja novca rede pojavljuje i nestaje na svim tačkama prometne periferije, tumači ovu pojavu nedovoljnom količinom prometnih sredstava.⁷⁷

⁷⁷ *Pošto je novac... obična mera pri kupovanju i prodavanju, to svaki koji ima što da proda, a ne nade kupca, odmah misli da je oskudica u gotovu novcu u zemlji ili srezu uzrok što njegova roba nema prodaje; i tako se svi žale na oskudicu novca. A to je velika zabluda... Jer šta je stvarno potrebno tim ljudima koji vapiju za novcem?... Zakupnik se žali... misli da bi svoje proizvode mogao prodati po dobroj ceni samo da je više novca u zemlji... Izgleda, onda, kao da njemu ne treba novac, već dobra cena za njegovo žito i stoku koju bi hteo prodati, a ne može... Zašto on tu cenu ne postiže?... 1. Ili u zemlji ima uopšte suviše stoke i žita, tako da na tržištu većina ljudi prodaje kao i on, a samo malo njih hoće da kupi, ili 2. nema redovnog oticanja robe pomoću izvoza... ili, 3. potrošnja nazaduje kad stanovništvo, npr. usled osiromašenja,

^{1*} soverin — zlatna funta

Prema tome, ukupnu količinu novca koji u izvesnom određenom periodu funkcionise kao prometno sredstvo određuje, s jedne strane, zbir cena prometnog robnog sveta, a s druge strane sporiji ili brži tok njihovih suprotnih prometnih procesa, od kojega zavisi koliki će se deo one sume cena moći realizovati istim komadima novca. Suma robnih cena zavisi, međutim, kako od mase tako i od cena svake robne vrste. A ova tri činioca: kretanje cena, masa roba koje su u prometu i naposletku brzina novčanog opticaja mogu se menjati u različitim pravcima i različnim srazmerama; to znači da suma cena koju treba realizovati, a otud masa prometnih sredstava koja je njome uslovljena, može da prolazi kroz veliki broj kombinacija. Nabrojaćemo ovde samo najvažnije u istoriji robnih cena.

Ostanu li cene robâ jednake, masa prometnih sredstava može da naraste ili usled uvećanja mase roba koje se promeću, ili usled opadanja brzine novčanog opticaja, ili pod dejstvom jednog i drugog. Obrnuto, masa prometnih sredstava može da opadne kad opadne robna masa ili kad se poveća brzina prometa.

Pri opštem dizanju cena robâ, masa prometnih sredstava može da ostane ista ako masa roba koje su u prometu opadne u istoj srazmeri u kojoj se njihova cena podigne, ili pak ako brzina novčanog opticaja raste podjednako brzo kao dizanje cena, dok masa prometanih roba ostaje postojana. Masa prometnih sredstava može da opadne zato što robna masa opada brže ili što se brzina opticaja povećava brže negoli cene.

Pri opštem padanju robnih cena, masa prometnih sredstava može da ostane ista ako robna masa naraste u istoj srazmeri u kojoj im je cena opala, ili ako brzina novčanog opticaja opadne u istoj srazmeri u kojoj i cene. Masa prometnih sredstava može da naraste ako robna

ne troši više za svoje kućanstvo koliko ranije. Zakupniku, dakle, ne bi pomoglo povećanje količine gotova novca da proda svoje proizvode, već uklanjanje jednog od ova tri uzroka, koji doista pritiskuju tržište... Trgovcu i dućandžiji treba novca na isti način, tj. oni ne nalaze prođu za artikle kojima trguju, jer su tržišta stala... Nacija nikad ne napreduje bolje nego kad bogatstva što je moguće brže prelaze iz ruke u ruku.» (Sir Dudley North, *Discourses upon Trade*, London 1691, str. 11 - 15. i passim.) Sve Herrenschwandove varancije izlaze na to da se suprotnosti, koje potiču iz prirode robe, te se zbog toga javljaju u robnom prometu, mogu ukloniti povećanjem količine prometnih sredstava. Uostalom, iz narodske iluzije, koja zastoje u procesu proizvodnje i u procesu prometa pripisuje oskudici prometnih sredstava, nikako ne sledi i obrnuto — da stvarna oskudica u prometnim sredstvima, npr., usled zvaničnih petljanja s «regulation of currency»^{1*} ne može sa svoje strane izazvati zastoje.

^{1*} regulisanjem novčanog opticaja

masa raste brže ili brzina prometa opada brže nego što padaju robne cene.

Varijacije raznih činilaca mogu se uzajamno potirati tako da uprkos njihovoj neprestanoj nestalnosti oстане stalna ukupna suma robnih čena koju treba realizovati, pa, dakle, i masa novca u opticaju. Zbog toga, osobito ako posmatramo nešto duže periode, naići ćemo u svakoj zemlji na mnogo postojaniji prosečni nivo novčane mase u opticaju, i ako izuzmemo velike poremećaje koji periodično nastaju usled kriza proizvodnje i trgovine, rede pak usled promene vrednosti samoga novca, nailazimo na mnogo manja odstupanja od tog prosečnog nivoa nego što bi se na izgled moglo očekivati.

Zakon po kome količinu prometnih sredstava određuju suma cena prometanih roba i prosečna brzina novčanog optičaja⁷⁸ može se izraziti i ovako: da količina novca u opticaju ili novčanog materijala zavisi od vrednosti samog novca, ako su date suma robnih vrednosti i prosečna brzina njihovih metamorfoza. Iluzija po kojoj baš obrnuto masa prometnih sredstava određuje robne cene, a da sa svoje strane

⁷⁸ »Postoje izvesna određena mera i srazmera novca potrebnog za vođenje trgovine neke nacije. Više ili manje od toga ometalo bi je. To je isto kao što u nekom dućanu treba izvesna količina marjaša za potkusurivanje i za izmirivanje takvih plaćanja koja se ne mogu izmiriti ni najmanjim srebrnim novcem... Kao što srazmera marjaša potrebnih u trgovini zavisi od broja kupaca, od učestanosti njihovih kupovina, a poglavito od vrednosti najmanje srebrne monete, slično tome i srazmera zvečećeg novca (iskovanog zlata i srebra), potrebnog za vođenje naše trgovine, zavisi od učestanosti činova razmene i od iznosa pojedinačnih plaćanja.« (William Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667, str. 17.) Hume-ovu teoriju branio je protiv J. Steuarta i drugih A. Young u svojoj knjizi *Political Arithmetic*, London 1774, u kojoj ima posebna glava: »Prices depend on quantity of money«^{1*}, str. 112. i dalje. Napomenuo sam u *Zur Kritik etc.*, str. 149: »On (A. Smith) prećutno otklanja pitanje o kvantitetu monete u opticaju, tretirajući novac sasvim pogrešno kao puku robu.« Ovo važi samo ukoliko Smith govori o novcu ex officio.^{2*} Međutim, u drugim prilikama, npr. kad kritikuje ranije sisteme političke ekonomije, on kaže tačno: »Količina kovanog novca upravlja se u svakoj zemlji prema vrednosti roba čijem prometu ona treba da služi. Vrednost roba koje se u nekoj zemlji preko jedne godine kupuju i prodaju zahteva izvesnu količinu novca da bi se robe mogle prometati i raspodeliti njihovim pravim potrošačima; ali ne dopušta upotrebu veće količine. Optičajni kanal privlači sumu dovoljnu da ga ispuni, a više od toga nikad ne prima.« (*Wealth of Nations*, [sv. III.] I. IV, gl. I, str. 87, 89.) Slično ovome, otpočeo je A. Smith svoje delo uzdizanjem podele rada ex officio. A posle, u poslednjoj knjizi o izvorima javnih prihoda, on uzgred reprodukuje kritiku podele rada svog učitelja A. Fergusona.

^{1*} »Cene zavise od količine novca« — ^{2*} zvanično

masa novčanog materijala koji se nalazi u nekoj zemlji određuje masu prometnih sredstava⁷⁹, počiva u njenih prvobitnih zastupnika na apsurdnoj hipotezi da u prometni proces robe ulaze bez cena, a novac bez vrednosti, pa da se tamo onda jedan alikvotni deo robne kaše razmenjuje za jedan alikvotni deo metalne gomile.⁸⁰

⁷⁹ »Robne cene sigurno će se dići u svakoj naciji prema povećanju količine zlata i srebra u njoj; a opet tamo gde u nekoj naciji opadne količina zlata i srebra moraće zbog toga i cene svih roba pasti, i to srazmerno tom opadanju novca.« (Jacob Vanderlint, *Money answers all Things*, London 1734, str. 5.) Kad se Vanderlint izblize uporedi s Hume-ovim delom *Essays*, ne ostaje ni najmanja sumnja da je Hume poznavao i iskoristio inače značajni Vanderlintov spis. Gledajte da masa prometnih sredstava određuje cene nalazi se i u Barbona i u još starijih pisaca. »Nesmetano trgovanje«, veli Vanderlint, »ne može doneti štete, već samo mnogo koristi...«, jer ako se novčana masa nacije smanji usled trgovine, a to se i hoće da spreči zaštitnim carinama i zabranama uvoza, onda će one nacije kojima je novčana masa pritekla sigurno iskusiti da sve cene skaču srazmerno porastu novčane mase kod njih. Naprotiv, kod nas će cene manufakturnih proizvoda i svih drugih roba uskoro toliko pasti da će se vaga trgovinskog bilansa opet nakloniti u našu korist, pa ćemo tako opet povratiti novac.« (*Isto*, str. 44.)

⁸⁰ Po sebi se razume da svaka pojedina vrsta robe svojom cenom čini jedan element sume cena svih prometanih roba. Ali je potpuno neshvatljivo kako će se upotrebne vrednosti, koje su među sobom neuporedive, razmeniti en masse^{1*} s masom zlata i srebra koja se nalazi u jednoj zemlji. Dopustimo li da se robni svet pogrešno precastavi kao jedna jedina ukupna roba od koje svaka pojedina roba sačinjava samo alikvotni deo, onda ćemo dobiti ovaj krasan račun: ukupna roba = x centi zlata, roba A = alikvotni deo ukupne robe = isti alikvotni deo od x centi zlata. Montesquieu to pošteno i kaže: »Kad uporedimo masu zlata i srebra koja se nalazi u svetu s postojećom sumom roba, onda je sigurno da se svaki pojedini proizvod i svaka pojedina roba može uporediti sa određenim delom mase plemenitih metala. Uzmimo sad da na svetu postoji ili da se kupuje samo jedan jedini proizvod, jedna jedina roba, i da se ona može deliti kao i novac. Tada bi određen deo te robe odgovarao jednakom delu novčane mase, polovina ukupne robe polovini novčane mase itd... Određivanje robnih cena zavisi u osnovi uvek od odnosa u kome se ukupna masa roba nalazi prema ukupnoj masi novčanih znakova.« (Montesquieu, *Esprit des Lois*, »Oeuvres«, sv. III, str. 12, 13.) O daljem razvijanju ove teorije od strane Ricarda, njegova učenika Jamesa Milla, lorda Overstone-a itd. uporedi: *Zur Kritik etc.*, str. 140-146. i str. 150. i dalje. S eklektičkom logikom, koja mu je svojstvena, J. St. Mill ume da bude istog mišljenja sa svojim ocem J. Millom, a u isto vreme i protivnog. Ako uporedimo tekst njegovog kompendijuma *Principles of Political Economy* s predgovorom (prvog izdanja), u kome on sam sebe proglašava za Adama Smith-a sadašnjice, onda ne znamo čemu da se više divimo, naivnosti njegovoj ili

^{1*} celom gomilom, skupa

c) Moneta^{1*}. Znak vrednosti

Iz funkcije koju novac ima kao prometno sredstvo proističe njegov monetarni oblik. Onaj deo težine zlata koji je predstavljen u ceni ili u novčanom imenu roba, mora u prometu izaći pred njih kao istoimeni zlatnik ili kovani novac (moneta). Kao god i utvrđivanje merila cena, tako državi pripada i kovanje novca. U različnosti nacionalnih uniformi koje zlato i srebro nose kao kovani novac, dok ih na svetskom tržištu opet svlače, ispoljava se odvojnost unutrašnjih, nacionalnih oblasti robnog prometa od njegove opšte oblasti svetskog tržišta.

Zlatna moneta i zlatna poluga razlikuje se, dakle, od prirode samo svojim oblikom, i zlato se stalno daje preobraćati iz jednog oblika u drugi.⁸¹ Ali put iz kovnice vodi opet u topionički tiganj. Naime, u opticaju se zlatnici ližu, neki više neki manje. Zlatno ime i zlatna suština, nominalna sadržina i stvarna sadržina otpočinju proces svog odvajanja. Istoimeni zlatnici počinju bivati različne vrednosti, jer im se težine počinju razlikovati. Zlato kao prometno sredstvo

naivnosti publike, koja ga je na reč i poverenje uzela za Adama Smith-a, prema kome se on odnosi otprilike kao general Williams Kars od Karsa prema vojvodi od Wellingtona. Sva originalna istraživanja g. J. St. Millu u oblasti političke ekonomije, a ona nisu ni osežna ni sadržajna, naći ćete poredana u potiljak u njegovom malenom spisu, štampanom 1844 : *Some Unsettled Questions of Political Economy*. Locke neposredno govori o vezi između bezvrednosti zlata i srebra i određivanja njihove vrednosti kvantitetom. »Pošto su se ljudi sporazumeli da zlatu i srebru pridadu imaginarnu vrednost... to unutrašnja vrednost koju oni u tim metalima vide jeste samo njihova količina.« (*Some Considerations etc.*, 1691. u: »Works«, izd. 1777, sv. II, str. 15.)

⁸¹ Naravno da je potpuno izvan mogeg cilja da govorim o detaljima kao što je »kovničko« (troškovi kovanja novca) i tome slično. Pa ipak, kao odgovor romantičarskom sikofantu Adamu Mülleru, koji se divi »jedinstvenoj liberalnosti engleske vlade koja besplatno kuje novac«^[52], evo sledećeg suda sera Dudleya North-a: »Srebro i zlato imaju svoju plimu i oseku kao i druge robe. Kad iz Španije stignu velike količine... nose ih u Tauer i kuju. Ali brzo zatim doći će do tražnje zlata i srebra u polugama u cilju izvoza. A ako sad nema poluga, već je sve iskovano, šta onda? Mora se opet topiti. Vlasnik ne trpi od toga nikakvu štetu, jer ga kovanje ne staje ništa. Ali nacija gubi: jer ona mora da plaća pletenje slame koju će posle dati magarcima da pojedu. Kad bi trgovac (sam North bio je jedan od najvećih trgovaca za vreme Charlesa II) morao plaćati kovničko, onda ne bi bez temeljna razloga slao svoje srebro u Tauer i kovan bi novac uvek imao veću vrednost nego srebro u polugama.« (North, *Discourses upon Trade*, London 1691, str. 18.)

^{1*} kovani novac

odstupa od zlata kao merila cena, a s tim prestaje biti i stvaran ekvivalent za robe čije cene ostvaruje. Istorija ovih zbrka čini srednjovekovnu istoriju kovanog novca, i modernu do u 18. vek. Prirodna tendencija prometnog procesa da zlatnu stvarnost kovanog novca pretvori u zlatni privid, ili kovani novac u simbol njegove zvanične metalne sadržine, priznata je čak i najmodernijim zakonima, koji regulišu koliko zlatnik može izgubiti metala a da ne postane nesposoban za opticaj, tj. da ne bude demonetizovan.

Pošto sam novčani opticaj odvaja stvarnu sadržinu kovanog novca o nominalne sadržine, njegovo metalno biće od njegovog funkcionalnog bića, to on nosi u sebi latentnu mogućnost da se metalni novac u svojoj monetarnoj funkciji zameni znakovima od drugog materijala, ili simbolima. Tehničke smetnje za kovanje novca od sasvim malih težina zlata, odnosno srebra, i okolnost da su kao mere vrednosti u prvo vreme služili niži metali mesto plemenitijih, srebro mesto zlata, bakar mesto srebra, te se zato nalaze u opticaju kao novac u času kad ih plemenitiji metal skida s prestola, pružaju nam istorijsko objašnjenje uloge srebrnih ili bakarnih znakova kao zamjenika zlatne monete. Oni zamenjuju zlato u onim oblastima robnog prometa gde se moneta najbrže obrće i zbog toga najbrže izliže, tj. gde se kupovine i prodaje neprekidno obnavljaju u najmanjem razmeru. Da bi se sprečilo da se ovi trabanti ne ugnezde na položaju samog zlata, određuju se zakonom veoma niske srazmere do kojih se oni moraju primati pri isplati namesto zlata. Razume se da posebni krugovi po kojima optiču različite vrste monete ulaze jedni u druge. Sitan novac javlja se pored zlata pri isplaćivanju razlomaka najmanjeg zlatnika; zlato stalno ulazi u detaljni promet, ali ga razmena u sitan novac isto tako stalno izbacuje napolje.⁸²

Metalnu sadržinu srebrnih i bakarnih znakova zakon utvrđuje proizvoljno. U opticaju se oni izližu još brže od zlatnika. Zbog toga njihova monetarna funkcija postaje faktično skroz nezavisna od njihove težine, tj. od svake vrednosti. Monetarna egzistencija novca razdvaja se potpuno od njegove vrednosne supstancije. Stoga mogu mesto njega da funkcionišu kao moneta i stvari koje su relativno bez vrednosti,

⁸² *Kad se količina srebrnog novca nikad ne bi podigla iznad one koja je potrebna za sitna plaćanja, bilo bi nemoguće prikupiti količine koje bi bile dovoljne za veća plaćanja... Upotreba zlata za velika plaćanja nužno dovodi i do njegove upotrebe u detaljnoj trgovini. Ko ima zlata platiće u zlatu i manje nabavke, a s kupljenom robom dobija natrag kusur u srebru. Na ovaj se način suvišno srebro, koje bi inače ostalo maloprodavcu na vratu, opet izvlači iz njegovih ruku i predaje opštem prometu. Ali ako ima toliko srebra da mala plaćanja mogu teći bez privlačenja zlata, onda će detaljista dobiti srebro za svoje male prodaje i ono će se nužno nagomilati u njegovim rukama.* (David Buchanan, *Inquiry into the Taxation and Commercial Policy of Great Britain*, Edinburgh 1844, str. 248, 249.)

papirne cedulje. U metalnim novčanim znakovima čisto simbolički karakter donekle je još prikriiven. U papirnom novcu on jasno izlazi na videlo. Vidi se: Ce n'est que le premier pas qui coûte.^{1*}

Ovde je reč samo o državnom papirnom novcu s prinudnim kursom. On izrasta neposredno iz metalnog prometa. Naprotiv, kreditni novac pretpostavlja okolnosti kakve su nam s gledišta prostog robnog prometa još sasvim nepoznate. Ipak ćemo uzgred napomenuti da se prirodni koren kreditnog novca nalazi u funkciji novca kao pla-težnog sredstva, kao god što pravi papirni novac izvire iz funkcije novca kao prometnog sredstva.⁸³

U prometni proces država ubacuje spolja papirne cedulje na kojima su štampana novčana imena kao: 1 funta sterlinga, 5 funti sterlinga itd. Ukoliko ove cedulje stvarno optiču namesto istoimene sume zlata, u njihovom kretanju ogledaju se jedino zakoni samog novčanog opticaja. Zakon specifičan za papirni opticaj može da potekne samo iz odnosa reprezentacije u kome se papirni opticaj nalazi prema zlatu. A taj je zakon prosto u ovome: izdavanje papirnog novca mora se ograničiti na onu količinu u kojoj bi stvarno moralo biti u opticaju zlata (ili srebra) koje on simbolički predstavlja. Istina, količina zlata koju prometna sfera može u sebe da primi stalno se koleba iznad ili ispod izvesnog prosečnog nivoa. Ali masa medijuma koja optiče u određenoj zemlji nikad ne silazi ispod izvesnog minimuma koji se utvrđuje iskustvom. Što ova minimalna masa stalno menja svoje sastavne delove, tj. što se uvek sastoji iz drugih zlatnika, naravno da nimalo ne utiče na njen obim i njeno stalno kretanje po prometnoj sferi. Zato se ona može zameniti papirnim simbolima. A, naprotiv, ako se svi opticajni kanali danas ispune papirnim novcem u punom stepenu svoje prijemne sposobnosti, onda sutra mogu biti prepuni usled kolebanja robnog

⁸³ Mandarin finansija Wan-Mao-In usudio se da Sinu Neba podnese projekt čija je prikriivena svrha bila da kineske državne assignate pretvori u konvertibilne novčanice. Izveštaj Odbora za assignate od aprila 1854. pošteno mu je natrijao uši; ne kažu da li je dobio i propisnu porciju bambusovih prutova. «Odbor je», veli se na kraju izveštaja, «pažljivo proučio njegov projekt i nalazi da u njemu sve ide na korist trgovaca, a da Kruni ne donosi nikakve koristi.» (*Arbeiten der Kaiserlich Russischen Gesandtschaft zu Peking über China*. Aus dem Russischen von Dr. K. Abel und F. A. Mecklenburg. Prvi tom. Berlin 1858, str. 47. i dalje.) O stalnom demetalizovanju zlatnika usled opticaja veli jedan «governor» Engleske banke, kao svedok pred «House of Lords' Committee» (o «Bank-acts»): «Svake godine nova klasa suverena (ne političkih, jer je «sovereign» i ime funte sterlinga^[53]) postaje suviše laka. Ona klasa koja prođe kroz godinu kao propisno teška izgubi izlizivanjem dovoljno da iduće godine okrene zdelicu vage protiv sebe.» («House of Lords' Committee 1848», br. 429.)

^{1*} Samo je prvi korak težak.

prometa. Nestaje svake mere. A prekorači li papir svoju meru, tj. količinu istoimenog zlatnog novca koja bi mogla biti u opticaju, onda će, da i ne govorimo o opasnosti opšteg diskreditovanja, u okviru robnog sveta ipak predstavljati samo onu količinu zlata koju određuju unutrašnji zakoni robnog sveta, dakle onu količinu koja se jedino može predstavljati. Bude li masa papirnih cedulja predstavljala, recimo, po 2 unče zlata umesto po 1, onda će 1 £ u stvari postati novčano ime, recimo, $\frac{1}{8}$ umesto $\frac{1}{4}$ unče. Dejstvo je istovetno kao da se nešto izmenilo u funkciji zlata kao mere cena. Zbog toga će se one iste vrednosti koje su dotle izražavane cenom od 1 £ izražavati sada cenom od 2 £.

Papirni je novac znak zlata ili novčani znak. Njegov se odnos prema robnim vrednostima sastoji samo u tome što su ove idejno izražene u istim količinama zlata, koje papir predstavlja simbolički. Papirni je novac znak vrednosti samo ukoliko predstavlja količine zlata koje su i količine vrednosti kao i količine svih drugih roba.⁸⁴

Postavlja se, najzad, pitanje zašto se zlato može zameniti pukim znacima bez vrednosti? Ali mi smo videli da se ono na ovaj način može zameniti samo ukoliko se u funkciji monete, ili prometnog sredstva, izoluje i postane nezavisno. Doduše, osamostaljenje ove funkcije ne događa se za pojedinačne zlatnike, iako se ispoljava u daljem obrtanju izlanih zlatnika. Zlatnici su samo moneta, odnosno prometno sredstvo upravo samo dotle dok se stvarno nalaze u opticaju. Ali što ne važi za pojedinačni zlatnik, važi za minimalnu masu zlata koja se može zameniti papirnim novcem. Ona stalno obitava u prometnoj oblasti, neprekidno funkcionise kao prometno sredstvo i zbog toga postoji isključivo kao nosilac ove funkcije. Njeno kretanje predstavlja, dakle, samo stalno preobraćanje suprotnih procesa metamorfoze robe, $R-N-R$, jednog u drugi, u kojoj se pred robu pojavljuje lik njene vrednosti samo zato da se odmah ponovo izgubi. Samostalno predstavljanje razmenske vrednosti robe ovde je samo kratkotrajan moment. Jednu robu odmah opet zamenjuje druga. Zbog toga i jeste dovoljna samo simbolička egzistencija novca u takvom procesu koji ga stalno udaljava

⁸⁴ Primedba uz drugo izdanje. — Koliko nejasno shvatanje o različnim funkcijama novca imaju i najbolji pisci o novčarstvu, pokazuje, npr., ovo mesto iz Fullartona: «Ukoliko je u pitanju naš unutrašnji promet, sve one funkcije novca koje obično vrše zlatne i srebrne monete, može sa istim uspehom da vrši i optičaj nekonvertibilnih nota koje imaju samo veštačku vrednost, vrednost koja počiva na sporazumu, a koju im zakon daje. Ovo je činjenica koja se, po mom uverenju, ne može poreći. Takva bi vrednost mogla poslužiti svima tim ciljevima unutrašnje vrednosti i čak učiniti suvišnom nužnost merila vrednosti, samo ako bi se njeno izdvajanje držalo odgovarajućih granica.» (Fullarton, *Regulation of Currencies*, 2. izd., London 1845, str. 21.) Dakle, zbog toga što se novčana roba u prometu može da zameni prostim znacima vrednosti, ona je izlišna i kao mera vrednosti i kao merilo cena!

iz jedne ruke u drugu. Njegova funkcionalna egzistencija tako reći apsorbuje njegovu materijalnu egzistenciju. Budući prolazan mada objektivni refleks robnih cena, on funkcioniše još samo kao znak sebe sama, te se zato može zamenjivati i znacima.⁸⁵ Samo što novčani znak mora da ima sopstveno objektivno društveno važenje, a ovo papirni simbol dobija prinudnim kursom. Ova državna prinuda važi jedino u okviru unutrašnje prometne oblasti, čije se granice podudaraju s granicama kakve zajednice, ali novac samo u njoj i može da se potpuno svede na svoju funkciju prometnog sredstva ili monete, pa stoga može u papirnom novcu imati čisto funkcionalnu egzistenciju, odvojenu od njegove metalne supstancije.

3. Novac

Roba koja funkcioniše kao mera vrednosti, pa zbog toga telesno ili preko zastupnika i kao prometno sredstvo, jeste novac. Zato je zlato (odnosno srebro) novac. Kao novac ono funkcioniše, s jedne strane, tamo gde mora da se pojavi u svojoj zlatnoj (odnosno srebrnoj) telesnosti, usled toga kao novčana roba, dakle—niti samo ideelno, kao u meri vrednosti, niti pak zamenljivo nekim zastupnikom, kao u prometnom sredstvu; s druge strane, tamo gde ga njegova funkcija, bilo da je vrši lično ili preko zastupnika, fiksira kao jedini lik vrednosti ili jedino adekvatno biće razmenske vrednosti prema svima drugim robama kao jednostavnim upotrebnim vrednostima.

a) Obrazovanje blaga

Neprekidno kruženje dveju suprotnih metamorfoza robe, ili neprekidno međusobno odmenjivanje prodaje i kupovine ispoljava se u neumornom opticanju novca, .tj. u funkciji koju vrši kao prometni perpetuum mobile. Čim se nizanje metamorfoza prekine, čim se prodaja ne dopuni narednom kupovinom, novac zaustavlja kretanje, ili kako veli Boisguillebert, od meuble postaje immeuble⁽⁵⁴⁾, od monete novac.

⁸⁵ Iz toga što zlato i srebro kao moneta, odnosno isključivo u funkciji prometnog sredstva, postaju znacima samih sebe, izvodi Nicholas Barbon pravo vlada »to raise money«^{1*}, tj. da, npr., izvesnoj količini srebra koja se zvala groš dadu ime veće količine srebra, recima talir, pa da tako poveriocima vrate groševe umesto talira. »Novac se liže i biva lakši kad prolazi kroz mnoge ruke ... U trgovini se gleda na naziv i važenje novca, a ne na to kolika je sadržina srebra ... Vladin autoritet je taj koji komad metala čini novcem.« (N. Barbon, *A Discourse concerning coining etc.*, str. 29, 30, 25.)

^{1*} da povećavaju vrednost monete

Od samog početka razvitka robnog prometa razvija se i nužnost i strast da se zadrži proizvod prve metamorfoze, preobraženi lik robe, njena zlatna larva.⁸⁶ Roba se prodaje ne radi toga da bi se kupila neka druga roba, već da bi se robni oblik zamienio novčanim oblikom. Ovo menjanje oblika, isprva prosto sredstvo za razmenu materije, postaje svrha za sebe. Promenjeni lik robe biva sprečavan da funkcioniše kao njen apsolutno otuđiv lik ili samo trenutani novčani oblik. Tako se novac skameni u blago, a prodavac robe postaje zgrtač blaga.

Baš u počecima robnog prometa pretvara se u novac samo suvišak upotrebnih vrednosti. Tako, zlato i srebro postaju sami od sebe društveni izrazi obilja ili bogatstva. Ovaj naivni oblik obrazovanja blaga ovekovečuje se u naroda kod kojih čvrsto zatvoren krug potreba odgovara tradicionalnom načinu proizvodnje usmerenom na zadovoljavanje sopstvenih potreba. Ovako je u Azijaca, osobito u Indijaca. Vanderlint, koji uobražava da masa zlata i srebra koja se u nekoj zemlji nalazi određuje robne cene, pita se: Zašto je indijska roba tako jevtina? I odgovara: Zato što Indijci zakopavaju novac. Od 1602, do 1734, veli on, zakopali su 150 miliona £ srebra, koji su prvo bili došli u Evropu iz Amerike.⁸⁷ Od 1856. do 1866. dakle za 10 godina, izvezla je Engleska u Indiju i Kinu (metal uvezen u Kinu velikim delom odlazi opet u Indiju) 120 miliona £ srebra, koje je pre toga bilo uzeto u razmenu za australijansko zlato.

Čim se robna proizvodnja više razvije, svaki proizvođač roba mora sebi da obezbedi *nervus rerum*^{1*}, »društvenu zalogu«.⁸⁸ Njegove se potrebe neprestance obnavljaju i nalažu mu da neprekidno kupuje tuđu robu, dok ga proizvodnje i prodavanje vlastite robe staje vremena i zavisi od okolnosti. Da bi kupio bez prodavanja, morao je pre toga prodati bez kupovanja. Izvedena u opštem razmeru, ova operacija kao da sama sebi protivreči. Međutim, na izvorima svoje proizvodnje plemeniti metali neposredno se razmenjuju za drugu robu. Tamo se, dakle, vrši prodaja (sa strane vlasnika robe) bez kupovine (sa strane vlasnika zlata ili srebra).⁸⁹ A kasnije prodaje bez narednih kupovina služe samo daljem raspodeljivanju plemenitih metala među sve vlasnike roba. Ovim putem nastaju na svima tačkama prometa

⁸⁶ »Bogatstvo u novcu nije ništa drugo do... bogatstvo u proizvodima koji su pretvoreni u novac.« (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel etc.*, str. 573.)
 »Vrednost u proizvodima samo je promenila oblik.« (Isto, str. 486.)

⁸⁷ »Postupajući ovako, oni uspevaju da svima svojim dobrima i robama održe ovako niske cene.« (Vanderlint, *Money answers etc.*, str. 95, 96.)

⁸⁸ »Novac je zaloga.« (John Bellers, *Essays about the Poor, Manufactures, Trade, Plantations, and Immorality*, London 1669, str. 13.)

⁸⁹ Naime, kupovina u kategoričkom smislu ima za pretpostavku da je zlato ili srebro već promenjeni lik robe, tj. proizvod prodaje.

^{1*} nerv stvari

zlatna i srebrna blaga najrazličnijih obima. Čim se ukaže mogućnost da se roba zadrži kao razmenska vrednost ili razmenska vrednost kao roba, budi se i pohlepa za zlatom. Širenjem robnog prometa raste moć novca, tog uvek pripravnog, apsolutno društvenog oblika bogatstva.

«Zlato je divna stvar! Ko njega ima, gospodar je svega što želi. Pomoću njega mogu se čak i duše u raj uvoditi.» (Kolumbo u pismu s Jamajke 1503.)

Pošto se na novcu ne može poznati šta se u njega pretvorilo, to se sve, bilo roba ili ne, pretvara u njega. Sve je na prodaju, sve se može kupiti. Promet postaje velika društvena retorta u koju svašta upada da iz nje izide kao novčani kristal. Ovoj se alhemiji ne odupiru čak ni mošti svetaca, a još mnogo manje druge ne tako grube res sacrosanctae, extra commercium hominum^{1*}.⁹⁰ Kao što u novcu iščezava svaka kvalitativna razlika među robama, tako i on sa svoje strane, kao radikalni borac za jednakost, briše sve razlike.⁹¹ Ali je novac i sam

⁹⁰ Henri III, najhrišćanskiji kralj Francuske, pljačka svete relikvije manastira itd., da bi ih pretvorio u srebro. Poznato je kakvu ulogu igra u grčkoj istoriji pljačka blaga delfijskog hrama od strane Fokejaca. Zna se da su kod starih hramovi služili kao stan boga robâ. To su bile «svete banke». Feničanima, tom trgovačkom narodu par excellence, novac je važio kao promenjeni lik svih stvari. Zbog toga je i bilo u redu što su device, koje su se o praznicima boginje ljubavi podavale strancima, žrtvovalе boginji dobijeni novac.

⁹¹ «... Zlato! Žuto, blistavo,
Skupo zlato!

A ovo, to će napraviti crno
Belim, ružno lepim, dobro rdavim,
Staro mladim, nisko plemenitim,
A kukavičkim ono što je hrabro.
Ah, bogovi, čemu to i zašto?
To će odmamiti vaše sveštenike
I sluge, izvući jastuk ispod glava
Snažnih ljudi^{2*}. Ovaj žuti rob
Stvorice haos od vere...

Uzdici lopove, dati im titule,
Počasti i mesto na klupi Senata.

Prokleti prahu, ti opšta bludnice
Čovečanstva, što zavađaš rulje...

(Šekspir, *Timon Atinjanin*, IV čin, scena 3;
prevod Ž. Simića i S. Pandurovića)

^{1*} svete stvari, koje su izvan poslovanja ljudi — ^{2*} Bio je običaj da se izvuče jastuk ispod glave čoveku u samrtnim mukama da bi lakše i brže umro.

roba, spoljašnja stvar koja može postati svačija privatna svojina. Tim putem društvena moć postaje privatna moć privatnog lica. Zato antičko društvo i optužuje novac kao razarača svog ekonomskog i moralnog poretka.⁹² Moderno društvo, koje je već u svom detinjstvu za kose izvuklo Plutona iz Zemljine utrobe⁹³, pozdravlja u zlatnome gralu^{1*} sjajno ovaploćenje svog najprisnijeg životnog principa.

Kao upotrebna vrednost, roba zadovoljava kakvu naročitu potrebu i poseban je element materijalnog bogatstva. Ali vrednost robe mera je za stepen njene privlačnosti prema svima elementima materijalnog bogatstva, ona je, dakle, mera društvenog bogatstva njenog vlasnika. Za varvarski prostoga vlasnika robe, čak i za zapadnoevropskog seljaka, vrednost je nerazdvojna od oblika vrednosti, i stoga uvećanje zlatnog i srebrnog blaga znači za njega uvećanje vrednosti. Na svaki način, vrednost novca se menja, bilo što se njemu samom menja vrednost, bilo što se menja vrednost robâ. Ali ovo ne smeta da, s jedne strane, 200 unča zlata i nadalje vrede više nego 100, 300 više nego 200 itd., niti, s druge strane, da metalni prirodni oblik ove stvari ostane opšti ekvivalentski oblik svih roba, neposredno društveno ovaploćenje svega ljudskog rada. Nagon za obrazovanjem blaga od prirode je bezmeran. U pogledu na kvalitet ili na oblik novac je bezgraničan, tj. on je opšti predstavnik materijalnog bogatstva, jer se neposredno može da pretvori u svaku robu. Ali je ujedno svaka stvarna novčana suma kvantitativno ograničena, te stoga kao kupovno sredstvo ima ograničeno delovanje. Ova protivrečnost između kvantitativne ograničenosti i kvalitativne neograničenosti novca nagoni zgrtača blaga da se neprestano vraća Sizifovu poslu akumulacije. S njim je kao i sa osvajačem sveta, koji sa svakom novom zemljom osvaja samo novu granicu.

Ko hoće da zadrži zlato kao novac, pa zato i kao element obrazovanja blaga, mora sprečavati njegovo obrtanje, mora ga sprečavati da se kao kupovno sredstvo ne rastvori u sredstvo užitka. Zbog toga zgrtač blaga i žrtvuje svoja telesna uživanja zlatnome fetišu. Jevandelje samoodricanja za njega je ozbiljna stvar. S druge strane, on može oduzeti od prometa u novcu samo ono što mu da u robi. Što više proizvede, to će više moći da proda. Zbog toga su marljivost, štedljivost i

⁹² „Jer nešto gore od novca ljudski duh nije izmislio. On prevrće države i goni ljude iz kuća; učeći zlu menja misli u ljudi, te se plemeniti obraća sramoti rdavoga; on navodi ljude na svaku podlost i čini ih kadrim za svako bezbožno delo.“ (Sofokle, *Antigona*.)

⁹³ „Pohlepa za blagom nada se i samog Plutona izvući iz utrobe Zemljine.“ (Athenaeus, *Deipnos.*, 1, VI, 23.)

^{1*} gral — u srednjovekovnim legendama i poeziji: čudotvorni pehar

tvrdičenje njegove glavne vrline, a mnogo prodavati, malo kupovati — sva njegova politička ekonomija.⁹⁴

Uz neposredni oblik blaga ide i njegov estetski oblik, posed zlatnih i srebrnih roba. Ovaj posed raste s bogatstvom buržoaskog društva. »Soyons riches ou paraissons riches.«^{1*} (Diderot^[55].) Tako se stvara delom sve šire tržište za zlato i srebro, nezavisno od njihovih novčanih funkcija, a delom jedan latentan izvor za pritanje novca iz kojega se crpe osobito u periodima društvenih oluja.

Obrazovanje blaga ispunjava različne funkcije u ekonomiji metalnog prometa. Prva od tih funkcija proizlazi iz opticajnih uslova zlatne i srebrne monete. Videli smo kako sa stalnim kolebanjem obima, cena i brzine robnog prometa masa novca u opticaju neumorno nadolazi i opada. Ona, dakle, mora biti sposobna da se skuplja i širi. Čas se novac mora kao moneta uvući u promet, čas se moneta mora kao novac istisnuti iz prometa. Da bi masa novca koja stvarno optiče uvek odgovarala stepenu zasićenosti prometne oblasti, količina zlata i srebra koja se nalazi u nekoj zemlji mora biti veća od one koja se nalazi u funkciji monete. Ovaj uslov novac ispunjava u obliku blaga. Rezervoari blaga služe ujedno i kao kanali za pritanje i kao kanali za oticanje novca u opticaju, tako da on nikad ne prepunjuje svoje optičajne kanale.⁹⁵

⁹⁴ »Povećati što se može više broj prodavaca svake robe, smanjiti što se više može broj kupaca, to su osovine oko kojih se okreću sve mere političke ekonomije.« (Verri, *Meditazioni etc.*, str. 52, 53.)

⁹⁵ »Za vođenje trgovine svakoj je naciji potrebna određena suma specifick money^{2*} koja se koleba, te je veća ili manja prema zahtevima prilika... Ova plima i oseka novca prilagodava se izmenjenim situacijama bez ikakve pomoći političara... Oba kabla rade naizmence: kad je nedovoljno novca, poluge se iskivaju u monetu, ima li poluga monete se tope.« (Sir D. North, *Discourses upon Trade* [Postscriptum], str. 3.) John Stuart Mill, koji je dugo bio činovnik Istočnoindijske kompanije^[56] potvrđuje da u Indiji srebrni nakit još uvek funkcionira neposredno kao blago. »Čim kamatna stopa stoji visoko, šalje se srebrni nakit u kovnicu; čim stopa padne, on se vraća otuda natrag.« (J. St. Mill, *Evidence* u: »Report on Bankacts«, 1857, br. 2084, 2101.) Prema jednom parlamentarnom dokumentu od 1864. o uvozu i izvozu zlata i srebra u Indiji^[57], prevazišao je 1863. uvoz zlata i srebra izvoz za 19 367 764 £. Za poslednjih osam godina, pre 1864, iznosio je višak uvoza nad izvozom plemenitih metala 109 652 917 £. U toku ovog veka iskivano je u Indiji mnogo više od 200 miliona £.

^{1*} »Budimo bogati, ili izgledajmo bogati«. — ^{2*} metalnog novca

b) Platežno sredstvo

U neposrednom obliku robnog prometa koji smo dosad posmatrali postojala je ista veličina vrednosti uvek dvojako: na jednom polu kao roba, na drugom kao novac. Zbog toga su vlasnici roba dolazili jedan s drugim u dodir samo kao predstavnici ekvivalenata koji postoje i na jednoj i na drugoj strani. Ali se s razvitkom robnog prometa razvijaju uslovi usled kojih se otuđivanje robe vremenski razdvaja od realizovanja njene cene. Biće dovoljno da ovde naznačimo samo najprostije od tih uslova. Za proizvodnju neke vrste robe treba više, za drugu manje vremena. Proizvodnja različitih roba vezana je za različna godišnja doba. Neka se roba rada na svojem tržištu, druga mora putovati na udaljeno tržište. Zbog toga neki vlasnik robe može da istupi kao prodavac pre no što neki drugi istupi kao kupac. Kad se među istim licima stalno obnavljaju isti poslovi, onda se uslovi prodaje roba regulišu prema uslovima njihove proizvodnje. S druge strane, iskorišćavanje izvesnih vrsta roba, npr. kuće, prodaje se za neki određen period vremena. Upotrebnu vrednost takve robe kupac je stvarno dobio tek pošto rok isteče. On je, dakle, kupuje pre no što je plaća. Jedan vlasnik robe prodaje robu koja postoji, drugi kupuje kao jednostavni predstavnik novca, odnosno kao predstavnik budućeg novca. Prodavac postaje poverilac, kupac dužnik. Pošto se ovde menja metamorfoza robe, odnosno razvoj njenog oblika vrednosti, to i novac dobija drugu funkciju. On postaje platežno sredstvo.⁹⁶

Karakteristični poverilaca ili dužnika potiču ovde iz prostog robnog prometa. Promena oblika toga prometa daje prodavcu i kupcu ova nova obeležja. Prema tome, ove su uloge pre svega isto tako prolazne kao i uloge kupca i prodavca, a igraju ih naizmenice isti agenti prometa koji igraju i one uloge. Međutim, sada suprotnost ima od samog početka manje prijatan izgled i sposobna je za veću kristalizaciju.⁹⁷ Ali se isti karakteri mogu javiti i nezavisno od robnog prometa. Tako se, npr., klasna borba antičkog sveta poglavito kreće u obliku borbe između poverilaca i dužnika i završava se u Rimu propašću plebejskog dužnika, kojega zamenjuje rob. U srednjem veku borba se završava propašću feudalnog dužnika, koji gubeći privrednu podlogu gubi i političku vlast. Ali se ovde u novčanom obliku — a odnos između poverioca

⁹⁶ Luther razlikuje novac kao kupovno i kao platežno sredstvo. «Naneo si mi dvostruku štetu, jer niti mogu ovde da platim, ni tamo da kupim.» (Martin Luther, *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittenberg 1540⁽⁵⁸¹⁾.)

⁹⁷ O odnosima dužnika i poverilaca među engleskim trgovcima u početku 18. veka: «Ovde u Engleskoj vlada među trgovcima takav duh svireposti kakav se ne može naći ni u kojem drugom društvenom sloju i ni u kojoj drugoj zemlji na svetu.» (*An Essay on Credit and the Bankrupt Act*, London 1707, str. 2.)

i dužnika ima oblik novčanog odnosa — ogleđa samo antagonizam dubljih ekonomskih uslova života.

Vratimo se oblasti robnog prometa. Oba ekvivalenta, roba i novac, ne javljaju se više istovremeno na oba pola procesa prodaje. Sad novac funkcioniše prvo kao mera vrednosti pri određivanju cene prodate robe. Ugovorena cena robe mera je kupčeve obaveze, tj. novčane sume koju on duguje za određen rok. Zatim funkcioniše kao ideelno kupovno sredstvo. Mada novac postoji samo u kupčevom obećanju, on ipak postiže da roba pređe iz ruke u ruku. Tek kad dođe rok plaćanja, stupa platežno sredstvo stvarno u promet, tj. prelazi iz kupčeve u prodavčevu ruku. Prometno sredstvo pretvaralo se u blago zato što se proces prometa prekida s prvom fazom, odnosno što se preobraženi lik robe povlačio iz prometa. Platežno sredstvo ulazi u promet, ali tek pošto je roba iz njega već izišla. Novac više ne služi za izvršenje procesa. On ga zaključuje samostalno kao apsolutna egzistencija razmenske vrednosti, ili opšta roba. Prodavac je robu pretvarao u novac da bi pomoću novca zadovoljio kakvu potrebu; zgrtač blaga čini to zato da bi robu sačuvao u novčanom obliku; dužni kupac da bi mogao platiti. Ne bude li platio, prodaće mu imovinu na bubanj. Tako vrednosni lik robe, novac, postaje sada samom svrhom prodaje iz društvene nužnosti koja proističe iz uslova samog prometnog procesa.

Kupac pretvara novac natrag u robu pre no što je robu pretvorio u novac, ili izvršuje drugu metamorfozu robe pre prve. Prodavčeva se roba promeće, ali svoju cenu realizuje samo u privatnopravnom osnovu na novac. Ona se pretvara u upotrebnu vrednost pre no što se pretvorila u novac. Izvršenje njene prve metamorfoze sledi tek naknadno.⁹⁸

U svakom određenom periodu prometnog procesa prispele obaveze predstavljaju sumu cena onih roba čija ih je prodaja izazvala. Masa novca, potrebna za realizovanje ove sume cena zavisi u prvom redu od optičajne brzine platežnih sredstava. Nju određuju dve okolnosti: veriženje odnosa poverilaca i dužnika, tako da *A* dobija novac od svog dužnika *B*, a onda ga dalje isplaćuje svom poveriocu *C* itd. — kao i vremenski razmak između raznih rokova plaćanja. Lanac uzastopnih plaćanja, ili naknadnih prvih metamorfoza, bitno se razli-

⁹⁸ Primedba uz drugo izdanje. — Iz sledećeg citata, koji uzimam iz svog spisa koji je objavljen 1859, videće se zašto se u tekstu ne osvrćem na suprotni oblik: •Obrnuto, može se u procesu *N-R* novac otuditi kao stvarno kupovno sredstvo i tako se realizovati cena robe pre no što se realizuje upotrebna vrednost novca, ili pre no što se otuđi roba. Ovo se, npr., svakodnevno događa u obliku pretplate. Ili u obliku u kojem engleska vlada kupuje opijum od indijskih seljaka... Ali tada novac deluje samo u već poznatom obliku kupovnog sredstva... Naravno da se i kapital preduima u novčanom obliku... Ali ovo stanovište ne spada u vidik prostog prometa. (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 119, 120).

kuje od ranije posmatranog preplitanja metamorfoznih nizova. Opticanje prometnog sredstva ne samo da je izraz povezanosti prodavaca i kupaca, nego baš sama ta povezanost i postaje tek u novčanom opticanju i sa njime. Nasuprot tome, kretanje platežnog sredstva izražava društvenu povezanost koja postoji već pre toga kretanja.

Jednovremenost i naporednost prodaja postavljaju granice naknadvanju monetarne mase brzinom opticanja. Obrnuto, u ekonomiji platežnog sredstva, one čine novu polugu. S koncentrisanjem plaćanja na istom mestu prirodno dolazi do stvaranja naročitih ustanova i metoda za njihovo izravnavanje. Na primer, virmani u srednjovekovnom Lionu. Dovoljno je da se potraživanja *A-a* od *B-a*, *B-a* od *C-a*, *C-a* od *A-a* itd. uporede, pa da se do izvesnog stepena uzajamno potru kao pozitivne i negativne veličine. Onda ostaje da se izravna još samo bilans duga. Što veće mase plaćanja budu obuhvaćene koncentracijom, to će bilans biti relativno manji, a otud i masa platežnog sredstva u opticanju.

Funkcija novca kao platežnog sredstva sadrži u sebi jednu neposrednu protivrečnost. Ukoliko se plaćanja izravnavaju, on funkcioniše samo ideelno kao računski novac ili mera vrednosti. Ukoliko se mora izvršiti stvarno plaćanje, on ne istupa kao prometno sredstvo, kao samo trenutni oblik čijim se posredstvom vrši razmena materije, već kao individualno ovaploćenje društvenog rada, kao samostalna egzistencija razmenske vrednosti, kao apsolutna roba. Ova protivrečnost izbija u onom momentu krizâ proizvodnje i trgovine koji se zove kriza novca.⁹⁹ Do nje dolazi samo onde gde je neprekidni lanac uzastopnih plaćanja i veštački sistem njihovih izravnanja potpuno razvijen. Kad opšti poremećaji, ma od kuda poticali, pogode ovaj mehanizam, novac se iz isključivo ideelnog lika računskog novca iznenadno i neposredno pretvara u zvečeci novac. Tada ga profane robe više ne mogu zameniti. Upotrebnost vrednosti robe postaje bezvredna, a njena vrednost iščezava pred njenim vlastitim oblikom vrednosti. U prosvetiteljskoj nadmenosti koju je bilo izazvalo pijanstvo prosperiteta, buržuj je još maločas objavljivao da je novac samo opseno. Samo je roba novac. Samo je novac roba! bruji sada svetskim tržištem. Kao što jelen riče za svežom vodom, tako sad duša buržuja vapije za novcem, tim jedinim bogatstvom.¹⁰⁰ U krizi se suprotnost između robe i lika njene vrednosti,

⁹⁹ Krizu novca, kako je u tekstu definisana kao naročita faza svake opšte krize u proizvodnji i trgovini, treba dobro razlikovati od specijalne vrste krize koja se takođe zove kriza novca, ali koja može nastupiti samostalno, tako da na industriju i trgovinu deluje tek povratno. To su one krize čiji je centar kretanja novčani kapital, i zbog toga su banka, berza i finansije njihova neposredna oblast. [Marxova primedba uz treće izdanje.]

¹⁰⁰ «Ovo iznenadno prebacivanje iz kreditnog u monetarni sistem daje praktičnoj panici i teorijsko zgražavanje i agenti prometa se ježe pred neprokljivom tajnom svojih vlastitih odnosa.» (Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 126).

novca, uzdiže do apsolutne protivrečnosti. Zbog toga je ovde svejedno u kome se obliku novac javlja. Glad za novcem ostaje ista bilo da plaćanje treba izvršiti u zlatu ili u kreditnom novcu, recimo u banknotama.¹⁰¹

Posmatrajmo sad ukupnu sumu novca koja optiče u nekom datom odeljku vremena. Kad je data brzina opticaja prometnih i platežnih sredstava, onda će ta ukupna suma biti jednaka sumi robnih cena koje se imaju realizovati, plus suma dospelih plaćanja, minus iznos plaćanja koja se izravnavaju, i naposljetku, minus broj opticaja u kojima isti komad novca naizmjenično funkcionise sad kao prometno, sad kao platežno sredstvo. Na primer: seljak je svoje žito prodao za 2£ koje na taj način služe kao prometno sredstvo. Kad prispe rok, on njima plaća platno koje je bio uzeo od tkača. Iste ove 2£ funkcionisu sad kao platežno sredstvo. Zatim tkač kupuje *Bibliju* za gotovo—one opet funkcionisu kao prometno sredstvo—itd. Usled toga, čak i kad je data cena, brzina novčanog opticaja i ekonomija u plaćanju, ipak se novčana masa koja optiče u određenom periodu, recimo u toku jednog dana, više ne poklapa s masom prometanih roba. U opticaju se nalazi novac koji predstavlja robe davno izvučene iz prometa, a optiču robe čiji će se novčani ekvivalent tek u budućnosti pojaviti. S druge strane, plaćanja ugovorena u neki dan i plaćanja kojima tog istog dana ističe rok skroz su nesamerljive veličine.¹⁰²

«Sirotinja je bez posla, jer bogataši nemaju novaca da je zaposle, iako kao i ranije raspolažu istim zemljištem i istom radnom snagom potrebnom za proizvodnju životnih namirnica i odela. A pravo bogatstvo nacije sastoji se u njima, a ne u novcu.» (John Bellers, *Proposals for raising a Colledge of Industry*, London 1696, str. 3, 4.)

¹⁰¹ Evo kako «amis du commerce»^{1*} eksploitišu ovakve momente: «Jednom prilikom (1839) podigne pred jednim svojim prijateljem neki stari zelenaški bankar (iz Sitija) u svojoj privatnoj kancelariji poklopac na pultu i pokaza mu zamotuljke novčanica i reče očito razdragan da tu leži 600 000 £ u papiru; on ih zadržava da bi izazvao oskudicu u novcu. Posle 3 časa po podne baciće ih sve na tržište.» (*The Theory of the Exchanges. The Bank Charter Act of 1844*, London 1864, str. 81.) Poluzvanični organ «The Observer» piše 24. aprila 1864: «Kruže čudni glasovi o sredstvima koja su neki upotrebili da izazovu oskudicu u novčanicama... Ma koliko da izgleda neosnovano verovati da je ma koja takva smicalica bila upotrebljena, glasovi o tome bili su toliko rašireni da zaista za- služuju pomena.»

¹⁰² «Iznos prodaja ili pogodaba izvršenih ili zaključenih u toku izvesnog dana nema uticaja na količinu novca koja je toga dana u opticaju; ali u većini slučajeva on će biti izražen najrazličitijim vučenim menicama na novčane sume koje će tek u neko kasnije vreme biti u prometu... Danas izdate menice i

^{1*} «prijatelji trgovine»

Kreditni novac proističe neposredno iz funkcije koju novac ima kao platežno sredstvo na taj način što obveznice za prodatu robu opet optiču radi prenošenja potraživanja duga. S druge strane, sa širenjem kredita širi se i funkcija novca kao platežnog sredstva. Kao takav on dobija svojstvene oblike egzistencije u kojima obitava u sferi krupnih trgovinskih transakcija, dok su zlatni i srebrni novac potisnuti poglavito u sferu sitne trgovine.¹⁰³

Kad robna proizvodnja dostigne izvesnu visinu i opseg, funkcija novca kao platežnog sredstva počinje prodirati i izvan oblasti robnog prometa. On postaje opšta roba ugovora.¹⁰⁴ Rente, porezi itd. pretvaraju se iz naturalnih davanja u novčana plaćanja. Koliko je ovaj preo-

danas otvoreni krediti ne moraju se ni u čemu poklapati sa sutrašnjim ili preko-sutrašnjim, ni u količini, ni u ukupnoj sumi, ni u dužini rokova. Naprotiv, mnogim danas izdatim menicama i odobrenim kreditima pašće rok plaćanja u isti dan kad i masi drugih obaveza koje su ranije postale o najrazličnijim datumima. Često menicama koje imaju rokove od 12, 6, 3 ili 1 meseca pada plaćanje upravo u isti dan, te se tako povećava masa obaveza koje se toga dana imaju izmiriti.* (*The Currency Theory Reviewed; a Letter to the Scotch people. By a Banker in England, Edinburgh 1845, str. 29, 30. i dalje.*)

¹⁰³ Radi primera koliko malo stvarnog novca ulazi u same trgovačke operacije, evo šeme jedne od najvećih londonskih trgovačkih kuća (Morrison, Dillon & Co.) o njenim godišnjim novčanim prihodima i plaćanjima. Njene transakcije u 1856. godini, koje su iznosile mnoge milione funti, skraćene su na razmer od jednog miliona.

<i>Primanja</i>		<i>Izdavanja</i>	
Trgovačke i bankarske menice s rokom	533 596	Menice s rokom	302 674
Čekovi bankara itd. na viđenje	357 715	Čekovi na londonske bankare	663 672
Novčanice zemaljskih banaka	9 627	Novčanice Engleske banke	22 743
Novčanice Engleske banke	68 554	Zlato	9 427
Zlato	28 089	Srebro i bakar	1 484
Srebro i bakar	1 486		
Post Office Orders ¹ *	933		
Ukupna suma: 1 000 000		Ukupna suma: 1 000 000	

(«Report from the Select Committee on the Bankacts», Juli 1858, str. LXXI.)

¹⁰⁴ «Karakter poslovnog prometa se tako promenio da se sada, mesto razmene dobara za dobra, ili mesto isporuka i uzimanja, vrše prodaja i plaćanje i da svi poslovi . . . sada predstavljaju čiste novčane poslove.» [D. Defoe,] *An Essay upon Publick Credit*, 3. izd., London 1710, str. 8.)

¹ * poštanske novčane uputnice

bražaj uslovljen čitavim ustrojstvom procesa proizvodnje dokazuju nam npr. dva bezuspešna pokušaja Rimskog Carstva da sva davanja naplaćuje u novcu. Strahovita beda francuskog seljaka pod Louis-em XIV, koju su Boisguillebert, maršal Vauban i drugi tako rečito žigosali, nije se mogla stavljati na teret samo velikim porezima, nego i pretvaranju naturalne poreze u novčanu.¹⁰⁵ Kad, s druge strane, u Aziji naturalni oblik zemljišne rente, koji je tamo ujedno i glavni element državne poreze, počiva na odnosima proizvodnje koji se nepromenljivo reprodukuju kao prirodni odnosi, onda takav način plaćanja utiče sa svoje strane da se održi stari način proizvodnje. On je jedna od tajni samoodržanja turske države. Bude li u Japanu spoljna trgovina, koju mu je Evropa nametnula, povukla za sobom pretvaranje naturalne rente u novčanu^{1*}, onda će njegovoj uzornoj zemljoradnji odzvoniti. Uski ekonomski uslovi njenog opstanka raspašće se.

U svakoj zemlji vremenom se ustale izvesni opšti rokovi plaćanja. Ti rokovi, ako ne uzmemo u obzir i druge ciklične tokove reprodukcije, delimično poživaju na prirodnim uslovima proizvodnje koji su vezani za menjanje godišnjih doba. Oni regulišu i plaćanja koja ne potiču neposredno iz robnog prometa, kao porezi, rente itd. Novčana masa, koja u izvesne dane preko godine zatreba da se izvrše plaćanja razbacana po čitavoj površini društva, izaziva periodične, ali sasvim površne poremećaje u ekonomiji platežnih sredstava.¹⁰⁶ Iz zakona o

¹⁰⁵ «Novac je postao dželat za sve stvari.» Finansijska je veština «retorta u kojoj se užasna količina dobara i roba pretvara u paru, da bi se dobio onaj sudbonosni talog.» «Novac objavljuje rat čitavom ljudskom rodu.» (Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*, izd. Daire, «Economistes financiers», Paris 1843, sv. I, str. 413, 419, 417, 418.)

¹⁰⁶ Pred parlamentarnom anketnom komisijom od 1826. izneo je g. Craig: «Na Duhovni ponedeljak 1824. bila je u Edinburgu takva ogromna tražnja novčanica da u 11 časova nismo u rukama imali više nijedne jedine. Slali smo redom u razne banke da uzmemo što na zajam, ali ne mogosmo ništa dobiti i mnoge su se transakcije mogle izvršiti jedino pomoću slips of paper^{2*}. Ali u 3 sata po podne sve su se novčanice već bile vratile u banke iz kojih su izišle. Samo su prešle iz jednih ruku u druge. Mada efektivni prosečni promet novčanica u Škotskoj iznosi manje od 3 miliona £, ipak se o raznim rokovima plaćanja preko godine mora na tržište baciti svaka novčanica koja se nalazi u posedu bankara, u svemu oko 7 miliona funti. U tim prilikama novčanice imaju da izvrše samo jednu jedinu, specifičnu funkciju, a čim je izvrše, vraćaju se natrag u banke iz kojih su izišle.» (John Fullarton, *Regulation of Currencies*, 2. izd., London 1845, str. 85, primedba.) Radi razumevanja dodaćemo da u Škotskoj u vreme kad je Fullarton ovo pisao, nisu za depozite izdavani čekovi, već samo novčanice.

1* U 3. i 4. izdanju: zlatnu rentu — 2* papirnih cedulja

brzini opticanja platežnih sredstava izlazi da za sva periodična plaćanja, ma kakav im izvor bio, potrebna masa platežnih sredstava stoji u pravoj^{1*} srazmeri prema dužini periodâ plaćanja.¹⁰⁷

Razvitak novca kao platežnog sredstva primorava na nagomilavanje novaca za plaćanje dužnih suma o roku. S napretkom buržoaskog društva obrazovanje blaga iščezava kao samostalan oblik bogaćenja, dok, naprotiv raste s njim u obliku rezervnih fondova platežnih sredstava.

c) Svetski novac

Izlazeći iz unutrašnje prometne oblasti, novac opet skida sa sebe lokalne oblike koje je u njoj imao: oblike merila cena, monete, sitnog novca i znaka vrednosti, i vraća se u prvobitni polužni oblik plemenitih metala. U svetskoj trgovini robna vrednost postaje univerzalna. Usled toga samostalni lik vrednosti roba istupa ovde i prema njima kao svetski novac. Tek na svetskom tržištu novac funkcioniše u punom obimu kao roba čiji je prirodni oblik ujedno i neposredan društveni oblik ostvarenja ljudskog rada in abstracto. Način njegove egzistencije postaje adekvatan njegovom pojmu.

U unutrašnjoj prometnoj oblasti može samo jedna roba da služi kao mera vrednosti, pa stoga i kao novac. Na svetskom tržištu vlada dvostruka mera vrednosti, zlato i srebro.¹⁰⁸

¹⁰⁷ Na pitanje: »Ako se u godišnjem prometu treba da obrne 40 miliona, da li bi istih 6 miliona (u zlatu) bilo dovoljno za sve obrte koje trgovina zahteva«, odgovara Petty majstorski kao i inače: »Odgovaram; da; jer ako bi se obrt vršio u tako kratkim rokovima, tj. nedeljno, kao što se vrši u saobraćaju siromašnih zanatlija i najamnih radnika, za koje je svaka subota dan plaćanja, onda bi već i $\frac{40}{52}$ miliona podmirilo potrebu gotova novca za obrt od 40 miliona. Ali ako je obrt tromesečan, kao što se u nas plaćaju zakupnine i porezi, onda je potrebno 10 miliona. Zbog toga, ako uzmemo da je prosečni obrtni period između 1 i 13 nedelja, onda moramo sabrati 10 miliona i $\frac{40}{52}$ miliona, od čega polovina iznosi otprilike $5\frac{1}{2}$ miliona. Ovaj bi iznos, dakle, bio dovoljan.« (William Petty, *Political Anatomy of Ireland*, 1672, izd. London 1691, str. 13, 14^{[59].})

¹⁰⁸ Otud i jeste besmisleno svako zakonodavstvo koje nacionalnim bankama propisuje da kao blago gomilaju samo onaj plemeniti metal koji funkcioniše kao novac u unutrašnjosti zemlje. Poznate su, npr., one »lepe smetnje« koje je Engleska banka tako sama sebi stvorila. O velikim istorijskim epohama menjanja relativne vrednosti zlata i srebra vidi: Karl Marx, *Zur Kritik etc.*, str. 136. i dalje.— Dodatak uz drugo izdanje: Ser Robert Peel pokušao je svojim Zakonom o bankama (Bank Act) od 1844. da nade izlaza iz nevolje time što je

^{1*} Od 1. do 4. izdanja: u obrnutoj.

Svetski novac funkcioniše kao opšte platežno sredstvo, kao opšte kupovno sredstvo i kao apsolutno društveno ovaploćenje bogatstva uopšte (universal wealth). Preovlađuje funkcija platežnog sredstva za izravnavanja međunarodnih bilansa. Otuda lozinka merkantilnog sistema — trgovinski bilans!¹⁰⁹ Kao internacionalno kupovno sredstvo

Engleskoj banci dozvolio izdavanje novčanica na srebrni bullion [srebrne poluge], ali s tim da srebrna zaliha nikad ne premaši $\frac{1}{4}$ zlatne. Pri tome je vrednost srebra računata po ceni koju je (u zlatu) imalo na londonskom tržištu.—{Uz četvrto izdanje.—Nalazimo se opet u epohi jake promene odnosa vrednosti između zlata i srebra. Pre nekih 25 godina bio je odnos vrednosti zlata prema srebru = $15\frac{1}{2}:1$, sada [1890] iznosi oko $22:1$, i još srebro stalno pada prema zlatu. Ovo je u suštini posledica prevrata u načinu proizvodnje ova dva metala. Ranije se zlato dobivalo skoro jedino ispiranjem zlatonosnih aluvijalnih slojeva koji su nastali raspadanjem zlatonosnih kvarcnih stena. Sada ovaj metod više nije dovoljan i potisnut je u pozadinu obrađivanjem samih zlatonosnih kvarcnih žica, što se ranije radilo samo u drugom redu, mada je taj postupak već i starima (Diodor, III, 12 - 14) bio dobro poznat. S druge strane, ne samo da su na zapadu američkih Stenovitih planina otkrivena ogromna ležišta srebra, već su i ova, kao i meksikanski srebrni rudnici, učinjena pristupačnim pomoću železnica, što je omogućilo da se dovoze moderna mašinerija i gorivo, a usled toga i da se dobijaju najveće količine srebra s manje troškova. Međutim, velika je razlika kako se jedan i drugi metal nalaze u žicama ruda. Zlato je većinom čisto, ali rastureno u kvarcu u sićušnim količinama; zbog toga se čitava žica mora drobiti i zlato ispirati, odnosno izvlačiti pomoću žive. U ovom slučaju dolazi na 1 000 000 grama kvarca često jedva 1 do 3, veoma retko 30 do 60 grama zlata. Srebra retko ima čistoga, ali se zato nalazi u sopstvenim rudama, koje se srazmerno lako odvajaju od žice i koje sadrže većinom 40 do 90% srebra; ili se pak nalazi u manjim količinama u bakarnim, olovnim i drugim rudama, čija se obrada i sama isplati. Već i iz ovoga izlazi: dok se rad oko proizvodnje zlata pre povećava no smanjuje, rad oko proizvodnje srebra znatno se smanjio, što sasvim prirodno objašnjava pad vrednosti srebra. Ovaj bi se pad vrednosti izrazio još većim padom cene kad se cena srebra još i danas ne bi održavala na visini veštačkim sredstvima. Ali je srebrno blago Amerike zasad tek malim delom pristupačno, te su veliki izgledi da će vrednost srebra još dugo vremena i dalje padati. Tome još više mora doprineti relativno opadanje potrebe za srebrom za artikle potrošnje i luksuza i njegovo zamenjivanje robom koja je obložena finijim metalom, aluminijumom itd. Po ovome se može oceniti kolika je utopija kad bimetalisti zamišljaju da bi internacionalni prisilni kurs opet izgurao srebro na stari odnos vrednosti od $1:15\frac{1}{2}$. Pre je verovati da će srebro i na svetskom tržištu sve više i više gubiti svoje novčano svojstvo.—F. E.}

¹⁰⁹ Protivnici merkantilnog sistema, koji je svrhu svetske trgovine gledao u izravanju viškova trgovinskog bilansa zlatom i srebrom, sa svoje strane su skroz pogrešno razumeli funkciju svetskog novca. Da je krivo shvatanje internacionalnog kretanja plemenitih metala samo ogledalo krivog shvatanja zakona koji regu-

služe zlato i srebro uglavnom kad god se iznenada poremeti obična ravnoteža razmene materija među raznim nacijama. Naposljetku, kao apsolutno društveno ovaploćenje bogatstva zlato i srebro služe tamo gde se ne radi ni o kupovanju ni o plaćanju, nego o prenosu bogatstva iz jedne zemlje u drugu i gde je ovo prenošenje u robnom obliku isključeno, bilo usled konjunktura robnog tržišta, bilo usled same svrhe koja se želi postići.¹¹⁰

Svakoj zemlji potreban je rezervni fond za promet na svetskom tržištu, kao god i za unutrašnji promet. Prema tome, funkcije blaga potiču delom iz funkcije novca kao unutrašnjeg prometnog i platežnog sredstva, delom iz njegove funkcije kao svetskog novca.^{110a} U ovoj poslednjoj ulozi novac mora uvek biti stvarna novčana roba, fizičko

lišu masu prometnih sredstava, opširno sam dokazao govoreći o Ricardu (*Zur Kritik etc.*, str. 150. i dalje). Njegovu pogrešnu dogmu: »Nepovoljan trgovinski bilans uvek je samo posledica preobilja prometnih sredstava... Uzrok izvozu kovanog novca jeste njegova jevtinoća i on nije posledica, već uzrok nepovoljnog bilansa«^[60] nalazimo stoga već i u Barbona: »Izravnanje trgovinskog bilansa, ako ga uopšte bude, nije uzrok što se novac iz zemlje izvozi. Ovaj je izvoz, naprotiv, posledica razlike u vrednosti poluga plemenitih metala u raznim zemljama.« (N. Barbon, *A Discourse concerning coining etc.*, str. 59, 60.) MacCulloch u *The Literature of Political Economy: a classified Catalogue*, London 1845, hvale Barbona za ovu anticipaciju, ali svesno izbegava da mu i pomene naive oblike u kakvim se u Barbona još pojavljuju apsurdne pretpostavke »currency principle«-a.^[61] Vrhunac beskritičnosti, pa čak i nečasnosti, čine u tom katalogu odeljci o istoriji teorije novca, gde MacCulloch samo laska lordu Overstone-u (bivšem bankaru Loydu), kojega naziva »facile princeps argentariorum«^{1*}.

¹¹⁰ Na primer, kod supsidija, novčanih zajmova za vođenje rata, ili da bi se bankama opet omogućile isplate u metalnom novcu itd., vrednost može biti nužna baš u novčanim obliku.

^{110a} Primedba uz drugo izdanje.—»Ne bih zaista mogao poželeti uverljivijega dokaza za to koliko je, u zemljama s metalnom valutom, mehanizam stvaranja rezervi sposoban da odgovori svim zahtevima izmirenja internacionalnih obaveza bez ikakve primetne potpore iz opšteg prometnog fonda nego što je lakoća s kojom je Francuska, tek što je počela da se oporavlja od posledica pustošne neprijateljske invazije, bila kadra da u toku od jedva 27 meseci isplati ratnu odštetu od blizu 20 miliona savezničkim silama, a uz to znatan deo još u metalnom novcu, bez primetnog ograničenja ili poremećaja svog unutrašnjeg opticaja i bez zabrinjujućih kolebanja svog meničnog kursa.« (Fullarton, *Regulation of Currencies*, str. 141.)—{Uz četvrto izdanje.—Još jači dokaz imamo u lakoći s kojom je ista Francuska od 1871. do 1873. za 30 meseci bila kadra da isplati preko deset puta veću ratnu odštetu, znatnim delom takođe u metalnom novcu.—F. E.)

* »istinskim kraljem bankara«

zlato i srebro. Zbog toga James Steuart izrično karakteriše zlato i srebro kao money of the world^{1*} za razliku od njihovih čisto lokalnih zastupnika.

Kretanje zlatne i srebrne reke dvostruko je. S jedne strane, ona se iz svojih izvora razliva širom čitavog svetskog tržišta, gde je različite nacionalne prometne oblasti prihvataju u različitom obimu i puštaju u svoje opticajne kanale da zameni izluzane zlatne i srebrne novce, da posluži kao materijal za luksuznu robu i da se ukoči u blaga.¹¹¹ Ovo se prvo kretanje omogućuje neposrednim razmenjivanjem nacionalnih radova koji su realizovani u robama, sa radom koji su u plemenitim metalima realizovale zemlje koje proizvode zlato i srebro. S druge strane, zlato i srebro neprestano se kreću tamo i amo između raznih nacionalnih prometnih oblasti. Ovo kretanje prati neprekidne oscilacije meničnog kursa.¹¹²

Zemlje s razvijenom buržoaskom proizvodnjom ograničavaju blaga koja su u masama koncentrisana u bankama, na minimum koji zahtevaju njihove specifične funkcije.¹¹³ Očita prepunjenost novčanih rezervara iznad njihovog prosečnog nivoa uvek je, sa izvesnim izuzecima, znak zastoja u robnom prometu, odnosno znak prekinutog toka metamorfoze robâ.¹¹⁴

¹¹¹ «Novac se razdeljuje među nacije srazmerno njihovim potrebama... jer ga uvek privlače proizvodi.» (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 916.) «Rudnici koji neprekidno daju zlato i srebro daju dovoljno da svaka nacija dobije koliko je za njen bilans potrebno.» (J. Vanderlint, *Money answers etc.*, str. 40.)

¹¹² «Menični kursevi penju se i padaju svake sedmice; neko vreme godine stoje visoko za neku naciju, a da se u drugo vreme iste godine drže isto tako visoko protiv nje.» (N. Barbon, *A Discourse concerning coining etc.*, str. 39.)

¹¹³ Ove različite funkcije mogu doći u opasan sukob čim im se pridruži i funkcija fonda za konvertovanje novčanica.

¹¹⁴ «Višak zlata iznad bezuslovnih potreba unutrašnjeg prometa mrtav je kapital i ne donosi dobitka zemlji koja ga ima; samo što se u spoljnoj trgovini izvozi i opet uvozi.» (John Bellers, *Essays etc.*, str. 12.) «Šta ako imamo suviše kovanog novca? Možemo novce kojima je težina propisna stopiti i preraditi u sjajno stolno posude, sudove i predmete od zlata i srebra, ili ih izvesti kao robu onamo gde su potrebni i gde ih traže, ili ih možemo dati u zajam na kamate onamo gde kamatnjak visoko stoji.» (W. Petty, *Quantulumcumque etc.*, str. 39.) «Novac je samo salo na telu države. Bude li ga previše, telo će se teže kretati, kao što će biti bolesno ako ga bude premalo... Kao što salo olakšava igru mišića i daje hranu kad nema životnih namirnica, popunjuje neravne šupljine i ulepšava telo, tako i novac olakšava državi kretanje, donosi životna sredstva iz inostranstva kad je u zemlji oskudica, izravnavava potraživanja duga... i ulepšava celinu; mada», zaključuje sa ironijom, «u prvom redu one pojedince koji ga mnogo imaju.» (W. Petty, *Political Anatomy of Ireland*, str. 14, 15^[59].)

Drugi odeljak

Pretvaranje novca u kapital

GLAVA ČETVRTA

Pretvaranje novca u kapital

1. Opšta formula kapitala

Robni promet je polazna tačka kapitala. Proizvodnja roba i razvijeni robni promet, trgovina, sačinjavaju istorijske pretpostavke iz kojih on izrasta. Svetska trgovina i svetsko tržište otvaraju u 16. stoleću modernu istoriju kapitala.

Izuzmemo li materijalnu sadržinu robnog prometa, tj. razmenu različitih upotrebnih vrednosti, i pogledamo li jedino ekonomske oblike koje taj proces rađa, naći ćemo da je novac njegov poslednji proizvod. Ovaj poslednji proizvod robnog prometa prvi je oblik u kome se javlja kapital.

U istorijskom pogledu kapital stupa naspram zemljišne svojine svugde u prvi mah u obliku novca, kao novčani imetak, kao trgovački i zelenaški kapital.¹ Ali nemamo potrebe da se osvrćemo na istoriju postanka kapitala da bismo uvideli da je novac prvi oblik u kome se on javlja. Ista se povest svakodnevno odigrava pred našim očima. Još uvek svaki novi kapital u početka stupa na pozornicu, tj. na tržište, bilo robno, radno ili novčano, kao novac, kao novac koji putem određenih procesa treba da se pretvori u kapital.

Novac kao novac i novac kao kapital razlikuju se isprva samo različitim oblikom svoga prometa.

Neposredni oblik robnog prometa jeste $R-N-R$, pretvaranje robe u novac i ponovno pretvaranje novca u robu, prodavanje radi kupovanja. Ali pored ovog oblika nalazimo i drugi, specifično različit oblik $N-R-N$, pretvaranje novca u robu i ponovno pretvaranje

¹ Dve francuske poslovice: «Nulle terre sans seigneur»^{1*} i «L'argent n'a pas de maître»^{2*} jasno izražavaju suprotnost između vlasti veleposeda, koja počiva na ličnim odnosima zavisnosti i gospodstva, i bezlične vlasti novca.

1* «Nema zemlje bez gospodara» — 2* «Novac nema gospodara»

robe u novac, kupovanje radi prodavanja. Novac, koji u svom kretanju opisuje ovaj poslednji krug, pretvara se u kapital, postaje kapital, pa je već i po svojoj odredbi kapital.

Pogledajmo izbliže promet $N-R-N$. Kao i prost robni promet, prolazi i on kroz dve suprotne faze. U prvoj fazi, $N-R$, u kupovini, pretvara se novac u robu. U drugoj fazi, $R-N$, u prodaji, roba se vraća u oblik novca. A jedinstvo obeju faza jeste čitavo kretanje koje razmenjuje novac za robu i istu robu opet za novac, koje kupuje robu da bi je prodalo, ili, ako ostavimo po strani formalne razlike između kupovine i prodaje, koje novcem kupuje robu, a robom novac.² Rezultat kojim se čitav proces okončava jeste razmena novca za novac, $N-N$. Kad za 100£ kupim 2000 funti pamuka, pa ove 2000 funti pamuka preprodam za 110£, onda sam na kraju razmenio 100£ za 110£, razmenio sam novac za novac.

Međutim, sad je doista očevidno da bi prometni proces $N-R-N$ bio bez smisla i sadržaja ako bi se ovim obilaznim putem imale razmeniti dve jednake novčane vrednosti, dakle, npr., 100£ za 100£. Nesravnjivo bi prostiji i pouzdaniji ostao metod zgrtača blaga, koji svojih 100£ zadržava kod sebe umesto da ih izlaže opasnostima prometa. S druge strane, bilo da trgovac preproda za 110£ pamuk koji je kupio za 100£, bilo da ga se mora otarasiti za 100£, pa čak i za 50£, pod svim okolnostima njegov je novac opisao naročito i originalno kretanje, sasvim drukčije vrste negoli u prostom robnom prometu, npr. u ruci seljaka, koji proda žito i dobijenim novcem kupi odelo. Važno je, dakle, da se prvo okarakterišu razlike u obliku kružnih tokova $N-R-N$ i $R-N-R$. To će ujedno otkriti i suštinsku razliku koja se krije iza tih formalnih razlika.

Pogledajmo najpre šta je zajedničko tim dvama oblicima.

Oba kružna toka rastavljaju se na iste dve suprotne faze, na $R-N$, prodaju, i na $N-R$, kupovinu. I u jednoj i u drugoj fazi stoje jedan prema drugom ista dva stvarna elementa, roba i novac, kao i dva lica pod istim ekonomskim maskama, prodavac i kupac. Oba kružna toka jedinstvo su istih suprotnih faza, i oba se puta ovo jedinstvo postiže istupanjem trojice ugovarača, od kojih jedan samo prodaje, drugi samo kupuje, a treći naizmenice kupuje i prodaje.

Ali ono što već od početka razdvaja ova dva kružna toka, $R-N-R$ i $N-R-N$, jeste obrnuti redosled suprotnih faza prometa. Prost robni promet počinje prodajom, a završava se kupovinom; promet novca kao kapitala počinje kupovinom, a završava se prodajom. Tamo je roba, ovdje je novac polazna i završna tačka kretanja. Izvršenju čitavog procesa služi kao posrednik u prvom obliku novac, u drugom, obrnuto, roba.

² »Novcem se kupuje roba, robom novac.« (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, str. 543.)

U prometu $R-N-R$ novac se na kraju pretvara u robu koja služi kao upotrebna vrednost. Novac je, dakle, konačno izdat. U obratnom obliku, $N-R-N$, kupac naprotiv izdaje novac da bi kao prodavac primio novac. Kupujući robu on baca novac u promet da bi ga odande ponovo izvukao prodajući istu robu. On pušta novac iz ruke samo sa zadnjom namerom da ga se ponovo dočepa. Zato je njegov novac samo predujmljen.³

U obliku $R-N-R$ isti komad novca premešta se dva puta. Prodavac ga dobija od kupca, a posle njime isplaćuje drugog prodavca. Čitav proces koji počinje primanjem novca za robu završava se izdavanjem novca za robu. U obliku $N-R-N$ slučaj je obrnut. Ono što se ovde dvaput premešta nije isti komad novca, već ista roba. Kupac je dobija iz ruke prodavca i predaje u ruke nekom drugom kupcu. Kao što u prostom robnom prometu dvokratno premeštanje istog komada novca postiže njegovo definitivno prelaženje iz jedne ruke u drugu, tako ovde dvokratno premeštanje iste robe izaziva vraćanje novca na njegovu prvu polaznu tačku.

Vraćanje novca na njegovu polaznu tačku ne zavisi od toga da li se roba prodaje skuplje no što je bila kupljena. Ova okolnost utiče samo na veličinu novčane sume koja se vraća. Sam fenomen vraćanja zbiva se čim se kupljena roba opet proda, dakle čim se kružni tok $N-R-N$ potpuno opiše. U ovome je, dakle, čulno primetna razlika između prometa novca kao kapitala i njegovog prometa kao prostog novca.

Kružni tok $R-N-R$ potpuno je završen čim prodaja neke robe donese novac koji će kupovina neke druge robe opet odneti. Samo se obnavljanjem ili ponavljanjem čitavog procesa može desiti da se novac ipak vrati na svoju polaznu tačku. Kad prodam kvarter žita za 3£ i s te 3£ kupim odelo, za mene su te 3£ definitivno izdate. S njima nemam više nikakva posla. One pripadaju prodavcu odela. Prodaj li sad još jedan kvarter žita, onda mi se novac vraća, ali ne usled prve transakcije, već samo zato što sam je ponovio. On se ponovo udaljava od mene čim drugu transakciju izvedem do kraja i ponovo kupim. Dakle, u prometu $R-N-R$ izdavanje novca nema nikakva posla s njegovim vraćanjem. Naprotiv, u $N-R-N$ vraćanje novca uslovljeno je samim načinom na koji je izdat. Ne bude li vraćanja, znači ili da operacija nije pošla za rukom, ili da je proces prekinut i još nije završen, jer mu nedostaje druga faza, prodaja, koja kupovinu dopunjuje i završava.

Kružni tok $R-N-R$ polazi od krajnje tačke neke robe, a završava se krajnjom tačkom neke druge robe, koja ispada iz prometa i

³ «Kad se neka stvar kupi radi preprodaje, onda se na to upotrebljena suma naziva predujmljenim novcem; a ako ona nije kupljena da bi se ponovo prodala, možemo reći da je suma izdata.» (James Steuart, *Works etc.*, edited by General Sir James Steuart, his son, London 1805, sv. I, str. 274.)

upada u potrošnju. Otuda je njegov krajnji cilj potrošnja, zadovoljavanje potreba, jednom reči upotrebna vrednost. Naprotiv, kružni tok $N-R-N$ polazi od novca kao krajnje tačke i na kraju se vraća na istu krajnju tačku. Otuda je sama razmenska vrednost ona pobuda koja ga pokreće i cilj koji ga određuje.

U prostom robnom prometu imaju obe krajnje tačke isti ekonomski oblik. I jedna i druga jesu roba. Uz to su još i robe jednake veličine vrednosti. Ali su one kvalitativno različite upotrebne vrednosti, npr., žito i odelo. Sadržinu kretanja sačinjava ovde razmena proizvoda, razmena različitih materija u kojima se predstavlja društveni rad. Drugojače je u prometu $N-R-N$. On se na prvi pogled čini bez smisla jer je tautološki. Obe krajnje tačke imaju isti ekonomski oblik. Obe su novac, dakle ne kvalitativno različite upotrebne vrednosti, jer je novac upravo preobraženi lik roba, lik u kome su njihove posebne upotrebne vrednosti iščezle. Razmeniti prvo 100£ za pamuk, a onda opet taj pamuk za 100£, dakle obilaznim putem novac za novac, isto za isto, izgleda da je radnja i besciljna i apsurdna.⁴ Novčana suma može se od novčane sume razlikovati uopšte samo veličinom. Otuda proces $N-R-N$ ne crpe svoj sadržaj iz neke kvalitativne različenosti svojih krajnjih tačaka, jer obe su novac, već iz njihove kvantitativne različenosti. Na kraju se iz prometa izvlači više novca no što je u početku u nj bilo ubačeno. Pamuk kupljen za 100£ prodava se opet,

⁴ »Ne razmenjuje se novac za novac«, dovikuje Mercier de la Rivière merkantilistima. (*L'Ordre naturel etc.*, str. 486.) U jednoj knjizi, koja ex professo^{1*} govori o »trgovini« i »špekulaciji«, može se pročitati i ovo: »Svaka se trgovina sastoji u razmenjivanju stvari raznih vrsta; a dobit« (za trgovca?) »potiče baš iz te različenosti. Razmeniti funtu hleba za funtu hleba . . . bilo bi bez ikakve dobiti . . ., otuda prednost trgovine prema kocki, koja je samo razmena novca za novac.« (Th. Corbet, *An Inquiry into the Causes and Modes of the Wealth of Individuals; or the Principles of Trade and Speculation explained*, London 1841, str. 5.) Mada Corbet ne vidi da je $N-N$, razmenjivanje novca za novac, karakterističan oblik prometa ne samo trgovinskog, već i svakoga kapitala, on bar priznaje da jedna vrsta trgovine, špekulacija, ima ovaj oblik jednak s kockom; ali onda dolazi MacCulloch i nalazi da je kupovnije radi prodavanja špekulisanje, te da, prema tome, otpada razlika između trgovine i špekulacije. »Svaki posao u kome neko kupi proizvod da bi ga opet prodao u stvari je špekulacija.« (MacCulloch, *A Dictionary practical etc. of Commerce*, London 1847, str. 1009.) Nesravnjivo naivnije veli Pinto, Pindar Amsterdamske berze: »Trgovina je kocka« (ovu rečenicu uzima od Locke-a), »a iz prosjaka se ne može izvući dobitak. Kad bi neko duže vreme dobijao u svemu i od svih, morao bi im dobrovoljno vratiti najveći deo dobitka ako bi hteo da igra ponovo.« (Pinto, *Traité de la Circulation et du Crédit*, Amsterdam 1771, str. 231.)

^{1*} po pozivu

npr., za $100 + 10\text{£}$, ili 110£ . Zbog toga je potpuni oblik ovog procesa $N - R - N'$, gde je $N' = N + \Delta N$, tj. jednak prvobitno predujmljenoj novčanoj sumi više izvestan priraštaj. Ovaj priraštaj, ili višak preko prvobitne vrednosti nazivam — viškom vrednosti (surplus value). Otuda se prvobitno predujmljena vrednost u prometu ne samo održava, nego i menja svoju veličinu, dodaje sebi višak vrednosti, drugim rečima — oplođuje se. A ovo kretanje pretvara nju u kapital.

Mogućno je, doduše, i to da u $R - N - R$ obe krajnje tačke R i R , npr. žito i odelo, budu kvantitativno različite veličine vrednosti. Može seljak da proda žito iznad vrednosti ili da kupi odelo ispod vrednosti. Može ga i prodavac odela sa svoje strane prevariti. Ali za sam ovaj oblik prometa ovakva razlika u vrednosti čisto je slučajna. On ne gubi svaku racionalnost i smisao kao proces $N - R - N$ ako su obe krajnje tačke, npr. žito i odelo, ekvivalentni. Naprotiv, kod njega je ova ekvivalentnost uslov za normalan tok.

Ponavljjanje ili obnavljanje prodaje radi kupovine nalazi, kao i sam ovaj proces, svoju meru i svrhu u konačnom rezultatu koji leži izvan prometnog procesa, u potrošnji, u zadovoljavanju određenih potreba. Naprotiv, u kupovanju radi prodavanja početak je isti kao i završetak, tj. novac, razmenska vrednost, a već ovo čini da je kretanje beskonačno. Svakako, iz N je postalo $N + \Delta N$, iz 100£ $100 + 10$. Ali, posmatramo li ih čisto kvalitativno, 110£ isto su što i 100£ , naime novac. A kvantitativno posmatrano, 110£ jesu ograničena suma vrednosti kao i 100£ . Kad bi se ovih 110£ izdalo kao novac, one bi ispale iz svoje uloge, ne bi više bile kapital. Povuku li se iz prometa, okame-niče se u blago i neće im pripasti nijedna para, makar ležale do sudnjeg dana. Prema tome, kad se već radi o oplodavanju vrednosti, onda ista potreba oplodavanja postoji i za 110£ kao što je postojala za onih 100£ , pošto su obe sume samo ograničeni izrazi razmenske vrednosti, dakle obe imaju isti poziv da se kvantitativnim uvećavanjem približe bogatstvu uopšte. Doduše, prvobitno predujmljena vrednost od 100£ za moment se razlikuje od 10£ viška vrednosti koji joj je prirastao u prometu, ali se ova razlika odmah opet rasplinjuje. Na završetku procesa ne izlazi na jednoj strani originalna vrednost od 100£ , a na drugoj višak vrednosti od 10£ , nego jedna vrednost od 110£ , koja se nalazi potpuno u onom istom obliku koji i treba da ima da bi otpočela proces oplodavanja kao i prvobitnih 100£ . Na kraju kretanja novac se opet javlja kao njegov početak.⁵ Zbog toga završetak svakog pojedinačnog

⁵ «Kapital se deli... na prvobitni kapital i na dobit, priraštaj kapitala... mada se u samoj praksi ova dobit odmah dodaje kapitalu i zajedno s njim stavlja u pokret.» (F. Engels, *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie* u: «Deutsch - Französische Jahrbücher», herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx, Paris 1844, str. 99.1*)

1* Vidi u 4. tomu ovog izdanja.

kružnog toka u kome se izvršuje kupovanje radi prodavanja, sam sobom čini početak za nov kružni tok. Prost robni promet—prodavanje radi kupovanja—služi kao sredstvo za konačni cilj koji se nalazi van prometa, za prisvajanje upotrebnih vrednosti, za zadovoljenje potreba. Nasuprot tome, promet novca kao kapitala cilj je samom sebi, jer se oplodavanje vrednosti zbiva jedino u okviru ovog stalno obnavljanog kretanja. Stoga kretanju kapitala nema granica.⁶

Kao svestan nosilac ovog kretanja, vlasnik novca postaje kapitalista. Njegova je ličnost ili, bolje reći, njegov je džep polazna i povratna tačka novca. Objektivni sadržaj onoga prometa—oplodavanje vrednosti—njegova je subjektivna svrha, i kao kapitalista, tj. kao personifikovan, voljom i svešču obdaren kapital, funkcionise on samo ukoliko je sve veće prisvajanje apstraktnog bogatstva jedina pobuda njegovih operacija. Upotrebnu vrednost, dakle, ne treba nikad uzimati kao neposrednu svrhu kapitaliste.⁷ Isto tako ni pojedinačnu dobit,

⁶ Aristotel suprotstavlja ekonomiku hrematistici. On polazi od ekonomike. Ukoliko je veština privređivanja, ekonomika se ograničava na nabavljanje dobara potrebnih za život i korisnih za kuću ili državu. «Pravo bogatstvo (ὁ ἀληθινὸς πλοῦτος) sastoji se iz ovakvih upotrebnih vrednosti; jer količina takve vrste poseda, dovoljna za dobar život, nije bez granica. Ali ima i druga vrsta veštine privređivanja, koja se ponajviše, i s pravom, zove hrematistika, po kojoj izgleda da bogatstvu i posedu nema granica. Trgovina robom (ἡ καπηλική) znači doslovno krčmljenje, a Aristotel uzima ovaj oblik jer u njemu preovlađuje upotrebnost vrednost) ne spada od prirode u hrematistiku, jer se ovde razmena odnosi samo na ono što je samim njima (kupcu i prodavcu) potrebno.» Zbog toga je, razlaže on dalje, prvobitni oblik trgovine i bila trampa, ali je njenim rasprostriranjem nužno postao novac. Kad je novac bio iznađen, morala se trampa nužno razviti u καπηλική, u trgovinu robom, a ova se, u protivrečnosti prema svojim prvobitnim tendencijama, razvija u hrematistiku, u veštinu pravljenja novca. Hrematistika se od ekonomike razlikuje u tome «što je za nju promet izvor bogatstva (ποιητικὴ χρημάτων... διὰ χρημάτων μεταβολῆς). A oko novca izgleda da se okreće zato što je novac početak i kraj ovakve vrste razmene (τό γὰρ νόμισμα στοιχεῖον καὶ πέρας τῆς ἀλλαγῆς ἐστίν). Stoga je i bogatstvo, za kojim hrematistika teži, neograničeno. Naime, kao što je svaka veština koja u svom cilju ne vidi sredstvo, već krajnju svrhu, neograničena u svojem stremljenju, jer stalno teži da mu se što više približi, dok veštine koje samo traže sredstva radi cilja nisu neograničene, jer im sama svrha postavlja granice, tako nema brane ni cilju hrematistike, koji ide za apsolutnim bogaćenjem. Dok hrematistika nema granice, ekonomika je ima... ova teži za nečim što se razlikuje od samog novca, a hrematistika za njegovim umnožavanjem... Brkanje ova dva oblika koji zahvataju jedan u drugi daje nekima povoda da kao krajnji cilj ekonomike smatraju beskonačno održavanje i umnožavanje novca.» (Aristotel, *De Republica*, izd. Bekker, knj. I, gl. 8. i 9. i dalje.)

⁷ «Robe» (ovde u smislu upotrebnih vrednosti) nisu krajnja svrha kapitaliste koji pravi poslove... Njemu je novac krajnja svrha.» (Th. Chalmers, *On Political Economy etc.*, 2. izd., Glasgow 1832, str. 165, 166.)

već samo neumorno kretanje dobijanja.⁸ Ovaj nagon za apsolutnim bogaćenjem, ovaj strastan lov na vrednost⁹ zajednički je u kapitaliste i u zgrtača blaga, ali dok je zgrtač blaga samo lud kapitalista, dotle je kapitalista racionalan zgrtač blaga. Neumorno oplodavanje vrednosti, koje zgrtač blaga teži da postigne paštenjem da novac izbavi iz prometa¹⁰, pametniji kapitalista postizava time što ga vazda nanovo prepušta prometu.^{10a}

Samostalni oblici, tj. novčani oblici, koje vrednost roba uzima u prostom prometu, služe samo razmeni roba i gube se u konačnom rezultatu kretanja. Nasuprot tome, u prometu $N-R-N$, i jedno i drugo, i roba i novac, funkcionišu samo kao različiti načini egzistencije same vrednosti, budući da je novac njen opšti, a roba njen posebni, tako reći samo prerušeni način egzistencije.¹¹ Ona stalno prelazi iz jednog oblika u drugi ne gubeći se u tom kretanju, te se tako pretyara u automatičan subjekt. Ako fiksiramo posebne pojavne oblike koje vrednost naizmenično uzima u kružnom toku svog života oplodujući se, dobićemo ova objašnjenja: kapital je novac, kapital je roba.¹² U stvari, pak, vrednost ovde postaje subjekt procesa u kome stalno menjajući oblike novca i robe, ona menja i samu svoju veličinu, te se kao višak vrednosti odvađa od same sebe kao prvobitne vrednosti, oploduje samu sebe. Jer kretanje u kojem ona dodaje sebi višak vrednosti njeno je

⁸ *Trgovac skoro nimalo ne ceni već stečenu dobit, već mu je pogled vazda usmeren na buduću dobit.* (A. Genovesi, *Lezioni di Economia Civile*, 1765, Custodijevo izdanje italijanskih ekonomista, *Parte Moderna*, sv. VIII, str. 139.)

⁹ *Kapitalistu će uvek voditi neutoljiva strast za dobitkom, auri sacra fames*^{1*}. (MacCulloch, *The Principles of Political Economy*, London 1830, str. 179.) Naravno da ovo saznanje ne smeta istom MacCullochu i njegovoj kompaniji da u teorijskim nedoumicama, npr. kad raspravljaju o preteranoj proizvodnji, tog istog kapitalistu pretvore u dobra građanina, kome je jedino stalo do upotrebnih vrednosti i koji čak ume planuti kurjačkom gladi za čizmama, šeširima, jajima, katunima i drugim najfamilijarnijim vrstama upotrebne vrednosti.

¹⁰ Σώζειν^{2*} jedan je od karakterističnih grčkih izraza za obrazovanje blaga. Isto i englesko *to save* znači i spasavati i štedeti.

^{10a} *Tu beskrajnost koju stvari ne postižu u kretanju napred, postižu u kruženju.* (Galliani, *Della Moneta*, str. 156.)

¹¹ *Ne sačinjava materija kapital, nego vrednost te materije.* (J.-B. Say, *Traité d'Economie Politique*, 3. izd., Paris 1817, sv. II, str. 429.)

¹² *Novac u opticaju (currency!), upotrebljen u proizvodne svrhe, jeste kapital.* (Macleod, *The Theory and Practice of Banking*, London 1855, sv. I, gl. 1, str. 55.) *Kapital, to su robe.* (James Mill, *Elements of Political Economy*, London 1821, str. 74.)

sopstveno kretanje, njeno sopstveno oplodavanje, dakle samooplodavanje. Ona je dobila tajno svojstvo da rađa vrednost, jer jeste vrednost. Ona rađa žive mladunce, ili 'bar nosi zlatna jaja.

Kao ekspanzivnom subjektu koji nosi čitav proces, u kome čas uzima a čas skida sa sebe novčani i robni oblik održavajući se i šireći se u tom menjanju, vrednosti je pre svega potreban samostalan oblik kojim će se utvrđivati njena identičnost sa njom samom. Ovaj oblik ima ona samo u novcu. Zbog toga novac i čini polaznu i završnu tačku svakog procesa oplodavanja vrednosti. Vrednost je iznosila 100£, sad iznosi 110£ itd. Ali sam novac važi ovde samo kao jedan oblik vrednosti od dva koliko ih ona ima. Ne bude li uzeo oblik robe, novac neće postati kapital. Dakle, novac se ovde ne odupire robi kao pri zgrtanju blaga. Kapitalista zna da su sve robe, ma koliko dronjave izgledale ili ma kako loše mirisale, po veroispovesti i u istini novac, iznutra obrezani Jevreji, a uz to još i čudotvorna sredstva pomoću kojih se od novaca pravi više novaca.

Dok u prostom prometu vrednost roba dobija naspram njihove upotrebne vrednosti u najboljem slučaju samostalni oblik novca, ovde se ona najednput predstavlja kao supstancija koja ima svoj sopstveni životni proces, koja se sama kreće, za koju su i novac i roba samo goli oblici. Ali to nije sve. Umesto da predstavlja odnose među robama, stupa ona sada tako reći u privatne odnose sa samom sobom. Kao prvobitna vrednost, ona se razlikuje od same sebe kao viška vrednosti, kao što se bog otac razlikuje sam od sebe kao boga sina, a obojica su istog uzrasta i u stvari su samo jedno lice; jer samo pomoću viška vrednosti od 10£ postaju predujmljenih 100£ kapital, a čim to postanu, čim se rodi sin, a sin rodi oca, njihova razlika opet iščezava, te su oba jedno, 110£.

Vrednost postaje, dakle, dejstvujuća vrednost, dejstvujući novac, a kao takva kapital. Ona dolazi iz prometa, ide ponovo u promet, održava se i umnožava u njemu, vraća se iz njega uvećana i započinje vazda iznova isti kružni tok.¹³ $N-N'$, novac koji koti novac—money which begets money—tako glasi opis kapitala u ustima njegovih prvih tumača, merkantilista.

Istina, kupovati radi prodaje, ili potpunije rečeno, kupovati da bi se prodavalo skuplje, $N-R-N'$, izgleda da je oblik svojstven samo jednoj vrsti kapitala, trgovačkom kapitalu. Ali je i industrijski kapital novac koji se pretvara u robu, a prodajom robe ponovo pretvara u više novca. Činovi koji se mogu dogoditi između kupovine i prodaje, izvan oblasti prometa, ni u čemu ne menjaju oblik ovog kretanja. Najzad, u kamatonosnom kapitalu promet $N-R-N'$ predstavlja se skraćeno, u svom krajnjem rezultatu, bez posredništva, tako reći lapi-

¹³ «Kapital... vrednost koja se neprekidno umnožava.» (Sismondi, *Nouveaux Principes de l'Économie Politique*, [Paris 1819], sv. I, str. [88.] 89.)

darnim stilom, kao $N-N'$, novac jednak većoj sumi novca, jednak vrednosti većoj od same sebe.

Prema tome je $N-R-N'$ stvarno opšta formula kapitala kakav se neposredno pokazuje u oblasti prometa.

2. Protivrečnosti opšte formule

Prometni oblik u kojem se novac preobražava u kapital protivreći svima ranije izloženim zakonima o prirodi robe, vrednosti, novca i samog prometa. Ono što ga razlikuje od prostog robnog prometa jeste obrnuti red kojim teku ista dva suprotna procesa, prodaja i kupovina. Pa kako bi ovakva čisto formalna razlika čarobnjački izmenila prirodu tih procesa?

To nije sve. Ovaj obrnuti redosled postoji samo za jednog među trojicom poslovnih prijatelja koji jedan s drugim trguju. Kao kapitalista kupujem robu od A i preprodajem je B -u, dok kao prost vlasnik robe prodajem robu B -u, a onda kupujem robu od A . Za moje poslovne prijatelje A i B ova razlika ne postoji. Oni istupaju samo kao kupac i prodavac robe. Ja lično izlazim pred njih svaki put kao prost vlasnik novca ili robe, kao kupac ili prodavac, i to u oba redosleda istupam prema jednom licu samo kao kupac, a prema drugome samo kao prodavac, prema jednome samo kao novac, prema drugome samo kao roba, a ni prema jednom ni drugom ne kao kapital, ili kapitalista, ili predstavnik ma čega što bi bilo više od novca ili robe, ili što bi moglo vršiti kakvo drugo dejstvo osim dejstva novca ili robe. Za mene kupovina od A -a i prodaja B -u čine jedan redosled. Ali veza između ova dva čina postoji samo za mene. A ne mari za moj posao sa B -om, B za moj posao sa A -om. Ako bih odnekud pokušao da im objasnim da sam osobito zaslužan što sam obrnuo redosled, oni bi mi dokazivali da grešim i u samom redosledu i da čitava transakcija nije otpočela kupovinom, a završila se prodajom, već da je, obrnuto, otpočela prodajom, a završila se kupovinom. I doista, moj prvi čin, kupovina, bio je s gledišta A -ovog prodaja, a moj drugi čin, prodaja, bio je s gledišta B -ovog kupovina. Ne zadovoljavajući se time, oni će kazati da je čitav redosled bio izlišan, jedna opsena. A će robu prodati neposredno B -u, a B će je neposredno kupiti od A -a. Time će se čitava transakcija suziti na jednostran čin običnog robnog prometa, s gledišta A -ovog na prostu prodaju, s gledišta B -ovog na prostu kupovinu. Prema tome, obrtanjem redosleda nismo prekoračili oblast prostog robnog prometa, te, naprotiv, moramo istražiti da li oblast prostog robnog prometa po prirodi svojoj dopušta oplodavanje vrednosti koje u nju ulaze, a time i stvaranje viška vrednosti.

Uzmimo prometni proces u obliku u kome se on predstavlja kao jednostavna razmena roba. Ovo biva uvek kad dva vlasnika roba ku-

puju robu jedan od drugog i kad se bilans njihovih uzajamnih novčanik potraživanja izravna na dan plaćanja. Tu novac služi kao računski novac da bi vrednost roba izrazio njihovim cenama, ali pred same robe ne izlazi telesno. Ukoliko se radi o upotrebnoj vrednosti, jasno je da oba razmenjivača mogu biti u dobitku. Obojica otuđuju robu koja im je kao upotrebna vrednost beskorisna, a dobijaju robu koja im treba za ličnu upotrebu. A ovo ne mora biti i jedina korist. *A*, koji prodaje vino a kupuje žito, proizvodi, možda, više vina nego što bi zemljoradnik *B* mogao da proizvede za isto radno vreme, a zemljoradnik *B* proizvodi za isto radno vreme više žita nego što bi vinogradar *A* mogao proizvesti. Dakle, za istu razmensku vrednost dobija *A* više žita, a *B* više vina nego kad bi, da nema razmene, svaki od njih morao proizvoditi za sebe i vino i žito. Prema tome se u pogledu upotrebne vrednosti može kazati da je »razmena transakcija u kojoj su obe strane u dobitku.«¹⁴ S razmenschom vrednošću stoji drukčije.

•Čovek koji ima mnogo vina, a nema žita, trguje s čovekom koji ima mnogo žita, a nema vina, i među sobom oni razmene pšenicu u vrednosti od 50 za vrednost od 50 u vinu. Ova razmena nije uvećanje razmenske vrednosti ni za jednog ni za drugog, jer su i jedan i drugi već pre razmene imali vrednost jednaku onoj koju je svaki sebi pribavio putem ove operacije.«¹⁵

Stvar se ni u čemu ne menja time što novac staje između roba kao prometno sredstvo i što se činovi kupovine i prodaje razdvajaju.¹⁶ Vrednost roba predstavljena je u njihovim cenama pre no što one stupe u promet; ona je, dakle, pretpostavka, a ne rezultat prometa.¹⁷

Posmatramo li stvar apstraktno, tj. izuzmemo li okolnosti koje ne proističu iz unutrašnjih zakona prostog robnog prometa, onda se u njemu osim zamenjivanja jedne upotrebne vrednosti drugom zbiva jedino izvesna metamorfoza, prosta promena robnog oblika. Ista vrednost, tj. ista količina opredmećenog društvenog rada, ostaje u ruci istog vlasnika robe prvo u vidu njegove robe, zatim u vidu novca u koji se roba pretvorila, i na kraju u vidu robe u koju se opet ovaj novac pretvorio. Ova promena oblika ne sadrži u sebi neku promenu veličine vrednosti. A promena kroz koju u ovom procesu prolazi sama vrednost robe ograničava se na promenu njenog novčanog oblika. Ovaj postoji prvo kao cena robe ponuđene na prodaju, zatim kao jedna

¹⁴ »Razmena je divna transakcija u kojoj dva ugovarača uvek dobijaju.« (Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté et de ses effets*, Paris 1826, str. 68.) Ista je knjiga kasnije izišla kao *Traité d'Économie Politique*.

¹⁵ Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel etc.*, str. 544.

¹⁶ »Po sebi je potpuno svejedno da li se koja od ove dve vrednosti sastoji iz novca ili su oba dve obične robe.« (Mercier de la Rivière, *isto*, str. 543.)

¹⁷ »Ne odlučuju ugovorne strane o vrednosti; naprotiv, ova je utvrđena već pre zaključenja posla.« (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 906.)

suma novca, ali koja je već bila izražena u ceni, i naposljetku kao cena neke ekvivalentne robe. Ova promena oblika sama po sebi ne uključuje u sebi promenu veličine vrednosti, baš kao što to ne uključuje, npr., ni razmenjivanje novčanice od 5 funti za soverine, polusoverine i šilinge. Dakle, ukoliko promet robe dovodi samo do promene oblika njene vrednosti, dovodi on, kad se pojava čisto odigrava, do razmene ekvivalenata. Stoga i sama vulgarna ekonomija, ma koliko da malo naslućuje šta je vrednost, kad god hoće da na svoj način posmatra čistu pojavu, pretpostavlja da se tražnja i ponuda poklapaju, tj. da njihovo dejstvo uopšte prestaje. Prema tome, kad u odnosu na upotrebnu vrednost oba razmenjivača mogu da budu na dobitku, ne mogu obojica dobijati u razmenjskoj vrednosti. Naprotiv, ovde pravilo glasi: »Gde ima jednakosti, nema dobiti«. ¹⁸ Istina, robe se mogu prodavati po cenama koje odstupaju od njihovih vrednosti, ali se ovo odstupanje pokazuje kao povreda zakona robne razmene. ¹⁹ U svom čistom obliku ona je razmena ekvivalenata, dakle nije sredstvo koje bi razmenjivača moglo obogatiti vrednošću. ²⁰

Zbog toga se iza pokušaja da se robni promet prikaže kao izvor viška vrednosti većinom krije jedan quid pro quo, brkanje upotrebne i razmenjske vrednosti. Tako je, na primer, u Condillacu:

«Nije tačno da se u razmeni robe razmenjuje jednaka vrednost za jednaku vrednost. Naprotiv, i jedan i drugi ugovarač daju uvek manju vrednost za veću... Kad bi se odista uvek razmenjivale jednake vrednosti, onda nijedan ugovarač ne bi bio na dobitku. A ovamo su obojica na dobitku, ili bar treba da jesu. Zašto? Vrednost stvari sastoji se samo u njihovom odnosu prema našim potrebama. Što je za jednog više, za drugoga je manje, i obratno... Ne može se pretpostaviti da ćemo nuditi na prodaju stvari neophodne za našu potrebu... Mi hoćemo da otuđimo stvar koja nam nije korisna da bismo dobili potrebnu; hoćemo da damo manje za više... Bilo je prirodno što se smatralo da se u razmeni daje jednaka vrednost za jednaku vrednost kad god su obe razmenjene stvari po svojoj vrednosti bile jednake istoj količini novca... Ali moramo da uzmemo u račun još jednu stvar; pitanje je u tome da li obojica razmenjujemo nešto suviše za stvar koja nam je potrebna.» ²¹

¹⁸ «Dove è egualità, non è lucro.» (Galiani, *Della Moneta*, u Custodijevu izd., «Parte Moderna», sv. IV, str. 244.)

¹⁹ «Razmena će po jednu od dve strane biti nepovoljna ako spoljašnje okolnosti cenu obore ili je popnu visoko: tada će jednakost biti povredena; ali ta povreda potiče iz tih okolnosti, a ne iz same razmene.» (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 904.)

²⁰ «Po svojoj prirodi razmena je ugovor koji počiva na jednakosti i zbiva se između jednakih vrednosti. Zato ona nije sredstvo za bogaćenje, jer se daje koliko se i prima.» (Le Trosne, *isto*, str. 903, 904.)

²¹ Condillac, *Le Commerce et le Gouvernement* (1776), izd. Daire i Molinari u: «Mélanges d'Économie Politiques», Paris 1847, str. 267, 291.

Vidi se kako Condillac ne samo da brka upotrebnu i razmensku vrednost, nego i doista detinjasto podmeće društvu razvijenog robnog prometa takvo stanje u kome proizvođač sam proizvodi sredstva za svoj opstanak, a u promet baca samo suvišak preko vlastite potrebe.²² Pa ipak moderni ekonomisti često ponavljaju Condillacov argument, osobito kad hoće da razvijeni vid robne razmene, trgovinu, prikažu kao izvor viška vrednosti. Govore, na primer, da

»trgovina dodaje proizvodima vrednost, jer isti proizvodi imaju veću vrednost u rukama potrošača nego u rukama proizvođača; zbog toga trgovinu moramo strogo (strictly) uzev smatrati za čin proizvodnje.«²³

Ali mi ne plaćamo robe dva puta, sad njihovu upotrebnu vrednost, a posle njihovu vrednost. A ako je upotrebna vrednost robe korisnija kupcu nego prodavcu, njen je novčani oblik korisniji prodavcu nego kupcu. Zar bi je inače prodavao? I tako bi se isto moglo kazati da kupac strogo uzev (strictly) vrši »čin proizvodnje« ako pretvori u novac, recimo, čarape kupljene kod trgovca.

Ako se razmene robe ili robe i novac jednake razmenske vrednosti, tj. ekvivalenti, očigledno je da iz prometa niko neće izvući više vrednosti no što je u nj ubacio. Višak vrednosti neće biti stvoren. Međutim, u svom čistom obliku, proces robnog prometa postavlja kao uslov razmenu ekvivalenata. Ali u stvarnom životu stvari se ne zbivaju čisto. Zato ćemo pretpostaviti da se razmenjuju neekvivalenti.

Na svaki način, na robnom tržištu stoje jedan prema drugom samo vlasnici roba, a moć koju ova lica vrše jedno nad drugim samo je moć njihovih roba. Materijalna različnost njihovih roba materijalna je pobuda razmene i dovodi vlasnike roba u uzajamnu zavisnost, pošto ni jedan ni drugi ne drži u ruci predmet svoje sopstvene potrebe, već obojica drže predmet potrebe drugoga. Osim ove materijalne različnosti njihovih upotrebni vrednosti, ima među robama još samo jedna razlika, razlika između njihovog prirodnog i njihovog preobraženog oblika, između robe i novca. I tako se vlasnici roba razlikuju među sobom samo kao prodavci, tj. kao vlasnici robe, i kao kupci, tj. kao vlasnici novca.

²² Zbog toga Le Trosne odgovara svome prijatelju Condillacu vrlo tačno: »Razvijeno društvo uopšte ne zna ni za šta suvišno.« Ujedno mu se podruguje primedbom da »ako oba razmenjivača dobijaju jednako više za jednako manje, obojica dobijaju jednako«. Zato što nema ni najmanje pojma o prirodi razmenske vrednosti, Condillac je najzgodniji autoritet g. profesoru Wilhelmu Roscheru za njegove sopstvene detinjaste pojmove. Vidi njegove *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izdanje, 1858.

²³ S. P. Newman, *Elements of Political Economy*, Andover and New York 1835, str. 175.

Uzmimo sada da je bilo kojom neobjašnjivom povlasticom prodavac došao do mogućnosti da robu proda iznad njene vrednosti, po 110 ako vredi 100, dakle s 10% nominalnim povećanjem cene. Prodavac, dakle, ubira višak vrednosti u veličini od 10. Ali pošto je bio prodavac, pretvara se on u kupca. Sad se on susreće s trećim vlasnikom robe, koji kao prodavac takode uživa povlasticu da robu prodaje za 10% skuplje. Naš je čovek kao prodavac dobio 10, da bi kao kupac izgubio 10.²⁴ Sve ovo izlazi u stvari na to da svi vlasnici robâ prodaju jedni drugima svoje robe 10% iznad vrednosti, što je potpuno isto kao da ih prodaju po njihovim vrednostima. Takvo opšte nominalno povećavanje robnih cena izaziva isto dejstvo kao kad bi se robne vrednosti umesto u zlatu cenile, recimo, u srebru. Novčana imena, tj. cene roba nadule bi se, ali odnosi među njihovim vrednostima ostali bi isti.

Uzmimo obrnut slučaj da je privilegija kupca da robe kupuje ispod vrednosti. Ovde nije potrebno čak ni podsetiti da će kupac opet postati prodavac; on je bio prodavac pre no što je postao kupac. Kao prodavac on je izgubio 10% pre no što je kao kupac dobio 10%.²⁵ I sve opet ostaje po starom.

Znači da se stvaranje viška vrednosti, a otud i pretvaranje novca u kapital, ne može objasniti niti time što prodavci prodaju robu iznad vrednosti, niti time što ih kupci kupuju ispod vrednosti.²⁶

Problem se ni na koji način ne bi uprostio ako bismo u njega prokrijumčarili strane odnose, dakle ako bismo s pukovnikom Torrensom kazali:

•Efektivna tražnja sastoji se u sposobnosti i naklonosti (!) potrošača da bilo neposrednom bilo posrednom razmenom dadu za robe neku veću količinu od svih sastavnih delova kapitala no što proizvodnja tih roba staje.²⁷

U prometu proizvođači stoje jedni prema drugima samo kao prodavci i kupci. Tvrditi da višak vrednosti proističe za proizvođače

²⁴ •Povećanje nominalne vrednosti proizvoda... ne donosi dobit prodavcima... jer što dobijaju kao prodavci u istoj meri gube kao kupci.* ([J. Gray,] *The Essential Principles of the Wealth of Nations etc.*, London 1797, str. 66.)

²⁵ •Bude li čovek prisiljen da za 18 livara dâ količinu proizvoda koja u stvari vredi 24, onda će kad bude kupovao tim istim novcem dobiti za 18 livara tačno onoliko za koliko bi inače morao da plati 24 livre.* (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 897.)

²⁶ •Nijedan prodavac ne može stalno poskupljivati svoju robu, a da ne bude isto tako primoran da skuplje plaća robu drugih prodavaca; iz istog razloga ne može nijedan potrošač stalno jeftinije kupovati, a da isto tako ne bude primoran da stalno daje jeftinije robu koju prodaje.* (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel etc.*, str. 555.)

²⁷ R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth*, London 1821, str. 349.

iz toga što potrošači plaćaju robu iznad njene vrednosti znači samo uvijeno kazati ono što jednostavno glasi: vlasnik robe ima kao prodavac privilegiju da prodaje preskupo. Prodavac je robu proizveo sam ili zastupa njenog proizvođača, ali zar nije i kupac sam proizveo ili zar i on ne zastupa proizvođača robe koju njegov novac predstavlja? Imamo, dakle, proizvođača prema proizvođaču. Što ih razlikuje jeste da ovaj kupuje, a onaj prodaje. Nismo ni za korak odmakli ako vlasnik robe pod imenom proizvođača prodaje robu iznad njene vrednosti, a pod imenom potrošača robu preskupo plaća.²⁸

Prema tome, dosledni zastupnici iluzije po kojoj višak vrednosti potiče iz nominalnog uvećanja cene, ili iz prodavčeve privilegije da robu preskupo prodaje, polaze od pretpostavke da ima jedna klasa koja samo kupuje a ne prodaje, dakle i da samo troši a ne proizvodi. Sa stanovišta prostog prometa, do kojeg smo stanovišta dosad stigli, postojanje takve klase još je neobjašnjivo. Ali bacimo pogled unapred. Novac kojim takva klasa stalno kupuje mora joj stalno, bez razmene, besplatno, po pravu ili po sili, priticati od samih vlasnika roba. Ovoj klasi prodavati robe iznad vrednosti znači samo na prevaru delimično povratiti besplatno izdat novac.²⁹ Tako su maloazijski gradovi plaćali godišnji danak u novcu starome Rimu. Tim je novcem Rim od njih kupovao robe i kupovao ih je preskupo. Maloazijci su varali Rimljane otkidajući od njih putem trgovine deo danka. Pa ipak su Maloazijci ostajali prevareni. Njihova roba bila je kao i pre plaćana njihovim vlastitim novcem. Ovo nije metod za bogaćenje il obrazovanje viška vrednosti.

Ostanimo, zato, u granicama robne razmene gde su prodavci kupci, a kupci prodavci. Naša zabuna potiče, možda, otuda što ova lica nismo posmatrali individualno, već samo kao oličene kategorije.

Neka vlasnik robe *A* bude takva vidra da podvali svojim kolegama *B*-u i *C*-u, a da mu oni i kraj najbolje volje ne uzmognu uzvratiti ravnom merom. *A* proda *B*-u vino koje vredi 40£ i dobije u razmenu žito koje vredi 50£. *A* je svojih 40£ pretvorio u 50£, od manje novaca napravio je više novaca i pretvorio je svoj novac u kapital. Pogledajmo stvar izbluže. Pre razmene imali smo za 40£ vina u ruci *A*-a i za 50£ žita u ruci *B*-a, ukupnu vrednost od 90£. Posle razmene imamo

²⁸ »Mišljenje da profite plaćaju potrošači sasvim je apsurdno. Ko su potrošači?« (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, Edinburgh 1836, str. 183.)

²⁹ »Ako neko ne nađe prođe svojoj robi, hoće li mu g. Malthus onda preporučiti da kome drugom dá novac da mu robu otkupi?«, pita jedan zgranuti rikardovac Malthusa, koji, kao i njegov učenik pop Chalmers, ekonomski slavopoji klasu isključivih kupaca, tj. potrošača. Vidi: *An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand and the Necessity of Consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.*, London 1821, str. 55.

istu ukupnu vrednost od 90£. Vrednost koja se obrće nije se ni za atom uvećala, samo se njena raspodela među *A*-om i *B*-om izmenila. Na jednoj se strani pokazuje kao višak vrednosti ono što je na drugoj manjak vrednosti, na jednoj kao više što je na drugoj kao manje. Ista bi se promena bila dogodila da je *A*, bez oblika razmene koji sve to prikriva, neposredno, ukrao 10£ od *B*-a. Očigledno je da se suma vrednosti koje se obrću ne može povećati promenom njihove raspodele, kao god što Jevrejin koji za jednu gineju proda neki farding^{1*} iz doba kraljice Ane, ne povećava masu plemenitih metala u jednoj zemlji. Celina kapitalističke klase neke zemlje ne može samu sebe varati.³⁰

Možemo se, dakle, do mile volje vrteti i okretati, rezultat će ostati isti. Razmenjuju li se ekvivalenti, neće postati višak vrednosti, a razmenjuju li se neekvivalenti, ni onda neće postati višak vrednosti.³¹ Promet ili robna razmena ne stvara vrednost.³²

Otuda je razumljivo zašto u našoj analizi osnovnog oblika kapitala, oblika kojim on određuje ekonomsku organizaciju modernog društva, u prvi mah potpuno ostavljamo po strani njegove popularne i tako reći prepotopske vidove, trgovinski i zelenaški kapital.

U pravom trgovinskom kapitalu javlja se oblik *N-R-N'*, kupovanje radi skupljeg prodavanja, najčistije. S druge strane, čitavo se njegovo kretanje zbiva u okviru prometne oblasti. Ali pošto je nemoguće da se za pretvaranje novca u kapital, za obrazovanje viška

³⁰ Destutt de Tracy, mada je bio membre de l'Institut^[62] [član Instituta] — a možda baš zbog toga što je to bio — stajao je na suprotnom gledištu. Industrijski kapitalisti, veli on, prave profite time što «sve prodaju skuplje no što je stalo da se proizvede. A kome prodaju? Pre svega jedni drugima». (*Traité de la Volonté etc.*, str. 239.)

³¹ «Razmena jednakih vrednosti niti uvećava niti smanjuje masu vrednosti koje se u društvu nalaze. Razmena nejednakih vrednosti... takođe ni u čemu ne menja sumu društvenih vrednosti, makar da imovini jednoga dodaje koliko imovini drugoga oduzima.» (J.-B. Say, *Traité d'Économie Politique*, sv. II, str. 443, 444.) Say, naravno i ne brinući se za posledice ove rečenice, uzima je prilično doslovno iz fiziokrata. Sledeći primer će nam prikazati na koji je način, radi uvećanja svoje vlastite «vrednosti», Say eksploatisao njihove spise, koji su u to vreme bili u dubokom zaboravu. «Najčuvenija» izreka gospodina Saya: «On n' achète des produits qu' avec des produits»^{2*} (isto, sv. II, str. 438), glasi u fiziokratskom originalu: «Les productions ne se payent qu' avec des productions.»^{3*} (*Le Trosne, De l'Intérêt Social*, str. 899.)

³² «Razmena uopšte ne prenosi vrednost na proizvode.» (F. Wayland, *The Elements of Political Economy*, Boston 1843, str. 168.)

^{1*} četvrtina jednog penija — ^{2*} «Proizvodi se kupuju samo proizvodima.»
— ^{3*} «Proizvodi se plaćaju samo proizvodima.»

vrednosti, dade objašnjenje u samom prometu, to nam se trgovinski kapital čini nemoguć čim se razmenjuju ekvivalenti³³, te se zbog toga trgovinski kapital dade objasniti jedino time da trgovac, koji se parazitski uvlači među proizvođače roba koji prodaju i kupuju, vara i jedne i druge. U ovom smislu kaže Franklin: »Rat je razbojništvo, trgovina je prevara.«³⁴ Ako pak nećemo da oplodavanje trgovinskog kapitala objasnimo prosto kao prevaru nad proizvođačima roba, onda nam je potreban dugi niz međučlanova, kojih nemamo ovde gde robni promet i njegovi jednostavni momenti čine našu jedinu pretpostavku.

Što važi za trgovinski kapital, važi još i više za zelenaški. Kod trgovinskog kapitala imamo bar kretanje prometa, kupovinu i prodaju, kao posrednika među krajnjim tačkama, tj. između novca koji se baca na tržište i uvećanog novca koji se izvlači s tržišta. Kod zelenaškog kapitala oblik $N-R-N'$ skraćen je na krajnje tačke između kojih ne stoji ništa, na $N-N'$, na novac koji se razmenjuje za više novca, a to je oblik koji protivreči prirodi novca, te je stoga sa stanovišta robne razmene neobjašnjiv. Zato Aristotel kaže:

»Pošto je hrematistika dvostruka, te jedna pripada trgovini, druga ekonomici, a ova je nužna i vredna je pohvale, dok prva počiva na prometu i s pravom je kude (jer ne počiva na prirodi, već na međusobnom varanju), to ljudi s najpunijim pravom mrze zelenaštvo, jer u njemu je sam novac izvor zarade i ne upotrebljava se za ono za šta su ga iznašli. Jer on je postao radi razmene roba, dok kamata pravi od novca više novca. Otud i njeno ime (τόκος — kamata i ono što je rođeno). Jer rođeni su slični onima što ih rodiše. A kamata je novac od novca, tako da je od svih grana privređivanja ova najprotivnija prirodi.«³⁵

Kako za trgovinski, tako ćemo i za kamatonosni kapital u toku našeg istraživanja naći da su izvedeni oblici, i ujedno ćemo videti zbog čega se istorijski javljaju pre modernog osnovnog oblika kapitala.

Pokazalo se da višak vrednosti ne može poticati iz prometa, dakle da se pri njegovom obrazovanju mora iza leđa prometa zbiti nešto

³³ »Kad bi u njoj vladala nepromenljivost ekvivalenata, trgovina bi bila nemoguća.« (G. Opdyke, *A Treatise on Political Economy*, New York 1851, str. 66-69.) »Razlika između realne vrednosti i razmenske vrednosti počiva na činjenici da se vrednost neke stvari razlikuje od takozvanog ekvivalenta koji se za nju daje u trgovini, tj. da taj ekvivalent nije ekvivalent.« (F. Engels, *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie*, str. 95, 96.^{1*})

³⁴ Benjamin Franklin, *Works*, sv. II, izd. Sparks u: »Positions to be examined concerning National Wealth«, [str. 376.]

³⁵ Aristotel, *De Republica*, knj. I, gl. 10, [str. 17.]

^{1*} Vidi u 4. tomu ovog izdanja.

što se u samom njemu ne vidi.³⁶ A može li višak vrednosti poticati odnekud drugde negoli iz prometa? Promet je zbir svih uzajamnih odnosa^{1*} vlasnika robâ. Izvan njega vlasnik roba nalazi se u odnosu još samo prema vlastitoj robi. A što se tiče vrednosti robe, ovaj se odnos ograničava na to da ona sadrži izvesnu količinu ličnog vlasnikovog rada, merenu prema određenim društvenim zakonima. Ova se količina rada izražava veličinom vrednosti njegove robe, a pošto se veličina vrednosti predstavlja računskim novcem, to se izražava cenom od, recimo, 10£. Ali se njegov rad ne predstavlja vrednošću robe i još jednim viškom iznad njene vlastite vrednosti, ne cenom od 10, koja bi u isti mah bila i 11, ne vrednošću većom od same sebe. Vlasnik robe može svojim radom da stvara vrednosti, ali ne vrednosti koje se oploduju. On može povećati vrednost neke robe dodajući postojećoj vrednosti novu vrednost novim radom, npr. praveći od kože čizme. Ista materija ima sada veću vrednost jer sadrži veću količinu rada. Zbog toga čizma ima veću vrednost nego koža, ali je vrednost kože ostala ista. Ona se nije oplodila, nije donela višak vrednosti za vreme izrađivanja čizama. Nemoguće je, dakle, da izvan prometne oblasti, ne stupajući u dodir s drugim vlasnicima roba, proizvođač robe oplodi vrednost, dakle ni da novac odnosno robu pretvori u kapital.

To znači da kapital ne može poticati iz prometa, kao i to da ne može ni da ne potiče iz prometa. On mora i da potiče i da ne potiče iz prometa.

Došli smo, dakle, do dvostrukog rezultata.

Pretvaranje novca u kapital treba izvesti na osnovici unutrašnjih zakona robne razmene, tako da kao polazna tačka služi razmena ekvivalenata.³⁷ Naš vlasnik novca, koji postoji tek kao kapitalistova

³⁶ «Pod običnim uslovima na tržištu profit se ne postiže razmenom. Da nije postojao već ranije, ne bi mogao postojati ni posle ove transakcije.» (Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 184.)

³⁷ Posle ovoga što smo raspravili, čitalac će shvatiti da to znači samo ovo: obrazovanje kapitala mora biti moguće i onda kad je cena robe jednaka njenoj vrednosti. Ono se ne može objasniti odstupanjem robnih cena od robnih vrednosti. Odstupe li cene doista od vrednosti, onda ih prvo moramo svesti na ove, tj. moramo tu okolnost izuzeti kao slučajnu da bismo pred sobom imali čistu pojavu obrazovanja kapitala na osnovici robne razmene, i da nas u njegovom posmatranju ne bi bunile sporedne okolnosti koje samo smetaju i nemaju veze sa samim procesom. Uostalom, zna se da ovakvo svodenje niukoliko nije samo neki naučni postupak. Neprestana kolebanja tržišnih cena, njihovo dizanje i padanje, naknaduju se, potiru se međusobno i svode na prosečnu cenu kao svoje unutrašnje pravilo. Prosečna cena je zvezda vodilja npr. trgovca ili industrijalca kod svakog

^{1*} U 3. i 4. izdanju: Warenbeziehungen.

gusenica, mora robe i kupovati i prodavati po njihovoj vrednosti, a ipak na završetku procesa izvući više vrednosti no što je u njega ubacio. Pretvaranje kapitalistove gusenice u leptira mora se izvršiti u oblasti prometa, a u isti mah mora da se ne izvrši u njoj. To su uslovi problema. Hic Rhodus, hic salta!³⁸.

3. Kupovanje i prodavanje radne snage

Promena vrednosti novca koji treba da se pretvori u kapital ne može da se dogodi na samom novcu, jer kao kupovno ili kao platežno sredstvo on samo ostvaruje cenu robe koju kupuje ili plaća, a ostane li u svom vlastitom obliku, skamenice se u vrednost čija se veličina ne menja.³⁸ Isto tako promena ne može prosteći ni iz drugog čina prometa, iz preprodaje robe, jer ovaj čin samo vraća robu iz prirodnog oblika u novčani oblik. Promena se, dakle, mora dogoditi s robom koja se kupuje u prvom činu, $N-R$, ali ne s njenom vrednošću, jer se razmenjuju ekvivalenti, roba se plaća po njenoj vrednosti. Promena, dakle, može poticati samo iz upotrebne vrednosti kao takve, tj. iz njene potrošnje. Da bi iz potrošnje neke robe naš vlasnik novca mogao izvlačiti vrednost, mora ga zadesiti sreća da u prometnoj oblasti, na tržištu, pronade robu čija bi sama upotrebna vrednost imala naročito svojstvo da bude izvor vrednosti, dakle čije bi stvarno trošenje i samo bilo opredmećivanje rada, a stoga i stvaranje vrednosti. Takvu naročitu robu vlasnik novca i nalazi na tržištu — ta je roba radna sposobnost ili radna snaga.

Pod radnom snagom ili radnom sposobnošću razumemo celokupnost fizičkih i duhovnih sposobnosti koje postoje u telesnoj, živoj ličnosti čovekovojoj, i koje on stavlja u pokret kad god proizvodi upotrebne vrednosti ma koje vrste.

Ali da bi vlasnik novca zatekao radnu snagu na tržištu kao robu, potrebno je da budu ispunjeni razni uslovi. Sama po sebi robna razmena ne sadrži neke druge odnose zavisnosti osim one koji potiču iz same njene prirode. Pod tom pretpostavkom radna snaga može da se

posla koji iziskuje duže vreme. To jest, on zna da se robe, ako neki duži period posmatramo kao celinu, u stvari ne prodaju ni iznad ni ispod svoje prosečne cene, već upravo po njihovoj prosečnoj ceni. Prema tome, kad bi nezainterosovano mišljenje njemu uopšte bilo u interesu, morao bi sebi ovako postaviti problem obrazovanja kapitala: Kako je moguć postanak kapitala kad cene reguliše prosečna cena, tj. u poslednjoj instanciji vrednost robe? Velim »u poslednjoj instanciji« zato što se prosečne cene ne poklapaju neposredno s veličinama robnih vrednosti, kako to misle A. Smith, Ricardo i drugi.

³⁸ »U novčanom obliku... kapital ne proizvodi profit.« (Ricardo, *Principles of Political Economy*, str. 267.)

pojavi na tržištu kao roba samo ako je i zato što je njen vlastiti posednik, lice čija je ta radna snaga, ponudi ili proda kao robu. Da bi je prodao kao robu, njen vlasnik mora da bude kadar raspolagati njome, mora, dakle, biti slobodan vlasnik svoje radne sposobnosti, svoje ličnosti.³⁹ Na tržištu on se susreće s vlasnikom novca, te njih dvojica stupaju u međusoban odnos kao ravnopravni vlasnici robe, samo s tom razlikom što je jedan kupac, a drugi prodavac; dakle—obojica su pravno jednaka lica. Da bi ovaj odnos mogao potrajati, nužno je da vlasnik radne snage nju prodaje uvek samo za određeno vreme, jer bude li je prodao ucelo, jednom zauvek, prodaće samog sebe i iz slobodna čoveka pretvoriće se u robu, iz vlasnika robe u robu. Kao ličnost, mora on prema svojoj radnoj snazi stalno stajati kao prema svome vlasništvu i zato kao prema svojoj vlastitoj robi, a to može samo tako ako svoju robu bude kupcu uvek stavljao na raspolaganje, tj. ustupao na trošenje samo prolazno, za određen rok vremena, dakle ako se njenim otuđivanjem ne odreče svojeg vlasništva nad njom.⁴⁰

Drugi bitni uslov za to da vlasnik novca zateče radnu snagu na tržištu kao robu jeste da njen vlasnik, umesto da bude kadar prodavati robe u kojima se njegov rad opredmetio, mora da nudi na prodaju kao robu samu svoju radnu snagu koja postoji samo u njegovoj živoj ličnosti.

³⁹ U enciklopedijama koje govore o predmetima iz klasične antike može se pročitati besmislica da je u antičkom svetu kapital bio potpuno razvijen «samo što nedostajahu slobodni radnik i ustanova kredita». I g. Mommsen niže u svojoj *Istoriji Rima* jedan za drugim quid pro quo.

⁴⁰ Zbog toga razna zakonodavstva ustanovljavaju izvestan maksimum za radni ugovor. Svi zakoni u narodâ kod kojih je rad slobodan regulišu uslove otkazivanja ugovora. U raznim zemljama, osobito u Meksiku (pre američkog građanskog rata i na teritorijama otcepljenim od Meksika, a u stvari i do Kuzinog prevrata^[64] u Podunavskim Kneževinama), krije se ropstvo pod oblikom pionaže.^{1*} Pozajmicama koje se imaju odraditi i koje se prenose s generacije na generaciju postaje ne samo pojedini radnik već i njegova porodica stvarno svojinom drugih lica i njihovih porodica. Juárez je ukinuo pionažu. Takozvani car Maximilian uvede je ponovo dekretom koji je u poslaničkoj kući u Vašingtonu ispravno žigosan kao dekret za ponovno uvođenje ropstva u Meksiku.—«Od svojih naročitih telesnih i umnih umešnosti i mogućnosti za delanje mogu ja... da otuđim za drugog njihovu vremenski ograničenu upotrebu, jer s tim ograničenjem dobijaju soplešniji odnos prema mojoj celini i opštosti. Ako bih otuđio čitavo svoje vreme konkretizovano u radu i celokupnost svoje proizvodnje, ja bih onda učinio svojinom drugoga ono što čini njihovu suštinu, svoju opštu delatnost i stvarnost, svoju ličnost.» (Hegel, *Philosophie des Rechts*, Berlin 1840, str. 104, § 67.)

^{1*} podložnosti prezaduženih nadničara, piona

Da bi neko prodavao robe koje se razlikuju od njegove radne snage prirodno je da mora imati sredstva za proizvodnju, npr. sirovine, oruđa za rad itd. Bez kože ne može praviti čizme. Osim toga, potrebna su mu i životna sredstva. Niko, pa ni onaj što svira muziku budućnosti, ne može da troši proizvode budućnosti, dakle ni upotrebne vrednosti čije proizvođenje još nije dovršeno. Baš kao i prvog dana kad se pojavio na zemaljskoj pozornici, čovek još uvek mora da troši svakog dana pre no što će proizvoditi i dok proizvodi. Ako su ti proizvodi robe, onda se moraju prodati pošto budu proizvedeni, i potrebe proizvođačeve mogu se zadovoljiti tek posle prodaje. Uz period proizvodnje dolazi još i vreme nužno za prodaju.

Zbog toga, da bi svoj novac pretvorio u kapital, mora vlasnik novca da zatekne na robnom tržištu slobodnog radnika, slobodnog u dvostrukom smislu: da kao slobodna ličnost raspolaže svojom radnom snagom kao svojom robom, a da, s druge strane, nema na prodaju drugih roba, da je lišen svega, da je slobodan od svih stvari potrebnih za realizovanje svoje radne snage.

Pitanje zašto u prometnoj oblasti ovaj slobodni radnik izlazi pred njega ne zanima vlasnika novca, koji zatiče tržište rada kao poseban odsek robnog tržišta. A za ovaj mah to ne zanima ni nas. Mi se teorijski držimo same činjenice, kao što se i vlasnik novca drži nje praktički. Jedno je ipak jasno. Priroda ne stvara na jednoj strani vlasnike novca ili roba, a na drugoj ljude koji su vlasnici samo svojih radnih snaga. Ovaj odnos niti je prirodno-istorijski, niti je takav društveni odnos koji bi bio zajednički svima istorijskim periodima. Očigledno je on sam rezultat prethodnog istorijskog razvitka, proizvod mnogih ekonomskih prevrata, propasti čitavog niza starijih formacija društvene proizvodnje.

I one ekonomske kategorije koje smo ranije posmatrali nose tragove svoje istorije. U postojanju proizvoda kao robe sadrže se određeni istorijski uslovi. Da bi bio roba, proizvod se ne sme proizvoditi kao neposredno sredstvo opstanka samog proizvođača. Da smo dalje istraživali: pod kojim okolnostima svi proizvodi, ili bar većina njihova, uzimaju oblik robe, našli bismo da se to zbiva samo na osnovici sasvim posebnog, kapitalističkog načina proizvodnje. Ali ovo istraživanje nije spadalo uz analizu robe. Robne proizvodnje i robnog prometa može biti i onda kad je daleko pretežnija masa proizvoda namenjena neposredno vlastitoj potrebi i ne pretvara se u robu, dakle kad društveni proces proizvodnje još ni izdaleka nije svom širinom i dubinom došao pod vladavinu razmenske vrednosti. Uslov nužan da bi se proizvodu dao oblik robe jeste da u društvu postoji toliko razvijena podela rada da je već izvršeno razdvajanje upotrebne od razmenske vrednosti, koje s trampom tek otpočinje. A ovakav stupanj razvitka zajednički je istorijski najrazličnijim ekonomskim društvenim formacijama.

Ako pak posmatramo novac, videćemo da on pretpostavlja iz-

vestan stupanj razvitka robne razmene. Posebni oblici novca, prost ekvivalent robe, prometno sredstvo, platežno sredstvo, blago, svetski novac, obeležavaju veoma različite stupnjeve društvenog procesa proizvodnje već prema tome koliki su obim i relativno preovlađivanje ove ili one funkcije. Ipak nas iskustvo uči da je dovoljan i relativno slabo razvijen robni promet da se svi ovi oblici obrazuju. Drugojačije je s kapitalom. Istorijski uslovi njegove egzistencije nikako nisu dati ako je dat sam robni i novčani promet. On postaje samo tamo gde vlasnik sredstava za proizvodnju i životnih sredstava zatiče na tržištu slobodnog radnika kao prodavca svoje radne snage, a ovaj jedan istorijski uslov obuhvata celi jedan period svetske istorije. Zbog toga kapital od samog početka oglašava posebnu epohu društvene proizvodnje.⁴¹

Sad nam valja izbliže razmotriti tu osobitu robu: radnu snagu. Kao i sve druge robe, ima i ona svoju vrednost.⁴² Kako se ta vrednost određuje?

Vrednost radne snage određuje se, kao i vrednost svake druge robe, radnim vremenom potrebnim za proizvodnju, pa, dakle, i za reprodukciju ovog naročitog artikla. Ukoliko je vrednost, radna snaga predstavlja samo određenu količinu prosečnog društvenog rada opredmećenog u njoj. Radna snaga postoji samo kao prirodna sposobnost žive individue. Dakle, egzistencija žive individue je pretpostavka za proizvodnju radne snage. Ako je egzistencija individue data, onda se proizvodnja radne snage sastoji u reprodukovanju, tj. u održavanju same individue. Za svoje održanje živoy je individui potrebna izvesna suma životnih sredstava. Stoga se radno vreme potrebno za proizvodnju radne snage svodi na radno vreme potrebno za proizvodnju tih životnih sredstava; drugim rečima, vrednost radne snage jeste vrednost životnih sredstava potrebnih za održanje njena vlasnika. Ali se radna snaga ostvaruje samo svojim ispoljavanjem, ona deluje samo u radu. Ali, njenom aktivnošću, radom, troši se određena količina čovekovih mišića, živaca, mozga itd., što se mora naknaditi. Što je ovo trošenje veće, to veće mora biti i primanje.⁴³ Vlasnik radne snage koji je danas radio mora i sutra biti kadar da ponovi isti proces pod

⁴¹ Dakle, ono što je karakteristično za kapitalističku epohu jeste da radna snaga uzima za samog radnika oblik robe koja njemu pripada, dakle da njegov rad dobija oblik najamnog rada. S druge strane, robni oblik tek od tog momenta postaje opštim oblikom proizvoda rada.

⁴² «Vrednost (value or worth) nekog čoveka jeste, kao i kod svih drugih stvari, njegova cena, a to će reći koliko se daje za upotrebu njegove snage.» (Th. Hobbes, *Leviathan* u: «Works», izd. Molesworth, London 1839 - 1844, sv. III, str. 76.)

⁴³ Zbog toga je villicus staroga Rima, kao ekonom na čelu poljoprivrednih robova, «primao manji deo nego momci, jer mu je rad bio lakši od njihovog.» (Th. Mommsen, *Römische Geschichte*, [I sv., 2. izd., Berlin] 1856, str. 810.)

istim uslovima snage i zdravlja. Dakle, suma životnih sredstava mora biti dovoljna da radnu individu u održi kao radnu individu u normalnom životu. Same prirodne potrebe, kao hrana, odelo, ogrev, stan itd. različne su prema klimatskim i drugim prirodnim osobinama ove ili one zemlje. S druge strane, sam obim tzv. nužnih potreba, kao i način njihova zadovoljavanja, proizvod je istorije, te zbog toga velikim delom zavisi od kulturnog stupnja dotične zemlje, a između ostalog bitno i od toga pod kojim uslovima, dakle i s kakvim se navikama i pretenzijama na život obrazovala klasa slobodnih radnika.⁴⁴ To znači da nasuprot ostalim robama, određenje vrednosti radne snage sadrži izvestan istorijski i moralni element. Ipak je za neku određenu zemlju, i u određenom periodu, dat prosečan opseg potrebnih životnih sredstava.

Vlasnik radne snage je smratan. Ako, dakle, njegovo pojavljivanje na tržištu treba da bude stalno, kako to i pretpostavlja stalno obnavljano pretvaranje novca u kapital, mora se prodavac radne snage ovekovečiti, »kao što se svaka živa individua ovekovečuje produžavanjem vrste«.⁴⁵ Radne snage koje istrošenost i smrt odvlače sa tržišta moraju se stalno zamenjivati bar jednakim brojem novih radnih snaga. Suma životnih sredstava potrebnih za proizvodnju radne snage obuhvata, dakle, i životna sredstva smene, tj. radničke dece, tako da se ova rasa osobitih vlasnika robe ovekovečuje na robnom tržištu.⁴⁶

Da se opšta čovekova priroda tako izmeni, da postigne umešnost i okretnost u nekoj određenoj grani rada i da postane razvijena i specifična radna snaga, potrebno je određeno vaspitanje ili obrazovanje, koje sa svoje strane staje veću ili manju sumu robnih ekvivalenata. Troškovi oko obrazovanja radne snage različni su prema karakteru veće ili manje umešnosti i iskustva koje radnik treba da stekne. Ovi troškovi učenja, za običnu radnu snagu potpuno neznatni, ulaze, dakle, u obim onih vrednosti koje su izdate da bi se ona proizvela.

Vrednost radne snage svodi se na vrednost neke određene sume životnih sredstava. Zato se ona menja kad se menja vrednost tih životnih sredstava, tj. kad se menja veličina radnog vremena potrebnog za njihovu proizvodnju.

Jedan deo životnih sredstava, npr. hrana, ogrev itd., troši se iz

⁴⁴ Uporedi: W. Th. Thornton, *Over-Population and its Remedy*, London 1846.

⁴⁵ Petty.

⁴⁶ »Prirodna cena rada... sastoji se u takvoj količini sredstava opstanka i predmeta udobnosti (comforts), kakva je prema klimi i životnim navikama neke zemlje potrebna da radnika održi i da mu omogući da podigne porodicu, čime se obezbeđuje nesmanjena ponuda rada na tržištu.« (R. Torrens, *An Essay on the external Corn Trade*, London 1815, str. 62.) Ovde reč »rad« stoji pogrešno umesto »radna snaga«.

dana u dan i mora se svakog dana zameniti novim. Druga životna sredstva, kao odelo, nameštaj itd., traju duže, pa se i zamenjuju u dužim razmacima vremena. Jedne se robe moraju svakodnevno kupovati, odnosno plaćati, druge nedeljno, tromesečno itd. Ali ma kako ti izdaci bili raspoređeni kroz, recimo, godinu dana, moraju se danomice pokrivati iz prosečnog prihoda. Ako sa A označimo masu roba koje su za proizvodnju radne snage potrebne svaki dan, sa B one koje su potrebne svaku nedelju, sa C koje su potrebne tromesečno itd., onda bi dnevni prosek ovih roba bio = $\frac{365 A + 52 B + 4 C + \text{itd.}}{365}$. Uzev

da se u ovoj masi roba potrebnih za prosečan dan nalazi 6 časova društvenog rada, onda se u radnoj snazi dnevno opredmećuje pola dana prosečnog društvenog rada, odnosno za svakodnevno proizvodnje radne snage traži se pola dana rada. Ova količina rada, potrebna za svakodnevno proizvodnje radne snage, čini njenu dnevnu vrednost, tj. vrednost svakodnevno reprodukovane radne snage. Ako i masa zlata od 3 šilinga ili 1 talira predstavlja pola dana prosečnog društvenog rada, onda je 1 talir cena koja odgovara dnevnoj vrednosti radne snage. Bude li je vlasnik nudio po jedan talir na dan, onda će njena prodajna cena biti ravna njenoj vrednosti, a po našoj pretpostavci, vlasnik novca, koji je željan da svoje talire pretvori u kapital, tu vrednost i plaća.

Poslednju ili minimalnu granicu vrednosti radne snage čini vrednost takve robne mase bez čijeg svakodnevnog pritanja nosilac radne snage, čovek, ne bi mogao obavljati proces svog života, — dakle vrednost fizički neophodnih životnih sredstava. Spusti li se cena radne snage na taj minimum, spustiće se ispod njene vrednosti, jer se pod takvim okolnostima radna snaga može da održava i razvija samo u kržljavom obliku. Međutim, vrednost svake robe određuje se onim radnim vremenom koje je potrebno da isporučena roba bude normalne valjanosti.

Vanredno je jevtina sentimentalnost nalaziti da je ovo određivanje vrednosti radne snage koje izvire iz same prirode stvari grubo, i jadikovati kao, npr., Rossi:

«Zamišljati radnu sposobnost (*puissance de travail*) ne uzimajući u obzir sredstva za održanje radnika za vreme procesa proizvodnje, znači zamišljati fantom (*être de raison*). Ko kaže rad, ko kaže radna sposobnost, kaže i radnik i sredstva za održanje, radnik i najamnina.»⁴⁷

Ko kaže radna sposobnost, ne kaže rad, kao god što ni onaj koji kaže sposobnost varenja ne kaže varenje. Zna se da za ovaj proces treba nešto više od dobra želuca. Ko kaže radna sposobnost, taj nije apstrahovao životna sredstva potrebna za njeno održavanje. Naprotiv,

⁴⁷ Rossi, *Cours d'Économie Politique*, Bruxelles 1842, str. 370, 371.

njihova vrednost izražena je u vrednosti radne sposobnosti. Ne bude li se ova prodala, neće radniku biti ni od kakve koristi. Naprotiv, on će tada osećati kako je to grozna prirodna nužnost što je njegova radna sposobnost zahtevala izvesnu određenu količinu sredstava za održanje da bi bila proizvedena i da ih vazda nanovo zahteva za svoje reprodukovanje. Tada će on, poput Sismondija, otkriti da »radna sposobnost... nije ništa ako se ne proda«. ⁴⁸

Naročita priroda ove osobite robe, radne snage, sastoji se u tome što zaključenjem ugovora između kupca i prodavca njena upotrebna vrednost još nije stvarno prešla u kupčeve ruke. Njena je vrednost, kao i vrednost svake druge robe, bila određena pre no što je ušla u promet, jer je za proizvodnju radne snage bila utrošena izvesna određena količina društvenog rada, ali njena upotrebna vrednost postoji tek u naknadnom ispoljavanju snage. Usled ovoga se otuđenje snage i njeno stvarno ispoljavanje, tj. njeno postojanje kao upotrebne vrednosti, vremenski ne podudaraju. A kod takvih roba ⁴⁹ gde se formalno otuđenje upotrebne vrednosti putem prodaje vremenski razilazi s njenim stvarnim ustupanjem kupcu, kupčev novac funkcioniše većinom kao platežno sredstvo. U svim zemljama kapitalističkog načina proizvodnje radna snaga plaća se tek pošto je funkcionisala za vreme utvrđeno ugovorom o kupovini, npr. krajem svake nedelje. Prema tome, radnik svugde predujmljuje kapitalisti upotrebnu vrednost radne snage; on dopušta da kupac nju troši pre no što mu plati njenu cenu; to znači da radnik svugde kreditira kapitalistu. Da ovo kreditiranje nije prazno uobraženje, pokazuje ne samo gubitak kreditirane najamnine kad kapitalista padne pod stečaj ⁵⁰, već i čitav niz trajnijih posledica. ⁵¹ Međutim, bilo da novac funkcioniše kao kupovno

⁴⁸ Sismondi, *Nouveaux Principes etc.*, sv. I, str. 113.

⁴⁹ »Svaki se rad plaća tek pošto je izvršen.« (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, str. 104.) »Trgovački kredit morao je početi onoga časa kad je radnik, prvi tvorac proizvodnje, usled svojih ušteda bio u stanju da na nagradu za svoj rad pričuca nedelju, dve nedelje, mesec dana i četvrt godine itd.« (Ch. Ganih, *Des Systèmes d'Économie Politique*, 2. izd., Paris 1821, sv. II, str. 150.)

⁵⁰ »Radnik pozajmljuje svoj trud (industry)«, ali, lukavo dodaje Storch, »ne rizikuje ništa« osim da »izgubi najamninu... Radnik ne otuđuje ništa materijalno.« (Storch, *Cours d'Économie Politique*, Pétersbourg 1815, sv. II, str. 37.)

⁵¹ Primer. U Londonu postoje dve vrste hlebara, jedni su »full priced«, koji hleb prodaju po punoj vrednosti, drugi su »undersellers«, koji ga prodaju ispod vrednosti. Ovi drugi čine preko tri četvrtine od celokupnog broja hlebara. (Str. XXXII u *Report-u* vladinog komesara H. S. Tremenneera o *Grievances complained of by the journeyman bakers etc.*, London 1862.) Ovi undersellers prodaju gotovo bez izuzetka hleb koji je falsifikovan primesama stipse, sapuna, potaše, kreča, fluoritove prašine i sličnih pijatnih, hranljivih i zdravih sastojaka. (Vidi

ili kao platežno sredstvo, priroda same robne razmene neće se ni u čemu izmeniti. Cena radne snage utvrđena je ugovorom, mada se tek kasnije realizuje, kao, npr., kućna kirija. Radna je snaga prodana, mada će tek kasnije biti plaćena. Ipak je po čisto shvatanje ovog odnosa korisno da za ovaj mah uzmemo kao da vlasnik radne snage dobija njenu ugovorenu cenu odmah pri prodaji.

Sad znamo kako se određuje vrednost koju vlasnik novca plaća vlasniku ove osobite robe, radne snage. Upotrebna vrednost koju prvi dobija putem razmene pokazuje se tek u stvarnom trošenju, u

gore navedenu Plavu knjigu, kao i izveštaj *Committee of 1855 on the Adulteration of Bread* i dr Hassalla *Adulterations Detected*, 2. izd., London 1861.) Ser John Gordon izjavio je pred odborom od 1855. da »sirotinja, koja živi od dve funte hleba na dan, usled ovih falsifikata ne dobija sada stvarno ni četvrtinu hranljive materije, da i ne govorimo o štetnim posledicama po njeno zdravlje«. Kao razlog zbog čega »vrlo velik deo radničke klase«, iako je dobro obavešten o falsifikatima, ipak s hlebom kupuje stipsu, fluorit itd., navodi Tremenheere (u gore navedenom izveštaju, str. XLVIII) da ih »nužda sili da od svojih hlebara ili chandler's shop^{1*} uzimaju hleb kakav im htednu dati«. Pošto ih plaćaju tek krajem nedelje, to i oni »hleb koji njihova porodica potroši preko nedelje mogu plaćati tek krajem nedelje« i, dodaje Tremenheere navodeći svedoke: »Opšte je poznato da se hleb, izrađen sa ovakvim primesama, pravi naročito za ovu vrstu mušterija.« (»It is notorious that bread composed of those mixtures, is made expressly for sale in this manner.«) »U mnogim engleskim poljoprivrednim srezovima (a još više u škotskim) najamnina se plaća dvonedeljno, čak i mesečno. Kod ovako dugih rokova plaćanja poljoprivredni radnik mora kupovati na veresiju... On mora da plaća veće cene i faktično je vezan za dućan koji mu daje na kredit. Tako, npr., u Horningshemu u Viltisu, gde je najam mesečan, plaća on 2 šilinga i 4 pensa za 1 ston (14 funti) brašna, koje bi na drugom mestu platio 1 šiling i 10 pensa.« (»Sixth Report« on »Public Health« by »The Medical Officer of the Privy Council etc.«, 1864, str. 264.) »Ručni pečatari katuna u Pejlsliju i Kilmernoku (zapadna Škotska) izvojevali su 1853. putem strike^{2*} skraćenje roka isplate od mesec dana na dve nedelje.« (»Reports of the Inspectors of Factories for 31st Oct. 1853«, str. 34.) Kao dalji krasni razvitak kredita što ga radnik daje kapitalisti može se smatrati metod mnogih engleskih vlasnika rudnika uglja, po kome radnika plaćaju tek krajem meseca, a u međuvremenu mu kapitalista daje predujmove, često u robama koje mora plaćati iznad njihovih tržišnih cena (truck-sistem). »Opšta je praksa vlasnika ugljenih rudnika (coal masters) da najamninu plaćaju jedanput mesečno, a da u međuvremenu daju predujmove krajem svake nedelje. Ovaj se predujam daje u dućanu (naime, u tommy-shop, dućanu koji pripada samom vlasniku rudnika); ljudi ga s jedne strane primaju, a na drugoj odmah izdaju.« (»Children's Employment Commission, III Report«, London 1864, str. 38, br. 192.) [Dalje u tekstu skraćeno: CEC.—Prev.]

1* dućandžija — 2* štrajka

procesu potrošnje radne snage. Sve stvari potrebne za ovaj proces, sirovinu itd., kupuje vlasnik novca na robnom tržištu i plaća ih po punoj ceni. Proces potrošnje radne snage istovremeno je proces proizvodnje robe i viška vrednosti. Potrošnja radne snage, kao i potrošnja svake druge robe, vrši se van tržišta, van prometne oblasti. Zbog toga ćemo zajedno s vlasnikom novca i vlasnikom radne snage napustiti ovu bučnu oblast na površini, pristupačnu svačijem oku, i poći ćemo za obojicom na skriveno mesto proizvodnje, gde na ulazu stoji napisano: »No admittance except on business«^{1*}. Tu će se pokazati ne samo kako kapital proizvodi, nego i kako se proizvodi sam kapital. Najzad se mora otkriti tajna kako se pravi profit.

Oblast prometa ili robne razmene, u čijem se okviru vrši kupovanje i prodavanje radne snage, bila je uistinu pravi raj prirodnih čovekovih prava. U njoj vladaju jedino Sloboda, Jednakost, Svojina i Bentham. Sloboda! Jer se kupac i prodavac neke robe, recimo radne snage, opredeljuju samo svojom slobodnom voljom. Oni ugovore zaključuju kao slobodne, pravno jednake ličnosti. Ugovor je krajnji rezultat u kome njihove volje dobijaju zajednički pravni izražaj. Jednakost! Jer se jedan prema drugom odnose samo kao vlasnici roba i razmenjuju ekvivalent za ekvivalent. Svojina! Jer jedan i drugi raspolazu samo svojim. Bentham! Jer i jedan i drugi vode računa samo o sebi. Jedina moć koja ih sastavlja i dovodi u uzajamni odnos jeste moć njihove sebičnosti, njihove lične koristi, njihovih privatnih interesa. I baš zbog toga što se tako svako brine samo za sebe a niko za drugog, svi oni, po nekoj unapred određenoj harmoniji među stvarima, ili pod okriljem vanredno pronicljivog providenja, vrše samo delo svoje uzajamne koristi, opšte koristi, interesa celine.

U času kad se rastajemo sa ovom oblašću prostoga prometa ili robne razmene, iz koje vulgarni pristaša slobodne trgovine uzima gledišta, pojmove i merilo za svoje sudenje o društvu kapitala i najamnog rada, izgleda da se fizionomija naših dramatis personae u nečem menja. Bivši vlasnik novca ide napred kao kapitalista, za njim ide vlasnik radne snage kao njegov radnik; prvi se značajno smeška i hita na posao, dok drugi ide plašljivo, opirući se, kao neko koji je na tržište izneo vlastitu kožu pa sad nema šta očekivati osim — štavionice!

^{1*} »Ulaz dozvoljen samo zaposlenima«.

Treći odeljak

Proizvođenje apsolutnog viška vrednosti

GLAVA PETA

Proces rada i proces oplodavanja vrednosti

1. Proces rada

Upotrebljavanje radne snage jeste sam rad. Kupac radne snage troši je na taj način što njen prodavac radi za njega. Time njen prodavac postaje actu^{1*} delujućom radnom snagom, postaje radnik, što je ranije bio samo potentia^{2*}. Da bi kapitalista predstavio radnikov rad u robama, mora ga pre svega predstaviti u upotrebnim vrednostima, u stvarima koje služe zadovoljavanju ma kojih potreba. Dakle, ono što on daje radniku da izradi jeste kakva naročita upotrebna vrednost, određen artikal. Opšta priroda proizvodnje upotrebnih vrednosti ili dobara ne menja se time što se događa za kapitalistu i pod njegovom kontrolom. Zato proces rada moramo prvo da razmatramo nezavisno ma od kojeg određenog društvenog oblika.

Rad je pre svega proces između čoveka i prirode, proces u kome čovek svojom sopstvenom aktivnošću omogućuje, reguliše i nadzire svoju razmenu materije s prirodom. Prema prirodnoj materiji on sam istupa kao prirodna sila. On pokreće prirodne snage svoga tela, ruke i noge, glavu i šaku da bi prirodnu materiju prilagodio sebi u obliku upotrebljivom za njegov život. Time što ovim kretanjem deluje na prirodu izvan sebe i menja je, on ujedno menja i svoju sopstvenu prirodu. On razvija snage koje u njoj dremaju, i potčinjava njihovu igru svojoj vlasti. Ne radi se ovde o prvim životinjskim instinktivnim oblicima rada. Ono stanje kad se ljudski rad još nije bio otresao prvog nagonskog oblika daleko je zaostalo u maglama prastarih vremena za stanjem kad radnik istupa na robnom tržištu kao prodavac sopstvene radne snage. Mi pretpostavljamo rad u obliku kakav je svojstven samo čoveku. Pauk vrši operacije slične tkačevim, a gradnjom svojih voštanih komora pčela postiduje nekog ljudskog graditelja. Ali što unapred odvaja i najgorega graditelja od najbolje pčele jeste da je on svoju komoru izgradio u glavi pre no što će je izgraditi u vosku. Na

1* stvarno — 2* mogućnost

završetku procesa rada izlazi rezultat kakav je na početku procesa već postojao u radnikovoj zamisli, dakle ideelno. Ne postiže on samo promenu oblika prirodnih stvari; on u njima ujedno ostvaruje i svoju svrhu koja mu je poznata, koja poput zakona određuje put i način njegovog radenja, i kojoj mora da potčini svoju volju. A ovo potčinjavanje nije usamljen čin. Pored naprezanja organa koji rade, traži se za sve vreme trajanja rada i svrsishodna volja, koja se očituje kao pažnja, i to tim više što radnika manje bude privlačila sadržina samog rada i način njegovog izvođenja, dakle što manje on bude uživao u radu kao u igri svojih sopstvenih telesnih i duhovnih sila.

Prosti momenti procesa rada jesu svrsishodna delatnost ili sam rad, njegov predmet i njegovo sredstvo.

Zemlja (ekonomski se tu računa i voda), onakva kakva čoveka prvobitno snabdeva provijantom, gotovim životnim sredstvima¹, postoji bez njegovog sadejstva kao opšti predmet čovekovog rada. Sve stvari koje rad samo odvaja od njihove neposredne spojenosti sa celinom zemlje jesu predmeti za rad zatečeni u prirodi. Tako je s ribom, koju hvatamo i rastavljamo od vode, njenog životnog elementa, tako je s drvetom, koje obaramo u prašumi, s rudom, koju odlamamo od njene žice. Ali ako je predmet rada ranijim radom već tako reći pročišćen, onda ga zovemo sirovinom, npr. već odlomljenu rudu koju ćemo ispirati. Svaka je sirovina predmet rada, ali svaki predmet rada nije sirovina. Predmet rada samo je onda sirovina ako je već pretrpeo kakvu izmenu putem rada.

Sredstvo za rad jeste stvar ili skup stvari koje radnik stavlja između sebe i predmeta rada i koje mu služe kao sprovodnici njegove delatnosti na tom predmetu. On iskorišćava mehanička, fizička i hemijska svojstva stvari da bi, shodno svrsi koju je sebi postavio, njima kao silama delovao na druge stvari.² Predmet koji radnik neposredno dohvata,—ako izuzmemo prisvajanje gotovih životnih sredstava, npr. plodova, pri čemu mu kao sredstva za rad služe jedino sopstveni telesni organi,—nije predmet rada, već sredstvo za rad. Na ovaj način pretvara on stvari date od prirode u organe svoje delatnosti, u organe koje dodaje svojim sopstvenim telesnim organima, produžujući svoje

¹ «Ono što sama priroda stihijski daje, škrtu je i potpuno nezavisno od ljudi. Otuda nam se čini kao da nam ga priroda daje sa istom namerom kao što ljudi daju kome mladom čoveku malu svotu da mu omoguće da radi i steče imanje.» (James Steuart, *Principles of Political Economy*, izd. Dublin 1770, sv. I, str. 116.)

² «Koliko je lukav, um je toliko i moćan. Lukavost se uopšte sastoji u posrednoj delatnosti koja, ostavljajući da predmeti utiču jedan na drugi shodno svojoj vlastitoj prirodi i da deluju jedan na drugi, ipak ostvaruje samo svoju svrhu, a da se sama neposredno ne meša u taj proces.» (Hegel, *Enzyklopädie. Erster Teil. Die Logik*, Berlin 1840, str. 382.)

prirodno telo uprkos *Bibliji*. Kao što mu je prvobitni magacin za provijant, zemlja mu je i prvobitni arsenal sredstava za rad. Ona mu pruža, npr., kamen, kojim se on baca, kojim tre, pritiskuje, seče itd. I sama zemlja je sredstvo za rad, ali da bi ona služila kao sredstvo za rad u zemljoradnji, potreban je opet čitav niz drugih sredstava za rad i relativno već jako razvijena radna snaga.³ Čim se uopšte proces rada makar malo razvio, već su mu potrebna obrađena sredstva za rad. U najstarijim pećinama u kojima su ljudi živeli nalazimo kamene alate i oružje. Pored obrađena kamena, drveta, kostiju i školjaka, glavnu ulogu sredstva za rad igra u početku čovekove istorije pripitomljena životinja, dakle životinja već izmenjena radom, odgajena.⁴ Upotrebljavanje i stvaranje sredstava za rad, mada je u klici osobina i nekih životinjskih vrsta, daju specifično obeležje procesu ljudskog rada, zbog čega Franklin definiše čoveka kao »a toolmaking animal«, kao životinju koja pravi alate. Istu važnost koju za upoznavanje organizacije iščezlih životinjskih vrsta ima građa ostataka kostiju, imaju i ostaci sredstava za rad za ocenjivanje iščezlih ekonomskih društvenih formacija. Ekonomске epohe ne razlikuju se po onome šta se pravi, nego po tome kako se pravi, kojim sredstvima za rad.⁵ Sredstva za rad ne samo da su merilo za stupnjeve razvitka čovekove radne snage, već nam otkrivaju i društvene odnose u kojima se radi. Među samim sredstvima za rad pružaju nam mehanička sredstva, koja ukupno možemo nazvati kosturom i mišićnim sistemom proizvodnje, daleko presudnija obeležja za karakter izvesne društvene epohe proizvodnje negoli sredstva koja služe samo za čuvanje predmeta rada i koja ukupno možemo uopšte označiti kao sistem sudova proizvodnje, kao što su, npr., cevi, bačve, kotarice, krčazi itd. Ova sredstva igraju značajnu ulogu tek u hemijskoj proizvodnji.^{5a}

Pored stvari koje omogućavaju delovanje rada na predmet rada, i stoga na ovaj ili onaj način služe kao sprovodnice delatnosti, spadaju u sredstva procesa rada, u širem smislu, i svi materijalni uslovi koji su uopšte nužni da bi se proces izvršio. Ovi ne ulaze u nj neposredno,

³ U inače bednom spisu *Théorie de l'Économie Politique*, Paris 1815, Ganilh zgodno reda, nasuprot fiziokratima, veliki niz procesa rada koji su pretpostavka za zemljoradnju u užem smislu.

⁴ U *Réflexions sur la Formation et la Distribution des Richesses* (1766), Turgot dobro razlaže važnost pripitomljene životinje za početke kulture.

⁵ Od svih stvari, prave luksuzne robe imaju najmanje značaja za tehnološko upoređivanje raznih epoha proizvodnje.

^{5a} Primedba uz drugo izdanje. — Ma koliko da dosadašnja istorijska nauka malo poznaje razvitak materijalne proizvodnje, dakle osnovicu čitavog društvenog života, a stoga i čitave prave istorije, ipak su istoričari bar preistorijsko doba podelili na osnovu prirodnačkih, a ne takozvanih istorijskih istraživanja — na kameno, bronzano i gvozdeno doba, prema materijalu alata i oružja.

ali se on bez njih ili nikako ne može izvršiti, ili se pak može izvršiti samo nepotpuno. Opšte sredstvo za rad ove vrste opet je sama zemlja; jer ona daje radniku locus standi^{1*}, a njegovom procesu polje delatnosti (field of employment). Inače, već radom dobijena sredstva za rad ove vrste, jesu, npr., radionice, kanali, putevi itd.

Čovekova delatnost u procesu rada izaziva, dakle, pomoću sredstava za rad, promenu na predmetu rada, promenu koja se unapred postavlja kao svrha. Proces se gasi u proizvodu. Njegov je proizvod neka upotrebna vrednost, neka prirodna materija koju je čovek, menjajući joj oblik, prilagodio svojim potrebama. Rad se spojio sa svojim predmetom. On se opredmetio, a predmet je obrađen. Što se na strani radnika ispoljavalo kao kretanje, očituje se sada na strani proizvoda kao svojstvo mirovanja, kao postojanje. On je preo, a proizvod je preda.

Ako čitav proces posmatramo sa stanovišta njegovog rezultata, proizvoda, onda se oboje, i sredstvo za rad i predmet rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju⁶, a sam rad kao proizvođan rad.⁷

Ako neka upotrebna vrednost izlazi iz procesa rada kao proizvod, druge upotrebne vrednosti, proizvodi ranijih procesa rada, ulaze u nj kao sredstva za proizvodnju. Ista upotrebna vrednost koja je proizvod jednog rada sačinjava sredstvo za proizvodnju u drugom radu. Zato proizvodi nisu samo rezultat, već ujedno i uslovi za proces rada.

Izuzev ekstraktivnu industriju, koja predmete svoga rada nalazi gotove u prirodi, kao rudarstvo, lov, ribarstvo itd. (zemljoradnja samo u prvom stepenu, kad krči dotle neobrađivano tlo), sve industrijske grane obrađuju predmete koji su sirovina, tj. predmete već pročišćene radom, koji su i sami proizvod rada. Tako je, npr., sa semenom u zemljoradnji. Životinje i biljke, koje se obično smatraju za prirodne proizvode, nisu u svom sadašnjem obliku proizvodi samo možda prošlogodišnjeg rada, već proizvodi preobražaja koji se pod čovekovim nadziranjem i posredstvom njegova rada vršio postupno kroz mnoge generacije. A što se tiče naročito sredstava za rad, ogromna njihova većina pokazuje i najpovršnijem gledaoću tragove prošlog rada.

Sirovina može sačinjavati glavnu supstanciju nekog proizvoda, a može da uđe u njegovo stvaranje i kao isključivo pomoćna materija. Sredstvo za rad troši pomoćnu materiju, kao parna mašina ugallj, točak ulje, tegleći konj seno, ili se pomoćna materija dodaje sirovini

⁶ Na primer, izgleda čudno nazvati sredstvom za proizvodnju u ribolovu ribu koja još nije uhvaćena. Ali dosad još nije pronađena veština da se ribe ulove u vodama gde ih nema.

⁷ Ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta prostog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički proces proizvodnje.

^{1*} mesto na kome stoji

da bi na njoj proizvela kakvu materijalnu promenu, kao što se hlor dodaje nebeljenom platnu, ugalj železu, boja vuni itd., ili pomoćna materija služi da bi se sam rad mogao izvoditi, kao, npr., materije koje se upotrebljavaju za osvetljavanje i grejanje radionice. Razlika između glavne i pomoćne materije iščezava u pravoj hemijskoj proizvodnji, jer se tu nijedna od upotrebljenih sirovina više ne javlja kao supstanacija proizvoda.⁸

Pošto svaka stvar ima mnoge osobine, te je stoga moguće da se različito iskorišćava, to i jedan isti proizvod može da bude sirovina za veoma različite procese rada. Žito je, npr., sirovina za mlinara, fabrikanta skroba, pekača rakije, odgajivača stoke itd. Kao seme, ono je sirovina i za proizvodnju njega samog. Tako i ugalj izlazi iz rudarske industrije kao proizvod, a ulazi u nju kao sredstvo za proizvodnju.

Jedan isti proizvod može u istom procesu rada da služi i kao sredstvo za rad i kao sirovina. Na primer, u tovljenju stoke, gde je obradivana sirovina, stoka, ujedno i sredstvo za spravljanje gnojiva.

Neki proizvod koji već ima oblik gotov za potrošnju može ponovo da postane sirovinom za neki drugi proizvod, kao grožđe za vino. Ili pak, rad otura od sebe proizvod u oblicima u kakvim je upotrebljiv opet samo kao sirovina. Sirovina u ovom stanju zove se polufabrikat, a bolje bi joj priličilo ime stupnjevani fabrikat, kao, npr., pamuk, konac, pređa itd. Moguće je da prvobitna sirovina, mada je već i sama proizvod, mora da prođe kroz čitavu skalu raznih procesa i da u njima stalno nanovo funkcionise kao sirovina u stalno menjanom obliku, sve do poslednjeg procesa rada koji će je oturiti od sebe kao gotovo životno sredstvo ili gotovo sredstvo za rad.

Vidimo, dakle, ovo: hoće li se neka upotrebnost vrednost javiti kao sirovina, kao sredstvo za rad ili kao proizvod, zavisi potpuno od njene određene funkcije u procesu rada, od mesta koje u njemu zauzima, a s mestom se menjaju i njena određenja.

Zbog toga, ulazeći u nove procese rada kao sredstva za proizvodnju, proizvodi gube karakter proizvoda. Oni funkcionisu još samo kao materijalni faktori živog rada. Za prelca je vreteno samo sredstvo kojim prede, lan samo predmet koji on upreda. Svakako, bez prediva i bez vretena ne može se prestati. Zbog toga se kad se počinje pređenje pretpostavlja da se ovi proizvodi nalaze^{1*} na licu mesta. Ali što su lan i vreteno proizvodi prošlog rada, za sam ovaj proces isto je toliko svejedno koliko je za čin hranjenja svejedno što je hleb proizvod proš-

⁸ Storch razlikuje sirovinu u užem smislu, kao «matière», od pomoćnih materija, «matériaux»^[65]; Cherbuliez označuje pomoćne materije kao «matières instrumentales».^[66]

^{1*} U 4. izdanju: »ovaj proizvod nalazi«.

log rada seljakovog, mlinarevog, hlebarevog itd. Naprotiv. Ako u procesu rada sredstva za rad istaknu svoj karakter proizvoda prošlog rada, čine to samo svojim nedostacima. Nož koji ne seče, pređa koja se stalno kida itd. živo podsećaju na nožara *A* i na prelca *E*. Na savršenom proizvodu ne vidi se da su njegove upotrebne osobine dobijene prošlim radom.

Mašina koja ne služi u procesu rada beskorisna je. Osim toga, ona pada pod razornu moć prirodnog menjanja materije. Železo rđa, drvo trune. Pređa koja se ne izatka ili ne isplete, propali je pamuk. Živi rad mora te stvari dohvatiti, probuditi iz mrtvih i pretvoriti ih iz samo mogućih u stvarne i delotvorne upotrebne vrednosti. Istina, oblizivane plamenom rada koji ih je telesno prisvojio, nadahnute njime za svoje svrsishodne i profesionalne funkcije u njegovom procesu, one se takode troše, ali se troše svrsishodno, kao elementi stvaranja novih upotrebni vrednosti, novih proizvoda, sposobnih da kao životna sredstva uđu u individualnu potrošnju ili kao sredstva za proizvodnju u nov proces rada.

Prema tome, dok postojeći proizvodi nisu samo rezultat, nego su i uslovi za postojanje procesa rada, dotle je, s druge strane, njihovo ubacivanje u njega, dakle njihov doticaj sa živim radom, jedino sredstvo da se ti proizvodi prošlog rada održe i realizuju kao upotrebne vrednosti.

Rad troši svoje materijalne elemente, svoj predmet i svoje sredstvo, jede ih; on je, dakle, proces potrošnje. Ova se proizvodna potrošnja razlikuje od individualne potrošnje time što ova druga troši proizvode kao životna sredstva žive individue, dok ih prva troši kao životna sredstva rada, dejstvujuće radne snage individue. Zbog toga je proizvod individualne potrošnje sam potrošač, a rezultat proizvodne potrošnje proizvod koji se razlikuje od potrošača.

Ukoliko su njegovo sredstvo i njegov predmet već i sami proizvodi, rad troši proizvode da bi stvarao proizvode, ili troši proizvode kao sredstva za proizvođenje proizvoda. Ali pošto se proces rada prvobitno zbiva samo između čoveka i zemlje koja postoji i bez njegove saradnje, to u njemu služe i takva sredstva za proizvodnju koja postoje od prirode, koja ne predstavljaju spoj prirodne materije i ljudskog rada.

Proces rada, kako smo ga prikazali u njegovim jednostavnim i apstraktnim momentima, svrsishodna je delatnost radi izrađivanja upotrebni vrednosti, radi prisvajanja prirodnih stvari za ljudske potrebe, opšti uslov za razmenu materije između čoveka i prirode, većin prirodni uslov ljudskog života i zato nezavisan od ma kojega oblika toga života, štaviše podjednako svojstven svima oblicima ljudskog društva. Zato nam nije ni bilo potrebno da radnika prikazemo u odnosu prema drugim radnicima. Za nas je bilo dovoljno uzeti čoveka i njegov rad na jednoj strani, a prirodu i njene materije na drugoj. Kao god što po ukusu pšenice nećemo poznati ko ju je odgajio, tako

ni po procesu rada ne vidimo pod kojim se uslovima on vrši, da li pod brutalnim korbáčem nadzornika robova, ili pod bojažljivim okom kapitaliste, da li ga vrši Cincinat obrađujući nekoliko jugera^{1*} svoje zemlje, ili divljak, koji zverku ubija kamenom.⁹

Vratimo se našem kapitalisti in spe^{2*}. Bili smo ga ostavili kad je na robnom tržištu kupio sve faktore potrebne za proces rada: materijalne faktore ili sredstva za proizvodnju, i lični faktor ili radnu snagu. Bistrim okom poznavao je za svoj naročiti posao, predenje, izradu čizama itd., pogodna sredstva za proizvodnju i radne snage. Naš kapitalista, dakle, prionuo je da troši robu koju je kupio, radnu snagu; tj. on pušta da nosilac te radne snage, radnik, svojim radom troši sredstva za proizvodnju. Naravno da se opšta priroda procesa rada ne menja time što ga radnik vrši za kapitalistu umesto za sebe sama. Ali intervencija kapitaliste ne može u prvi mah da izmeni ni određeni način pravljenja čizama ili predenja prede. U prvi mah on mora da uzima radnu snagu onakvu kakvu je nalazi na tržištu pa, dakle, i njen rad onakav kakav potiče iz vremena kad još nije bilo kapitalista. Preobražaj samog načina proizvodnje potčinjavanjem rada kapitalu može nastupiti tek kasnije, pa ga tek kasnije možemo i posmatrati.

Kao proces potrošnje radne snage od strane kapitaliste, proces rada pokazuje dve osobene pojave.

Radnik radi pod nadzorom kapitaliste kome njegov rad pripada. Kapitalista pazi da se rad obavlja u redu i da se sredstva za proizvodnju upotrebljavaju svrsishodno, dakle da se sirovina ne rasipa i da se oruđe za rad štedi, tj. da se troši samo onoliko koliko nužno zahteva njegova upotreba u radu.

A drugo: proizvod je svojina kapitaliste, ne neposrednog proizvođača, radnika. Kapitalista plaća, recimo, dnevnu vrednost radne snage. Dakle, njena upotreba mu pripada za jedan dan, kao i upotreba svake druge robe, npr. konja, kad ga uzme pod najam za jedan dan. Upotreba robe pripada njenom kupcu, a vlasnik radne snage dajući svoj rad daje uistinu samo upotrebnu vrednost koju je prodao. Od trenutka kad je ušao u kapitalistovu radionicu pripala je kapitalisti i upotrebna vrednost njegove radne snage, dakle njena upotreba, rad. Kupivši radnu snagu, kapitalista je mrtvim elementima za obra-

⁹ Valjda je iz tog najlogičnijeg razloga pukovnik Torrens otkrio da kapital vodi poreklo od — divljakovog kamena. «U prvom kamenu koji je divljak bacio na gonjenu zver, u prvom štapu koji je dohvatio da skinje s drveta plod koji rukama nije mogao dohvatiti, vidimo prisvajanje izvesnog artikla u svrhu sticanja nekog drugog, i na ovaj način otkrivamo—poreklo kapitala.» (R. Torrens, *An Essay on the Production of Wealth etc.*, str. 70, 71.) Verovatno se ovim prvim štapom dade objasniti i zašto u engleskom reč «stock» znači štap i kapital.

^{1*} jutara — ^{2*} čoveku koji hoće da postane kapitalista, budućem kapitalisti

zovanje proizvoda, koji takođe njemu pripadaju, pripojio sam rad kao živ kvasac. S njegovog gledišta, proces rada samo je potrošnja robe radne snage koju je kupio, ali koju može da troši samo ako joj doda sredstva za proizvodnju. Proces rada proces je među stvarima koje je kapitalista kupio, među stvarima koje njemu pripadaju. Stoga njemu pripada i sav proizvod toga procesa, baš kao i proizvod procesa vrenja u njegovom vinskom podrumu.¹⁰

2. Proces oplodavanja vrednosti

Proizvod — svojina kapitaliste — upotrebna je vrednost, preda, čizme itd. Ali, mada čizme u neku ruku čine temelj društvenog napretka, a naš je kapitalista odlučan naprednjak, on ipak ne izrađuje čizme čizama radi. Uopšte, u robnoj proizvodnji upotrebna vrednost nije stvar qu'on aime pour lui-même^{1*}. Tu se upotrebne vrednosti uopšte proizvode samo zato što su i ukoliko su materijalna podloga, nosioci razmenske vrednosti. A našem je kapitalisti stalo do dvoga. Prvo, on hoće da proizvodi upotrebnu vrednost koja ima razmensku vrednost, artikal namenjen prodaji, robu. A drugo, hoće da proizvodi robu čija je vrednost veća od zbira vrednosti roba koje se zahtevaju za njenu proizvodnju, sredstava za proizvodnju i radne snage, za koje je na robnom tržištu predujmio svoje lepe novce. On hoće da proizvodi ne samo upotrebnu vrednost nego i robu, ne samo upotrebnu vrednost nego i vrednost, i ne samo vrednost nego i višak vrednosti.

I doista, pošto se ovde radi o robnoj proizvodnji, očigledno je da smo dosad posmatrali samo jednu stranu procesa. Kao što je sama roba jedinstvo upotrebne vrednosti i vrednosti, tako i proces njene

¹⁰ »Proizvodi se prisvajaju pre no što se pretvore u kapital; ovo pretvaranje ne može da ih oslobodi tog prisvajanja.« (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté*, izd. Paris 1841, str. 53, 54.) »Time što svoj rad prodaje za izvesnu količinu životnih sredstava (approvisionnement), proleter se potpuno odriče svakog udela u proizvodu. Prisvajanje proizvoda ostaje isto kao i ranije; pomenutim sporazumom ono nije niukoliko izmenjeno. Proizvod pripada isključivo kapitalisti koji je dao sirovine i approvisionnement. Ovo je stroga posledica zakona prisvajanja, čiji je temeljni princip bio suprotan, naime da svaki radnik ima isključivo pravo svojine na svoj proizvod.« (Isto, str. 58.) »Kad radnici rade za najamninu, kapitalista je vlasnik ne samo kapitala« (ovde misli na sredstva za proizvodnju), »nego i rada (of the labour also). Ako pojmom kapitala, kako se to obično čini, obuhvatimo i najamninu koja se plaća radnicima, onda je besmisleno govoriti o radu odvojeno od kapitala. U tome smislu reč kapital sadrži oboje, i kapital i rad.« (James Mill, *Elements of Political Economy etc.*, str. 70, 71.)

^{1*} koju vole radi nje same

proizvodnje mora biti jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti.

Ispitajmo sad proces proizvodnje i kao proces stvaranja vrednosti.

Znamo da je vrednost svake robe određena količinom rada materijalizovanog u njenoj upotrebnoj vrednosti, radnim vremenom potrebnim društvu za njeno proizvođenje. Ovo važi i za proizvod koji naš kapitalista dobija kao rezultat procesa rada. Prvo imamo, dakle, da izračunamo rad opredmećen u tom proizvodu.

Neka to bude, na primer, pređa.

Za proizvođenje pređe bila je potrebna prvo njena sirovina, recimo 10 funti pamuka. Vrednost samog pamuka nemamo rašta ispitivati, jer pamuk je kapitalista kupio na tržištu po njegovoj vrednosti, recimo za 10 šilinga. Rad koji se zahteva za proizvodnju pamuka već je u ceni pamuka predstavljen kao opšti društveni rad. Zatim ćemo uzeti da u obradi pamuka utrošena masa vretena, koja neka nam bude predstavnik svih drugih upotrebljenih sredstava za rad, ima vrednost od 2 šilinga. Ako je masa zlata od 12 šilinga proizvod od 24 radna časa, ili dva radna dana, onda na prvom mestu izlazi da su u pređi opredmećena dva radna dana.

Okolnost da je pamuk izmenio oblik i da je utrošene mase vretena potpuno nestalo, ne treba da nas zbunjuje. Po opštem zakonu vrednosti, ako je vrednost 40 funti pređe jednaka vrednosti 40 funti pamuka više vrednost jednog vretena, tj. ako je potrebno isto radno vreme da se proizvedu obe strane ove jednačine, onda će, recimo, i 10 funti pređe biti ekvivalent za 10 funti pamuka i $\frac{1}{4}$ vretena. U tome slučaju isto radno vreme predstavlja se jedanput u upotrebnoj vrednosti pređi, drugi put u upotrebnim vrednostima pamuku i vretenu. Vrednosti je, dakle, svejedno da li se javlja u pređi, vretenu ili pamuku. Što vreteno i pamuk, umesto da mirno leže jedno pokraj drugoga, stupaju u procesu pređenja među sobom u vezu koja menja njihove upotrebne oblike i pretvara ih u pređu, dodiruje njihovu vrednost isto toliko malo kao da su prosto bili razmenjeni za neki ekvivalent pređe.

Radno vreme potrebno za proizvodnju pamuka deo je radnog vremena potrebnog za proizvodnju pređe za koju je pamuk sirovina, te se zbog toga sadrži u pređi. Isto je i s radnim vremenom potrebnim za proizvodnju one mase vretena bez čijeg se utroška ili potrošnje pamuk ne može ispresti.¹¹

Prema tome, ukoliko dolazi u obzir vrednost pređe, dakle radno vreme potrebno za njenu proizvodnju, mogu se različiti odvojeni procesi rada, rastavljeni po vremenu i mestu, a kroz koje se mora

¹¹ • Uticaja na određivanje vrednosti robâ nema samo rad koji je na njih neposredno utrošen, nego i rad utrošen na oruda, alate i zgrade, koji su potporniji toga rada. • (Ricardo, *The Principles of Political Economy*, str. 16.)

proći da bi se proizveli sam pamuk i potrošena masa vretena i da se naposletku iz pamuka i vretena načini pređa, smatrati kao različne uzastopne faze jednog istog procesa rada. Sav rad sadržan u pređi prošli je rad. Što je radno vreme koje je potrebno za proizvodnju elemenata od kojih je ona stvorena prošlo ranije, što stoji u davno prošlom vremenu, dok je, naprotiv, rad koji je neposredno utrošen u završnom procesu, u pređenju, bliži sadašnjem, te stoji u prošlom vremenu, ta okolnost je potpuno bez značaja. Treba li za građenje kakve kuće izvesna masa rada, recimo 30 radnih dana, onda se na celokupnoj količini radnog vremena pripojenog kući ne menja ništa time što je trideseti radni dan ušao u proizvodnju 29 dana posle prvog. I tako možemo potpuno uzeti kao da je radno vreme sadržano u materijalu za rad i u sredstvu za rad utrošeno samo u jednom ranijem stadijumu procesa pređenja, pre rada koji je na kraju dodat u obliku pređenja.

Vrednosti sredstava za proizvodnju, pamuka i vretena, izražene cenom od 12 šilinga, čine, dakle, sastavne delove vrednosti pređe, ili vrednosti proizvoda.

Samo, moraju biti ispunjena dva uslova. Prvo, pamuk i vreteno morali su stvarno poslužiti za proizvodnju neke upotrebne vrednosti. U našem slučaju, morala je iz njih postati pređa. Vrednosti je svejedno koja će je upotrebna vrednost nositi, ali je neka upotrebna vrednost mora nositi. Druga je pretpostavka da je bilo upotrebljeno samo ono radno vreme koje je pod datim društvenim uslovima proizvodnje potrebno. Dakle, ako je za ispredanje 1 funte pređe potrebna samo 1 funta pamuka, onda se u stvaranje 1 funte pređe sme utrošiti samo 1 funta pamuka. Isto je i s vretenima. Dođu li kapitalisti hirevi da umesto železnih upotrebi zlatna vretena, ipak će u vrednosti pređe važiti samo društveno potrebni rad, tj. radno vreme potrebno za proizvodnju železnih vretena.

Sad znamo koliki deo vrednosti pređe sačinjavaju sredstva za proizvodnju, pamuk i vreteno. On iznosi 12 šilinga, ili ovaploćenje dva radna dana. A sad se postavlja pitanje šta je sa onim delom vrednosti koji rad samog prelca dodaje pamuku.

Ovaj rad moramo sada posmatrati sa sasvim drugog stanovišta negoli za vreme procesa rada. Tamo se radilo o svrsishodnoj delatnosti pretvaranja pamuka u pređu. Što je rad svrsishodniji, to je pređa bolja, ako uzmemo da su sve druge okolnosti ostale jednake. Prelčev se rad specifično razlikovao od drugih proizvodnih radova, i ova se različnost očitovala subjektivno i objektivno u posebnoj svrsi pređenja, u posebnom načinu njegovog operisanja, u posebnoj prirodi njegovih sredstava za proizvodnju i u posebnoj upotrebnoj vrednosti njegova proizvoda. Pamuk i vretena služe kao životna sredstva prelačkog rada, ali se njima ne mogu načiniti izolučeni topovi. Nasuprot tome, ukoliko stvara vrednost, tj. ukoliko je izvor vrednosti, prelčev se rad ni po čemu ne razlikuje od rada bušača topa, ili, što nas se ovde više

tiče, od radova sadioca pamuka i vretenara, ostvarenih u sredstvima za proizvodnju pređe. Jedino zbog ove istovetnosti mogu gajenje pamuka, pravljenje vretena i pređenje sačinjavati delove iste ukupne vrednosti, vrednosti pređe, koji se razlikuju samo kvantitativno. Sad se ovde više ne radi o kvalitetu, osobini ni sadržini rada, već jedino još o njegovoj količini, a ovu treba prosto brojati. Pretpostavicemo da je prelački rad prost rad, prosečan društveni rad. Docnije ćemo videti da suprotna pretpostavka ni u čemu ne menja stvar.

Za vreme procesa rada rad se neprekidno preobraća iz oblika nemira u oblik stanja, iz oblika kretanja u oblik predmetnosti. Na završetku jednoga časa kretanje pređenja predstavlja se u izvesnoj količini pređe, dakle u pamuku se opredmetila izvesna količina rada, jedan radni čas. Kažemo radni čas, tj. jednočasovni utrošak prelčeve životne snage, jer ovde prelački rad ima važnosti samo ukoliko je trošenje radne snage, a ne ukoliko je specifičan rad na pređenju.

A sad, od odlučne je važnosti da se za vreme trajanja toga procesa, tj. pretvaranja pamuka u pređu, utroši samo društveno potrebno radno vreme. Ako se pod normalnim, tj. prosečnim društvenim uslovima proizvodnje, a funti pamuka mora za 1 radni čas pretvoriti u b funti pređe, onda kao radni dan od 12 časova važi samo onaj radni dan koji $12 \times a$ funti pamuka pretvori u $12 \times b$ funti pređe. Jer jedino društveno potrebno radno vreme važi kao vreme koje stvara vrednost.

Kao i sam rad, tako se ovde i sirovina i proizvod pokazuju u sasvim drukčijoj svetlosti negoli sa stanovišta samog procesa rada. Ovde sirovina važi samo kao upijač izvesne količine rada. Ovim upijanjem ona se stvarno pretvara u pređu, jer se radna snaga utrošila u obliku pređenja i pripojila njoj. Ali je proizvod, pređa, sada još samo merilo za rad koji je pamuk upio. Ako se za 1 čas uprede $1\frac{2}{3}$ funte pamuka, odnosno ako se pretvori u $1\frac{2}{3}$ funte pređe, onda 10 funti pređe označuju 6 upijenih radnih časova. Određene, iskustvom utvrđene količine proizvoda predstavljaju sada jedino određene količine rada, određenu masu ščvrnutog radnog vremena. One su još samo ovaploćenje jednog časa, dva časa, jednog dana društvenog rada.

Što je rad bio prelački, njegov materijal pamuk, a proizvod pređa, ovde je isto tako svejedno kao što je svejedno što je sam predmet rada već proizvod, dakle sirovina. Da je radnik umesto u predionici bio uposlen u ugljenokopu, predmet rada, uglaj, bio bi dat od prirode. Pa ipak bi određena količina uglja odlomljenog od sloja, recimo jedna centa, predstavljala određenu količinu upijenog rada.

Pri prodaji radne snage bili smo uzeli da joj je dnevna vrednost = 3 šilinga, i da je u ta 3 šilinga oličeno 6 časova rada, dakle da je tolika količina rada potrebna da se proizvede prosečna suma svakodnevnih radnikovih životnih sredstava. A sad, ako naš prelac za 1 radni čas pretvori $1\frac{2}{3}$ funte pamuka u $1\frac{2}{3}$ funte pređe¹², onda će za 6 časova

¹² Brojevi su ovde sasvim proizvoljni.

pretvoriti 10 funti pamuka u 10 funti prede. Znači da za trajanja procesa pređenja pamuk upije 6 radnih časova. Pošto se ovo radno vreme predstavlja u količini zlata od 3 šilinga, to se samim pređenjem dodaje pamuku vrednost od 3 šilinga.

Pogledajmo sad ukupnu vrednost proizvoda, 10 funti prede. U njima su opredmećena $2\frac{1}{2}$ radna dana, 2 dana sadržana u pamuku i vretenskoj masi, a $\frac{1}{2}$ dana rada upijenog za vreme procesa pređenja. Isto radno vreme predstavljeno je zlatnom masom od 15 šilinga. Cena koja odgovara vrednosti 10 funti prede iznosi, dakle, 15 šilinga, cena 1 funte prede 1 šiling i 6 pensa.

Naš kapitalista se zabezaknuo. Vrednost proizvoda ravna je vrednosti predujmljenog kapitala. Predujmljena se vrednost nije oplodila, nije proizvela višak vrednosti, novac se, dakle, nije pretvorio u kapital. Cena 10 funti prede iznosi 15 šilinga, a 15 šilinga bilo je izdato na robnom tržištu za elemente stvaranja proizvoda, ili, što je isto, za faktore procesa rada: 10 šilinga za pamuk, 2 šilinga za utrošenu vreten-sku masu, 3 šilinga za radnu snagu. Nabujala vrednost prede ne pomaže ništa, jer je njena vrednost samo zbir vrednosti koje su ranije bile raz-deljene na pamuk, vretena i radnu snagu, a ni sada niti ikada ne može višak vrednosti proisticati iz ovako jednostavnog sabiranja postojećih vrednosti.¹³ Sada su se sve ove vrednosti koncentrisale u jednoj stvari, ali one su to bile i u novčanoj sumi od 15 šilinga dok se ova nije ras-parčala kupovanjem triju roba.

Sam po sebi ovaj rezultat ne treba da začudi. Vrednost 1 funte prede jeste 1 šiling i 6 pensa, i zato bi za 10 funti prede naš kapita-lista morao na robnom tržištu da plati 15 šilinga. Bilo da kuću za sebe kupi gotovu na tržištu, bilo da je sam gradi, nijedna mu od ovih radnji neće uvećati novac koji je izdao da bi stekao kuću.

Kapitalista koji se nešto razume u vulgarnoj ekonomiji kazaće, možda, da je svoje novce predujmio u nameri da iz njih načini više novaca. Ali je i put u pakao popločan dobrim namerama, pa je on isto tako mogao imati nameru da pravi novce i bez proizvodnje.¹⁴ On

¹³ Ovo je temeljna postavka na kojoj počiva fiziokratsko učenje o neproizvodnosti svakog nepoljoprivrednog rada, i ono je neoborivo—za ekonomistu od struke. «Ovaj metod da se jednoj robi uračunaju vrednosti raznih drugih roba (npr. platnu troškovi održavanja tkače), tj. da se razne vrednosti tako reći jedna preko druge naslažu na jednu jedinu, čini da ova nabuja za odgovarajući iznos... Izraz s a b i r a n j e vrlo zgodno opisuje način na koji se obrazuje cena proizvoda rada; ova je cena samo zbir raznih utrošenih i sabranih vrednosti; ali sabiranje nije množenje.» (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel etc.*, str. 599.)

¹⁴ Tako je, npr., od 1844. do 1847. izvukao jedan deo svog kapitala iz prozvodnog posla da ga izgubi u špekulacijama na železničkim akcijama. Tako je u vreme američkog građanskog rata zatvarao fabriku i izbacivao fabričke radnike na ulicu da bi igrao na liverpulskej pamučnoj berzi.

preti. Više se neće dati uhvatiti. Ubuduće će robu kupovati gotovu na tržištu umesto da je sam izrađuje. Ali ako sva njegova braća kapitalisti ovako postupaju, gde će onda naći robe na tržištu? A novac ne može jesti. On počinje da drži pridike. Valja imati na umu njegovu uzdržljivost. Mogao je svojih 15 šilinga i proćerdati. Umesto toga, on ih je utrošio proizvodno, načinio je od njih pređu. Ali zato ima pređu mesto griže savesti. Ni za živu glavu ne sme on da padne u ulogu zgrtača blaga, koji nam je pokazao šta ispada iz askeze. A osim toga, gde ničeg nema, i car je bez prava. Ma kolika bila zasluga njegovog odricanja, nema ničega čime bi mu se ono ekstra platilo, pošto je vrednost proizvoda koja izlazi iz procesa jednaka samo sumi robnih vrednosti koje su u nj bile ubačene. Neka se, dakle, umiri time što je vrlina nagrada za vrlinu. Umesto toga, on postaje nasrtljiv. Njemu pređa ne treba. On je nju proizveo radi prodaje. Pa neka je proda, ili što je još jednostavnije, nek ubuduće proizvodi samo stvari za sopstvenu upotrebu; uostalom ovo i jeste recept koji mu je njegov kućni lekar MacCulloch već propisao kao oprobano sredstvo protiv zaraze hiperprodukcije. On se prkosno propinje na stražnje noge. Zar bi radnik u vazduhu, svojim golim udovima, stvarao dela rada, proizvodio robe? Zar mu nije on dao materiju kojom je i u kojoj je jedino i mogao da ovaploti svoj rad? A pošto se najveći deo društva sastoji iz ovakvih golača, zar on nije svojim sredstvima za proizvodnju, svojim pamukom i vretenima, učinio društvu neizmernu uslugu, a zar ne i samom radniku, kojega je povrh toga snabdeo još i životnim sredstvima? Pa zar da on tu uslugu ne uračuna? Ali zar mu radnik nije uslugu vratio pretvorivši pamuk i vretena u pređu? A osim toga, ovde se i ne radi o uslugama.¹⁵ Usluga je samo korisno delovanje neke upotrebne vrednosti bilo robe, bilo rada.¹⁶ A ovde se radi o razmenskoj vrednosti. On je radniku platio vrednost od 3 šilinga. Radnik mu je vratio

¹⁵ »Neka ti pevaju hvale, neka te kite i ukrašavaju . . . Ali ko god uzme više ili bolje (nego što daje) »taj zelenaši. To ne znači svome bližnjemu učiniti uslugu nego štetu, kao što je čine lopovi i razbojnici. Nisu usluga i dobročinstvo prema bližnjem sve što se naziva uslugom i dobročinstvom. Jer preljubnik i preljubnica čine jedno drugom veliku uslugu i zadovoljstvo. Reuter [nemački konjanik] čini veliku uslugu palikući pomažući mu da na drumu pljačka i da ratuje protiv zemlje i naroda. Papisti čine veliku uslugu našima, jer umesto da ih sve bez izuzetka podave, spale i ubiju ili ostave da istrunu u tamnicama, oni neke ostavljaju u životu i teraju ih od kuće ili im uzimaju sve što imaju. I sam sotona čini veliku, ogromnu uslugu svojim slugama . . . Jednom reči, svet je svaki dan pun velikih i divnih usluga i dobročinstava.« (Martin Luther, *An die Pfarrhërrn, wider den Wucher zu predigen etc.*, Wittenberg 1540^[60].)

¹⁶ O ovome sam u *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 14. i dalje primetio: »Shvatljivo je koliko »usluga« kategorija »usluga« (service) mora činiti sorti ekonomista kao što su J.-B. Say i F. Bastiat.«

tačan ekvivalent u vrednosti od 3 šilinga koju je dodao pamuku, vratio mu je vrednost za vrednost. Naš prijatelj, još maločas onoliko ohol na svoj kapital, najedared zauzima skromni stav svoga radnika. Zar nije i on sam radio? Zar nije izveo rad nadgledanja, vrhovnog nadzora nad prelcem? Ne stvara li ovaj njegov rad vrednost? Sam njegov over-looker^{1*} i sam njegov manager^{2*} sležu ramenima. Ali je za to vreme on s veselim osmejkom već povratio svoju staru fizionomiju. Čitavom onom gnjavažom on nas je samo peckao. Ne da on za to ni prebijene pare. Ovakva i slična šuplja vrdanja i blebetanja ostavlja on profesorima političke ekonomije, koji su za ovo naročito plaćeni. On lično praktičan je čovek, koji, istina, ne promisli uvek o svemu što će izvan posla kazati, ali uvek zna šta u poslu čini.

Pogledajmo izblіže. Dnevna vrednost radne snage iznosila je 3 šilinga, jer je u njoj samoj opredmećeno pola radnog dana, tj. jer životna sredstva koja su dnevno potrebna za proizvodnju radne snage staju pola radnog dana. Ali prošli rad koji se nalazi u radnoj snazi, i živi rad koji ona može dati, troškovi njenog dnevnog održanja i njeno dnevno trošenje dve su sasvim različne veličine. Onaj određuje njenu razmensku vrednost, ovaj sačinjava njenu upotrebnu vrednost. Što je polovina radnog dana potrebna da ga za vreme od 24 časa održi u životu, nikako ne sprečava radnika da radi čitav dan. Dakle, vrednost radne snage i njeno iskorišćavanje u procesu rada dve su različne veličine. Ovu razliku u vrednosti imao je kapitalista u vidu kad je kupovao radnu snagu. Njena korisna osobina da pravi pređu ili čizme bila je samo *conditio sine qua non*^{3*}, jer da bi stvorio vrednost rad se mora utrošiti u korisnom obliku. A što je bilo presudno jeste posebna upotrebna vrednost ove robe da bude izvor vrednosti, i to od .više vrednosti no što je sama ima. To je ona posebna usluga koju kapitalista od nje iščekuje. U ovome on postupa po večnim zakonima robne razmene. I doista, prodavac radne snage, kao i prodavac svake druge robe, realizuje njenu razmensku vrednost, a otuđuje njenu upotrebnu vrednost. Onu ne može dobiti ako ovu ne da od sebe. Upotrebna vrednost radne snage, sam rad, ne pripada prodavcu radne snage, kao što ni upotrebna vrednost prodatog ulja ne pripada prodavcu ulja. Vlasnik novca platio je dnevnu vrednost radne snage; stoga njemu pripada njena jednodnevna upotreba, rad preko čitavog dana. Okolnost da dnevno održavanje radne snage staje samo polovinu radnog dana mada radna snaga može da deluje, da radi čitav dan, i što je vrednost koju njena upotreba stvara kroz jedan dan zbog toga dvaput veća od njene vlastite dnevne vrednosti osobita je sreća po kupca, ali nikako nije nepravda prema prodavcu.

Naš kapitalista predvideo je ovaj slučaj koji mu izmamљуje osmeh.^[67] Zbog toga radnik nalazi u radionici sredstva za proizvodnju

1* nadzornik — 2* direktor — 3* neizostavan uslov

potrebna ne samo za šestočasovni, nego za dvanaestočasovni proces rada. Ako je 10 funti pamuka upilo 6 radnih časova i pretvorilo se u 10 funti prede, onda će 20 funti pamuka upiti 12 časova rada i pretvoriti se u 20 funti prede. Pogledajmo proizvod produženoga procesa rada. Sada je u 20 funti prede opredmećeno 5 radnih dana, 4 u utrošenoj masi pamuka i vretena i 1 koji je pamuk upio za vreme procesa predenja. Zlatni izraz 5 radnih dana jeste 30 šilinga, ili 1 £ i 10 šilinga. To je, dakle, cena 20 funti prede. Funta prede staje kao i ranije 1 šiling i 6 pensa. Ali suma vrednosti roba ubačenih u proces iznosila je 27 šilinga. Vrednost prede iznosi 30 šilinga. Vrednost proizvoda narasla je za $\frac{1}{9}$ iznad vrednosti predujmljene u njegovu proizvodnju. Tako se 27 šilinga pretvorilo u 30 šilinga. Oni su doneli višak vrednosti od 3 šilinga. Majstorija je najzad uspela. Novac se pretvorio u kapital.

Svi uslovi problema rešeni su, a zakoni robne razmene niukoliko nisu povređeni. Ekvivalent je razmenjen za ekvivalent. Kao kupac, kapitalista je svaku robu platio po njenoj vrednosti, pamuk, vretensku masu, radnu snagu. Zatim je uradio što čini svaki kupac roba. Potrošio je njihovu upotrebnu vrednost. Proces potrošnje radne snage, koji je ujedno i proces proizvodnje robe, dao je proizvod od 20 funti prede u vrednosti od 30 šilinga. Sad se kapitalista vraća na tržište i prodaje robu kao što je ranije kupovao. Funtu prede prodaje po 1 šiling i 6 pensa, ni paru iznad ni paru ispod njene vrednosti. Pa ipak izvlači iz prometa 3 šilinga više nego što je prvobitno u njega bio ubacio. Čitav ovaj tok, pretvaranje njegova novca u kapital, zbiva se u prometnoj oblasti, i ne zbiva se u njoj. Zbiva se posredstvom prometa, jer je uslovljen kupovinom radne snage na robnom tržištu. Ne zbiva se u prometu, jer ovaj samo uvodi u proces oplodavanja vrednosti koji se zbiva u oblasti proizvodnje. I tako je »tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles«.^[68]

Pretvarajući novac u robe koje služe kao materijalni stvaraoci nekog novog proizvoda, ili kao faktori procesa rada, i prisajedinjujući njihovoj mrtvoj predmetnosti živu radnu snagu, kapitalista pretvara vrednost, prošli, opredmećeni, mrtvi rad u kapital, u vrednost koja se sama oploduje, u čudovište koje ima svoju dušu, koje počinje »raditi« kao da u njemu toplo srce kuca.^[69]

Uporedimo li sad proces stvaranja vrednosti s procesom oplodavanja vrednosti, onda proces oplodavanja vrednosti nije ništa drugo do proces stvaranja vrednosti produžen preko izvesne tačke. Potraje li proces stvaranja vrednosti samo do tačke na kojoj će vrednost radne snage, koju kapitalista plaća, biti nadoknađena novim ekvivalentom, onda je on prost proces stvaranja vrednosti. Potraje li preko te tačke, postaće procesom oplodavanja vrednosti.

Ako zatim uporedimo proces stvaranja vrednosti s procesom rada, onda se ovaj poslednji sastoji u korisnom radu koji stvara upotrebne vrednosti. Ovde se kretanje posmatra kvalitativno, posmatra se njegov poseban način, svrha i sadržina. Isti proces rada prikazuje se u pro-

cesu stvaranja vrednosti samo sa svoje kvantitativne strane. Radi se još jedino o vremenu koje je radu potrebno za njegovo operisanje, ili o trajanju korisnog trošenja radne snage. I robe koje ulaze u proces rada nemaju više značaj funkcionalno određenih, materijalnih faktora svrsishodno aktivne radne snage. One ulaze u račun još samo kao određene količine opredmećenog rada. Bio sadržan u sredstvima za proizvodnju ili bio dodat radnom snagom, rad se računa još samo po svojoj vremenskoj meri. On iznosi toliko i toliko časova, dana itd.

Ali se on računa samo ukoliko je vreme utrošeno u proizvodnje upotrebne vrednosti društveno potrebno. Ovo obuhvata više stvari. Radna snaga mora funkcionisati pod normalnim uslovima. Ako je mašina predilica društveno vladajuće sredstvo za rad u predionici, onda se radnik ne sme metnuti za kolovrat. Namesto pamuka normalne valjanosti ne sme mu se dati bofl koji se svaki čas kida. U oba slučaja on bi utrošio više vremena no što je za proizvodnje jedne funte prede društveno potrebno, a ovaj višak u vremenu ne bi stvorio ni vrednost, ni novac. Međutim, normalni karakter materijalnih faktora rada ne zavisi od radnika, već od kapitaliste. Dalji je uslov normalni karakter same radne snage. U struci u kojoj se upotrebljava, ona mora imati vladajuću prosečnu meru umešnosti, izvežbanosti i brzine. Na tržištu rada naš je kapitalista i kupio radnu snagu normalne valjanosti. Ova se radna snaga mora utrošiti sa običnom prosečnom merom naprežanja, s društveno uobičajenim stepenom intenzivnosti. Na ovo kapitalista pazi s isto toliko strahovanja s koliko i na to da se vreme ne rasipa u neradu. On je radnu snagu kupio za izvestan rok. On nastoji da dobije što je njegovo. Neće da ga potkrajaju. Naposletku — a za ovo isti gospodin ima vlastiti code pénal^{1*} — ne sme biti necelishodnog utroška sirovine i sredstava za rad, jer rasipana sirovina ili sredstva za rad predstavljaju izlišno potrošene količine opredmećenog rada, te se stoga ne računaju i ne ulaze u proizvod stvaranja vrednosti.¹⁷

¹⁷ Ovo je jedna među okolnostima koje poskupljuju proizvodnju zasnovanu na ropstvu. U njoj se, kako su to stari zgodno izrazili, radnik razlikovao samo kao instrumentum vocale^{2*} od životinje, koju su nazivali instrumentum semivocale^{3*}, i od mrtvog alata, koji su nazivali instrumentum mutum^{4*}. Ali on sam čini da i životinja i alat oseće da on nije što su oni, već čovek. Do ponosnog saznanja da se razlikuje od njih on dolazi tim putem što s njima zlo postupa i pustoši ih con amore^{5*}. Zato u ovom načinu proizvodnje važi ekonomsko načelo da se upotrebljavaju samo najgrublja, najglomaznija oruda, ali koja se baš zbog te teške nezgrapnosti ne mogu lako upropastiti. Zbog toga su se, do

1* kazneni zakonik — 2* oruđe koje govori — 3* polunemo oruđe — 4* nemo oruđe — 5* s nasladom

Vidi se: razlika između rada ukoliko stvara upotrebnju vrednost, i istoga rada ukoliko stvara vrednost, razlika koju smo ranije dobili analizom robe, predstavila se sada kao razlika različnih strana procesa proizvodnje.

Kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti, proces proizvodnje je proces proizvodnje roba; kao jedinstvo procesa rada i procesa oplodavanja vrednosti on je kapitalistički proces proizvodnje, kapitalistički oblik robne proizvodnje.

Ranije smo napomenuli da je za proces oplodavanja vrednosti sasvim svejedno da li je rad koji je kapitalista prisvojio prost, prosečan društveni rad, ili je komplikovaniji rad, rad veće specifične težine. Rad koji prema društveno prosečnom radu važi kao viši i komplikovaniji jeste ispoljavanje takve radne snage u koju ulaze veći troškovi obrazovanja, čija proizvodnja staje više radnog vremena, te otuda ima i veću vrednost od proste radne snage. Ako je vrednost te snage viša, to se ona ispoljava i u višem radu i u istim razmacima vremena opredmećuje se u srazmerno višim vrednostima. Ali ma koliko stepena iznosila razlika između prelačkog i juvelirskog rada, onaj komad rada kojim juvelirski radnik nadoknađuje samo vrednost sopstvene radne snage kvalitativno se niukoliko ne razlikuje od dodatnog komada rada kojim stvara višak vrednosti. I u jednom i u drugom slučaju višak vrednosti se stvara samo kvantitativnim viškom rada, produ-

izbijanja građanskog rata, nalazili u robovskim državama na obali Meksikanskog zaliva plugovi stare kineske konstrukcije, koji zemlju riju kao svinja ili krtica, ali je ne seku i ne prevrću. Upor.: J. E. Cairnes, *The Slave Power*, London 1862, str. 46. i dalje. U svojoj knjizi *Seaboard Slave States* (str. 46, 47) priča Olmsted između ostalog: »Pokazali su mi ovde alate kojima kod nas nijedan čovek čiste pameti ne bi opterećivao radnika kome mora plaćati najamninu; držim da njihova neobična težina i neotesanost čine rad njima težim bar za 10% nego alatima što se obično u nas upotrebljavaju. Ali su me uveravali da ne bi bilo ekonomično davati robovima u ruke lakše i manje grube alate s obzirom na nemarni i nezgrapni način na koji ih oni upotrebljavaju. Onakva oruđa kakva mi stalno i s korišću dajemo našim radnicima, ne bi na žitnim poljima Virdžinije izdržala ni jedan dan, mada je zemlja tamo lakša za oranje i manje kamenita nego kod nas. Isto mi je tako na pitanje zbog čega se svuda na farmama upotrebljavaju mazge umesto konja, kao prvi i priznati odlučujući razlog navedeno da konji ne bi izdržali postupanje koje mazge stalno podnose od Crnaca. Oni konje stalno ili preterano naprežu ili ih tuku dok ne obogalje; naprotiv, mazge izdržavaju i batine i neurednu hranu bez naročite štete, i neće nazepti ni razboleti se čak i kad ih zapuste i preterano naprežu. Treba mi samo da odem od prozora sobe u kojoj pišem, pa da skoro u svako vreme vidim kako se sa stokom postupa na način koji bi za svakog farmera na Severu bio povod da dotičnog radnika smesta najuri.»

ženim trajanjem istog procesa rada, u onom slučaju procesa proizvodnje pređe, u ovom slučaju procesa proizvodnja nakita.¹⁸

S druge strane, u svakom se procesu stvaranja vrednosti viši rad uvek mora svoditi na prosečan društveni rad, npr. 1 dan višeg rada na x dana prostog rada.¹⁹ Uštedecemo, dakle, jedan suvišan posao i uprošćićemo analizu ako uzmemo da radnik kojega kapitalista upotrebljava vrši prost prosečan društveni rad.

¹⁸ Razlika između višeg i prostog rada, «skilled» i «unskilled labour» (kvalifikovanog i nekvalifikovanog), počiva delom na pukim iluzijama ili bar na razlikama koje su davno prestale biti stvarne, te žive još samo u tradicionalnoj konvenciji; delom pak na nemoćnijem položaju nekih slojeva radničke klase, koji im manje no drugima dopušta da izvoštite vrednost svoje radne snage. Slučajne okolnosti igraju pri tome tako veliku ulogu da iste vrste rada menjaju mesta. Na primer, gde je telesna snaga radničke klase oslabljena i relativno iscrpna, kao što je u svim zemljama razvijene kapitalističke proizvodnje, radovi koji su inače uglavnom grubi i zahtevaju mnogo fizičke snage, izvrću se u više radove, dok se mnogo finiji radovi srozavaju na stepen prostog rada. Tako, npr., u Engleskoj rad bricklayer-a (zidara) stoji na mnogo višem stepenu od rada tkачa damasta. S druge strane, rad fustian cutter-a (strigača pamučnog somota), mada staje mnogo telesnog napora, a povrh toga je i vrlo nezdrav, važi kao «prost» rad. Uostalom, ne treba uobražavati da takozvani «skilled labour» po količini zauzima široko mesto u radu nacije. Laing računa da u Engleskoj (i Velsu) na prostom radu počiva egzistencija 11 miliona ljudi. Kada se od 18 miliona stanovnika, koliko je bilo u vreme pojave njegova spisa, odbije 1 milion aristokrata i milion i po paupera, skitnica, zločinaca, prostitutki itd., ostaje 4 650 000 ljudi srednje klase, računajući u nju i manje rentijere, činovnike, književnike, umetnike, učitelje itd. Da bi isterao ta $4\frac{2}{3}$ miliona, računa on u radni deo srednje klase, pored bankara itd., i sve bolje plaćene «fabričke radnike»! Čak se i bricklayers nalaze među «potenciranim radnicima». Tako mu onda ostaje onih 11 miliona. (S. Laing, *National Distress etc.*, London 1844, [str. 49 - 52, passim].) «Velika klasa koja za sredstva svog izdržavanja može da da samo običan rad, sačinjava veliku narodnu masu.» (James Mill u članku *Colony*, «Supplement to the Encyclopaedia Britannica», 1831.)

¹⁹ «Gde se govori o radu kao merilu vrednosti, nužno se misli na rad određene vrste... Onda je lako iznaći odnos u kome druge vrste radova stoje prema onoj.» ([J. Cazenove,] *Outlines of Political Economy*, London 1832, str. 22, 23.)

GLAVA ŠESTA

Postojani kapital i promenljivi kapital

Različiti činioci procesa rada imaju različan udeo u obrazovanju vrednosti proizvoda.

Dodavanjem neke određene količine rada, bez obzira na određenu sadržinu, svrhu i tehnički karakter toga rada, radnik dodaje predmetu rada novu vrednost. S druge strane, vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju nalazimo ponovo kao sastavne delove vrednosti proizvoda, recimo vrednost pamuka i vretena u vrednosti prede. Vrednost sredstava za proizvodnju održava se, dakle, njenim prenošenjem na proizvod. Ovo se prenošenje zbiva za vreme pretvaranja sredstava za proizvodnju u proizvod, u procesu rada. Njega izvršuje rad. Ali kako?

Radnik ne radi dvostruko u jedno isto vreme, ne radi jedanput da pamuku doda vrednost svojim radom, a drugi put da održi njegovu staru vrednost ili, što je isto, da na proizvod, predu, prenese vrednost pamuka koji prerađuje i vretena kojima radi. Staru vrednost on održava prosto time što dodaje novu. Ali pošto su dodavanje nove vrednosti predmetu rada i održanje starih vrednosti u proizvodu dva sasvim različna rezultata koje radnik postizava jednovremeno, mada samo jedanput radi u isto vreme, očigledno je da se ovakva dvostranost rezultata može objasniti samo dvostranošću njegova rada. Rad mora da u jednom svojstvu stvara vrednost, dok u istom času, u drugom svojstvu, održava, ili prenosi vrednost.

Kako svaki radnik dodaje radno vreme, a time i vrednost? Uvek samo u obliku svog naročitog proizvodnog načina rada. Prelac dodaje radno vreme samo pređenjem, tkáč tkanjem, kovač kovanjem. Ali celishodnošću oblika u kome oni dodaju rad uopšte, a time i novu vrednost, pređenjem, tkanjem i kovanjem, sredstva za proizvodnju, pamuk i vretena, pređa i razboj, železo i nakovanj postaju elementi stvaranja nekog proizvoda, neke nove upotrebne vrednosti.²⁰ Stari

²⁰ «Rad naknađuje novom tvorevinom ono što je uništio.» (*An Essay on the Political Economy of Nations*, London 1821, str. 13.)

oblik njihove upotrebne vrednosti gubi se, ali samo da se pojavi u nekom novom obliku upotrebne vrednosti. Međutim, kad smo promatrali proces stvaranja vrednosti, pokazalo se da, kad se neka upotrebna vrednost celishodno troši na proizvođenje neke nove upotrebne vrednosti, radno vreme potrebno za izradu utrošene upotrebne vrednosti sačinjava deo radnog vremena potrebnog za izradu nove upotrebne vrednosti, dakle da je to radno vreme koje se sa utrošenih sredstava za proizvodnju prenosi na novi proizvod. Radnik, dakle, ne održava vrednosti utrošenih sredstava za proizvodnju, odnosno ne prenosi ih na proizvod kao sastavne delove njegove vrednosti dodavanjem rada uopšte, nego posebnim korisnim karakterom, specifičnim proizvodnim oblikom ovog dodatog rada. U svojstvu ovakve svrsishodne proizvodne delatnosti, pređenja, tkanja, kovanja, rad samim dođirom budi iz mrtvih sredstava za proizvodnju, pretvara ih u žive faktore procesa rada i spaja se s njima u proizvode.

Kad specifični proizvodni rad radnikov ne bi bio pređenje, on ne bi pretvarao pamuk u pređu, pa, dakle, ne bi ni vrednost pamuka ni vretena prenosio na pređu. Naprotiv, ako isti radnik promeni poziv i postane stolar, on će opet kao i dotle jednim radnim danom dodavati vrednost svome materijalu. Dakle, on je dodaje svojim radom ne što je rad prelački ili stolarski, već što je apstraktan, društven rad uopšte, i dodaje vrednost određene veličine ne stoga što mu rad ima posebnu korisnu sadržinu, nego stoga što traje neko određeno vreme. Prema tome, vrednostima pamuka i vretena prelčev rad dodaje novu vrednost u svom apstraktnom, opštem svojstvu, kao utrošak ljudske radne snage, a u svom konkretnom, posebnom, korisnom svojstvu, kao proces pređenja, on prenosi na proizvod vrednost tih sredstava za proizvodnju i tako u proizvodu održava njihovu vrednost. Zato je njegov rezultat u jedno isto vreme dvojak.

Čisto kvantitativnim dodavanjem rada dodaje se nova vrednost, kakvoćom dodatog rada održavaju se u proizvodu stare vrednosti sredstava za proizvodnju. Ovo se dvojak delovanje istog rada usled njegova dvojakog karaktera opipljivo očituje u raznim pojavama.

Uzmi da kakav pronalazak osposobi prelca da za 6 časova isprede toliko pamuka koliko je ranije ispredao za 36 časova. Kao svrsishodno korisna, proizvodna delatnost, njegov je rad ušestostručio svoju snagu. Njegov proizvod je šest puta veći, 36 umesto 6 funti prede. Ali 36 funti pamuka upijaju sada samo toliko radnog vremena koliko je ranije upijalo 6 funti. Njima se dodaje novog rada šest puta manje negoli po starom metodu, a stoga i samo $\frac{1}{6}$ ranije vrednosti. S druge strane, proizvod, 36 funti prede, sadrži sada šestostruku vrednost pamuka. U 6 časova pređenja održava se i prenosi na proizvod šest puta veća vrednost sirovine, mada se istoj sirovini dodaje šest puta manja nova vrednost. Ovo nam pokazuje kako se svojstvo u kome rad za vreme istog nedeljivog procesa održava vrednosti bitno razlikuje od svojstva u kome stvara vrednost. Što više potrebnog radnog vremena uđe za

vreme operacije pređenja u istu količinu pamuka, to je veća nova vrednost koja se pamuku dodaje, ali što se više funti pamuka isprede za isto radno vreme, to je veća stara vrednost koja se održava u proizvodu.

Uzmi obrnuto, da se proizvodnost prelačkog rada ne promeni, dakle da prelcu i sad treba isto onoliko vremena koliko i ranije da funtu pamuka pretvori u predu, ali da se promeni razmenska vrednost samog pamuka, da se cena 1 funte pamuka popne ili padne za 6 puta. U oba slučaja prelac će i dalje dodavati istoj količini pamuka isto radno vreme, dakle istu vrednost, i u oba će slučaja za jednako vreme proizvoditi jednaku količinu prede. Pa ipak je vrednost koju sa pamuka prenosi na svoj proizvod, predu, jednom šest puta manja, a drugi put šest puta veća no ranije. Isto je kad sredstva za rad poskupe ili pojevtine, a njihova usluga u procesu rada ostane nepromenjena.

Ostanu li tehnički uslovi procesa pređenja isti, a ne promeni se ni vrednost njegovih sredstava za proizvodnju, onda će prelac i sad za jednako radno vreme trošiti jednake količine sirovine i mašina nepromenjenih vrednosti. Tada vrednost koju on u proizvodu održava stoji u upravnoj srazmeri prema novoj vrednosti koju dodaje. Za dve nedelje dodaje dvaput više rada nego za jednu nedelju, dakle i dvaput više vrednosti, a ujedno potroši i dvaput više materijala dvaput veće vrednosti i utroši dvaput više mašina dvaput veće vrednosti, održava, dakle, u proizvodu od dve nedelje dvaput više vrednosti nego u proizvodu od nedelje dana. Pod datim neizmenjenim uslovima proizvodnje, radnik održava utoliko više vrednosti ukoliko više vrednosti dodaje, ali ne održava više vrednosti zato što dodaje više vrednosti, nego zato što vrednost dodaje pod uslovima koji se ne menjaju i koji su nezavisni od samog njegovog rada.

Svakako da se u relativnom smislu može kazati da radnik održava stare vrednosti uvek u istoj srazmeri u kojoj dodaje novu vrednost. Bilo da se pamuk od 1 šilinga popne na 2 šilinga ili da padne na 6 pensa, on će u proizvodu od jednog časa održati uvek samo polovinu vrednosti pamuka prema proizvodu od dva časa, ma kako se menjala vrednost pamuka. Zatim, ako se promeni proizvodnost njegovog vlastitog rada, bilo da poraste ili da opadne, on će, npr., za jedan radni čas ispresti više ili manje pamuka nego ranije, pa će, prema tome, u proizvodu od jednog radnog časa održati više ili manje vrednosti pamuka. Uza sve ovo, on će u dva radna časa održati dvaput više vrednosti nego u jednom.

Ako izuzmемо čisto simbolično predstavljanje vrednosti u znaku vrednosti, onda vrednost postoji jedino u kakvoj upotrebnoj vrednosti, u kakvoj stvari. (Posmatran jedino kao nosilac radne snage, i sam je čovek prirodni predmet, stvar, mada živa i samosvesna, a sam je rad materijalno ispoljavanje te snage). Zbog toga, ako propadne upotrebna vrednost, propada i vrednost. Sredstva za proizvodnju, gubeći svoju upotrebnu vrednost, ne gube ujedno i vrednost, jer ona, u stvari, procesom rada gube prvobitno obličje svoje upotrebne vrednosti

samo zato da bi u proizvodnju dobila obličje druge upotrebne vrednosti. Ali koliko je god za vrednost važno da postoji u nekoj upotrebnoj vrednosti, toliko joj je svejedno u kojoj postoji, kao što to pokazuje metamorfoza roba. Iz ovoga izlazi da u procesu rada vrednost prelazi sa sredstva za proizvodnju na proizvod samo ukoliko sredstvo za proizvodnju sa svojom samostalnom upotrebnom vrednosti bude gubilo i svoju razmensku vrednost. Ono ustupa proizvodnju samo onu vrednost koju gubi kao sredstvo za proizvodnju. Ali se u ovom pogledu materijalni činioци procesa rada drže različito.

Ugalj kojim se mašina loži nestaje bez traga; isto tako i ulje kojim se maže osovina točka itd. Boja i druge pomoćne materije nestaju, ali se pokazuju u osobinama proizvoda. Sirovina čini supstanciju proizvoda, ali oblik joj je izmenjen. Dakle, sirovina i pomoćne materije gube samostalno obličje pod kojim su ušle u proces rada kao upotrebne vrednosti. Drukčije je s pravim sredstvima za rad. Neka alatka, mašina, fabrička zgrada, posuda itd. služi u procesu rada samo dotle dok ušćuva svoj prvobitni oblik i dok je kadra da sutradan opet ude u proces rada u istom obliku kao i dan ranije. Pa kako ova sredstva za rad za čitavog svog života, tj. radnog procesa, održavaju prema proizvodnju svoje samostalno obličje, tako ga održavaju i posle svoje smrti. Lešine mašina, alata, radionica itd. i dalje postoje odvojeno od proizvoda koje pomogloše napraviti. A posmatramo li čitav period u toku kojega takvo sredstvo za rad služi, od dana njegova ulaska u radionicu do dana njegova prigonstva u staro gvožđe, videćemo da mu je u tom periodu rad potpuno istrošio upotrebnu vrednost, te da je stoga njegova razmenska vrednost potpuno prešla na proizvod. Na primer, ako se kakva mašina predilica istrošila za 10 godina, onda je za vreme desetogodišnjeg radnog procesa celokupna njena vrednost prešla na desetogodišnji proizvod. Znači da vek nekog sredstva za rad obuhvata veći ili manji broj procesa rada koji se s njim stalno ponavljaju. A sredstva za rad prolaze kao i čovek. U jedan dan svaki je čovek za 24 časa bliži grobu. Ali se ni na jednom čoveku ne poznaje tačno za koliko se dana grobu već približio. To ipak ne sprečava osiguravajuća društva da iz prosečnog ljudskog veka izvlače vrlo pouzdane i, što je još važnije, vrlo unosne zaključke. Tako je i sa sredstvom za rad. Zna se iz iskustva koliko se vremena prosečno drži neko sredstvo za rad, npr. izvesna mašina. Uzmimo da njena upotrebna vrednost u procesu rada traje samo 6 dana. U tome slučaju ona gubi svakog radnog dana prosečno $\frac{1}{6}$ svoje upotrebne vrednosti i stoga dnevnom proizvodnju ustupa $\frac{1}{6}$ svoje vrednosti. Na ovaj se način izračunava rabaćenje svih sredstava za rad, to će reći koliko npr. dnevno gube od upotrebne vrednosti i koliko, saobrazno tome, ustupaju od svoje vrednosti proizvodnju.

Tako se jasno pokazuje da sredstvo za proizvodnju nikad ne ustupa proizvodnju više vrednosti nego što gubi u procesu rada uništavanjem svoje vlastite upotrebne vrednosti. Kad ono ne bi imalo vred-

nosti za gubljenje, tj. kad ne bi i samo bilo proizvod ljudskog rada, ono ne bi ustupalo vrednost proizvodu. Ono bi služilo kao element stvaranja upotrebne vrednosti, ne služeći stvaranju razmenske vrednosti. Zato je to slučaj sa svima sredstvima za proizvodnju koja postoje od prirode, bez čovekove saradnje, kao što su zemlja, vetar, voda, železo u rudnoj žici, drvo u prašumi itd.

Ovde nailazimo na drugu zanimljivu pojavu. Uzmimo da neka mašina vredi 1000£ i da se porabati za 1000 dana. U tom slučaju prelazi s mašine dnevno $\frac{1}{1000}$ njene vrednosti na njen dnevni proizvod. U isti mah, mada ša sve manjom životnom sposobnošću, deluje u procesu rada uvek cela mašina. Vidimo, dakle, da neki faktor procesa rada, neko sredstvo za proizvodnju, ulazi celo u proces rada, ali samo delimično u proces oplodavanja vrednosti. Razlika između procesa rada i procesa oplodavanja vrednosti ogleda se u ovom slučaju u njihovim materijalnim faktorima na taj način što se u jednom istom procesu proizvodnje isto sredstvo za rad kao element procesa rada računa celo, a kao element stvaranja vrednosti samo delimično.²¹

S druge strane, može biti obrnut slučaj da neko sredstvo za proizvodnju uđe celo u proces oplodavanja vrednosti, iako u proces rada ulazi samo jednim delom. Uzmi da pri upređanju pamuka bude svaki

²¹ Ovde se ne radi o opravkama sredstava za rad, mašina, zgrada itd. Mašina koja se nalazi na opravci ne funkcioniše kao sredstvo za rad već kao materijal rada. Ne radi se njome već na njoj samoj, da bi se zakrpila njena upotrebna vrednost. Za našu svrhu možemo ovakve radove na popravci uvek zamišljati kao da spadaju u rad potreban za proizvodnju sredstva za rad. U tekstu je reč o takvom rabaćenju kome nikakav doktor ne može pomoći i koje postepeno donosi smrt, o onoj «vrsti rabaćenja koje se ne može popravljati s vremena na vreme, i koje naposljetku dovodi npr. nož u stanje da nožar kaže da se novo sečivo više ne isplaćuje». Vidimo u tekstu da, npr., neka mašina ulazi cela u svaki pojedinačni proces rada, ali samo delimično u istovremeni proces oplodavanja vrednosti. Po tome možemo suditi o sledećem brkanju pojmova: «Ricardo govori o izvesnoj količini rada koju graditelj mašina utroši gradeći mašine za pletenje čarapa kao da se sadrži u vrednosti npr. jednog para čarapa. «Ali sav rad koji je izradio svaki pojedini par čarapa... obuhvata sav rad graditelja mašine, a ne samo izvestan deo; jer neka mašina izrađuje, doduše, mnogo pari, ali nijedan poseban par ne bi mogao biti izrađen bez čitave mašine.» (*Observations on certain verbal disputes in Political Economy, particularly relating to Value, and to Demand and Supply*, London 1821, str. 54.) Pisac, neobično samodopadljiv «wiseacre»^{1*}, ima u svojoj konfuziji, pa dakle i u svojoj polemici, samo utoliko pravo što ni Ricardo niti ikoji drugi ekonomist ni pre ni posle njega nije tačno razlikovao obe strane rada, a stoga je još manje analizirao njihove različite uloge u procesu stvaranja vrednosti.

^{1*} pametnjaković

dan na 115 funti 15 funti otpadaka, koji nisu preda nego samo devil's dust^{1*}. Pa ipak, ako je ovaj otpadak od 15% normalan, ako prosečno preradivanje pamuka ne može biti bez njega, onda u vrednost prede ulazi vrednost tih 15 funti pamuka koje ne čine element prede, upravo kao i vrednost onih 100 funti koje čine njenu supstanciju. Upotrebna vrednost 15 funti pamuka mora otići u prašinu da bi se napravilo 100 funti prede. Nestajanje toga pamuka uslov je, dakle, za proizvodnju prede. Upravo zbog toga njegova vrednost i prelazi na predu. Ovo važi za sve ekskreme procesa rada, bar ukoliko ne budu obrazovali nova sredstva za proizvodnju, a stoga i nove samostalne upotrebne vrednosti. Tako se u velikim fabrikama mašina u Mančesteru mogu videti brda železnih otpadaka, koje su džinovske mašine sljuštile kao strugotinu, kako uveče na velikim kolima putuju iz fabrike u livnicu da se dan doknije vrate iz livnice u fabriku kao masivno železo.

Sredstva za proizvodnju prenose vrednost na nov oblik proizvoda samo ukoliko u procesu rada gube vrednost u obliku svoje stare upotrebne vrednosti. Očevidno je da je maksimum gubitka koji njihova vrednost može da pretrpi u procesu rada ograničen veličinom prvobitne vrednosti s kojom ulaze u proces rada, ili radnim vremenom koje se zahteva za proizvodnju samih njih. Stoga sredstva za proizvodnju nikad ne mogu da dodadu proizvodu više vrednosti nego što sama imaju nezavisno od procesa rada u kome služe. Može neki materijal za rad, mašina, sredstvo za proizvodnju, biti ma koliko koristan: ako staje 150£, ili 500 radnih dana, neće celokupnom proizvodu, čijem stvaranju služi, nikad dodati više od 150£. Njegovu vrednost ne određuje proces rada u koji ulazi kao sredstvo za proizvodnju, nego proces rada iz kojeg izlazi kao proizvod. U procesu rada ono služi samo kao upotrebna vrednost, kao stvar korisnih osobina, te stoga ne bi proizvodu ustupalo nikakvu vrednost da nije samo imalo vrednosti pre no što je ušlo u proces.²²

²² Stoga je razumljiva sva banalnost otužnog J.-B. Saya koji hoće da višak vrednosti (kamatu, profit, rentu) izvede iz «services productifs»^{2*}, koje ih svojim upotrebnim vrednostima čine sredstva za proizvodnju, zemlja, oruđa, koža itd., u procesu rada. Gospodin Wilhelm Roscher, koji ne propušta nijednu priliku da crno na belo ne registruje valjane apologetičarske izmišljotine, uzvikuje: «Veoma je tačno zapažanje J.-B. Saya (*Traité*, sv. I, gl. 4): vrednost koju proizvede uljani mlin, po odbitku svih troškova, doista je nešto novo, nešto što se bitno razlikuje od rada koji je stvorio uljani mlin.» (*Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. izd., 1858, str. 82, primedba.) Veoma tačno! «Ulje» koje je uljani mlin proizveo, nešto je veoma različito od rada koji je izradio mlin. A pod «vrednošću» g. Roscher podrazumeva takve stvari kao «ulje», jer «ulje» ima vrednost, dok se u «prirodi» nalazi mineralnog ulja, iako relativno ne «vrlo mnogo»; svakako da na ovo

Dok proizvodni rad pretvara sredstva za proizvodnju u elemente stvaranja nekog novog proizvoda, dotle se na drugoj strani zbiva seoba duša njihove vrednosti. Iz istrošenoga tela prelazi vrednost u novouobličeno telo. Ali ova seoba duša kao da se vrši za ledima stvarnog rada. Radnik ne može da dodaje nov rad, ne može, dakle, da stvara novu vrednost a da ne održava stare vrednosti, jer rad mora da dodaje uvek u određenom korisnom obliku, a ne može ga dodavati u korisnom obliku a da proizvode ne učini sredstvima za proizvođenje nekog novog proizvoda, čime i prenosi njihovu vrednost na novi proizvod. To znači da aktivna radna snaga, živi rad, ima od prirode dar da dodajući vrednost održava vrednost, a ovaj prirodni dar ne staje radnika ništa, dok kapitalisti donosi mnogo: održanje postojeće kapital-vrednosti.^{22a} Dokle god poslovi glatko teku, dotle je kapitalista i suviše udubljen u isterivanje viška da bi uočio ovaj besplatni dar rada. On ga osetno zapaža tek kad nastupe silom izazvani prekidi procesa rada, krize.²³

cilja njegova druga opaska: «Ona (priroda!) gotovo nikako ne stvara razmenske vrednosti» (str.79). S prirodom je kod Roschera kao u lude devojke s detetom koje je bilo «sasvim malo». Isti «naučnik» («savant sérieux») primećuje istom prilikom: «I Ricardova škola obično podvodi kapital pod pojam rada kao «prišteden rad». To je neumešno (!) jer (!) je svakako (!) vlasnik kapitala (!) ipak (!) više (!) uradio, a ne samo (?!) proizveo (?) i (??) održao isti (koji?): on se upravo (?!?) uzdržava od ličnog uživanja i za to on, npr. (!!!), zahteva kamatu.» (*Isto.*) Kako je «umešan!» ovaj «anatomsko-fiziološki metod» političke ekonomije koji upravo «vrednost» izvodi iz pukog «zahteva».

^{22a} «Od svih sredstava za rad u farmerovoj proizvodnji... ljudski je rad ono na što je on najviše upućen da bi dobio naknadu za svoj kapital. Ostala dva — tegleća marva i... kola, plugovi, motike itd.—nisu ništa bez izvesne količine onog prvog.» (Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity, originally presented to the Right Hon. W. Pitt in the Month of November 1795*, izd. London 1800, str. 10.)

²³ U listu «Times» od 26. novembra 1862. neki fabrikant, u čijoj predionici radi 800 radnika, i koji nedeljno troši prosečno 150 bala istočnoindijskog ili oko 130 bala američkog pamuka, jada se pred publikom iznoseći šta ga godišnje staje mirovanje rada u njegovoj fabrici. Te troškove on ceni na 6000 £. Među ovim troškovima nalaze se mnogi stavovi koji se nas ovdje ne tiču, kao zemljišna renta, poreze, premije osiguranja, plate radnika koji se angažuju na godinu dana, manager-a, knjigovođe, inženjera itd. Zatim računa on 150 £ uglja da se fabrika s vremena na vreme zagreje i ponekad stavi u pogon parna mašina, pored toga najamninu za radnike koji povremenim radom održavaju mašineriju «u toku»; naposljetku 1200 £ na propadanje mašinerije, jer «vreme i prirodni faktori raspadanja neće obustaviti svoje delovanje zbog toga što je parna mašina obustavila svoje kretanje». On izrično naglašuje da je ovu sumu od 1200 £ označio toliko nisko zato što se mašinerija već nalazi u vrlo pohabanom stanju.

Ono što se u sredstvima za proizvodnju uopšte potroši jeste njihova upotrebna vrednost, čijim trošenjem rad stvara proizvode. Njihova se vrednost uistinu ne troši²⁴, pa, dakle, ne može ni da se reprodukuje. Ona se održava, ali ne zato što bi se sa samom njom vršila neka operacija u procesu rada, već zato što se upotrebna vrednost u kojoj je prvobitno postojala, istina, izgubila, ali se izgubila samo u nekoj drugoj upotrebnoj vrednosti. Stoga se vrednost sredstava za proizvodnju ponovo javlja u vrednosti proizvoda, ali se, tačno rečeno, ne reprodukuje. Što se proizvodi jeste nova upotrebna vrednost u kojoj se ponovo javlja stara razmenska vrednost.²⁵

Drugijačije je sa subjektivnim faktorom procesa rada, s aktivnom radnom snagom. Dok rad svojim svrshodnim oblikom prenosi na proizvod vrednost sredstava za proizvodnju i održava je, svaki moment njegovog kretanja stvara dodatnu vrednost, novu vrednost. Uzmimo da se proces proizvodnje prekine u momentu kad je radnik proizveo ekvivalent za vrednost vlastite radne snage, pošto je šestčasovnim radom dodao vrednost od 3 šilinga. Ova vrednost čini suvišak vrednosti proizvoda preko onih njenih sastavnih delova koji potiču iz vrednosti sredstava za proizvodnju. Ona je jedina originalna vrednost koja je postala u ovome procesu, jedini deo vrednosti proizvoda proizveden putem samog procesa. Svakako, ona samo nadoknađuje novac koji je kapitalista predjumio pri kupovini radne snage, a sam radnik ga izdao na životna sredstva. S obzirom na izdata 3 šilinga, nova vrednost od 3 šilinga ispoljava se samo kao reprodukcija. Ali je ona reprodukovana istinski, a ne samo prividno kao vrednost sredsta-

²⁴ »Proizvodna potrošnja: gde potrošnja neke robe čini deo procesa proizvodnje... U tim slučajevima ne vrši se potrošnja vrednosti.« (S. P. Newman, *Elements of Political Economy*, str. 296.)

²⁵ U jednom severnoameričkom udžbeniku, koji je doživeo možda dvadeset izdanja, piše: »Nije važno u kojem će se obliku kapital opet javiti.« Iza razvučenog nabiranja svih mogućih elemenata koji ulaze u proizvodnju i čija se vrednost opet javlja u proizvodu, kaže se na kraju: »Razne vrste hrane, odela i stana, nužne za egzistenciju i udobnost ljudi, takođe su podložne promenama. One se troše s vremena na vreme, i njihova se vrednost ponovo javlja u novoj snazi koju daju telu i duhu, te tako stvaraju nov kapital za novu primenu u procesu proizvodnje.« (F. Wayland, *The Elements of Political Economy*, str. 31, 32.) Da ne govorimo o ostalim čudnovatim stvarima, reći ćemo da ono što se ponovo javlja u obnovljenoj snazi nije, recimo, cena hleba, već one njegove supstancije koje stvaraju krv. A naprotiv, ono što se ponovo javlja kao vrednost snage nisu životna sredstva, nego njihova vrednost. Ista životna sredstva, makar bila upola jevtinija, proizvode upravo isto toliko mišića, kostiju itd., ukratko istu snagu, ali ne snagu iste vrednosti. Ovo preobraćanje »vrednosti« u »snagu« i sva farisejska neodređenost služe tome da prikriju naravno uzaludni pokušaj da se višak vrednosti silom istese iz prostog ponovnog javljanja predjumljenih vrednosti.

va za proizvodnju. Naknađivanje jedne vrednosti drugom ovde je izvršeno stvaranjem nove vrednosti.

Ali mi već znamo da proces rada traje preko momenta do kojeg bi bio reprodukovano samo ekvivalent za vrednost radne snage i dodat predmetu rada. Umesto 6 časova, koliko je za ovo dovoljno, traje proces rada npr. 12 časova. Svojim delovanjem radna snaga ne vrši, dakle, jedino reprodukovanje svoje vlastite vrednosti, već proizvodi i neki višak vrednosti. Ovaj višak vrednosti jeste suvišak vrednosti proizvoda preko vrednosti elemenata utrošenih na njegovo stvaranje, tj. sredstava za proizvodnju i radne snage.

Izloživši različite uloge koje različiti faktori procesa rada igraju u obrazovanju vrednosti proizvoda, mi smo, u stvari, okarakterisali funkcije različitih sastavnih delova kapitala u procesu njegovog vlastitog oplodavanja. Suvišak celokupne vrednosti proizvoda preko zbira vrednosti elemenata koji stvaraju taj proizvod jeste suvišak oplodjenoga kapitala preko prvobitno predujmljene kapital-vrednosti. Sredstva za proizvodnju na jednoj strani, i radna snaga na drugoj strani, samo su različni oblici egzistencije koje uzima prvobitna kapital-vrednost skidajući svoj novčani oblik i pretvarajući se u faktore procesa rada.

Onaj deo kapitala koji se preobraća u sredstva za proizvodnju, tj. u sirovinu, pomoćne materije i sredstva za rad, ne menja, dakle, u procesu proizvodnje veličinu svoje vrednosti. Zato ga zovem postojanim (konstantnim) delom kapitala, ili kraće: postojani kapital.

Nasuprot tome, onaj deo kapitala koji se preobraća u radnu snagu, menja svoju vrednost u procesu proizvodnje. On reprodukuje svoj vlastiti ekvivalent, a povrh njega još i jedan suvišak, višak vrednosti, koji se i sam može menjati, koji može biti veći ili manji. Iz postojane veličine ovaj se deo kapitala neprestano pretvara u promenljivu (varijabilnu). Zato ga zovem promenljivim delom kapitala, ili kraće: promenljivi kapital. Isti sastavni delovi kapitala koji se sa stanovišta procesa rada razlikuju kao objektivni i subjektivni faktori, kao sredstva za proizvodnju i radna snaga, razlikuju se sa stanovišta procesa oplodavanja vrednosti kao postojani kapital i promenljivi kapital.

Pojam postojanog kapitala ni na koji način ne isključuje prevrat u vrednosti njegovih sastavnih delova. Uzmi da funta pamuka staje danas 6 pensa, i da se sutra popne na 1 šiling, jer je žetva pamuka omanula. Stari pamuk, koji se i dalje prerađuje, kupljen je po vrednosti od 6 pensa, ali sad on proizvodu dodaje deo vrednosti velik 1 šiling. Ali i upreden pamuk koji se, možda, već promiseće na tržištu kao pređa, dodaje proizvodu dvaput veću vrednost no što je u početku sam imao. Međutim, jasno je da su ove promene u vrednostima nezavisne od oplodavanja vrednosti pamuka u samom procesu predenja. Da stari pamuk još uopšte nije ni ušao u proces rada, mogao bi se sada preprodati po 1 šiling umesto po 6 pensa. Naprotiv: što je manji broj procesa rada pamuk prošao, to je ovaj rezultat sigurniji. Zbog

toga, u slučaju ovakvih prevrata u vrednosti, zakon špekulacije glasi da se špekuliše sirovinom u njenom najnerazrađenijem obliku, dakle radije predom negoli tkaninom, a radije samim pamukom negoli predom. Promena vrednosti potiče ovde iz procesa koji proizvodi pamuk, a ne iz procesa u kome pamuk funkcioniše kao sredstvo za proizvodnju, prema tome kao postojan kapital. Istina, vrednost robe određena je količinom rada koju ona u sebi sadrži, ali je sama ta količina društveno određena. Promeni li se radno vreme društveno zahtevano za njenu proizvodnju — a, npr., ista količina pamuka predstavlja pri nepovoljnoj žetvi veću količinu rada nego pri povoljnoj—onda to reaguje na staru robu, koja stalno važi samo kao pojedinačan primerak svojeg roda²⁶, čija se vrednost uvek meri društveno potrebnim radom, dakle uvek i radom potrebnim pod postojećim društvenim uslovima.

Kao što se može menjati vrednost sirovine, može se menjati i vrednost sredstava za rad, mašinerije itd., koji već služe u procesu proizvodnje itd., dakle može se menjati i onaj deo vrednosti koji sa njih prelazi na proizvod. Ako usled kakvog novog izuma bude, npr., potreban manji utrošak rada za reprodukovanje mašina iste vrste, stare će mašine izgubiti više ili manje u vrednosti, pa će stoga i na proizvod preneti srazmerno manje vrednosti. Ali i ovde promena u vrednosti potiče izvan procesa proizvodnje u kome mašina funkcioniše kao sredstvo za proizvodnju. U ovome procesu ona nikad ne ustupa proizvodu više vrednosti no što je ima nezavisno od tog procesa.

Kao što promena u vrednosti sredstava za proizvodnju, iako na njih vrši povratno dejstvo i kad su već ušla u proces, ne menja njihov karakter postojanog kapitala, tako ni promena u srazmeri između postojanog i promenljivog kapitala ne dodiruje njihovu funkcionalnu različnost. Tehnički uslovi procesa rada mogu se preinačiti recimo tako da tamo gde je ranije 10 radnika s 10 alatki male vrednosti prerađivalo srazmerno malu masu sirovine, sada 1 radnik sa skupom mašinom prerađuje sto puta veću količinu sirovine. U tom bi slučaju jako porastao postojani kapital, tj. masa vrednosti upotrebljenih sredstava za proizvodnju, a promenljivi deo kapitala, onaj što je predumjlen u radnu snagu, veoma bi se smanjio. Ali ova promena menja samo kvantitativni odnos među postojanim i promenljivim kapitalom, tj. proporciju po kojoj se celokupni kapital deli na postojeane i promenljive sastavne delove, dok, naprotiv, ne dodiruje razliku između postojanog i promenljivog kapitala.

²⁶ «Svi proizvodi iste vrste obrazuju u stvari jednu masu, kojoj se cena određuje generalno i bez obzira na posebne okolnosti.» (Le Trosne, *De l'Intérêt Social*, str. 893.)

GLAVA SEDMA

Stopa viška vrednosti

1. Step en eksploatacije radne snage

Višak vrednosti što ga je u procesu proizvodnje stvorio predujmljeni kapital K , ili oplodavanje predujmljene kapital-vrednosti K , predstavlja se u prvom redu kao suvišak vrednosti proizvoda iznad sume vrednosti elemenata koji su ga proizveli.

Kapital K deli se na dva dela, na novčanu sumu P koja je izdata na sredstva za proizvodnju, i na drugu novčanu sumu PR , izdatu na radnu snagu: P predstavlja onaj deo vrednosti koji se pretvorio u postojani, PR u promenljivi kapital. U prvi je mah, dakle, $K = P + PR$.

Na primer: predujmljeni kapital od $500\text{£} = \overbrace{410\text{£}}^P + \overbrace{90\text{£}}^{PR}$. Na završetku procesa proizvodnje dobija se roba čija je vrednost $= \overbrace{P}^P + \overbrace{PR}^{PR} + V$, gde V znači višak vrednosti, npr.: $\overbrace{410\text{£}}^P + \overbrace{90\text{£}}^{PR} + \underbrace{90\text{£}}_V$. Prvobitni kapital K pretvara se u K' , iz 500£ u 590£ . Razlika između oba je $= V$, višku vrednosti od 90£ . Pošto je vrednost elemenata proizvodnje ravna vrednosti predujmljenog kapitala, onda je, u stvari, tautologija reći da je suvišak vrednosti proizvoda preko vrednosti elemenata njegove proizvodnje jednak vrednosti dobijenoj oplodjenjem predujmljenog kapitala, ili da je jednak proizvedenom višku vrednosti.

Ipak je potrebno ovu tautologiju pobliže odrediti. Ono što se upoređuje s vrednošću proizvoda jeste vrednost elemenata proizvodnje utrošenih na stvaranje proizvoda. Ali smo videli da onaj deo primenjenog postojanog kapitala koji se sastoji iz sredstava za rad ustupa proizvodu samo jedan komad svoje vrednosti, dok drugi komad produžava život u starom obliku. Pošto ovaj drugi ne igra ulogu u sačinjavanju vrednosti, to se ovde na nj nećemo ni osvrnuti. Njegovo uvlačenje u račun ne bi ništa menjalo. Uzmi da se $P = 410\text{£}$ sastoji iz 312£ sirovine, iz 44£ pomoćnih materija i iz 54£ mašinerije koliko se porabati u procesu, a da vrednost stvarno upotrebljenih mašina iznosi 1054£ . Kao vrednost predujmljenu za proizvođenje vrednosti proizvoda računamo samo 54£ koliko mašinerija gubi svojim funkcionisanjem

i prema tome ustupa proizvodu. Da smo uračunali i onu 1000£ koja produžuje živeti u svom starom obliku, kao parna mašina itd., onda bismo je morali uračunati na obema stranama, na strani predujmljene vrednosti i na strani vrednosti proizvoda^{26a}, te bismo tako dobili 1500£, odnosno 1590£. Razlika, ili višak vrednosti, bila bi i sad 90£. Zbog toga ćemo pod postojećim kapitalom predujmljenim u proizvodnju vrednosti uvek podrazumevati samo vrednost sredstava za proizvodnju istrošenih u proizvodnji, ukoliko iz same veze ne bude jasno da je obrnuto.

Kad smo ovu pretpostavku učinili, vratimo se formuli $K = P + PR$, koja se pretvara u $K' = \overbrace{P + PR} + V$, a upravo time pretvara K u K' . Znamo da se vrednost postojanog kapitala u proizvodu samo nanovo pojavljuje. Znači da se proizvedena vrednost, koja je u procesu stvarno novoprodukovana, razlikuje od vrednosti proizvoda koja je dobijena iz procesa. Stoga ona nije, kako se čini na prvi pogled, $\overbrace{P + PR} + V$, ili $\overbrace{P} + \overbrace{PR} + \overbrace{V}$, nego $PR + V$, ili $\overbrace{PR} + \overbrace{V}$, ne 590£, nego 180£. Kad bi P , postojani kapital, bilo = 0, drugim rečima: kad bi bilo industrijskih grana gde kapitalista ne bi morao upotrebljavati proizvedena sredstva za proizvodnju, ni sirovinu, ni pomoćne materije, niti oruđa za rad, već samo materije koje postoje od prirode i radnu snagu, onda ne bi bilo postojanog dela vrednosti za prenošenje na proizvod. Taj element vrednosti proizvoda, u našem primeru 410£, otpao bi, ali bi proizvedena vrednost od 180£, koja sadrži 90£ viška vrednosti, ostala potpuno iste veličine kao i kad bi P predstavljalo najveću sumu vrednosti. Imali bismo: $K = (0 + PR) = PR$, a K' , oplodeni kapital = $PR + V$. Dakle bi $K' - K$ bilo kao i ranije = V . Naprotiv, ako bi V bilo = 0, drugim rečima, ako bi radna snaga, čija se vrednost predujmljuje u promenljivom kapitalu, proizvela samo ekvivalent, onda bismo imali: $K = P + PR$, a K' (vrednost proizvoda) = $(P + PR) + 0$, te bi stoga K bilo = K' . Vrednost predujmljenog kapitala ne bi se oplodila.

U stvari, mi već znamo da je višak vrednosti samo posledica one promene vrednosti koja se zbiva sa PR , onim delom kapitala koji je preobraćen u radnu snagu, dakle da je $PR + V = PR + \Delta PR$ (PR plus priraštaj od PR). Ali se stvarna promena vrednosti i srazmera u kojoj se vrednost menja zamagljuje time što usled porasta promenljivog sastavnog dela kapitala raste i celokupni predujmljeni kapital. On je iznosio 500, sada iznosi 590. Dakle, čista analiza procesa traži da se potpuno izuzme onaj deo vrednosti proizvoda u kome se samo ponovo

^{26a} *Ako vrednost upotrebljenog stalnog kapitala uračunamo kao deo predujmljenog kapitala, onda na kraju poslovne godine moramo preostalu vrednost toga kapitala uračunati u godišnje prihode.* (Malthus, *Principles of Political Economy*, 2. izd., London 1836, str. 269.)

pojavljuje vrednost postojanog kapitala, dakle da postojani kapital bude $P=0$ i tako primeni matematički zakon o operisanju s promenljivim i postojanim veličinama, gde se postojana veličina vezuje s promenljivom samo putem sabiranja ili oduzimanja.

Druga teškoća potiče iz prvobitnog oblika promenljivog kapitala. Tako je u gornjem primeru $K' = 410\text{£}$ postojanog kapitala + 90£ promenljivog kapitala + 90£ viška vrednosti. Ali, 90£ jesu data, dakle postojana veličina, te stoga izgleda neumesno postupati s njom kao

da je promenljiva. Ali $\overset{PR}{90\text{£}}$ ili 90£ promenljivog kapitala ovde je u stvari samo šimbol za proces kroz koji ta vrednost prolazi. Onaj deo kapitala koji je predumljen u kupovinu radne snage određena je količina opredmećenog rada, dakle postojana veličina vrednosti, kao god i vrednost kupljene radne snage. Ali u samom procesu proizvodnje stupa na mesto predumljenih 90£ delujuća radna snaga, na mesto mrtvog živi rad, na mesto mirujuće pokretna veličina, na mesto postojane promenljiva. Rezultat toga jeste da se reprodukuje PR plus priraštaj od PR . Sa stanovišta kapitalističke proizvodnje, čitav je ovaj tok samokretanje vrednosti koja je prvobitno postojana, a onda se preobraća u radnu snagu. Toj se vrednosti pripisuju i proces i njegov rezultat. Pa ako je zbog toga formula: promenljivi kapital od 90£ , ili vrednost koja se oploduje, protivrečna, to je samo stoga što izražava protivrečnost koja je imanentna kapitalističkoj proizvodnji.

Na prvi pogled, svodenje postojanog kapitala na nulu može izgledati čudno. Ali se ono u svakidašnjem životu stalno vrši. Kad neko hoće da izračuna, npr., dobit Engleske u pamučnoj industriji, on će pre svega odbiti cenu pamuka plaćenu Sjedinjenim Državama, Indiji, Egiptu itd., tj. svešće na nulu onu kapital-vrednost koja se samo ponovo pojavljuje u vrednosti proizvoda.

Na svaki način, od velikog je ekonomskog značaja ne samo odnos viška vrednosti prema onom delu kapitala iz kojega neposredno potiče i čiju promenu vrednosti predstavlja, nego i prema celokupnom predumljenom kapitalu. Zbog toga ćemo se ovim odnosom iscrpno baviti u trećoj knjizi. Da bi se vrednost jednog dela kapitala oplodila njegovim preobraćanjem u radnu snagu, mora se drugi jedan deo kapitala pretvoriti u sredstva za proizvodnju. Da bi promenljivi kapital mogao funkcionisati, mora se predumiti postojani kapital u odgovarajućim srazmerama, koje zavise od određenog tehničkog karaktera procesa rada. Ipak okolnost da su za neki hemijski proces potrebne retorte i drugi sudovi ne sprečava da se pri analizi ne uzmu u obzir retorte. Sve dok stvaranje vrednosti i menjanje vrednosti posmatramo same za sebe, tj. u čistom vidu, sredstva za proizvodnju, ta materijalna oblička postojanog kapitala, pružaće nam samo materiju u kojoj treba da se tekuća snaga koja stvara vrednost ustali. Zato i jeste svejedno kakva je ta materija po svojoj prirodi, da li je pamuk ili železo. Svejedno je i kolika je vrednost te materije. Jedino, nje mora da bude u

dovoljnoj meri da može upiti količinu rada koja se ima utrošiti za vreme procesa proizvodnje. Kad je ta masa data, može njena vrednost rasti ili opadati, može biti čak i bez vrednosti, kao zemlja i more, na proces stvaranja i menjanja vrednosti to neće imati nikakvog uticaja.²⁷

Zato ćemo postojani deo kapitala prvo svesti na nulu. Usled toga se predujmljeni kapital svodi od $P+PR$ na PR , a vrednost proizvoda ($P+PR$)+ V na proizvedenu vrednost ($PR+V$). Ako je data proizvedena vrednost=180£, koje predstavljaju rad što teče za sve vreme trajanja procesa proizvodnje, onda imamo da oduzmemo vrednost promenljivog kapitala, koja je=90£, da bismo dobili višak vrednosti=90£. Ovde broj 90£= V izražava apsolutnu veličinu proizvedenog viška vrednosti. Ali je očigledno da njegovu srazmernu veličinu, dakle srazmeru u kojoj se promenljivi kapital oplodio, određuje odnos viška vrednosti prema promenljivom kapitalu, odnos izražen razlomkom $\frac{V}{PR}$. Znači u gornjem primeru: $\frac{90}{90}=100\%$. Ovo srazmerno oplodavanje promenljivog kapitala, ili srazmernu veličinu viška vrednosti nazivam stopa viška vrednosti.²⁸

Videli smo da za vreme jednog odseka procesa rada radnik proizvodi samo vrednost svoje radne snage, tj. vrednost potrebnih mu životnih sredstava. Pošto proizvodi u uslovima društvene podela rada, on svoja životna sredstva ne proizvodi neposredno, nego u obliku neke posebne robe, recimo prede, on proizvodi vrednost jednaku vrednosti njegovih životnih sredstava, ili novca kojim ih kupuje. Deo radnog dana koji na to upotrebljava veći je ili manji, već prema vrednosti njegovih prosečnih dnevnih životnih sredstava, dakle prema prosečnom dnevnom radnom vremenu koje se iziskuje za njihovo proizvođenje. Ako vrednost njegovih dnevnih životnih sredstava predstavlja prosečno 6 opredmećenih radnih časova, onda radnik mora da radi prosečno 6 časova da bi nju proizveo. Da ne radi za kapitalistu već za sebe sama, nezavisno, on bi opet — ako sve ostale okolnosti ostanu iste — morao da radi prosečno isti alikvotni deo dana da bi proizveo vrednost svoje radne snage i da bi time stekao životna

²⁷ Primedba uz drugo izdanje. — Po sebi je razumljivo da, kako veli Lukrecije, «nil posse creari de nihilo». Iz ništa ne možeš stvoriti ništa.^[70] «Stvaranje vrednosti» jeste preobraćanje radne snage u rad. Sa svoje strane, radna je snaga pre svega prirodna materija preobraćena u čovekov organizam.

²⁸ Isto kao što Englez upotrebljava «rate of profits» (profitna stopa), «rate of interest» (kamatna stopa) itd. Videće se iz treće knjige da je profitnu stopu lako shvatiti čim se poznaju zakoni viška vrednosti. Obrnutim putem neće se razumeti ni l'un, ni l'autre!^{1*}.

^{1*} ni jedno, ni drugo

sredstva koja su mu potrebna za održanje, odnosno za njegovo stalno reprodukovanje. Ali pošto u onom delu radnog dana za čije vreme proizvodi dnevnu vrednost radne snage, recimo 3 šilinga, proizvodi samo ekvivalent za njenu vrednost koju je kapitalista već platio^{28a}, dakle novostvorenom vrednošću samo naknadije vrednost predumjerenog promenljivog kapitala, to se ovo proizvođenje vrednosti ispoljava kao puko reprodukovanje. Zato ovaj deo radnog dana, deo u kojem se vrši to reprodukovanje, nazivam potrebno radno vreme, a rad utrošen za to vreme potreban rad²⁹ Potreban za radnika, jer ne zavisi od društvenog oblika njegova rada. Potreban za kapital i njegov svet, jer je stalno postojanje radnika njegova osnova.

Drugi period procesa rada, kad radnik argatuje preko granica potrebnoga rada, radnika doduše staje rada, utroška radne snage, ali ne stvara vrednost za njega. On stvara višak vrednosti koji se na kapitalistu smeši svom draži tvorevine iz ničega. Ovaj deo radnog dana zovem višak radnog vremena, a rad utrošen za to vreme — višak rada (surplus labour). Koliko je za poimanje vrednosti uopšte od odlučujuće važnosti da je shvatimo kao samo zgrušano radno vreme, kao samo opredmećen rad, toliko je i za poimanje viška vrednosti od presudne važnosti da ga shvatimo kao samo zgrušan višak radnog vremena, kao samo opredmećen višak rada. Samo po obliku u kome se taj višak rada cedi iz neposrednog proizvođača, radnika, razlikuju se ekonomske društvene formacije, npr. društvo ropstva od društva najamnog rada.³⁰

^{28a} {Primedba uz treće izdanje.— Ovde pisac upotrebljava obični jezik ekonomije. Čitalac će se setiti da je na strani 1371* bilo dokazano da u stvarnosti ne «kreditira» kapitalista radnika, već radnik kapitalistu.— F. E.}

²⁹ Dosada smo u ovom spisu izraz «potrebno radno vreme» upotrebljavali za ono radno vreme koje je društvu uopšte potrebno za proizvođenje neke robe. Odsad ćemo ga upotrebljavati i za ono radno vreme koje je potrebno za proizvođenje specifične robe, radne snage. Upotreba istih stručnih izraza u različitom smislu nezgodna je, ali se ni u kojoj nauci ne da sasvim izbeći. Uporedite, npr., više i niže delove matematike.

³⁰ S genijalnošću zbilja dostojnom jednog Gottscheda^[71], čini g. Wilhelm Thukydides Roscher^[72] otkriće da ako se danas za stvaranje viška vrednosti, odnosno viška proizvoda, i za akumulaciju spojene s njime ima da blagodari «štedljivosti» kapitaliste koji za to «zahteva, recimo, kamatu», — naprotiv, «na najnižim stupnjevima kulture... jači prisiljavaju slabije na štednju». (*Die Grundlagen etc.*, str. 78.) Na štednju rada? Ili nepostojećih suvišnih proizvoda? Ono što jednog Roschera i kompaniju prisiljava da više-manje razumljive razloge kojim kapitalista opravdava svoje prisvajanje postojećih viškova vrednosti preokrenu u

1* Vidi u ovom tomu, str. 160.

Pošto je vrednost promenljivog kapitala = vrednosti radne snage koju on kupuje; pošto vrednost ove radne snage određuje potrebni deo radnog dana, dok je sa svoje strane višak vrednosti određen suvišnim delom radnog dana, to izlazi: višak vrednosti odnosi se prema promenljivom kapitalu kao višak rada prema potrebnom radu, tj. stopa viška vrednosti $\frac{V}{PR} = \frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$. Obe srazmere izražavaju isti odnos u drukčijem obliku, jedanput u obliku opredmećenog, drugi put u obliku tekućeg rada.

Zbog toga je stopa viška vrednosti tačan izraz za stepen eksploatacije radne snage od strane kapitala, odnosno radnika od strane kapitaliste.^{30a}

Po našoj pretpostavci, bila je vrednost proizvoda $= 410\text{£} + 90\text{£} + 90\text{£}$, a predujmljeni kapital $= 500\text{£}$. Pošto je višak vrednosti $= 90$, a predujmljeni kapital $= 500$, dobilo bi se po običnom načinu računanja da je stopa viška vrednosti (koju brkaju s profitnom stopom) $= 18\%$, a to je proporcionalan broj toliko nizak da bi mogao da trone g. Careya i druge harmoničare. Ali, u stvari, stopa viška vrednosti nije $= \frac{V}{K}$ ili $\frac{V}{P+PR}$, nego $\frac{V}{PR}$, dakle nije $\frac{90}{500}$, već $\frac{90}{90} = 100\%$, preko pet puta više od prividnog stepena eksploatacije. Mada u datom slučaju ne poznajemo apsolutnu veličinu radnog dana, ni period procesa rada (dan, nedelja dana itd.), najzad ni broj radnika koje promenljivi kapital od 90£ jednovremeno pokreće, pokazuje nam stopa viška vrednosti $\frac{V}{PR}$ mogućnošću svog pretvaranja u $\frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$ tačno uzajamni odnos dvaju sastavnih delova radnog dana. On iznosi 100% . Dakle, radnik je radio polovinu dana za sebe, a drugu za kapitalistu.

Ukratko, metod za izračunavanje stope viška vrednosti ovaj je: uzimamo celu vrednost proizvoda i svodimo na nulu postojanu kapital-vrednost, koja se u njemu samo ponovo pojavljuje. Suma vrednosti koja preostaje jedina je vrednost koja je u procesu izrade robe stvarno proizvedena. Ako je višak vrednosti dat, onda ga oduzimamo od te proizvedene vrednosti da bismo našli promenljivi kapital. Postupaćemo

razloge postanka viška vrednosti, jeste pored stvarnog neznanja, još i apologetičarska bojazan od savesne analize vrednosti i viška vrednosti, kao i od rezultata koji bi se s policijskog gledišta mogao učiniti sumnjiv i opasan.

^{30a} Primedba uz drugo izdanje. — Iako je tačan izraz za stepen eksploatacije radne snage, stopa viška vrednosti nije izraz za apsolutnu veličinu eksploatacije. Na primer, kad je potreban rad $= 5$ časova i višak rada $= 5$ časova, stepen eksploatacije je $= 100\%$. Veličina eksploatacije ovde se meri s 5 časova. Naprotiv, ako je potreban rad $= 6$ časova, a višak rada $= 6$ časova, onda je stepen eksploatacije opet 100% , dok je veličina eksploatacije porasla za 20% , od 5 na 6 časova.

obrnuto ako je dat promenljivi kapital a tražimo višak vrednosti. A kad su oba data, onda imamo da izvedemo još samo završnu operaciju, da izračunamo odnos viška vrednosti prema promenljivom kapitalu, $\frac{V}{PR}$.

Iako je ovaj metod jednostavan, ipak će biti umesno da damo nekoliko primera da bismo čitaoca uputili u za njega neobičan način posmatranja koji je temelj metoda.

Prvo primer predionice sa 10 000 mule-vretena, koja ispreda američki pamuk u pređu N° 32 i nedeljno proizvodi 1 funtu pređe po vretenu. Otpadak je 6%. Znači, nedeljno se 10 600 funti pamuka preradi u 10 000 funti pređe i 600 funti otpadaka. Aprila 1871. staje ovaj pamuk $7\frac{3}{4}$ pensa po funti, dakle 10 600 funti staju okruglo 342£. Zatim, 10 000 vretena zajedno s mašinama za pripremno upređanje i s parnom mašinom staju 1£ po vretenu, dakle 10 000£. Njihovo godišnje rabaćenje iznosi 10% = 1000£ ili nedeljno 20£. Zakupnina za fabričku zgradu iznosi 300£, ili 6£ nedeljno. Ugalj (4 funte na čas i konjsku snagu, na 100 konjskih snaga (po indikatoru), i za 60 časova nedeljno, uključujući i zagrevanje zgrade) 11 tona nedeljno, tona po 8 šil. i 6 pensa, staje okruglo $4\frac{1}{2}$ £ nedeljno; gas 1£ nedeljno, ulje $4\frac{1}{2}$ £ nedeljno, dakle sve pomoćne materije 10£ nedeljno. Postojani deo vrednosti iznosi, dakle, 378£ nedeljno. Najamnina iznosi nedeljno 52£. Cena pređe je $12\frac{1}{4}$ pensa po funti, ili 10 000 funti = 510£, dakle višak vrednosti je 510 - 430 = 80£. Postojani deo vrednosti od 378£ svešćemo na nulu, jer ne utiče na vrednost stvorenu za nedelju dana.

Ostaje za nedelju dana proizvedena vrednost od $132 = \overbrace{52}^{PR} + \underbrace{80}_V$ £. Stopa viška vrednosti je, dakle, $\frac{80}{52} = 153\frac{11}{13}\%$. Ako je prosečni radni dan desetočasovan, onda izlazi: potreban rad = $3\frac{31}{33}$ časa, a višak rada = $6\frac{2}{33}$ časova.³¹

Za 1815. godinu daje Jacob sledeći račun koji je za našu svrhu dovoljan^[73], mada je prethodnim izravananjem raznih pozicija postao vrlo manjkav. On uzima da je cena pšenice 80 šil. po kvarteru, a da je prosečni prinos 22 bušela po ekeru, tako da eker donosi 11£.

Proizvodnja vrednosti po ekeru:

Seme pšenice	1 £	9 šil.	Deseci, porez, takse	...	1 £	1 šil.
Gnojivo	2 £	10 šil.	Renta	...	1 £	8 šil.
Najamnina	3 £	10 šil.	Zakupnikov profit i interes	...	1 £	2 šil.
Svega	7 £	9 šil.	Svega	...	3 £	11 šil.

³¹ Primedba uz drugo izdanje.—Primer s jednom predionicom koji je u prvom izdanju bio iznet za 1860. godinu sadržao je nekoliko faktičkih grešaka. Podatke iznete u tekstu, skroz tačne, dobio sam od jednog mančesterskog fabrikanta.—Valja napomenuti da je u Engleskoj stara konjska snaga računata prema prečniku cilindra, dok se nova broji po stvarnoj snazi koju beleži indikator.

Ovde je višak vrednosti, razume se pod pretpostavkom da je cena proizvoda jednaka njegovoj vrednosti, raspoređen na razne rubrike, profit, interes, desetke itd. Za nas te rubrike nemaju značaja. Mi ćemo ih sabrati ujedno i dobiti višak vrednosti od 3 £ i 11 šil. One 3 £ i 19 šil. za seme i gnojivo svešćemo na nulu, jer su postojani deo kapitala. Ostaju kao predujmljen promenljiv kapital 3 £ i 10 šil. na čije je mesto proizvedena nova vrednost od 3 £ i 10 šil. + 3 £ i 11 šil.

Dakle, $\frac{V}{PR} = \frac{3£ \text{ i } 11 \text{ šil.}}{3£ \text{ i } 10 \text{ šil.}}$ iznosi preko 100%. Radnik upotrebljava više od polovine svog radnog dana na proizvođenje viška vrednosti, koji raz- na lica, pod raznim izgovorima, međusobno dele.^{31a}

2. Predstavljanje vrednosti proizvoda srazmernim delovima proizvoda

Vratimo se sad primeru koji nam je pokazao kako kapitalista od novca pravi kapital. Potrebni rad njegova prelca iznosio je 6 časova, višak rada isto toliko; znači da je stepen eksploatacije radne snage 100%.

Proizvod dvanaestočasovnog radnog dana jeste 20 funti pređe u vrednosti od 30 šilinga. Čitavih $\frac{8}{10}$ ove pređine vrednosti (24 šil.) sačinjavaju vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju (20 funti pamuka — 20 šil., vretena itd. 4 šil.) koja se samo ponovo pojavljuje, drugim rečima—sastoje se iz postojanog kapitala. Ostale $\frac{2}{10}$ jesu nova vrednost od 6 šil., koja je postala za vreme procesa predenja. Od nje polovina naknađuje predujmljenu dnevnu vrednost radne snage, ili promenljivi kapital; druga polovina čini višak vrednosti od 3 šil. Dakle, celokupna vrednost 20 funti pređe ovako je sastavljena:

$$\text{vrednost pređe od 30 šilinga} = \underbrace{24}_{P} \text{ šil.} + \underbrace{3}_{PR} \text{ šil.} + \underbrace{3}_{V} \text{ šil.}$$

Pošto se ova ukupna vrednost predstavlja u ukupnom proizvodu od 20 funti pređe, mora biti moguće i različite elemente vrednosti predstaviti srazmernim delovima proizvoda.

Ako vrednost neke pređe, od 30 šil., postoji u 20 funti pređe, onda $\frac{8}{10}$ te vrednosti, odnosno njen postojani deo od 24 šil., postoji u $\frac{8}{10}$ proizvoda, ili u 16 funti pređe. Od ovoga $13\frac{1}{3}$ funti predstavljaju vrednost sirovine, upredenog pamuka, 20 šil.; a $2\frac{2}{3}$ funte vrednost utrošenih pomoćnih materija i sredstava za rad, vretena itd., 4 šil.

Trinaest i jedna trećina funti pređe predstavljaju, dakle, sav pamuk koji je ispreden u celokupnom proizvodu od 20 funti pređe, siro-

^{31a} Dati računi služe samo radi ilustracije. Naime, pretpostavlja se da su cene = vrednostima. U trećoj će se knjizi videti da se ovo izjednačavanje ne vrši na ovako jednostavan način, čak ni za prosečne cene.

vinu celokupnog proizvoda, ali i ništa preko toga. Istina, u ovim funtama prede ima samo $13\frac{1}{3}$ funti pamuka u vrednosti od $13\frac{1}{3}$ šil., ali njena dodatna vrednost od $6\frac{2}{3}$ šil. čini ekvivalent za pamuk koji je ispreden u ostalih $6\frac{2}{3}$ funti prede. To je kao da je sa ovih poslednjih funti prede pamuk očerupan i da se sav pamuk celokupnog proizvoda sabio u $13\frac{1}{3}$ funti prede. Ali zato one sad ne sadrže ni atoma od vrednosti utrošenih pomoćnih materija i sredstava za rad, kao ni od nove vrednosti stvorene u procesu predenja.

Isto tako, naredne $2\frac{2}{3}$ funte prede, u kojima se nalazi ostatak postojanog kapitala (=4 šil.) predstavljaju jedino vrednost pomoćnih materija i sredstava za rad utrošenih u celokupni proizvod od 20 funti prede.

Stoga osam desetina proizvoda, ili 16 funti prede, mada su, posmatrane telesno, kao upotrebna vrednost, kao preda, isto tako tvorevina prelačkog rada kao i ostatak proizvodovih delova, ne sadrže u toj vezi prelački rad, rad koji bi bio usisan za vreme samog procesa predenja. To je kao da su se bez predenja pretvorile u predu, i kao da je njihov predinski oblik čista obmana. I doista, kad ih kapitalista proda za 24 šil. i ovim novcem ponovo kupi svoja sredstva za proizvodnju, pokazuje se da 16 funti prede jesu samo prerušen pamuk, vretena, ugalj itd.

Naprotiv, preostale $\frac{2}{10}$ proizvoda, ili 4 funte prede, predstavljaju sada jedino novu vrednost od 6 šil., proizvedenu u dvanaestočasovnom procesu predenja. Što je u njima bilo od vrednosti iskorišćenih sirovina i sredstava za rad, bilo im je već izvađeno iz utrobe i pripojeno prvim 16 funti prede. Prelački rad otelotvoren u 20 funti prede koncentrisan je u $\frac{2}{10}$ proizvoda. To je kao da je prelac ispreo 4 funte prede u zraku ili s takvim pamukom i vretenima koji, postojeći od prirode, bez sudelovanja ljudskog rada ne dodaju proizvodu nikakvu vrednost.

Od 4 funte prede, u kojima na taj način egzistira čitava vrednost koju proizvodi dnevni proces predenja, jedna polovina predstavlja samo vrednost koja naknađuje vrednost utrošene radne snage, dakle promenljivi kapital od 3 šil., a druge 2 funte prede samo višak vrednosti od 3 šil.

Pošto se prelčevih 12 radnih časova opredmećuju u 6 šil., to je u 30 šil. predine vrednosti opredmećeno 60 časova rada. Oni se nalaze u 20 funti prede, od čega je $\frac{8}{10}$, ili 16 funti, ovaploćenje 48 radnih časova minulih pre procesa predenja, naime rada opredmećenog u sredstvima za proizvodnju prede, a $\frac{2}{10}$, ili 4 funte, ovaploćenje 12 radnih časova utrošenih u samom procesu predenja.

Ranije smo videli da je vrednost prede ravna zbiru nove vrednosti stvorene u njenom proizvodnju i vrednosti koje su već ranije postojale u sredstvima za njenu proizvodnju. Sada se pokazalo kako se sastavni delovi vrednosti proizvoda, funkcionalno ili pojmovno različni, mogu predstaviti srazmernim delovima samog proizvoda.

Ovo rastavljanje proizvoda — rezultata procesa proizvodnje — na jednu količinu proizvoda koja predstavlja samo rad sadržan u sredstvima za proizvodnju, ili postojani deo kapitala, na drugu količinu koja predstavlja samo potreban rad dodat u procesu proizvodnje, ili promenljivi deo kapitala, i na treću količinu proizvoda koja predstavlja samo višak rada dodat u istom procesu, ili višak vrednosti, koliko je jednostavno toliko je i važno, kao što će pokazati njegova kasnija primena na zamršene i još nerešene probleme.

Posmatrasmo maločas celokupni proizvod kao gotov rezultat dva-naestočasovnog radnog dana. Ali ga mi možemo pratiti i u procesu njegova postajanja, a da delimične proizvode ipak predstavimo kao delove proizvoda različite po funkcijama.

Prelac proizvodi za 12 časova 20 funti prede, dakle za jedan čas $1\frac{2}{3}$, a za 8 časova $13\frac{1}{3}$ funti, dakle delimičan proizvod, koji predstavlja celokupnu vrednost pamuka koji se isprede za ceo radni dan. Na isti način, delimični proizvod narednog časa i 36 minuta jeste $=2\frac{2}{3}$ funte prede, te stoga predstavlja vrednost sredstava za rad istrošenih za vreme 12 časova rada. Isto tako, u narednom času i 12 minuta prelac proizvodi 2 funte prede $=3$ šil., vrednost proizvoda jednaku čitavoj proizvedenoj vrednosti koju stvara za 6 časova potrebnoga rada. Naposljetku, u zadnjih $\frac{6}{5}$ časa proizvodi on opet 2 funte prede, čija je vrednost jednaka višku vrednosti stvorenom njegovim poludnevniškim viškom rada. Ovaj način računanja služi engleskom fabrikantu za domaću upotrebu, i on će, npr., kazati da za prvih 8 časova, ili za $\frac{2}{3}$ radnog dana, isteruje svoj pamuk itd. Vidi se da je formula ispravna, u stvari samo prva formula prenesena iz prostora, u kojem delovi proizvoda leže gotovi jedan kraj drugoga, u vreme u kom idu jedan za drugim. Ali se na ovu formulu mogu nadovezati i veoma varvarske predstave, naročito u glavama koje su isto toliko praktički zainteresovane u procesu oplodavanja vrednosti, koliko im je u interesu da ga teorijski naopako shvate. Tako se može uobraziti da, npr., naš prelac za prvih 8 časova svoga radnoga dana proizvodi, odnosno nadoknađuje vrednost pamuka, idućeg časa i 36 minuta vrednost utrošenih sredstava za rad, idućeg časa i 12 minuta vrednost najamnine, a da gazdi fabrike, proizvodnju viška vrednosti, posvećuje samo čuveni »poslednji čas«. Tako se prelcu tovari na leđa dvostruko čudo da pamuk, vretena, parnu mašinu, ugallj, ulje itd. proizvodi u istom trenutku kad pomoću njih prede, te da od jednog radnog dana datog stepena intenzivnosti pravi pet takvih dana. Naime, u našem primeru, proizvodnja sirovine i sredstava za rad zahteva $\frac{24}{6}=4$ dvanaestočasovna radna dana, a njihovo pretvaranje u predu još jedan radni dan od 12 časova. Da pljačkaška pohlepa u ova čuda veruje i da nikad ne oškudeva u doktrinarnim sikofantima koji ih dokazuju, pokazaće nam sledeći primer od istorijske znamenitosti.

3. Seniorov »poslednji čas«

Jednog lepog jutra 1836. dobio je Nassau W. Senior, čuven sa svoje ekonomske nauke i lepoga stila, u neku ruku Clauren među engleskim ekonomistima, poziv da iz Oksforda ode u Mančester da tu uči političku ekonomiju umesto da je u Oksfordu predaje. Fabrikanti ga izabraše za glavnog borca protiv nedavno uvedenog Factory Act-a^{[74]1*} i protiv agitacije za desetočasovni radni dan, koja je išla i preko tog zakona. Sa običnim praktičnim oštroumljem oni su došli do saznanja da g. profesor »wanted a good deal of finishing«^{2*}. Zato su mu pismeno poručili da dođe u Mančester. Sa svoje strane, g. profesor je stilizovao lekciju koju je dobio u Mančesteru od fabrikantata, u knjižici *Letters on the Factory Act, as it affects the cotton manufacture*, London 1837. Tu se, između ostalog, može pročitati i ova krasota:

»Pod sadašnjim zakonom ne može nijedna fabrika koja zapošljava lica ispod 18 godina da radi duže od $11\frac{1}{2}$ časova dnevno, tj. po 12 radnih časova prvih 5 dana, i 9 časova subotom. Sledeća analiza (!) pokazaće da se u takvoj fabrici sva čista dobit izvlači iz poslednjeg časa. Fabrikant uloži 100 000 £ — 80 000 £ u fabričke zgrade i mašine, 20 000 u sirovine i najamninu. Godišnji obrt fabrike, pod pretpostavkom da se kapital obrće jedanput godišnje i da bruto-dobit iznosi 15%, mora da bude roba čija vrednost iznosi 115 000 £... Od ovih 115 000 £ svaka od 23 polovine radnih časova proizvodi dnevno $\frac{5}{115}$ ili $\frac{1}{23}$. Od ove $\frac{23}{23}$ koje sačinjavaju svih 115 000 £ (constituting the whole 115 000 £), $\frac{20}{23}$, tj. 100 000 od 115 000, naknađuju samo kapital; $\frac{1}{23}$, ili 5000 £ od 15 000 bruto-dobiti (!), naknađuje rabaćenje fabrike i mašinerije. Preostale $\frac{2}{23}$, tj. obe poslednje polovine časa svakog dana, proizvode čistu dobit od 10%. Prema tome, kad bi fabrika, pri jednakim cenama, smela raditi 13 časova umesto $11\frac{1}{2}$, onda bi se, uz nekih 2600 £ dodatka na optičajni kapital, čista dobit više no udvostručila. S druge strane, kad bi se časovi rada smanjili za 1 čas na dan, čista dobit bi iščezla, a kad bi se smanjili za $\frac{1}{2}$ čas iščezla bi i bruto-dobit.«³²

³² Senior u gore navedenom spisu, str. 12, 13. Nećemo ulaziti u one čudne tvrdnje koje su za našu svrhu bez značaja, npr., da naknadu utrošene mašinerije itd., dakle jednog sastavnog dela kapitala, fabrikanti računaju u dobit, bruto ili neto, prljavu ili čistu. Nećemo se osvrnuti ni na to jesu li cifre tačne ili ne. Da ne vrede mnogo više od takozvane »analize«, dokazao je Leonard Horner u *A Letter to Mr. Senior etc.*, London 1837. Leonard Horner, jedan od Factory Inquiry Commissioners^{3*} od 1833, a do 1859. inspektor rada, u stvari fabrički cenzor, stekao je besmrtnu zaslugu za radničku klasu Engleske. Celoga života vodio je borbu ne samo protiv ogorčenih fabrikantata, nego i protiv ministara, kojima je

1* Fabričkog zakona — 2* »da mu treba još mnogo da bi bio »pečen«

— 3* komesari za proučavanje prilika u fabrikama

I ovo g. profesor naziva »analiza«! Kad je već poverovao jadikovkama fabrikanta da radnici najveći deo dana rasipaju na proizvođenje, pa stoga i na reprodukovanje ili naknađivanje vrednosti zgrada, mašina, pamuka, uglja itd., onda je svaka analiza bila izlišna. Trebalo je da odgovori prosto ovako: Gospodo! Ako se kod vas bude radilo 10 časova umesto $11\frac{1}{2}$, a ostale okolnosti ostanu iste, onda će se dnevno trošenje pamuka, mašinerije itd. smanjiti za $1\frac{1}{2}$ čas. Dobićete, dakle, upravo koliko ćete izgubiti. Vaši će radnici ubuduće rasipati $1\frac{1}{2}$ čas manje na reprodukovanje, tj. naknađivanje predujmljene kapital-vrednosti. Da im nije verovao na reč, već da je kao stručnjak smatrao da je potrebno izvršiti analizu, morao bi u takvoj stvari koja se poglavito okreće oko odnosa čiste dobiti prema veličini radnog dana pre svega zamoliti fabrikante da ne trpaju na šarenu gomilu mašineriju i fabričke zgrade, sirovinu i rad, već da budu ljubazni da odvoje na jednu stranu postojeći kapital sadržan u fabričkoj zgradi, mašineriji, sirovini itd., a na drugu stranu kapital predujmljen u najamninu. Pa kad bi onda, po fabrikantskom računu, izišlo da radnik za $\frac{2}{2}$ radnog časa, dakle za 1 čas, reprodukuje odnosno naknađuje svoju najamninu, imao bi analitičar da nastavi:

Vi iznosite da radnik u pretposlednjem času proizvodi svoju najamninu, a u poslednjem vaš višak vrednosti, ili čistu dobit. Pošto u jednakim odsecima vremena on proizvodi iste vrednosti, to proizvod pretposlednjeg časa ima istu vrednost kao i proizvod poslednjega. Zatim, on vrednost proizvodi samo izdavanjem rada, a količina njegova rada meri se njegovim radnim vremenom. Po vašim navodima, ovo iznosi $11\frac{1}{2}$ časova dnevno. Jedan deo ovih $11\frac{1}{2}$ časova troši on na proizvođenje, odnosno na naknađivanje svoje najamnine, drugi na proizvođenje vaše čiste dobiti. Drugo ništa ne radi preko čitavog radnog dana. Međutim, pošto su, po vašim navodima, njegova najamnina i višak vrednosti, koji vam on donosi, vrednosti jednake veličine, oči-

bilo od nesavrtnjivo veće važnosti da broje »glasove« fabričkih gazda u Donjem domu negoli radne časove »ruku« u fabrici.

Dodatak 32. primedbi.—Seniorovo izlaganje konfuzno je, da i ne govorimo o netačnostima sadržine. Evo šta je on upravo hteo da kaže: Fabrikant zapošljava radnike $11\frac{1}{2}$, ili $23\frac{1}{2}$ časa dnevno. Kao god i svaki posebni radni dan, tako se i godišnji rad sastoji od $11\frac{1}{2}$ ili $23\frac{1}{2}$ časova (puta broj radnih dana preko godine). S tom pretpostavkom, $23\frac{1}{2}$ radnih časova proizvode godišnji proizvod od 115 000 £; $\frac{1}{2}$ radnog časa proizvodi $\frac{1}{23} \times 115\ 000$ £; $20\frac{1}{2}$ radnih časova proizvode $20\frac{1}{23} \times 115\ 000$ £ = 100 000 £, tj. naknađuju samo predujmljeni kapital. Ostaju $\frac{3}{2}$ radnog časa, koje proizvode $\frac{3}{23} \times 115\ 000$ £ = 15 000, tj. bruto-dobit. Od ove $\frac{3}{2}$ radnog časa, $\frac{1}{2}$ radnog časa proizvodi $\frac{1}{23} \times 115\ 000$ £ = 5000 £, tj. proizvodi samo naknadu za rabaćenje fabrike i mašinerije. Poslednje dve polovine radnog časa, tj. poslednji čas rada, proizvode $\frac{2}{23} \times 115\ 000$ £ = 10 000 £, tj. čistu dobit. U tekstu Senior pretvara poslednje $\frac{2}{23}$ proizvoda u delove samog radnog dana.

gledno je da on svoju najamninu proizvodi za $5\frac{3}{4}$ časova a vašu čistu dobit za drugih $5\frac{3}{4}$ časova. Zatim, pošto je vrednost prede proizvedene za 2 časa jednaka zbiru vrednosti njegove najamnine i vaše čiste dobiti, mora se ta vrednost prede meriti sa $11\frac{1}{2}$ radnih časova, proizvod pretposlednjeg časa sa $5\frac{3}{4}$ radnih časova, a poslednjega ditto. Sad dolazimo na škakljivu tačku. Dakle, pazite! Pretposlednji čas rada prost je čas rada kao i prvi. Ni plus ni moins^{1*}. Pa kako prelac onda može da za jedan radni čas proizvede predinu vrednost koja predstavlja $5\frac{3}{4}$ radnih časova? Doista, on takva čudesa ne pravi. Upotrebna vrednost koju on proizvodi za jedan radni čas jeste određena količina prede. Vrednost te prede meri se sa $5\frac{3}{4}$ radnih časova, od kojih se $4\frac{3}{4}$ bez njegova sudelovanja nalaze u sredstvima za proizvodnju koliko utroši za 1 čas, u pamuku, mašineriji itd., a $\frac{1}{4}$, ili 1 čas, dodaje on sam. Pa kako se njegova najamnina proizvodi za $5\frac{3}{4}$ časova, a i preda proizvedena za jedan radni čas predenja sadrži $5\frac{3}{4}$ časova rada, to nije nikakva vradžbina što je vrednost proizvedena za $5\frac{3}{4}$ časova njegova predenja jednaka vrednosti proizvoda od 1 časa predenja. Ali ste vi potpuno u zabludi kad držite da on gubi makar jedan jedini atom svoga radnog dana na reprodukovanje odnosno na »naknađivanje« vrednosti pamuka, mašinerije itd. Time što njegov rad od pamuka i vretena pravi predu, time što prede, vrednost pamuka i vretena sama sobom prelazi na predu. Za ovo se ima blagodariti kvalitetu njegova rada, ne njegovu kvantitetu. Na svaki način, za 1 čas on će na predu preneti više vrednosti pamuka itd., nego za $\frac{1}{2}$ časa, ali samo zato što za 1 čas isprede više pamuka nego za $\frac{1}{2}$ časa. Sad, dakle, shvatate: što ste kazali da radnik u pretposlednjem času proizvodi vrednost svoje najamnine, a u poslednjem vašu čistu dobit, znači samo to da je u pređi proizvedenoj za 2 časa njegovog radnog dana, stajali ti časovi napred ili pozadi, ovaploćeno $11\frac{1}{2}$ časova rada, upravo onoliko časova koliko ih ima čitav njegov radni dan. A kazati da za prvih $5\frac{3}{4}$ časova proizvodi svoju najamninu, a u poslednjih $5\frac{3}{4}$ časova vašu čistu dobit, znači opet samo to da vi prvih $5\frac{3}{4}$ časova plaćate, a poslednjih $5\frac{3}{4}$ časova ne plaćate. Govorim o plaćanju rada umesto radne snage, jer hoću to da kažem vašim žargonom. Ako, gospodo, budete sad uporedili radno vreme koje plaćate s radnim vremenom koje ne plaćate, naći ćete da se odnose kao pola dana prema pola dana, dakle 100%, što je svakako valjana procentna stopa. Takođe je van svake sumnje da vi, goneći vaše »ruke« da umesto $11\frac{1}{2}$ izdiru 13 časova, što liči na vas kao jaje jajetu, dodajete onaj suvišak od $1\frac{1}{2}$ časa samo višku rada, te će ovaj od $5\frac{3}{4}$ časova porasti na $7\frac{1}{4}$ časova, čime će stopa viška vrednosti porasti od 100% na $126\frac{2}{23}$ %. Naprotiv, ako se nadate da će se ona, dodavanjem jednog i po časa, od 100% popeti na 200%, pa čak i preko 200%, tj. da će se »više no udvostru-

1* Ni više ni manje.

čiti«, onda ste i odviše sumanuti sangvinici. S druge strane, — srce čovekovo čudna je stvar, osobito kad ga čovek nosi u kesi — suviše ste ljudi pesimisti kad se bojite da će vam skraćanjem radnog dana od $11\frac{1}{2}$ časova na $10\frac{1}{2}$ časova propasti sva čista dobit. Doista neće. Pod pretpostavkom da sve ostale okolnosti ostanu kakve su bile, pašće višak rada od $5\frac{3}{4}$ na $4\frac{3}{4}$ časa, što još uvek daje sasvim pristojnu stopu viška vrednosti, naime $82\frac{14}{23}\%$. A sudbonosni »poslednji čas«, o kome ste više napričali negoli hilijasti^[75] o propasti sveta, jeste »all bosh«^{1*}. Gubitak toga časa nije takav da biste njime izgubili vašu »čistu dobit«, niti da bi deca oba pola, koja rintaju za vas, izgubila »čistotu duše«.^{32a}

^{32a} Dok je Senior dokazivao da čista dobit fabrikana, da egzistencija engleske pamučne industrije, da veličina Engleske na svetskom tržištu vise o koncu »poslednjeg časa rada«, dotle je, opet, dr Andrew Ure^[76] dokazivao još i to da će fabričkoj deci i mladim licima ispod 18 godina, ako ne budu držana u toplom i čistom moralnom vazduhu fabričke radionice punih 12 časova, već budu »jedan čas« ranije puštena u duševno hladan, frivolan spoljni svet, lenost i porok oduzeti spasenje duše. Od 1848. godine fabrički inspektori neumorno peckaju fabrikante »poslednjim«, »sudbonosnim časom«, u svojim polugodišnjim izveštajima. Tako g. Howell u svom fabričkom izveštaju od 31. maja 1855. kaže: »Kad bi sledeći oštromni račun (navodi Seniora) bio tačan, onda bi značilo da su sve pamučne fabrike u Ujedinjenoj Kraljevini radile s gubitkom od 1850. naovamo.« (»Reports of the Insp. of Fact. for the half year ending 30th April 1855«, str. 19, 20^{2*}.) Kada se 1848. zakon o desetočasovnom radu nalazio pred parlamentom, naglašavaju fabrikanti nekolicinu radnika u predionicama lana, koje su raštrkane po selima između grofovija Dorset i Somerset, da podnesu protivpeticiju, u kojoj se, između ostalog, kaže i ovo: »Molioci, roditelji, drže da bi još jedan čas besposličinja mogao da ima jedino taj uspeh da njihovu decu demoralizuje, jer je lenost mati svih poroka.« Na ovo primećuje inspektorski izveštaj od 31. oktobra 1848: »Atmosfera u predionicama lana, gde rade deca ovih vrljih i nežnih roditelja, zasićena je toliko bezbrojnim česticama prašine i vlakana od sirovine da je vanredno neugodno probaviti u prelačkim sobama makar samo 10 minuta, jer to možete izdržati samo s mukom, pošto vam se oči, uši, nozdrve i usta smesta napune oblacima lanene prašine od kojih ne možete pobeći. Sam rad, usled grozničave žurbe mašina, iziskuje neumorno trošenje veštine i kretanja pod nadzorom pažnje koja se nikad ne zamara, pa je malo okrutno navoditi roditelje da izraz »lenost« primenjuju na rođenu decu, koja su, kad odbijemo vreme za jelo, čitavih 10 časova prikovana za ovakav posao, u ovakvoj atmosferi... Ova deca rade duže nego seoski nadničari u susjednim selima... Ovakvo nemilosrdno trućanje o »lenosti i poroku« mora se žigosati kao najpustije nagvaždanje i najbesramnije licemerstvo... Onaj deo javnosti koji se pre nekih dvanaest godina bunio protiv uverenja kojim se javno i sasvim ozbiljno, uz sankciju visoke vlasti, proglašavalo

^{1*} prazno nagvaždanje — ^{2*} Dalje u tekstu skraćeno: RIF. — *Prev.*

Kad jednom bude doista kucnuo vaš »poslednji čas«, setite se oksfordskog profesora. A sad: U nekom boljem svetu rado bih se s vama češće viđao. Addio!...³³ U trubu »poslednjeg časa« koji je Senior otkrio 1836, ponovo je, u londonskom časopisu »Economist« od 15. aprila 1848, dunuo James Wilson, jedan od glavnih ekonomskih mandarina, polemišući protiv zakona o desetočasovnom radu.

4. Višak proizvoda

Onaj deo proizvoda ($\frac{1}{10}$ od 20 funti pređe, ili 2 funte pređe u primeru pod 2), koji predstavlja višak vrednosti, nazvaćemo višak proizvoda (surplus produce, produit net). Kao što stopu viška vred-

da cela »čista dobit« fabrikana potiče iz »poslednjeg časa« rada, i da će stoga skraćivanje radnog dana za jedan čas uništiti čistu dobit; taj deo publike, velimo, teško da će poverovati svojim očima kad sad bude našao da se originalno otkriće o vrlinama »poslednjeg časa« od onda toliko usavršilo da sad obuhvata ne samo »profit« nego u podjednako meri i »moral«. Prema tome, ako bi se trajanje dečjeg rada svelo na punih 10 časova, propao bi sa čistom dobiti poslodavca i moral dece, jer i jedno i drugo zavisi od ovog poslednjeg, sudbonosnog časa. («Rep. of Insep. of Fact. for 31st Oct. 1848», str. 101.) Za ovim isti izveštaj donosi uzorke »morala« i »vrlina« ove gospode fabrikana, smicalica, podvala, mamaca, pretnji, falsifikata itd., što su ih upotrebili da bi od malog broja sasvim zapuštenih radnika izvukli potpise na takve peticije, koje su posle poturali parlamentu kao peticije čitave industrijske grane, čitavih grofovija. Za sadašnje stanje takozvane ekonomske »nauke« u najvećoj je meri karakteristično da niti sam Senior, koji je docnije energično istupao za fabričko zakonodavstvo, što mu služi na čast, niti njegovi prvi ni kasniji protivnici nisu umeli da objasne lažne zaključke »originalnog otkrića«. Oni su se pozivali na stvarno iskustvo. »Why« i »wherefore«^{1*} ostali su za njih tajna.

³³ Svojim izletom u Mančester g. profesor je ipak u nečemu profitirao! U *Letters on the Factory Act* sva čista dobit, »profit« i »kamata«, i čak još »something more«^{2*}, visi o jednom neplaćenom času radnikova rada! Godinu dana pre toga, u *Outlines of Political Economy*, koje je napisao na dobro i korist oksfordskih studenata i obrazovanih filistara, on je, nasuprot Ricardovom određivanju vrednosti radnim vremenom, »otkrio« da profit potiče iz rada kapitaliste, a kamata iz njegove askeze, njegove »apstinencije«. Sama budalaština je bila stara, ali reč »apstinencija« nova. Gospodin Roscher dao je izrazom »Enthaltung«^{3*} njen tačan nemački prevod, dok su je njegovi zemljaci, koji su u latinskom bili manje potkovani od njega, Wirtei, Schulzei i drugi Micheli, pokaluderili u »Entsagung«^{4*}.

^{1*} »Zašto« i »zbog čega« — ^{2*} »nešto više« — ^{3*} »uzdržljivost« — ^{4*} »odricanje«

nosti ne određuje odnos viška vrednosti prema celokupnoj sumi, nego prema promenljivom sastavnom delu kapitala, tako i veličinu viška proizvoda ne određuje odnos toga viška prema ostatku celokupnog proizvoda, nego prema onom delu proizvoda koji predstavlja potrebni rad. Kao što je proizvodnja viška vrednosti ona svrha koja određuje kapitalističku proizvodnju, tako se i stepen veličine bogatstva meri ne apsolutnom veličinom proizvoda, već relativnom veličinom viška proizvoda.³⁴

Zbir potrebnog rada i viška rada, tih vremenskih perioda u kojima radnik naknađuje vrednost svoje radne snage i proizvodi višak vrednosti, čini apsolutnu veličinu njegovog radnog vremena — radni dan (working day).

³⁴ «Za individuu koja ima kapital od 20 000 £ i čiji profiti iznose godišnje 2000 £, bilo bi potpuno svejedno da li njen kapital zapošljava 100 ili 1000 radnika, da li se proizvedene robe prodaju za 10 000 ili za 20 000 £, samo ako u svim tim slučajevima njezin profit ne bi spao ispod 2000 £. Zar nije i stvarni interes nacije isti takav? Ako uzmemo da njeni stvarni čisti prihodi, njene rente i profiti ostanu isti, onda nije ni najmanje važno da li se nacija sastoji od 10 ili od 12 miliona stanovnika.» (Ricardo, *The Principles etc.*, str. 416.) Davno pre Ricarda rekao je fanatik viška proizvoda Arthur Young, pisac inače prolivene brbljivosti i nekritičnosti, čiji glas stoji u obrnutoj srazmeri prema njegovim zaslugama, između ostalog i ovo: «Od kakve bi koristi u nekoj modernoj kraljevini bila čitava provincija koja bi bila ovako podeljena (na starorimski način, među sitne, nezavisne seljake), pa ma kako bila dobro obrađivana, osim da se proizvode ljudi («the mere purpose of breeding men»), što samo za sebe nije nikakva korisna svrha» («is a most useless purpose»). (Arthur Young, *Political Arithmetic etc.*, London 1774, str. 47.)

Dodatak 34. primedbi.—Čudna je «ta velika naklonost da se suvišak bogatstva (net wealth) prikaže kao koristan po radničku klasu... mada je očigledno da on to nije zbog toga što sačinjava suvišak». (Th. Hopkins, *On Rent of Land etc.*, London 1828, str. 126.)

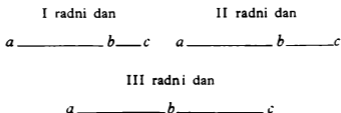
GLAVA OSMA

Radni dan

1. Granice radnog dana

Bili smo pošli od pretpostavke da se radna snaga kupuje i prodaje po njenoj vrednosti. Njenu vrednost, kao i vrednost svake druge robe, određuje radno vreme potrebno da se ona proizvede. Ako, dakle, proizvodnja radnikovih prosečnih dnevnih životnih sredstava iziskuje 6 časova, onda radnik mora prosečno da radi dnevno 6 časova da bi svakog dana proizveo svoju radnu snagu, odnosno da bi reprodukovao vrednost koju prima kad svoju radnu snagu proda. U tom slučaju, potrební deo njegovog radnog dana iznosi 6 časova i stoga je, pod inače jednakim okolnostima, data veličina. Ali time još nije data i veličina samog radnog dana.

Uzmimo da linija a ————— b predstavlja trajanje, tj. dužinu potrebnog radnog vremena, recimo 6 časova. Prema tome za koliko budemo produžili rad preko linije ab , za 1, 3, ili za 6 časova itd., dobićemo tri različite linije:

koje predstavljaju tri različita radna dana od 7, 9 i 12 časova. Produžena linija bc predstavlja dužinu viška rada. Pošto je radni dan $= ab + bc$, ili ac , njegova dužina zavisi od promenljive veličine bc . Pošto je ab dato, odnos bc prema ab uvek se može izmeriti. U I radnom danu on iznosi $\frac{1}{6}$, u II radnom danu $\frac{3}{6}$ u III radnom danu $\frac{6}{6}$ od ab . Dalje, pošto srazmera $\frac{\text{višak radnog vremena}}{\text{potrebno radno vreme}}$ određuje stopu viška vrednosti, to je ova data čim je dat onaj odnos. U gornja tri različita radna dana ona iznosi $\frac{16}{3}$, odnosno 50, odnosno 100%. Obrnuto, sama stopa viška vrednosti ne bi nam dala veličinu radnog dana. Ako bi ona iz-

nosila, npr., 100%, radni dan mogao bi imati i osam, i deset, i dva-naest itd. časova. Ona bi pokazivala da su oba sastavna dela radnog dana, potrebni rad i višak rada, jednaki po veličini, ali ne i koliki je svaki od njih.

Radni dan nije, dakle, postojana već promenljiva veličina. Istina, jedan njegov deo određen je radnim vremenom potrebnim za stalno reprodukovanje samoga radnika, ali se njegova celokupna veličina menja s dužinom ili trajanjem viška rada. Stoga je radni dan odrediv, ali sam po sebi neodređen.³⁵

Iako radni dan nije postojana već promenljiva veličina, ipak može da se menja samo u izvesnim granicama. Ali njegovu minimalnu granicu nije moguće odrediti. Svakako, ako svedemo na nulu produženu liniju *bc*, tj. višak rada, dobićemo minimalnu granicu, tj. onaj deo dana za čije vreme radnik nužno mora da radi ako hoće da se održi. Ali na osnovici kapitalističkog načina proizvodnje, potrebni rad može da sačinjava uvek samo jedan deo njegovog radnog dana, dakle radni dan se nikada ne može skratiti na taj minimum. Nasuprot tome, radni dan ima maksimalnu granicu. Preko izvesne granice on se ne da produžiti. Tu maksimalnu granicu određuju dve stvari. Prvo, fizička granica radne snage. Čovek može za vreme prirodnog dana od 24 časa utrošiti samo određenu količinu životne snage. Tako, konj može da radi iz dana u dan samo po 8 časova. Za vreme jednog dela dana snaga mora počivati, spavati, za vreme drugog dela čovek mora da podmiruje druge fizičke potrebe, da se hrani, čisti, odeva itd. Osim na te čisto fizičke granice, produženje radnog dana nailazi i na moralne granice. Radniku treba vremena za zadovoljavanje duševnih i društvenih potreba, čiji je opseg i broj određen opštim stanjem kulture. Prema tome se menjanje radnog dana kreće u okviru fizičkih i društvenih granica. Ali su obe granice vrlo elastične prirode i dopuštaju najveći razmak. Tako nailazimo na radni dan od 8, 10, 12, 14, 16, 18 časova, dakle najrazličitijih dužina.

Kapitalista je kupio radnu snagu po njenoj dnevnoj vrednosti. Njena upotrebna vrednost pripada njemu za vreme radnog dana. On je, dakle, stekao pravo da se koristi radnikovim jednodnevnim radom. Ali šta je radni dan?³⁶ U svakom slučaju, nešto što je manje od pri-

³⁵ »Radni dan neodređena je oznaka, on može biti dugačak ili kratak.« (*An Essay on Trade and Commerce, containing Observations on Taxation etc.*, London 1770, str. 73.)

³⁶ Ovo je pitanje kudikamo važnije od čuvenoga pitanja koje je ser Robert Peel bio upravo Trgovačkoj komori u Birmingemu: »What is a pound?«^{1*}, pitanje koje je moglo samo zato biti postavljeno što je Peel isto tako slabo poznao prirodu novca kao i »little shilling men«^[77] iz Birmingema.

1* »Šta je to funta?«

rodnog dana života. Za koliko manje? Kapitalista ima svoje sopstveno mišljenje o toj ultima Thule^{1*}, o toj krajnjoj, nužnoj granici radnog dana. Kao kapitalista, on je samo oličan kapital. Njegova je duša duša kapitala. A kapital ima jedan jedini životni nagon, nagon da se oplođuje, da stvara višak vrednosti, da svojim postojanim delom, sredstvima za proizvodnju, usisava što je moguće veću masu viška rada.³⁷ Kapital je mrtav rad koji oživljava kao vampir samo usisavajući živi rad, i koji utoliko više živi ukoliko više od njega usisa. Vreme za koje radnik radi, vreme je za koje kapitalista troši radnu snagu koju je od njega kupio.³⁸ Ako radnik svoje raspoloživo vreme troši za se, on potkrada kapitalistu.³⁹

Kapitalista se, dakle, poziva na zakon robne razmene. On, kao i svaki drugi kupac, nastoji da iz upotrebne vrednosti svoje robe istera što je moguće veću korist. Ali se iznenada diže radnikov glas, koji je u zahukta osti procesa proizvodnje bio zamuknuo:

Roba koju sam ja tebi prodao razlikuje se od druge robne fukare time što njezina upotreba stvara vrednost, i to vrednost veću nego što ona sama staje. Zbog toga si je ti i kupio. Što se na tvojoj strani pokazuje kao oplođavanje kapitala, na mojoj je suvišno izdavanje radne snage. Ti i ja poznajemo na tržištu samo jedan zakon, zakon robne razmene. A potrošnja robe ne pripada prodavcu koji je otuđuje, već kupcu koji je stiče. Tebi, stoga, pripada upotreba moje dnevne radne snage. Ali njena dnevna prodajna cena treba da me osposobi da je svaki dan reprodukujem, dakle i da je iznova mogu prodati. Ne uzimajući u obzir prirodno trošenje usled starosti itd., ja moram biti sposoban da sa istim normalnim stanjem snage, zdravlja i svežine radim i sutra kao danas. Ti mi stalno propovedaš jevanđelje »štedljivosti« i »uzdržljivosti«. Pa lepo! Ja ću svojim jedinim imanjem, svojom radnom snagom, da upravljam kao razuman i štedljiv domaćin, i

³⁷ »Zadatak kapitaliste je da izdatim kapitalom istera što je moguće veću sumu rada.« (»D'obtenir du capital dépensé la plus forte somme de travail possible.«) (J. - G. Courcelle-Seneuil, *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles*, 2. izd., Paris 1857, str. 62.)

³⁸ »Gubitak jednog radnog časa dnevno od ogromne je štete po trgovačku državu.« »Među radnim rukama ove kraljevine vlada vrlo velika potrošnja luksuznih predmeta, osobito među fabričkim plebsom; uz to troše i vreme, a to je najkobnije rasipanje.« (*An Essay on Trade and Commerce etc.*, London 1770, str. 47, 153.)

³⁹ »Ako slobodni radnik dopusti sebi samo trenutak odmora, pogana ekonomija, koja ga prati uznemirena pogleda, tvrdi da je on potkrada.« (N. Linguet, *Théorie des Lois Civiles etc.*, London 1767, sv. II, str. 466.)

^{1*} poslednjoj (krajnjoj) Tuli (po verovanju antičkih naroda, na krajnjem severu Evrope nalazila se ostrvska zemlja Tula); upotrebljeno u smislu »krajnja granica«.

uzdržavaću se od svakog bezumnog rasipanja. Hoću da od nje svakog dana pustim u tok, u kretanje, u rad, samo onoliko koliko se slaže s njenim normalnim trajanjem i zdravim razvitkom. Bezmernim produžavanjem radnog dana ti možeš za jedan dan iz mene da iscediš veću količinu radne snage nego što ja mogu da nadoknadim za tri dana. Što ti na taj način dobijaš u radu, gubim ja u radnoj supstanciji. Upotrebljavati moju radnu snagu i pljačkaški mi je oduzimati dve su sasvim različite stvari. Ako prosečni vek prosečnog radnika koji radnu snagu troši s razumnom merom iznosi 30 godina, onda je vrednost moje radne snage koju ti meni iz dana u dan plaćaš $\frac{1}{365 \times 30}$

ili $\frac{1}{10950}$ njene celokupne vrednosti. Ali ako ti nju potrošiš za 10 godina, ti mi onda plaćaš dnevno $\frac{1}{10950}$ umesto $\frac{1}{3650}$ od njene celokupne vrednosti, dakle samo $\frac{1}{3}$ njene dnevne vrednosti, krađeš mi, dakle, dnevno $\frac{2}{3}$ vrednosti moje robe. Plaćaš mi jednodnevnu radnu snagu, a trošiš trodnevnu. To je protivno našem ugovoru i zakonu robne razmene. Zahtevam, dakle, radni dan normalne dužine i ne obraćam se tvom srcu kad to zahtevam; jer kad se radi o novcu, prestaje sentimentalnost. Ti si, možda, uzoran građanin, možda član društva za zaštitu životinja, možda čak uživaš glas sveca, ali onoj stvari koju ti prema meni predstavlja ne bije srce u grudima. Što u njoj izgleda da kuca, kucanje je mog rođenog srca. Ja zahtevam normalan radni dan zato što zahtevam vrednost svoje robe kao i svaki drugi prodavac.⁴⁰

Vidi se: kad ne uzmemo u obzir sasvim elastične g.ance, sama priroda robne razmene ne povlači nikakve granice radnom danu, pa, dakle, ni višku rada. Kapitalista brani svoje pravo kao kupac kad pokušava da radni dan učini što je moguće dužim i da od jednog radnog dana, ako samo može, napravi dva. S druge strane, specifična priroda prodane robe ograničava kupcu njenu potrošnju, a radnik nastoji na svome pravu kao prodavac kad hoće da radni dan ograniči na određenu normalnu veličinu. Ovde imamo, dakle, antinomiju, pravo protiv prava, oba potvrđena zakonom robne razmene u istoj meri. Između jednakih prava odlučuje sila. I tako se u istoriji kapitalističke proizvodnje normiranje radnog dana predstavlja kao borba za granice radnog dana — borba između ukupnog kapitaliste, tj. kapitalističke klase i ukupnog radnika, ili radničke klase.

⁴⁰ Za vreme velikog strike^{1*} koji su London builders^{2*} vodili 1860 - 1861. za skraćenje radnog dana na 9 časova, objavio je njihov odbor izjavu koja se gotovo poklapa sa odbranom našeg radnika. Izjava pravi sa dosta ironije aluziju na to što najbešnjeg profitaša među «building masters»^{3*}, nekog sera M. Petoa «bije glas da je svetac». (Isti Peto završio je posle 1867 [džinovskim bankrotstvom] à la Strousberg!)

^{1*} štrajka — ^{2*} londonski građevinski radnici — ^{3*} građevinski preduzetnici

2. Kurjačka glad za viškom rada. Fabrikant i bojar

Nije kapital pronašao višak rada. Svuda gde jedan deo društva ima monopol sredstava za proizvodnju, mora radnik, bio slobodan ili ne, da radnom vremenu potrebnom za njegovo održanje dodaje suvišno radno vreme da bi proizveo⁴¹ životna sredstva za vlasnika sredstava za proizvodnju, bio taj vlasnik atinski *καλὸς κάγαθός*^{1*}, etrurski teokrat^{2*}, *civis romanus*^{3*}, normanski baron, američki vlasnik robova, vlaški bojar, moderni veleposednik ili kapitalista.⁴² Međutim je jasno da je u takvoj ekonomskoj društvenoj formaciji u kojoj ne preovlađuje razmenska nego upotrebnost vrednost proizvoda, višak rada ograničen užim ili širim krugom potreba, ali da iz samog karaktera proizvodnje ne proizlazi neograničena potreba za viškom rada. Zato u starom veku prekomerni rad uzima strahovite oblike kad god se radilo o tome da se razmenska vrednost dobije u njenom samostalnom novčanom liku, u proizvodnji zlata i srebra. Terati radnika da se ubije radeći, to je tamo bio zvaničan oblik prekomernog rada. Čitajte samo Diodora Sicilijanca.⁴³ Ipak su to izuzeci u antičkom svetu. Ali čim narodi, čija se proizvodnja još kreće u nižim oblicima robovskog rada, kuluka itd., budu uvučeni u svetsko tržište kojim vlada kapitalistički način proizvodnje i koje prodaju njihovih proizvoda u inostranstvo čini njihovim pretežnim interesom, nakalemljuje se na varvarske strahote ropstva, kmetstva itd. civilizovana strahota prekomernog rada. S tog razloga je rad Crnaca u južnim državama Američke Unije sačuvao umereno patrijarhalni karakter dok je god proizvodnji poglavita

⁴¹ «Oni što rade ishranjuju time ujedno i penzionere koji se zovu bogataši, i sebe same.» (Edmund Burke, *Thoughts and Details on Scarcity*, London 1800, str. 2, 3.)

⁴² Vrlo je naivna primedba koju Niebuhr čini u svom delu *Römische Geschichte*: «Posmatrač ne može sebi zatajiti da dela kao što su etrurska, čije nas ruševine zadivljuju, imaju za pretpostavku feudalne gospodare i kmetove u malim (!) državama.» Mnogo je dublje rekao Sismondi da «briselke čipke» imaju za pretpostavku najamnog gospodara i najamnog slugu.

⁴³ «Čovek ne može pogledati te nesrećnike» (u rudnicima zlata između Egipta, Etiopije i Arabije), «koji ne mogu čak ni da održavaju svoje telo u čistoći ni da pokrivaju svoju golotinju, a da se ne sažali nad njihovim jadnim udesom. Jer tu nema obzira ni pošteđe za bolesne, bogalje, za starce, za žensku slabost. Gonjeni udarcima, svi moraju i dalje raditi, dok smrt ne učini kraj njihovim patnjama i nevolji.» (Diodor Sicilijanc, *Istorijska biblioteka*, knj. 3, gl. 13 [str. 260].)

1* aristokrat — 2* vladajući sveštenik — 3* rimski građanin

svrha bila zadovoljavanje neposredne vlastite potrebe. Ali što je više izvoz pamuka postajao životni interes onih država, to je i preterani rad Crnca, a tu i tamo i potrošnja njegovog života za sedam godina rada, sve više postajao činilac proračunatog i računskijskog sistema. Nije se više radilo o tom da se iz Crnca istera izvesna masa korisnih proizvoda, već da se proizvodi sam višak vrednosti. Slično je s kulukom, npr. u Podunavskim Kneževinama.

Od osobitog je interesa uporediti kurjačku glad za viškom rada u Podunavskim Kneževinama sa istom glađu u engleskim fabrikama, jer kod kulučenja višak rada ima samostalan, čulno primetan oblik.

Uzmimo da radni dan iznosi 6 časova potrebnog rada i 6 časova viška rada. U tom slučaju slobodni radnik daje kapitalisti nedeljno 6×6 ili 36 časova viška rada. To je isto kao kad bi nedeljno radio 3 dana za sebe, a 3 dana besplatno za kapitalistu. Ali se to ne vidi. Višak rada i potrebni rad slivaju se u jedno. Stoga isti odnos mogu da izrazim, npr., i ovako: radnik u svakoj minuti radi 30 sekundi za sebe, a 30 sekundi za kapitalistu itd. Kod kuluka je drukčije. Potrebni rad, koji obavlja, npr., vlaški seljak za svoje samoodržanje, prostorno je odvojen od njegovog viška rada za bojara. Jedan obavlja on na svom vlastitom polju, drugi na gospodarevu dobru. Prema tome, oba dela radnog vremena postoje samostalno jedan pored drugog. U obliku kuluka, višak rada tačno je odvojen od potrebnog rada. Očevidno je da ta različnost spoljnih oblika ni u čemu ne menja kvantitativni odnos između viška rada i potrebnog rada. Tri dana viška rada nedeljno ostaju tri dana rada koji samom radniku ne donose nikakav ekvivalent, zvao se taj rad kuluk ili najamni rad. Kapitalistova se kurjačka glad za viškom rada pokazuje u težnji za bezmernim produžavanjem radnog dana, a kod bojara prostije u neposrednom lovu na dane kulučenja.⁴⁴

Kuluk u Podunavskim Kneževinama bio je spojen s naturalnim rentama i drugim što ide uz kmetstvo, ali je sačinjavao glavni danak vladajućoj klasi. Gde je to slučaj, tu kuluk retko potiče iz kmetstva, već, naprotiv, većinom obrnuto, kmetstvo iz kuluka.^{44a} Tako je bilo u

⁴⁴ Sledeće se odnosi na prilike u rumunskim provincijama kakve su bile pre prevrata^[64] koji je izvršen posle krimskog rata.

^{44a} {Primedba uz treće izdanje. — To isto važi i za Nemačku, a posebno za Prusku istočno od Elbe. U 15. veku bio je nemački seljak obavezan na izvesna davanja u proizvodu i radu, ali je inače skoro svuda bar stvarno bio slobodan čovek. Nemački kolonisti u Brandenburg, Pomeraniji, Šleziji i istočnoj Pruskoj bili su čak i pravno priznati kao slobodni. Pobjeda plemstva u seljačkom ratu učinila je tome kraj. I nisu samo pobeđeni južnonemački seljaci ponovo postali kmetovi. Još od sredine 16. veka bili su istočnopruski, brandenburški, pome-ranski i šleski, a uskoro zatim i šlezvigholštajnski slobodni seljaci poniženi na položaj kmetova. (Maurer, *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hof-*

rumunskim provincijama. Prvobitni način proizvodnje bio je zasnovan na zajedničkoj svojini, ali ne na zajedničkoj svojini slovenskoga, a još manje indijskog oblika. Jedan deo zemljišta obrađivali su članovi zajednice samostalno kao slobodno privatno vlasništvo, drugi deo — ager publicus — obrađivali su zajednički. Proizvodi ovog zajedničkog rada služili su delom kao rezervni fond u vreme nerodice i drugih nezdoga, delom su išli u državnu kasu za pokriće troškova na rat, veru i druge zajedničke izdatke. U toku vremena prigrabili su vojni i crkveni dostojanstvenici zajednički posed, a s njime i činidbe za nj. Rad slobodnih seljaka na njihovoj zajedničkoj zemlji pretvorio se u kuluk za kradljivce zajedničke zemlje. S tim su se ujedno razvili i kmetski odnosi, ali samo stvarno, a ne na zakonskoj osnovi, dok ih Rusija, «osloboditeljka» sveta, pod izlikom da ukida kmetstvo, nije ozakonila. Zakonik o kuluku, koji je 1831. proklamovao ruski general Kiseljev, diktirali su, razume se, sami bojari. Tako je Rusija jednim udarcem osvojila magnate Podunavskih Kneževina i odobravanje liberalskih kretana cele Evrope.

Prema *Règlement organique*⁽⁷⁸⁾ — tako se zove onaj zakonik o kulučenju — svaki vlaški seljak duguje takozvanom vlasniku zemljišta, pored jedne mase pojedinačno pobrojanih naturalnih davanja, 1. dvanaest radnih dana uopšte, 2. jedan dan poljskog rada i 3. jedan dan prevoženja drva. Dakle u svemu 14 dana preko godine. Ali s dubokim poznavanjem političke ekonomije, zakonodavac nije uzeo radni dan u običnom smislu, već radni dan potreban za izradu prosečnog dnevnog proizvoda, a prosečni dnevni proizvod tako je lukavo odredio da ga nikakav div ne bi savladao za 24 časa. Suvoparnim rečima prave ruske ironije izjavljuje stoga sam *Règlement* da se pod 12 radnih dana ima razumeti proizvod ručnog rada od 36 dana, a pod 1 danom poljskog rada 3 dana, a pod 1 danom povoza drva isto tako 3 dana. Svega 42 dana kuluka. Ali na ovo dolazi još i takozvana jobadžija, činidbe na koje spahija ima pravo za izvanredne potrebe proizvodnje. Svako selo mora srazmerno broju svog stanovništva godišnje da daje određen kontingent za jobadžiju. Ovaj dopunski kuluk ceni se za svakog vlašskog seljaka na 14 dana. Na taj način, propisani kuluk iznosi godišnje 56 radnih dana. Ali u Vlaškoj poljoprivredna godina broji zbog rdave klime samo 210 dana, od čega treba odbiti 40 dana na nedelje i praznike, 30 dana prosečno na nevreme, ukupno 70 dana. Ostaje 140 radnih dana. Odnos kuluka prema potrebnom radu $\frac{56}{84}$, ili $66\frac{2}{3}\%$, izražava mnogo manju stopu viška vrednosti nego što je ona koja reguliše rad engleskog poljoprivrednog ili fabričkog radnika. Međutim,

verfassung in Deutschland, Erlangen 1863, sv. IV; Meitzen, *Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des preußischen Staates nach dem Gebietsumfange vor 1866*, Berlin 1868-1871; Hanssen, *Die Aufhebung der Leibeigenschaft... in den Herzogthümern Schleswig und Holstein*, St. Petersburg 1861.) — F. E.]

ovo je samo zakonom propisani kuluk. A »Règlement organique« znao je da u još »liberalnijem« duhu nego englesko fabričko zakonodavstvo olakša svoje izigravanje. Pošto je od 12 dana načinio 54, on je nominalni dnevni posao svakog od ta 54 dana kuluka tako definisao da je jedan deo uvek morao da ostane za sledeće dane. Na primer, za 1 dan je trebalo opleviti toliki komad zemljišta koji za tu operaciju, osobito kod kukuruza, iziskuje dvostruko više vremena. Zakonski dnevni posao za pojedine poljoprivredne radove može se tako protumačiti da dan počinje u maju, a svršava se u oktobru. Za Moldaviju su odredbe još oštrije.

»Dvanaest dana po »Règlement organique«, uzviknuo je neki bojar pijan od pobeđe, »iznose 365 dana u godini!«⁴⁵

Dok je Règlement organique Podunavskih Kneževina bio pozitivan izraz kurjačke gladi za viškom rada, kojoj je svaki paragraf davao zakonsko priznanje, dotle su engleski Factory-Acts [fabrički zakoni] negativni izrazi iste kurjačke gladi. Putem prisilnog ograničavanja radnog dana od strane države, i to od strane države kojom vladaju kapitalista i veleposednik, ti zakoni obuzdavaju težnju kapitala za bezmernim isisavanjem radne snage. Ne uzimajući u obzir danomice sve opasnije bujanje radničkog pokreta, nalagala je ograničenje fabričkog rada ona ista nužnost koja je nagnala Engleze da svoja polja đubre guanom. Ista slepa gramzivost koja je u jednom slučaju iscrplila zemlju, zasekla je u drugom slučaju u sam koren životnu snagu nacije. Periodične epidemije dokazivale su to u Engleskoj isto tako jasno kao u Nemačkoj i Francuskoj opadanje mere kod vojnika.⁴⁶

Factory-Act od 1850, koji sad (1867) važi, dopušta prosečno

⁴⁵ Dalje pojedinosti naći će čitalac u: É. Regnault, *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes*, Paris 1855. [str. 304. i dalje].

⁴⁶ »Uopšte se može reći u izvesnim granicama da organska bića napreduju ako prekorače srednju meru svoje vrste. Čovekova se telesna mera smanjuje, ako fizički ili društveni odnosi ometaju njegov razvitak. U svim evropskim zemljama u kojima postoji regrutovanje opala je od njegova uvođenja srednja telesna mera odraslih muškaraca i uopšte njihova sposobnost za vojnu službu. Pre revolucije (1789) bio je u Francuskoj minimum za pešake 165 cm; 1818 (zakon od 10. marta) 157 cm; po zakonu od 21. marta 1832, 156 cm; prosečno se tamo preko polovine regruta odbija zbog nedovoljnog rasta i telesnih nedostataka. U Saksoniji je vojnička mera 1780. bila 178, sad je 155 santimetara. U Pruskoj je 157. Prema podacima koje je u »Bayrische Zeitung« od 9. maja 1862. izneo dr Meyer, izlazi da je u Pruskoj, računajući prosečno za 9 godina, od 1000 pozvanih na regrutaciju bilo 716 nesposobno za službu u vojsci: 317 zbog nedovoljne visine, 399 zbog telesnih nedostataka... Godine 1858. Berlin nije bio kadar dati svoj kontingent regruta, nedostajalo je 156 ljudi.« (J. v. Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, 7. izd., 1862, sv. I, str. 117, 118.)

10 časova rada na dan preko nedelje, tj. za prvih 5 dana u nedelji 12 časova, od 6 časova izjutra do 6 časova uveče, od čega po zakonu otpada $\frac{1}{2}$ časa na doručak i 1 čas na ručak, ostaje, dakle, $10\frac{1}{2}$ radnih časova, i 8 časova za subotu, od 6 časova izjutra do 2 časa posle podne, od čega $\frac{1}{2}$ časa ide na doručak. Ostaje 60 radnih časova: po $10\frac{1}{2}$ za prvih 5 dana u nedelji i $7\frac{1}{2}$ za poslednji dan.⁴⁷ Postavljeni su naročiti čuvari zakona, fabrički inspektori, koji su neposredno potčinjeni ministarstvu unutrašnjih poslova i čije izveštaje objavljuje parlament svakih šest meseci. Ti izveštaji pružaju neprestanu i zvaničnu statistiku kurjačke gladi kapitalista za viškom rada.

Čujmo za časak fabričke inspektore.⁴⁸

•Varalica fabrikant počinje rad četvrt časa pre 6 časova izjutra, nekad ranije, nekad docnije, a svršava četvrt časa posle 6 časova po podne, nekad ranije, nekad docnije. Od polovine časa, koja je nominalno određena za doručak, otkida on s početka i s kraja po 5 minuta, a po 10 minuta zakida s početka i s kraja časa određenog za ručak. Subotom radi četvrt časa, kad više kad manje, posle dva časa po podne. Na taj način njegova dobit iznosi:

Pre 6 časova izjutra 15 minuta	} Ukupno za 5 dana: 300 minuta
Posle 6 časova po podne 15 „	
Od vremena za doručak 10 „	
Od vremena za ručak 20 „	
60 minuta	

⁴⁷ Istorija Fabričkog zakona od 1850. biće izneta kasnije u ovoj glavi.

⁴⁸ Početnog perioda krupne industrije u Engleskoj do 1845. dotičem se samo ovde - onde; o tome će čitalac naći više u *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* od Friedricha Engelsa, Leipzig 1845. Koliko je duboko Engels shvatio duh kapitalističkog načina proizvodnje, pokazuju »Factory Reports«, »Reports on Mines« [izveštaji fabričkih i rudničkih inspektora] itd. objavljeni posle 1845, a kako je divno umeo slikati pojedinosti tadašnjih prilika, vidi se iz najpovršnijeg poređenja njegova spisa sa zvaničnim izveštajima Children's Employment Commission [Komisije za ispitivanje dečjeg rada] (1863 - 1867), koji su objavljeni 18 do 20 godina docnije. Naime, u njima se govori o onim granama industrije u koje do 1862. još nije bilo uvedeno fabričko zakonodavstvo, a delom ni sad još nije uvedeno. Tu, dakle, prilike nisu mešanjem spolja pretrpele neku naročitu promenu prema prilikama kako ih je Engels opisao. Ja sam uzeo primere poglavito iz perioda slobodne trgovine posle 1848, iz onog rajskog vremena o kome koliko hvalisavi toliko naučno ubogi torbari slobodne trgovine trabunjaju! * Nemcima čitava brda gluposti. — Uostalom, Engleska ovde stoji u prednjem planu samo zato što je klasičan predstavnik kapitalističke proizvodnje i što jedino ona ima neprekidnu zvaničnu statistiku o stvarima o kojima je reč.

* nemački: vorfauchen, glagol koji je Marx izveo od imena Faucher

Subotom:

Pre šest časova izjutra 15 minuta	} Ukupni nedeljni dobitak: 340 minuta
Od vremena za doručak 10 „	
Posle dva časa po podne 15 „	

Ili 5 časova i 40 minuta nedeljno, što pomnoženo s 50 radnih nedelja po odbitku 2 nedelje za praznike ili slučajne prekide, iznosi 27 radnih dana.⁴⁹

«Ako se radni dan produži dnevno po 5 minuta preko normalnog trajanja, iznosi to godišnje 2¹/₂ radna dana.⁵⁰ «Jedan čas više rada na dan, dobijen na taj način što se sad tu sad tamo ugrabi po komad vremena, čini da godina ima 13 meseci umesto 12.⁵¹

Krize, kada se proizvodnja prekida i kad se radi samo «kratko vreme», samo nekoliko dana u nedelji, razume se da ni u čemu ne menjaju težnju za produžavanjem radnog dana. Što se manje poslova pravi, tim veći mora biti dobitak na napravljenom poslu. Što se manje vremena može raditi, tim veći mora biti višak radnog vremena. Tako, fabrički inspektori izveštavaju o periodu krize od 1857. do 1858:

«Može se smatrati za nedoslednost da bude ikakvog prekomernog rada u vreme kad trgovina ide rdavo, ali njeno rdavo stanje podbada bezobzirne ljude da prekorače zakon; na taj način osiguravaju oni sebi ekstraprofit... «U isto vreme», kaže Leonard Horner, «kad su 122 fabrike u mom srezu potpuno napuštene, kad 143 miruju, a sve druge rade kratko vreme, produžuje se s prekomernim radom preko zakonom određenog vremena.⁵² «Mada se», kaže g. Howell, «u većini fabrika zbog rdavog stanja poslova radi samo pola vremena, dobijam i dalje isti broj žalbi da se radnicima svaki dan potkrada (snatched) ¹/₂ ili ³/₄ časa zakidanjem od vremena za obede i odmor koje im je zakonom zajamčeno.⁵³

Ista se pojava ponovila u manjem stepenu za vreme strahovite pamučne krize od 1861 - 1865.⁵⁴

«Kad zateknemo radnike na poslu za vreme časova za jelo ili inače u nezakonito vreme, izgovaraju nam se ponekad da oni nikako neće da napuste fabriku, i da ih moraju silom terati da prekinu rad (čišćenje mašina itd.), a osobito subotom posle podne. Ali to što «ruke» ostaju u fabrici kad se mašine smire, doga-

⁴⁹ *Suggestions etc. by Mr. L. Horner, Inspector of Factories* u: «Factories Regulation Act. Ordered by the House of Commons, to be printed 9. Aug. 1859», str. 4, 5.

⁵⁰ RIF za 31. oktobar 1856, str. 35.

⁵¹ Isto, za 30. april 1858, str. 9.

⁵² Isto, str. 43.

⁵³ Isto, str. 25.

⁵⁴ Isto, za 30. april 1861. Vidi: Appendix No. 2 u: RIF za 31. oktobar 1862, str. 7, 52, 53. U drugom polugodištu 1863. prekoračenja su opet postala brojnija. Upor.: RIF za 31. oktobar 1863, str. 7.

da se samo zato što im između 6 časova izjutra i 6 časova uveče, u zakonom propisane radne časove, nije dopušteno da obavite te poslove.«⁵⁵

»Ekstraprofit koji se pravi radom preko zakonskog vremena izgleda za mnoge fabrikante odveć veliko iskušenje a da bi mu se mogli odupreti. Oslanjaju se na sreću da neće biti uhvaćeni i računaju da će im čak i u slučaju otkrića neznatnost novčanih kazni i sudskih troškova još uvek osigurati bilans s dobitkom.«⁵⁶

»Gde se dodatni rad dobiva množenjem sitnih krađa u toku dana (a multiplication of small thefts), tu inspektori nailaze na gotovo nesavladljive teškoće u pogledu njihovog dokazivanja.«⁵⁷

Te »sitne krađe« vremena za jelo i odmor radnika, koje kapital vrši, označavaju fabrički inspektori takođe kao »petty pilferings of minutes«, krađice minuta⁵⁸, »snatching a few minutes«, smotavanje minuta⁵⁹, ili, kako to radnici tehnički zovu, »nibbling and cribbling at meal times«.^{1*60}

Vidi se, u ovoj atmosferi stvaranje viška vrednosti pomoću viška rada nije tajna.

⁵⁵ RIF za 31. oktobar 1860, str. 23. S kakvim su se fanatizmom, prema iskazima koje su fabrikanti dali pred sudom, njihove fabričke ruke protivile svakom prekidanju rada u fabrici, pokazuje ovaj kuriozum: Početkom juna 1836. primiše magistrati [policijske sudije] u Djuzberiju (Jorkšir) prijave da su vlasnici osam velikih fabrika u blizini Betlija povredili fabrički zakon. Jedan deo te gospode bio je optužen da je kod njih 5 dečaka između 12 i 15 godina rintalo od petka u 6 časova izjutra pa do 4 časa po podne u subotu, a da im nikakav odmor nije bio dozvoljen osim za jelo i 1 čas spavanja o ponoći. A ta su deca imala da obavljaju neprekidni tridesetochasovni rad u »shoddy-hole«, kako se zove jazbina u kojoj se čijaju vunene krpe i gde more od oblaka prašine, otpadaka itd. prisiljava čak i odraslog radnika da stalno vezuje usta maramicama radi zaštite svojih pluća! Gospoda optuženi dadoše reč umesto zakletvu -- jer su kao kvekeri imali i odviše religioznih skrupula da bi položili zakletvu -- da su oni u svom velikom milosrđu dozvoljavali jednoj deci četiri sata spavanja, ali da tvrdoglava deca nisu htela nikako u postelju! Gospoda kvekeri osuđeni su na 20£ globe. Dryden je naslutio ove kvekere:

»Lisac, nabijen lažnim svetiteljstvom,
Bojao se kletve, ali lagao kao vrag
Sa licem isposnika i pogledom sveca,
I ne smedijaše grešiti dok ne očita molitvu!«^[79]

⁵⁶ RIF za 31. oktobar 1856, str. 34.

⁵⁷ Isto, str. 35.

⁵⁸ Isto, str. 48.

⁵⁹ Isto.

⁶⁰ Isto.

1* »grickanje i kiduckanje od vremena za obede«

«Ako dozvolite», rekao mi je neki vrlo uvaženi fabrikant, «da se kod mene radi dnevno samo 10 minuta preko vremena, mećete mi u džep 1000£ godišnje.»⁶¹ «Atomi vremena elementi su dobiti.»⁶²

U tom pogledu ništa nije karakterističnije od oznake »full timers« (punovremenjaci) za radnike koji rade puno vreme, i »half timers«⁶³ (poluvremenjaci) za decu ispod 13 godina koja smeju raditi samo 6 časova. Tu se radnik prosto pretvorio u oličenje radnog vremena. Sve su individualne razlike svedene na razlike između radnika koji rade puno vreme i radnika koji rade pola vremena.

3. Grane engleske industrije u kojima zakon ne ograničava eksploataciju

Posmatrali smo dosad težnju za produžavanjem radnog dana, vampirsko-kurjačku glad za viškom rada na području na kome su neumereni ispadi, za koje jedan engleski buržoaski ekonomist kaže da ih nisu nadmašili grozni postupci Španjolaca prema američkim crvenokošcima⁶⁴, naposljetku udarili kapitalu lance zakonskog regulisanja. Bacimo sad pogled na neke grane proizvodnje u kojima je isisavanje radne snage još i danas neobuzdano ili je do juče bilo.

«Gospodin Broughton, County Magistrate [mirovni sudija], izjavio je kao predsednik mitinga održanog u opštinskoj dvorani u Notingemu 14. januara 1860, da među gradskim stanovništvom koje se bavi izradivanjem čipaka vladaju patnja i oskudica kakve ostali civilizovani svet ne poznaje... Decu od 9 do 10 godina izvlače iz njihovih prljavih postelja u 2, 3 ili 4 časa izjutra i prisiljavaju ih da za održanje golog života rade do 10, 11 i 12 časova noću, dok im udovi ne uvenu i telo se ne sparusi, dok im crte lica ne otupe i ne izgube izgled ljudskih bića, i padnu u kamenu ukočenost da je jezovito samo i videti je. Mi se ne čudimo što su g. Mallett i drugi fabrikanti istupili s protestom protiv svakog raspravljanja... Ovaj sistem kako ga je opisao prečasni g. Montagu Valpy, sistem je neograničenog ropstva, ropstva u socijalnom, fizičkom, moralnom i intelektualnom pogledu...

⁶¹ Isto.

⁶² «Moments are the elements of profit.» (RIF za 30. april 1860, str. 56.)

⁶³ Ovaj je izraz stekao pravo građanstva i u fabrici i u izveštajima fabričkih inspektora.

⁶⁴ «Pohlepa fabrikantata, čija okrutnost u njihovoj jagmi za dobitkom ne zaostaje za okrutnošću koju su Španjolci pokazali pri osvajanju Amerike tražeći zlato.» (John Wade, *History of the Middle and Working Classes*, 3. izd., London 1835, str. 114.) Teorijski deo ove knjige, neka vrsta osnove političke ekonomije, ima ponešto što je za njeno vreme originalno, npr. o trgovinskim krizama. Isto-rijski deo kipti bestidnim plagijatima iz knjige: Sir M. Eden, *The State of the Poor*, London 1797.

Šta da se misli o gradu koji održava javnu skupštinu da bi molio da se radno vreme za muškarce ograniči na 18 časova dnevno!... Mi deklamujemo protiv virdžinijskih i karolinskih plantažera. A da li je trgovanje Crncima, sa svima strahotama biča i trgovine ljudskim mesom, odvratnije od ovog laganog ubijanja ljudi, koje se vrši da bi kapitalisti izvlačili dobit iz proizvodnje velova i okovratnika?«⁶⁵

Grnčarstvo (pottery) u Stafordširu bilo je za poslednje 22 godine predmet triju parlamentarnih anketa, čiji se rezultati nalaze u izveštaju što ga je g. Scriven 1841. uputio na Children's Employment Commissioners, u izveštaju dr Greenhova od 1860, objavljenom po nalogu sanitetskog činovnika Privy Council-a¹⁸⁰¹ («Public Health, III Report», I, 102—113) i naposljetku u izveštaju g. Longe-a od 1863. u «First Report of the Children's Employment Commission» od 13. juna 1863. Za moj zadatak je dovoljno da iz izveštaja od 1860. i 1863. uzmem nekoliko svedočanstava same eksploatisane dece. Po deci se mogu izvesti zaključci i za odrasle, osobito za devojke i žene, i to u jednoj industrijskoj grani kojoj predenje pamuka i tome slično izgleda vrlo prijatan i zdrav posao.⁶⁶

Williamu Woodu, starom devet godina, «bilo je 7 godina i 10 meseci kad je počeo da radi». Od prvog dana on je «ran moulds» (nosio izradenu robu s kalupom u sušionicu i zatim vraćao prazne kalupe). On dolazi svaki dan preko nedelje na posao u 6 časova izjutra, a prestaje da radi tek oko 9 časova uveče. «Radim do 9 časova uveče svakog dana u nedelji. Tako sam radio, npr., za poslednjih 7 - 8 nedelja.» Dakle, petnaestčasovni rad za sedmogodišnje dete! J. Murray, dečak od 12 godina, izjavio je:

«I run moulds and turn jigger (ja nosim kalupe i okrećem kolo). Dolazim u 6, ponekad u 4 časa ujutru. Radio sam celu prošlu noć do 8 časova jutros. Nisam bio u postelji od pretprošle noći. Osim mene radilo je 8 ili 9 drugih dečaka celu prošlu noć. Svi su, osim jednoga, jutros ponovo došli. Dobijam 3 šilinga i 6 pенса nedeljno. Ne dobijam ništa više kad radim celu noć. Poslednje nedelje radio sam dva puta cele noći.»

Fernyhough, dečak od 10 godina:

«Ja nemam uvek ceo čas za ručak; često samo pola časa: svakog četvrtka, petka i subote.»⁶⁷

Dr Greenhow izjavljuje da je ljudski vek u lončarskim srezovima Stouk-epon-Trent i Vulstenton vanredno kratak. Mada je u srezu Stouk zaposleno u lončarnicama samo 30,6%, a u Vulstentonu samo

⁶⁵ Londonski «Daily Telegraph» od 17. januara 1860.

⁶⁶ Uporedi: Friedrich Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, str. 249 - 251.

⁶⁷ CEC, I Report, 1863, Appendix, str. 16, 19, 18.

30,4% muškog stanovništva iznad 20 godina, ipak u prvom srezu dolazi više od polovine, a u drugome oko dve petine smrtnih slučajeva od plućnih bolesti kod muškaraca te kategorije. Dr Boothroyd, lekar iz Henlija, izjavljuje:

«Svako naredno pokolenje lončara kržljivije je i slabije od prethodnoga.»

Isto tako drugi lekar, g. McBean:

«Otkako sam pre 25 godina započeo svoju praksu među lončarima, ova se klasa upadljivo izrodila, što se pokazuje u sve većem smanjivanju rasta i težine.»

Ove su izjave uzete iz izveštaja dr Greenhova od 1860.⁶⁸

Iz izveštaja komesara od 1863. sledeće: Dr J. T. Arledge, glavni lekar bolnice u Nort Stafordsiru, kaže:

«Kao klasa, predstavljaju lončari, muškarci i žene... fizički i moralno izrodjeno stanovništvo. Oni su po pravilu zakržljali, rdavo građeni i često deformisanih prsiju. Stare prerano i kratka su veka. Flegmatični su i malokrvni; uporni nastupi dispepsije, poremećaji jetre i bubrega i reumatizam odaju slabost njihovog sastava. Ali su iznad svega podložni plućnim bolestima: zapaljenju pluća, sušici, bronhitisu i sipnji. Na jedan oblik sipnje nailazi se samo kod njih i poznat je pod imenom lončarske sipnje ili lončarske sušice. Od škrofuloze, koja napada žlezde, kosti i druge delove tela, boluje više od dve trećine lončara. Što izrodavanje (degenerescence) stanovništva ovog sreza nije još mnogo veće, ima se zahvaliti samo regrutovanju radnika iz okolnih zemljoradničkih srezova i brakovima sa zdravijim rasama.»

Gospodin Charles Parsons, doskorašnji zavodski lekar, piše u pismu komesaru Longe-u između ostaloga:

«Mogu da govorim samo na osnovu ličnog posmatranja, a ne statistički, ali ne oklevam da Vas uverim kako uvek uskipim od gneva kad pogledam tu jadnu decu, čije se zdravlje žrtvuje da bi se zadovoljila pohlepa njihovih roditelja i poslodavaca.»

On nabroja jedne za drugim uzroke bolesti lončara i stavlja kao vrhunac »long hours« (»dugo radno vreme«). Izveštaj komisije nada se da

»ova manufaktura, koja zauzima tako odličan položaj u očima sveta, neće duže nositi na sebi ljagu da njen veliki uspeh prate fizičko izrodavanje, raznovrsna telesna stradanja i rano umiranje radnog stanovništva, čijim su radom i umešnošću postignuti tako veliki rezultati.«⁶⁹

Ono što važi za grnčarstvo u Engleskoj, važi i u Škotskoj.⁷⁰

⁶⁸ »Public Health, III Report etc.«, str. 103, 105.

⁶⁹ CEC, 1863, str. 24, 22. i XI.

⁷⁰ Isto, str. XLVII.

Manufaktura žigica datira od 1833, kad je pronađen način da se fosfor stavi na samo drvce. Ona se od 1845. brzo razvila u Engleskoj, a iz gusto naseljenih delova Londona raširila se naročito u Mančesteru, Birmingemu, Liverpulu, Bristolu, Noriču, Njukaslju i Glazgovu, a s njom se rasprostreše i sklopci (vilični grč), koje je neki bečki lekar još 1845. otkrio kao specifičnu bolest žigičara. Polovina radnika deca su ispod 13 i mlada lica ispod 18 godina. Ova je manufaktura zbog svoje nezdravosti i odvratnosti tako ozloglašena da joj samo najpropaliji deo radničke klase, poluizgladnele udovice itd., daje svoju decu, »izdrpanu, poluizgladnelu, sasvim zapuštenu i nevaspitanu decu.«⁷¹ Od svedoka koje je preslušavao komesar White (1863) bilo ih je 270 ispod 18 godina, 40 ispod 10 godina, 10 ih je imalo samo po 8, a 5 samo po 6 godina. Radni dan kretao se od 12 do 14 i 15 časova; uz to noćni rad i neuredni obedi, većinom u samim prostorijama za rad, koje su okužene fosforom. Dante bi našao da ta manufaktura nadmašuje i najgroznije njegove fantazije iz *Pakla*.

U fabrikama tapeta grublje se vrste štampaju mašinama, finije rukom (block printing). Najživlji su poslovi od početka oktobra do kraja aprila. U toku tog perioda ovaj rad traje često i gotovo bez prekida od 6 časova izjutra do 10 časova uveče i dublje u noć.

J. Leach izjavljuje:

«Prošle zime (1862) od 19 devojčica nije se na posao vratilo njih 6 usled bolesti dobivenih od preteranog rada. Da bih ih održao budne, moram na njih vikati.» W. Duffy: «Deca su često tako umorna da ne mogu držati oči otvorene, a i mi to možemo često puta doista samo s mukom.» J. Lightbourne: «Meni je 13 godina... Prošle smo zime radili do 9 časova uveče, a pretprošle i do 10. Prošle sam zime gotovo svako veče vikao, toliko su me bolele noge.» G. Aspden: «Imao sam običaj da ovoga mog mališana, kad mu je bilo 7 godina, nosim tamo i natrag po snegu, on je obično radio 16 časova!... Često bih kleknuo da ga nahranim dok je on stajao uz mašinu, jer je on nije smeo ostaviti ni zaustaviti.» Smith, član firme neke mančesterske fabrike koji je upravljao njenim poslovima: «Mi (misli 'ruke' koje rade za 'nas') radimo bez prekida za obedovanje, tako da je dnevni rad od 10¹/₂ časova gotov u 4¹/₂ časa posle podne, a sve posle toga prekovremeni je rad.»⁷² (Da li i taj g. Smith ne jede ništa čitavih 10¹/₂ časova?) «Mi» (isti

⁷¹ Isto, str. LIV.

⁷² Ovo se ne sme uzeti kao višak radnog vremena u našem smislu. Ta gospoda smatraju radni dan od 10¹/₂ časova kao normalan radni dan, koji, dakle, uključuje i normalni višak rada. Tada počinje »prekovremeni rad«, koji se nešto bolje plaća. Imaćemo docije priliku da vidimo da se upotreba radne snage za vreme takozvanog normalnog radnog dana plaća ispod vrednosti, tako da je »prekovremeni rad« puka smicalica kojom kapitalista cedi više »viška rada«, a to, uostalom, ostaje i onda kad se radna snaga, upotrebljavana za vreme »normalnog radnog dana«, stvarno plaća po punoj vrednosti.

Smith) »retko prestajemo pre 6 časova uveče« (on misli s trošenjem »naših' ljudskih mašina), »tako da mi« (iterum Crispinus⁽⁸¹⁾) »cele godine stvarno radimo prekovremeno... Deca i odrasli« (152 deteta i mlada lica ispod 18 godina i 140 odraslih) »radili su bez razlike kroz svih poslednjih 18 meseci prosečno najmanje 7 dana i 5 časova u nedelji ili 78¹/₂ časova nedeljno. Za 6 nedelja do 2. maja ove godine« (1863) »prosek je bio veći — 8 dana ili 84 časa na nedelju!»

Ali taj isti g. Smith, koji silno uživa u tome da kao neki vladalac govori u prvom licu množine, dodaje smeškajući se: »Mašinski je posao lak.« Tako isto govore poslodavci kod kojih se štampa rukom (block printing): »Ručni rad je zdraviji od mašinskog.« Uglavnom su se gospoda fabrikanti s negodovanjem izjasnili protiv predloga »da se mašine zaustave bar u pauzama kad se uzima jelo.«

Gospodin Ottley, direktor fabrike tapeta u Borou (u Londonu), kaže:

»Zakon koji bi dopuštao da se radi od 6 časova izjutra do 9 časova uveče, jako bi nam (!) odgovarao, ali radno vreme od 6 časova izjutra do 6 časova uveče, propisano fabričkim zakonom, nije nam (!) zgodno... Mi zaustavljamo mašinu za vreme ručka« (kakva velikodušnost!). »Ovo stajanje mašine ne prouzrokuje neki osetan gubitak u hartiji i boji.« »Ali«, dodaje on s punim razumevanjem, »mogu pojmiti da niko ne voli ni takav gubitak.«

Komisijiski izveštaj naivno misli da strah nekih »vodećih firmi« da ne izgube u vremenu, tj. u vremenu u kome prisvajaju tuđi rad, čime bi bio »izgubljen profit«, da taj strah nije »dovoljan razlog« da deca ispod 13 godina i mlada lica ispod 18 godina za vreme 12 - 16 časova »ostanu bez ručka«, niti da im se jelo dodaje za vreme samog procesa proizvodnje, kao što se parnoj mašini dodaju ugajl i voda, vuni sapun, točku ulje itd., kao puka pomoćna materija sredstva za rad.⁷³

Nijedna industrijska grana u Engleskoj (mi ne uzimamo u obzir mašinsko mešenje hleba, koje tek u najnovije vreme krči sebi put) nije tako kao pekarska sve do danas očuvala najstarijski način proizvodnje, način koji po svedočanstvu pesnika iz doba Rimskog Carstva, datira još iz prehršćanskih vremena. Ali mi znamo već odranije da je kapital u prvi mah ravnodušan prema tehničkom karakteru procesa rada kojim zavlada. On ga u početku usvaja kakvog ga zatiče.

Neverovatno falsifikovanje hleba, osobito u Londonu, prvo je otkrio odbor Donjeg doma »za ispitivanje falsifikovanja životnih namirnica« (1855 - 1856) i spis dr Hassalla *Adulterations Detected*.⁷⁴ Posledica

⁷³ CEC, 1863, Appendix, str. 123, 124, 125, 130. i LXIV.

⁷⁴ Stipsa, fino istucana ili pomešana sa solju, normalan je trgovinski artikal i nosi značajno ime »baker's stuff«^{1*}.

^{1*} pekarski prašak

tih otkrića bio je zakon od 6. avgusta 1860. »for preventing the adulteration of articles of food and drink«^{1*}, zakon bez ikakva dejstva, pošto je, razume se, najnežnije vodio računa o svakom pristalici slobodne trgovine koji kupovinom i prodajom falsifikovanih roba želi »to turn an honest penny«^{2*}.⁷⁵ Sam je odbor manje-više naivno formulisao svoje uverenje da slobodna trgovina u suštini znači trgovinu falsifikovanim ili, kako to Englezi duhovito kažu, »sofistikovanim materijama«. Doista ova »sofistika« ume bolje od Protagore da od crnoga napravi belo, a od beloga crno, i da bolje od eleata^[82] ad oculos^{3*} dokaže kako je sve stvarno puka prividnost.⁷⁶

U svakom slučaju, ovaj odbor pokrenuo je publiku da obrati pažnju na svoj »nasušni hleb«, a time i na pekarnice. Istovremeno odjeknu na javnim skupštinama i peticijama parlamentu krik londonskih pekarskih pomoćnika o prekovremenom radu itd. Krik je bio tako snažan da je g. H. S. Tremenheere, takođe član mnogo pominjane komisije od 1863, imenovan za kraljevskog islednog komesara. Njegov izveštaj⁷⁷ zajedno sa izjavama svedoka uzbudio je javnost, ne njeno srce, već njen želudac. Englez, jak u poznavanju *Biblije*, znao je, dođuše, da čovek ako nije božjom milošću kapitalista, veleposednik ili sinekurista, mora jesti hleb u znoju lica svoga, ali nije znao da u svome nasušnome hlebu mora jesti izvesnu količinu ljudskog znoja pomešanog s gnojem iz čireva, paučinom, leševima bubašvaba i trulim nemačkim kvascem, a da i ne govorimo o stipsi, peščanom kamenu i osta-

⁷⁵ Kao što je poznato, čađ je vrlo snažan oblik ugljenika, te je kapitalist dimničari prodaju engleskim zakupcima kao gnojivo. Godine 1862. morao je britanski »Juryman« ^{4*} da u jednoj parnici reši da li je čađ, s kojom je bez kupčeva znanja bilo pomešano 90% prašine i peska, »prava« čađ u »trgovačkom« smislu ili je »falsifikovana« čađ u »zakonskom« smislu. »Amis du commerce«^{5*} nadoše da je to »prava« trgovinska čađ, odbiše zakupnikovu tužbu, i povrh toga osudiše ga da plati parničke troškove.

⁷⁶ Francuski hemičar Chevallier, u jednoj raspravi o »sofistikacijama«^{6*} roba, naveo je preko 600 artikala, a za mnoge među njima nabrojao je po 10, 20 pa i 30 raznih načina falsifikovanja. On dodaje da sve načine ne poznaje i da nije naveo ni sve koji su mu poznati. Za šećer navodi 6 vrsta falsifikovanja, za ulje 9, za maslac 10, za so 12, za mleko 19, za hleb 20, za rakiju 23, za brašno 24, za čokoladu 28, za vino 30, za kafu 32 itd. Čak ni blagi gospod bog nije umakao toj sudbini. Vidi: Rouard de Card, *De la falsification des substances sacramentelles*, Paris 1856.

⁷⁷ »Report etc. relating to the Grievances complained of by the Journey-men Bakers etc.«, London 1862, i »Second Report etc.«, London 1863.

^{1*} »za sprečavanje falsifikovanja hrane i pića« — ^{2*} »da pošteno zaradi neku paru« — ^{3*} očigledno — ^{4*} »porotnik« — ^{5*} »prijatelji trgovine« — ^{6*} falsifikovanjima

lim prijatnim mineralnim sastojcima. Zato je bez obzira na Njenu Svetost »Freetrade«^{1*}, dotle »slobodni« pekarski posao bio podvrgnut nadzoru državnih inspektora (krajem parlamentarne sesije 1863). Istim zakonom zabranjen je rad od 9 časova uveče do 5 časova izjutra za pekarske pomoćnike ispod 18 godina. Ova odredba govori više nego debele knjige o preteranom radu u ovoj naoko toliko patrijarhalnoj grani rada.

•Rad londonskog pekarskog pomoćnika počinje po pravilu u 11 časova noću. On prvo zamesi testo—vrlo mučan posao, koji traje $\frac{1}{2}$ do $\frac{3}{4}$ časa, već prema veličini i finoći peciva. Zatim leže na dasku za mešenje, koja ujedno služi kao poklopac načava, i spava nekoliko časova s jednom brašnenom vrećom pod glavom, a sa drugom preko sebe. Zatim sledi brz, neprekidan rad od 4 časa: mešenje testa, merenje, davanje oblika, metanje u peć, vadenje iz peći itd. Temperatura u pekarnicama iznosi 75 do 90 stepeni^{2*}, a u malim pekarnicama biće pre viša nego niža. Kad se svrši sa izradom hleba, vekni itd., započinje raznošenje hleba; znatan deo nadničara, pošto je obavio teški noćni rad koji smo opisali, nosi preko dana hleb u kotaricama ili ga razvozi kolicima od kuće do kuće, a u međuvremenu radi katkad i u pekarnici. Prema godišnjem dobu i veličini posla, rad se završava između 1 i 6 časova posle podne, dok drugi deo pomoćnika radi u pekarnici do u kasnu večer.⁷⁸ »Za vreme londonske sezone počinju u Vestendu pomoćnici pekara koji peku hleb po »punoj« ceni redovno u 11 časova noću, a zaposleni su pečenjem hleba do 8 časova idućeg jutra, s jednim ili dva prekida, koji su često vrlo kratki. Onda raznose hleb na sve strane do 4, 5, 6, čak i do 7 časova uveče, ili se ponekad u pekarnici bave pečenjem dvopeka. Po završenom poslu ostaje im za spavanje 6, često samo 5 ili 4 časa. Petkom rad uvek počinje ranije, oko 10 časova uveče, i traje bez prekida, bilo da se hleb izrađuje ili raznosi, do 8 časova uveče sledeće subote, a ponajčešće do 4 ili 5 časova u nedelju izjutra. I u otmenim pekarnicama koje prodaju hleb po »punoj ceni« moraju radnici nedeljom opet da rade 4 do 5 časova da pripreme posao za idući dan... Pomoćnici »underselling masters«-a (pekara koji prodaju hleb ispod pune cene), a kao što smo već napomenuli, ovi sačinjavaju preko $\frac{3}{4}$ londonskih pekara, imaju još duže radno vreme, ali je njihov rad ograničen gotovo isključivo na pekarnicu, pošto njihovi majstori, izuzev liferacija sitnim bakalnicama, prodaju samo u svojoj radnji. Pred kraj nedelje, ... tj. u četvrtak, počinje kod njih rad u 10 časova noću i traje samo s neznatnim prekidima do subote duboko u noć.⁷⁹

Što se tiče »underselling masters«-a, tu i samo buržoasko gledište shvata da »neplaćen rad pomoćnika (the unpaid labour of the men) čini osnovicu njihove konkurencije.«⁸⁰ I pekar koji prodaje po punoj

⁷⁸ Isto, »First Report etc.«, str. VI/VII.

⁷⁹ Isto, str. LXXI.

⁸⁰ George Read, *The History of Baking*, London 1848, str. 16.

ceni («full priced baker») tuži istražnoj komisiji kao kradljivce tuđeg rada i falsifikatore svoje konkurente koji prodaju ispod pune cene.

«Oni uspevaju samo varanjem publike i time što iz svojih pomoćnika isteruju 18 časova rada za najamninu od 12 časova.»⁸¹

Falsifikovanje hleba i stvaranje klase pekara koji prodaju hleb ispod pune cene počeli su se razvijati u Engleskoj od početka 18. veka, čim je ovaj zanat izgubio esnafski karakter i čim je iza nominalnog pekarskog majstora stao kapitalista u liku mlinara ili brašnarškog agenta.⁸² Time je bio udaren temelj kapitalističkoj proizvodnji, bezmernom produžavanju radnog dana i noćnom radu, mada je u Londonu noćni rad ozbiljno uhvatio korena tek 1824.⁸³

Iz ovog što smo izneli razumeće se zašto komisijski izveštaj ubraja pekarske pomoćnike u kratkovečne radnike, koji, srećno izmakavši normalnom desetkovanju dece svih delova radničke klase, retko dožive 42 godine života. Pa ipak uvek ima premnogo kandidata za pekarski posao. Vrelo odakle London dobavlja te «radne snage» jesu Škotska, poljoprivredni srezovi zapadne Engleske i — Nemačka.

Od 1858. do 1860. organizovaše pekarski pomoćnici u Irskoj o vlastitom trošku velike skupštine za agitaciju protiv noćnog i nedeljnog rada. Publika je, npr. na majskom zboru u Dublinu 1860, sa irskom toplinom pristala uz njih. Tim pokretom izvojevan je doista uspešno isključivo dnevni rad u Veksfordu, Kilkeniju, Klonmelu, Vaterfordu itd.

«U Limeriku, gde su stradanja nadničara-pomoćnika bila, kao što je poznato, prevršila svaku meru, pokret je propao usled otpora pekarskih majstora, a naročito pekara-mlinara. Primer Limerika doveo je do pogoršanja u Enisu i Tiperariju. U Korqu, gde se javno nezadovoljstvo ispoljilo velikom žestinom, osujetili su majstori pokret upotrebom svoje moći da pomoćnike izbace na ulicu. U Dublinu su majstori davali najodlučniji otpor i proganjanjem pomoćnika koji su stajali na čelu agitacije prisilili su ostale na popuštanje i pokornost u pogledu noćnog i nedeljnog rada.»⁸⁴

⁸¹ «Report (First) etc. Evidence». Iskaz «full priced baker»-a Cheesmana, str. 108.

⁸² George Read, *The History of Baking*, London 1848. Krajem 17. i početkom 18. veka razni «factors» (agenti), koji su se uvlačili u sve moguće grane rada, bili su i zvanično žigosani kao «Public Nuisances»^{1*}. Tako je, npr., Grand Jury^[83] održavajući četvrtgodišnje zasedanje mirovnih sudija grofovije Somerset, uputio Donjem domu «presentment»^{2*}, u kome se između ostalog kaže «da su ti agenti iz Blekvel Hola javno zlo i štetni po industriju odeće i da ih kao zlo treba ukinuti». («The Case of our English Wool etc.», London 1685, str. 6, 7.)

⁸³ «First Report etc.», str. VIII.

⁸⁴ «Report of Committee on the Baking Trade in Ireland for 1861».

1* javno zlo — 2* predstavku

Komisija engleske vlade naoružane u Irskoj do zuba, činila je neumoljivim pekarskim majstorima Dablina, Limerika, Korka itd. bojažljive prigovore:

«Odbor drži da su časovi rada ograničeni prirodnim zakonima koji se ne mogu nekažnjeno narušavati. Time što pretnjom da će ih najuriti prisiljavaju radnike na povredu svog religioznog ubeđenja, na neposlušnost prema zemaljskim zakonima i na preziranje javnog mnjenja» (ovo poslednje odnosi se na nedeljni rad), «unose majstori zlu krv između kapitala i rada i daju primer opasan po religiju, moralnost i javni poredak... Odbor drži da je produžavanje radnog dana preko 12 časova uzurpatorski zahvat u radnikov domaći i privatni život, a mešanje u domaći život jednog čoveka i u ispunjavanje njegovih porodičnih dužnosti kao sina, brata, supruga i oca, vode rezultatima kobnima po moral. Rad preko 12 časova ima tendenciju da potkopa radnikovo zdravlje, vodi prevremenom starenju i ranoj smrti i tako baca u nesreću radničke porodice, kojima se baš u najnužnijem trenutku otima (»are deprived«) potpora i staranje glave porodice.»⁸⁵

To je što se tiče Irske. S druge strane Kanala, u Škotskoj, poljoprivredni radnik, čovek od pluga, ogorčeno ukazuje na svoj rad od 13 i 14 časova pod najsurovijom klimom i s dodatkom rada od 4 časa u nedelju (u toj zemlji subotara!).⁸⁶ U isto vreme stoje pred jednim londonskim Grand Jury tri železnička radnika, kondukter, mašinovoda i skretničar. Velika železnička nesreća poslala je stotine putnika na drugi svet. Nemarnost železničkih radnika uzrok je nesreće. Oni su pred porotnicima jednoglasno izjavili da je pre 10 do 12 godina njihov rad trajao samo 8 časova dnevno. Za vreme poslednjih 5 do 6 godina rad je postepeno doguran na 14, 18 i 20 časova, a pri osobito velikoj navali putnika, kao u sezonama izleta, traje rad često neprekidno 40 do 50 časova. A oni su obični ljudi, a ne kiklopi. Na izvesnoj tački radna ih snaga izdaje. Obuzima ih malaksalost. Njihov mozak prestaje da misli, a oči da vide. Skroz i skroz »respectable British Juryman«^{1*}

⁸⁵ Isto.

⁸⁶ Javna skupština poljoprivrednih radnika u Lasvejdu kod Glazgova održana 5. januara 1866. (Vidi: »Workman's Advocate« od 13. januara 1866.) Obrazovanje tredjuniona [sindikata] poljoprivrednih radnika krajem 1865, najpre u Škotskoj, istorijski je događaj. U jednom od najpotlačenijih poljoprivrednih srezova Engleske, u Bakingemširu, stupiše najamni radnici marta 1867. u veliki štrajk za povišenje nedeljne najamnine od 9 do 10 na 12 šilinga.—(Iz izloženoga se vidi da pokret engleskog poljoprivrednog proletarijata, koji je bio potpuno slomljen otkako su njegove silovite demonstracije posle 1830. bile ugušene, a osobito posle uvođenja novih zakona o sirotinji, počinje iznova šezdesetih godina, dok najzad 1872. postaje epohalan. Na ovo, kao i na Plave knjige o položaju engleskih poljoprivrednih radnika, koje su izišle posle 1867, vratiću se u drugoj knjizi. — Dodatak uz treće izdanje.)

^{1*} »poštovanja dostojni britanski porotnik»

odgovorio im je presudom kojom ih šalje narednom zasedanju krivičnog suda zbog »manslaughter«^{1*}, a u blagonaklonom dodatku izražava skromnu želju da bi gospoda kapitalisti, železnički magnati, mogli ubuduće biti izdašniji u kupovini potrebnog broja »radnih snaga« i »uzdržljiviji« ili »nesebičniji« ili »štedljiviji« u isisavanju plaćene radne snage.⁸⁷

Iz šarene gomile radnika svih profesija, doba i polova, koji se oko nas žustrije tiskaju nego duše pobijenih oko Odiseja, i na kojima se i kad ne nose Plavu knjigu pod pazuhom na prvi pogled opaža preteran rad, uzećemo još dve figure čija upadljiva suprotnost dokazuje da su pred kapitalom svi ljudi jednaki, — uzećemo krojačku radnicu i kovača.

Poslednjih nedelja juna 1863. doneli su svi londonski dnevni listovi belešku sa »senzacionalnim« natpisom: »Death from simple Overwork« (Smrt prosto od preteranog rada). Bila je reč o smrti Mary Anne Walkley, dvadesetogodišnje krojačice zaposlene u jednom poštovanja dostojnom dvorskom krojačkom salonu, koji je eksploatisala neka gospođa sa dobroćudnim imenom Elise. Stara, toliko puta ispričana priča, bila je sada ponovno otkrivena.⁸⁸ Ove su devojke radile prosečno 16¹/₂ časova, ali za vreme sezone radile su često i 30 časova bez prekida. »Radna snaga« koja ih je izdavala održavana im je time

⁸⁷ »Reynold's Paper« od [21] januara 1866. Odmah zatim donosi ovaj nedeljni list iz broja u broj čitavu masu novih železničkih nesreća, pod »sensational headings«^{2*}: »Fearful and fatal accidents«^{3*}, »Appalling tragedies«^{4*} itd. Na to odgovara jedan radnik sa Nort-Staford pruge: »Svako zna kakve su posledice kad pažnja vozovođe ili ložača popusti za časak. A zar je moguće da bude drukčije kad se rad produžuje bez mere, po najgorem vremenu, bez odmora? Neka vam sledeći slučaj posluži kao primer za ono što se svakodnevno događa. Prošlog ponedeljnika počeo je neki ložać vrlo rano svoj radni dan. Završio ga je posle 14 časova i 50 minuta. Ali još pre no što je dospeo da popije čaj, pozvaše ga ponovo na posao... Sad je radio još 14 časova i 25 minuta; on je, dakle, morao tegliti 29 časova i 15 minuta bez prekida. Ostatak njegovog nedeljnog rada bio je ovako raspoređen: sreda 15 časova, četvrtak 15 časova i 35 minuta, petak 14¹/₂ časova, subota 14 časova i 10 minuta, ukupno 88 časova i 40 minuta nedeljno. A sad zamislite koliko se iznenadio kad mu isplatiše samo šest radnih dana! Bio je novajlija i pitao se šta kompanija razume pod jednim radnim danom. Odgovoriše mu: 13 časova, dakle 78 časova nedeljno. A ko će mu platiti 10 časova i 30 minuta prekovremenog rada? Posle dugog natezanja, dadoše mu naknadu od 10 penisa.« (Isto, od 4. februara 1866.)

⁸⁸ Upor.: Friedrich Engels, *Die Lage etc.*, str. 253, 254.

1* »ubistva« — 2* »senzacionalnim naslovima« — 3* »Strahoviti i tragični nesrećni slučajevi« — 4* »Užasne tragedije«

što im je s vremena na vreme davan šeri, porto ili kafa. A bio je baš vrhunac sezone. Trebalo je dok se okreneš dočarati gala-toalete plemenitih leđi za bal koji je davan u čast novouvezene princeze od Velsa. Mary Anne Walkley radila je 26^{1/2} časova bez prekida zajedno sa 60 drugih devojaka, po 30 u jednoj sobi, u kojoj je bila jedva trećina potrebne kubature vazduha; noću su spavale po dve u jednom krevetu u jednoj od onih jazbina u kojima je spavaća soba podeljena pregradama od dasaka.⁸⁹ I to je bio jedan od boljih londonskih krojačkih salona. Mary Anne Walkley razbole se u petak i umre u nedelju, ne svršivši pre toga, na čuđenje gospođe Elise, do kraja svoj posao. Lekar g. Keys, koji je prekasno pozvan pred samrtničku postelju, posvedočio je pred Coroner's Jury^{1*} suvoparnim rečima:

«Mary Anne Walkley umrla je od preterano dugog rada u pretrpanoj radionici, u pretesnoj, slabo provetravanoj spavaonici.»

Nasuprot tome, izjavio je Coroner's Jury u nameri da lekaru dá lekciju iz dobrog vladanja:

«Pokojnica je umrla od kapi, ali ima mesta pretpostavci da je njena smrt ubrzana preteranim radom u prepunjenoj radionici itd.»

⁸⁹ Dr Letheby, lekar sa službom u Board of Health^{2*}, izjavio je tom prilikom: «Minimum vazduha za odrasle trebalo bi da bude 300 kubnih stopa u spavaonici, a 500 kubnih stopa u sobi za stanovanje.» Dr Richardson, primarijus jedne londonske bolnice: «Švalje svih vrsta, uključujući modiskinje, krojačice i obične šivačice, pate od trostruke nevolje — od preteranog rada, oskudice vazduha, nedovoljne hrane ili slabe probave. U celini uzevši, ovo je zanimanje, bez sumnje, podesnije za žene nego za muškarce. Ali je nedaća te profesije što je, osobito u prestonici, postala monopol nekih 26 kapitalista, koji pomoću prinudnih sredstava koja potiču iz kapitala (that spring from capital) silom isteruju uštedu iz rada (force economy out of labour; hoće da kaže: štede na troškovima rasipajući radnu snagu). Njihovu moć oseća cela klasa ovih radnica. Uzmogne li neka krojačica da stekne mali krug mušterija, konkurencija je nateruje da se ubije radeći kod kuće da bi ga održala, a sila okolnosti nagoni je da i svoje pomoćnice opteret istim preteranim radom. Ako joj posao ne pode za rukom, ili ako ne može samostalno da radi, ona se obraća kakvom salonu gde rad nije manji, ali gde je plata sigurnija. U takvom položaju postaje ona prosto robinja koju svako talasanje društva baca tamo i amo; sad kod kuće u nekom sobičku umire od gladi, ili je blizu toga, sad opet radi 15, 16, čak i 18 časova dnevno u jedva podnošljivom vazduhu i uz hranu koja, kad bi čak i bila dobra, ne može da se probavi, jer nema čista vazduha. Od tih žrtava živi sušica, bolest koju izaziva jedino pokvaren vazduh.» (Dr Richardson, *Work and Overwork* u: «Social Science Review» od 18. jula 1863.)

1* Komisija za pregled mrtvaca — 2* Zdravstveni savet

Naše »bele robove«, uzviknuo je »Morning Star«, organ gospode pristalica slobodne trgovine Cobdena i Brighta, »naše bele robove rad tera u grob, i oni propadaju i umiru bez pompe.«⁹⁰

»Ubiti se preteranim radom nije na dnevnom redu samo u pomodnim radionicama, već na hiljadu mesta, čak možemo kazati na svakom inestu gde posao cveta... Uzmimo za primer kovače. Ako smemo verovati pesnicima, od kovača nema snažnijeg i veselijeg čoveka. On se diže u zoru i rasipa varnice pre sunca; on jede i pije i spava kao niko. Posmatrano čisto fizički, on se, ako ume-reno radi, nalazi doista u jednom od najboljih položaja za čoveka. Ali podimo za njim u grad, pogledajmo teret rada koji je navaljen na tog snažnog čoveka, i raspitajmo se koje on mesto zauzima na listama smrtnosti u našoj zemlji. U Merilebonu (jednoj od najvećih londonskih četvrti) umire godišnje od 1000 kovača njih 31, ili 11 iznad prosečne smrtnosti odraslih ljudi u Engleskoj. Ovo zanimanje, ova gotovo instinktivna umetnost čovečanstva, po sebi bez zamerke, postaje jedino usled preteranog rada razarač čovekov. Kovač može na dan udariti toliko puta čekićem, učiniti toliko koraka, udahnuti toliko puta, obaviti toliko posla i živeti prosečno, recimo 50 godina. Ali njega prinuđavaju da na dan udari mnogo više udaraca, da učini mnogo više koraka, da češće diše, jednom reči, da svoj životni zadatak poveća dnevno za jednu četvrtinu. On to i pokušava i rezultat je ovaj: za jedan ograničen period on obavi rad za jednu četvrtinu više, ali umire u 37. umesto u 50. godini.«⁹¹

⁹⁰ »Morning Star« od 23. juna 1863.—List »Times« je koristio ovaj slučaj da bi odbranio američanske vlasnike robova od Brighta i drugova. U članku se kaže: »Mnogi od nas drže da mi, dokle god naše vlastite mlade žene ubijamo preteranim radom, zamenjujući pucanje kamdžije bičem gladi, teško da imamo prava da dižemo drvlje i kamenje na porodice koje su se rodile kao vlasnice robova i koje svoje robove barem dobro hrane i od njih zahtevaju umeren rad.« (»Times« od 2. jula 1863.) Na isti način »Standard«, jedan torijevski list, drži pridiku časnom ocu Newmanu Hallu. »On isključuje iz crkve vlasnike robova, ali se bogu moli zajedno s dobrim ljudima koji kočijaše i omnibuske vozače iz Londona itd. teraju da rade dnevno samo 16 časova za gladnu nadnicu.« Najzad je progovorio i prorok, g. Thomas Carlyle, o kome sam još 1850. pisao^[84]: »Genije je otišao do davola, kult je ostao.« U kratkoj paraboli svodi on jedini veliki događaj savremene istorije, američki građanski rat, na to da Petar sa Severa hoće svom snagom da razbije glavu Pavlu s Juga zato što Petar sa Severa najmljuje svog radnika »na dan«, a Pavle s Juga »na ceo život«. (»Macmillan's Magazine. Ilias Americana in nuce«. Sveska za avgust 1863.) Tako je, najzad, prskao mehur torijevske simpatije prema najamnim radnicima, naravno varoškim, a nikako seoskim! A srž te simpatije zove se — ropstvo!

⁹¹ Dr Richardson, *Work and Overwork* u: »Social Science Review« od 18. jula 1863.

4. Dnevni i noćni rad. Sistem smena

Postojani kapital, tj. sredstva za proizvodnju, posmatrana sa stanovišta procesa oplodavanja vrednosti, imaju samo taj zadatak da usisavaju rad, a sa svakom kapljicom rada i srazmernu količinu viška rada. Ako ona to ne čine, onda je i njihova gola egzistencija negativan gubitak za kapitalistu, jer za vreme dok leže neiskorišćavana predstavljaju beskorisno predujmljen kapital. Taj gubitak postaje pozitivan čim prekid iziskuje dopunske izdatke za ponovni početak posla. Produžavanje radnog dana preko granice prirodnog dana do u noć deluje samo kao palijativ i samo donekle gasi vampirsku žeđ za živom krvi rada. Otuda je unutrašnji nagon kapitalističke proizvodnje da prisvaja rad preko čitava 24 časa koliko ih dan ima. Ali je fizički nemoćuće da se iste radne snage isisavaju dan i noć bez prestanka. Da bi se otklonila ova fizička smetnja, trebalo je uvesti smenjivanje radnih snaga trošenih danju i noću. Ovo se smenjivanje može vršiti različitim metodima i može biti udešeno, npr. ovako: da jedan deo radnog osoblja bude jednu nedelju na dnevnom radu, a drugu nedelju na noćnom radu itd. Zna se da je ovaj sistem smena, ovaj naizmeničan rad, preovlađivao u početnom mladalačkom dobu engleske pamučne industrije itd., a sada između ostalog cveta u predionicama pamuka moskovske gubernije. Ovaj dvadesetčetiričasovni proces proizvodnje postoji kao sistem još i danas u mnogim dosad »slobodnim« industrijskim granama Velike Britanije, između ostalog kod visokih peći, u kovačnicama, valjaonicama i drugim metalnim fabrikama Engleske, Velsa i Škotske. U tim industrijama radi se 24 časa ne samo svih šest radnih dana nego većinom i u nedelju. Radnici su muškarci i žene, odrasli i deca oba pola. Uzrast dece i mladih lica obuhvata sve nijanse između 8 (u nekim slučajevima između 6) i 18 godina.⁹² U nekim granama rade i devojke i žene noću zajedno s muškim osobljem.⁹³

Da i ne govorimo o opštim štetnim posledicama noćnog rada⁹⁴,

⁹² CEC, III Report, 1864, str. IV, V, VI.

⁹³ »Kako u Stafordširu tako i u Južnom Velsu rade mlade devojke i žene u ugljenokopima i slagalištima koksa ne samo danju već i noću. U izveštajima koji su podnošeni parlamentu više se puta ukazivalo na velike i očigledne zle posledice takve prakse. Te žene koje rade zajedno s muškarcima i teško se po odelu mogu razlikovati od njih, prljave od blata i dima, izložene su kvarenju svog karaktera, pošto gube poštovanje prema sebi samima, što je gotovo neizbežna posledica njihovog neženskog zanimanja.« (Isto, 194, str. XXVI. Upor.: »IV Report« 1865, 61, str. XIII). Isto je ovako i u fabrikama stakla.

⁹⁴ »Izgleda prirodno«, kaže jedan fabrikant čelika koji upotrebljava decu za noćni rad, »da dečaci koji rade noću ne mogu danju da spavaju ni da se pošteno odmore, već preko dana neumorno švrljaju na sve strane.« (Isto, »IV Report,

neprekidno trajanje procesa proizvodnje u toku 24 časa pruža vrlo dobru priliku da se prekorače granice nominalnog radnog dana. Tako, npr., u gore pomenutim vrlo napornim industrijskim granama zvaničan radni dan za svakog radnika iznosi većinom 12 časova noćnog ili dnevnog rada. Ali je prekovremeni rad preko te granice u mnogim slučajevima, da upotreblim reči engleskog zvaničnog izveštaja, »zbilja strahovit« (»truly fearful«).⁹⁵

»Nijedan čovek«, kaže se tamo, »ne može razmišljati o masi rada koju prema iskazima svedoka obavljaju dečaci od 9 do 12 godina, a da neminovno ne dođe do zaključka da se ta zloupotreba vlasti od strane roditelja i poslodavaca ne sme duže dopuštati.«⁹⁶

»Metod da uopšte primoravaju dečake na naizmeničan rad danju i noću vodi, kako za vreme poleta posla tako i za vreme običnog poslovanja, besramnom produžavanju radnog dana. To produžavanje nije u mnogim slučajevima samo okrutno već upravo i neverovatno. Silom okolnosti događa se da ponekad dečak koji treba da smeni drugoga ne dođe iz ovog ili iz onog razloga. Tada ga mora zameniti jedan ili više od prisutnih dečaka čiji je radni dan već završen. Taj sistem je tako opštepoznat da je direktor jedne valjaonice na moje pitanje kako se ispunjuju mesta odsutnih dečaka odgovorio: »Znam da Vam je to isto tako poznato kao i meni«, i nije se ustručavao da prizna činjenicu.⁹⁷

»U jednoj valjaonici, u kojoj je nominalni radni dan trajao od 6 časova izjutra do 5¹/₂ časova uveče, radio je neki dečak 4 noći svake sedmice do naj-

63, str. XIII.) O važnosti sunčeve svetlosti za održanje i razvitak tela izjavljuje jedan lekar, između ostalog: »Svetlost deluje neposredno i na tkivo tela dajući mu čvrstinu i elastičnost. Mišići životinja kojima se uskrati normalna količina svetlosti postaju mlitavi i neelastični, živci gube svoj ton^{1*} usled oskudice nadražaja i sve što se nalazi u rastenju krčljavi... Što se dece tiče, za njihovo je zdravlje skroz neophodno da za vreme jednog dela dana stalno pritiču obilna dnevna svetlost i neposredni sunčevi zraci. Svetlost pomaže da se hrana preradi u dobru plastičnu krv, i očvršćuje mišićno vlakno kad se ono već obrazuje. Isto tako, ona deluje kao sredstvo za nadraživanje organa vida i time izaziva veću delatnost u različitim funkcijama mozga.« Gospodin W. Strange, primarijus Opšte bolnice u Vusteru, iz čijeg smo spisa *O zdravlju* uzeli gornje mesto⁽⁶⁵⁾, piše u pismu jednom članu anketne komisije, g. White-u: »Ranije sam imao prilike da u Lankaširu posmatram posledice noćnog rada na fabričku decu, i nasuprot omiljenom tvrđenju nekih poslodavaca, izjavljujem odlučno da je dečje zdravlje od toga brzo stradalo.« (CEC, IV Report, 284, str. 55.) Da ovakve stvari uopšte mogu biti predmet ozbiljne polemike, najbolje pokazuje kako kapitalistička proizvodnja deluje na »funkcije mozga« kapitalista i njihovih retainers^{2*}.)

⁹⁵ CEC, III Report, 57, str. XII.

⁹⁶ Isto (IV Report, 1865), 58, str. XII.

⁹⁷ Isto.

manje 8 $\frac{1}{2}$ časova uveče sledećeg dana... i to je trajalo 6 meseci.* «Neki drugi radio je kad mu je bilo 9 godina pokatkad 3 dvanaestčasovne smene uzastopce, a u uzrastu od 10 godina uzastopce 2 dana i 2 noći.* «Treći, kome je sad 10 godina, radio je triput nedeljno od 6 časova izjutra do 12 časova noću, a ostalih dana od 6 časova izjutra do 9 časova uveče.* «Četvrti, kome je sada 13 godina, radio je cele sedmice od 6 časova po podne do 12 časova u podne drugog dana, a ponekad 3 smene uzastopce, npr. od ponedeljka izjutra do utorka uveče.* «Peti, sad mu je 12 godina, radio je 14 dana u jednoj livnici železa u Stevlju od 6 časova izjutra do 12 časova noću i nesposoban je da to i dalje čini.* Devetogodišnji George Allinsworth: «Došao sam ovamo prošlog petka. Narednog dana imali smo da počnemo u 3 časa izjutra. Ostao sam zato ovde čitavu noć. Stanujem na 5 milja odavde. Spavao sam na patosu na kožnoj kecelji, a pokrivaو se jednim kaputićem. Druga dva dana bio sam ovde u 6 časova izjutra. Da! Ovdje je vrlo toplo! Pre nego što sam došao ovamo, radio sam celu godinu kod visoke peći. To je bilo vrlo veliko preduzeće na selu. Subotom sam takođe počinjao u 3 časa izjutra, ali sam barem mogao ići kući na spavanje pošto je bilo blizu. Drugih dana počinjao sam da radim u 6 časova izjutra, a svršavao u 6 ili 7 časova uveče» itd.⁹⁸

⁹⁸ Isto, str. XIII. Stupanj obrazovanosti tih «radnih snaga» razume se da je morao biti onakav kakav nam se pokazuje iz sledećih dijaloga s jednim članom anketne komisije. Jeremiah Haynes, dečak od 12 godina: «... Četiri puta četiri jesu osam, ali četiri četvorke jesu šesnaest... Kralj je *onome* koji ima sav novac i zlato. (A king is *him* that has all the money and gold.) Mi imamo kralja, kažu da je on kraljica i zovu je princeza Alexandra. Kažu da se ona udala za kraljičinog sina. Princeza je muškarac.» W. Turner, kome je 12 godina: «Ne živim u Engleskoj. Mislim da ima takva zemlja, ali dosad nisam ništa znao o tome.» John Morris od 14 godina: «Čuo sam da govore da je bog stvorio svet, da se ceo svet podavio osim jednog čoveka, čuo sam da je taj čovek bio mala ptica.» William Smith, 15 godina: «Bog je napravio čoveka, čovek je napravio ženu.» Edward Taylor od 15 godina: «Ne znam ništa o Londonu.» Henry Matthewman od 17 godina: «Idem ponekad u crkvu... Jedno ime o kome su propovedali bio je neki Isus Hristos, ali ne mogu kazati nikakvo drugo ime, a ne mogu ništa reći ni o njemu. On nije bio ubijen, već je umro kao i drugi ljudi. U izvesnom pogledu on nije bio kao ostali ljudi, jer je bio religiozan u izvesnom pogledu, a drugi to nisu.» (He was not the same as other people in some ways, because he was religious in some ways and others isn't.—Isto, 74, str. XV.) «Đavo je dobar čovek. Ja ne znam gde on živi. Hristos je bio nevaljalac.» (The devil is a good person. I don't know where he lives. Christ was a wicked man.) «Ta devojčica (od 10 godina) znala je sricati God Dog [psovka], a nije znala kraljičino ime.» (CEC, V, 1866, str. 55, br. 278.) Isti sistem kao u pomenutim metalnim fabrikama vlada i u fabrikama stakla i hartije. U fabrikama hartije, gde se hartija izrađuje pomoću mašina, noćni je rad pravilo za sve poslove izuzev sortiranja prnja. U nekim se slučajevima noćni rad pomoću smena produžuje neprekidno kroz čitavu sedmicu, obično od nedelje noću do sledeće subote u 12 časova noću. Osoblje kome je red da radi u dnevnoj smeni radi 5 dana po 12 i jedan

Da čujemo sad kako sam kapital shvata taj dvadesetčetiričasovni sistem. Razume se da on prelazi ćutke preko prekoraćivanja sistema, preko njegove zloupotrebe, koja dovodi do »svirepog i neverovatnog« produžavanja radnog dana. Kapitalisti govore samo o »normalnom« obliku sistema.

Gospoda Naylor i Vickers, fabrikanti ćelika, koji zapošljavaju 600 do 700 osoba, a od toga samo 10% ispod 18 godina, a od ovoga opet samo 20 dećaka kao noćno osoblje, izjavili su ovo:

»Dećaci ne trpe od vrućine ni najmanje. Temperatura je verovatno 86° do 90° [po Fahrenheitu; 30° do 32° po Celsiusu]... U kovaćnicama i valjaonicama rade ruke dan i noć na smenu, ali se naprotiv sav ostali posao obavlja danju između 6 ćasova izjutra i 6 ćasova uveće. U kovaćnici se radi od 12 do 12 ćasova. Neke ruke rade stalno noću ne dolazeći nikad u dnevnu smenu... Mi ne držimo da dnevni ili noćni rad različito utiće na zdravlje« (gospode Naylora i Vickersa?) »i verovatno je da ljudi bolje spavaju kad se stalno odmaraju u isto vreme nego kad se to menja... Otrpilike 20 dećaka ispod 18 godina radi u noćnoj smeni... Bez noćnog rada dećaka ispod 18 godina ne bismo mogli dobro izaći na kraj (not well do). Naš prigovor je — povećanje troškova proizvodnje. Teško je dobiti iskusne radnike i rukovodioce odeljenja, ali dećaka možemo dobiti koliko hoćemo... Razume se da ogranićenje noćnog rada, s obzirom na neznatnu srazmeru dećaka koje mi zapošljavamo, ne bi za nas bilo ni od velike važnosti ni od velikog interesa.«⁹⁹

Gospodin J. Ellis, ćlan firme John Brown et Co., fabrike ćelika i železa, kod koje je zaposleno 3000 odraslih muškaraca i dećaka, i to

dan 18 ćasova, a noćna smena radi 5 noći po 12 i jednu noć 6 ćasova svake nedelje. U drugim slučajevima radi svaka smena 24 ćasa, jedna za drugom, smenjujući se svaki dan. Jedna smena radi 6 ćasova ponedeljnikom, a 18 ćasova u subotu da namiri 24 ćasa. U drugim slučajevima uveden je nekakav srednji sistem: svi koji rade na mašinama za pravljenje hartije rade preko cele nedelje 15 do 16 ćasova dnevno. U ovom sistemu, kaže Lord, ćlan anketne komisije, izgleda da su ujedinjena sva zla dvanaestoćasovnih i dvadesetčetirićasovnih smena. Deća ispod 13 godina, mlada lica ispod 18 i žene rade po tom noćnom sistemu. U dvanaestoćasovnom sistemu morali su ponekad, zbog nedolaska smenjivaća, da rade dve smene uzastopce, dakle 24 ćasa. Iskazi svedoka potvrđuju da dećaci i devojćice vrlo često rade prekovremeno, te često sастave 24, pa i 36 ćasova besprekidnog rada. U radionicama za glaziranje, u kojima je rad »neprekidan i nepromenljiv«, ima devojćica od 12 godina koje preko celog meseca rade po 14 ćasova dnevno »bez ikakvog redovnog odmora ili prekidanja, izuzev dve, najviše tri neuredne pauze po 1/2 ćasa za jelo«. U nekim fabrikama, u kojima je redovan noćni rad sasvim napušten, radi se strahovito mnogo prekovremeno, i to »često na najprljavijim, najvrelijim i najjednolićnijim poslovima«. (CEC, IV Report, 1865, str. XXXVIII i XXXIX.)

⁹⁹ CEC, IV Report, 1865, 79, str. XVI.

jednim delom u teškom radu na čeliku i železu »dan i noć, u smenama«, izjavljuje da u velikim livnicama čelika dolaze 1 ili 2 dečaka na 2 odrasla radnika. U njihovom preduzeću ima 500 dečaka ispod 18 godina, a od toga trećina, ili 170, ispod 13 godina. Što se tiče predložene zakonske izmene, g. Ellis misli:

»Ne držim da bi bilo vrlo pokudno (very objectionable) da se lica ispod 18 godina ne mogu zapošljavati duže od 12 časova u 24 časa. Ali ne držim da bi se upošljavanje dečaka iznad 12 godina u noćnom radu moglo makar samo ograničiti. Štaviše, mi bismo radije prihvatili zakon po kome se dečaci ispod 13, pa čak ispod 15 godina, uopšte ne bi mogli uzimati na rad, nego zakon koji bi nam branio da upotrebljavamo preko noći dečake koje već imamo. Dečaci iz dnevne smene moraju raditi naizmenice i u noćnoj smeni, jer odrasli ne mogu neprestano obavljati noćni rad; to bi upropastilo njihovo zdravlje. Ipak smatramo da noćni rad svake druge nedelje nije tako škodljiv.«

(Gospoda Naylor i Vickers u skladu sa interesima svoga preduzeća, naprotiv misle da baš naizmeničan noćni rad može više da škodi nego stalni noćni rad.)

»Mi nalazimo da su ljudi koji naizmenično rade i noću isto tako zdravi kao i oni koji rade samo danju... Na zabranu upošljavanja dečaka ispod 18 godina u noćnom radu mi bismo stavili prigovor zbog povećanja troškova, ali je to ujedno i jedini razlog.« (Da ciničke li naivnosti!) »Držimo da bi to povećanje bilo veće nego što bi naše preduzeće, s dužnim obzirom na svoje uspešno poslovanje, moglo pravično da podnosi. (As the trade with due regard to its being successfully carried out could fairly bear!)« (Kakva ljigava frazeologija!) »Rad je ovde redak i mogao bi postati nedovoljan kad bi se ovako regulisao«

(tj. Ellis, Brown et Co. mogli bi doći u kobnu nepriliku da moradnu plaćati punu vrednost radne snage).¹⁰⁰

»Kiklop fabrika čelika i železa« gospode Cammell et Co., radi u istom velikom razmeru kao i pomenuto poduzeće John Brown et Co. Poslovni direktor te fabrike bio je predao vladinom komesaru White-u svoj iskaz napismeno, ali kad mu je docnije rukopis vraćen radi revizije, smatrao je za zgodno da ga utaji. Ali g. White ima dobro pamćenje. On se sasvim tačno seća da je za tu gospodu kiklope zabrana noćnog rada za decu i mlada lica »nemoguća stvar: to bi bilo isto što obustaviti rad u njihovom poduzeću«, a ipak njihovo poduzeće jedva da broji nešto više od 6% dečaka ispod 18 i samo 1% ispod 13 godina!¹⁰¹

O istom predmetu izjavljuje g. E. F. Sanderson, član firme Braća Sanderson, Bros. et Co., valjaonica i kovačnica čelika u Aterklifu:

¹⁰⁰ Isto, 80, str. XVI, XVII.

¹⁰¹ Isto, 82, str. XVII.

«Velike bi teškoće nastale iz zabrane noćnog rada za dečake ispod 18 godina, a glavna bi bila u povećanju troškova koje bi zamenjivanje rada dečaka radom odraslih nužno povuklo za sobom. Koliko bi to iznosilo, ne mogu reći, ali verovatno ne bi bilo toliko da bi fabrikant mogao da povisi cenu čelika, a to znači da bi gubitak pao na njega, pošto bi se odrasli» (baš su tvrdoglavi!) «prirodno opirali da ga oni snose.»

Gospodin Sanderson ne zna koliko plaća decu, ali

«to možda iznosi 4 do 5 šilinga na glavu nedeljno... Rad dečaka takav je da je, uopšte uzevši («generally», razume se ne uvek «u posebnom slučaju») snaga dečaka upravo dovoljna, pa, prema tome, ne bi iz veće snage odraslih proisticala nikakva dobit koja bi izravnala gubitak, ili bi se to dogodilo jedino u nekim prilikama kad treba raditi s vrlo teškim masama metala. Ni odraslima se ne bi sviđalo da među sobom više nemadnu dečake, pošto su odrasli manje poslušni. Osim toga, dečaci moraju rano početi da rade da bi izučili posao. Ograničavanjem dečaka jedino na dnevni rad ovaj se cilj ne bi postigao.»

A zašto ne? Zašto dečaci ne mogu učiti zanat danju? Tvoj razlog?

«Zato što bi u tom slučaju odrasli, koji rade jedne nedelje danju a druge noću, bili odvojeni od dečaka svoje smene za polovinu vremena i tako bi propala polovina profita koji iz njih isteruju. Naime, poučavanje koje oni daju dečacima računa se kao deo najamnine dečaka i stoga stavlja odrasle u mogućnost da dođu do jeftinijeg dečačkog rada. Svaki bi odrasli izgubio polovinu svog profita.»

Drugim rečima, gospoda Sanderson morali bi da jedan deo najamnine odraslih radnika plate iz sopstvenog džepa umesto noćnim radom dečaka. Profit gospode Sanderson nešto bi pao u tom slučaju, i to i jeste za njih pravi razlog zašto dečaci ne mogu danju da uče svoj zanat.¹⁰² Osim toga, ovo bi odraslima, koje sad smenjuju dečaci, natovarilo redovni noćni rad i oni to ne bi izdržali. Kratko i jasno — teškoće bi bile tolike da bi verovatno dovele do potpunog ukidanja noćnog rada. «Za samu proizvodnju čelika», kaže E. F. Sanderson, «to ne bi činilo ni najmanju razliku, ali!» Ali gospoda Sanderson imaju preča posla nego da prave čelik. Pravljenje čelika samo je izgovor za pravljenje viška vrednosti. Talionice, valjaonice itd., zgrade, mašinerija, železo, ugallj itd. imaju da rade nešto više nego da se samo pretvaraju u čelik. Sve su ove stvari tu zato da usisavaju višak rada, a razume se da za 24 časa usisaju više nego za 12 časova. Doista, te stvari daju Sandersonima, u ime boga i prava, uputnicu na radno vreme izvesnog broja ruku za puna 24 časa u jednom danu, ali čim se prekine

¹⁰² «U naše doba, koje toliko razmišlja i rezonuje, onaj koji ne ume naći dobar razlog za sve, pa i za najgore i najizopačenije, mora da još nije daleko do terao. Sve što je u svetu upropašćeno, bilo je upropašćeno s dobrim razlogom.» (Hegel, *Enzyklopädie*. Erster Teil. *Die Logik*, Berlin 1840, str. 249.)

njihova funkcija usisavanja rada, one gube karakter kapitala, pa su, prema tome, čista šteta za Sandersone.

«Ali bi tada bilo gubitka na tako skupoj mašineriji koja bi polovinu vremena ležala neiskorišćavana, a za takvu masu proizvoda koju smo mi kadri izraditi pod sadašnjim sistemom mi bismo morali da udvojimo prostorije i mašine, a to bi udvojilo troškove.»

Ali zašto baš ovi Sandersoni traže da budu povlašćeni, kad ostali kapitalisti smeju da rade samo danju, te im zbog toga zgrade, mašinerija i sirovina leže noću »neiskorišćene«?

«Istina je», odgovara E. F. Sanderson u ime svih Sandersona, »istina je da taj gubitak zbog neiskorišćavanja mašinerije podnose sve manufakture u kojima se radi samo danju. Ali upotreba peći za topljenje prouzrokovala bi u našem slučaju ekstragubitak. Ako bismo ih održavali pod vatrom, upropašćivali bismo gorivo« (umesto što sad upropašćuju živote radnika), »a ako ih ne bismo držali pod vatrom, imali bismo gubitak u vremenu zbog ponovnog paljenja i dobivanja potrebnog stupnja toplote« (dok je gubitak vremena za spavanje čak i osmogodišnje dece dobitak u radnom vremenu za sandersonovski soj), »a i same bi peći stradale usled menjanja temperature« (dok te iste peći nimalo ne stradaju od dnevnog i noćnog menjanja rada).¹⁰³

¹⁰³ CEC, IV Report, 1865, 85, str. XVII. Kad su gospoda fabrikanti stakla na sličan način dali izraza svojoj nežnoj bojazni da su »redovne pauze za jelo« deci nemoguće, jer bi inače određena količina toplote koju peći zrače bila »čist gubitak«, odnosno »propala« bi, odgovorio im je White, član anketne komisije, sasvim drukčije dirnut nego Ure, Senior itd., i njihovi jadni nemački podražavaoci, kao Roscher i drugi, koji su bili dirnuti »uzdržljivošću«, »odricanjem« i »štedljivošću« kapitalista u izdavanju svoga novca i njihovim timur-tamerlanskim »raspikućstvom« u trošenju ljudskih života: »Radi osiguranja redovnih pauza za jelo verovatno bi se rasipala nešto veća količina toplote nego sada, ali ni u novčanoj vrednosti to nije ništa prema rasipanju životne snage (the waste of animal power), rasipanju koje Kraljevina ima otuda što deca koja rade u fabrikama stakla, i koja su upravo u godinama kad se raste, nemaju ni toliko odmora da mogu svoje jelo na miru pojesti i probaviti.« (Isto, str. XLV.) I to u »godini napretka«, 1865! Da i ne govorimo o trošenju snage pri dizanju i nošenju, takvo dete u fabrikama flaša i biljura prelazi za vreme neprekidnog obavljanja svoga posla 15 do 20 (engleskih) milja za 6 časova! A rad traje često puta 14 do 15 časova. U mnogim fabrikama stakla vlada sistem šestčasovnih smena, kao u predionicama u Moskvi. »U čitavom nedeljnom radnom vremenu ima najviše 6 časova neprekidnog odmora, ali se od toga ima odbiti vreme za dolazak i odlazak iz fabrike, za umivanje, odevanje i jedenje, što sve traži vremena. Na taj način ostaje samo minimalno vreme za odmor. Nema vremena za igru ni za svež vazduh, osim na račun spavanja tako potrebnog deci koja u tako žarkoj atmosferi obavljaju tako naporan rad... Pa i kratki san se prekida time što noću dete mora samo da se budi, a danju ga budi larma spolja.« Gospodin White

*5. Borba za normalan radni dan.
Prinudni zakoni za produžavanje radnog dana
od sredine 14. do kraja 17. veka*

»Šta je to radni dan?« Koliko je vreme za koje kapital sme da troši radnu snagu čiju dnevnu vrednost kupuje? Dokle se radni dan može produžavati preko radnog vremena potrebnog za reprodukovanje same radne snage? Na ova pitanja, videli smo, kapital odgovara: radni dan iznosi dnevno puna 24 časa uz odbitak od nekoliko časova za odmor bez kojih bi radna snaga bila apsolutno nesposobna da se ponovo prihvati posla. Pre svega, samo se po sebi razume da radnik celog svog života nije ništa drugo do radna snaga i da je, prema tome, sve njegovo raspoloživo vreme, po prirodi i po pravu, radno vreme, dakle da pripada samooplodavanju kapitala. Vreme potrebno da se čovek izgradi, da se duhovno razvije, da vrši društvene funkcije i da živi društvenim životom, vreme za slobodnu igru fizičkih i duhovnih snaga, čak i nedeljni praznik—pa makar i u zemlji pobožnih subotara¹⁰⁴—kakva ludorija! Ali u svom bezmernom slepom nagonu,

navodi i ove slučajeve: neki dečak radio je 36 časova uzastopce; deca od 12 godina rintaju do 2 časa noću, onda spavaju u fabrici do 5 časova izjutra (3 časa!), da bi opet započela nov radni dan! »Masa rada«, kažu redaktori opšteg izveštaja Tremenhære i Tufnell, »koju dečaci, devojke i žene daju dok se nalaze pod stegom dnevnog ili noćnog rada (spell of labour) basnoslovna je.« (Isto, str. XLIII i XLIV.) A za to vreme događa se možda da se kapitalista, fabrikant stakla, »pun odricanja« u pozni čas noći tetura iz kluba kući, podnapit od portvajna i nesigurna koraka, pevušeći idiotski: »Britons never, never shall be slaves!¹ *^[86]

¹⁰⁴ U Engleskoj, npr., ima još uvek slučajeva na selu da neki radnik bude osuđen na zatvor zato što obesvećuje nedelju radeći u vrtiću pred svojom kućom. Istoga radnika kažnjavaju za kršenje ugovora ako nedeljom, pa makar i iz religioznih mušica, ne dode u fabricu metala, hartije ili stakla. Pravoverni parlamenat ne zna za obesvećenje nedelje kad se ono zbiva u »procesu oplodavanja« kapitala. U jednom memorandumu (avgusta 1863), u kome nadničari londonskih prodavnica ribe i živine traže ukidanje nedeljnog rada, kaže se da njihov rad iznosi za prvih šest dana u sedmici po 15 časova, a nedeljom 8 do 10 časova. Ujedno nam taj memorandum kaže da je glavni razlog tog »nedeljnog rada« prefinjeno gurbanstvo aristokratskih pobožnjaka iz Exeter Hall-a.^[87] Ti »sveci«, tako revnosni »in cute curanda« ²*, pokazuju svoje hrišćanstvo smirenošću s kojom podnose preterani rad, oskudicu i gladovanje trećih lica. Obsequium ventris istis (radnicima) perniciosius est.³*

¹ * »Britanci neće nikad, nikad biti robovi!« — ² * »u staranju za svoje blagoutrobije« — ³ * Za njih (radnike) opasno je da zadovolje svoje stomake.

u svojoj vampirskoj gladi za viškom rada, kapital ruši ne samo moralne već i čisto fizičke maksimalne granice radnog dana. On uzurpira vreme za rastenje, za razvijanje tela i njegovo održavanje u zdravlju. On otima vreme potrebno za trošenje svežeg vazduha i sunčeva svetla. On zakida od vremena za jelo i gde god je moguće nastoji da ga pripoji procesu proizvodnje, tako da se radniku dodaje hrana kao da je kakvo sredstvo za rad, kao što se parnom kotlu dodaje ugalj, a mašini loj ili ulje. Zdrav san za pribiranje, obnavljanje i osvežavanje životnih snaga on svodi na onoliko časova umrtvljenosti koliko je neophodno za ponovno oživljavanje apsolutno iscrpenog organizma. Umesto da normalno održavanje radne snage odredi ovde granicu radnog dana, baš obrnuto, najveće moguće dnevno izdavanje radne snage, pa ma kako ono bilo bolesno, nasilno i mučno, određuje granicu radnikovom počinku. Kapital ne pita za trajanje života radne snage. Što njega zanima jedino je maksimum radne snage koji se može staviti u pokret za jedan radni dan. Ovaj cilj on postizava skraćivanjem trajanja radne snage, kao što lakom poljoprivrednik postizava veći prinos pljačkajući plodnost zemljišta.

Produžujući radni dan, kapitalistička proizvodnja, koja je po svojoj suštini proizvodnja viška vrednosti, usisavanje viška rada, ne proizvodi, dakle, samo kržljavljenje ljudske radne snage, kojoj otima normalne moralne i fizičke uslove za razvijanje i delatnost. Ona proizvodi i prevremeno iscrpljenje i ubijanje same radne snage.¹⁰⁵ Ona produžuje radnikov period proizvodnje u jednom datom roku skraćujući mu život.

Ali vrednost radne snage uključuje vrednost roba potrebnih za reprodukciju radnika, ili za produženje radničke klase. Kad, prema tome, kapital u svom bezmernom stremljenju za samooplođavanjem nužno teži da produži radni dan protivno prirodnim zakonima, on time skraćuje životni period pojedinih radnika, a time i trajanje njihove radne snage, te se javlja potreba za što bržom zamenom istrošene radne snage, dakle se imaju činiti veći troškovi rabačenja za reprodukciju radne snage, upravo kao što je deo vrednosti neke mašine koji treba dnevno reprodukovati utoliko veći ukoliko se ona brže troši. Stoga izgleda da je kapital u svom vlastitom interesu upućen na normalan radni dan.

Vlasnik robova kupuje svog radnika kao što kupuje konja. Kad izgubi roba, on gubi i kapital koji se mora nadoknaditi novim izdatkom na tržištu robova. Ali

«ako mogu pirinčana polja Džordžije i močvare Misipijija najkobnije i razorno delovati na čovekov organizam, ipak to pustošenje ljudskih života nije toliko da

¹⁰⁵ «Mi smo u ranijim izveštajima izneli izjave više iskusnih fabrikanaata... koje su dokaz da prekovremeni rad sigurno dovodi do toga da se radna snaga radnika prerano iscrpe.» (CEC, IV Report, 1865, 64, str. XIII.)

se ne bi moglo popraviti crpenjem iz obilnih rezervoara Virdžinije i Kentakija. Ekonomski obziri koji bi, ukoliko izjednačuju interese gospodara sa održanjem robova, u neku ruku mogli da budu jamstvo za čovečno postupanje s robovima, pretvaraju se posle uvođenja trgovine robovima baš u razloge krajnjeg upropašćivanja robova, jer čim je moguće popuniti upražnjeno mesto roba dovozom iz inostranih crnačkih torova, postaje trajanje njegova života manje važno od njegove proizvodnosti dok je u životu. Zbog toga u zemljama koje uvoze robove vlada vrhovno načelo robovske privrede da se najuspešnija ekonomija sastoji u tome da se iz ljudske marve (human chattle) za što je moguće kraće vreme iscedi što je moguće veća masa rada. Baš se u tropskoj privredi, gde su godišnji profiti često puta ravni celokupnom kapitalu plantaža, najbezobzirnije žrtvuje život Crnaca. Tako je poljoprivreda zapadne Indije, te vekovne kolvčke basnoslovnog bogatstva, progutala milione ljudi afrikanse rase. Tako je danas Kuba, čiji prihodi iznose milione i čiji su sopstvenici plantaža knezovi, ona oblast u kojoj vidimo kako se klasa robova ne samo hrani najgorom hranom i muči bez prekida i do potpunog iscrpljenja, nego i kako se jedan veliki deo robova svake godine direktno uništava sporom torturom prekomernog rada i nedostatkom sna i odmorav.¹⁰⁶

Mutato nomine de te fabula narratur!^[88] Mesto trgovina robovima čitaj tržište rada, mesto Kentaki i Virdžinija — Irska i poljoprivredni srezovi Engleske, Škotske i Velsa, mesto Afrika — Nemačka! Čuli smo kako prekomerni rad kosi pekare u Londonu, pa ipak je londonsko tržište rada uvek prepuno nemačkih i drugih kandidata smrti za pekarski posao. Lončarstvo je, kao što smo videli, ona industrijska grana u kojoj se najkraće živi. Znači li to da nema dovoljno lončara? Josiah Wedgwood, pronalazač modernog lončarstva, i sam poreklom običan radnik, izjavio je 1785. pred Donjim domom da cela manufaktura zapošljava 15 000 do 20 000 lica.¹⁰⁷ Godine 1861. iznosilo je stanovništvo samo u gradskim centrima ove industrije u Velikoj Britaniji 101 302.

«Pamučna industrija stara je 90 godina... Za tri generacije engleske rase pojela je ona devet generacija radnika.»¹⁰⁸

Na svaki način, u pojedinim epohama grozničavog poleta, tržište rada pokazuje znatne praznine. Tako, npr., 1834. Ali su tada gospoda fabrikanti predložili Poor Law Commissioners^{1*} da »suvišno stanovništvo« poljoprivrednih krajeva pošalju na sever, izjavljujući da

¹⁰⁶ J. E. Cairnes, *The Slave Power*, str. 110, 111.

¹⁰⁷ John Ward, *History of the Borough of Stoke-upon-Trent etc.*, London 1843, str. 42.

¹⁰⁸ Ferrandov govor u Donjem domu od 27. aprila 1863.

^{1*} komesarima Sirotinjske uprave

bi ga »fabrikanti mogli apsorbovati i potrošiti.«¹⁰⁹ Baš tako su glasile njihove reči.

»U Mančesteru bili su naznačeni agenti s pristankom članova Poor Law Commission. Izrađeni su i predati tim agentima spiskovi poljoprivrednih radnika. Fabrikanti su trčali u urede i pošto su izabrali što im je odgovaralo, slate su porodice sa juga na sever Engleske. Ovi ljudski paketi slati su sa etiketama baš kao obične trgovačke bale, kanalima i teretnim kolima — neki su se dovlačili pešice, a mnogi su, izgubljeni i polugladni, lutali po industrijskim srezovima. Ovo se razvi u pravu trgovačku granu. Donji dom teško će u ovo poverovati. Ta redovna trgovina, to prodavanje ljudskog mesa produžilo se i dalje, i mančesterski agenti kupovali su i prodavali te ljude mančesterskim fabrikantima isto onako redovno kao što su Crnci prodavani sadiocima pamuka u južnim državama ... Godine 1860. pamučna industrija bila je na svom vrhuncu ... Opet je bilo nedovoljno ruku. Fabrikanti se opet obratiše na agente ljudskog mesa, kako ih nazivaju. Ovi pretražiše sprudove Dorseta, bregove Devona i nizine Viltsa, ali je suvišno stanovništvo bilo već požderano.«

»Bury Guardian« se jadao kako bi posle zaključenja englesko-francuskog ugovora moglo biti apsorbovano 10 000 ruku više, a da će zatrebati još 30 000 ili 40 000. Pošto su agenti i podagenti trgovine mesom 1860. uzaludno pretražili poljoprivredne krajeve,

»obratila se deputacija fabrikana g. Villiersu, predsedniku Poor Law Board-a^{1*} s molbom da se ponovo dozvoli fabrikama da dobijaju siromašnu decu iz workhouses.«^{110 2*}

¹⁰⁹ »That the manufacturers would absorb it and use it up. Those were the very words used by the cotton manufacturers.« (Isto.)

¹¹⁰ Isto. Uprkos najboljoj volji, Villiers je bio »po zakonu« primoran da odbije molbu fabrikana. Ali predusređljivost mesnih sirotinjskih uprava pomože toj gospodi da ipak postignu svoju svrhu. Gospodin A. Redgrave, fabrički inspektor, uverava da u ovom slučaju sistem po kome se siročad i sirotinjska deca imaju »zakonski« smatrati kao apprentices (šegrti) »nije bio praćen starim neprikladima«—(o ovim »neprikladima« uporedi Engels: *Die Lage der arbeitenden Klasse etc.*)—mada je u jednom slučaju »sistem svakako bio zloupotrebljen, i to kad su devojke i mlade žene iz poljoprivrednih srezova Škotske dovedene u Lankšir i Češir«. U ovom »sistemu« fabrikant zaključuje ugovor sa upravom sirotinjskih domova za određene rokove. On daje deci hranu, odelo i stan, kao i neki mali doplatk u novcu. Čudnovato zvuče niže navedene reči g. Redgrave-a, a naročito ako imamo na umu da je godina 1860. čak i među godinama prosperiteta engleske pamučne industrije bila jedinstvena i da su, osim toga, najamnine bile visoke, jer je izvanredna tražnja rada naišla na smetnje u depopulaciji Irske, u besprimernom iseljavanju iz engleskih i škotskih poljoprivrednih srezova u

^{1*} Vrhovne sirotinjske uprave — ^{2*} domova rada

Ono što iskustvo uglavnom pokazuje kapitalisti jeste stalno suvišno stanovništvo, tj. stanovništvo suvišno u odnosu prema trenutnim potrebama oplodavanja kapitala, mada njegov materijal sačinjavaju zakržljale, kratkovečne generacije, koje se brzo sustižu i koje su, tako reći, nezrele uzabrane.¹¹¹ Istina, s druge strane, iskustvo pokazuje razumnom posmatraču kako je kapitalistička proizvodnja, koja, istorijski govoreći, datira tek od juče, brzo i duboko zasekla u sam koren narodne snage, kako je izrodavanje industrijskog stanovništva usporeno samo stalnim usisavanjem primitivnog elementa sa sela, i kako i sami seoski radnici već počinju da propadaju, uprkos svežem vazduhu i principle of natural selection^{1*} koji među njima

Australiju i Ameriku, kao i u pozitivnom opadanju stanovništva u nekim engleskim poljoprivrednim srezovima, delimično usled srećno postignutog sloma životne snage, a delimično usled toga što su trgovci ljudskim mesom već ranije bili iscrpli raspoloživo stanovništvo. I svemu tome uprkos kaže g. Redgrave: »Ova vrsta rada (deca iz sirotišta) traži se samo onda kad se druga ne može naći, jer ovo je skup rad (high-priced labour). Obična najamnina za dečaka od 13 godina iznosi otprilike 4 šilinga nedeljno. Ali 50 ili 100 takvih dečaka hraniti, odevati, snabdeti krovom, lekarskom pomoći i odgovarajućim nadzorom, i još im povrh toga dati mali doplatk u novcu ne može se postići sa 4 šilinga na glavu nedeljno.« (RIF za 30. april 1860, str. 27.) Gospodin Redgrave zaboravlja da kaže kako će radnik sve ovo moći sam da postigne za svoje mališane s njihovom najamninom od 4 šilinga, kad to fabrikant nije kadar za 50 ili 100 dečaka koji zajedno stanuju, zajedno se hrane i imaju zajednički nadzor. Da čitalac iz teksta ne bi izvukao pogrešan zaključak, moram ovde primetiti da se engleska pamučna industrija, otkako je stavljena pod odredbe fabričkog zakona od 1850. njegovim propisima o radnom vremenu itd., mora smatrati kao uzorna industrija Engleske. Engleski pamučni radnik stoji u svakom pogledu bolje od svoga druga na Kontinentu. »Pruski fabrički radnik radi najmanje 10 časova nedeljno više od svoga engleskog takmaca, a kad radi kod kuće na vlastitom razboju, otpada čak i ta granica njegovih dopunskih časova rada.« (RIF za 31. oktobar 1855, str. 103.) Gore pomenuti fabrički inspektor Redgrave putovao je posle industrijske izložbe od god. 1851. na Kontinent, specijalno u Francusku i Prusku, da bi ispitao prilike u tamnošnjim fabrikama. On kaže da pruski fabrički radnik »prima najamninu koja je dovoljna za nabavku proste hrane i malo komfora na koji je navikao i kojim je zadovoljan... On živi gore i ima teži rad nego engleski radnik.« (RIF za 31. oktobar 1853, str. 85.)

¹¹¹ »Oni koji prekomerno rade umiru zapanjujućom brzinom, ali mesta onih koji propadnu odmah se popune, i ovo često menjanje lica ne izaziva na pozornici nikakvu promenu.« (*England and America*, London 1833, sv. I, str. 55; pisac E. G. Wakefield.)

^{1*} zakonu prirodnog odabiranja

svemoćno vlada dopuštajući da se održe samo najsnažnije jedinke.¹¹² Na praktično kretanje kapitala, koji ima tako »dobre razloge« da poriče patnje radničke generacije koja ga okružuje, perspektiva buduće apsolutne izrođenosti čovečanstva i depopulacije koja se najzad neće moći zaustaviti, ima isto toliko malo i isto toliko mnogo dejstva koliko i mogućnost da se Zemlja surva u Sunce. U svakoj špekulaciji akcijama svako zna da oluja jednom mora rupiti, ali se svako nada da će ona mlatnuti po glavi njegovog bližnjeg, pošto je on sam sabrao zlatnu kišu i sklonio je na sigurno mesto. *Après moi le déluge!*^[189] — to je lozinka svakog kapitaliste i svake kapitalističke nacije. Stoga je kapital bezobziran prema radnikovu zdravlju i trajanju njegovog života, gde god ga na taj obzir ne prisili društvo.¹¹³ Na optužbu o telesnom i duševnom kržljavljenju, preranoj smrti, mučenju preteranim radom, on odgovara: Zašto bi nas ta patnja mučila, kad ona povećava naše zadovoljstvo (profit)?^[190] Ali, uglavnom, to i ne zavisi od dobre ili rđave volje pojedinog kapitaliste. Slobodna konkurencija čini da unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje važe za pojedinačnog kapitalistu kao spoljašnji prinudni zakon.¹¹⁴

¹¹² Vidi: »Public Health. Sixth Report of the Medical Officer of the Privy Council 1863«, objavljen u Londonu 1864. Ovaj izveštaj govori naročito o poljoprivrednim radnicima. »Neki su hteli da Saderlend predstave kao veoma naprednu grofoviju, ali je jedna skorašnja anketa otkrila da su se ovde, u sreзовima koji su nekad bili čuveni s lepote ljudi i hrabrosti vojnika, žitelji izrodili u mršavu i zakržljalu rasu. Na najzdravijim položajima, na padinama bregova okrenutih moru, obrazi njihove dece blede su kao što mogu biti samo u smradnoj atmosferi zabačenih londonskih uličica.« (Thornton, *Over-Population and its Remedy*, London 1846, str. 74, 75.) Oni doista liče na onih 30 000 »gallant Highlanders«^{1*} koji u glazgovskim wynds i closes^{2*} žive zajedno s prostitutkama i lopovima.

¹¹³ »Mada je zdravlje stanovništva tako važan elemenat nacionalnog kapitala, bojimo se da moramo priznati da kapitalisti nimalo ne paze da se to blago održi i ceni... Obzir prema zdravlju radnika bio je fabrikantima nametnut.« (»Times«, 5. novembar 1861.) »Ljudi iz Vest Rajdinga postadoše liferanti sukna za celi svet... Zdravlje radnoga naroda bi žrtvovano, i rasa bi se izrodila za nekoliko generacija da nije nastupila reakcija. Ograničeno je radno vreme dece itd.« (»Twenty-second annual Report of the Registrar-General«, 1861.)

¹¹⁴ Zbog toga je, npr., početkom 1863. 26 firmi koje imaju velike lončarnice u Stafordširu, među kojima i J. Wedgwood i sinovi, molilo jednim memorandumom za »prinudnu intervenciju države«. »Konkurencija s drugim kapitalistima ne dozvoljava im da »dobrovoljno« ograniče radno vreme dece itd. »I zato, ma koliko da mi žalimo gore pomenuta zla, bilo bi nemoguće otkloniti ih ma kakvim sporazumom između fabrikanaata... S obzirom na sve te momente, mi smo do-

1* »viteških brdana« — 2* sokacima i prolazima

Utvrđivanje normalnog radnog dana rezultat je borbe između kapitalista i radnika, borbe koja je trajala nekoliko stotina godina. Ali istorija ove borbe pokazuje dve suprotne struje. Uporedimo, npr., današnje englesko fabričko zakonodavstvo sa engleskim radnim statutima od 14. do sredine 18. veka.¹¹⁵ Dok moderni fabrički zakon nasilno skraćuje radni dan, oni su statuti nastojavali da ga nasilno produže. Svakako, pretenzije kapitala u embrionalnom stanju, kada je on tek počinjao svoj život, dakle kad još nije bio kadar da jedino silom ekonomskih odnosa osigura pravo usisavanja dovoljne količine viška rada, već je morao da traži i pomoć državne vlasti, svakako tadašnje njegove pretenzije izgledaju sasvim skromne ako ih uporedimo s koncesijama koje on mora da čini u svojem muževnom dobu, opirući se i gundajući. Treba da proteknu vekovi dok »slobodan« radnik, usled razvijenog kapitalističkog načina proizvodnje, dobrovoljno pristane, tj. bude društveno prisiljen da za cenu svojih uobičajenih životnih sredstava prodaje celo aktivno vreme svojeg života, čak i samu svoju radnu sposobnost, svoje pravo prvorodstva za čanak sočiva.^[91] Stoga je prirodno što se produženje radnog dana, koje je kapital od sredine 14. do kraja 17. veka pokušavao da putem državne prinude naturi odraslim radnicima, poklapa otprilike sa onom granicom radnog vremena koju je u drugoj polovini 19. veka država ovde-onda povukla pretvarajući dečje krvi u kapital. Ono što je danas, npr. u Masačusetsu, doskora najslobodnijoj državi severnoameričke republike, proklamovano kao državno ograničenje rada za decu ispod 12 godina, bilo je u Engleskoj još u sredini 17. veka normalan radni dan za zadrigle zanatlije, snažne poljoprivredne radnike i džinovske kovače.¹¹⁶

šli do uverenja da je potrebno doneti jedan prinudni zakon.» (CIC, I Report, 1863, str. 322.)

Dodatak primedbi 114. - Skora prošlost pruža nam jedan još mnogo jači primer. Visoka cena pamuka, u episi veoma živog poslovanja, dala je povoda vlasnicima ткаčnica pamuka u Blekbernu da zajedničkim sporazumom skrate radno vreme u svojim fabrikama za jedan određeni rok. Rok je imao da istekne otprilike krajem novembra (1871). Međutim su bogatiji fabrikanti, u čijim se fabrikama i prede i тка, iskoristili smanjenje proizvodnje izazvano sporazumom i proširili svoja preduzeća, te su tako na račun malih fabrikanta isterali velike profite. Našavši se u nevolji, ovi se sad obratiše fabričkim radnicima i pozvaše ih da se ozbiljno late agitacije za devetočasovni radni dan, obećavajući im i novčane priloge u tu svrhu!

¹¹⁵ Ovi radnički statuti, kakve istovremeno nalazimo u Francuskoj, Holandiji itd., bili su u Engleskoj formalno ukinuti tek 1813, pošto su ih odnosi proizvodnje već odavno bili odbacili.

¹¹⁶ »Nijedno dete ispod 12 godina ne sme raditi ni u kojem fabričkom poduzeću duže od 10 časova dnevno.« (»General Statutes of Massachusetts«, gl. 60, § 3. — Pojedini zakoni doneti su od 1836. do 1858.) »Radno vreme od 10 časova dnevno

Prvi »Statute of Labourers«^{1*} (23. Edward III, 1349) imao je svoj neposredan izgovor (ne svoj uzrok, jer je zakonodavstvo ove vrste trajalo vekovima bez tog izgovora) u velikoj kugli⁹²⁾ koja je desetkovala stanovništvo, tako da je, kao što neki torijevski pisac kaže, »teškoća da se najme radnici po razumnoj ceni« (tj. ceni koja će njihovim poslodavcima davati razumnju količinu viška rada) »u stvari postala nepodnošljiva«. ¹¹⁷ Stoga su silom zakona naturene razumne najamnine, a tako isto i granice radnog dana. Poslednja tačka, koja nas na ovom mestu jedino i zanima, ponovljena je u statutu od 1496 (pod Henryjem VII). Radni dan svih zanatlija (artificers) i poljoprivrednih radnika trebalo je da u ono vreme od marta do septembra traje od 5 časova izjutra do između 7 i 8 časova uveče, što, uostalom, nikad nije bilo sprovedeno; ali časovi za jelo iznosili su za doručak 1 čas, za ručak 1½ čas, za užinu ½ časa, dakle upravo još jedanput onoliko koliko predviđa fabrički zakon koji je sada na snazi. ¹¹⁸ Zimi je trebalo da se radi od 5 časova izjutra do mraka, sa istim prekidima. Jedan Elisabethin statut od 1562. za sve radnike »najmljene na dan ili na nedelju, ostavlja netaknutu dužinu radnog dana, ali pokušava da vreme za jelo

ima se smatrati kao zakonski radni dan kako u svima industrijskim poduzećima pamuka, vune, svile, hartije, lana i stakla, tako i u železnoj i rudarskoj industriji. Propisuje se da ubuduće nijedan mladić, zaposlen u kakvoj bilo fabrici, ne sme biti zadržan ni prisiljen da radi duže od 10 časova dnevno ili 60 časova nedeljno. Nijedan maloletnik ispod 10 godina ne sme biti namešten kao radnik u fabrici u ovoj državi.« (»State of New Jersey. An act to limit the hours of labour etc.«, § 1. i 2. Zakon od 11. marta 1855.) »Nijedan dečak između 12 i 15 godina ne sme biti zaposlen u kakvom bilo fabričkom poduzeću duže od 11 časova dnevno niti pre 5 časova izjutra niti posle 7½ časova uveče.« (»Revised Statutes of the State of Rhode Island etc.«, gl. 139, § 23, 1. jul 1857.)

¹¹⁷ [J. B. Byles,] *Sophisms of Free Trade*, 7. izd., London 1850, str. 205. Isti torijevac inače priznaje: »Zakoni koji su uređivali pitanje najamnina protiv radnika, a u korist poslodavaca održali su se pune 464 godine. Stanovništvo se povećalo, te ovi zakoni postadoše suvišnom smetnjom.« (Isto, str. 206.)

¹¹⁸ J. Wade s pravom primećuje povodom ovog statuta: »Iz statuta od 1496. vidi se da su izdaci za hranu računati kao trećina prihoda zanatlije, a kao polovina prihoda poljoprivrednog radnika, što pokazuje da su radnici tada bili nezavisniji nego sad, kad hrana radnika u poljoprivredi i manufakturi iznosi mnogo veći deo njihovih najamnina.« (J. Wade, *History of the Middle and Working Classes*, 3. izd., str. 24, 25. i 577.) I najpovršniji pogled na *Chronicon Preciosum etc.* By Bishop Fleetwood, 1. izd., London 1707; 2. izd., London 1745, pobiće mišljenje da razlika potiče možda iz razlike u odnosu između sadašnjih i ondašnjih cena životnih namirnica i odela.

^{1*} radnički statut

ograniči na $2\frac{1}{2}$ časa leti, a 2 časa zimi. Ručak treba da traje samo 1 čas, a »popodnevno spavanje od $\frac{1}{2}$ časa« dozvoljava se samo od sredine maja do sredine avgusta. Za svaki čas odsustva treba da se od najamnine odbije 1 peni. U praksi je položaj radnika bio mnogo povoljniji nego u statutu. William Petty, otac političke ekonomije i u neku ruku pronalazač statistike, kaže u spisu koji je objavio u poslednjoj trećini 17. veka:

»Radnici (labouring men, zapravo tadašnji poljoprivredni radnici) rade dnevno 10 časova, a pojedu nedeljno 20 obroka, naime radnim danima po tri obroka dnevno, nedeljom po dva; iz ovoga se jasno vidi da bi se, ako bi radnici hteli da poste petkom uveče i da ručaju za $1\frac{1}{2}$ čas, dok im sada za ovaj obrok treba dva časa, od 11 do 1 preko podneva, ako bi, dakle, $\frac{1}{20}$ više radili, a $\frac{1}{20}$ manje trošili, deseti deo pomenutog poreza dao uterati.«¹¹⁹

Zar dr Andrew Ure nije imao prava da zakonski predlog o dvanaestočasovnom radnom danu od 1833. proglasi za vraćanje u doba mraka? Istina je, odredbe pomenute u statutima i kod Pettyja važe i za »apprentices« (šegrte). Ali kako je s dečjim radom stajalo još krajem 17. veka, vidi se iz sledeće tužbe:

»Naši mladići u Engleskoj ne rade ništa sve dok ne pođu u šegrte, a onda im, naravno, treba još mnogo vremena—7 godina—dok ne postanu svršene zanatlije.«

Nemačka, naprotiv, ubira pohvalu zbog toga što se u njoj deca od kolevke bar za »nešto malo zanimanja vaspitavaju.«¹²⁰

¹¹⁹ W. Petty, *Political Anatomy of Ireland, 1672*, izd. 1691, str. 10.^[59]

¹²⁰ *A Discourse on the Necessity of Encouraging Mechanick Industry*, London 1690, str. 13. Macaulay, koji je englesku istoriju falsifikovao prema interesima vigovala i buržoazije, ovako deklamuje: »Praksa da se deca prerano upošljavaju preovlađivala je u 17. veku u stepenu gotovo neverovatnom za tadašnje stanje industrije. U Norviču, središtu vunarske industrije, smatralo se da je dete od 6 godina sposobno za rad. Razni pisci onoga doba, a među njima i takvi koji su bili smatrani kao vanredno dobronamerni, pominju sa »exultation« (ushićenjem) činjenicu kako u tom gradu sami dečaci i devojčice stvaraju bogatstvo koje prevazilazi njihovo vlastito izdržavanje za 12 000 £ godišnje. Što tačnije istražujemo istoriju prošlosti, sve više nalazimo razloga da odbijemo shvatanje po kome naše doba obiluje novim društvenim nevoljama. Ono što je novo jeste inteligencija, koja zlo otkriva, i čovečnost, koja ga leči.« (*History of England*, sv. I, str. 417.) Macaulay je mogao izneti i to kako »vanredno dobronamerni amis du commerce [prijatelji trgovine] u 17. veku sa »exultation« pričaju kako je u nekom sirotištu u Holandiji bilo zaposleno jedno dete od 4 godine i da je primer ove »vertu mise en pratique«^{1*} prošao kroz sve spise humanitaraca à la

1* »primenjene vrline«

Još za vreme najvećeg dela 18. veka, do epohe krupne industrije, nije kapitalu polazilo za rukom da se plaćanjem nedeljne vrednosti radne snage domogne čitave radnikove nedelje, ali izuzetak čine poljoprivredni radnici. Okolnost da su mogli živeti čitavu nedelju s najamninom od 4 dana nije izgledala radnicima dovoljan razlog da i ostala dva dana rade za kapitalistu. Jedan deo engleskih ekonomista, u službi kapitala, najbešnje je napadao tu svojevlavost, drugi je branio radnike. Da čujemo, npr., polemiku između Postlethwayta, čiji je *Trgovinski rečnik* uživao u ono vreme isti glas kao danas slični spisi MacCullocha i MacGregora, i ranije navedenog autora knjige *Essay on Trade and Commerce*.¹²¹

Postlethwayt kaže između ostalog:

«Ne mogu da završim ovo nekoliko napomena, a da se ne obazrem na otrcane fraze mnogih da radnik (industrious poor), kad bi za 5 dana primio dovoljno za izdržavanje, ne bi hteo da radi punih 6 dana. Iz ovoga oni zaključuju da je nužno pomoću poreza ili kojim bilo drugim sredstvima poskupljivati čak i najnužnija životna sredstva da bi se zanatlije i manufakturni radnici prisilili da neprekidno rade 6 dana nedeljno. Moram moliti za dopuštenje da budem drukčijeg mišljenja nego ti veliki političari, koji lome koplja za neprekidno ropstvo radnog stanovništva ove kraljevine (the perpetual slavery of the working people); oni zaboravljaju poslovicu „all work and no play“ (samo rad, bez igre) zaglupljuje. Zar se Englezi ne isprsavaju zbog genijalnosti i umešnosti svojih zanatlija i manufakturnih radnika, koji su britanskoj robi pribavili opšte poverenje i glas?

Macaulay do vremena A. Smith-a. Tačno je da se s nastajanjem manufakture, za razliku od zanatstva, pokazuju tragovi eksploatacije dece koje u izvesnom stepenu oduvek postoji kod seljaka, i to utoliko više što je teži jaram koji tišti zemljoradnika. Tendencija kapitala jasna je, ali su same činjenice još toliko usamljene kao pojava dvoglave dece. Zato su njih vidoviti «amis du commerce» sa «exultation» zabeležili, za svoje savremenike kao i za potomstvo, kao pojave osobito značajne i divljenja dostojne, preporučujući ih za podražavanje. Isti škotski leporečivi sikofant Macaulay kaže: «Danas se čuje da ljudi govore samo o nazatku, a vidi se samo napredak.» Kakve oči, a tek kakve uši!

¹²¹ Najgoropadnije optužbe protiv radnika izneo je u tekstu pomenuti anonimni pisac knjige *An Essay on Trade and Commerce: containing Observations on Taxation etc.*, London 1770, a i ranije u svome spisu *Considerations on Taxes*, London 1765. I Polonius Arthur Young, nečuvan statistički brbljivac, dolazi u isti red. Među braniteljima radnika stoje na prvom mestu: Jacob Vanderlint s delom *Money answers all things*, London 1734, sveštenik Nathaniel Forster, D. D. u *An Enquiry into the Causes of the Present High Price of Provisions*, London 1767, dr Price, a osobito Postlethwayt, kako u dodatku uz njegov *Universal Dictionary of Trade and Commerce*, tako i u *Great-Britain's Commercial Interest explained and improved*, 2. izd., London 1759. Same činjenice zabeležili su i mnogi drugi pisci iz istog vremena, među ostalima Josiah Tucker.

Kojoj se okolnosti ima da zahvali za ovo? Verovatno jedino načinu na koji se naš radni narod, idući za svojim čudima, ume da rasonodava. Da su oni bili prinudeni da cele godine rade svih 6 dana u nedelji, ponavljajući stalno isti posao, zar to ne bi otupilo njihovu genijalnost i učinilo ih glupo-umornim umesto čilim i okretnim, i zar ne bi naši radnici usled takvog većitog robovanja izgubili svoj glas umesto da ga održe?... Kakvu veštinu možemo očekivati od ovako teško izmučenih životinja (hard driven animals)?... Mnogi od njih obave za 4 dana toliko posla koliko Francuzi za 5 ili 6 dana. Ali ako Englezi treba da budu veći robijaši, bojati se je da će se izroditi (degenerate) gore od Francuza. Ako je naš narod čuven sa svoje hrabrosti u ratu, zar mi ne kažemo da se za to ima zahvaliti s jedne strane dobrom engleskom rosbifu i pudingu u njegovu telu, a s druge strane ne manje našem ustavnom duhu slobode? A zašto većoj genijalnosti, energiji i umešnosti naših zanatlija i manufakturnih radnika ne bi uzrok bila sloboda, kojom se oni na svoj sopstveni način rasonodavaju? Nadam se da oni nikad više neće izgubiti te povlastice ni dobar život, iz kojega podjednako potiče i njihova radna sposobnost i njihova srčanost!¹²²

Na ovo odgovara pisac knjige *Essay on Trade and Commerce* :

«Ako praznovanje sedmog dana u nedelji važi kao božanska ustanova, onda to uključuje da ostali dani nedelje pripadaju radu» (on misli kapitalu, kao što ćemo odmah videti) »i onda se ne mogu napadati zbog svireposti oni koji traže da se ta zapovest božja sprovodi... Da je čovečanstvo uopšte po svojoj prirodi sklonu udobnosti i lenosti, pokazuje nam rdavo iskustvo s našom manufakturnom svetinom, koja prosečno ne radi više od 4 dana u nedelji, osim kad sredstva za život poskupe... Uzmimo da bušel pšenice predstavlja sva radnikova životna sredstva i da staje 5 šilinga, i da radnik svojim radom zaradi dnevno 1 šiling. Tada mu je dovoljno da radi samo 5 dana preko nedelje; a samo 4 ako bušel bude stajao 4 šilinga... Ali pošto je najamnina u ovoj kraljevini, upoređena s cenom životnih sredstava, na mnogo većoj visini, manufakturni radnik koji radi 4 dana ima višak novca s kojim ostatak nedelje provodi u besposličanju... Nadam se da sam dovoljno kazao da objasnim kako umeren rad za vreme od 6 dana u nedelji nije nikakvo ropstvo. Naši poljoprivredni radnici rade tako i, kako po svemu izgleda, oni su najsrećniji među radnicima (labouring poor)¹²³, ali Holandani rade tako i u manufakturama i izgleda da su vrlo srećan narod. Tako rade i Francuzi, ukoliko im ne smetaju mnogi praznici...¹²⁴ Ali naša je svetina uvrтела sebi u glavu fiksnu ideju da njoj, kao Englezima, pripada po

¹²² Postlethwayt, isto, «First Preliminary Discourse», str. 14.

¹²³ *An Essay etc.* On sam priča na str. 96. u čemu se već 1770. godine sastojala «sreća» engleskih poljoprivrednih radnika. «Njihove su radne snage (their working powers) uvek do krajnosti napregnute (on the stretch); oni ne mogu živeti gore nego što žive (they cannot live cheaper than they do), niti teže raditi (nor work harder).»

¹²⁴ Već samim pretvaranjem gotovo svih tradicionalnih praznika u radne dane, protestantstvo igra važnu ulogu u genezi kapitala.

pravu rođenja povlastica da budu slobodniji i nezavisniji od* (radnog naroda) •ma u kojoj drugoj evropskoj zemlji. Ukoliko ta ideja utiče na hrabrost naših vojnika, ona može biti od neke koristi; ali što je manje budu imali manufakturni radnici, tim bolje po njih same i po državu. Radnici ne treba nikad da se smatraju nezavisnim od svojih pretpostavljenih (independent of their superiors)... Krajnje je opasno ulivati hrabrost svetini u trgovačkoj državi kao što je naša, u kojoj su možda sedam osmina ukupnog stanovništva ljudi s malo ili bez ikakve svojine...¹²⁵ Lečenje neće biti potpuno dok se naša industrijska sirotinja ne reši da radi 6 dana za istu sumu koju sada zarađuje za 4 dana.¹²⁶

U tu svrhu, kao i za »istrebljenje besposličarenja, razvrata i romantičnog maštanja o slobodi«, ditto »za smanjenje sirotinjske takse, za unapređenje duha radinosti i sniženje cena rada u manufakturama« predlaže naš verni borac za kapital kao oprobano sredstvo da se takvi radnici koji su na teret javnom milosrđu, jednom reči pauperi, zatvore u neki »idealni dom rada« (an ideal workhouse). »Od takvog se doma mora načiniti dom užasa (house of terror).«¹²⁷ U ovom »domu užasa«, tom »idealnom domu rada«, treba da se radi »14 časova dnevno, računajući tu svakako i odgovarajuće odmore za jelo, tako da ostane punih 12 časova rada.«¹²⁸

Dvanaest radnih časova u »idealnom domu rada«, u kući užasa od 1770! Šezdeset i tri godine kasnije, 1833, kad je engleski parlament u četiri fabričke grane snizio radni dan za decu od 13 do 18 godina na punih 12 radnih časova, činilo se da je engleskoj industriji došao sudni dan! Godine 1852, kad je Louis Bonaparta pokušao da se učvrsti kod buržoazije napadom na zakonski radni dan, kriknuo je francuski radni narod^{1*} kao jedan čovek: »Zakon koji skraćuje radni dan na 12 časova jedino je dobro koje nam je ostalo od republikanskog zakonodavstva!«¹²⁹ U Cirihi je rad dece preko 10 godina ograničen na

¹²⁵ *An Essay etc.*, str. 15, 41, 96, 97, 55, 56, 57.

¹²⁶ *Isto*, str. 69. Jacob Vanderlint objasnio je još 1734. da je tajna kapitalističkih žalbi na lenost radnog naroda prosto u tome što bi za istu najamninu hteli da imaju 6 umesto 4 radna dana.

¹²⁷ *An Essay etc.*, str. 242, 243: »Od ovakvog idealnog doma rada mora se načiniti »dom užasa«, a ne прибежиште za sirotinju gde bi se ona dobro hranila, toplo i lepo odevala, i samo malo radila.«

¹²⁸ »In this ideal workhouse the poor shall work 14 hours in a day, allowing proper time for meals, in such manner that there shall remain 12 hours of neat labour.« (*Isto* [str. 260.]) »Francuzi se«, veli on, »smeju našim zanesenjačkim idejama o slobodi.« (*Isto*, str. 78.)

¹²⁹ »Oni su se opirali da rade duže od 12 časova zato što je zakon koji je propisivao dvanaestočasovno radno vreme jedino dobro što im je ostalo od repu-

1* U 3. i 4. nemačkom izdanju: narod, umesto: radni narod.

12 časova; u Aargauu je 1862. rad dece između 13 i 16 godina sveden od 12^{1/2} na 12 časova; u Austriji 1860. za decu između 14 i 16 godina takođe na 12 časova.¹³⁰ Kakav »napredak od 1770«, uzviknuo bi Ma-caulay »s ushićenjem«!

»Dom užasa« za paupere, koji je 1770. za kapitalovu dušu još bio san, podiže se nekoliko godina docnije kao ogroman »dom rada« za same manufakturne radnike. Njegovo je ime bilo fabrika. A ovaj put ideal je izbledeo pred stvarnošću.

6. Borba za normalan radni dan.

*Prinudno zakonsko ograničavanje radnog vremena.
Englesko fabričko zakonodavstvo od 1833. do 1864.*

Dok su kapitalu bili potrebni vekovi da radni dan produži do njegovih maksimalnih normalnih granica, a zatim preko njih do granice prirodnog dana od 12 časova¹³¹, sada, posle rođenja krupne industrije u poslednjoj trećini 18. veka, nastade silovita i bezmerna

blikanskog zakonodavstva.« (RIF za 31. oktobar 1855, str. 80.) Francuski zakon o dvanaestočasovnom radnom danu od 5. septembra 1850, buržoasko izdanje dekreta provizorne vlade od 2. marta 1848, proteže se na sve radionice (ateliers) bez razlike. Pre tog zakona bio je radni dan u Francuskoj neograničen. U fabrikama trajao je 14, 15 i više časova. Vidi: *Des classes ouvrières en France pendant l'année 1848*. Par M. Blanqui. Gospodinu Blanquiju, ne revolucionaru nego ekonomisti, poverila je vlada vođenje ankete o položaju radnika.

¹³⁰ Belgija se u pogledu uređivanja radnog dana takođe pokazuje kao uzorna buržoaska država. Lord Howard de Walden, opunomoćeni ministar Engleske u Briselu, izveštava 12. maja 1862. Foreign Office^{1*} u Londonu: »Ministar Rogier izjavio mi je da dečji rad nije ograničen niti opštim zakonom, niti kakvim lokalnim uredbama; da se vlada poslednjih triju godina na svakoj sednici nosila mišlju da podnese parlamentu zakon o tome predmetu, ali da je uvek nailazila na nesavladljivu smetnju u ljubomornom strahu od svakog zakona koji bi bio u protivrečnosti s načelom potpune slobode rada!«

¹³¹ »Nema sumnje, vrlo je žalosno što se ma koja klasa ljudi mora mučiti 12 časova dnevno. Ako tome dodamo i vreme za jelo i vreme za dolazak i odlazak iz radionice, onda to iznosi u stvari 14 časova od 24 koliko ih dan ima... Da ne govorimo o zdravlju, svako će se, nadam se, saglasiti da je s moralnog stanovišta ovakvo potpuno zauzimanje vremena radnih klasa, od rane mladosti (13 godina), a u »slobodnim« industrijskim granama od mnogo mlađe dobi, vanredno škodljivo i strahovito zlo... U interesu javnog morala i podizanja valjanog stanov-

^{1*} ministarstvo spoljnih poslova

jurnjava slična lavini. Srušene su sve granice morala i prirode, uzrasta i pola, dana i noći. Čak su se i pojmovi dana i noći, seljački prosti u starim statutima, bili toliko rasplinuli da je engleski sudija još 1860. morao da pokaže doista talmudističko oštroumlje da bi »merodavno« objasnio šta je dan a šta noć.¹³² Kapital je orgijao.

Čim se radnička klasa, zaglušena galamom proizvodnje, unekoliko ponovo osvestila, započe njen otpor, najpre u Engleskoj, kolecvi krupne industrije. Pa ipak su svi ustupci koje je ona otela ostali čisto nominalni kroz trideset godina. Od 1802. do 1833. parlament je doneo 5 zakona o radu, ali je bio toliko prepređen da nije odobrio ni pare za njihovo prinudno izvršavanje, za potrebno činovništvo itd.¹³³ Oni ostaše mrtvo slovo na hartiji.

»Činjenica je da su pre zakona od 1833. deca i mlada lica morala da rade (were worked) čitavu noć, čitav dan ili i oboje ad libitum^{1*}.«¹³⁴

Tek s fabričkim zakonom od 1833—koji obuhvata fabrike pamuka, vune, lana i svile—počinje u modernoj industriji normalan radni dan. Ništa nije karakterističnije za duh kapitala od istorije engleskog fabričkog zakonodavstva od 1833. do 1864!

Zakon od 1833. kaže: običan fabrički radni dan počinje od 5¹/₂ časova izjutra, a svršava se u 8¹/₂ časova uveče, a u tim granicama, u tom periodu od 15 časova mogu se po zakonu uposliti mlada lica (tj. lica između 13 i 18 godina) ma u koje doba dana, ali uvek s pretpostavkom da jedno isto mlado lice ne radi više od 12 časova na dan, izuzev

ništva, radi omogućenja razumnog uživanja života ogromnoj masi naroda, mora se nastojati da se u svima poslovnim granama jedan deo radnog dana rezerviše za odmor i dokolicu.» (Leonard Horner u: RIF za 31. decembar 1841.)

¹³² Vidi: »Judgment of Mr. J. H. Otway, Belfast, Hilary Sessions, County Antrim 1860«.

¹³³ Vrlo je karakteristično po režim Louis-a—Philippe-a, roi bourgeois^{2*}, da jedini fabrički zakon, koji je pod njim donet 22. marta 1841, nikad nije bio izvršen. Taj se zakon ticao jedino dečjeg rada. Po njemu je bilo propisano radno vreme od 8 časova za decu od 8 do 12 godina, 12 časova za decu između 12 i 16 godina itd., s mnogo izuzetaka po kojima je dozvoljen noćni rad čak i deci od 8 godina. U toj zemlji u kojoj se svaka sitnica uređuje policijskim putem, nadzor i prinudno sprovođenje toga zakona bilo je prepušteno dobroj volji »amis du commerce«^{3*}. Tek od 1853. postoji u jednom jedinom, Severnom okrugu, plaćeni vladin inspektor. Nije manje karakteristično po razvitak francuskog društva uopšte što je zakon Louis-a—Philippe-a sve do revolucije od 1848. bio jedini te vrste u čitavoj francuskoj fabrici zakona, koja je svojom mrežom obuhvatila sve i sva!

¹³⁴ RIF za 30. april 1860, str. 50.

izvesne naročito predviđene slučajeve. Šesti odeljak zakona određuje »da u toku svakog dana svakom takvom licu sa ograničenim radnim vremenom treba ostaviti za jelo najmanje $1\frac{1}{2}$ čas«. Zapošljavanje dece ispod 9 godina, sa izuzecima koje ćemo docnije pomenuti, zabranjeno je; rad dece od 9 do 13 godina ograničava se na 8 časova dnevno. Noćni rad, tj. po ovom zakonu rad između $8\frac{1}{2}$ časova uveče i $5\frac{1}{2}$ časova izjutra, zabranjuje se za sva lica između 9 i 18 godina.

Zakonodavci su bili tako daleko od pomisli da dirnu u slobodu kapitala da isisava odrasle radne snage, ili, kako to oni nazivaju, »slobodu rada«, da su izmudrovali naročit sistem da bi sprečili takvu strahovitu posledicu fabričkog zakona.

»Veliko zlo fabričkog sistema kako je on danas ureden«, kaže se u prvom izveštaju Centralnog odbora Komisije od 25. juna 1833, »sastoji se u tome što čini nužnim da se dečji rad produži do krajnje granice radnog dana odraslih. Jedini lek ovome zlu, bez ograničavanja rada odraslih,—što bi bilo zlo veće od onog koje treba da se izbegne,—izgleda da je plan da se upotrebe dve smene dece.«^[93]

Stoga je, pod imenom relejnog sistema (»System of Relays«; relej znači na francuskom i na engleskom smenjivanje poštanskih konja na različitim stanicama) ovaj »plan« i izveden, tako da se, npr., od $5\frac{1}{2}$ časova izjutra do $1\frac{1}{2}$ čas po podne uprezala jedna smena dece između 9 i 13 godina, a od $1\frac{1}{2}$ do $8\frac{1}{2}$ časova uveče druga smena itd.

Kao nagrada za to što su najdrskije ignorisali sve zakone o dečjem radu koji su bili doneti za poslednje 22 godine, bila je gospodi fabrikantima sada i pišula pozlaćena. Parlament odredi da posle 1. marta 1834. nijedno dete ispod 11 godina, posle 1. marta 1835. nijedno dete ispod 12 godina, a posle 1. marta 1836. nijedno dete ispod 13 godina ne sme raditi u fabrici duže od 8 časova! Ova »liberalnost« koja tako štedi »kapital« utoliko je vrednija priznanja što su dr Farre, ser A. Carlisle, ser B. Brodie, ser C. Bell, g. Guthrie itd., ukratko najčuveniji londonski physicians and surgeons^{1*}, bili izjavili u svojim iskazima pred Donjim domom da je odlaganje periculum in mora!^[94] Dr Farre izrazio se još malo grublje:

»Potrebno je odmah doneti zakon radi sprečavanja svih oblika prerane smrti, a sigurno je da ovaj« (fabrički) »sistem moramo smatrati kao jedan od najsvirepijih metoda za njeno nanošenje.«¹³⁵

¹³⁵ »Legislation is equally necessary for the prevention of death, in any form in which it can be prematurely inflicted, and certainly this must be viewed as a most cruel mode of inflicting it.«^[95]

^{1*} lekari i vidari

Isti taj »reformisani« parlament, koji je iz nežnosti prema gospodi fabrikantima osudio decu ispod 13 godina da još dugo godina rade u paklu sedamdesetdvočasovnog rada nedeljno, zabranio je, naprotiv, u »Aktu o emancipaciji«, kojim je sloboda isto tako davana kapljicu po kapljicu, sopstvenicima plantaža da odsada nijedan Crnac rob ne sme raditi duže od 45 časova nedeljno!

Ali se kapital s time nije nikako pomirio i povede višegodišnju i bučnu agitaciju. Ona se okretala poglavito oko uzrasta kategorija koje su pod imenom dece bile ograničene na osmočasovni rad i podvrgnute izvesnom prinudnom pohađanju škole. Po kapitalističkoj antropologiji, detinjstvo prestaje u desetoj ili najkasnije u jedanaestoj godini. Što se više bliži rok punog izvršavanja fabričkog zakona, kobna 1836, to je bešnja bivala rulja fabrikantata. Oni su doista uspeli da toliko zastraše vladu da je ona 1835. predložila da se granica dečje dobi snizi od 13 na 12 godina. Međutim, *pressure from without*^{1*} je opasno rasla. Donji dom izgubi smelost. On se odupre da se trinaestogodišnja deca bacaju duže od 8 časova dnevno pod Džagernatov točak¹³⁶ kapitala, i zakon od 1833. stupi na snagu. On ostade neizmenjen do juna 1844.

Za vreme od 10 godina dok je zakon isprva delimično, a zatim potpuno regulisao rad u fabrikama, zvanični izveštaji fabričkih inspektora obiluju žalbama o nemogućnosti njegovog izvođenja. Pošto je, naime, zakon od 1833. ostavljao kapitalističkoj gospodi slobodu da u granicama petnaestčasovnog perioda od 5^{1/2} časova izjutra do 8^{1/2} časova uveče mogu svakom »mladom licu« i svakom »detetu« određivati da ma u koje vreme započne, prekine i dovrši rad od 12 odnosno 8 časova, i da isto tako različitim licima odrede različite časove za jelo, iznađoše gospođa uskoro nov »relejni sistem«, po kome se radni konji ne menjaju na određenim stanicama, već se na relejnim stanicama stalno opet uprežu. Nećemo se dalje zadržavati na lepoti toga sistema, pošto se docnije na nj moramo vratiti. Ali se već na prvi pogled vidi da je on poništavao ne samo duh čitavog fabričkog zakona nego i samo slovo njegovo. Kako da fabrički inspektori pri onom komplikovanom knjigovodstvu o svakom pojedinom detetu i svakom mladom licu iznude zakonom određeno radno vreme i da osiguraju zakonom propisane pauze za jelo? U mnogim fabrikama brzo je opet nekažnjeno procvetalo staro brutalno bezakonje. Na jednom sastanku s ministrom unutrašnjih poslova (1844) dokazali su fabrički inspektori da je svaka kontrola pod novoizmišljenim relejnim sistemom nemogućna.¹³⁶ Ali su se okolnosti dotle bile jako izmenile. Fabrički radnici, osobito

¹³⁶ RIF za 31. oktobar 1849, str. 6.

^{1*} pritisak spolja

posle 1838, uzeše zakonski predlog o desetočasovnom radnom danu za svoju ekonomsku lozinku, a Charter¹³⁷ za svoju političku izbornu parolu. Jedan deo samih fabrikanaata, koji su svoje fabrike bili uredili saobrazno zakonu od 1833, obasipao je parlament predstavkama o nemoralnoj »konkurenciji« »lažne braće« kojima veća drskost ili srećnije mesne prilike dopuštaju da krše zakon. Uz to, ma koliko da su fabrikanti kao pojedinci želeli da slobodno puste uzde staroj gramzivosti, eksponenti i političke vođe fabrikantske klase narediše drukčiji stav i drukčiji govor prema radnicima. Oni su započeli pohod za ukidanje zakona o žitu, a za pobeđu im je bila potrebna pomoć radnika! Zato oni obećашe ne samo dvaput veći komad hleba¹³⁸, nego i usvajanje zakona o desetočasovnom radu pod hiljadugodišnjim carstvom slobodne trgovine.¹³⁷ Stoga su utoliko manje smeli da se bore protiv jedne mere koja je išla samo za stvarnim sprovođenjem zakona od 1833. Najzad torijevci, ugroženi u svojim najsvetijim interesima, zemljišnoj renti, zagrmеš kao filantropi revoltirani »sramnim postupcima«¹³⁸ svojih neprijatelja.

Tako je nastao dopunski fabrički zakon od 7. juna 1844. koji stupi na snagu 10. septembra 1844. Njime je među zaštićene radnike uvedena jedna nova kategorija, naime žene preko 18 godina. One su u svakom pogledu izjednačene s mladim licima, njihovo radno vreme ograničeno je na 12 časova, zabranjen im je noćni rad itd. Prvi put, dakle, bilo je zakonodavstvo prinuđeno da neposredno i zvanično kontroliše i rad punoletnih. U fabričkom izveštaju od 1844/1845. primećuje se ironično:

»Nije nam dostavljen ni jedan jedini slučaj da su se odrasle žene potužile na ovo mešanje u njihova prava.«¹³⁹

Rad dece ispod 13 godina bio je sveden na $6\frac{1}{2}$, a pod izvesnim uslovima na 7 časova dnevno.¹⁴⁰

Da bi sprečio zloupotrebe lažnog »relejnog sistema«, zakon je između ostalog propisao i ove važne pojedinosti:

»Radni dan dece i mladih lica ima se računati od vremena kad ma koje dete ili mlado lice započne izjutra raditi u fabrici.«

Prema tome, ako, npr., *A* započne u 8 časova izjutra, a *B* u 10, ipak se radni dan *B*-a mora svršiti u isti čas kad i onog prvog. Početak

¹³⁷ Isto, za 31. oktobar 1848, str. 98.

¹³⁸ Leonard Horner i zvanično upotrebljava izraz »nefarious practices«. (Isto, za 31. oktobar 1859, str. 7.)

¹³⁹ RIF za 30. septembar 1844, str. 15.

¹⁴⁰ Zakon je dozvoljavao da se deca zapošljavaju 10 časova ako ne rade svaki dan već svaki drugi. Ta je odredba inače ostala bez dejstva.

radnog dana mora se označiti kakvim javnim časovnikom, npr. najbližim železničkim časovnikom, prema kome se ima udesiti fabričko zvono. Fabrikant mora okačiti u fabrici krupno naštampanu objavu s naznačenjem početka, kraja i odmora radnog dana. Deca koja počinju rad pre 12 časova u podne ne smeju se opet zaposliti posle 1 čas po podne. Popodnevna smena mora se, dakle, sastojati iz druge dece nego prepodnevna. Svima zaštićenim radnicima mora se dati 1¹/₂ čas za jelo u isto doba dana, najmanje 1 čas pre 3 časa po podne. Deca i mlada lica ne smeju se upotrebljavati duže od 5 časova do 1 čas u podne a da nemaju bar ¹/₂ časa odmora za jelo. Deca, mlada lica i žene ne smeju se za vreme jela zadržavati u fabričkim prostorijama gde se vrši ma kakav proces rada itd.

Videli smo: te odredbe koje idu u potankosti, koje period rada, njegove granice i odmore regulišu tako vojnički jednoobrazno prema udarcu zvona, nikako nisu bile proizvod mozgovanja parlamentaraca. One su se postepeno razvile iz prilika, kao prirodni zakoni modernog načina proizvodnje: Što su one formulisane, što su dobile zvanično priznanje i bile proglašene od strane države, jeste rezultat dugotrajnih klasnih borbi. Jedna od prvih njihovih posledica bila je da je praksa podvrgla pod iste granice i radni dan odraslih muških fabričkih radnika, pošto je u većini procesa proizvodnje neophodna kooperacija dece, mladih lica i žena. Stoga je, uopšte uzevši, dvanaestčasovni radni dan važio uopšte i jednoobrazno za vreme od 1844. do 1847. u svim industrijskim granama na koje se fabričko zakonodavstvo odnosilo.

Ipak fabrikanti ne bi dozvolili ovaj »napredak« da nisu kao odštetu dobili i jedan »nazadak«. Na njihov podsticaj snizio je Donji dom minimalnu dob dece koja se mogu eksploatisati od 9 na 8 godina, da bi se tako osigurao »dodatak u prilivu fabričke dece«, koji kapitalu pripada po božjim i po ljudskim zakonima.¹⁴¹

Godine 1846. i 1847. čine epohu u ekonomskoj istoriji Engleske. Opozivanje zakona o žitu, ukidanje uvoznih carina na pamuk i druge sirovine, proglašenje slobodne trgovine zvezdom vodiljom zakonodavstva! Ukratko, nastade hiljadugodišnje carstvo. S druge strane, tih istih godina, čartistički pokret i agitacija za desetočasovni radni dan dostigoše svoj vrhunac. Oni nadoše saveznike u torijevcima, koji su goreli od želje za osvetom. Uprkos fanatičnom otporu verolomnih pristalica slobodne trgovine, s Brightom i Cobdenom na čelu, usvoji parlament zakonski predlog o desetočasovnom radu, za kojim se tako dugo težilo.

Novi fabrički zakon od 8. juna 1847. propisivao je da od 1. jula 1847. ima provizorno da stupi na snagu skraćivanje radnog dana »mladih

¹⁴¹ »Pošto bi ograničenje njihovog radnog vremena izazvalo jaku tražnju (dečje radne snage), »mislilo se da bi dopunski priliv dece od 8 do 9 godina pokrio povećanu potrebu.« (Isto, str. 13.)

lica« (od 13 do 18 godina) i svih radnica na 11 časova, a od 1. maja 1848. da stupi na snagu definitivno ograničenje na 10 časova. U ostalom zakon je bio samo dodatak radi dopune zakonâ od 1833. i 1844.

Kapital preduze prethodni pohod da bi sprečio potpuno sprovođenje zakona od 1. maja 1848. Uz to je trebalo da sami radnici, tobože opamećeni iskustvom, pomognu rušenju svog sopstvenog dela. Trenutak je bio zgodno izabran.

•Moramo se setiti da je usled strahovite krize od 1846. i 1847. vladala velika beda među fabričkim radnicima, pošto su mnoge fabrike radile samo skraćeno radno vreme, a druge sasvim obustavile rad. Stoga je znatan broj radnika bio u teškom položaju, mnogi u dugovima. Zbog toga se prilično pouzdano moglo pretpostaviti da će oni radije hteti da rade duže kako bi izravnali ranije gubitke, možda isplatili dugove, izvadili svoj nameštaj iz zalagaonice, ili nadoknadili prodane stvari, ili nabavili sebi i porodici novu odeću.¹⁴²

Gospoda fabrikanti pokušali su da prirodnu posledicu tih okolnosti pojačaju opštim sniženjem najamnina za 10%. To beše kao neko osvećenje nove ere slobodne trgovine. Zatim je došlo još jedno sniženje za $8\frac{1}{3}\%$ čim je radni dan bio skraćen na 11, a za dvostruko čim je definitivno skraćen na 10 časova. Gde god su prilike dopuštale, najamnine su bile snižene najmanje za 25%.¹⁴³ Pod ovako povoljno pripremljenim okolnostima, započeli su agitovati među radnicima za opozivanje zakona od 1847. Pri ovome se nije prezalo ni od kakvog sredstva prevare, zavodjenja i pretnje, ali sve uzalud. Što se tiče ono pola tuceta molbi u kojima su se radnici morali žaliti »da ih je zakon podjarmio«, sami molioци su na usmenom saslušanju izjavili da su im potpisi iznudeeni. »Oni jesu ugnjeteni, ali ih ugnjetava neko drugi, a ne fabrički zakon.«¹⁴⁴ Ali kad fabrikantima ne pođe za rukom da radnike prinude da govore u njihovom smislu, nadadoše sami još veću dreku u ime radnika kroz štampu i u parlamentu. Oni denuncirahu fabričke inspektore kao neku vrstu konventovskih komesara^[99], koji su nesrećnog radnika nemilosrdno žrtvovali svojim reformatorskim mušicama. I ovaj manevar propade. Fabrički inspektor Leonard Horner poduze lično i preko svojih podinspektora saslušavanje mnogobrojnih svedoka u fabrikama

¹⁴² RIF za 31. oktobar 1848, str. 16.

¹⁴³ »Ustanovio sam da ljudima koji su primali 10 šil. nedeljno odbijaju 1 šil. na račun opšteg sniženja najamnine od 10%, a daljih 1 šil. i 6 pensa što je radno vreme skraćeno, svega, dakle, 2 šil. i 6 pensa; pa ipak je većina uprkos svemu bila odlučno za predlog o desetočasovnom radnom danu.« (Isto.)

¹⁴⁴ »Potpisujući molbu ujedno sam izjavio da činim nešto rdavo.« — »Pa zašto ste je onda potpisali?« — »Zato što bi me u slučaju opiranja izbacili na ulicu.« I izvestilac dodaje: »Molilac se doista osećao ,ugnjeten', ali ne baš od fabričkog zakona.« (Isto, str. 102.)

Lankašira. Otprilike 70% saslušanih radnika izjasni se za 10 časova, mnogo manji procenat za 11, a sasvim neznatna manjina za starih 12 časova.¹⁴⁵

Drugi manevar izveden »na lep način« bio je da odrasle muške radnike nateraju da rade 12 do 15 časova, pa da se onda ta činjenica proglasi za najbolji izraz vrućih želja proletera. Ali »nemilosrdni« fabrički inspektor Leonard Horner stvori se opet na licu mesta. Većina »prekovremenih« izjavi da bi oni

»mnogo više voleli da rade 10 časova za manju najamninu, ali da ne mogu birati; toliki su od njih bez posla, toliki su prelcu prinuđeni da rade kao prosti »piecers«^{1*}, a ako bi se usprotivili da rade duže, na njihovo bi mesto odmah došli drugi, tako da se za njih pitanje postavlja ovako: ili raditi duže radno vreme ili ležati na ulici.¹⁴⁶

Prethodni pohod kapitala nije uspeo, i zakon o desetočasovnom radnom danu stupi na snagu 1. maja 1848. Ali je za to vreme neuspeh čartističke partije, čije su vođe pobacane u tamnice a organizacija rasturena, već bio pokolebao samopouzdanje engleske radničke klase. Uskoro zatim pariska junska pobuna i njeno krvavo ugušenje ujedinise, kako u kontinentalnoj Evropi tako i u Engleskoj, sve frakcije vladajućih klasa, zemljoposednike i kapitaliste, berzanske kurjake i sitne trgovce, protekcioniste i pristalice slobodne trgovine, vladu i opoziciju, popove i slobodne mislioe, mlade kurve i stare kaluđerice, pod zajedničkom lozinkom: za spasavanje svojine, religije, porodice, društva! Radnička klasa bi svugde stavljena van zakona, anatemisana, podvrgnuta pod Loi des suspects⁽¹⁰⁰⁾. Dakle se gospoda fabrikanti nisu morali ustručavati. Oni se otvoreno pobuniše ne samo protiv zakona o desetočasovnom radnom danu, već i protiv celog zakonodavstva koje je od 1833. pokušavalo da bar donekle obuzda »slobodno« isisavanje radne snage. To je bila »proslavery rebellion«⁽¹⁸⁾ u malom koju su vodili više od dve godine sa ciničnom bezobzirnošću i terorističkom energijom; i jedno i drugo bilo je utoliko jevtinije što je pobunjeni kapitalista stavljao na kocku samo kožu svojih radnika.

¹⁴⁵ Isto, str. 17. U srezu g. Hornera saslušano je ovako 10 270 odraslih muških radnika u 181 fabrici. Njihovi iskazi nalaze se u »Dodatku« polugodišnjem inspekcijском izveštaju do oktobra 1848. Ova saslušanja svedoka sadrže dragocen materijal i u drugom pogledu.

¹⁴⁶ Isto. Vidi iskaze koje je sakupio sam Leonard Horner pod br. 69, 70, 71, 72, 92, 93 i iskaze koje je zabeležio podinspektor A. pod br. 51, 52, 58, 59, 62, 70 u »Dodatku«. Čak je i jedan fabrikant kazao istinu. Vidi br. 14 posle br. 265 u izveštaju.

Da bi se bolje razumelo ovo što niže iznosimo, moramo podsetiti da su sva tri fabrička zakona, od 1833, 1844. i 1847, bila u važnosti, ukoliko nisu jedan drugog menjali; da nijedan od njih nije ograničavao radni dan muškaraca iznad 18 godina i da je od 1833. petnaestočasovni period od 5 $\frac{1}{2}$ časova izjutra do 8 $\frac{1}{2}$ časova uveče ostao kao zakonski »dan«, za vreme kojega su mlada lica i žene imali da pod propisanim uslovima obavljaju isprva rad od 12, a docnije od 10 časova.

Fabrikanti otpočeše ovde i onde da otpuštaju jedan deo, ponekad i polovinu zaposlenih mladih lica i radnica, i zato uspostaviše za odrasle muške radnike gotovo zaboravljeni noćni rad. Zakon o desetočasovnom radnom danu, vikali su, ne dozvoljava im drugi izbor!¹⁴⁷

Drugi se korak ticao zakonskih odmora za jelo. Čujmo fabričke inspektore:

«Otkako su radni časovi svedeni na 10, fabrikanti tvrde, mada svoje gledište u praksi još ne sprovode do krajnjih konsekvencija, da ako se, npr., radi od 9 časova izjutra do 7 časova uveče, oni udovoljavaju zakonskim propisima dajući 1 čas za obed pre 9 časova izjutra i $\frac{1}{2}$ časa posle 7 časova uveče, dakle 1 $\frac{1}{2}$ čas za jelo. U nekim slučajevima oni sad dozvoljavaju pola časa ili celi čas za ručak, ali ujedno insistiraju na tome da nikako nisu dužni da ijedan deo tog 1 $\frac{1}{2}$ časa dozvole u toku desetočasovnog radnog dana.»¹⁴⁸

Dakle, gospoda fabrikanti su tvrdili da do krajnosti precizne odredbe o pauzama za obedovanje u zakonu od 1844. samo dozvoljavaju radnicima da jedu i piju pre svog dolaska u fabriku i posle svog odlaska iz fabrike, dakle kod svoje kuće! A zašto radnici i ne bi ručali pre 9 časova izjutra? Ali krunski pravnici rešiše ipak da se propisane pauze za jelo

«moraju davati za vreme odmora u toku stvarnog radnog dana, i da je nezakonito goniti ljude da rade 10 časova uzastopce bez prekida od 9 časova izjutra do 7 časova uveče.»¹⁴⁹

Posle ovih dobroćudnih demonstracija otpočeo je kapital svoju bunu korakom koji je odgovarao slovu zakona od 1844, koji je, dakle, bio legalan.

Doduše, zakon od 1844. zabranjivao je upošljavanje dece od 8 do 13 godina posle 1 časa po podne, ako su bila zaposlena pre 12 časova pre podne. Ali on nikako nije regulisao rad dece od 6 $\frac{1}{2}$ časova čije radno vreme počinje u 12 časova ili docnije! Osmogodišnja deca mogla su, dakle, ako počnu rad u 12 časova, biti upotrebljena od 12 do 1, 1 čas; od 2 časa do 4 časa posle podne, 2 časa, i od 5 časova do 8 $\frac{1}{2}$

¹⁴⁷ RIF za 31. oktobar 1848, str. 133, 134.

¹⁴⁸ Isto, za 30. april 1848, str. 47.

¹⁴⁹ Isto, za 31. oktobar 1848, str. 130.

uveče, $3\frac{1}{2}$ časa, svega zakonskih $6\frac{1}{2}$ časova! Ili još bolje. Da bi njihovu upotrebu prilagodili radu odraslih muških radnika do $8\frac{1}{2}$ časova uveče, bilo je dovoljno da ih fabrikanti ne zaposle pre 2 časa po podne, a onda su ih mogli držati u fabrici bez prekida do $8\frac{1}{2}$ uveče!

«I sad se izričito priznaje da je u poslednje vreme, usled gramzivosti fabrikantata da im mašine rade duže od 10 časova, u Engleskoj uvedena praksa da se deca oba pola, od 8 do 13 godina, posle odlaska svih mladih lica i žena iz fabrike, ostavljaju da rade sama sa odraslim muškarcima do $8\frac{1}{2}$ časova uveče.»¹⁵⁰

Radnici i fabrički inspektori protestovaše iz higijenskih i moralnih razloga. Ali kapital odgovori:

«Na moju dušu greh! Ja zakon, kaznu
I izvršenje obveznice tražim!»^[101]

I doista je, prema statističkim podacima iznetim pred Donji dom 26. jula 1850, uprkos svim protestima, 15. jula 1850. bilo 3742 deteta koja su u 275 fabrika bila podvrgnuta toj »praksi«.¹⁵¹ I to je kapitalu bilo malo! Njegove risovske oči otkriše da zakon od 1844. ne dozvoljava petočasovni rad pre podne bez odmora od najmanje 30 minuta za osveženje, ali da za popodnevni rad ne propisuje ništa. Zato on zatraži i dobi to zadovoljstvo da osmogodišnja radnička deca ne samo izdiru za njih neprekidno od 2 do $8\frac{1}{2}$ časova uveče, već i da gladuju!

«Jest, grudi njegove,
U obveznici piše.»^{152[101]}

To što su se, kao Šajlok, držali slova zakona od 1844, ukoliko se njime reguliše dečji rad, trebalo je da fabrikantima samo omogućiti pripremanje otvorene pobune protiv istog zakona ukoliko se njime reguliše rad »mladih lica i žena«. Setimo se da je glavna svrha i sadržina onog zakona bila ukidanje »lažnog relejnog sistema«. Fabrikanti

¹⁵⁰ Isto, str. 142.

¹⁵¹ RIF za 31. oktobar 1850, str. 5, 6.

¹⁵² Priroda kapitala ostaje ista, bilo da je on razvijenog ili nerazvijenog oblika. U zakoniku koji su vlasnici robova nametnuli teritoriji Novog Meksika neposredno pred početak američkog građanskog rata stoji ovo: »Radnik je, ukoliko je kapitalista kupio njegovu radnu snagu, njegov (kapitalistov) novac.« (»The labourer is his [the capitalist's] money.«) Isto shvatanje bilo je svojstveno i rimskim patricijima. Novac koji su bili uzajmili plebejskom dužniku pretvorio se preko njegovih životnih sredstava u meso i krv dužnika. Stoga su to »meso i ta krv« bili »njihov novac«. Iz toga je ponikao Zakon od deset tablica^[102] dostojan Šajloka! Nećemo istraživati da li je tačna Linguet-ova^[103] pretpostavka da su patricijski verovnici s vremena na vreme priređivali sa one strane Tibra gozbe na kojima se služilo kuvano meso dužnika, kao ni Daumerova pretpostavka o hrišćanskoj tajnoj večeri.^[104]

započese svoju pobunu prostom izjavom da su odeljci zakona od 1844. koji su zabranjivali proizvodnju upotrebu mladih lica i žena u proizvodnjim kraćim odsecima petnaestčasovnog fabričkog dana bili

•relativno bezazleni (comparatively harmless) dok god je radno vreme bilo ograničeno na 12 časova. Pod zakonom o desetočasovnom radnom danu oni su nepodnošljiva nepravda (hardship).¹⁵³

Stoga oni sasvim hladno saopštise inspektorima da se neće držati slova zakona i da će na svoju ruku ponovo uvesti stari sistem.¹⁵⁴ Oni tvrđahu da je to u interesu samih rdavo savetovanih radnika

•da bi im se mogle platiti veće najamnine«. •To je jedini mogući plan da se pod zakonom o desetočasovnom radnom danu očuva industrijska prevlast Velike Britanije.¹⁵⁵ •Pod relejnim sistemom će, možda, biti teško otkrivati nepravilnosti, ali šta mari? (what of that?) Zar da se veliki fabrički interesi ove zemlje tretiraju kao neka podređena stvar samo zato da bi se fabričkim inspektorima i podinspektorima uštedelo malo više truda (some little trouble)?¹⁵⁶

Razume se, svi ovi izgovori ne pomogoše ništa. Fabrički inspektori preduzeše korake kod suda. Uskoro je ministar unutrašnjih poslova ser George Grey bio obasut takvim oblakom fabrikantskih molbi da je jednom okružnicom od 5. avgusta 1848. preporučio inspektorima

•da uglavnom ne intervenišu zbog povrede slova zakona dok se ne bude imao dokaz da se relejni sistem zloupotrebljava da bi se mlada lica i žene nagnali da rade preko 10 časova».

Na to je fabrički inspektor J. Stuart dozvolio takozvani sistem smena za vreme petnaestčasovnog fabričkog dana u celoj Škotskoj, gde je ubrzo procvetao na stari način. Naprotiv, engleski fabrički inspektori izjaviše da ministar nema diktatorske moći da stavlja zakone van snage i nastaviše sa sudskim progonima protiv pobunjenih vlasnika robova.

Ali čemu svako izlaženje pred sud kad su sudovi, county magistrates¹⁵⁷, donosili oslobađajuće presude? U tim su sudovima go-

¹⁵³ Isto, za 30. april 1848, str. 28.

¹⁵⁴ Tako među ostalim i filantrop Ashworth u svome kvekerski odvratnom pismu Leonardu Horneru. (RIF za 30. april 1849, str. 4.)

¹⁵⁵ Isto, za 31. oktobar 1848, str. 138.

¹⁵⁶ Isto, str. 140.

¹⁵⁷ Ovi «county magistrates», «great unpaid¹», kako ih naziva W. Cobbett, jesu neka vrsta neplaćenih mirovnih sudija, koji se uzimaju među viđenim ljudima grofovije. Ovo su, u stvari, vlasteoski sudovi vladajućih klasa.

¹ * «veliki neplaćeni»

spoda fabrikanti bili sudije sami sebi. Primer. Neki Eskrigge, fabrikant pamuka, član firme Kershaw, Leese et Co., predložio je fabričkom inspektor svoga sreza šemu relejnog sistema za svoju fabriku. Budući da je bio odbijen, držao se isprva pasivno. Nekoliko meseci docnije predstade pred Borough Justices^{1*} u Stokportu neka individua po imenu Robinson, takođe fabrikant pamuka, pa ako ne Petko, a ono bar srodnik Eskrigge-ov, optužen da je uveo isti relejni sistem koji je Eskrigge bio izmislio. Zasedavale su 4 sudije, od kojih su trojica bili fabrikanti pamuka, a na čelu im je bio isti neizbežni Eskrigge. Eskrigge opravda Robinsona i onda izjavi da ono što je dozvoljeno Robinsonu nije zabranjeno ni Eskrigge-u. Oslanjajući se na sopstveno punovažno rešenje, on odmah uvede taj sistem u svojoj vlastitoj fabrici.¹⁵⁸ Svakako, već sam sastav tih sudova bio je otvorena povreda zakona.¹⁵⁹

«Ova sudska lakrdija», uzvikuje fabrički inspektor Howell, «vapije za lek. ... Ili podesite zakon prema ovim presudama, ili neka ga primenjuju manje pogrešivi sudovi, koji će u svim ovakvim slučajevima svoja rešenja podešavati prema zakonu. Koliko se čezne za plaćenim sudijom!»¹⁶⁰

Krunski pravnici izjaviše da je tumačenje zakona od 1848. od strane fabrikanta besmisleno, ali se spasiooci društva nisu dali zbuniti.

«Pošto sam», izveštava Leonard Horner, «pokušao da preko 10 tužbi u 7 različnih sudskih srezova iznudim poštovanje zakona, a samo u jednom slučaju bio pomognut sa strane magistrata ... smatram da je dalje gonjenje zbog obilaznja zakona beskorisno. Onaj deo zakona koji je bio sastavljen da se stvori jednoobraznost u radnom vremenu ... ne postoji više u Lankaširu. Ni ja ni moji podređeni činovnici nemamo nikakvih sredstava da se uverimo da li se mlada lica i žene ne zapošljavaju preko 10 časova u fabrikama sa tzv. relejnim sistemom ... Krajem aprila 1849. radilo je već 114 fabrika u mome srezu po tom metodu, i njihov broj u poslednje vreme brzo raste. Uopšte uzev, one rade sada 13¹/₂ časova, od 6 izjutra do 7¹/₂ časova uveče; u nekim slučajevima one rade 15 časova, od 5¹/₂ časova izjutra do 8¹/₂ časova uveče.»¹⁶¹

Već decembra 1848. imao je Leonard Horner spisak od 65 fabrikanta i 29 fabričkih nadzornika koji su jednoglasno izjavljivali

¹⁵⁸ RIF za 30. april 1849, str. 21, 22. Upor. slične primere na str. 4, 5.

¹⁵⁹ Članom 1. i 2. zakona izdatog pod Williamom IV, gl. 29, § 10, poznatog pod imenom Fabričkog zakona sera Johna Hobhouse-a, zabranjuje se svakom vlasniku predionice pamuka ili tkačnice, ili njegovu ocu, sinu i bratu, da vrši ulogu mirovnog sudije u pitanjima koja se tiču Fabričkog zakona.

¹⁶⁰ RIF za 30. april 1849 [str. 22].

¹⁶¹ Isto, str. 5.

da pod ovim relejnim sistemom nikakav sistem vrhovnog nadzora ne može sprečiti najrašireniji prekomerni rad.¹⁶² Ista deca i mlada lica čas se guraju (shifted) iz predionice u ткаčnicu itd., čas se, kroz period od 15 časova, premeštaju iz jedne fabrike u drugu.¹⁶³ Kako da se vrši nadzor nad sistemom »koji zloupotrebljava reč smenu da bi radnike beskrajno raznoliko mešao kao karte i svaki dan tako pomera časove rada i odmora za različita lica, tako da jedna ista potpuna smena radnika nikad ne radi zajedno na istom mestu u isto vreme!¹⁶⁴

Ali bez obzira na stvarni prekomeran rad, ovaj je takozvani relejni sistem bio izrod kapitalove fantazije kakvu Fourier nikad nije premašio u svojim humorističkim skicama »courtes séances«⁽¹⁶⁵⁾, samo što je privlačnost rada bila pretvorena u privlačnost kapitala. Pogledajte one fabrikantske šeme koje je dobra štampa hvalila kao uzor »onoga što razuman stepen brižljivosti i metoda može da učini« (»what a reasonable degree of care and method can accomplish«). Radno osoblje podeljeno je ponekad na 12 do 15 kategorija, a ove opet stalno menjaju svoje sastavne delove. Za vreme petnaestočasovnog perioda fabričkog dana privlačio je kapital radnika sad za 30 minuta, sad za 1 čas, da bi ga onda ponovo privukao u fabriku i opet izbacio iz nje, goneći ga tamo-amo u raštrkanim komadićima vremena, ne gubeći nikad vlast nad njim dok se ne navrši 10 časova rada. Kao na pozornici, morala su se ista lica jedna za drugim javljati u različitim scenama različitih činova. Ali kao što glumac za vreme čitavog trajanja drame pripada pozornici, tako sada i radnici pripadaju fabrici za vreme od 15 časova, ne računajući u to vreme za dolazak i odlazak. Časovi odmora pretvorili se tako u časove prinudnog besposličenja koji mlade radnike teraju u krčmu, a mlade radnice u bordel. Zbog svake nove dosetke koju je kapitalista svakodnevno izmišljao da bi mogao da održava u kretanju svoje mašine 12 ili 15 časova ne povećavajući broj radnog osoblja, radnici moraju da progutaju svoje jelo čas u ovom čas u onom otpatku vremena. Za vreme agitacije za desetočasovni radni dan vikali su fabrikanti da radnička banda podnosi peticije očekujući da će za desetočasovni rad primati dvanaestočasovnu najamninu. Sad su oni okrenuli medalju. Oni plaćaju desetočasovnu najamninu za dvanaestočasovno i petnaestočasovno raspolaganje radnom snagom!¹⁶⁵

¹⁶² RIF za 31. oktobar 1849, str. 6.

¹⁶³ Isto, za 30. april 1849, str. 21.

¹⁶⁴ Isto, za 31. oktobar 1848, str. 95.

¹⁶⁵ Vidi RIF za 30. april 1849, str. 6, kao i opširno izlaganje »shifting system-a«* fabričkih inspektora Howella i Saundersa u: RIF za 31. oktobar 1848. Vidi i molbu koju je s proleća 1849. sveštenstvo Aštona i okoline uputilo kraljici** protiv »shift system-a«.

U tom je grmu ležao zec, to je bilo fabrikantsko izdanje zakona o desetočasovnom radnom danu! To behu iste slatkorečive pristalice slobodne trgovine iz kojih se cedila ljubav prema čovečanstvu i koji su punih 10 godina, za vreme agitacije protiv zakona o žitu, izračunavali radnicima u paru kako je pri slobodnom uvozu žita potpuno dovoljan desetočasovni rad pa da se kapitalisti, sa sredstvima engleske industrije, obogate.¹⁶⁶

Dvogodišnja buna kapitala bi najzad krunisana presudom jednoga od četiri najviša suda u Engleskoj Court of Exchequer^{1*}, koji je povodom jednog slučaja, iznetog preda nj 8. februara 1850, rešio da su fabrikanti, doduše, radili protivno smislu zakona od 1844, ali da sam taj zakon sadrži izvesne reči koje ga čine besmislenim. »Ovom presudom bio je zakon o desetočasovnom radnom danu ukinut.«¹⁶⁷ Masa fabrikantata koji su dotle još zazirali od primene relejnog sistema za mlada lica i radnice, uhvatiše se sada za nj oberučke.¹⁶⁸

Ali s tom prividnom konačnom pobedom kapitala nastupi odmah i preokret. Radnici davahu dotle pasivan, mada nesalomljiv i svakodnevno obnavljan otpor. Sad stadoše protestovati glasnim pretnjama na zborovima u Lankaširu i Jorkširu. Dakle, tobožnji zakon o desetočasovnom radnom danu puka je obmana, parlamentarna podvala, i nikad nije ni postojao! Fabrički inspektori hitno izvestiše vladu da se klasni antagonizam neverovatno mnogo zaoštrio. Izvestan broj samih fabrikantata gundša:

»Usled protivrečnih rešenja sudija zavladalo je sasvim abnormalno i anarhično stanje. Jedan zakon važi u Jorkširu, drugi u Lankaširu, drugi u nekoj parohiji Lankašira, drugi u njenom neposrednom susedstvu. Fabrikant u velikim gradovima može da obilazi zakon, dok onaj na selu ne nalazi dovoljno potrebnog osoblja za relejni sistem, a još manje za premeštanje radnika iz jedne fabrike u drugu itd.«

A za kapital prvo pravo čoveka jeste jednako pravo eksploataisanja radne snage.

¹⁶⁶ Upor., npr., R. H. Greg, *The Factory Question and the Ten Hours Bill*, London 1837.

¹⁶⁷ F. Engels, *Die englische Zehnstundenbill* (u časopisu koji sam ja izdavao — »Neue Rheinische Zeitung. Politisch - ökonomische Revue«, u svesci za april 1850, str. 13.^{2*}) Isti »visoki« sud pronašao je i za vreme američkog građanskog rata u zakonu protiv naoružavanja piratskih brodova začkoljicu kojom je taj zakon bio izvrgnut u direktnu suprotnost.

¹⁶⁸ RIF za 30. april 1850.

1* Viši finansijski sud — 2* Vidi u 10. tomu ovog izdanja.

Pod takvim okolnostima došlo je do kompromisa između fabrikanata i radnika, koji je parlament zapečatio novim dopunskim fabričkim zakonom od 5. avgusta 1850. Radni dan »mladih lica i žena« produžen je za prvih pet dana u nedelji od 10 na 10¹/₂ časova, za subotu je ograničen na 7¹/₂ časova. Rad se mora obaviti između 6 časova izjutra i 6 časova uveče¹⁶⁹, sa odmorom od 1¹/₂ časa za obed, koji se ima dati u jedno isto vreme i shodno odredbama od 1844. itd. Tim je jednom zauvek učinjen kraj relejnom sistemu.¹⁷⁰ Za rad dece ostao je na snazi zakon od 1844. godine.

Jedna kategorija fabrikanata osigurala je sebi ovog puta, kao i ranije, naročita feudalna prava na proleterku decu. To su bili fabrikanti svile. Godine 1833. oni su preteći urlikali: »ako im se oduzme sloboda da decu svakog uzrasta teraju da rade po 10 časova dnevno, njihove će se fabrike zaustaviti« (»if the liberty of working children of any age for 10 hours a day was taken away, it would stop their works«). Nemoguće im je da kupe dovoljan broj dece iznad 13 godina. I oni iznudiše željenu povlasticu. Poznijim istraživanjem utvrdilo se da je izgovor bio gola laž¹⁷¹, što im ipak nije smetalo da kroz 10 godina iz krvi male dece, koja su radi obavljanja svoga rada morala biti podizana na stolice, predu svilu 10 časova dnevno.¹⁷² Zakon od 1844. »oduzeo« im je, doduše, »slobodu« da decu ispod 11 godina zapošljavaju duže od 6¹/₂ časova, ali im je zato osigurao povlasticu da decu između 11 i 13 godina eksploatišu 10 časova dnevno i ukinuo prinudno školovanje propisano za ostalu fabričku decu. Sad je to učinjeno pod izgovorom:

»Finoća tkiva iziskuje takvu nežnost prstiju koja se može postići samo ranim ulaskom u fabriku.«¹⁷³

Radi nežnih prstiju klana su, dakle, cela deca, kao rogata marva u južnoj Rusiji radi kože i loja. Najzad, 1850, povlastica koja je bila data 1844. ograničena je na fabrike u kojima se uvrće i namotava svišeni konac, ali je tu, kao odšteta za »slobodu« oduzetu kapitalu, radno vreme dece od 11 do 13 godina povećano od 10 na 10¹/₂ časova. Izgovor: »Rad u fabrikama svile lakši je nego u drugim fabrikama i ni

¹⁶⁹ Zimi se može rad obavljati između 7 časova izjutra i 7 časova uveče.

¹⁷⁰ »Sadašnji zakon (od 1850) rezultat je kompromisa kojim su se radnici odrekli blagodatí desetočasovnog radnog dana u zamenu za prednost istovremenog počinjanja i završavanja rada za one čiji je rad bio ograničen.« (RIF za 30. april 1852, str. 14.)

¹⁷¹ Isto, za 30. septembar 1844, str. 13.

¹⁷² Isto.

¹⁷³ »The delicate texture of the fabric in which they were employed requiring a lightness of touch, only to be acquired by their early introduction to these factories.« (RIF za 31. oktobar 1846, str. 20.)

na koji način nije tako štetan po zdravlje.¹⁷⁴ Zvanična lekarska istraga potvrdila je docnije da je, naprotiv,

»prosečna stopa smrtnosti izuzetno visoka u svilarskim srezovima, a da je među ženskim delom stanovništva čak i veća nego u pamučnim srezovima Lankašira».¹⁷⁵

Uprkos protestima fabričkih inspektora, koji su ih ponavljali svako pola godine, traje ova zloupotreba do ovog časa.¹⁷⁶

Zakon od 1850. pretvorio je petnaestčasovni period od 5¹/₂ časova izjutra do 8¹/₂ uveče u dvanaestčasovni period od 6 časova izjutra do 6 časova uveče, jedino za »mlada lica i žene». Dakle ne i za decu, koja su se još uvek mogla iskorišćavati ¹/₂ časa pre početka i 2¹/₂ časa po svršetku toga perioda, mada ukupno trajanje njihova rada nije smelo prelaziti 6¹/₂ časova. Za vreme diskusije o zakonu, fabrički inspektori podneli su parlamentu statistiku o bestidnim zloupotrebama te anomalije. No sve uzalud. Zadnja je misao bila da se, kad dođu godine poleta, radni dan odraslih radnika pomoću dece opet izgura na 15 časova. Iskustvo narednih triju godina pokaza da takav pokušaj

¹⁷⁴ Isto, str. 26.

¹⁷⁵ Isto, str. 27. Uopšte uzev, radničko stanovništvo koje je potpadalo pod fabrički zakon veoma se popravilo u telesnom pogledu. U tome se slažu izjave svih lekara, a i vlastito me je posmatranje u različnim periodima o tome uverilo. Ipak, i uprkos ogromnoj stopi smrtnosti dece u prvim godinama života, zvanični izveštaji dr Greenhova pokazuju nepovoljno zdravstveno stanje fabričkih srezova u poređenju s »poljoprivrednim srezovima normalnog zdravlja». Za dokaz neka između ostalog posluži i sledeća tabela iz njegovog izveštaja od 1861:

Procenatna stopa odraslih muškaraca zaposlenih u industriji	Stopa smrtnosti od plućnih bolesti na svakih 100 000 muškaraca	Ime sreza	Stopa smrtnosti od plućnih bolesti na svakih 100 000 žena	Procenatna stopa odraslih žena zaposlenih u industriji	Vrsta ženskog zanimanja
14,9	598	Vigen	644	18,0	Pamuk
42,6	708	Blekbern	734	34,9	»
37,3	547	Halifaks	564	20,4	Češlj. vuna
41,9	611	Bredford	603	30,0	» »
31,0	691	Mekksfild	804	26,0	Svila
36,6	721	Lik	705	17,9	»
30,4	726	Stouk-epon-Trent	665	19,3	Grnčarija
		Vulstenton	727	13,9	»
		8 zdravih poljo-privrednih srezova	340	—	—

¹⁷⁶ Poznato je s koliko su se malo volje engleske »pristalice slobodne trgovine» odrekle zaštitne carine za manufakturu svile. Namesto zaštite protiv uvoza iz Francuske, došla je sad nezaštićenost engleske fabričke dece.

mora propasti usled otpora odraslih muških radnika.¹⁷⁷ Stoga je zakon od 1850. najzad dopunjen 1853. zabranom »da se deca zapošljavaju ujutru pre i uveče posle mladih lica i žena«. Od toga vremena fabrički zakon od 1850. regulisao je, s malim izuzecima, radni dan svih radnika u industrijskim granama koje su njim bile obuhvaćene.¹⁷⁸ Od donošenja prvog fabričkog zakona bilo je do tada prošlo pola veka.¹⁷⁹

Izvan svoje prvobitne sfere izišlo je zakonodavstvo najpre sa Printwork's Act (zakonom o štamparijama katuna itd.) od 1845. Kako je nerado kapital dopustio ovu novu »ekstravaganciju«, vidi se iz svakog retka toga zakona! On ograničava radni dan za decu od 8 do 13 godina i žene na 16 časova, između 6 časova izjutra i 10 časova uveče, bez ikakvih zakonskih pauza za obed. On dopušta da se muški radnici iznad 13 godina po miloj volji cede na radu dan i noć.¹⁸⁰ On je parlamentarno nedonošče.¹⁸¹

Pa ipak je načelo pobedilo kad je pobedilo u krupnim industrijskim granama, koje su najkarakterističnija tvorevina modernog načina proizvodnje. Njihov čudesan razvitak od 1853. do 1860, uporedo s telesnim i moralnim preporodom fabričkih radnika, pada i slepcu u oči. Sami fabrikanti, od kojih su pedesetogodišnjim građanskim ratom korak po korak izvojevane zakonske granice i pravila za radni dan, hvalisavo ukazivahu na kontrast s još »slobodnim« oblastima

¹⁷⁷ RIF za 30. april 1853, str. 30.

¹⁷⁸ Za vreme najvećeg procvata engleske pamučne industrije, 1859. i 1860, pokušase neki fabrikanti da mamcem visokih plata za prekovremeni rad pridobiju odrasle radnike za produženje radnog dana. Radnici na ručnoj i na mehaničkoj predilici učiniše tome kraj predstavkom koju su uputili poslodavcima i u kojoj se pored ostaloga kaže: »Otvoreno govoreći, naš nam je život na teretu, i dok god za fabriku budemo vezani gotovo dva dana nedeljno (20 časova) duže od ostalih radnika, osećaćemo se kao heloti u ovoj zemlji, i sami sebi prebacujemo da ove-kovečujemo sistem koji i nama i našem potomstvu škodi telesno i moralno... Toga radi, mi vam s poštovanjem izjavljujemo da od Nove godine nećemo raditi ni minuta preko 60 časova nedeljno, od 6 do 6, po odbitku 1½ časa za zakonske odmore.« (RIF za 30. april 1860, str. 30.)

¹⁷⁹ O sredstvima koja redakcija ovoga zakona pruža za njegovo gaženje uporedi parlamentarni izveštaj »Factory Regulations Acts« (od 9. avgusta 1859) i u njemu: Leonard Horner, *Suggestions for Amending the Factory Acts to enable the Inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent.*

¹⁸⁰ »U mome srezu, za proteklo pola godine (1857), deca od 8 godina pa na više dirindžila su, u stvari, od 6 časova izjutra do 9 časova uveče.« (RIF za 31. oktobar 1857, str. 39.)

¹⁸¹ »Zakon o štamparijama katuna (Printwork's Act) smatra se kao neuspeo kako u pogledu vaspitnih, tako i u pogledu zaštitnih mera.« (RIF za 31. oktobar 1862, str. 52.)

eksploatacije.¹⁸² Sad fariseji »političke ekonomije« proglašise da je uviđanje nužnosti zakonskog regulisanja radnog dana karakteristična nova tekovina njihove »nauke«.¹⁸³ Lako je razumeti da je sad, pošto su se fabrički magnati pokorili neizbežnome i izmirili s njim, otporna snaga kapitala postepeno slabila, a udarna snaga radničke klase rasla s brojem njenih saveznika u društvenim slojevima koji nisu bili neposredno zainteresovani. Otuda relativno brz napredak od 1860.

Bojadisaonice i beljare¹⁸⁴ bile su 1860. podvrgnute pod fabrički zakon od 1850, fabrike čipaka i čarapa 1861. Posle prvog izveštaja »Komisije za proučavanje upošljavanja dece« (1863) zadesi ista sudbina i radionice svih roba od gline (ne samo lončarnice), šibica, kapsli, patrona, fabrike tapeta, radionice za striženje pamučnog somota (fustian cutting) i mnogobrojne radove koji su obuhvaćeni izrazom »finishing« (poslednje doterivanje). Godine 1863. stavljena su »preduzeća za beljenje na slobodnom vazduhu«¹⁸⁵ i pekarnice pod posebne zakone

¹⁸² Tako, npr., E. Potter u pismu listu »Times« od 24. marta 1863. »Times« ga podseća na pobunu fabrikana protiv zakona o desetočasovnom radnom danu.

¹⁸³ Između ostalih i g. W. Newmarch, saradnik i izdavač Tooke-ovog dela *History of Prices*. Da li je kukavičko popuštanje javnom mišljenju naučni napredak?

¹⁸⁴ Zakon o beljarama i farbarama, koji je donet 1860, propisuje da se radni dan od 1. avgusta 1861. privremeno snižava na 12, a od 1. avgusta 1862. konačno skрати na 10 časova, tj. na 10¹/₂ časova za obične radne dane i 7¹/₂ časova za subotu. Ali kad je nastupila zla godina 1862, stara se lakrdija ponovila. Gospoda fabrikanti uputiše parlamentu molbu da samo još jednu godinu dozvoli dvanaestčasovno zapošljavanje mladih lica i žena... »Pri sadašnjem stanju poslova (u doba nestašice pamuka) bilo bi po radnike veoma korisno da im se dozvoli da rade 12 časova dnevno i da tako isteraju što veću nadnicu... Već se bilo izdejstvovalo da u Donjem domu bude podnet zakonski predlog u tome smislu. On je propao usled agitacije radnika u škotskim beljarama.« (RIF za 31. oktobar 1862, str. 14, 15.) Poražen ovako od samih radnika, u čije je ime tobož govorio, kapital je pomoću pravnčkih naočara otkrio da mu i zakon od 1860, sastavljen u dvosmislenim frazama kao i svi zakoni o »zaštiti rada«, omogućuje da radnike na presovanju sukna i apreturi (scalenderers i finishers) isključi iz zaštite zakona. Englesko sudstvo, uvek veran sluga kapitala, sankcionisalo je ove smicalice presudom Common Pleas-a¹*. »Ovo je izazvalo među radnicima veliko nezadovoljstvo i za žaljenje je da je jasna namera zakonodavčeva osujećena pod izgovorom da je neka reč bila nejasno definisana.« (Isto, str. 18.)

¹⁸⁵ Vlasnici »beljara na slobodnom vazduhu« izigrali su propise zakona od 1860. o »beljarama« pomoću laži da kod njih žene noću ne rade. Fabrički inspektori razgoliše ovu laž, a u isto vreme i radničke peticije lišise parlament njegovih predstava punih poljske svežine i mirisa o beljarama na slobodnijem vazduhu. U tim

* građanskog suda

od kojih prvi, između ostalog, zabranjuje noćni rad dece, mladih lica i žena (od 8 časova uveče do 6 časova izjutra), a drugi zapošljavanje pekarskih pomoćnika ispod 18 godina između 9 časova uveče i 5 časova izjutra. Na kasnije predloge pomenute komisije, koji prete da oduzmu »slobodu« svima važnijim engleskim industrijskim granama, izuzev zemljoradnji, rudarstvu i saobraćaju, još ćemo se vratiti.^{185a}

poljskim beljarama upotrebljavane su sušionice zagrevane od 90° do 100° po Fahrenheitu^{1*}, a u njima su poglavito radile devojkice. »Cooling« (rashladiti se) tehnički je izraz za povremeno izlaženje iz sušionice na čist vazduh. »Petnaest devojaka u sušionicama, vrućina od 80 do 90° za laneno platno, 100°^{2*} i više za cambrics.^{3*} Dvanaest devojčica glade i slažu (batist itd.) u maloj sobi, otprilike 10 stopa u kvadratu, u sredini koje se nalazi zatvorena peć. Devojkice stoje oko peći iz koje bije strahovita jara i brzo suši batist za one koje ga glade. Broj radnih časova za ove »ruke« neograničen je. Kad ima posla, rade one mnogo dana uzastopce do 9 ili 12 časova noću.« (RIF za 31. oktobar 1862, str. 56.) Neki lekar je izjavio: »Preduzeće ne dozvoljava posebne časove za rashladivanje, ali kad temperatura postane suviše nepodnošljiva ili se ruke radnica isprljaju od znoja, dopušta im se da izađu na koji minut... Iskustvo koje sam stekao lečeći bolesti ovih radnica prisiljava me da konstatujem da njihovo zdravstveno stanje stoji mnogo niže od zdravstvenog stanja pamučnih prelja« (dok ih je kapital u svojim molbama parlamentu naslikao u Rubensovom maniru kao zdrave i prezdrave!). »Najkarakterističnije njihove bolesti jesu: sušica, bronhitis, bolesti materice, histerija u najužasnijem obliku i reumatizam. Po mom mišljenju, sve su ove bolesti prozrokovane, posredno ili neposredno, preterano zagrejanim vazduhom radionica u kojima ove radnice rade i nemanjem dovoljno toplog odela koje bi ih, zimskih meseci, zaštitilo od hladne i vlažne atmosfere kad se vraćaju s rada.« (Isto, str. 56, 57.) O zakonu od 1863, koji je naknadno bio donesen uprkos otporu veselih »beljara na slobodnom vazduhu«, kažu fabrički inspektori: »Ovaj zakon nije promašio samo u pogledu zaštite radnika koju izgleda da pruža..., on je tako formulisan da zaštita stupa na snagu tek kad žene i deca budu na radu zatečeni posle 8 časova uveče, pa i za ovo je propisani način dokazivanja tako zapetljan da teško dolazi do kažnjavanja.« (Isto, str. 52.) »Kao akt učinjen u čovečne i vaspitne svrhe, on je potpuno promašio. Teško se može nazvati čovečnim to što se ženama i deci dozvoljava, ili, što je jedno isto, što se primoravaju da rade na dan 14, pa i više časova, bez pauza za jelo ili s pauzama, kako gde već bude, bez ograničenja uzrasta, bez razlike pola i bez obzira na društvene navike porodica iz okoline u kojoj se beljare nalaze.« (RIF za 30. april 1863, str. 40.)

^{185a} Primedba uz drugo izdanje. — Od 1866, kad sam pisao gornji tekst, nastupila je opet reakcija.

1* 32° do 38° po Celsiusu — 2* 27° - 32°, - 38° po Celsiusu — 3* batist

7. Borba za normalan radni dan.

Uticao engleskog fabričkog zakonodavstva na druge zemlje

Čitalac se seća da je proizvođenje viška vrednosti, ili izvlačenje viška rada, specifični sadržaj i svrha kapitalističke proizvodnje, nezavisno od svakog preobražaja samog načina proizvodnje koji može da proizide iz potčinjavanja rada kapitalu. On se seća da sa dosad razvijenog gledišta samo samostalan i prema tome zakonski punoletan radnik sklapa ugovor s kapitalistom kao prodavac robe. Zato ako u našoj istorijskoj skici glavnu ulogu igra s jedne strane moderna industrija, a s druge rad telesno i pravno nedoraslih, to je stoga što smo u prvoj gledali samo naročitu oblast, a u drugome samo naročito snažan primer za isisavanje rada. Ne zahvatajući unapred u docnija izlaganja, možemo iz samog sklopa istorijskih činjenica izvesti ovo:

Prvo. One industrije koje su prvo bile revolucionisane vodom, parom i mašinom, te prve tvorevine modernog načina proizvodnje, predionice i tkačnice pamuka, vune, lana i svile, bile su prve koje su zadovoljile nagon kapitala za bezmernim i bezobzirnim produžavanjem radnog dana. Promenjeni način materijalne proizvodnje i njemu odgovarajući izmenjeni društveni odnosi proizvođača¹⁸⁶ radaju najpre bezmerna preterivanja, a zatim, nasuprot tome, izazivaju društvenu kontrolu, koja zakonskim putem ograničava, reguliše i uniformiše radni dan s njegovim prekidima. Stoga se ta kontrola u toku prve polovine 19. veka javlja samo u obliku iznimnih zakona.¹⁸⁷ Čim je ona osvojila oblast na kojoj je novi način proizvodnje prvobitno nastao, pokazalo se da su u međuvremenu potpale pod pravi fabrički režim ne samo mnoge druge grane proizvodnje, već da su i manufakture s više ili manje zastarelim načinom rada, kao grnčarnice, staklare itd., staromodni zanati, kao pekarski posao, i najzad čak raštrkani tzv. kućni rad, kao izrada klinaca itd.¹⁸⁸, već odavno potpali pod kapitalističku eksploataciju baš kao i fabrike. Stoga je zakonodavstvo bilo prinuđeno da se postepeno oslobađa karaktera izuzetnosti, ili da u zemljama gde ono, kao u Engleskoj, postupa po rimskoj kazuistici, po volji proglasi fabrikom (factory) koju bilo kuću u kojoj se radi.¹⁸⁹

¹⁸⁶ »Držanje i jedne i druge klase (kapitalističke i radničke) bilo je rezultat prilika u kojima se svaka od njih nalazila.« (RIF za 31. oktobar 1848, str. 113.)

¹⁸⁷ »Profesije na koje su se ograničenja odnosila bile su u vezi s izradom tekstilne robe pomoću parne ili vodene snage. Svaka grana rada morala je ispunjavati dva uslova da bi se na nju mogla primeniti fabrička inspekcija: upotreba parne ili vodene snage i preradiavanje određenih tkanina.« (RIF za 31. oktobar 1864, str. 8.)

¹⁸⁸ Vanredno bogat materijal o stanju te takozvane kućne industrije nalazi se u poslednjim izveštajima »Children's Employment Commissione«.

Drugo. Istorija regulisanja radnog dana u nekim granama proizvodnje, u drugima borba koja se za to regulisanje još vodi, očigledan su dokaz da pojedinačan radnik, radnik kao »slobodan« prodavac svoje radne snage, bez otpora podleže kad kapitalistička proizvodnja dostigne izvestan stepen zrelosti. Zato je ustanovljavanje normalnog radnog dana proizvod dugotrajnog, više ili manje prikrivenog građanskog rata između kapitalističke klase i radničke klase. Kao god što borba započinje na terenu moderne industrije, tako se ona i odigrava najpre u njenom zavičaju, u Engleskoj.¹⁹⁰ Engleski fabrički radnici bili su prvoborci ne samo engleske, već uopšte moderne radničke klase, kao što su i njihovi teoretičari prvi bacili rukavicu teoriji kapitala.¹⁹¹ Zato filozof fabrike Ure žigoše kao neizgladivu sramotu engleske radničke klase što je na svojoj zastavi ispisala lozinku »robovanja fabričkim zakonima«, protivno kapitalu, koji se muški bori za »potpunu slobodu rada«.¹⁹²

Francuska polako hramlje za Engleskom. Trebalo je da dođe februarska revolucija da bi se rodio zakon o dvanaestočasovnom radnom danu¹⁹³, koji ima mnogo više nedostataka nego njegov engleski original.

rada, u kojima vladaju vrlo različiti običaji. Da bi neko poduzeće zakonski bilo označeno kao fabrika, nije više nužan preduslov da za pogon mašina radišica upotrebljava mehaničku snagu.« (RIF za 31. oktobar 1864, str. 8.)

¹⁹⁰ U Belgiji, tome raju evropskog liberalizma, nema ni traga od ovog pokreta. Čak i u njenim ugljenokopima i rudnicima metala traže radnike oba pola i svih doba starosti potpuno »slobodno« u svako vreme i za svaku dužinu radnog vremena. Tu na 1000 zaposlenih lica dolazi 733 muškarca, 88 žena, 135 dečaka i 44 devojčice ispod 16 godina. Kod visokih peći itd. dolazi na svaku 1000 muškarca 149 žena, 98 dečaka i 85 devojčica ispod 16 godina. Uz to je još i najamnina niska, a eksploatacija odraslih i neodraslih radnika strahovita; prosečna nadnica iznosi 2 šil. i 8 pensa za muškarce, 1 šil. i 8 pensa za žene, 1 šil. i 2¹/₂ pensa za dečake. Ali je zato Belgija 1863. gotovo udvostručila količinu i vrednost izvoza uglja, železa itd. u poređenju s izvozom od 1850.

¹⁹¹ Kad je Robert Owen, u početku druge decenije ovoga veka, ne samo teoretski zastupao nužnost ograničavanja radnog dana, već i stvarno uveo desetočasovni radni dan u svojoj fabrici u Njulanarku [Škotska], ismejavano je to kao komunistička utopija, a tako isto i njegovo »spajanje proizvodnog rada s vaspitavanjem dece« i radnička zadružna preduzeća koja je on stvorio. Danas je ta prva utopija fabrički zakon, druga figurira kao zvanična fraza u svim »fabričkim zakonima«, a treća, štaviše, služi za prikrivanje reakcionarnih obmana.

¹⁹² Ure (francuski prevod), *Philosophie des Manufactures*, Paris 1836, sv. II, str. 39, 40, 67, 77. i dalje.

¹⁹³ U *Compte - rendu** Internacionalnog statističkog kongresa u Parizu 1855, stoji između ostalog: »Francuski zakon, koji trajanje dnevnog rada u fabri-

Uprkos tome, revolucionarni francuski metod pokazao je svoje osobene prednosti. Jednim mahom on diktira svima radionicama i fabrikama bez razlike istu granicu radnog dana, dok englesko zakonodavstvo protiv volje popušta pritisku prilika sad na ovoj, sad na onoj tački, i nalazi se na najboljem putu da izleže novu pravničku zbrku.¹⁹⁴ S druge strane, francuski zakon proklamuje u načelu ono što je u Engleskoj izvojevano samo u ime dece, neodrskih i žena i što se tek odskora zahteva kao opšte pravo.¹⁹⁵

U Sjedinjenim Državama Severne Amerike bio je kočen svaki samostalni radnički pokret dokle god je jedan deo republike bio unakažen ropstvom. Radnik bele kože ne može se osloboditi tamo gde je radnik crne kože žigosan. Ali iz smrti ropstva odmah je iznikao iznova podmladen život. Prvi plod građanskog rata bila je agitacija za osmočasovni radni dan, koja se čarobnom brzinom lokomotive raširi od Atlantskog do Tihog okeana, od Nove Engleske do Kalifornije. Opšti radnički kongres u Baltimoru^[108] (16. avgusta 1866) proglašuje:

»Prvi i veliki zahtev sadašnjice, da bi se rad ove zemlje oslobodio od kapitalističkog ropstva, jeste donošenje zakona po kome bi 8 časova bili normalan radni dan u svim državama Američke Unije. Mi smo rešeni da založimo svu svoju moć radi postignuća tog slavnog rezultata.«¹⁹⁶

kama i radionicama ograničava na 12 časova, ne određuje tačne granice između kojih bi se ovaj rad kretao (periode), propisujući samo za dečji rad period od 5 časova izjutra do 9 časova uveče. Stoga se jedan deo fabrikanta služi pravom koje im ovo kobno ćutanje daje, te rade bez prekida, iz dana u dan, izuzev možda nedeljom. U tu svrhu oni upotrebljavaju dve razne smene radnika, od kojih nijedna ne provodi u radionici više od 12 časova, ali posao u preduzeću traje dan i noć. Zakon su zadovoljili, ali da li i čovečnost? Pored »razornog uticaja noćnog rada na ljudski organizam«, podvlači se i »ubitačni uticaj toga što radnici oba pola rade noću zajedno u slabo osvetljenim radionicama«.

¹⁹⁴ »U mome srezu, npr., u zgradama koje pripadaju jednoj istoj fabrici, jedan je isti fabrikant beljar i farbar podvrgnut ,Zakonu o beljarima i farbarama«, štampar ,Zakonu o štamparijama katuna« i finisher ,Fabričkom zakonu«. (Report of Mr. Baker u: RIF za 31. oktobar 1861, str. 20.) Pošto je nabrojao nejednake odredbe tih zakona i komplikacije koje iz toga proizlaze, kaže g. Baker: »Vidi se koliko teško mora biti obezbediti izvršenje ova tri zakona ako vlasnik fabrike hoće da ih obilazi.« Ali su gospodi pravnicima ovim obezbeđeni procesi.

¹⁹⁵ Tako, najzad, fabrički inspektori nalaze smelosti da kažu: »Ovi prigovori« (kapitala protiv zakonskog ograničavanja radnog vremena) »moraju pasti pred višim načelom radničkih prava... Dolazi vreme kad prestaje preduzetnikovo pravo na rad njegova radnika i kad on sam postaje gospodar svoga vremena, čak i kad se ne radi o iscrpenosti.« (RIF za 31. oktobar 1862, str. 54.)

¹⁹⁶ »Mi, radnici iz Dankerka, izjavljujemo da je dužina radnog dana koju traži današnji sistem prevelika i da radniku ne ostavlja vremena za odmor i raz-

Istovremeno je (početkom septembra 1866) Međunarodni radnički kongres^{1*} u Ženevi zaključio na predlog Generalnog veća u Londonu: »Mi objavljujemo da je ograničenje radnog dana jedan od prethodnih uslova bez kojega sva ostala nastojanja oko oslobođenja moraju propasti... Mi predlažemo 8 časova rada kao zakonsku granicu radnog dana.«⁽¹⁰⁷⁾

Tako je radnički pokret, ponikavši spontano na obema stranama Atlantskog okeana iz samih odnosa proizvodnje, potvrdio reči engleskog fabričkog inspektora R. J. Saundersa:

»Dalji koraci na putu društvene reforme ne mogu se preduzimati s izgledom na uspeh ako se prethodno ne ograniči radni dan i ako pridržavanje njegovih propisanih granica ne bude strogo prinudno.«¹⁹⁷

Mora se priznati da naš radnik izlazi iz procesa proizvodnje drukčiji nego što u njega ulazi. Na tržištu on se pojavio kao vlasnik robe »radne snage« prema vlasnicima drugih roba, kao vlasnik robe prema vlasniku robe. Ugovor kojim je on svoju radnu snagu prodao kapitalisti dokazao je tako reći crno na belo da on sam sobom slobodno raspolaze. Posle svršene trgovine otkriva se da on »nije bio slobodan agent«, da je vreme kojim on raspolaze za prodaju svoje radne snage vreme za koje je on prinuden¹⁹⁸, da ga, u stvari, njegova pijavica ne pušta »dokle god se ijedan njegov mišić, ijedna tetiva, ijedna kap krvi mogu iskoristiti.«¹⁹⁹ Da bi se odbranili od »zmije

vijanje, da ga, štaviše, baca u podložništvo koje je nešto malo bolje od ropstva (a condition of servitude but little better than slavery). Stoga smo zaključili da je za jedan radni dan dovoljno 8 časova i da se zakonom mora priznati kao dovoljno; da pozovemo u pomoć štampu, tu moćnu polugu... i da sve koji nam tu pomoć otkazu smatramo neprijateljima reforme rada i radničkih prava.« (Zaključci radnika u Dankerku u državi Njujork, 1866.)

¹⁹⁷ RIF za 31. oktobar 1848, str. 112.

¹⁹⁸ »Povrh toga, ovi su postupci« (manevri kapitala npr. od 1848. do 1850) »pružili neoborive dokaze koliko su lažne one toliko ponavljane tvrdnje kako radnicima zaštita nije potrebna, već da ih treba smatrati kao potpuno slobodne u raspolaganju jedinom svojinom koju imaju, radom svojih ruku i znojem svoga čela.« (RIF za 30. april 1850, str. 45.) »Slobodan rad, ako se uopšte može ovako nazvati, potrebuje čak i u slobodnoj zemlji za svoju zaštitu snažne ruke zakona.« (RIF za 31. oktobar 1864, str. 34.) »Dozvoliti, a to znači isto što i prisiliti... da se radi 14 časova na dan s pauzom za obed ili bez nje itd.« (RIF za 30. april 1863, str. 40.)

¹⁹⁹ Friedrich Engels, *Die englische Zehnstundenbill* u časopisu »Neue Rheinische Zeitung«, april 1850, str. 5.^{2*}

svojih muka^[108], radnici moraju da zbiju svoje redove i da kao klasa izvojuju državni zakon, moćnu društvenu prepreku, koja će i njih same sprečavati da dobrovoljnim ugovorima s kapitalom prodaju sebe i svoj porod u smrt i ropstvo.²⁰⁰ Na mesto gizdavog kataloga »neotudivih čovekovih prava« stupa skromna Magna charta^[109] zakonski ograničenog radnog dana, koja »najzad jasno pokazuje kad se svršava vreme koje radnik prodaje, a kad počinje vreme koje pripada njemu samom.«²⁰¹ Quantum mutatus ab illo!^[110]

²⁰⁰ Zakon o desetočasovnom radnom vremenu spasao je u industrijskim granama koje je obuhvatio »radnike od potpune degeneracije i zaštitio ih je u zdravstvenom pogledu«. (RIF za 31. oktobar 1859, str. 47.) »Kapital« (u fabričama) »ne može nikad da održava mašineriju u kretanju preko izvesnog ograničenog vremenskog perioda, a da to ne naškodi zaposlenim radnicima kako u pogledu zdravlja, tako i u pogledu morala; a njihov položaj nije takav da se mogu sami zaštititi.« (Isto, str. 8.)

²⁰¹ »Još je veća blagodät u tome što je najzad povučena jasna granica između onog radnikovog vremena koje pripada njemu samom i onoga koje pripada njegovom preduzetniku. Sada radnik zna kad se svršava vreme koje on prodaje, a kad počinje vreme koje mu samome pripada, i pošto ovo unapred tačno zna, može unapred da raspolaže vlastitim svojim minutima za vlastite svoje ciljeve.« (Isto, str. 52.) »Učinivši tako radnike gospodarima njihovog vlastitog vremena, fabrički zakoni dali su im moralne energije koja ih upućuje u pravcu eventualnog uzimanja političke vlasti.« (Isto, str. 47.) S uzdržanom ironijom i vrlo opreznim izrazima fabrički inspektori nagoveštavaju da sadašnji zakon o desetočasovnom radnom danu u neku ruku oslobodava i kapitalistu od njegove prirodne brutalnosti koju ima kao puko oličenje kapitala, i da mu je dao vremena da se malo »obrazuje«. Ranije je preduzetnik imao vremena samo za novac, a radnik samo za rad«. (Isto, str. 48.)

GLAVA DEVETA

Stopa i masa viška vrednosti

Kao i dosad, tako se i u ovoj glavi pretpostavlja da je vrednost radne snage, dakle deo radnog dana potreban za reprodukovanje ili održavanje radne snage, data, postojana veličina.

Pošto se učini ta pretpostavka, onda je sa stopom data ujedno i masa viška vrednosti koju pojedinačni radnik pruža kapitalisti u određenom periodu vremena. Na primer, ako potrebni rad iznosi dnevno 6 časova, a ovi se izražavaju količinom zlata od 3 šilinga = 1 talir, onda je 1 talir dnevna vrednost jedne radne snage ili kapital-vrednost predumljena u najmljenije jedne radne snage. Ako stopa viška vrednosti iznosi 100%, onda će ovaj promenljivi kapital od 1 talira proizvoditi masu viška vrednosti od 1 talira, tj. radnik će dnevno davati masu viška rada od 6 časova.

Ali promenljivi kapital je novčani izraz celokupne vrednosti svih radnih snaga koje kapitalista jednovremeno upotrebljava. Njegova vrednost jednaka je, dakle, prosečnoj vrednosti jedne radne snage pomnoženoj brojem upotrebljenih radnih snaga. Kad je, dakle, vrednost radne snage data, onda veličina promenljivog kapitala stoji u upravnoj srazmeri prema broju istovremeno zaposlenih radnika. Ako je dnevna vrednost jedne radne snage = 1 talir, onda se mora predumiti 100 talira kapitala da bi se dnevno eksploatisalo 100 radnih snaga, a n talira da bi se dnevno eksploatisalo n radnih snaga.

Isto tako: bude li promenljivi kapital od 1 talira, koji predstavlja dnevnu vrednost jedne radne snage, dnevno proizvodio 1 talir viška vrednosti, onda će promenljivi kapital od 100 talira proizvoditi dnevno 100 talira viška vrednosti, a kapital od n talira dnevno višak vrednosti od 1 talir $\times n$. Dakle, masa proizvedenog viška vrednosti ravna je višku vrednosti koji daje radni dan pojedinačnog radnika puta broj upotrebljenih radnika. Ali pošto osim toga, kad je vrednost radne snage data, masu viška vrednosti koju pojedini radnik proizvodi određuje stopa viška vrednosti, dobijamo ovaj prvi zakon: Masa proizvedenog viška vrednosti jednaka je veličini predumljenog promenljivog kapitala pomnoženoj stopom viška vrednosti; ili određena je složenim

odnosom između broja radnih snaga koje jedan kapitalista istovremeno eksploatiše i stepena eksploatacije pojedinačne radne snage.^{1*}

Budemo li, dakle, sa V označili masu viška vrednosti, sa v višak vrednosti koji pojedinačni radnik daje prosečno na dan, sa PR promenljivi kapital koji se dnevno predumrljuje u kupovanje jedne radne snage, sa P_R celokupnu sumu promenljivog kapitala, sa RS vrednost jedne prosečne radne snage, sa $\frac{R'}{R}$ ($\frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$) stepen njenog eksploataisanja, a sa N broj upotrebljenih radnika, onda ćemo dobiti:

$$V = \begin{cases} \frac{V}{PR} \times PR \\ RS \times \frac{R'}{R} \times N \end{cases}$$

Mi stalno pretpostavljamo ne samo da je vrednost jedne prosečne radne snage postojana, nego i da su radnici koje kapitalista upotrebljava svedeni na prosečne radnike. Ima izuzetnih slučajeva u kojima proizvedeni višak vrednosti ne raste srazmerno broju eksploatisanih radnika, ali onda ni vrednost radne snage ne ostaje postojana.

U proizvodnji neke određene mase viška vrednosti može se zbog toga opadanje jednog činioca nadoknaditi porastom drugoga. Smanji li se promenljivi kapital, a jednovremeno se u istoj srazmeri povisi stopa viška vrednosti, masa proizvedenog viška vrednosti neće se promeniti. Ako, pod ranijim pretpostavkama, kapitalista mora da predumi 100 talira da bi na dan eksploatisao 100 radnika, i ako stopa viška vrednosti iznosi 50%, onda ovaj promenljivi kapital od 100 talira daje višak vrednosti od 50 talira, ili od 100×3 radna časa. Ako se stopa viška vrednosti udvostruči, ili se radni dan umesto od 6 na 9 produži od 6 na 12 časova, onda će i za polovinu smanjeni promenljivi kapital od 50 talira dati višak vrednosti od 50 talira ili od 50×6 radnih časova. Smanjivanje promenljivog kapitala može se, dakle, izravnati srazmernim povećanjem stepena eksploatacije radne snage, ili opadanje broja uposlenih radnika izravnava se srazmernim produženjem radnog dana. U izvesnim granicama, dakle, kapital može da iscedi više rada nezavisno od toga da li povećava ili ne povećava broj radnika.²⁰² Obrnuto, opadanje stope viška vrednosti ostavlja masu proizvedenog viška vrednosti nepromenjenu ako srazmerno poraste veličina promenljivog kapitala ili broj uposlenih radnika.

Međutim, naknađivanje broja radnika ili veličine promenljivog

²⁰² Ovaj osnovni zakon izgleda da je nepoznat gospodi iz vulgarne ekonomije. Ti naopaki Arhimedi misle da su u određivanju tržišnih cena rada pomoću tražnje i ponude našli tačku ne da svet dignu iz stožera nego da ga zaustave.

^{1*} U autorizovanom francuskom izdanju drugi deo rečenice glasi ovako: «ili je, pak, ona jednaka vrednosti jedne radne snage pomnožene stepenom njene eksploatacije i brojem istovremeno eksploatisanih radnih snaga.»

kapitala povećavanjem stope viška vrednosti ili produžavanjem radnog dana, nailazi na nepremostive prepreke. Ma kolika bila vrednost radne snage, dakle bilo da radno vreme potrebno za održanje radnika iznosi 2 ili 10 časova, celokupna vrednost koju radnik može da proizvede iz dana u dan uvek je manja od vrednosti u kojoj se opredmećuju 24 radna časa, manja je od 12 šilinga ili 4 talira ako je to novčani izraz za 24 opredmećena radna časa. Pod našom ranijom pretpostavkom, po kojoj se iziskuje 6 radnih časova dnevno da se reprodukuje sama radna snaga ili da se nadoknadi kapital-vrednost predujmljena u njenu kupovinu, promenljiv kapital od 500 talira, koji upotrebljava 500 radnika uz stopu viška vrednosti od 100%, ili uz radni dan od 12 časova, proizvede dnevno višak vrednosti od 500 talira, ili 6×500 radnih časova. Kapital od 100 talira, koji upotrebljava 100 radnika dnevno uz 200-procentnu stopu viška vrednosti, ili uz radni dan od 18 časova, proizvede masu viška vrednosti od samo 200 talira ili 12×100 radnih časova. Celokupna vrednost koju on proizvede, ekvivalent predujmljenog promenljivog kapitala plus višak vrednosti, ne može nikad, nijednog dana, dostići sumu od 400 talira ili od 24×100 radnih časova. Apsolutna granica prosečnog radnog dana, koji je po prirodi manji od 24 časa, sačinjava apsolutnu granicu za naknađivanje smanjenog promenljivog kapitala povećanom stopom viška vrednosti, ili smanjenog broja eksploatisanih radnika povećanim stepenom eksploatacije radne snage. Ovaj drugi zakon, tako očigledan, važan je za objašnjavanje mnogih pojava koje potiču iz tendencije kapitala — koju ćemo kasnije izložiti — da koliko je god više moguće reducira broj radnika koje zapošljava ili svoj promenljivi sastavni deo preobraćen u radnu snagu, što je u protivrečnosti s njegovom drugom tendencijom da proizvede što je moguće veću masu viška vrednosti. I obrnuto. Ako poraste masa upotrebljenih radnih snaga ili veličina promenljivog kapitala, ali ne srazmerno smanjenju stope viška vrednosti, onda opada masa proizvedenog viška vrednosti.

Iz toga što masu proizvedenog viška vrednosti određuju dva činioca: stopa viška vrednosti i veličina predujmljenog promenljivog kapitala, potiče još jedan, treći zakon. Kad je data stopa viška vrednosti, ili stepen eksploatacije radne snage, i data vrednost radne snage ili veličina potrebnog radnog vremena, samo se po sebi razume da je masa proizvedene vrednosti i viška vrednosti utoliko veća ukoliko je veći promenljivi kapital. Ako je data granica radnog dana, a isto tako i granica njegovog potrebnog sastavnog dela, onda masa vrednosti i viška vrednosti koju proizvede pojedini kapitalista očigledno zavisi isključivo od mase rada koji on pokreće. A ova, pod datim pretpostavkama, zavisi od mase radne snage ili broja radnika koje on eksploatiše, a ovaj broj je sa svoje strane određen veličinom promenljivog kapitala koji je on predujmio. Kad je data stopa viška vrednosti i kad je data vrednost radne snage, mase proizvedenog viška vrednosti stoje u upravnoj srazmeri prema veličinama predujmljenih promenljivih ka-

pitala. Ali mi znamo da kapitalista deli svoj kapital na dva dela. Jedan deo predujmljuje on u sredstva za proizvodnju. To je postojani deo njegova kapitala. Drugi deo preobraća u živu radnu snagu. Ovaj deo sačinjava njegov promenljivi kapital. Na osnovi istog načina proizvodnje dolazi u različnim granama proizvodnje do različite podele kapitala na postojani i na promenljivi sastavni deo. U okviru jedne iste grane proizvodnje ovaj se odnos menja kad se promeni tehnička osnovica i društvena kombinacija procesa proizvodnje. Ali ma kako bila izvršena podela nekog datog kapitala na postojani i promenljivi deo, bilo da se promenljivi deo odnosi prema postojanom kao 1:2, kao 1:10, ili kao 1:x, to ničim neće taknuti u gore postavljeni zakon, jer se prema našoj ranijoj analizi vrednost postojanog kapitala, doduše, ponovo javlja u vrednosti proizvoda, ali ne ulazi u novostvorenu proizvedenu vrednost. Naravno, da se upotrebi 1000 prelaca, potrebno je više sirovina, vretena itd. nego da ih se upotrebi 100. Ali vrednost tih sredstava za proizvodnju koja treba dodati može se dizati, padati, ostati jednaka, može biti velika ili mala, ona će ostati bez ikakva uticaja na proces oplodavanja vrednosti radnih snaga koje ih pokreću. Zakon koji smo gore konstatovali dobija, dakle, ovaj oblik: Kad je data vrednost radne snage i kad je stepen njene eksploatacije jednak, onda mase vrednosti i viška vrednosti koje razni kapitali proizvode stoje u upravnoj srazmeri prema veličinama promenljivih sastavnih delova ovih kapitala, tj. njihovih sastavnih delova preobraćenih u živu radnu snagu.

Ovaj zakon očigledno protivreči svakom iskustvu koje se zasniva na spoljašnjem vidu pojava. Svako zna da fabrikant pređe, koji, vodeći računa o procentualnim delovima celokupnog primenjenog kapitala, upotrebljava relativno mnogo postojanog a malo promenljivog kapitala, ipak zbog toga ne isteruje manje dobiti ili viška vrednosti nego neki pekar koji pokreće relativno mnogo promenljivog a malo postojanog kapitala. Za rešenje ove prividne protivrečnosti potrebni su još mnogi srednji članovi, kao što su sa stanovišta elementarne algebre potrebni mnogi srednji članovi da se razume da $\frac{0}{0}$ može predstavljati neku stvarnu veličinu. Iako klasična ekonomija nikad nije formulisala ovaj zakon, ona ga se instinktivno pridržava, jer je on nužna posledica samog zakona vrednosti. Ona pokušava da ga na silu pravljenom apstrakcijom spase od protivrečnosti koje pojava pokazuje. Docnije²⁰³ ćemo videti kako se Ricardova škola spotakla o ovaj kamen spoticanja. Vulgarna ekonomija, koja se »doista ničemu nije naučila«⁽¹¹¹⁾, hvata se i ovde, kao i svugde inače, za spoljašnji izgled protiv zakona pojave. Protivno Spinozi, ona drži da je »neznanje dovoljan razlog«.⁽¹¹²⁾

Rad što ga ukupni kapital nekog društva pokreće iz dana u dan može se smatrati kao jedan jedini radni dan. Ako broj radnika iznosi, npr., 1 milion, a prosečni radni dan jednog radnika 10 časova, onda

²⁰³ Bliže o ovome u četvrtoj knjizi. [*Teorije o višku vrednosti.* — Red.]

se društveni radni dan sastoji iz 10 miliona časova. Kad je dužina ovog radnog dana data, bilo da je njegove granice povukla priroda ili društvo, može se masa viška vrednosti povećavati samo povećavanjem broja radnika, tj. radničkog stanovništva. Porast stanovništva čini ovde matematičku granicu za proizvođenje viška vrednosti od strane celokupnog društvenog kapitala. I obrnuto. Kad je data veličina stanovništva, onda tu granicu čini moguće produžavanje radnog dana.²⁰⁴ U idućoj će se glavi videti da ovaj zakon važi samo za onaj oblik viška vrednosti o kojem smo dosad govorili.

Iz dosadašnjeg posmatranja proizvodnje viška vrednosti izlazi da nije moguće svaku koju bilo sumu novca ili vrednosti pretvoriti u kapital, već da je za ovo pretvaranje, naprotiv, pretpostavka da se u ruci pojedinog vlasnika novca ili robâ nalazi izvestan određen minimum novca ili razmenske vrednosti. Minimum promenljivog kapitala jeste cena koštanja jedne pojedinačne radne snage koja se preko cele godine iz dana u dan iskorišćava radi sticanja viška vrednosti. Da je taj radnik sam vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, i kad bi se zadovoljio time da živi kao radnik, bilo bi mu za ovo dovoljno ono radno vreme koje je potrebno za reprodukovanje njegovih životnih sredstava, recimo 8 časova dnevno. Njemu bi, dakle, i sredstava za proizvodnju trebalo samo za 8 časova dnevno. Drukčije je kod kapitaliste kome radnik osim tih 8 časova mora da radi recimo još 4 časa viška rada: njemu je potrebna i jedna dodatna suma novca radi nabavke dodatnih sredstava za proizvodnju. Ali, da bi od svakodnevnog prisvajanja viška vrednosti mogao da živi kao što živi radnik, tj. da bi mogao zadovoljavati svoje nužne potrebe, on bi prema našoj pretpostavci već morao da upotrebljava dva radnika. U tome slučaju svrha njegove proizvodnje bila bi puko lično izdržavanje, ne uvećavanje bogatstva, a ovo drugo, međutim, čini pretpostavku u kapitalističkoj proizvodnji. Da bi živeo samo dvaput bolje nego običan radnik, i da bi samo polovinu proizvedenog viška vrednosti opet pretvarao u kapital, morao bi istovremeno sa brojem radnika da poveća minimum predujmljenog promenljivog kapitala za osam puta. Svakako da on može i vlastitim rukama neposredno da prione na proces proizvodnje, kao što čini njegov radnik, ali će tada biti samo neka sredina između kapitaliste i radnika, »sitan majstor«. Na izvesnom višem stupnju razvitka kapitalistička proizvodnja zahteva da kapitalista bude kadar da upotrebljava na prisvajanje, a stoga i na kontrolu tuđeg rada, kao i na prodavanje proizvoda toga rada, sve vreme za koje on funkcioniše kao kapitalista, tj.

²⁰⁴ »Rad, tj. vreme koje neko društvo troši na privređivanje (economic time), određena je veličina, recimo 1 milion radnika po 10 časova dnevno ili 10 miliona časova... Uvećavanje kapitala ima svoju granicu. Za svaki dati period ova se granica može dostići u stvarnom iznosu radnog vremena utrošenog u privredi.« (*An Essay on the Political Economy of Nations*, London 1821, str. 47, 49.)

kao oličen kapital.²⁰⁵ Srednjovekovni esnafi gledali su da pretvaranje zanatlijskog majstora u kapitalistu silom spreče time što su na vrlo malen maksimum ograničavali broj radnika koje je jedan majstor mogao upošljavati. Vlasnik novca ili robe pretvara se istinski u kapitalistu tek kad minimalna suma predujmljena u proizvodnju daleko premaša srednjovekovni maksimum. I ovde se kao i u prirodnim naukama potvrđuje tačnost zakona koji je Hegel otkrio u svojoj *Logici*, zakona da čisto kvantitativne promene na izvesnoj tački prelaze u kvalitativne razlike.^{205a}

Minimum sume vrednosti kojim svaki vlasnik novca ili robā mora raspolagati da bi se iščahurio u kapitalistu, menja se na različnim stupnjevima razvitka kapitalističke proizvodnje, a na datom stupnju razvitka drukčiji je u svakoj oblasti proizvodnje saobrazno njihovim posebnim tehničkim uslovima. Izvesne oblasti proizvodnje zahtevaju već u početku kapitalističke proizvodnje takav minimum kapitala

²⁰⁵ »Zakupnik se ne sme oslanjati na sopstveni rad; ako bi to ipak činio, on će, po mome mišljenju, biti samo na gubitku. On treba da se bavi opštim nadziranjem svega: on mora nadzirati vršaća, ako neće da mu najam plaća uludo i da mu žito ostane u snopu; kosci, žeteoci itd. moraju se nadzirati; on stalno mora prolaziti čitav zakupljeni prostor; mora paziti da se ništa ne bi zanemarilo; a to bi se dogodilo ako bi se on vezao za jedno mesto.« (*An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions, and the Size of Farms etc.* By a Farmer, London 1773, str. 12.) Ovaj spis veoma je zanimljiv. U njemu se može studirati postanak »capitalist farmer«^{1*}, ili »merchant farmer«^{2*}, kako ga pisac izrično naziva, i videti njegovo samohvalisanje pred »small farmers«^{3*}, kome je u prvom redu stalo do ličnog izdržavanja. »U prvi mah biva kapitalistička klasa delimično, a posle toga potpuno oslobođena od nužnosti ručnog rada.« (*Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations.* By the Rev. Richard Jones, Hertford 1852, Lecture III, str. 39.)

^{205a} Molekularna teorija moderne hemije, koju su naučno razvili prvo Laurent i Gerhardt, počiva na istom zakonu. {Dodatak uz treće izdanje. — Radi objašnjenja ove napomene, koja je dosta nejasna za one koji se ne bave hemijom, primećujemo da pisac govori ovde o »homolognim serijama« ugljenovodoničnih spojeva, koje je tako prvi nazvao C. Gerhardt 1843, i od kojih svaki ima svoju vlastitu algebarsku formulu. Tako, serija parafina: $C_n H_{2n+2}$; normalnih alkohola: $C_n H_{2n+2} O$; normalnih masnih kiselina: $C_n H_{2n} O_2$ i mnoge druge. U ovim primerima dovoljno je samo kvantitativno dodavanje CH_2 molekularnoj formuli pa da se svaki put obrazuje kvalitativno drukčije telo. Što se tiče učešća Laurent-a i Gerhardta u utvrđivanju ove važne činjenice, koje je Marx precenio, uporedi: Kopp, *Entwicklung der Chemie*, München 1873, str. 709. i 716, i Schorlemmer, *Rise and Progress of Organic Chemistry*, London 1879, str. 54. — F. E.}

^{1*} »kapitalističkog zakupnika« — ^{2*} »trgovačkog zakupnika« — ^{3*} »sitnim zakupnikom«

kakav se još ne može nalaziti u rukama pojedinaca. Ovo izaziva delom državnu potporu privatnim licima za ovakve poslove, kao u vreme Colbert-a u Francuskoj i kao u nekim nemačkim državama sve do naših dana, a delom obrazovanje društava sa zakonskim monopolom — tih preteča modernih akcionarskih društava — za vođenje izvesnih industrijskih i trgovačkih grana.²⁰⁶

Nećemo se podrobno zadržavati na promenama koje je odnos između kapitaliste i najamnog radnika pretrpeo u toku procesa proizvodnje, dakle ni na daljem razvijanju odredaba kapitala. Naglasimo ovde samo nekoliko glavnih tačaka.

U okviru procesa proizvodnje kapital se razvio u komandu nad radom, tj. nad delujućom radnom snagom, nad samim radnikom. Oličeni kapital, kapitalista, pazi da radnik svoj posao vrši kako treba i s dužnim stepenom intenzivnosti.

Dalje se kapital razvio u prinudni odnos koji prisiljava radničku klasu da obavi više rada nego što uski krug njenih vlastitih životnih potreba propisuje. A kao proizvođač tuđe marljivosti, kao cedilac viška rada i eksploator radne snage, natkriljuje on energijom, neumerenošću i efektivnošću sve ranije sisteme proizvodnje koji su počivali na neposredno prinudnom radu.

U prvi mah kapital podvrgava sebi rad pod onim tehničkim uslovima u kojima ga u njegovom istorijskom razvitku zatekne. On, dakle, ne menja odmah način proizvodnje. Stoga se proizvođenje viška vrednosti, u obliku koji smo dosad razmatrali, putem jednostavnog produžavanja radnog dana, pokazivalo kao nezavisno od svake promene samog načina proizvodnje. U staromodnoj pekarnici ono nije bilo manje efektivno nego u modernoj predionici pamuka.

Kad posmatramo proces proizvodnje sa stanovišta procesa rada, onda se radnik prema sredstvima za proizvodnju ne odnosi kao prema kapitalu, već kao pukom sredstvu i materijalu njegove svrsishodne proizvodne delatnosti. U štavionici koža, npr., kože su za njega prosto predmeti njegova rada. Ne štavi on kožu za kapitalistu. Drukčije je čim smo proces proizvodnje stali posmatrati s gledišta procesa oplodavanja vrednosti. Sredstva za proizvodnju smesta se pretvoriše u sredstva za usisavanje tuđeg rada. Sad sredstva za proizvodnju više ne upotrebljava radnik, već sredstva za proizvodnju upotrebljavaju radnika. Umesto da on njih troši kao materijalne elemente svoje proizvodne delatnosti, ona troše njega kao ferment svog vlastitog životnog procesa, a životni proces kapitala sav je u tome što se on kreće kao vrednost koja sama sebe oploduje. Talioničke peći i radioničke zgrade koje se noću odmaraju i ne usisavaju živi rad jesu »čist gubitak« (»mere loss«)

²⁰⁶ Ovakve je ustanove Martin Luther nazivao »Die Gesellschaft Monopolia«.

za kapitalistu. Zato talioničke peći i radioničke zgrade predstavljaju »pravni osnov na noćni rad« radnih snaga. Već samo pretvaranje novca u materijalne činioce procesa proizvodnje, u sredstva za proizvodnju, pretvara ova sredstva u osnovu za pravno i prinudno pravopolaganje na tuđi rad i višak rada. Najzad, neka još jedan primer pokaže kako se u svesti kapitalističkih glava odražava ovo izopačavanje, štaviše izvrtnje odnosa između mrtvog i živog rada, između vrednosti i snage koja vrednost stvara, svojstveno kapitalističkoj proizvodnji i karakteristično za nju. Za vreme pobune engleskih fabrikana od 1848. do 1850, napisao je

»šef predionice lana i pamuka u Pejlsliju, jedne od najstarijih i najuglednijih firmi zapadne Škotske, Carlile, sinovi i komp., koja je osnovana 1752. i kojom iz generacije u generaciju upravlja ista porodica«—

ovaj krajnje inteligentni džentlmen napisao je u listu »Glasgow Daily Mail« od 25. aprila 1849. jedno pismo²⁰⁷ pod naslovom »Relejni sistem«, u kome mu se, između ostalog, potkrala sledeća groteskna naivnost:

»Da pogledamo sad kakva zla povlači za sobom skraćivanje radnog vremena od 12 na 10 časova... Ona su od krajnje ozbiljne štete po fabrikantove izgleda i svojinu. Ako je on (tj. njegove ruke) radio 12 časova, pa mu se rad ograniči na 10, onda se svakih 12 mašina ili vretena njegova preduzeća smanjuju na 10 (then every 12 machines or spindles, in his establishment, shrink to 10), a ako bi hteo fabriku da proda, 12 mašina ili vretena cenilo bi se samo kao 10, tako da bi u celoj zemlji bila odbijena jedna šestina od vrednosti svake fabrike.«²⁰⁸

U ovom od predaka nasleđenom kapitalskom mozgu zapadne Škotske toliko se vrednost sredstava za proizvodnju, vretena itd., slila u jedno s njihovim kapitalskim svojstvom da se sama oplođuju, odnosno da svakodnevno gutaju određenu količinu tuđeg besplatnog rada, da šef kuće Carlile i komp. uistinu uobražava da bi mu se pri prodaji njegove fabrike platila ne samo vrednost vretenâ, nego povrh toga i oplodavanje njihove vrednosti; ne samo rad koji se u njima sadrži i koji je potreban za proizvodnju vretena iste vrste, nego i višak rada koji se uz njihovu pomoć svakodnevno isisava iz valjanih Škota u Pejlsliju. I baš zbog toga on drži da će se i prodajna cena svakih 12 mašina predića sniziti na cenu od 10 mašina ako se radni dan bude skratio za 2 časa!

²⁰⁷ RIF za 30. april 1849, str. 59.

²⁰⁸ Isto, str. 60. Fabrički inspektor Stuart, i sam Škot, a nasuprot engleskim fabričkim inspektorima, potpuno ogrezao u kapitalistički način mišljenja, izrično napominje da je ovo pismo koje prilaže svome izveštaju »najkorisnije saopštenje koje je dao bilo koji od fabrikana koji se služi relejnim sistemom, i da je naročito sračunato na to da otkloni predrasude u pogledu tog sistema i bojazan od njega«.

Četvrti odeljak

Proizvođenje relativnog viška vrednosti

GLAVA DESETA

Pojam relativnog viška vrednosti

Onaj deo radnog dana u kome radnik proizvodi samo ekvivalent vrednosti radne snage koju kapitalista plaća, uzimali smo dosad kao postojanu veličinu, a pod datim uslovima proizvodnje, na izvesnom datom stupnju privrednog razvitka društva, on to u stvari i jeste. Preko tog svog potrebnog radnog vremena radnik je mogao raditi 2, 3, 4, 6 itd. časova. Od veličine toga produženja zavisila je stopa viška vrednosti i veličina radnog dana. Ali, dok je potrebno radno vreme bilo postojano, celokupni radni dan bio je, naprotiv, promenljiv. Pretpostavi sada takav radni dan kod koga nam je data i veličina i podela na potreban rad i višak rada. Neka linija ac , a ————— b — c , predstavlja, npr., dvanaestočasovni radni dan, komad ab 10 časova potrebnog rada, a komad bc 2 časa viška rada. Kako se sad može povećati proizvodnja viška vrednosti, tj. produžiti višak rada a da se linija ac više nikako ne produži, odnosno nezavisno od svakog njenog daljeg produžavanja?

Uprkos datim granicama radnog dana ac izgleda da je bc produživo, ako i ne protezanjem preko svoje krajnje tačke c , koja je u isto vreme i krajnja tačka radnog dana ac , a ono pomeranjem svoje početne tačke b u suprotnom pravcu prema a . Uzmi da je $b' — b$ na liniji a ————— b' ————— b ————— c ravno polovini od bc , ili jednom radnom času. Kad se u dvanaestočasovnom radnom danu ac , tačka b pomeri na b' , onda se bc rasteže u $b'c$, višak rada raste za polovinu, od 2 na 3 časa, mada radni dan još uvek ima samo 12 časova kao i ranije. No ovo protezanje viška rada od bc na $b'c$, od 2 na 3 časa, očigledno je nemoguće ako se istovremeno potrebni rad ne skupi od ab na ab' , od 10 na 9 časova. Produženju viška rada odgovaralo bi skraćenje potrebnog rada, drugim rečima — jedan deo radnog vremena koji je dotle radnik upotrebljavao stvarno za sebe, pretvara se u radno vreme za kapitalistu. Ono što bi se promenilo ne bi bila dužina radnog dana, već njegova podela na potrebni rad i višak rada.

S druge strane, sa datom veličinom radnog dana i sa datom vrednošću radne snage, očigledno je data i veličina samog viška rada. Vrednost radne snage, tj. radno vreme potrebno za njenu proizvodnju,

određuje se onim radnim vremenom koje je potrebno za reprodukciju njene vrednosti. Ako količina zlata od pola šilinga ili 6 pensa predstavlja jedan čas rada, te ako dnevna vrednost radne snage iznosi 5 šil., onda radnik mora dnevno da radi 10 časova da bi naknadio dnevnu vrednost svoje radne snage koju mu kapital plaća, tj. da bi proizveo ekvivalent vrednosti svojih potrebnih dnevnih životnih sredstava. S vrednošću ovih životnih sredstava data je vrednost njegove radne snage¹, s vrednošću njegove radne snage data je veličina njegovog potrebnog radnog vremena. A veličina viška rada dobija se oduzimanjem potrebnog radnog vremena od ukupnog radnog dana. Oduzmemo li 10 časova od 12, ostaće 2, i tu se ne da videti kako se pod datim uslovima višak rada može produžiti preko 2 časa. Svakako, kapitalista može da plati radniku i samo 4 šil. i 6 pensa umesto 5 šil., pa i još manje. Za reprodukovanje ove vrednosti od 4 šil. i 6 pensa dovoljno bi bilo 9 radnih časova, usled čega bi od dvanaestčasovnog radnog dana pripalo višku rada 3 umesto 2 časa, a sâm višak vrednosti popeo bi se od 1 šil. na 1 šil. i 6 pensa. Ali bi ovaj rezultat bio postignut jedino obaranjem radnikove najamnine ispod vrednosti njegove radne snage. Sa 4 šil. i 6 pensa, koje proizvodi za 9 časova, raspolaže s $\frac{1}{10}$ životnih sredstava manje nego ranije, te će se zbog toga njegova radna snaga samo skućeno reprodukovati. Višak rada u ovom slučaju produžio bi se samo prekoračenjem svoje normalne granice, njegova bi se oblast proširila samo uzurpatorskim zakidanjem od oblasti potrebnog radnog vremena. Uprkos važnosti uloge koju ovaj metod igra u stvarnom kretanju najamnine, mi smo ga ovde isključili našom pretpostavkom da se robe, pa dakle i radna snaga, kupuju i prodaju po punoj vrednosti. Kad se takva pretpostavka već učini, onda se radno vreme potrebno za proizvodnju radne snage, ili za reprodukovanje njene vrednosti, može da smanji ne stoga što bi radnikova najamnina pala ispod vrednosti njegove radne snage, već jedino ako sama ta vrednost padne. Kad je dužina radnog dana data, produženje viška rada mora poteći iz skraćanja potrebnog radnog

¹ Vrednost prosečne dnevne najamnine određuje se onim što je radniku potrebno «da živi, da radi i da se množi». (William Petty, *Political Anatomy of Ireland*, 1672, str. 64.) «Cenu rada uvek određuje cena životnih sredstava». Radnik ne dobija najmninu koja mu pripada «čim... njegova najamnina ne stiže da saobrazno radnikovom niskom položaju izdržava porodicu kakvu radnici često imaju.» (J. Vanderlint, *Money answers etc.*, str. 15.) «Prost radnik, koji ima samo svoje ruke i svoju umešnost, nema ničega osim ako uspe da drugima proda svoj rad... U svakom radu, dakle, dolazi i mora da dode do toga da se radnikova najamnina ograničava na ono što je za njegovo održavanje bezuslovno potrebno.» (Turgot, *Réflexions etc.*, «Oeuvres», izd. Daire, sv. I, str. 10.) «Cena sredstava za održavanje stvarno sačinjava troškove proizvodnje rada.» (Malthus, *Inquiry into etc. Rent*, London 1815, str. 48, primedba.)

vremena, a ne obratno da skraćenje potrebnog radnog vremena potече iz produženja viška rada. U našem primeru mora vrednost radne snage stvarno pasti za $\frac{1}{10}$ da bi se potrebno radno vreme skratilo za $\frac{1}{10}$, od 10 na 9 časova, i da se usled toga višak rada produži od 2 na 3 časa.

No sa svoje strane ovakvo padanje vrednosti radne snage za $\frac{1}{10}$ uslovljava da se ista masa životnih sredstava koja je ranije proizvođena za 10, sada proizvodi za 9 časova. A to je nemoguće bez povećanja proizvodne snage rada. Na primer, s datim sredstvima može jedan obučar načiniti par čizama za radni dan od 12 časova. Treba li da za isto vreme načini dva para čizama, onda se proizvodna snaga njegova rada mora udvojiti, a ona se ne može udvojiti bez neke promene u njegovim sredstvima za rad ili u metodu njegova rada ili u obojemu istovremeno. To znači da mora da dođe do revolucije u uslovima za proizvodnju njegova rada, tj. u njegovom načinu proizvodnje, a otud u samom procesu rada. Pod povećanjem proizvodne snage rada razumemo ovde uopšte svaku promenu u procesu rada kojom se skraćuje radno vreme društveno potrebno za proizvođenje neke robe, kad, dakle, manja količina rada stiće snagu da proizvodi veću količinu upotrebne vrednosti.² Dok smo, dakle, kod proizvodnje viška vrednosti u dosad posmatranom obliku polazili od pretpostavke da je način proizvodnje dat, dotle za proizvodnju viška vrednosti putem pretvaranja potrebnog rada u višak rada nije nikako dovoljno da kapital zavlada procesom rada u njegovom istorijski nasledenom ili zatečenom obliku pa da samo produži njegovo trajanje. On mora revolucionisati tehničke i društvene uslove procesa rada, dakle sam način proizvodnje, da bi povećao proizvodnu snagu rada, a povećavši proizvodnu snagu rada snizio vrednost radne snage i tako skratio onaj deo radnog dana koji je potreban za reprodukovanje te vrednosti.

Višak vrednosti koji se proizvodi produžavanjem radnog dana nazivam apsolutnim viškom vrednosti; naprotiv, onaj višak vrednosti koji potiče iz skraćivanja potrebnog radnog vremena i odgovarajuće promene u odnosu među veličinama obadva sastavna dela radnog dana nazivam relativnim viškom vrednosti.

Da bi snizilo vrednost radne snage, mora povećanje proizvodne snage zahvatiti one industrijske grane čiji proizvodi određuju vrednost radne snage, koji, dakle, ili spadaju u krug uobičajenih životnih sredstava ili mogu biti zamena za njih. Ali vrednost neke robe ne određuje se jedino količinom rada koji joj daje poslednji oblik, već isto

² «Usavršiti veštine znači samo pronaći nove vrste postupaka pomoću kojih će se neki proizvodi izrađivati s manje ljudi, ili (što je isto) za kraće vreme.» (Galiani, *Della Moneta*, str. 158, 159.) «Ušteda u troškovima proizvodnje može biti samo ušteda u količini rada utrošenoj na proizvodnju.» (Sismondi, *Études etc.*, sv. I, str. 22.)

tako i onom masom rada koju sadrže sredstva za njenu proizvodnju. Na primer, vrednost jednih čizama ne određuje se samo obučarskim radom, nego i vrednošću kože, čirša, žice itd. Prema tome, povećanje proizvodne snage i odgovarajuće pojevtinjenje roba u industrijama koje liferuju materijalne elemente postojanog kapitala, sredstva za rad i materijal za rad koji služe proizvodnji potrebnih životnih sredstava, ujedno snizuju vrednost radne snage. Nasuprot tome, u onim granama proizvodnje koje ne liferuju ni potrebna životna sredstva, ni sredstva za proizvodnju potrebna za njihovu izradu, povećanje proizvodne snage ne dodiruje vrednost radne snage.

Pojevtinjena roba, naravno, snizuje vrednost radne snage samo pro tanto, tj. samo u onoj srazmeri u kojoj ona ulazi u reprodukciju radne snage. Tako su, npr., košulje potrebna životna sredstva, ali samo jedna među mnogima. Kad one pojevtine, smanjuju se jedino radnikovi izdaci na košulje. Međutim, celokupna suma potrebnih životnih sredstava sastoji se iz različitih roba, sve proizvoda posebnih industrija, i vrednost svake takve robe sačinjava uvek alikvotan deo vrednosti radne snage. Ova se vrednost smanjuje kad se skрати radno vreme potrebno za njeno reprodukovanje, a ukupno skraćenje tog radnog vremena jednako je zbiru njegovih skraćjenja u svima onim posebnim granama proizvodnje. Ovaj opšti rezultat uzimamo ovde kao da je neposredni rezultat i neposredna svrha u svakom pojedinom slučaju. Kad neki kapitalista povećavši proizvodnu snagu rada pojevtini, recimo, košulje, on ne mora sebi nužno da postavi kao svrhu da u odgovarajućoj meri snizi vrednost radne snage a time i potrebno radno vreme; ali samo ukoliko na kraju krajeva doprinese takvom rezultatu, doprineće on i povišenju opšte stope viška vrednosti.³ Mora se praviti razlika između opštih i nužnih tendencija kapitala i oblika u kojima se one ispoljavaju.

Nećemo sad ulaziti u to na koji se način unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje ispoljavaju u spoljašnjem kretanju kapitala, kako dejstvuju kao prinudni zakoni konkurencije, usled čega se u svesti individualnog kapitaliste pokazuju kao pobude koje ga pokreću, ali je i unapred ovoliko jasno: naučna analiza konkurencije mogućna je samo ako se shvati unutrašnja priroda kapitala, baš kao što je prividno kretanje nebeskih tela razumljivo samo onome koji poznaje njihovo stvarno ali čulima neprimetljivo kretanje. Ipak radi razumevanja proizvodjenja relativnog viška vrednosti, i to isključivo na osnovici dosad postignutih rezultata, imamo da napomenemo sledeće.

Ako količina zlata od 6 pensa ili $\frac{1}{2}$ šilinga predstavlja jedan čas

³ *Kad poboljšavši mašine fabrikant dobije dvaput više proizvoda... biće (na kraju) u dobitku samo ukoliko ga to bude osposobilo da radnika jevtinije odeva... i da tako radniku pripadne manji deo ukupnog prinosa.* (Ramsay, *An Essay on the Distribution etc.*, str. 168, 169.)

rada, onda se u dvanaestočasovnom radnom danu proizvodi vrednost od 6 šilinga. Uzmimo da se s datom proizvodnom snagom rada izradi 12 komada robe u tih 12 radnih časova. Neka vrednost sredstava za proizvodnju, sirovine itd., utrošenih na svaki komad iznosi 6 pensa. Pod tim okolnostima pojedina roba staje 1 šil., naime 6 pensa za vrednost sredstava za proizvodnju, 6 pensa za novu vrednost dodatu u toku njenog izrađivanja. A sad neka pođe kojem kapitalisti za rukom da udvoji proizvodnu snagu rada, te da tako u dvanaestočasovnom radnom danu proizvede 24 umesto 12 komada robe ove vrste. Ako se vrednost sredstava za proizvodnju nije promenila, onda se vrednost pojedine robe snizuje sada na 9 pensa, naime iznosi 6 pensa za vrednost sredstava za proizvodnju i 3 pensa za novu vrednost dodatu poslednjim radom. Uprkos udvojenoj proizvodnoj snazi, radni dan stvara sad kao i ranije novu vrednost od 6 šilinga, no ova se sada razdeljuje na dvaput više proizvoda. To znači da na svaki pojedini proizvod otpada još samo $\frac{1}{24}$ mesto $\frac{1}{12}$ od te ukupne vrednosti, 3 pensa umesto 6, ili, što je isto, sada se sredstvima za proizvodnju, pretvarajući ih u proizvod i računajući svaki komad zasebno, pridodaje još samo pola radnog časa umesto ranijeg čitavog radnog časa. Individualna vrednost te robe sada je ispod njene društvene vrednosti, tj. ona staje manje radnog vremena nego velika gomila istih predmeta koja se proizvodi pod prosečnim društvenim uslovima. Komad prosečno staje 1 šil. ili predstavlja 2 časa društvenog rada; s promenjenim načinom proizvodnje on staje samo 9 pensa ili sadrži samo $1\frac{1}{2}$ radni čas. Ali prava vrednost neke robe nije njena individualna, već njena društvena vrednost, tj. ne meri se radnim vremenom koliko je roba stvarno stajala proizvođača u pojedinačnom slučaju, već radnim vremenom koje se društveno zahteva za njeno proizvođenje. Prema tome, ako kapitalista koji primenjuje novi metod bude prodavao svoju robu po njenoj društvenoj vrednosti od 1 šil., on će je prodavati za 3 pensa iznad njene individualne vrednosti i tako ostvariti ekstravišak vrednosti od 3 pensa. Ali s druge strane, njemu se dvanaestočasovni radni dan predstavlja u 24 komada robe umesto u 12. Pa da bi prodao proizvod jednog radnog dana, potrebna mu je dvostruka proda ili dvaput veće tržište. Ako okolnosti ostanu iste, njegova roba će osvojiti širi prostor na tržištu samo ako joj cena bude manja. Zbog toga će je on prodavati iznad njene individualne a ispod njene društvene vrednosti, recimo po 10 pensa komad. Na ovaj način iz svakog pojedinog komada izvlači on još uvek ekstravišak vrednosti od 1 pensa. Za njega se ovo povećanje viška vrednosti zbiva, pa bilo da njegova roba spada u krug potrebnih životnih sredstava ili ne, dakle bilo da utiče na određivanje opšte vrednosti radne snage ili ne. Prema tome i bez obzira na ovu poslednju okolnost, za svakog pojedinog kapitalistu postoji pobuda da povećanjem proizvodne snage rada robu učini jevtinijom.

Međutim, povećana proizvodnja viška vrednosti potiče čak i u ovom slučaju iz skraćenja potrebnog radnog vremena i odgovarajućeg

produženja viška rada.^{3a} Neka je potrebno radno vreme bilo 10 časova, ili neka je dnevna vrednost radne snage iznosila 5 šil., višak rada 2 časa, a usled toga dnevno proizvedeni višak vrednosti 1 šiling. Ali naš kapitalista proizvodi sada 24 komada i prodaje ih po 10 pensa komad, ili sve za 20 šil. Kako je vrednost sredstava za proizvodnju jednaka 12 šil., to $14\frac{2}{5}$ komada robe naknaduju samo predujmljeni postojani kapital. Preostalih $9\frac{3}{5}$ komada predstavljaju dvanaestočasovni radni dan. Pošto je cena radne snage = 5 šil., to se potrebno radno vreme predstavlja u 6 komada proizvoda, a višak rada u $3\frac{3}{5}$ komada. Odnos potrebnog rada prema višku rada, odnos koji je pod prosečnim društvenim uslovima iznosio 5:1, sada je samo još 5:3. Isti se rezultat dobija i ovako: Vrednost proizvoda dvanaestočasovnog radnog dana jeste 20 šil. Od ovog otpada 12 šil. na vrednost sredstava za proizvodnju, koja se samo nanovo javlja. Preostaje, dakle, 8 šil. kao novčani izraz vrednosti koja predstavlja radni dan. Taj novčani izraz veći je od novčanog izraza prosečnog društvenog rada iste vrste, od kojega se 12 časova izražavaju u samo 6 šilinga. Rad koji ima izuzetnu proizvodnu snagu deluje kao potenciran rad, ili stvara u istim osecima vremena veće vrednosti nego prosečni društveni rad iste vrste. Ali naš kapitalista plaća i sad kao i ranije samo 5 šil. za dnevnu vrednost radne snage. Zbog toga je radniku, umesto ranijih 10, sada potrebno još samo $7\frac{1}{5}$ časova za reprodukciju te vrednosti. Zbog toga se njegov višak rada povećava za $2\frac{4}{5}$ časa, a višak vrednosti, koji on proizvodi, od 1 na 3 šil. Prema tome, kapitalista koji primenjuje poboljšani način proizvodnje prisvaja veći deo radnog dana za višak rada nego ostali kapitalisti u istom poslu. On čini kao pojedinac ono što čini kapital kao celina pri proizvođenju relativnog viška vrednosti. Ali s druge strane, onoga ekstraviška vrednosti nestaje čim novi način proizvodnje postane opšti i time se izgubi razlika između individualne vrednosti jevtinije proizvođenih roba i njihove društvene vrednosti. Isti onaj zakon određivanja vrednosti radnim vremenom, koji se kapitalisti s novim metodom nameće u tome obliku da svoju robu mora prodavati ispod njene društvene vrednosti, goni njegove takmace, kao prinudni zakon konkurencije, da i oni uvedu novi način proizvodnje.⁴ Ceo ovaj proces dodiruje, dakle, opštu stopu viška vrednosti samo ako je povećanje proizvodne snage rada zahvatilo one grane

^{3a} »Profit nekog čoveka ne zavisi od vlasti koju može imati da raspolaže proizvodom rada drugih ljudi, već od njegove vlasti da raspolaže samim radom. Bude li u stanju da svoju robu prodaje skuplje dok najamnine njegovih radnika ostaju iste, očigledno će on od toga imati dobit... Biće mu dovoljan manji deo onoga što proizvodi da onaj rad stavi u kretanje, a usled toga ostaće njemu samom veći deo.« ([J. Cazenove,] *Outlines of Political Economy*, London 1832, str. 49, 50.)

⁴ »Kad moj sused proizvede mnogo s malo rada i time uzmogne jevtinije prodavati, moram i ja težiti da prodajem isto tako jevtino. Tako svaki pronalazak, svaki postupak i svaka mašina koji omogućavaju da se neki rad izvede s manje

proizvodnje, dakle pojedinih one robe koje ulaze u krug potrebnih životnih sredstava, te usled toga sačinjavaju elemente vrednosti radne snage.

Vrednost roba stoji u obrnutoj srazmeri prema proizvodnoj snazi rada. Isto tako i vrednost radne snage, jer je određuju robne vrednosti. Nasuprot tome, relativni višak vrednosti stoji u upravnoj srazmeri prema proizvodnoj snazi rada. On raste kad raste proizvodna snaga, a pada kad ona pada. Prosečni društveni radni dan od 12 časova, pod pretpostavkom da se vrednost novca ne menja, proizvodi stalno istu vrednost proizvoda, npr. od 6 šil., ma kako se ova suma vrednosti razdeljivala na ekvivalent vrednosti radne snage i višak vrednosti. Ali, bude li usled povećanja proizvodne snage vrednost dnevnih životnih sredstava, a usled toga i dnevna vrednost radne snage, pala od 5 na 3 šil., onda će višak vrednosti porasti od 1 na 3 šilinga. Da bi se reprodukovala vrednost radne snage, bilo je ranije potrebno 10, a sada treba još samo 6 radnih časova. Četiri radna časa oslobodila su se i mogu se pripojiti oblasti viška rada. Prema tome, unutrašnji nagon i stalna tendencija kapitala jeste da povećava proizvodnu snagu rada kako bi robu učinio jeftinijom i kako bi, pojedinih robu, učinio jeftinijom i samog radnika.⁵

Apsolutna vrednost robe sama je po sebi indiferentna za kapitalistu koji je proizvodi. Njega interesuje samo višak vrednosti koji se u robi sadrži a u prodaji ostvaruje. Ostvarivanje viška vrednosti samo po sebi uključuje naknadu za predujmljenu vrednost. Pa pošto relativni višak vrednosti raste u upravnoj srazmeri prema razvijanju proizvodne snage rada, dok vrednost roba pada u obrnutoj srazmeri prema istom razvijanju, pošto, dakle, identični proces pojedinih roba, a povećava višak vrednosti koji se u njima sadrži, to se rešava i zagonetka zašto kapitalista, kome je stalo samo do proizvo-

roku, a otud i jeftinije, nagoni druge da se dadu na utakmicu, da primene ili isti pronalazak, isti postupak, ili istu mašinu, ili da pronađu što slično da bi svi ostali na istom nivou i da nijedan ne uzmogne prodavati jeftinije od svog suseda. (The Advantages of the East-India Trade to England, London 1720, str. 67.)

⁵ Ma u kojoj se srazmeri smanjivali izdaci jednog radnika, u istoj će se srazmeri smanjivati i njegova najamnina ako se u isto vreme ukinu ograničenja nametnuta industriji. (Considerations concerning taking off the Bounty on Corn exported etc., London 1753, str. 7.) Interes industrije i trgovine zahteva da žito i sva životna sredstva budu što je moguće jeftinija, jer sve što njih poskupljuje, poskupljuje i rad... U svima zemljama gde je industrija slobodna od ograničenja, mora cena životnih sredstava uticati na cenu rada. Ova će pasti kad god životna sredstva pojedine. (Isto, str. 3.) Najamnine padaju u istoj srazmeri u kojoj proizvodne snage rastu. Mašina na svaki način smanjuje cenu životnih sredstava, ali smanjuje i cenu radnika. (A Prize Essay on the Comparative Merits of Competition and Cooperation, London 1834, str. 27.)

denja razmenske vrednosti, stalno teži za tim da snizuje razmensku vrednost robe. To je protivrečnost kojom je jedan od osnivača političke ekonomije, Quesnay, kinjio svoje protivnike i na koju su mu ovi ostali dužni odgovora.

«Vi priznajete», veli Quesnay, «da ukoliko se više, bez uštrba po proizvodnju, može u fabrikaciji industrijskih proizvoda uštedeti na troškovima ili skupocenim radovima, utoliko će ta ušteta biti korisnija, jer smanjuje cenu izradvine. A ipak smatrate da se proizvodnja bogatstva, koje potiče iz radova industrijalaca, sastoji u povećavanju razmenske vrednosti njihovih izradvina.»⁶

Prema tome, štednji rada razvijanjem proizvodne snage rada⁷ u kapitalističkoj proizvodnji ni najmanje nije cilj da skрати radni dan. Ona cilja jedino na skraćenje radnog vremena potrebnog za proizvodjenje određene količine robe. Što pri povećanoj proizvodnoj snazi svoga rada radnik u jednom času proizvodi, npr., deset puta više robe nego ranije, što mu je, dakle, za svaki komad robe potrebno deset puta manje radnog vremena, nimalo ne sprečava da ga primoravaju da i dalje radi 12 časova kao i ranije i da u 12 časova proizvede 1200 komada umesto ranije 120. Štaviše, njegov se radni dan može pri tome produžiti, tako da sada u 14 časova proizvede 1400 komada itd. Zbog toga se u ekonomista takvoga kova kakvi su MacCulloch, Ure, Senior i tutti quanti^{1*} može na jednoj strani čitati da radnik treba da bude blagodarani kapitalu što razvija proizvodne snage, jer se time skraćuje potrebno radno vreme, a na drugoj strani da tu zahvalnost mora posvedočiti time što će odsad raditi 15 umesto 10 časova. Razvijanje proizvodne snage rada ima u okviru kapitalističke proizvodnje za cilj da skрати onaj deo radnog dana u kome radnik mora da radi za sama sebe, da bi se baš time produžio onaj drugi deo radnoga dana u kome on može da radi besplatno za kapitalistu. U kolikoj se meri ovaj rezultat dade postići i bez pojektivljanja roba, pokazace se kod naročitih metoda za proizvodjenje relativnog viška vrednosti, koje ćemo sad uzeti u razmatranje.

⁶ Quesnay, *Dialogues sur le Commerce et sur les Travaux des Artisans*, str. 188 - 189.

⁷ «Ti špekulanti koji toliko gledaju da uštede na radu radnika koje moraju plaćati.» (J. N. Bidaut, *Du Monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce*, Paris 1828, str. 13.) «Poduzetnik će uvek učiniti što mu je u moći da uštedi vremena i rada.» (Dugald Stewart, *Works*, ed. by Sir W. Hamilton, Edinburgh 1855, sv. III, *Lectures on Political Economy*, str. 318.) «Oni (kapitalisti) su zainteresovani za to da proizvodne snage radnika koje upošljavaju budu što veće. Sva njihova pažnja gotovo je isključivo upravljena na uvećanje te snage.» (R. Jones, *Text-book of Lectures etc.*, «Lecture III» [str. 39].)

^{1*} kako se sve ne zovu, svi mogući

GLAVA JEDANAESTA

Kooperacija

Kao što smo videli, kapitalistička proizvodnja počinje stvarno tek tamo gde jedan isti individualni kapital jednovremeno zapošljava veći broj radnika, dakle gde proces rada proširuje svoj obim i daje proizvod u većem kvantitativnom razmeru. Dejstvovanje većeg broja radnika u isto vreme i u istom prostoru (ili, ako se hoće, na istom polju rada) radi proizvođenja iste vrste robe, pod komandom istog kapitaliste, istorijski je i logički polazna tačka kapitalističke proizvodnje. U pogledu samog načina proizvodnje, manufaktura se, npr., u svojim počecima razlikuje od esnafske zanatske radinosti jedino većim brojem radnika jednovremeno zaposlenih od strane istog kapitala. Radionica esnafskog majstora samo se proširila.

Razlika je, dakle, u prvi mah samo kvantitativna. Videli smo da je masa viška vrednosti, koju proizvodi neki dati kapital, ravna višku vrednosti koji stvara pojedini radnik puta broj jednovremeno uposlenih radnika. Sam po sebi ovaj broj ni u čemu ne menja stopu viška vrednosti, tj. stepen eksploatacije radne snage, a u pogledu proizvodnje robne vrednosti uopšte svaka kvalitativna promena procesa rada izgleda indiferentna. To proističe iz same prirode vrednosti. Ako se dvanaestčasovni radni dan opredmećuje u 6 šil., onda će se 1200 takvih radnih dana opredmetiti u 6 šil. \times 1200. U jednom slučaju pripojeno je proizvodima 12×1200 , u drugome 12 radnih časova. U proizvodnji vrednosti veliki broj radnika predstavlja samo mnoge pojedince. Prema tome, za proizvodnju vrednosti svejedno je da li 1200 radnika proizvode svaki zasebno ili udruženi pod komandom istog kapitala.

Pa ipak, u izvesnim granicama nastaje neka modifikacija. Rad opredmećen u vrednosti rad je prosečnog društvenog kvaliteta, dakle ispoljavanje prosečne radne snage. A prosečna veličina uvek postoji samo kao prosek mnogih različitih individualnih veličina iste vrste. U svakoj grani industrije, individualni radnik, Petar ili Pavle, odstupa više ili manje od prosečnog radnika. Ova individualna odstupanja, koja se u matematici zovu »greške«, uzajamno se potiru i iščezavaju čim uzmemo zajedno veći broj radnika. Čuveni sofista i sifikant Edmund Burke smatra da iz svog praktičnog iskustva koje je stekao kao

zakupnik može tvrditi da se već »kod tako male četice« od 5 poljoprivrednih nadničara gubi svaka individualna razlika u radu, da dakle ma koja petorica odraslih engleskih poljoprivrednih nadničara uzetih zajedno izvrše za isto vreme upravo toliki posao koliko i ma koja druga petorica engleskih poljoprivrednih nadničara.⁸ Bilo kako mu drago, jasno je da je ukupni radni dan većeg broja jednovremeno uposlenih radnika, podeljen brojem radnika, sam po sebi dan prosečnog društvenog rada. Recimo da je radni dan pojedinca dvanaestočasovan. U tome slučaju radni dan dvanaestorice jednovremeno zaposlenih radnika sačinjava ukupni radni dan od 144 časa, i mada rad svakog od dvanaestorice više ili manje odstupa od prosečnog društvenog rada, tako da pojedincu može ustrebat i nešto više ili manje vremena za isti posao, ipak radni dan svakoga pojedinca, kao $\frac{1}{12}$ ukupnog radnog dana od 144 časa, ima prosečni društveni kvalitet. A za kapitalistu koji zapošljava dvanaest radnika radni dan postoji kao ukupni radni dan dvanaestorice. Radni dan svakog pojedinca postoji kao alikvotni deo ukupnog radnog dana, sasvim nezavisno od toga da li dvanaestorica rade povezano jedan s drugim ili se sva povezanost njihovih radova sastoji samo u tome što rade za istog kapitalistu. Suprotno tome, ako od 12 radnika budu po 2 zaposlena kod sitnih majstora onda će biti stvar slučaja hoće li svaki pojedini majstor proizvesti istu masu vrednosti i time ostvariti opštu stopu viška vrednosti. Događala bi se individualna odstupanja. Ako bi koji radnik na proizvođenje neke robe utrošio znatno više vremena nego što je društveno potrebno, ako bi radno vreme koje je za njega individualno potrebno znatno odstupalo od društveno potrebnog ili prosečnog radnog vremena, onda njegov rad ne bi važio kao prosečan rad ni njegova radna snaga kao prosečna radna snaga. Ona se ne bi nikako prodavala ili bi se prodavala samo ispod prosečne vrednosti radne snage. Dakle, pretpostavlja se određen minimum umešnosti u radu, a docnije ćemo videti da kapitalistička proizvodnja nalazi sredstva da ovaj minimum meri. Pa ipak minimum odstupa od proseka, mada se, s druge strane, mora plaćati prosečna vrednost radne snage. Zbog toga bi od onih 6 sitnih majstora jedan isterao više, drugi manje no što iznosi opšta stopa viška vrednosti. Za društvo bi se ove nejednakosti uzajamno potrlje, ali

⁸ »Nesumnjivo je da između vrednosti radova raznih ljudi postoji prilična razlika u pogledu snage, umešnosti i pažnje. Ali su me moja tačna opažanja uverila da ma koja grupa od 5 ljudi pomenutog uzrasta u celini daje isto toliko rada koliko ma koja druga takva grupa. To znači da će među 5 takvih ljudi jedan imati sve osobine dobrog radnika, jedan rdavoga, dok ostala tri stoje na sredini i približuju se više ili manje prvom ili drugom. Dakle, već u ovako maloj gomilici od 5 radnika naći ćete pravilan prosek onog što mogu da urade 5 ljudi.« (E. Burke, *Thoughts and Details etc.*, str. 15 - 16.) Upor. Quételet-ova istraživanja o prosečnoj individui.^[118]

ne bi za pojedine majstore. Prema tome, zakon oplodavanja vrednosti uopšte potpuno se ostvaruje za pojedinog proizvođača tek kad on proizvodi kao kapitalista, kad jednovremeno upotrebljava mnogo radnika, kad, dakle, od samog početka stavlja u pokret prosečan društveni rad.⁹

I onda kada način rada ostane isti, istovremena upotreba većeg broja radnika ima za posledicu revoluciju u materijalnim uslovima procesa rada. Zgrade u kojima radi mnogo njih, skladišta sirovina itd., sudovi, oruđa, aparati itd., koji služe mnogima istovremeno ili naizmenično, ukratko—jedan deo sredstava za proizvodnju sada se u procesu rada troši zajednički. S jedne strane, razmenska vrednost roba, dakle i sredstava za proizvodnju, ni najmanje se ne uvećava ako se bilo kako uveća iskorišćavanje njihove upotrebne vrednosti. S druge strane, uvećava se razmer sredstava za proizvodnju koja se zajednički upotrebljavaju. Soba u kojoj 20 tkača rade sa svojih 20 razboja mora biti prostranija od sobe nezavisnog tkača koji ima dva pomoćnika. Ali proizvesti radionicu za 20 lica staje manje rada nego proizvesti 10 radionica za po 2 lica. Vrednost zajedničkih i u masi koncentrisanih sredstava za proizvodnju ne raste, dakle, srazmerno njihovom obimu i korisnom učinku. Zajednički trošena sredstva za proizvodnju ustupaju pojedinom proizvodu manji sastavni deo vrednosti, delom što se celokupna vrednost koju ustupaju istovremeno razdeljuje na veću masu proizvoda, delom što — kad ih uporedimo sa izolovanim sredstvima za proizvodnju — ulaze u proces proizvodnje doduše s apsolutno većom, ali, s obzirom na njihov delokrug, s relativno manjom vrednošću. Time se smanjuje jedan sastavni deo vrednosti postojanog kapitala, pa dakle, srazmerno njegovoj veličini, i celokupna vrednost robe. Postiže se isti učinak kao da su sredstva za proizvodnju te robe jevtinije proizvedena. Ova ekonomija u upotrebi sredstava za proizvodnju potiče samo iz njihovog zajedničkog trošenja u procesu rada mnogo njih. A ovaj karakter uslova društvenog rada ili društvenih uslova rada, protivno rasparčanim i relativno skupim sredstvima za proizvodnju izolovanih samostalnih radnika ili sitnih majstora, dobijaju sredstva za proizvodnju čak i onda kad mnogo njih radi samo u istoj prostoriji, a ne jedni s drugima. Jedan deo sredstava za rad stiže ovaj društveni karakter pre no što ga stekne sam proces rada.

Ekonomiju sredstava za proizvodnju valja uopšte razmatrati s dvostrukog gledišta. Prvo, ukoliko robe čini jevtinijima i time smanjuje vrednost radne snage. Drugo, ukoliko menja odnos viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu, tj. prema sumi

⁹ G. profesor Roscher pretenduje da je otkrio da 1 švalja, koju gđa profesorica zaposli za 2 dana, uradi više nego 2 švalje koje zaposli jednog istog dana.^[114] Neka g. profesor svoja posmatranja procesa kapitalističke proizvodnje ne vrši u dečjoj sobi i pod okolnostima gde nema glavnog lica — kapitaliste.

vrednosti njegovih postojanih i promenljivih sastavnih delova. Ovu poslednju tačku razmatraćemo tek u prvom odeljku treće knjige ovog dela, kamo, veze radi, prebacujemo i ponešto što već ovamo spada. Tok analize nameće ovo cepanje predmeta, koje ujedno odgovara i duhu kapitalističke proizvodnje. Naime, pošto u njoj uslovi rada istupaju pred radnika samostalno, to se i njihova ekonomija ispoljava kao naročita operacija koja se radnika ništa ne tiče, te je stoga odvojena od metoda koji povećavaju njegovu ličnu proizvodnost.

Oblik rada velikog broja radnika koji u istom procesu proizvodnje ili u različnim ali povezanim procesima proizvodnje rade planiski naporedo i zajedno zove se kooperacija.¹⁰

Kao što se udarna snaga konjičkog eskadrona ili otporna snaga pešadijskog puka bitno razlikuje od sume ofanzivne i odbrambene moći koju svaki konjanik i pešak pojedinačno razvija, tako se i zbir mehaničkih snaga izolovanih radnika razlikuje od društvene snage koja se razvija kad mnoge ruke istovremeno učestvuju u istoj nepodeljenoj operaciji, npr. kad treba podići kakav teret, okrenuti kakvu ručicu ili odstraniti kakvu smetnju.¹¹ Tu pojedinačni rad ili ne bi nikako mogao postići učinak kombinovanog rada ili bi ga postigao samo za mnogo duže vreme ili samo u sićušnom razmeru. Ne radi se ovde samo o povećanju individualne proizvodne snage putem kooperacije, već o stvaranju proizvodne snage koja sama po sebi mora biti masovna snaga.^{11a}

Osim nove snage koja proizlazi iz stapanja mnogih snaga u jednu ukupnu snagu, izaziva sam društveni dodir u većini proizvodnih radova takmičenje i naročiti podražaj životnih duhova (animal spirits) koji uvećavaju individualnu delotvornost pojedinaca, tako da 12 lica zajedno proizvedu u istovremenom radnom danu od 144 časa mnogo veći celokupni proizvod nego 12 izolovanih radnika od kojih svaki

¹⁰ «Concours des forces»^{1*} (Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté etc.*, str. 80.)

¹¹ «Ima mnogo operacija tako prostih da ne dopuštaju podrazdeljivanje, a ipak se dadu izvesti jedino zajedničkim delovanjem mnogih pari ruku. Na primer, podizanje nekog velikog drveta na kola... ukratko, svaki rad koji se ne može izvesti a da se mnogo pari ruku ne pomažu uzajamno i istovremeno pri istoj nedeljivoj radnji.» (E. G. Wakefield, *A View of the Art of Colonization*, London 1849, str. 168.)

^{11a} «Dok jedan čovek uopšte nije u stanju, a deset ljudi mora se naprezati da bi podigli teret od jedne tone, može stotina ljudi to uraditi ako se svaki prihvati samo jednim prstom.» (John Bellers, *Proposals for raising a Colledge of Industry*, London 1696, str. 21.)

^{1*} «saradnja snaga»

radi po 12 časova ili jedan radnik koji radi 12 dana uzastopce.¹² To dolazi otuda što je čovek od prirode ako ne politička životinja, kao što misli Aristotel¹³, a ono svakako društvena životinja.

Mada mnogo njih istovremeno i zajednički izvode isti posao ili posao iste vrste, ipak individualni rad svakoga, kao deo ukupnog rada, može da predstavlja razne faze samog procesa rada kroz koje predmet rada, usled kooperisanja, brže prolazi. Na primer, kad zidari načine lanac od ruku da kamen za gradnju iznesu s podnožja na vrh skela, svaki od njih radi isti posao, pa ipak ove pojedinačne radnje čine povezane delove jedne ukupne radnje, čine posebne faze kroz koje mora da prođe svaki kamen u procesu rada, i kroz koje ga, recimo, 24 ruke ukupnog radnika brže prenose negoli dve ruke svakog posebnog radnika koji bi se na skele penjao i s njih silazio.¹⁴ Predmet rada prolazi isti prostor za kraće vreme. S druge strane, rad je kombinovan kad se, npr., kakva gradnja otpočne u isto vreme s više strana mada kooperatori vrše isti ili slični posao. Kombinovani radni dan od 144 časa koji se na predmet rada baca s mnogo strana u prostoru, — jer kombinovani ili ukupni radnik ima oči i ruke spreda i pozadi, te je u izvesnom stepenu sposoban da se svugde nalazi — ubrzava rad na celokupnom proizvodu više no što bi to učinilo 12 dvanaestočasovnih radnih dana više ili manje izolovanih radnika, koji se svoga posla moraju jednostranijelačati. Razni delovi proizvoda, prostorno odvojeni, sazrevaju ovde u isto vreme.

¹² »U tome« (kad jedan zakupnik upotrebi isti broj radnika na 30 eker a umesto da ih upotrebi deset zakupnika na po 30 eker a) »ima koristi i od broja mormaka koji zajedno rade, koristi koju samo praktični ljudi mogu lako da shvate. Čini se da je samo sobom razumljivo da se 1:4 odnosi kao 3:12, ali u praksi nije tako. Jer se o žetvi, kao i pri mnogim drugim poslovima kad treba hitati, rad izvodi bolje i brže kad se okupe mnoge radne snage. Tako o žetvi 2 vozara, 2 natovarivača, 2 dodavača, 2 grabljača i ostali na plastu ili u ambaru urade zajedno dvaput više no što bi isti broj radnih snaga uradio ako bi bio razdeljen na razne grupe po raznim farmama.« ([J. Arbuthnot,] *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions and the Size of Farms*. By a Farmer, London 1773, str. 7, 8.)

¹³ Aristotelova definicija u stvari je u tome da je svaki čovek po prirodi građanin. Ona je za klasični stari vek isto toliko karakteristična koliko je za Amerikanca karakteristična Franklinova definicija da je čovek od prirode izrađivač alata.

¹⁴ »Moramo napomenuti i to da ova delimična podela rada može da se izvede i onde gde su svi radnici zaposleni istom radnjom. Na primer, zidari koji prenose ciglu na visoke skele dodajući je s ruke na ruku rade svi isti posao, pa ipak ima među njima izvesna vrsta podele rada koja se sastoji u tome što svaki od njih prenosi ciglu na izvesnom delu staze i što je svi zajedno otpremaju do krajnjeg cilja mnogo brže nego kad bi svaki od njih sam nosio svoju ciglu na vrh skele.« (F. Skarbek, *Théorie des richesses sociales*, 2. izd., Paris 1839, sv. I, str. 97, 98.)

Naglasili smo da mnogo njih koji se međusobno dopunjuju rade isti ili slični posao zbog toga što taj najprostiji oblik zajedničkog rada igra veliku ulogu čak i u najizgrađenijem tipu kooperacije. Ako je proces rada komplikovan, onda već sama masa ljudi koji zajedno rade omogućava da se razne operacije razdele na razne ruke, da se zato jednovremeno izvedu i time skрати radno vreme potrebno za izradu celokupnog proizvoda.¹⁵

U mnogim granama proizvodnje ima kritičnih momenata, tj. perioda određenih samom prirodom procesa rada, za čije vreme rad mora postići određene rezultate. Treba li, npr., ostriči stado ovaca ili pokositi žito i sabrati letinu sa izvesnog broja jutara zemlje, količina i kvalitet proizvoda zavisice od toga hoće li se operacija početi i završiti u određeno vreme. Ovde je propisano koliko vremena može zauzeti proces rada, kao što je propisano vreme, recimo, za lov na haringe. Iz jednoga dana pojedinac može da istera samo jedan radni dan od, recimo, 12 časova, ali kooperacija njih 100, npr., proširuje jedan dvanaestočasovni dan u radni dan od 1200 časova. Kratkoća radnog roka naknađuje se veličinom mase rada koja se u odlučnome momentu baca na polje proizvodnje. Blagovremeno dejstvo zavisi ovde od istovremene upotrebe mnogih kombinovanih radnih dana, obim korisnog učinka od broja radnika, ali je ovaj broj uvek manji od broja radnika koji bi izolovani imali da postignu isti učinak u istom roku.¹⁶ Zato što ove kooperacije nema na zapadu Sjedinjenih Država, ni u onim delovima Istočne Indije u kojima je engleska vladavina razorila staru opštinu, i događa se da se svake godine onamo upropasti masa žita, a ovamo masa pamuka.¹⁷

¹⁵ «Ako treba izvesti kakav komplikovan posao, onda se više radnji mora jednovremeno izvršiti. Ovaj vrši jednu, dok onaj vrši neku drugu radnju, a svi zajedno doprinose rezultatu koji nijedan pojedinac ne bi bio u stanju da postigne. Ovaj vesla, dok onaj upravlja krmilom, a treći baca mrežu ili harpun, i tako uspeva ribolov, koji bi bez te saradnje bio nemoguć.» (Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté etc.*, str. 78.)

¹⁶ «Njihovo izvršavanje» (poljoprivrednih radova) «u odlučnom času, donosi utoliko veće rezultate.» (*An Inquiry into the Connection between the present Price etc.*, str. 7.) «U poljoprivredi nema važnijeg činioca od činioca vremena.» (Liebig, *Über Theorie und Praxis in der Landwirtschaft*, 1856, str. 23.)

¹⁷ «Još jedna nezgoda koju bi teško ko mogao očekivati u zemlji koja izvozi rad više no ma koja druga zemlja na svetu, izuzev, možda, Kinu i Englesku, jeste nemogućnost da se prikupi dovoljno radnih snaga za berbu pamuka. To ima za posledicu da velika masa ploda ostane neobrana, dok se drugi deo sakuplja sa zemlje pošto je plod opao, te je pamuk, naravno, izgubio boju i delom se pokvario, tako da se sadilac zbog toga što se u pravo vreme oskudevalo u radnicima mora pomiriti s gubitkom velikog dela žetve, na koju Engleska čeka s toliko brige.» (Bengal Hurkaru. *Bi-Monthly Overland Summary of News*, 22. jula 1861.)

Na jednoj strani, kooperacija omogućava da se protegne prostor na kome se rad vrši, te je stoga za izvesne procese rada potrebna već radi prostorne povezanosti predmeta rada, kao pri isušivanju zemljišta, zagaćivanju, navodnjavanju, građenju kanala, puteva, železnica itd. S druge strane, ona omogućava da se prema razmeri proizvodnje suzi prostor na kome se rad vrši. Ovo ograničavanje prostora na kome se rad vrši uz istovremeno proširivanje oblasti njegova dejstva, čime se ušteduje masa neproizvodnih troškova (faux frais), proističe iz nagomilavanja radnika, iz približavanja raznih procesa rada i iz koncentracije sredstava za proizvodnju.¹⁸

Upoređen s jednakim zbirom izolovanih individualnih radnih dana, kombinovani radni dan proizvodi veće mase upotrebne vrednosti, te stoga smanjuje radno vreme potrebno za proizvodnju nekog određenog korisnog učinka. Bilo da u datom slučaju kombinovani radni dan tu povećanu proizvodnu snagu stiže zato što povećava mehaničku potenciju rada, ili da proširuje prostornu oblast njegova dejstva, ili da u odnosu prema razmeru proizvodnje prostorno sužava polje proizvodnje, ili da u kritičnom momentu pokreće mnogo rada u malo vremena, ili da budi revnost pojedinaca i razigrava njihove životne duhove, ili što jednorodnim operacijama mnogo njih udara žig kontinuiteta i mnogostranosti, ili što razne operacije vrši u isto vreme, ili što štedi sredstva za proizvodnju upotrebljavajući ih zajednički, ili što individualnom radu daje karakter prosečnog društvenog rada, — pod svima tim okolnostima specifična proizvodna snaga kombinovanog radnog dana jeste društvena proizvodna snaga rada ili proizvodna snaga društvenog rada. Ona proizlazi iz same kooperacije. U zajedničkom planskom delovanju s drugima, radnik se oslobađa svojih individualnih granica i razvija snagu svojega roda.¹⁹

Kako radnici uopšte ne mogu neposredno saradivati a da ne budu zajedno, usled čega je, dakle, uslov za njihovu kooperaciju da budu zbijeni u određenom prostoru, to ni najamni radnici ne mogu kooperisati a da ih jedan isti kapital, isti kapitalista jednovremeno ne upotrebljava, dakle ako jednovremeno ne kupi njihove radne snage. Zbog

¹⁸ *Kad se obrađivanje zemlje unapredi, onda se sav kapital i sav rad koji je ranije bio rasturen na 500 eker, a možda i na više, koncentriše na temeljitije obrađivanje 100 eker.* Mada se »prostor smanjio u odnosu prema iznosu primenjenog kapitala i rada, ipak se oblast proizvodnje proširuje u poređenju sa onom oblasti proizvodnje koju je ranije posedovao i obrađivao izolovani, nezavisni proizvođač«. (R. Jones, *An Essay on the Distribution of Wealth. On Rent*, London 1831, str. 191.)

¹⁹ *Snaga pojedinca veoma je neznatna, ali ujedinjenje tih neznatnih snaga stvara ukupnu snagu koja je veća od zbira delimičnih snaga. Pa zbog toga već i samo ujedinjenje snaga može da skрати rok i da proširi prostor njihove akcije.* (G. R. Carli, beleška uz: P. Verri, *Meditazioni sulla Economia Politica*, sv. XV, str. 196.)

toga celokupna vrednost tih radnih snaga, ili suma najamnina radnika za dan, nedelju itd., mora biti ujedinjena u kapitalistovu džepu pre no što same radne snage budu ujedinjene u procesu proizvodnje. Isplatiti najedanput 300 radnika, makar i za cigli dan, zahteva veći predujam kapitala nego isplaćivanje manjeg broja radnika iz nedelje u nedelju za vreme čitave godine. Broj radnika koji kooperišu, ili razmer kooperacije, zavisi, dakle, na prvom mestu od veličine kapitala koji pojedini kapitalista može predujmiti za kupovinu radne snage, tj. od toga u kolikom obimu svaki pojedini kapitalista raspolaže životnim sredstvima mnogih radnika.

A kako je s promenljivim, tako je i s postojanim kapitalom. Na primer, predujam za sirovinu 30 puta je veći za kapitalistu koji zapošljava 300 negoli za svakog od 30 kapitalista koji zapošljavaju po 10 radnika. Doduše, obim vrednosti i materijalna masa zajednički trošenih sredstava za rad ne rastu u istom stepenu kao broj zaposlenih radnika, ali rastu znatno. Koncentracija većih masa sredstava za proizvodnju u rukama pojedinih kapitalista jeste, dakle, materijalni uslov za kooperaciju najamnih radnika, a obim kooperacije, ili razmer proizvodnje, zavisi od obima te koncentracije.

U početka se pokazalo da je potrebna izvesna minimalna veličina individualnog kapitala da bi broj istovremeno eksploatisanih radnika, a otud masa proizvođenog viška vrednosti bila dovoljna da samog poslodavca oslobodi od ručnog rada, da od sitnog majstora načini kapitalistu i da tako formalno ustanovi kapitalistički odnos. Sada se ona ispoljava kao materijalan uslov za pretvaranje mnogih rasparčanih i međusobno nezavisnih individualnih procesa rada u kombinovan društveni proces rada.

Isto se tako komanda kapitala nad radom isprva pokazivala samo kao formalna posledica toga što radnik umesto za sebe radi za kapitalistu, pa usled toga pod njegovim zapovedništvom. S kooperacijom mnogih najamnih radnika razvija se komanda kapitala u nužnost za samo izvođenje procesa rada, u pravi uslov za proizvodnju. Sada kapitalistova komanda na polju proizvodnje postaje isto onoliko neophodna koliko generalova komanda na bojištu.

Svaki neposredni društveni ili zajednički rad u velikom razmeru traži više ili manje da se njime upravlja, kako bi se dovele u sklad individualne delatnosti i izvršile opšte funkcije koje proizlaze iz kretanja celokupnog proizvodnog tela, za razliku od kretanja njegovih samostalnih organa. Violinista koji svira sâm, diriguje sam sobom, orkestru je potreban dirigent. Ova funkcija upravljanja, nadziranja i posredovanja postaje funkcijom kapitala čim rad koji mu je podložen postane kooperativan. Kao specifična funkcija kapitala dobija funkcija upravljanja specifična obeležja.

Pobuda koja pokreće i svrha koja određuje kapitalistički proces proizvodnje jeste pre svega što je moguće veće samooplodavanje kapi-

tala²⁰, tj. što je moguće veće proizvođenje viška vrednosti, pa, prema tome, što je moguće veće eksploatacije radne snage od strane kapitaliste. S masom istovremeno zaposlenih radnika raste i njihov otpor, a s njime nužno i pritisak kapitala radi savladivanja toga otpora. Kapitalistova uprava nije samo naročita funkcija koja proizlazi iz prirode društvenog procesa rada i koja pripada tome procesu; ona je ujedno funkcija eksploatacije jednog društvenog procesa rada, a usled toga uslovljena je neizbežnom suprotnošću između eksploatatora i materijala njegove eksploatacije. Isto tako, s porastom obima sredstava za proizvodnju koja prema radniku stoje kao tuđa svojina, raste nužnost kontrole nad njihovom svrsishodnom upotrebom.²¹ Zatim je kooperacija najamnih radnika jednostavno dejstvo kapitala koji ih jednovremeno zapošljava. Povezanost njihovih funkcija i njihovo jedinstvo kao proizvodne celine leže izvan njih, u kapitalu koji ih okuplja i drži u zajednici. Usled toga im se povezanost njihovih radova u ideji prikazuje kao plan, a u praksi kao autoritet kapitaliste, kao sila tuđe volje koja njihovo delanje podvrgava svojoj svrsi.

Dok je usled toga kapitalističko upravljanje po svojoj sadržini dvostruko zbog dvostrukosti samog procesa proizvodnje kojim ima da se upravlja, a koji je s jedne strane društveni proces rada za izradu izvesnog proizvoda, a s druge strane proces oplodavanja kapitala, — po svome obliku ono je despotsko. S razvijanjem kooperacije u većem razmeru, ovaj despotizam razvija oblike koji su mu svojstveni. Kao što se u početku kapitalista oslobađa ručnog rada čim njegov kapital dostigne onu minimalnu veličinu kojom tek i počinje prava kapitalistička proizvodnja, tako sad funkciju neposrednog i neprekidnog nadzora nad pojedinim radnicima i radničkim grupama on sam ustupa posebnoj vrsti najamnih radnika. Kao što su vojski potrebni oficiri i podoficiri, tako su i masi radnika koji rade zajedno pod komandom istog kapitala potrebni industrijski viši oficiri (upravnici, managers) i podoficiri (nadzornici, Arbeitsaufseher, foremen, overlookers, contre-maî-

²⁰ *Profiti su... jedina svrha poslova.* (J. Vanderlint, *Money answers etc.*, str. 11.)

²¹ *Spectators, list engleskih filistara, piše u br. od 26. maja 1866. da je posle uvođenja neke vrste ortočine između kapitaliste i radnika u *Wirework company of Manchester*^{1*} *prvi rezultat bio naglo smanjenje rasipanja materijala, jer radnici nisu uvidali zašto bi oni svoju svojinu više rasipali nego drugi poduzetnici svoju; a rasipanje materijala, pored lakomislenih dugova, izvor je najtežih gubitaka u fabrikaciji*. Isti list ističe kao osnovnu manu Rochdale cooperative experiments^{1,15}: *Oni su pokazali da radničke kooperative mogu uspešno rukovoditi dućanima, fabrikama i skoro svim oblicima industrije, a osim toga izvanredno su popravili položaj samih tih ljudi, ali! ali! onda nisu ostavili nijedno vidno mesto za kapitalistu.* Quelle horreur!^{2*}

^{1*} Mančesterska kompanija za fabrikaciju žice — ^{2*} Kakva strahota!

tres), koji za vreme procesa rada komanduju u ime kapitala. Nadziranje postaje njihovom isključivom funkcijom. Kad upoređuje način proizvodnje nezavisnih seljaka ili samostalnih zanatlija s robovskom privredom na plantažama, politički ekonomist računa taj nadzornički rad u faux frais de production.^{21a1*} Naprotiv, kad posmatra kapitalistički način proizvodnje, on tu funkciju upravljanja, ukoliko ona proizlazi iz prirode zajedničkog procesa rada, identifikuje s istom funkcijom ukoliko je uslovljena kapitalističkim a otud antagonističkim karakterom toga procesa.²² Kapitalista nije kapitalista zato što upravlja industrijom, već postaje industrijskim zapovednikom zato što je kapitalista. Vrhovno zapovedništvo u industriji postaje atribut kapitala, kao što je u feudalno doba vrhovno zapovedništvo u ratu i u sudstvu bilo atribut zemljišne svojine.^{22a}

Radnik je dotle vlasnik svoje radne snage dok se kao njen prodavac pogađa s kapitalistom, a prodavati može samo ono što ima, svoju individualnu, izolovanu radnu snagu. Ovaj se odnos ni u čemu ne menja time što kapitalista kupi 100 radnih snaga umesto jedne, ili što zaključi ugovor sa 100 međusobno nezavisnih radnika umesto s jednim. On može tu stotinu radnika da upotrebi a da oni i ne koperišu. Stoga kapitalista plaća vrednost stotine samostalnih radnih snaga, ali ne plaća kombinovanu radnu snagu njih 100. Kao nezavisna lica, radnici su pojedinci koji stupaju u odnos sa istim kapitalom, ali ne i između sebe. Njihova kooperacija počinje tek u procesu rada, ali u procesu rada oni su već prestali pripadati sebi samima. Kad u taj proces uđu, oni postaju jedno telo s kapitalom. Kao kooperanti, kao udovi jednog radnog organizma, oni su samo poseban način egzistencije kapitala. Stoga je proizvodna snaga koju radnik razvija kao društveni radnik proizvodna snaga kapitala. Društvena proizvodna snaga rada razvija se besplatno čim radnici budu stavljeni pod odre-

^{21a} Profesor Cairnes, pošto je »superintendence of labour«^{2*} prikazao kao jedno od glavnih obeležja robovske proizvodnje u južnim državama Severne Amerike, nastavlja: »Seljačkom vlasniku« (Severa) »pripada sav proizvod njegova zemljišta«^{3*}, zato njemu ne treba podstreka za napor. Tu nadzor postaje potpuno suvišan.« (Cairnes, *The Slave Power*, str. 48, 49.)

²² Ser James Steuart, koji se uopšte odlikuje jasnim uočavanjem karakterističnih društvenih razlika raznih načina proizvodnje, primećuje: »Čime velika preduzeća u manufakturi uništavaju male radionice (private industry) ako ne time što se približuju jednostavnosti robovskog rada?« (*Principles of Political Economy*, London 1767, sv. I, str. 167, 168.)

^{22a} Otuda bi Auguste Comte i njegova škola na isti način mogli dokazivati i večnu nužnost feudalnih gospodara, kao što su to učinili za kapitalističke gospodare.

1* neproizvodne troškove — 2* »nadzor nad radom« — 3* kod Cairnesa: proizvod njegovog rada

dene uslove, a kapital ih pod te uslove stavlja. Zato što društvena proizvodna snaga rada ne staje kapital ništa, zato što, s druge strane, radnik nju ne razvija pre no što sam njegov rad ne pripadne kapitalu, ispoljava se ona kao proizvodna snaga koju kapital poseduje od prirode, kao njegova imanentna proizvodna snaga.

Delovanje proste kooperacije kolosalno se pokazuje u džinovskim delima starih Azijaca, Egipćana, Etruraca itd.

•Događalo se u minula vremena da su te azijske države, podmirivši svoje civilne i vojne troškove, raspolagale izvesnim suviškom životnih sredstava koji su mogle trošiti na sjajna i korisna dela. Njihova komanda nad rukama i mišicama skoro čitavog nezemlioradničkog stanovništva i isključivo pravo monarha i sveštenstva da raspolazu tim viškom pružiše im sredstva za podizanje onih velikih spomenika kojim ispuniše zemlju... Za pokretanje džinovskih statua i ogromnih masa, čiji transport izaziva divljenje, rasipnički je upotrebljavan skoro samo ljudski rad. Broj radnika i koncentrisanje njihovih napora bili su za ovo dovoljni. Tako vidimo kako se veliki sprudovi korala dižu iz dubina okeana, narastaju u ostrva i obrazuju čvrsto tlo, mada je svaki individualni ulagač (depository) sićušan, slab i neugledan. Nezemlioradnički radnici azijskih monarhija malo šta mogu doprineti delu osim svojih individualnih telesnih napora, ali njihov broj čini njihovu snagu, a moć upravljanja tim masama dala je život onim džinovskim delima. Takvi su poduhvati bili omogućeni time što su dohoci od kojih su radnici živeli bili koncentrisani u jednoj ruci ili u malo ruku.²³

Ova moć azijskih i egipatskih kraljeva ili etrurskih teokrata itd. prešla je u modernom društvu na kapitalistu, bilo da on istupa kao izolovan kapitalista ili, kao kod akcionarskih društava, u vidu kombinovanog kapitaliste.

Kooperacija u procesu rada kakvu vidimo da prevladuje u počecima kulture čovečanstva, kod lovačkih naroda^{23a} ili recimo u poljoprivredi indijske opštine, počiva s jedne strane na zajedničkoj svojini uslova za proizvodnju, a s druge strane na tome što se izolovana individua još nije bila odvojila od pupčane vrpce kojom je bila vezana za svoje pleme ili zajednicu, kao što se ni kod pčela individua ne može otrgnuti od košnice. I po jednom i po drugom ona se razlikuje od kapitalističke kooperacije. Sporadična primena kooperacije u velikom razmeru u antičkom svetu, srednjem veku i modernim kolonijama počiva na odnosima neposrednog gospodstva i potčinjenosti, većinom

²³ R. Jones, *Text-book of Lectures etc.*, str. 77, 78. Staroasijske, egipatske i druge zbirke u Londonu i drugim evropskim prestonicama čine nas očevicama onih kooperativnih procesa rada.

^{23a} Linguet u svojoj *Théorie des Lois civiles* možda ne govori krivo kad lov označuje kao prvi oblik kooperacije, a lov na ljude (rat) kao jedan od prvih oblika lova.

na ropstvu. Nasuprot tome, kapitalistička kooperacija unapred ima za pretpostavku slobodnog najamnog radnika, koji svoju radnu snagu prodaje kapitalu. Istorijski, međutim, ona se razvija u suprotnosti prema seljačkoj privredi i nezavisnom zanatlijskom radu, bilo da ovaj ima esnafski oblik ili ne.²⁴ Prema njima se kapitalistička kooperacija ne javlja kao neki naročiti istorijski oblik kooperacije, nego se sama kooperacija javlja kao istorijski oblik koji je svojstven kapitalističkom procesu proizvodnje, i po kome se on specifično razlikuje.

Kao što se društvena proizvodna snaga rada koju kooperacija razvija ispoljava kao proizvodna snaga kapitala, tako se i sama kooperacija ispoljava kao specifičan oblik kapitalističkog procesa proizvodnje, u suprotnosti prema procesu proizvodnje izolovanih nezavisnih radnika, pa i sitnih majstora. To je prva promena koju stvarni proces rada pretrpi kad se podredi kapitalu. Ova se promena vrši spontano. Njena pretpostavka, istovremena zaposlenost većeg broja najamnih radnika u istom procesu rada, polazna je tačka kapitalističke proizvodnje. Ova polazna tačka poklapa se sa samim postojanjem kapitala. Dok se usled toga kapitalistički način proizvodnje s jedne strane ispoljava kao istorijska nužnost za pretvaranje procesa rada u društveni proces, s druge strane se ovaj društveni oblik procesa rada ispoljava kao metod koji kapital upotrebljava da bi sa većim profitom eksploatisao proces rada povećavajući njegovu proizvodnu snagu.

Kooperacija, u ovom prostom obliku u kome smo je dosad posmatrali, poklapa se s proizvodnjom u većem razmeru, ali nije neki čvrsti, karakteristični oblik neke posebne epohe razvitka kapitalističkog načina proizvodnje. U najboljem slučaju, ona se otprilike takvom ispoljava još u zanatskim počecima manufakture²⁵ i u onoj vrsti krupne poljoprivrede koja odgovara manufakturnom periodu i koja se od seljačkog gazdovanja bitno razlikuje jedino masom istovremeno upotrebljivanih radnika i obimom koncentrisanih sredstava za proizvodnju. Prosta kooperacija još je uvek oblik koji prevladuje u takvim granama proizvodnje u kojima kapital operiše u velikom razmeru, a u kojima podela rada ili mašine ne igraju značajnu ulogu.

Kooperacija ostaje osnovni oblik kapitalističkog načina proizvodnje, mada se sam njen prosti vid javlja kao poseban oblik pored njenih razvijenih oblika.

²⁴ Sitno seljačko gazdinstvo i nezavisno zanatstvo, koji oboje delom čine osnovicu feudalnog načina proizvodnje, a delom se posle njegova raspada javljaju pored kapitalističkog načina privređivanja, bili su i ekonomska osnovica klasičnih zajednica u njihovo najbolje doba, kada se primitivna istočnjačka zajednička svojina bila raspala, a sistem ropstva još nije bio ozbiljno ovladao proizvodnjom.

²⁵ »Zar ujedinjavanje umešnosti, marljivosti i takmičenja mnogo njih na jednom istom poslu nije metod da se posao unapredi? I zar bi Engleskoj bilo moguće da na drugi način svoju vumarsku manufakturu dovede do ovakvog savršenstva?« (Berkeley, *The Querist*, London 1750, str. 56, § 521.)

GLAVA DVANAESTA

Podela rada i manufaktura

1. Dvojako poreklo manufakture

Kooperacija koja počiva na podeli rada dobija klasičan oblik u manufakturi. Kao karakterističan oblik kapitalističkog procesa proizvodnje, ona preovlađuje za vreme pravog manufakturnog perioda, koji traje otprilike od sredine 16. do poslednje trećine 18. veka.

Manufaktura nastaje na dva načina.

1. Radnici raznovrsnih, samostalnih zanata, kroz čije ruke neki proizvod mora da prođe dok potpuno ne bude zreo, bivaju okupljeni u jednoj radionici, pod komandom istog kapitaliste. Na primer, kočije su bile zajednički proizvod radova velikog broja nezavisnih zanatlija: kolara, sedlara, krojača, bravara, remenara, strugara, širitara, staklara, farbara, lakirera, pozlatara itd. U manufakturi kočija sve ove različite zanatlje ujedinjene su u jednoj radionici gde jednovremeno rade dodajući jedan drugom svoj proizvod. Istina, kočije se ne mogu pozlatiti pre nego što budu napravljene. Ali ako se u isto vreme pravi mnogo kočija, onda se neke mogu stalno pozlaćivati, dok druge prolaze kroz koju raniju fazu procesa proizvodnje. Dok se ovako radi, stojimo još na tlu proste kooperacije, koja radi sa onakvim ljudskim i stvarnim materijalom kakav je zatekla. Ali ubrzo nastupa bitna promena. Krojač, bravar, remenar itd., koji su zaposleni samo u izradi kočija, postepeno gube naviku a s tim i sposobnost da svoj stari zanat rade u punom njegovom obimu. S druge strane, njihova delatnost, postavši jednostrana, dobija sad oblik najcelishodniji za suženi delokrug. Manufaktura kočija pojavila se isprva kao kombinacija samostalnih zanata. Postepeno ona se pretvorila u podelu proizvodnje kočija na njene razne posebne operacije; svaka od ovih kristališe se u isključivu funkciju jednog radnika, a celinu svih operacija izvršuju ti delimični radnici udruženi. Isto tako je i manufaktura sukna i čitav niz drugih manufaktura postao spajanjem raznih zanata pod komandom istog kapitala.²⁶

²⁶ Navodimo sledeći tekst da bismo pružili noviji primer za ovaj način obrazovanja manufakture. Predionice i tkačnice svile u Lionu i Nimu sasvim su patri-

2. Ali manufaktura postaje i obrnutim putem. Jedan isti kapital zaposli jednovremeno u istoj radionici mnogo zanatlija koji rade isti ili jednorodan posao, npr. prave hartiju, slova ili igle. To je kooperacija u najprostijem obliku. Svaki od ovih zanatlija (možda s jednim ili dva pomoćnika) izrađuje čitavu robu vršeci po redu razne operacije koje njena izrada zahteva. On i dalje radi na svoj stari zanatlijski način. No uskoro spoljašnje okolnosti stvaraju povod da se koncentrisanost radnika u istom prostoru i jednovremenost njihovih radova drukčije iskoristi. Zatreba, npr., da se u određenom roku izliferuje veća količina gotove robe. Stoga se rad podeli. Umesto da se ostavi da isti zanatlija vrši razne operacije jednu za drugom, one se razdvoje, izoluju, rasporede u prostoru jedna pored druge i svaka se poveri drugom zanatliji, tako da svi kooperanti zajedno jednovremeno vrše sve operacije. Ova slučajna podela ponovi se, pokaže svoje osobene prednosti i postepeno dobije čvrstinu sistematske podele rada. Od individualnog proizvoda samostalnog zanatlije, koji radi razne poslove, roba se pretvara u društveni proizvod jednog skupa zanatlija, od kojih svaki stalno vrši samo jednu istu delimičnu operaciju. Iste operacije koje su se kod nemačkog esnafskog proizvođača hartije slivale jedna u drugu kao uzastopne delimične operacije, postaju u holandskoj manufakturi hartije samostalne kao delimične operacije mnogih radnika koji ih vrše uporedo u kooperaciji. Esnafski iglar iz Nirnberga osnovni je element engleske manufakture igala. Ali dok je onaj jedan iglar redao možda 20 operacija jednu za drugom, ovde 20 iglara jedan pored drugog uskoro vrše svaki samo po jednu od 20 operacija, a i ove se, pod uticajem iskustva, još mnogo više cepaju, podvajaju i postaju samostalne kao isključive funkcije pojedinačnih radnika.

Dakle, način postanka manufakture, njeno izrastanje iz zanata je dvojako. S jedne strane, ona proizlazi iz kombinovanja raznovrsnih samostalnih zanata, koji gube samostalnost i postaju u tolikoj meri jednostrani da u procesu proizvodnje jedne iste robe sačinjavaju još samo delimične operacije koje se međusobno dopunjuju. S druge

jarhalne. U njima je zaposleno mnogo žena i dece, ali bez preterana rada i bez štete po njihovo zdravlje; one ih ostavljaju u njihovim lepim dolinama Droma, Vara, Izera i Vokliza da tamo gaje svilenu bubu i odmotavaju čahure; one nikad ne postaju pravim fabričkim preduzećima. Kad se tačnije posmatra... princip podele rada pokazuje ovde posebnu odliku. Ima mnogo namotačica, prelaca svilenog konca, farbara, glačara osnove, pa i tkača; ali oni nisu sjedinjeni u istoj radionici i ne zavise od istog kapitaliste. Svi su oni samostalni. (A. Blanqui, *Cours d'Économie Industrielle*. Recueilli par A. Blaise, Paris 1838—1839, str. 79.) Otkako je Blanqui ovo napisao, razni nezavisni radnici bili su delimično udruženi u fabrikama. {Uz četvrto izdanje.—A otkako je Marx ovo pisao, odomatio se u tim fabrikama mehanički razvoj i brzo potiskuje ručni razvoj. I industrija svile u Krefeldu umela bi o tome nešto ispričati.—F. E.}

strane, ona proizlazi iz kooperacije zanatlija istog zanata, rastavlja isti individualni zanat na različite njegove posebne operacije, izoluje i osamostaljuje te operacije u tolikoj meri da svaka postaje isključivom funkcijom posebnog radnika. Znači, dakle, da manufaktura s jedne strane u neki proces proizvodnje uvodi podelu rada ili je još više razvija, a s druge strane kombinuje ranije odvojene zanate. Ali ma kakva joj bila polazna tačka u ovom ili onom slučaju, njen završni lik ostaje uvek isti — ona je mehanizam proizvodnje čiji su organi ljudi.

Za pravilno razumevanje podele rada u manufakturi bitno je imati na umu sledeće momente. U prvom redu, raščlanjenje procesa proizvodnje na njegove posebne faze poklapa se ovde apsolutno sa rastavljanjem neke zanatlijske delatnosti na razne njene delimične operacije. Bila složena ili prosta, operacija ostaje zanatska i zbog toga je zavisna od snage, umešnosti, brzine i pouzdanosti kojima pojedinačni radnik rukuje svojim oruđem. Zanat ostaje osnovicom. Ova uska tehnička osnova isključuje stvarno naučnu analizu procesa proizvodnje, jer svaki delimični proces, kroz koji proizvod prolazi, mora biti izvodljiv kao delimični rad zanatlije. Baš zbog toga što zanatlijska umešnost ovako ostaje osnovicom procesa proizvodnje, svaki se radnik prilagođava isključivo jednoj delimičnoj funkciji, a njegova radna snaga pretvara se u doživotni organ te delimične funkcije. Naposljetku, ova podela rada je jedna posebna vrsta kooperacije, te poneke njene prednosti ne proizlaze iz tog posebnog oblika, već iz opšte prirode kooperacije.

2. Delimični radnik i njegov alat

Uđemo li sad bliže u pojedinosti, biće nam pre svega jasno da radnik koji doživotno vrši jednu istu jednostavnu operaciju pretvara celo svoje telo u isključiv i automatski organ te operacije, usled čega troši na nju manje vremena nego zanatlija koji naizmenično izvodi čitav niz operacija. A kombinovani ukupni radnik, koji sačinjava živi mehanizam manufakture, sastoji se iz samih takvih delimičnih radnika. Zbog toga se, u poređenju sa samostalnim zanatom, proizvodi više za manje vremena, odnosno povećava se proizvodnost rada.²⁷ Osim toga, pošto delimičan rad postane samostalan kao isključiva funkcija jednog lica, usavršava se i metod delimičnog rada. Iskustvo pokazuje da stalno ponavljanje istog ograničenog čina i usredsređivanje pažnje na taj ograničeni čin uče radnika da željeni korisni učinak postigne s najmanje napora. A pošto u istom vremenu uvek zajedno žive razne

²⁷ «Što se veća podela rada izvrši u kakvoj veoma raznolikoj grani manufakture i rad dodeli raznim delimičnim radnicima, to će bolja i brža biti izrada, a manji gubitak u vremenu i radu.» (*The Advantages of the East-India Trade*, London 1720, str. 71.)

radničke generacije i zajedno rade u istim manufakturama, to se tako stečena tehnička umenja ubrzo ustaljuju, gomilaju i prenose.²⁸

Manufaktura doista stvara virtuoznost delimičnog radnika time što u unutrašnjosti radionice reprodukuje i tera do krajnosti samoniklu podelu zanata koju je u društvu zatekla. S druge strane, to što ona delimični rad pretvara u životni poziv jednog čoveka odgovara nagonu ranijih društava da zanate učine naslednim, da ih okamene u kastama, ili da ih skočanje u esnafima, ako određeni istorijski uslovi dovedu do promenljivosti individue, promenljivosti koja protivreči kastinstvu. Kaste i esnafi proizlaze iz istog prinudnog zakona po kojem se vrši odvajanje bilja i životinja u vrste i podvrste, samo što se na izvesnom stupnju razvitka naslednost kasta ili isključivost esnafa dekretuje kao društveni zakon.²⁹

«Nikad niko nije nadmašio finoću muslina iz Đake, niti krasotu i postojanost boja na katunima i drugim tkaninama iz Koromandela. Pa ipak se oni proizvode bez kapitala, bez mašina, bez podele rada ili ma kojeg drugog sredstva koje evropskoj fabrikaciji pruža tolike prednosti. Tkač je izolovana individua koja izrađuje tkanine po porudžbini kupca, i to na razboju najprostije građenom, koji se katkad sastoji samo iz drvenih, grubo sklopljenih letava. Na tome razboju nema čak ni vratila za namotavanje osnove, tako da se razboj mora razapeti celom dužinom i postaje tako nezgrapnan i dugačak da mu u kolibi proizvođačevoj nema mesta; zato on mora raditi i pod vedrim nebom, gde ga svaka promena vremena prekida.»³⁰

Tu virtuoznost dala je Indijcu, baš kao i pauku, jedino ona nasledena posebna umešnost koja se gomilala od generacije do generacije i prenosila s oca na sina. Pa ipak takav indijski tkač izvodi veoma složen rad ako ga uporedimo s većinom manufakturnih radnika.

²⁸ «Rad koji glatko teče samo je prenesena umešnost.» (Th. Hodgskin, *Popular Political Economy*, [London 1827], str. 48.)

²⁹ «I veštine su... u Egiptu dostigle veliko savršenstvo. Jer samo u ovoj zemlji zanatlije nikako ne smeju zahvatati u poslove neke druge klase građana, već moraju vršiti samo poziv koji njihovom rodu pripada po nasledstvu... U drugih naroda zanatlije rasturaju svoju pažnju na suviše mnogo predmeta... Čas pokušavaju sa zemljoradnjom, čas se upuštaju u trgovačke poslove, čas se bave dvema-trima veštinama jednovremeno. U slobodnim državama većinom trče na narodne skupštine... U Egiptu, naprotiv, svaki zanatlija dopada teške kazne ako se umeša u državne poslove ili se istovremeno bude zanimao s više veština. Na taj način ništa nije u stanju da poremeti njihovu profesionalnu marljivost... Osim toga, kako od svojih predaka imaju mnoga pravila, revno misle o tome da iznađu još i nove prednosti.» (Diodorus Siculus, *Historische Bibliothek*, knj. I, gl. 74 [str. 117, 118].)

³⁰ *Historical and descriptive Account of British India etc.* By Hugh Murray, James Wilson etc., Edinburgh 1832, sv. II, str. 449, 450. Na indijskom razboju osnova je zategnuta vertikalno.

Zanatlija, koji uzastopno vrši razne delimične procese u proizvodnji kakve izradevine, mora menjati čas mesto, čas oruđe. Prelaženjem s jedne operacije na drugu prekida se tok njegova rada i u neku ruku stvaraju se pore u njegovom radnom danu. Te pore bivaju uže čim on čitav dan bez prekida vrši jednu te istu operaciju, tj. što se manje njegova operacija menja, to se više gube te pore. Povećana proizvodnost ima se tu pripisati ili povećanom trošenju radne snage u jednom datom periodu vremena, dakle povećanoj intenzivnosti rada, ili opadanju neproizvodnog trošenja radne snage. Naime, onaj višak u trošenju snage koji se zahteva pri svakom prelazu iz mirovanja u kretanje, naknadjuje se kad se produži trajanje jednom postignute normalne brzine. S druge strane, neprekidno trajanje jednoobraznog rada razara napon i duhovni elan, koji nalaze okrepljenje i draž baš u menjanju delatnosti.

Proizvodnost rada ne zavisi jedino od virtuoznosti radnika, već i od savršenosti njegovih alata. Alati iste vrste—kao oruđa za sečenje, bušenje, tucanje, udaranje itd.—upotrebljavaju se u raznim procesima rada, a u istom procesu rada isti instrument služi za razne operacije. Ali čim se različite operacije kakvog procesa rada rastave i svaka delimična operacija dobije u ruci delimičnog radnika najcelishodniji i zato isključiv oblik, nastaje potreba da se izmeni oblik alatâ koji su dotle služili u razne svrhe. U kome će se pravcu njihov oblik menjati, zavisi od posebnih teškoća koje radnici iskuse primenjujući neizmjenjeni oblik. Karakteristično po manufakturu jeste diferenciranje i specijaliziranje oruđa za rad; putem diferenciranja dobijaju oruđa iste vrste posebne čvrste oblike udešene za svaku posebnu upotrebu, a specijaliziranjem svako takvo posebno oruđe može da ima punoga učinka samo u ruci specijalizovanog delimičnog radnika. Samo u Birmingemu pravi se oko 500 raznih vrsta čekića, od kojih svaki ne samo što služi za poseban proces proizvodnje, već često mnoge vrste služe samo za razne operacije jednog istog procesa. Manufakturni period uprošćava alate, poboljšava ih i daje im razne oblike prilagođavajući ih isključivim posebnim funkcijama delimičnih radnika.³¹ S tim ona ujedno stvara i materijalne uslove za mašinu, koja se sastoji iz kombinacije jednostavnih instrumenata.

Delimični radnik i njegovo oruđe prosti su elementi manufakture. Pogledajmo je sad kao celinu.

³¹ U svome epohalnom delu *Postanak vrsta* primećuje Darwin u pogledu prirodnih organa biljaka i životinja: »Dokle god jedan isti organ treba da služi za izvođenje raznih radova, može se uzrok njegove promenljivosti naći možda u tome što prirodno odabiranje s manje brižljivosti održava ili ugušuje svako malo odstupanje od oblika nego kad bi taj isti organ bio određen samo za neku posebnu svrhu. Tako i noževi kojima se seku svakojake stvari mogu uglavnom imati manje-više isti oblik, dok alat određen samo za jednu upotrebu mora imati drukčiji oblik za svaku drugu upotrebu.«

3. Dva osnovna oblika manufakture — heterogena manufaktura i organska manufaktura

Po svome ustrojstvu, manufaktura ima dva osnovna oblika koji se bitno razlikuju, mada se katkad mogu i izmešati, i koji, naročito u kasnijem pretvaranju manufakture u mašinsku, krupnu industriju, igraju sasvim različite uloge. Ovaj dvostruki karakter potiče iz prirode same izradevine. Ova je ili rezultat čisto mehaničkog sastavljanja samostalnih delimičnih proizvoda, ili za svoj gotovi oblik zahvaljuje nizu povezanih procesa i manipulacija.

Lokomotiva se, npr., sastoji od preko 5000 samostalnih delova. No ona ne može poslužiti kao primer za prvu vrstu prave manufakture, jer je tvorevina krupne industrije. Ali može časovnik, koji je i William Petty uzeo za ilustrovanje manufakturne podele rada. Od individualne tvorevine nirnberškog zanatlije, pretvorio se časovnik u društveni proizvod ogromnog broja delimičnih radnika kao što su: livci sirova metala, izrađivači opruga, brojčanika, spiralnih opruga, bušaći rupa za kamenje i izrađivači rubinske poluge, izrađivači skazaljki, kutije, zavrtnjeva, pozlatari. Ali se i ovi dele na mnoge podvrste kao što su: izrađivač točkova (mesinganih zasebno, čeličnih zasebno), malih zupčanika, točkova skazaljki, acheveur de pignon (koji udešava točkove na mali zupčanik, glača fasete itd.), izrađivač osovina, planteur de finissage (koji namešta razne točkove i male zupčanike u mehanizam), finisseur de barillet (koji reže zupce na točkovima, doteruje rupe na potrebnu veličinu, kali regulator i zatvarač), izrađivač zapinjače, kod cilindarske zapinjače opet izrađivač cilindra, zapinjače šetalice, usponskog točka, rakeete (na kojoj se reguliše časovnik), planteur d'échappement (koji namešta zapinjaču), repasseur de barillet (sasvim dovršava ležište opruge i regulatora), glačar čelika, glačar točkova, glačar zavrtnjeva, slikar cifara, izrađivač brojčanika (tali emalj na bakar), fabricant de pendants (pravi samo alku na kutiji), finisseur de charnière (udešava mesingani čavao u šarku itd.), faiseur de secret (pravi oprugu od koje odskače zaklopac), graver, cizeler, polisseur de boîte (glačar kutije) itd., itd. i naposljetku repasseur, koji sastavlja celi časovnik i liferuje ga u ispravnom stanju. Samo mali broj delova časovnika prođe kroz nekoliko ruku i sva ova membra disjuncta^{1*} sjedinjuje se tek u ruci koja ih naposljetku spaja u mehaničku celinu. Ovde, kao i kod sličnih izradevina, ovaj čisto spoljašnji odnos gotovog proizvoda prema raznovrsnim njegovim elementima ostavlja slučaju hoće li se delimični radnici spojiti u istoj radionici. Delimični radovi mogu se vršiti čak i nezavisno, kao zasebna zanimanja, kao što je slučaj u kantonima Vat i Nefšatel, dok, npr., u Ženevi postoje velike manufakture časovnika, tj. tamo vlada neposredna kooperacija delimičnih radnika pod komandom jednog kapitala. Pa i u ovom poslednjem slučaju retko da se u samoj

^{1*} rasparčani članovi, udovi

manufakturi izrađuju bročkanik, opruga i kutija. Kombinovano manufakturno preduzeće ovde je unosno samo pod izuzetnim okolnostima, jer je konkurencija najveća među radnicima koji hoće da rade kod kuće, jer rasparčanost proizvodnje na mnoge heterogene procese ne dopušta neku veću upotrebu zajedničkih sredstava za rad, a kapitalista, kad je fabrikacija raštrkana, uštedeju izdatke na radioničku zgradu i drugo.³² Pa ipak se položaj i ovih delimičnih radnika, koji rade kod svoje kuće ali za kapitalistu (fabrikanta, *établisser-a*), potpuno razlikuje od položaja samostalnog zanatlije, koji radi za vlastite kupce.³³

Druga vrsta manufakture, koja predstavlja njen savršen oblik, proizvodi izradevine koje prolaze kroz vezane faze razvitka, kroz niz postupnih procesa, kao što, npr., žica u manufakturi šivaćih igala prolazi kroz ruke 72, pa čak i 92 specifična delimična radnika.

Ako takva manufaktura kombinuje ranije rasturene zanate, ona smanjuje prostornu odvojenost posebnih faza proizvodnje odnosno izradevine. Skraćuje se vreme njena prelaska iz jednog stadijuma u drugi, kao i rad koji te prelaske vrši.³⁴ Na ovaj način se, u upoređenju sa zanatskim radom, dobija veća proizvodna snaga, a ovaj dobitak potiče iz opšteg kooperativnog karaktera manufakture. S druge strane, osobeni njen princip podele rada zahteva da se izdvoje različite faze proizvodnje koje jedna prema drugoj postaju samostalnim zanatlijskim delimičnim radovima. Da bi se uspostavila i održavala veza među izdvojenim funkcijama, izradevina mora stalno da se prenosi iz ruke u ruku i iz procesa u proces. S gledišta krupne industrije, ta okolnost se pokazuje kao ograničenost karakteristična za manufakturu i koja povećava troškove, a koja je imanentna samom principu manufakture.³⁵

³² Godine 1854. proizvedeno je u Ženevi 80 000 časovnika, ni petina proizvodnje kantona Nefšatel. Sam La Šo-de-Fon, koji se sav može smatrati kao jedna jedinstvena manufaktura časovnika, lifieruje godišnje dvaput više od Ženeve. Od 1850. do 1861. lifierovala je Ženeva 750 000 časovnika. Vidi: *Report from Geneva on the Watch Trade* u »Reports by H. M.'s Secretaries of Embassy and Legation on the Manufactures, Commerce etc.«, № 6, 1863. Ako već sama nevezanost procesâ na koje je rastavljena proizvodnja izradevinâ koje se samo sastavljaju, jako otežava pretvaranje takvih manufaktura u krupno industrijsko mašinsko poduzeće, kod časovnika postoje pored toga još i druge dve smetnje: sićušnost i tanašnost njegovih elemenata i njegov luksuzni karakter, a otud i raznolikost. Tako se, npr., u najboljim londonskim firmama preko čitave godine izradi jedva tuce časovnika koji bi bili slični, dok fabrika Vacheron & Constantin, koja sa uspehom upotrebljava mašine, proizvodi najviše tri do četiri vrste različne po veličini i obliku.

³³ U časovničarstvu, tom klasičnom primeru heterogene manufakture, može se vrlo tačno proučavati gore pomenuto diferenciranje i specijaliziranje instrumenata za rad kao posledica raspadanja zanatlijske delatnosti.

³⁴ »Gde su ljudi zajedno u takvoj blizini, mora rad oko prenosa biti manji.« (*The Advantages of the East-India Trade*, London 1720, str. 106.)

³⁵ »Razdvajanje raznih stupnjeva proizvodnje kroz koje prolazi proizvod u

Posmatramo li kakvu određenu količinu sirovine, npr. krpâ u manufakturi hartije, ili žice u manufakturi igala, vidimo da ta sirovina prolazi u rukama raznih delimičnih radnika kroz niz uzastopnih faza proizvodnje dok ne dobije svoj završni oblik. Nasuprot tome, posmatramo li radionicu kao jedan ukupan mehanizam, vidimo da se sirovina jednovremeno nalazi odjedanput u svim fazama proizvodnje. Ukupni radnik, kombinovan od delimičnih radnika, jednim delom svojih mnogih ruku naoružanih alatima isteže žicu, dok je u isto vreme drugim rukama i alatom ispravlja, drugim seče, šilji itd. Razni postupni procesi, vršeni vremenski jedan za drugim, pretvoreni su u procese koji se vrše jedan pored drugoga u prostoru. Stoga se za isti period vremena dobije više gotove robe.³⁶ Istina, ova jednovremenost proističe iz opšteg kooperativnog oblika celokupnog procesa, ali manufaktura ne samo da zatiče uslove za kooperaciju, već ih delimice tek sama stvara razlaganjem zanatlijske delatnosti. S druge strane, ona postiže ovu društvenu organizaciju rada samo prikivanjem istog radnika za istu delimičnu radnju (detalj).

Pošto je delimični proizvod svakog delimičnog radnika ujedno samo poseban stupanj razvitka jedne iste izradevine, to radnik radniku, ili grupa radnika drugoj grupi dodaje njenu sirovinu. Rezultat rada jednoga čini polaznu tačku za rad drugoga. Stoga ovde jedan radnik neposredno daje posla drugom radniku. Iskustvom se ustanovljava koliko je radno vreme potrebno da se postigne željeni korisni učinak u svakom delimičnom procesu, a celokupni mehanizam manufakture počiva na pretpostavci da se za dato radno vreme postiže neki dati rezultat. Jedino pod tom pretpostavkom mogu različni procesi rada koji se međusobno dopunjuju teći neprekidno, istovremeno i prostorno naporedo. Jasno je da ova neposredna zavisnost među radovima, a otud i među radnicima, nagoni svakog pojedinca da za svoju funkciju upotrebi samo potrebno vreme, na koji se način postiže i sasvim drukčiji kontinuitet, jednoobraznost, pravilnost, red³⁷, a osobito i intenzivnost rada negoli u nezavisnom zanatu, pa čak i u prostoj kooperaciji. To što se na jednu robu upotrebljava samo radno vreme društveno potrebno

manufakturi, a što je posledica primene ručnog rada, izvanredno povećava troškove proizvodnje. Gubitak potiče poglavito iz same udaljenosti pojedinog procesa proizvodnje od drugog. (*The Industry of Nations*, London 1855, deo II, str. 200.)

³⁶ «Ona» (podela rada) prouzročava i uštedu vremena, jer rastavlja rad na razne radnje koje se sve mogu vršiti u isti čas... To što se svi različni procesi rada koje bi pojedinac morao da izvodi jedan za drugim vrše istovremeno, omogućava, npr., da se izradi velika količina igala za isto vreme za koje bi inače jedna igla bila tek odsečena ili zašiljena.» (Dugald Stewart, «Works», sv. III, 1855, *Lectures on Political Economy*, str. 319.)

³⁷ «Što je veća raznovrsnost specijalnih radnika u kakvoj manufakturi... to su veći red i pravilnost svakog posla; ovaj će nužno biti izveden za manje vremena i rada će biti manje.» (*The Advantages of the East-India Trade*, str. 68.)

za njenu izradu, ispoljava se u proizvodnji robe uopšte kao nešto što se nameće spolja, konkurencijom, jer površno rečeno, svaki pojedini proizvođač mora robu prodavati po njenoj tržišnoj ceni. Međutim, u manufakturi izrađivanje date količine proizvoda za dato radno vreme postaje tehničkim zakonom samog procesa proizvodnje.³⁸

Ali, različite operacije iziskuju neke duže, neke kraće vreme, usled čega u jednakim periodima vremena liferuju nejednake količine delimičnih proizvoda. Stoga, ako se hoće da jedan isti radnik iz dana u dan vrši samo jednu istu operaciju, onda se za druge operacije mora uzeti srazmerno drukčiji broj radnika, npr. 4 livca i 2 prelamača na jednog glačara u manufakturi štamparskih slova, gde jedan livac izlije za 1 čas 2000 slova, prelamač prelomi 4000, a glačar očisti 8000. Ovdje imamo princip kooperacije ponovo u njegovom najprostijem obliku, tj. jednovremenu zaposlenost mnogo njih koji rade posao iste vrste; ali on sada izražava organski odnos. Prema tome, manufakturna podela rada ne samo da uprošćava i umnožava kvalitativno različite organe ukupnog društvenog radnika, nego stvara i matematički postojanu srazmeru za kvantitativni obim tih organa, tj. za relativni broj radnika ili relativnu veličinu radničkih grupa u svakoj posebnoj funkciji. Razvijajući kvalitativnu raščlanjenost, ona razvija kvantitativne norme i srazmernost društvenog procesa rada.

Kad iskustvo utvrdi najprikladniji srazmerni broj raznih grupa delimičnih radnika za neki određen razmer proizvodnje, onda se ovaj razmer može proširiti samo ako se broj radnika svake posebne grupe pomnoži jednim istim brojem.³⁹ Ovome treba dodati još i to da ista individua može pojednako dobro da izvodi izvesne radove pri većem kao i pri manjem razmeru proizvodnje, npr. nadzor, transport delimičnih proizvoda iz jedne faze proizvodnje u drugu itd. Osamostaljenje ovih funkcija, ili njihovo prenošenje na naročite radnike, postaje, dakle, korisno tek kad se poveća broj zaposlenih radnika, ali to povećanje mora odmah obuhvatiti srazmerno sve grupe.

Pojedinačna grupa, koju sačinjava izvestan broj radnika koji vrše istu delimičnu funkciju, sastoji se iz jednorodnih elemenata i posebni je organ celokupnog mehanizma. Ali je u nekim manufakturama i sama grupa organizovano radno telo, dok se ukupni mehanizam obrazuje ponavljanjem ili množenjem tih elementarnih proizvodnih organizama.

³⁸ Međutim, u mnogim granama, manufakturno poduzeće postiže ovaj rezultat samo nepotpuno, jer ne ume da sigurno kontroliše opšte hemijske i fizičke uslove procesa proizvodnje.

³⁹ «Kad iskustvo, već prema posebnoj prirodi proizvodâ svake manufakture, nauči ljude i najkorisnijem načinu na koji će proizvodnju raščlaniti na delimične radnje, i broju radnika potrebnom za njih, onda će sva poduzeća koja ne upotrebljavaju broj radnika koji toj srazmeri tačno odgovara fabrikovati s više troškova... Ovo je jedan od uzroka ogromnog uvećavanja industrijskih poduzeća.» (Ch. Babbage, *On the Economy of Machinery*, London 1832, gl. XXI, str. 172,173.)

Uzmimo, npr., manufakturu staklenih flaša. Tu imamo tri bitno različite faze. Prvo, pripremnu fazu, spremanje staklene kaše, mešanje peska, kreča itd. i topljenje te mešavine u tečnu staklenu masu.⁴⁰ U ovoj su prvoj fazi zaposleni razni delimični radnici, kao u završnoj fazi vađenja flaša iz sušnica, njihovog sortiranja, pakovanja itd. Između tih dveju faza stoji pravi staklarski posao, tj. prerađivanje tečne staklene mase. Kod istog otvora jedne staklarske peći radi grupa koja se u Engleskoj zove »hole« (rupa) i koja je ovako sastavljena: jedan bottle maker ili finisher, jedan blower, jedan gatherer, jedan putter up ili whetter off i jedan taker in^{1*}. Ova petorica delimičnih radnika sačinjavaju pet posebnih organa jednog jedinog radnog tela koje može da deluje samo kao celina, dakle samo neposrednom kooperacijom njih petorice. Nedostaje li jedan u ovom telu od pet udova, ono je paralizovano. Ali ista staklarska peć ima više otvora, u Engleskoj npr. 4 do 6, i u svakom je zemljani tiganj s tečnim staklom, kod kojega je zaposlena po jedna grupa od pet radnika sastavljena na isti način. Sastav svake posebne grupe počiva ovde neposredno na podeli rada, dok je veza koja spaja razne jednorodne grupe prosta kooperacija; ova kooperacija omogućava da se, zajedničkom potrošnjom, ekonomičnije upotrebljava jedno sredstvo za proizvodnju, u našem primeru staklarska peć. Takva peć sa svojih 4 do 6 grupa čini jednu staklaru, a jedna manufaktura stakla ima više ovakvih staklara, zajedno sa uređajima i radnicima za pripreme i završne faze proizvodnje.

Naposletku, manufaktura, kao god što delimično potiče iz spajanja raznih zanata, može i sama da se razvije u spoj raznih manufaktura. Tako, veće engleske staklare same proizvode svoje zemljane tiganje za topljenje, jer od njihove kakvoće bitno zavisi uspeh ili neuspeh posla. Tu je s manufakturom proizvoda skopčana i proizvodnja jednog sredstva za proizvodnju. I obrnuto, manufaktura proizvoda može da se veže s manufakturama u kojima isti proizvod služi kao sirovina ili sa čijim se proizvodima docnije sastavlja. Tako, npr., nalazimo manufakturu biljura spoenu s brusionicom stakla i s livnicom mesinga; s ovom poslednjom radi optakanja raznih staklenih predmeta metalom. U tome slučaju različite spojene manufakture jesu odeljenja jedne ukupne manufakture, prostorno više ili manje razdvojena, a u isto su vreme međusobno nezavisni procesi proizvodnje, svaki s posebnom podelom rada. Uprkos izvesnim prednostima koje spojena manufaktura pruža, ona, dok ostaje na vlastitoj osnovi, ne postiže stvarno tehničko jedinstvo. Do ovoga dolazi tek kad se manufaktura pretvori u mašinsku industriju.

⁴⁰ U Engleskoj je peć za taljenje odvojena od peći na kojoj se staklo prerađuje; u Belgiji, npr., ista peć služi za oba procesa.

^{1*} izrađivač flaša ili udešivač, duvač, skupljač, radnik koji reda na gomilu ili brusac, i pomoćni radnik koji duvano staklo nosi u hladionicu

Manufakturni period, u kome se ubrzo svesno postavlja princip skraćivanja radnog vremena potrebnog za proizvodnju robe⁴¹, razvija tu i tamo i upotrebu mašina, osobito za izvesne proste uvodne procese koji se moraju vršiti u masama i s velikim utroškom snage. Tako se, npr., u manufakturi hartije mlevenje krpa ubrzo počelo vršiti u naročitim mlinovima, a u talionicama metala rude su tucane u takozvanim rudarskim mlinovima.⁴² Rimsko Carstvo ostavilo nam je vodenicu kao osnovni oblik svake mašinerije.⁴³ Zanatlijski period zaveštao nam je velike pronalaskes kompasa, baruta, štampe i automatskog časovnika. Ali uglavnom mašina ipak igra onu sporednu ulogu koju joj Adam Smith pripisuje pored podele rada.⁴⁴ Sporadična upotreba mašina postala je veoma važna u 17. veku, jer je velikim matematičarima onoga vremena pružila praktične oslonce i podsticaje za stvaranje moderne mehanike.

Specifičnom mašinerijom manufakturnog perioda ostaje sam ukupni radnik sastavljen iz mnogih delimičnih radnika. Različne operacije koje proizvođač neke robe naizmenično vrši i koje se prepleću u celini njegova procesa rada zaokupljaju ga na razne načine. U ovoj mora da razvija više snage, u onoj više veštine, u trećoj, opet, više pažnje itd., a ista individua nema svih ovih osobina u jednakom stepenu. Pošto se razne operacije rastave, izdvoje i osamostale, vrši se i podela, klasifikovanje i grupisanje radnika prema pretežnim njihovim osobinama. Ako njihove prirodne osobenosti i čine osnovu na koju se podela rada nakalemjuje, manufaktura, kad se već uvede, razvija radne snage

⁴¹ Ovo se može naći, pored ostalih, i u ovih pisaca: W. Pettyja, Johna Bel-
lersa, Andrew-a Yarrantona, u *The Advantages of the East-India Trade* i kod
J. Vanderlinta.

⁴² U Francuskoj se još krajem 16. veka služe avanom i rešetom za tucanje
i pranje rude.

⁴³ Čitava istorija razvitka mašine dade se pratiti na istoriji žitnog mlina.
Fabrika se engleski još uvek zove mill^{1*}. U nemačkim tehnološkim spisima iz
prvih decenija 19. veka još se nalazi izraz Mühle^{2*} ne samo za svaku mašinu
kojoj pogon daju prirodne sile, nego i za sve manufakture koje upotrebljavaju
mašinske aparate.

⁴⁴ Kao što će se bliže videti iz četvrte knjige ovoga spisa^{3*}, A. Smith nije
dao ni jednu jedinu novu postavku o podeli rada. Ali ono što mu daje obeležje
političkog ekonomiste koji je sintetički obuhvatio manufakturni period jeste nje-
govo snažno naglašavanje podele rada. Podređena uloga koju je dodeljivao ma-
šinama izazvala je u početku krupne industrije Lauderdale-ovu, a u razvijenoj
eposi Ure-ovu polemiku. Osim toga, A. Smith brka i diferenciranje instrumenata
— u čemu su sami delimični radnici manufakture bili vrlo aktivni — s pronalaskom
mašine. Ne manufakturni radnici, već naučnici, zanatlije, čak i seljaci (Brindley)
itd. igraju ulogu u pronalasku mašine.

1* mlin — 2* mlin — 3* tj. iz *Teorija o višku vrednosti*

koje su po prirodi sposobne samo za jednostranu posebnu funkciju. Sada ukupni radnik ima sve proizvodne osobine u jednakom stepenu virtuoznosti, a ujedno ih i najekonomičnije troši, jer sve svoje organe, koji su individualisani u posebnim radnicima ili radničkim grupama, upotrebljava isključivo na posebne njihove funkcije.⁴⁵ Jednostranost i čak nesavršenost delimičnog radnika pretvaraju se u njegovo savršenstvo kad je on deo ukupnog radnika.⁴⁶ Navika na jednu jednostranu funkciju pretvara ga u organ te funkcije koji deluje sa sigurnošću prirodnog organa, dok ga povezanost celokupnog mehanizma nagoni da radi tačno kao deo neke mašine.⁴⁷

Pošto su različne funkcije ukupnog radnika prostije ili složenije, niže ili više, to i njegovi organi, individualne radne snage, zahtevaju veoma različne stepene obrazovanja, usled čega su one veoma različne vrednosti. To znači da manufaktura razvija hijerarhiju radnih snaga, kojoj odgovara izvesna skala radničkih najamnina. Ako je, s jedne strane, individualni radnik prilagođen i doživotno vezan za neku jednostranu funkciju, onda se i različne operacije rada prilagođavaju hijerarhiji prirodnih i stečenih umešnosti.⁴⁸ Ali u svakom procesu proizvodnje ima izvesnih prostih radnji za koje je bez daljeg sposoban svaki čovek. Sada se i ove radnje izdvajaju iz svog labavog jedinstva s važnijim momentima delatnosti i okamenjuju se kao isključive funkcije.

⁴⁵ «Deleći izradu nekog predmeta na više različnih operacija, od kojih svaka zahteva veštinu i snagu različnog stepena, vlasnik manufakture može da nabavi tačno onu količinu snage i veštine koja odgovara svakoj operaciji. Ako bi naprotiv čitav posao imao da obavi jedan radnik, onda bi jedna ista individua morala imati dovoljno veštine za najfinije operacije i dovoljno snage za najnapornije.» (Ch. Babbage, *On the Economy of Machinery*, London 1832, gl. XVIII.)

⁴⁶ Na primer, jednostrana razvijenost mišića, iskrivljenost kostiju itd. *

⁴⁷ Na pitanje člana anketne komisije kako se među zaposlenim mladim radnicima održava marljivost, vrlo je tačno odgovorio g. W. Marshall, general manager^{1*} jedne manufakture stakla: «Svoj posao oni baš i ne mogu zanemarivati; čim jednom počnu, moraju i produžiti; oni su sasvim isto što i delovi mašine.» (CEC, IV Report, 1865, str. 247.)

⁴⁸ Veličajući krupnu industriju, dr Ure oštrije oseća obeležja svojstvena manufakturi od ranijih ekonomista, koji nisu bili kao on polemički zainteresovani, pa čak i od svojih savremenika, npr. Babbage-a, koji ga, doduše, nadmašuje kao matematičar i mehaničar, ali koji krupnu industriju ipak posmatra samo sa stanovišta manufakture. Ure primećuje: «Suštinu podele rada čini prilagođavanje radnika svakoj posebnoj operaciji.» S druge strane, on tu podelu označuje kao «prilagođavanje radova različnim individualnim sposobnostima», i naposljetku karakteriše čitav manufaktorni sistem kao «sistem stepenovanja rada prema rangu umešnosti», kao «podelu rada prema raznim stepenima umešnosti» itd. (Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 19 - 23. i dalje.)

^{1*} glavni upravitelj

Stoga, u svakom zanatu koji zahvati, manufaktura stvara klasu takozvanih nekvalifikovanih radnika, kakve je zanatska radinost strogo isključivala. Pošto je na račun čitave radne sposobnosti razvila do virtuoznosti skroz jednostranu specijalnost, manufaktura počinje da pravi specijalitet već i od pomanjkanja svake razvijenosti. Uz hijerarhijsku podelu na stupnjeve ide tada i prosta podela radnika na kvalifikovane i nekvalifikovane. Za ove poslednje potpuno otpadaju troškovi oko izučavanja, a za one prve, kad ih uporedimo sa zanatlijom, smanjuju se usled uprošćenja funkcije. U oba slučaja vrednost radne snage pada.⁴⁹ Izuzetaka ima ukoliko rastavljanje procesa rada rada nove opšte funkcije kakvih u zanatskoj radinosti nije bilo nikako ili bar ne u tom obimu. Relativno opadanje vrednosti radne snage koje potiče iz otpadanja ili opadanja troškova oko izučavanja, donosi samo sobom neposredno veće oplođavanje kapitala, jer sve ono što skraćuje vreme potrebno za reprodukciju radne snage proširuje oblast viška rada.

4. Podela rada u manufakturi i podela rada u društvu

Posmatrali smo isprva poreklo manufakture, onda njene proste elemente, delimičnog radnika i njegov alat, naposletku celokupni njen mehanizam. Sada ćemo ukratko dodirnuti odnos između manufakturne podele rada i društvene podele rada, koja čini opštu osnovu svake robne proizvodnje.

Imamo li u vidu jedino rad sam, onda razdvajanje društvene proizvodnje na velike njene rodove, kao poljoprivredu, industriju itd., možemo označiti kao opštu podelu rada, deljenje ovih rodova proizvodnje na vrste i podvrste kao posebnu podelu rada, a podelu rada u okviru jedne radionice kao pojedinačnu podelu rada.⁵⁰

⁴⁹ «Pošto je svakom zanatliji... bilo omogućeno da se vežbanjem usavrši u jednoj operaciji, postao je on i jevtiniji radnik.» (Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 19.)

⁵⁰ «Podela rada polazi od razdvajanja najrazličnijih profesija, a završava se takvom podelom kod koje se proizvodnja jednog artikla razdeljuje među više radnika, kao u manufakturi.» (Storch, *Cours d'Économie Politique*, parisko izdanje, knj. I, str. 173.) «U naroda koji su dostigli izvestan stupanj civilizacije nalazimo tri vrste podele rada: prva, koju nazivamo podelom rada uopšte, vodi podeli proizvođača na poljoprivrednike, industrijalce i trgovce; ona se tiče triju glavnih grana nacionalne radinosti; druga vrsta, koja bi se mogla nazvati posebnom podelom rada, jeste rastavljanje svakog roda proizvodnje na vrste...; treća vrsta, koju treba označiti kao podelu radnje ili podelu rada u pravom smislu, jeste ona koja se ustanovljava u okviru pojedinačnih zanata i profesija... a rasprostranjena je u većini manufaktura i radionica.» (Skarbek, *Théorie des richesses sociales*, Paris 1840, 2. izd., sv. I, str. 84, 85.)

Podela rada u okviru društva i odgovarajuće ograničavanje individua na posebne sfere zanimanja polazi u svome razvitku, kao god i podela rada u okviru manufakture, sa suprotnih polaznih tačaka. U okviru porodice^{50a}, a daljim razvitkom u okviru plemena, nastaje samonikla podela rada iz razlika u polu i uzrastu, dakle na čisto fiziološkoj osnovi, koja sa širenjem zajednice, s porastom stanovništva, a osobito usled sukoba među raznim plemenima i podjarmljivanja jednog plemena od strane drugog, uvećava svoj materijal. S druge strane, kao što sam ranije napomenuo^{1*}, razmena proizvoda pojavljuje se na onim tačkama gde razne porodice, plemena, zajednice dođu u dodir među sobom; jer se u prvim počecima kulture samostalno ne sučeljavaju privatna lica već porodice, plemena itd. Svaka zajednica nalazi u svojoj prirodnoj okolini drukčija sredstva za proizvodnju i drukčija sredstva za život. Zato se i razlikuju po načinu proizvodnje, po načinu života i proizvodima. Ova samonikla različnost jeste ono što pri dodiru među zajednicama izaziva razmenjivanje njihovih proizvoda, a time postepeno i pretvaranje tih proizvoda u robe. Razmena ne stvara različnost oblasti proizvodnje, već te različne oblasti dovodi u odnos i tako ih pretvara u više ili manje međusobno zavisne grane celokupne društvene proizvodnje. Tu društvena podela rada postaje putem razmene prvobitno različitih ali međusobno nezavisnih sfera proizvodnje. Tamo gde polaznu tačku čini fiziološka podela rada, posebni organi jedne neposredno povezane celine razlučuju se jedni od drugih, raspadaju se, a glavni podsticaj za ovaj proces raspadanja dolazi od robne razmene s tuđim zajednicama, i ti organi postaju samostalni sve do granice do koje postoji mogućnost da se razmenom proizvoda kao robâ održava jedinstvo svih različnih radova. U jednom pravcu ovo je gubljenje samostalnosti za one koji su je ranije imali, u drugom — sticanje samostalnosti za one koji je ranije ni u imali.

Svaka razvijena podela rada dobijena posredstvom robne razmene ima za osnovu razdvajanje grada i sela.⁵¹ Može se reći da se čitava ekonomska istorija društva svodi na kretanje ove suprotnosti, ali u nju ovde ipak nećemo dalje ulaziti.

^{50a} {Primedba uz treće izdanje. — Kasnije veoma temeljne studije o prvobitnom stanju ljudi dovele su pisca do rezultata da se prvobitno nije porodica razvila u pleme, već obrnuto — da je pleme prvobitni samonikli oblik udruživanja ljudi zasnovanog na krvnom srodstvu, tako da su se tek docnije, kad su se plemenske veze počele kidati, iz toga cepanja razvili toliki različiti oblici porodice. — F. E.}

⁵¹ Ovu je tačku najbolje obradio ser James Steuart. Koliko je danas malo poznato njegovo delo, koje je izišlo deset godina pre *Wealth of Nations*, vidi se između ostalog i iz toga što Malthusovi obožavaoci i ne znaju da je ovaj u prvom izdanju svoga spisa o zakonu stanovništva, ako ostavimo na stranu njegov čisto deklamatorski deo, pored popova Wallace-a i Townsenda, skoro jedino prepisao Steuarta.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 88.

Kao što materijalnu pretpostavku za podelu rada u manufakturi čini izvestan broj istovremeno uposlenih radnika, tako materijalnu pretpostavku za podelu rada u društvu čini broj stanovništva i njegova gustina, koji ovde dolaze na mesto zbijenosti radnika u istoj radionici.⁵² Ali ta gustina je nešto relativno. Zemlja koja je relativno retko naseljena, ali su joj saobraćajna sredstva razvijena, ima gušće stanovništvo nego gušće naseljena zemlja s nerazvijenim saobraćajnim sredstvima i u tom smislu su, npr., severne države Američke Unije gušće naseljene nego Indija.⁵³

Pošto robna proizvodnja i robni promet jesu opšta pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje, manufakturna podela rada zahteva da je podela rada u okviru društva već sazrela do izvesnog stepena razvitka. I obrnuto, manufakturna podela rada reakcijom razvija i umnožava društvenu podelu rada. Uporedo sa diferenciranjem instrumenata za rad ide i sve jače diferenciranje zanata koji te instrumente proizvode.⁵⁴ Zahvati li manufaktura neki zanat koji je dotle kao glavni ili kao sporedan bio vezan s drugim zanatima, a vršio ga je isti proizvođač, onda se ovi zanati odmah razdvajaju i postaju samostalni jedan prema drugom. Zahvati li manufaktura koji posebni stupanj proizvodnje neke robe, onda se razni stupnjevi njene proizvodnje pretvaraju u različite nezavisne zanate. Već smo bili nagovestili da tamo gde je izrađevina samo mehanički iz delimičnih proizvoda sastavljena celina, i sami delimični radovi mogu steći samostalnost posebnih zanata. Da bi se podela rada u okviru jedne manufakture izvela savršenije, cepa se jedna ista grana proizvodnje na razne, delom sasvim nove manufakture, prema tome kakva je razlika među njenim sirovinama ili među oblicima koje jedna ista sirovina može dobiti. Tako je već u prvoj polovini 18. veka samo u Francuskoj tkano preko 100 raznih vrsta svilenih tkanina, a u Avinjonu, npr., važio je zakon da se »svaki učenik može posvetiti samo jednoj vrsti fabrikacije i da ne sme jednovremeno izučavati izrađivanje više vrsta tkanina«. Teritorijalna podela rada, koja posebne grane proizvodnje progoni u posebne krajeve neke zemlje, dobija nov podstrek od manufakturnog načina rada, koji

⁵² »Postoji izvesna gustina stanovništva koja je pogodna kako za društveno saobraćanje, tako i za ono kombinovanje snaga kojim se uvećava proizvod rada.« (James Mill, *Elements of Political Economy*, London 1821, str. 50.) »Što više raste broj radnika to je veća i proizvodna snaga društva, srazmerno tome porastu, a pomnoženo dejstvom podele rada.« (Th. Hodgskin, *Popular Political Economy*, str. 120.)

⁵³ Usled velike tražnje pamuka, počev od 1861, proširena je u nekim inače gusto naseljenim srezovima Istočne Indije proizvodnja pamuka na račun proizvodnje pirinča. Zbog toga je u mnogim mestima nastala glad, jer se usled oskudice saobraćajnih sredstava, pa zbog toga i oskudice fizičkog jedinstva, manjak jednog sreza u pirinču nije dao izravnati dovozom iz drugih srezova.

⁵⁴ Tako je u Holandiji već u 17. veku fabrikacija tkačkih čunkova bila posebna industrijska grana.

iskorišćava ove osobenosti.⁵⁵ Proširenje svetskog tržišta i kolonijalni sistem, koji spadaju u krug opštih uslova za postojanje manufakture, pružaju manufakturnom periodu bogat materijal za podelu rada u društvu. Nije ovde mesto da dublje zalazimo u dokazivanje kako ona pored ekonomske zahvata i svaku drugu oblast društvenog života i svugde udara temelj onom izgrađivanju stručnosti, specijalnosti i rasparčavanju čoveka koje je još učitelju A. Smith-a, A. Fergusonu, izmamilo usklik: »Mi smo nacija helota i nema više slobodnih građana među nama.«⁵⁶

Ipak, uprkos mnogim analogijama i vezama između podele rada u društvu i podele rada u radionici, ove se dve podele rada razlikuju ne samo po stepenu već i u suštini. Analogija izgleda najneospornija kad između raznih poslovnih grana postoji intimna veza, npr. odgajivač stoke proizvodi sirove kože koje štavljlač prerađuje, a obučar od njih pravi obuču. Tu svako proizvodi postupno deo proizvoda, a poslednji njegov lik kombinovan je proizvod njihovih posebnih radova. Ovome treba dodati još i razne grane rada koje odgajivaču stoke, štavljlaču kože i obučaru pružaju sredstva za proizvodnju. Sad bi neko mogao sa A. Smith-om uobraziti da se ova društvena podela rada razlikuje od manufakturne samo subjektivno, naima za posmatrača koji u ovoj jednim pogledom može da obuhvati razne delimične radove zajedno, dok mu u onoj rasturenost tih radova po prostranim površinama i veliki broj ljudi zaposlenih u svakoj posebnoj grani smetaju da uoči jedinstvo.⁵⁷ Ali šta uspostavlja jedinstvo među nezavisnim radovima odgajivača stoke, štavioca i obučara? To što proizvodi svakoga od

⁵⁵ »Zar manufaktura vune u Engleskoj nije podvojena na razne delove ili grane koje su se odomaćile u određenim mestima, gde se jedino i poglavito proizvode vrste dotične grane: fine tkanine u Somersetsiru, grube u Jorkširu, dvostruke širine u Ekseteru, svila u Sedberiju, krep u Norviču, poluvunene materije u Kendalu, čebad u Hvitneju itd.« (Berkeley, *The Querist*, 1750, § 520.)

⁵⁶ A. Ferguson, *History of Civil Society*, Edinburgh 1767, deo IV, odeljak II, str. 285.

⁵⁷ U pravim manufakturama, veli on, podela rada izgleda veća, jer »oni što su zaposleni u svakoj pojedinoj grani rada mogu često biti na okupu u istoj radionici i svi biti obuhvaćeni jednim pogledom posmatrača. A, naprotiv, u onim velikim manufakturama (!) koje treba da zadovolje bitne potrebe velike mase stanovništva, svaka pojedina grana rada zapošljava toliki broj radnika da je nemoguće okupiti ih u istoj radioničkoj zgradi... Ta podela nije ni izdaleka ovako očigledna«. (A. Smith, *Wealth of Nations*, knj. I, gl. 1.) Čuveni stav u istoj glavi, koji počinje rečima: »Posmatrajte imovinu najprostijeg zanatlije ili nadničara u nekoj civilizovanoj i cvatućoj zemlji« itd., a onda dalje opisuje kako su nebrojeni i raznoliki zanati koji saraduju da bi se zadovoljile potrebe običnog radnika, skoro je od reči do reči kopiran iz primedaba koje je B. de Mandeville dao uz tekst svoga dela *Fable of the Bees, or Private Vices, Publick Benefits*. (Prvo izdanje bez primedaba 1705, s primedbama 1714.)

njih postoje kao robe. A šta pak karakteriše manufakturnu podelu rada? Da delimični radnik ne proizvodi robu.⁵⁸ Tek se zajednički proizvod delimičnih radnika pretvara u robu.^{58a} Do podele rada u društvu dolazi posredstvom kupovanja i prodavanja proizvoda raznih grana rada, a do jedinstva delimičnih radova u manufakturi prodajom različnih radnih snaga jednom istom kapitalisti koji ih upotrebljava kao kombinovanu radnu snagu. Manufakturna podela rada ima za pretpostavku koncentrisanje sredstava za proizvodnju u rukama jednog kapitaliste, a društvena podela rada rasparčanost sredstava za proizvodnju među mnoge međusobno nezavisne proizvođače roba. Dok u manufakturi gvozdeni zakon srazmernoga broja ili srazmernosti nameće određenim masama radnika određene funkcije, dotle slučaj i samovolja gospodare raspodelom proizvođača roba i njihovih sredstava za proizvodnju među različite grane društvenog rada. Istina, različite oblasti proizvodnje stalno teže da uspostave ravnotežu među sobom time što, s jedne strane, svaki proizvođač robe mora da proizvodi upotrebnu vrednost, dakle mora da zadovolji neku posebnu društvenu potrebu, ali je opseg tih potreba različit po kvantitetu i unutrašnja veza spaja različite mase potreba u prirodan sistem; s druge strane time što zakon vrednosti roba određuje koliko društvo može od svog ukupnog raspoloživog radnog vremena utrošiti na proizvodnju svake posebne robne vrste. Ali ova stalna težnja različnih oblasti proizvodnje da se uravnoteže dejstvuje samo kao reakcija na

⁵⁸ «Nema više ničega što bismo mogli označiti kao prirodnu najamninu za rad pojedinaca. Svaki radnik proizvodi samo deo od celine, a kako je svaki deo sam za sebe bez vrednosti i bez koristi, to nema ničega što bi radnik mogao prisvojiti i o čemu bi mogao reći: ovo je proizvod moga rada, ovo ću zadržati za sebe!» (*Labour defended against the Claims of Capital*, London 1825, str. 25.) Pisac ovog odličnog spisa jeste ranije navođeni Th. Hodgskin.

^{58a} Primedba uz drugo izdanje. — Ilustraciju ove razlike između društvene i manufakturne podele rada dobili su Jenkiji^{1*} na praktičan način. Jedan od novih poreza koji su izmišljeni u Vašingtonu za vreme građanskog rata bio je prizor od 6% na «sve industrijske proizvode». Pitanje: šta je industrijski proizvod? Odgovor zakonodavca: neka je stvar proizvedena «kad je napravljena» (when it is made), a napravljena je kad je gotova za prodaju. Evo sad jednog primera između mnogih: manufakture u Njujorku i Filadelfiji «pravile» su ranije kišobrane sa svim priborom. Ali pošto je kišobran mixtum compositum^{2*} sasvim različitih sastavnih delova, postaje ovi postepeno izradevinama poslovnih grana nezavisnih među sobom i vodenih na raznim mestima. Sad su njihovi delimični proizvodi ulazili kao samostalne robe u manufakturu kišobrana koja ih je još samo sastavljala u celinu. Takve artikle Jenkiji okrstiše «assembled articles» (sabrani artikli), a to su ime sasvim i zaslužili kao sabirališta poreze. Tako je kišobran «sabirao» prvo 6% prizreza na cenu svakog svog dela, a onda opet 6% na svoju ukupnu cenu.

^{1*} Amerikanci — ^{2*} mešavina

stalno narušavanje ove ravnoteže. Pravilo koje se pri podeli rada u radionici a priori^{1*} i planski sprovodi deluje pri podeli rada u društvu samo a posteriori^{2*} kao unutrašnja, nema prirodna nužnost koja se zapaža na promeni barometra tržišnih cena i koja savladuje haotičnu samovolju proizvođača roba. Manufakturna podela rada ima za pretpostavku bezuslovan autoritet kapitaliste nad ljudima koji čine proste udove ukupnog mehanizma koji njemu pripada; društvena podela rada stavlja jedne naspram drugih nezavisne proizvođače roba, koji ne priznaju nikakav drugi autoritet sem autoritet konkurencije, prisudu koju na njih vrši pritisak njihovih međusobnih interesa, kao što i u životinjskom carstvu bellum omnium contra omnes⁽¹¹⁶⁾ više ili manje održava uslove egzistencije svih vrsta. Zato ista buržoaska svest koja manufakturnu podelu rada, tj. doživotno prikivanje radnikovo za jednu parcijalnu radnju i bezuslovno potčinjavanje delimičnih radnika pod kapital, slavi kao organizaciju rada koja povećava njegovu proizvodnu snagu, isto tako punim glasom žigoše svaku svesnu društvenu kontrolu i regulisanje društvenog procesa proizvodnje kao zahvatanje u nepovrediva prava svojine, u slobodu i u samoopredeljivu »genijalnost« individualnog kapitaliste. Veoma je karakteristično da najgore što oduševljeni apologeti fabričkog sistema umeju da kažu protiv svake opšte organizacije društvenog rada jeste da bi se pod njim čitavo društvo pretvorilo u fabriku.

Dok se u društvu kapitalističkog načina proizvodnje anarhija društvene podele rada i despotizam manufakturne podele rada međusobno uslovljavaju, dotle, naprotiv, raniji društveni oblici, u kojima se specijaliziranje zanata razvilo spontano, zatim kristalizovalo i najzad uzakonilo, pružaju s jedne strane sliku planske i autoritativne organizacije društvenog rada, a s druge strane potpuno isključuju podelu rada u samoj radionici, ili je razvijaju samo u sićušnom razmeru, ili samo sporadično i slučajno.⁵⁹

One prastare, male indijske zajednice, npr., koje su jednim delom još u životu, počivaju na zajedničkoj svojini zemlje, na neposrednoj povezanosti poljoprivrede i zanata i na ustaljenoj podeli rada, koja pri zasnivanju novih zajednica služi kao dati plan i osnova. One čine celine koje proizvode sve što im je potrebno i čija se oblast proizvodnje kreće između sto do nekoliko hiljada eker. Glavna masa proizvoda zrađuje se za neposrednu vlastitu potrebu zajednice, a ne kao roba,

⁵⁹ »Može se čak postaviti kao opšte pravilo da što manje autoritet upravlja podelom rada u društvu, to je razvijenija podela rada u samoj radionici i to je više ovde potčinjena autoritetu jednog čoveka. Prema tome, autoritet u radionici i autoritet u društvu stoje jedan prema drugom, s obzirom na podelu rada, u obrnutoj srazmeri.« (Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, Paris 1847, str. 130, 131.^{3*})

usled čega je i sama proizvodnja nezavisna od one podele rada do koje robna razmena dovodi u indijskom društvu kao celini. Samo suvišak proizvoda pretvara se u robu, delimično opet tek u ruci države, kojoj od pamtiveka određena količina proizvoda pritiče kao naturalna renta. Razni krajevi Indije imaju razne oblike zajednice. U najprostijem obliku opština obrađuje zemlju zajednički i deli njene proizvode među svoje članove, dok se svaka porodica bavi i predenjem, tkanjem itd., kao uzgrednim kućnim zanatom. Pored ove jednoobrazno zaposlene mase nalazimo i »glavnog stanovnika«, sudiju, policajca i poreznika u jednom licu; knjigovođu koji vodi račun o zemljoradnji i katastruje i registruje sve što se na to odnosi; trećeg činovnika, koji goni zločince, štiti strane putnike i prati ih od sela do sela; graničara, koji čuva granice opštine prema susednim opštinama; nadzornika vodâ, koji iz zajedničkih vodnih rezervoara deli vodu za potrebe zemljoradnje; bramana, koji vrši verske funkcije; učitelja, koji opštinsku decu na pesku uči čitati i pisati; kalendarskog bramana, koji kao astrolog kazuje kad je vreme za setvu i žetvu i kad je rđav ili dobar čas za svaki poseban zemljoradnički posao; jednog kovača i jednog drvodelju, koji izrađuju i popravljaju sav zemljoradnički alat; lončara, koji pravi sve sudove za selo; berberina, čistača odela, kujundžiju, ponegde i pesnika, koji u nekim opštinama zamenjuje kujundžiju, a u nekim učitelja. Ovo tuce lica izdržava se o trošku cele opštine. Poraste li stanovništvo, onda se na neobrađenom zemljištu naseljava nova opština po obrascu stare. Mehanizam opštine pokazuje plansku podeću rada, ali je manufakturna podeća rada nemoguća, pošto se tržište za kovača, drvodelju itd. ne menja, i što u najboljem slučaju, prema veličini sela, umesto jednog kovača, lončara itd. budu njih dvojica ili trojica.⁶⁰ Zakon koji uređuje podeću rada u opštini deluje ovde nepobitnim autoritetom prirodnoga zakona, dok svaki posebni zanatlija, kao kovač itd., vrši na tradicionalan način, ali samostalno i ne priznajući nikakav autoritet u svojoj radionici, sve radnje koje spadaju u njegovu struku. Jednostavni proizvodni organizam ovih zajednica koje su dovoljne same sebi, koje se stalno reprodukuju u istom obliku i koje se, kad slučajno budu razorene, opet podižu na istom mestu i pod istim imenom⁶¹,

⁶⁰ Lieut. Col. Mark Wilks, *Historical Sketches of the South of India*, London 1810 - 1817, sv. I, str. 118 - 120. Dobar pregled raznih oblika indijske zajednice daje George Campbell: *Modern India*, London 1852.

⁶¹ »U ovim jednostavnim oblicima... živeli su domoroci od pamtiveka. Granice selâ samo su retko menjane; i mada su ratovi, glad i epidemije često oštećivali, pa čak i uništavali sela, ipak se ime njihovo, granice, interesi pa čak i porodice održavaju kroz vekove. Stanovnici ne vode brigu o propadanju i deobama kraljevstava; sve dok selo ostaje nepodeljeno, njima je svejedno kojoj će vlasti biti ustupljeno, ili kome će vladaru pripasti. Njihova unutrašnja privreda ne menja se.« (Th. Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of Java, *The History of Java*, London 1817, sv. II, str. 285.)

daje nam ključ za rešenje tajne nepromenljivosti azijskih društava, prema kojoj stalno raspadanje i ponovno obrazovanje azijskih država i neprekidno menjanje dinastija čine tako upadljivu suprotnost. Struktura osnovnih ekonomskih elemenata društva ostaje izvan dejstva političkih oluja.

Esnafski zakoni, kao što smo već napomenuli, ograničavajući do krajnosti broj kalfa koje je pojedini majstor smeo zapošljavati, sprečavali su ovoga da se pretvori u kapitalistu. Osim toga, on je mogao zapošljavati kalfe isključivo u zanatu u kome je sam bio majstor. Esnaf je surevnjivo odbijao svako mešanje trgovačkog kapitala u proizvodnju tog jedinog slobodnog oblika kapitala koji je imao prema sebi. Trgovac je mogao kupiti svaku robu, jedino ne rad kao robu. Trpeli su ga samo kao agenta zanatlijskih proizvoda. Kada bi spoljašnje okolnosti izazvale dalju podelu rada, postojeći esnafi cepali su se na podvrste, ili su se uz stare nadovezivali novi, ali koji nisu obuhvatali razne zanate u jednoj radionici. Zbog toga je esnafska organizacija isključivala manufakturnu podelu rada, pa ma koliko da je esnafsko izdvajanje, izolovanje i razvijanje zanata spadalo u uslove za materijalnu egzistenciju manufakturnog perioda. Uglavnom, radnik i njegova sredstva za proizvodnju ostadoše vezani jedan s drugim kao puž i njegova kućica, pa je tako nedostajala prva osnova za manufakturu: da sredstva za proizvodnju postanu, u obliku kapitala, nezavisna prema radniku.

Dok podela rada u društvu kao celini, poticala ili ne poticala iz robne razmene, pripada najrazličnijim društvenim ekonomskim formacijama, dotle je manufakturna podela rada sasvim specifična tvorina kapitalističkog načina proizvodnje.

5. Kapitalistički karakter manufakture

Veći broj radnika pod komandom jednog istog kapitala prirodna je polazna tačka kako kooperacije uopšte, tako i manufakture. Obratno, manufakturna podela rada čini da povećanje broja upotrebljenih radnika postane tehničkom nužnošću. Sad postojeća podela rada propisuje svakom pojedinom kapitalisti minimum radnika koji mora upotrebljavati. S druge strane, prednosti još veće podele rada imaju za uslov još veće povećavanje broja radnika, ali se ovo može izvesti još samo u mnogostrukoj srazmeri. Ali s promenljivim sastavnim delom kapitala mora da raste i postojani, dakle obim zajedničkih uslova za proizvodnju kao što su zgrade, peći itd., a naročito sirovine, i to mnogo brže no broj radnika. Masa sirovina koju data količina rada troši za dato vreme povećava se u istoj srazmeri kao i proizvodna snaga rada usled njegove podele. Da minimalni kapital u ruci pojedinačnih kapitalista mora bivati sve veći, ili da se društvena životna sredstva i sred-

stva za proizvodnju sve više moraju pretvarati u kapital, zakon je koji, dakle, proizlazi iz tehničkog karaktera manufakture.⁶²

Kao u prostoj kooperaciji, tako je i u manufakturi dejstvujeće radno telo oblik egzistencije kapitala. Društveni mehanizam proizvodnje, sastavljen iz mnogih individualnih delimičnih radnika, pripada kapitalisti. Zato se proizvodna snaga koja potiče iz kombinovanja radova javlja kao proizvodna snaga kapitala. Prava manufaktura ne samo da nekada samostalnog radnika podvrgava komandi i disciplini kapitala, već povrh toga stvara hijerarhijsku podelu među samim radnicima. Dok prosta kooperacija uglavnom ne menja način rada pojedinaca, manufaktura ga iz osnova revolucioniše i zaseca u sam koren individualne radne snage. Ona radnika pretvara u nakazu, podižući njegovu detaljnu umešnost kao u kakvoj toploj leji, dok mu zato uništava čitav svet proizvodnih nagona i sposobnosti, kao što u državama La Plate kolju celu životinju da bi joj uzeli samo kožu ili loj. Ne samo da se posebni delimični radovi razdeljuju među razne individue, nego se i sama individua deli i pretvara u automatski mehanizam kakvog delimičnog rada⁶³, te se tako ostvaruje otrcana bajka Menenija Agripe⁽¹¹⁷⁾ koja čoveka prikazuje kao puki delić vlastitog njegovog tela.⁶⁴ Dok u početku radnik prodaje kapitalu svoju radnu snagu jer mu nedostaju materijalna sredstva da proizvodi kakvu robu, sada i sama njegova individualna radna snaga otkazuje službu čim se ne proda kapitalu. Ona funkcioniše još jedino u nekoj celini koja postoji tek posle njene prodaje, u kapitalistovoj radionici. Manufakturni radnik, po svom prirodnom svojstvu onesposobljen da ista samostalno napravi, razvija proizvodnu delatnost još jedino kao pripadak kapitalistove radionice.⁶⁵

⁶² «Nije dovoljno da kapital» (trebalo bi reći životna sredstva i sredstva za proizvodnju), «potreban za razdeljivanje zanata već postoji u društvu. Pored toga potrebno je da ga ima akumulisanog u dovoljnim masama u rukama poduzetnika da bi ih on osposobio za rad u većem razmeru... Što podela biva veća, to stalno zapošljavanje istog broja radnika zahteva sve znatniji kapital u alatima, sirovinama, itd.» (Storch, *Cours d'Économie Politique*, parisko izdanje, knj. I, str. 250, 251.) «Koncentracija oruda za proizvodnju i podela rada isto su tako nerazdvojne jedna od druge kao što su na području politike nerazdvojne centralizacija javne vlasti i podela privatnih interesa.» (K. Marx, *Misère de la Philosophie*, str. 1341*.)

⁶³ Dugald Stewart naziva manufakturne radnike «živim automatima... koji se upotrebljavaju u delimičnim radovima». («Works», sv. III, *Lectures on Political Economy*, str. 318.)

⁶⁴ Kod koralu svaka je individua doista stomak čitave grupe. Ali ona joj hranu dovodi, a ne odvodi, kao rimske patricije.

⁶⁵ «Radnik koji vlada čitavim zanatom može ići svuda da radi svoj zanat i da nađe sebi izdržavanje; onaj drugi pak (manufakturni radnik) samo je pripadak,

1* Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

Kao što je izabranome narodu na čelu bilo pisano da je svojina Jehove, tako podela rada udara manufakturnom radniku žig koji ga označuje kao svojinu kapitala.

Znanje, rasuđivanje i volja koje samostalni seljak ili zanatlija razvija makar i u malenome razmeru, kao što i divljak svu ratničku veštinu izvodi kao lično lukavstvo, traže se sada još jedino za celinu radionice. Duhovne snage proizvodnje gomilaju se u većem razmeru na jednoj strani zato što se na mnogim stranama gube. Ono što delimični radnici gube, to se prema njima koncentriše u kapitalu.⁶⁶ Manufakturna podela rada urodila je time da su se duhovne snage procesa materijalne proizvodnje protivstavile radnicima kao tuđa svojina i kao sila koja nad njima gospodari. Ovaj proces odvajanja započinje u prostoju kooperaciji, gde kapitalista prema pojedinačnim radnicima predstavlja jedinstvo i volju društvenog radnog tela; razvija se dalje u manufakturi, koja radnika obogaljuje u delimičnog radnika, a završava se u krupnoj industriji, koja nauku odvaja od rada kao nezavisnu snagu proizvodnje i silom je stavlja u službu kapitala.⁶⁷

Ukupni radnik u manufakturi, a otud i kapital, može se obogatiti društvenom proizvodnom snagom samo pod uslovom da radnik osiromaši u individualnim proizvodnim snagama.

«Neznanje je mati industrije kao i sujeverja. Razmišljanje i uobrazilja podložni su grešenju, ali navika da se kreće noga ili ruka ne zavisi ni od jednoga ni od drugoga. Manufakture uspevaju, dakle, najviše tamo gde se traži najmanje razuma, tako da se radionica može smatrati za mašinu čiji su delovi ljudi.»⁶⁸

I doista su neke manufakture sredinom 18. veka rado upotrebljavale poluidiotu za izvesne proste operacije, ali koje su bile fabrička tajna.⁶⁹

«Duh velike većine ljudi», veli Adam Smith, «nužno se razvija iz njihovih svakodnevnih radnji i na tim radnjama. Čovek koji čitav svoj život troši na izvrši-

i ako ga razdvoje od njegove braće po radu, nije više ni upotrebljiv ni nezavisan, i zbog toga je primoran da se pokori svakom zakonu koji mu izvole propisati.» (Storch, *Cours d'Économie Politique*, St-Petersbourg 1815, sv. I, str. 204.)

⁶⁶ A. Ferguson, *History of Civil Society*, str. 281: «Onaj prvi dobio je ono što je drugi izgubio.»

⁶⁷ «Čovek od nauke i proizvodni radnik mnogo su se udaljili jedan od drugoga, i nauka, umesto da u ruci radnikovoj povećava njegovu sopstvenu proizvodnu snagu za njega samog, skoro se svugde postavlja protiv njega... Znanje postaje oruđem koje je kadro da se odvoji od rada i da mu se suprotstavi.» (W. Thompson, *An Inquiry into the Principles of the Distribution of Wealth*, London 1824, str. 274.)

⁶⁸ A. Ferguson, *History of Civil Society*, str. 280.

⁶⁹ J. D. Tuckett, *A History of the Past and Present State of the Labouring Population*, London 1846, sv. I, str. 148.

vanje malog broja prostih operacija... nema prilike da vežba svoj razum... On postaje toliko tup i nezalica koliko je to ljudskom stvorenju uopšte moguće.»

Pošto je opisao tupavost delimičnog radnika, A. Smith nastavlja:

«Naravno da jednoobraznost njegova života, u kome nema nikakve promene, upropašćuje i smelost njegova duha... Ona mu razorava čak i telesnu energiju i onesposobljava ga da svoju snagu upotrebljava sa zamahom i istrajnošću, osim u poslu na detalju na koji su ga namestili. Na taj način umešnost koju on ima u svom posebnom poslu izgleda da je stečena na račun njegovih intelektualnih, društvenih i vojničkih vrлина. Ali u svakom industrijskom i civilizovanom društvu radna sirotinja (the labouring poor), tj. velika masa naroda, nužno mora da zapadne u to stanje.»⁷⁰

Da bi se sprečilo potpuno degenerisanje narodnih masa do kojega podela rada dovodi, A. Smith preporučuje da država uvede obaveznu osnovnu nastavu, mada u opreznim, homeopatskim dozama. Njegov francuski prevodilac i komentator Garnier, koji se pod Napoléonovim Prvim Carstvom prirodno išćahurio u senatora, dosledan je u polemici protiv tog zahteva. Po njemu se obavezna nastava protivni osnovnim zakonima podele rada i njome bi se »osudio na propast čitav naš društveni sistem«.

«Kao i sve ostale podele rada», veli on, »tako i podela između ručnog i umnog rada⁷¹ postaje izrazitija i odlučnija ukoliko se društvo« (on pravilno upotrebljava ovaj izraz za kapital, zemljoposjed i njihovu državu) »više bogati. Kao i sve ostale podele rada, i ova je posledica prošlih napredaka i uzrok novim napredcima... Pa sme li vlada raditi protiv te podele rada i zadržavati je u njenom prirodnom toku? Sme li ona jedan deo državnih prihoda upotrebljavati na pokušaj da pobrka i izmeša dve klase rada koje teže da se podele i razdvoje?»⁷²

Izvesno duhovno i telesno kržljanje nerazdvojno je čak i od podele rada u društvu kao celini. Ali pošto manufakturni period sprovođi

⁷⁰ A. Smith, *Wealth of Nations*, knj. V, gl. I, čl. II.—Kao učenik A. Fergusona, koji je izložio štetne posledice podele rada, bio je A. Smith u ovoj tački potpuno načisto. U uvodu u svoje delo, gde ex professo^{1*} veliča podelu rada, on je samo uzgred pominje kao izvor društvenih nejednakosti. Tek u petoj knjizi o državnom dohotku reprodukuje on Fergusona. Ja sam u *Misère de la Philosophie* izneo koliko je potrebno o istorijskom odnosu između Fergusona, A. Smith-a, Lemonteya i Saya u njihovoj kritici podele rada, a tamo sam takođe prvi put prikazao manufakturnu podelu rada kao specifičan oblik kapitalističkog načina proizvodnje. (Str. 122. i dalje.)

⁷¹ Već u *History of Civil Society*, deo IV, od. I, str. 281, kaže Ferguson: »Čak i mišljenje može u ovom veku podele rada postati naročitim pozivom.«

⁷² G. Garnier, knjiga V njegovog prevoda [Smith-a], str. 4 - 5.

1* po dužnosti, zvanično

mnogo dalje ovo društveno cepanje grana rada, a s druge strane tek svojom svojstvenom podelom pogada individuu u samom njenom životnom korenu, to on prvi i daje materijal i podstrek industrijskoj patologiji.⁷³

•Podrazdeliti čoveka znači izvršiti nad njim smrtnu kaznu ako je zaslužuje, a podmuklo ga ubiti ako ne zaslužuje. Podrazdeliti rad jeste mučko ubijanje naroda.⁷⁴

Kooperacija na osnovici podele rada, ili manufaktura, u svome je početku spontana tvorevina. Čim se njeno postojanje u izvesnoj meri učvrsti i rasprostrani, postaje ona svesnim, planskim i sistematskim oblikom kapitalističkog načina proizvodnje. Istorija prave manufakture pokazuje kako njoj svojstvena podela rada dobija odgovarajuće oblike, isprva na osnovu iskustva, u neku ruku iza leđa učesnika, a kako zatim, kao i esnafsko zanatstvo, teži da zadrži kao tradiciju jednom nađeni oblik, a u pojedinim ga slučajevima vekovima i zadržava. Promeni li se taj oblik, onda to uvek, osim u sporednim stvarima, biva samo kao posledica kakve revolucije u oruđima za rad. Moderna manufaktura—ne govorim ovde o krupnoj industriji na mašinskoj osnovi—nalazi u velikim gradovima, u kojima nastaje, svoje disiecta membra poetae⁽⁴⁹⁾ već gotove, mada rasturene, i ima samo da ih prikupi kao, npr., manufaktura odela; ili je pak princip podele rada jasan kao na dlanu kada se razne radnje zanatlijske proizvodnje (npr. u knjigovezačkom zanatu) prosto povere isključivo specijalizovanim radnicima. Ne treba ni nedelja dana iskustva da se u takvim slučajevima iznađe koliko je ruku potrebno za svaku funkciju.⁷⁵

⁷³ Ramazzini, profesor praktične medicine u Padovi, objavio je 1713. svoje delo *De morbis artificum*, prevedeno 1777. na francuski, nanovo štampano 1841. u *«Encyclopédie des Sciences Médicales. 7me Division: Auteurs Classiques»*. Naravno da je period krupne industrije jako proširio njegov katalog radničkih bolesti. Vidi, između ostalog: *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général, et dans la ville de Lyon en particulier*. Par le Dr. A. L. Fonteret, Paris 1858, i [R. H. Rohatshch,] *Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind*, 6 Bände, Ulm 1840. Godine 1854. obrazovala je Society of Arts⁽¹¹⁸⁾ komisiju za ispitivanje industrijske patologije. Lista dokumenata koje je ova komisija prikupila nalazi se u katalogu *«Twickenham Economic Museum»*-a. Vrlo su važni zvanični *«Reports on Public Health»*. Vidi i: Eduard Reich, M. D., *Ueber die Entartung des Menschen*, Erlangen 1868.

⁷⁴ *«To subdivide a man is to execute him, if he deserves the sentence, to assassinate him, if he does not... the subdivision of labour is the assassination of a people.»* (D. Urquhart, *Familiar Words*, London 1855, str. 119.)—Hegel je o podeli rada imao veoma jeretičke poglede. *«Pod obrazovanim ljudima mogu se u prvom redu razumeti oni koji su kadri uraditi sve što drugi čine»*, veli on u *Filozofiji prava.*⁽¹¹⁹⁾

⁷⁵ Dobročudna vera u pronalazački genije koji pojedini kapitalista a priori

Raščlanjavajući zanatlijsku delatnost, specifikujući oruđa za rad, stvarajući delimične radnike, grupišući i kombinujući ih u jedan jedinstveni mehanizam, manufakturna podela rada stvara kvalitativnu razdeljenost i kvantitativnu srazmernost društvenog procesa proizvodnje, dakle određenu organizaciju društvenog rada, a sa tim ujedno razvija novu, društvenu proizvodnu snagu rada. Kao specifičan kapitalistički oblik društvenog procesa proizvodnje—a na temeljima koje je zatekla nije se ni mogla razviti osim u kapitalističkom obliku—ona je samo naročit metod da se proizvodi relativni višak vrednosti ili da se na račun radnika povećava samooplođivanje kapitala—ono što nazivaju društvenim bogatstvom, »Wealth of Nations« itd. Ona ne samo da razvija proizvodnu snagu rada za kapitalistu umesto za radnika, nego to postiže pretvarajući individualnog radnika u bogalja. Ona stvara nove uslove za vladavinu kapitala nad radom. Ako se ona, usled toga, s jedne strane pokazuje kao istorijski napredak i nužan momenat razvitka u procesu ekonomskog izgrađivanja društva, s druge strane pokazuje se kao sredstvo za civilizovanu i rafiniranu eksploataciju.

Politička ekonomija, koja se kao samostalna nauka pojavljuje tek u manufakturnom periodu, posmatra društvenu podelu rada uopšte samo sa stanovišta manufakturne podele rada⁷⁶, kao sredstvo da se istom količinom rada proizvede više robe, da se time pojedini roba i ubrza proces akumulacije kapitala. U najoštrijoj suprotnosti prema ovom naglašavanju kvantiteta i razmenske vrednosti, pisci klasičnog starog veka drže se isključivo kvaliteta i upotrebne vrednosti.⁷⁷ Zbog razdvajanja grana društvene proizvodnje, roba se izrađuje

unos u podelu rada, nalazi se još jedino u nemačkih profesora, kao, npr., u g. Roschera, koji kapitalisti, iz čije jupiterovske glave izlazi gotova podela rada, iz zahvalnosti posvećuje »razne najamnine«. Veća ili manja primena podele rada zavisi od dubine kese, a ne od veličine genija.

⁷⁶ Kapitalistički karakter manufakturne podele rada utvrdili su bolje od Smith-a stariji pisci, kao Petty, anonimni autor dela *Advantages of the East-India Trade* i drugi.

⁷⁷ Izuzetak među modernima čini nekoliko pisaca 18. veka, koji u pogledu podele rada skoro jedino ponavljaju stare pisce; takvi su Beccaria i James Harris. Prvi kaže: »Vlastito iskustvo pokazuje svakome da onaj koji svoju umešnost i svoj razum upravlja stalno na istu vrstu radova i proizvoda, proizvodi lakše, obilnije i bolje nego kad bi svaki sam proizvodio sve što mu treba... Na taj se način ljudi dele na različne klase i pozive, kako na korist celine, tako i na korist pojedinaca.« (Cesare Beccaria, *Elementi di Economia Pubblica*, izd. Custodi, »Parte Moderna«, sv. XI, str. 28.) James Harris, docnije ertl od Mamzberija, čuven po svojim »Diaries«^{1*} o svome poslanikovanju u Petrogradu, sâm kaže u jednoj primedbi uz svoj *Dialogue concerning Happiness*, London 1741, docnije ponovo štampano u *Three Treatises etc.*, 3. izd., London 1772^[120]: »Svi dokazi« (koji polaze od »podele

1* »Dnevnica«

bolje, različni nagoni i talenti ljudi biraju sebi odgovarajuće sfere delatnosti⁷⁸, a bez ograničenja se ni u čemu ne da uraditi ništa značajno.⁷⁹ Podela rada poboljšava, dakle, proizvod i proizvođača. Ako klasični pisci kojom prilikom i pomenu porast mase proizvoda, čine to jedino s obzirom na veće obilje upotrebne vrednosti. Nijedna se reč ne posvećuje razmenskoj vrednosti, pojevtinjavanju robe. Ovo stanovište upotrebne vrednosti gospodari kako u Platona⁸⁰, koji podelu rada

profesija) «za to da je društvo nešto prirodno, uzeti su iz druge knjige Platonove *Države*.»

⁷⁸ Tako u *Odiseji*, pevanje 14, stih 228: «Jer ovome se sviđa ovaj, onome onaj rad...», i Arhiloh u Sekstusa Empirika: «Svako razgaljuje svoje srce na drugom poslu.»^[121]

⁷⁹ «Πολλ' ἤπιστατο ἔργα, κακῶς δ' ἤπιστατο πάντα!.* — Kao proizvođač robā Atinjanin se osećao iznad Spartanca, jer je ovaj u radu mogao raspolagati ljudima, ali ne i novcem, kao što prema Tukididu Perikle govori Atinjani podbadajući ih na peloponeski rat: «Oni koji proizvode za vlastitu upotrebu pripravniji su voditi rat svojim telima negoli novcem.» (Tukidid, *Istorija peloponeskog rata*, knj. I, odeljak 141.) Ipak je njihov ideal, čak i u materijalnoj proizvodnji, ostala αὐταρξεία^{2*}, suprotna podeli rada, «jer ova obezbeđuje blagostanje, ali ona i nezavisnost.» Uz to, treba imati na umu da ni u vreme sloma tridesetorice tirana^[122] nije bilo još ni 5000 Atinjana bez zemljišnog poseda.

⁸⁰ Podelu rada u okviru zajednice Platon izvodi iz mnogostranosti potreba i jednostranosti sposobnosti u individua. Glavno mu je stanovište da se radnik mora upravljati prema poslu, a ne posao prema radniku, što je neizbežno ako se jednovremeno zanima s više veština, ako mu, dakle, ova ili ona bude sporedna. «Posao ne čeka na dokolicu onoga koji treba da ga uradi, naprotiv, radnik je dužan da prione na rad, ali ne lakomisleno. — To je nužno. — Sve će se, dakle, proizvoditi obilnije, lepše i s manje muke ako svaki radi samo jedno, shodno svome daru i u pravi čas, neometan drugim poslovima.» (*De Republica*, knj. I, gl. 12, izd. Baiter, Orelli i dr.) Slično u Tukidida, *Istorija peloponeskog rata*, knj. I, odeljak 142: «Pomorstvo je veština kao i svaka druga, i ne može se njime zanimati uzgredno, već se, naprotiv, pored njega ne sme imati uzgredno zanimanje.» Ako posao, veli Platon, mora čekati na radnika, onda se često propušta kritični čas proizvodnje i izrađevina propada, ἔργου καιρὸν διόλλυται.^{3*} Istu Platonovu ideju nalazimo ponovo u protestu engleskih vlasnika beljara protiv odredbe fabričkog zakona koja je ustanovila određeni čas za jelo za sve radnike. Njihov se posao, vele gospoda, ne može upravljati prema radnicima, jer se «od raznih radova: prljenja, pranja, beljenja, valjanja, presovanja i bojadisanja ne može u jedan određen momenat nijedan prekinuti bez opasnosti da nastane šteta... Prinudno uvođenje istog časa za jelo za sve radnike može skupocena dobra eventualno izložiti opasnosti usled nezavršene obrade». Le platonisme où va-t-il se nicher!^{4*}

1* *U mnogim se poslovima razumevao, ali ih je sve znao loše — 2* autarkija — 3* propada pravo vreme za rad — 4* Kuda se sve platonizam ne uvlači!

smatra temeljem društvene podele na staleže, tako i u Ksenofona⁸¹, kojega njegov karakteristično građanski instinkt već približuje podeli rada u okviru radionice. Platonova republika¹²³¹, ukoliko se u njoj podela rada razvija kao princip državnog ustrojstva, samo je atinjansko idealiziranje egipćanskog kastinstva, kao što Egipat i drugim njegovim savremenima služi kao uzor industrijske zemlje, npr. Izokratu⁸², a taj značaj zadržava čak i za Grke iz vremena Rimskog Carstva.⁸³

Za vreme pravog manufakturnog perioda, tj. perioda u kome je manufaktura vladajući oblik kapitalističkog načina proizvodnje, potpuno izvođenje vlastitih njenih težnji nailazi na mnogostruke prepreke. Mada ona, kao što smo videli, stvara pored hijerarhijske podele radnika i prostu deobu na kvalifikovane i nekvalifikovane radnike, broj ovih poslednjih ostaje vrlo ograničen usled pretežnog uticaja onih prvih. Mada ona posebne radnje prilagođava različnim stupnjevima zrelosti, snage i razvijenosti svojih živih radnih organa, usled čega podstiče na proizvodno eksploataisanje žena i dece, navike i otpor muških radnika obično osujećuju ovu težnju. Mada raspadanje zanatlijske delatnosti snižava troškove oko obrazovanja, a otud i vrednost radnika, ipak je za teži delimičan rad potrebno duže učenje, a i tamo gde je izlišno, radnici ga surevnjivo održavaju. Tako vidimo da su u Engle-

⁸¹ Ksenofon pripoveda da nije samo velika čast jesti za trpezom persijskog kralja, nego su ta jela i mnogo ukusnija od drugih. *A to nije nikakvo čudo, jer kao god što su u velikim gradovima ostale veštine osobito usavršene, tako se i kraljevska jela sasvim naročito spremaju. U malim gradovima isti čovek pravi krevet, vrata, plug i sto; često zida i kuće, povrh toga, a zadovoljan je ako i tako nađe dovoljno mušterija da se može izdržavati. Prosto je nemoguće da čovek s tolikim zanimanjima sve radi dobro. Ali u velikim gradovima, u kojima svaki pojedinac nalazi mnogo kupaca, dovoljan je i jedan zanat da čoveka ishrani. Da, često nije za to potreban ni čitav zanat, već jedan pravi mušku, a drugi žensku obuću; ovde ili onde živi poneko samo od šivenja, drugi od krojenja obuće; jedan samo kroji haljine, drugi samo sastavlja isečke. Zato je nužno da izvršilac najprostijeg posla bezuslovno najbolje uradi taj posao. Isto je tako i sa veštinom kuvanja.* (Xenophon, *Cyropaedia*, 1. VIII, gl. 2.) Ovde se uzima u obzir isključivo dobra kakvoća upotrebnih vrednosti kao svrha, iako Ksenofon već zna da razmer podele rada zavisi od obima tržišta.

⁸² *On* (Buziris) *podeli sve na posebne kaste... Zapovedi da uvek isti ljudi rade iste poslove, jer znadijaše da oni koji menjaju svoja zanimanja ne postaju temeljiti ni u jednom poslu; oni pak koji se stalno drže istih zanimanja dovode svako do savršenstva. Pa doista ćemo i naći da su oni u pogledu umetnosti i zanata nadmašili svoje takmace daleko više nego što obično majstor nadmašuje šepRTLju, a u pogledu poretka kojim održavaju kraljevsku vlast i ostalo državno uređenje tako su odlični da su i najslavniji filozofi koji su o tome govorili uzdizali egipćansko državno uređenje iznad ostalih.* (Izokrat, *Buziris*, gl. 8.)

⁸³ Upor.: Diodor von Sicilien, *Historische Bibliothek*, knj. I.

skoj laws of apprenticeship^{1*} sa sedam godina učenja bili u punoj snazi sve do kraja manufakturnog perioda, i tek ih je krupna industrija uništila. Pošto zanatlijska veština ostaje temeljem manufakture i pošto celokupni mehanizam koji u njoj funkcioniše nema objektivnog kostura koji bi bio nezavisan od samih radnika, kapital se stalno nalazi u borbi s neposlušnošću radnika.

«Slabost čovekove prirode», uzvikuje prijatelj Ure, «tako je velika da je radnik utoliko samovoljniji i nepristupačniji ukoliko je veštiji, i zbog toga svojim jogunsvtom nanosi teške štete ukupnom mehanizmu.»⁸⁴

Zbog toga se kroz čitav manufakturni period čuju žalbe na nedostatak discipline kod radnika.⁸⁵ Čak i da nemamo svedočanstava pisaca iz istog vremena, same jednostavne činjenice da od 16. veka pa do epohe krupne industrije kapitalu ne polazi za rukom da se dočepa čitavog raspoloživog radnog vremena manufakturnih radnika i da su manufakture kratkovečne, te useljavanjem i iseljavanjem radnika napuštaju svoje sedište u jednoj zemlji, pa se sele u neku drugu zemlju, govorele bi za čitave biblioteke. «Ovako ili onako, red se mora zavesti!» uzvikuje 1770. više puta navedeni autor *Essay on Trade and Commerce*. «Red! čuje se 66 godina kasnije iz usta dr Andrew-a Ure-a; u manufakturi koja počiva na »skolastičkoj dogmi podele rada« nije bilo »reda«, i »Arkwright stvori red«.

U isto vreme, manufaktura nije bila kadra niti da zahvati društvenu proizvodnju u čitavom njenom obimu, niti da je iz temelja prevrne. Kao ekonomsko umetničko delo, ona je bila vrhunac na širokom temelju gradskog zanatstva i seljačke kućne radinosti. Vlastita njena uska tehnička osnova dospela je na izvesnom stupnju razvitka u protivrečnost s potrebama proizvodnje koje je sama stvorila.

Jedna od najsavršenijih njenih tvorevina bila je radionica za proizvodnju samih oruda za rad, a osobito komplikovanih mehaničkih aparata, koji su već bili u upotrebi.

«Takva je radionica», veli Ure, «spružala sliku podele rada u raznim njenim stupnjevima. Svrdao, dleto, strugarska tezgа imali su svaki svog radnika i ovi su bili hijerarhijski raspoređeni prema stepenu njihove umešnosti.»¹²⁴

Ovaj proizvod manufakturne podele rada proizveo je sa svoje strane — mašine. One ukidaju zanatlijsku delatnost kao princip koji reguliše društvenu proizvodnju. Tako je, s jedne strane, uklonjena tehnička osnova doživotnog prikivanja radnika za jednu delimičnu funkciju, a s druge strane, ruše se granice koje je isti princip još nametao vladavini kapitala.

⁸⁴ *Philosophy of Manufactures*, str. 20.

⁸⁵ Što je rečeno u tekstu važi za Englesku više nego za Francusku, a za Francusku više nego za Holandiju.

^{1*} zakoni o šegrtima

GLAVA TRINAESTA

Mašine i krupna industrija

I. Razvitak mašina

U svojim *Načelima političke ekonomije* veli John Stuart Mill:

«Pitanje je jesu li svi dosad učinjeni mehanički pronalasci olakšali svakidašnji trud ijednog ljudskog stvora.»⁸⁶

Ali ovo nikako i nije svrha mašina u kapitalističkoj primeni. Kao svakom drugom razvitku proizvodne snage rada, tako je i njima zadatak da robu čine jevtinijom i da skraćuju deo radnog dana potreban samom radniku, da bi se produžio onaj drugi deo njegovog radnog dana koji on besplatno daje kapitalisti. One su sredstvo za proizvodnju viška vrednosti.

Revolucionisanje načina proizvodnje polazi u manufakturi od radne snage, u krupnoj industriji od sredstva za rad. Prvo, dakle, treba da ispitamo kojim se putem sredstvo za rad pretvara od alata u mašinu, ili čime se mašina razlikuje od zanatlijin alata. Ovde se radi samo o krupnim, opštim karakternim crtama; jer ni epohe društvene istorije, ni epohe Zemljine istorije ne možemo odeliti apstraktnim oštrim graničnim linijama.

Matematičari i oni koji se bave mehanikom — a to ponavljaju ovde-onda i engleski ekonomisti — proglašuju alat za prostu mašinu, a mašinu za složen alat. Oni tu ne vide neku bitnu razliku, te čak i proste mehaničke snage, kao polugu, kosu ravan, zavrtnaj, klin itd. nazivaju mašinama.⁸⁷ Doista, svaka mašina sastoji se iz tih jednostavnih

⁸⁶ «It is questionable, if all the mechanical inventions yet made have lightened the day's toil of any human being.» Trebalo je da Mill kaže «of any human being not fed by other people's labour»^{1*}, jer je mašinerija neosporno mnogo povećala broj otmenih besposličara.

⁸⁷ Vidi, npr., Hutton, *Course of Mathematics*.

1* «ijednog ljudskog stvora koji ne živi od rada drugih»

snaga, ma kako bile prerušene ili kombinovane. Ali sa ekonomskog stanovišta ovo tumačenje ne vredi ništa jer mu nedostaje istorijski element. Drugi, opet, traže razliku između alata i mašine u tome što je kod alata pokretačka snaga čovek, a kod mašine neka prirodna snaga različna od ljudske, životinja, voda, vetar itd.⁸⁸ Po ovome bi plug s volovskom zapregom, koji pripada najrazličnijim epohama proizvodnje, bio mašina, dok bi Claussenov »circular loom«^{1*}, koji, pokretan rukom jednog jedinog radnika, pravi 96 000 petlji na minut, bio samo alat. I ne samo to, nego bi isti razboj bio alat ako bi se pokretao rukom, a mašina ako bi ga pokretala para. Pošto je upotreba životinjske snage jedan od najstarijih pronalazaka čovečanstva, to bi u stvari značilo da je mašinska proizvodnja starija od zanatske. Kad je John Wyatt 1735. oglasio svoju mašinu predilicu, a s njom navestio industrijsku revoluciju 18. stoleća, nije ni jednom reči pomenuo da mašinu neće okretati čovek nego magarac, pa ipak je ta uloga pripala magarcu. Wyattov je program bio: mašina »da bi se prelo bez prstiju«.⁸⁹

Svaka razvijena mašinerija sastoji se iz tri bitno različita dela: iz pogonske mašine, transmissionog mehanizma i mašine alatlijeke, ili

⁸⁸ »Sa ovog stanovišta ipak je moguće povući oštru granicu između alata i mašine: ašov, čekić, dleto itd., poluge i zavrtnjevi, koje, ma kako inače bili savršeni, čovek pokreće svojom snagom... sve to spada u pojam alata; dok plug, pokretan životinjskom snagom, vetrenjače i druge mlinove treba uvrstiti u mašine.« (Wilhelm Schulz, *Die Bewegung der Produktion*, Zürich 1843, str. 38.) Ovaj spis je u mnogom pogledu vredan hvale.

⁸⁹ Još pre njega upotrebljavane su mašine za grubo pređenje, istina vrlo nesavršene, verovatno najpre u Italiji. Kritička istorija tehnologije svakako bi dokazala kako malo ma koji pronalazak 18. veka pripada pojedincima. Dosad takvog dela još nema. Darwin je privukao pažnju na istoriju prirodne tehnologije, tj. na stvaranje biljnih i životinjskih organa kao istrumenata za proizvodnju u životu bilja i životinja. Zar istorija stvaranja proizvodnih organa društvenog čoveka, koji čine materijalnu osnovicu svake pojedine društvene organizacije, ne zaslužuje jednaku pažnju? I zar ne bi ovu istoriju bilo lakše napisati, jer, kako Vico kaže, istorija ljudi razlikuje se od istorije prirode po tome što smo onu pravili mi, a ovu nismo? Tehnologija otkriva aktivni stav čovekov prema prirodi, neposredni proces proizvodnje njegova života, a s time i društvene prilike u kojima živi i duhovne predstave koje iz njih izviru. Čak je i svaka istorija religije nekritička ako ne uzima u obzir ovu materijalnu osnovicu. Doista je mnogo lakše putem analize naći zemaljsku jezgru religioznih himera nego obrnuto iz datih određenih stvarnih životnih prilika izvesti njihove verske idealizovane oblike. A ovaj poslednji metod je jedino materijalistički i stoga naučni metod. Nedostaci apstraktnog prirodnonaučnog materijalizma, koji isključuje istorijski proces, opažaju se već na apstraktnim i ideološkim predstavama njegovih predstavnika čim se usude da izidu izvan svoje struke.

radne mašine. Pogonska mašina deluje kao pogonska snaga čitavog mehanizma. Ona sama proizvodi svoju pogonsku snagu, kao parna mašina, kalorična mašina¹²⁵, elektromagnetska mašina itd., ili dobija podstrek od koje već gotove prirodne sile izvan nje, kao vodeno kolo od vodopada, krilo vetrenjače od vetra itd. Transmisioni mehanizam, koji sačinjavaju zamajni točkovi, pogonsko vreteno, zupčanici, vitla, poluge, konopci, remenje, svakovrsne spojnice i prenosnice, reguliše kretanje, a gde je potrebno, menja oblik kretanja, recimo iz vertikalnog u kružno, raspodeljuje ga i prenosi na radne mašine. Oba ova dela mehanizma služe jedino tome da prenose kretanje na mašinu alatljiku, koja onda dohvata predmet rada i celishodno ga menja. Industrijska revolucija 18. stoleća polazi od ovog dela mašinerije, od mašine alatljike. A ona je i sad još svakim danom ponovo polazna tačka kad god zanatlijski ili manufakturni rad prelazi u mašinski.

Pogledamo li sad izbliže mašinu alatljiku, ili pravu radnu mašinu, vidimo uglavnom, mada često u mnogo izmenjenom obliku, opet aparate i alate kojima radi zanatlijski ili manufakturni radnik, samo što to više nisu alati čovekovi, već alati jednog mehanizma, ili mehanički alati. U nekim slučajevima čitava je mašina samo više ili manje izmenjeno mehaničko izdanje starog zanatlijskog oruđa, kao što je slučaj s mehaničkim razbojem⁹⁰; u drugim slučajevima, alati uglavljani na telu radne mašine jesu naši stari poznanici, kao vreteno na mašini predilici, igle na pletačoj mašini, testere na strugarskoj mašini, noževi na mašini za seckanje itd. Čak se i samim svojim postankom ovi alati razlikuju od samog tela radne mašine. Naime, oni se još uvek većinom proizvode u zanatskoj ili manufakturnoj radionici i tek se docnije uglavljaju na telo mašine radilice proizvedeno pomoću mašina.⁹¹ Mašina alatljika jeste, dakle, mehanizam koji, primivši potrebno kretanje, izvršuje svojim alatima iste operacije koje je ranije vršio radnik sličnim alatima. Da li sad pogonska snaga dolazi od čoveka ili od neke druge mašine, ne menja ništa u suštini stvari. Čim pravi alat pređe od čoveka na mehanizam, mašina dolazi na mesto alata samog. Razlika je odmah očigledna, čak kad sam čovek još ostaje prvi motor. Broj oruđa za rad kojima on može jednovremeno raditi ograničen je brojem njegovih prirodnih oruđa za proizvodnju, njegovih sopstvenih telesnih organa. U Nemačkoj su se isprva činili pokušaji da jedan prelac okreće dva kolovrata, htelo se, dakle, da istovremeno radi obema nogama i rukama. To je bilo previše naporno. Kasnije

⁹⁰ Naročito se u prvobitnom obliku mehaničkog razboja na prvi pogled može prepoznati stari razboj. U svom modernom obliku on je već bitno izmenjen.

⁹¹ Otprilike tek posle 1850. počinje se u Engleskoj izrađivati sve veći deo alata mašina radilica mašinskim putem, mada ih ne izrađuju isti fabrikanti koji prave same mašine. Takve mašine za izradu mehaničkih alata jesu, npr.: automatska mašina za pravljenje kalemovea, mašina za pravljenje grebenova, mašina za kovanje mule-vretena i throstle-vretena itd.

iznađoše kolovrat s dva vretena, ali su prelcii-virtuozi, kadri da istovremeno predu dve žice, bili gotovo tako retki kao ljudi sa dve glave. Naprotiv, »Jenny«^[126] od samog početka prede s 12 do 18 vretena, pletača mašina plete s mnogo hiljada igala najedanput itd. Broj alatki kojima mašina alatlika jednovremeno radi unapred je oslobođen organske granice koja skučava radnikov ručni alat.

Kod mnogih ručnih alata razlika između čoveka kao čisto pokretačke snage i kao radnika koji izvodi sam rad dobija punu oštrinu. Na primer, kod kolovrata noga radi samo kao pokretačka snaga, dok ruka koja radi na vretenu izvlači i uvrće žicu, izvršuje stvarnu operaciju pređenja. Industrijska revolucija zahvata najpre baš ovaj drugi deo zanatskog oruda, ostavljajući čoveku u prvi mah, pored novoga rada koji se sastoji u tome da pažljivo motri na mašinu i da svojom rukom ispravlja njene greške, jedino još čisto mehaničku ulogu pogonske snage. A naprotiv, alati na koje čovek od početka deluje jedino kao prosta pogonska snaga, kao, npr., okrećući ručicu kakvog mlina⁹², crpući pumpom, dižući i spuštajući ručice kakvog meha, tucajući u avanu itd., prvi su izazvali primenu životinja, vode i vetra⁹³ kao pogonskih snaga. Ovi se pretvaraju u mašine delom u manufakturnom periodu, a pojedinačno već davno pre njega, ali ne revolucionišu način proizvodnje. Da su oni mašine već i u svom zanatskom obliku, pokazuje se u periodu krupne industrije. Tako su pumpe, kojima su Holandani 1836/37. ispumpali Harlemsko jezero, bile konstruisane po principu običnih pumpi, samo što su njihove klipove terale džinovske parne mašine mesto ljudskih ruku. Još se ponegde u Engleskoj događa da se prosti i veoma nesavršeni kovačev meh pretvori u mehaničku vazdušnu pumpu jednostavnim spajanjem njegove ručice s parnom mašinom. Sama parna mašina, kakva je pronađena krajem 17. stoleća, za vreme manufakturnog perioda i kakva je ostajala sve do osamdesetih godina 18. stoleća⁹⁴, nije izazvala industrijsku revoluciju. A baš

⁹² Mojsije iz Misira kaže: »Nemoj zavezati usta volu kad vrše.«^[127] Naprotiv, hrišćansko-germanski čovekoljupci stavljali su kmetu, kad su ga upotrebljavali kao pogonsku snagu pri mlevenju, veliki kolut oko vrata da ne bi mogao uzimati brašno u usta.

⁹³ Na upotrebljavanje vetra kao pogonske snage bili su Holandani prinuđeni delom usled nemanja prirodnih vodopada, delom radi borbe protiv suvišne vode. Samu vetrenjaču primili su iz Nemačke, gde je taj izum izazvao ljutu borbu između plemstva, sveštenstva i cara oko toga kome od njih »pripada« vetar. Vazduh podjarmljuje, govorilo se u Nemačkoj, dok je u Holandiji vetar bio oslobodilac, jer nije potčinio Holandanina, nego zemlju Holandaninu. Još 1836. bilo je u Holandiji u upotrebi 12 000 vetrenjača od 6000 konjskih snaga, koje su štatile dve trećine zemlje da se ponovo ne pretvore u močvaru.

⁹⁴ Istina, ona je bila već mnogo usavršena prvom Wattovom parnom mašinom s takozvanim jednostavnim dejstvom, ali je u tom obliku ostala prosta pumpa za vodu i slatinu.

naprotiv, mašine alatljike izazvaše potrebu da se parna mašina revolucioniraju. Čim čovek umesto da deluje alatom na predmet rada, deluje još samo kao pogonska snaga na neku mašinu alatljiku, potreba da ljudski mišići budu ta pogonska snaga postaje slučajna, pa se ovi mogu zameniti vetrom, vodom, parom itd. Razume se da ovo ne znači da takva promena često neće zahtevati velike tehničke promene u mehanizmu koji je prvobitno bio izgrađen jedino za ljudsku pogonsku snagu. Danas se sve mašine koje tek treba da sebi prokrče put, kao šivače mašine, hlebarske mašine itd., konstruišu istovremeno i za ljudski i za čisto mehanički pogon, ako sama njihova namena unapred ne isključuje njihovu primenu u malom.

Mašina, od koje polazi industrijska revolucija, zamenjuje radnika koji rukuje jedinim alatom, mehanizmom koji u isti mah radi masom istovetnih ili sličnih alata, a kretanje prima od jedne jedine koje bilo pogonske snage.⁹⁵ Ovde imamo pred sobom mašinu, ali tek kao jednostavan element mašinske proizvodnje.

Da bi se povećao obim mašine radilice i broj njenih alata koji istovremeno rade, zahteva se veći pokretački mehanizam, a ovaj mehanizam, da bi mogao savladivati svoj vlastiti otpor, zahteva jaču pogonsku snagu nego što je ljudska, da i ne govorimo o tome da je čovek vrlo nesavršeno sredstvo za proizvodnju kad se traži jednoobrazno i neprekidno kretanje. Ako uzmemo da čovek deluje još jedino kao prosta pogonska snaga, da je, dakle, na mesto njegova alata stupila mašina alatljika, onda ga sada prirodne snage mogu zameniti i kao pogonsku snagu. Od svih velikih pokretačkih snaga koje su nam ostale od manufakturnog perioda najlošija je bila konjska, jedno što konj ima svoju sopstvenu glavu, a drugo što je skup i što se u fabrikama može upotrebljavati u veoma skućenoj meri.⁹⁶ Ipak je u rano doba krupne industrije

⁹⁵ •Ujedinjenje svih tih jednostavnih instrumenata, koje pokreće jedan jedini motor, sačinjava mašinu.» (Babbage, *On the Economy of Machinery*, London 1832, [str. 136].)

⁹⁶ John C. Morton pročitao je decembra 1859. u Society of Arts raspravu o •snagama koje se upotrebljavaju u zemljoradnji«. Tamo se između ostaloga kaže: •Svako poboljšanje koje povećava jednoobraznost zemljišta čini da parna mašina postaje upotrebljivija za proizvodnje čisto mehaničke snage... Konjska snaga zahteva se tamo gde krivudave živice i druge smetnje sprečavaju jednoobraznu akciju. Te smetnje svakim danom sve više iščezavaju. Pri operacijama koje traže više napor volje, a manje stvarnu snagu, može se primeniti samo snaga kojom svaki čas upravlja ljudski duh, dakle ljudska snaga.« Zatim g. Morton svodi parnu snagu, konjsku snagu i ljudsku snagu na jedinicu mere uobičajenu kod parnih mašina, tj. na snagu koja 33 000 funti digne za 1 minut na visinu od 1 stope, i računa troškove 1 parne konjske snage kod parne mašine na 3 pence, a kod konja na 5¹/₂ pence za 1 čas. Osim toga, konj se može upotrebljavati samo 8 časova dnevno ako hoćemo da ostane zdrav. Upotrebom parne snage mogu se preko cele godine od 7 konja za obrađivanje zemlje uštedeti najmanje 3, i to po ceni koštanja koja nije veća od cene koštanja

konj često upotrebljavan, kao što to, osim jadikovanja tadašnjih agromoma, dokazuje i do danas održano izražavanje mehaničke snage konjskim snagama. Vetar je bio odviše nestalan i izvan kontrole, a osim toga primena vodene snage pretezala je u Engleskoj, kolevci krupne industrije, već za vreme manufakturnog perioda. Već se u 17. veku bilo pokušalo da se pomoću jednog vodeničnog kola pokreću dva gornjaka, dakle i dva para žrvanja. Ali, povećani obim transmissionog mehanizma došao je tada u sukob s vodenom snagom, koja je postala nedovoljna za taj obim, a ovo je jedna među okolnostima koje su podsticale na tačnije ispitivanje zakona trenja. Isto je tako kod mlinova koji su pokretani guranjem ili vučenjem ručica nejednoobrazno delovanje pokretačke snage dovelo do teorije i do primene zamajnog točka⁹⁷, koji kasnije igra tako značajnu ulogu u krupnoj industriji. Na taj način je manufakturni period razvio prve naučne i tehničke elemente krupne industrije. Arkwrightova throstle-predionica bila je terana od samog početka pomoću vode. Ali je i upotreba vodene snage kao glavne pogonske snage bila skopčana s velikim nezdodama. Ona se nije mogla po volji povećavati; kada je nije bilo dovoljno, nije bilo pomoći; ponekad je nije bilo nikako, a pre svega bila je čisto lokalne prirode.⁹⁸ Tek je s Wattovom drugom parnom mašinom, tzv. mašinom s dvostrukim delovanjem, bio pronađen prvi motor koji, gutajući vodu i ugaj, sam proizvodi svoju pogonsku snagu, čija je snaga potpuno pod čovekovom kontrolom, motor koji je pokretljiv i koji je sredstvo za pokretanje, gradski a ne seoski kao vodeno kolo, koji omogućuje koncentrisanje proizvodnje po gradovima, dok je vodeno kolo rastura po selima⁹⁹, koji je univerzalan u svojoj tehnološkoj primeni, a u svom

otpuštenih konja za vreme od 3 ili 4 meseca, kada se oni jedino u stvari i iskorišćavaju. Naposljetku, parna snaga, upoređena s konjskom, poboljšava i kakvoću proizvoda u poljoprivrednim operacijama u kojima se može upotrebljavati. Da bi se obavljao posao parne mašine, moralo bi se upotrebljavati 66 radnika, koji zajedno primaju 15 šil. na 1 čas, a da bi se obavio posao konja, potrebna su 32 čoveka koji zajedno staju 8 šil. po času.

⁹⁷ Faulhaber, 1625; De Cous, 1688.

⁹⁸ Moderni pronalazak turbina oslobodio je industrijsko eksploataisanje vodene snage mnogih ranijih prepreka.

⁹⁹ «U ranom periodu tekstilne manufakture zavisio je položaj poduzeća od blizine vode čiji su padovi bili dovoljni da teraju vodeno kolo. Ali mada je uvođenje fabrika s vodenim pogonom značilo početak raspadanja sistema kućne radinosti, ipak su te fabrike, koje su se nužno morale podizati na tekućim vodama, i koje su često bile dosta daleko jedne od drugih, pre bile deo seoskog nego gradskog sistema. Tek je zamenjivanje vodene snage parnom snagom izazvalo zbijanje fabrika u gradovima i u mestima gde ima u dovoljnoj količini uglja i vode potrebnih za proizvodnje pare. Parna mašina je mati industrijskih gradova.» (A. Redgrave u: RIF za 30. april 1860, str. 36.)

stajalištu srazmerno malo uslovljen lokalnim okolnostima. Veliki genije Wattov očituje se u objašnjenju patenta koji je on uzeo 1784, a u kome on svoju parnu mašinu ne opisuje kao pronalazak za neku posebnu svrhu, nego kao univerzalnog pokretača u krupnoj industriji. Tu on nagovestava i takve primene od kojih su neke, kao npr. parni čekić, uvedene tek više od pola veka kasnije. Ipak je sumnjao da će se parna mašina moći upotrebiti u pomorstvu. Njegovi sledbenici Boulton i Watt izložiše 1851. na londonskoj industrijskoj izložbi ogromnu parnu mašinu za ocean steamers^{1*}.

Tek kad su se alati iz alata čovekova organizma pretvorili u alate mehaničkog aparata, mašine alatljike, dobila je i pogonska mašina samostalan oblik, potpuno oslobođen granica ljudske snage. Ovim je pojedinačna mašina alatljika, koju smo dosad razmatrali, bila svedena na prost element mašinske proizvodnje. Sada je jedna pogonska mašina jednovremeno mogla da tera mnogo mašina radilica. S brojem jednovremeno pokretanih mašina radilica raste i pogonska mašina, a transmisioni mehanizam postaje veoma obiman aparat.

Sad imamo da razlikujemo dvoje: kooperaciju mnogih jednorodnih mašina i sistem mašina.

U prvom slučaju ista mašina radilica izrađuje ceo proizvod. Ona izvodi sve različite operacije koje je zanatlija izvodio svojim alatima, recimo tkač na svome razboju, ili koje su zanatlije redom izvodile raznim alatima, bilo samostalno, bilo kao udovi jedne manufakture.¹⁰⁰ Tako je, npr., u modernoj manufakturi omota za pisma jedan radnik savijao hartiju nožem savijačem, drugi mazao ivice lepkom, treći previjao jezik na koji je utiskivan monogram, četvrti je utiskivao monogram itd., a pri svakoj od ovih delimičnih operacija morao je svaki pojedinačni omot prelaziti u druge ruke. Jedna jedina mašina za omote vrši sve ove operacije odjedanput i pravi 3000 i više omota na čas. Jedna američka mašina za pravljenje papirnih kesa, koja je bila izložena na londonskoj industrijskoj izložbi od 1862, seče hartiju, lepi, savija i završava 300 kesa na minut. Celokupni proces, koji je u manufakturi bio podeljen i uzastopno vršen, ovde obavlja jedna mašina radilica koja deluje kombinacijom raznih alata. Bilo da je takva mašina radilica samo mehanička obnova komplikovane zanatske alatke, bilo da

¹⁰⁰ Sa stanovišta manufakturne podele, tkanje nije bilo prost već, naprotiv, složen zanatski posao; tako je i mehanički razboj mašina koja obavlja veoma raznolike radnje. Uopšte, pogrešno je zamišljati da su moderne mašine u početku zavladaile operacijama koje je manufakturna podela rada bila uprostila. Pređenje i tkanje bili su za vreme manufakturnog perioda rastavljeni u nove vrste rada, alati su im bili poboljšani i izmenjeni, ali sâm proces rada nije nikako bio podeljen i ostao je zanatlijski. Mašina ne polazi od rada, nego od sredstva za rad.

^{1*} okeanske parobrode

je kombinacija raznolikih prostih oruđa specijalizovanih manufakturom, u fabrici, tj. u radionici zasnovanoj na mašinskom radu, stalno se iznova javlja prosta kooperacija. I to (pri tome ne uzimamo u obzir radnika), kooperacija se pokazuje u prvom redu kao prostorno nago milavanje jednorodnih mašina radilica koje rade zajedno i u isto vreme. Tako se tkачka fabrika sastoji iz mnogih mehaničkih razboja, a šivara iz mnogih šivaćih mašina, koje su nameštene jedna pored druge u istoj radionici. Ali tu postoji tehničko jedinstvo, pošto mnoge jednorodne mašine radilice istovremeno i ravnomerno primaju svoje kretanje od impulsa zajedničkog prvog motora, a ovo kretanje prenosi na njih transmisioni mehanizam koji im je delimično i sam zajednički, pošto se od njega granaju posebni izdanci za svaku pojedinu mašinu radilicu. I kao god što mnoge alatke sačinjavaju organe jedne mašine radilice, tako sada mašine radilice sačinjavaju još samo jednoobrazne organe istog pogonskog mehanizma.

Međutim, pravi mašinski sistem stupa na mesto pojedinačnih samostalnih mašina tek kad premet rada prolazi kroz neprekidan niz različitih uzastopnih procesa koje izvodi niz mašina radilica, a ove se međusobno razlikuju, ali se i uzajamno dopunjuju. Ovde se ponovo javlja kooperacija zasnovana na podeli rada, kooperacija koja je svojstvena manufakturi, ali sad kao kombinacija delimičnih mašina radilica. Specifični alati različitih delimičnih radnika, npr. alati drndara, grebenara, strižara, prelaca itd. u manufakturi vune, pretvaraju se sada u alate specifikovanih mašina radilica, od kojih svaka čini poseban organ za posebnu funkciju u sistemu kombinovanog mehanizma alatlika. Uglavnom, u onim granama u kojima se mašinski sistem tek uvodi, sama manufaktura pruža tome sistemu prirodnu osnovu podele, a time i organizacije procesa proizvodnje.¹⁰¹ Međutim, odmah nastupa i jedna bitna razlika. U manufakturi moraju radnici, usamljeni ili u grupama, izvoditi svaki posebni delimični proces pomoću svojih alata.

¹⁰¹ Pre epohe krupne industrije bila je manufaktura vune glavna manufaktura Engleske. Zato je u njoj u toku prve polovine 18. veka i napravljena većina opita. Iskustva stečena na ovčijoj vuni koriste se i pamuku, za čiju mehaničku preradu nije potrebno toliko napornih priprema, kao što se kasnije, obrnuto, mehanička industrija vune razvija na osnovi mehaničkog pređenja i tkanja pamuka. Poneki elementi manufakture vune ušli su u fabrički sistem tek poslednjih decenija, npr. češljanje vune. «Upotreba mehaničke snage u procesu češljanje vune... a otkako je uvedena mašina 'češljarka' osobito Listerova, ovo se vrši u velikom razmeru... nesumnjivo je imalo kao posledicu da je veliki broj radnika izbačen sa posla. Ranije je vuna češljana rukom, većinom u kolibi češljačevoj. Sada se ona svugde češlja u fabrici i ručni rad postao je izlišan, izuzev nekoliko naročitih vrsta postupaka kod kojih se još daje prednost vuni rukom češljanju. Mnogi ručni češljači našli su rada u fabrici; ali je proizvod ručnog češljanja u poređenju s proizvodom mašine tako neznatan da je vrlo veliki broj češljača ostao nezaposlen.» (RIF za 31. oktobar 1856, str. 16.)

Ako radnik i jeste prilagođen procesu, i proces je prethodno prilagođen radniku. U mašinskoj proizvodnji otpada ovo subjektivno načelo podele. Ovde se celokupan proces posmatra objektivno, sam po sebi, i rastavlja se na faze koje ga sačinjavaju, a problem kako će se svaki delimični proces izvoditi i kako će se različni delimični procesi povezati, rešava se tehničkom primenom mehanike, hemije itd.¹⁰², pri čemu se, naravno, isto kao i ranije, teorijsko rešenje mora usavršiti praktičnim iskustvom stečenim u velikom razmeru. Svaka delimična mašina pruža onoj do sebe sirovinu, a pošto sve rade u isto vreme, to se i proizvod neprekidno nalazi na raznim stupnjevima procesa njegova izradivanja i stalno prelazi iz jedne faze proizvodnje u drugu. Kao što u manufakturi neposredna kooperacija delimičnih radnika stvara određene brojne odnose među posebnim radničkim grupama, tako i u složenom mašinskom sistemu stalno zapošljavanje jedne delimične mašine od strane druge stvara određenu srazmeru među njihovim brojem, obimom i brzinom. Kombinovana mašina radilica, postavši sada organizovani sistem raznovrsnih posebnih radilica i grupâ takvih radilica, utoliko je savršenija ukoliko joj je celokupni proces povezaniiji, tj. ukoliko se prelazanje sirovine od prve do poslednje faze vrši s manje prekida, dakle ukoliko sirovinu iz jedne faze proizvodnje u drugu više prenosi mehanizam, a ne ljudska ruka. Dok je u manufakturi izolovanje posebnih procesa načelo koje postavlja sama podela rada, u razvijenoj fabrici vlada, naprotiv, kontinuitet posebnih procesa.

Bilo da počiva samo na kooperaciji jednorodnih mašina radilica, kao u tkačnici, ili na kombinaciji raznovrsnih radilica, kao u predionici, sistem mašina sam po sebi sačinjava veliki automat čim ga u pogon stavlja prvi motor koji se sam pokreće. Međutim, celokupni sistem može da pokreće recimo parna mašina, mada pojedine mašine alatljike još mogu trebati radnike za izvesne pokrete, kao što su radnici bili potrebni za pokretanje »mule«^{1*} pre nego što je uvedena automatska mule-predilica (selfacting mule), i kao što su i do danas potrebni u predionicama fine pređe; ili pak radnici moraju da rukuju kakvim delom mašine kao kakvom alatkom da bi taj deo mogao vršiti svoj rad, kao što je bio slučaj pri gradnji mašina pre no što je slide rest (naprava za struganje železa^{2*}) bio pretvoren u automat. Čim mašina radilica vrši sve pokrete potrebne za obrađivanje sirovine bez čovekov saradnje i samo sa izvesnim njegovim ispomaganjem, imamo automatski sistem mašina koji se stalno može doterivati u detaljima. Tako, npr., aparat koji zau-

¹⁰² »Princip fabričkog sistema sastoji se, dakle, u tome što se razdeljivanje nekog procesa na njegove bitne sastavne delove zamenjuje podelom ili stupnjevanjem rada među zanatlijama.« (Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 20.)

1* mašina predilica — 2* obrtni kotur, »kliznik«

stavlja predilicu čim se neka žica prekine, i selfacting stop^{1*}, koja zauzima poboljšani parni razboj čim na srdački čunka nestane žice za potku, sasvim su moderni pronalasci. Kao primer kontinuiteta proizvodnje i sprovođenja automatskog principa može važiti moderna fabrika hartije. Uopšte, na proizvodnji hartije, na bazi različitih sredstava za proizvodnju, može se detaljno i uspešno proučavati razlika među različitim načinima proizvodnje, kao i veza između društvenih odnosa proizvodnje i tih načina proizvodnje, pošto nam stara nemačka fabrikacija hartije daje uzorak zanatske proizvodnje, Holandija u 17, a Francuska u 18. veku uzorak prave manufakture, a moderna Engleska uzorak automatske fabrikacije u ovoj grani. Pored ovoga, postoje u Kini i Indiji dva različna staroazijska oblika iste industrije.

U sistemu složenom iz mašina radilica kojima kretanje daje centralni automat isključivo preko transmisiona mašine, imamo najrazvijeniji oblik mašinske proizvodnje. Na mesto pojedinačne mašine stupa ovde mehanička grdosija, koja svojim telom ispunjava čitave fabričke zgrade i čija demonska snaga, najpre pritajena gotovo svečano odmerenim kretanjem njenih džinovskih udova, izbija u besnom i vrtoglavom poigravanju njenih bezbrojnih pravih radnih organa.

Bilo je mule-predilica, parnih mašina itd. pre no što je bilo radnika kojima je isključivi posao bio da prave parne mašine, mule-predilice itd., baš kao što su ljudi nosili odelo i pre no što je bilo krojača. Ali su pronalasci Vaucansona, Arkwrighta, Watta i dr. mogli biti izvedeni samo zato što su ti pronalazači zatekli gotov i znatan broj većih mehaničkih radnika koje je dao manufaktorni period. Jedan deo ovih radnika sastojao se iz samostalnih zanatlija raznih profesija, drugi je bio okupljen u manufakturama gde je, kao što je ranije rečeno, vladala osobito stroga podela rada. Što su se pronalasci više množili i što je jača bivala tražnja mašina novoga izuma, to se sve više i više razvijalo s jedne strane podvajanje fabrikacije mašina u raznolike samostalne grane, a s druge strane podela rada u manufakturama koje su gradile mašine. Ovde vidimo, dakle, da je manufaktura neposredna tehnička osnovica krupne industrije. Manufaktura je proizvela mašine pomoću kojih je krupna industrija u oblastima proizvodnje koje je najpre zahvatila, ukinula zanatski i manufaktorni sistem rada. Mašinski sistem rada, dakle, prirodno je izrastao na materijalnoj osnovi koja mu nije odgovarala. Dostigavši izvestan stupanj razvitka, on je morao revolucionisati samu tu osnovu, koju je isprva zatekao gotovu, a onda je u starom obliku dalje izrađivao, i stvoriti sebi novu bazu koja odgovara vlastitom njegovom načinu proizvodnje. Kao god što pojedinačna mašina ostaje sićušna dok joj pogonska snaga dolazi jedino od čoveka, kao god što se mašinski sistem nije mogao slobodno razviti pre no što je namesto zatečenih pogonskih snaga—

^{1*} automatska kočnica

životinja, vetra, čak i vode — došla parna mašina, tako je isto i čitav razvitak krupne industrije bio paralizovan dok god je njeno karakteristično sredstvo za proizvodnju, sama mašina, morala da za svoj opstanak zahvaljuje ličnoj snazi i ličnoj umešnosti delimičnog radnika u manufakturi i zanatlije izvan nje, dok god je, dakle, zavisila od razvijenosti mišića, oštine pogleda i virtuoznosti ruke kojima su oni vodili svoje sićušno oruđe. Pored toga što su mašine bile skuplje zbog takvoga svog porekla — okolnost koja rukovodi kapital kao svesna pobuda, — širenje industrije koja je već radila mašinama i prodiranje mašina u nove grane proizvodnje bili su uslovljeni brojnim porastom takve kategorije radnika kakva se, usled poluometričke prirode njena posla, mogla umnožiti samo postepeno, a ne na skokove. Ali je na izvesnom stupnju razvitka krupna industrija dospela i u tehničkom pogledu u sukob sa svojom zanatskom i manufakturnom podlogom. Proširenje obima pogonskih mašina, transmisinog mehanizma i mašina alatlika; veća komplikovanost, raznolikost i stroža pravilnost njihovih sastavnih delova ukoliko se mašina alatlika više oslobađala zanatskog uzorka po kome je isprva poglavito građena i dobijala slobodan oblik određen jedino njenim mehaničkim zadatkom¹⁰³; izgrađivanje automatskog sistema i sve neizbežnija upotreba teško obradivog materijala, npr. železa, umesto drveta — to su zadaci koji su se prirodno postavili i čije je rešenje svugde naišlo na lične prepreke, koje radno osoblje kombinovano u manufakturi samo donekle savladuje, ali ne otklanja potpuno. Tako manufaktura nije mogla davati mašine kakve su, npr., moderna štamparska mašina, moderni parni razboj ili moderna grebenara.

Prevrat u načinu proizvodnje jedne industrijske sfere izaziva prevrat i u drugoj. Ovo važi u prvom redu za takve industrijske grane koje je društvena podela rada, istina, izdvojila, tako da svaka proizvodi samostalnu robu, ali koje se ipak prepleću kao faze jednog jedinstvenog procesa. Tako je mašinsko pređenje izazvalo potrebu mašinskog tkanja, a oba zajedno potrebu mehaničko-hemijske revolucije u beljenju, štampanju i bojenju. Tako je, s druge strane, revolucija u pređenju pamuka izazvala i pronalazak »gin«-mašine za odva-

¹⁰³ Mehanički razboj bio je u prvom svom obliku poglavito od drveta, a usavršeni, moderni, od železa. Koliko stari oblik sredstva za proizvodnju gospodari s početka njegovim novim oblikom, vidi se između ostalog iz najpovršnijeg poređenja modernog parnog razboja sa starim, moderne duvaljke u livnicama železa s prvom grubom mehaničkom reprodukcijom običnog meha, a možda očiglednije nego iz svega drugog iz poređenja jedne lokomotive, probane pre pronalaska sadašnje lokomotive, koja je stvarno imala dve noge i dizala ih naizmence kao konj. Tek kad se mehanika jače razvije i praktično se iskustvo nagomila, oblik se određuje isključivo prema mehaničkom principu oslobađajući se time potpuno tradicionalnih telesnih oblika alata koji se pretvaraju u mašinu.

janje pamučnih vlakana od semena, i tek je time omogućena proizvodnja pamuka u sada traženom velikom razmeru.¹⁰⁴ Ali je revolucija u načinu proizvodnje u industriji i poljoprivredi izazvala i revoluciju naročito u opštim uslovima društvenog procesa proizvodnje, tj. u saobraćajnim i transportnim sredstvima. Saobraćajna i transportna sredstva jednoga društva čiji je pivot^{1*}, kako bi to rekao Fourier, bila sitna poljoprivreda s njenom uzgrednom kućnom radošću i gradsko zanatstvo, nisu više nikako mogla biti dovoljna za potrebe proizvodnje u manufakturnom periodu s njegovom proširenom podelom društvenog rada, njegovim koncentrisanjem sredstava za rad i radnika i s njegovim kolonijalnim tržištima, pa su stoga doista bila revolucionisana. Isto tako su se saobraćajna i transportna sredstva, nasleđena od manufakturnog perioda, ubrzo pretvorila u nesnošljive kočnice za krupnu industriju s njenom grozničavom brzinom u proizvodnji, s masovnošću njene proizvodnje, s njenim stalnim prebacivanjem velikih masa kapitala i radnika iz jedne oblasti proizvodnje u drugu, i s njenim novostvorenim vezama na svetskom tržištu. Stoga su, pored potpunog prevrata u građenju jedrilica, saobraćaj i transport postepeno bili prilagođeni načinu proizvodnje krupne industrije sistemom rečnih parobroda, železnica, okeanskih parobroda i telegrafa. A strahovite mase železa koje je sad trebalo kovati, spajati, seći, bušiti i uobličavati, zahtevale su, opet, sa svoje strane, džinovske mašine, za čije građenje manufakturna izrada mašina nije bila dorasla.

Krupna industrija morala je, dakle, da ovlada svojim karakterističnim sredstvom za proizvodnju, samom mašinom, i da mašine pravi pomoću mašina. Tek na ovaj način je ona sebi stvorila adekvatnu tehničku podlogu i stala na svoje noge. Sa širenjem mašinske proizvodnje prvih decenija 19. stoleća, mašina je zaista postepeno ovladala proizvodnjom mašina alatjika. Ipak su tek poslednjih decenija^{2*} ogromni železnički radovi i okeansko parobrodarstvo rodili džinovske mašine za građenje prvih motora.

Najbitniji uslov za proizvođenje mašina pomoću mašina bila je takva pogonska mašina koja je kadra da razvije koju bilo snagu, ali da se ujedno može i potpuno kontrolisati. Takva je već postojala u parnoj mašini. Ali, u isto vreme bilo je potrebno mašinskim putem proizvoditi i tačne geometrijske oblike, kao liniju, ravan, krug, valjak,

¹⁰⁴ Cottongin [mašina za čišćenje pamuka od semenja], izum Jenkija Elija Whitneyja, u svojoj se suštini manje izmenila no ikoja druga mašina 18. veka sve do današnjih dana. Tek poslednjih decenija^{2*} nadmašio je Whitneyjevu mašinu drugi jedan Amerikanac, g. Emery iz Albanija, Njujork, jednim koliko prostim toliko i uspešnim poboljšanjem.

kupu i loptu, potrebne za pojedine mašinske delove. Taj problem rešio je Henry Maudslay u prvoj deceniji 19. veka pronalazivši slide-rest, koji je brzo automatizovan i sa strugarske tezge, kojoj je isprva bio namenjen, prenet u izmenjenom obliku na druge konstrukcione mašine. Ova mehanička naprava ne zamenjuje neku posebnu alatku, već samo čovekovu ruku postizujući određen oblik držanjem, prilagođavanjem i upravljanjem sečiva instrumenata za sečenje itd. prema materijalu ili nad materijalom koji se obrađuje npr. železom. Na taj način se postiglo da se geometrijski oblici pojedinih mašinskih delova

•proizvode s takvim stepenom lakoće, tačnosti i brzine koji nikakvo nagomilano iskustvo nije moglo dati ruci ni najveštijeg radnika.¹⁰⁵

Posmatramo li sad onaj deo mašinerije koji je primenjen za građenje mašina koji sačinjava pravu mašinu alatljiku, vidimo da je to opet zanatski instrument, ali džinovskog obima. Tako je, npr., radni organ mašine za bušenje ogroman svrdao koji pokreće parna mašina, a bez kojega se, opet, ne bi mogli proizvoditi cilindri velikih parnih mašina i hidrauličkih presa. Mehanička strugarska tezga je džinovska reprodukcija obične strugarske tezge koja se nogom pokreće, mašina za ređisanje je železni tesar koji obrađuje železo istim alatima kojima drvodelja obrađuje drvo; alatka koja u londonskim brodogradilištima seče furnire je džinovska britva; deo mašine za rezanje železa, koji ga reže kao što krojačeve nožice seku tkaninu, jesu divovske makaze, a parni čekić operiše običnom glavom čekića, ali toliko teškom da ni sam Tor ne bi njome mogao zamahnuti.¹⁰⁶ Npr., jedan od tih parnih čekića koje je izumeo Nasmyth težak je preko 6 tona, i sa visine od 7 stopa pada vertikalno na nakovanj težak 36 tona. Igrajući se on smrvu u prah granitnu stenu, a isto tako je sposoban da u meko drvo ukuca čavao nizom lakih udaraca.¹⁰⁷

¹⁰⁵ *The Industry of Nations*, London 1855, deo II, str. 239. Tamo se kaže i ovo: •Ovaj dodatak strugarskoj tezgi može izgledati prost i naoko beznačajan; ali držimo da nećemo preterati ako rečemo da je njegov uticaj na usavršavanje i širenje upotrebe mašina bio isto toliko velik koliko i Wattovo usavršavanje parne mašine. Njegovo je uvođenje odmah izazvalo usavršavanje i pojednjavanje svih mašina i dalo podstreka za nove pronalaskе i poboljšanja. •

¹⁰⁶ U Londonu se jedna mašina za kovanje paddle-wheel shafts^{1*} zove •Thor«. Ta mašina kuje osovinu tešku 16 1/2 tona s istom lakoćom s kojom kovač kuje potkovicu.

¹⁰⁷ Mašine koje obrađuju drvo, a mogu se upotrebiti i u malom razmeru, većinom su američanski pronalazak.

1* osovine za parobrodsko krilo

U vidu mašine sredstvo za rad dobija takav oblik materijalne egzistencije koji zahteva da se ljudska snaga zameni prirodnim snagama, a stečena rutina svesnom primenom prirodnih nauka. Ustrojstvo društvenog procesa rada u manufakturi je sasvim subjektivno, to je kombinacija delimičnih radnika; mašinski sistem krupne industrije sasvim je objektivni organizam proizvodnje koji radnik zatiče kao gotov materijalni uslov za proizvodnju. U prostoj kooperaciji, pa čak i u specifikovanoj kooperaciji koja počiva na podeli rada, još uvek zavisi više-manje od slučaja hoće li kolektivni radnik istisnuti izolovanog radnika. Mašine, međutim, pored izuzetaka koje ćemo docnije navesti, funkcionišu samo vođene neposredno podruštvljenim ili zajedničkim radom. Sada, dakle, kooperativni karakter procesa rada postaje tehničkom nužnošću koju nameće sama priroda sredstva za rad.

2. *Prenošenje vrednosti mašine na proizvod*

Videli smo da proizvodne snage koje potiču iz kooperacije i podle rada ne staju kapital ništa. One su prirodne snage društvenog rada. Tako isto ni prirodne snage, kao para, voda itd., koje se prilagođavaju proizvodnim procesima, ne staju ništa. Ali kao što su čoveku potrebna pluća radi disanja, tako mu je potrebno i »delo ljudske ruke« radi proizvodne potrošnje prirodnih snaga. Potrebno je vodeno kolo da bi se iskoristila pogonska snaga vode, parna mašina da bi se iskoristilo svojstvo pare da se širi i skuplja. A kako je s prirodnim snagama tako je i s naukom. Jednom otkriven, zakon o deklinaciji magnetne igle u oblasti delovanja električne struje, ili o stvaranju magnetizma u železu oko kojega kruži električna struja, ne staje ni pare.¹⁰⁸ Ali, za iskorišćavanje tih zakona u telegrafiji itd. potreban je veoma skup i razgranat aparat. Mašina, kao što smo videli, ne istiskuje alatku. Povećavajući svoj obim i broj, alatka se od majušnog oruđa čovekova organizma pretvara u alatku mehanizma koji je čovek stvorio. Kapital više ne ostavlja radnika da radi ručnom alatkom, već mašinom koja sama opereše svojim alatima. Dok je zbog toga na prvi pogled jasno da krupna industrija, uvlačeći u proces proizvodnje ogromne prirodne snage i prirodne nauke, mora izvanredno povećavati proizvodnost rada, nikako nije isto tako jasno da li se ova povećana proizvodna snaga ne otkup-

¹⁰⁸ Nauka ne staje kapitalistu uopšte »ništa«, ali mu to nikako ne smeta da je iskorišćuje. Kapital pripojava sebi »tuđu« nauku kao i tuđi rad. Ali »kapitalističko« prisvajanje i »lično« prisvajanje, bilo nauke bilo materijalnog bogatstva, dve su skroz različite stvari. I sam dr Ure žalio se na to što njegovi ljubljani fabrikanti, koji iskorišćavaju mašine, nemaju ni pojma o mehanici, a Liebig navodi mnoge primere o strahovitom nepoznavanju hemije od strane engleskih fabrikanta hemikalija.

ljuje povećanim utroškom rada na drugoj strani. Kao i svaki drugi sastavni deo postojanog kapitala, ni mašina ne stvara vrednost, ali prenosi svoju vlastitu vrednost na proizvod čijoj izradi služi. Ukoliko ona ima vrednosti, te je stoga prenosi na proizvod, ona sačinjava sastavni deo njegove vrednosti. Umesto da ga učini jevtinijim, ona ga čini skupljim srazmerno svojoj vlastitoj vrednosti. I očigledno je da vrednost mašine i sistematski razvijene mašinerije, toga karakterističnog sredstva za rad krupne industrije, nesrazmerno raste u poređenju sa sredstvima za rad zanatskog i manufakturnog načina rada.

Sad imamo na prvom mestu da primetimo da mašina u proces rada svakad ulazi cela, a u proces oplodavanja vrednosti vazda samo delimično. Ona nikad ne dodaje više vrednosti nego što prosečno gubi svojim rabaćenjem. Dolazi, dakle, do velike razlike između vrednosti mašine i onog dela vrednosti koji se periodično s nje prenosi na proizvod. Dolazi do velike razlike između mašine kao elementa koji stvara vrednost i kao elementa koji stvara proizvod. Što je veći period u kome ista mašina uvek ponovo služi u istom procesu rada, to je ta razlika veća. Istina, videli smo da svako pravo sredstvo za rad ili instrument za proizvodnju ulazi u proces rada uvek ceo, a u proces oplodavanja vrednosti uvek samo delimično, srazmerno svom dnevnom prosečnom rabaćenju. Ali ova razlika između upotrebe i rabaćenja mnogo je veća kod mašinerije nego kod alatke; jer mašinerija je sagrađena od trajnijeg materijala i zato duže živi; njena primena, regulisana strogo naučnim zakonima, omogućuje veću štednju u trošenju njenih sastavnih delova i sredstava koja ona troši i, naposljetku, njeno polje proizvodnje je nesrazmerno prostranije nego u alata. Kad od mašine i od alata odbijemo njihovo prosečno dnevno koštanje, ili sastavni deo vrednosti koji dodaju proizvodu svojim prosečnim dnevnim rabaćenjem i potrošnjom pomoćnih materija, kao ulja, uglja itd., onda oni rade besplatno, baš kao prirodne snage, koje postoje bez učešća ljudskog rada. Što je veći delokrug proizvodnosti mašine prema delokrugu proizvodnosti alata, to je veći opseg njene besplatne usluge u poređenju s alatom. Tek u krupnoj industriji čovek uči da u velikom razmeru, besplatno kao kakvu prirodnu snagu, iskorišćuje proizvod svog prošlog, već opredmećenog rada.¹⁰⁹

¹⁰⁹ Ricardo na ovo delovanje mašina — koje on inače nije ni razvio, kao što nije razvio ni opštu razliku između procesa rada i procesa stvaranja vrednosti — obraća često toliku pažnju da ponekad zaboravlja na onaj sastavni deo vrednosti koji mašine ustupaju proizvodu i potpuno trpa mašine na jednu kamaru s prirodnim snagama. Tako, npr.: «Adam Smith nigde ne potcenjuje usluge koje nam čine prirodne snage i mašinerija, ali vrlo tačno razlikuje prirodu vrednosti koju one dodaju robama... Pošto one svoj rad vrše besplatno, pomoć koju nam ukazuju ne dodaje ništa razmerno vrednosti.» (Ricardo, *Principles etc.*, str. 336, 337.) Naravno da je Ricardova primedba tačna kad se protivstavi trabunjanju J.-B. Saya, po kome je «usluga» mašina u tome što stvaraju vrednost koja čini deo «profita».

Posmatrajući kooperaciju i manufakturu došli smo do zaključka da se na izvesnim opštim uslovima proizvodnje, kao zgradama itd., u poređenju s rasparčanim uslovima proizvodnje izolovanih radnika, više ušteduje, jer se zajednički troše, čime se proizvod manje poskupljuje. A kod mašinerije ne samo da mnoge alatke jedne mašine radilice zajednički koriste njeno telo, već i mnoge mašine radilice zajednički iskorišćuju istu mašinu pokretačicu i jedan deo transmissionog mehanizma.

Kad je data razlika između vrednosti mašine i onog dela vrednosti koji ona prenosi na svoj dnevni proizvod, onda stepen u kome će ovaj deo vrednosti učiniti proizvod skupljim zavisi u prvom redu od obima proizvoda, tako reći od njegove površine. U predavanju koje je objavio 1857, g. Baynes iz Blekberna ceni da

svaka stvarna^{109a} mehanička konjska snaga tera 450 automatskih mule-vretena s komunikatorom, ili 200 vretena na throstle-predilici, ili 15 razboja za 40 inch cloth^{1*} pored naprava za zatezanje i gladenje osnove itd.^{112b}

Dakle, dnevno koštanje jedne parne konjske snage i rabaćenje mašinerije koju ona pokreće razdeljuje se u prvom slučaju na dnevni proizvod 450 mule-vretena, u drugom 200 throstle-vretena, a u trećem 15 mehaničkih razboja, tako da se na unču pređe ili na aršin platna prenosi samo sićušan deo vrednosti. Isto tako je i u gornjem primeru s parnim čekičem. Pošto se njegovo dnevno rabaćenje, potrošnja uglja itd. razdeljuje na ogromne mase železa koje on svaki

^{109a} {Primedba uz treće izdanje.—Jedna «konjska snaga» jednaka je snazi 33 000 stopa-funti u minutu, tj. snazi koja diže 33 000 funti u minutu na visinu od 1 stope (engleske), ili 1 funtu na visinu od 33 000 stopa. U tekstu se misli na ovu konjsku snagu. Međutim, u običnom poslovnom jeziku, a ovde-onde i u citatima u ovoj knjizi, pravi se razlika između «nominalnih» i «trgovačkih» ili «indiciranih» konjskih snaga iste mašine. Stara ili nominalna konjska snaga izračunava se isključivo na osnovu udara klipa i prečnika cilindra, nikako ne uzimajući u obzir pritisak pare i brzinu klipa. Tj. ona faktično kaže: Ova parna mašina ima, npr., 50 konjskih snaga ako bi se terala istim slabim pritiskom pare i istom neznatnom brzinom klipa kao u vreme Boultona i Watta. Ali, od onda su oba poslednja činioca vanredno porasla. Da bi se merila mehanička snaga koju danas neka mašina stvarno daje, pronađen je indikator koji beleži pritisak pare. Brzina klipa da se lako utvrditi. Na ovaj način, mera «indiciranih» ili «trgovačkih» konjskih snaga neke mašine jeste matematička formula koja jednovremeno uzima u obzir prečnik cilindra, visinu udara klipa, brzinu klipa i pritisak pare, i time pokazuje koliko puta u minutu mašina stvarno daje po 33 000 stopa-funti. Prema tome, nominalna konjska snaga može u stvari da dá 3, 4 pa i 5 indiciranih ili stvarnih konjskih snaga. Ovo radi razumevanja docnijih citata.—F. E.}

^{1*} tkanina od 40 cola

dan tuče, to se na svaku centu železa pilepi samo malen deo vrednosti, koji bi bio veoma velik ako bi se džinovski instrument upotrebljavao za ukucavanje sitnih čavala.

Ako je dat delokrug mašine radilice, dakle broj njenih alatlika, ili, kad se radi o snazi, njen obim, masa proizvoda zavisice od brzine kojom ona operiše, dakle, npr., od brzine kojom se okreće vreteno, ili od broja udaraca koje čekić daje u minutu. Neki od onih kolosalnih čekića daju 70 udaraca, Ryderova kovačka patent-mašina, koja radi s parnim čekićima manjih dimenzija za iskivanje vretena, pravi 700 udaraca u minutu.

Kad je data srazmera u kojoj mašina prenosi vrednost na proizvod, veličina toga dela vrednosti zavisi od veličine vrednosti same mašine.¹¹⁰ Što manje rada ona sama sadrži, to manje vrednosti dodaje proizvodu. Ukoliko manje vrednosti ustupa, utoliko je ona proizvodnija i utoliko se više njena usluga približava uslug. ma prirodnih sila. A proizvodnja mašina pomoću mašina smanjuje njihovu vrednost srazmerno njihovom obimu i dejstvu.

Uporednim ispitivanjem cena robâ koje se zanatlijski ili manufakturno proizvode i cena istih roba proizvedenih pomoću mašina dolazimo do opšteg zaključka da kod mašinskog proizvoda onaj sastavni deo vrednosti koji potiče od sredstava za rad relativno raste ali se apsolutno smanjuje. To znači da se smanjuje njegova apsolutna veličina, ali se povećava njegova veličina u odnosu prema celokupnoj vrednosti proizvoda, npr. jedne funte prede.¹¹¹

¹¹⁰ Razume se, čitalac obuzet kapitalističkim predstavama pita se ovde gde je «kamata» koju mašina dodaje proizvodu pro rata [srazmerno] svojoj kapital-vrednosti. Lako je, međutim, uvideti da mašina, budući da kao i bilo koji drugi sastavni deo postojanog kapitala ne stvara novu vrednost, ne može ovu dodavati ni pod imenom «kamate». Zatim je jasno da se ovde, gde se radi o proizvodnji viška vrednosti, nijedan njegov deo ne može a priori pretpostaviti kao «kamata». Kapitalistički način računanja, koji prima facie^{1*} izgleda besmislen i protivrečan zakonima stvaranja vrednosti, objasnićemo u trećoj knjizi ovog spisa.

¹¹¹ Ovaj sastavni deo vrednosti koji mašina dodaje opada i apsolutno i relativno ako ona istiskuje konje ili uopšte radne životinje koje služe samo kao pogonska snaga, a ne kao mašine za razmenu materije. Uzgred ćemo napomenuti da Descartes, definišući životinje kao puke mašine, gleda očima manufakturnog perioda, dok je u srednjem veku, kao i docnije, opet, g. fon Halleru u njegovoj knjizi *Restauration der Staatswissenschaften* životinja važila kao čovekov pomoćnik. Da su i Descartes i Bacon u promenjenom liku proizvodnje i u čovekovom praktičnom savladavanju prirode gledali rezultat promenjenog metoda mišljenja, pokazuje Descartes-ov *Discours de la Méthode*, u kojem, između ostalog, stoji: «Moguće je» (metodom koju je on uveo u filozofiju) «doći do saznanja koja su vrlo korisna

1* na prvi pogled

Jasno je da se rad samo premešta, da se, dakle, ukupna suma rada koja se zahteva za proizvodnju izvesne robe ne smanjuje, ili da se proizvodna snaga rada ne povećava ako proizvodnja neke mašine staje toliko rada koliko ona ušteduje svojom primenom. Međutim, razlika između rada koji ona staje i rada koji ušteduje, ili stepen njene proizvodnosti, očevidno ne zavisi od razlike između njene vlastite vrednosti i vrednosti alatke koju je zamenila. Razlika traje dotle dokle radni troškovi mašine, a otuda i deo vrednosti koji ona proizvodu dodaje, ostaju manji od vrednosti koju bi radnik sa svojom alatkom dodao predmetu rada. Prema tome, proizvodnost mašine meri se stepenom u kome ona zamenjuje ljudsku radnu snagu. Po g. Baynesu, na 450 mule-vretena s parnim komunikatorom, koje tera jedna parna konjska snaga, dolazi $2\frac{1}{2}$ radnika¹¹², a sa svakim automatskim mule-vretenom oni ispredu, računajući radni dan od 10 časova, 13 unča pređe (prosečne numere), dakle $365\frac{5}{8}$ funti pređe nedeljno. Dakle, oko 366 funti pamuka (radi uprošćenja ne uzimamo u račun otpatke), pretvarajući se u pređu, usisavaju samo 150 radnih časova ili 15 desetočasovnih radnih dana, dok bi proizvedena pomoću kolovrata, kojim ručni prelac izradi 13 unča pređe za 60 časova, ista količina pamuka zahtevala rad od 2700 desetočasovnih radnih dana, ili 27 000 radnih časova.¹¹³

za život i umesto spekulativne filozofije koja se predaje po školama, naći jednu praktičnu filozofiju kojom bismo mogli, pošto upoznamo silu i dejstvo vatre, vode, vazduha, zvezda, neba i svih ostalih stvari koje nas okružuju isto tako dobro kao što poznajemo razne zanate svojih zanatlija, sve ove stvari na isti način koristiti u svim poslovima za koje su one podobne i tako postati gospodari i sopstvenici prirode.* U predgovoru knjizi ser Dudleya North-a *Discourses upon Trade* (1691) stoji da je Descartes-ov metod, primenjen u političkoj ekonomiji, počeo ovu oslobadati starih gatki i sujevnih pojmova o novcu, trgovini itd. Ipak se engleski ekonomisti ranijeg perioda prosečno priključuju Baconu i Hobbesu kao svojim filozofima, dok je docnije Locke bio $\kappa\alpha\tau'\acute{\epsilon}\xi\sigma\chi\eta\nu$ ^{1*} «filozof» političke ekonomije za Englesku, Francusku i Italiju.

¹¹² Prema godišnjem izveštaju Trgovačke komore u Esenu (oktobar 1863), Kruppova fabrika livenog čelika proizvela je 1862. pomoću 161 peći za taljenje, usijavanje i cementovanje, 32 parne mašine (1800. bilo je u Mančesteru svega toliko parnih mašina u upotrebi) i 14 parnih čekića, što ukupno predstavlja 1236 konjskih snaga; 49 kovačkih tiganja, 203 mašine alatlijeke i oko 2400 radnika proizvelo je 13 miliona funti livenog čelika. Ovde ne dolaze ni 2 radnika na 1 konjsku snagu.

¹¹³ Babbage računa da se na Javi vrednosti pamuka dodaje 117% gotovo samo prelačkim radom. U isto vreme (1832) iznosila je u Engleskoj ukupna vrednost koju su mašine i rad zajedno dodavali pamuku u predionicama za fino pređenje oko 33% od vrednosti sirovine. (*On the Economy of Machinery*, London 1832, str. 165, 166.)

^{1*} pre svega

Gde je stari metod blockprinting-a, tj. ručnog štampanja pamučnog platna, zamenjen mašinskom štampom, jedna jedina mašina, uz pomoć jednog čoveka ili dečaka, štampa toliko šarenog katuna za 1 čas koliko ranije 200 ljudi.¹¹⁴ Pre no što je Eli Whitney pronašao 1793. cotton-gin^{1*}, stajalo je odvajanje funte pamuka od semena jedan prosečan radni dan. Njegov pronalazak omogućio je da jedna Crnkinja očisti na dan 100 funti pamuka, a od onda je učinak »džina« još znatno povećan. Funta pamučnih vlakana koja je ranije proizvođena za 50 centa, prodavana je docnije s većim profitom za 10 centa, tj. sadržavala je više neplaćenog rada. U Indiji se za odvajanje vlakana od semena upotrebljava jedan polumašinski instrument, tzv. čurka, pomoću koje jedan čovek i jedna žena dnevno očiste 28 funti. Sa čurkom koju je pre neku godinu izumeo dr Forbes, 1 čovek i 1 dečak proizvode dnevno 250 funti; a gde se za pogon upotrebljavaju volovi, para ili voda, potreban je samo mali broj dečaka i devojčica kao feeders (hranioci mašine materijalom). Šesnaest ovakvih mašina, teranih volovima, obavljaju na dan rad za koji je ranije prosečno bilo potrebno 750 ljudi.¹¹⁵

Kao što smo već naveli^{2*}, parna mašina kod parnog pluga obavi za jedan čas, po ceni od 3 pensa ili $\frac{1}{4}$ šil., toliko posla koliko 66 ljudi po ceni od 15 šil. na čas. Vraćam se na ovaj primer da bih suzbio jedno netačno shvatanje. Naime, 15 šil. nikako nisu izraz rada koji 66 ljudi dodaju za 1 čas. Ako je odnos viška rada prema potrebnom radu bio stoprocentan, onda je tih 66 radnika na čas proizvodilo vrednost od 30 šil., mada se od ovih 66 radnih časova samo 33 predstavljaju u ekvivalentu za same radnike, tj. u najamnini od 15 šil. Uzmimo, dakle, da neka mašina staje isto onoliko koliko i godišnja najamnina 150 radnika koje je ona potisnula, recimo 3000£, onda ove 3000£ nikako nisu novčani izraz rada koji su 150 radnika obavili i dodali predmetu rada, već samo onog dela njihovog godišnjeg rada koji se za njih same predstavlja u najamnini. Medutim, novčana vrednost mašine od 3000£ izražava sav rad utrošen u toku njene proizvodnje, ma u kakvom odnosu taj rad stvarao najamninu za radnika i višak vrednosti za kapitalistu. Ako mašina, dakle, staje isto toliko koliko i radna snaga koju je ona zamenila, onda je i rad koji je u njoj samoj ovaploćen uvek mnogo manji nego živi rad koji ona zamenjuje.¹¹⁶

¹¹⁴ Osim toga, kad se štampa mašinom, troši se manje boje.

¹¹⁵ Uopredi: »Paper read by Dr. Watson, Reporter on Products to the Government of India, before the Society of Arts«, 17. april 1860.

¹¹⁶ »Ovi nemi agenti (mašine) uvek su proizvod rada mnogo manjeg nego što je rad koji zamenjuju, čak i onda kad su iste novčane vrednosti.« (Ricardo, *Principles etc.*, str. 40.)

1* mašinu za čišćenje pamuka — 2* Vidi u ovom tomu, str. 334.

Kad mašine posmatramo isključivo kao sredstvo za pojevtinjavanje proizvoda, vidimo da je granica njihove primene data u tome što njihova sopstvena proizvodnja staje manje rada nego što je rad koji njena primena zamenjuje. Ali za kapital ova granica je još uža. Pošto on ne plaća primenjeni rad, već vrednost primenjene radne snage, to se za njega upotreba mašina ograničava razlikom između vrednosti mašine i vrednosti radne snage koju ona zamenjuje. Pošto je podela radnog dana na potrebni rad i višak rada različna u različnim zemljama, a tako isto u istoj zemlji u raznim periodima ili u istom periodu u raznim poslovnim granama; zatim, pošto stvarna radnikova najamnina čas pada ispod vrednosti njegove radne snage, a čas se diže iznad nje, to se razlika između cene mašine i cene radne snage koju ona zamenjuje može jako menjati, pa makar razlika između količine rada potrebne za proizvodnju mašine i ukupne količine rada koji zamenjuje ostala ista.^{116a} Ali samo prva od ovih dveju razlika određuje troškove proizvodnje robe za samog kapitalistu i utiče na njega putem prinudnih zakona konkurencije. Zbog toga se danas u Engleskoj iznalaze mašine koje se upotrebljavaju samo u Severnoj Americi, kao što je Nemačka u 16. i 17. veku izumevala mašine koje su bile primenjivane samo u Holandiji, i kao što je poneki francuski pronalazak 18. veka bio iskorišćavan samo u Engleskoj. U zemljama sa starijim razvitkom, sama mašina svojom primenom u nekim poslovnim granama proizvodi takvo preobilje rada (redundancy of labour, veli Ricardo) u drugim granama da u njima padanje najamnine ispod vrednosti radne snage sprečava upotrebu mašine, te ova sa stanovišta kapitala, čiji dobitak ionako ne potiče iz smanjenja primenjenog nego plaćenog rada, postaje izlišna, a često i nemoguća. U nekim granama engleske manufakture vune dečji rad se poslednjih godina mnogo smanjio, a mestimično se gotovo izgubio. Zašto? Fabrički zakon nametnuo je dve dečje smene, od kojih jedna radi 6, a druga 4 časa, ili svaka samo po 5 časova. Ali roditelji nisu hteli da »half-timers«-e (poluvremenjake) prodaju jevtinije no što su ranije prodavali »full-timers«-e (celovremenjake). Zbog toga su poluvremenjaci zamenjeni mašinama.¹¹⁷ Pre no što je

^{116a} Primedba uz drugo izdanje. — Stoga bi u komunističkom društvu mašine imale sasvim drukčije polje rada nego u buržoaskom društvu.

¹¹⁷ »Poduzetnici neće bez potrebe da zadržavaju dve smene dece ispod 13 godina... Jedna grupa fabrikantata, prelci vune, danas zaista retko zapošljavaju decu ispod 13 godina, tj. poluvremenjake. Oni su uveli usavršene i nove mašine raznih vrsta, što je upotrebu dece« (tj. ispod 13 godina) »učinilo potpuno suvišnom. Kao ilustraciju za smanjenje broja dece navešću proces rada pri kojem je postojećim mašinama pridodat jedan aparat nazvan piecing machine [nastavljачka mašina] pomoću kojega jedan mladić« (iznad 13 godina), »već prema osobini dotične mašine, obavlja rad šestorice ili četvorice poluvremenjaka... Sistem poluvremenjaka« stimulirao je »pronalazak nastavljачke mašine.« (RIF za 31. oktobar 1858.)

bio zabranjen rad žena i dece (ispod 10 godina) u rudnicima, nalazio je kapital metod da gole žene i devojke često zajedno s muškarcima upotrebljava u rudnicima uglja i drugim rudnicima, što se toliko slagalo s njegovim moralnim zakonikom, a osobito s njegovom glavnom knjigom, da je tek posle zabrane počeo primenjivati mašine. Jenkiji su izumeli mašine za tucanje kamena. Englezi ih ne upotrebljavaju, jer se »bedniku« (»wretch«—bednik, jeste odomaćeni termin engleske političke ekonomije za poljoprivrednog radnika) koji taj posao radi plaća tako mali deo njegova rada da bi mašine kapitalisti poskupile proizvodnju.¹¹⁸ Mestimično se u Engleskoj umesto konja još uvek upotrebljavaju žene za vuču itd. kod kanalskih čamaca¹¹⁹, jer je rad potreban za proizvodnju konja i mašina matematički data količina, dok rad za održanje žena suvišnog stanovništva stoji izvan svakog računa. I zbog toga se ljudska snaga nigde sramnije ne rasipa na tričarije nego baš u Engleskoj, zemlji mašina.

3. Prva dejstva mašinskog načina rada na radnika

Kao što smo pokazali, polaznu tačku krupne industrije čini revolucija sredstva za rad, a revolucionisano sredstvo za rad nalazi svoj najrazvijeniji oblik u organizovanom mašinskom fabričkom sistemu. Pre nego što pogledamo kako se ovom objektivnom organizmu pripaja ljudski materijal, razmotrimo nekoliko opštih reakcija ove revolucije na samog radnika.

a) Kapital prisvaja dopunske radne snage. Rad žena i dece

Mašine, ukoliko čine snagu mišića suvišnom, postaju sredstvom da se upotrebe radnici bez mišićne snage ili nezrele telesne razvijenosti, ali veće gipkosti udova. Zbog toga je rad žena i dece bio prva parola kapitalističke primene mašina! Ovo moćno sredstvo za zamenjivanje rada i radnika pretvorilo se time odmah u sredstvo za povećanje broja najamnih radnika, neposredno potčinjavajući kapitalu sve članove radničke porodice, bez razlike pola i uzrasta. Prinudni rad za kapitalistu ne samo da je iz radničke porodice istisnuo igru

¹¹⁸ »Mašina često može . . . biti primenjena tek kad se rad« (misli se najamnina) »popne.« (Ricardo, *Principles etc.*, str. 479.)

¹¹⁹ Vidi: »Report of the Social Science Congress at Edinburgh«, Oct. 1863.

dece, nego i slobodni rad u domaćem krugu, u okviru moralnih granica, za samu porodicu.¹²⁰

Vrednost radne snage bila je određivana ne samo radnim vremenom potrebnim za održanje individualnog odraslog radnika, već i radničke porodice. Bacajući na tržište rada sve članove radničke porodice, mašine razdeljuju vrednost radne snage muža na čitavu porodicu. Stoga ona obara vrednost njegove radne snage. Kupiti porodicu, rascepkanu recimo na 4 radne snage, staje možda više nego što je ranije stajala kupovina radne snage glave porodice, ali se zato dobiju 4 radna dana umesto jednog, a cena njihova pada srazmerno preteku viška rada njih četvoro preko viška rada onog jednoga. Da bi jedna porodica mogla živeti, njih četvoro moraju davati kapitalu ne samo rad, već i višak rada. I tako mašine, povećavajući ljudski materijal za eksploataciju, to pravo poprište kapitalističke eksploatacije¹²¹, od samog početka povećavaju ujedno i stepen eksploatacije.

One isto tako temeljno revolucionišu i formalni akt kojim se utvrđuje kapitalistički odnos, ugovor između radnika i kapitaliste. Na osnovi robnog prometa, prva je pretpostavka bila da su se kapitalista i radnik susreli kao slobodna lica, kao nezavisni vlasnici robe,

¹²⁰ Za vreme krize pamuka koja je pratila američki građanski rat, engleska vlada uputila je u Lankašir, Češir itd. dr Edwarda Smith-a da prouči zdravstveno stanje radnika u pamučnoj industriji i da o tome podnese izveštaj. U izveštaju kaže on između ostalog: Pored toga što su radnici izgnani iz fabričke atmosfere, kriza je donela i mnoge druge koristi s higijenskog gledišta. Radničke žene imaju sada vremena da podoje svoju decu umesto da ih truju Godfrey's Cordial-om (nekim opijatom). Dobile su vremena da nauče kuvati; nesreća je što je ta njihova veština kuvanja pala u vreme kad nemaju šta jesti. Ali se vidi kako je kapital za svoje samooplođavanje uzurpirao porodični rad potreban za potrošnju. Kriza je iskorišćena i za to da u naročitim školama radničke kćeri nauče šiti. Bilo je potrebno da dođe do jedne američke revolucije i jedne svetske krize da bi mlade radnice, koje predu za ceo svet, naučile šiti!

¹²¹ «Broj radnika silno je porastao, pošto je rad žena u sve većoj meri zamenjivao rad muškaraca, a osobito dečji rad rad odraslih. Tri devojčice od 13 godina, plaćene nedeljno 6 - 8 šilinga, zamenjuju zrelog čoveka čija se nedeljna najamnina kreće između 18 i 45 šilinga.» (Th. de Quincey, *The Logic of Political Economy*, London 1844, str. 147, prim.) Pošto se izvesne porodične funkcije, npr. čuvanje i dojenje dece itd., ne mogu sasvim ukinuti, majke koje je kapital konfiskovao, više ili manje moraju naimati zamenu. Radovi koje zahteva porodična potrošnja, kao šivenje, krpljenje itd., moraju se zameniti kupovanjem gotove robe. Smanjenom utrošku kućnog rada odgovara, dakle, veći izdatak u novcu. Stoga troškovi proizvodnje radničke porodice rastu i potiru višak prihoda. Povrh toga, ekonomija i celishodnost u trošenju i spravljaju životnih sredstava postaju nemoguće. O ovim činjenicama, koje zvanična politička ekonomija prikriva, naći će čitalac bogat materijal u «Reports» fabričkih inspektora, u izveštajima «Children's Employment Commission», a naročito u «Reports on Public Health».

onaj kao posednik novca i sredstava za proizvodnju, ovaj kao posednik radne snage. Ali sad kapital kupuje maloletnike i polumaloletnike. Ranije je radnik prodavao svoju sopstvenu radnu snagu, raspolažući njome kao lice formalno slobodno. Sad prodaje ženu i decu. On postaje trgovac robljem.¹²² Tražnja dečjeg rada često čak i po formi liči na tražnju crnačkog roblja, kakvu smo bili navikli sretati u oglasima američkih listova.

»Moju pažnju«, kaže, npr., jedan engleski fabrički inspektor, »privukao je jedan oglas u lokalnom listu jednog od najznamenitijih manufakturnih gradova u mom srezu. Oglas je glasio: „Traži se 12 do 20 dečaka koji po izgledu imaju najmanje 13 godina. Plata 4 šil. nedeljno. Uпитati itd.«¹²³

Fraza: »koji po izgledu imaju najmanje 13 godina« odnosi se na to što po fabričkom zakonu deca ispod 13 godina smeju raditi samo 6 časova. Koliko dete ima godina, mora potvrditi lekar zvanično određen za to (certifying surgeon). Fabrikant, dakle, traži decu koja izgledaju kao da već imaju 13 godina. Za poslednjih 20 godina broj dece ispod 13 godina koja rade u fabrikama opadao je po engleskoj statistici ponekad na skokove i u iznenađujućoj meri; to je, po iskazima samih fabričkih inspektora, u velikoj meri delo certifying surgeons-a, koji su uzrast dece penjali prema eksploatatorskoj pohlepi kapitalista i potrebama prljave trgovine roditelja. U ozloglašenom londonskom predgrađu Betnel Grinu drži se svakog ponedeljka i utorka ujutro pijaca pod vedrim nebom na kojoj se deca oba pola od 9 godina naviše sama naimaju kod londonskih fabrikanaata svile. »Obični su uslovi: 1 šil. i 8 pensa nedeljno (što pripada roditeljima) i 2 pensa za mene lično, pored čaja.« Ugovori važe samo nedelju dana. Prizori na toj pijaci i reči koje se tamo čuju zaista revoltiraju.¹²⁴ U Engleskoj se još uvek događa da žene »uzimaju decu iz workhouse [doma rada] i da ih kome bilo

¹²² Kao suprotnost značajnoj činjenici da su ograničenje rada žena i dece u engleskim fabrikama izvojevali od kapitala odrasli muški radnici, možemo još u poslednjim izveštajima »Children's Employment Commission« naći da radnički roditelji, koji trguju svojom decom, pokazuju doista odvratne crte trgovca robljem. A kapitalistički farisej, kao što se može videti iz istih izveštaja, ukazuje sam na ovu bestijalnost koju je sam stvorio, ovekovečio i koju eksploatiše, a koju inače krsti »slobodom rada«. »Uzet je u pomoć rad dece... čak zato da bi sama zaradivala nasušni hleb. Nemajući snage da izdrže napor koji im tako malo odgovara, nepoučavana kako da ubuduće vode svoj život, ona su bila prepuštena fizičkom i moralnom propadanju. Jevrejski istoričar koji je pisao o Titovom razorenju Jerusalima kaže da nije bilo nikakvo čudo što je grad bio tako strahovito razrušen kad je jedna nečovečna mati žrtvovala svoje dete da bi utolila glad koja ju je morila.« (*Public Economy Concentrated*, Carlisle 1833, str. 66.)

¹²³ A. Redgrave u: RIF za 31. oktobar 1858, str. 40, 41.

¹²⁴ CEC, V Report, 1866, str. 81, br. 31. (Uz četvrto izdanje.—Sada je svilaraska industrija u Betnel Grinu gotovo uništena.—F. E.)

kupcu izdadu pod najam za 2 šil. i 6 pensa nedeljno.¹²⁵ Uprkos zakonodavstvu, roditelji u Engleskoj još uvek prodaju bar 2000 svojih dečaka kao žive mašine za čišćenje dimnjaka (iako postoje naročite mašine za njihovu zamenu).¹²⁶ Prevrat u pravnom odnosu između kupca i prodavca radne snage, koji je mašina izazvala i kojim čitava transakcija gubi čak i prividnost ugovora među slobodnim licima, pružio je docnije engleskom parlamentu pravni razlog da opravda mešanje države u stanje u fabrikama. Svaki put kad fabrički zakon ograniči na 6 časova rad dece u industrijskim granama u koje zakon dotle nije dirao, fabrikanti udaraju u nov lelek: da jedan deo roditelja sada povlači decu iz industrije koja je potpala pod zakon i prodaje je u drugim gde još vlada »sloboda rada«, tj. gde se deca ispod 13 godina prisiljavaju da rade kao odrasli, pa se, dakle, mogu skuplje prodati. A pošto je kapital po svojoj prirodi leveller, tj. pošto u svima oblastima proizvodnje traži kao svoje prirodno ljudsko pravo da uslovi eksploatacije rada budu jednaki, to zakonsko ograničavanje dečjeg rada u jednoj grani postaje uzrokom njegova ograničavanja i u drugoj.

Već smo ranije nagovestili kako se deca i mlada lica, kao i radničke žene, koje mašina podvrgava kapitalističkoj eksploataciji, fizički upropašćuju, prvo neposredno u fabrikama koje se podižu na bazi mašina, a zatim posredno u svima ostalim industrijskim granama. Zbog toga ćemo se ovde zadržati samo na jednom momentu: na ogromnoj smrtnosti radničke dece u prvim godinama njihova života. U Engleskoj ima 16 registracionih srezova, gde godišnje na 100 000 žive dece ispod 1 godine dolazi prosečno samo 9085 smrtnih slučajeva (u 1 srezu samo 7047), 24 sreza sa preko 10 000 ali ispod 11 000 smrtnih slučajeva, 39 srezova sa preko 11 000 a ispod 12 000, 48 srezova sa preko 12 000, a ispod 13 000, 22 sreza sa preko 20 000, 25 srezova sa preko 21 000, 17 sa preko 22 000, 11 sa preko 23 000, srezovi Hu, Vulverhempton, Ešton-ander-Lajn i Preston sa preko 24 000, Notingem, Stokport i Bredford sa preko 25 000, Vizbič sa 26 000 i Mančester sa 26 125.¹²⁷ Kao što je jedna zvanična lekarska anketa od 1861. pokazala, glavni uzrok visoke stope smrtnosti, ako se apstrahuju lokalne okolnosti, jeste zaposlenost majki van kuće i zapuštenost i rđavo postupanje s decom koje iz toga potiče, između ostalog njihovo hranjenje neodgovarajućom hranom, ostavljanje bez hrane, kljukanje opijatima itd., a uz to i neprirodno^{1*} otuđivanje majki od rođene dece, što dovodi

¹²⁵ CEC, III Report, 1864, str. 53, br. 15.

¹²⁶ Isto, V Report, str. XXII, br. 137.

¹²⁷ »Sixth Report on Public Health«, London, 1864, str. 34.

^{1*} U 3. i 4. izdanju: prirodno.

do njihovog namernog izgladnjivanja i trovanja.¹²⁸ U onim poljoprivrednim srezovima »u kojima je zaposlenost žena minimalna, stepen smrtnosti je, naprotiv, najniži«.¹²⁹ Ali je anketna komisija od 1861. utvrdila i nešto što se nije očekivalo, naime da u nekim čisto zemljoradničkim srezovima pored Severnoga mora stopa smrtnosti dece ispod 1 godine skoro dostiže stopu najozloglašnijih fabričkih srezova. Zbog toga je dr Julian Hunter dobio nalog da ovu pojavu ispita na licu mesta. Njegov je izveštaj priklučen uz »Sixth Report on Public Health«.¹³⁰ Dotle se držalo da decu kose malarija i druge bolesti svojstvene niskim i močvarnim krajevima. Anketa je utvrdila baš protivno, naime da je

»isti uzrok koji je suzbio malariju, tj. pretvaranje u plodnu oranicu zemljišta koje je zimi bilo baruština, a leti mršava ispaša, izazvao i vanredno visoku smrtnost dojenčadi«.¹³¹

Sedamdeset lekara praktičara koje je dr Hunter u tim srezovima saslušao, pokazase u ovome »zadivljujuću jednodušnost«. Stvar je u tome da je s revolucijom u zemljoradnju bio uveden industrijski sistem.

»Čovek koji se zove ‚gangmaster‘ uzima u najam udate žene, koje rade u grupama s devojkama i mladićima, i za izvesnu sumu stavlja ih na raspolaganje zakupcima. Ove grupe često putuju mnogo milja daleko od svojih sela; jutrom i večerom sretamo ih po drumovima. Žene nose kratke donje i gornje suknje i čizme, katkad i pantalone; na izgled su vrlo snažne i zdrave, ali iskvarene raspojasanošću na koju su se privikle i bezobzirne prema kobnim posledicama koje zbog njihove sklonosti prema ovom aktivnom i nezavisnom načinu života stižu njihovu odojčad, koja kod kuće skapavaju.«¹³²

Ovde se ponavljaju sve pojave poznate iz fabričkih srezova, a još u većem stepenu prikriveno ubijanje dece i kljukanje dece opijata.¹³³

¹²⁸ »Ona« (anketa od 1861) »... pokazala je, osim toga, da pod opisanim okolnostima s jedne strane propadaju deca usled zapuštenosti i rđavog postupanja koje sobom donosi fabrički rad njihovih majki, a s druge strane majke gube u tako strahovitoj meri prirodna osećanja prema rođenoj deci da ih njihova smrt obično ne rastužuje mnogo, a ponekad... i same pribegavaju direktnim merama da do nje dovedu.« (Isto.)

¹²⁹ Isto, str. 454.

¹³⁰ Isto, str. 454 - 462. »Reports by Dr. Henry Julian Hunter on the excessive mortality of infants in some rural districts of England«.

¹³¹ Isto, str. 35, 455, 456.

¹³² Isto, str. 456.

¹³³ Potrošnja opijuma širi se iz dana u dan među odraslim radnicima i radnicama i u engleskim poljoprivrednim srezovima, kao što se raširila u industrijskim.

«Duboko gađenje s kojim ja gledam na svako jače zapošljavanje odraslih žena u industriji», veli dr Simon, lekar namešten kod engleskog Privy Council-a¹⁸⁰ i glavni urednik izveštaja o «Public Health», objašnjivo je mojim poznavanjem zala koja ono donosi.¹⁸⁴ «Za manufakturne srezove u Engleskoj biće doista sreća», uzvikuje u jednom zvaničnom izveštaju fabrički inspektor R. Baker, «ako se svima udetim ženama, koje imaju porodicu, zabrani rad ma u kojoj fabrici.»¹⁸⁵

Moralno propadanje prouzrokovano kapitalističkom eksploatacijom ženskog i dečjeg rada opisao je F. Engels u knjizi *Položaj radničke klase u Engleskoj*¹*, a i drugi pisci, tako iscrpno da ja ovde na to samo podsećam. Ali umna pustoš, veštački proizvođena pretyaranjem nezrelih ljudi u puke mašine za pravljenje viška vrednosti, pustoš koju treba dobro razlikovati od onog prirodnog neznanja koje um ostavlja neobrađenim ne kvareći njegove sposobnosti za razvijanje, samu njegovu prirodnu plodnost, nagnala je naposletku čak i engleski parlament da u svima industrijama na koje se proteže fabrički zakon veže »produktivnu« upotrebu dece ispod 14 godina za zakonski uslov da deca primaju osnovnu nastavu. Duh kapitalističke proizvodnje jasno izbija iz aljkave redakcije takozvanih vaspitnih odredaba fabričkih zakona, iz odsustva administrativnog aparata, usled čega ova prinudna nastava postaje iluzorna; iz otpora fabrikarata čak i protiv toga zakona o nastavi i iz njihovih praktičnih smicalica i ujdurmi koje su preduzimali da ga zaobiđu.

«Prekor mora pasti samo na zakonodavstvo, jer je ono izdalo jedan iluzoran zakon (deceptive law) koji, tobož brinući se za vaspitanje dece, ne sadrži ni jednu jedinu odredbu koja bi obezbedila ostvarenje postavljene svrhe. On propisuje jedino da deca imaju da provode određen broj časova (3 časa) dnevno zatvorena u četiri zida okrštena imenom škole, i da poslodavac deteta mora o tome svake nedelje uzimati uverenja od ličnosti koja se svojeručno potpiše kao učitelj ili učiteljica.»¹⁸⁶

Pre no što su donete izmene i dopune fabričkog zakona od 1844, nisu bila retka i takva uverenja o posećivanju škole na kojima je mesto potpisa učitelja ili učiteljice stajao krst, jer ni sami nisu znali pisati.

*Glavni cilj nekih preduzimljivih grosista... jeste da povećaju prođu opijata. Drogeristi ih smatraju za najviše traženi artikal. (Isto, str. 459.) Dojenčad koja dobijaju opijate smežuraju se u male starce ili se zbrčkaju u male majmune. (Isto, str. 460.) Eto kako se Indija i Kina svete Engleskoj.

¹⁸⁴ Isto, str. 37.

¹⁸⁵ RIF za 31. oktobar 1862, str. 59. Ovaj fabrički inspektor bio je ranije lekar.

¹⁸⁶ Leonard Horner u: RIF za 30. april 1857, str. 17.

1* Vidi u 4. tomu ovog izdanja.

«Posetivši takvu jednu školu koja izdaje uverenja, toliko me je zapanjilo učiteljevo neznanje da sam mu rekao: „Molim Vas, gospodine, znate li Vi čitati?“ Odgovorio mi je: „Jes“, znam nešto malo (summat). Da bi se opravdao, dodao je: U svakom slučaju, znam više od svojih učenika.»

U vreme pripremanja zakona od 1844. fabrički inspektori žigosali su sramno stanje tih prostorija okrštenih imenom »škole«, čije su svedodžbe po zakonu morali priznavati kao ispravne. Sve što su postigli bilo je da je 1844.

«učitelj morao svojeručno da ispisuje brojeve na školskoj svedodžbi i da sam potpisuje svoje ime i prezime».¹³⁷

Ser John Kincaid, fabrički inspektor za Škotsku, priča o sličnim zvaničnim iskustvima:

«Prvu školu koju smo posetili držala je neka gđa Ann Killin. Na moj zahtev da odsriče svoje ime, odmah je pogrešila počevši slovom C, ali se smesta popravila i rekla da počinje sa K. Kad sam razgledao njen potpis u školskim dnevnicima, opazio sam da ga je različno pisala, a sudeći po rukopisu nesumnjivo je bila nesposobna da druge poučava. Ona je i sama priznala da ne ume voditi dnevnik... U jednoj drugoj školi učionica je bila 15 stopa dugačka, a 10 široka, i u tome je prostoru bilo 75 dece koja su mrmljala nešto nerazumljivo.»¹³⁸ «Ali nisu sve škole takve bedne jazbine u kojima deca dobijaju svedodžbe a ne i nastavu; jer u mnogim školama, gde je učitelj dovoljno obrazovan, sva njegova nastojanja gotovo sasvim propadaju zbog zbnunjujuće mešavine dece svakog uzrasta, počev od trogodišnjaka. Njegova plata, u najboljem slučaju vrlo bedna, potpuno zavisi od broja pensa koje će dobiti, a dobiće ih utoliko više što se više dece strpa u jednu sobu. Tome treba dodati oskudan školski nameštaj, nemanje knjiga i drugih učila, i ubitačno dejstvo zagušljivog i pokvarenog vazduha na samu jadnu decu. Bio sam u mnogim takvim školama u kojima sam video čitave gomile dece koja apsolutno ništa nisu radila; ipak je ovo potvrđivano kao pohađanje škole i ovakva deca važe u zvaničnim statistikama kao vaspitana (educated).»¹³⁹

U Škotskoj fabrikanti nastoje da po mogućnosti isključe s posla decu koja moraju pohađati školu.

«To je dovoljno da pokaže koliko su fabrikanti nenaklonjeni odredbama o vaspitanju.»¹⁴⁰

Ovo se i groteskno i smešno pokazuje u štamparijama katuna itd. koje dolaze pod poseban fabrički zakon. Po propisima toga zakona

¹³⁷ Isti u: RIF za 31. oktobar 1855, str. 18, 19.

¹³⁸ Sir John Kincaid u: RIF za 31. oktobar 1858, str. 31, 32.

¹³⁹ Leonard Horner u: RIF za 30. april 1857, str. 17, 18.

¹⁴⁰ Sir J. Kincaid u: RIF za 31. oktobar 1856, str. 66.

«svako dete, pre nego što se zaposli u takvoj štampariji, moralo je ići u školu najmanje 30 dana, a ne manje od 150 časova u toku šest meseci koji su protekli neposredno pre prvog dana njegova zaposlenja. Dokle god je zaposleno u štampariji, svako dete mora svakog polugoda pohađati školu opet 30 dana ili 150 časova . . . Školski časovi moraju biti između 8 izjutra i 6 po podne. Ako škola traje manje od 2 $\frac{1}{2}$ časa ili duže od 5 časova u isti dan, onda se to ne računa kao deo onih 150 časova. Obično idu deca u školu 30 dana pre i posle podne, 5 časova dnevno, a po isteku tih 30 dana, kad je namiren broj od 150 časova koliko zakon traži, ili, kako to sama deca kažu, kad su svršili knjigu, vraćaju se u štampariju gde ponovo ostaju 6 meseci dok ne dođe drugi školski rok, posle čega opet ostaju u školi dok opet ne svrše knjigu . . . Mnogi dečaci koji idu u školu za vreme propisanih 150 časova znaju, kad se vrate posle šest meseci boravka u štampariji, koliko su znali u početku . . . Oni su, naravno, ponovo zaboravili sve što su ranije u školi naučili. U drugim štamparijama katuna pohađanje škole potpuno zavisi od poslovnih potreba fabrike. Traženi broj časova u svakom šestomesečnom periodu namiruje se upisivanjem u jedan mah po 3 do 5 časova, koji su možda bili održani kroz celi šestomesečni period. Na primer, jednog se dana ide u školu od 8 do 11 časova pre podne, drugog dana od 1 do 4 po podne; dete zatim izostaje čitav niz dana i pojavi se opet iznenada od 3 do 6 časova po podne; zatim možda dolazi 3 ili 4 dana uzastopno, ili celu nedelju, iščezava ponovo na 3 nedelje ili ceo mesec, vraća se, kad nema posla, za nekoliko dana na nekoliko časova kad slučajno nije potrebno svom poslodavcu; i tako se dete muva (buffeted) od škole do fabrike i od fabrike do škole dok se ne skrpi broj od 150 časova.»¹⁴¹

Dodajući kombinovanom radnom osoblju decu i žene u sve pretežnijem broju, mašina je najzad skršila otpor koji su muški radnici u manufakturi još davali despotiji kapitala.¹⁴²

¹⁴¹ A. Redgrave u: RIF za 31. oktobar 1857, str. 41 - 43. U onim engleskim industrijskim granama u kojima pravi fabrički zakon (ne Print Work's Act, koji smo u tekstu ranije pomenuli) važi već duže vremena, poslednjih godina su unekoliko savladane prepreke na koje su nailazile odredbe o vaspitanju. U industrijama koje ne potpadaju pod fabrički zakon u velikoj meri vladaju još shvatanja fabrikanta stakla J. Geddesa, koji je članu anketne komisije White-u dao ovakvu pouku: «Koliko mogu da vidim, ova veća mera vaspitanja koju je jedan deo radničke klase poslednjih godina dobijao, štetna je. Ona je opasna, jer radnike čini odviše nezavisnima.» (CEC, IV Report, 1865, str. 253.)

¹⁴² «Gospodin E., fabrikant, obavestio me je da kod njega za mehaničkim razbojima rade isključivo žene; prvenstvo daje udatim ženama, naročito ako imaju porodicu koja od njih živi; one su mnogo pažljivije i radije uče nego neudate, a prinudene su da do krajnosti naprežu snagu kako bi mogle nabaviti potrebna životna sredstva. Tako se vrline, i to one svojstvene ženskom karakteru, izvrću njemu nauštrb, — tako se sve što je moralno i nežno u njihovoj prirodi pretvara u sredstvo za njihovo ropstvo i njihove patnje.» (*Ten Hours' Factory Bill. The Speech of Lord Ashley, 15th March, London 1844, str. 20.*)

b) Produžavanje radnog dana

Ako mašine i jesu najmoćnije sredstvo za povećavanje proizvodnosti rada, tj. za skraćivanje radnog vremena potrebnog za proizvodnju neke robe, kao nosilac kapitala one postaju najsilnijim sredstvom za produženje radnog dana preko svake prirodne granice i to prvo u onim industrijama kojima su neposredno zavladaale. S jedne strane, one stvaraju nove uslove koji osposobljavaju kapital da dađe punog maha toj svojoj stalnoj tendenciji, a s druge strane nove pobude koje još više podbadaju njegovu kurjačku glad za tuđim radom.

Pre svega, u mašini kretanje i radna delatnost sredstva za rad postaju nezavisni u odnosu na radnika. Sredstvo za rad postaje samo po sebi industrijski perpetuum mobile, koji bi neprekidno proizvodio kad ne bi nailazio na izvesne prirodne prepreke: na telesnu slabost i samovolju svog ljudskog pomoćnika. Kao kapital, automat ima u kapitalistovoj ličnosti svest i volju; stoga je on nadahnut težnjom da buntovnu ali elastičnu ljudsku prirodnu granicu svede na minimalan otpor.¹⁴³ Ovaj je i bez toga smanjen prividnom lakoćom rada na mašini i pokornijim i savitljivijim ženskim i dečjim elementom.¹⁴⁴

Videli smo da proizvodnost mašine stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini onog sastavnog dela vrednosti koji ona prenosi na proizvod. Što je duži period u kome ona funkcioniše, to je veća masa proizvoda na koje se razdeljuje vrednost koju ona dodaje i to je manji deo vrednosti koji ona dodaje pojedinoj robi. Ali je period aktivnog života mašine očevidno određen dužinom radnog dana, ili dnevnim trajanjem procesa rada, puta broj dana koliko se proces ponavlja.

¹⁴³ «Otkako su svugde uvedene skupe mašine, traži se od ljudske prirode da da mnogo više svoje prosečne snage.» (Robert Owen, *Observations on the effects of the manufacturing system*, 2. izd., London 1817, [str. 16].)

¹⁴⁴ Englezi, koji prvi empirijski oblik u kome se neka stvar pojavljuje rado uzimaju kao njen razlog, često navode kao razlog dugog radnog vremena u fabrikama onu veliku herodovsku pljačku dece iz sirotinjskih domova i domova za siročad, koju je kapital izveo u počecima fabričkog sistema i kojom je sebi pripojio potpuno bezvoljni ljudski materijal. Tako, npr., kaže Fielden, koji je i sam engleski fabrikant: «Nesumnjivo je da je produženje radnog vremena bilo uzrokovano time što su napuštena deca iz najrazličnijih krajeva zemlje bila stavljena na raspolaganje poduzetnicima u tolikom broju da su ovi postali nezavisni od radnika. A pošto su pomoću bednog ljudskog materijala koji su na ovakav način dobavili uveli u običaj dugo radno vreme, to su ga lakše mogli naturiti i svojim susedima.» (J. Fielden, *The Curse of the Factory System*, London 1836, str. 11.) O ženskom radu kaže fabrički inspektor Saunders u izveštaju od 1844: «Među radnicama ima žena koje su, izuzev samo nekoliko dana, mnogo nedelja uzastopce radile od 6 časova ujutro do 12 časova noću sa odbitkom manje od 2 časa za jelo, tako da im kroz 5 dana u nedelji od 24 časa dnevno ostaje samo 6 časova za dolazak u radionicu, odlazak kući i odmor u postelji.»

Rabaćenje mašine nikako ne odgovara matematički tačno vremenu njenog iskorišćavanja. Pa i s tom pretpostavkom, neka mašina koja radi $7\frac{1}{2}$ godina po 16 časova dnevno, obuhvata, kad je uporedimo s istom mašinom koja bi za 15 godina radila samo po 8 časova dnevno, isto toliki period proizvodnje kao i ova, i ne dodaje ukupnom proizvodu više vrednosti od nje. Ali, u prvom slučaju vrednost mašine dvaput bi se brže reprodukovala nego u drugom, a kapitalista bi pomoću nje za $7\frac{1}{2}$ godina progutao onoliko viška rada koliko bi inače progutao za 15 godina.

Materijalno rabaćenje mašine dvojako je. Ona se rabati, prvo, što se upotrebljava, kao što se zlatnici ližu u prometu, a drugo, što se ne upotrebljava, kao što u koricama rđa mač koji se ne poteže. To nju razaraju elementi. Rabaćenje prve vrste stoji manje-više u upravnoj srazmeri, a drugo u izvesnom stepenu u obrnutoj srazmeri prema upotrebi mašine.¹⁴⁵

Ali pored materijalnog, mašina podleže i jednom tako reći moralnom rabaćenju. Ona gubi od svoje razmenske vrednosti ukoliko postoji mogućnost da se jevtinije reprodukuju mašine iste konstrukcije ili joj se kao konkurenti jave bolje mašine.¹⁴⁶ U oba slučaja njenu vrednost više ne određuje radno vreme koje je u njoj samoj stvarno opredmećeno, ma koliko ona inače još bila mlada i puna životne snage, nego radno vreme potrebno da se ona sama reprodukuje ili da se reprodukuje bolja mašina. Stoga je njena vrednost više ili manje pala. Što je kraći period u kome se reprodukuje celokupna njena vrednost, to je manja opasnost moralnog rabaćenja, a što je duži radni dan, to je kraći onaj period. Kad se u neku granu proizvodnje mašina uvede prvi put, onda se jedan za drugim ređaju novi metodi za njeno jevtinije reprodukovanje¹⁴⁷ i usavršavanja koja ne zahvataju samo pojedine delove ili aparate, već čitavu njenu konstrukciju. Zbog toga ova naročita pobuda za produžavanje radnog dana najžešće deluje u prvom periodu njena života.¹⁴⁸

¹⁴⁵ «Ako se ne radi, kvare se osetljivi pokretni delovi metalnog mehanizma.» (Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 281.)

¹⁴⁶ Već ranije spomenuti mančesterski fabrikant prede («Times» od 26. novembra 1862) nabraja među troškovima mašine: «Ono» (naime „otpisivanje zbog rabaćenja mašine“) treba da pokrije i gubitak koji neprekidno proističe iz toga što nove i bolje konstrukcije istiskuju mašine još pre no što se one stvarno istroše.»

¹⁴⁷ «Ceni se da građenje prvog primerka kakve novoizumljene mašine staje otprilike pet puta više od građenja drugoga.» (Babbage, *On the Economy of Machinery etc.*, str. 211.)

¹⁴⁸ «U fabrikaciji tila izvedena su poslednjih godina tako značajna i tolika poboljšanja da je dobro očuvana mašina koja je u početku stajala 1200 £, nekoliko godina docnije prodata za 60 £... Poboljšanja su se redala takvom brzinom da su mašine ostajale nedovršene u rukama svojih graditelja, jer su usled srećnijih izuma već bile zastarele.» Zato su u ovom periodu burnog poleta fabrikanti tila

Pod inače jednakim okolnostima, i kad je radni dan dat, eksploataisanje dvaput većeg broja radnika zahteva da se udvoji i deo postojanog kapitala koji je predumljen u mašinama i zgradama, kao i deo koji je predumljen u sirovinama, pomoćnim materijama itd. S produženim radnim danom povećava se obim proizvodnje, dok deo kapitala predumljen u mašinama i zgradama ostaje nepromenjen.¹⁴⁹ Zbog toga ne samo da raste višak vrednosti, nego i opadaju izdaci potrebni da se on izvlači. Doduše, ovo se manje-više događa i inače kad god se radni dan produžuje, ali ovde je to mnogo presudnije, jer je deo kapitala pretvoren u sredstvo za rad ovde uopšte odlučniji.¹⁵⁰ Naime, razvitak mašinske proizvodnje vezuje jedan sve veći sastavni deo kapitala za oblik u kome se on, s jedne strane, može neprekidno oplodavati, dok s druge strane gubi i upotrebnu i razmensku vrednost čim bude prekinut njegov doticaj sa živim radom.

«Ako zemljoradnik ostavi svoj ašov», poučavao je g. Ashworth, engleski magnat pamuka, profesora Nassaua W. Seniora, «njemu za taj period ostaje neiskorišćen kapital od 18 pensa. Kad neki od naših ljudi» (tj. fabričkih radnika) «napusti fabriku, on čini nekorisnim kapital koji je stajao 100 000 £.»¹⁵¹

Pomislite samo! Učiniti «nekorisnim», ma i za cigli trenutak, kapital koji je stajao 100 000 £! Doista je vapijuća nepravda što neki od naših ljudi uopšte ikad napušta fabriku! Sve veći obim mašina čini «poželjnim», kao što uviđa g. Senior primivši pouku od Ashworth-a, sve veće produžavanje radnog dana.¹⁵²

ubrzno produžili radno vreme, isprva osmočasovno, pomoću dveju smena na 24 časa. (Isto, str. 233.)

¹⁴⁹ «Po sebi se razume da se s kolebanjima na tržištu i s naizmeničnim povećavanjem i smanjivanjem tražnje, fabrikantu stalno pružaju prilike kad on može da upotrebi dopunski optičajni (floating) kapital, a da ne mora upotrebiti dopunski stalni kapital... ako se dopunska količina sirovina može preraditi bez dopunskih izdataka na zgrade i mašine.» (R. Torrens, *On Wages and Combination*, London 1834, str. 64.)

¹⁵⁰ Okolnost pomenuta u tekstu, pomenuta je samo radi potpunosti, pošto ću tek u trećoj knjizi govoriti o profitnoj stopi, tj. o odnosu viška vrednosti prema celokupnom predumljenom kapitalu.

¹⁵¹ «When a labourer», said Mr. Ashworth, «lays down his spade, he renders useless, for that period, a capital worth 18 d. When one of our people leaves the mill, he renders useless a capital that has cost 100 000 pounds.»^{1*} (Senior, *Letters on the Factory Act*, London 1837, str. 14.)

¹⁵² «Kad stalni kapital preteže nad optičajnim kapitalom... onda je poželjno dugo radno vreme.» Što više raste obim mašina itd., «što više jačaju pobude za produžavanje radnog dana, jer je to jedino sredstvo da se velike mase stalnog kapitala učine rentabilnim.» (Isto, str. 11 - 14.) «U fabrici ima raznih izdataka

1* Kod Seniora: 100 £.

Mašina proizvodi relativni višak vrednosti ne samo time što neposredno obara vrednost radne snage i ovu posredno pojevtinjuje time što pojevtinjuje robe koje ulaze u njenu reprodukciju, nego i time što rad koji vlasnik mašina koristi u vreme kad se one počinju sporadično uvoditi pretvara u potenciran rad, podižući tako društvenu vrednost mašinskog proizvoda iznad njegove individualne vrednosti i osposobljavajući tako kapitalistu da manjim delom vrednosti dnevnog proizvoda naknadi dnevnu vrednost radne snage. Zato su za vreme tog prelaznog perioda, kada mašinska proizvodnja ima neku vrstu monopola, dobici izvanredni i kapitalista se trudi da ovo »prvo doba mlade ljubavi«⁽¹²⁹⁾ što temeljnije iskoristi produžujući radni dan koliko god je moguće. Veliki dobitak potpiruje nezasićljivu glad za još većim dobitkom.

Kad upotreba mašina u istoj grani proizvodnje postane opšta, društvena vrednost mašinskog proizvoda pada na njegovu individualnu vrednost, i tako se potvrđuje zakon po kome višak vrednosti proističe ne iz radnih snaga koje je kapitalista zamenio mašinom, već, naprotiv, iz radnih snaga koje on na njoj zapošljava. Višak vrednosti proističe samo iz promenljivog dela kapitala, a videli smo da masu viška vrednosti određuju dva činioca: stopa viška vrednosti i broj istovremeno zaposlenih radnika. Kad je dužina radnog dana data, stopu viška vrednosti određuje odnos u kome se radni dan deli na potrebni rad i višak rada. Broj istovremeno zaposlenih radnika zavisi, opet, od odnosa promenljivog dela kapitala prema postojanom delu. Sad je jasno da mašinska proizvodnja, ma kako ona povećavanjem proizvodne snage rada proširivala višak rada na račun potrebnog rada, postizava ovaj rezultat samo smanjujući broj radnika koje neki dati kapital zapošljava. Jedan deo kapitala, koji je ranije bio promenljiv, tj. pretvarao se u živu radnu snagu, pretvara ona u mašine, dakle u postojani kapital koji ne proizvodi višak vrednosti. Nemoguće je, npr., iz 2 radnika iscediti viška vrednosti koliko iz njih 24. Ako od 24 radnika svaki bude na 12 časova rada davao samo 1 čas viška rada, davaće oni zajedno 24 časa viška rada, dok sveukupni rad dvojice radnika iznosi samo 24 časa. Primena mašina za proizvodnju viška vrednosti sadrži, dakle, unutrašnju protivrečnost, pošto se njima od dva činioca viška vrednosti koji daje izvesni kapital date veličine, jedan činilac—stopa viška vrednosti, samo tako povećava što se drugi činilac—broj radnika, smanjuje. Ova unutrašnja protivrečnost pojavljuje se čim mašina zavlada nekom industrijskom granom i time vrednost mašinski proizvedene robe po-

koji ostaju postojani, radila fabrika više ili manje vremena; npr. zakupnina za zgrade, lokalne i opšte poreze, osiguranja od požara, najamnine za razne stalne radnike, kvarenje mašina i razni drugi tereti, koji u odnosu na profit opadaju u srazmeri u kojoj proizvodnja raste.* (RIF za 31. oktobar 1862, str. 19.)

stane vrednost po kojoj se upravlja društvena vrednost svih roba iste vrste; a to je i protivrečnost koja nagoni kapital, a da on toga nije svestan¹⁵³, da nasilno produžuje radni dan da bi opadanje srazmernog broja eksploatisanih radnika nadoknadio povećanjem ne samo relativnog, nego i apsolutnog viška rada.

Ako, dakle, kapitalistička primena mašine, s jedne strane, stvara nove snažne pobude za bezmerno produžavanje radnog dana i revolucionise sam način rada i karakter društvenog radnog tela na takav način da lomi svaki otpor, ona, s druge strane, jednim delom uvlačeći u proizvodnju slojeve radničke klase dotle nepristupačne kapitalu, a delom oslobodavajući radnike koje je istisnula mašina, proizvodi suviše radničko stanovništvo¹⁵⁴ koje mora trpeti da mu kapital kroji zakon. Otuda ona značajna pojava u istoriji moderne industrije da mašina ruši sve moralne i prirodne granice radnog dana. Otuda ekonomski paradoks da se najsilnije sredstvo za skraćivanje radnog vremena preobraća u najpouzdanije sredstvo za pretvaranje čitavog vremena radnikovog života i života njegove porodice u radno vreme raspoloživo za oplodavanje kapitala.

«Kad bi», snevao je Aristotel, najveći mislilac staroga veka, «kad bi svaki alat mogao da vrši svoj posao na zapovest ili čak sluteći našu želju, kao što su se Dedalova umetnička dela sama kretala ili kao što su Hefestovi tronošci iz vlastite pobude išli na sveti rad, kad bi tako čunkovi sami od sebe tkali, tada ne bi trebalo ni majstoru pomoćnika, ni gospodaru robova.»¹⁵⁵

A Antipatros, grčki pesnik iz Ciceronova vremena, pozdravio je pronalazak vodenice za mlevenje žita, taj prvobitni oblik svih proizvodnih mašina, kao oslobodenje robinja i uspostavljanje zlatnog veka!¹⁵⁶ «Da, da, ti pagani!» Oni se ništa ne razumevahu u političkoj

¹⁵³ Zašto pojedinačni kapitalista, a stoga i politička ekonomija koja je ogrezla u njegovim shvatanjima, nisu svesni ove unutrašnje protivrečnosti, videćemo iz prvih odeljaka treće knjige.

¹⁵⁴ Jedna od velikih Ricardovih zasluga jeste što mašine nije shvatio samo kao sredstvo za proizvodnju roba, nego i za stvaranje «redundant population».^{1*}

¹⁵⁵ F. Biese, *Die Philosophie des Aristoteles*, Berlin 1842, sv. II, str. 408.

¹⁵⁶ Navodimo Stolbergov ⁽¹³⁰⁾ prevod te pesme, jer je ona podjednako karakteristična za suprotnost između antičkog i modernog shvatanja kao i raniji citati o podeli rada:

«Odmorite ruke kojima okretaste žrvanj, o, mlinarice,
i spavajte mirno! Nek vam pevac uzalud objavljuje zoru!

* «suvišnog stanovništva»

ekonomiji ni u hrišćanstvu, kako je to otkrio mudri Bastiat, a pre njega još pametniji MacCulloch. Između ostalog, nisu shvatili da je mašina najuspešnije sredstvo za produžavanje radnog dana. Oni su pravdali ropstvo jednoga čoveka kao sredstvo da se drugi razvije kao potpun čovek. Ali da bi propovedali ropstvo masâ samo zato da nekoliko neotesanih ili poluobrazovanih skorojevića postanu »eminent spinners«^{1*}, »extensive sausage makers«^{2*} i »influential shoe black dealers«^{3*}, za to im je nedostajalo specifično hrišćansko osećanje.

c) Intenzifikacija rada

Bezumno produžavanje radnog dana do koga dovodi mašina u rukama kapitala izaziva kasnije, kao što smo videli, reakciju društva čiji je život ugrožen u samom korenu, a time i zakonski ograničen normalan radni dan. Na osnovi takvog dana razvija se i dobiva odlučujući značaj jedna pojava koju smo već ranije bili susreli—intenzifikacija rada. Pri analizi apsolutnog viška vrednosti radilo se u prvom redu o ekstenzivnoj veličini rada, dok se stepen njegove intenzivnosti smatrao kao dat. Sad nam valja posmatrati kako se ekstenzivna veličina preobraća u intenzivnu ili stepensku veličinu.

Samo se po sebi razume da s napretkom mašinizma i nagomilavanjem iskustva posebne klase mašinskih radnika prirodno raste brzina, a s njom i intenzivnost rada. Tako je u Engleskoj produžavanje radnog dana išlo u toku pola veka ruku pod ruku sa sve većom intenzivnošću fabričkog rada. Međutim, pojmljivo je da u radu koji se ne vrši s prolaznim nastupima grozničave delatnosti, već s pravilnom jednoličnošću koja se iz dana u dan ponavlja, mora nastupiti momenat kad se produžavanje radnog dana i intenzivnost rada međusobno isključuju, tako da se radni dan može produžiti samo ako se snizi stepen intenzivnosti rada i, obrnuto, stepen intenzivnosti rada može se pojačati samo ako se skрати radni dan. Čim je ogorčenje radničke klase koje je postepeno raslo prisililo državu da prinudnim merama skрати radno vreme i da najpre propiše normalni radni dan u pravim fabrikama, dakle od onoga časa kad je zauvek bio učinjen

Deo^{4*} je nimfama odredila rad devojaka,
i sad one skakuću lako po kolu,
te se obrću potresene osi sa svojim paocima
i okreću u krug težinu pokretna kamena.
Živimo životom naših otaca i bez rada
uživajmo darove što nam ih boginja daje.*

^{1*} »istaknuti fabrikanti prede«—^{2*} »fabrikanti kobasica na veliko«—^{3*} »utičajni trgovci viksom za obuču«—^{4*} ličnost iz grčke mitologije, boginja zemljoradnje (Demetra)

kraj pojačanoj proizvodnji viška vrednosti produžavanjem radnog dana, kapital se, pomoću ubrzanog razvitka mašinskog sistema, svom snagom i s punom svešću bacio na proizvođenje relativnog viška vrednosti. U isto vreme izmenio se i karakter relativnog viška vrednosti. Uglavnom, metod proizvođenja relativnog viška vrednosti sastoji se u tome da se povećanjem proizvodne snage rada radnik osposobi da istim utroškom rada za isto vreme više proizvede. Isto radno vreme dodaje celokupnom proizvodu istu vrednost kao i ranije, mada se ova nepromenjena razmenska vrednost sada predstavlja u većoj količini upotrebnih vrednosti i stoga vrednost pojedine robe pada. Ali je drukčije čim nasilno skraćivanje radnog dana, sa ogromnim podstrekom koji ono daje razvijanju proizvodne snage i ekonomisanju uslova za proizvodnju, ujedno prisili radnika da za isto vreme troši više rada, da jače napinje radnu snagu, da gušće ispunjuje pore radnog vremena, tj. da zgušnjava rad, i to u stepenu koji se može postići samo u skraćenom radnom danu. To zbijanje veće mase rada u nekom datom periodu vremena računa se kao ono što jeste, kao veća količina rada. Sad radno vreme ima dve mere: ono se meri i kao »ekstenzivna veličina« i po stepenu njegove gustoće.¹⁵⁷ Intenzivniji čas desetočasovnog radnog dana sadrži sada istu ili veću količinu rada, tj. utrošene radne snage, nego porozniji čas dvanaestochasovnog radnog dana. Stoga njegov proizvod ima isto toliko ili više vrednosti nego proizvod $1\frac{1}{5}$ poroznijeg časa. Ne uzimajući u obzir povećanje relativnog viška vrednosti usled povećanja proizvodne snage rada, sada, npr., $3\frac{1}{3}$ časa viška rada na $6\frac{2}{3}$ časova potrebnog rada pružaju kapitalisti istu masu vrednosti kao ranije 4 časa viška rada na 8 časova potrebnog rada.

Sada se postavlja pitanje: kako se rad intenzifikuje?

Prvo dejstvo skraćenog radnog dana počiva na po sebi razumljivom zakonu da akciona sposobnost radne snage stoji u obrnutoj srazmeri prema vremenu njena delovanja. Usled toga se, u izvesnim granicama, ono što se izgubi u trajanju ispoljavanja snage dobija u stepenu njenog ispoljavanja. A da radnik i stvarno pusti u tok više radne snage, za to se kapital brine metodom plaćanja.¹⁵⁸ U manufakturama, npr. u grnčarnicama, u kojima mašine ne igraju nikakvu ili igraju beznačajnu ulogu, uvođenje fabričkog zakona očito je doka-

¹⁵⁷ Razume se da je u različitim granama proizvodnje intenzivnost radova različita. Kao što je to već A. Smith pokazao, ove se razlike delimično potiru sporednim okolnostima svojstvenim svakoj vrsti rada. Ali se uticaj na radno vreme kao meru vrednosti i ovde vrši samo ukoliko se intenzivna i ekstenzivna veličina ispoljavaju kao izrazi iste količine rada koji su suprotni jedan drugom i koji se uzajamno isključuju.

¹⁵⁸ Naročito pomoću najamnine od komada, o kojoj će biti govora u šestom odeljku.

zalo da samo skraćenje radnog dana divno povećava pravilnost, jednoobraznost, red, stalnost i energičnost rada.¹⁵⁹ Međutim se sumnjalo da će isto dejstvo biti u pravoj fabrici, pošto je ovde radnikova zavisnost od stalnog i jednoličnog kretanja mašine odavno uspostavila najstrožu disciplinu. Zato su 1844, kada se raspravljalo o sniženju radnog dana ispod 12 časova, fabrikanti gotovo jednoglasno izjavili da »njihovi nadzornici u raznim radionicama paze da ruke ne dangube«, a »da se stepen budnosti i pažnje radnika (the extent of vigilance and attention on the part of the workmen) teško može povećati«, i da bi stoga, pod pretpostavkom da sve ostale okolnosti, kao hod mašine itd., ostanu jednake, bila »besmislica očekivati u dobro uređenim fabrikama ma kakav znatan rezultat od povećane pažljivosti itd radnika.«¹⁶⁰

Eksperimenti opovrgoše ovu tvrdnju. Gospodin R. Gardner uveo je od 20. aprila 1844. u svojim dvema velikim fabrikama u Prestonu jedanaestočasovni radni dan umesto dvanaestočasovnog. Otprilike posle godinu dana rezultat je bio da je

»izrađena ista količina proizvoda uz iste troškove, i da su svi radnici primali za 11 časova istu najamninu kao ranije za 12.«¹⁶¹

Preći ću preko eksperimenata u odeljenjima za pređenje i češljanje, jer su oni vršeni u vezi s povećanjem brzine mašine (za 2%). Ali u ткаčkom odeljenju, gde su, osim toga, tkane vrlo raznolike vrste lakih »fantaisie«-artikala s figurama, nisu bile izvršene nikakve promene u objektivnim uslovima proizvodnje. Rezultat:

»Od 6. januara do 20. aprila 1844, svaki radnik je radeći dnevno 12 časova prosečno zarađivao 10 šil. i 1½ pensa nedeljno; od 20. aprila do 29. juna 1844. radeći 11 časova dnevno svaki je primao prosečnu nedeljnu platu od 10 šil. 3½ pensa.«¹⁶²

Ovde je za 11 časova proizvedeno više nego pre za 12, isključivo usled veće, ravnomerne izdržljivosti radnika i štednje njihova vremena. Dok su oni primali istu platu i dobivali 1 čas slobodnog vremena, kapitalista je dobijao istu masu proizvoda trošeći pri tom za 1 čas manje uglja, plina itd. Slični eksperimenti bili su izvedeni i u fabrikama gospode Horrocksa i Jacsona s jednakim uspehom.¹⁶³

¹⁵⁹ Vidi: RIF za 31. oktobar 1865.

¹⁶⁰ RIF za 1844. i tromesečje koje se svršava sa 30. aprilom 1845, str. 20, 21.

¹⁶¹ Isto, str. 19. Pošto je najamnina od komada ostala ista, veličina nedeljne najamnine zavisna je od količine proizvoda.

¹⁶² Isto, str. 20.

¹⁶³ Isto, str. 21. Moralni elemenat igrao je u gore pomenutim eksperimentima važnu ulogu. »Mi radimo s više revnosti«, izjaviše radnici fabričkom inspek-

Čim se skraćuje radnog dana, koje pre svega stvara subjektivni uslov za kondenzovanje rada, tj. sposobnost da radnik u datom vremenu pusti u tok više snage, sprovede prinudno, putem zakona, mašina postaje u rukama kapitala objektivno i sistematski primenivano sredstvo da se iz radnika za isto vreme iscedi više rada. Ovo se vrši na dva načina: povećavanjem brzine mašina i proširenjem obima mašina koje isti radnik ima da nadzire, tj. proširenjem njegovog polja rada. Usavršavanje konstrukcije mašina delom je nužno radi većeg pritiska na radnika, a delom samo sobom prati intenzifikaciju rada, jer granice radnog dana prisiljavaju kapitalistu da u troškovima proizvodnje bude krajnje štedljiv. Usavršavanje parne mašine povećava broj udaraca klipa u minutu, a u isto vreme omogućuje da se većom štednjom snage istim motorom pokreće veći mehanizam uz isti, pa čak i uz manji potrošak uglja. Usavršavanjem transmisionog mehanizma smanjuje se trenje, a prečnik i težina velikih i malih vratila transmisije svode se na sve manji minimum, po čemu se moderna mašina tako upadljivo razlikuje od starije. Najzad, usavršavanjem radne mašine smanjuje se njen obim, a povećava telo mašine i time broj i obim alatâ kojima ona radi, kao što je slučaj kod predilice, ili se neznatnim detaljnim izmenama povećava pokretljivost tih alata, kao što je na ovaj način sredinom pedesetih godina brzina vretena na automatskoj predilici (selfacting mule) bila povećana za $\frac{1}{5}$.

Skraćuje radnoga dana na 12 časova u Engleskoj datira od 1832. Već 1836. izjavio je jedan engleski fabrikant:

•Kad se uporedi s predašnjim, rad koji se sada mora obavljati u fabrikama mnogo je veći, jer znatno povećana brzina mašina iziskuje od radnika više pažnje i aktivnosti.¹⁶⁴

Lord Ashley, sada grof Shaftesbury, dao je 1844. u Donjem domu sledeće dokumentovane izjave:

•Rad zaposlenih u fabričkim procesima sada je tri puta veći nego u vreme uvođenja takvih operacija. Mašine su, nema nikakve sumnje, izvršile posao koji zamenjuje tetive i mišice miliona ljudi, ali su u ogromnoj (prodigiously) meri povećale rad ljudi kojima svojim strahovitim kretanjem gospodare... Pratiti dve predilice za pređenje pređe br. 40 dvanaest časova, značilo je 1815. preći rastojanje od 8 milja. Godine 1832. ovo je rastojanje iznosilo kod jednog para predilica za istu pređu za 12 časova 20 milja, a često i više. Godine 1815. prelac je morao da pređu na svakoj predilici zategne za 12 časova 820 puta, što ukupno iznosi

toru, «i stalno imamo na umu kakva je za nas nagrada moći uveče ranije otići kući; u čitavoj fabrici svi su obuzeti duhom aktivnosti i vedrine, počev od najmlađeg okretača do nastarijeg radnika; a i uzajamno se možemo bolje pomagati u radu.» (Isto.)

¹⁶⁴ John Fielden, *The Curse etc.*, str. 32.

1640 puta za 12 časova. Godine 1832. morao je prelac za vreme svog 12-časovnog radnog dana na svakoj predilici zatezati pređu 2200, ukupno 4400 puta, 1844. god. 2400, ukupno 4800 puta, a u nekim slučajevima iziskivana masa rada (amount of labour) još je veća... Ovde mi je pri ruci jedan drugi dokument iz 1842, u kome se dokazuje da rad progresivno raste ne samo zato što se mora prelaziti sve veća daljina, već i što se povećava količina proizvedene robe dok broj radnika srazmerno opada, a još i zato što se sad često radi s lošijim pamukom pa se mora više zapinjati... Isto je tako znatno povećan rad i u češljaonici. Jedno lice radi sada posao koji je nekad bio razdeljen na dva... U ткаčnicama, u kojima je zaposlen veliki broj lica, naročito ženskih, rad je zbog veće brzine mašina poslednjih godina porastao za čitavih 10%. Godine 1838. bio je broj hanks^{1*} ispredenih za nedelju dana 18 000, godine 1843. iznosio je 21 000. Godine 1819. bio je broj picks^{2*} kod parnog razboja 60 u minutu; godine 1842. iznosio je 140, a sve ovo pokazuje veliko povećanje rada.¹⁶⁵

S obzirom na ovako znatnu intenzivnost koju je rad bio dostigao već 1844. pod vladavinom zakona o dvanaestočasovnom radnom danu, izgledala je u ono vreme opravdana izjava engleskih fabrikanta da je svaki dalji napredak u tom pravcu nemoguć i da zato svako dalje skraćivanje radnog vremena znači isto što i opadanje proizvodnje. Prividnu tačnost njihovog rezonovanja najbolje dokazuje sledeća u isto vreme data izjava njihovog neumornog cenzora, fabričkog inspektora Leonarda Hornera:

»Pošto se proizvedena količina poglavito upravlja prema brzini mašina, interes fabrikanta mora biti da ove tera što većom brzinom, ali pod ovim uslovima: da se mašine čuvaju od suviše brzog kvarenja, da kakvoća proizvedenog artikla ostane ista i da je radnik kadar da prati njihovo kretanje bez većeg npora od onoga koji može stalno činiti. Često se dešava da fabrikant u svojoj žurbi odviše ubrza kretanje. Lomljenje mašina i loš kvalitet proizvoda tada će pretegnuti nad efektom brzine, i on je prisiljen da umeri hod mašina. Pošto aktivan i razborit fabrikant iznalazi koliki maksimum može postići, došao sam do zaključka da je za 11 časova nemoguće proizvesti koliko za 12. Osim toga, pretpostavlja sam da se radnik kome se plaća od komada do krajnosti napreže, ukoliko može stalno izdržati isti stepen rada.«¹⁶⁶

Iz toga je Horner zaključio da uprkos eksperimentima Gardnera i dr. dalje skraćivanje radnog dana ispod 12 časova mora smanjiti količinu proizvoda.¹⁶⁷ Deset godina kasnije on sam navodi ovu svoju rezervu iz 1845. kao dokaz koliko je malo on onda razumevao elas-

¹⁶⁵ Lord Ashley, *The Ten Hours' Factory Bill etc.*, str. 6-9. i dalje.

¹⁶⁶ RIF za 30. april 1845, str. 20.

¹⁶⁷ Isto, str. 22.

tičnost mašine i ljudske radne snage, koje se prinudnim skraćivanjem radnog dana obe podjednako do krajnosti naprežu.

Predimo sad na period posle 1847. kad je u engleskim fabrikama pamuka, vune, svile i lana uveden zakon o desetočasovnom radnom danu.

»Na throstle-predilicama brzina vretena porasla je za 500, a na mule-predilicama za 1000 obrta u minutu, tj. brzina throstle-vretena, koja je 1839. bila 4500 obrta u minutu, iznosi sada* (1862) »5000, a brzina mule-vretena ranije 5000, iznosi sada 6000 obrta u minutu; u prvom slučaju brzina se povećala za $\frac{1}{10}$, a u drugom za $\frac{1}{6}$.¹⁶⁸»

James Nasmyth, čuveni privatni inženjer iz Petrikrofta kod Manchestera, objasnio je 1852. u jednom pismu Leonardu Horneru usavršavanja parne mašine koja su izvedena od 1848. do 1852. Pošto najpre primećuje da je parna konjska snaga, koja se u zvaničnoj fabričkoj statistici još uvek ceni po svom dejstvu iz 1828¹⁶⁹, još samo nominalna i može poslužiti samo kao indeks stvarne snage, kaže on između ostalog i ovo:

»Nema sumnje da parne mašine iste težine, a često iste mašine na kojima su samo izvršene moderne popravke, obavljaju prosečno za 50% posla više nego ranije i da, u mnogim slučajevima, potpuno iste parne mašine koje su dok im je brzina bila ograničena na 220 stopa u minutu davale 50 konjskih snaga, daju danas preko 100 uz manji utrošak uglja... Moderna parna mašina iste nominalne konjske snage radi s mnogo više snage nego pre usled savršenije konstrukcije, smanjenoga obima i gradnje parnih kotlova itd... Stoga, mada je u odnosu prema nominalnoj konjskoj snazi broj zaposlenih radnika isti, on je manji u odnosu prema radnoj mašineriji.¹⁷⁰»

Godine 1850. fabrike Ujedinjene Kraljevine upotrebljavale su 134 217 nominalnih konjskih snaga za pokretanje 25 638 716 vretena i 301 445 razboja. Godine 1856. broj vretena bio je 33 503 580, a razboja 369 205. Da se iziskivalo isto toliko konjskih snaga kao 1850,

¹⁶⁸ RIF za 31. oktobar 1862, str. 62.

¹⁶⁹ Ovo se izmenilo s parlamentarnim izveštajem («Parliamentary Return») od 1862. Tu stvarna parna konjska snaga modernih parnih mašina i vodenih kola stupa na mesto nominalne konjske snage (vidi primedbu 109^{2*}). Isto se tako više ne mešaju vretena za uvrtanje pređe s pravim vretenima za pređenje (kao u «Returns» od 1839, 1850. i 1856); zatim se za fabrike vune dodaje broj »gigs-a^{3*}», a fabrike jute i kudjelje uzimaju se odvojeno od fabrika lana; naposljetku, pletenje čarapa ulazi prvi put u izveštaj.

¹⁷⁰ RIF za 31. oktobar 1856, str. 14, 20.

^{1*} U izdanjima od 1. do 4: $\frac{1}{5}$. — ^{2*} na str. 344. u ovom tomu — ^{3*} mašina za vlačenje (vlačara)

onda bi 1856. bilo nužno 175 000 konjskih snaga. Ali je njih prema zvaničnom izveštaju bilo samo 161 435, dakle preko 10 000 manje nego kad bismo računali na bazi 1850.¹⁷¹

«Poslednji izveštaj iz 1856.» (zvanična statistika) utvrdio je ove činjenice: fabrički sistem širi se strahovitom brzinom, broj ruku opao je u odnosu prema mašinama; parna mašina, uštedom snage i drugim metodama, tera mašine veće težine, a zahvaljujući savršenijim mašinama radilicama, promenjenim metodima izrade, povećanoj brzini mašina i mnogim drugim uzrocima, proizvodi se veća količina izradovina.¹⁷² «Mašine svih vrsta uveliko su usavršene, što je veoma povećalo njihovu proizvodnu snagu. Van svake je sumnje da je skraćivanje radnog dana... dalo podstrek za ta usavršenja. Usavršenja i intenzivnije naprezanje radnika uzrok su što se u skraćenom radnom danu (skraćenom za 2 časa ili za 1/6), izrađuje bar isto onoliko proizvoda koliko ranije u dužem radnom danu.»¹⁷³

Kako je sa intenzivnijom eksploatacijom radne snage raslo i božaćenje fabrikana, potvrđuje već i ta okolnost što se broj engleskih pamučnih i drugih fabrika od 1838. do 1850. prosečno povećavao za 32% godišnje, a od 1850. do 1856, naprotiv, za 86%.^[131]

Ma kako da je velik bio napredak engleske industrije za 8 godina — od 1848. do 1856. pod vladavinom desetočasovnog radnog dana, opet je on daleko nadmašen u sledećem šestogodišnjem periodu, od 1856. do 1862. Na primer, u fabrikama svile bilo je vredena: 1856. god. 1 093 799; 1862. god. 1 388 544; razboja 1856. god. 9260; 1862. god. 10 709. Nasuprot tome, broj radnika: 1856. god. 56 131, a 1862. god. 52 429. To čini priraštaj broja vretena od 26,9% i razboja od 15,6%, dok je istovremeno broj radnika opao za 7%. Godine 1850. bilo je u fabrikama tkanina od češljane vune [kamgarna] 875 830 vretena, 1856. god. 1 324 549 (51,2% više), a 1862. god. 1 289 172 (2,7% manje). Kad odbijemo vretena za uvrtnanje, koja su ušla u popis od 1856. a nisu ušla u popis od 1862, onda broj vretena ostaje otprilike isti kao 1856. god. Nasuprot tome, brzina vretena i razboja bila je od 1850. u mnogo slučajeva udvojena. Broj parnih razboja u fabrikama kamgarna bio je: 1850. god. 32 617; 1856. god. 38 956, a 1862. god. 43 048. Pri tom je broj uposlenih lica bio: 1850. god. 79 737; 1856. god. 87 794, a 1862. god. 86 063; ali od ovoga broja, bilo je dece ispod 14 godina: 1850. god. 9956; 1856. god. 11 228; a 1862. god. 13 178. Uprkos jako povećanom broju razboja, opao je 1862. god. u poređenju s 1856. god. celokupni broj zaposlenih radnika, a porastao broj eksploatisane dece.¹⁷⁴

¹⁷¹ Isto, str. 14, 15.

¹⁷² Isto, str. 20.

¹⁷³ RIF za 31. oktobar 1858, str. 9, 10. Upor.: RIF za 30. april 1860, str. 30. i dalje.

¹⁷⁴ RIF za 31. oktobar 1862, str. 100, 103, 129, 130.

Dvadeset sedmog aprila 1863. izjavio je poslanik Ferrand u Donjem domu:

«Radnički delegati iz 16 srezova Lankašira i Češira, u čije ime govorim, saopštili su mi da usled usavršavanja mašina rad u fabrikama neprekidno raste. Umesto da jedno lice kao nekada posluhuje s pomoćnicima 2 razboja, posluhuje sada 3 razboja bez pomoćnika, a nije ništa neobično da jedno lice posluhuje i 4 razboja itd. Kao što iz saopštenih činjenica izlazi, sada je 12 časova rada sabijeno u manje jod 10 časova. Pojmljivo je stoga koliko su se strahovito poslednjih godina poveća i naponi fabričkih radnika.»¹⁷⁵

Zbog toga fabrički inspektori, mada neumorno i s punim pravom hvale povoljne posledice fabričkih zakona od 1844. i 1850, ipak priznaju da je skraćivanje radnoga dana već izazvalo takvu intenzivnost rada koja razara zdravlje radnika, dakle samu radnu snagu.

«Izgleda da je u većini fabrika pamuka, vunelih tkanina i svile ona iscrpljujuća uzbudljivost potrebna za rad oko mašina, čije je kretanje zadnjih godina tako izvanredno ubrzano, jedan od uzroka prevelike smrtnosti od plućnih bolesti, kao što je to dokazao dr Greenhow u svom nedavnašnjem divnom izveštaju.»¹⁷⁶

Nema nikakve sumnje da je tendencija kapitala — čim mu zakon jednom zasnagda preseče mogućnost da produhuje radni dan — da štetu nadoknađuje sistematskim pojačavanjem stepena intenzivnosti rada i da svako usavršavanje mašina preokrene u sredstvo za veće isisavanje radne snage, i ta tendencija ubrzo opet mora dovesti do kritične tačke na kojoj ponovno skraćivanje radnog dana postaje neizbežno.¹⁷⁷ S druge strane, burno napredovanje engleske industrije od 1848. do danas, tj. u toku perioda desetočasovnog radnog dana, daleko više nadmašuje period od 1833. do 1847, tj. period dvanaesto-

¹⁷⁵ Sa modernim parnim razbojem tkač sada za 60 časova nedeljno na 2 razboja izradi 26 komada izvesne vrste tkanine određene dužine i širine, dok je na starom parnom razboju mogao izraditi samo 4 komada. Troškovi oko tkanja takvog jednog komada pali su još početkom 50-ih godina od 2 šil. i 9 pensa na 5¹/₈ pensa.

Dodatak uz drugo izdanje. — «Pre 30 godina» (1841) »zahtevalo se od prelca pamučne prede da sa tri pomoćnika nadzire samo jedan par ,mules' s 300 do 324 vretena. Sada» (krajem 1871) »on mora s pet pomoćnika nadzirati ,mules' koje imaju 2200 vretena, a proizvodi najmanje 7 puta više prede nego 1841.» (Alexander Redgrave, fabrički inspektor, u: »Journal of the Society of Arts» od 5. januara 1872.)

¹⁷⁶ RIF za 31. oktobar 1861, str. 25, 26.

¹⁷⁷ Agitacija za osmočasovni radni dan otpočela je sada (1867) u Lankaširu među fabričkim radnicima.

časovnog radnog dana, nego što je ovaj nadmašio onu polovinu veka od uvođenja fabričkog sistema, tj. period neograničenog radnog dana.¹⁷⁸

¹⁷⁸ Ovo nekoliko brojki pokazuje napredak prvih »Factories»^{1*} u U[nited] Kingd[om]^{2*} od 1848. godine:

	Izvezena količina			
	1848.	1851.	1860.	1865.
<i>Fabrike pamuka</i>				
Pamučna preda (funti)	135 831 162	143 966 106	197 343 655	103 751 455
Konac (funti)		4 392 176	6 297 554	4 648 611
Tkanine (jardâ)	1 091 373 930	1 543 161 789	2 776 218 427	2 015 237 851
<i>Fabrike kudjelje i lana</i>				
Pređa (funti)	11 722 182	18 841 326	31 210 612	36 777 334
Tkanine (jardâ)	88 901 519	129 106 753	143 996 773	247 012 592
<i>Fabrike svile</i>				
Pređa (funti)	466 852 ^{3*}	462 513	897 402	812 589
Tkanine (jardâ)		1 181 455 ^{4*}	1 307 293 ^{4*}	2 869 837
<i>Fabrike vune</i>				
Pređa (funti)		14 670 880	27 533 968	31 669 267
Tkanine (jardâ)		151 231 153	190 371 537	278 837 418

	Vrednost izvoza u £			
	1848.	1851.	1860.	1865.
<i>Fabrike pamuka</i>				
Pređa	5 927 831	6 634 026	9 870 875	10 351 049
Tkanine	16 753 369	23 454 810	42 141 505	46 903 796
<i>Fabrike kudjelje i lana</i>				
Pređa	493 449	951 426	1 801 272	2 505 497
Tkanine	2 802 789	4 107 396	4 804 803	9 155 358
<i>Fabrike svile</i>				
Pređa	77 789	196 380	826 107	768 064
Tkanine		1 130 398	1 587 303	1 409 221
<i>Fabrike vune</i>				
Pređa i vunica	776 975	1 484 544	3 843 450	5 424 047
Tkanine	5 733 828	8 377 183	12 156 998	20 102 259

(Vidi Plave knjige: »Statistical Abstract for the United Kingdom», br. 8 i br. 13, London 1861. i 1866.)

U Lankaširu se broj fabrika povećao između 1839. i 1850. samo za 4%, između 1850. i 1856. za 19%, a između 1856. i 1862. za 33%, dok je u oba

^{1*} fabrika — ^{2*} Ujedinjenoj Kraljevini — ^{3*} 1846 — ^{4*} funti

4. Fabrika

U početku ove glave posmatrali smo telo fabrike, sklop mašinskog sistema. Zatim smo videli kako mašina, prisvajajući ženski i dečji rad, povećava ljudski materijal koji kapital eksploatiše, kako bezmernim produžavanjem radnog dana zaplenjuje čitav radnikov život i naposljetku kako njen napredak, koji omogućava da se za sve kraće vreme izrađuje masa proizvoda koja se čudovišno povećava, služi kao sistematsko sredstvo da se u svakom trenutku vremena stavi u tok više rada, tj. da se radna snaga sve intenzivnije eksploatiše. Sad ćemo pogledati fabriku u njenoj celini, i to u njenom najrazvijenijem obliku.

Dr Ure, Pindar automatske fabrike, opisuje nam je s jedne strane kao

«kooperaciju različitih klasa radnika, odraslih i neodraslih, koji umešno i marljivo nadziru sistem proizvodne mašine, koju neprekidno tera jedna centralna snaga (prvi motor)»,

a s druge strane kao

«ogroman automat sastavljen iz bezbrojnih mehaničkih i samosvesnih organa, koji uskladeno i bez prekida deluju da bi proizveli jedan isti predmet, tako da su svi ti organi potčinjeni jednoj pokretačkoj snazi koja se sama od sebe kreće».

Ova dva izraza nikako ne znače jedno isto. U jednome se kombinovani ukupni radnik, ili društveno radno telo, pokazuje kao nadmoćni subjekt, a mehanički automat kao objekt; u drugom je sam automat subjekt, a radnici su pridodati samo kao svesni organi njegovim nesvesnim organima i s njima su potčinjeni centralnoj pokretačkoj snazi. Prvi izraz važi za svaku moguću primenu mašina u velikom razmeru, drugi karakteriše kapitalističku primenu mašine, pa otud i moderni fabrički sistem. Zato Ure i voli da centralnu mašinu, od koje polazi kretanje, predstavlja ne samo kao automat, već i kao autokratu.

«U tim velikim radionicama, blagotvorna sila pare skuplja oko sebe milijarde svojih podanika.»¹⁷⁹

jedanaestogodišnja perioda broj zaposlenih lica apsolutno porastao, a relativno opao. Upor.: RIF za 31. oktobar 1862, str. 63. U Lankaširu prevladuje fabrikacija pamuka. Ali koliko srazmerno mesta ona zauzima u fabrikaciji prede i tkanina uopšte vidi se iz toga što od svih sličnih fabrika u Engleskoj, Velsu, Škotskoj i Irskoj samo na nju otpada 45,2%, od svih vretena 83,3%, od svih parnih razboja 81,4%, od svih parnih konjskih snaga koje ih pokreću 72,6%, i od celokupnog broja zaposlenih lica 58,2%. (Isto, str. 62, 63.)

¹⁷⁹ Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 18.

Kad radna alatka pređe na mašinu, prelazi s radnika na nju i veština rukovanja alatkom. Radna sposobnost alata oslobodila se ličnih granica ljudske radne snage. Time biva uništena tehnička osnovica na kojoj počiva podela rada u manufakturi. Stoga se umesto hijerarhije specijaliziranih radnika, karakteristične za manufakturu, u automatskoj fabrici javlja tendencija za izjednačavanjem ili nivelisanjem radova, koje pomoćnici mašine imaju da izvode¹⁸⁰; mesto veštački stvorenih razlika među delimičnim radnicima dolaze, kao pretežne po važnosti, prirodne razlike u godinama starosti i polu.

Ukoliko se podela rada ponovo javlja u automatskoj fabrici, ona je u prvi mah raspodela radnika među specijalizirane mašine, i radničkih masa, koje više nisu organski povezane grupe, među razna odeljenja fabrike, gde one rade za jednorodnim mašinama alatlikama poredanim jedne pored drugih; među njima, dakle, postoji samo prosta kooperacija. Organski povezana grupa manufakture zamjenjena je vezom koja spaja glavnog radnika s malim brojem pomoćnika. Bitna podvojenost koja postoji jeste podela na radnike koji stvarno rade na mašinama radilicama (ovamo spada i nekoliko radnika koji paze, odnosno hrane pokretačku mašinu), i na pomoćne radnike (gotovo isključivo decu) koji prvima pomažu. U pomoćne radnike računaju se više ili manje svi »feeders« (oni koji mašinama samo dodaju materijal za rad). Pored ovih glavnih klasa, postoji brojem neznatno osoblje koje nadgleda i stalno popravlja celokupnu mašineriju: inženjeri, mehaničari, stolari itd. To je viša, delom naučno obrazovana, delom zanatlijska radnička klasa; ona je izvan kruga fabričkih radnika i samo im je pridodata.¹⁸¹ Ova je podela rada čisto tehnička.

Svaki rad na mašini zahteva da mu se radnik priuči od ranih godina da bi sopstveno kretanje prilagodio jednoobraznom i neprekidnom kretanju nekog automata. Ukoliko sama celokupna mašinerija sačinjava sistem raznolikih, kombinovanih mašina koje istovremeno rade, utoliko i kooperacija koja na njoj počiva zahteva da se među različite mašine raspodele različite radničke grupe. Ali mašinska proizvodnja ukida nužnost da se ova raspodela učvrsti po načinu manufakture neprestanim prilagođavanjem istih radnika istim funkcija-

¹⁸⁰ Isto, str. 20. Upor.: Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, str. 140, 141.

¹⁸¹ Karakteristično po namerno obmanjivanje putem statistike, koje se i inače može dokazati u pojedinostima, jeste da englesko fabričko zakonodavstvo izričito isključuje iz svog delokruga kao nefabričke one radnike koji su u tekstu poslednji spomenuti, dok s druge strane izveštaji koje je parlament objavio isto tako izričito računaju u kategoriju fabričkih radnika ne samo inženjere, mehaničare itd., nego i direktore fabrika, nameštenike, raznosaoče, magacionere, radnike na pakovanju itd., ukratko sve ljude osim samog vlasnika fabrike.

ma.¹⁸² Pošto celokupno kretanje fabrike ne polazi od radnika već od mašine, osoblje se može stalno menjati a da se proces rada ne prekida. Najočitiiji dokaz za to pruža nam »relejni sistem«^{1*}, uveden za vreme pobune engleskih fabrikana od 1848. do 1850.⁽¹³²⁾ Najzad, brzina kojom se nauči rad na mašini u mladim godinama takode otklanja nužnost da se naročita klasa radnika isključivo priprema za mašinske radnike.¹⁸³ A usluge prostih pomoćnika radnika u fabrici delom su zamenjive mašinama¹⁸⁴, a delom, zbog svoje savršene jednostavnosti, omogućavaju brzo i stalno menjanje osoblja na koje pada teret toga dirindženja.

Ali mada mašina tehnički ruši stari sistem podele rada, taj se sistem isprva po navici i dalje provlači u fabrici kao tradicija manufakture, da bi ga kapital zatim sistematski u još odvratnijem obliku

¹⁸² Dr Ure to priznaje. On kaže da radnik »u slučaju nužde« može po volji direktora biti premešten s jedne mašine na drugu i trijumfalno uzvikuje: »Ovakvo premeštanje u otvorenoj je protivrečnosti sa starom rutinom koja deli rad i traži da glavu pribadače izrađuje jedan radnik, a da joj drugi oštri vrh.«⁽¹³³⁾ A, naprotiv, trebalo je da se zapita zašto se u automatskoj fabrici ta »stara rutina« napušta samo u »slučaju nužde«.

¹⁸³ Kad nedostaju ljudi, kao npr. za vreme američkog građanskog rata, buržuj izuzetno upotrebljava fabričke radnike i za najgrublje poslove, kao što je građenje puteva itd. Engleski »ateliers nationaux«^{2*} iz 1862. i sledećih godina za nezaposlene radnike pamučne industrije razlikuju se od francuskih iz 1848. po tome što je u ovima radnik vršio neproizvodan rad za račun države, a u onim proizvodne gradske radove u korist buržuja, i uz to jevtinije od radnika kojima je to posao i s kojima je, tako, nateran u konkurenciju. »Telesni izgled radnika pamučne industrije nesumnjivo se popravio. Ukoliko su u pitanju muškarci... pripisujem to njihovom zanimanju javnim radovima na slobodnom vazduhu.« (Ovde je reč o fabričkim radnicima iz Prestona koji su bili zaposleni na »Prestonskoj močvari«.) (RIF za oktobar 1863, str. 59.)

¹⁸⁴ Primer: razni mehanički aparati, koji su posle zakona od 1844. uvedeni u fabrikama vune radi zamene dečjeg rada. Čim deca same gospode fabrikana budu imala da »uče školu« kao pomoćni fabrički radnici, ovo skoro neobrađivano područje mehanike ubrzo će dobiti značajan polet. »Selfacting mules«^{3*} možda su isto toliko opasne mašine kao i ma koje druge. Većina nesrećnih slučajeva pogađa malu decu i to usled toga što puze ispod mašine da pometu pod dok predilica radi. Mnogi »minders« (radnici na predilicama) sudski su progonjeni (od fabričkih inspektora) i osuđivani na novčane kazne za ovakve prekršaje, ali bez ikakve opš e koristi. Kad bi graditelji mašina hteli da pronađu samo jednu automatsku među kojom bi bila otklonjena potreba da ova mala deca puze ispod mašina, bio bi to srećan doprinos našim zaštitnim merama. (RIF za 31. oktobar 1866, str. 63.)

1* Vidi u ovom tomu, str. 251 - 253. — 2* »nacionalne radionice« — 3* automatske predilice

reprodukovao i učvrstio kao sredstvo za eksploataciju radne snage. Doživotna specijalnost da se rukuje jednim delimičnim alatom pretvara se u doživotnu specijalnost da se poslužuje neka delimična mašina. Mašina se zloupotrebljava da bi se sam radnik izmalena pretvorio u deo delimične mašine.¹⁸⁵ Na taj način ne samo da se znatno smanjuju troškovi potrebni za njegovu vlastitu reprodukciju, već se ujedno upotpunjuje i njegova bespomoćna zavisnost od fabričke celine, dakle od kapitaliste. I ovde kao i svugde mora se praviti razlika između veće proizvodnosti koja je plod razvitka društvenog procesa proizvodnje, i veće proizvodnosti koja je plod kapitalističke eksploatacije procesa proizvodnje.

U manufakturi i zanatu radnik se služi alatom, u fabrici on služi mašinu. Tamo kretanje sredstva za rad polazi od njega, ovde on mora da ide za njegovim kretanjem. U manufakturi radnici sačinjavaju udove jednog živog mehanizma. U fabrici postoji mrtav mehanizam, nezavisan od njih, a oni su mu pripojeni kao živ dodatak.

«Taj neprekidni, mučni, beskrajni rad, u kome se isti mehanički proces neprestano ponavlja, sličan je Sizifovom poslu; sav teret rada kao stena neprestano iznova pada na iznurenog radnika.»¹⁸⁶

Mašinski rad do krajnosti iznurava živčani sistem i istovremeno prigušuje mnogostranu igru mišića i oduzima čoveku svaku slobodnu telesnu i duhovnu delatnost.¹⁸⁷ Čak i olakšanje rada postaje sredstvom za mučenje, jer mašina ne oslobađa radnika od rada, već njegov rad od sadržaja. Svako kapitalističkoj proizvodnji, ukoliko nije samo proces rada nego ujedno i proces oplodavanja kapitala, zajedničko je to da ne primenjuje radnik uslov za rad, već obratno—uslov za rad primenjuje radnika, ali ovo izvrtnje postaje tehnički opipljiva stvarnost tek s mašinom. Pretvorivši se u automat, sredstvo za rad istupa prema radniku za vreme samog procesa rada kao kapital, kao mrtav rad koji gospodari živim radom i isisava ga. Odvajanje du-

¹⁸⁵ Po ovome se može oceniti fabulozna ideja P. - J. Proudhona, koji mašinu ne «konstruiše» kao sintezu sredstava za rad, već kao sintezu delimičnih radova za same radnike.^{1*}

¹⁸⁶ F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, str. 217.^{2*} Čak i g. Molinari, inače ordinarni, optimistički pristalica slobodne trgovine, kaže: «Čovek se troši brže ako 15 časova na dan nadgleda jednolično kretanje kakvog mehanizma nego kad bi za isto vreme naprezao svoju fizičku snagu. Ova nadglednička služba, koja možda može poslužiti kao korisna gimnastika duha ako ne traje predugo, upropašćuje, ako duže potraje, svojom preteranošću i duh i telo.» (G. de Molinari, *Études Économiques*, Paris 1846, [str. 49].)

¹⁸⁷ F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, str. 216^{2*}.

^{1*} Vidi u 7. tomu ovog izdanja. — ^{2*} Vidi u 4. tomu ovog izdanja.

hovnih snaga procesa proizvodnje od ručnog rada i njihovo pretvaranje u sile kapitala nad radom završava se, kao što smo već ranije nagovestili, u krupnoj industriji, podignutoj na temelju mašina. Delimična umešnost individualnog, opustošenog mašinskog radnika iščezava kao sporedna sitnica pred naukom, pred ogromnim prirodnim silama i masovnim društvenim radom, koji su oličeni u mašinskom sistemu i koji s njime čine moć »gazde« (master-a). Zato, kad dođe do sukoba, ovaj gazda, u čijem su mozgu nerazdvojno srasli mašina i njegov monopol na nju, prezrivo dovikuje »rukama«:¹⁸⁸

»Za fabričke bi radnike bilo korisno da ne smeću s uma da je njihov rad u stvari vrlo niska vrsta kvalifikovanog rada; da nema rada koji se može lakše naučiti i da s obzirom na njegov kvalitet nijedan nije bolje plaćen; da nema rada koji se kratkim obučavanjem najneiskusnijih može dobiti za tako kratko vreme i u takvom izobilju. Fabrikantove mašine igraju doista mnogo važniju ulogu u poslu proizvodnje nego rad i radnikova umešnost, koja se može steći za šest meseci i koju može naučiti svaki seljački sluga.«¹⁸⁸

Tehničko potčinjavanje radnika jednoličnome hodu sredstva za rad i naročiti sastav radnog tela od lica oba pola i najrazličnijih godina starosti stvaraju kasarnsku disciplinu koja se izgrađuje u savršen fabrički režim i potpuno razvija već ranije pomenuti rad vrhovnog nadzora, ujedno, dakle, i podelu radnika na ručne radnike i nadzornike, na industrijske redóve i industrijske podoficire.

»Glavna teškoća u automatskoj fabrici bila je disciplina potrebna da se ljudi oduče od nepravilnih navika u radu i budu dovedeni u saglasnost s nepromenljivom pravilnošću velikog automata. Ali izmisliti i uspešno sprovesti neki disciplinarni zakonik koji bi odgovarao potrebama i brzini automatskog sistema, bio je pothvat dostojan Herkula; to plemenito delo izvrši Arkwright! Čak i dan-danas, kad je sistem organizovan u punoj svojoj savršenosti, gotovo je nemoguće naći među radnicima zrelih godina pomoćnike korisne za automatski sistem.«¹⁸⁹

¹⁸⁸ »The factory operatives should keep in wholesome remembrance the fact that theirs is really a low species of skilled labour and that there is none which is more easily acquired or of its quality more amply remunerated, or which, by a short training of the least expert can be more quickly as well as abundantly acquired... The master's machinery really plays a far more important part in the business of production than the labour and the skill of the operative, which six months' education can teach, and a common labourer can learn.« (»The Master Spinners' and Manufacturers' Defence Fund. Report of the Committee«, Manchester 1854, str. 17.) Videćemo docnije da »master« duva u sasvim druge diple čim mu zapreti opasnost da izgubi svoje »žive« automate.

¹⁸⁹ Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 15. Niko kome je poznata Arkwrightova biografija neće nikad prikačiti reč »plemenito« tom genijalnom berberinu.

^{1*} tj. radnicima

Fabrički zakonik, u kome kapital kao privatni zakonodavac i samovlasno formuliše svoju autokratiju nad radnicima, bez podele vlasti, koju buržoazija inače toliko voli, i bez predstavničkog sistema, koji joj je još miliji, samo je kapitalistička karikatura društvenog regulisanja procesa rada koje postaje nužno čim se kooperacija vrši u velikom razmeru i čim se upotrebljavaju zajednička sredstva za rad, osobito mašine. Na mesto biča goniča robova dolazi nadzornikova kaznena knjiga. Naravno, sve se kazne svode na novčane kazne i odbijanje od plate, a zakonodavačko oštroumlje fabričkih Likurga takvo je da im se gaženje njihovih zakona možda više isplaćuje nego njihovo poštovanje.¹⁹⁰

Od svih velikih pronalazača 18. veka on je neosporno bio najveći kradljivac tuđih pronalazaka i najprostiji nevaljalac.

¹⁹⁰ »Ropstvo kojim je buržoazija okovala proletarijat nigde se ne ispoljava jasnije nego u fabričkom sistemu. Tu prestaje svaka sloboda — i pravno i stvarno. Radnik mora ujutro da bude u fabrici u pet i po — dođe li samo dva-tri minuta dočnije, biva kažnjavan, a zadocni li deset minuta, ne puštaju ga unutra sve dok ne prođe pauza za doručak, a on gubi od najamnine onoliko koliko mu se plaća za četvrtinu dana. On mora po komandi i jesti, i piti, i spavati... Despotsko zvono ga zove iz postelje, poziva ga s doručka i s ručka. A kako mu je tek u fabrici! Tu je fabrikant apsolutni zakonodavac. On propisuje fabrička pravila kako mu je volja; menja i dopunjuje svoj zakonik kako mu je drago, i kad bi stavio u njega i štogod najluđe, ipak bi sud rekao radniku: »Vi ste bili svoj gospodar, nije trebalo da sklapate takav ugovor kad Vam nije bio po volji; ali sad, kad ste dragovoljno pristali na taj ugovor, Vi ga se morate i držati... Ovi radnici su uz to osuđeni da od svoje devete godine pa do smrti žive pod duhovnom i telesnom šibom.« (F. Engels, *Die Lage der arbeitenden Klasse in England*, str. 217. i dalje.) Šta »kažu sudovi«, objasniću sa dva primera. Jedan se slučaj dogodio u Šefildu krajem 1866. Tu se jedan radnik najmio za dve godine u jednoj metalnoj fabrici. Zbog neke svade s fabrikantom, napustio je fabricu i izjavio da više ni pod kojim uslovom neće da radi za njega. Optužen zbog prekršaja ugovora, osuđen je na dva meseca zatvora. (Kad fabrikant prekrši ugovor, radnik ga može tužiti samo civiliter^{1*} i fabrikant rizikuje jedino novčanu kaznu.) Pošto je odležao 2 meseca, isti ga fabrikant pozva da se po starom ugovoru vrati u fabricu. Radnik izjavi: ne. Prekršenje ugovora već je odsedeo. Fabrikant ga ponovo tuži, sud ga ponovo osudi mada je to jedan od sudija, g. Shee, javno žigosao kao pravni monstrum, po kome neko može celog života biti periodično kažnjavan za jedan isti prestup, odnosno zločin. Ovu osudu nisu izrekli »great unpaid«⁽¹⁸⁴⁾, provincijski Dogberryji, već jedan od najviših sudova u Londonu. {Uz četvrto izdanje. — Sad je to ukinuto. Izuzev nekoliko slučajeva — npr. u javnim plinarama—radnici su u Engleskoj u stvari prekršenja ugovora sada izjednačeni s poslodavcima i mogu biti tuženi samo po građanskom pravnom postupku. — F. E.}—Drugi se slučaj dogodio u Viltširu krajem novembra 1863. Oko 30 tkalja na parnim razbojima, zaposlenih kod

1* po građanskom pravnom postupku

Mi samo napominjemo materijalne uslove pod kojima se obavlja fabrički rad. Svi čulni organi podjednako pate od veštački povišene temperature, od vazduha zasićenog otpacima sirovina, od zaglušujuće buke itd., da i ne govorimo o životnoj opasnosti između načičkanih mašina, koje donose svoje izveštaje o industrijskim bitkama s redovnošću godišnjih doba.^{190a} Ekonomisanje društvenih sredstava za

neko Harruppa, fabrikanta sukna u Leower's Millu, Westbury Leigh, stupi u štrajk, jer je taj isti Harrupp imao lepu naviku da zbog jutarnjih zakašnjanja zakida od najamnine, i to: 6 pensa za 2 minuta zakašnjenja, 1 šil. za 3 minuta, 1 šil. i 6 pensa za 10 minuta. To iznosi 9 šil. na čas, 4£ i 10 šil. na dan, dok njihova prosečna najamnina u godini nikad ne prelazi 10 do 12 šil. nedeljno. Harrupp je bio najmio i nekog dečaka da trubom objavljuje početak rada, što je ponekad i sam radio pre 6 časova ujutro, a ako ruke nisu tu, čim prestane truba kapija se zatvara, a ruke koje su ostale napolju bivaju kažnjavane; pošto u zgradi nema časovnika, nesrećne su ruke u vlasti mladog trubača koji radi pod Harruppovom inspiracijom. Ruke koje su bile u »štrajku«, majke i devovjke, izjaviše da će ponovo ići na posao ako se trubač koji objavljuje vreme zameni časovnikom i ako se bude uvela razumnija kaznena tarifa. Harrupp izvede pred magistrat 19 žena i devovjaka zbog prekršenja ugovora. Uz ogorčene glasove publike, sud osudi svaku na po 6 pensa globe i 2 šil. i 6 pensa troškova. Harruppa je masa naroda otpratila iz suda zviždanjem. — Omiljena operacija fabrikanta jeste da radnike kažnjavaju zakidanjem najamnine za manjkavost materijala koji im oni sami predaju. Ovaj metod je 1866. izazvao opšti štrajk u engleskim srezovima u kojima se izrađuje grnčarija. Izveštaji »Children's Employment Commission« (1863 - 1866) navode slučajeve kad su radnici, umesto da prime najmninu, postajali svojim radom, a pomoću kaznene uredbe, dužnicima svog vrlag gazde. Poučne primere oštroumlja fabričkih aristokrata u zakidanju najamnine pružila je skorošnja pamučna kriza. Fabrički inspektor R. Baker kaže: »Pre kratkog vremena poveo sam lično sudski proces protiv jednog fabrikanta pamuka zato što je u ovim mučnim i teškim vremenima uzeo nekim »mladim radnicima« (starijim od 13 godina), koji su kod njega radili, 10 pensa za lekarsko uverenje o godinama starosti koje ga je stajalo samo 6 pensa, a za koje po zakonu sme uzeti samo 3 pensa, dok se po običaju ne uzima ništa... Drugi neki fabrikant, da bi postigao isti cilj a da ne dođe u sukob sa zakonom, uzimao je od sirote dece koja su za njega radila, po 1 šiling kao taksu za izučavanje veštine i tajne predenja čim ih lekarsko uverenje oglasi sposobnim za to zanimanje. Postoje, dakle, podzemna strujanja koja moramo poznavati ako hoćemo da shvatimo ovako izvanredne pojave kao što je štrajk u vreme kakvo je današnje.« (Misli se na štrajk mašinskih tkača u fabrici u Darvenu juna 1863). (RIF za 30. april 1863, str. 50, 51.) (Fabrički izveštaji uvek idu preko zvaničnog datuma koji nose.)

^{190a} Zakoni za zaštitu od opasnih mašina delovali su blagotvorno. »Ali... sad postoje novi uzroci nesrećnih slučajeva koji pre 20 godina nisu postojali, naročito veća brzina mašina. Točkovi, valjci, vretena i razboji teraju se sad većom snagom koja i dalje stalno raste; prsti moraju brže i sigurnije hvatati prekinutu žicu, jer će stradati ako ih prinesemo neoprezno i oklevajući... Velik broj nesrećnih

proizvodnju, koje je tek pod fabričkim sistemom sazrelo kao u staklenoj bašti, postaje u rukama kapitala ujedno i sistematskim pljačkanjem radnikovih životnih uslova za vreme rada: prostora, vazduha, svetlosti i ličnih zaštitnih sredstava protiv okolnosti procesa proizvodnje opasnih po život ili štetnih po zdravlje, da i ne govorimo o uređajima za radnikovu udobnost.¹⁹¹ Zar Fourier nije imao pravo kad je fabrike nazvao »ublaženim robijašnicama«?¹⁹²^[135]

slučajeva događa se zbog nastojanja radnika da brzo urade svoj posao. Moramo imati na umu da je za fabrikanta od najveće važnosti da svoje mašine neprekidno održava u kretanju, tj. da proizvodi pređu i tkanje. Svako stajanje od jednog minuta gubitak je ne samo u pogonskoj snazi, nego i u proizvodnji. Zato nadzornici, zainteresovani za to da se proizvede što više, gone radnike da mašine održavaju u kretanju; a i za radnike kojima se plaća po težini ili od komada ovo nije manje važno. Mada je u većini fabrika formalno zabranjeno da se mašine čiste dok su u kretanju, ipak se to svugde radi. Samo je ovo za poslednjih 6 meseci dovelo do 906 nesrećnih slučajeva... Iako se čišćenje obavlja svaki dan, ipak je većinom subota određena za temeljno čišćenje mašina, a to se ponajviše radi za vreme kretanja mašina... Taj se posao ne plaća i radnici nastoje da s tim svrše što je moguće brže. Zato je broj nesrećnih slučajeva mnogo veći u petak, a osobito u subotu, negoli u druge dane. Petkom iznosi ovaj višak, preko prosečnog broja u prva četiri dana, oko 12%, a subotom, preko prosečnog broja prvih pet dana, 25%. Ali, ako uzmemo u račun da fabrički dan ima subotom samo 7¹/₂ časova, a ostali dani po 10¹/₂ časova, onda višak u subotu iznosi preko 65%.* (RIF za 31. oktobar 1866, str. 9, 15, 16, 17.)

¹⁹¹ U prvom odeljku treće knjige izneću podatke o jednoj skorašnjoj kampanji engleskih fabrikanta protiv odredaba fabričkog zakona o zaštiti udova radnika od opasnih mašina. Ovde će biti dovoljan citat iz zvaničnog izveštaja fabričkog inspektora Leonarda Hornera: »Slušao sam fabrikante kako s neoprostivom frivolnošću govore o nekim nesrećnim slučajevima; npr., gubitak jednog prsta za njih je malenkost. Život i budućnost radnika toliko zavise od njegovih prstiju da je takav gubitak za njega krajnje ozbiljan događaj. Kad čujem takvo besmisleno nagvaždanje, obično pitam: »Recimo, trebate još jednog radnika, a jave se dvojica, obojica su u svakom pogledu podjednako valjani, samo što jednom nedostaje palac ili kažiprst; koga biste vi izabrali?« Oni nisu nikad ni časak oklevali da se odluče za onoga koji ima sve prste... Ova gospoda fabrikanti imaju lažne predrasude protiv onoga što oni nazivaju pseudofilantropskim zakonodavstvom.* (RIF za 31. oktobar 1855.) Ova gospoda fabrikanti su »pametni ljudi« i ne oduševljavaju se uzalud pobunom vlasnika robova!^[18]

¹⁹² U fabrikama koje su već dugo vremena podvrgnute fabričkom zakonu i njegovom prinudnom ograničenju radnog vremena i ostalim propisima, iščezle su mnoge ranije nevolje. Samo usavršavanje mašina zahteva na izvesnoj tački da se »poboljša konstrukcija fabričkih zgrada, što je i radnicima od koristi. (Upor.: RIF za 31. oktobar 1863, str. 109.)

5. Borba između radnika i mašine

Borba između kapitaliste i najamnog radnika počinje sa samim kapitalističkim odnosom. Ona besni kroz celi manufakturni period.¹⁹³ Ali tek sa uvođenjem mašina radnik počinje borbu protiv samog sredstva za rad, tog materijalnog načina postojanja kapitala. On se buni protiv tog određenog oblika sredstva za proizvodnju kao protiv materijalne osnovice kapitalističkog načina proizvodnje.

U 17. veku bilo je gotovo u celoj Evropi radničkih pobuna protiv mašine za tkanje pantljika i širita (tzv. Bandmühle nazvane i Schnurmühle ili Mühlenstuhl).¹⁹⁴ Krajem prve trećine 17. veka svetina je srušila jednu pilanu na vetar, koju je u blizini Londona podigao neki Holandanin. Još početkom 18. veka imale su u Engleskoj vodom terane mašine za rezanje drveta veliku muku dok su savladale otpor naroda, koji je pomagao parlament. Kada je 1758. Everet sagradio prvu mašinu za striženje vune koju je terala voda, spalilo ju je 100 000 ljudi koji ostadoše bez posla. Protiv Arkwrightovih scribbling mills^{1*} i mašina vlačara 50 000 radnika, koji su dotle živeli

¹⁹³ Vidi, između ostalog: John Houghton, *Husbandry and Trade improved*, London 1727; *The Advantages of the East-India Trade*, 1720; John Bellers, *Proposals for raising a Colledge of Industry*, London 1696. «Gazde su, na nesreću, u stalnom ratu sa svojim radnicima. Nepromenljivi cilj onih prvih jeste da dođu do što je moguće jevtinijeg rada, a u tu svrhu upotrebljavaju oni svako lukavstvo, dok oni drugi s jednakom revnošću hvataju svaku zgodu da svoje gazde nateraju da im povise najamninu.» *An Inquiry into the causes of the Present High Prices of Provisions*, 1767, str. 61, 62. (Pisac, sveštenik Nathaniel Forster, potpuno je na strani radnika.)

¹⁹⁴ Mašina za tkanje traka izumljena je u Nemačkoj. Talijanski opat Lancellotti pripoveda u spisu, koji je štampan u Veneciji 1636, ovo: «Anton Müller iz Danciga video je otprilike pre 50 godina (L. je pisao 1629) u tom gradu veoma vešto napravljenu mašinu koja je izrađivala 4 do 6 komada tkanine odjedanput. Pošto se Gradsko veće pobojalo da bi taj pronalazak mogao masu radnika oterati u prosjake, ono je pronalazak uništilo i naredilo da se pronalazač potajno zadržava ili utopi.»^[136] U Lajdenu je ista mašina prvi put primenjena 1629. Pobune širitara prisilile su isprva opštinu da je zabrani; razne uredbе Magistrata od 1623, 1639. itd. ograničiše njenu primenu. Naposletku, uredbom od 15. decembra 1661. bi dozvoljena pod izvesnim uslovima. «U tome gradu», kaže Boxhorn (*Institutiones politicae*, Leyden 1663) o uvođenju mašine za pantljike u Lajdenu, «pronašlo je nekoliko ljudi pre dvadesetak godina spravu za tkanje kojom je jedan jedini radnik mogao da izradi više tkanina i s većom lakoćom nego inače više njih za isto vreme. Zato nastadoše nemiri i žalbe ткаča, dok opština naposletku

1* grebenara

od grebananja vune, podneše peticiju parlamentu. Razoravanje mašina naveliko u engleskim manufakturnim srezovima u toku prvih 15 godina 19. veka, naročito usled uvođenja parnog razboja, poznato pod imenom luditskog pokreta, pružilo je antijakobinskoj vladi Sidmouth-a, Castlereagh-a i drugih izgovor za najreakcionarnije nasilničke mere. Trebalo je vremena i iskustva dok je radnik naučio da razlikuje mašinu od njene kapitalističke primene i da svoje napade prenese sa samog materijalnog sredstva za proizvodnju na društveni oblik njegovog iskorišćavanja.¹⁰⁵

Borbe za najamninu u manufakturi imale su manufakturu kao pretpostavku i nisu bile uperene protiv njena opstanka. Ukoliko je bilo borbe protiv stvaranja manufaktura, nju su vodili esnafski majstori i povlašćeni gradovi, a ne najamni radnici. Zato pisci manufakturnog perioda shvataju podelu rada pretežno kao sredstvo da se zamene potencijalni radnici, a ne da se radnici stvarno istisnu. Ta razlika je razumljiva sama po sebi. Kad, npr., kažemo da bi u Engleskoj bilo potrebno 100 miliona ljudi da na starinskom kolovratu ispredu pamuk koji sada isprede pola miliona ljudi na mašinama, to, naravno, ne znači da su te mašine zauzele mesto onih miliona, koji nikada nisu postojali. To znači samo da bi trebalo mnogo miliona radnika da zamene predioničke mašine. A naprotiv, kad kažemo da je parni razboj u Engleskoj bacio 800 000 tkača na ulicu, onda nije reč o postojećoj mašini koju bi trebalo zameniti određenim brojem radnika, nego o postojećem broju radnika koje je mašina stvarno zamenila, tj. istisnula. Za vreme manufakturnog perioda zanatska proizvodnja ostala je osnovica, mada je bila rastavljena na delove. Nova kolonijalna tržišta nisu mogla biti zadovoljena relativno malim brojem gradskih radnika koji su ostali od srednjega veka, a prave manufakture stvorile su ujedno nova područja rada seoskom stanovništvu, koje je u vreme raspadanja feudalizma najureno sa svoje zemlje. U ono se vreme, dakle, više isticala pozitivna strana podela

nije zabranila upotrebu te sprave.* Ista mašina zabranjena je u Kelnu 1676. dok je njeno uvođenje u Engleskoj u isto vreme izazvalo radničke nemire. Carskim ediktom od 19. februara 1685. bi zabranjena njena upotreba u celoj Nemačkoj. U Hamburgu je, po naređenju opštine, javno spaljena. Karl VI obnovio je 9. februara 1719. edikt od 1685, a Izborna Kneževina Saksonija dozvolila je njenu javnu upotrebu tek 1765. Ta mašina, koja je izazvala toliku graju u svetu, bila je, u stvari, preteča mašinskih predilica i razboja, dakle industrijske revolucije 18. stoleća. Ona je mladića, sasvim nevična tkanju, činila kadrim da, gurajući tamo - amo jednu polugu, pokreće ceo razboj sa svim njegovim čuncima, i davala je u svom usavršenom obliku 40 do 50 komada najedanput.

¹⁰⁵ U staromodnim manufakturama ponavljaju se ponekad još i danas grubi oblici radničkih buntova protiv mašina, kao, npr., u brusionicama turpija u Šefildu 1865.

rada i kooperacije u radionicama, a ona je bila u tome što su i jedna i druga povećavale proizvodnost zaposlenih radnika.¹⁹⁶ Istina, kada se primene u poljoprivredi, kooperacija i kombinacija sredstava za rad u rukama malog broja ljudi izazivaju u mnogim zemljama, mnogo pre krupne industrije, velike, iznenadne i silovite revolucije u načinu proizvodnje, a stoga i u uslovima života i sredstvima zapošljavanja seoskog stanovništva. Ali se ova borba prvobitno odigrava više između krupnih i sitnih zemljovlasnika nego između kapitala i najamnog rada; s druge strane, ukoliko radnici bivaju istiskivani sredstvima za rad, ovcama, konjima itd., akti neposrednog nasilja ovde su u prvom redu pretpostavka za industrijsku revoluciju. Najpre se radnici najure sa zemlje, a onda dolaze ovce. Tek je krada zemlje u velikom stilu, kao u Engleskoj, stvorila teren za primenu krupne poljoprivrede.^{196a} Zato ovaj prevrat u poljoprivredi ima u svojim počecima više izgled političke revolucije.

U vidu mašine sredstvo za rad postaje odmah konkurentom samog radnika.¹⁹⁷ Samooplodavanje kapitala pomoću mašine stoji u upravnoj srazmeri prema broju radnika kojima mašina uništava uslove za egzistenciju. Čitav sistem kapitalističke proizvodnje počiva na tome da radnik svoju radnu snagu prodaje kao robu. Podela rada čini tu radnu snagu jednostranom svodeći je na sasvim posebnu veštinu da rukuje delimičnom alatkom. Čim rukovanje alatkom pripadne mašini, radna snaga, izgubivši upotrebnu vrednost, gubi i razmensku vrednost. Radnik se više ne može prodati, kao papirni

¹⁹⁶ Ser James Steuart shvata čak i dejstvo mašina potpuno u tom smislu »Ja, dakle, smatram mašine za sredstvo koje (prema svojoj moći dejstva) povećava broj radnih ljudi koje ne moramo hraniti... Čime se dejstvo mašine razlikuje od dejstva novih stanovnika?» (*Principes etc.*, francuski prevod, sv. I, knj. I, gl. 19.) Mnogo je naivniji Petty kad kaže da ona zamenjuje »poligamiju«. Ovo gledište može u najboljem slučaju važiti za neke delove Sjedinjenih Država. Naprotiv: »Mašine se retko s uspehom mogu upotrebiti u svrhu smanjenja rada pojedinca; za njihovu bi izradu trebalo više rada nego što bi se njihovom primenom moglo uštedeti. Sa stvarnom korišću one su primenjive samo onde gde deluju na velike mase, gde jedna mašina potpomaže rad hiljada ljudi. Stoga njih u najvećem broju ima u najviše naseljenim zemljama u kojim ima najviše nezaposlenih ljudi... One se primenjuju ne zbog nedostatka radnih snaga, već baš zbog lakoće kojom se ove u masama mogu privući na rad.« (Piercy Ravenstone, *Thoughts on the Funding System and its Effects*, London 1824, str. 45.)

^{196a} {Uz četvrto izdanje.—Ovo vredi i za Nemačku. Tamo gde kod nas postoji krupna poljoprivreda, dakle osobito u istočnoj Nemačkoj, postala je moguća tek čišćenjem seljaka (»Bauernlegen«), koje je uzelo maha od 16. veka, a osobito posle 1648.—F. E.}

¹⁹⁷ »Mašine i radnici u stalnoj su utakmici.« (Ricardo, *Principles etc.*, str. 479.)

novac povučen iz optičaja. Ovaj deo radničke klase koji mašine na ovaj način pretvaraju u suvišno stanovništvo, tj. u stanovništvo koje više nije neposredno potrebno za samooplodavanje kapitala, s jedne strane propada u neravnoj borbi stare zanatske i manufakturne proizvodnje protiv mašinske, a s druge strane preplavljuje sve industrijske grane koje su lakše pristupačne, prepunjuje tržište rada i stoga obara cenu radne snage ispod njene vrednosti. Velika uteha za pauperizovane radnike treba da bude što su njihova stradanja delom samo »privremena« (»a temporary inconvenience«), a delom što mašine samo postepeno osvajaju celo polje neke proizvodnje, čime se suzbija obim i intenzivnost njihovog razornog dejstva. Jedna uteha pobija drugu. Tamo gde mašina postepeno zahvata neko polje proizvodnje, ona stvara hroničnu bedu u onom sloju radnika koji njoj konkuriše. Gde je prelaz nagao, deluje ona oštro i pogađa mase. Svetska istorija ne pruža užasniji prizor nego što je propadanje engleskih ručnih tkača pamuka, propadanje koje je išlo postepeno, nastavljalo se decenijama, dok nije zapečaćeno 1838. Mnogi su umrli od gladi, mnogi su sa svojim porodicama dugo životarili sa 2¹/₂ pensa dnevno.¹⁹⁸ Naprotiv, engleske mašine za pamuk imale su akutno dejstvo na Istočnu Indiju, čiji je generalni guverner 1834/1835. konstatovao:

»Ovoj bedi nema slične u istoriji trgovine. Od kostiju tkača pamuka bele se ravnice Indije.«

Naravno, pošto su ovi tkači napustili zemaljski život, mašina im je priredila samo »privremene neprijatnosti«. Uostalom, »privremeno« dejstvo mašina trajno je, pošto one zahvataju sve nove i nove oblasti proizvodnje. Tako se osamostaljeno i otuđeno obličje, koje kapitali-

¹⁹⁸ Pre uvođenja zakona o sirotinji od 1834. produžavala se u Engleskoj konkurencija između ručnog i mašinskog tkanja na taj način što su parohijskim potporama dopunjavane najamnine koje su bile duboko pale ispod minimuma. »Prečasni g. Turner bio je 1827. paroh u Vilmslou, u fabričkom srezu Češiru. Pitanja Odbora za anketu o iseljavanju i Turnerovi odgovori pokazuju na koji se način održava ručni rad u konkurenciji s mašinom. Pitanje: »Zar primena mašinskog razboja nije istisnula ručni razboj?« Odgovor: »Nesumnjivo; on bi ga još i više bio istisnuo da ručni tkači nisu bili kadri da podnesu obaranje najamnina.« Pitanje: »Ali zar nije ručni tkač, pokorivši se, pristao na najamninu koja je nedovoljna za njegovo izdržavanje, i zar nije upućen na sirotinjsku potporu da bi dopunio što mu za izdržavanje treba?« Odgovor: »Jeste, konkurentna sposobnost ručnog razboja prema mašinskom u stvari se i omogućuje jedino putem sirotinjskih potpora.« Tako se korist koju radni ljudi imaju od uvođenja mašina sastoji u ponižavajućem prosjačenju ili u gubitku zavičaja; oni su od ranije cenjenih i donekle nezavisnih zatiljaja postali bednici koji puze na koljenima i jedu ponižavajući hleb milostinje. To se naziva privremenom nevoljom.« (*A Prize Essay on the comparative merits of Competition and Co-operation*, London 1834, str. 29.)

stički način proizvodnje uopšte daje sredstvima za rad i proizvodu rada, prema radniku razvija blagodareći mašini u potpunu suprotnost.¹⁹⁹ Zato se s njome prvi put javljaju žestoke pobune radnika protiv sredstva za rad.

Sredstvo za rad ubija radnika. Ova se direktna suprotnost ispoljava svakako najočiglednije kad god novouvedena mašina konkuriše tradicionalnoj zanatskoj ili manufakturnoj proizvodnji. Ali u samoj krupnoj industriji stalno usavršavanje mašina i razvitak automatskog sistema imaju isto dejstvo.

»Stalna svrha usavršene mašine jeste da smanjuje ručni rad ili da proces proizvodnje u fabrici usavrši time što na mesto ljudskih aparata postavlja gvozdeno.«²⁰⁰ »Primenjivanje parne i vodene snage na mašine koje su dotle bile pokretane rukom svakodnevni je događaj... Mala usavršavanja na mašinama, kojima je svrha ekonomija pogonske snage, poboljšanje proizvoda, povećanje proizvodnje za dato vreme ili istiskivanje kakvog deteta, žene ili čoveka, stalno se vrše, pa iako ne izgledaju značajni, ipak imaju važne rezultate.«²⁰¹ »Svuda gde neka operacija zahteva mnogo umešnosti i pouzdanu ruku, oduzima se ona što je moguće brže iz ruku odviše umešnog radnika, često sklonog nepravilnostima svake vrste, i poverava se naročitom mehanizmu, koji tako pravilno radi da ga dete može nadgledati.«²⁰² »U automatskom sistemu radnikov talentat sve se više istiskuje.«²⁰³

¹⁹⁹ »Isti uzrok koji može da poveća čist dohodak zemlje« (tj., kao što Ricardo to na istom mestu objašnjava, dohodak zemljoposjednika i kapitalista čije je bogatstvo, sa ekonomskog gledišta = bogatstvu nacije), »može jednovremeno stvoriti suvišno stanovništvo i pogoršati položaj radnika.« (Ricardo, *Principles etc.*, str. 469.) »Stalan cilj i tendencija svakog usavršavanja mehanizma u stvari je potpuno oslobođenje od ljudskog rada ili obaranje njegove cene zamenjivanjem odraslih muških radnika ženskim i dečjim radom ili kvalifikovanih radnika nekvalifikovanim.« (Ure, *Philosophy etc.*, str. 23.)

²⁰⁰ RIF za 31. oktobar 1858, str. 43.

²⁰¹ RIF za 31. oktobar 1856, str. 15.

²⁰² Ure, *Philosophy etc.*, str. 19. »Velika korist od mašina u ciglanama jeste u tome što one poslodavca čine sasvim nezavisnim od kvalifikovanih radnika.« (CEC, V Report, 1866, str. 130, br. 46.)

Dodatak uz drugo izdanje.—Što se tiče građenja mašina (lokomotiva itd.), g. A. Sturrock, generalni direktor mašinskog oseka društva Great Northern Railway, kaže ovo: »Skupi engleski radnici svakim se danom manje traže. Proizvodnja se povećava primenjivanjem savršenijih instrumenata, a te instrumente poslužuje niska vrsta radnika (a low class of labour)... Ranije je kvalifikovan rad bio neophodan za proizvodnju svih delova parne mašine. Isti se delovi sada proizvode manje kvalifikovanim radom, ali s dobrim instrumentima... Pod instrumentima razumem mašine koje se primenjuju u građenju mašina.« (Royal Commission on Railways. Minutes of Evidence, br. 17 862. i 17 863, London 1867.)

²⁰³ Ure, *Philosophy etc.*, str. 20.

»Usavršavanje mašina ne samo da dozvoljava da se smanji broj zaposlenih odraslih radnika potrebnih za postizanje određenog rezultata, nego i zamenjuje jednu klasu ljudskog rada drugom, umešnije manje umešnim, odrasle decom, muškarce ženama. Sve te promene izazivaju stalna kolebanja najamnine.«²⁰⁴ »Mašine neprestano izbacuju odrasle iz fabrike.«²⁰⁵

Rapidni razvitak mašinskog sistema pod pritiskom skraćenog radnog dana pokazao je njegovu izvanrednu elastičnost, koja je posledica nagomilavanog praktičnog iskustva, već zatečenog obima mehaničkih sredstava i stalnog napretka tehnike. Ali ko je 1860, u vreme kad je engleska pamučna industrija bila na vrhuncu, mogao i naslutiti ono burno usavršavanje mašina i odgovarajuće istiskivanje ručnog rada što su ih izazvale sledeće tri godine, podstaknute američkim građanskim ratom? Dovoljno je navesti ovde o tome nekoliko primera iz zvaničnih izveštaja engleskih fabričkih inspektora. Jedan mančesterski fabrikant kaže:

»Mesto 75 mašina za grebananje treba nam sad samo 12, koje daju istu količinu jednake, ako ne i bolje kakvoće... Ušteda na najamnini iznosi nedeljno 10 £, na otpacima pamuka 10%.«

U jednoj mančesterskoj predionici finog prediva

»bila je, zahvaljujući ubrzanom kretanju i uvođenju raznih selfacting^{1*} procesa, otpuštena u jednom odeljenju četvrtina radnika, a u drugome preko polovine, dok je mašina za češljanje došav na mesto druge mašine grebenare jako smanjila broj ruku zaposlenih dotle u odeljenju za grebananje.«

Druga jedna fabrika prediva računa da je uštedela 10% od svih svojih »rukua«. Gospoda Gilmore, fabrikanti pređe iz Mančestera, izjavljuju:

»Računamo da nam je nova mašinerija u blowing departement-u^{2*} uštedela punu trećinu ruku i najamnine...; u jack frame i drawing frame room^{3*} ušteda u broju ruku i troškovima iznosi oko trećine; u predionici uštedujemo oko trećine troškova. Ali to nije sve; kad sada naša pređa ide tkaćima, ona je toliko poboljšana primenom novih mašina da oni mogu proizvoditi bolje tkanine i u većoj količini nego dok su radili sa starom mašinskom predom.«²⁰⁶

Fabrički inspektor A. Redgrave dodaje:

²⁰⁴ Isto, str. 321.

²⁰⁵ Isto, str. 23.

²⁰⁶ RIF za 31. oktobar 1863, str. 108. i dalje.

1* automatskih — 2* odeljenju za čišćenje pamuka — 3* odeljenju za sukanje i namotavanje

•Proizvodnja se povećava, a broj radnika smanjuje se brzim koracima; pre kratkog vremena otpočelo je u vunarama novo smanjivanje ruku koje još traje; pre neki dan rekao mi je učitelj iz okoline Ročdela da veliko opadanje broja učenica u ženskoj školi nije samo posledica pritiska krize, već i izmena na mašinama u vunarama, usled čega je otpušteno prosečno po 70 poluvremenjaka.²⁰⁷

Celokupni rezultat mehaničkih usavršavanja u engleskoj pamučnoj industriji, za koja je dao podstreka američki građanski rat, pokazuje sledeća tabela:^[137]

	<i>Broj fabrika</i>		
	<i>1856.</i>	<i>1861.</i>	<i>1868.</i>
Engleska i Vels	2 046	2 715	2 405
Škotska	152	163	131
Irska	12	9	13
Ujedinjena Kraljevina	2 210	2 887	2 549

	<i>Broj parnih razboja</i>		
	<i>1856.</i>	<i>1861.</i>	<i>1868.</i>
Engleska i Vels	275 590	368 125	344 719
Škotska	21 624	30 110	31 864
Irska	1 633	1 757	2 746
Ujedinjena Kraljevina	298 847	399 992	379 329

	<i>Broj vretena</i>		
	<i>1856.</i>	<i>1861.</i>	<i>1868.</i>
Engleska i Vels	25 818 576	28 352 152	30 478 228
Škotska	2 041 129	1 915 398	1 397 546
Irska	150 512	119 944	124 240
Ujedinjena Kraljevina	28 010 217	30 387 467	32 000 014

	<i>Broj zaposlenih lica</i>		
	<i>1856.</i>	<i>1861.</i>	<i>1868.</i>
Engleska i Vels	341 170	407 598	357 052
Škotska	34 698	41 237	39 809
Irska	3 345	2 734	4 203
Ujedinjena Kraljevina	379 213	451 569	401 064

²⁰⁷ Isto, str. 109. Naglo usavršavanje mašina za vreme pamučne krize omogućilo je engleskim fabrikantima da odmah po svršetku američkog građanskog rata opet prepune svetsko tržište. Već u drugoj polovini 1866. tkanine se gotovo nisu mogle prodavati. Tada je počelo slanje robe u Kinu i Indiju, što je, naravno, još pojačalo »glut«^{1*}. Početkom 1867. fabrikanti pribegoše svom uobičajenom sredstvu: sniženju najamnine za 5%. Radnici se usprotive i izjave, teorijski sa-

^{1*} »prepunjenost tržišta«

Od 1861. do 1868. nestalo je, dakle, 388 pamučnih fabrika; tj. proizvodnije i krupnije mašine koncentrisale su se u rukama manjeg broja kapitalista. Broj parnih razboja opao je za 20 663, ali se njihov proizvod u isto vreme povećao, tako da je savršeniji razboj sada proizvodio više od starog parnog razboja. Najzad, broj vretena porastao je za 1 612 547, dok je broj zaposlenih radnika opao za 50 505. »Privremena« beda, u koju je pamučna kriza gurnula radnike, bila je, dakle, pojačana i ustaljena usled brzog i nezadrživog napretka mašina.

Ali mašina ne deluje samo kao nadmoćni konkurent uvek spreman da najamnog radnika učini »suvišnim«. Kapital nju glasno i s određenom namerom proglašava za silu koja je neprijatelj radniku, pa tako njome i rukuje. Ona postaje najmoćnije ratno sredstvo za ugušivanje periodičnih radničkih ustanaka, štrajkova itd. protiv autokratije kapitala.²⁰⁸ Po Gaskellu, parna je mašina od svog početka bila protivnik »ljudske snage« i osposobila je kapitalistu da sruši sve veće pretenzije radnika, koje su pretile da dovedu u krizu tek nastali fabrički sistem.²⁰⁹ Mogla bi se napisati čitava istorija pronalazaka od 1830. naovamo koji su se javili samo kao ratno sredstvo kapitala protiv radničkih pobuna. Podsetićemo pre svega na automatsku predilicu (selfacting mule), jer ona otvara novu epohu automatskog sistema.²¹⁰

U svome iskazu pred komisijom tredjunionâ, Nasmyth, pronalazač parnog čekića, saopštio je sledeće o usavršenjima koja je on izveo na mašinama usled velikog i dugog štrajka mašinskih radnika 1851.

»Karakteristična crta naših modernih mehaničkih usavršavanja jeste uvođenje automatskih mašina alatjika. Sve što mehanički radnik sada ima da radi, i što može uraditi svaki dečak, nije da on sam radi, nego da nadgleda lep rad mašine. Čitava klasa radnika koji zavise isključivo od svoje umešnosti, sada je odstranjena. Ranije sam zapošljavao četiri dečaka na jednog mehaničara. Zahvalju-

svim tačno, da je jedini lek da se radi kratko vreme, 4 dana nedeljno. Posle dugog opiranja, morala su gospoda, koja su se sama nazvala kapetanima industrije, prihvatiti taj predlog, u nekim mestima uz sniženje najamnine za 5%, a u nekim bez sniženja.

²⁰⁸ »Odnos među fabrikantima i rukama u fabrikama biljura i flaša jeste hroničan štrajk.« Otuda polet u fabrikaciji presovanog stakla, u kojoj glavne operacije vrši mašina. Jedna firma blizu Njukasla, koja je ranije proizvodila 350 000 funti duvanog biljurnog stakla godišnje, proizvodi sada mesto toga 3 000 500 funti presovanog stakla. (CEC, IV Report, 1865, str. 262, 263.)

²⁰⁹ Gaskell, *The Manufacturing Populction of England*, London 1833, str. 11, 12.

²¹⁰ Gospodin Fairbairn, podstaknut štrajkom u svojoj fabrici mašina, pronašao je nekoliko veoma važnih primena mašina za građenje mašina.

jući ovim novim mehaničkim sredstvima, smanjio sam broj odraslih muškaraca od 1500 na 750. Posledica je bila znatno uvećanje mog profita.²¹⁰

O jednoj mašini za štampanje u bojama u štamparijama katuna kaže Ure:

«Najzad kapitalisti pokušase da se oslobode tog nesnosnog ropstva» (naime, za njih tegobnih uslova ugovora s radnicima) «prizivajući pomoćna vrela nauke i ubrzo povratitše svoja zakonita prava, prava glave prema ostalim delovima tela.»

O jednom pronalasku za gladenje osnove, kome je neposredni povod bio štrajk, Ure veli:

«Horda nezadovoljnika, koja je uobrazila da je nepobedivo ušančena iza starih linija podele rada, bila je tako napadnuta s boka, i moderna mehanička taktika uništila je njena odbrambena sredstva. Ona se morade predati na milost i nemilost.»

O pronalasku automatske predilice (selfacting mule) on kaže:

«Ona je bila pozvana da uspostavi red među industrijskim klasama... Taj pronalazak potvrđuje doktrinu, koju smo već razvili, da kapital, prisiljavajući nauku da mu služi, uvek prisiljava na pokornost buntovnu ruku rada.»²¹¹

Mada je Ure-ov spis izašao 1835, dakle u vreme relativno još slabo razvijenog fabričkog sistema, ipak on ostaje klasičan izraz fabričkog duha, ne samo zbog njegova otvorena cinizma, nego i zbog naivnosti kojom Ure izbrbljava besmislene protivrečnosti kapitalističkog mozga. Pošto je, npr., razvio «doktrinu» da kapital, pomoću nauke koju je uzeo u najam,

«uvek prisiljava na pokornost buntovnu ruku rada», on se buni protiv toga što se sa izvesne strane optužuje mehaničko-fizička nauka da služi despotizmu bogatih kapitalista kao sredstvo za podjarmljivanje siromašnih klasa.»

Pošto je nadugačko i naširoko pripovedao o koristi od brzog razvitka mašina po radnike, on ih opominje da svojim otporom, štrajkovima itd. sami ubrzavaju razvitak mašina.

«Takve nasilne pobune», kaže on, «pokazuju ljudsku kratkovidost u njenom najprezrenijem obeležju, u obeležju čoveka koji sam sebi seče glavu.»

Nekoliko stranica napred govorio je suprotno:

«Bez tih žestokih sukoba i prekida izazvanih pogrešnim shvatanjima radnika, fabrički bi se sistem još mnogo brže razvijao i bio bi korisniji po sve zainteresovane strane.»

²¹¹ Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 367 - 370.

Zatim opet uzvikuje:

«Na sreću stanovništva pamučnih srezova Velike Britanije, mehanička usavršavanja vrše se samo postepeno.» «Nepravedno», veli on, «okrivljuju mašine da smanjuju najamninu odraslih istiskujući izvestan njihov deo, usled čega njihov broj nadmašuje potrebu za radom. Ali one povećavaju tražnju za dečjim radom i time povećavaju stopu dečje najamnine.»

Isti ovaj utešitelj brani s druge strane niski nivo dečjih najamnina time što «one uzdržavaju roditelje da svoju decu prerano pošalju u fabrike». Cela njegova knjiga je apologija neograničenog radnog dana, a kad zakonodavstvo zabranjuje da deca od 13 godina izdiru više od 12 časova, to njegovu liberalsku dušu podseća na najmračnije doba srednjeg veka. Ali mu to ne smeta da od fabričkih radnika zahteva da zahvale providenju koje im je pomoću mašina «pribavilo dokuću da bi mogli razmišljati o svojim besmrtnim interesima». ²¹²

6. Teorija kompenzacije koja se odnosi na radnike istisnute mašinama

Čitav niz buržoaskih ekonomista, kao James Mill, MacCulloch, Torrens, Senior, J. St. Mill i dr., tvrdi da svaka mašina koja istisne radnike uvek u isto vreme i nužno oslobodava odgovarajući kapital za zapošljavanje baš tih istih radnika. ²¹³

Uzmimo da neki kapitalista, recimo u fabrici tapeta, zapošljava 100 radnika s po 30£ godišnje. Promenljivi kapital koji on godišnje izdaje iznosi, dakle, 3000£. Recimo da u datom momentu kapitalista otpusti 50 radnika i zaposli preostalih 50 za mašinama koje ga staju 1500£. Radi uprošćenosti, nisu uzeti u obzir zgrade, ugali itd. Dalje se pretpostavlja da godišnje utrošena sirovina staje kao i ranije 3000£. ²¹⁴ Da li je ovaj preobražaj «oslobodio» ikakav kapital? Pri starom načinu rada, ukupna uložena suma od 6000£ sastojala se pola iz postojanog, pola iz promenljivog kapitala. Sada se ona sastoji iz 4500£ (3000£ za sirovinu i 1500£ za mašine) postojanog i 1500£ promenljivog kapitala. Promenljivi kapital, ili deo kapitala preobraćen u živu radnu snagu, čini još samo četvrtinu umesto polovine celokupnog kapitala. Umesto oslobođenja, ovde se vrši vezivanje kapitala u obliku u kome on prestaje da se razmenjuje za

²¹² Ure, *nav. delo*, str. 368, 7, 370, 280, 321, 281, 475.

²¹³ Ricardo je isprva bio istoga mišljenja, ali ga je docnije izričito porekao s onom naučnom nepristrasnošću i ljubavlju prema istini kojima se odlikovao. Vidi: Ricardo, *Principles etc.*, gl. XXXI. «On Machinery».

²¹⁴ Napominjem da ovaj primer dajem potpuno na način gore pomenutih ekonomista.

radnu snagu, tj. preobražavanje kapitala iz promenljivog u postojani. Sada kapital od 6000£ ne može, pod inače jednakim okolnostima, nikad zaposliti više od 50 radnika. Sa svakim poboljšanjem mašina zapošljavaće ih sve manje. Ako novouvedene mašine staju manje od zbira radne snage i alata koje su one istisle, recimo samo 1000 umesto 1500£, onda bi se jedan promenljivi kapital od 1000£ pretvorio ili vezao u postojani, dok bi se jedan kapital od 500£ oslobodio. Ako pretpostavimo istu godišnju najamninu, ovaj poslednji kapital sačinjava fond iz koga se može zaposliti otprilike 16 radnika, dok je otpušteno njih 50; pa čak i mnogo manje nego 16 radnika, pošto se 500£, kad se pretvaraju u kapital, jednim delom opet moraju pretvoriti u postojani kapital, dakle samo jednim delom mogu se pretvoriti u radnu snagu.

Pri izradi novih mašina biće, svakako, zaposlen veći broj mehaničara; hoće li to biti kompenzacija tapetarima izbačenim na ulicu? U svakom slučaju, pri izradi tih mašina zaposleno je manje radnika nego što ih njihova primena istiskuje. Suma od 1500£, koja je predstavljala samo najamninu otpuštenih tapetara, predstavlja sad u obliku mašina: 1. vrednost sredstava za proizvodnju potrebnih za njihovu izradu, 2. najamninu mehaničara koji ih izrađuju; 3. višak vrednosti koji pripada njihovom fabrikantu. Još nešto: kad se jednom napravi, mašina se više ne obnavlja do njene smrti. Da bi, dakle, dodati broj mehaničara bio trajno zaposlen, moraju fabrikanti tapeta jedan za drugim istiskivati radnike pomoću mašina.

Ali, u stvari, oni branioci kapitala i ne misle na ovu vrstu oslobodjenja kapitala. Oni misle na životna sredstva oslobodjenih radnika. Neosporno je, npr., da u gornjem slučaju mašine ne samo što oslobađaju 50 radnika, čineći ih time »raspoloživima«, nego istovremeno uništavaju i njihovu vezu sa životnim sredstvima u vrednosti od 1500£, i tako »oslobađaju« ta životna sredstva. Jednostavna i nimalo nova činjenica da mašina oslobađava radnika od životnih sredstava, glasi, dakle, kod tih ekonomista da mašina oslobađava životna sredstva za radnika, ili ih pretvara u kapital pomoću koga će se radnik zaposliti. Vidi se, dakle, da sve zavisi od toga kako se kaže. *Nominebus mollire licet mala.*^[139]

Prema toj teoriji, životna sredstva u vrednosti od 1500£ bila su kapital koji je oplodavan radom 50 otpuštenih tapetarskih radnika. Iz toga izlazi da taj kapital ostaje bez upotrebe čim 50 radnika ostanu bez rada i nema mira ni odmora dok se ponovo ne »plasira«, pri čemu će ga rečena pedesetorica opet moći proizvodno utrošiti. Pre ili posle moraju se, dakle, kapital i rad opet sresti i onda je kompenzacija gotova. Patnje radnika istisnutih mašinom prolazne su, dakle, kao i dobra ovog sveta.

Životna sredstva u iznosu od 1500£ nisu nikad stajala prema radnicima kao kapital. Ono što je prema njima stajalo kao kapital jesu ovih 1500£ koje su se sad pretvorile u mašine. Bliže posmatrano,

ovih 1500£ predstavljalo je samo jedan deo tapeta koje su otpuštenih 50 radnika godišnje proizvodili i koje su od svog poslodavca primali kao najamninu u novcu umesto u naturi. Tapetima pretvorenim u 1500£ oni su kupovali životna sredstva u istom iznosu. Stoga su ova sredstva za njih postojala ne kao kapital, nego kao robe, a oni sami su opet za te robe postojali ne kao najamni radnici, nego kao kupci. Okolnost da ih je mašina »oslobodila« kupovnih sredstava pretvara ih od kupaca u nekupce. Toga radi smanjuje se tražnja onih roba. Voilà tout.^{1*} Ako se ova smanjena tražnja ne izravna povećanom tražnjom s koje druge strane, pašće tržišna cena roba. Ako padanje cena potraje duže vremena i u većem obimu, doći će do otpuštanja radnika zaposlenih u proizvodnji onih roba. Deo kapitala koji je ranije proizvodio potrebna životna sredstva reprodukuće se sada u drugom obliku. Dok tržišne cene budu padale i dokle bude trajalo premeštanje kapitala, biće i radnici, zaposleni u proizvodnji potrebnih životnih sredstava, »oslobodavani« jednog dela svoje najamnine. Dakle, umesto da dokaže da mašina, oslobađajući radnika od životnih sredstava, u isto vreme pretvara ova sredstva u kapital za zaposlenje onih prvih, gospodin apologet dokazuje pomoću oprobano zakona tražnje i ponude baš obrnuto: da mašina izbacuje na ulicu radnike ne samo iz onih grana proizvodnje u kojima je uvedena, nego i iz onih u kojima nije uvedena.

Evo kakve su stvarne činjenice, koje je ekonomski optimizam izvitoperio: radnici koje je mašina istisnula izbacuju se iz radionice na tržište rada i tamo uvećavaju broj radnih snaga već raspoloživih za kapitalističku eksploataciju. U sedmom odeljku pokazaćemo kako ovo dejstvo mašina koje nam se ovde prikazuje kao kompenzacija za radničku klasu, naprotiv pogađa radnika kao najstrašniji bič. Ovde samo ovoliko: radnici, izbačeni iz jedne industrijske grane, svakako mogu potražiti posla u nekoj drugoj. Ako ga nađu te se time bude ponovo uspostavila veza između njih i životnih sredstava koja su s njima bila oslobođena, biće to posredstvom novog, dodatnog kapitala, koji teži da se plasira, a nikako delovanjem kapitala koji je već pre funkcionisao a sada se pretvorio u mašine. Pa čak i tada kako su ništavni njihovi izgledi! Obogaljeni podelom rada, ovi jadnici tako malo vrede izvan svog starog kruga rada da mogu dobiti posla samo u malobrojnim nižim granama rada stalno prepunjenim i slabo plaćenim.²¹⁵ Povrh toga, svaka industrijska grana privlači svake godine

²¹⁵ Govoreći o tome, jedan rikardovac kaže protiv besmislica J.-B. Saya ovo: »Kad je podela rada razvijena, umešnost radnika primenjiva je samo u onoj posebnoj grani u kojoj je ta umešnost stečena; sami su radnici neka vrsta mašina. Stoga apsolutno ništa ne vredi papagajski torokati kako stvari imaju tendenciju

^{1*} To je sve.

novu reku ljudi koja joj daje kontingent potreban za pravilnu zamenu jednog dela radnika i proširenje proizvodnje. Čim mašine oslobode jedan deo radnika zaposlenih dotle u nekoj određenoj industrijskoj grani, rezervni radnici ponovo se raspodeljuju i bivaju apsorbovani u drugim granama rada, dok u prelaznom periodu prvobitne žrtve većinom stradaju i propadaju.

Nesumnjiva je činjenica da mašine same po sebi nisu odgovorne za »oslobodavanje« radnika od životnih sredstava. One pojednjavaju i povećavaju proizvod u grani koju zahvate, a u prvi mah ne menjaju masu životnih sredstava koja se proizvode u drugim industrijskim granama. I posle kao i pre uvođenja mašine društvo ima, dakle, isto toliko ili i više životnih sredstava za oslobođene radnike, da i ne govorimo o ogromnom delu godišnjeg proizvoda koji rasipaju. I u tome je poenta ekonomske apologetike! Protivrečnosti i antagonizmi, nerazdvojni od kapitalističke primene mašine, ne postoje, zato što ne potiču iz same mašine, već iz njene kapitalističke primene! Dakle, pošto mašina, uzeta kao takva, skraćuje radno vreme, dok kapitalistički primenjena produžuje radni dan; pošto sama po sebi olakšava rad, dok kapitalistički primenjena povećava njegovu intenzivnost; pošto sama po sebi znači pobeđu čovekovu nad prirodnim silama, dok kapitalistički primenjena znači podjarmljivanje čoveka pomoću prirodnih sila; pošto sama po sebi povećava bogatstvo proizvođača, a kapitalistički primenjena pretvara ga u paupera itd., buržoaski ekonomista jednostavno izjavljuje da posmatranje mašine kao takve pruža apsolutan dokaz da su sve one opipljive protivrečnosti puka prividnost obične stvarnosti, ali da kao takve, pa dakle i u teoriji, uopšte ne postoje. Tako on sebi ušteduje svako dalje lupanje glave, a povrh toga natura svom protivniku glupost da se ne bori protiv kapitalističke primene mašina, već protiv samih mašina.

Buržoaski ekonomist nikako ne poriče da se pri tom mogu dogoditi i privremene neprijatnosti; ali gde ima medalje bez naličja! A neko drugo iskorišćavanje mašine osim kapitalističkog za njega je nemoguće. Eksploatisanje radnika pomoću mašine znači, dakle, za njega isto što i eksploatisanje mašine pomoću radnika. Pa ko bude otkrivao kako stvarno stoji s kapitalističkom primenom mašine, taj uopšte neće njenu primenu, taj je protivnik društvenog napretka!²¹⁶ Upravo kao što je rezonovao čuveni grlosek Bill Sikes:

da se uravnoteže. Pogledajmo oko sebe pa ćemo videti da se one dugo ne mogu uravnotežiti; a ako i nađu ravnotežu, ona je niža nego na početku procesa.«
(*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, London 1821, str. 72.)

²¹⁶ Pored ostalih, i MacCulloch je virtuoz u ovom nadutom kretizmu. »Ako je korisno«, kaže on s izveštačenom naivnošću osmogodišnjeg deteta, »da se radnikova umešnost sve više i više razvija, tako da se on osposobi da istom

«Gospodo porotnici, tom trgovačkom putniku zaista je presečen grkljan. Ali ta činjenica nije moja krivica, to je krivica noža. Treba li zbog ovakvih prolaznih neprijatnosti ukinuti upotrebu noža? Pomislite samo! Gde bi zemljoradnja i zanati bili bez noža? Zar on nije podjednako spasonosan u hirurgiji kao što je učen u anatomiji? Pa uslužan pomoćnik pri veseloj gozbi? Ukinite nož — i vi ste nas bacili natrag u najdublje varvarstvo.»^{216a}

Mada mašina nužno istiskuje radnika iz grana rada u kojima je uvedena, ona ipak može da poveća zaposlenost u drugim granama rada. Ali ovo dejstvo nema ničeg zajedničkog s takozvanom teorijom kompenzacije. Pošto je svaki mašinski proizvod, recimo aršin mašinske tkanine, jevtiniji od ručnog proizvoda iste vrste koji je on istisnuo, važi kao apsolutan zakon: ako celokupna količina mašinski proizvedenog artikla ostane jednaka celokupnoj količini zanatski ili manu-fakturno proizvedenog artikla koji je zamenjen mašinskim, onda se smanjuje ukupna suma utrošenog rada. Uvećanje rada potrebno eventualno za proizvodnju samih sredstava za rad, mašina, uglja itd., mora biti manje od smanjenja rada koje se postiže primenom mašine. Inače bi mašinski proizvod bio podjednako skup ili i skuplji od ručnog. Ali, u stvari, celokupna masa mašinskog artikla koju je proizveo manji broj radnika ne ostaje ista, već raste daleko iznad celokupne mase istisnutog zanatskog proizvoda. Uzmimo da je za proizvodnje 400 000 aršina mašinske tkanine potrebno manje radnika nego za proizvodnju 100 000 aršina ručne tkanine. U četiri puta većem proizvodu ima četiri puta više sirovine. Proizvodnja sirovine mora se, dakle, učetvorostručiti. A što se tiče potrošenih sredstava za rad, kao zgrada, uglja, mašina itd., to se granica u čijem okviru može rasti dodatni rad potreban za njihovu proizvodnju menja prema razlici između mase mašinskog proizvoda i mase ručnog proizvoda koju bi mogao izraditi isti broj radnika.

Sa širenjem mašinske proizvodnje u jednoj industrijskoj grani raste, dakle, proizvodnja u drugim granama koje prvu snabdevaju sredstvima za proizvodnju. Dokle će s tim rasti masa zaposlenih radnika, zavisi, ako su dati dužina radnog dana i intenzivnost rada, od sastava upotrebljenih kapitala, tj. od odnosa njihovih postojanih i promenljivih sastavnih delova. A ovaj se odnos, opet, jako menja s obimom u kome je mašina zahvatila ili zahvata one druge grane. Broj ljudi osuđenih da rade u rudnicima uglja i metala strahovito je

ili manjom količinom rada proizvodi sve veće količine robe, onda mora biti korisno i to da se služi takvom mašinom koja ga najuspešnije pomaže da postigne takav rezultat.» (MacCulloch, *The Principles of Political Economy*, London 1830, str. 182.)

^{216a} «Pronalazač mašine predilice upropastio je Indiju, što se nas, međutim, malo tiče.» (A. Thiers, *De la Propriété* [str. 275].) Gospodin Thiers pobrkao je ovde predilicu s mehaničkim razbojem, «što se nas, međutim, malo tiče.»

porastao usled napretka mašinskog sistema u Engleskoj, mada je poslednjih decenija ovo povećavanje usporeno upotrebom novih mašina u rudarstvu.²¹⁷ S mašinom se rada i nova vrsta radnika, njen proizvođač. Znamo već da mašinska proizvodnja zavlađuje i samom ovom granom proizvodnje, i to u sve većem razmeru.²¹⁸ Dalje, što se sirovine²¹⁹ tiče, nesumnjivo je, npr., da je burni razvitak pamučnih predionica ogromno unapredio gajenje pamuka u Sjedinjenim Državama, a s time ne samo i afričku trgovinu robljem, nego je istovremeno učinio gajenje Crnaca glavnim zanimanjem takozvanih pograničnih robovskih država. Kad je 1790. izvršen prvi popis robova, njihov broj iznosio je 697 000, a 1861. oko 4 miliona. S druge strane, isto tako je sigurno da je procvat mehaničkih vunarskih fabrika uz sve veće pretvaranje oranica u pašnjake izazvao najurivanje u masama poljoprivrednih radnika, koji postadoše »prekobrajnik«. U Irskoj se još sada produžuje proces koji njeno stanovništvo, smanjeno gotovo za polovinu od 1845, treba još više da snizi — na meru koja tačno odgovara potrebi njenih lendlordova i engleske gospode vunarskih fabrikanaata.

Ako mašina zahvati prethodne ili srednje stupnjeve kroz koje predmet rada mora da prođe do svog poslednjeg oblika, onda se sa materijalom za rad uvećava tražnja rada u granama u koje ulazi mašinski proizvod, a u kojima se radi zanatski ili manufakturno. Na primer, mašinsko pređenje davalo je pređu u takvom izobilju i tako jevtino da su ručni tkači u prvi mah, ne povećavajući troškove, mogli da rade puno vreme. Tako se njihov dohodak povećao.²²⁰ Otuda priliv ljudi

²¹⁷ Prema popisu od 1861 (London 1863, drugi svezak) iznosio je broj radnika zaposlenih u ugljenokopima Engleske i Velsa 246 613, od čega 73 545 ispod, a 173 067 iznad 20 godina. U prvu rubriku spada i 835 dece od 5 do 10 godina, 30 701 lice od 10 do 15 godina i 42 010 lica od 15 do 19 godina. Broj radnika zaposlenih u rudnicima železa, bakra, olova, kalaja i svih drugih metala iznosio je 319 222.

²¹⁸ U Engleskoj i Velsu bilo je 1861. u proizvodnji mašina zaposleno 60 807 lica, računajući tu i fabrikante, njihove nameštenike itd., kao i sve agente i trgovce iz te struke. Naprotiv, proizvođači manjih mašina, kao šivaćih itd., zatim proizvođači alata za mašine radilice, kao vretena itd., nisu ubrojani. Ukupan broj civilnih inženjera iznosio je 3329.

²¹⁹ Pošto je železo jedna od najvažnijih sirovina, napominjemo da je 1861. u Engleskoj i Velsu bilo livaca železa 125 771, od toga 123 430 muških i 2341 ženskih. Od prvih 30 810 ispod, a 92 620 iznad 20 godina.

²²⁰ »Porodica od 4 odrasla lica (tkača pamuka), s dvoje dece kao winders^{1*}, dobijala je krajem poslednjeg i početkom ovog veka, radeći 10 časova dnevno, 4 £ nedeljno; ako se moralo jako žuriti s poslom, mogli su zaraditi i više... Ranije su uvek trpeli zbog nedovoljnog dovoza pređe.« (Gaskell, *The Manufacturing Population etc.*, str. 34, 35.)

^{1*} namotači

u tkačnice pamuka, dok naposljetku parni razboj nije pomlatio onih 800 000 tkača koje su u Engleskoj stvorile predilice Jenny, throstle i mule. Tako s obiljem mašinski proizvedenih tkanina za odelo raste broj krojača, krojačica, švalja itd., dok se ne pojavi šivaća mašina.

Što se više povećava masa sirovina, poluizradevina, oruđa za rad itd., koje mašinska proizvodnja liferuje s relativno neznatnim brojem radnika, to se i prerada tih sirovina i poluizradevina deli na sve veći broj podvrsta, to više, dakle, raste raznolikost društvenih grana proizvodnje. Mašinska proizvodnja tera društvenu podelu rada nesravnjeno dalje nego manufaktura, jer u nesravnjeno većem stepenu povećava proizvodnost radinosti koje je zahvatila.

Prvi rezultat mašine jeste da povećava višak vrednosti, a ujedno i masu proizvoda koja ga predstavlja, dakle da povećavajući supstanciju koju troši kapitalistička klasa sa svojim prirrepcima povećava i same te društvene slojeve. Njihovo sve veće bogatstvo i relativno sve manji broj radnika potrebnih za proizvodnju osnovnih životnih sredstava stvaraju sa novim luksuznim potrebama i nova sredstva da se one zadovolje. Veći deo društvenog proizvoda pretvara se u višak proizvoda, a veći deo viška proizvoda reprodukuje se i troši u refinjenim i raznolikim oblicima. Drugim rečima: raste proizvodnja luksuznih predmeta.²²¹ Proizvodi se profinjiju i postaju raznolikiji još i usled novih odnosa koje krupna industrija stvara na svetskom tržištu. Sada se više ne vrši samo razmena domaćih proizvoda za luksuzne predmete iz inostranstva, nego se i u domaću industriju unosi veća masa stranih sirovina, pomoćnih materija, poluizradevina itd., kao sredstva za proizvodnju. S ovakvim odnosima na svetskom tržištu raste tražnja za radnicima u transportnoj industriji, i ova se deli na mnoge nove podvrste.²²²

Umnožavanje sredstava na proizvodnju i životnih sredstava, pri relativnom opadanju broja radnika, daje podstreka proširivanju rada u industrijskim granama čiji će proizvodi, kao što su kanali, stovarišta, tuneli, mostovi itd. tek u daljoj budućnosti donositi plod. Bilo neposredno na osnovici mašinske proizvodnje, ili bar na osnovici opšteg industrijskog prevrata koji joj odgovara, stvaraju se sasvim nove industrijske grane, a otud i nova polja rada. Ali mesto koje one zauzimaju u celokupnoj proizvodnji nikako nije znatno čak ni u najrazvijenijim zemljama. Broj radnika koji je u njima zaposlen raste u upravnoj srazmeri s potrebom reprodukovanja najgrubljeg ručnog rada. Kao glavne industrije ove vrste mogu se danas smatrati: plinare, telegrafija, foto-

²²¹ F. Engels u delu *Die Lage der arbeitenden Klasse in England* dokazao je kako je bedan položaj velikog dela baš tih radnika koji izrađuju luksuzne predmete. Mnoštvo novih dokaza za ovo ima u izveštajima CEC.

²²² U Engleskoj i Velsu bilo je 1861. zaposleno u trgovačkoj mornarici 94 665 lica.

grafija, parobrodarstvo i željeznice. Prema popisu od 1861 (za Englesku i Vels) izlazi da je u industriji plina (plinare, proizvodnja mehaničkih aparata, agenti plinskih društava itd.) bilo zaposleno 15 211 lica, u telegrafiji 2399, fotografiji 2366, parobrodarskoj službi 3570, a na željeznicama 70 599, među kojima oko 28 000 manje ili više trajno zaposlenih nekvalifikovanih kopača, pored čitavog administrativnog i komercijalnog osoblja. Dakle, ukupan broj lica u ovih pet novih industrija iznosio je 94 145.

Naposletku, vanredno povećanje proizvodne snage u oblastima krupne industrije, praćeno onako intenzivno i ekstenzivno pojačanom eksploatacijom radne snage u svima ostalim oblastima proizvodnje, dozvoljava da se sve veći deo radničke klase neproizvodno upotrebljava i da se tako, pod imenom »posluge«, tj. slugu, služavki, lakeja itd., u sve većim masama reprodukuju stari kućni robovi. Prema popisu od 1861. brojalo je celokupno stanovništvo Engleske i Velsa 20 066 224 lica, od toga 9 776 259 muških, a 10 289 965 ženskih. Kad od toga odbijemo što je za rad prestaro ili premlado, sve »neproizvodne« žene, mlada lica i decu, zatim »ideološke« staleže, kao predstavnike vlasti, popove, pravnike, vojnike itd., dalje — sve kojima je jedino zanimanje da žive od tuđeg rada koji koriste u obliku zemljišne rente, kamate itd., i naposletku, paupere, skitnice, zločince itd., onda ostaje okruglo 8 miliona oba pola i najrazličnijih godina, računajući tu i sve kapitaliste koji vrše ma kakvu funkciju u proizvodnji, trgovini, finansijama itd. Od ovih 8 miliona ima:

Poljoprivrednih radnika (uključivo s pastirima, slugama i služavkama koji stanuju kod zakupnika)	1 098 261
Svega u fabrikama pamuka, vune, vunice, lana, konoplje, svile, jute i u mehaničkoj fabrikaciji čarapa i čipaka zaposlenih lica	642 607 ²²³
Svega u rudnicima uglja i metala zaposlenih lica ...	565 835
Svega u metalurgiji (visoke peći, valjaonice železa itd.) i metalnim manufakturama svih vrsta zaposlenih lica	396 998 ²²⁴
Posluge ...	1 208 648 ²²⁵

²²³ Od toga samo 177 596 muškog pola iznad 13 godina.

²²⁴ Od toga ženskog pola 30 501.

²²⁵ Od toga muškog pola 137 447. Od ovih 1 208 648 izuzete su sve osobe koje ne služe po privatnim kućama.

Dodatak uz drugo izdanje. — Od 1861. do 1870. broj muških slugu gotovo se udvostručio, porastao je na 267 671. Godine 1847. bilo je 2694 čuvara divljači (na aristokratskim lovištima), a 1869. njihov broj je iznosio 4921. — Mlade devojke koje služe kod londonske purgarije zovu se narodnim jezikom »little slaveys«, male robinje.

Saberemo li broj radnika iz svih tekstilnih fabrika s brojem rudarskih radnika dobićemo 1 208 442 lica; saberemo li ga s brojem radnika svih metalških fabrika i manufaktura dobićemo ukupni broj od 1 039 605 lica, — oba puta broj manji od broja modernih kućnih robova. Kakav uzvišen rezultat kapitalističke primene mašina!

7. Odbijanje i privlačenje radnika usled razvitka mašinske proizvodnje. Krize pamučne industrije

Svi uračunljivi predstavnici političke ekonomije priznaju da uvođenje novih mašina deluje kao kuga na radnike u tradicionalnim zanatima i manufakturama s kojima one prvo stupaju u konkurenciju. Gotovo svi jecaju nad ropstvom fabričkog radnika. A šta je glavni adut koji svi oni izigravaju? To da mašine, posle strahota perioda njihovog uvođenja i razvijanja, na kraju krajeva povećavaju broj robova rada umesto da ga definitivno smanje! Da, politička ekonomija opija se odvratnom teoremom, odvratnom svakom »filantropu« koji je uveren u večitu prirodnu nužnost kapitalističkog načina proizvodnje, teoremom po kojoj fabrika zasnovana na mašinskoj proizvodnji, posle kraćeg ili dužeg »prelaznog perioda«, cedi veći broj radnika nego što ih je u početku izbacila na ulicu!²²⁶

Istina, već se na nekoliko primera, kao kod engleskih fabrika vunice i fabrika svile, pokazalo da na izvesnom stupnju razvitka vanredno širenje fabričkih grana može biti spojeno ne samo s relativnim,

²²⁶ Ganih smatra, naprotiv, da je krajnji rezultat mašinske proizvodnje apsolutno smanjenje broja robova rada, na čiji račun živi uvećani broj »gens honnêtes«¹ razvijajući svoju poznatu »perfectibilité perfectible«². Ma koliko slabo razumeo kretanje proizvodnje, Ganih bar oseća da je mašina kobna ustanova ako njeno uvođenje pretvara zaposlene radnike u paupere i ako njen razvitak stvara više robova rada nego što ih je ona satri. Kretenstvo njegovog shvatanja moguće je izraziti jedino njegovim vlastitim rečima: »Klase koje su osuđene da proizvode i troše smanjuju se, a klase koje upravljaju radom, koje pomažu, teše i prosvećuju čitavo stanovništvo, umnožavaju se... i prisvajaju sve blagodati koje potiču iz smanjivanja troškova rada, iz obilja robâ i iz niske cene predmeta za potrošnju. Idući tim smerom, ljudski se rod uzdiže do najviših koncepcija genija, prodire u tajanstvene dubine religije, postavlja spasonosna načela morala« (koji se sastoji u tome da »prisvajaju sve blagodati« itd.), »zakone za zaštitu slobode« (slobode za »klase koje su osuđene da proizvode«?) »i vlasti, poslušnosti i pravičnosti, dužnosti i čovečnosti.« Ovaj mutljag nalazi se u: M. Ch. Ganih, *Des Systèmes d'Économie Politique etc.*, 2. izd., Paris 1821, sv. II, str. 224. Upor.: isto, str. 212.

¹ »poštenog sveta« — ² »usavršljivu usavršljivost«

već i s apsolutnim opadanjem broja upotrebljenih radnika^{1*}. Godine 1860, kad je po naređenju parlamenta obavljen specijalan popis svih fabrika u Ujedinjenoj Kraljevini, bilo je u onom odseku fabričkih srezova Lankašira, Češira i Jorkšira koji je doznačen fabričkom inspektorom R. Bakeru, 652 fabrike; od ovih je 570 fabrika imalo: 85 622 parna razboja, 6 819 146 vretena (bez vretena za uvrtanje), 27 439 konjskih snaga u parnim mašinama, 1390 u hidrauličnim točkovima, i 94 119 zaposlenih lica. Godine 1865. iste su fabrike naprotiv imale: 95 163 parna razboja, 7 025 031 vreteno, 28 925 konjskih snaga u parnim mašinama, 1445 u vodenim kolima i 88 913 zaposlenih lica. Dakle, od 1860. do 1865. u tim fabrikama porastao je broj parnih razboja za 11%, vretena za 3%, parnih konjskih snaga za 5%, dok je u isto vreme broj zaposlenih lica opao za 5,5%.²²⁷ Između 1852. i 1862. u Engleskoj je znatno porasla fabrikacija vune, dok je broj upotrebljenih radnika ostao skoro jednak.

«Ovo pokazuje u kako su velikoj meri nove mašine istisle rad prethodnih perioda.»²²⁸

U nekim slučajevima povećanje broja zaposlenih radnika samo je prividno, tj. nije rezultat proširenja fabrike u kojoj se radi mašinski, nego postepenog pripajanja sporednih grana. Na primer, uvećanje broja mehaničkih razboja i pomoću njih zaposlenih fabričkih radnika u (britanskoj) pamučnoj proizvodnji, od 1838. do 1858, bilo je prosto plod širenja ove poslovne grane; u drugim fabrikama, naprotiv, bilo je plod nove primene parne snage na razboje za čilime, trake, platno itd. koje je dotle pokretala snaga ljudskih mišića.²²⁹ Uvećanje broja tih fabričkih radnika bilo je, dakle, samo izraz opadanja celokupnog broja zaposlenih radnika. Naposljetku, ovde se sasvim apstrahuje da svugde,

²²⁷ RIF za 31. oktobar 1865, str. 58. i dalje. Ali je u isto vreme 110 novih fabrika s 11 625 parnih razboja, 628 756 vretena i 2695 parnih i vodenih konjskih snaga dalo materijalnu osnovicu za upošljavanje sve većeg broja radnika. (Isto.)

²²⁸ RIF za 31. oktobar 1862, str. 79.

Dodatak uz drugo izdanje.—Krajem decembra 1871. rekao je fabrički inspektor A. Redgrave u predavanju održanom u Bredfordu u «New Mechanics' Institution»: «Od neko doba palo mi je u oči koliko se izgled vunarških fabrika izmenio. Ranije su one bile ispunjene ženama i decom, sad izgleda da mašine obavljaju sav rad. Na moje pitanje, jedan mi je fabrikant dao sledeće obaveštenje: „Pod starim sistemom radilo je kod mene 63 lica; posle usavršavanja mašina sveo sam broj svojih radnika na 33, a tu skoro bio sam u stanju da ih, usled novih velikih promena, svedem od 33 na 13.»

²²⁹ RIF za 31. oktobar 1856, str. 16.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 368.

izuzev u metalnim fabrikama, mladi radnici (ispod 18 godina), žene i deca sačinjavaju pretežni element fabričkog osoblja.

Ipak je, uprkos radničkoj masi koju je mašinska proizvodnja stvarno istisnula i virtuelno zamenila, pojmljivo kako s njenim širenjem, izraženim u uvećanju broja fabrika ili u povećanim dimenzijama postojećih fabrika, može na kraju krajeva biti više fabričkih radnika nego što je bilo manufakturnih radnika ili zanatlija koje su fabrički radnici istisli. Uzmimo, npr., da se pri starom načinu proizvodnje nedeljno primenjivani kapital od 500£ sastoji od $\frac{2}{5}$ iz postojanog, a od $\frac{3}{5}$ iz promenljivog sastavnog dela, tj. 200£ izdaje se na sredstva za proizvodnju, a 300£ na radnu snagu, recimo po 1£ po radniku. S mašinskom proizvodnjom menja se sastav celokupnog kapitala. Sada se on deli, npr., na $\frac{4}{5}$ postojanog i $\frac{1}{5}$ promenljivog kapitala; ili, sada se za radnu snagu izdaje još samo 100£. Dakle, otpuštaju se $\frac{2}{3}$ ranije zapošljivanih radnika. Ako se ovaj fabrički sistem proširi, i ako, pod inače jednakim uslovima proizvodnje, primenjeni celokupni kapital poraste od 500£ na 1500£, onda će sad biti zaposleno 300 radnika, upravo koliko i pre industrijske revolucije. Poraste li primenjeni kapital još više, na 2000£, zaposliće se 400 radnika, dakle za $\frac{1}{3}$ više nego pri starom načinu rada. Apsolutno, broj upotrebljenih radnika porastao je za 100, relativno, tj. srazmerno celokupnom predujmljenom kapitalu, opao je za 800, jer bi kapital od 2000£ pri starom načinu rada zaposlio 1200 umesto 400 radnika. Relativno opadanje broja zaposlenih radnika može, dakle, da ide uporedo s njegovim apsolutnim uvećavanjem. Gore smo bili uzeli da s uvećavanjem celokupnog kapitala njegov sastav ostaje isti, jer se uslovi proizvodnje ne menjaju. Ali mi već znamo da sa svakim napretkom mašinskog sistema raste postojani deo kapitala, koji se sastoji iz mašina, sirovina itd., dok promenljivi deo, predujmljen u radnoj snazi, opada; a znamo i to da se ni pri kojem drugom načinu rada ne vrše ovako stalna usavršavanja, da, dakle, ni sastav celokupnog kapitala nije ovako promenljiv. Ali se ovo stalno menjanje isto tako stalno preseca tačkama mirovanja i prostim kvantitativnim širenjem na datoj tehničkoj podlozi. Time raste broj zaposlenih radnika. Tako je 1835. u fabrikama za preradu pamuka, vune, vunice, lana i svile u Ujedinjenoj Kraljevini broj svih radnika iznosio svega 354 684, dok je 1861. samo broj parnih tkača (oba pola i svakojakog uzrasta, počev od 8 godina) iznosio 230 654. Ovo uvećanje izgleda svakako neznatnije kad se ima na umu da je 1838. broj britanskih ručnih tkača pamuka i njihovih porodica koje su oni sami zapošljavali iznosio 800 000²³⁰, ne uzimajući u račun tkače istisnute u Aziji i na evropskom kopnu.

²³⁰ «Stradanja ručnih tkača» (pamuka i materija mešanih s pamukom) «bila su predmet istraživanja kraljevske komisije, ali iako je njihova beda bila priznata i ožaljena, popravljane (!) njihovog položaja bi prepušteno vremenu i slučaju,

U nekoliko napomena koje još imamo da učinimo o ovoj tački dotaći ćemo se delimično čisto stvarnih odnosa, do kojih u samom teorijskom razlaganju još nismo stigli.

Dok se mašinska proizvodnja u nekoj industrijskoj grani širi na račun tradicionalnog zanata ili manufakture, njen uspeh je tako siguran kako bi bio siguran uspeh recimo vojske naoružane puškama ostragušama protiv vojske naoružane lukovima. Ovaj prvi period, u kome mašina tek osvaja za sebe polje rada, od presudne je važnosti zbog izvanrednih profita čiju proizvodnju ona pomaže. Ovi profiti ne samo da sami po sebi sačinjavaju izvor ubrzane akumulacije, nego privlače u povlašćenu oblast proizvodnje i velik deo dodatnog društvenog kapitala koji se stalno stvara i traži novo investiranje. Posebne prednosti prvog perioda burnog poleta stalno se ponavljaju u onim granama proizvodnje u koje se mašine tek uvode. Ali čim se fabrički sistem do izvesne mere proširi i dostigne određen stepen zrelosti, naročito čim se njegova tehnička podloga, mašine, počnu proizvoditi pomoću mašina, čim se revolucioniše vađenje uglja i železa, kao i prerada metala i transport; uopšte, čim se uspostave opšti uslovi proizvodnje koji odgovaraju krupnoj industriji, dobija ovaj način rada elastičnost, sposobnost da se naglo u skokovima širi, sposobnost ograničenu jedino sirovinama i tržištem. Mašine su, s jedne strane, neposredan uzrok umnožavanju sirovina, kao što je, npr. cotton gin^{1*} povećala proizvodnju pamuka.²³¹ S druge strane, jeftinoća mašinskih proizvoda i revolucionisani transport i saobraćaj jesu oružja za osvajanje stranih tržišta. Upropašćavajući zanatsku proizvodnju tih zemalja, mašinski način rada pretvara ih prinudnim putem u polja za proizvodnju njegovih sirovina. Tako je Istočna Indija bila prisiljena da za Veliku Britaniju proizvodi pamuk, vunu, konoplju, jutu, indigo itd.²³² Stalno stvaranje »suviška« radnika u zemljama krupne industrije vanredno ubrzava iseljavanje i kolonizaciju stranih zemalja, koje se pretvaraju u plantaže sirovina za maticu zemlju, kao što je Australija, npr., postala plantaža vune za

smemo se nadati da su ta stradanja sada (20 godina docnije!) «skoro (nearly) ščezla, čemu je, po svoj prilici, doprinelo i sadašnje veliko širenje parnih razboja». RIF za 31. oktobar 1856, str. 15.)

²³¹ Drugi metodi kojima mašine utiču na proizvodnju sirovina biće pomenuti u trećoj knjizi.

²³² Izvoz pamuka iz Istočne Indije u Veliku Britaniju:
1846. g. 34 540 143 funte 1860. g. 204 141 168 funti 1865. g. 445 947 600 funti

Izvoz vune iz Istočne Indije u Veliku Britaniju:
1846. g. 4 570 581 funta 1860. g. 20 214 173 funte 1865. g. 20 679 111 funti

^{1*} mašina za čišćenje pamuka

Englesku.²³³ Stvara se nova internacionalna podela rada koja odgovara glavnim sedištima mašinske proizvodnje i koja jedan deo Zemljine kugle pretvara u polje prvenstveno poljoprivredne proizvodnje za drugi deo, koji je polje pretežno industrijske proizvodnje. Ova revolucija je u vezi s prevratima u poljoprivredi, ali ovde još nije mesto da se njima pozabavimo.²³⁴

Na podsticaj g. Gladstone-a, Donji dom je 17. februara 1867. naredio da se napravi statistika celokupnog uvoza i izvoza žitarica, žita i brašna svih vrsta, za Ujedinjenu Kraljevinu od 1831. do 1866. Pregledni rezultat dajem u priloženoj tabeli. (Vidi str. 419^{1*}.) Brašno je svedeno na kvartere žita.^[140]

Ogromna sposobnost fabričkog sistema da se na mahove širi i njegova zavisnost od svetskog tržišta nužno izazivaju grozničavu proizvodnju koja povlači za sobom prepunjenost tržišta, sa čijim sužava-

²³³ Izvoz vune sa Rta dobre nade u Veliku Britaniju:

1846. g. 2 958 457 funti 1860. g. 16 574 345 funti 1865. g. 29 920 623 funte

Izvoz vune iz Australije u Veliku Britaniju:

1846. g. 21 789 346 funti 1860. g. 59 166 616 funti 1865. g. 109 734 261 funta

²³⁴ Ekonomski razvitak Sjedinjenih Država i sâm je proizvod evropske, osobito engleske krupne industrije. U njihovom sadašnjem obliku (1866) moraju se još uvek smatrati za kolonijalnu zemlju Evrope. {Uz četvrto izdanje.— Otada su se one razvile u drugu industrijsku zemlju sveta, ne izgubivši ipak sasvim svoj kolonijalni karakter.— F. E.}

Izvoz pamuka iz Sjedinjenih Država u Veliku Britaniju (u funtama):

1846. g. 401 949 393	1852. g. 765 630 544
1859. g. 961 707 264	1860. g. 1 115 890 608

Izvoz žita i dr. iz Sjedinjenih Država u Veliku Britaniju (1850. i 1862):

	(u engleskim centama)	
	1850.	1862.
Pšenica...	16 202 312	41 033 503
Ječam ...	3 669 653	6 624 800
Zob ...	3 174 801	4 426 994
Raž ...	388 749	7 108
Pšenično brašno ...	3 819 440	7 207 113
Heljda ...	1 054	19 571
Kukuruz ...	5 473 161	11 694 818
Bere ili big (naročita vrsta ječma)	2 039	7 675
Grašak ...	811 620	1 024 722
Pasulj ...	1 822 972	2 037 137
Ukupan uvoz	35 365 801	74 083 441

^{1*} U ovom tomu str. 403.

njem nastupa paraliza. Život industrije pretvara se u niz perioda srednje živahnosti, poleta, hiperprodukcije, krize i zastoja. Neizvesnost i nestalnost kojima mašinska proizvodnja izlaže radnikovo zaposlenje, a s tim i radnikov životni položaj, postaju normalna pojava usled nazimničnosti tih perioda industrijskog ciklusa. Sem u periodima poleta, među kapitalistima besni najžešća borba oko individualnog mesta na tržištu. To mesto stoji u upravnoj srazmeri prema jeftinoci proizvoda. Pored toga što to rađa suparništvo u primeni usavršenijih mašina koje zamenjuju radnu snagu i novih metoda proizvodnje, nastupa uvek i jedan moment kad se za pojevtinjenjem roba teži nasilnim obaranjem najamnine ispod vrednosti radne snage.²³⁵

Porast broja fabričkih radnika uslovljen je, dakle, srazmerno mnogo bržim porastom celokupnog kapitala investiranog u fabrikama. Ali se ovaj proces vrši samo u periodima oseke i plime industrijskog ciklusa. Osim toga, njega stalno preseca tehnički napredak, koji radnike čas potencijalno zamenjuje, čas stvarno istiskuje. Ova kvalitativna promena u mašinskoj proizvodnji stalno udaljava radnike iz fabrike ili zatvara njena vrata novoj bujici regruta; dok prosto kvantitativno

²³⁵ U julu 1866. radnici koje su fabrikanti cipela u Lesteru «lokautom» izbacili na ulicu uputili su proglas na «Trade Societies of England»^{1*} u kome, između ostalog, kažu: «Ima oko 20 godina kako je uvođenjem zakivanja namesto šivenja izvršen prevrat u proizvodnji obuće u Lesteru. Onda su se mogle dobiti dobre nadnice. Uskoro se ovaj novi posao jako raširio. Nastupi velika konkurencija među firmama koja će dati ukusniju robu. Ali, ubrzo zatim nastalo je konkurisanje na loš način, naime gledalo se ko će kome na tržištu pobiti cenu (undersell). Uskoro se pokazale štetne posledice, tj. nastupi snižavanje najamnine i cena rada tako je strahovito brzo padala da mnoge firme plaćaju sada još samo polovinu nekadašnje najamnine. Pa ipak, iako najmnine padaju sve niže, profiti izgleda da rastu pri svakoj promeni radne tarife.»—Fabrikanti se koriste čak i nepovoljnim periodima industrije da bi preteranim obaranjem najamnina, tj. direktnom krađom najnužnijih radnikovih životnih sredstava, isterali vanredne profite. Jedan primer. Reč je o krizi u tkačnicama svile u Koventriju: «Prema podacima koje sam dobio od fabrikanta i od radnika nesumnjivo izlazi da su najmnine oborene više nego što je na to prisiljavala konkurencija stranih proizvođača ili druge okolnosti. Većina tkača radi za najmninu oborenu za 30 do 40%. Komad pantljike za koji je tkač pre 5 godina dobijao 6 ili 7 šil. donosi mu sada samo 4 šil. i 3 pensa, ili 3 šil. i 6 pensa; drugi rad, ranije plaćan 4 šil. i 4 šil. i 3 pensa, sada se plaća samo 2 šil., ili 2 šil. i 3 pensa. Obaranje najamnine veće je no što je potrebno za podsticaj tražnje. Činjenica je da u proizvodnji mnogih vrsta pantljika snižavanje nadnica nije čak imalo za posledicu bilo kakvo sniženje cena artikla.» (Izveštaj poverenika F. D. Longe-a u: CEC, V Report, 1866, str. 114, br. 1.)

^{1*} engleske sindikate

proširivanje fabrika guta i nove kontingente radnika pored onih izbačenih. Tako se radnici stalno odbijaju i privlače, bacaju tamo i amo, a pri tom se stalno menjaju još i pol, godine starosti i kvalifikacija novih radnika.

Letimičan pregled sudbine engleske pamučne industrije pružice nam najjasniju sliku sudbine fabričkog radnika.

Od 1770. do 1815. samo pet godina depresije ili zastoja u pamučnoj industriji. U toku ovog prvog perioda od 45 godina engleski fabrikanti imali su monopol na mašine i na svetsko tržište. Od 1815. do 1821. depresija; 1822. i 1823. polet; 1824. ukidanje zakona o koalicijama^[141], opšte veliko širenje fabrika; 1825. kriza; 1826. velika beda i pobune među radnicima pamučne industrije; 1827. lagano poboljšanje; 1828. veliki porast broja parnih razboja i porast izvoza; 1829. izvoz, naročito u Indiju, nadmašuje sve ranije godine; 1830. tržišta prepunjena, velika beda; od 1831. do 1833. neprekidna depresija; Istočnoindijskoj kompaniji oduzet monopol trgovine sa istočnom Azijom (Indijom i Kinom); 1834. veliki porast fabrika i mašinske proizvodnje, oskudica u radnicima. Novi zakon o sirotinji olakšava seobu poljoprivrednih radnika u fabričke srezove. Iz poljoprivrednih grofovija deca se u masama gone u industriju. Trgovina belim robljem. Godine 1835. veliki polet. Istovremeno ručni tkачи pamuka umiru od gladi; 1836. veliki polet; 1837. i 1838. depresija i kriza; 1839. oživljavanje; 1840. velika depresija, ustanci, intervencija vojske; 1841. i 1842. strahovita stradanja fabričkih radnika; 1842. fabrikanti izbacuju radnike iz fabrika da bi naterali vladu da ukine zakone o žitu. Mnoge hiljade radnika okupljaju se u Jorkširu, vojska ih goni nazad; njihove vode izvedene pred sud u Lankasteru. Godine 1843. velika beda; 1844. oživljavanje; 1845. veliki polet; 1846. isprva duži polet, zatim znaci reakcije. Opozivanje zakona o žitu; 1847. kriza. Opšte snižavanje najamnina za 10 i više procenata u slavu »big loaf«^[98]. Godine 1848. depresija traje dalje. Mančester pod zaštitom vojske; 1849. oživljavanje; 1850. polet; 1851. cene roba padaju, najamnine niske, štrajkovi česti; 1852. počinje poboljšanje, štrajkovi traju i dalje, fabrikanti prete uvozom stranih radnika; 1853. izvoz raste. Osmomesečni štrajk i velika beda u Prestonu; 1854. polet, prepunjenost tržišta; 1855. izveštaji o bankrotstvima stižu iz Sjedinjenih Država, Kanade, sa istočnoazijskih tržišta; 1856. veliki polet; 1857. kriza; 1858. poboljšanje; 1859. veliki polet, uvećavanje broja fabrika; 1860. vrhunac razvoja engleske pamučne industrije. Indijska, australijska i druga tržišta tako prepunjena da su tek 1863. jedva uspela da apsorbuju sve zalihe. Francuski trgovinski ugovor. Ogromno umnožavanje fabrika i mašinske proizvodnje; 1861. polet traje neko vreme, reakcija, američki građanski rat, nestašica pamuka. Od 1862. do 1863. potpuni slom.

Istorija nestašice pamuka odviše je karakteristična da se za časak ne bismo na njoj zaustavili. Iz onih nekoliko nagoveštaja o stanju svetuskog tržišta u 1860. i 1861. vidi se da je nestašica pamuka fabrikant-

Petogodišnji periodi i godina 1866

	1831 - 1835	1836 - 1840	1840 - 1845	1846 - 1850	1851 - 1855	1856 - 1860	1861 - 1865	1866
Godišnji prosek								
Uvoz (kvartera)	1 096 373	2 389 729	2 843 865	8 776 552	8 345 237	10 913 612	15 009 871	16 457 340
Godišnji prosek								
Izvoz (kvartera)	225 363	251 770	139 056	155 461	307 491	341 150	302 754	216 218
Višak uvoza nad izvozom u godišnjem proseku	871 110	2 137 959	2 704 809	8 621 091	8 037 746	10 572 462	14 707 117	16 241 122
Stanovništvo. Prosečni godišnji broj u svakom periodu	24 621 107	25 929 507	27 262 569	27 797 598	27 572 923	28 391 544	29 381 760	29 935 404
Prosečna količina žita itd. u kvarterima, koju godišnje potroši jedna individua pri jednakoj raspodeli na stanovništvo, povrh domaće proizvodnje	0,036	0,082	0,099	0,310	0,291	0,372	0,531	0,543

tima bila dobrodošla, da im je delom bila i korisna; ta je činjenica priznata u izveštajima Mančesterske trgovinske komore, a u parlamentu su je izneli na javnost Palmerston i Derby, a događaji su je potvrdili.²³⁶ Na svaki način, među 2887 pamučnih fabrika Ujedinjene Kraljevine bilo je 1861. mnogo malih. Prema izveštaju fabričkog inspektora A. Redgrave-a, čiji je delokrug obuhvatao 2109 od onih 2887 fabrika, samo su 392 fabrike, ili 19%, upotrebljavale manje od 10 parnih konjskih snaga; 345, ili 16%, 10 do 20, 1372 pak 20 i više konjskih snaga.²³⁷ Male fabrike bile su u većini ткаčnice, koje su u periodu poleta posle 1858. osnovali mahom špekulanti, od kojih je ovaj davao pređu, onaj mašine, treći zgradu, a vodio ih je kakav bivši fabrički nadzornik ili kakav drugi neimučan čovek. Većina ovih malih fabrikanata je propala. Istu bi im sudbinu bila priredila i trgovinska kriza, koju je nestašica pamuka sprečila. Mada su oni činili trećinu broja fabrikanata, njihove fabrike predstavljale su nesravnjeno manji deo kapitala plasiranog u pamučnu industriju. Što se tiče obima paralize, prema autentičnoj proceni mirovalo je u oktobru 1862. god. 60,3% vretena i 58% razboja. Ovo se odnosi na čitavu ovu granu, a u pojedinim srezovima procent je bio veoma različit. Samo je malo fabrika radilo puno vreme (60 časova nedeljno), ostale s prekidima. Čak i malobrojnim radnicima koji su radili puno vreme i sa starom najamninom od komada, nedeljna najamnina smanjila se već zbog toga što je bolji pamuk zamenjen lošijim, »Sea Island« egipatskim (u predionicama fine pređe), američki i egipatski suratom (istočnoindijskim), a čist pamuk mešavinom pamučnih otpadaka sa suratom. Kraća vlakna surata, njegova nečistoća, lakše kidanje njegovih niti, zamenjivanje brašna svakojakim težim sastojcima pri gladenju osnove itd., sve je to usporavalo brzinu mašina ili broj razboja koje je jedan radnik mogao nadgledati, povećalo rad umnožavajući pogreške mašina, a smanjivalo najamninu od komada ograničavajući masu proizvoda. Upotrebljavajući surat, radnik je gubio 20, 30 pa i više procenata, mada je radio puno vreme. Ali je većina fabrikanata i stopu najamnine od komada snizila za 5,7¹/₂ i 10%. Po ovome se onda može shvatiti položaj onih koji rade samo 3, 3¹/₂, 4 dana nedeljno, ili samo 6 časova dnevno. Pošto je 1863. već nastupilo relativno poboljšanje za ткаče, prelce itd., još uvek je bilo nedeljnih najamnina od 3 šil. i 4 pensa, 3 šil. i 10 pensa, 4 šil. i 6 pensa, 5 šil. i 1 peni itd.²³⁸ Čak i pod ovako mučnim okolnostima, pronalazački duh fabrikanata bio je neumoran u iznalaženju novih razloga za kresanje najamnine. Jednim delom, najamnina je zakidana u ime kazne zbog mana proizvoda, kojima je uzrok bio loš pamuk, nepogodna mašina itd. Gde je fabrikant bio vlasnik radničkih kućica, on je sam sebi isplaćivao stanarinu odbijajući je od nominalne najamnine.

²³⁶ Upor.: RIF za 31. oktobar 1862, str. 30.

²³⁷ Isto, str. 19.

²³⁸ RIF za 31. oktobar 1863, str. 41 - 45, 51.

Fabrički inspektor Redgrave priča o selfacting minders (radnicima koji nadgledaju jedan par automatskih mules-a) koji su

«na kraju rada od punih 14 dana primali 8 šil. i 11 pensa, a od te sume odbijana im je stanarina; ali im je fabrikant ipak vraćao polovinu stanarine kao poklon, tako da su ovi radnici nosili kući punih 6 šil. i 11 pensa. Nedeljna najamnina tkača iznosila je poslednjih meseci 1862. od 2 šil. i 6 pensa pa naviše». ²³⁹

Stanarina je često odbijana od najamnine čak i onda kad su ruke radile samo kratko vreme. ²⁴⁰ Nikakvo čudo što je u nekim krajevima Lankašira izbila neka vrsta gladnog tifusa! Ali je od svega ovog bilo karakterističnije na koji se način revolucionisanje procesa proizvodnje vršilo na račun radnika. To su bili pravi experimenta in corpore vili! *, kao opiti anatomu na žabama.

«Mada sam naveo stvarne prihode radnika u mnogim fabrikama», veli inspektor Redgrave, «iz toga se ne sme zaključiti da oni svake nedelje primaju istu svotu. Radnici su izloženi najvećim kolebanjima zbog stalnog eksperimentisanja (experimentalizing-a) fabrikanta...; njihova zarada raste ili opada s kvalitetom pamučne mešavine; čas se približuje za 15% njihovom ranijem primanju, a čas, naredne ili druge nedelje, opada za 50 do 60%». ²⁴¹

Ovi eksperimenti ne vrše se samo na račun životnih sredstava radnika. Svih pet njihovih čula plaćaju za te eksperimente.

«Ljudi koji otvaraju bale pamuka saopštili su mi da im se od neizdržljivog smrada smuči... Onima koji rade u odeljenjima za mešanje, scribbling^{2*} i češljanje, prašina i prljavština koje pamuk ispušta ulaze u usta, nos, oči i uši, izazivaju kašalj i otežavaju disanje... Zbog kratkoće vlakana dodaje se predi pri gladenju mnogo lepka; ranije se za ovo upotrebljavalo brašno, a sada svakojaki surogati, i otuda gađenje i rdavo varenje kod tkača. Najviše se oboljeva od bronhitisa zbog prašine, isto tako od katara grla, zatim od jedne kožne bolesti usled draženja kože nečistoćom iz surata.»

S druge strane, surogati za brašno bili su izvor bogatstva za gospodu fabrikante, jer su povećali težinu prede. «Zahvaljujući njima, 15 funti sirovine teži 26 funti kad se izatka». ²⁴² U izveštaju fabričkih inspektora od 30. aprila 1864. čitamo:

«U ovaj mah industrija se koristi ovim pomoćnim vrelom doista u neprištoj meri. Znam s jedne merodavne strane da se tkanina teška 8 funti pravi

²³⁹ RIF za 31 oktobar 1863. str. 41, 42.

²⁴⁰ Isto, str. 57.

²⁴¹ Isto, str. 50, 51.

²⁴² Isto, str. 62, 63.

1* eksperimenti na bezvrednom živom telu — 2* grebananje

od 5 $\frac{1}{4}$ funti pamuka i 2 $\frac{3}{4}$ funti lepka. Druga tkanina od 5 $\frac{1}{4}$ funti sadržala je 2 funte lepka. To su bili prosti »shirtings«^{1*} za izvoz. U drugim vrstama dodavalo se ponekad 50% lepka, tako da su se neki fabrikanti mogli pohvaliti, a doista su se i hvalili, kako se bogate prodajući tkanine jevtinije no što ih staje preda koju one nominalno sadrže.²⁴³

Ali radnici nisu imali da pate samo od eksperimenata fabrikana u fabrikama i opštinskih vlasti izvan fabrike, ne samo od snižavanja najamnine i nezaposlenosti, od oskudice i milostinje, od hvalospeva lordova i članova Donjeg doma.

»Ostavši bez posla usled nestašice pamuka, nesrećne žene postadoše izmetom društva i ostadoše takve... Zato sada i ima više mladih prostitutki nego što ih je bilo za poslednjih 25 godina.«²⁴⁴

U prvih 45 godina razvoja britanske pamučne industrije, od 1770. do 1815, bilo je samo 5 godina krize i zastoja, ali to je bio period njenog svetskog monopola. U drugom, 48-godišnjem periodu, od 1815. do 1863, bilo je svega 20 godina oživljavanja i poleta, a 28 godina depresije i zastoja. Od 1815. do 1830. počinje konkurencija s kontinentalnom Evropom i Sjedinjenim Državama. Posle 1833. nasilno se proširuju azijska tržišta »uništavanjem ljudskog roda«.^[142] Posle ukidanja zakona o žitu, od 1846. do 1863, dolazi na 8 godina srednje živahnosti i poleta 9 godina depresije i zastoja. Čitalac će iz dodate primedbe oceniti položaj odraslih muških pamučnih radnika, čak i u periodu poleta.²⁴⁵

²⁴³ RIF za 30. april 1864, str. 27.

²⁴⁴ Iz pisma Chief Constable-a^{2*} Harrisa u Boltonu u: RIF za 31. oktobar 1865, str. 61, 62.

²⁴⁵ U jednom proglasu radnika pamučne industrije koji je izdat u proleće 1863. za osnivanje Društva za iseljavanje, stoji između ostaloga: »Neće gotovo niko osporavati da je sada apsolutno potrebno veliko iseljavanje fabričkih radnika. Ali da je potrebno stalno iseljavanje u svako doba i da je bez toga nemoguće održati naš položaj pod običnim okolnostima, pokazuju ove činjenice: 1814. iznosila je zvanična vrednost (koja je samo indeks količine) izvezene pamučne robe 17 665 378 £, njena stvarna tržišna vrednost 20 070 824 £. Godine 1858. zvanična vrednost izvezene pamučne robe iznosila je 182 221 681 £, njena stvarna tržišna vrednost samo 43 001 332 £, tako da je deset puta veća količina predstavljala malo više od dvostruke cene. Razni uzroci koji su zajednički delovali doveli su do rezultata ovako kobnog po zemlju uopšte, a napose po fabričke radnike. Jedan od najizrazitijih jeste stalan suvišak rada, neophodan ovoj poslovnoj grani, kojoj je potrebno stalno proširivanje tržišta ako neće da propadne. Naše pamučne fabrike mogu obustavljati rad zbog periodičnih zastoja u trgovini, koji su pod današnjim uređenjem neizbežni kao i sama smrt. Ali baš zbog toga ne miruje čovekov pro-

1* materije za košulje — 2* šefa policije

8. *Revolucionisanje manufakture, zanatstva i kućnog rada kao delo krupne industrije*

a) Ukidanje kooperacije zasnovane na zanatu i podeli rada

Videli smo kako mašina ukida kooperaciju zasnovanu na zanatu i manufakturu zasnovanu na podeli zanatskog rada. Primer za prvu vrstu jeste mašina kosačica; ona zamenjuje kooperaciju kosača. Očigledan primer za drugu vrstu jeste mašina za izradu šivaćih igala. Po Adamu Smith-u, u njegovo vreme je 10 ljudi podelom rada izradivalo preko 48 000 šivaćih igala dnevno. Međutim, jedna jedina mašina izrađuje 145 000 igala za radni dan od 11 časova. Jedna žena ili devojka nazire obično 4 takve mašine, dakle proizvodi pomoću mašina dnevno 600 000 komada, nedeljno preko 3 000 000 šivaćih igala.²⁴⁶ Ukoliko na mesto kooperacije ili manufakture stupa jedna pojedinačna mašina radilica, i ona sama može ponovo postati osnovicom za zanatski sistem rada. Ali ova reprodukcija zanatske proizvodnje, zasnovana na mašini, samo je prelaz ka fabričkoj proizvodnji, koja po pravilu nastupa čim mehanička pogonska snaga, para ili voda, zameni u pokretanju mašine ljudske mišice. Ovde-onda, ali samo prolazno, može se i sitno preduzeće spojiti s mehaničkom pogonskom snagom, uzimajući paru u najam, kao što se radi u nekim fabrikama u Birmingemu, ili upotrebom malih kaloričnih mašina¹⁴³⁾, kao u nekim granama tkanja itd.²⁴⁷ U proizvodnji svilenih tkanina u Koventriju samoniklo se razvio eksperiment s »cottage^{1*}-fabrikama«. Redovi kotedža čine jedan kvadrat, a u njemu u sredini podignuta je tzv. »engine house^{2*} za parnu mašinu, koja je pomoću vretenaka spojena s razbojima u kotedžima.

nalazački duh. Iako je za poslednjih 25 godina ovu zemlju ostavilo, po najnižoj proceni, 6 miliona ljudi, ipak usled neprekidnog istiskivanja rada, a u svrhu pojevtinjavanja proizvoda, postoji veliki procent odraslih ljudi koji čak ni u periodima najvećeg poleta nisu u stanju da u fabrikama nađu ma kakvo zaposlenje, ma pod kakvim uslovima.« (RIF za 30. april 1863, str. 51, 52.) Videćemo u jednoj doznijoj glavi kako su gospoda fabrikanti za vreme pamučne katastrofe na sve načine pokušavali, čak i intervencijom vlasti, da spreče iseljavanje fabričkih radnika.

²⁴⁶ CEC, III Report, 1864, str. 108, br. 447.

²⁴⁷ U Sjedinjenim Državama ovakvo reprodukovanje zanata na podlozi mašina česta je pojava. Tamo će, kad bude nastupio neizbežni prelazak na fabričku proizvodnju, koncentracija baš zbog toga ići koracima od sedam milja u poređenju s Evropom, pa čak i sa Engleskom.

^{1*} cottage — kotedž, kućica siromašnog seljaka ili nadničara — ^{2*} mašinska zgrada

U svim ovim slučajevima para je bila davana u zakup, npr. po $2\frac{1}{2}$ šilinga od razboja. Ova zakupnina za paru plaćala se nedeljno, radili razboji ili ne. U svakom kotedžu bilo je 2 do 6 razboja koji su pripadali radnicima, ili su kupljeni na kredit ili uzeti pod zakup. Borba između kotedž-fabrike i prave fabrike trajala je 12 godina. Svršila se potpunom propašću 300 kotedž-fabrika.²⁴⁸ Tamo gde priroda procesa nije već unapred iziskivala proizvodnju u velikom razmeru, sve su industrije koje su nikle poslednjih decenija, kao, npr., izrada koverata, čeličnih pera itd., po pravilu prošle prvo kroz zanatski, zatim kroz manufakturni oblik proizvodnje, kao kratkotrajne prelazne faze ka fabričkom sistemu. Ovaj je preobražaj najteži tamo gde manufakturnu izradu proizvoda ne sačinjava niz uzastopnih procesa razvitka, nego mnoštvo disparatnih procesa. To je, npr., bila velika zapreka stvaranju fabrike čeličnih pera. Pa ipak je već pre petnaestak godina prodan automat koji je u jednom mahu vršio 6 disparatnih procesa. Prva čelična pera, izrađena zanatski 1820. prodavana su po 7£ 4 šil. 12 tuceta; manufaktura je 1830. liferovala istu količinu po 8 šil., a danas je fabrika liferuje krupnoj trgovini po 2 do 6 pенса.²⁴⁹

b) Reakcija fabričkog sistema na manufakturu i kućni rad

Razvitak fabričkog sistema i prevrat u poljoprivredi koji prat taj razvitak ne samo da proširuju razmer proizvodnje u svima drugim industrijskim granama, nego im menjaju i karakter. Svugde postaje merodavan princip mašinskog sistema da se proces proizvodnje raščlani na faze koje ga sačinjavaju i da se ovako dati zadaci reše primenom mehanike, hemije itd., jednom reči prirodnih nauka. Zato mašina prodire u manufakture sad za ovaj, sad za onaj delimični proces. Time se raspada njihova čvrsta organizacija koja je poticala iz stare podele rada, i ustupa mesto stalnim promenama. Osim toga, iz osnova se revolucioniše sastav ukupnog radnika ili kombinovanog radnog osoblja. Nasuprot manufakturnom periodu, sada se plan podele rada zasniva na primeni ženskog rada, rada dece svih godina starosti, nekvalifikovanih radnika, gde god se samo može, ukratko — na primeni »cheap labour«-a, jevtinog rada, kako ga Englezi karakteristično nazivaju. Ovo važi ne samo za svu proizvodnju koja se kombinovano vrši

²⁴⁸ Upor.: RIF za 31. oktobar 1865, str. 64.

²⁴⁹ Gospodin Gillott podigao je u Birmingemu prvu veliku manufakturu čeličnih pera. U njoj se već 1851. izrađivalo preko 180 miliona pera, a trošilo 120 tona čeličnog lima godišnje. Birmingem, koji je monopolisao ovu industriju u Ujedinjenoj Kraljevini, proizvodi sada godišnje milijarde čeličnih pera. Prema popisu od 1861, broj zaposlenih lica iznosio je 1428, među njima 1268 radnica, počev od petogodišnjih devojčica.

u velikom razmeru, s upotrebom ili bez upotrebe mašina, nego i za tzv. kućnu industriju, bilo da se vrši u privatnim stanovima radnika, bilo u sitnim radionicama. Ova tzv. moderna kućna industrija nema, osim imena, ničeg zajedničkog sa starinskom, koja je imala za pretpostavku nezavisan gradski zanat, samostalno seljačko gazdinstvo, a pre svega kuću radničke porodice. Ona je sada pretvorena u spoljašnje odeljenje fabrike, manufakture ili velike trgovačke radnje. Pored fabričkih i manufakturnih radnika i zanatlija, koje zbija na jednom prostoru u velikim masama i neposredno im zapoveda, kapital pokreće pomoću nevidljivih konaca još i vojsku kućnih radnika raštrkanih u velikim gradovima i po selima. Jedan primer: fabrika košulja gospode Tillie u Londonderiju u Irskoj, koja zapošljava 1000 fabričkih radnika i 9000 kućnih radnika raštrkanih po selima.²⁵⁰

Eksploatiranje jevtinih i nezrelih radnih snaga postaje u modernoj manufakturi besramnije nego u pravoj fabrici, jer u onoj velikim delom otpada tehnička osnovica fabrike: zamena mišićne snage mašinama i lakoća rada, a osim toga se na najbesavesniji način ženska ili još nezrela tela izlažu uticajima otrovnih supstancija itd. U tzv. kućnom radu ono postaje bestidnije nego u manufakturi zato što rascepanost radnika smanjuje njihovu otpornu snagu, što se između pravog poslodavca i radnika utiskuje čitav niz pljačkaških nametnika, što se kućni rad svugde bori s mašinskim ili bar s manufakturnim u istoj grani proizvodnje, što siromaštvo otima radniku najnužnije uslove rada: prostor, svetlost, zračenje itd., što raste neredovnost zaposlenja, i naposletku, što u ovim poslednjim pribežištima, za one koje su krupna industrija i poljoprivreda učinile »prekobrojnima«, konkurencija među radnicima nužno dostiže maksimum. Ekonomisanje sredstava za proizvodnju, sistematski izgrađeno tek u mašinskom sistemu, koje od samog početka ujedno znači najbezobzirnije traćenje radne snage i otimačinu normalnih pretpostavki za funkciju rada, ispoljava sada ovu svoju antagonističku i po ljude ubitačnu stranu utoliko više ukoliko je u nekoj industrijskoj grani manje razvijena društvena proizvodna snaga rada i tehnička osnovica kombinovanih procesa rada.

c) Moderna manufaktura

Sad hoću da na nekolikim primerima objasnim gornje postavke. U stvari, čitaocu su već poznati mnogi dokazi iz odeljka o radnom danu. Metalske manufakture u Birmingemu i okolini zapošljavaju pored 10 000 žena još i 30 000 dece i mladih lica, i to velikim delom na vrlo teškom radu. Mi ih tamo nalazimo u po zdravlje štetnim livnicama bakra, fabrikama dugmadi, na radovima na gledejsanju, galva-

²⁵⁰ CEC, II Report, 1864, str. LXVIII, br. 415.

nizovanju i lakovanju.²⁵¹ Prekomerni rad za odrasle i maloletne osigurao je mnogim londonskim stamparijama novina i knjiga slavno ime »klanica«.^{251a} Isto preterivanje nalazimo i u knjigoveznicama, u kojima su žrtve poglavito žene, devojke i deca. Teški rad za neodrasle u užarama, noćni rad u solanama, u manufakturama sveća i u drugim hemijskim granama; u tkačnicama svile, u kojima nema mehaničkog pogona, ubilačko upotrebljavanje mladića za okretanje razboja.²⁵² Jedan od najgadnijih, najprljavijih i najmanje plaćenih poslova jeste sortiranje krpa, za šta se najradije upotrebljavaju mlade devojke i žene. Zna se da je Velika Britanija, bez obzira na njene vlastite nebrojene krpe, emporijum za trgovinu krpa čitavog sveta. Tu pritiču krpe iz Japana, iz najudaljenijih država Južne Amerike i sa Kanarskih ostrva. Ali, glavna vrela za njihov dovoz su Nemačka, Francuska, Rusija, Italija, Egipat, Turska, Belgija i Holandija. One služe za dubrenje, za fabrikaciju vune od krpa (za punjenje posteljine), veštačke vune (shoddy) i kao sirovina za hartiju. Žene koje sortiraju krpe posrednici su za raznošenje malih boginja i drugih zaraznih bolesti, čije su one same prve žrtve.²⁵³ Klasičnim primerom prekomernog, teškog i nepriličnog rada, a otud i brutalnog postupanja prema radnicima koji se na ovaj posao uzimaju od ranog detinjstva, može se pored rudarske proizvodnje i proizvodnje uglja smatrati pravljenje cigli i opeke, za što se u Engleskoj tek ovde-onda upotrebljavaju skoro pronađene mašine (1866). Od maja do septembra rad traje od 5 časova izjutra do 8 časova uveče, a gde se sušenje vrši na slobodnom vazduhu, radi se često od 4 izjutra do 9 uveče. Radni dan od 5 izjutra do 7 uveče važi kao »reduciran«, »umeren«. Deca oba pola upotrebljavaju se od njihove šeste, čak i od četvrte godine. Ona rade koliko i odrasli, često i više. Rad je težak, a letnja žega još povećava iscrpenost. U jednoj ciglani kod Moslija, npr., neka devojka od 24 godine pravila je uz pomoć dveju neodraslih devojčica, koje su nosile ilovaču i slagale opeke, 2000 opeka dnevno. Ove su devojčice nosile dnevno 10 tona ilovače uz klizave padine jame duboke 30 metara, prelazeći razmak od 210 stopa.

«Nemoguće je da dete prođe kroz čistilište ciglane a da se u moralnom pogledu jako ne sroza... Bestidni govor koji ona slušaju od svojih najranijih godina, prostačke, nepristojne i bestidne navike u kojima rastu neuka i podivljala, uzrok je što su u kasnijem životu raspuštena, pokvarena i poročna... Način

²⁵¹ A tek deca zaposlena na brušenju turpija u Šefildu!

^{251a} CEC, V Report, 1866, str. 3, br. 24; str. 6, br. 55, 56; str. 7, br. 59, 60.

²⁵² Isto, str. 114, 115, br. 6-7. Komesar tačno primećuje da dok inače mašina zamenjuje čoveka, ovde dečak bukvalno zamenjuje mašinu.

²⁵³ Vidi izveštaj i mnogobrojna dokumenta o trgovini prnjama u: »Public Health«, VIII Report, London 1866, Appendix, str. 196-208.

stanovanja strahovit je izvor demoralizacije. Svaki moulder (kalupar – zapravo kvalifikovani radnik i šef jedne radničke grupe) daje svojoj grupi od 7 lica stan i hranu u svojoj kolibi ili kotedžu. Pripadali njegovoj porodici ili ne, u kolibi spavaju ljudi, mladići i devojkje. Kotedž ima obično 2, izuzetno 3 sobe, sve u prizemlju, s lošom ventilacijom. Tela su tako iznurena od teškog dnevnog rada da se ne pazi ni na kakve zdravstvene propise, ni na čistoću, ni na pristojnost. Mnogi kotedži pravi su uzorci nereda, prljavštine i prašine... Najveće zlo ovog sistema, koji za taj rad uzima mlade devojkje, u tome je što se one po pravilu od detinjstva pa kroz ceo svoj život prikivaju za najpokvareniji ološ. One se pretvaraju u gruba derišta pogana jezika («rough», «foul-mouthed boys») pre no što ih priroda nauči da su žene. Obučene u nešto prljavih dronjaka, golih nogu do iznad kolena, blatnjave kose i blatnjava lica, one se uče da preziru sva osećanja morala i stida. Za vreme podnevnog odmora one se izvale na ledini ili gledaju kako se mladići kupaju u obližnjem kanalu. Kad se njihov teški dnevni posao najzad završi, oblače bolje haljine i idu s muškarcima u krčmu.*

Sasvim je prirodno što se čitava ova klasa uveliko odaje piću još iz detinjstva.

*Najgore je što sami ciglari očajavaju zbog samih sebe. Jedan od boljih ciglara rekao je kapelanu u Sautholfildu: «Gospodine, ako možete podići i popraviti vraga, onda ćete moći i ciglara.» («You might as well try, to raise and improve the devil as a brickie, Sir!»)²⁵⁴

O kapitalističkom ekonomisanju na uslovima rada u modernoj manufakturi (pod kojom ovde razumemo sve radionice gde se radi na veliko, osim pravih fabrika) postoji veoma obilan, zvanični materijal u četvrtom (1863) i šestom (1864) «Public Health Report»-u. Opisi workshops (radionica), osobito londonskih štampara i krojača, prevazilaze i najgusnije što je fantazija naših romanopisaca stvorila. Razumljivo je kako to deluje na zdravlje radnika. Dr Simon, po činu najviši lekar u službi Privy Council-a⁽¹⁴⁴⁾ i zvanični izdavač «Public Health Reports-a», kaže, između ostalog:

«U četvrtom svom izveštaju (1861) pokazao sam kako je radnicima praktički nemoguće nastojavati na onom što je osnovno pravo njihova zdravlja, pravo po kome je poslodavac, ma kakav bio posao za koji ih je skupio, dužan da oslobodi rad svih po zdravlje štetnih okolnosti koje se dadu otkloniti, ukoliko to od njega zavisi. Pružio sam dokaze da radnici, dok god su praktički nesposobni da sami izvojuju to zdravstveno zakonodavstvo, ne mogu dobiti neku stvarnu pomoć od zvaničnih činovnika zdravstvene policije... Beskrajne fizičke patnje koje prosto potiču iz njihovog zanimanja bez potrebe mrcvare i skraćuju život desetinama hiljada radnika i radnica.»²⁵⁵

²⁵⁴ CEC, V Report, 1866, str. XVI - XVIII, br. 86 - 97. i str. 130 - 133, br. 39 - 71. Upor.: isto, III Report, 1864, str. 48, 56.

²⁵⁵ «Public Health», VI Report, London 1864, str. 29, 31.

Za ilustrovanje uticaja radionice na zdravstveno stanje, dr Simon daje sledeću listu smrtnosti:

<i>Broj osoblja svih godina starosti zaposlenog u dotičnim granama proizvodnje</i>	<i>Industrije upoređene u pogledu zdravlja</i>	<i>Stopa smrtnosti na 100 000 ljudi u dotičnim granama proizvodnje i prema godinama starosti</i>		
		<i>25 - 35 god.</i>	<i>35 - 45 god.</i>	<i>45 - 55 god.</i>
958 265	Poljoprivreda u Engleskoj i Velsu	743	805	1145
22 301 muški } 12 377 žene }	Londonski krojači	958	1262	2093
13 803	Londonski tipografi ...	894	1747	2367 ²⁵⁶

d) Moderni kućni rad

Predimo sad na tzv. kućni rad. Ko hoće da sebi stvori predstavu o ovoj oblasti kapitalističke eksploatacije koja čini pozadinu krupne industrije, i o njenim strahotama, nek posmatra, npr., jedno naoko sasvim idilično zanimanje, pravljenje eksera u nekim zabačenim engleskim selima.²⁵⁷ Ovde će nam biti dovoljno nekoliko primera iz čipkarstva i pletenja slame, dveju grana u kojima se ili još nikako ne radi mašinama ili se konkuriše mašinskoj ili manufakturnoj proizvodnji [Manufakturbetrieb^{1*}].

Od 150 000 lica zaposlenih u engleskoj proizvodnji čipaka, pod fabrički zakon od 1861. potpada oko 10 000. Preostalih 140 000 jesu ogromnom većinom žene, mladež i deca oba pola, ali je muškaraca veoma malo. Zdravstveno stanje ovog »jevtinog« materijala za eksploataciju vidi se iz sledećeg prikaza dr Truemana, lekara General Di-

²⁵⁶ Isto, str. 30. Dr Simon primećuje da je smrtnost londonskih krojača i tipografa od 25 do 35 godina u stvari mnogo veća, jer njihovi londonski poslodavci primaju veliki broj mladih ljudi do 30 godina koji dolaze sa sela kao »šegrti« ili »improvers« (koji žele da se u zanatu usavrše). U statistici oni važe kao Londonci, te povećavaju broj lica prema kojemu se računa stopa smrtnosti Londonaca, a da ne doprinose u istoj srazmeri broju smrtnih slučajeva u Londonu. Naime, veliki njihov deo vraća se na selo, a osobito u slučaju teškog oboljenja. (Isto.)

²⁵⁷ Ovde se radi o kovanim ekserima za razliku od rezanih koji se izrađuju pomoću mašina. Vidi: CEC, III Report, str. XI, XIX, br. 125 - 130, str. 52, br. 11; str. 113-114, br. 487; str. 137, br. 674.

^{1*} Od 1. do 4. izdanja: Manufakturtrieb.

spensary^{1*} u Notingemu. Od svakih 686 pacijenata, čipkarki, koje su većinom imale između 17 i 24 godine, bilo je tuberkuloznih:

1852.	1 na 45	1857.	1 na 13
1853.	1 na 28	1858.	1 na 15
1854.	1 na 17	1859.	1 na 9
1855.	1 na 18	1860.	1 na 8
1856.	1 na 15	1861.	1 na 8 ^{25*}

Ovaj porast stope tuberkuloze mora biti dovoljan i najoptimističijem naprednjaku kao i najlažljivijem bečaru među nemačkim torbarima slobodne trgovine.

Fabrički zakon od 1861. reguliše pravu proizvodnju čipaka ukoliko se ona vrši pomoću mašina, a to je u Engleskoj pravilo. Grane na koje se mi ovde ukratko osvrćemo, i to ne ukoliko su radnici koncentrisani u manufakturama, magacinima itd., već samo ukoliko su oni tzv. kućni radnici, dele se, prvo, na »finishing« (poslednje doterivanje mašinski proizvedenih čipaka, a i u ovoj kategoriji opet ima mnogo pododeljaka), drugo — na pletenje čipaka.

Lace finishing^{2*} vrši se kao kućni rad, bilo u tzv. »mistresses houses«^{3*}, bilo u privatnim stanovima, u kojima ga vrše žene same ili sa svojom decom. Žene koje drže »mistresses houses« i same su siromašne. Radionica je deo njihovog privatnog stana. One primaju narudžbe od fabrikanaata, vlasnika velikih radnji itd., i uzimaju na posao žene, devojke i malu decu, već prema veličini stana i promenljivoj tražnji posla. U nekim od ovih lokala broj zaposlenih radnica kreće se između 20 i 40, u drugim između 10 i 20. Prosečan minimalan uzrast u kom deca počinju da rade jeste 6 godina, ali mnoga počinju i pre 5 godina. Radno vreme obično traje od 8 izjutra do 8 uveče, s odmorom od 1¹/₂ časa za obedovanje; uzimanje jela neredovno je, a često se jede u smrdljivim čumezima u kojima se radi. Kad ima dosta posla, rad često traje od 8 (katkad i od 6) izjutra do 10, 11 i 12 časova u noć. U engleskim kasarnama prostor propisan za svakog vojnika iznosi 500 do 600 kubnih stopa, u vojnim bolnicama 1200. U onim čumezima dolazi na svako lice 67 do 100 kubnih stopa. Uz to i gasno osvetljenje troši kiseonik iz vazduha. Da bi čipke ostale čiste, deca često moraju izuti obuću, čak i zimi, mada je pod od kamenih ploča ili od opeka.

*U Notingemu je sasvim obična stvar naći 14 do 20 dece nabijeno u maloj sobi koja nema više od 12 stopa u kvadratu, gde se 15 časova dnevno bave radom koji ih iscrpljuje samom svojom dosadnošću i jednoličnošću, i koji se uz to

^{25*} CEC, II Report, str. XXII, br. 166.

^{1*} Opšteg dispanzera — ^{2*} doterivanje čipaka — ^{3*} »kućama majstorica«

obavlja pod svakojakim okolnostima koje razaraju zdravlje... Čak i najmlađa deca rade s tako napetom pažnjom i brzinom da se čovek mora diviti, ona rade ne dajući skoro nikad odmora svojim prstima i ne usporavajući njihovo kretanje. Kad ih ko što god zapita, ne dižu oči s rada, bojeći se da ne izgube ni trenutak.*

»Dugački štap« služi »mistresses« [majstoricama] kao sredstvo za podsticanje utoliko više ukoliko se radno vreme produžuje.

»Deca se postepeno zamore i kao ptice se uznemire pred kraj dana, u toku kojeg su bila tako dugo privezana za jednolično zanimanje koje škodi vidu, a i telo iscrpljuje držeći ga stalno u istom položaju. To je pravi robovski rad.«
(»Their work is like slavery.«)²⁵⁹

Gde žene sa svojom rođenom decom rade kod kuće, tj. u modernom smislu, u iznajmljenoj sobi, često u mansardi, stanje je još i gore ukoliko može biti gore. Na ovaj način se čipke daju na rad 80 milja uokrug Notingema. Kad deca zaposlena u radnjama polaze kući u 9 ili 10 časova uveče često im daju još i zavežljaj da ga dovrše kod kuće. Kapitalistički farisej kojega zastupa neki njegov najamnik, čini to, razume se, sa svečanom frazom: »To je za majku«, ali vrlo dobro zna da jedno dete mora sedeti i pomagati majci.²⁶⁰

Pletenje čipaka razvijeno je poglavito u dva engleska poljoprivredna sreza: u čipkarskom srezu Honitonu, koji se prostire 20 do 30 milja duž južne morske obale Devonšira, uključiv tu i manja mesta severnog Devona, i u drugom srezu koji obuhvata veliki deo grofovija Bekingem, Bedford, Northampton i susedne delove Oksfordšira i Hantingdonšira. Kao radionice služe obično kotedži poljoprivrednih nadničara. Neki vlasnici manufakture zapošljavaju preko 3000 ovakvih kućnih radnika, poglavito decu i mlada lica, isključivo ženskog pola. I ovde nalazimo iste prilike koje smo opisali kod »lace finishing«. Samo što sad namesto »mistresses houses« dolaze tzv. »lace schools« (čipkarske škole), koje drže siromašne žene u svojim kotedžima. Počev od pete godine, pokadšto i ranije, deca rade u tim školama do dvanaeste ili petnaeste godine; u toku prve godine, najmlađa deca rade 4 do 8 časova; kasnije od 6 časova izjutra do 8 i 10 časova uveče.

»Sobe su uglavnom obične sobe za stanovanje u malim kotedžima; kamin je zapušen da ne bi bilo promaje, i oni koji tu rade zagrevaju se ponekad i zimi samo vlastitom telesnom toplotom. U drugim slučajevima te su tzv. učionice prostorije slične malim smočnicama, bez ognjišta... Te su rupe često prenatrpane, a zato je i vazduh krajnje kužan. Ovome treba dodati još i škodljivo delovanje pomijara, zahoda, trulećih materija i drugog gada, obično kod ulazâ u manje kotedže.«

²⁵⁹ CEC, II Report, 1864, str. XIX, XX, XXI.

²⁶⁰ Isto, str. XXI, XXII.

Što se tiče prostora:

»U jednoj čipkarskoj školi ima 18 devojčica i jedna majstorica; na svako lice dolazi 35 kubnih stopa; u jednoj drugoj, u kojoj je smrad bio neizdržljiv, bilo je 18 lica sa $24\frac{1}{2}$ kubne stope na glavu. U ovoj se industriji mogu naći uposlana i deca od 2 do $2\frac{1}{2}$ godine.«²⁶¹

Onde gde u poljoprivrednim grofovijama Bekingem i Bedford prestaje pletenje čipaka, počinje pletenje slame. Ono se prostire velikim delom Hertfordšira i zapadnim i severnim delovima Esekse. Godine 1861. bilo je zaposleno na pletenju slame i pravljenju slamnih šešira 40 043 lica, od kojih 3815 muškog pola svih godina starosti, ostalo ženskog pola i to 14 913 ispod 20 godina, a od toga opet 7000 dece. Umesto čipkarskih, ovde se javljaju »straw plait schools« (škole za pletenje slame). Decu počinju obučavati u pletenju slame obično od njihove četvrte, katkad i između treće i četvrte godine. Razume se da decu niko ne vaspitava. Sama deca nazivaju osnovne škole »natural schools« (prirodne škole), za razliku od onih krvopilačkih zavoda u kojima ih drže na radu dok ne izrade onoliko proizvoda, većinom 30 jarda na dan, koliko su im propisale njihove polugladne majke. Zatim ih te majke često nagone da rade još i kod kuće do 10, 11 i 12 časova u noć. Slama im porezuje prste i usta kojima je stalno moraju vlažiti. Prema zajedničkom mišljenju londonskih sanitetskih činovnika, koje je rezimirao dr Ballard, najmanji prostor potreban jednom licu u spavaonici ili radionici jeste 300 kubnih stopa. U pletarskim školama prostor je još oskudniji nego u čipkarskim, $12\frac{2}{3}$, 17, $18\frac{1}{2}$ i ispod 22 kubne stope na svako lice.

»Manji među ovim brojevima«, kaže komesar White, »predstavljaju manje od polovine prostora koji bi zauzelo dete spakovano u kutiju koja sa svih strana ima po 3 stope.«

Ovako deca uživaju život do svoje dvanaeste ili četrnaeste godine. Bedni, propali roditelji misle samo na to kako da iz dece isteraju što je moguće više. Kad odrastu, razume se da deca nimalo ne haju za roditelje i napuštaju ih.

»Nije čudo što neznanje i porok preovlađuju u stanovništvu koje je tako vaspitano... Njegov moral je na najnižem stupnju... Velik broj žena ima nezakonitu decu, a mnoge u tako ranim godinama, da to zgranjava i one koji su posvećeni u kriminalnu statistiku.«²⁶²

Zavičaj ovih uzornih porodica jeste ona zemlja koju grof Montalembert, svakako kompetentan u hrišćanstvu, naziva uzorom među hrišćanskim zemljama Evrope!

²⁶¹ Isto, str. XXIX, XXX.

²⁶² CEC, II Report, 1864, str. XL, XLI.

Najamnina, uopšte bedna u industrijskim granama o kojima smo sad raspravljali (izuzetna maksimalna najamnina dece u pletarskim školama iznosi 3 šil. nedeljno), obara se još niže ispod njenog nominalnog iznosa putem truk-sistema, koji prevladuje svuda, a osobito u čipkarskim srezovima.²⁶³

- e) Prelaz moderne manufakture i kućnog rada u krupnu industriju. Ubrzavanje te revolucije primenom fabričkih zakona na te načine rada

Pojevtinjavanje radne snage jednostavnom zloupotrebom ženske i nezrele radne snage, otvorenim pljačkanjem svih normalnih uslova rada i života i prostom brutalnošću prekomernog i noćnog rada, udara naposljetku na izvesne prirodne, neprekoračive granice, a s time nailazi na granice i pojevtinjavanje roba koje počiva na toj podlozi, kao i kapitalistička eksploatacija uopšte. Dugo traje dok se dotle dođe, ali kad se najzad dođe do te tačke, onda je kucnuo čas za uvođenje mašina i rascepkani kućni rad (ili i manufaktura) brzo se pretvara u fabričku proizvodnju.

Najgorostasni primjer toga kretanja pruža proizvodnja »wearing apparel«-a (artikala za odevanje). Prema klasifikaciji Komisije za ispitivanje dečjeg rada, ova industrija obuhvata: radnike slavnih i ženskih šešira, kapadžije, krojače, milliners i dressmakers²⁶⁴, košuljare i švalje, korzetare, rukavičare, obučare, pored mnogih manjih grana kao što su: izrada kravata, okovratnika itd. Žensko osoblje zaposleno u ovim industrijama u Engleskoj i Velsu iznosilo je 1861. g. 586 298, a od toga je bilo najmanje 115 242 ispod 20, a 16 560 ispod 15 godina. Broj ovih radnica u Ujedinjenoj Kraljevini iznosio je (1861) 750 334. Broj muških radnika, koji su u to isto vreme bili zaposleni u proizvodnji šešira, obuće, rukavica i odela u Engleskoj i Velsu, bio je 437 969, od čega 14 964 ispod 15, 89 285 između 15 i 20, a 333 117 preko 20 godina. U ovim podacima izostale su mnoge manje grane koje spadaju ovamo. Ako uzmemo ove brojeve onakve kakvi su, onda, prema popisu od 1861, samo za Englesku i Vels dobijamo zbir od 1 024 267 lica, dakle približno onoliko koliko apsorbuju zemljoradnja i stočarstvo. Počinje se razumovati u kom cilju mašine pomažu da se kao mađijom proizvedu tako ogromne količine proizvoda i da se »oslobodavaju« tako ogromne mase radnika.

Proizvodnja »wearing apparel«-a vrši se u manufakturama, koje su u svojoj unutrašnjosti samo reprodukovale podelu rada čije su rastrkane udove zatekle gotove; zatim dolaze sitni zanatski majstori, ali

²⁶³ CEC, I Report, 1863, str. 185.

²⁶⁴ Milliners izrađuju poglavito ženske šešire, ali i ogrtače i mantile za dame, dok dressmakers izrađuju samo haljine.

koji više ne rade kao ranije za individualne potrošače, nego za manufakture i velike radnje, tako da se često čitavi gradovi i krajevi bave ponekom takvom granom, npr. obućarstvom, kao specijalitetom; naposljetku dolaze tzv. kućni radnici, koji proizvode ove artikle u najvećem razmeru i koji predstavljaju spoljašnje odeljenje manufakture, velikih radnji, pa čak i sitnih majstora.²⁶⁵ Masu materijala za rad, sirovine, polufabrikate itd. liferuje krupna industrija, a masa jevtinog ljudskog materijala (taillable à merci et miséricorde^{1*}) sastoji se iz ljudi koje su krupna industrija i poljoprivreda »oslobodile«. Manufakture ove oblasti imaju da za svoj postanak blagodare poglavito potrebi kapitalista da uvek imaju pri ruci spremnu armiju koja bi odgovarala svakom kretanju tražnje.²⁶⁶ Te su manufakture, međutim, dopuštale da pored njih i dalje postoji raštrkana zanatska i kućna radinost kao široka osnovica. Velika proizvodnja viška vrednosti u ovim granama rada, a ujedno s time i progresivno pojevtinjavanje njihovih proizvoda imali su i imaju kao glavni uzrok minimum najamnine dovoljan samo za bedno životarenje i maksimum radnog vremena koji čovek može podneti. Bila je to baš jevtinoća ljudskog znoja i krvi prëtvaranih u robu koja je stalno proširivala tržišta i svakodnevno ih proširuje; što se tiče Engleske, to naročito važi za kolonijalno tržište, na kojem, uostalom, prevladaju engleske navike i ukus. Naposljetku je došlo do prekretnice. Podloga starog metoda, gola brutalna eksploatacija radničkog materijala, više ili manje praćena sistematski razvijanom podelom rada, nije više mogla biti dovoljna sve širem tržištu niti konkurenciji među kapitalistima, koja je rasla još brže nego tržište. Kucnu čas mašine. Mašina, kojoj pripada presudna revolucionarna uloga i koja je ravnomerno zahvatila sve bezbrojne grane ove oblasti proizvodnje, kao pomodnu manufakturu, krojenje, obućarstvo, šivenje, pravljenje šešira itd. jeste — šivaća mašina.

Neposredno njeno dejstvo na radnike otprilike je isto kao i svake mašine koja u periodu krupne industrije osvaja nove poslovne grane. Najmaloletnija deca odstranjuju se. Najamnina mašinskog radnika relativno raste prema najamnini kućnih radnika, od kojih mnogi spadaju u »najbednije među bednima« (»the poorest of the poor«). Pada zarada bolje situiranih zanatlija, a kojima mašina konkuriše. Novi

²⁶⁵ U Engleskoj se millinery i dressmaking obavljaju većinom u zgradama preduzetnika, a na tim poslovima su zaposlene delom stalne radnice, koje tu i stanuju, delom nadničarke, koje stanuju van radionice.

²⁶⁶ Komesar White posetio je jednu manufakturu vojne odeće u kojoj je bilo zaposleno 1000 do 1200 lica, mahom ženskih, jednu manufakturu obuće s 1300 lica, od kojih su skoro polovina bila deca i mlada lica itd. (CEC, II Report, str. XLVII, br. 319.)

^{1*} ostavljen na milost i nemilost

mašinski radnici isključivo su devojke i mlade žene. Pomoću mehaničke snage one uništavaju monopol muškog rada na težim poslovima, a s lakših poslova gone mase starih žena i nezrele dece. Moćna konkurencija ubija najslabije ručne radnike. Užasan porast smrti od gladi (death from starvation) u Londonu za poslednjih 10 godina ide uporedo sa širenjem mašinskog šivenja.²⁶⁷ Nove radnice na šivaćim mašinama troše mnogo radne snage, jer ih pokreću rukom i nogom, ili samo rukom, stojeći ili sedeći, već prema težini, veličini i osobenosti mašine. Njihov posao postaje štetan po zdravlje zbog dužine procesa, mada je on većinom kraći nego u starom sistemu. Svuda gde se šivaća mašina ugnezdi, kao u izradi obuće, korzeta, šešira itd., ona u ionako tesnim i zakrčenim radionicama umnožava činioce štetne po zdravlje.

«Kad čovek uđe u radionice s niskim tavanicama u kojima radi 30 do 40 mašinskih radnika», veli inspektor Lord, «na njega deluje nešto nepodnošljivo... Jara, koju jednim delom stvaraju gasne peći za zagrevanje utija, strahovita je... Čak i onda kad se u ovakvim prostorijama radi samo tzv. umereno radno vreme, tj. od 8 časova izjutra do 6 uveče, svaki dan 3 ili 4 lica redovno padaju u nesvest.»²⁶⁸

Prevrat u društvenom načinu proizvodnje, taj nužni proizvod preobražaja sredstava za proizvodnju, vrši se u šarenoj mešavini prelaznih oblika. Ovi se oblici menjaju prema tome u kome je obimu i od kada je šivaća mašina već zahvatila ovu ili onu industrijsku granu; prema tome u kakvom su položaju radnici zatečeni, prema tome da li preteže manufakturna, zanatska ili kućna radinost, prema zakupnini radionica itd.²⁶⁹ U proizvodnji ženskih haljina, npr., u kojoj je rad većinom bio organizovan, poglavito na bazi proste kooperacije, šivaća mašina isprva je samo jedan nov činilac manufakturnog rada. U krojačkom, košuljarskom, obućarskom i drugim zanatima, ukrštavaju se svi oblici. Ovde pravo fabričko preduzeće. Tamo posrednici-pošlodavci primaju sirovinu od kapitaliste en chef^{1*} i okupljaju u «sobama»

²⁶⁷ Evo jednog primera: 26. februara 1864. zabeležio je nedeljni izveštaj o smrtnosti, koji izdaje Registrar general^[145] 5 slučajeva smrti od gladi. Istog dana list «Times» je javio o još jednom ovakvom slučaju. Šest žrtava smrti od gladi za nedelju dana!

²⁶⁸ CEC, II Report, 1864, str. LXVII, br. 406 - 409; str. 84, br. 124; str. LXXIII, br. 141; str. 68, br. 6; str. 84, br. 126; str. 78, br. 85; str. 76, br. 69; str. LXXII, br. 438.

²⁶⁹ «Zakupnina radionica izgleda da je onaj faktor koji u krajnjoj liniji određuje granicu. Zbog toga se baš u glavnom gradu najduže održao stari sistem da se izdaje rad malim preduzetnicima i porodicama, i tamo su se najbrže opet vratili na taj sistem.» (Isto, str. 83, br. 123.) Završna rečenica tiče se isključivo obućarstva.

^{1*} glavnog kapitaliste

ili »mansardama« po 10 do 50, pa i više najamnih radnika oko šivaćih mašina. Naposljetku, kao što je slučaj sa svim mašinama koje ne predstavljaју neki raščlanjen sistem i koje su primenjive i u majušnom formatu, upotrebljavaju zanatlije i kućni radnici sa članovima svoje porodice, ili u društvu s nekoliko radnika sa strane, i sopstvene šivaće mašine.²⁷⁰ U Engleskoj sada u stvari preovlađuje sistem da kapitalista koncentriše u svojim zgradama veći broj mašina, a onda razdeljuje mašinski proizvod na dalju obradu vojsci kućnih radnika.²⁷¹ Šarenilo prelaznih oblika ipak ne prikriva tendenciju za prelaz u pravi fabrički sistem. Ovu tendenciju podržava sam karakter šivaće mašine, čija raznostruka primenljivost nagoni na to da se u istoj zgradi i pod komandom istog kapitala spoje ranije odvojene grane rada; zatim okolnost da se neki pripremni šivački radovi i još neke operacije najbolje obavljaju tamo gde je sedište mašina; najzad, neizbežna eksproprijacija zanatlija i kućnih radnika koji proizvode sopstvenim mašinama. Jednim delom ova ih je sudbina već stigla. Sve veća masa kapitala plasiranog u šivaće mašine²⁷² daje podstreka proizvodnji i izaziva zastoje na tržištu, a ovi su zastoji za kućne radnike signal za prodaju njihovih šivaćih mašina. Hiperprodukcija samih tih mašina prisiljava njihove proizvođače, kojima je potrebna njihova prodaja, da ih izdaju pod nedeljni zakup, a time stvara konkurenciju ubistvenu po male vlasnike mašina.²⁷³ Stalno menjanje konstrukcije šivaćih mašina, menjanje koje se još uvek vrši, kao i njihovo pojektivljanje takođe stalno obaraju vrednost starih primeraka, usled čega se oni mogu s profitom primenjivati još samo u velikom broju, u rukama krupnih kapitalista koji ih kupuju za bagatelu. Naposljetku, presudni značaj pripada ovde, kao i u svima sličnim procesima prevrata, zamenjivanju čoveka parnom mašinom. Primena parne snage nailazi isprva na čisto tehničke smetnje, kao drmanje mašina, teškoća da se zagospodari njihovom brzinom, brzo propadanje lakših mašina itd., sve smetnje koje se iskustvom ubrzo dadu savladati.²⁷⁴ Ako s jedne strane koncentracija mnogih mašina radilica u većim manufakturama i nagoni na primenjivanje parne snage, s druge strane konkurencija pare ljudskim mišićima ubrzava koncentrisanje radnika i mašina radilica u velikim fabrikama. Sada Engleska preživljava u ogromnoj oblasti »wearing

²⁷⁰ Ovoga nema u rukavičarstvu itd., gde je položaj radnika jedva moguće razlikovati od položaja paupera.

²⁷¹ CEC, II Report, 1864, str. 83, br. 122.

²⁷² Samo u industriji čizama i cipela u Lesteru, koja proizvodi za veliko-prodaju, bilo je 1864. u upotrebi već 800 šivaćih mašina.

²⁷³ CEC, II Report, 1864, str. 84, br. 124.

²⁷⁴ Takav slučaj je u slagalištu vojne odeće u Pimlikou, London; u fabrici košulja Tillie i Henderson u Londonderiju; u fabrici odela firme Tait u Limeriku, u kojoj radi oko 1200 »rukus«.

apparel«-a, kao i u većini ostalih grana, preobražaj manufakture, zanata i kućnog rada u fabričku proizvodnju, pošto su svi ovi oblici, potpuno izmenjeni, razloženi, izopačeni pod uticajem krupne industrije, već odavno reprodukovali, pa čak i premašili svu čudovišnost fabričkog sistema, ne reprodukujući i njegove pozitivne razvojne elemente.²⁷⁵

Ova industrijska revolucija, koja se spontano odigrava, veštački se ubrzava proširivanjem fabričkih zakona na sve industrijske grane u kojima rade žene, mlada lica i deca. Prinudno regulisanje radnog dana u pogledu dužine, pauza, početka i svršetka, sistem smena za decu, isključivanje dece ispod izvesnog doba starosti itd., prisiljavaju s jedne strane na primenu mašina u većem razmeru²⁷⁶ i na zamenjivanje mišića parom kao pogonskom snagom.²⁷⁷ S druge strane, da bi se dobilo u prostoru ono što se gubi u vremenu, proširuje se primena zajednički upotrebljivanih sredstava za proizvodnju peći, zgrada itd., dakle, jednom reči, vrši se veće koncentrisanje sredstava za proizvodnju i odgovarajuće veće zbijanje radnika. Glavni prigovor, koji strasno ponavlja svaka manufaktura ugrožena fabričkim zakonom u stvari je u ovome: ako se hoće da se pod fabričkim zakonom posao nastavi u svom starom razmeru, onda su potrebni veći izdaci u kapitalu. A što se tiče prelaznih oblika između manufakture i kućnog rada, kao i samog kućnog rada, ograničavanje radnog dana i dečjeg rada oduzima im tlo ispod nogu. Bezgranična eksploatacija jevtinih radnih snaga jedina je podloga njihove konkurentske sposobnosti.

²⁷⁵ «Tendencija k fabričkom sistemu.» (CEC, II Report, 1864, str. LXVII.) «Čitava ova grana danas je u prelaznom stanju i proživljuje iste promene koje su se odigrale u industriji čipaka, u tkačkoj industriji itd.» (Isto, br. 405.) «To je potpuna revolucija.» (Isto, str. XLVI, br. 318.) U vreme delovanja Komisije za ispitivanje dečjeg rada od 1840. bilo je pletenje čarapa još ručni rad. Od 1846. uvedene su svakojake mašine, koje danas pokreće para. Godine 1862. iznosio je ukupan broj lica oba pola i svih uzrasta, počev od 3 godine pa naviše, zaposlenih u engleskim fabrikama čarapa, oko 129 000. Ali je 1862, prema parlamentarnom izveštaju od 11. februara, od toga broja samo 4063 lica potpadalo pod fabrički zakon.

²⁷⁶ Tako, npr., u lončarstvu izveštava firma Cochran iz «Britannia Pottery, Glasgow»: «Da bismo održali našu proizvodnju na visini, upotrebljavamo sada u velikom obimu mašine koje poslužuju nekvalifikovani radnici, i svaki dan nas uverava da možemo proizvoditi veće količine nego po starom postupku.» (RIF za 31. oktobar 1865, str. 13.) «Dejstvo fabričkog zakona jeste u tome da prinuđava na dalje uvođenje mašina.» (Isto, str. 13, 14.)

²⁷⁷ Tako su posle uvođenja fabričkog zakona u lončarstvu. handmoved jiggers^{1*} uveliko zamenjena s power jiggers^{2*}.

Bitan uslov fabričke proizvodnje, naročito otkako ona podleže regulisanju radnog dana, jeste normalna sigurnost rezultata, tj. proizvodnje određene količine robe ili postizanje nameravanog korisnog učinka za dati period vremena. Pored toga, zakonski odmori regulisanog radnog dana pretpostavljaju iznenadne i periodične prekide rada bez štete po izrađevinu koja se nalazi u procesu proizvodnje. Naravno da se ova sigurnost rezultata i ova sposobnost prekidanja rada lakše postižu u čisto mehaničkim granama negoli tamo gde hemijski i fizikalni procesi igraju izvesnu ulogu, kao npr. u grnčarstvu, beljenju, bojenju, pekarstvu i većini metalških manufaktura. Gde se zacarila rutina neograničenog radnog dana, noćnog rada i slobodnog pustošenja ljudi, tamo ubrzo gledaju u svakoj spontanoj prepreci većitu »prirodnu granicu« proizvodnje. Nema otrova koji bi tako sigurno zatirao gamad kao što fabrički zakon uklanja takve »prirodne granice«. Niko nije vikao o »nemogućnostima« glasnije od gospode lončara. Godine 1864. bio im je naturen fabrički zakon, a već 16 meseci kasnije bile su iščezle sve nemogućnosti. Usavršavanja koja je izazvao fabrički zakon,

»savršeniji metod za pravljenje lončarske kaše (slip) pomoću pritiska umesto pomoću isparavanja, nova konstrukcija peći za sušenje nepečene robe itd., događaji su od velike važnosti u lončarskoj veštini i znače u njoj takav napredak kakav prošli vek ne može pokazati... Temperatura peći znatno je snižena, potrošnja uglja znatno je smanjena, a dejstvo je na robu brže.«²⁷⁸

Uprkos svim proricanjima, cena koštanja grnčarske robe nije se povećala, ali se uvećala masa proizvoda, tako da je izvoz za 12 meseci, od decembra 1864. do decembra 1865, bio veći od prosečne sume prethodnih triju godina za 138 628£. U fabrikaciji žigica važno je kao prirodni zakon da dečaci, čak i za vreme dok gutaju svoj ručak, umaču drvca u toplu fosfornu mešavinu, čija im je otrovna para udarala u lice. Prinudavajući na štednju vremena, fabrički zakon (od 1864) izazvao je primenu »dipping machine« (mašine za umakanje), čija para ne može da dopre do radnika.²⁷⁹ Tako se sada u onim granama čipkarstva koje još ne podležu fabričkom zakonu tvrdi da obedi ne mogu biti vezani za određene časove, koji variraju između 3 minuta i 1 časa i više. Na ovo su odgovorili članovi Children's Employment Commission:

»Prilike su iste kao i u štamparijama tapeta. Neki od glavnih fabrikanaata u ovoj grani živo su dokazivali da priroda upotrebljavanog materijala i raznolikost procesa kroz koje on prolazi ne dopuštaju da se za vreme jela rad prekida bez velikog gubitka... Šestom odredbom šestog odeljka Factory Acts Exten-

²⁷⁸ RIF za 31. oktobar 1865, str. 96, 127.

²⁷⁹ Uvođenjem ove i drugih mašina u fabriku žigica bilo je samo u jednom njenom odeljenju 230 mladih lica zamenjeno s 32 dečaka i devojčice od 14 do 17 godina. Upotrebom parne snage, ova ušteda na radnicima je 1865. bila još veća.

sion Act-a^{1*} (1864) dat im je rok od 18 meseci od dana donošenja zakona, s tim da se po isteku toga roka moraju pokoriti odredbama o odmorima za vreme rada koji su propisani fabričkim zakonom.²⁸⁰

Tek što je zakon bio dobio sankciju parlamenta, gospoda fabrikaniti otkriše:

«Nezgode koje smo očekivali od uvođenja fabričkog zakona nisu se javile. Proizvodnja, kako vidimo, ne trpi nikakvu štetu. U stvari, proizvodimo više za isto vreme.»²⁸¹

Vidi se, dakle, kako je engleski parlament, kome sigurno niko neće prebaciti za genijalnost, iskustvom došao do saznanja da jedan prinudni zakon može svojim odredbama jednostavno da zбриše sve tzv. prirodne granice proizvodnje koje ometaju ograničenje i regulisanje radnog dana. Zato se pri uvođenju fabričkog zakona u neku granu industrije ustanovljava rok od 6 do 18 meseci, a stvar je fabrikantata da za to vreme odstrane tehničke smetnje. Reči Mirabeau-a: »Impossible? Ne me dites jamais ce bête de mot!^{2*}» vrede naročito za modernu tehnologiju. Ali dok fabrički zakon ovako brzo kao u staklenoj bašti dovodi do sazrevanja materijalne elemente potrebne za pretvaranje manufakturne proizvodnje u fabričku, on ujedno ubrzava i propast sitnih majstora i koncentraciju kapitala, jer su sada potrebni veći izdaci u kapitalu.²⁸²

Ako se ostave po strani čisto tehničke i tehnički otklonjive smetnje, regulisanje radnog dana sudara se s neurednim navikama samih radnika, osobito tamo gde preovlađuje najamnina od komada i gde se vreme izgubljeno u toku jednog dela dana ili nedelje može naknaditi prekovremenim ili noćnim radom—metod koji odraslog radnika demoralise, a njegovog maloletnog ili ženskog druga upropašćuje.²⁸³

²⁸⁰ CEC, II Report, 1864, str. IX, br. 50.

²⁸¹ RIF za 31. oktobar 1865, str. 22.

²⁸² »Potrebna usavršavanja... u mnogim starim preduzećima ne mogu se uvesti bez takvih izdataka u kapitalu koji prevazilaze sredstva mnogih sadašnjih preduzetnika... Izvesna prelazna dezorganizacija nužno prati uvođenje fabričkih zakona. Veličina ove dezorganizacije stoji u upravnoj srazmeri prema veličini nezgoda koje treba uklanjati.« (Isto, str. 96, 97.)

²⁸³ Kod visokih peći, npr., »rad se krajem nedelje obično jako produžuje usled navike radnika da praznuju ponedeljak, a ponekad i jedan deo utorka ili i ceo utork.« (CEC, III Report, str. VI.) »Kod sitnih majstora radno je vreme obično neuredno. Oni izgube po 2 i 3 dana, a onda rade po cele noći da to nadoknade... Oni uvek zapošljavaju svoju rođenu decu, ako je imaju.« (Isto, str. VII.) »Vlada

^{1*} Zakona o proširenju fabričkog zakona — ^{2*} »Nemoguće? Ne izgovorite mi nikad tu glupu reč!«

Iako je ta neurednost u trošenju radne snage prirodna, gruba reakcija protiv dosade jednoličnog izdiranja, ona ipak u nesravljivo većem stepenu proističe iz anarhičnosti same proizvodnje, koja sa svoje strane ima za pretpostavku neobuzdanu eksploataciju radne snage od strane kapitala. Pored opštih periodičnih promena industrijskog ciklusa i posebnih kolebanja tržišta u svakoj grani proizvodnje, dolazi u obzir naročito tzv. sezona, bilo da počiva na periodičnosti godišnjih doba povoljnih za brodarstvo, ili na modi, kao i iznenadnost velikih narudžaba koje se imaju izvršiti u najkraćem roku. Ova poslednja navika razvija se još više sa železnicom i telegrafom. Tako, npr., jedan london-ski fabrikant kaže:

«Proširenje železničke mreže po celoj zemlji mnogo je uticalo na razvijanje navike kratkoročnih narudžaba; sad kupci iz Glazgova, Mančestera i Edinburga dolaze otprilike svakih 14 dana u velika stovarišta Sitija, kojima mi liferujemo robu. Oni čine narudžbe koje se moraju odmah izvršiti, umesto da kupuju sa stovarišta kao što je ranije bilo u običaju. Ranijih godina bili smo uvek kadri da za vreme mrtve sezone unapred izradimo robu za tražnju sledeće sezone, a sad niko ne može proreći šta će se tražiti.»²⁸⁴

U fabrikama i manufakturama koje još ne potpadaju pod fabrički zakon periodično vlada najstrašnji prekomerni rad za vreme tzv. sezone, koji se vrši na mahove usled iznenadnih narudžaba. U spoljašnjem području fabrike, manufakture i skladišta robâ, u oblasti kućnog rada, koji je i inače skroz neredovan, a u pogledu sirovine i narudžaba potpuno zavisao od čudi kapitaliste, kojega ovde ne vezuju nikakvi računi s obzirom na zgrade, mašine itd., i koji ovde rizikuje jedino kožu svojih radnika, u toj oblasti stvara se sistematska rezervna industrijska armija, kojom se uvek može raspolagati i koja se u toku jednog dela godine prouređuje najnečovečnijim prisiljavanjem na rad, a u toku drugog dela propada zato što nema posla.

«Poslodavci», kaže Children's Employment Commission, «iskorišćavaju neredovnost na koju su kućni radnici privikli, da bi ih, kad zatreba zapeti, naterali da rade do 11, 12 i 2 časa noću, a u stvari, kako se to kaže uobičajenom frazom, da rade 'sve časove', i to u lokalima gdje je takav smrad da vas može srušiti (the stench is enough to knock you down). Doći ćete, možda, do vrata i otvorite ih, ali ćete ustuknuti nazad puni užasa.»²⁸⁵ «Smešni su ljudi ovi naši poslodavci», rekao

neurednost u otpočinjanju rada, čemu pomaže mogućnost i navika da se izgubljeno naknadi prekovremenim radom.» (Isto, str. XVIII.) «Ogromno gubljenje vremena u Birmingemu . . ., jer jedan deo vremena dangube, dok drugi deo rintaju kao robovi.» (Isto, str. XI.)

²⁸⁴ CEC, IV Report, str. XXXII. «Tvrđi se da je širenje železnica mnogo doprinelo ovoj navici iznenadnih narudžaba, kao i užurbanosti, zanemarivanju jela i prekovremenom radu, koji su posledica toga.» (Isto, str. XXXI.)

²⁸⁵ CEC, IV Report, str. XXXV, br. 235. i 237.

je jedan od saslušanih svedoka, neki obučar, »oni misle da jednom mladiću ništa ne škodi da pola godine crkava na preteranom radu, dok ga ono drugo pola godine gotovo prisiljavaju da lunja besposlen.«²⁸⁶

Kako su to činili za tehničke smetnje, tako su zainteresovani kapitalisti tvrdili i tvrde i za ove tzv. »poslovne navike« (»usages which have grown with the growth of trade«) da su one »prirodne granice« proizvodnje; ta je fraza bila omiljeni krik lordova pamuka u vreme kad su prvi put bili ugroženi fabričkim zakonom. Mada njihova industrija više no ma koja druga počiva na svetskom tržištu, a stoga i na plovidbi, iskustvo ih je uteralo u laž. Otada se engleski fabrički inspektori prema svakoj tobožnoj »poslovnoj smetnji« odnose kao prema šupljoj frazi.²⁸⁷ Temeljita savesna istraživanja Children's Employment Commission doista pružaju dokaz da bi u nekim industrijama regulisanjem radnog dana već upotrebljena masa rada samo bila ravnomernije raspodeljena na celu godinu²⁸⁸; da je regulisanje radnog dana prvi racionalni korak za obuzdavanje ubilačkih, besmislenih, vetropirskih čudi mode, koje su same sobom u neskladu sa sistemom krupne industrije²⁸⁹; da je razvitak okeanske plovidbe i saobraćajnih sredstava uopšte uništio pravi tehnički razlog sezonskog rada²⁹⁰; i da se sve ostale okolnosti, koje se tobož ne mogu kontrolisati, uklanjaju dodavanjem novih zgrada i mašina, povećanjem broja jednovremeno zaposlenih radnika²⁹¹ i reakcijom koja sama od sebe nastupa na sistem

²⁸⁶ Isto, str. 127, br. 56.

²⁸⁷ »Što se tiče gubitka koji trpi trgovina od toga što se nalozi za utovar na brodove ne mogu blagovremeno izvršiti, sećam se da je to bio omiljeni argumenat gospode fabrikanta u godinama 1832. i 1833. Ništa od onoga što se danas o ovom predmetu iznosi ne može imati važnost kao onda, kada para još nije bila prepolovila sve daljine i kada još nije bila otvorila sasvim nove saobraćajne ustanove. U praktičnoj proveru taj se argumenat onda pokazao nepravilan, pa će se sigurno i sad pokazati takvim ako se ponovo ispita.« (RIF za 31. oktobar 1862, str. 54, 55.)

²⁸⁸ CEC, III Report, str. XVIII, br. 118.

²⁸⁹ Još je 1699. primetio John Bellers: »Neizvesnost koja vlada u modi povećava broj siromaha. Ona skriva u sebi dve velike nevolje: 1. zimi radnici žive u bedi usled toga što nema posla, jer se ni trgovci ni fabrikanti tkanina ne usuđuju preduimati svoj kapital da bi zaposlili radnike dok ne dođe proleće i dok ne vide kakva će biti moda; 2. u proleće broj radnika nije dovoljan, i fabrikanti tkanina moraju da uzmu veliki broj šegrta da bi podmirili trgovinu Kraljevine za tri ili šest meseci. Tako se ratar otkida od pluga, polja se lišavaju radnika, gradovi se pune prosjacima, a mnogi koji se stide prositi, zimi umiru od gladi.« (*Essays about the Poor, Manufactures etc.*, str. 9.)

²⁹⁰ CEC, V Report, str. 171, br. 34.

²⁹¹ Tako se, npr., kaže u iskazima koje su kao svedoci dali izvoznici iz Bredforda: »Pod tim okolnostima jasno je da nema potrebe držati dečake u stovarištima na radu duže nego od 8 izjutra do 7 ili 7¹/₂ časova uveče. To je samo pitanje

trgovine na veliko.²⁹² Ali kapital pristaje na ovakav prevrat, kao što je to toliko puta izjavio na usta svojih predstavnika, »samo pod pritiskom opšteg parlamentarnog zakona«²⁹³, koji prinudnim putem reguliše radni dan.

*9. Fabričko zakonodavstvo. (Odredbe o zdravlju i vaspitanju.)
Njegovo proširivanje na celu Englesku*

Kao što smo videli, fabričko zakonodavstvo, ta prva svesna i planska reakcija društva na spontano nastali oblik njegovog procesa proizvodnje, isto tako je nužan proizvod krupne industrije kao god i pamučna preda, automat i električni telegraf. Pre no što bude reči o njegovom proširenju na celu Englesku, potrebno je da ukratko pomenemo još neke odredbe engleskog fabričkog zakona, koje se ne odnose na broj časova radnog dana.

Da i ne govorimo o redakciji zdravstvenih odredaba koja kapitalisti olakšava da ih obilazi, te su odredbe krajnje mršave i u stvari se svode na propise o krećenju zidova i na još neke mere čistoće, provetranje i zaštitu od opasnih mašina. U trećoj knjizi vrtićemo se na fanatičnu borbu fabrikanta protiv odredbe koja im nameće mali izdatak radi zaštitu udova njihovih »ruku«. Ovde se ponovo sjajno potvrđuje dogma slobodne trgovine da u društvu suprotnih interesa svako koristi zajedničkom dobru idući za svojom sopstvenom koristi. Jedan će primer biti dovoljan. Poznato je da se u Irskoj za poslednjih dvadeset godina znatno razvila industrija lana, a s njom i scutching mills (fabrike za nabijanje i trljenje lana). Godine 1864. tih fabrika tamo bilo je oko 1800. Svake jeseni i zime uzimaju se s poljskog rada poglavito mlada lica i žene, sinovi, kćeri i žene malih zakupnika iz okoline — sve lica kojima je mašina skroz nepoznata — da lanom

dopunskog izdatka i povećanja broja radnika. (Deca ne bi morala produžavati da rade do kasno u noć kad neki poslodavci ne bi bili tako gladni profita; dodati još jednu mašinu staje samo 16 ili 18 £.) Sve teškoće dolaze od nedovoljnog uređaja i oskudice u prostorijama. (CEC, V Report, str. 171, br. 35, 36. i 38.)

²⁹² Isto. — Jedan londonski fabrikant, koji, uostalom, smatra prinudno regulisanje radnog dana kao sredstvo za zaštitu radnika od fabrikanta, kao i samih fabrikanta od krupnih trgovaca, izjavljuje: »Pritisak u našem poslu dolazi od izvoznika. Oni, npr., hoće da šalju robu jedrilicom, da im roba bude na mestu za jednu određenu sezonu i da ujedno strpaju u džep razliku između vozarine jedrilicom i parnim brodom, ili pak od dva parobroda biraju onaj koji ranije polazi, da bi se na stranom tržištu javili pre svojih konkurenata.»

²⁹³ »Ovome bi se moglo doskočiti«, kaže jedan fabrikant, »ako bi se pod pritiskom kakvog opšteg parlamentarnog zakona proširile radionice.« (Isto, str. X, br. 38.)

hrane valjke scutching mills-ova. U istoriji mašina nema primera za nesrećne slučajeve takvog obima i intenzivnosti kao ovde. Samo u jednoj takvoj fabrici u Kildinenu (kod Korkea) bilo je od 1852. do 1856. g. 6 smrtnih slučajeva i 60 teških osakaćenja, a svi su mogli biti sprečeni samo da su preduzete najprostije mere, koje bi stajale nekoliko šilinga. Dr W. White, fabrički certifying surgeon^{1*} u Daunpetriku, izjavljuje u jednom zvaničnom izveštaju od 16. decembra 1865:

•Nesrećni slučajevi na scutching mills najstrašnije su vrste. U mnogo slučajeva mašina otkida četvrtinu tela od trupa. Smrt ili budućnost u bednoj nemoći i patnji obične su posledice povreda. Množenje fabrika u ovoj zemlji umnožiće, naravno, ove grozne rezultate. Uveren sam da bi se valjanim državnim nadzorom nad scutching mills-ovima izbegle velike žrtve u životima i telesnim povredama.²⁹⁴

Šta bi moglo bolje okarakterisati kapitalistički način proizvodnje nego činjenica da mu država prinudnim zakonom mora naturiti uvođenje najprostijih mera čistoće i zaštite zdravlja?

•Fabrički zakon od 1864. okrećio je i očistio u grnčarnicama preko 200 radionica, gde su se čitavih 20 godina ili oduvek sustezali od svake takve operacije (to je »apstinencija« kapitala!), »i to u mestima gde je zaposleno 27 878 radnika, koji su dosad, za vreme preteranog dnevnog i često noćnog rada, udisali kužnu atmosferu, koja je od jednog relativno bezazlenog zanimanja učinila izvor bolesti i smrti. Zakon je jako umnožio sredstva za provetranje.«²⁹⁵

Ova oblast primene fabričkog zakona pokazuje jasno i to kako kapitalistički način proizvodnje, preko izvesne tačke, samim svojim bićem isključuje svako racionalno poboljšanje. Više puta smo napomenuli da engleski lekari u jedan glas izjavljuju da je 500 kubnih stopa prostora na jedno lice jedva dovoljno za neprekidan rad. Pa dobro! Kad fabrički zakon posrednim putem, svima svojim prinudnim merama, ubrzava pretvaranje manjih radionica u fabrike, a time posredno zadire u pravo svojine sitnijih kapitalista, dok krupnima obezbeđuje monopol, onda bi zakon koji bi prinudno odredio prostor potreban za svakog radnika u radionici, jednim mahom direktno eksproprisao hiljade sitnih kapitalista! Ova zakonska prinuda direktno bi u korenu zasekla kapitalistički način proizvodnje, tj. samooplodavanje kapitala putem »slobodne« kupovine i potrošnje radne snage, bio taj kapital krupan ili sitan. Stoga je fabričkom zakonodavstvu, kad je došlo pred ovih 500 kubnih stopa vazduha, nestao dah. Sanitetske vlasti, industrijske anketne komisije i fabrički inspektori ponavljaju i

²⁹⁴ CEC, V Report, str. XV, br. 72. i dalje.

²⁹⁵ RIF za 31. oktobar 1865, str. 127.

^{1*} zvanični lekar koji izdaje uverenja

ponavljaju nužnost 500 kubnih stopa i nemogućnost da se one nature kapitalu. Na taj način oni u stvari proglašavaju sušicu i druge plućne bolesti za jedan od životnih uslova kapitala.²⁹⁶

Vaspitne odredbe fabričkog zakona, mada su jadne kad se uzmu u celini, propisale su kao prinudan uslov za rad osnovnu nastavu.²⁹⁷ Njihov uspeh pružio je prve dokaze za mogućnost spajanja nastave i gimnastike²⁹⁸ s ručnim radom, pa, dakle, i ručnog rada s nastavom i gimnastikom. Saslušavajući učitelje kao svedoke, fabrički su inspektori ubrzo otkrili da fabrička deca, iako u školi provode upola manje vremena od redovnih učenika, nauče isto toliko koliko i ovi, a često i više.

•Stvar je jednostavna. Oni koji u školi probave samo pola dana, stalno su sveži i gotovo uvek sposobni i voljni da prime nastavu. Sistem pola rada a pola škole čini da se dete na jednom od ovih zanimanja odmara i krepí za drugo, pa je zato mnogo zgodniji za dete nego neprekidno trajanje jednog istog posla. Dete koje od ranog jutra sedi u školi, a osobito kad je vrućina, ne može se takmičiti s detetom koje veselo i bodro dolazi s rada.«²⁹⁹

Dalje podatke nalazimo u Seniorovom govoru koji je on održao na

²⁹⁶ Iskustvom je utvrđeno da zdrava prosečna individua potroši pri jednom udisaju srednje intenzivnosti oko 25 kubnih cola vazduha, a da na minut dolazi oko 20 udisaja. Prema tome bi potrošnja vazduha jedne individue za 24 časa bila otprilike 720 000 kubnih cola ili 416 kubnih stopa. Ali je poznato da jednom udahnuti vazduh više ne može poslužiti za isti proces ako se ne pročisti u velikoj radi-onici prirode. Prema Valentinovim i Brunnerovim opitima, izgleda da zdrav čovek izdahne za jedan čas oko 1300 kubnih cola ugljenične kiseline; to znači da pluća za 24 časa izbace oko 8 unča čvrstog ugljena. •Trebalo bi da svaki čovek ima najmanje 800 kubnih stopa vazduha.« (Huxley.)

²⁹⁷ Po engleskom fabričkom zakonu, roditelji ne mogu slati decu ispod 14 godina u •kontrolisane• fabrike, a da im u isto vreme ne pruže i osnovnu nastavu. Za ispunjavanje zakona odgovara fabrikant. •Fabrička nastava obavezna je, i uslov je za rad.« (RIF za 31. oktobar 1865, str. 111.)

²⁹⁸ O korisnim posledicama spajanja gimnastike (a za dečake i vojničkih vežbi) s prinudnom nastavom fabričke dece i đaka iz sirotinjskih domova, vidi govor N. W. Seniora na VII godišnjem kongresu National Association for the Promotion of Social Science u: •Report of Proceedings etc.», London 1863, str. 63, 64, kao i izveštaj fabričkih inspektora za 31. oktobar 1865, str. 118, 119, 120, 126. i dalje.

²⁹⁹ RIF za 31. oktobar 1865, str. 118, 119. Neki naivni fabrikant svile izjavio je pred članovima Children's Employment Commission: •Ja sam potpuno uveren da je prava tajna proizvođenja valjanih radnika nađena u spajanju rada s nastavom još od detinjstva. Naravno da rad ne sme biti ni odviše naporan, niti odvratan ili nezdrav. Ja bih želeo da i moja rođena deca imaju, radi promene, pored škole i rada i igre.« (CEC, V Report, str. 82, br. 36.)

sociološkom kongresu u Edinburgu 1863. Između ostaloga, on tu pokazuje i to da jednostrani, neproizvodni i produženi školski dan dece viših i srednjih klasa beskorisno povećava rad učitelja, »dok on ne samo besplodno, već i potpuno štetno upropašćuje vreme, zdravlje i energiju dece.«³⁰⁰ Iz fabričkog sistema ponikla je, kao što to možemo u pojedinostima prpratiti kod Roberta Owena, klica vaspitanja u budućnosti, koje će za svu decu iznad izvesnog doba starosti spajati proizvodni rad s nastavom i gimnastikom, i to ne samo kao metod za povećavanje društvene proizvodnje nego i kao jedini metod za proizvođenje svestrano razvijenih ljudi.

Videli smo da krupna industrija tehnički ukida manufakturnu podelu rada i njeno doživotno vezivanje čitavog čoveka za jednu delimičnu operaciju, a da u isto vreme kapitalistički oblik krupne industrije još strahovitije reprodukuje tu podelu rada: u pravoj fabrici pretvarajući radnika u svestan pribor kakve delimične mašine, a svugde inače, bilo mestimičnom upotrebom mašina i mašinskog rada³⁰¹, bilo uvođenjem ženskog, dečjeg i nekvalifikovanog rada kao nove osnovice podele rada. Protivrečnost između manufakturne podele rada i suštine krupne industrije probija se silom. Ona se između ostaloga ispoljava u strahovitoj činjenici da se veliki deo dece, zaposlene u modernim fabrikama i manufakturama, i koja su od svojih najnežnijih godina

³⁰⁰ Senior u: »Report of Proceedings« VII godišnjeg kongresa National Association for the Promotion of Social Science, str. 66. Kako krupna industrija, dospевši do izvesnog stupnja razvitka, revolucijom koju vrši u načinu materijalne proizvodnje i odnosima društvene proizvodnje revolucionirše i glave, jasno se vidi kad uporedimo govor N. W. Seniora od 1863. s njegovom filipikom protiv fabričkog zakona od 1833, ili ako uporedimo gledište pomenutog kongresa sa činjenicom da u nekim poljoprivrednim oblastima Engleske siromašni roditelji ne smeju školovati svoju decu, jer im inače pretila smrt od gladi. Tako, npr., saopštava g. Snell da se u Somersetsiru uobičajila praksa da se siromašak koji moli za parohijsku pomoć natera da svoju decu izvadi iz škole. Tako i g. Wollaston, sveštenik iz Felthema, navodi slučajeve kad je nekim porodicama bila uskraćena svaka pomoć »pošto decu šalju u školu!»

³⁰¹ Tamo gde zanatlijske mašine, pokretane ljudskom snagom, neposredno ili posredno konkurišu savršenijoj mašini, koja ima za pretpostavku mehaničku pogonsku snagu, zbiva se veliki preobražaj u pogledu radnika koji pokreće mašinu. U početku je parna mašina zamenjivala toga radnika, sad on treba da zameni parnu mašinu. Stoga napon i utrošak njegove snage postaju ogromni, osobito za neodrasle koji su osuđeni na ovo mučenje! Tako je komesar Longe našao u Koventriju i okolini da se dečaci od 10 do 15 godina upotrebljavaju za okretanje razboja za pantijike, pored još mlade dece koja su okretala razboje manjih dimenzija. »To je vanredno tegoban posao. Dečak je puka zamena parne snage.« (CEC, V Report, 1866, str. 114, br. 6.) O ubistvenim posledicama »ovog robovskog sistema«, kako ga naziva zvanični izveštaj, vidi na istom mestu i na narednim stranama izveštaja.

prikovana za najjednostavnije manipulacije, godinama eksploatiše a da ne nauči nikakav rad koji bi ih osposobio da bi se kasnije mogla upotrebiti bar u istoj manufakturi ili fabrici. Uzmimo za primer štamparski posao. Ranije je u engleskim štamparijama šegrt učio najpre lakše, a zatim sve teže poslove, što je odgovaralo sistemu stare manufakture i zanatstva. Da bi postali svršeni tipografi, oni su izučavali čitav zanat. Sam zanat zahtevao je da svi znaju čitati i pisati. Štamparska mašina sve je to izmenila. Ona upotrebljava dve vrste radnika: jednog odraslog, koji nadzire mašinu, i pomoćne dečake, većinom od 11 do 17 godina, čiji se posao sastoji isključivo u tome da u mašinu stave čist arak hartije i da ga naštampanog izvuku. Ovaj mučni posao oni obavljaju, osobito u Londonu, po 14, 15 i 16 časova dnevno bez prekida, nekoliko dana u nedelji, a često rade 36 časova uzastopce, s odmorom od svega dva časa za obed i spavanje!³⁰² Veliki deo tih dečaka ne zna čitati, i po pravilu su sasvim zadivljala, abnormalna stvorenja.

«Da bi se osposobili za svoj posao, nije im potrebno nikakvo obrazovanje; oni imaju malo prilike da se nauče umešnosti, a još manje rasudivanju; njihova najamnina, mada donekle visoka za dečake, ne raste srazmerno njihovim godinama, a velika većina nema izgleda da dobije unosnije i odgovornije mesto nadgledača mašine, pošto na svaku mašinu dolazi samo jedan nadgledač, a dečaka često po četiri.»³⁰³

Čim suviše odrastu za svoj detinjski rad, dakle najkasnije kad im je 17 godina, otpuštaju ih iz štamparije. Oni postaju regruti zločina. Nekoliki pokušaji da im se nađe zanimanje na drugom mestu propali su zbog njihovog neznanja, surovosti, telesne i duhovne zakržljalosti.

Što važi za manufakturnu podelu rada u radionici, važi i za podelu rada u društvu. Dok god zanat i manufaktura sačinjavaju opštu podlogu društvene proizvodnje, jedan nužan moment razvitka biće podređivanje proizvođača jednoj jedinjoj grani proizvodnje, rušenje prvobitne raznolikosti njegovih radova.³⁰⁴ Na toj podlozi svaka posebna

³⁰² CEC, V Report, 1866, str. 3, br. 24.

³⁰³ Isto, str. 7, br. 60.

³⁰⁴ «Prema „Statistical account“-u¹*, u nekim delovima gornje Škotske mnogo ovčara i „cotters“²* nosili su, sa svojim ženama i decom, obuču koju su sami pravili od kože koju su sami štavili, odelo koje nije dodirnula ničija ruka osim njihove, čiji su materijal sami ostrigili s ovaca ili za koji su sami gajili lan. Pri izradi odela jedva da je bio upotrebljen kakav kupljeni artikal, sem šila, igle, naprstka i nešto malo gvozdrenih delova upotrebljavanih pri tkanju. Boje su pravile same žene od drveća, džbunja i trava itd.» (Dugald Stewart, *Works*, izd. Hamilton, sv. VIII, str. 327 - 328.)

¹* Statističkom izveštaju — ²* seljaci koji imaju kuću, ali ne i imanje, poljoprivredni nadničari

grana proizvodnje nalazi empiričkim putem tehnički oblik koji njoj odgovara, lagano ga usavršava i brzo skristališe čim dostigne izvestan stupanj zrelosti. Ono što ovde-onda izaziva promene, jeste, osim novog materijala za rad koji se dobija iz trgovine, postepeno menjanje oruđa za rad. Ali kad se iskustvom jednom dođe do odgovarajućeg oblika, onda se i on okameni, kao što nam dokazuje njegovo često puta hiljadugodišnje prelaženje iz ruku jednog pokolenja u ruke drugog. Karakteristično je da su se do u 18. vek naročiti zanati zvali *mysteries* (*mystères*^{1*})³⁰⁵, u čiji je mrak mogao prodrati samo onaj koji je bio empirički i profesionalno posvećen. Krupna industrija zderala je veo koji je od ljudi skrivao njihov sopstveni društveni proces proizvodnje, koji je različite, prirodno odeljene grane proizvodnje činio zagonetnima jednu drugoj, pa čak i onome koji je bio posvećen u svaku granu. Njen princip da se svaki proces proizvodnje kao takav, bez vođenja računa najpre o ljudskoj ruci, rastavi na svoje sastavne elemente, stvorio je potpuno modernu nauku, tehnologiju. Šareni, prividno nepovezani i okamenjeni oblici društvenog procesa proizvodnje svode se na svesno plansko primenjivanje prirodnih nauka, sistematski specijalizovano već prema korisnom učinku koji se namerava postići. Tehnologija je takođe otkrila i ono nekoliko velikih osnovnih oblika kretanja u kojima se nužno vrši svekolika aktivnost ljudskog tela, uprkos svoj raznolikosti upotrebljivanih oruđa, baš kao što se mehanika ni najvećom komplikovanošću mašine ne daje obmanjivati u pogledu stalnog ponavljanja prostih mehaničkih snaga. Moderna industrija nikad ne posmatra i ne tretira dati oblik procesa proizvodnje kao konačan. Zato je njena tehnička osnovica revolucionarna, dok je kod svih ranijih načina proizvodnje bila u suštini konzervativna.³⁰⁶

³⁰⁵ U čuvenoj knjizi Etienne-a Boileau-a *Livre des métiers* propisuje se između ostaloga da pomoćnik, kad se prima među majstore, položi zakletvu »da će, svaki u svom zanatu, svoju braću bratski ljubiti, svakoga pomagati i da svojevoljno neće izdavati tajne zanata i, štaviše, da neće, u interesu celine, preporučujući svoju robu upozoravati kupca na nedostatke u izradevinama članova svog esnafa.«

³⁰⁶ »Buržoazija ne može da postoji a da neprekidno ne revolucionariše oruđa za proizvodnju, dakle odnose proizvodnje, pa dakle i celokupne društvene odnose. A svima ranijim industrijskim klasama bio je, naprotiv, prvi uslov opstanka nepromenjeno zadržavanje starog načina proizvodnje. Stalno revolucionisanje proizvodnje, neprekidno potresanje svih društvenih stanja, večna nesigurnost i kretanje odlikuju buržoasku epohu od svih ranijih. Ona rastvara sve čvrste, zardale odnose sa svim starinskim predstavama i shvatanjima koja ih prate; svi novi odnosi zastarevaju pre no što mogu da očvrstnu. Sve što je čvrsto i ustaljeno pretvara se u dim, sve što je sveto skrnavi se, i ljudi najzad bivaju prisiljeni da na svoj životni položaj, na svoje međusobne odnose pogledaju trezvenim očima.« (F. Engels und Karl Marx, *Manifest der Kommunistischen Partei*, London 1848, str. 5.^{2*})

^{1*} tajne — ^{2*} Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

Mašinom, hemijskim procesima i drugim metodima ona stalno revolucionise tehničku osnovicu proizvodnje, a s njom i funkcije radnika i društvene kombinacije procesa rada. Time ona stalno revolucionise i podelu rada u društvu i neprestano baca mase kapitala i radnika iz jedne grane proizvodnje u drugu. Prema tome, priroda krupne industrije uslovljava menjanje rada, nestalnost funkcija, svestranu pokretljivost radnika. S druge strane, ona reprodukuje u svom kapitalističkom obliku staru podelu rada s njenim okamenjenim specijalnostima. Videli smo kako ova apsolutna protivrečnost uništava svaki mir, stalnost, sigurnost radnikova života, kako mu pomoću sredstva za rad neprekidno otima iz ruku sredstvo za život³⁰⁷, i preti mu, učinivši suvišnom njegovu delimičnu funkciju, da učini suvišnim i njega samog; kako se ta protivrečnost istutnjava u neprekidnim hekatombama radničke klase, u bezmernom traćenju radne snage i u haranju društvene anarhije. To je negativna strana. Ali dok se menjanje rada sada ostvaruje samo kao nadmoćni prirodni zakon i sa slepim razornim dejstvom nekog prirodnog zakona koji svuda obara prepreke³⁰⁸, sama krupna industrija svojim katastrofama čini pitanjem života ili smrti da se menjanje rada, a otud i što je moguće veća mnogostranost radnika, prizna kao opšti zakon društvene proizvodnje i da se odnosi prilagode njegovom normalnom ostvarivanju. Ona čini pitanjem života ili smrti da se čudovišni fakt bednog radnog stanovništva, koje se drži u rezervi, raspoloživo za promenljive eksploatacione potrebe kapitala, zameni apsolutnom raspoloživošću čoveka za promenljive zahteve rada; da se delimična individua, koja je samo nosilac jedne delimične društvene funkcije, zameni svestrano razvijenom individuom, za koju su različne društvene funkcije načini delatnosti koji se uzajamno smenjuju. Jedan od momenata ovog procesa revolucionisanja, moment koji se sponatano razvija na podlozi krupne industrije, jesu politehničke i poljoprivredne škole; drugi su moment »écoles d'enseignement professionnel«^{1*},

³⁰⁷ »Uzimate mi život,

Uzimajući sredstva od kojih živim.« (Šekspir)¹⁴⁶¹

³⁰⁸ Jedan francuski radnik, vrativši se iz San Franciska, piše: »Nikad ne bih verovao da sam sposoban da radim sve zanate kojima sam se bavio u Kaliforniji. Čvrsto sam bio ubeđen da nisam ni za šta osim za štamparski posao... Ali kad sam se već našao u sredini tog sveta pustolova, koji svoje zanate menjaju lakše nego košulju, ja sam, bogme, radio kao i ostali. Pošto se rad u rudnicima nije pokazao dovoljno unosan, napustio sam ga i vratio se u grad, gde sam redom bio: tipograf, pokrivač krovova, livac olova itd. Stekavši tako iskustvo da sam sposoban za sve radove, osećam se manje mekušac, a više čovek.« (A. Corbon, *De l'enseignement professionnel*, 2. izd., str. 50.)

^{1*} škole za stručno obrazovanje

u kojima radnička deca dobijaju nešto nastave iz tehnologije i praktičnog rukovanja različnim oruđem za proizvodnju. Dok je fabričko zakonodavstvo, kao prvi ustupak koji je kapitalu s mukom otet, spojilo samo osnovnu nastavu s fabričkim radom, nesumnjivo je da će neizbežno osvajanje političke vlasti od strane radničke klase osvojiti i za tehnološku nastavu, teoretsku i praktičnu, mesto koje joj pripada u radničkim školama. Isto tako je nesumnjivo da kapitalistički oblik proizvodnje, i ekonomski odnosi radnika koji mu odgovaraju, stoje u najpunijoj protivrečnosti s takvim revolucionarnim fermentima i njihovim ciljem: ukidanjem stare podele rada. Ali, razvijanje protivrečnosti jednog istorijskog oblika proizvodnje jedini je istorijski put za njegovo ukidanje i preobražavanje. »Ne sutor ultra crepidam!«⁽¹⁴⁷⁾. Ovaj nec plus ultra^{1*} zanatlijske mudrosti postao je krajnja ludost otkako je časovničar Watt pronašao parnu mašinu, berberin Arkwright throstle-predilicu, a juvelirski radnik Fulton parobrod.³⁰⁹

Ukoliko fabričko zakonodavstvo reguliše rad u fabrikama, manufaktura i manufaktura itd., to se isprva ispoljava samo kao mešanje u eksploatatorska prava kapitala. Naprotiv, svako regulisanje tzv. kućnog rada³¹⁰ pokazuje se odmah kao neposredno zadiranje u patria potestas^{2*}, tj. moderno rečeno, u roditeljski autoritet, a to je korak od kojega se bolećivi engleski parlament dugo licemerno ustručavao. Ali, snaga činjenica nagnala je da se najzad prizna da krupna industrija, razarajući ekonomsku osnovicu stare porodice i porodični rad koji njoj odgovara, razara i same stare porodične odnose. Pravo dece moralo je biti proglašeno. U završnom izveštaju Children's Employment Commission od 1866. stoji:

«Iz iskaza svih svedoka izlazi, na žalost, da deci oba pola ni od koga ne treba toliko zaštite koliko od njihovih roditelja.» Sistem bezmerne eksploatacije dečjeg

³⁰⁹ John Bellers, pravi fenomen u istoriji političke ekonomije, shvatio je već krajem 17. veka sasvim jasno nužnost ukidanja sadašnjeg vaspitanja i podele rada, koji na jednom ekstremu društva stvaraju hipertrofiju, a na drugom atrofiju, mada u suprotnom pravcu. Između ostalog, on lepo kaže: »Prazno učenje ne vredi mnogo više nego učiti se besposličanju... Telesni rad primarna je božja ustanova... Za zdravlje tela rad je isto tako potreban kao jelo za njegovo održanje, jer patnje koje budemo uštedeli neradom naplatiće nam se u vidu bolesti... Rad lije ulje u svetiljku života, mišljenje pali njen plamen... Detinjski glupo zanimanje (ovde on naslućuje Basedowe i njihove moderne šeprtljanske podražavaoce) ostavlja dečji duh u gluposti.« (John Bellers, *Proposals for raising a Colledge of Industry of all usefull Trades and Husbandry*, London 1696, str. 12, 14, 16, 18.)

³¹⁰ To se, uostalom, dešava većinom i u manjim radionicama, kao što smo videli u manufakturi čipaka i pletenja slame^{3*}, a podrobnije bi se moglo pokazati osobito na manufaktura metalu u Šefildu, Birminghamu itd.

rada uopšte, a kućnog rada posebno, održava se tako «što roditelji vrše nad svojim mladim i nežnim izdancima samovoljno i opakom nasilje bez uzde ili kontrole... Roditelji ne smeju imati apsolutnu vlast da od svoje dece prave proste mašine, kako bi iz njih isterivali svake nedelje toliko i toliko najamnine... Deca i omladina imaju prava na zaštitu od strane zakonodavstva od zloupotrebe roditeljske vlasti, koja pre vremena lomi njihovu telesnu snagu, a njih moralno i intelektualno srozava na niža bića».³¹¹

Međutim, nije zloupotreba roditeljske vlasti stvorila neposrednu i posrednu eksploataciju nezrele radne snage od strane kapitala, već je, obrnuto, kapitalistički način eksploatacije, ukidajući ekonomsku podlogu koja odgovara roditeljskoj vlasti, ovu vlast pretvorio u zloupotrebu. No ma kako strahovito i gnusno izgledalo rasulo stare porodice u kapitalističkom sistemu, ipak krupna industrija, dodeljujući izvan oblasti domaćinstva, u društveno organizovanim procesima proizvodnje, odlučujuću ulogu ženama, omladini i deci oba pola, stvara novu ekonomsku podlogu za viši oblik porodice i odnosa oba pola. Razume se da je podjednako ludo smatrati hrišćansko-germanski oblik porodice apsolutnim, kao i smatrati takvim starorimski oblik, ili starogrčki, ili orijentalni, koji, uostalom, čine jedan niz u istorijskom razvitku. Takođe je shvatljivo da sastavljanje kombinovanog radnog osoblja od individua obaju polova i najrazličitijih uzrasta, koje se — u svom prvobitnom brutalnom, kapitalističkom obliku u kojem radnik postoji radi procesa proizvodnje, a ne proces proizvodnje radi radnika — prikazuje kao kužno vrelo kvareži i ropstva, pod odgovarajućim uslovima mora postati izvor humanog razvitka.³¹²

Kao što smo videli, istorijski tok razvitka krupne industrije stvara nužnost da se fabrički zakon, koji je bio izuzetan zakon za predionice i tkačnice, te prve tvorevine mašinskog sistema, proširi na čitavu društvenu proizvodnju. Tradicionalni oblik manufakture, zanata i kućnog rada, kada u njihovoj pozadini stoji krupna industrija, potpuno se revolucionise, manufaktura se stalno pretvara u fabriku, zanat stalno u manufakturu, dok oblasti zanata i kućne industrije ne postanu najzad, u relativno neobično kratko vreme, jazbinama bede, u kojima slobodno besne najluđe grozote kapitalističke eksploatacije. Dve su okolnosti bile od presudnog značaja: prvo, iskustvo, stalno iznova sticano, da se kapital, ako se stavi pod kontrolu države samo na nekim tačkama društvenog opsega, utoliko neumerenije obeštećuje na drugim tačkama³¹³; drugo, dreka samih kapitalista da se izjednače uslovi

³¹¹ CEC, V Report, str. XXV, br. 162, i II Report, str. XXXVIII, br. 285, 289, str. XXV, XXVI, br. 191.

³¹² «Fabrički rad mogao bi biti isto tako čist i odličan kao i kućni rad, možda još u većem stepenu.» (RIF za 31. oktobar 1865, str. 129.)

³¹³ RIF za 31. oktobar 1865, str. 27, 32.

konkurencije, tj. granice eksploatacije rada.³¹⁴ Čujmo o ovoj stvari dva vapaja. Gospoda W. Cooksley (fabrikanti klinaca, lanaca itd. u Bristolu) dobrovoljno su sproveli u svom preduzeću sve propise fabričkog zakona.

«Pošto u susednim preduzećima i dalje traje stari, neuređeni sistem, oni su izvrgnuti nepravdi da gledaju kako njihove mlade radnike, posle 6 časova uveče, namamljuju (enticed) u druga preduzeća, u kojima produžuju rad. Prirodno je što oni kažu: „To je nepravda prema nama, a i gubitak, jer se iscrpljuje deo snage mladića, koja potpuno nama pripada.“³¹⁵

Gospodin J. Simpson (Paper-Box Bag maker^{1*} u Londonu) izjavljuje članovima Children's Employment Commission:

«On bi potpisao svaku peticiju za uvođenje fabričkih zakona. U stanju koje sada vlada on se uveče, kad zatvori radionicu, uvek oseća nespokojan (he always felt restless at night) pri pomisli da drugi rade duže i da će mu oteti narudžbe ispred noša.«³¹⁶ Rezimirajući sve, kaže Children's Employment Commission: «Bilo bi nepravično prema krupnim poslodavcima da se njihove fabrike potčine propisima zakona, dok sitna preduzeća u istoj poslovnoj grani ne podležu zakonskom ograničenju radnog vremena. Osim nepravičnosti što bi uslovi konkurencije bili nejednaki s obzirom na radno vreme kad bi male radionice ostale van domašaja zakona, imali bi krupniji fabrikanti i tu štetu što ne bi mogli naći dovoljno ženske i mlade radne snage, jer bi ova strujala u radionice koje je zakon poštedeo. Naposletku, ovo bi bilo i podstrek za množenje sitnih radionica, koje su gotovo bez izuzetka najnepovoljnije po zdravlje, udobnost, vaspitanje i opšte poboljšanje stanja naroda.»³¹⁷

U svom završnom izveštaju Children's Employment Commission predlaže da se preko 1 400 000 dece, mladih lica i žena, od kojih se otprilike polovina eksploatiše u sitnim preduzećima i kućnom radu, podvedu pod fabrički zakon.³¹⁸

³¹⁴ Bezbroj dokaza za to u RIF.

³¹⁵ CEC, V Report, str. X, br. 35.

³¹⁶ Isto, str. IX, br. 28.

³¹⁷ Isto, str. XXV, br. 165 - 167. O preimućstvima krupnog preduzeća nad sitnim uporedi: CEC, III Report, str. 13, br. 144; str. 25, br. 121; str. 26, br. 125; str. 27, br. 140. itd.

³¹⁸ Industrije koje treba podvrći pod zakon jesu: čipkarstvo, čaraparstvo, pletenje slame, odevna industrija s njenim mnogim vrstama, pravljenje veštačkog cveća, cipela, šešira i rukavica, izrada odela; sve metalske fabrike od visokih peći do fabrika igala itd.; fabrike hartije, stakla, duvana, India-Rubber fabrike^{2*}, izrada gajtana (za tkanje), ručno tkanje ćilimova, manufakture kišobrana i suncobrana, izrada vretena i kalemova, štamparije, knjigoveznice, trgovine pisaćeg pribora

^{1*} fabrikant kesa i kutija od hartije — ^{2*} fabrika gume

«Ako bi parlament», kaže komisija, «u celini usvojio naš predlog, onda je nesumnjivo da bi ovakvo zakonodavstvo izvršilo najblagotvorniji uticaj ne samo na mlada i nejakka lica, na koja se ono u prvom redu odnosi, nego i na još veću masu odraslih radnika koji neposredno (žene) ili posredno (muškarci) spadaju u njegov delokrug. Zakon bi njima nametnuo redovne i umerenije časove rada; čuvao bi i gomilao rezervu fizičke snage, od koje mnogo zavisi blagostanje i njihovo i čitave zemlje; zaštitio bi mlado pokolenje od prekomernog naprezanja u ranoj mladosti, koje potkopava njihovu konstrukciju i vodi ih preranoj propasti; naposljetku, pružio bi bar deci do 13 godine priliku za osnovnu nastavu i time učinio kraj neverovatnom neznanju, verno prikazanom u izveštajima komisije, neznanju koje ostavlja tako mučan utisak i koje se ne može gledati bez dubokog osećanja nacionalnog poniženja.»³¹⁹

Torijevska vlada objavila je u prestonoj besedi od 5. februara 1867. da je ona predloge^{319a} industrijske istražne komisije formulisala u zakonskim predlozima. Za ovo je bio potreban nov dvadesetogodišnji *experimentum in corpore vili*^{1*}. Još 1840. bila je obrazovana jedna parlamentarna komisija za ispitivanje dečjeg rada. Prema rečima N. W. Seniora, njen izveštaj od 1842, otkrio je

«najstrahovitiju sliku gramzivosti, sebičnosti i svireposti kapitalista i roditelja, bede, degradacije i uništavanja dece i omladine, kakve svet još nije bio video... Covek bi pomislio da izveštaj opisuje užase kakvog prohujalog doba. Ali, na žalost, pred nama su izveštaji iz kojih se vidi da ti užasi i danas traju, i to intenzivno kao i ranije. U jednoj brošuri koju je objavio pre dve godine, Hardwicke je izjavio da su zloupotrebe koje su žigosane 1842. i dan danas (1863) u punom jeku... Punih 20 godina nije se obaziralo na taj izveštaj (od 1842) i za to se vreme dopustilo da ona deca koja su odrasla bez i najmanjeg pojma o onome što mi zovemo moral, o školskom obrazovanju, religiji ili prirodnoj porodičnoj ljubavi,—da ta deca postanu roditelji sadašnjeg pokolenja.»³²⁰

(«stationery», u što spada izrada kutija od hartije, karata, bojenje papira itd.), užarija, izrada nakita od crnog čilibara, ciglane, ručne manufakture svile, coventry-tkanje, solare, voskare, cementna industrija, rafinerije šećera, pekarnice dvopeka, različne prerade drveta i razni drugi mešani radovi.

³¹⁹ CEC, V Report, str. XXV, br. 169.

^{319a} Factory Acts Extension Act^{2*} usvojen je u parlamentu 12. avgusta 1867. On reguliše sve livnice, kovačnice i manufakture metala, uključiv i fabrike mašina, zatim manufakture stakla, hartije, gutaperke, kaučuka i duvana, štamparije, knjigoveznice i naposljetku sve radionice gde je zaposleno više od 50 lica.—Hours of Labour Regulation Act^{3*}, koji je u parlamentu usvojen 17. avgusta 1867, odnosi se na manje radionice i tzv. kućni rad.—Na ove zakone, na novi Mining Act^{4*} od 1872. itd. vratiću se u drugoj knjizi. [Beleška uz drugo nemačko izdanje.]

³²⁰ Senior, *Social Science Congress*, str. 55-58.

^{1*} opit na bezvrednom živom telu — ^{2*} Zakon o proširenju fabričkog zakona — ^{3*} Zakon o regulisanju radnog vremena — ^{4*} Zakon o rudnicima

Međutim, društveni položaj se bio izmenio. Parlament se ne usudi da odbije zahteve komisije od 1863, kao što je učinio 1842. Zato su već 1864, kada je komisija bila objavila tek jedan deo svojih izveštaja, stavljene pod zakone koji su važili za tekstilnu industriju još i industrija zemljane robe (uključivo s lončarstvom), izrada tapeta, šibica, patrona i kapsli, kao i šišanje kadife. U prestonoj besedi od 5. februara 1867. navestila je tadašnja torijevska vlada nove zakonske predloge, spremljene na temelju zaključnih predloga komisije, koja je u međuvremenu 1866. završila rad.

Factory Acts Extension Act dobio je kraljevu potvrdu 15. avgusta 1867, a 21. avgusta Workshops' Regulation Act^{1*}; prvi se odnosi na krupna, drugi na sitna preduzeća.

Factory Acts Extension Act reguliše visoke peći, fabrike železa i bakra, livnice, fabrike mašina, radionice metala, fabrike gutaperke, hartije, stakla, duvana; zatim štamparije i knjigoveznice i uopšte sve industrijske radionice ove vrste u kojima istovremeno radi 50 ili više lica u toku najmanje 100 dana u godini.

Da bi čitalac sebi stvorio predstavu o širini područja koje taj zakon obuhvata, evo nekoliko njegovih definicija:

»Zanat« (u tom zakonu) »znači: bilo koji ručni rad vršen profesionalno, ili radi zarade, ili pri izradivanju, menjanju, ukrašavanju, popravci ili spremanju za prodaju bilo kakvog artikla ili kakvog njegovog dela.«

»Radionica znači: bilo kakva soba ili mesto, natkriveno ili pod vedrim nebom, u kojoj radi ‚zanat‘ neko dete, mlad radnik ili žena i gde onaj koji zapošljava takvo dete, mladog radnika ili ženu, ima pravo pristupa i nadzora.«

»Zaposlen znači: raditi u nekom ‚zanatu‘, bilo za nagradu ili ne, pod majstorom ili pod jednim od roditelja kako su dole definisani.«

»Roditelji znači: otac, mati, staralac ili drugo koje lice koje vodi brigu ili nadzor nad nekim... detetom ili mladim radnikom.«

Član 7, koji propisuje kazne za zapošljavanje dece, mladih radnika i žena uprkos propisima ovog zakona, ustanovljava novčane kazne ne samo za vlasnika radionice, bio on jedan od roditelja ili ne, nego i za

»roditelje ili druga lica koja imaju pod svojim okriljem dete, mladog radnika ili ženu, ili koja vuku neposrednu korist iz njihova rada«.

Factory Acts Extension Act, koji se tiče krupnih preduzeća. nazadak je u poređenju sa osnovnim fabričkim zakonom, jer sadrži mnoštvo mizernih odredaba o izuzecima i kukavičkim kompromisima s kapitalistima.

Workshops' Regulation Act, bedan u svim svojim pojedinostima, ostao je mrtvo slovo u ruci gradskih i mesnih vlasti koje su se imale starati o njegovom izvršenju. Kada im je parlament 1871. oduzeo tu

^{1*} Zakon o radnom vremenu u radionicama

punomoć i preneo ju na fabričke inspektore, nadzorni delokrug ovih povećao se jednim mahom za više od 100 000 radionica (samo ciglana 300); ipak je s puno brižljivosti povećao njihovo osoblje samo sa 8 inspektorskih pomoćnika, mada je ono i dotle bilo sasvim nedovoljno.³²¹

Što pada u oči na engleskom zakonodavstvu od 1867. jeste, dakle, s jedne strane nužnost, nametnuta parlamentu vladajuće klase, da u načelu usvoji ovakve vanredne i široke mere protiv zloupotreba kapitalističke eksploatacije, a s druge strane polovičnost, protivljenje i mala fides^{1*} s kojima je on te mere posle stvarno oživotvorio.

Anketna komisija od 1862. predloži, takođe, da se ponovo reguliše i rudarska industrija, industrija koja se od svih drugih razlikuje po tome što u njoj interesi zemljoposjednika i industrijskih kapitalista idu ruku pod ruku. Suprotnost ovih dvaju interesa bila je povoljna po fabričko zakonodavstvo; odsustvo te suprotnosti dovoljno je da objasni odugovlačenje i šikanacije s rudarskim zakonodavstvom.

Anketna komisija od 1840. otkrila je tako jezovite i odvratne stvari i izazvala takav skandal pred licem cele Evrope da je parlament bio primoran da spasava svoju savest pomoću Mining Act-a^{2*} od 1842, u kome se ograničio na to da za žene i za decu mlađu od 10 godina zabrani rad ispod zemlje.

Zatim je 1860. došao Mines' Inspection Act^{3*}, po kome naročito imenovani činovnici vrše nadzor nad rudnicima; deca između 10 i 12 godina ne smeju se zaposliti osim ako imaju školsku svedočbu ili pohađaju školu izvestan broj časova. Ovaj je zakon ostao mrtvo slovo na hartiji, jer je broj imenovanih inspektora bio smešno malen, jer su njihova prava bila skućena, a i iz drugih razloga, koji će u daljem izlaganju biti izblize pokazani.

Jedna od najnovijih Plavih knjiga^[5] o rudnicima jeste »Report from the Select Committee on Mines, together with . . . Evidence, 23 July 1866«. To je delo jednog odbora članova Donjeg doma, koji je bio ovlašćen da poziva i sasluša svedoke; debela knjiga u folio-formatu, u kojoj sam »Report« obuhvata samo 5 redaka čija je sadržina: odbor nema šta da kaže i da se još mnogi svedoci moraju saslušati!

Način saslušavanja svedoka podseća na cross examinations^{4*} pred engleskim sudovima, kad advokat bezobraznim i zbunjujućim

³²¹ Osoblje fabričke inspekcije sastojalo se od 2 inspektora, 2 pomoćnika inspektora i 41 podinspektora. Godine 1871. imenovano je 8 novih podinspektora. Ukupni troškovi za sprovođenje fabričkih zakona u Engleskoj, Škotskoj i Irskoj iznosili su 1871/72. samo 25 347 £, računajući u ovu sumu i sudske troškove u parnicama zbog prekršaja zakona.

1* zlonamernost — 2* Rudarskog zakona — 3* Zakon o rudarskoj inspekciji — 4* unakrsna saslušanja

unakrsnim pitanjima nastoji da smete svedoka i da mu izvrne reči u ustima. Tu ulogu advokata igraju ovde sami parlamentarni istražitelji, među njima i vlasnici i eksploatori rudnika; svedoci su rudarski radnici, većinom iz ugljenokopa. Čitava ova lakrdija odviše je karakteristična po duh kapitala da ovde ne bismo dali nekoliko izvadaka. Radi bolje preglednosti, dajem rezultate istrage itd. u rubrikama. Napominjem da su u engleskoj Plavoj knjizi pitanja i obavezni odgovori numerisani i da su svedoci, čiji se iskazi ovde navode, radnici u ugljenokopima.

1. Zapošljavanje u rudnicima dečaka od 10 godina naviše. Rad zajedno sa dolaženjem u rudnik i vraćanjem iz njega traje po pravilu 14 - 15 časova, izuzetno i duže, od 3, 4 i 5 časova izjutra do 4 i 5 uveče. (Br. 6, 452, 83.) Odrasli radnici rade u dve smene, po 8 časova, ali radi uštede troškova nema takvih smena za decu. (Br. 80, 203, 204.) Mladi dečaci poglavito su zaposleni na otvaranju i zatvaranju promajnica u raznim odeljenjima na rudnika, stariji na teškom radu, prenošenju uglja itd. (Br. 122, 739, 740.) Dugo radno vreme pod zemljom traje za dečake do njihove 18 ili 22 godine, kad prelaze na pravi rudarski rad. (Br. 161.) Deca i mlada lica rintaju danas gore nego ma u kom ranijem periodu. (Br. 1663 - 1667.) Rudarski radnici gotovo jednodušno zahtevaju da parlament zakonom zabrani rad u rudniku deci ispod 14 godina. A na to pita Hussey Vivian (i sam eksploator rudnika):

«Ne zavisi li ovaj zahtev od većeg ili manjeg siromaštva roditelja?» — A g. Bruce: «Zar ne bi bilo svirepo lišiti porodicu ovog vrela prihoda ako je otac umro ili je osakaćen itd.? A ipak mora biti nekog opšteg pravila. Hoćete li da se podzemni rad zabrani za decu ispod 14 godina u svim slučajevima?» Odgovor: «U svim slučajevima.» (Br. 107 - 110.) Vivian: «Kad bi se rad pre 14 godina zabranio u rudnicima, ne bi li roditelji slali decu u fabrike itd.? — Po pravilu ne.» (Br. 174.) Radnik: «Otvaranje i zatvaranje promajnica izgleda lako. Taj posao je vrlo mučan. Da i ne govorimo o stalnoj promaji, dečak je među promajnicama baš kao hapšenik u mračnoj ćeliji.» Bourgeois^{1*} Vivian: «Ne bi li dečko mogao čitati, ako bi imao sveću, dok čuva promajnice?» — Prvo, morao bi sam kupiti sveće. Ali, osim toga, ne bi mu to ni dozvolili. On je tu da pazi na svoj posao, on ima da izvršuje svoju dužnost. Nikad nisam video da koji dečak čita u oknu.» (Br. 139, 141 - 160.)

2. Vaspitanje. Rudarski radnici zahtevaju zakon o prinudnoj nastavi za decu, kao u fabrikama. Oni izjavljuju da propis zakona od 1860, po kome se za zapošljavanje dečaka od 10 do 12 godina traži školska svedodžba, nema nikakva dejstva. «Savesno» saslušavanje kapitalističkih istražnih sudija postaje ovde doista smešno.

(Br. 115.) «Je li zakon više potreban protiv poslodavaca ili protiv roditelja? — I protiv jednih i protiv drugih.» (Br. 116.) «Da li više protiv jednih nego protiv

1* buržuj

drugih?—Kako da odgovorim na to?» (Br. 137.) «Pokazuje li se u poslodavaca ikakva želja da časove rada prilagode školskoj nastavi?—Nikada.» (Br. 211.) «Da li rudarski radnici docnije poboljšavaju svoje vaspitanje?—Oni ga obično pogoršavaju; stiču loše navike; odaju se piću, kocki i tome šlično dok sasvim ne propadnu.» (Br. 454.) «Zašto se deca ne bi slala u večernje škole?—U većini ugljarskih srezova njih nema. Ali glavno je da su od dugog prekomernog rada toliko iscrpena da im se oči sklappaju od umora.» «Dakle, zaključuje bourgeoisie, »Vi ste protiv vaspitavanja?—Nikako, ali itd.» (Br. 443.) «Zar zakon od 1860. ne primorava vlasnike rudnika itd. da traže školske svedodžbe kad uzimaju na rad decu između 10 i 12 godina?—Zakon ih doista obavezuje, ali poslodavci to ne čine.» (Br. 444.) «Vi mislite da se ta zakonska odredba ne sprovodi svugde?—Ona se uopšte ne sprovodi.» (Br. 717.) «Da li se rudari mnogo interesuju za pitanje vaspitanja?—Velika većina.» (Br. 718.) «Da li ih zabrinjava sprovođenje zakona?—Veliku većinu.» (Br. 720.) «Zašto se onda ne bore za njegovo sprovođenje?—Mnogi bi se radnik odupro da radi sa dečakom koji nema školske svedodžbe, ali bi ga to učinilo obeleženim čovekom (a marked man).» (Br. 721.) «Ko bi ga obeležio?—Njegov poslodavac.» (Br. 722.) «Valjda tek ne držite da bi poslodavci progonili nekog zato što se pokoravao zakonu?—Držim da bi to radili.» (Br. 723.) «Zašto radnici ne odbiju upotrebu takve dece?—Nije njima ostavljeno da biraju.» (Br. 1634.) «Vi tražite intervenciju parlamenta?—Ako se hoće da se za vaspitanje dece rudarskih radnika uradi išta efikasno, onda to mora uraditi parlament prinudnim zakonom.» (Br. 1636.) «Trebalo li to da važi za decu svih radnika Velike Britanije ili samo za rudarske radnike?—Ja sam ovde da govorim u ime rudarskih radnika.» (Br. 1638.) «Zašto da se rudarska deca razlikuju od druge?—Zato što su ona izuzetak od pravila.» (Br. 1639.) «U kom pogledu?—U fizičkom.» (Br. 1640.) «Zašto bi vaspitanje za njih imalo veće vrednosti nego za dečake drugih klasa?—Ne kažem da bi za njih imalo veće vrednosti, ali zbog svog prekomernog rada u rudnicima ona imaju manje izgleda da se obrazuju u dnevnim i nedeljnim školama.» (Br. 1644.) «Zar ne, nemoguće je da se o tim pitanjima raspravlja apsolutno?» (Br. 1646.) «Ima li dosta škola u ovim srezovima?—Nema.» (Br. 1647.) «Ako bi država zahtevala da se svako dete šalje u školu, gde bi se našle škole za svu decu?—Držim da bi se škole same pojavile čim bi okolnosti na to prisilile. Velika većina rudarskih radnika, ne samo dece već i odraslih, ne zna čitati ni pisati.» (Br. 705, 726.)

3. Rad žena. Od 1842. radnice se, istina, ne upotrebljavaju na radu pod zemljom, ali se mnogo upotrebljavaju na radu nad zemljom, za tovarenje uglja itd., vučenje čabrova do kanala i vagona, sortiranje uglja itd. Upotreba žena jako se uvećala poslednje 3 do 4 godine. (Br. 1727.) To su većinom žene, kćeri i udovice rudara, od 12 do 50 i 60 godina. (Br. 647, 1779, 1781.)

(Br. 648.) «Šta misle rudari o zapošljavanju žena u rudnicima?—Oni ga svi osuđuju.» (Br. 649.) «Zašto?—Zato što smatraju da je to ponižavajuće za ženski pol... One nose neku vrstu muškog odela. U mnogo slučajeva one zato gube svako osećanje stida. Neke žene puše. Rad je prljav, kao god i u rudniku. Među njima je mnogo udatih žena, koje ne mogu ispunjavati svoje kućevne dužnosti.» (Br. 651 i dalje.) (Br. 709.) «Mogu li udovice na kom drugom mestu naći ovakvo unosno

zanimanje (8 - 10 šil. nedeljno)?—O tome ne umem ništa reći.* (Br. 710.) »Pa ipak ste (kamenno srce!) voljni da im uskratite ovo izdržavanje?—Svakako!« (Br. 1715.) »Odakle to raspoloženje?—Mi rudari odviše poštujemo lepi pol da bismo ga mogli gledati osuđenog na rad u ugljenokopima... Rad je većinom vrlo težak. Mnoge od tih devojaka dižu po 10 tona dnevno.« (Br. 1732.) »Držite li da su radnice zaposlene u rudnicima nemoralnije od fabričkih radnica?—Procent rdavih veći je nego među fabričkim devojkama.« (Br. 1733.) »Ali Vi niste zadovoljni ni stanjem moralnosti u fabrikama?—Nisam.« (Br. 1734.) »Hoćete li da se ženski rad zabrani i u fabrikama?—Ne, to neću.« (Br. 1735.) »Zašto ne?—On je za ženski pol pristojniji i podesniji.« (Br. 1736.) »Pa ipak držite da je on štetan za njihov moral?—Ne, ni izdaleka koliko rad u rudniku. Uostalom, govorim ne samo iz moralnih nego i iz fizičkih i društvenih razloga. Devojke su žalosno degradirane u društvenom pogledu. Kad ove devojke postanu rudarske žene, muškarci duboko pate zbog te degradacije i to ih od kuće tera u krčmu.« (Br. 1737.) »Ali zar to isto ne vredi i za žene koje rade u železarama?—Ne mogu govoriti za druge poslovne grane.« (Br. 1740.) »Ali kakva je razlika između žena koje rade u železarama i onih što rade u rudnicima?—Nisam se bavio tim pitanjem.« (Br. 1741.) »Možete li otkriti kakvu razliku između jedne i druge kategorije?—Ništa sigurno o tome ne mogu reći, ali idući od kuće do kuće video sam kako je žalosno stanje u našem srezu.« (Br. 1750.) »Da li biste Vi rado ukinuli ženski rad gde je god ponižavajući?—Da!... najbolja osećanja kod dece razvija materinska nega.« (Br. 1751.) »Ali to važi i za rad žena u poljoprivredi?—On traje samo dva godišnja doba; u rudniku one rade sva četiri godišnja doba. Pokatkad rade dan i noć mokre do kože; njihov telesni sastav slabi, njihovo se zdravlje ruši.« (Br. 1753.) »Vi se niste bavili opštim proučavanjem tog pitanja (naime, ženskog rada)?—Ja sam gledao oko sebe i mogu reći toliko da nigde ništa nisam našao što bi se dalo uporediti sa zaposlenjem žena u ugljenokopima. (Br. 1793, 1794, 1808.) To je rad za muškarce, i to za snažne muškarce.« »Bolja klasa rudara, koja nastoji da se podigne i oblagorodi, ne nalazi potporu kod svojih žena, već propada zbog njih.«

Naposletku, pošto je bourgeois postavio još mnogo unakrsnih pitanja, otkrila se tajna njegovog »sazaljenja« prema udovicama, siromašnim porodicama itd.:

»Vlasnici ugljenokopa postavili su izvesne džentlmene za nadzornike, a ovi da bi se dodvorili svojim gospodarima, vode takvu politiku da na svemu uštede što je moguće više. Oni uzimaju na rad devojke, jer devojke primaju 1 šiling do šiling i po dnevno za rad na kome bi muškarac morao dobijati 2 i po šilinga.« (Br. 1816.)

4. Porote za pregled mrtvaca.

(Br. 360.) »U pogledu coroner's inquests^{1*} u vašim srezovima, da li su radnici zadovoljni sudskim postupkom u slučajevima nesreća?—Ne, nisu.« (Br. 361 - 375.) »Zašto nisu?—Nisu naročito zbog toga što se za porotnike uzimaju ljudi koji o

^{1*} istraga pregledača mrtvaca

rudnicima ne znaju apsolutno ništa. Radnici se nikad ne uzimaju u porotu, oni bivaju samo svedoci. Uglavnom se uzimaju okolni trgovčići, koji su pod uticajem vlasnika rudnika, svojih mušterija, i koji ne razumeju čak ni tehničke izraze svedoka. Tražimo da jedan deo porotnika budu rudari. Prosečno, presuda je u protivrečnosti s iskazima svedoka.* (Br. 378.) »Trebali li da porotnici budu nepristrasni?—Da.* (Br. 379.) »Bi li radnici to bili?—Ne vidim razloga zašto oni ne bi bili nepristrasni. Oni stvari poznaju.* (Br. 380.) »Ali zar oni ne bi bili skloni da donose nepravedno teške osude u interesu radnika?—Ne, ne verujem.*

5. Lažna mera, lažna težina itd. Radnici traže isplatu na sedam dana umesto na četrnaest, meru prema težini umesto prema kubnoj zapremini čabrova, zaštitu protiv lažnih tegova itd.

(Br. 1071.) »Ako se čabrovi na prevaru povećaju, radnik valjda može da napusti rudnik posle četrnaestodnevnog otkaza?—Ali ako ode na drugo mesto, nalazi isto.* (Br. 1072.) »Ali on može da napusti mesto gde se vrši nepravda?—Ona vlada svugde.* (Br. 1073.) »Ali radnik može svako svoje mesto da napusti četrnaest dana po otkazu?—Da.*

Predimo preko ovoga!

6. Rudarska inspekcija. Nesreće usled eksplozivnih gasova nisu jedina nevolja od koje radnici pate.

(Br. 234 i dalje.) »Isto toliko moramo se žaliti na rdavo provetranje ugljenokopa; tamo ljudi jedva mogu disati; to ih onesposobljava za bilo kakav posao. Tako je, npr., baš sada, u onom delu rudnika gde ja radim, kužni vazduh svalio mnoge ljude u postelju na više nedelja. Glavni hodnici većinom su dovoljno zračni, ali baš ona mesta gde mi radimo nisu. Ako se neko zbog ventilacije požali inspektor, biva otpušten i postaje »obeležen« čovek, koji nigde ne može da nađe posla. »Mining inspecting Act¹« od 1860. samo je komad hartije. Inspektora ima malo. Za 7 godina inspektor obiđe rudnik možda svega jedanput i to formalno. Naš inspektor je jedan sasvim nesposoban sedamdesetogodišnji čovek, i on treba da nadzire više od 130 ugljenokopa. Pored većeg broja inspektora, potrebni su nam i podinspektori.* (Br. 280.) »Trebali li, prema tome, da vlada drži takvu armiju inspektora da bi oni sami učinili sve što zahtevate, ne obavljajući se kod radnika?—To je nemoguće, ali bi trebalo da dolaze u same rudnike da bi se obavestili.* (Br. 285.) »Zar ne mislite da bi to imalo za posledicu da se odgovornost (!) za zračenje itd. svali sa vlasnika rudnika na vladine činovnike?—Nikako; njihov bi posao morao biti u tome da pribave poštovanje već postojećim zakonima.* (Br. 294.) »Kad govorite o podinspektorima, mislite li na ljude s manjom platom i nižeg ranga nego što su sadašnji inspektori?—Ne želim da budu niži ako možete dobiti bolje.* (Br. 295.) »Želite li više inspektora ili nižu klasu ljudi nego što su inspektori?—Nama su potrebni ljudi koji će se muvati po rudnicima ne strahujući za svoju sopstvenu kožu.* (Br. 297.) »Kad bi vam se ispunila želja u pogledu inspektora niže vrste, zar ne bi nedostatak umešnosti stvarao opasnosti itd.?—Ne, stvar je vlade da namesti podesne ljude.*

¹* Zakon o inspekciji rudnika

Ovakav način ispitivanja najzad je i samom predsedniku komisije dozlogrdio.

«Vi želite», upade on u reč, «praktične ljude koji bi sami obilazili rudnike i izveštavali inspektora, koji bi onda mogao da primeni svoju višu nauku.» (Br. 531.) «Ne bi li provetravanje svih tih starih rudnika zahtevalo mnogo troškova? — Da, troškovi bi porasli, ali ljudski životi bi bili zaštićeni.»

(Br. 581.) Jedan od kopača uglja protestuje protiv člana 7. zakona od 1860.

«Sada, kad neki inspektor pronade da se u nekom delu rudnika ne može raditi, mora o tome obavestiti vlasnika rudnika i ministra unutrašnjih poslova. Posle toga vlasnik rudnika ima 20 dana za razmišljanje; posle toga roka može odbiti svaku popravku. Ali ako pristane, mora pisati ministru unutrašnjih poslova i predložiti mu 5 rudarskih inženjera, između kojih ministar bira mirovne sudije. Tvrdimo da u ovom slučaju stvarno vlasnik rudnika imenuje sopstvene sudije.»

(Br. 586.) Bourgeois koji vrši saslušanje, i sam vlasnik rudnika:

«To je čisto spekulativan prigovor.» (Br. 588.) «Vi, dakle, imate jako nepovoljno mišljenje o ispravnosti rudarskih inženjera?—Ja velim samo to da takav postupak nije ni prav ni pravičan.» (Br. 589.) «Zar rudarski inženjeri nemaju u neku ruku zvaničan karakter, koji njihove odluke diže iznad pristrasnosti koje se Vi bojite?—Odbijam da odgovaram na pitanja o ličnom karakteru tih ljudi. Uveren sam da su oni u mnogim slučajevima vrlo pristrasni i da im tu moć treba oduzeti, jer su u pitanju životi ljudi.»

Isti bourgeois bio je drzak da pita:

«Ne držite li da i vlasnici rudnika imaju štete kad se dogode eksplozije?»

Naposljetku (br. 1042.):

«Zar se vi radnici ne možete sami postarati za svoje interese, a da ne privivate vladu u pomoć?—Ne možemo.»

Godine 1865. bilo je u Velikoj Britaniji 3217 ugljenokopa i — 12 inspektora. Jedan vlasnik rudnika iz Jorkšira («Times» od 26. januara 1867) sam je izračunao da bi ti inspektori, ako ostavimo po strani njihove čisto birokratske poslove, koji im odnose sve vreme, mogli da pregledaju svaki rudnik samo jedanput u 10 godina. Nije čudo što su poslednjih godina (osobito 1866. i 1867) nesreće sve brojnije i sve veće (ponekad sa po 200 do 300 radničkih žrtava). To su krasote »slobodne« kapitalističke proizvodnje!

U svakom slučaju, zakon od 1872, ma koliko imao nedostataka, prvi je koji reguliše broj radnih časova dece zaposlene u rudnicima, a u izvesnoj meri čini eksploatatore i vlasnike rudnika odgovornim za takozvane nesrećne slučajeve.

Jedna kraljevska komisija, formirana 1867. radi ispitivanja za-pošljavanja dece, omladine i žena u poljoprivredi, objavila je neko-liko vrlo važnih izveštaja. Učinjeno je više pokušaja da se načela fabričkog zakonodavstva, makar i u izmenjenom obliku, primene i na poljoprivredu, ali su dosad svi ti pokušaji ostali bez ikakvog uspeha. Ono na šta ovde moramo upozoriti jeste postojanje nesavladljive težnje za opštom primenom tih principa.

Dok je opšte primenjivanje fabričkog zakonodavstva postalo neiz-bežno kao sredstvo za fizičku i duhovnu zaštitu radničke klase, ono s druge strane, kao što smo već napomenuli, uopštava i ubrzava pret-varanje raštrkanih procesa rada sićušnog razmera u kombinovane procese rada na višem, društvenom stepenu, dakle koncentraciju kapitala i samovolju fabričkog režima. Ono razara sve starinske i pre-lazne oblike iza kojih se vladavina kapitala još ponekad sakriva, i zam-enjuje ih njegovom neposrednom, neprikrivenom vladavinom. Time ono čini da neposredna borba protiv te vladavine postane opšta. Dok u pojedinačnim radionicama to zakonodavstvo prisiljava na jednoobraznost, pravilnost, red i ekonomiju, ono usled ogromnog podstreka koji tehnika dobija ograničavanjem i pravilnošću radnog dana, povećava anarhiju i katastrofe kapitalističke proizvodnje uopšte, povećava intenzivnost rada i konkurenciju između mašine i radnika. Uništavajući oblast sitne proizvodnje i kućnog rada, ono uništava poslednja pribežišta »prekobrojnih«, a time i dosadašnji ventil sigurnosti čitavog društvenog mehanizma. Ono dovodi do sazrevanja materijalne uslove i društvenu kombinaciju procesa proizvodnje, a s njima i pro-tivrečnosti i antagonizme njegovog kapitalističkog oblika, a s time istovremeno i elemente stvaranja novog društva i momente koji će prevrnuti staro društvo.³²²

³²² Robert Owen, otac zadružnih fabrika i dućana, ali koji, kao što smo ranije već napomenuli, nije delio iluzije svojih podražavalaca o zamašaju ovih usamljenih elemenata preobražaja, nije samo u svojim pokušajima stvarno polazio od fabričkog sistema, već ga je i teorijski objasnio kao polaznu tačku socijalne revolucije. Gospodin Vissering, profesor političke ekonomije na Lajdenskom uni-verzitetu, izgleda da nešto slično naslućuje kad u svojoj knjizi *Handboek van Prak-tische Staatshuishoudkunde*, 1860 - 1862, u kojoj se plitkosti vulgarne ekonomije izlažu u odgovarajućem obliku, vatreno zastupa zanatsku proizvodnju protiv krupne industrije. — {Uz četvrto izdanje. — »Nova pravnička zbrka« (vidi str. 264¹*) koju je englesko zakonodavstvo stvorilo međusobno protivrečnim fabričkim zako-nima, Zakonom o proširenju fabričkog zakona i Zakonom o radionicama [Factory Acts, Factory Acts Extension Act i Workshops' Act] postade najzad nepodnoš-ljiva, te je u Factory and Workshop Act od 1878. došlo do kodifikacije čitavog fabričkog zakonodavstva. Razume se da mi ovde ne možemo dati iscrpnu kritiku

¹* Vidi u ovom tomu, str. 270.

10. *Krupna industrija i poljoprivreda*

Revoluciju koju krupna industrija izaziva u zemljoradnji i u društvenim odnosima agenata njene proizvodnje moći ćemo izložiti tek docnije. Ovde je dovoljno dotaći se ovlaš nekih anticipiranih rezultata. Dok upotreba mašina u zemljoradnji većim delom ne nanosi one fizičke štete koje pričinjava fabričkom radniku³²³, ona tu još intenzivnije i bez ikakve protuteže deluje na pretvaranje radnika u »prekobrajne«, kao što ćemo posle videti i u pojedinostima. U grofovijama Kembridž i Suffolk, npr., površina obrađene zemlje mnogo se povećala za poslednjih 20 godina, dok je seosko stanovništvo u istom periodu opalo ne samo

tog industrijskog zakonika Engleske, koji je sad na snazi. Stoga ćemo se ograničiti na sledeće primedbe. Zakon obuhvata: 1) Tekstilne fabrike. Uglavnom ovde ostaje sve po starom: dopušteno radno vreme za decu preko 10 godina jeste 5½ časova dnevno, ili 6 časova, a subota slobodna; za mlada lica i žene 10 časova u pet dana, subotom najviše 6½ časova.—2) Netekstilne fabrike. Ovde su propisi mnogo bliži onima iz br. 1 nego ranije, ali još ima izuzetaka povoljnih po kapitaliste, a koji se u nekim slučajevima mogu još i proširiti posebnom dozvolom ministra unutrašnjih poslova.—3) Workshops [radionice] su u ovom zakoniku definisani otprilike kao i ranije; ukoliko su u njima zaposlena deca, mladi radnici ili žene, radionice su otprilike izjednačene s netekstilnim fabrikama, ali opet s nekim olakšicama u pojedinostima.—4) workshops u kojima nisu zaposlena deca ni mladi radnici, već samo lica oba pola preko 18 godina; za ove kategorije važe još i druge olakšice.—5) Domestic workshops [domaće radionice] gde su zaposleni samo članovi porodice u porodičnom stanu; ovde su propisi još elastičniji, a osim toga, inspektor je u svojim pravima tako ograničen da bez naročite dozvole ministra ili suda sme ulaziti samo u prostorije koje ne služe istovremeno i za stanovanje; naposljetku, izrada predmeta od pletene slame, izrada čipaka i rukavica u porodici bezuslovno su oslobođeni nadzora. Kraj svih nedostataka, ovaj zakon, pored švajcarskog federalnog fabričkog zakona od 23. marta 1877, još uvek ostaje najbolji zakon o tom predmetu. Upoređivanje ovog zakona sa pomenutim švajcarskim federalnim zakonom jeste od naročitog interesa, jer se njime vrlo jasno ispoljavaju kako prednosti tako i nedostaci oba zakonodavna metoda — »istorijskog« engleskog metoda, koji interveniše od slučaja do slučaja, i kontinentalnog metoda, koji više generališi i koji je izgrađen na tradicijama francuske revolucije. Na žalost, ukoliko se tiče njegove primene na workshops, engleski zakonik je većim delom još uvek mrtvo slovo—zbog nedovoljnog broja nadzornog osoblja.—F. E.)

³²³ Iscrpan prikaz mašina koje se primenjuju u engleskoj zemljoradnji nalazi se u knjizi Dr W. Hamma *Die landwirthschaftliche Geräte und Maschinen Englands*, 2. izd., 1856. U svojoj skici o razvitku engleske poljoprivrede g. Hamm suviše nekritički ide stopama g. Léonce-a de Lavergne-a. {Uz četvrto izdanje. — Sad je knjiga, naravno, zastarela.—F. E.}

relativno već i apsolutno. U Sjedinjenim Državama Severne Amerike poljoprivredne mašine zamenjivale su radnike u prvi mah samo virtuelno, tj. one su omogućavale proizvođaču da obrađuje veću površinu, ali nisu najurivale stvarno zaposlene radnike. U Engleskoj i Velsu iznosio je 1861. broj lica zaposlenih u fabricaciji poljoprivrednih mašina 1034, dok je broj poljoprivrednih radnika zaposlenih na parnim mašinama i na mašinama radilicama iznosio samo 1205.

Dejstvo krupne industrije u oblasti poljoprivrede utoliko je najrevolucionarnije što ona ruši stub starog društva, »seljaka«, stavljajući na njegovo mesto najamnog radnika. Tako se potrebe za društvenim prevratom i suprotnosti na selu izjednačuju s onima u gradu. Namesto najtradicionalnijeg i najneracionalnijeg načina rada dolazi svesna tehnološka primena nauke. Raskidanje prvobitne porodične veze između poljoprivrede i manufakture, koja je spajala detinjske, nerazvijene oblike obeju, dovršava se pod kapitalističkim načinom proizvodnje. Ali on ujedno stvara i materijalne preduslove za novu, višu sintezu, za ujedinjenje poljoprivrede i industrije na osnovici njihovih oblika koji su se izradili u suprotnosti. Sa sve većom pretežnošću gradskog stanovništva, koje ona gomila u velikim centrima, kapitalistička proizvodnja gomila s jedne strane istorijsku pokretačku snagu društva, a s druge strane ometa razmenu materije između čoveka i zemlje, tj. vraćanje zemljištu onih njegovih sastavnih delova koje je čovek potrošio u obliku hrane i odela, ometa, dakle, večiti prirodni uslov trajne plodnosti zemljišta. Time ona ujedno razara telesno zdravlje gradskih radnika i duhovni život seoskih radnika.³²⁴ Ali razarajući uslove razmene materije, koji su nastali samoniklo, kapitalistička proizvodnja prisiljava da se ta razmena sistematski uspostavi kao zakon koji reguliše društvenu proizvodnju, u obliku koji odgovara punom razvitku čovekovom. I u poljoprivredi i u industriji kapitalistički preobražaj procesa proizvodnje ispoljava se ujedno kao martirologija proizvođača; sredstvo za rad kao sredstvo za podjarmljivanje i kao sredstvo za eksploataisanje i osiromašavanje radnika; društveno kombinovanje procesa rada kao organizovano potčinjavanje njegove lične živahnosti, slobode i samostalnosti. Rasturenost seoskih radnika po velikim površinama slama njihovu otpornu snagu, dok koncentracija pojačava otpornu snagu gradskih radnika. Kao i u gradskoj industriji, tako se i u modernoj poljoprivredi povećanje proizvodne snage i jače realizovanje rada ot-

³²⁴ »Vi delite narod na dva neprijateljska tabora, na neotesane seljake i na raznežene patuljke. Blagi bože! Nacija, koju su pocepali suprotni interesi poljoprivrede i trgovine, naziva samu sebe zdravom, štaviše ona se smatra kao prosvetljena i civilizovana ne uprkos toj strahovitoj i neprirodnoj podeli, nego upravo zbog nje.« (David Urquhart, *Familiar Words*, str. 119.) Ovo mesto pokazuje jednovremeno i snagu i slabost one kritike koja o sadašnjici sudi i osuđuje je, ali ne ume da je shvati.

kupljuje opustošavanjem i iscrpljivanjem same radne snage. A svaki napredak kapitalističke poljoprivrede nije samo napredak u veštini pljačkanja radnika, nego u isto vreme i u veštini pljačkanja zemlje; svaki napredak u povećavanju njene plodnosti za neko dato vreme ujedno je i napredak u upropašćivanju trajnog izvora te plodnosti. Što više neka zemlja, npr. Sjedinjene Države Severne Amerike, polazi od krupne industrije kao osnovice svog razvitka, to je ovaj proces razaranja brži.³²⁵ Kapitalistička proizvodnja razvija, dakle, tehniku i kombinaciju društvenog procesa proizvodnje samo istovremenim potkopavanjem izvora svakog bogatstva: zemlje i radnika.

³²⁵ Uporedi: Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, 7. izd., 1862, osobito u prvoj svesci: „Einleitung in die Naturgesetze des Feldbaus“. Jedna od neumrljih Liebigovih zasluga jeste izlaganje negativne strane moderne poljoprivrede s prirodnonaučnog gledišta. I njegova istorijska zapažanja o razvoju poljoprivrede sadrže dobrih misli, mada nisu bez grubih zabluda. Treba žaliti što on ima smelosti da nasumce daje izjave kao što je ova: „Daljim usitnjavanjem i češćim oranjem ubrzava se menjanje vazduha u unutrašnjosti šupljikavih delova zemlje, a povećava se i obnavlja površina delova zemlje na koje vazduh treba da dejstvuje, ali je lako razumeti da veći prinos od oranice ne može biti srazmeran radu utrošenom na nju, nego da prinos raste u mnogo manjoj srazmeri.“ „Taj zakon je“, dodaje Liebig, „najpre izrekao J. St. Mill u svom delu *Principles of Political Economy*, sv. I, str. 17. na ovaj način: „Opšti zakon poljoprivrede je da zemljišni proizvodi caeteris paribus^{1*} rastu u manjoj meri od broja zaposlenih radnika.“ (Gospodin Mill ponavlja čak i Ricardov školski zakon u netačnoj formulaciji, jer pošto je „the decrease of the labourers employed“, opadanje broja zaposlenih radnika, išlo u Engleskoj stalno ukorak s napredovanjem poljoprivrede, taj se zakon, pronađen u Engleskoj i za Englesku, ne bi mogao primeniti bar na Englesku.) „Dosta čudnovato, jer Millu nije bilo poznato na čemu se ovaj zakon zasniva.“ (Liebig u navedenom delu, sv. I, str. 143. i primedba.) Ne uzimajući u obzir pogrešno tumačenje reči „rad“, pod kojom Liebig razume nešto drugo nego politička ekonomija, svakako je „dosta čudnovato“ da on g. J. St. Milla naziva prvim tvorcem teorije koju je prvo izneo James Anderson u vreme A. Smith-a, ponavljajući je u raznim spisima sve do početka 19. veka; koju je 1815. godine anektirao Malthus, i inače majstor u književnim krađama (čitava njegova teorija o stanovništvu je sraman plagijat), koju je u isto vreme i nezavisno od Andersona razvio i West, koju je 1817. godine Ricardo doveo u vezu sa opštom teorijom vrednosti, te je otada pod Ricardovim imenom obišla ceo svet; koju je 1820. godine vulgarizovao James Mill (otac J. St. Milla), i koju je, naposletku, pored drugih, kao školsku dogmu koja je već postala opšte mesto, ponavljao i g. J. St. Mill. Neosporno je da J. St. Mill za svoj svakako „čudnovat“ autoritet ima da zahvali gotovo jedino ovakvim qui pro quo^{2*}.

^{1*} ako su ostali uslovi jednaki — ^{2*} zamenjivanjima (namernim ili iz zabune)

Peti odeljak

Proizvođenje apsolutnog i relativnog viška vrednosti

GLAVA ČETRNAESTA

Apsolutni i relativni višak vrednosti

Proces rada posmatran je (vidi petu glavu) najpre apstraktno, nezavisno od njegovih istorijskih oblika, kao proces između čoveka i prirode. Tamo smo rekli: »Ako čitav proces posmatramo sa stanovišta njegovog rezultata, proizvoda, onda se oboje, sredstvo za rad i predmet rada, ispoljavaju kao sredstva za proizvodnju, a sam rad kao proizvodan rad« [str. 166]. A u primedbi 7. dodali smo: »Ova definicija proizvodnog rada, kakva izlazi sa stanovišta prostog procesa rada, nikako nije dovoljna za kapitalistički proces proizvodnje.« To ćemo sad ovde dalje razviti.

Dok je proces rada čisto individualan, u istom su radniku sjedinjene sve funkcije koje se docnije razdvajaju. U individualnom prisvajanju prirodnih predmeta radi svog održanja on kontroliše sam sebe. Docnije njega kontrolišu drugi. Pojedinač ne može delovati na prirodu bez pokretanja sopstvenih mišića pod kontrolom sopstvenog mozga. Kao što u sistemu prirode glava i ruka idu zajedno, tako i proces rada sjedinjuje umni i ručni rad. Docnije se oni rastavljaju do neprijateljske suprotnosti. Od neposrednog proizvoda individualnog proizvođača proizvod se uopšte pretvara u društven, zajednički proizvod ukupnog radnika, tj. kombinovanog radnog osoblja, čiji su udovi bliži ili dalji od rukovanja predmetom rada. Stoga se sa samim kooperativnim karakterom procesa rada nužno proširuje i pojam proizvodnog rada i njegovog nosioca, proizvodnog radnika. Da bi proizvodno radio, on sad više ne mora fizički da radi; dovoljno je da bude organ ukupnog radnika, da ispunjava koju bilo njegovu potfunkciju. Gornja prvobitna definicija proizvodnog rada, izvedena iz same prirode materijalne proizvodnje, ostaje uvek tačna za ukupnog radnika posmatranog kao celina. Ali ne važi više za svaki njegov ud uzet ponaosob.

S druge strane, pak, pojam proizvodnog rada se sužava. Kapitalistička proizvodnja nije samo proizvodnja robe, ona je u suštini proizvodnja viška vrednosti. Radnik ne proizvodi za sebe već za kapital.

Zato nije više dovoljno da on proizvodi uopšte. On mora da proizvodi višak vrednosti. Proizvodan je samo onaj radnik koji proizvodi višak vrednosti za kapitalistu, koji, dakle, služi samooplodavanju kapitala. Izaberemo li primer izvan oblasti materijalne proizvodnje, onda je neki učitelj proizvodan radnik kad ne radi samo na obrađivanju detinjih glava, nego kad i sam izdire radi bogaćenja poduzetnika. Ovaj se odnos ni u čemu ne menja time što je kapitalista uložio svoj kapital u fabriku znanja mesto u fabriku kobasica. Prema tome se u pojmu proizvodnog radnika nikako ne sadrži samo odnos između delatnosti i korisnog učinka, između rada i proizvoda rada, nego i specifičan društveni, istorijski nastao odnos proizvodnje, koji radniku daje obeležje neposrednog sredstva za oplodavanje kapitala. Zbog toga nije nikakva sreća, već je nesreća biti proizvodan radnik. U četvrtoj knjizi ovoga spisa, gde je izložena istorija teorije, videće se izblize da je klasična politička ekonomija odvajkada proglašavala proizvodnju viška vrednosti bitnim obeležjem proizvodnog radnika. Stoga se s njenim shvatanjem prirode viška vrednosti menja i njena definicija proizvodnog radnika. Tako, fiziokrati tumače da je samo poljoprivredni rad proizvodan, jer jedino on donosi višak vrednosti. A višak vrednosti postoji za fiziokrate jedino u obliku zemljišne rente.

Produžavanje radnog dana preko vremena za koje bi radnik proizveo samo ekvivalent vrednosti svoje radne snage i prisvajanje tog viška rada od strane kapitala — to je proizvodnja apsolutnog viška vrednosti. Ona sačinjava opštu osnovicu kapitalističkog sistema i polaznu tačku proizvodnje relativnog viška vrednosti. U ovoj proizvodnji je radni dan unapred podeljen na dva dela: na potreban rad i višak rada. Da bi se višak rada produžio, skraćuje se potrebni rad pomoću metoda kojima se ekvivalent najamnine proizvodi za kraće vreme. Proizvodnja apsolutnog viška vrednosti vrti se jedino oko dužine radnog dana; proizvodnja relativnog viška vrednosti potpuno revolucionisne tehničke procese rada i društvene grupacije.

Proizvodnja relativnog viška vrednosti ima, dakle, za pretpostavku jedan specifično kapitalistički način proizvodnje, koji sa svojim metodima, sredstvima i uslovima nastaje i razvija se spontano tek na podlozi formalnog potčinjavanja rada kapitalu. Na mesto formalne potčinjenosti stupa stvarna potčinjenost rada kapitalu.

Dovoljno je samo da ukažemo na melezne oblike, kod kojih niti se višak rada isisava iz proizvođača neposrednom prinudom, niti je pak već nastupila formalna potčinjenost proizvođača kapitalu. Tu kapital još nije neposredno zagospodario procesom rada. Pored samostalnih proizvođača koji na tradicionalni, pradedovski način rada obavljaju zanate ili zemljorad, javlja se zelenaš ili trgovac, zelenaški ili trgovinski kapital, koji ih sisa kao parazit. U društvu u kojem prevladuje takav oblik eksploatacije isključen je kapitalistički način proizvodnje, ali, s druge strane, on može, kao u poznijem srednjem

veku, biti prelaz k njemu. Najzad, kao što pokazuje primer modernog kućnog rada, izvesni melezni oblici reprodukuju se mestimično na bazi krupne industrije, mada s potpuno izmenjenim izgledom.

Dok je, s jedne strane, za proizvodnju apsolutnog viška vrednosti dovoljna samo formalna potčinjenost rada kapitalu, npr. da zanatlije koje su ranije radile za sebe ili kao kalfe kakvog esnafskog majstora stupe sad kao najamni radnici pod neposrednu kontrolu kapitaliste, dotle se, s druge strane, pokazalo da su metodi za proizvodnju relativnog viška vrednosti ujedno i metodi za proizvodnju apsolutnog viška vrednosti. Štaviše, bezmerno produžavanje radnog dana pokazalo se kao pravi pravcati proizvod krupne industrije. Specifično kapitalistički način proizvodnje uopšte prestaje biti puko sredstvo za proizvodnju relativnog viška vrednosti čim zavlada čitavom granom proizvodnje, a još više čim zavlada svim glavnim granama proizvodnje. On postaje sada opšti oblik procesa proizvodnje, oblik koji vlada u društvu. Kao poseban metod za proizvodnju relativnog viška vrednosti deluje on još samo: prvo, ukoliko zahvata industrije koje su dotle bile samo formalno podređene kapitalu, dakle ukoliko proširuje svoj delokrug, i drugo, ukoliko se industrije koje su već potpale poda nj neprestano revolucionišu menjanjem metoda proizvodnje.

Sa izvesnog stanovišta izgleda da je razlika između apsolutnog i relativnog viška vrednosti uopšte prividna. Relativni višak vrednosti apsolutan je, jer ima za uslov apsolutno produženje radnog dana preko radnog vremena potrebnog za opstanak samog radnika. Apsolutni višak vrednosti relativan je, jer ima za uslov takvu razvijenost proizvodnosti rada koja dozvoljava da se potrebno radno vreme ograniči na jedan deo radnog dana. No uzmemo li u obzir kretanje viška vrednosti, onda se ovaj privid istovetnosti gubi. Čim se kapitalistički način proizvodnje već uspostavi i postane opšti način proizvodnje, ispoljava se razlika između apsolutnog i relativnog viška vrednosti čim se radi o tome da se uopšte povisi stopa viška vrednosti. Onda, pod pretpostavkom da se radna snaga plaća po vrednosti, stojimo pred ovom alternativom: ako su dati proizvodna snaga rada i normalni stepen njene intenzivnosti, može se stopa viška vrednosti podići samo apsolutnim produženjem radnog dana; s druge strane, ako je data granica radnog dana, može se stopa viška vrednosti podići samo ako se promene relativne veličine sastavnih delova radnog dana, potrebnog rada i viška rada; sa svoje strane ovo ima za pretpostavku promenu u proizvodnosti ili intenzivnosti rada, inače će najamnina pasti ispod vrednosti radne snage.

Bude li radniku potrebno sve njegovo vreme da bi proizvodio životna sredstva nužna za izdržavanje njegovo lično i njegove porodice, onda mu ne prečiće vremena da besplatno radi za treća lica. Bea izvesnog stupnja proizvodnosti rada nema takvog raspoloživog vremena za radnika, bez takvog viška vremena nema viška rada pa stoga nemz

ni kapitalistâ, ali nema ni vlasnika robova, ni feudalnih barona, jednom reći — nema klase krupnih vlasnika.¹

Tako je moguće govoriti o prirodnoj osnovi viška vrednosti, ali samo u sasvim opštem smislu, naime da ne postoji neka apsolutna prirodna prepreka koja bi nekome mogla smetati da rad, potreban za njegovu sopstvenu egzistenciju, svali sa sebe na drugoga, kao što, recimo, nema apsolutnih prirodnih smetnji koje bi nekoga odvratile da upotrebljava meso drugih kao svoju hranu.^{1a} Za ovu prirodnu proizvodnost rada nikako ne treba, kako se ovde-onda činilo, vezivati neke mistične predstave. Tek kad su se ljudi iščupali iz svog prvog životinjskog stanja, kad im je rad već bio podruštvljen u izvesnom stepenu, nastupaju okolnosti u kojima višak rada jednog čoveka postaje uslovom za egzistenciju drugoga. U počecima kulture, stečene proizvodne snage rada malene su, ali su malene i potrebe koje se razvijaju sa sredstvima i pomoću sredstava za njihovo zadovoljenje. Zatim, u tim počecima broj društvenih članova koji žive od tuđeg rada ništavno je malen prema masi neposrednih proizvođača. S napretkom društvene proizvodne snage rada taj broj raste i apsolutno i relativno.² Uostalom, kapitalistička proizvodnja niče na takvom ekonomskom tlu koje je proizvod dugog procesa razvitka. Zatečena proizvodnost rada, od koje ona polazi kao od svog temelja, nije dar prirode, već istorije, koja obuhvata hiljade stoleća.

Ako apstrahujemo više ili manje razvijen oblik društvene proizvodnje, proizvodnost rada ostaje vezana za prirodne uslove. Svi se oni dadu svesti na prirodu samog čoveka, kao na rasu itd., i na prirodu oko njega. Spoljašnji prirodni uslovi dele se u ekonomskom pogledu na dve velike klase: na prirodno bogatstvo u životnim sredstvima, dakle na plodnost zemlje, vode bogate ribom itd., i na prirodno bogatstvo u sredstvima za rad, kao što su živi vodopadi, plovne reke, drvo, metali, ugalj itd. U počecima kulture odlučujući značaj pripada prvoj, na višem stupnju razvitka ovoj drugoj vrsti prirodnog bogatstva. Neka se samo uporedi, npr., Engleska s Indijom, ili u antičkom svetu Atina i Korint s pribrežnim zemljama Crnog mora.

Što je manji broj prirodnih potreba koje se apsolutno moraju

¹ «Već i samo postojanje kapitalističkih preduzetnika kao naročite klas zavisi od proizvodnosti rada.» (Ramsay, *An Essay on the Distribution etc.*, str. 206.) «Kad bi rad svakog čoveka mogao da proizvede jedino sredstva za njegovu sopstvenu ishranu, ne bi moglo biti svojine.» (Ravenstone, *Thoughts on the Funding System etc.*, str. 14, 15.)

^{1a} Pre nekog vremena izračunato je da samo u onim delovima sveta koji su već istraženi ima još najmanje 4 miliona ljudoždera.

² «Kod divljih američkih Indijanaca pripada radniku gotovo sve; 99% proizvoda ima se pripisati radu. U Engleskoj radniku ne pripada možda ni dve trećine.» (*The Advantages of the East-India Trade etc.*, str. 72, 73.)

zadovoljavati i što je tlo plodnije a klima povoljnija, to je manje potrebno radno vreme koje se traži za održanje i reprodukciju proizvođača. Zato utoliko veći može da bude višak njegova rada za druge preko njegova rada za sebe sama. Tako je već Diodor naveo za stare Egipćane:

«Prosto je neverovatno koliko ih malo truda i troškova staje podizanje njihove dece! Skuvaju im kojegod prosto jelo; daju im da jedu čak i donji deo papirusa, ukoliko ga je moguće ispeći na vatri, i korenje i stabljike barskog bilja, delom sirove, delom kuvane ili pečene. Većina dece ide bez obuće i bez odela, jer je vazduh vrlo blag. Zbog toga dete dok ne odraste ne staje roditelje ukupno uzev više od 20 drahmi. Ovim se uglavnom dade objasniti što je stanovništvo Egipta tako mnogobrojno, i što su zbog toga mogli biti izvedeni toliki veliki radovi.»³

Međutim, za velike gradnje starog Egipta ima se blagodariti ne toliko mnoštvu njegova stanovništva, koliko velikoj srazmeri u kojoj se njime moglo raspolagati. Kao što individualni radnik može dati utoliko više viška rada ukoliko manje bude njegovo potrebno radno vreme, tako je i kod radnog stanovništva: što je manji deo tog stanovništva potreban za proizvodnju potrebnih životnih sredstava, to je veći njegov deo koji je raspoloživ za druge radove.

Kad već pretpostavimo kapitalističku proizvodnju, onda će se pod ostalim jednakim okolnostima, a uz datu dužinu radnog dana, veličina viška rada menjati s menjanjem prirodnih uslova za rad, osobito plodnosti tla. Ali iz toga niukoliko ne izlazi i obrnuto — da je najplodnije tlo najpogodnije za uspevanje kapitalističkog načina proizvodnje. On ima za pretpostavku vladavinu čoveka nad prirodom. Odviše rasipnička priroda »drži ga za ruku kao mati dete koje uči hodati.«^[148] Ona je uzrok što njegovo sopstveno razvijanje ne postaje prirodnom nužnošću.⁴ Postojbina kapitala nisu tropski krajevi sa svojom bujnom vegetacijom, već umerena zona. Ne apsolutna

³ Diodorus Siculus, *Bibliotheca Historica*, knj. I, gl. 80.

⁴ «Ma koliko da je ono prvo» (prirodno bogatstvo) »odlično i korisno, ipak je ono uzrok da stanovništvo postane bezbrižno, oholo i sklonu svakojakim razuzdanostima; naprotiv, ovo ga drugo prisiljava na razvijanje budnoće, nauke, veštine i politike.« (*England's Treasure by Foreign Trade. Or the Balance of our Foreign Trade is the Rule of our Treasure*. Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun, London 1669, str. 181, 182.) «Ne mogu zamisliti težega prokletstva za neki narod nego da bude bačen na takvo tle na kom se proizvodnja sredstava za opstanak i ishranu u velikoj meri sama od sebe vrši i gde klima gotovo lišava čoveka brige oko odevanja i zaštite od nepogoda... Svakako, krajnosti može biti i na drugoj strani. Zemljište iz koga rad ne može da izvuče nikakve proizvode, rdavo je kao god i zemljište koje bez rada donosi bogate plodove.» (*An Inquiry into the Present High Price of Provisions*, London 1767, str. 10.)

plodnost zemljišta, već njegova diferenciranost, raznolikost njegovih prirodnih proizvoda, sačinjava prirodnu osnovicu društvene podela rada, a menjajući prirodne okolnosti u čijem okviru čovek obitava, podstiče ovoga da poveća raznolikost svojih potreba, sposobnosti, sredstava za rad i načina rada. Nužnost da se nad nekom prirodnom snagom vrši društvena kontrola, da se njome gazduje, da se ona delima ljudskih ruku tek potčini ili ukroti u velikom razmeru, igra presudnu ulogu u istoriji industrije. Tako, npr., regulisanje reka u Egiptu⁵, Lombardiji, Holandiji itd. Ili u Indiji, Persiji itd., gde je navodnjavanje veštačkim kanalima dovelo zemljištu ne samo neophodnu vodu, već s njenim talogom i mineralno gnojivo s planina. Tajna cvetanja industrije u Španiji i na Siciliji pod arapskom vlašću objašnjava se kanalizacijom.⁶

Povoljni prirodni uslovi uvek pružaju samo mogućnost za višak rada; oni nikad ne ostvaruju višak rada, pa dakle ni višak vrednosti ni višak proizvoda. Različiti prirodni uslovi za rad deluju tako da ista količina rada u različitim zemljama zadovoljava različite mase potreba⁷, te da, prema tome, pod drugim jednakim okolnostima, i potrebno radno vreme bude različito. Na višak rada oni utiču samo kao prirodna granica, tj. time što određuju od koje tačke može počinjati

⁵ Potreba da se izračunavaju periodi kretanja Nila stvorila je egipćansku astronomiju, a s njome i vladavinu svešteničke kaste koja je upravljala zemljoradnjom. »Sunčeva prekretnica je onaj moment u godini kad Nil počinje rasti, i Egipćani su ga zbog toga morali posmatrati s najvećom pažnjom... Za njih je bilo važno da ustanove taj godišnji period, kako bi prema njemu mogli udesiti svoje poljoprivredne radove. Zato su na nebu morali tražiti jasan znak njegova povratka.« (Cuvier, *Discours sur les révolutions de la surface du globe*, izd. Hoefer, Paris 1863, str. 141.)

⁶ Regulisanje navodnjavanja bilo je u Indiji jedna od materijalnih osnova državne vlasti nad nevezanim sitnim organizmima proizvodnje. Muhamedanski vladavci Indije razumevali su to bolje negoli njihovi engleski naslednici. Podsetićemo na glad od 1866, koja je stala života preko milion Indijaca u okrugu Orisa, u bengalskoj oblasti.

⁷ »Nema ni dve zemlje koje proizvode isti broj životnih sredstava u istoj količini i sa istim utroškom rada. Ljudi imaju veće ili manje potrebe prema tome da li je klima u kojoj žive oštra ili blaga. Zato je različita i mera zanatske radnosti (proportion of trade) koju su ljudi primorani da vrše u raznim zemljama, a kolika je ta razlika ne može se odrediti drukčije nego stepenima toplote ili hladnoće. Stoga se može izvući opšti zaključak da je količina rada potrebnog za izvestan broj stanovništva najveća pod hladnom, a najmanja pod toplom klimom. Jer pod prvom je ljudima potrebno ne samo više odela, nego se i zemlja mora više obrađivati.« (*An Essay on the Governing Causes of the Natural Rate of Interest*, London 1750, str. 60.) Pisac ovog epohalnog anonimnog spisa jeste J. Massie. Hume je iz ovog spisa izveo svoju teoriju kamate.

rad za druge. Za koliko industrija korakne napred, za toliko se ova prirodna granica povlači nazad. U sredini zapadnoevropskog društva, u kojoj radnik dozvolu da radi za sopstveni opstanak otkupljuje jedino viškom rada, lako se uobražava da čovečji rad ima od prirode svojstvo da stvara višak proizvoda.⁸ Ali pogledajmo npr. stanovnika istočnih otoka azijskog arhipelaga na kojima sago raste u šumi kao divlje drvo.

«Kad se stanovnici, probušivši rupu u drvetu, uvere da je srčika zrela, obaraju stablo i iseku ga na više komada, zgrebu srčiku, pomešaju je s vodom i procede; tako imaju potpuno upotrebljivo sagovo brašno. Jedno drvo daje obično 300 funti, a može dati i 500 do 600. Tamo, dakle, ljudi idu u šumu i seku sebi hleb kao što se u nas seče drvo za gorivo.»⁹

Uzmimo da takvom istočnoazijskom hleboseči treba 12 radnih časova nedeljno za zadovoljavanje svih njegovih potreba. Ono što mu blagonaklonost prirode neposredno pruža jeste mnogo dokolice. Da bi ovu upotrebio proizvodno za sama sebe, potreban je čitav niz istorijskih okolnosti, a da bi je utrošio na višak rada za druge ljude, potrebna je prinuda spolja. Kad bi se uvela kapitalistička proizvodnja, naš hleboseča bi morao raditi možda i 6 dana nedeljno da bi sebi mogao prisvojiti proizvod jednog radnog dana. Blagonaklonost prirode ne objašnjava zašto on sada radi 6 dana nedeljno, ili zašto daje 5 dana viška rada. Ona objašnjava samo to zašto je njegovo potrebno radno vreme ograničeno na jedan dan nedeljno. Ali ni u kom slučaju ne može višak njegova proizvoda poticati iz nekakvog tajnog svojstva urođenog ljudskom radu.

Kao i istorijski razvijene, društvene proizvodne snage rada, tako se i one proizvodne snage rada koje su uslovljene prirodom ispoljavaju kao proizvodne snage kapitala kome je rad pripojen.

Ricardu nikad ne zadaje muke poreklo viška vrednosti. On govori o njemu kao o nečemu što je svojstveno kapitalističkom načinu proizvodnje, a ovaj je u njegovim očima prirodni oblik društvene proizvodnje. Gde govori o proizvodnosti rada, ne traži u njoj uzrok postojanja viška vrednosti, već jedino uzrok koji određuje njegovu veličinu. Nasuprot tome, njegova škola je proglasila proizvodnu snagu rada za uzrok postanka profita (čitaj: viška vrednosti). Svakako da je ovo napredak prema merkantilistima, koji višak cene proizvoda preko troškova njihove proizvodnje izvode iz razmene, iz prodaje proizvoda iznad njihove vrednosti. Uprkos tome, i Ricardova škola je problem samo zaobišla

⁸ «Svaki rad mora» (i izgleda da to spada u *droits i devoirs du citoyen*^{1*} «da dá višak.» (Proudhon) ^[149]

⁹ F. Schouw, *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*, 2. izd., Leipzig 1854, str. 148.

^{1*} prava i dužnosti građanina

a ne rešila. Ti su buržoaski ekonomisti u stvari imali instinkt da je veoma opasno odviše duboko ulaziti u škakljivo pitanje iz čega potiče višak vrednosti. A šta da se kaže kad pola veka iza Ricarda g. John Stuart Mill dostojanstveno utvrđuje svoju nadmoćnost nad merkantilistima rdavo ponavljajući loše izgovore prvih Ricardovih prežvakala?

Mill veli:

«Uzrok profita je u tome što rad proizvodi više no što mu je za njegovo izdržavanje potrebno.»

Dotle je pesma stara, ali Mill hoće da doda nešto i sa svoje strane.

«Ili, drukčije izraženo: kapital donosi profit zato što hrana, odelo, sirovine i sredstva za rad traju duže vremena no što je potrebno za njihovu proizvodnju.»

Ovde Mill brka trajanje radnog vremena s trajanjem njegovih proizvoda. Po ovakvom gledištu, neki hlebar čiji proizvodi traju samo 1 dan, ne bi iz svojih najamnih radnika nikad mogao da izvuče isti profit kao neki graditelj mašina čiji proizvodi traju 20 i više godina. Na svaki način, ako se ptičja gnezda ne bi mogla održati duže vremena nego što je potrebno da se sagrađe, ptice bi se morale nekako snalaziti i bez gnezda.

Pošto je već utvrdio tu osnovnu istinu, Mill utvrđuje i svoju nadmoćnost nad merkantilistima:

«Prema tome, vidimo da profit ne postaje slučajnim činom razmene, već da potiče iz proizvodne snage rada; celokupni profit jedne zemlje uvek je određen proizvodnom snagom rada, bez obzira na to ima li ili nema razmene. Kad ne bi bilo podele zanimanja, ne bi bilo ni kupovine ni prodaje, ali bi još uvek bilo profita.»

Dakle, razmena, kupovanje i prodavanje, ti opšti uslovi kapitalističke proizvodnje, ovde su puka slučajnost, a profita ima i bez kupovanja i prodavanja radne snage!

Dalje:

«Ako svi radnici neke zemlje zajedno proizvode 20% iznad sume svojih najamnina, profiti će iznositi 20%, pa ma kakvo bilo stanje cena robâ.»

S jedne strane, ovo je krajnje uspela tautologija, jer kad radnici proizvedu za svoje kapitaliste višak vrednosti od 20%, profiti će se odnositi prema ukupnoj najamnini radnika kao 20 : 100. S druge strane, apsolutno je netačno da će profiti »iznositi 20%«. Oni uvek moraju biti manji, jer se računaju na ukupnu sumu predujmjenoga kapitala. Recimo da je kapitalista predujmio 500£, od kojih 400 u sredstvima za proizvodnju, a 100 u najamnini radnika. Neka stopa viška vrednosti bude 20%, kao što je Mill uzeo, profitna će stopa biti 20 : 500, tj. 4%, a ne 20%.

Na ovo dolazi jedan sjajan primer kako Mill tretira različne istorijske oblike društvene proizvodnje:

«Ja svugde uzimam sadašnje stanje stvari, koje osim malo izuzetaka, vlada svugde gde kapitalisti i radnici sačinjavaju dve različite klase; naime da kapitalista preduima sve, računajući u to i platu radnika.»

Čudna optička obmana: videti svuda jedno stanje koje dosad postoji samo izuzetno na Zemaljskoj kugli! Ali hajdemo dalje. Mill je dosta ljubazan da drži da »nije apsolutno nužno da tako bude.«^{1*} Naprotiv.

«Dok rad ne bude potpuno gotov, radnik bi mogao pričekati na isplatu čak i čitavog iznosa najamnine kad bi imao sredstava da se u međuvremenu izdržava. Ali bi u ovom slučaju on u izvesnom stepenu bio kapitalista koji je uložio kapital u posao i koji je dao jedan deo fondova potrebnih za njegovo vodenje.»

Isto tako Mill bi mogao reći da je radnik, koji sebi predujmljuje ne samo životna sredstva već i sredstva za rad, u stvari svoj sopstveni najamni radnik. Ili da je američki seljak svoj sopstveni rob, jer kuluči samom sebi, a ne tuđinu gospodaru.

Pošto nam je Mill ovako bistro dokazao da bi kapitalistička proizvodnja i kad ne bi postojala, ipak uvek postojala, bio je i dovoljno dosledan da dokaže da ona ne postoji ni onda kad postoji:

«Čak se i u gornjem slučaju» (kad kapitalista predujmljuje sve životne namirnice za radnika) »radnik može posmatrati sa istog stanovišta« (tj. kao kapitalista). »Jer dajući svoj rad ispod tržišne cene (!) može se smatrati da on razliku (?) predujmljuje svome poslodavcu itd.«^{9*}

U istinskoj stvarnosti radnik predujmljuje svoj rad kapitalisti besplatno za nedelju dana itd., da bi na kraju nedelje itd. dobio njegovu tržišnu cenu; i ovo ga, po Millu, čini kapitalistom! Na goloj ravnici gomilica zemlje izgleda kao brežuljak; pa izmerite duhovnu golotinju naše današnje buržoazije po kalibru njenih »velikih duhova«.

^{9*} J. St. Mill, *Principles of Political Economy*, London 1868, str. 252 - 253. i dalje [knj. II, gl. XV, § 51.] {Gornja su mesta prevedena prema francuskom izdanju *Kapitala*. - F. E.}

^{1*} U svom pismu N. F. Danielsonu od 28. novembra 1878. Marx je predložio sledeću redakciju ovog pasusa:

«Sledi sjajan primer o tome kako Mill postupa s različitim istorijskim oblicima društvene proizvodnje: »Ja svugde pretpostavljam«, veli on, »sadašnje stanje stvari, koje postoji, s malim izuzecima, svugde gde radnici i kapitalisti stoje jedni prema drugima kao klase, tj. da kapitalista sve predujmljuje, uključujući i plaćanje radnika.« Gospodin Mill bi rado verovao da nije nikakva apsolutna nužnost da to tako bude - čak i u ekonomskom sistemu u kome su radnici i kapitalisti suprotstavljeni jedni drugima kao klase.»

GLAVA PETNAESTA

Menjanje veličine cene radne snage i viška vrednosti

Vrednost radne snage određuje se vrednošću uobičajenih potrebnih životnih sredstava prosečnog radnika. Mada se oblik tih životnih sredstava može menjati, njihova je masa u određenoj epohi određenog društva data, i stoga se s njom ima postupati kao s postojanom veličinom. Ono što se menja jeste vrednost te mase. Još dva činioca ulaze u određivanje vrednosti radne snage. S jedne strane, troškovi njenog razvijanja, koji se menjaju s načinom proizvodnje; s druge strane, njene prirodne razlike: da li je muška ili ženska, zrela ili nezrela. Potrošnja ovih različitih radnih snaga, i sama uslovljena načinom proizvodnje, stvara veliku razliku u troškovima za reprodukciju radničke porodice i u vrednosti odraslog muškog radnika. Ipak ćemo ova dva činioca isključiti pri sledećem istraživanju.^{9b}

Mi uzimamo, 1. da se robe prodaju po vrednosti, 2. da se cena radne snage katkad popne iznad vrednosti, ali da nikad ne pada ispod nje.

Kad to već pretpostavimo, nalazimo da tri okolnosti određuju relativne veličine cene radne snage i viška vrednosti: 1. dužina radnog dana, ili ekstenzivna veličina rada, 2. normalna intenzivnost rada, ili njegova intenzivna veličina, tako da se za određeno vreme utroši određena količina rada, 3. naposletku, proizvodna snaga rada, tako da prema stupnju razvijenosti uslova za proizvodnju ista količina rada daje za isto vreme veću ili manju količinu proizvoda. Očevidno je da su moguće veoma različite kombinacije ako od ta tri činioca jedan bude postojan, a dva promenljiva, ili dva postojana, a jedan promenljiv, ili, najzad, sva tri istovremeno promenljiva. Ove kombinacije postaju još raznolikije time što pri istovremenom variranju različitih činilaca veličina i pravac varijacije mogu biti različni. U ovome što sledi izloži ćemo samo glavne kombinacije.

^{9b} Slučaj koji smo razmatrali na str. 281.^{1*} ovde je, naravno, takođe isključen. {Napomena uz treće izdanje.—F. E.}

^{1*} Na str. 285. u ovom tomu.

*I. Veličina radnog dana i intenzivnost rada postojeane (date),
 proizvodna snaga rada promenljiva*

Pod ovom pretpostavkom, vrednost radne snage i višak vrednosti određeni su trima zakonima:

Prvo: Radni dan date veličine uvek se predstavlja u istoj proizvedenoj vrednosti ma kako se menjala proizvodnost rada, s njome masa proizvoda, a stoga i cena pojedine robe.

Vrednost proizvedena u dvanaestočasovnom radnom danu iznosi npr. 6 šilinga, iako se sa produktivnom snagom rada menja masa proizvedenih upotrebnih vrednosti, pa se prema tome vrednost od 6 šilinga razdeljuje na više ili manje roba.

Drugo: Vrednost radne snage i višak vrednosti menjaju se u suprotnim pravcima. Promena proizvodne snage rada, njeno uvećavanje ili smanjivanje, deluje na vrednost radne snage u obrnutom pravcu, a na višak vrednosti u upravnom pravcu.

Vrednost proizvedena u dvanaestočasovnom radnom danu je postojana veličina, npr. 6 šilinga. Ova postojana veličina jednaka je sumi viška vrednosti plus vrednost radne snage, koju vrednost radnik naknadauje izvesnim ekvivalentom. Po sebi se razume da se od dva dela neke postojane veličine jedan može uvećati jedino ako se drugi smanji. Vrednost radne snage ne može se popeti od 3 na 4 šilinga, a da višak vrednosti ne padne od 3 na 2 šilinga, niti se višak vrednosti može popeti od 3 na 4 šilinga a da vrednost radne snage ne padne od 3 na 2 šilinga. Pod takvim okolnostima, dakle, nemoguće je da se promeni apsolutna veličina bilo vrednosti radne snage, bilo viška vrednosti, a da se istodobno ne promene njihove relativne ili srazmerne veličine. Nemoguće je da oni istovremeno padaju ili da se istovremeno penju.

Dalje, vrednost radne snage ne može pasti, pa se, dakle, ni višak vrednosti ne može popeti, a da se ne poveća proizvodna snaga rada; npr. u gornjem slučaju, vrednost radne snage ne može se spustiti od 3 na 2 šilinga, a da uvećanje proizvodne snage rada ne omogući da se za 4 časa proizvede ista masa životnih sredstava za čiju je proizvodnju ranije bilo potrebno 6 časova. I obrnuto, vrednost radne snage ne može se popeti od 3 na 4 šilinga a da ne opadne proizvodna snaga rada, dakle da za proizvodnju iste mase životnih sredstava, za koju je ranije bilo dovoljno 6 časova, ne bude potrebno 8 časova. Iz ovoga izlazi da uvećanje proizvodnosti rada obara vrednost radne snage povećavajući višak vrednosti, dok obrnuto, opadanje proizvodnosti diže vrednost radne snage, a obara višak vrednosti.

Formulišući ovaj zakon, Ricardo je prevideo jednu okolnost: mada svaka promena veličine viška vrednosti, ili viška rada, uslovljava obrnuto promenu u veličini vrednosti radne snage, ili potrebnog rada, to nikako ne znači da se oni menjaju u istoj srazmeri. Oni se penju ili se snižavaju za istu veličinu. Ali u kojoj se srazmeri penje ili snižava

jedan ili drugi deo proizvedene vrednosti, odnosno radnog dana, zavisi od prvobitne podele izvršene pre no što je nastupila promena u proizvodnoj snazi rada. Ako je vrednost radne snage bila 4 šilinga, ili potrebno radno vreme 8 časova, a višak vrednosti 2 šilinga, ili višak rada 4 časa, i ako sad, usled uvećane proizvodne snage rada, vrednost radne snage padne na 3 šilinga, ili potrebno radno vreme na 6 časova, onda će se višak vrednosti popeti na 3 šilinga, ili višak rada na 6 časova. Veličina od 2 časa ili 1 šilinga, koja se onamo dodaje a ovamo oduzima, ista je. Ali se veličina ne menja u istoj srazmeri na obema stranama. Dok vrednost radne snage pada od 4 na 3 šilinga, dakle za $\frac{1}{4}$, ili za 25 %, višak vrednosti se penje od 2 šilinga na 3, dakle za $\frac{1}{2}$ ili za 50 %. Izlazi, dakle, da je srazmerno povećanje ili srazmerno smanjenje viška vrednosti, koje nastupa usled date promene u proizvodnoj snazi rada, utoliko veće ukoliko je prvobitno manji bio onaj deo radnog dana koji se predstavlja u višku vrednosti, a utoliko manji što je on bio veći.

Treće: Uvećanje ili smanjenje viška vrednosti uvek je posledica, a nikad uzrok odgovarajućeg smanjenja ili uvećanja vrednosti radne snage.¹⁰

Pošto je veličina radnog dana postojana, pošto se predstavlja vrednošću postojane veličine, pošto svakoj promeni veličine viška vrednosti odgovara suprotna promena veličine vrednosti radne snage, i pošto se vrednost radne snage može da promeni samo ako se promeni proizvodna snaga rada, iz tih uslova očevidno sledi da svaka promena veličine viška vrednosti potiče iz suprotne promene veličine vrednosti radne snage. I pošto smo, dakle, videli da nikakva apsolutna promena veličine vrednosti radne snage i viška vrednosti nije mogućna bez promene njihovih relativnih veličina, to sada sleduje da nikakva promena relativnih veličina njihove vrednosti nije mogućna bez promene apsolutne veličine vrednosti radne snage.

Po trećem zakonu, promena količine viška vrednosti ima za pretpostavku takvo kretanje vrednosti radne snage koje je izazvano promenom u proizvodnoj snazi rada. Granica te promene data je novom granicom vrednosti radne snage. Ali se, i kad okolnosti dozvole zakonu da deluje, mogu događati i međukretanja. Na primer, bude li vrednost radne snage usled uvećanja proizvodne snage rada pala od 4 ši-

¹⁰ Uz ovaj treći zakon stavio je MacCulloch između ostaloga i besmisleni dodatak da se višak vrednosti može popeti i bez smanjenja vrednosti radne snage — ukidanjem poreza koje je kapitalista ranije plaćao. Ukidanje tih poreza ne menja apsolutno ni u čemu količinu viška vrednosti koju kapitalista isisava neposredno iz radnika. Njime se samo menja srazmera u kojoj on višak vrednosti trpa u vlastiti džep ili ga mora deliti s trećim licima. Time se, dakle, ni u čemu ne menja odnos između vrednosti radne snage i viška vrednosti. To znači da MacCullochov izuzetak dokazuje jedino to da nije shvatio pravilo; njemu se u vulgarizovanju Ricarda događa ova nezgoda isto toliko često kao i J.-B. Sayu pri vulgarizovanju A. Smith-a.

linga na 3, ili potrebno radno vreme od 8 časova na 6, ipak će biti moguće da cena radne snage padne samo na 3 šilinga i 8 pensa, 3 šilinga i 6 pensa, 3 šilinga i 2 pensa itd., zbog čega će se višak vrednosti popeti samo na 3 šilinga i 4 pensa, 3 šilinga i 6 pensa, 3 šilinga i 10 pensa itd. Stepen padanja, kome je minimalna granica 3 šilinga, zavisi od relativne težine koju budu bacili na terazije s jedne strane pritisak kapitala, a s druge otpor radnika.

Vrednost radne snage određena je vrednošću određene količine životnih sredstava. Ono što se menja kad se menja proizvodna snaga rada jeste vrednost tih životnih sredstava, a ne njihova masa. Sama ta masa može, kad raste proizvodna snaga rada, da raste istovremeno i u istoj srazmeri i za radnika i za kapitalistu, a da između veličine cene radne snage i veličine viška vrednosti ne bude nikakve promene. Ako je prvobitna vrednost radne snage 3 šilinga, a potrebno radno vreme 6 časova, ako je višak vrednosti takođe 3 šilinga, ili višak rada opet 6 časova, onda će udvajanje proizvodne snage rada, ne menjajući podelu radnog dana, ostaviti nepromenjene i cenu radne snage i višak vrednosti. Samo što bi se tada i cena radne snage i višak vrednosti predstavljali u dvaput više upotrebnih vrednosti, ali koje bi bile srazmerno jevtinije. Mada se cena radne snage ne bi promenila, ona bi se popela iznad njene vrednosti. Ako bi cena radne snage pala, ali ne do minimalne granice od $1\frac{1}{2}$ šilinga, koja nam je data njenom novom vrednošću, nego na 2 šilinga i 10 pensa, 2 šilinga i 6 pensa itd., onda bi ova smanjena cena još uvek predstavljala porast mase životnih sredstava. Tako bi cena radne snage mogla, kad raste proizvodna snaga rada, stalno padati, a da u isto vreme neprekidno raste masa radnikovih životnih sredstava. Ali relativno, tj. u poređenju s viškom vrednosti, vrednost radne snage stalno bi padala, a stoga bi se proširivao i jaz između položaja radnika i položaja kapitaliste.¹¹

Strogo formulisanje gornja tri zakona prvi je dao Ricardo. Nedostaci njegovog izlaganja u ovome su: prvo, što posebne uslove u čijem okviru ti zakoni važe on smatra kao po sebi razumljive opšte i isključive uslove kapitalističke proizvodnje. On ne zna za promenu ni u dužini radnog dana, ni u intenzivnosti rada, tako da kod njega proizvodnost rada postaje jedinim promenljivim činiocem; drugo—a to njegovu analizu čini netačnom u daleko većem stepenu—ni on, kao ni drugi ekonomisti, nije nikad istraživao višak vrednosti kao takav, tj. nezavisno od njegovih posebnih oblika, kao što su profit, zemljišna renta itd. Stoga on neposredno brka zakone stope viška vrednosti sa zakonima profitne stope. Kako već rekosmo, profitna stopa je odnos

¹¹ *Kad u proizvodnosti industrije nastupi kakva promena, pa se sa određenom količinom rada i kapitala proizvodi više ili manje nego ranije, može se udeo najamnine očigledno promeniti, a da masa proizvoda, koja taj udeo predstavlja, ostane ista, ili se može masa proizvoda promeniti, a da udeo ostane isti.* [J. Cazenove,] *Outlines of Political Economy etc.*, London 1832, str. 67.)

viška vrednosti prema celokupnom predujmljenom kapitalu, dok je stopa viška vrednosti odnos viška vrednosti samo prema promenljivom delu tog kapitala. Uzmi da se kapital od 500£ (K) deli na sirovine, sredstva za rad itd. u ukupnom iznosu od 400£ (P), i na 100£ najamnine (PR); zatim da je višak vrednosti = 100£ (v). Onda je stopa viška vrednosti $\frac{v}{PR} = \frac{100\text{£}}{100\text{£}} = 100\%$. Ali je profitna stopa $\frac{v}{K} = \frac{100\text{£}}{500\text{£}} = 20\%$.

Osim toga, jasno je da profitna stopa može zavisiti od okolnosti koje nemaju nikakvog dejstva na stopu viška vrednosti. Docnije, u trećoj knjizi ovog spisa, dokazaću da se ista stopa viška vrednosti može da izrazi u najrazličnijim profitnim stopama, a različite stope viška vrednosti, pod određenim okolnostima, u istoj profitnoj stopi.

II. Postojan radni dan, postojana proizvodna snaga rada, intenzivnost rada promenljiva

Da bi se povećala intenzivnost rada, traži se da se za isti period vremena utroši više rada. Stoga se intenzivniji radni dan ovaploćuje u više proizvoda negoli manje intenzivni koji ima jednak broj časova. Doduše, i kad se poveća proizvodna snaga rada, isti radni dan će davati više proizvoda. Ali u ovom poslednjem slučaju pada vrednost pojedinog proizvoda, jer staje manje rada nego ranije, dok u prvom slučaju ona ostaje neizmenjena, pošto proizvod i dalje staje istu količinu rada. Tu raste broj proizvoda bez pada njihove cene. S njihovim brojem raste i zbir njihovih cena, dok se tamo ista suma vrednosti predstavlja samo u uvećanoj masi proizvoda. Dakle, bude li broj časova ostao jednak, intenzivniji radni dan će se ovaplotiti u većoj proizvedenoj vrednosti, znači, ako se ne menja vrednost novca, u više novca. Njegova proizvedena vrednost menja se prema tome koliko njegova intenzivnost odstupa od normalnog društvenog stepena. Isti radni dan ne predstavlja se, dakle, kao ranije u postojanoj, već u promenljivoj proizvedenoj vrednosti; intenzivniji, recimo dvanaestčasovni radni dan u 7, 8 šilinga itd. umesto u 6 šilinga kao dvanaestčasovni radni dan obične intenzivnosti. Jasno je: promeni li se vrednost proizvedena u radnom danu, recimo od 6 na 8 šilinga, onda oba dela te proizvedene vrednosti, cena radne snage i višak vrednosti, mogu istodobno porasti bilo u jednakom bilo u nejednakom stepenu. I cena radne snage i višak vrednosti mogu u isto vreme porasti od 3 na 4 šilinga kad se proizvedena vrednost popne od 6 na 8 šilinga. Ovde uvećanje cene radne snage ne uključuje nužno uvećanje njene cene iznad njene vrednosti. Naprotiv, ono može biti praćeno padom ispod^{1*}

^{1*} U 4. nemačkom izdanju (očigledno omaškom) izostavljena je reč „ispod“.

njene vrednosti. To se zbiva uvek kad uvećanje cene radne snage ne izravna njeno ubrzano trošenje.

Zna se da, osim prolaznih izuzetaka, promena u proizvodnosti rada samo onda izaziva promenu u veličini vrednosti radne snage, a stoga i u veličini viška vrednosti, kad proizvodi dotičnih industrijskih grana spadaju u uobičajenu radnikovu potrošnju. Ovde to ograničenje otpada. Bilo da se veličina rada menja ekstenzivno, bilo da se menja intenzivno, promeni njegove veličine odgovaraće promena veličine vrednosti koju on proizvodi, nezavisno od prirode artikla u kome se ta vrednost predstavlja.

Uveća li se intenzivnost rada jednovremeno i ravnomerno u svima industrijskim granama, onda novi, viši stepen intenzivnosti postaje običnim normalnim društvenim stepenom, i time prestaje važiti kao ekstenzivna veličina. Međutim, čak i tada bi prosečni stepeni intenzivnosti rada ostali različiti kod raznih naroda, a stoga bi modifikovali primenu zakona vrednosti na razne nacionalne radne dane. Intenzivniji radni dan jedne nacije predstavlja se u većem novčanom izrazu nego manje intenzivni radni dan druge nacije.¹²

III. Proizvodna snaga i intenzivnost rada postojane, radni dan promenljiv

Radni dan može da se menja u dva pravca; može se skratiti i može se produžiti.*

¹² »Pod inače jednakim uslovima, engleski fabrikant može da u jednom određenom vremenu izvuče znatno veću količinu rada nego neki strani fabrikant, i to toliko da se izravna razlika između radnog dana u Engleskoj, koji iznosi 60 časova nedeljno, i radnog dana u inostranstvu od 72 do 80 časova.« (RIF za 31. oktobar 1855, str. 65.) Veće zakonsko skraćjenje radnog dana u fabrika-ma na evropskom kontinentu bilo bi najsigurnije sredstvo da se smanji ova razlika između engleskog i kontinentalnog radnog časa.

* Primedba prevodioca. — Na ovom mestu dao je Marx u francuskom izdanju sledeći umetak:

»Pod ovim okolnostima dobijamo sledeće zakone:

1. Radni dan ovaploćuje se u vrednosti čija se veličina menja u istom smislu kao i radni dan, raste i opada s njim; ona je, dakle, promenljiva, a ne postojana.

2. Svaka promena u odnosu između veličine viška vrednosti i vrednosti radne snage potiče iz promene apsolutne veličine viška rada, a otud i viška vrednosti.

3. Apsolutna vrednost radne snage može se promeniti samo reakcijom koju produženje viška rada vrši na trošenje te snage. Dakle, svaka promena njene

1. Skraćenje radnog dana pod datim uslovima, tj. kad se proizvodna snaga i intenzivnost rada ne menjaju, ne donosi promenu u vrednosti radne snage, pa dakle ni u potrebnom radnom vremenu. Ono skraćuje višak rada i višak vrednosti. Sa apsolutnom veličinom viška vrednosti pada i njegova relativna veličina, tj. njegova veličina u odnosu prema nepromenjenoj veličini vrednosti radne snage. Kapitalista bi štetu mogao naknaditi jedino obarajući cenu radne snage ispod njene vrednosti.

Sve otrcane fraze koje se navode protiv skraćivanja radnog dana polaze od pretpostavke da se fenomen zbiva pod ovde izloženim okolnostima, dok u stvarnosti, naprotiv, promene u proizvodnosti i intenzivnosti rada ili prethode skraćanju radnog dana, ili mu neposredno sledeju.¹³

2. Produženje radnog dana: Neka je potrebno radno vreme 6 časova, ili vrednost radne snage 3 šilinga, a isto tako višak rada 6 časova i višak vrednosti 3 šilinga. Onda ukupni radni dan iznosi 12 časova i predstavlja se u proizvedenoj vrednosti od 6 šilinga. Ako se radni dan produži za 2 časa, a vrednost radne snage ostane nepromenjena, onda sa apsolutnom veličinom viška vrednosti raste i njegova relativna veličina. Iako veličina vrednosti radne snage ostaje apsolutno nepromenjena, ona relativno pada. Pod uslovima iz I. relativna veličina vrednosti radne snage nije se mogla menjati bez promene u njenoj apsolutnoj veličini. Ovde je, naprotiv, relativna promena veličine u vrednosti radne snage rezultat apsolutne promene veličine viška vrednosti.

Pošto proizvedena vrednost, u kojoj se predstavlja radni dan, raste kad se radni dan produži, to cena radne snage i višak vrednosti mogu jednovremeno porasti, bilo za jednaki, bilo za nejednaki priraštaj. Ovaj jednovremeni porast mogućan je, dakle, u dva slučaja, kad se radni dan produži apsolutno, i kad se poveća intenzivnost rada bez produžavanja radnog dana.

S produženjem radnog dana cena radne snage može da padne ispod njene vrednosti iako se ona nominalno ne promeni ili se čak i popne. Naime, dnevna vrednost radne snage ceni se, kao što se sećamo, prema njenom normalnom prosečnom trajanju, odnosno prema

¹³ »Ima okolnosti koje ovo izravnavaju... koje je delovanje zakona o desetčasovnom radu iznelo na videlo.« (RIF za 1. decembar 1848, str. 7.)

apsolutne vrednosti je posledica, a nikad uzrok neke promene u veličini viška vrednosti.

U ovoj glavi, kao i docnije, polazimo uvek od pretpostavke da radni dan prvobitno iznosi 12 časova, 6 časova potrebnog rada i 6 časova viška rada; proizvod iznosi 6 šilinga, od čega polovina pripada radniku, a polovina kapitalisti.

Ovaj umetak preneo je Engels iz francuskog izdanja u tekst engleskog izdanja, ali ga nije uneo u 4. nemačko izdanje.

normalnom radnikovom veku, i prema odgovarajućem normalnom preobraćanju životne supstancije u kretanje, preobraćanju koje je saobraženo čovekovoj prirodi.¹⁴ Veći utrošak radne snage, nerazdvojan od produženja radnog dana, može se do izvesne tačke izravnati većom naknadom. Preko te tačke utrošak raste geometrijskom progresijom te se ujedno razaraju svi normalni uslovi za reprodukovanje i funkcionisanje radne snage. Cena radne snage i stepen njene eksploatacije prestaju biti samerljive veličine.

IV. Istovremene promene u trajanju, proizvodnoj snazi i intenzivnosti rada

Ovde je očigledno moguć veliki broj kombinacija. Mogu se menjati po dva činioca, a jedan ostajati postojan, ili se sva tri mogu istovremeno menjati. Mogu se menjati u jednakom ili nejednakom stepenu, u istom ili suprotnom pravcu, pa se stoga njihove promene mogu delimično ili sasvim potirati. Međutim, sve te moguće slučajeve lako je analizovati prema onom što je izloženo pod I, II i III. Rezultat svake moguće kombinacije naći će se kad se redom bude postupalo sa po jednim činiocem kao promenljivim, a s ostala dva kao s postojanima. Stoga ćemo se ovde ukratko osvrnuti još samo na dva važna slučaja.

1. Opadanje proizvodne snage rada uz istovremeno produženje radnog dana:

Kad ovde govorimo o opadanju proizvodne snage rada, mislimo na one grane rada čiji proizvodi određuju vrednost radne snage, dakle npr. na opadanje proizvodne snage rada usled povećane neplodnosti zemljišta i odgovarajućeg poskupljenja poljoprivrednih proizvoda. Uzmimo da je radni dan dvanaestočasovan i da u njemu proizvedena vrednost iznosi 6 šilinga, od čega jedna polovina naknazuje vrednost radne snage, a druga je višak vrednosti. Dakle, radni dan se deli na 6 časova potrebnog rada i na 6 časova viška rada. Neka se, usled poskupljenja poljoprivrednih proizvoda, vrednost radne snage popne od 3 na 4 šilinga, dakle i potrebni rad od 6 na 8 časova. Ostane li radni dan nepromenjen, onda će višak rada pasti od 6 na 4 časa, višak vrednosti od 3 na 2 šilinga. Produži li se radni dan za dva časa, dakle od 12 na 14 časova, onda će višak rada i dalje ostati 6 časova i višak vrednosti 3 šilinga, ali će njegova veličina pasti u poređenju s vrednošću radne snage merenom potrebnim radom. Produži li se radni dan za 4 časa, od 12 na 16 časova, onda će srazmerne veličine viška vrednosti i vred-

¹⁴ «Količina rada koju je neko dao u toku od 24 časa, može se približno odrediti istraživanjem hemijskih promena koje su se izvršile u njegovu telu, jer promene oblika materije ukazuju na delovanje pokretačkih snaga pre ovih promena.» (Grove, *On the Correlation of Physical Forces*, [str. 308, 309,] London 1864.)

nosti radne snage, viška rada i potrebnog rada, ostati nepromenjene, ali će apsolutna veličina viška vrednosti porasti od 3 na 4 šilinga, apsolutna veličina viška rada od 6 na 8 časova, dakle za $\frac{1}{3}$ ili za $33\frac{1}{3}\%$. Dakle, kad opadne proizvodna snaga rada i kad se u isto vreme produži radni dan, apsolutna veličina viška vrednosti može da ostane nepromenjena dok mu srazmerna veličina opada; njegova srazmerna veličina može ostati nepromenjena dok mu apsolutna veličina raste, a mogu i obe rasti, prema tome u kojem je stepenu produžen radni dan^{1*}.

U vremenu od 1799. do 1815. porast cena životnih sredstava izazvao je u Engleskoj nominalno povećanje najamnina, mada su stvarne najmnine, izražene u životnim sredstvima, bile pale. Iz toga su West i Ricardo zaključili da je smanjenje proizvodne snage poljoprivrednog rada prouzrokovalo padanje stope viška vrednosti, pa su tu pretpostavku, koja je važila samo u njihovoj fantaziji, učinili polaznom tačkom za važna istraživanja o relativnom odnosu između veličine najamnine, veličine profita i zemljišne rente. U stvarnosti, pak, višak vrednosti bio je tada porastao i apsolutno i relativno, blagodareći povećanoj intenzivnosti rada i iznuđenom produženju radnog dana. To beše period u kome je bezmerno produžavanje radnog dana steklo pravo građanstva¹⁵, period koji je naročito obeležen ubrzanim porastom na jednoj strani kapitala, a na drugoj pauperizma.¹⁶

¹⁵ »Žito i rad retko se kreću potpuno jednako, ali je očevidno da postoji izvesna granica preko koje ih nije moguće rastaviti. Što se tiče neobičnih napora koje radne klase čine u periodima skupoće, koja prouzrokuje padanj najamnina istaknuto u iskazima (pred parlamentarnim anketnim komisijama 1814/15), oni čine čast pojedincima, a sigurno idu u korist kapitalu. Ali nijedan čovekoljubac neće poželeti da se takvi naponi vrše stalno i neograničeno. Oni zaslužuju divljenje kao privremeno isporučno sredstvo, ali ako bi se stalno vršili, došlo bi do takvih posledica kao kad bi stanovništvo neke zemlje naraslo do krajnje granice mogućnosti svoje ishrane.« (Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, London 1815, str. 48, primedba.) Čast Malthusu što podvlači produženje radnog dana, o kome govori direktno i na drugom mestu svoga spisa, dok Ricardo i drugi, uprkos drečecim činjenicama, uzimaju postojanu veličinu radnog dana za osnovicu svih svojih istraživanja. Ali, kao sluga konzervativnih interesa, Malthus nije mogao da vidi da je bezmerno produžavanje radnog dana, uporedo sa izvanrednim razvitkom mašina i eksploatacije ženskog i dečjeg rada, moralo učiniti »prekobrojnim« veliki deo radničke klase, osobito čim prestate ratna potražnja i engleski monopol na svetsko tržište. Naravno da je bilo mnogo udobnije i da je mnogo više odgovaralo interesima vladajućih klasa, kojima Malthus kadi kao pravi pop, da se ta »prenaseljenost« objasni većnim zakonima prirode, a ne isključivo istorijskim prirodnim zakonima kapitalističke proizvodnje

^{1*} Umetak u francuskom izdanju: »Ovaj rezultat može se postići još brže kad istovremeno s dužinom raste intenzivnost rada.« — *Prev.*

2. Rastuća intenzivnost i proizvodna snaga rada uz istovremeno skraćivanje radnog dana.

Povećana proizvodna snaga rada i njegova pojačana intenzivnost deluju u jednom pravcu jednoobrazno. I jedno i drugo povećava masu proizvoda postignutu ma u kom vremenskom periodu. I jedno i drugo skraćuje, dakle, onaj deo radnog dana koji je radniku potreban za proizvodnju njegovih životnih sredstava, odnosno njihovog ekvivalenta. Uopšte, ovaj njegov potrebnii sastavni deo, ali koji se može skratiti, čini apsolutnu minimalnu granicu radnog dana. Kad bi čitav radni dan splasnio na taj deo, nestalo bi viška rada, a to je pod režimom kapitala nemoguće. Uklanjanje kapitalističkog oblika proizvodnje dozvoljava da se radni dan ograniči na potreban rad. Ali tada bi se, pod ostalim jednakim okolnostima, proširio obim potrebnog rada. S jedne strane zato što bi radnik imao više uslova za život i što bi više zahtevao od života. S druge strane, jedan deo sadašnjeg viška rada uračunao bi se u potrebnii rad, naime u rad potreban da se obrazuju rezervni i akumulacioni društveni fond

Što više raste proizvodna snaga rada, to se više može skratiti radni dan, a što se više skraćuje radni dan, to više može da poraste intenzivnost rada. Posmatrano s društvenog gledišta, proizvodnost rada raste i kad se vrši ekonomija rada. Ova ekonomija ne obuhvata samo štednju sredstava za proizvodnju, nego i izbegavanje svakog beskorisnog rada. Dok kapitalistički način proizvodnje silom nagoni na ekonomiju u svakom individualnom preduzeću, dotle njegov anarhični sistem konkurencije stvara neizmerno rasipanje društvenih sredstava za proizvodnju i radnih snaga, pored bezbroja sad neophodnih ali u suštini suvišnih funkcija.

Kad su intenzivnost i proizvodna snaga rada date, onda je deo društvenog radnog dana, potreban za materijalnu proizvodnju, utoliko kraći, a otud i deo vremena osvojen za slobodnu, duhovnu i društvenu delatnost individua utoliko duži, ukoliko je rad ravnomernije podeljen među sve članove društva koji su sposobni za rad, ukoliko manje neki društveni sloj ima mogućnosti da prirodnu potrebu rada svali sa sebe na neki drugi sloj. U tome slučaju, apsolutna granica za skraćivanje radnog dana jeste opštost rada. U kapitalističkom društvu slobodno vreme za jednu klasu stvara se na taj način što se čitav život širokih masa pretvara u radno vreme.

¹⁶ «Jedan od glavnih uzroka porasta kapitala za vreme rata proisticao je iz većih napora, a možda i iz većeg oskudevanja radnih klasa, najmnogobrojnijih u svakom društvu. Silom prilika bio je veći broj žena i dece prinuđen da se lati najamnog rada; a oni koji su već ranije bili radnici nađoše se iz istih uzroka prinuđeni da na povećanje proizvodnje utroše još veći deo svog vremena.» (*Essays on Political Economy in which are illustrated the Principal Causes of the Present National Distress*, London 1830, str. 248.)

GLAVA ŠESNAESTA

Različne formule za stopu viška vrednosti

Videli smo da se stopa viška vrednosti predstavlja sledećim formulama:

$$I. \frac{\text{višak vrednosti}}{\text{promenljivi kapital}} \left(\frac{V}{PR} \right) = \frac{\text{višak vrednosti}}{\text{vrednost radne snage}} = \frac{\text{višak rada}}{\text{potrebni rad}}$$

Prve dve formule predstavljaju kao odnos vrednosti ono što treća predstavlja kao odnos vremenâ u kojima su te vrednosti proizvedene. Ove formule, koje se uzajamno dopunjuju, strogo su određene i precizne. Zato ih nalazimo u klasičnoj političkoj ekonomiji razrađene u suštini, ali ne svesno. Tu mi, naprotiv, srećemo sledeće izvedene formule:

$$II. \frac{\text{višak rada}^{1*}}{\text{radni dan}} = \frac{\text{višak vrednosti}}{\text{vrednost proizvoda}} = \frac{\text{višak proizvoda}}{\text{celokupni proizvod}}$$

Jedna ista srazmera izražena je ovde naizmenice u obliku radnih vremena, vrednosti u kojima su ona ovaploćena i proizvoda u kojima te vrednosti postoje. Naravno da se pod vrednošću proizvoda ima razumeti samo proizvedena vrednost koju daje radni dan, a da je postojani deo vrednosti proizvoda isključen.

U svima ovim formulama netačno je izražen pravi stepen eksploatacije rada, ili stopa viška vrednosti. Neka radni dan ima 12 časova. Uz ostale pretpostavke našeg ranijeg primera, pravi stepen eksploatacije predstavlja se u ovom slučaju u ovim srazmerama:

$$\frac{6 \text{ časova viška rada}}{6 \text{ časova potrebnog rada}} = \frac{\text{višak vrednosti od 3 šil.}}{\text{promenljivi kapital od 3 šil.}} = 100\%$$

Naprotiv, po obrascima pod II dobićemo:

$$\frac{6 \text{ časova viška rada}}{\text{radni dan od 12 časova}} = \frac{\text{višak vrednosti od 3 šil.}}{\text{proizvedena vrednost od 6 šil.}} = 50\%.$$

^{1*} U autorizovanom francuskom izdanju stavio je Marx prvi obrazac u zagrade jer se u buržoaskoj političkoj ekonomiji pojani viška rada ne nalazi jasno izrečeno.

U stvari, ove izvedene formule izražavaju u kojoj se srazmeri radni dan, odnosno njegova proizvedena vrednost, deli među kapitalistom i radnikom. Zato ako te formule treba da važe kao neposredni izrazi stepena samooplodavanja kapitala, važio bi lažni zakon: višak rada, ili višak vrednosti, ne može nikad dostići 100%.¹⁷ Pošto višak rada može da sačinjava uvek samo deo radnog dana, ili višak vrednosti uvek samo deo proizvedene vrednosti, onda je višak rada nužno uvek manji od radnog dana, ili višak vrednosti uvek manji od proizvedene vrednosti. A da bi se odnosili kao $\frac{100}{100}$, morali bi biti jednaki. Da bi višak rada apsorbovao čitav radni dan (reč je o prosečnom danu radne nedelje, radne godine itd.), morao bi se potrebni rad svesti na nulu. Ali, bude li nestalo potrebnog rada, nestaje i viška rada, pošto je ovaj samo funkcija onoga. Srazmera $\frac{\text{višak rada}}{\text{radni dan}} = \frac{\text{višak vrednosti}}{\text{proizvedena vrednost}}$ ne može, dakle, nikad dostići granicu od $\frac{100}{100}$, a još se manje može popeti na $\frac{100 + X}{100}$. Ali to može stopa viška vrednosti, ili stvarni stepen eksploatacije rada. Uzmi kao primer procenu g. L. de Lavergne-a, po kojoj engleski poljoprivredni radnik dobija samo $\frac{1}{4}$, a kapitalista (zakupnik) naprotiv $\frac{3}{4}$ proizvoda¹⁸, ili njegove vrednosti, pa ma kako se pljen posle delio među kapitalistom, velikoposednikom itd. Dakle, višak

¹⁷ Tako je, npr., u *Dritter Brief an v. Kirchnermann von Rodbertus. Widerlegung der Ricardo'schen Theorie von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie*, Berlin 1851. Docnije ću se vratiti na ovaj spis, u kome je pisac, uprkos svojoj netačnoj teoriji o zemljišnoj renti, prozreo suštinu kapitalističke proizvodnje. {Dodatak uz treće izdanje.—Po ovome se vidi kako je blagonaklono Marx sudio o svojim prethodnicima čim je kod njih nalazio stvarni napredak, ispravnu novu misao. Ali se posle objavljivanja Rodbertusovih pisama Rudolfu Meyeru gornje priznanje mora unekoliko suziti. Tamo se kaže: «Mi moramo kapital spasavati ne samo od rada, već i od njega sama, a to će se, u stvari, najbolje učiniti kad se delatnost kapitaliste-poduzetnika shvati kao narodna i državno-privredna funkcija koja je na nj prenesena putem svojine nad kapitalom, a njegova dobit kao oblik njegove plate, jer mi još ne poznajemo drugu socijalnu organizaciju. Plate se smeju regulisati, pa i umeravati ako uzimaju suviše od najamnine. Tako treba odbiti i Marxovu provalu u društvo—ja bih tako nazvao njegovu knjigu—... Uopšte, Marxova knjiga nije u tolikoj meri istraživanje o kapitalu koliko je polemika protiv današnjeg oblika kapitala, koji on brka sa samim pojmom kapitala, iz čega baš i proističu njegove zablude.» (*Briefe usw. von Dr. Rodbertus-Jagetzow*, herausgg. von Dr. Rudolf Meyer, Berlin 1881, sv. I, str. III, 48. pismo Rodbertusovo.)—Na ovakav plicak ideoloških opštih mesta nasukao se Rodbertus posle stvarno smelog zaleta u «socijalnim pismima».—F. E.}

¹⁸ Po sebi se razume da je u ovom računu odbijen onaj deo proizvoda koji naknazuje samo predumjleni postojani kapital.—Gospodin L. de Lavergne, slepi obožavalac Engleske, radije daje odviše nisku negoli odviše visoku srazmeru.

rada engleskog poljoprivrednog radnika odnosi se prema njegovom potrebnom radu kao 3:1, što znači da je stepen eksploatacije=300%.

Školski metod koji s radnim danom postupa kao s postojanom veličinom bio je poduprt primenom formula pod II, jer se tu višak rada stalno upoređuje s radnim danom date veličine. Isti je slučaj kad se u obzir uzima isključivo podela proizvedene vrednosti. Radni dan koji se već opredmetio u kakvoj proizvedenoj vrednosti uvek je radni dan datih granica.

Prikazivati višak vrednosti i vrednost radne snage kao razlomke proizvedene vrednosti — a to je način prikazivanja koji proističe iz samog kapitalističkog načina proizvodnje i na čiju ćemo se važnost docnije vratiti — znači prikrivati specifični karakter kapitala, naime razmenu promenljivog kapitala za živu radnu snagu i odgovarajuće isključenje radnikovo iz prava na proizvod. Namesto toga dobijamo lažnu prividnost jednog odnosa udruživanja u kome radnik i kapitalista dele proizvod prema odnosu raznih činilaca njegovog stvaranja.¹⁹

Uostalom, formule pod II uvek je moguće svesti na formule pod I. Ako imamo, npr., $\frac{\text{višak rada od 6 časova}}{\text{radni dan od 12 časova}}$, onda je potrebno radno vreme=radni dan od 12 časova manje višak rada od 6 časova, i tako izlazi da je:

$$\frac{\text{višak rada od 6 časova}}{\text{potreban rad od 6 časova}} = \frac{100}{100}$$

Evo i treće formule, koju sam jednom prilikom već anticipirao:

$$\text{III. } \frac{\text{višak vrednosti}}{\text{vrednost radne snage}} = \frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}} = \frac{\text{neplaćen rad}}{\text{plaćen rad}}$$

Nesporazum koji bi formula $\frac{\text{neplaćen rad}}{\text{plaćen rad}}$ mogla izazvati time što izgleda da kapitalista plaća rad a ne radnu snagu, otpada prema onome što smo ranije izložili. Formula $\frac{\text{neplaćen rad}}{\text{plaćen rad}}$ samo je popularan izraz za $\frac{\text{višak rada}}{\text{potreban rad}}$. Kapitalista plaća vrednost radne snage, odnosno njenu cenu koja od nje odstupa, a u razmenu za to dobija raspolaganje samom živom radnom snagom. Njegovo iskorišćavanje te radne snage deli se na dva perioda. U prvom periodu radnik proizvodi samo vrednost koja je ravna vrednosti njegove radne snage, dakle samo ekvivalent. Tako kapitalista za predumljenu cenu radne snage dobija proizvod

¹⁹ Pošto su svi razvijeni oblici kapitalističkog procesa proizvodnje oblici kooperacije, naravno da je najlakše okrenuti glavu od njihovog specifično antagonističkog karaktera i premotati ih u pripovetku o oblicima slobodnog udruživanja, kao u spisu grofa A. de Laborde-a *De l'Esprit de l'Association dans tous les intérêts de la Communauté*, Paris 1818. Jenki H. Carey izvodi ovaj hokus-pokus s istim uspehom ponekad čak i za odnose robovskog sistema.

od iste cene. To je kao da je proizvod kupio gotov na tržištu. Naprotiv, u periodu viška rada iskorišćavanje radne snage stvara za kapitalistu vrednost koju on ne mora naknaditi nikakvom vrednošću.²⁰ Ovo funkcionisanje radne snage dobija on badava. U tome smislu može se višak rada nazvati neplaćenim radom.

Prema tome, kapital nije samo komanda nad radom, kao što kaže A. Smith. On je u biti komanda nad neplaćenim radom. Svaki višak vrednosti, ma u kom se posebnom obliku posle skristalisao, u profitu, kamati, renti itd., u svojoj suštini je ovaploćenje neplaćenog radnog vremena. Tajna samooplođenja kapitala svodi se na njegovo raspolaganje izvesnom količinom neplaćenog tuđeg rada.

X

²⁰ Mada fiziokrati nisu prozreli tajnu viška vrednosti, ipak su dovoljno jasno uvidali da je on «samostalno i raspoloživo bogatstvo koje» (njegov sopstvenik) «nije kupio a prodaje ga». (Turgot, *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*, str. 11.)

Šesti odeljak

Najamnina

GLAVA SEDAMNAESTA

Pretvaranje vrednosti odnosno cene radne snage u najamninu

Na površini buržoaskog društva radnikova najamnina javlja se kao cena rada, kao određena količina novca koja se plaća za određenu količinu rada. Tu se govori o vrednosti rada i njen novčani izraz naziva se nužnom ili prirodnom cenom rada. S druge strane, govori se o tržišnim cenama rada, tj. o cenama koje se kreću iznad ili ispod njegove nužne cene.

Ali šta je vrednost neke robe? Opredmećeni oblik društvenog rada utrošenog na njenu proizvodnju. A čime merimo veličinu njene vrednosti? Veličinom rada koji se u njoj sadrži. Šta bi, dakle, određivalo vrednost recimo dvanaestočasovnog radnog dana? Određivalo bi je 12 radnih časova sadržanih u jednom radnom danu od 12 časova — a to je besmislena tautologija.²¹

Da bi se mogao prodavati na tržištu kao roba, rad bi svakako morao postojati pre no što se proda. Ali, kad bi mu radnik mogao dati samostalnu egzistenciju, prodavao bi robu, a ne rad.²²

²¹ »Ricardo izbegava dosta vešto jednu teškoću koja na prvi pogled izgleda da stoji na putu njegovoj teoriji, naime da vrednost zavisi od količine rada upotrebljene u proizvodnji. Ako ovaj princip doslovno primenimo, izlazi da vrednost rada zavisi od količine rada upotrebljene za njegovu proizvodnju, a to je očevidno besmisleno. Stoga, čineći vešt obrt, Ricardo dovodi vrednost rada u zavisnost od količine rada koja je potrebna za proizvodnju najamnine, ili, da se izrazimo na njegov način, on tvrdi da vrednost rada treba meriti onom količinom rada koja se zahteva za proizvodnju najmnine; time misli na onu količinu rada koja je potrebna za proizvodnju novca ili robe koje radnik dobija. To je isto što i tvrditi da se vrednost sukna ima oceniti ne po količini rada koja je utrošena na njegovu proizvodnju, već po količini rada utrošenoj na proizvodnju srebra za koje se sukno razmenjuje.« ([S. Bailey,] *A Critical Dissertation on the Nature etc. of Value*, str. 50, 51.)

²² »Ako vi rad i nazivate robom, ipak on nije kao druga roba, koja se prvo proizvede u cilju razmene, a onda iznosi na tržište, gde se mora razmeniti u od-

Ako izuzmемо ove protivrečnosti, neposredna razmena novca, tj. opredmećenog rada, za živi rad ukinula bi ili zakon vrednosti, koji se slobodno razvija upravo tek na podlozi kapitalističke proizvodnje, ili samu kapitalističku proizvodnju, koja počiva upravo na najamnom radu. Recimo da se radni dan od 12 časova predstavlja u novčanoj vrednosti od 6 šilinga. Ako se razmenjuju ekvivalenti, radnik će za dvanaestočasovni rad dobiti 6 šilinga. Cena njegovog rada bila bi ravna ceni njegovog proizvoda. U ovom slučaju on ne bi proizveo višak vrednosti za kupca svog rada, onih 6 šilinga ne bi se pretvorilo u kapital, a osnovica kapitalističke proizvodnje bila bi izgubljena; međutim, on baš na toj osnovici i prodaje svoj rad, baš na njoj njegov rad i jeste najamni rad. A ako za 12 časova rada dobije manje od 6 šilinga, tj. manje od 12 časova rada, 12 časova rada razmenjivaće se za 10, za 6 itd. časova. Ovo izjednačavanje nejednakih veličina ne samo da ukida svaku odredbu vrednosti, nego je nemoguće izgovoriti i formulisati kao zakon ovakvu protivrečnost koja samu sebe potire.²³

Ne vodi ničemu objašnjavati razmenu veće količine rada za manju razlikom oblika, što je on jedanput opredmećen, a drugi put živ.²⁴ Ovo je utoliko besmislenije što se vrednost neke robe ne određuje količinom rada koja je u njoj stvarno opredmećena, nego količinom živog rada potrebnog da se ona proizvede. Uzmimo da neka roba predstavlja 6 časova rada. Ako kakvi novi izumi omoguću da se ona proizvede za 3 časa, onda će i vrednost već proizvedene robe pasti za polovinu. Sad će ona predstavljati 3 mesto ranijih 6 časova potrebnog društvenog rada. Veličinu njene vrednosti određuje, dakle, količina rada koja se zahteva za njenu proizvodnju, a ne opredmećeni oblik toga rada.

ređenim količinama za robe koje se upravo nalaze na tržištu. Rad se stvara u onom času kad se donosi na tržište, štaviše on se donosi na tržište i pre no što je stvoren.* (*Observations on some verbal disputes etc.*, str. 75, 76.)

²³ *Ako bismo rad smatrali kao robu, a kapital, koji je proizvod rada, kao drugu robu, i ako bi vrednost obeju roba bila određena istim količinama rada, onda bi se određena količina rada... morala razmenjivati za izvesnu količinu kapitala stvorenu istom količinom rada; prošli rad... razmenjivao bi se za istu količinu sadašnjeg rada. Ali, vrednost rada u odnosu prema drugim robama... ne određuje se jednakim količinama rada.* (E. G. Wakefield u svom izdanju Smith-ovog dela *Wealth of Nations*, London 1836, knj. I, str. 230, 231, primedba.)

²⁴ *Trebalo je ugovoriti* (evo opet jednog izdanja *contrat social*^{1*}) *da svaki put kad razmenjuje prošli rad s budućim radom, ovaj poslednji (le capitaliste^{2*}) ima da dobije veću vrednost nego onaj prvi (le travailleur^{3*}).* (Simonde de Sismondi, *De la Richesse Commerciale*, Genève 1803, sv. I, str. 37.)

Ono s čime se vlasnik novca neposredno sučeljava na robnom tržištu u stvari nije rad, već radnik. A ono što ovaj prodaje jeste njegova radna snaga. Čim njegov rad stvarno otpočne, već je prestao da mu pripada, pa ga, dakle, ne može više ni prodavati. Rad je supstancija i unutrašnja mera vrednosti, ali on sam nema vrednosti.²⁵

U izrazu »vrednost rada« pojam vrednosti ne samo što je potpuno iščezao, nego se izopačio u svoju suprotnost. To je imaginaran izraz, kao recimo izraz »vrednost zemlje«. Ali ovi imaginarni izrazi proizlaze iz samih odnosa proizvodnje. Oni su kategorije za oblike u kojima se ispoljavaju suštinski odnosi. Da se u svojoj pojavi stvari često predstavljaju izvrnuto, poznato je gotovo u svim naukama osim u političkoj ekonomiji.²⁶

Kategoriju »cena rada« uzela je klasična politička ekonomija iz svakidašnjeg života bez ikakvog kritičkog rasuđivanja, pa se tek onda počela pitati kako se ta cena određuje. Ona je ubrzo uvidela da promene u odnosu tražnje i ponude ne objašnjavaju ništa u pogledu cene rada, kao i ma koje druge robe, osim samih tih promena, tj. kolebanje tržišnih cena ispod ili iznad neke izvesne veličine. Ako se tražnja i ponuda podudare, a ostale okolnosti se ne izmene, onda prestaje i kolebanje cena. Ali tada tražnja i ponuda više ništa ne mogu ni objasniti. Kad se tražnja podudara s ponudom, onda je cena rada njegova prirodna

²⁵ »Rad, isključivo merilo vrednosti... tvorac svekolikog bogatstva, nije roba.« (Th. Hodgskin, *Popular Political Economy*, str. 186.)

²⁶ Međutim, proglašavati takve izraze za prostu licentia poetica^{1*} pokazuje samo nemoć analize. Zato sam na Proudhonovu frazu: »Veli se za rad da ima vrednost ne kao prava roba, nego s obzirom na vrednosti za koje držimo da ih u sebi potencijalno sadrži. Vrednost rada jeste figurativan izraz itd.«, primetio: »U robi-radu, koji je strahovita stvarnost, on vidi samo gramatičku elipsu. Prema tome, celo današnje društvo koje počiva na robnom karakteru rada, počiva odsada na jednoj pesničkoj slobodi, na jednom figurativnom izrazu. Ako društvo želi da »otkloni sve neprilike« od kojih pati, pa lepo! neka otkloni izraze koji loše zvuče, neka izmeni jezik, a za ovo je dovoljno da se obrati Akademiji i da traži od nje novo izdanje rečnika.« (K. Marx, *Misère de la Philosophie*, str. 34, 35.) Naravno da je još ugodnije ne zamišljati pod vrednošću ništa; u tom se slučaju pod tu kategoriju može svašta podvesti. Tako, npr., J.-B. Say pita: Šta je »valeur«?^{2*} Odgovor: »Ono što jedna stvar vredi.« A šta je »prix«?^{3*} Odgovor: »Vrednost neke stvari izražena u novcu.« A zašto »rad zemljin ima vrednost? Jer joj se daje cena«. Dakle, vrednost je ono što neka stvar vredi, a zemlja ima »vrednost« zato što se njena vrednost »izražava novcem«. Eto doista jednostavnog metoda da ljudi sebi objasne »why«^{4*} i »wherefore«^{5*} svih stvari.

1* pesničku slobodu — 2* »vrednost« — 3* »cena« — 4* »zašto« — 5* »zbog čega«

cena, koja se određuje nezavisno od odnosa tražnje i ponude, i tako se našlo da je ta prirodna cena rada pravi predmet istraživanja. Ili je uziman duži period kolebanja tržišne cene, npr. godina dana, pa se onda našlo da se njena odstupanja naniže i naviše potiru dajući neku prosečnu, postojanu veličinu. Ovu cenu valjalo je, naravno, drukčije određivati nego ona odstupanja od nje koja se međusobno potiru. Ova cena koja prelazi okvir slučajnih tržišnih cena rada i služi im kao regulator, ova »nužna cena« (kod fiziokrata) ili »prirodna cena« rada (kod Adama Smith-a) može, kao i kod drugih roba, biti samo njegova vrednost izražena u novcu. Na ovaj način mislila je politička ekonomija da preko slučajnih cena rada proдре do njegove vrednosti. Zatim je tu vrednost, kao i kod ostalih roba, određivala troškovima proizvodnje. Ali šta su troškovi proizvodnje—radnika, tj. troškovi za proizvodjenje i reprodukovanje samog radnika? Ovo se pitanje i nesvesno poturilo političkoj ekonomiji namesto prvobitnoga, pošto se s troškovima proizvodnje rada kao takvog vrtela u krugu i nije se makla s mesta. Prema tome, ono što ona naziva vrednošću rada (value of labour) u stvari je vrednost radne snage koja postoji u radnikovoj ličnosti i koja se od svoje funkcije, od rada, razlikuje upravo toliko koliko se mašina razlikuje od svojih operacija. Zabavljena razlikom između tržišnih cena rada i njegove takozvane vrednosti, odnosom te vrednosti prema profitnoj stopi, prema robnim vrednostima koje se proizvode radom itd., ona nije nikad uočila da je tok analize doveo ne samo od tržišnih cena rada do njegove tobožnje vrednosti, nego i dotle da se i sama ova vrednost rada rastvorila u vrednost radne snage. Nesvesna ovog rezultata svoje sopstvene analize, nekritički prihvatajući kategorije »vrednost rada«, »prirodna cena rada« itd. kao najviše adekvatne izraze odnosa vrednosti koji je bio u pitanju, klasična politička ekonomija, kako ćemo docnije videti, zaplela se u nerazrešivu konfuziju i protivrečnosti, dok je vulgarnoj ekonomiji pružila sigurnu operacionu bazu za njenu plitkost, koja principijelno priznaje samo privid.

Sad da vidimo prvo kako se vrednost i cene radne snage predstavljaju u svom preobraženom obliku kao najamnina.

Znamo da se dnevna vrednost radne snage računa prema izvesnoj dužini trajanja radnikova života, kojoj odgovara izvesna dužina radnog dana. Uzmimo da uobičajeni radni dan iznosi 12 časova, a dnevna vrednost radne snage 3 šilinga, novčani izraz koji predstavlja 6 časova rada. Dobjije li radnik 3 šilinga, onda dobija vrednost svoje radne snage koja funkcioniše 12 časova. Ako bismo sad tu dnevnu vrednost radne snage izrazili kao vrednost dnevnog rada, dobićemo formulu: dvanaestočasovni rad ima vrednost od 3 šilinga. Tako vrednost radne snage određuje vrednost rada ili, izraženo u novcu, njegovu nužnu cenu. A ako pak cena radne snage odstupa od njene vrednosti, onda će tako isto i cena rada odstupiti od njegove takozvane vrednosti.

Kako je vrednost rada samo iracionalan izraz za vrednost radne snage, prirodno izlazi da vrednost rada stalno mora biti manja od

vrednosti koju on proizvodi, jer kapitalist radnu snagu uvek tera da funkcioniše duže nego što je potrebno za reprodukciju njene sopstvene vrednosti. U gornjem primeru, vrednost radne snage koja funkcioniše 12 časova iznosi 3 šilinga, a to je vrednost za čiju reprodukciju joj je potrebno 6 časova. Međutim, vrednost koju ona proizvodi iznosi 6 šilinga, jer ona u stvari funkcioniše 12 časova, a proizvedena vrednost ne zavisi od vrednosti same radne snage, nego od trajanja njene funkcije. Tako dolazimo do rezultata, na prvi pogled apsurdnog, da rad koji stvara vrednost od 6 šilinga ima vrednost od 3 šilinga.²⁷

Vidimo dalje: vrednost od 3 šilinga, koja predstavlja plaćeni deo radnog dana, tj. šestočasovan rad, ispoljava se kao vrednost ili cena ukupnog radnog dana od 12 časova, koji sadrži 6 časova neplaćenog rada. Oblik najamnine utire, dakle, svaki trag podeli radnog dana na potreban rad i višak rada, na plaćen i neplaćen rad. Sav rad se ispoljava kao plaćen rad. Kod kuluka, rad koji kulučar vrši za sebe, i prinudni rad koji vrši za spahiju, razlikuje se i prostorno i vremenski, opipljivo jasno. Kod robovskog rada čak se i onaj deo radnog dana, za čije vreme radnik nadoknađuje samo vrednost sopstvenih životnih sredstava, kad, dakle, stvarno radi za sebe, ispoljava kao rad za gospodara. Sav se njegov rad ispoljava kao neplaćen rad.²⁸ Kod najamnog rada se, naprotiv, i sam višak rada ili neplaćen rad ispoljava kao plaćen. Dok onamo odnos svojine prikriva rad roba za sebe samog, dotle ovamo novčani odnos prikriva besplatni rad najamnog radnika.

Stoga je shvatljiva presudna važnost koju ima pretvaranje vrednosti i cene radne snage u oblik najamnine, ili u vrednost i cenu samog rada. Na ovom pojavnom obliku, koji od naših očiju prikriva stvarni odnos i, štaviše, pokazuje baš njegovu suprotnost, počivaju svi pravni pojmovi i radnika i kapitaliste, sve mistifikacije kapitalističkog načina proizvodnje, sve njegove iluzije o slobodi, sva apologetska trućanja vulgarne ekonomije.

Ako svetskoj istoriji i treba mnogo vremena da odgonetne tajnu najamnine, ništa nije lakše nego razumeti nužnost, *raison d'être*^{1*} toga pojavnog oblika.

²⁷ Upor.: *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 40, gde sam objavio da će pri ispitivanju kapitala biti rešen problem: »Kako proizvodnja na bazi razmenske vrednosti, koju isključivo određuje radno vreme, dovodi do rezultata da razmenska vrednost rada bude manja od razmenske vrednosti njegovog proizvoda.«

²⁸ »Morning Star«, do gluposti naivan organ londonskih pristalica slobodne trgovine, tvrdio je za sve vreme američkog građanskog rata, zgražajući se moralno na sve moguće načine, kako Crnci u »Confederate States«^[150] rade sasvim besplatno. Trebalo je da taj list izvoli uporediti dnevne troškove kakvog Crnca s dnevnim troškovima npr. slobodnog radnika londonskog Istenda.

^{1*} smisao, opravdanost

Razmena između kapitala i rada predstavlja se našim očima u prvi mah isto kao i kupovina i prodaja svih drugih roba. Kupac daje izvesnu sumu novca, prodavac izvesnu robu drukčiju od novca. Pravna svest sazna je u ovome u najboljem slučaju samo materijalnu razliku, koja se izražava u formulama koje su pravno ekvivalentne: Do ut des, do ut facias, facio ut des i facio ut facias^{1*}.

Dalje: pošto su razmenska vrednost i upotrebna vrednost same po sebi nesamerljive veličine, ni izraz »vrednost rada«, »cena rada« ne izgleda iracionalniji od izraza »vrednost pamuka«, »cena pamuka«. Uz to dolazi još i to da se radnik plaća pošto je već dao svoj rad. Ali, u svojoj funkciji platežnog sredstva novac naknadno ostvaruje vrednost ili cenu ustupljenog artikla, dakle u datom slučaju vrednost ili cenu ustupljenog rada. Naposljetku, »upotrebna vrednost« koju radnik ustupa kapitalisti stvarno nije njegova radna snaga, već njeno funkcionisanje, određen koristan rad, krojenje, pravljenje cipela, pređenje itd. Da je isti rad, s druge strane, opšti element koji stvara vrednost, svojstvo kojim se razlikuje od svih ostalih roba, to stoji van domažaja obične svesti.

Stavimo li se na gledište radnika koji za dvanaestočasovni rad dobija npr. vrednost proizvedenu za 6 časova rada, recimo 3 šilinga, onda je njemu njegov dvanaestočasovni rad doista kupovno sredstvo za 3 šilinga. Može se vrednost njegove radne snage menjati s vrednošću njegovih običnih životnih sredstava, od 3 na 4 ili od 3 na 2 šilinga, ili, kad vrednost njegove radne snage ostane ista, može se njena cena, usled promenljivog odnosa tražnje i ponude, popeti na 4 ili pasti na 2 šilinga, radnik će stalno davati dvanaest časova rada. Stoga mu se svaka promena veličine ekvivalenta koji dobija nužno čini kao promena vrednosti ili cene njegovih 12 časova rada. Međutim, ista ova okolnost zavela je Adama Smith-a, koji radni dan tretira kao postojanu veličinu²⁹, na upravo suprotnu tvrdnju: da je vrednost rada postojana, mada se vrednost životnih sredstava menja, i mada se stoga isti radni dan predstavlja za radnika u više ili u manje novca.

Ako pak, s druge strane, uzmemo kapitalistu, vidimo, doduše, da on za što manje novca želi da dobije što više rada. Stoga ga praktično interesuje samo razlika između cene radne snage i vrednosti koju stvara njeno funkcionisanje. Ali on gleda da što jevtinije kupi sve robe i svoj profit on uopšte objašnjava prostom prevarom, kupovinom ispod a prodajom iznad vrednosti. Zato on i ne uvida da kad bi doista postojalo nešto kao vrednost rada, i kad bi on

²⁹ A. Smith samo slučajno aludira na promene radnog dana govoreći o najamnini od komada.

^{1*} Dajem da daš, dajem da činiš; činim da daš, činim da činiš.

tu vrednost doista plaćao, ne bi postojao nikakav kapital, njegov se novac ne bi pretvorio u kapital.

Osim toga, ima u stvarnom kretanju najamnine pojava koje kao da dokazuju da se ne plaća vrednost radne snage, već vrednost njene funkcije, samog rada. Te pojave možemo svesti na dve velike klase. Prvo: smanjenje najamnine s smanjenjem dužine radnog dana. Isto bi se tako moglo zaključiti da se ne plaća vrednost mašine, već njenih operacija, jer je kirija za neku mašinu veća za nedelju dana nego za jedan dan. Drugo: individualna razlika među najamnina raznih radnika koji vrše istu funkciju. Ovu individualnu razliku, samo bez povoda za iluzije, nalazimo i u robovskom sistemu, u kojem se prosto i jasno, bez uvijanja, prodaje sama radna snaga. Samo što korist od toga što je radnikova radna snaga iznad prosečne, ili šteta što je ona ispod prosečne radne snage, ide u robovskom sistemu vlasniku robova, a u sistemu najamnog rada samom radniku, jer u jednom slučaju on lično prodaje svoju radnu snagu, a u drugom nju prodaje neko treće lice.

U pogledu pojavnog oblika »vrednost i cena rada« ili »najamnina«, za razliku od bitnog odnosa koji se u tom obliku pojavljuje, tj. vrednosti i cene radne snage, važi, uostalom, ono isto što i za sve pojavne oblike i njihovo skriveno pozade. Prvi se reprodukuju neposredno i spontano, kao uobičajeni oblici mišljenja, a drugo mora nauka tek da otkrije. Klasična politička ekonomija približava se pravom stanju stvari, ali ga ipak svesno ne formuliše. Ona to i ne može dok god bude bila u svojoj buržoaskoj koži.

GLAVA OSAMNAESTA

Najamnina od vremena

Sa svoje strane sama najamnina uzima veoma raznovrsne oblike, a to je okolnost koja se ne vidi iz ekonomskih udžbenika; grubo zainteresovani za materiju, oni zanemaruju svaku razliku u obliku. Ali izlaganje svih tih oblika spada u specijalnu teoriju najamnine, dakle ne u ovo delo. Ipak moramo ovde ukratko izložiti dva vladajuća, osnovna oblika.

Kao što se sećamo, radna snaga prodaje se uvek za određene periode vremena. Preobraženi oblik u kome se neposredno predstavlja dnevna, nedeljna itd. vrednost radne snage, jeste, dakle, oblik »najamnina od vremena«, tj. nadnica itd.

Imamo pre svega da primetimo da se zakoni o menjanju veličine cene radne snage i viška vrednosti, izloženi u petnaestoj glavi, pretvaraju prostom promenom oblika u zakone najamnine. Isto se tako razlika između razmenske vrednosti radne snage i mase životnih sredstava u koju se ta vrednost preobraća, sada ispoljava kao razlika između nominalne i realne najamnine. Bilo bi beskorisno da kod pojavnog oblika ponavljamo ono što smo već izložili kod suštinskog oblika. Zato ćemo se ograničiti na nekoliko tačaka koje su karakteristične po najamnini od vremena.

Novčana suma³⁰ koju radnik prima za svoj dnevni, nedeljni itd. rad, sačinjava iznos njegove nominalne ili po vrednosti procenjene najamnine. Ali je jasno da već prema dužini radnog dana, dakle prema količini rada koju on dnevno daje, ista nadnica, nedeljna najamnina itd. može predstavljati vrlo različitu cenu rada, tj. veoma različite sume novca za istu količinu rada.³¹ Kod najamnine od vremena mora

³⁰ Samu novčanu vrednost uzimamo ovde uvek kao postojanu.

³¹ »Cena rada jeste ona suma koja se plaća za određenu količinu rada.« (Sir Edward West, *Price of Corn and Wages of Labour*, London 1826, str. 67.) West je autor anonimnog spisa koji čini epohu u istoriji političke ekonomije: *Essay on the Application of Capital to Land*. By a Fellow of University College of Oxford, London 1815.

se, dakle, opet praviti razlika između celokupnog iznosa najamnine, nadnice, nedeljne najamnine itd. i cene rada. Kako sad naći tu cenu, tj. novčanu vrednost date količine rada? Prosečnu cenu rada dobijamo ako prosečnu dnevnu vrednost radne snage podelimo brojem časova prosečnog radnog dana. Ako je npr. dnevna vrednost radne snage 3 šilinga, vrednost koja se proizvodi za 6 časova rada, i ako radni dan iznosi 12 časova, onda je cena jednog časa rada $\frac{3 \text{ šilinga}}{12} = 3$ pensa. Ovakvo nađena cena jednog časa rada služi kao jedinica mere za cenu rada.

Iz ovoga sledi da nadnica, nedeljna najamnina itd. može ostati ista, mada cena rada neprestano pada. Na primer, ako je uobičajeni radni dan imao 10 časova, a dnevna vrednost radne snage iznosila 3 šilinga, onda je cena jednog časa rada bila $3\frac{3}{5}$ pensa; čim se radni dan popne na 12 časova, ona pada na 3 pensa, a na $2\frac{2}{5}$ pensa čim se radni dan popne na 15 časova. Uprkos tome, nadnica i nedeljna najamnina ostaju nepromenjene. Obrnuto, nadnica ili nedeljna najamnina mogu porasti, mada cena rada ostaje postojana ili čak pada. Na primer, ako je radni dan iznosio 10 časova, a dnevna vrednost radne snage 3 šilinga, onda je cena 1 časa rada bila $3\frac{3}{5}$ pensa. Ako radnik, usled povećanja posla, a uz istu cenu rada, bude radio 12 časova, onda mu se nadnica penje na 3 šil. $7\frac{1}{5}$ pensa, dok u ceni rada nema promene. Do istog rezultata bi došlo i u slučaju da umesto ekstenzivne veličine rada poraste njegova intenzivna veličina.³² Prema tome, povećanje nominalne nadnice ili nedeljne najamnine može biti praćeno nepromenjenom ili oborenim cenom rada. Isto važi za prihod radničke porodice čim se količina rada koju daje glava porodice poveća radom članova porodice. Za obaranje cene rada postoje, dakle, i metodi koji su nezavisni od snižavanja nominalne dnevne ili nedeljne najamnine.³³

³² «Najamnina zavisi od cene rada i od količine obavljenog rada... Povećanje najamnine još ne mora značiti i povećanje cene rada. Ako se radi duže i ako je napor veći, najamnina se može znatno popeti a da cena rada ipak ostane ista.» (West, *Price of Corn etc.*, str. 67, 68, 112.) Uostalom, na glavno pitanje kako se određuje «cena rada», West odgovara banalnim frazama.

³³ Ovo je vrlo dobro razumeo najfanatičniji zastupnik industrijske buržoazije 18. veka, često od nas navodeni pisac dela *Essay on Trade and Commerce*, mada stvar konfuzno iznosi: «Cena životnih namirnica i drugih predmeta potrošnje određuje količinu rada, a ne njegovu cenu.» (Pod ovom on razume nominalnu dnevnu ili nedeljnu najamninu.) «Ako znatno oborimo cenu predmeta potrošnje, mi ćemo time srazmerno oboriti i količinu rada... Fabrikanti znaju da ima različitih metoda za dizanje i obaranje cene rada osim menjanja njenog nominalnog iznosa.» (U pomenutom spisu, str. 48, 61.) U svome spisu *Three Lectures on the Rate of Wages*, London 1830, u kome N. W. Senior iskorišćuje

Međutim, opšti zakon koji iz ovoga sledi jeste: Kad je data količina dnevnog, nedeljnog itd. rada, nadnica ili nedeljna najamnina zavisi od cene rada, koja se i sama menja bilo s vrednošću radne snage bilo s odstupanjima njene cene od njene vrednosti. Kad je, naprotiv, data cena rada, nadnica ili nedeljna najamnina zavisi od količine dnevnog ili nedeljnog rada.

Jedinicu mere za najamninu od vremena, cenu jednog časa rada, dobijamo ako dnevnu vrednost radne snage podelimo brojem časova uobičajenog radnog dana. Uzmimo da ovaj iznosi 12 časova, da je dnevna vrednost radne snage 3 šilinga, vrednost koja se proizvodi za 6 časova rada. Pod tim okolnostima cena jednog časa rada jeste 3 pensa, a vrednost koju on proizvodi 6 pensa. Ako sad radnik bude zaposlen manje od 12 časova dnevno (ili manje od 6 dana u nedelji), npr. samo 6 ili 8 časova, a cena rada ostane ista, on će primiti nadnicu od samo 2 ili $1\frac{1}{2}$ šilinga.³⁴ Pošto on prema pretpostavci mora da radi prosečno 6 časova dnevno da bi proizveo samo nadnicu koja odgovara vrednosti njegove radne snage, pošto on prema istoj pretpostavci od svakoga časa radi samo polovinu za sebe, a drugu polovinu za kapitalistu, jasno je da on ne može isterati tu vrednost, koja se proizvodi za 6 časova rada, ako bude zaposlen manje od 12 časova. Ranije smo posmatrali razorne posledice prekomernog rada, a ovde otkrivamo izvor patnji koje za radnika proističu iz njegove nepotpune zaposlenosti.

Ako se najamnina od časa utvrdi tako da kapitalista nije obavezan da plaća nadnicu ili nedeljnu najamninu, već samo časove rada za vreme kojih mu se sviđa da radnika zaposli, onda ga on može zaposliti manje vremena nego što je vreme na čijoj osnovici je isprva bila izvršena procena najamnine od časa, ili jedinice mere za cenu rada. Pošto tu jedinicu mere određuje srazmera: $\frac{\text{dnevna vrednost radne snage}}{\text{radni dan datog broja časova}}$, prirodno je da ona gubi svaki smisao čim radni dan prestane imati određeni broj časova. Ruši se jedinstvo plaćenog i neplaćenog rada. Sada kapitalista može da istera iz radnika određenu količinu viška rada, a da mu ne da radno vreme potrebno za njegovo samoodržanje. On može uništiti svaku redovnost u zaposlenju, i kako mu je zgodno, po čudi i po trenut-

Westovo delo ne navodeći ga, kaže on između ostalog: «Radnika poglavito interesuje visina najamnine» (str. 15). Dakle, radnika interesuje poglavito ono što prima, nominalni iznos najamnine, a ne ono što daje, količina rada!

³⁴ Posledica takve anormalne, nepotpune zaposlenosti sasvim je različita od posledice opšteg prinudnog zakonskog skraćivanja radnog dana. Ona prva nema veze s apsolutnom dužinom radnog dana, i može se javiti i kod petnaestočasovnog kao i kod šestčasovnog radnog dana. U prvom slučaju normalna cena rada sračunata je na to da radnik radi prosečno 15 časova dnevno, u drugom 6 časova. Zato posledica ostaje ista ako u prvom slučaju radnik bude zaposlen samo $7\frac{1}{2}$, a u drugom samo 3 časa.

nom interesu, smenjivati strahovit prekomeran rad s relativnom ili potpunom nezaposlenošću. Pod izgovorom da plaća »normalnu cenu rada«, on može anormalno produžavati radni dan bez ikakve odgovarajuće naknade za radnika. Stoga je bio sasvim razuman ustanak london-skih građevinskih radnika (1860) protiv pokušaja kapitalista da im nature takvu najamninu od časa. Zakonsko ograničenje radnog dana onemogućava takvu zloupotrebu, mada, razume se, ne sprečava nepotpunu zaposlenost koja potiče iz konkurencije mašina, iz menjanja kvaliteta upotrebljivanih radnika i iz delimičnih i opštih kriza.

Dok nadnica ili nedeljna najamnina raste, cena rada može nominalno da ostane postojana, a da ipak padne ispod svog normalnog nivoa. To se događa kad god se radni dan produži preko njegovog običnog trajanja dok cena rada, odnosno cena radnog časa ostaje postojana. Ako u razlomku $\frac{\text{dnevna vrednost radne snage}}{\text{radni dan}}$ raste imenitelj, onda brojitelj raste još brže. Vrednost radne snage, koja i nije drugo nego njeno trošenje, raste kad radna snaga duže funkcioniše, i to srazmerno brže nego što raste trajanje njene funkcije. U mnogim industrijskim granama u kojima preovlađuje najamnina od vremena i u kojima radno vreme nije zakonom ograničeno, došlo je zbog toga prirodnim putem do navike da se radni dan samo do izvesne tačke, recimo dok se ne navrši 10 časova rada, smatra kao normalan (»normal working day«, »the day's works«, »the regular hours of work«^{1*}). Preko te granice radno vreme je prekovremeno (»overtime«) i plaća se, uzimajući čas kao jedinicu mere, bolje (»extra pay«), mada često u smešno maloj srazmeri.³⁵ Ovdje normalni radni dan postoji kao razlomak stvarnog radnog dana, a ovaj često preko cele godine traje duže od normalnog.³⁶ U mnogim engleskim industrijskim granama povećanje cene rada usled produženja radnog dana preko izvesne normalne granice dobilo je takav oblik da niska cena rada u tzv. normalnom vremenu prisiljava radnika na bolje plaćeni prekovre-

³⁵ »Stopa plaćanja za prekovremeni rad (u manufakturama čipaka) tako je mala, $\frac{1}{2}$ penija itd. na čas, da stoji u mučnoj suprotnosti sa ogromnom štetom koju prekovremeni rad nanosi zdravlju i životnoj snazi radnika... Osim toga, ovako dobijeni mali dodatak mora se često potrošiti na dopunu u sredstvima za okrepljenje.« (CEC, II Report, str. XVI, br. 117.)

³⁶ Na primer, u štamparijama tapeta pre nedavnog uvođenja fabričkog zakona. »Mi smo radili bez odmora za jelo, tako da se dnevni posao od $10\frac{1}{2}$ časova svršava u $4\frac{1}{2}$ časa po podne; sve ostalo je prekovremeni rad, koji retko prestaje pre 8 časova uveče, tako da mi stvarno celu godinu radimo prekovremeno.« (Mr. Smith's Evidence u: CEC, I Report, str. 125.)

1* »normalni radni dan«, »dnevni rad«, »regularno radno vreme«

meni rad ako on uopšte želi da istera dovoljnu najamninu.³⁷ Zakonsko ograničenje radnog dana onemogućava ovo zadovoljstvo.³⁸

Opšte je poznata činjenica da je najamnina u nekoj industrijskoj grani utoliko niža ukoliko je radni dan duži.³⁹ Fabrički inspektor A. Redgrave ilustrirao je to uporednim pregledom dvadesetogodišnjeg perioda od 1839. do 1859, iz koga se vidi da je u fabrikama koje su bile podvrgnute zakonu o desetočasovnom radu najamnina rasla, dok je u fabrikama u kojima se radilo dnevno 14 do 15 časova padala.⁴⁰

Iz zakona: »Kad je data cena rada, nadnica ili nedeljna najamnina zavise od količine obavljenog rada«, izlazi pre svega: što je niža cena rada, to veća mora biti količina rada, ili to duži mora biti radni dan da bi radnik sebi obezbedio barem i oskudnu prosečnu najamninu.

³⁷ Na primer, u škotskim beljarama. »U nekim delovima Škotske vladao je u toj industriji (pre uvođenja fabričkog zakona od 1862) sistem prekovremenog rada, tj. 10 časova važilo je kao normalan radni dan. Za taj rad primao je radnik 1 šiling i 2 pensa. Ali, uz to je dnevno dolazio prekovremeni rad od 3 ili 4 časa, za što se plaćalo 3 pensa po času. Posledica tog sistema jeste da je radnik koji je radio jedino normalno radno vreme mogao zaslužiti samo 8 šilinga nedeljno. Bez prekovremenog rada najamnina nije bila dovoljna.« (RIF za 30. april 1863, str. 10.) »Posebno plaćanje prekovremenog rada iskušenje je kome radnik ne može odoleti.« (RIF za 30. april 1848, str. 5.) U knjigoveznicama londonskog Sitija radi vrlo mnogo devojčica od 14 do 15 godina i to po ugovoru o izučavanju zanata koji propisuje određene časove rada. Pa ipak one u poslednjoj nedelji svakog meseca rade do 10, 11, 12 i 1 čas noću zajedno s odraslim radnicima, u vrlo mešovitom društvu. »Njih poslodavci namamljuju (tempt) posebnom nagradom i novcem za dobru večeru«, koju one uzimaju u obližnjim krčmama. Veliki razvrat koji se tako stvara (CEC, V Report, str. 44, br. 191) među ovim »young immortals«^{1*} izravna se time što one uvezuju i mnogo *Biblija* i poučnih knjiga.

³⁸ Vidi: RIF za 30. april 1863, isto. Ocenjujući stanje stvari potpuno tačno, izjavili su londonski građevinski radnici, za vreme velikog štrajka i lokauta od 1860, da će pristati na najamninu od časa samo pod dva uslova: 1. da se cenom radnog časa ustanovi normalan radni dan od 9 odnosno 10 časova i da cena za 1 čas desetočasovnog radnog dana bude veća od cene za 1 čas devetočasovnog radnog dana; 2. da se svaki čas preko normalnog radnog dana kao prekovremeni rad srazmerno više plaća.

³⁹ »Poznata je činjenica da je tamo gde je radno vreme po pravilu dugo najamnina po pravilu niska.« (RIF za 31. oktobar 1863, str. 9.) »Rad koji radniku donosi najmanje hrane većinom je prekomerno dug.« (»Public Health«, VI Report, 1863, str. 15.)

⁴⁰ RIF za 30. april 1860, str. 31, 32.

^{1*} »večito mladim svetom«

Niska cena rada deluje ovde kao podsticaj za produžavanje radnog vremena.⁴¹

Ali, obrnuto, produžavanje radnog vremena proizvodi sa svoje strane padanje cene rada, a s time i nadnice ili nedeljne najamnine.

Iz određenja cene rada razlomkom $\frac{\text{dnevna vrednost radne snage}}{\text{radni dan datog broja časova}}$ izlazi da puno produžavanje radnog dana obara cenu rada, ako ne nastupi kakva kompenzacija. Ali iste okolnosti koje kapitalisti pružaju mogućnost da trajno produži radni dan omogućuju mu isprva, a onda ga i prisiljavaju, da i nominalno obara cenu rada dok ne padne celokupna cena povećanog broja časova, tj. nadnica ili nedeljna najamnina. Ovde je dovoljno ukazati na dve okolnosti. Ako jedan čovek obavlja posao čoveka i po ili dva čoveka, raste ponuda rada, mada ponuda radnih snaga koje se nalaze na tržištu ostaje ista. Konkurencija koja se na ovaj način stvara među radnicima omogućuje kapitalisti da obori cenu rada, a padanje cene rada omogućuje mu, opet, da radno vreme još više produži.⁴² Ubrzo, pak, ovo raspolaganje anormalnim količinama neplaćenog rada, tj. količinama koje prevazilaze prosečni društveni nivo, postaje sredstvo za konkurenciju među samim kapitalistima. Jedan deo cene roba sastoji se iz cene rada. Neplaćeni deo cene rada ne mora se uračunati u cenu robe. On se može pokloniti njenom kupcu. To je prvi korak na koji konkurencija nagoni. Drugi korak na koji ona primorava jeste da se iz prodajne cene robe takođe isključi bar jedan deo anormalnog viška vrednosti stvorenog produženjem radnog dana. Na ovaj način se obrazuje, u prvi mah tu i tamo, a onda se malo-pomalo utvrđuje anormalno niska prodajna cena robe i ona otada služi kao postojana podloga kukavne najamnine uz prekomerno dugo radno vreme, dok je prvobitno bila proizvod tih okolnosti. Mi samo nagoveštavamo ovo kretanje, pošto analiza konkurencije ne spada ovamo. Ali dajmo za časak reč samom kapitalisti:

•U Birmingemu je konkurencija među fabrikantima tolika da je mnogi od nas prisiljen da kao poslodavac čini ono čega bi se inače stideo, pa ipak se ne

⁴¹ Npr., ručni izradivači čavala u Engleskoj moraju zbog niske cene rada da rade dnevno 15 časova da bi isterali sasvim bednu nedeljnu najamninu. •Mnogo i veoma mnogo časova u toku dana moraju oni dirindžiti da isteraju 11 pensa il, 1 šiling, a od toga idu 2 $\frac{1}{2}$ do 3 pensa na rabaćenje alata, loženje i otpatke železa. •(CEC, III Report, str. 136, br. 671.) Za isto radno vreme žene dobijaju samo 5 šilinga nedeljno. (Isto, str. 137, br. 674.)

⁴² Ako bi se, npr., neki fabrički radnik protivio da radi tradicionalno dugo radno vreme, •njega bi za najkraće vreme zamenili drugim, koji je voljan da radi bez obzira na dužinu radnog vremena, i tako bi ostao bez posla. •(RIF za 31. oktobar 1848, Evidence, str. 39, br. 58.) •Ako jedan čovek radi za dvojicu... profitna stopa uglavnom će se popeti... jer je ova dodata ponuda rada snizila njegovu cenu. •(Senior, *Three Lectures on the Rate of Wages*, str. 15.)

pravi više novaca (and yet no more money is made); jedino publika izvlači korist od toga.⁴³

Čitalac se seća onih dveju vrsta londonskih hlebara, od kojih jedni prodaju hleb po punoj ceni (the »fullpriced« bakers) a drugi ispod njegove normalne cene (»the underpriced«, »the udersellers«). Oni što prodaju hleb po punoj ceni ovako su pred parlamentarnom anketnom komisijom optuživali svoje konkurente:

»Oni mogu opstati samo zato što, prvo, varaju publiku (falsifikujući robu i, drugo, što za najamninu za dvanaestočasovni rad izgule od svojih ljudi 18 časova rada... Sredstvo kojim se vodi konkurentska borba jeste neplaćeni rad radnika (the unpaid labour)... Konkurencija među hlebarima uzrok je što je teško ukinuti noćni rad. Oni koji hleb prodaju ispod cene koštanja, koja se menja s cenom brašna, naknađuju to time što iz svojih ljudi isteruju više rada. Ako ja iz svojih ljudi isterujem samo 12 časova rada, a moj sused naprotiv 18 ili 20, onda me on mora tući u prodajnoj ceni. Kad bi radnici mogli nastojati na tome da im se plaća prekovremeni rad, ovom bi manevru brzo došao kraj... Velik broj radnika zaposlenih kod hlebara koji prodaju ispod cene jesu stranci, mladići i drugi koji su prinudeni da se zadovolje gotovo svakom najamninom koju mogu dobiti.«⁴⁴

Ova jeremijada interesantna je i zbog toga što pokazuje kako se u mozgu kapitaliste odražava samo privid odnosa proizvodnje. Kapitalista ne zna da i normalna cena rada uključuje određenu količinu neplaćenog rada i da je upravo taj neplaćeni rad normalno vrelo njegovog dobitka. Za njega uopšte ne postoji kategorija viška radnog vremena, jer se taj višak sadrži u normalnom radnom danu koji on misli da plaća s nadnicom. Ali za njega postoji prekovremeni rad, produžavanje radnog dana preko granice koja odgovara običnoj ceni rada. Štaviše, on zahteva da njegov konkurent, koji prodaje ispod cene, posebno plaća (extra pay) taj prekovremeni rad. Ali opet ne zna da ta posebna plata isto tako sadrži neplaćen rad kao i cena običnih časova rada. Recimo da je cena jednog časa dvanaestočasovnog radnog dana 3 pенса, vrednost koja se proizvodi za $\frac{1}{2}$ časa rada, dok je cena prekovremenog časa 4 pенса, vrednost koja se proizvodi za $\frac{2}{3}$ časa rada. U prvom slučaju kapitalista prisvaja bez plaćanja jednu polovinu, a u drugom jednu trećinu radnog časa.

⁴³ CEC, III Report, Evidence, str. 66, br. 22.

⁴⁴ »Report etc. relative to the Grievances complained of by the journeymen bakers«, London 1862, str. LII, i na istom mestu, Evidence, br. 479, 359, 27. Međutim, i kod onih koji prodaju po punoj ceni »rad počinje«, kao što je ranije pomenuto i kao što priznaje sam njihov vod Bennet, »u 11 časova noću ili i ranije, i često traje do 7 časova sledeće večeri«. (Isto, str. 22.)

GLAVA DEVETNAESTA

Najamnina od komada

Najamnina od komada samo je preinačen oblik najamnine od vremena, kao što je najamnina od vremena preinačen oblik vrednosti ili cene radne snage.

Kod najamnine od komada izgleda na prvi pogled kao da upotrebna vrednost koju radnik prodaje nije funkcionisanje njegove radne snage, živi rad, nego rad koji se već opredmetio u proizvodu, i kao da se cena toga rada ne određuje, kao kod najamnine od vremena, razlomkom dnevna vrednost radne snage / radni dan datog broja časova, nego radnom sposobnošću proizvođača.⁴⁵

Pre svega, već i činjenica da u isto vreme i u istim poslovnim granama naporedo postoje i jedan i drugi oblik najamnine, morala bi pokolebati pouzdanost onih koji veruju u taj privid. Na primer:

«Londonski slugači rade obično od komada, dok je najamnina od vremena kod njih izuzetak. Kod slugača u provinciji slučaj je obrnut: najamnina od vremena je pravilo, a najamnina od komada izuzetak. Lađarske drvodjelje u londonskom pristaništu imaju najamninu od komada, u svima ostalim engleskim pristaništima najamninu od vremena.»⁴⁶

⁴⁵ «Sistem rada na komad oznaka je jedne određene epohe u radnikovoj istoriji; on je srednji član između položaja običnog nadničara, koji zavisi od kapitalistove volje, i kooperativnog radnika koji obećava da će u nedalekoj budućnosti u svojoj ličnosti ujediniti i radnika i kapitalistu. Radnici na komad stvarno su svoji gospodari, i kad rade s kapitalom preduzetnika.» (John Watts, *Trade Societies and Strikes, Machinery and Cooperative Societies*, Manchester 1865, str. 52, 53.) Citiram ovu knjižicu zato što je to slivnica svih davno izandalih, apologetskih opštih mesta. Isti g. Watts bio je ranije pristalica ovenizma i objavio je 1842. drugu jednu knjižicu: *Facts and Fictions of Political Economy*, u kojoj je, pored ostaloga, property^{1*} proglašavao za robbery^{2*}. Ali to je bilo davno.

⁴⁶ T. J. Dunning, *Trade's Unions and Strikes*, London 1860, str. 22.

Često se u jednim istim sedlarskim radnjama u Londonu za isti posao Francuzima plaća od komada, a Englezima od vremena. U pravim fabrikama, u kojima je najamnina od komada opšte pravilo, pojedini poslovi ne mogu se iz tehničkih razloga meriti po komadu i zato se plaćaju od vremena.⁴⁷ Međutim je po sebi jasno da raznolikost oblika u isplaćivanju najmnine niukoliko ne menja njenu suštinu, mada jedan oblik može biti povoljniji po razvitak kapitalističke proizvodnje od drugog oblika.

Uzmimo da običan radni dan iznosi 12 časova, od kojih su 6 plaćeni, a 6 neplaćeni. Nek vrednost koja se u tom radnom danu proizvodi bude 6 šilinga, dakle 6 pensa za jedan čas. Neka iskustvo pokaže da radnik koji radi s prosečnim stupnjem intenzivnosti i umešnosti, koji, dakle, za izradu nekog proizvoda stvarno upotrebljava samo društveno potrebno radno vreme, za 12 časova izrađuje 24 komada, bilo da su to odvojeni komadi ili da su merljivi delovi kakvog složenog proizvoda. U tom slučaju vrednost ova 24 komada, po odbitku postojanog dela kapitala koji u sebi sadrže, iznosi 6 šilinga, a vrednost svakog komada 3 pensa. Radnik prima $1\frac{1}{2}$ peni po komadu i tako za 12 časova zasluži 3 šilinga. Kao što je kod najmnine od vremena svejedno hoćemo li uzimati da radnik radi 6 časova za sebe a 6 za kapitalistu, ili da od svakog časa radi polovinu za sebe a polovinu za kapitalistu, tako je i ovde svejedno da li ćemo kazati da je svaki pojedini komad pola plaćen a pola neplaćen, ili da cena od 12 komada nadoknađuje samo vrednost radne snage, dok onih drugih 12 ovaploćuju višak vrednosti.

Oblik najmnine od komada isto je tako iracionalan kao i oblik najmnine od vremena. Dok, recimo, dva komada robe, po odbitku vrednosti u njima utrošenih sredstava za proizvodnju, kao proizvod 1 časa rada vrede 6 pensa, dotle radnik prima za njih cenu od 3 pensa. Stvarno, najamnina od komada ne izražava neposredno neki odnos vrednosti. Ne radi se o tome da se izmeri vrednost komada pomoću radnog vremena koje je u njemu ovaploćeno, već naprotiv o tome da se rad koji radnik troši izmeri pomoću broja komada koje je proizveo. Kod najmnine od vremena rad se meri njegovim neposrednim vre-

⁴⁷ Evo kako istovremeno naporedo postojanje ova dva oblika najmnine pogoduje fabrikantskim prevarama. «U jednoj fabrici radi 400 ljudi, od kojih polovina radi za najmninu od komada i stoga joj je u neposrednom interesu da radi prekovremeno. Ostali radnici rade na nadnicu, rade isto koliko i drugi, a za prekovremeni rad ne dobijaju ništa... Rad ovih 200 ljudi za vreme od $\frac{1}{2}$ časa ravan je radu jednog lica za vreme od 50 časova, odnosno $\frac{5}{8}$ nedeljnog rada jednog čoveka i znatna je dobit za preduzetnika.» (RIF za 31. oktobar 1860, str. 9.) «Prekovremeni rad je još uvek jako rasprostranjen; u većini slučajeva sve je udešeno da se ne otkrije i da se ne iskusi kazna koju sam zakon predviđa. Ja sam u mnogim ranijim izveštajima... ukazivao na nepravdu koja se nanosi radnicima koji ne rade na komad nego na nedeljnu najmninu.» (Leonard Horner u: RIF za 30. april 1859, str. 8, 9.)

menskim trajanjem, kod najamnine od komada količinom proizvoda u kojoj se zgusnuo rad utrošen za jedno određeno vreme.⁴⁸ Cena samog radnog vremena konačno je određena jednačinom: vrednost dnevnog rada=dnevna vrednost radne snage. Najamnina od komada, prema tome, samo je izmenjen oblik najamnine od vremena.

Razmotrimo sad nešto bliže karakteristične osobine najamnine od komada.

Ovde kakvoću rada kontroliše sama izrađevina, koja mora biti prosečne valjanosti, ako se hoće da cena od komada bude potpuno isplaćena. U ovom pogledu najamnina od komada postaje vanredno bogat izvor zakidanja najamnine i prevarâ od strane kapitalista.

Ona pruža kapitalistima potpuno određenu meru za intenzivnost rada. Samo ono radno vreme koje se ovaploti u unapred određenoj i iskustvom utvrđenoj količini robe važi kao društveno potrebno radno vreme i kao takvo se plaća. Stoga se u većim krojačkim radionicama izvestan komad rada, npr. prsluk itd., zove čas, pola časa itd. računajući čas po 6 pensa. Iz prakse se zna kolik je prosečni proizvod jednog časa. Kad se moda promeni, kad su u pitanju popravke itd., nastaje između poslodavaca i radnika spor da li je neki određeni komad rada= jednom času itd., dok i ovde ne odluči iskustvo. Slično je i u londonskim radionicama nameštaja itd. Ako radnik nema prosečnu proizvođačku sposobnost i usled toga nije kadar davati minimum dnevnog posla, otpuštaju ga.⁴⁹

Pošto ovde sam oblik najamnine kontroliše kakvoću i intenzivnost rada, veliki deo nadzora nad radom postaje suvišan. Zato najamnina od komada sačinjava i podlogu ranije izloženog modernog kućnog rada i podlogu hijerarhijski raščlanjenog sistema eksploatacije i ugnjetavanja. Ovaj sistem ima dva osnovna oblika. S jedne strane, najamnina od komada olakšava uvlačenje parazita između kapitaliste i najamnog radnika, davanje rada u podzakup («subletting of labour»). Dobit tih posrednika proističe isključivo iz razlike između cene rada koju plaća kapitalista i onog dela te cene koju posrednici stvarno daju radnicima.⁵⁰

⁴⁸ «Najamnina se može meriti na dva načina: ili trajanjem rada, ili njegovim proizvodom.» (*Abrégé élémentaire des principes de l'Économie Politique*, Paris 1796, str. 32.) Autor ovog anonimnog spisa jeste G. Garnier.

⁴⁹ «Preclu se daje određena količina pamuka, a on ima da posle izvesnog vremena umesto pamuka preda određenu težinu konca ili pređe izvesne finoće, i dobije toliko i toliko za funtu predate izrađevine. Ako mu je rad manjkav u pogledu kakvoće, on biva kažnjen; ako je za jedno dato vreme izradio količinu ispod određenog minimuma, onda ga otpuštaju i dovode na njegovo mesto umešnijeg radnika.» (*Ure, Philosophy of Manufactures*, str. 316, 317.)

⁵⁰ «Kad posao prolazi kroz ruke mnogo njih, koji svi hoće da sudeluju u dobiti, a stvarno radi samo poslednji, onda je plata koja najzad dođe u ruke radnice bedna i nesrazmerna.» (*CEC, II Report*, str. LXX, br. 424.)

Ovaj sistem nosi u Engleskoj karakteristično ime »sweating-system« (znojni sistem). S druge strane, najamnina od komada dozvoljava kapitalisti da s glavnim radnikom—u manufakturi s vodom grupe, u rudniku s kopačem itd., u fabrici s pravim mašinskim radnikom—ugovori toliko i toliko od komada, po ceni kojom sam glavni radnik uzima i plaća svoje pomoćne radnike. Eksploatacija radnika od strane kapitala ostvaruje se u ovom slučaju pomoću eksploatacije radnika od strane radnika.⁵¹

Kad najamnina od komada već postoji, onda je prirodno da je u radnikovu ličnom interesu da svoju radnu snagu što više napregne, a ovo olakšava kapitalisti da podigne normalni stepen intenzivnosti.^{51a} Isto tako je radnikov lični interes da produži radni dan, jer to povećava njegovu nadnicu ili njegovu najamninu.⁵² Tako nastupa reakcija koju smo već pomenuli kod najamnine od vremena, s tom razlikom što produženje radnog dana, čak i kad najamnina od komada ostaje postojana, samo sobom uključuje padanje cene rada.

⁵¹ Čak i apologet Watts kaže: »Sistem najmnine od komada znatno bi se popravio kad bi svi radnici zaposleni na jednom poslu neposredno učestvovali u ugovoru srazmerno svojim sposobnostima, umesto što je jedan čovek zainteresovan da preterano iscrpljuje svoje drugove misleći samo na svoju korist.« (Isto, 53.) O gadostima ovog sistema vidi: CEC, III Report, str. 66, br. 22, str. 11, br. 124, str. XI, br. 13, 53, 59. itd.

^{51a} Ovaj prirodni rezultat često se podstiče veštačkim putem. Tako se u londonskim engineering trade^{1*} praktikuje stari trik »da kapitalista izabere za vođu neke radničke grupe čoveka vanredne telesne snage i veštine. Svaka tri meseca ili u drugim rokovima on mu plaća posebnu nagradu pod pogodbom da čini sve što može da svoje saradnike, koji primaju samo običnu najmninu, podstiče da drže korak s njim... Ovo će nam bez daljeg komentara objasniti zašto se kapitalisti žale na tredjunione da koče delatnost, veću umešnost i radnu snagu« (»stinting the action, superior skill and working powers«). (Dunning, *Trade's Unions and Strikes*, London 1860, str. 22, 23.) Pošto je pisac i sam radnik i sekretar jednog tredjuniona, moglo bi se ovo uzeti kao preterano. Ali pogledajte, npr., u »highly respectable«^{2*} poljoprivrednoj enciklopediji J. Ch. Mortona članak *Labourer*^{3*}, gde se ovaj metod preporučuje zakupnicima kao odličan.

⁵² »Svi koji su plaćeni od komada... imaju koristi od prekoračivanja zakonskih granica radnog dana. Ova gotovost na prekovremeni rad opaža se osobito kod žena koje rade kao tkalje i namotačice.« (RIF za 30. april 1858, str. 9.) »Ovaj sistem najmnine od komada, tako koristan po kapitaliste... ide direktno za tim da mladog lončarskog radnika podstakne na veliki prekovremeni rad za onih 4 do 5 godina kad ga plaćaju od komada, ali po niskoj ceni. To je jedan od glavnih uzroka kojima treba pripisati što su lončari fizički degenerisani.« (CEC, I Report, str. XIII.)

^{1*} fabrikama mašina — ^{2*} »visoko poštovanoj« — ^{3*} poljoprivredni radnik

Pri najamnini od vremena vlada s malo izuzetaka jednaka najamnina za iste funkcije, dok se pri najamnini od komada cena radnog vremena doduše meri određenom količinom proizvoda, ali se nadnica i nedeljna najamnina menjaju prema individualnim razlikama radnika, od kojih jedan izrađuje samo minimum proizvoda za dato vreme, drugi prosečnu količinu, a treći preko prosečne. Tu se u pogledu stvarnih prihoda javljaju velike razlike, već prema razlici u umešnosti, snazi, energiji, izdržljivosti itd. pojedinog radnika.⁵³ Razume se da ovo ne menja ništa u opštem odnosu između kapitala i najamnog rada. Prvo, individualne razlike potiru se za celokupnu radionicu, te ona za određeno radno vreme daje prosečan proizvod; plaćena ukupna najamnina biće prosečna najamnina u toj poslovnoj grani. Drugo, srazmera između najamnine i viška vrednosti ostaje nepromenjena, pošto individualnoj najamnini svakog radnika odgovara masa viška vrednosti koju on individualno stvara. Ali mogućnost većeg zamaha, koju najamnina od komada pruža individualnosti, ima s jedne strane tendenciju da razvije individualnost, a s tim i osećanje slobode, samostalnost i samokontrolu radnika, dok s druge strane teži da razvije konkurentsku borbu među samim radnicima. Stoga najamnina od komada ima tendenciju da dižući individualne najamnine iznad prosečnog nivoa snizi sam taj nivo. Ali tamo gde se određena najamnina od komada već odavno tradicijom ustalila i gde je zbog toga njeno obaranje nailazilo na naročite teškoće, tu fabrikanti izuzetno pribegoše i njenom nasilnom pretvaranju u najmninu od vremena. Protiv toga je npr. bio 1860. veliki štrajk tkača pantljika u Koventriju.⁵⁴ Naposletku,

⁵³ »U svakoj grani u kojoj se rad plaća od komada po toliko za svaki posao... najamnine mogu u iznosu vrlo jako odstupati jedna od druge... Ali gde se radi na nadnicu, postoji uglavnom najamnina jednake visine... koju i poslodavci i radnici smatraju kao meru za prosečnu proizvođačku sposobnost radnika u dotičnoj grani.« (Dunning, *Trade's Unions and Strikes*, str. 17.)

⁵⁴ »Rad zanatlijskih pomoćnika reguliše se od dana ili od komada (à la journée ou à la pièce)... Majstori približno znaju koliko posla radnici na dan mogu da obave u svakom métier-u^{1*}, pa ih zato često plaćaju srazmerno poslu koji izvrše; na taj način ovi pomoćnici rade u svom interesu što više mogu i bez ikakvog nadzora.« (Cantillon, *Essai sur la Nature du Commerce en général*, Amsterdam 1756, str. 185, 202. Prvo izdanje izišlo je 1755.) Cantillon, iz koga su Quesnay, ser James Steuart i A. Smith izobilno crpili, već ovde prikazuje najmninu od komada samo kao izmenjen oblik najamnine od vremena. Cantillonovo francusko izdanje obeleženo je u naslovu kao prevod s engleskog, ali englesko izdanje: *The Analysis of Trade, Commerce etc., by Philip Cantillon, late of the City of London, Merchant*, ne samo što je kasnijeg datuma (od 1759), nego i svojom sadržinom pokazuje da je docnija prerada. Tako se, npr., u francuskom izdanju još ne pominje Hume, dok naprotiv u engleskom Petty skoro i ne figu-

najamnina od komada glavni je oslonac ranije izloženog sistema najamnine od časa.⁵⁵

Iz dosadašnjeg izlaganja izlazi da je najamnina od komada oblik najamnine koji najbolje odgovara kapitalističkom načinu proizvodnje. Iako nije nova — između ostaloga, ona zvanično figuriše pored najamnine od vremena u francuskim i engleskim radničkim zakonima 14. veka — dobila je veći zamah tek za vreme pravog manufakturnog perioda. U periodu burnog poleta krupne industrije, naročito od 1797. do 1815, ona služi kao poluga za produžavanje radnog vremena i obaranje najamnine. Veoma važan materijal o kretanju najamnine u tom periodu nalazi se u Plavim knjigama: »Report and Evidence from the Select Committee on Petitions respecting the Corn Laws« (parlamentarna sesija od 1813/1814) i »Reports from the Lords' Committee, on the state of the Growth, Commerce, and Consumption of Grain, and all Laws relating thereto.« (Sesija od 1814/1815.) Tu nalazimo dokumentovan dokaz za stalno padanje cene rada od početka antijakobinskog rata. U tkačnicama, npr., najamnina od komada bila je toliko pala da je uprkos jako produženom radnom danu nadnica stajala niže nego ranije.

»Stvarni tkačev prihod mnogo je manji nego pre; nekada je on daleko nadmašivao obične radnike, sad je gotovo jednak s njima. Doista, razlika između najamnine kvalifikovanog i prostog radnika sada je mnogo neznatnija negoli ma u kom ranijem periodu.«⁵⁶

Kakvu je slabu korist imao seoski proletarijat od pojačane intenzivnosti i produženja rada, nastalih usled najamnine od komada, pokazae sledeće mesto uzeto iz jednog spisa koji brani interes zemljoposednika i zakupnika.

rira. Englesko je izdanje manje značajno u teorijskom pogledu, ali sadrži svakojakih podataka koji se odnose na englesku trgovinu, na trgovinu plemenitim metalima itd., čega u francuskom tekstu nema. Prema tome, reči u naslovu: »Taken chiefly from the Manuscript of a very ingenious Gentleman deceased, and adapted etc.«^{1*} izgleda da su gola izmišljotina, što odgovara tadanjem običaju.^[151]

⁵⁵ »Koliko puta smo videli da je u ponekim radionicama bilo namešteno mnogo više radnika nego što je rad stvarno iziskivao! Radnici se često uzimaju u očekivanju kakve narudžbine koja je još sasvim neizvesna i koja ponekad postoji samo u uobrazilji; pošto ih plaćaju po komadu, fabrikanti znaju da se ne izlažu nikakvoj opasnosti, pošto sve izgubljeno vreme pada na teret nezaposlenih.« (H. Gregoir, *Les Typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles*, Bruxelles 1865, str. 9.)

⁵⁶ »Remarks on the Commercial Policy of Great Britain«, London 1815, str. 48.

^{1*} »Uzeto poglavito iz rukopisa jednog vrlo oštroumnog, sada pokojnog gospodina i preuđešeno itd.«

«Najveći deo poljoprivrednih radova vrše ljudi koji su najmljeni na dan ili od komada. Njihova nedeljna najamnina iznosi otprilike 12 šilinga; i mada se može uzeti da čovek koji radi od komada, imajući jači podsticaj za rad, zasluži 1 ili možda 2 šilinga nedeljno više nego kad bi radio na nadnicu, ipak, kad se uzme u račun njegov celokupni dohodak, izlazi da se ovaj dobitak potire njegovom manjom zaposlenošću u toku godine... Osim toga, naći će se da najamnine tih ljudi stoje u izvesnom odnosu prema cenama potrebnih životnih sredstava, tako da je čovek s dvoje dece kadar izdržavati svoju porodicu bez parohijske potpore.»⁵⁷

U pogledu činjenica koje je parlament bio objavio, izjavio je tada Malthus:

«Priznajem da s nezadovoljstvom gledam kako se praksa najamnine od komada jako raširila. Raditi uistinu težak posao 12 ili 14 časova dnevno, u iole dužim periodima vremena, i suviše je za jedno ljudsko biće.»⁵⁸

U radionicama na koje se proteže fabrički zakon najamnina od komada postaje opšte pravilo, pošto u njima kapital može proširiti radni dan još samo većom intenzivnošću.⁵⁹

Kad se menja proizvodnost rada, ista količina proizvoda predstavlja veće ili manje radno vreme. Menja se, dakle, i najamnina od komada, pošto je ona izraz cene nekog određenog radnog vremena. U našem gornjem primeru proizvodilo se 24 komada za 12 časova, dok je vrednost proizvedena za 12 časova bila 6 šilinga, dnevna vrednost radne snage 3 šilinga, cena jednog časa rada 3 penja, a najamnina od jednog komada $1\frac{1}{2}$ peni. Jedan komad usisavao je $\frac{1}{2}$ časa rada. Ako se sada, možda usled udvostručene proizvodnosti rada, za isti radni dan izrađuje 48 komada umesto 24, a sve ostale okolnosti ostanu neizmenjene, onda najamnina od komada pada od $1\frac{1}{2}$ penija na $\frac{3}{4}$, pošto sada svaki komad predstavlja samo $\frac{1}{4}$, a ne više $\frac{1}{2}$ radnog časa. $24 \times 1\frac{1}{2}$ peni = 3 šilinga, a isto je tako i $48 \times \frac{3}{4}$ penija = 3 šilinga. Drugim rečima: najamnina od komada pada u istoj srazmeri u kojoj raste broj komada proizvedenih za jedno isto vreme⁶⁰, dakle u istoj

⁵⁷ *A Defence of the Landowners and Farmers of Great Britain*, London 1814, str. 4, 5.

⁵⁸ Malthus, *Inquiry into the Nature and Progress of Rent*, London 1815, [str. 49, primedba].

⁵⁹ «Radnici koji rade od komada sačinjavaju verovatno četiri petine svih fabričkih radnika.» (RIF za 30. april 1858, str. 9.)

⁶⁰ «Proizvodna snaga njegove mašine predilice tačno je izmerena, i stopa plate za rad, koji se pomoću nje vrši, opada sa porastom njene proizvodne snage, mada ne u istoj srazmeri.» (Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 317.) Zadnju apologetsku postavku Ure je sam porekao. On priznaje, npr., da zbog produženja mule-predilice radnik mora nešto više raditi. Rad, dakle, ne opada u onoj meri u kojoj raste njegova proizvodnost. Zatim: «Ovim povećanjem podiže se proizvodna

srazmeri u kojoj opada radno vreme utrošeno na jedan isti komad. Ovo smanjenje najamnine od komada, ukoliko je čisto nominalno, izaziva stalne borbe između kapitaliste i radnika. Bilo zato što kapitalista iskorišćava priliku da cenu rada stvarno snizi, bilo zato što s povećanjem proizvodne snage rada ide uporedo i povećanje njegove intenzivnosti. Ili zato što radnik uzima ozbiljno prividnost kao da mu se najamninom od komada plaća proizvod, a ne radna snaga, te se stoga odupire sniženju najamnine kojemu ne odgovara sniženje prodajne cene robe.

«Radnici brižljivo motre na cenu sirovina i na cenu fabrikovanih dobara, te su stoga kadri da tačno procene profite svojih poslodavaca.»⁶¹

Takvu pretenziju¹ kapital s pravom odbija kao krupnu zabludu u pogledu prirode najamnog rada.⁶² On diže graju protiv te drske želje da se udari poreza na napredak industrije, i izjavljuje bez okolišenja da se proizvodnost rada² radnika uopšte ne tiče.⁶³

snaga mašine za $\frac{1}{5}$. Kad to nastupi, prelcu se za izradeni posao više ne plaća ista stopa kao pre. Ali pošto se njegova najamnina ne snižava za $\frac{1}{5}$, to poboljšanje mašine povećava njegov prihod za svaki čas rada—ali, ali—gornje izlaganje treba unekoliko ispraviti... Sada prelac mora iz $\frac{1}{2}$ šilinga što ima više da plati nešto više za mlade pomoćne snage, a osim toga istiskuju se odrasli radnici (isto, str. 320, 321), što nikako ne odaje tendenciju za penjanjem najamnine.

⁶¹ H. Fawcett, *The Economic Position of the British Labourer*, Cambridge and London 1865, str. 178.

⁶² U londonskom listu «Standard» od 26. oktobra 1861. nalazi se izveštaj o procesu koji je pred magistrates³ u Ročdelu vodila firma John Bright et Co. protiv predstavnika sindikata tkača tepiha radi zastrašivanja. Ortaci Bright bili su uveli novu mašinu koja je mogla proizvoditi 200 jarda tepiha za isto vreme i istim radom (!) koji je ranije bio potreban za proizvodnju 160 jarda. Radnici nisu mogli imati nikakve pretenzije da učestvuju u dobiti koju su njihovi poslodavci postigli na taj način što su svoje kapitale upotrebili na mehanička usavršavanja. Stoga gospoda Bright predložiše da se stopa najamnine snizi od $1\frac{1}{2}$ na 1 peni od jarda, pri čemu su, dakle, ostavljali radnicima potpuno isti prihod za isti rad. Ali je ovo bilo nominalno sniženje najamnine, o čemu radnici, kako se tvrdi, nisu prethodno bili obavješteni.*

⁶³ «U svojoj težnji da održe najamninu, tredjunioni traže da učestvuju u dobiti koju donosi usavršena mašina!» (Quelle horreur!⁴)...oni zahtevaju veću najamninu zato što je rad skraćen... drugim rečima, oni teže da udare porez na usavršavanja u industriji.» (*On Combination of Trades*, novo izd., London 1834, str. 42.)

¹* U 3. i 4. izdanju: izjavu (Ausspruch), a ne zahtev, pretenziju (Anspruch).
— ²* U 4. izdanju: radnika — ³* mirovnim sudijama — ⁴* Kakav užas!

GLAVA DVADESETA

Nacionalna različnost najamnina

U petnaestoj glavi bavili smo se raznovrsnim kombinacijama koje mogu da izazovu promenu u apsolutnoj ili u relativnoj (tj. upoređenoj s viškom vrednosti) veličini vrednosti radne snage, dok se opet s druge strane količina životnih sredstava, u kojima se ostvaruje cena radne snage, mogla kretati nezavisno⁶⁴ ili drukčije od promena te cene. Kako smo već napomenuli, svi se oni zakoni prostim prelaskom vrednosti, odnosno cene radne snage, u egzotični oblik najamnine pretvaraju u zakone kretanja najamnine. Ono što se u okviru ovoga kretanja ispoljava kao promena kombinacije, može se za različne zemlje pokazivati kao istovremena različnost nacionalnih najamnina. Pri upoređivanju nacionalnih najamnina moraju se, dakle, imati u vidu svi momenti koji određuju promenu veličine vrednosti radne snage: cena i obim prirodnih i istorijski razvijenih najprečih životnih potreba, troškovi obrazovanja radnika, uloga ženskog i dečjeg rada, proizvodnost rada, njegova intenzivna i ekstenzivna veličina. Čak i najpovršnije poređenje zahteva da se pre svega prosečna nadnica za iste poslovne grane u različnim zemljama svede na radne dane jednake dužine. Pošto se nadnice tako budu izjednačile, mora se opet najamnina od vremena prevesti na najamninu od komada, jer je samo ova najamnina merilo kako za proizvodnost, tako i za intenzivnu veličinu rada.

U svakoj zemlji postoji izvesna srednja intenzivnost rada. Ako je rad, utrošen na proizvodnju neke robe, manje intenzivan, znači da je utrošeno više radnog vremena nego što je društveno potrebno; zato se takav rad ne računa kao rad normalne kakvoće. Jedino onaj stepen intenzivnosti koji stoji iznad prosečnog nacionalnog stepena menja u nekoj datoj zemlji meru vrednosti koju imamo u prostom trajanju radnog vremena. Drukčije je na svetskom tržištu, čiji su sastavni delovi pojedinačne zemlje. Srednja intenzivnost rada u svakoj zemlji je druk-

⁶⁴ »Netačno je reći da se najamnina popela« (reč je ovde o njenoj ceni) »zato što se njome može kupiti veća količina jevtinijeg artikla.« (David Buchanan u svom izdanju Smith-ovog dela *Wealth of Nations*, 1814, sv. I, str. 417, primedba.)

čija: ovdje veća, tamo manja. Ove nacionalne prosečne veličine sačinjavaju, dakle, skalul, čija je jedinica mere prosečna jedinica svetskog rada. Prema tome, intenzivniji nacionalni rad, upoređen s manje intenzivnim, proizvodi za jednako vreme više vrednosti, koja se izražava u više novca.

Ali se zakon vrednosti u svojoj internacionalnoj primeni još više modifikuje time što na svetskom tržištu proizvodniji nacionalni rad važi i kao intenzivniji, dok god konkurencija ne prisili proizvodnju naciju da prodajnu cenu svoje robe spusti na njenu vrednost.

Što je u nekoj zemlji razvijenija kapitalistička proizvodnja, to se više u njoj i prosečna intenzivnost i proizvodnost nacionalnog rada izdižu iznad međunarodnog nivoa.^{64a} Različite količine robe iste vrste, koje su u raznim zemljama proizvedene za jednako radno vreme, imaju, dakle nejednake međunarodne vrednosti koje se izražavaju u različitim cenama, tj. u novčanim sumama koje se razlikuju već prema međunarodnim vrednostima. Prema tome, relativna vrednost novca biće manja u naciji kod koje je kapitalistički način proizvodnje razvijeniji nego u naciji kod koje je malo razvijen. Iz toga sledi da će kod prve nacije biti veća i nominalna najamnina, novčani ekvivalent radne snage, nego kod druge, što nikako ne znači da to važi i za stvarnu najmninu, tj. za životna sredstva koja se radniku stavljaju na raspolaganje.

Ali i kad ne uzmemo u obzir ovu relativnu različnost novčane vrednosti u raznim zemljama, često ćemo naći da je nadnica, nedeljna najamnina itd. veća kod prve nacije nego kod druge, dok je relativna cena rada, tj. cena rada u odnosu prema višku vrednosti kao i prema vrednosti proizvoda, veća kod druge nacije nego kod prve.⁶⁵

^{64a} Na drugom mestu ćemo ispitati koje okolnosti mogu, u pogledu proizvodnosti, izmeniti ovaj zakon za pojedine grane proizvodnje.

⁶⁵ Polemišući protiv A. Smith-a kaže James Anderson: »Vredi pomenuti i to da je u siromašnijim zemljama, u kojima su zemljišni proizvodi, a naročito žito, jevtiniji, prividna cena rada, doduše, obično niža, pa ipak je ona tamo stvarno većinom viša nego u drugim zemljama. Jer najamnina koja se daje radniku za dan ne predstavlja istinsku cenu rada, mada je ona njegova prividna cena; prava se cena sastoji u onome što određena količina obavljenog rada stvarno staje preduzetnika. Kad stvar posmatramo iz ovog ugla, vidimo da je rad gotovo u svim slučajevima jevtiniji u bogatim zemljama nego u siromašnim, mada je cena žita i drugih životnih namirnica po pravilu mnogo niža u ovim drugim nego u prvim... Rad meren na dan mnogo je jevtiniji u Škotskoj nego u Engleskoj... Rad od komada uglavnom je jevtiniji u Engleskoj.« (James Anderson, *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.*, Edinburgh 1777, str. 350, 351.)—Obrnuto, nisko stanje najamnine povlači sa svoje strane poskupljivanje rada. »Rad je skuplji u Irskoj nego u Engleskoj... zbog toga što su najmnine tamo mnogo niže.« (Br. 2079 u: »Royal Commission on Railways. Minutes, 1867.)

J. W. Cowell, član fabričke komisije od 1883, došao je posle brižljive ankete u predionicama do zaključka

•da su u Engleskoj najamnine za fabrikante u stvari niže nego na Kontinentu, mada za radnike mogu biti više. (Ure, *Philosophy of Manufactures*, str. 314.)

Engleski fabrički inspektor Alexander Redgrave dokazuje u fabričkom izveštaju od 31. oktobra 1866. pomoću uporedne statistike s državama na evropskom kontinentu da je kontinentalni rad, uprkos nižoj najamnini i mnogo dužem radnom vremenu, skuplji u odnosu prema proizvodu nego engleski. Jedan engleski direktor (manager) fabrike pamuka u Oldenburgu izjavio je da radni dan tamo traje od 5 $\frac{1}{2}$ izjutra do 8 uveče uključujući i subotu, i da tamošnji radnici, pod engleskim nadzornicima, ne izrađuju za to vreme toliko proizvoda koliko Englezi za 10 časova, a još ih mnogo manje izrađuju kad rade pod nemačkim nadzornicima. Najamnina je, veli on, mnogo niža nego u Engleskoj, u mnogim slučajevima i za 50%, ali je broj radnika u odnosu prema mašinama mnogo veći; u mnogim odeljenjima odnos je 5 : 3. A. Redgrave daje tačne pojedinosti o ruskim fabrikama pamuka. Podatke mu je dobio neki engleski direktor koji je tamo još nedavno bio zaposlen. Na tom ruskom tlu, tako plodnom svakojakim bestidnostima, u punom su cvetanju i stari užasi iz perioda detinjstva engleskih factories^{1*}. Upravitelji su, razume se, Englezi, pošto domaći ruski kapitalista nije sposoban za fabričke poslove. Uprkos prekomernom, besprekidnom danonoćnom radu i bednim nadnicama, ruski fabrikant vegetira jedino zahvaljujući zaštitnim carinama. — Na kraju daću i jedan uporedni pregled g. Redgrave-a o prosečnom broju vretena na fabriku i prelca u različitim evropskim zemljama. Sam g. Redgrave napominje da je ove brojke prikupio pre nekoliko godina, a da je od tog vremena u Engleskoj porasla i veličina fabrika i broj vretena na radnika. Ali on pretpostavlja srazmerno jednako napredovanje u pobrojanim kontinentalnim zemljama, tako da su podaci zadržali svoju vrednost za poredenje.

Prosečan broj vretena na fabriku:

u Engleskoj	12 600
u Švajcarskoj	8 000
u Austriji	7 000
u Saksoniji	4 500
u Belgiji	4 000
u Francuskoj	1 500
u Pruskoj	1 500

^{1*} fabrika

Prosečan broj vretena na jedno lice:

u Francuskoj	14
u Rusiji ...	28
u Pruskoj ...	37
u Bavarskoj	46
u Austriji ...	49
u Belgiji ...	50
u Saksoniji	50
u manjim nemačkim državama	55
u Švajcarskoj ...	55
u Velikoj Britaniji	74

«Ovo poređenje je», kaže g. Redgrave, «pored drugih razloga nepovoljno za Veliku Britaniju naročito i zbog toga što u njoj postoji vrlo velik broj fabrika u kojima je s predenjem spojeno i mašinsko tkanje, dok na tabeli nije izuzeto nijedno lice zaposleno na tkačkom razboju. Inostrane fabrike, naprotiv, većinom su samo predionice. Kad bismo mogli upoređivati potpuno jednake stvari, ja bih mogao navesti mnoge predionice pamuka u svom srezu u kojima predilica sa 2200 vretena, koju nadzire jedan jedini čovek («minder») s dvema pomagačicama, izrađuje dnevno 220 funti prede u dužini od 400 engleskih milja.» (RIF za 31. oktobar 1866, str. 31 - 37. passim)

Poznato je da su engleske kompanije preduzele građenje železnica kako u istočnoj Evropi, tako i u Aziji, i da pri tom upošljavaju pored domaćih i izvestan broj engleskih radnika. Prisiljeni praktičnim potrebama da vode računa o nacionalnim razlikama u intenzivnosti rada, nisu od toga imali nikakve štete. Njihovo iskustvo nas uči da se relativna cena rada (u odnosu prema proizvodnju) uglavnom kreće u suprotnom pravcu od visine najamnine, iako ta visina manje-više odgovara srednjoj intenzivnosti rada.

U *Ogledu o stopi najamnine*⁶⁶, jednom od svojih najranijih ekonomskih spisa, pokušava H. Carey da dokaže da različite nacionalne najamnine stoje u upravnoj srazmeri sa stepenom proizvodnosti nacionalnih radnih dana, te iz tog internacionalnog odnosa zaključuje da se najamnina uopšte diže i pada s proizvodnošću rada. Čitava naša analiza proizvodnje viška vrednosti dokazuje besmislenost tog zaključka, čak da je Carey još i dokazao svoju premisu umesto što je, po svom običaju, bez ikakvog reda ispremeštao nekritički i površno napabirčen statistički materijal. Najlepše je to što on i ne tvrdi da stvar zbilja stoji tako kako bi po teoriji morala stajati. On, naime, nalazi da je mešanje države patvorilo prirodni ekonomski odnos. Zato se nacionalne

⁶⁶ *Essay on the Rate of Wages: with an Examination of the Causes of the Differences in the Conditions of the Labouring Population throughout the World*, Philadelphia 1835.

najamnine moraju tako izračunavati kao da onaj njihov deo koji država uzima u obliku poreze pripada samim radnicima. Zar g. Carey nije mogao razmisliti i o tome nisu li ti »državni troškovi« takođe »prirodni plodovi« kapitalističkog razvitka? Ovo rasuđivanje sasvim je dostojno čoveka koji je najpre objavio da su kapitalistički odnosi proizvodnje veći zakoni prirode i uma, čiju slobodnu harmoničnu igru ometa jedino mešanje države, a posle otkrio kako demonski uticaj Engleske na svetskom tržištu, uticaj koji kao da ne potiče iz prirodnih zakona kapitalističke proizvodnje, čini nužnim mešanje države, tj. državnu zaštitu onih zakona prirode i uma, alias^{1*} protekcionistički sistem. On je, pored toga, otkrio da teoreme Ricarda i drugih, u kojima su formulisane postojeće društvene suprotnosti i protivrečnosti, nisu misaoni proizvod stvarnog ekonomskog kretanja, nego da su, naprotiv, stvarne suprotnosti kapitalističke proizvodnje u Engleskoj i drugde rezultat teorije Ricarda i drugih! Najzad, on je otkrio da je u krajnjoj liniji trgovina ona sila koja uništava urođene lepote i harmonije kapitalističkog načina proizvodnje. Još jedan korak dalje, pa bi možda otkrio da je jedina nezgoda kapitalističke proizvodnje sam kapital. Samo je ovako strahovito nekritičan i tako de faux aloi^{2*} čovek zaslužio da uprkos svojoj protekcionističkoj jeresi postane tajno vrelo harmonične mudrosti jednog Bastiat-a i svih drugih savremenih optimističkih pristalica slobodne trgovine.

^{1*} drugim rečima, ili — ^{2*} lažne učenosti (tj. lažno učen)

Sedmi odeljak

Proces akumulacije kapitala

Prvo kretanje koje izvrši količina vrednosti određena da funkcioniše kao kapital jeste pretvaranje izvesne sume novca u sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Ono se odigrava na tržištu, u oblasti prometa. Druga faza kretanja, proces proizvodnje, završena je čim su se sredstva za proizvodnju pretvorila u robu čija vrednost nadmašuje vrednost njenih sastavnih delova, koja dakle sadrži vrednost prvobitnog predujmljenog kapitala povećanu viškom vrednosti. Ove robe moraju se zatim opet baciti u oblast prometa. Valja ih prodati, unovčiti njihovu vrednost, pretvoriti taj novac ponovo u kapital, i tako stalno iznova. Ovaj kružni tok, koji uvek ide kroz iste uzastopne faze, sačinjava promet kapitala.

Prvi uslov akumulacije jeste da kapitalisti pode za rukom da proda svoju robu i da najveći deo novca koji je na taj način dobio ponovo pretvori u kapital. U sledećem izlaganju polazi se od pretpostavke da kapital prolazi kroz proces svoga prometa na normalan način. Podrobnija analiza toga procesa spada u drugu knjigu.

Kapitalista koji proizvodi višak vrednosti, tj. koji neposredno isisava neplaćen rad iz radnika i fiksira ga u robama, jeste, doduše, prvi prisvajatelj, ali nikako nije i poslednji vlasnik ovog viška vrednosti. On ga docnije mora deliti s kapitalistima koji u celini društvene proizvodnje vrše druge funkcije, sa zemljoposjednikom itd. Stoga se višak vrednosti cepa na različite delove. Njegovi odlomci pripadaju licima različitih kategorija i dobijaju različite oblike, koji su jedan prema drugom nezavisni, kao što su profit, kamata, trgovinska dobit, zemljišna renta itd. O ovim preobraženim oblicima viška vrednosti moći ćemo raspravljati tek u trećoj knjizi.

Prema tome mi ovde pretpostavljamo, s jedne strane, da kapitalista koji proizvodi robu nju prodaje po vrednosti, te se nećemo dalje zadržavati na njegovom vraćanju na robno tržište, niti na novim oblicima koje kapital uzima u prometnoj oblasti, niti na konkretnim uslovima reprodukcije koji se iza tih oblika kriju. S druge strane, smatramo kapitalističkog proizvođača kao vlasnika čitavog viška vrednosti ili, ako se hoće, kao predstavnika svih njegovih saučesnika u plenu. To

znači da akumulaciju posmatramo najpre apstraktno, tj. prosto kao moment neposrednog procesa proizvodnje.

Uostalom, ukoliko dođe do akumulacije, kapitalisti polazi za rukom da proizvedenu robu proda i da novac koji je za nju dobio ponovo pretvori u kapital. Zatim: razlamanje viška vrednosti na različite komade niukoliko ne menja njegovu prirodu, niti uslove koji su potrebni da on postane element akumulacije. Ma koliku srazmeru viška vrednosti kapitalistički proizvođač zadržavao za samoga sebe ili ustupio drugima, uvek je on prvi koji ga prisvaja. Ono, dakle, što nam u izlaganju akumulacije služi kao pretpostavka, pretpostavlja se i u njenom stvarnom procesu. S druge strane, cepanje viška vrednosti i posredničko kretanje prometa zamračuju jednostavni osnovni oblik procesa akumulacije. Zbog toga njegova čista analiza zahteva da zasad apstrahujemo od svih pojava koje prikrivaju unutrašnju igru njegovog mehanizma.

GLAVA DVADESET PRVA

Prosta reprodukcija

Ma kakav bio društveni oblik procesa proizvodnje, on uvek mora biti kontinuelan, tj. mora periodično prolaziti stalno nanovo kroz iste stadijume. Kao god što društvo ne može prestati da troši, tako ne može prestati ni da proizvodi. Zbog toga, posmatran u svojoj stalnoj povezanosti i u neprekidnom toku svog obnavljanja, svaki je proces društvene proizvodnje ujedno i proces reprodukcije.

Uslovi proizvodnje ujedno su i uslovi reprodukcije. Nijedno društvo ne može neprestano proizvoditi, tj. reprodukovati, a da jedan deo svojih proizvoda neprestano ne pretvara ponovo u sredstva za proizvodnju, ili u elemente nove proizvodnje. Ako inače sve okolnosti ostaju iste, društvo može reprodukovati ili održavati svoje bogatstvo na istom stepenu samo ako sredstva za proizvodnju, tj. sredstva za rad, sirovine i pomoćne materije, utrošene recimo za godinu dana, zameni uaturi jednakom količinom novih primeraka i tu količinu izdvoji iz godišnje mase proizvoda i ponovo je priključi procesu proizvodnje. Izvesna određena količina godišnjeg proizvoda pripada, dakle, proizvodnji. Budući unapred određena za proizvodnu potrošnju, ona većinom postoji u takvim naturalnim oblicima koji sami sobom isključuju individualnu potrošnju.

Ima li proizvodnja kapitalistički oblik, ima ga i reprodukcija. Kao što se proces rada u kapitalističkom načinu proizvodnje ispoljava samo kao sredstvo za proces oplodavanja vrednosti, tako se i reprodukcija ispoljava samo kao sredstvo da se predujmljena vrednost reprodukuje kao kapital, tj. kao vrednost koja se sama oploduje. Neki čovek nosi ekonomsku masku kapitaliste samo zato što njegov novac stalno funkcioniše kao kapital. Ako se, npr., predujmljena suma novca od 100£ pretvorila ove godine u kapital i proizvela višak vrednosti od 20£, onda ona mora i iduće godine i dalje ponoviti istu radnju. Kao periodičan priraštaj kapital-vrednosti, ili periodičan plod kapitala u procesu, višak vrednosti dobija oblik dohotka koji proističe iz kapitala.¹

¹ •Bogataši, koji troše proizvode rada drugih ljudi, dobijaju ih samo putem činova razmene (kupovinama robe). Zato izgleda da bi oni brzo morali iscrpiti svoje rezervne fondove... Ali, u društvenom poretku bogatstvo je steklo moć

Bude li ovaj dohodak služio kapitalisti samo kao fond za potrošnju, ili ako se on periodično troši kako je i dobijen, onda se, pod inače neizmenjenim okolnostima, vrši prosta reprodukcija. Mada je ova samo puko ponavljanje procesa proizvodnje u istom razmeru, ipak i to puko ponavljanje, ili kontinuitet, daje procesu izvesna nova obeležja ili, bolje reći, ukida ona prividna obeležja koja on ima kao samo izolovan proces.

Uvod u proces proizvodnje jeste kupovina radne snage za neko određeno vreme, i taj uvod stalno se obnavlja kad god istekne rok za koji je rad prodat i time istekne određen period proizvodnje: nedelja, mesec itd. Ali radnik se plaća tek pošto je njegova radna snaga delovala i pošto je u robama ostvarila i svoju sopstvenu vrednost i višak vrednosti. On je, dakle, višak vrednosti, koji mi za ovaj mah uzimamo samo kao kapitalistov fond potrošnje, a isto tako i fond iz koga se njemu samom plaća, promenljivi kapital, proizveo pre nego što mu se taj fond vraća u obliku najamnine, i on je zaposlen samo dotle dokle ga stalno reprodukuje. Iz ovoga je potekla ona formula ekonomista, koju smo pod II pomenuli u šesnaestoj glavi, a u kojoj se najamnina predstavlja kao udeo u samom proizvodu.² Ono što se radniku stalno vraća u obliku najamnine jeste jedan deo proizvoda koji radnik stalno reprodukuje. Svakako, kapitalista mu vrednost robe plaća u novcu. Ali taj novac je samo preobraženi oblik proizvoda rada. Dok radnik pretvara jedan deo sredstava za proizvodnju u proizvod, jedan deo proizvoda njegovog ranijeg rada ponovo se pretvara u novac. Ono čime se plaća njegov današnji rad ili rad idućeg polugoda, jeste njegov rad od prošle nedelje ili od prošlog polugoda. Iluzija koju stvara novčani oblik smesta iščezava čim se umesto pojedinačnog kapitaliste i pojedinačnog radnika posmatraju kapitalistička klasa i radnička klasa. Kapitalistička klasa stalno daje radničkoj klasi, u novčanom obliku, uputnice na jedan deo proizvoda koji je radnička klasa proizvela a kapitalistička prisvojila. Te uputnice radnik isto tako stalno vraća kapitalističkoj klasi i tako uzima od nje onaj deo svog sopstvenog proizvoda koji njemu pripada. Robni oblik proizvoda i novčani oblik robe prikrivaju ovu transakciju.

Dakle, promenljivi kapital je samo poseban istorijski pojavni oblik fonda životnih sredstava ili fonda rada koji je radniku potreban za njegovo samoodržavanje i reprodukciju i koji u svim sistemima društvene

da se reprodukuje pomoću tuđeg rada... Kao i rad, tako i bogatstvo daje pomoću rada godišnji plod koji se svake godine može uništiti, a da bogataš ne postane siromašniji. Taj plod je dohodak, koji potiče iz kapitala. (Sismondi, *Nouveaux Principes d'Économie Politique*, sv. I, str. 81, 82.)

² *Kao i profiti, i najamnine se imaju smatrati delom gotovog proizvoda.* (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, str. 142.) *Udeo u proizvodu, koji radniku pripada u obliku plate.* (James Mill, *Éléments d'Économie politique*, francuski prevod od Parisot-a, Paris 1823, str. 33, 34.)

proizvodnje mora on sam stalno proizvoditi i reprodukovati. Njemu fond rada pritiče stalno u obliku platežnih sredstava za njegov rad samo zato što se njegov sopstveni proizvod stalno udaljava od njega u obliku kapitala. Ali ovaj pojavni oblik fonda rada ni u čemu ne menja činjenicu da kapitalista predujmljuje radniku njegov sopstveni opredmećeni rad.³ Uzmimo kmeta-kulučara. Sa svojim vlastitim sredstvima za proizvodnju, na vlastitoj oranici, on radi recimo 3 dana nedeljno. Druga tri dana on kuluči na spahijskom dobru. On stalno reprodukuje svoj vlastiti fond rada, a ovaj nikad ne dobija prema njemu oblik platežnih sredstava koja neko treći preduima za njegov rad. U naknadu za to ne dobija ni njegov neplaćeni prinudni rad nikad oblik dobrovoljnog i plaćenog rada. Ako sutra spahija prisvoji sebi oranicu, tegleću marvu, seme, ukratko sva kmetova sredstva za proizvodnju, onda će ovaj odsad biti prinuđen da svoju radnu snagu spahiji prodaje. Pod ostalim neizmenjenim okolnostima, on će i sada raditi 6 dana nedeljno, 3 za sebe, 3 za bivšeg spahiju, koji se sada pretvorio u najamnog gospodara. On će i dalje sredstva za proizvodnju trošiti kao sredstva za proizvodnju i prenositi njihovu vrednost na proizvod. I sada će kao i pre jedan određen deo proizvoda ulaziti u reprodukciju. Ali kao što kuluk uzima oblik najamnog rada, tako i fond rada, koji kmet i sad proizvodi i reprodukuje kao i ranije, uzima oblik kapitala koji mu predujmljuje njegov bivši spahija. Buržoaski ekonomist, čiji ograničeni mozak nije kadar da odvoji pojavni oblik neke stvari od same stvari, zatvara oči pred činjenicom da se na Zemljinoj kugli, čak i u današnje vreme, fond rada samo izuzetno javlja u obliku kapitala.⁴

Na svaki način, promenljivi kapital gubi obeležje vrednosti koju je kapitalista predujmio iz vlastitog fonda^{4a} tek kad kapitalistički proces proizvodnje posmatramo u neprekidnom toku njegovog obnavljanja. Ali on mora negde i nekad imati svoj početak. Zato je s našeg dosadašnjeg stanovišta verovatno da je kapitalista tamo nekad pomoću neke prvobitne akumulacije novca, nezavisne od neplaćenog tuđeg rada, postao vlasnik novca i stoga mogao izići na tržište kao kupac

³ «Kad se kapital upotrebi na to da se radniku predujmi najamnina, onda taj kapital ne dodaje ništa fondu za održanje radnika.» (Cazenove u jednoj primedbi svog izdanja Malthusovog spisa *Definitions in Political Economy*, London 1853, str. 22.)

⁴ «Još ni na jednoj četvrtini Zemljine kugle nisu kapitalisti oni koji radniku predujmljuju sredstva za opstanak.» (Richard Jones *Text-book of Lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford 1852, str. 36.)

^{4a} «Mada fabrikant predujmljuje manufacturer-u» (tj. manufakturnom radniku) njegovu najamninu, ipak to za njega stvarno nisu neki troškovi, jer se vrednost najamnine zajedno sa izvesnim profitom ponovo proizvodi u povećanoj vrednosti predmeta na koji je bio primenjen njegov rad.» (A. Smith, *Wealth of Nations*, knj. I, gl. 3, str. 355.)

radne snage. Međutim, puki kontinuitet kapitalističkog procesa proizvodnje, ili prosta reprodukcija, prouzrokuje i druge osobite promene, koje ne zahvataju samo promenljivi nego i celokupni kapital.

Ako višak vrednosti, koji se periodično, recimo godišnje, stvara s kapitalom od 1000£, iznosi 200£, i ako se ovaj višak vrednosti svake godine potroši, onda je jasno da je posle petogodišnjeg ponavljanja istog procesa suma potrošenog viška vrednosti = 5×200 , odnosno da je jednaka prvobitnoj predujmljenoj kapital-vrednosti od 1000£. Kad bi se godišnji višak vrednosti trošio samo delimično, recimo samo po polovinu, dobio bi se isti rezultat posle desetogodišnjeg ponavljanja procesa proizvodnje, jer je $10 \times 100 = 1000$. Uopšte: predujmljena kapital-vrednost podeljena viškom vrednosti koji se potroši svake godine, daje broj godina ili broj perioda reprodukcije, posle čijeg isteka je kapitalista potrošio prvobitno predujmljeni kapital i kapital iščezao. Ova činjenica ne može se ni najmanje izmeniti time što kapitalista zamišlja da troši proizvod tuđeg neplaćenog rada, višak vrednosti, a da održava prvobitnu kapital-vrednost. Kad protekne izvestan broj godina, kapital-vrednost koja mu je pripadala jednaka je sumi viška vrednosti koji je on za taj isti broj godina prisvojio bez ekvivalenta, a suma vrednosti koju je potrošio jednaka je prvobitnoj kapital-vrednosti. Na svaki način, on drži u ruci kapital čija se veličina nije izmenila i od koga je jedan deo, zgrade, mašine itd., već postojao kad je pokrenuo svoj posao. Ali ovde se radi o vrednosti kapitala, a ne o njegovim materijalnim sastavnim delovima. Kad neko sve svoje imanje potroši praveći dugove koji iznose koliko i vrednost toga imanja, onda celo imanje predstavlja samo ukupnu sumu njegovih dugova. Isto tako, kad je kapitalista potrošio ekvivalent svog predujmljenog kapitala, vrednost tog kapitala predstavlja još samo ukupnu sumu viška vrednosti koji je on besplatno prisvojio. Nijedan atom vrednosti njegovog starog kapitala više ne postoji.

Sasvim nezavisno od svake akumulacije, sam kontinuitet procesa proizvodnje, ili prosta reprodukcija, pretvara, dakle, nužno posle dužeg ili kraćeg perioda svaki kapital u akumulisani kapital ili kapitalizovani višak vrednosti. Ako je taj kapital pri svome ulasku u proizvodnju i bio lično stečena svojina svoga vlasnika, ranije ili kasnije on postaje vrednost prisvojena bez ekvivalenta, ili ovaploćenje neplaćenog tuđeg rada, bilo u novčanom ili kom drugom obliku.

Videli smo u četvrtoj glavi: da bi se novac pretvorio u kapital, nije bilo dovoljno samo da postoje robna proizvodnja^{1*} i robni promet. Bilo je još potrebno da se kao kupac i prodavac susretnu ovde vlasnik vrednosti ili novca, tamo vlasnik supstancije koja stvara vrednost; ovde vlasnik sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, tamo vlasnik jedino radne snage. Prema tome, stvarno data osnovica, polazna

^{1*} U 4. izdanju: proizvodnja vrednosti (Wertproduktion).

tačka kapitalističkog procesa proizvodnje, bilo je odvajanje proizvoda rada od samog rada, objektivnih uslova rada od subjektivne radne snage.

Ali ono što je u početku bilo samo polazna tačka docnije se, zahvaljujući samom kontinuitetu procesa, prosto reprodukciji, stalno iznova proizvodi i ovekovečava kao sopstven rezultat kapitalističke proizvodnje. S jedne strane, proces proizvodnje neprekidno pretvara materijalno bogatstvo u kapital, u sredstva za oplodavanje vrednosti i sredstva potrošnje za kapitalistu. S druge strane, radnik stalno izlazi iz toga procesa onakav kakav je u nj ušao — kao lični izvor bogatstva, ali lišen svih sredstava da to bogatstvo ostvari za sebe. Pošto je, pre njegovog ulaska u proces, njegov sopstveni rad otuđen od njega, prisvojen od kapitaliste i pripojen kapitalu, to se on za vreme procesa stalno opredmećuje u tuđem proizvodu. Pošto je proces proizvodnje ujedno i proces potrošnje radne snage od strane kapitaliste, radnikov se proizvod neprekidno pretvara ne samo u robu nego u kapital, u vrednost koja isisava snagu što stvara vrednost, u životna sredstva koja kupuju ljude, u sredstva za proizvodnju koja upotrebljavaju proizvođača.⁵ Stoga sam radnik stalno proizvodi objektivno bogatstvo kao kapital, kao silu koja mu je tuđa, koja njime vlada i eksploatiše ga; a kapitalista isto tako stalno proizvodi radnu snagu kao subjektivno vrelo bogatstva, vrelo rastavljeno od sredstava za svoje opredmećenje i ostvarivanje, apstraktno, postojeće jedino u radnikovoj telesnosti, jednom reči on proizvodi radnika kao najamnog radnika.⁶ Ovo stalno reprodukovanje ili ovekovečavanje radnika jeste sine qua non^{1*} kapitalističke proizvodnje.

Radnikova potrošnja je dvostruka. U samoj proizvodnji on svojim radom troši sredstva za proizvodnju i pretvara ih u proizvode čija je vrednost veća od vrednosti predujmljenog kapitala. To je njegova proizvodna potrošnja. U isti mah to je potrošnja njegove radne snage od strane kapitaliste koji je tu snagu kupio. S druge strane, novac kojim je plaćena kupovina njegove radne snage radnik troši na životna sred-

⁵ «To je naročito čudna osobina proizvodne potrošnje. Ono što se proizvodno troši jeste kapital i postaje kapital putem potrošnje.» (James Mill, *Elémens d'Économie Politique*, str. 242.) Ipak James Mill nije ušao u trag toj «naročito čudnoj osobini».

⁶ «Stvarno je istina da neka novouvedena manufaktura daje posla mnogim siromasima, ali oni i dalje ostaju siromasi, a vremenom manufaktura stvara i mnogo novih.» (*Reasons for a limited Exportation of Wool*, London 1677. str. 19.) «Sasvim je besmisleno kad zakupnik sada tvrdi da on izdržava sirotinju. U stvari on nju samo održava u bedi.» (*Reasons for the late Increase of the Poor Rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions*, London 1777, str. 31.)

1* nezostavan uslov

stva: to je njegova individualna potrošnja. Prema tome, radnikova proizvodna i individualna potrošnja potpuno su različne. U prvoj on dela kao pokretna snaga kapitala i pripada kapitalisti; u drugoj on pripada sam sebi i vrši životne funkcije izvan procesa proizvodnje. Rezultat jedne je život kapitaliste, rezultat druge je život samog radnika.

Pri razmatranju »radnog dana« itd. videlo se uzgred kako je radnik često primoran da svoju individualnu potrošnju pretvori u slučajni događaj procesa proizvodnje. U tome slučaju on dodaje sebi životna sredstva da bi svoju radnu snagu održao u toku, kao što se parnoj mašini dodaju ugalj i voda, a točku ulje. Njegova sredstva za potrošnju tada su samo sredstva za potrošnju jednog sredstva za proizvodnju, a njegova individualna potrošnja neposredno je proizvodna potrošnja. Ali se ovo pokazuje kao zloupotreba⁷ koja nije bitna po kapitalističku proizvodnju.

Stvar izgleda drukčije čim ne posmatramo pojedinačnog kapitalistu i pojedinačnog radnika, već kapitalističku klasu i radničku klasu, ne izolovane procese proizvodnje robe, već kapitalistički proces proizvodnje u njegovom toku i njegovom društvenom obimu. Kad kapitalista preobraća jedan deo svog kapitala u radnu snagu, on time oploduje svoj celokupni kapital. On ubija dve muve jednim udarcem. On ne profitira samo na onome što od radnika prima, nego i na onome što mu daje. Kapital koji je u razmeni otuđen za radnu snagu, pretvara se u životna sredstva čija potrošnja služi reprodukciju mišića, živaca, kostiju, mozga postojećih radnika i za stvaranje novih radnika. Stoga, ako se drži u granicama onoga što je apsolutno potrebno, individualna potrošnja radničke klase jeste ponovno pretvaranje životnih sredstava, koje je kapital otuđio za radnu snagu, u radnu snagu koju kapital može iznova eksploatisati. Ona je proizvodnja i reprodukcija onog sredstva za proizvodnju koje je kapitalisti najneophodnije: samog radnika. Individualna radnikova potrošnja ostaje, dakle, moment proizvodnje i reprodukcije kapitala, bilo da se ona vrši u radionici, fabrici itd., ili izvan nje, u procesu rada ili izvan njega, upravo kao i čišćenje mašina, bilo da se vrši za vreme procesa rada ili za vreme određenih odmora. Stvar se niukoliko ne menja zbog toga što radnik svoju individualnu potrošnju vrši sebi za ljubav, a ne za ljubav kapitalisti. Tako i potrošnja tegleće marve ne prestaje biti potreban moment procesa proizvodnje zbog toga što sama marva troši ono što ždere. Stalno održavanje i reprodukcovanje radničke klase ostaje stalna uslova za reprodukcovanje kapitala. Kapitalista može mirne duše da ostavi ispunjavanje toga uslova nagonu radnika za održanjem i produženjem vrste. Sve za šta se on stara jeste da njihovu individualnu potrošnju ograniči što više može na najnužnije, i on je beskrajno daleko od one južnoameričke

⁷ Rossi ne bi s tolikim naglaskom deklamovao o toj tački da je stvarno prodro u tajnu »proizvodne potrošnje«.

surovosti kojom se radnik prisiljava da uzima jaču umesto slabije hrane.⁸

Zbog toga i kapitalista i njegov ideolog, politički ekonomist, smatraju za proizvođan samo onaj deo radnikove individualne potrošnje koji je potreban da bi se radnička klasa ovekovečila, koji se, dakle, stvarno mora utrošiti da bi kapital mogao trošiti radnu snagu; ono što radnik može preko toga potrošiti za svoje zadovoljstvo jeste neproizvodna potrošnja.⁹ Ako bi akumulacija kapitala prouzrokovala povećanje najamnine, pa dakle i umnožavanje radnikovih sredstava za potrošnju, a da ne izazove potrošnju veće količine radne snage od strane kapitala, onda bi dodatni kapital bio neproizvodno utrošen.¹⁰ I doista, radnikova individualna potrošnja neproizvodna je za samog radnika, jer ona reprodukuje samo individuu koja ima potrebe; ona je proizvodna za kapitalistu i za državu, jer je ona proizvodnja snage koja proizvodi tuđe bogatstvo.¹¹

Prema tome, s društvenog gledišta, radnička klasa je i van neposrednog procesa rada isto tako pribor kapitala kao i mrtvi alat. Čak je i njena lična potrošnja u izvesnim granicama samo moment procesa reprodukcije kapitala. A proces se, međutim, brine za to da ta samosvesna oruđa za proizvođnju ne pobegnu, stalno premeštajući njihov proizvod s njihovog pola na suprotni pol kapitala. Individualna potrošnja brine se s jedne strane za njihovo vlastito održanje i reprodukciju, a s druge strane, uništavajući životna sredstva, za to da se oni stalno nanovo pojavljuju na tržištu rada. Za svoga vlasnika rimski rob je bio vezan lancima, najamni radnik vezan je nevidljivim koncima. Prividnost njegove nezavisnosti održava se stalnim menjanjem individualnog najamnog gospodara i putem fictio juris^{1*} ugovora.

⁸ *U rudnicima Južne Amerike, radnici koji svakodnevno iznose na svojim leđima tovar rude težak 180 do 200 funti iz dubine od 450 stopa (to je možda najteži posao na svetu) žive isključivo od hleba i pasulja; oni bi radije jeli samo hleba, ali njihovi gospodari, koji su iznašli da oni ne bi mogli raditi tako naporan posao ako bi se hranili samo hlebom, postupaju s njima kao s konjima i silom ih teraju da jedu pasulj. Pasulj je srazmerno mnogo bogatiji kalcijevim fosfatom nego hleb.* (Liebig, *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agrikultur und Physiologie*, I deo, str. 194, primedba.)

⁹ James Mill, *Elements of Political Economy*, str. 238. i dalje.

¹⁰ *Ako bi se cena rada popela toliko da se uprkos uvećanju kapitala ne može upotrebiti veća količina rada, onda bih rekao da se takvo uvećanje kapitala neproizvodno troši.* (Ricardo, *Principles of Political Economy*, str. 163.)

¹¹ *Jedina u pravom smislu proizvodna potrošnja jeste potrošnja ili razaranja bogatstva* (on misli trošenje sredstava za proizvođnju) *od strane kapitalista u cilju reprodukcije... Radnik... je proizvođan potrošač za lice koje ga upotrebljava i za državu, ali tačno govoreći, nije to za sebe.* (Malthus, *Definitions etc.*, str. 30.)

^{1*} pravnom fikcijom

Kad mu je to bilo potrebno, kapital je ranije i prinudnim zakonom ostvarivao svoje pravo svojine na slobodnog radnika. Tako je npr. do 1815. iseljavanje mašinskih radnika bilo u Engleskoj zabranjeno pod pretnjom teške kazne.

Reprodukcija radničke klase uključuje u sebi i nagomilavanje i prenošenje umešnosti sa jednog pokolenja na drugo.¹² U kolikoj meri postojanje takve umešne radničke klase kapitalista računava u uslove proizvodnje koji njemu pripadaju, koliko on tu klasu stvarno smatra za realnu egzistenciju svog promenljivog kapitala, pokazuje se čim neka kriza donese opasnost da će je izgubiti. Kao što se zna, u Lankaširu itd. je usled američkog građanskog rata i nestašice pamuka koja je za njim došla, većina pamučnih radnika bila bačena na ulicu. Iz same radničke klase, a i iz drugih društvenih slojeva, digao se glas za državnu pomoć ili dobrovoljne narodne priloge da bi se »suvišnim« omogućiilo da se isele u engleske kolonije ili u Sjedinjene Države. Tada list »Times« (od 24. marta 1863) objavi pismo Edmunda Pottera, bivšeg predsednika Trgovačke komore u Mančesteru. Njegovo pismo je u Donjem domu s pravom obeleženo kao »manifest fabrikantata«.¹³ Navešćemo ovde nekoliko karakteristična mesta u kojima je kapitalovo pravo svojine na radnu snagu izrečeno bez uvijanja.

»Radnicima koji prerađuju pamuk može se kazati da je ponuda takvih radnika prevelika... da bi se ona, možda, morala smanjiti za jednu trećinu, pa da onda nastupi zdrava tražnja za ostale dve trećine... Javno mišljenje navaljuje na iseljavanje... Majstor (tj. fabrikant pamuka) ne može mirno gledati da mu se odmakne ponuda radnika, on može misliti da je to i nepravedno i pogrešno... Ako se iseljavanje pomaže iz javnih fondova, on ima prava da traži da bude saslušan, možda i da protestuje.«

Isti Potter zatim izlaže kako je pamučna industrija korisna, kako je »nesumnjivo usisala stanovništvo Irske i engleskih poljoprivrednih srezova«, kako je njen opseg ogroman, kako je 1860. dala $\frac{5}{13}$ celokupnog engleskog izvoza, kako će se kroz nekoliko godina ponovo proširiti usled proširenja tržišta, naročito indijskog, i usled toga što će izdejstvovati uvoz dovoljne količine »pamuka po 6 pensa po funti«. Zatim nastavlja:

¹² »Jedina stvar o kojoj se može kazati da je nagomilana i prethodno pripremljena, jeste radnikova umešnost... Ako uzmemo u obzir veliku masu radnika, nagomilavanje i hagrtnje umešnog rada, ta najvažnija operacija vrši se bez ikakvog kapitala.« (Hodgskin, *Labour Defended against the Claims of Capital*, str. 13.)

¹³ »To pismo može se smatrati manifestom fabrikantata.« (Ferrand, »Motion on the cotton famine«^{1*}, sednica Donjeg doma od 27. aprila 1863.)

^{1*} »Predlog o oskudici pamuka«

«Vreme — jedna, dve, možda tri godine — proizvešće potrebnu količinu... I ja bih onda postavio pitanje: ne zaslužuje li ova industrija da se održi, ne vredi li truda održati njenu mašineriju» (tj. žive radne mašine) «u redu, i zar nije najveća ludost misliti na njeno napuštanje! Držim da jeste. Priznajem da radnici nisu svojina (I allow that the workers are not a property), nisu svojina ni Lankašira ni fabrikana; ali oni su njihova snaga; oni su duhovna i školovana snaga koja se ne može naknaditi za jedno pokolenje; naprotiv, onu drugu mašinu na kojoj oni rade (the mere machinery which they work) možemo većim delom korisno zameniti ili usavršiti za 12 meseci.¹⁴ Podstaknite ili dozvolite (!) iseljavanje radne snage, pa šta će biti s kapitalistom? (Encourage or allow the working power to emigrate, and what of the capitalist?)» (Ovaj vapaj podseća na dvorskog maršala Kalba.^[152])

«... Uklonite najbolje radnike, pa će stalnom kapitalu uveliko pasti vrednost, a optičajni kapital neće se izlagati borbi sa slabom ponudom niže vrste rada... Kazaće nam se da sami radnici žele da se ise. Sasvim je prirodno da oni to žele... Smanjite, skućite pamučnu industriju oduzimajući joj njene radne snage (by taking away its working power), smanjujući njene izdatke na najamninu recimo za jednu trećinu ili 5 miliona £, pa šta će biti od prve klase koja stoji nad njima, od dućandžija? Šta od zemljišne rente, šta od zakupnina za kotedže?... Šta od sitnog zakupnika, od boljeg kućegazde i zemljoposjednika? Pa recite sad može li biti ubitačnijeg plana za sve klase jedne zemlje od ovoga koji slabi naciju izvozom njenih najboljih fabričkih radnika i obaranjem vrednosti jednog dela njenog najproizvodnijeg kapitala i bogatstva?» «Savetujem da se napravi zajam od 5 do 6 miliona, da se raspodeli na 2 ili 3 godine, da njime po specijalnim zakonskim propisima rukuju naročiti komesari koji će biti pridodati sirotinjskim upravama u pamučnim srezovima, sa izvesnim prinudnim radom, kako bi se održala moralna vrednost primalaca milostinje... Može li za zemljovlasnika ili fabrikanta biti nešto gore (can anything be worse for landowners or masters) nego da napuste svoje najbolje radnike, a ostale da demorališu i oneraspolože velikim pustošnim iseljavanjem, koje bi čitavu jednu pokrajinu lišilo vrednosti i kapitala?»

Potter, odabrani zastupnik fabrikana pamuka, razlikuje dve vrste «mašina», a obe pripadaju kapitalisti; jedna stoji u njegovoj fa-

¹⁴ Čitalac se seća da taj isti kapital duva u druge diple u običnim uslovima, kad treba oboriti najamninu. Tada fabrikanti u jedan glas izjavljaju (vidi četvrti odeljak, primedba 188, str. 389^{1*}): «Za fabričke bi radnike bilo korisno da ne smeću s uma da je njihov rad u stvari vrlo niska vrsta kvalifikovanog rada; da nema rada koji se može lakše naučiti i da s obzirom na njegov kvalitet nijedan nije bolje plaćen; da nema rada koji se kratkim obučavanjem najneiskusnijih može dobiti za tako kratko vreme i u takvom izobilju. Fabrikantova mašinerija» (koja, kako sad doznajemo, može za 12 meseci da se zameni s korišću i da se poboljšava) «igra doista mnogo važniju ulogu u poslu proizvodnje nego rad i radnikova umešnost» (koji se sad ne mogu zameniti za trideset godina) «koja se može steći za šest meseci i koju može naučiti svaki seoski sluga.»

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 375.

brici, a druga preko noći i nedeljom stanuje van fabrike u kotedžima. Jedna je mrtva, druga živa. Mrtva mašina ne samo što se svakim danom pogoršava i gubi vrednost, nego jedan veliki deo njene mase stalno zastareva usled neprekidnog tehničkog napretka, i to u tolikoj meri da se s korišću može zameniti novom mašinom za nekoliko meseci. Naprotiv, živa mašina biva sve bolja što duže traje, što više nagomilava u sebi umešnosti čitavih pokolenja. »Times« je ovom fabričkom magnatu odgovorio između ostaloga i ovo:

»Gospodin E. Potter toliko je prožet vanrednom i apsolutnom važnošću fabrikana pamuka da radi održanja te klase i ovekovečenja njenog poziva hoće da zatvori pola miliona radnika, protiv njihove volje, u veliki moralni workhouse!*. Zasluži li ova industrija da se održi?—pita g. Potter. Svakako, svim časnim sredstvima, odgovaramo mi. Vredi li truda da se njena mašinerija održi u redu?—pita opet g. Potter. Ovde mi zapinjemo. Pod mašinerijom g. Potter razume ljudsku mašineriju, jer nas uverava da nema nameru da je tretira kao apsolutnu svojinu. Moramo priznati, mi ne držimo da je ‚vredno truda‘, čak ni da je moguće održavati u redu ljudsku mašineriju, tj. zatvoriti je i mazati uljem dok ne zatreba. Ljudska mašinerija ima tu osobinu da rđa kad ne radi, ma kako je vi mazali ili ribali. Osim toga, očiglednost nas uči da je ljudska mašinerija kadra da se sama od sebe ispuni parom i eksplođira, ili da u našim velikim gradovima besno zaigra vrtoglavo kolo. Neka i bude, kako kaže g. Potter, da je za reprodukciju radnika potrebno duže vreme, ali s mašinistima i novcem u ruci mi ćemo uvek naći preduzimljive, izdržljive ljude da od njih napravimo više fabričkih gazda no što ih ikad možemo potrošiti... Gospodin Potter čereta o novom oživljavanju industrije kroz 1, 2, 3 godine i zahteva od nas da ne podstičemo ili ne dozvolimo iseljavanje radne snage! On veli da je prirodno što radnici žele da se isele, ali misli da nacija mora uprkos njihovim zahtevima da zatvori u pamučne srezove to pola miliona radnika sa 700 000 članova njihovih porodica i da—što je nužna posledica—silom suzbije njihovo neraspoloženje, a oni sami da moraju životariti od milostinje! I sve to samo radi toga što bi oni tamo nekog dana opet mogli zatrebati fabrikantima pamuka... Došlo je vreme kad veliko javno mišljenje ovih ostrva mora nešto učiniti da se ova ‚radna snaga‘ spase od onih koji s njom hoće da postupaju kao što postupaju s ugljem, železom i pamukom (to save this ‚working power‘ from those who would deal with it as they deal with iron, coal and cotton).¹⁵

Članak lista »Times« bio je samo jedan jeu d’esprit^{2*}. »Veliko javno mišljenje« bilo je, u stvari, mišljenja g. Pottera da su fabrički

¹⁵ »Times« od 24. marta 1863.

1* dom rada — 2* duhovita igra rečima

radnici pokretan pribor fabrika. Njihovo iseljavanje bi sprečeno.¹⁶ Zatvoriše ih u »moralni workhouse«^{1*} pamučnih srezova i oni su i dalje ostali »snaga (the strength) fabrikana pamuka u Lankaširu«.

Kapitalistički proces proizvodnje reprodukuje, dakle, samim svojim zbivanjem razdvojenost radne snage od uslova za rad. Time on reprodukuje i ovekovečava uslove za eksploataciju radnika. On stalno primorava radnika da prodaje svoju radnu snagu da bi živeo, a kapitalistu stalno osposobljava da je može kupiti da bi se bogatio.¹⁷ Više nije slučajno da se kapitalista i radnik susreću na robnom tržištu kao kupac i prodavac. Sam mehanizam procesa stalno baca radnika kao prodavca svoje radne snage natrag na robno tržište i stalno pretvara njegov sopstveni proizvod u kupovno sredstvo u ruci drugoga. U stvari radnik pripada kapitalu i pre no što se proda kapitalisti. Njegovo ekonomsko podložništvo¹⁸ ostvaruje se i ujedno prikriva periodičnim obnavljanjem njegove samoprodaje, menjanjem nje-

¹⁶ Parlament nije odobrio ni paru za iseljavanje, već je samo doneo zakone koji su opštinama pružili mogućnost da radnike održavaju između života i smrti, ili da ih eksploatišu ne plaćajući im normalne najamnine. A naprotiv, kad je tri godine kasnije izbila goveđa kuga, parlament je divljački pogazio čak i parlamentarnu etikaciju i za tren oka odobrio milione za odštetu milionerima, veleposednicima, čiji su se zakupnici i bez toga naplatili dizanjem cena mesu. Životinjska rika zemljoposjednika prilikom otvaranja parlamenta od 1866. pokazala je da čovek ne mora biti Hindus da bi obožavao kravu Sabalu, niti Jupiter da bi se pretvorio u vola.

¹⁷ »Radnik je tražio životne namirnice da bi mogao živeti, preduzetnik je tražio rad da bi mogao zaradivati.« (Sismondí, *Nouveaux Principes d'Économie Politique*, sv. I, str. 91.)

¹⁸ U grofoviji Darem postoji seljački grub oblik ovog podložništva. To je jedna od nekoliko grofovija u kojima okolnosti ne obezbeđuju zakupniku neosporno pravo svojine na poljoprivredne nadničare. Rudarska industrija pruža nadničarima mogućnost da biraju. Protivno pravilu, zakupnik uzima ovde u zakup samo zemljišta na kojima se nalaze kotedži za radnike. Kirija za kotedž sastavni je deo najamnine. Ti se kotedži zovu »hind's houses«^{2*}. Oni se radnicima iznajmljuju pod izvesnim feudalnim obavezama, po ugovoru koji se zove »bondage« (podložništvo), i koji radnika obavezuje da ga za vreme kad radi na kom drugom mestu zamenjuje njegova kći itd. Sam radnik se zove »bondsman«, podložnik. Ovaj odnos baca sasvim novu svetlost na radnikovu individualnu potrošnju kao potrošnju za kapital ili proizvodnu potrošnju: »Zanimljivo je videti da računčija-gospodar smatra čak i pogan svoga bondsmena kao svoj sporedan dohodak... zakupnik ne trpi u čitavoj okolini drugih nužnika osim svojih i ne podnosi da se u tome pogledu zakida od njegovih sizerenskih prava.« (*Public Health, VII Report 1864*, str. 188.)

1* dom rada — 2* kuće za poljoprivredne radnike

govih individualnih najamnih gospodara i kolebanjem tržišnih cena rada.¹⁹

Prema tome, kapitalistički proces proizvodnje, posmatran u svojoj povezanosti ili kao proces reprodukcije, ne proizvodi samo robu, samo višak vrednosti, on proizvodi i reprodukuje sam kapitalistički odnos: na jednoj strani kapitalistu, na drugoj najamnog radnika.²⁰

¹⁹ Čitalac se seća da kod rada dece itd. iščezava čak i formalnost samoprodaje.

²⁰ »Kapital pretpostavlja najamni rad, a najamni rad pretpostavlja kapital. Oni se uzajamno uslovljavaju; oni se uzajamno stvaraju. Da li radnik u fabrici pamuka proizvodi samo pamučne tkanine? Ne, on proizvodi kapital. On proizvodi vrednosti koje iznova služe tome da komanduju njegovim radom i da pomoću njegovog rada stvaraju nove vrednosti.« (Karl Marx, *Lohnarbeit und Kapital* u: »Neue Rheinische Zeitung«, br. 266. od 7. aprila 1849.) Članci koje sam pod gornjim naslovom objavio u »Novim rajnskim novinama« jesu odlomci predavanja koja sam o toj temi držao 1847. u Udruženju nemačkih radnika u Briselu⁽¹⁸⁴⁸⁾ i čije je štampanje bilo prekinuto februarskom revolucijom.^{1*}

^{1*} Vidi u 9. tomu ovog izdanja.

GLAVA DVADESET DRUGA

Pretvaranje viška vrednosti u kapital

*1. Kapitalistički proces proizvodnje u proširenom razmeru.
Pretvaranje zakonâ svojine robne proizvodnje u
zakone kapitalističkog prisvajanja*

Ranije smo videli kako višak vrednosti proističe iz kapitala; sad treba da vidimo kako kapital proističe iz viška vrednosti. Primenjivanje viška vrednosti kao kapitala ili ponovno pretvaranje viška vrednosti u kapital zove se akumulacija kapitala.²¹

Pogledajmo ovaj proces najpre sa stanovišta pojedinačnog kapitaliste. Recimo da je neki fabrikant prede predujmio kapital od 10 000 £, od kojih četiri petine u pamuku, mašinama itd., a jednu petinu u najamnini. Neka godišnje proizvodi 240 000 funti prede u vrednosti od 12 000 £. Ako je stopa viška vrednosti 100%, višak vrednosti predstavlja se u višku proizvoda ili u neto-proizvodu od 40 000 funti prede, što čini jednu šestinu celokupnog bruto-proizvoda, u vrednosti od 2000 £, koje će se realizovati u prodaji. Suma vrednosti od 2000 £ jeste suma vrednosti od 2000 £. Na tom se novcu ne da ni omirisati ni videti da je on višak vrednosti. Karakter viška vrednosti što ga neka vrednost ima pokazuje kako je ona došla u ruke svome vlasniku, ali ni u čemu ne menja prirodu vrednosti ili novca.

Da bi ovu novopridošlu sumu od 2000 £ pretvorio u kapital, fabrikant prede mora — ako sve druge okolnosti ostanu iste — od toga predujmiti četiri petine u kupovinu pamuka itd., a jednu petinu u kupovinu novih prelaca, koji će na tržištu naći životna sredstva čiju im je vrednost on predujmio. Zatim novi kapital od 2000 £ funkcioniše u predionici i sa svoje strane donosi višak vrednosti od 400 £.

Kapital-vrednost bila je prvobitno predujmljena u obliku novca;

²¹ »Akumulacija kapitala: upotrebljavanje jednog dela dohotka kao kapitala.« (Malthus, *Definitions in Political Economy*, izd. Cazenove, str. 11.) »Pretvaranje dohotka u kapital.« (Malthus, *Principles of Political Economy*, 2. izd., London 1836, str. 320.)

naprotiv, višak vrednosti postoji od prvog časa kao vrednost određenog dela bruto-proizvoda. Ako se ovaj proda, pretvori u novac, kapital-vrednost ponovo dobija svoj prvobitni oblik, ali višak vrednosti menja svoj prvobitni način postojanja. No od toga časa i kapital-vrednost i višak vrednosti jesu novčane sume i njihovo ponovno pretvaranje u kapital vrši se na potpuno isti način. I jednu i drugu sumu kapitalista ulaže u kupovinu roba koje mu omogućavaju da iznova započne s proizvodnjom svoga artikla, i to sad u proširenom razmeru. Ali da bi ove robe mogao kupiti, on ih mora naći na tržištu.

Vlastite njegove pređe promeću se samo zato što on svoj godišnji proizvod donosi na tržište kao što to čine i svi ostali kapitalisti sa svojim robama. Ali pre no što su dospеле na tržište, one su se već nalazile u fondu godišnje proizvodnje, tj. u celokupnoj masi predmeta svih vrsta u koju se ukupna suma pojedinačnih kapitala, ili celokupni društveni kapital, pretvara u toku godine, a od koje svaki pojedinačni kapitalista ima u rukama samo alikvotni deo. Događaji na tržištu izvršuju samo promet pojedinih sastavnih delova godišnje proizvodnje, šalju ih iz jedne ruke u drugu, ali ne mogu ni povećati ukupnu godišnju proizvodnju, niti promeniti prirodu proizvedenih predmeta. Kakva, dakle, može da bude upotreba ukupnog godišnjeg proizvoda, zavisi od samog njegovog sastava, a nikako od prometa.

Pre svega, godišnja proizvodnja mora da pruži sve one predmete (upotrebne vrednosti) kojima se imaju zameniti materijalni sastavni delovi kapitala utrošeni u toku godine. Kad se to odbije, ostaje neto-proizvod, ili višak proizvoda u kome je sadržan višak vrednosti. A u čemu se taj višak proizvoda sastoji? Možda u stvarima određenim da zadovoljavaju potrebe i prohteve kapitalističke klase, koje, dakle, ulaze u njen fond potrošnje? Ali ako bi to bilo sve, onda bi sav višak vrednosti bio profućkan i vršila bi se samo prosta reprodukcija.

Da bi se akumulisalo, mora se jedan deo viška vrednosti pretvarati u kapital. Ali, ne praveći čuda, čovek može u kapital pretvarati samo takve stvari koje su upotrebljive u procesu rada, tj. sredstva za proizvodnju, a zatim stvari koje služe radnikovom održavanju, tj. životna sredstva. Prema tome, jedan deo godišnjeg viška rada mora se upotrebljavati za izradu dodatnih sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, kao višak preko količine koja bi bila potrebna za zamenu predumljenog kapitala. Jednom reči: višak vrednosti može se pretvoriti u kapital samo zato što višak proizvoda, čija je on vrednost, već sadrži materijalne sastavne delove nekog novog kapitala.^{21a}

^{21a} Ovde se apstrahuje izvozna trgovina pomoću koje neka nacija može da preobraća luksuzne predmete u sredstva za proizvodnju i životna sredstva, i obrnuto. Da bismo predmet proučavanja shvatili u njegovoj čistoti, oslobođen sporednih okolnosti koje bi mogle smetati, moramo ovde ceo trgovinski svet posmatrati kao jednu naciju i pretpostaviti da se kapitalistička proizvodnja svugde uspostavila i da je zavladała svima granama industrije.

A sad, da bi ovi sastavni delovi stvarno funkcionisali kao kapital, kapitalističkoj klasi potreban je dodatak rada. Ako eksploatacija već zaposlenih radnika ne treba da poraste ni ekstenzivno ni intenzivno, moraju se zaposliti dodatne radne snage. I za ovo se već pobrinuo mehanizam kapitalističke proizvodnje reprodukujući radničku klasu kao klasu koja zavisi od najamnine, a čija obična najamnina dostiže ne samo za njeno održanje, već i za njeno množenje. Ove dodatne radne snage različite dobi, kojima radnička klasa svake godine snabdeva kapital, ima kapital još samo da pripoji dodatnim sredstvima za proizvodnju koja se već nalaze u godišnjoj proizvodnji i – pretvaranje viška vrednosti u kapital je gotovo. S konkretne tačke gledišta, akumulacija se svodi na reprodukovanje kapitala u progresivnom razmeru. Kružni tok proste reprodukcije menja se i pretvara se, po Sismondijevim¹⁵⁴ rečima, u spiralu.^{21b}

Vratimo se sad našem primeru. To je stara priča: Avram rodi Isaka, Isak rodi Jakova itd.¹⁵⁵ Prvobitni kapital od 10 000£ donosi višak vrednosti od 2000£ i ovaj se kapitalizuje. Novi kapital od 2000£, koji ćemo nazvati kapital I, donosi višak vrednosti od 400£; ovaj, kad se opet kapitalizuje, kad se, dakle, pretvori u II dodatni kapital, donosi višak vrednosti od 80£ itd.

Ovde mi ne uzimamo u obzir onaj deo viška vrednosti koji kapitalista troši. Takođe nas za ovaj mah ne zanima da li se dodatni kapitali dodaju prvobitnom kapitalu ili se od njega odvajaju radi samostalnog oplodavanja da li ih iskorišćava isti kapitalista koji ih je akumulisao; ili ih prenosi na druge. Samo, ne smemo zaboraviti da pored novo-obrazovanih kapitala prvobitni kapital produžuje da se reprodukuje i da proizvodi višak vrednosti, i da to isto važi za svaki akumulisani kapital u odnosu prema dodatnom kapitalu koji je on stvorio.

Prvobitni kapital obrazovao se preduimanjem 10 000£. Odakle su one njihovom vlasniku? Stekao ih je radom on sam i njegovi preci! –odgovaraju nam u jedan glas predstavnici političke ekonomije.^{21c} Ova njihova pretpostavka doista izgleda da je jedina koja se slaže sa zakonima robne proizvodnje.

Sasvim je drukčije s dodatnim kapitalom od 2000£. Proces njegovog postanka sasvim nam je tačno poznat. On je kapitalizovani višak vrednosti. Od samog svog početka on ne sadrži ni jedan jedini atom vrednosti koji ne potiče od tuđeg neplaćenog rada. Sredstva za proizvodnju kojima se prisajedinjuje dodatna radna snaga, kao i životna sredstva pomoću kojih se ona održava, samo su sastavni delovi viška proizvoda, toga danka koji kapitalistička klasa godišnje otkida

^{21b} Sismondijeva analiza akumulacije ima tu veliku manu što se on suviše zadovoljava frazom »pretvaranje dohotka u kapital« ne ulazeći dublje u istraživanje materijalnih uslova te operacije.

^{21c} »Prvobitni rad kome njegov kapital ima da zahvali za svoj postanak.« (Sismondi, *Nouveaux Principes etc.*, izd. Paris, sv. I, str. 109.)

od radničke klase. Kad jednim delom toga danka kapitalistička klasa kupuje od radničke dodatnu radnu snagu, makar i po punoj ceni, tako da se razmenjuju ekvivalent za ekvivalent — to je još uvek stari postupak osvajača koji od pobedenih kupuje robu novcem koji je od njih oteo.

Ako dodatni kapital zapošljava istog radnika koji ga je proizveo, onda ovaj ne samo da mora produžiti da oploduje prvobitni kapital, nego mora i plod svog ranijeg neplaćenog rada ponovo kupovati s više rada no što je on stajao. Posmatramo li ovo kao transakciju između kapitalističke i radničke klase, onda se stvar niukoliko ne menja tim što se neplaćenim radom dotle zaposlenih radnika zapošljavaju dodatni radnici. Kapitalista je dodatni kapital možda pretvorio u kakvu mašinu koja proizvodača dodatnog kapitala izbacuje na ulicu i zamenjuje ga s nekoliko dece. U svakom slučaju, radnička klasa je svojim ovogodišnjim viškom rada stvorila kapital koji će iduće godine zaposliti dodatni rad.²² To je ono što se zove: stvarati kapital pomoću kapitala.

Pretpostavka za akumulaciju prvog dodatnog kapitala od 2000£ bila je suma vrednosti od 10 000£ koju je kapitalista predujmio i koja mu pripada na osnovu njegovog »prvobitnog rada«. Za drugi dodatni kapital od 400£ pretpostavka je, naprotiv, samo prethodna akumulacija prvoga, onih 2000£, čiji je on kapitalizovani višak vrednosti. Posedovanje prošlog neplaćenog rada ispoljava se sada kao jedini uslov za sadanje prisvajanje živog neplaćenog rada u sve većem obimu. Što je kapitalista više akumulisao, to više može da akumulira.

Ukoliko je višak vrednosti, iz kojega se sastoji dodatni kapital br. I, bio rezultat kupovine radne snage pomoću jednog dela početnog kapitala, kupovine koja je odgovarala zakonima robne razmene i koja, s pravnog gledišta, ima kao jedini uslov da radnik slobodno raspolaže sopstvenim sposobnostima, a vlasnik novca i roba vrednostima koje njemu pripadaju; ukoliko je dodatni kapital br. II itd. samo rezultat dodatnog kapitala br. I, dakle posledica onog prvog odnosa; ukoliko svaka pojedina transakcija stalno odgovara zakonu robne razmene, tj. kapitalista stalno kupuje a radnik stalno prodaje radnu snagu, uzećemo čak i po stvarnoj njenoj vrednosti, jasno je da se zakon prisvajanja ili zakon privatne svojine, koji počiva na robnoj proizvodnji i robnom prometu, preobraća samom svojom unutrašnjom neizbežnom dijalektikom u neposrednu svoju suprotnost. Razmena ekvivalenata, koja je bila početna operacija, tako se izvitoperila da je razmena sada samo prividna, budući da je, prvo, onaj deo kapitala koji se razmenjuje za radnu snagu i sam samo deo proizvoda tuđeg rada prisvojenog bez ekvivalenta; drugo, da proizvođač, radnik, ne samo što mora

²² »Rad stvara kapital pre nego što kapital upotrebljava rad.« (»Labour creates capital, before capital employs labour.«) (E. G. Wakefield, *England and America*, London 1833, sv. II, str. 110.)

nadoknaditi taj deo, već ga mora nadoknaditi novim viškom. Tako odnos razmene između kapitaliste i radnika postaje samo privid koji spada u prometni proces, gola forma, tuđa samoj sadržini, i koja nju samo mistifikuje. Forma je stalno kupovanje i prodavanje radne snage. Sadržina je da kapitalista jedan deo već opredmećenog tuđeg rada, koji on neprekidno prisvaja bez ekvivalenta, stalno iznova razmenjuje za veću količinu živoga tuđeg rada. U početku nam se činilo da je pravo svojine zasnovano na ličnom radu. Bar se tako moralo pretpostavljati, pošto se samo ravnopravni vlasnici roba sučeljavaju, a tuđa roba može se prisvajati samo otuđivanjem vlastite robe, koja se, opet, može jedino radom stvoriti. Sada se svojina, na kapitalistovoj strani, ispoljava kao pravo na prisvajanje tuđeg neplaćenog rada, odnosno njegovog proizvoda, a na radnikovoj strani kao nemogućnost prisvajanja svog vlastitog proizvoda. Odvajanje svojine od rada postaje nužna posledica zakona koji je na izgled proizlazio iz njihove istovetnosti.²³

Ma koliko se činilo da se kapitalistički metod prisvajanja direktno protivi prvobitnim zakonima robne proizvodnje, on ipak nikako ne potiče iz kršenja, već naprotiv iz primene tih zakona. Da bismo ovo još jednom razjasnili, dovoljno je da bacimo pogled unazad na niz faza kretanja koje se završavaju akumulacijom kapitala.

Najpre smo videli da se prvobitno pretvaranje neke sume vrednosti u kapital vršilo sasvim saobrazno zakonima razmene. Jedan ugovarač prodaje svoju radnu snagu, drugi je kupuje. Prvi prima vrednost svoje robe, čija je upotrebna vrednost—rad—na taj način otuđena drugome. Sada ovaj pretvara sredstva za proizvodnju, koja mu već pripadaju, pomoću rada, koji mu isto tako pripada, u nov proizvod, koji mu, takode, po pravu pripada.

Vrednost ovog proizvoda sadrži: prvo, vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju. Korisni rad ne može utrošiti ova sredstva za proizvodnju a da njihovu vrednost ne prenese na novi proizvod; ali da bi ovaj bio sposoban za prodaju, radna snaga mora biti kadra da obavlja koristan rad u industrijskoj grani u kojoj treba da se upotrebi.

Zatim vrednost novog proizvoda sadrži: ekvivalent vrednosti radne snage i neki višak vrednosti. A to zbog toga što radna snaga, prodana za neko određeno vreme, za dan, nedelju itd., ima manje vrednosti nego što njena upotreba za to vreme stvara. Ali radniku je plaćena razmenska vrednost njegove radne snage i time je on otuđio njenu upotrebnu vrednost—kao što se zbiva pri svakoj kupovini i prodaji.

Što ova naročita roba, radna snaga, ima svojstvenu upotrebnu

²³ Kapitalistova svojina na proizvod tuđeg rada jeste «stroga posledica zakona prisvajanja, čiji je osnovni princip, naprotiv, bio da svaki radnik ima isključivo pravo na proizvod svog vlastitog rada». (Cherbuliez, *Richesse ou Pauvreté*, Paris 1841, str. 58; ipak pisac ne razvija ispravno ovaj dijalektički preokret.)

vrednost da daje rad, dakle da stvara vrednost, nikako ne pogada opšti zakon robne proizvodnje. Što se, dakle, suma vrednosti, predumljena u najamninu, nanovo pojavljuje u proizvodu ne samo kakva je bila, već povećana za neki višak vrednosti, ne potiče iz neke prevare izvršene nad prodavcem, jer je on dobio vrednost svoje robe, već samo iz potrošnje te robe od strane kupca.

Zakon razmene zahteva jednakost samo za razmenske vrednosti roba koje su date jedna za drugu. Što se tiče njihovih upotrebničkih vrednosti, on čak unapred uslovljava da budu različite i nema baš nikakva posla s njihovim trošenjem, koje počinje tek posle zaključene i izvršene trgovine.

Početno pretvaranje novca u kapital vrši se, dakle, u najpotpunijem skladu s ekonomskim zakonima robne proizvodnje i s pravom svojine koje se iz njih izvodi. Pa ipak ono donosi sobom:

1. da proizvod pripada kapitalisti, a ne radniku;
2. da vrednost toga proizvoda sadrži pored vrednosti predumljenog kapitala i višak vrednosti koji je radnika stajao rada a kapitalistu ništa, a koji ipak postaje zakonitom svojinom kapitaliste;
3. da je radnik održao svoju radnu snagu i da je ponovo može prodati, ako nađe kupca.

Prosta reprodukcija samo je periodično ponavljanje ove prve operacije; svaki put se uvek iznova novac pretvara u kapital. Zakon se, dakle, ne krši, naprotiv, on samo nalazi prilike da se trajno izvršuje.

«Plusieurs échanges successifs n'ont fait du dernier que le représentant du premier»^{1*}. (Sismondi, *Nouveaux Principes etc.*, str. 70.)

Pa ipak smo videli da je prosta reprodukcija dovoljna da se iz osnova izmeni karakter koji je ova prva operacija imala dok smo je posmatrali kao usamljeno zbivanje.

«Parmi ceux qui se partagent le revenu national, les uns (radnici) y acquièrent chaque année un nouveau droit par un nouveau travail, les autres (kapitalisti) y ont acquis antérieurement un droit permanent par un travail primitif»^{2*}. (Sismondi, *isto*, str. 110, 111.)

Područje rada, kako je poznato, nije jedino na kojem prvorođstvo čuda stvara.

Ništa ne pomaže ni kad se prosta reprodukcija zameni reprodukcijom u proširenom razmeru, akumulacijom. U prvom slučaju kapitalista utroši sav višak vrednosti, u drugome ispoljava svoju građansku vrlinu trošeći na sebe samo jedan deo i pretvarajući ostatak u novac.

Višak vrednosti je njegova svojina, on nikad nije pripadao nekom drugom. Ako ga predumi u proizvodnju, on čini, tačno kao onog dana

^{1*} «Kad više činova razmene slede jedan za drugim, onda poslednji postaje samo predstavnik prvoga.» — ^{2*} «Među onima koji dele nacionalni dohodak, jedni (radnici) stižu svake godine novim radom novo pravo na to; drugi (kapitalisti) već su ranije stekli na to trajno pravo prvobitnim radom.»

kad je prvi put došao na tržište, preduima iz vlastitog fonda. Što sada ovaj fond potiče iz neplaćenog rada njegovih radnika, ne menja apsolutno ništa na stvari. Ako se radnik *B* zaposli viškom vrednosti koji je proizveo radnik *A*, onda je, prvo, *A* stvorio taj višak vrednosti a da mu od prave cene njegove robe nije bila zakinuta nijedna para, a drugo, ovaj se posao ništa ne tiče radnika *B*. Jedino što *B* zahteva, i što ima pravo da zahteva, jeste da mu kapitalista plati vrednost njegove radne snage.

«Tous deux gagnaient encore; l'ouvrier parce qu'on lui avançait les fruits de son travail» (treba da stoji: du travail gratuit d'autres ouvriers) «avans qu'il fût fait» (treba da stoji: avant que le sien ait porté de fruit) «le maître, parce que le travail de cet ouvrier valait plus que le salaire» (treba da stoji: produisait plus de valeur que celle de son salaire)^{1*} (Sismondi, *isto*, str. 135.)

Svakako, stvar izgleda sasvim drukčije kad kapitalističku proizvodnju posmatramo u neprekidnom toku njenog obnavljanja i kad mesto pojedinačnog kapitaliste i pojedinačnog radnika obuhvatimo celinu: kapitalističku klasu i nasuprot njoj radničku klasu. Ali to bi značilo primeniti merilo koje je robnoj proizvodnji potpuno strano.

U robnoj proizvodnji stoje jedan prema drugom, i nezavisno jedan od drugog, samo prodavac i kupac. Njihovi međusobni odnosi svršavaju se s istekom ugovora koji su među sobom sklopili. Ako se posao ponovi, ponavlja se na osnovu novog ugovora koji nema nikakve veze s prethodnim, a samo slučaj može tada^{2*} ponovo dovesti u vezu istog kupca s istim prodavcem.

Zato, ako hoćemo da o robnoj proizvodnji ili kakvom njenom zbivanju donesemo sud prema njenim sopstvenim ekonomskim zakonima, moramo svaki čin razmene posmatrati odvojeno, izvan svake povezanosti sa činom razmene koji mu je prethodio kao i s onim koji mu sledi. I pošto se kupovine i prodaje zaključuju samo između pojedinačnih individua, nedopustivo je u njima tražiti odnose između čitavih društvenih klasa.

Ma koliko dug bio niz periodičnih reprodukcija i prethodnih akumulacija kroz koje je prošao kapital koji danas funkcioniše, on uvek ostaje u svom prvobitnom devičanstvu. Dok god se pri svakom činu razmene — pojedinačno uzev — budu održavali zakoni razmene, može se u načinu prisvajanja izvršiti potpun prevrat, a da se nikako ne dira u pravo svojine koje odgovara robnoj proizvodnji. Isto ovo

^{1*} «Još su pri tome obojica dobili; radnik, jer su mu plodove njegova rada platili» (treba da stoji: neplaćenim radom drugih radnika) «pre nego što je rad bio dovršen» (treba da stoji: pre no što je njegov rad doneo ploda); «fabrikant, jer je rad ovog radnika vredeo više od njegove najamnine» (treba da stoji: proizveo je vrednost veću od vrednosti svoje najamnine). — ^{2*} U 4. izdanju: jer (denn).

pravo u snazi je, kako na početku, kad proizvod pripada proizvođaču i kad se ovaj, razmenjujući ekvivalent za ekvivalent, može bogatiti samo sopstvenim radom, tako i u kapitalističkom periodu, kad društveno bogatstvo u sve većoj meri postaje svojinom onih koji su u stanju da stalno iznova prisvajaju neplaćen rad drugih.

Ovaj rezultat postaje neizbežan čim sam radnik slobodno prodaje radnu snagu kao robu. Ali tek od tada robna proizvodnja i postaje opšti i tipični oblik proizvodnje; tek od tada se svaki proizvod već unapred proizvodi za prodaju i sve proizvedeno bogatstvo prolazi kroz promet. Tek tu gde joj najamni rad postane osnovicom, robna se proizvodnja nameće celokupnom društvu; ali tek tu ona i razvija sve svoje prikrivene snage. Reći da je pojava najamnog rada falsifikovala robnu proizvodnju znači reći da se robna proizvodnja ne sme razvijati da bi ostala nefalsifikovana. U istoj onoj meri u kojoj se ona, prema svojim sopstvenim zakonima, sve više razvija u kapitalističku proizvodnju, preobraćaju se i zakoni svojine robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja.²⁴

Videli smo da se čak i u prosto reprodukciji sav predujmljeni kapital, ma kako prvobitno bio stečen, pretvara u akumulisani kapital, ili kapitalizovan višak vrednosti. Ali u bujici proizvodnje sav prvobitno predujmljeni kapital postaje iščezavajuća veličina (magnitudo evanescens u matematičkom smislu) u poređenju s neposredno akumulisanim kapitalom, tj. s viškom vrednosti ili viškom proizvoda ponovo pretvorenim u kapital, bilo da sad funkcioniše u rukama koje su gu akumulisale bilo u tuđim. Zbog toga politička ekonomija uopšte prikazuje kapital kao »akumulisano bogatstvo« (preobraženi višak vrednosti ili dohodak) »koje se ponovo upotrebljava za proizvodnju viška vrednosti«²⁵, a kapitalistu kao »vlasnika viška proizvoda«.²⁶ Isti ovaj način gledanja izražava se, samo u drukčijem obliku, rečima da je sav postojeći kapital akumulisana ili kapitalizovana kamata, jer je kamata samo jedan deo viška vrednosti.²⁷

²⁴ Treba zato da se divimo prevejanom Proudhonu, koji hoće da ukine kapitalističku svojinu pozivajući se protiv nje na — večite zakone svojine robne proizvodnje!

²⁵ »Kapital je akumulisano bogatstvo koje se upotrebljava radi pravljenja profita.« (Malthus, *Principles etc.* [str. 262].) »Kapital se... sastoji iz bogatstva koje se zašteduje od dohotka, a upotrebljava radi izvlačenja profita.« (R. Jones, *Text-book of lectures on the Political Economy of Nations*, Hertford, 1852, str. 16.)

²⁶ »Vlasnici viška proizvoda (surplus produce) ili kapitala.« (*The Source and Remedy of the National Difficulties. A Letter to Lord John Russell*, London 1821, [str. 4.]

²⁷ »Kapital s kamatom na kamatu za svaki deo ušteđenog kapitala raste tako strahovito da je celokupno svetsko bogatstvo iz kojega se izvlači dohodak već odavno postalo kamatom na kapital.« (Londonski »Economist« od 19. jula 1851.) »Economist« je doista odveć skroman.

2. Pogrešno shvatanje reprodukcije u proširenom razmeru od strane političke ekonomije

Pre no što predemo na neke bliže odredbe akumulacije ili ponovnog pretvaranja viška vrednosti u kapital, valja nam ukloniti jednu dvo-smislenost koju je izmudrovala klasična ekonomija.

Kao što robe koje kapitalista kupuje jednim delom viška vrednosti za svoju vlastitu potrošnju ne služe njemu kao sredstva za proizvodnju i oplođavanje vrednosti, tako isto ni rad koji on kupuje radi zadovoljavanja svojih prirodnih i društvenih potreba nije proizvođan rad. Mesto da kupovinom onih roba i rada pretvara višak vrednosti u kapital, on ga, naprotiv, troši ili izdaje kao dohodak. Dok se staro plemstvo, kako Hegel tačno veli, držalo načela »da troši ono što ima«^[156], a naročito se baškarilo u raskoši ličnih činidaba, dotle je za buržoasku ekonomiju bilo od odlučujućeg značaja da akumulisanje kapitala progłosi prvom građanskom dužnošću i da neumorno propoveda: ne može se akumulirati ako se sav svoj dohodak pojede umesto da se dobar njegov deo izda za dobavljanje dodatnih proizvodnih radnika koji više unose nego što staju. S druge strane, ona je imala da se bori protiv narodne predrasude koja brka kapitalističku proizvodnju sa zgrtanjem blaga²⁸ i zbog toga uobražava da je akumulisano bogatstvo — bogatstvo koje se u svom prirodnom obliku spasava od uništenja, dakle od potrošnje ili da se čak povlači iz prometa. Ne puštati novac u promet značilo bi upravo suprotnost njegovom oplođavanju kao kapitala, a akumulisanje roba u smislu zgrtanja blaga bilo bi prava ludost.^{28a} Akumulacija roba u velikim masama rezultat je zastoja u prometu ili hiperprodukcije.²⁹ Svakako da je podloga narodnom shvatanju s jedne strane slika dobara nagomilanih u fondu potrošnje bogataša, koji ih polako troše, a s druge strane stvaranje zaliha, pojava koja pripada svim načinima proizvodnje i na kojoj ćemo se malo zadržati kad budemo analizovali prometni proces.

Klasična ekonomija je, dakle, utoliko u pravu kad naglašava da je karakterističan moment procesa akumulacije to što višak proizvoda troše proizvodni radnici, a ne neproizvodni. Ali tu počinje i njena

²⁸ »Nijedan politički ekonomist naših dana ne može pod štednjom razumeti prosto zgrtanje blaga. A kad ostavimo po strani ovaj ograničeni i nedovoljni postupak, onda se izraz štednja može na nacionalno bogatstvo primeniti samo u jednom smislu, naime da se uštedjevina različito upotrebi, praveći stvarnu razliku između različnih vrsta rada koje se njome održavaju.« (Malthus, *Principles etc.*, str. 38, 39.)

^{28a} Tako je kod Balzaca, koji je veoma temeljno proučio sve nijanse tvrdjenja, stari zelenoš Gobseck već podetinjio kad počinje da stvara blago iz nagomilanih roba.

²⁹ »Akumulacija kapitala ... zastoj u razmeni ... hiperprodukcija.« (Th. Corbet, *An Inquiry etc.*, str. 104.)

zabluda. A. Smith je uveo modu da se akumulacija prikazuje prosto kao potrošnja viška proizvoda od strane proizvodnih radnika, ili da se kapitalizovanje viška vrednosti prikazuje prosto kao njegovo pretvaranje u radnu snagu. Čujmo, npr., Ricarda:

»Moramo razumeti da se svi proizvodi neke zemlje troše; ali je najveća razlika koju možemo zamisliti da li njih troše oni koji reprodukuju kakvu drugu vrednost ili oni koji je ne reprodukuju. Kad kažemo da se dohodak ušteduje i dodaje kapitalu, onda mislimo da onaj deo dohotka za koji se kaže da je dodat kapitalu, troše proizvodni, a ne neproizvodni radnici. Nema veće zablude nego zamišljati da se kapital uvećava nepotrošnjom.«³⁰

Nema veće zablude od one koju su za A. Smith-om ponavljali Ricardo i svi njegovi sledbenici, da

»onaj deo dohotka za koji se kaže da je dodat kapitalu, troše proizvodni radnici«.

Po ovom shvatanju, sav višak vrednosti koji se pretvara u kapital postao bi promenljivi kapital. A on se, naprotiv, kao i prvobitno predumljena vrednost, deli na postojani i promenljivi kapital, na sredstva za proizvodnju i radnu snagu. Radna snaga je oblik pod kojim promenljivi kapital postoji u procesu proizvodnje. U tome procesu kapitalista je onaj koji troši radnu snagu. Ona svojim funkcionisanjem — radom — troši sredstva za proizvodnju. Ujedno se novac izdat na kupovinu radne snage pretvara u životna sredstva koja ne troši »proizvodni rad« već »proizvodni radnik«. Svojom iz osnovne pogrešnom analizom dolazi A. Smith do besmislenog rezultata da se, mada se svaki individualni kapital deli na postojani i promenljivi sastavni deo, društveni kapital ipak svodi samo na promenljivi kapital, odnosno izdaje samo za plaćanje najamnine. Recimo da neki fabrikant sukna pretvori 2000£ u kapital. On ulaže jedan deo novca u kupovinu tkaca, drugi deo u vunenu predu, vunarske mašine itd. Ali ljudi od kojih on kupuje predu i mašine plaćaju od toga jedan deo za rad itd. sve dok se cela svota od 2000£ ne izda kao najamnina, ili dok sav proizvod, koji one 2000 predstavljaju, ne potroše proizvodni radnici. Vidi se: sva težina ovog argumenta leži u onom »itd.«, koje nas šalje od Pontija do Pilata. I doista, A. Smith prekida istraživanje baš onde gde ono počinje bivati teško.³¹

Sve dok imamo u vidu samo fond ukupne godišnje proizvodnje, godišnji proces reprodukcije lako je razumljiv. Ali se svi sastavni de-

³⁰ Ricardo, *Principles etc.*, str. 163, primedba.

³¹ Uprkos svojoj *Logici*^[157], g. J. St. Mill nigde nije otkrio čak ni one greške u analizi svojih prethodnika koje u okviru buržoaskog vidokruga, sa čisto stručnjakog stanovišta, vapiju za ispravkom. On svugde s učeničkim dogmatizmom reprodukuje zbrku u mislima svojih učitelja. Tako i ovde: »Sam kapital svodi se konačno potpuno na najamnine, a kad bude nadoknađen prodajom proizvoda, on se ponovo pretvara u najamnine.«

lovi godišnje proizvodnje moraju doneti na tržište, i tu počinje teškoća. Kretanja pojedinačnih kapitala i ličnih dohodaka ukrštaju se, mešaju se i gube u jednom opštem premeštanju — u prometu društvenog bogatstva — koje zbunjuje pogled i postavlja istraživaču veoma zamršene zadatke. U trećem odeljku druge knjige daću analizu stvarnih veza tog procesa. — Velika zasluga fiziokrata jeste što su u svojoj *Tableau économique* ^[158] učinili prvi pokušaj da dadu sliku godišnje proizvodnje onakvu kakva proizlazi iz prometa.³²

Inače se samo po sebi razume da politička ekonomija nije propustila da u interesu kapitalističke klase iskorišćuje postavku A. Smith-a: da je radnička klasa ona koja troši sav deo neto-proizvoda koji se pretvara u kapital.

3. Podela viška vrednosti na kapital i dohodak. Teorija uzdržavanja

U prethodnoj glavi posmatrali smo višak vrednosti, odnosno višak proizvoda, samo kao fond kapitalistove individualne potrošnje, a u ovoj dosad samo kao fond akumulacije. Ali on nije ni samo jedno, ni samo drugo, već oboje u isti mah. Jedan deo viška vrednosti kapitalista troši na sebe kao dohodak³³, drugi deo upotrebljava kao kapital, akumulirše ga.

Kada je data masa viška vrednosti, biće jedan od tih delova utoliko veći ukoliko drugi bude manji. Uzevši da su sve druge okolnosti ostale neizmenjene, veličinu akumulacije određuje srazmera u kojoj se ova podela vrši. A tu podelu vrši vlasnik viška vrednosti, kapitalista. Ona je, dakle, akt njegove volje. O onome delu od njega ubranoga

³² Kad uporedimo izlaganje procesa reprodukcije, pa, dakle, i akumulacije, u A. Smith-a i njegovih prethodnika, videćemo da Smith u mnogom pogledu ne samo da nije napredovao, već je jako nazadovao, osobito u odnosu na fiziokrate. S njegovom iluzijom, o kojoj je reč u tekstu, u vezi je ona istinski basnoslovna teorija — koju je politička ekonomija takode od njega nasledila — da se robna cena sastoji iz najamnine, profita (kamate) i zemljišne rente, dakle samo iz najamnine i viška vrednosti. Polazeći s te osnove, Storch bar priznaje naivno: «Nužnu cenu nije moguće rastvoriti na njene najprostije elemente.» (Storch, *Cours etc.*, izd. u Petrogradu 1815, sv. II, str. 140, primedba.) Lepe li ekonomske nauke koja izjavljuje da je cenu robā nemoguće rastvoriti na njene najprostije elemente! O ovom će biti poviše govora u trećem odeljku druge i u sedmom odeljku treće knjige.

³³ Citalac će zapaziti da reč dohodak upotrebljavam u dvostrukom smislu, prvo, da označim višak vrednosti kao plod koji periodično izvire iz kapitala, i drugo, da označim deo toga ploda koji kapitalista periodično troši ili koji se dodaje njegovom fondu potrošnje. Zadržavam ovaj dvostruki smisao, jer je u skladu sa uobičajenim rečnikom engleskih i francuskih ekonomista.

danka koji on akumulira kaže se da ga je uštedeo, jer ga nije pojeo, tj. jer vrši svoju funkciju kao kapitalista, naime funkciju da se bogati.

Kapitalista ima istorijske vrednosti i ono istorijsko pravo na opstanak koje, po rečima duhovitog Lichnowskog, nema datuma¹⁴⁵⁹, samo ukoliko je oličeni kapital. Samo se utoliko u prolaznoj nužnosti kapitalističkog načina proizvodnje sadrži i prolazna nužnost same njegove ličnosti. Ali mu utoliko i pobuda koja ga pokreće nije upotrebnost vrednosti i uživanje, već razmenska vrednost i njeno upućivanje. Kao fanatik oplodavanja vrednosti, on bezobzirno prisiljava čovečanstvo na proizvodnju radi proizvodnje, a stoga i na razvijanje društvenih proizvodnih snaga i na stvaranje onih materijalnih uslova proizvodnje koji jedino mogu biti stvarna osnovica nekog višeg društvenog oblika čiji je osnovni princip puno i slobodno razvijanje svake individue. Kapitalista se može respektovati samo kao oličenje kapitala. U toj ulozi ima kapitalista isti apsolutni nagon za bogaćenjem kao i zgrtač blaga. Ali ono što se kod ovoga ispoljava kao individualna manija, kod kapitaliste je to dejstvo društvenog mehanizma, u kome je on samo jedan zamajni točak. Osim toga, razvitak kapitalističke proizvodnje čini nužnim neprekidno povećavanje kapitala plasiranog u neko industrijsko preduzeće, a svakom individualnom kapitalisti konkurencija nameće unutrašnje zakone kapitalističkog načina proizvodnje kao spoljašnje prinudne zakone. Ona ga primorava da svoj kapital neprekidno povećava da bi ga održao, a povećavati ga može samo progresivnom akumulacijom.

Zbog toga, ukoliko su njegovi postupci samo funkcija kapitala koji je u njemu došao do volje i svesti, utoliko mu njegova vlastita privatna potrošnja važi kao pljačkanje akumulacije njegovog kapitala, kao što u talijanskom knjigovodstvu privatni izdaci figuriraju na strani kapitalistovog dugovanja kapitalu. Akumulacija je osvojenje sveta društvenog bogatstva. Povećavajući masu eksploatisanog ljudskog materijala, ona ujedno širi neposrednu i posrednu vladavinu kapitaliste.³⁴

³⁴ Zelenaš, taj staromodni ili stalno obnavljani oblik kapitaliste, poslužio je Lutheru vrlo dobro kao primer da vlastoljublje prikaže kao elemenat nagona za bogaćenjem. «Paganima je sam njihov um govorio da je zelenaš četvorostruki lopov i ubica. A mi hrišćani držimo ih u tolikoj časti da ih prosto obožavamo zbog njihova novca... Ko drugome isisava, pljačka i krađe hranu, čini isto tako veliko ubistvo (ukoliko od njega zavisi) kao i onaj koji drugoga pušta da umre od gladi ili ga potpuno upropašćuje. A to baš čini zelenaš, pa ipak mirno sedi u svojoj naslonjači, dok bi pravednije bilo da visi na vešalima i da ga kljuje onoliko gavranova koliko je forinti ukrao, samo kad bi na njemu bilo toliko mesa da svakoga gavrana dopadne bar komadić. Ali male lopove vešaju... Male lopove stežu u kvrge, veliki lopovi šepure se u zlatu i svili... Zato i nema na zemlji (posle davola) većeg neprijatelja čoveku nego što je tvrdica i zelenaš, jer on hoće da bude bog nad svima ljudima. Turci, ratnici, tirani takođe su zli ljudi, ali ipak moraju ostavljati ljude da žive, i priz-

Ali prvi greh svugde deluje. S razvitkom kapitalističkog načina proizvodnje, akumulacije i bogatstva, kapitalista prestaje bivati golo otevoljenje kapitala. On oseća »ljudsko ganuće«^[160] prema svom telesnom biću i postaje toliko obrazovan da odricanje od puti ismeva kao predrasudu starinskog zgrtača blaga. Dok starinski kapitalista žigoše ličnu potrošnju kao greh protiv svoje funkcije i kao »uzdržavanje« od akumulacije, dotle je modernizovani kapitalista kadar da shvati akumulaciju kao »odricanje« od svoga nagona za uživanjem. »Dve duše obitavaju, vaj, u njegovim grudima, i svaka vuče na svoju stranu!«^[161]

U istorijskim počecima kapitalističkog načina proizvodnje—a svaki kapitalistički skorojević proživljava individualno ovaj istorijski stadijum—nagon za bogaćenjem i tvrdičenje preovlađuju kao apsolutne strasti. Ali napredovanje kapitalističke proizvodnje ne stvara samo svet uživanja. Sa špekulacijom i kreditom ono otvara tisuće vrela iznenadnog bogaćenja. Štaviše, na izvesnoj visini razvika izvestan konvencionalan stepen rasipništva, koje u isto vreme služi za pokazivanje bogatstva, a otud i kao sredstvo za dobijanje kredita, postaje poslovnom nužnošću za »nesrećnog« kapitalistu. Luksuz ulazi u reprezentacione troškove kapitala. I inače se kapitalista ne bogati kao zgrtač blaga srazmerno svom ličnom radu i ličnom uzdržavanju od potrošnje, nego prema tome koliko isisava tuđu radnu snagu i koliko nateruje radnika da se odreče svih uživanja života. I mada stoga kapitalistovo rasipništvo nikada nema onaj bona fide^{1*} karakter kao rasipništvo galantnog feudalnog gospodara, već se za njim naprotiv uvek krije najpoganije tvrdičenje i najsitničaviji račun, ipak nje-

nati da su zločinci i neprijatelji. Ponekad oni se mogu, pa se čak i moraju smilovati na poneke. Ali zelenaš i tvrdica želi da sav svet propadne od gladi i žeđi, od žalosti i bede, samo ako to može postići, da bi tako mogao sve imati sam, a da svi drugi primaju od njega kao od Boga i da većito budu njegovi kmetovi... Hoće da nose kaftane, zlatne lance i prstenje, da brišu usta, da se drugima izdaju kao valjani i pobožni ljudi, vredni hvale... Zelenaš je veliko i strahovito čudovište kao vukodlak koji sve pustoši gore nego ikoji Kakus, Gerion ili Antej. Pa ipak se kiti i želi da važi kao pobožan, da se ne bi videlo kud idu volovi koje on natraške uvlači u svoju jazbinu. Ali Herkul treba da čuje riku volova i zarobljenika i da potraži Kakusa makar i na liticama i u stenju i da volove oslobodi od zločinca. Jer Kakus je ime zlikovca, pobožnog zelenaša, koji sve krade, pljačka i proždire. A tvrdi da nije to učinio, jer ih niko neće naći, pošto su volovi natraške uvučeni u jazbinu i po tragu se čini kao da su pušteni napolje. Tako zelenaš želi da namagarči svet kao da je on koristan i da daje svetu volove iako ih samo sebi vuče i sam ždere... Pa kao što se drumski razbojnici, ubice i napasnici meću na točak i glave im se seku, tako bi i još više trebalo sve zelenaše metnuti na točak... razjuri ih, prokleti ih i odrubiti im glave.« (Martin Luther^[58], *An die Pjarrherrn etc.*)

^{1*} dobronameran

govo rasipništvo raste s njegovom akumulacijom, a da jedno drugom ne mora ići nauštrb. Time se u grudima kapitalističke individue razvija istovremeno faustovski sukob između nagona za akumulacijom i nagona za uživanjem.

»Mančesterska industrija«, kaže se u jednom spisu koji je dr Aikin objavio 1795, »može se podeliti na četiri perioda. U prvom, fabrikanti su morali naporno da rade za svoje izdržavanje.«

Oni su se bogatili poglavito potkradanjem onih roditelja koji su im davali decu za apprentices (učenike) i koji su morali mnogo plaćati, dok su šegrti bili mučeni glađu. S druge strane, prosečni profiti bili su niski i akumulacija je zahtevala veliku štedljivost. Oni su živeli kao zgrtači blaga i nisu trošili čak ni kamate od svog kapitala.

»U drugom periodu počeli su sticati male imetke, ali su radili naporno, kao i ranije«, jer neposredna eksploatacija rada staję rada, kao što zna svaki gonič robova, »i živeli su skromno kao i dotad... U trećem periodu otpoče luksuz, a poslovi se razgranaše slanjem konjanika (konjanika commis voyageurs^{1*}) po narudžbe u sve trgovačke gradove Kraljevine. Verovatno da je pre 1690. bilo malo ili nimalo kapitala od 3000 do 4000 £ stečenih u industriji. A u to vreme, ili nešto docnije, industrijalci su već bili nagomilali novaca i počеше da grade kuće od kamena umesto od drveta i maltera... Još prvih decenija 18. veka izlagao se mančesterski fabrikant, koji bi svoje goste poslužio bokalom stranog vina, ogovaranju i negodovanju svih svojih suseda.«

Pre pojave mašina, večernji trošak fabrikantata u krčmama u kojima su se oni sastajali nikad nije prelazio 6 pensa za čašu punča i 1 peni za svitak duvana. Tek 1758 — i to je epohalan događaj, provezlo se »u vlastitim kočijama prvi put jedno lice koje stvarno pripada poslovnom svetu!« Četvrti period, poslednja trećina 18. veka, »jeste period velikog luksuza i rasipanja zasnovanog na uvećanju poslova.«³⁵ Šta bi rekao dobri dr Aikin kad bi danas uskrsao u Mančesteru!

Akumulirajte! Akumulirajte! U tome su sav Mojsije i proroci!^[182] »Radinost pruža materijal koji štedljivost akumulira.«³⁶ Dakle, štedite, štedite, tj. pretvarajte što je moguće veći deo viška vrednosti ili viška proizvoda ponovo u kapital! Akumulacija radi akumulacije, proizvodnja radi proizvodnje, to je formula kojom je klasična ekonomija izrazila istorijski poziv buržoaskog perioda. Ona se nijednog časka nije

³⁵ Dr Aikin, *Description of the Country from 30 to 40 miles round Manchester*, London 1795, str. [181], 182. i dalje [188].

³⁶ A. Smith, *Wealth of Nations*, knj. II, gl. III, [str. 367.]

^{1*} trgovačkih putnika

obmanjivala u pogledu porodajnih muka bogatstva³⁷, ali šta vredi ja-dikovati nad istorijskom nužnošću? Ako klasična ekonomija gleda u proleteru samo mašinu za proizvodjenje viška vrednosti, ona i u kapitalisti gleda samo mašinu za pretvaranje tog viška vrednosti u višak kapitala. Ona uzima njegovu istorijsku funkciju strašno ozbiljno. Da bi s njegove duše skinuo čini kobnog sukoba između nagona za uživanjem i nagona za bogaćenjem, Malthus je, početkom dvadesetih godina ovog veka, branio takvu podelu rada koja kapitalisti stvarno zaposlenom u proizvodnji dodeljuje posao akumulacije, a ostalim učesnicima u višku vrednosti, zemljoposedničkoj aristokratiji, državnim i crkvenim prebendarima itd. posao rasipanja. On kaže da je od najveće važnosti »držati razdvojene strast za trošenjem i strast za akumuliranjem« (»the passion for expenditure and the passion for accumulation«).³⁸ Gospoda kapitalisti, koji su već odavno bili postali bonvivani i svetski ljudi, podigoše graju. Šta, uzviknuo je jedan njihov zastupnik, rikardijanac, g. Malthus propoveda visoke zemljišne rente, visoke poreze itd. da bi neproizvodni potrošači bili stalni podstrekači industrijalaca! Razume se da je lozinka proizvodnja, proizvodnja u stalno proširivanom razmeru, ali »ovakav proces više koči proizvodnju nego što je pomaže. A nije ni sasvim pravo (nor is it quite fair) da izvestan broj lica lenstvuje samo zato da se pritegnu drugi, iz čijih se karaktera može zaključiti (who are likely, from their characters) da bi s uspehom funkcionisali kad biste ih mogli nagnati da funkcionišu.«³⁹

Koliko god on smatra da je nepravedno da industrijski kapitalista bude podstican na akumulaciju time što će drugi skidati skorup s njegova mleka, toliko mu se čini nužnim da se radnik ograniči na što je moguće nižu najamninu »da bi ostao marljiv«. Osim toga, on nikako i ne krije da je prisvajanje neplaćenog rada tajna pravljenja profita.

»Uvećana tražnja za poslom od strane radnika ne znači apsolutno ništa drugo do njihovu sklonost da za sebe same uzmu manje od svog vlastitog proizvoda, a da svome poslodavcu prepuste veći deo; i kad se kaže da ovo, smanjivanjem potrošnje« (na strani radnika), »stvara glut« (pretrpanost tržišta, hiperprodukciju), »onda mogu da odgovorim da je glut sinonim za visoki profit.«⁴⁰

Učena prepirka o tome kako bi pljačku iscedenu iz radnika valjalo podeliti među industrijskim kapitalistom i besposlenim zemljo-

³⁷ Čak i J.-B. Say veli: »Uštede bogataša vrše se na račun sirotinje.«⁽¹⁶³⁾
»Rimski proleter živeo je gotovo isključivo na račun društva... Gotovo bi se moglo reći da moderno društvo živi na račun proletera, od onoga dela koji im oduzima od prinosa rada.« (Sismondi, *Études etc.*, sv. I, str. 24.)

³⁸ Malthus, *Principles etc.*, str. 319, 320.

³⁹ *An Inquiry into those principles respecting the Nature of Demand etc.*, str. 67.

⁴⁰ *Isto*, str. 59.

posednikom itd., a da bude na korist akumulacije, zamukla je pred julsku revoluciju. Uskoro zatim gradski proletarijat u Lionu zavoni na uzbunu, a seoski proletarijat pusti crvenog petla po Engleskoj. Sa ove strane Kanala širio se ovenizam, sa one sensimonizam i furijerizam. Bio je kucnuo čas za vulgarnu ekonomiju. Upravo godinu dana pre no što je u Mančesteru otkrio da je profit kapitala (zajedno s kamatom) proizvod neplaćenog »poslednjeg, dvanaestog radnog časa«, objavio je Nassau W. Senior svetu još jedno otkriće. »Reč kapitala«, govoraše on svečano, »ako kapital posmatramo kao oruđe za proizvodnju, ja zamenjujem rečju apstinencija (uzdržavanje)«. ⁴¹ Zaista jedan nenadmašiv uzorak »otkrića« vulgarne ekonomije! Ekonomsku kategoriju ona zamenjuje sikofantskom frazom. Voilà tout. ^{1*} »Kad divljak«, uči nas Senior, »izrađuje luk, on se bavi industrijom, ali ne praktikuje apstinenciju.« To nam objašnjava kako su i zašto sredstva za rad bila u ranijim društvenim stanjima proizvodena »bez kapitalistove apstinencije«. »Što društvo više napreduje, to više apstinencije zahteva« ⁴², naime od onih koji se bave industrijom privajanja tuđe radinosti i njenog proizvoda. Svi uslovi procesa rada pretvaraju se odsad u isto toliko načina praktikovanja kapitalistove apstinencije. To što se žito ne samo jede nego i seje, jeste kapitalistova apstinencija! Što vino dobija vremena da prevri, i to je kapitalistova apstinencija! ⁴³ Kapitalista pljačka sebe kao čoveka

⁴¹ Senior, *Principes fondamentaux de l'Économie Politique*. Preveo Arrivabene, Paris 1836, str. 309. Ovo je pristicalicama stare klasične škole ipak prevršilo meru. »Mesto izraza rad i kapital, g. Senior podmeće izraz rad i apstinencija... Apstinencija je gola negacija. Nije apstinencija, već upotreba proizvodno primjenjivog kapitala izvor profita.« (John Cazenove u svom izdanju Malthusovog spisa *Definitions in Political Economy*, London 1853, str. 130, primedba.) J. St. Mill, naprotiv, na jednoj strani ponavlja Ricardovu teoriju profita, a na drugoj usvaja za sebe Seniorovu »remuneration of abstinence«. ^{2*} Koliko mu je tuđa Hegelova »protivrečnost«, vrela svekolike dijalektike, toliko su mu bliske površne protivrečnosti.

Dodatak drugom izdanju. — Vulgarni ekonomist nikad nije došao na jednostavnu misao da se svaka ljudska radnja može shvatiti kao »uzdržavanje« od njene suprotnosti. Jest i znači uzdržavati se od posta, ići uzdržavati se od stajanja, raditi uzdržavati se od lenstvovanja, lenstvovati uzdržavati se od rada itd. Valjalo bi da ta gospoda jednom porazmisle o Spinozinom: *Determinatio est negatio*! ¹⁶⁴

⁴² Senior, *isto*, str. 342.

⁴³ »Niko... ne bi, npr., posejao svoje žito i držao ga u zemlji godinu dana, niti bi svoje vino čuvao godinama u podrumu, umesto da odmah potroši bilo same ove stvari, bilo njihov ekvivalent... kad ne bi očekivao da na ovaj način stekne dodatnu vrednost itd.« (Scrope, *Political Economy*, izd. A. Potter, New-York 1841, str. 133.) ¹⁶⁵

»pozajmljujući radniku oruda za proizvodnju« (1), drugim rečima, kad ih dodavanjem radne snage oploduje kao kapital, umesto da pojede parne mašine, pamuk, železnice, gnojiva, tegleće konje itd., ili da, kako to vulgarni ekonomist detinjasto zamišlja, profučka »njihovu vrednost« na luksuz i druge predmete potrošnje.⁴⁴ Kako bi kapitalistička klasa to izvela, tajna je koju je vulgarna ekonomija dosad uporno čuvala. Glavno da je svet živi još samo od samoodricanja kapitaliste, tog modernog pokajnika Višne. I ne samo akumulacija, nego i prosto »održavanje kapitala iziskuje stalan napor protiv iskušenja da se pojede«.⁴⁵ Jasno je, dakle, da sama čovečnost nalaže da se kapitalista oslobodi mučeništva i iskušenja, na onaj isti način na koji je pre kratkog vremena ukidanjem ropstva džordžijski vlasnik robova bio oslobođen teških muka pri izboru da li da višak proizvoda, koji je iskandžijao iz crnačkog roba, sasvim proćerda na šampanjac, ili da jedan njegov deo ponovo pretvori u više Crnaca i više zemlje.

U najrazličnijim ekonomskim društvenim formacijama vrši se ne samo prosta reprodukcija nego, mada u različitom stepenu, i reprodukcija u proširenom razmeru. Proizvodi se i troši progresivno više, dakle se i pretvara više proizvoda u sredstva za proizvodnju. Ali, ovaj proces se sve dotle ne ispoljava kao akumulacija kapitala, a otud ni kao funkcija kapitaliste, dok god sredstva za proizvodnju, a stoga i proizvod u životna sredstva radnikova, ne stoje prema radniku u obliku kapitala.⁴⁶ Richard Jones, Malthusov naslednik na katedri političke ekonomije na istočnoindijskom koledžu u Hejliberiju, koji je umro pre nekoliko godina, lepo to objašnjava primerom dveju krupnih činjenica. Pošto veliku većinu indijskog naroda sačinjavaju seljaci koji samostalno privreduju, njihov proizvod, njihova sredstva za rad i sredstva za život nikad ne postoje »u obliku (in the shape)

⁴⁴ »Oskudevanje koje kapitalista sebi nameće pozajmljujući radniku svoja sredstva za proizvodnju« (ovaj eufemizam upotrebljen je za to da se, po oprobanom maniru vulgarnih ekonomista, najamni radnik, eksploatisan od strane industrijskog kapitaliste, identifikuje sa samim industrijskim kapitalistom, koji uzajmljuje novac od finansijskog kapitaliste!) »umesto da sam potroši njihovu vrednost preravajući ih u predmete upotrebe ili luksuza.« (G. de Molinari, *Études économiques etc.*, str. 36.)

⁴⁵ »La conservation d'un capital exige... un effort... constant pour résister à la tentation de le consommer.« (Courcelle-Seneuil, *Traité théorique etc.*, str. 57.)

⁴⁶ »Posebne klase dohotka, koje ponajviše doprinose napredovanju nacionalnog kapitala, menjaju se u različnim stadijumima toga napredovanja, i stoga su potpuno različite kod naroda koji se nalaze na različnim stupnjevima toga napredovanja... Profit... u ranijim društvenim stupnjevima neznatno vrela akumulacije u odnosu prema najamnini i renti... Čim snage nacionalnog rada znatno narastu, povećava se srazmerna važnost profita kao vrela akumulacije.« (Richard Jones, *Text-book etc.*, str. 16, 21.)

fonda koji je ušteden iz tuđeg dohotka (saved from revenue) te, prema tome, nisu nikad prošli kroz neki prethodni proces akumulacije (a previous process of accumulation)⁴⁷. S druge strane, u provincijama u kojima je engleska vladavina najmanje razorila stari sistem, nepoljoprivredne radnike direktno zapošljavaju velikaši, kojima jedan deo seljačkog viška proizvoda pritiče kao danak ili zemljišna renta. Jedan deo ovog proizvoda velikaši potroše u prirodnom obliku, drugi deo radnici im pretvaraju u luksuzne i druge predmete potrošnje, a ostatak služi kao plata radnicima koji su vlasnici svojih oruđa za rad. Ovde proizvodnja i reprodukcija u proširenom razmeru idu svojim tokom bez ikakvog mešanja onog čudnog sveca, onog viteza žalosnoga lica, kapitaliste »punog samoodricanja«.

4. Okolnosti koje nezavisno od srazmerne podela viška vrednosti na kapital i dohodak određuju obim akumulacije: stepen eksploatacije radne snage, proizvodna snaga rada, povećavanje razlike između primenjenog i utrošenog kapitala, veličina predujmljenog kapitala

Ako pretpostavimo da je data srazmera u kojoj se višak vrednosti cepa na kapital i dohodak, onda se veličina akumulisanog kapitala očigledno upravlja prema apsolutnoj veličini viška vrednosti. Uzmimo da se od viška vrednosti kapitališe 80% a pojede 20%; u tom slučaju akumulisani kapital izneće 2400£ ili 1200£, prema tome da li je celokupni višak vrednosti iznosio 3000 ili 1500£. Prema tome, pri određivanju veličine akumulacije sudeluju sve one okolnosti koje određuju i masu viška vrednosti. Ovde ćemo ih još jednom razmotriti, ali samo ukoliko nam pružaju nova gledišta u pogledu akumulacije.

Čitalac se seća da stopa viška vrednosti zavisi u prvom redu od stepena eksploatacije radne snage. Politička ekonomija toliko ceni tu ulogu da ponekad izjednačuje ubrzanje akumulacije putem povećanja proizvodne snage rada s njenim ubrzanjem putem povećanja eksploatacije radnika.⁴⁸ U odeljcima o proizvodnji viška vrednosti stalno

⁴⁷ Isto, str. 36. i dalje. (Primedba uz četvrto izdanje. — Mora biti omaška, ovo mesto nije se moglo naći. — F. E.) — [U ruskom prevodu, izdanje od 1955, navedena je str. 37, bez Engelsove napomene, a uz to i strana na kojoj se citirano mesto nalazi u ruskom prevodu Jonesovih ekonomskih dela. — Prev.]

⁴⁸ »Ricardo kaže: »U različnim stadijumima društva, akumulacija kapitala ili sredstava za primenu« (čitaj: eksploatacije) »rada ide većom ili manjom brzinom, a u svim slučajevima mora zavisi od proizvodnih snaga rada. Proizvodne snage rada obično su najveće tamo gde ima u izobilju plodnog zemljišta.« Ako u ovoj re-

smo se držali pretpostavke da je najamnina bar jednaka vrednosti radne snage. Ali u praksi nasilno obaranje najamnine ispod te vrednosti igra odveć važnu ulogu a da se za časak na tome ne zadržimo. U okviru izvesnih granica, ono faktično pretvara potrebni radnikov fond potrošnje u fond za akumulaciju kapitala.

«Najamnine», veli J. St. Mill, «nemaju proizvodne snage; one su cena neke proizvodne snage; one, pored samog rada, ne doprinose ništa proizvodnji roba, baš kao ni cena samih mašina. Kad bi se rad mogao dobiti bez kupovanja, najamnine bi bile suvišne.»⁴⁹

Ali kad bi radnici mogli da žive od vazduha, onda ih niko ni po koju cenu ne bi mogao kupiti. Njihovo nekoštanje je, dakle, granica u matematičkom smislu, granica nikad dostižna, ali kojoj se uvek može prići blizu. Stalna tendencija kapitala je da ih svede na tu nihilističku tačku. Jedan pisac iz 18. veka, kojega sam često navodio, autor knjige *Essay on Trade and Commerce*, odaje samo najintimniju tajnu engleskog kapitala kad obaranje engleske najamnine na francuski i holandski nivo proglašava životnim istorijskim zadatkom Engleske.⁵⁰ Između ostalog, kaže on naivno:

«Ali ako naši siromasi» (tehnički izraz za radnike) «hoće da žive luksuzno... njihov rad, prirodno, mora biti skuplji... Pogledajte samo strahovitu masu suvišnih stvari (heap of superfluities,) koje naši manufakturni radnici troše: rakiju, smrekovaču, čaj, šećer, strano voće, jako pivo, impregnirano platno, burmut, duvan itd.»⁵¹

On navodi spis nekog fabrikanta iz Northamptonšira koji škiljeći u nebo ovako jadikuje:

«Rad je za čitavu trećinu jevtiniji u Francuskoj nego u Engleskoj, jer francuska sirotinja radi naporno, a hrani se i odeva skromno; ona se uglavnom hrani

čenicu proizvodne snage rada znače sićušnost onog dela svakog proizvoda koji pripada onima čiji ga je ručni rad proizveo, onda je rečenica tautologična, jer je deo koji preostaje fond iz kojega vlasnik njegov, ako ima volje za to (if the owner pleases), može akumulirati kapital. Ali većinom to nije slučaj tamo gde je zemlja najplodnija. (*Observations on certain verbal disputes etc.*, str. 74.)

⁴⁹ J. St. Mill, *Essays on some unsettled Questions of Political Economy*, London 1844, str. 90, 91.

⁵⁰ *An Essay on Trade and Commerce*, London 1770, str. 44. Slično je i «Times» u decembru 1866. i januaru 1867. doneo izlive srdaca engleskih vlasnika rudnika o srećnom stanju belgijskih rudara, koji niti traže niti primaju više nego koliko je upravo potrebno da žive za svoje «masters» [poslodavce]. Belgijski radnici mnogo podnose, ali da služe kao primer u listu «Times»! Početkom 1867. odgovor je bio štrajk belgijskih rudara (kod Maršjena) koji je bio ugušen prahom i olovom.

⁵¹ *Isto*, str. 44, 46.

hlebom, voćem, zeljem, korenjem i sušenom ribom; meso jede vrlo retko, a kad je pšenica skupa, jede i hleba vrlo malo.⁵² »A pored toga«, dodaje pisac eseja, »oni piju samo vodu ili slična slaba pića, tako da stvarno troše začudo malo novaca... Svakako je teško i kod nas dovesti do takvog stanja stvari, ali da se ono dađe postići, jasan je dokaz to što ono postoji u Francuskoj i u Holandiji.«⁵³

Dve decenije kasnije, jedan američki varalica, baronizirani Jenki Benjamin Thompson (alias grof Rumford), udario je istim čovekoljubivim pravcem, na veliku radost i boga i ljudi. Njegovi *Ogledi* su jedan kuvar pun svakojakih recepata da bi se obična skupa radnikova jela zamenila surogatima. Osobito je uspeo sledeći recept tog čudnovatog »filozofa«:

»Pet funti ječma, pet funti kukuruza, za 3 pensa haringa, za 1 peni soli, 1 peni sirčeta, 2 pensa bibera i mirodije — sve zajedno 20³/₄ pensa, daje čorbu za 64 čoveka; štaviše, ako su cene žita prosečne, troškovi se mogu sniziti i na 1¹/₄ penija na glavu« (manje od tri pfeniga).⁵⁴

⁵² Pia fraus! * koju čini fabrikant iz Northamptonšira opravdava se njegovim uzbuđenjem. On tobože upoređuje život engleskih i francuskih manufakturnih radnika, ali u gore navedenim rečima opisuje, kao što docnije u pometnji i sam priznaje, francuske poljoprivredne radnike!

⁵³ *Isto*, str. 70, 71. Primedba uz treće izdanje. — Danas smo znatno odmakli zahvaljujući konkurenciji na svetskom tržištu koja se otada pojavila. »Ako Kina«, rekao je g. Stapleton, član engleskog parlamenta, svojim biračima, »postane velika industrijska zemlja, ne vidim kako bi industrijsko stanovništvo Evrope moglo izdržati borbu, a da se ne spusti na nivo svojih konkurenata.« (*«Times»* od 3. septembra 1873.) Sada više nisu kontinentalne, već kineske nadnice cilj kome teži engleski kapital.

⁵⁴ Benjamin Thompson, *Essays, political, economical and philosophical etc.*, 3 sveske, London 1796 - 1802, sv. I, str. 294. U svojoj knjizi *The State of the Poor, or an History of the Labouring Classes in England etc.*, ser F. M. Eden najtoplije preporučuje upravnicima domova rada Rumfordovu prosjačku čorbu, i s prekorevanjem podseća engleske radnike kako »u Škotskoj ima mnogo porodica koje mesecima mesto od pšenice, raži i mesa, žive od zobene kaše i ječmenog brašna, za koje su im jedini začini so i voda, i pri svemu tome žive vrlo udobno (and that very comfortably too).« (*Isto*, sv. I, knj. II, gl. 2, str. 503.) Sličnih »uputa« ima i u 19. veku. Na primer: »Engleski poljoprivredni radnici neće da jedu mešavinu žitarica nižih vrsta. U Škotskoj, gde su ljudi bolje vaspitani, ova predrasuda je verovatno nepoznata.« (Charles H. Parry M. D., *The Question of the Necessity of the existing Cornlaws considered*, London 1816, str. 69.) Ipak se isti Parry žalio da je engleski radnik sada (1815) mnogo propao u porednju s Edenovim vremenom (1797).

Falsifikovanje robâ, koje je došlo s napretkom kapitalističke proizvodnje, učinilo je Thompsonove ideale suvišnim.⁵⁵

Krajem 18. i prvih decenija 19. veka doteraše engleski zakupci i velikoposednici poljoprivredne nadničare na apsolutnu minimalnu najamninu, isplaćujući im u obliku najamnine manje od minimuma, a ostatak u obliku parohijalne sirotinjske pomoći. Evo primera lakrdijaškog postupanja engleskih Dogberryjâ prilikom njihovog »zakonitog« utvrđivanja platnih tarifa:

«Kad su squires [seoski plemići] utvrđivali najamninu za Spinhemlend 1795, oni su pojeli svoj ručak, ali su očevidno držali da radnicima to nije potrebno... Oni rešiše da nedeljna najamnina bude 3 šilinga na glavu ako bi somun hleba od 8 funti i 11 unča stajao 1 šiling, i da se pravilno penje sve dok somun ne dođe na 1 šiling i 5 pensa. Čim hleb pređe ovu cenu, najamnina treba srazmerno da opada, tako da kad cena hlebu bude 2 šilinga, hrana na glavu bude za $\frac{1}{5}$ manja nego ranije.»⁵⁶

Pred anketnim odborom Gornjeg doma, 1814, postavljeno je nekom A. Bennettu, krupnom zakupniku, mirovnom sudiji, upravitelju sirotinjskog doma i regulatoru najamnine, ovo pitanje:

«Održava li se kakva srazmera između vrednosti dnevnog rada i parohijalne sirotinjske pomoći radnicima?» Odgovor: «Da. Nedeljni dohodak svake porodice dopunjuje se preko njene nominalne najamnine do jednog somuna hleba (8 funti i 11 unča) i 3 pensa na glavu... Držimo da je toliko hleba dovoljno da nedelju dana održi svakog člana porodice, a 3 pensa su za odeću; kad se parohiji sviđi da sama da odeću, onda se ta 3 pensa odbijaju. Ovako se postupa ne samo u čitavom zapadnom kraju Viltšira nego, držim, i u čitavoj zemlji.»⁵⁷ «Tako su», uzvikuje jedan buržoaski pisac onoga vremena, »zakupnici godinama ponižavali jednu poštovanju dostojnu klasu svojih zemljaka, sileći ih da traže pribežišta u domu rada [workhouse]... Zakupnik je povećao svoj vlastiti dobitak sprečivši na strani radnika akumulaciju čak i najneophodnijeg fonda potrošnje.»⁵⁸

⁵⁵ Iz izveštajâ poslednje parlamentarne anketne komisije o falsifikovanju životnih sredstava, vidi se da je u Engleskoj čak i falsifikovanje lekova pravilo, a ne izuzetak. Tako su, npr., ispitana 34 uzorka opijuma uzeta iz 34 različite londonske apoteke i dobijen je ovaj rezultat: u 31 uzorku opijum je bio falsifikovan makovim čahurama, pšeničnim brašnom, gumenom penom, ilovačom, peskom itd. Mnogi uzorci nisu sadržavali ni atoma morfina.

⁵⁶ G. L. Newnham (barrister at law), *A Review of the Evidence before the Committees of the two Houses of Parliament on the Cornlaws*, London 1815, str. 20, primedba.

⁵⁷ Isto, str. 19, 20.

⁵⁸ Ch. H. Parry, *The Question etc.*, str. 77, 69. Sa svoje strane gospoda lendlordovi ne samo da su se »odštetili« za gubitke u antijakobinskom ratu, koji su oni vodili u ime Engleske, nego su se strahovito obogatili. »Za vreme od 18

Kakvu ulogu u stvaranju viška vrednosti, a otud i akumulacionog fonda kapitala, danas igra neposredna pljačka radnikovog potrebnog fonda potrošnje, pokazao je npr. takozvani kućni rad (vidi trinaestu glavu, 8, d). Druge činjenice izneću dalje u ovom odeljku.

Mada u svim industrijskim granama onaj deo postojanog kapitala koji se sastoji iz sredstava za rad mora dostizati za izvestan, veličinom preduzeća određen broj radnika, ipak to nikako ne znači da on uvek mora rasti u istoj srazmeri kao količina upotrebljenog rada. Recimo da u nekoj fabrici 100 radnika, radeći po 8 časova, daju 800 časova rada. Ako kapitalista hoće da ovu sumu popne za polovinu, mora uzeti na rad još 50 radnika; ali u tom slučaju mora predujmiti i nov kapital, ne samo za najamnine nego i za sredstva za rad. Ali on može udesiti i tako da starih 100 radnika rade 12 časova dnevno umesto 8, a u tom slučaju dovoljna su već postojeća sredstva za rad, samo što se ova sad brže rabate. Na ovaj način, dodatni rad, proizveden većim naprezanjem radne snage, može povećati višak proizvoda i višak vrednosti, supstanciju akumulacije, bez srazmernog povećanja postojanog dela kapitala.

U ekstraktivnoj industriji, npr. u rudnicima, sirovine ne sačinjavaju sastavni deo predujmljenog kapitala. Tu predmet rada nije proizvod ranije izvršenog rada, već je besplatan poklon prirode — metalna rudača, minerali, kameni ugallj, kamen itd. Postojani kapital sastoji se ovde gotovo isključivo iz sredstava za rad, koja vrlo dobro mogu da podnesu povećanu količinu rada (npr. dnevnu i noćnu smenu radnika). Ako su sve druge okolnosti jednake, masa i vrednost proizvoda povećavaće se u upravnoj srazmeri prema primenjenom radu. Kao prvoga dana proizvodnje, ovde prvobitni tvorci vrednosti, pa, dakle, i tvorci materijalnih elemenata kapitala: čovek i priroda, idu zajedno. Zahvaljujući elastičnosti radne snage, područje akumulacije proširilo se a da postojani kapital nije prethodno povećan.

U poljoprivredi se obrađena površina ne može uvećati bez predujma dodatnog semena i đubriva. Ali kad je taj predujam već učinjen, tada i čisto mehaničko obrađivanje zemlje vrši čudotvorno dejstvo na masovnost proizvoda. Tako veća količina rada, koju daje dosadašnji broj radnika, povećava plodnost ne tražeći preduimanje novih sredstava za rad. I u ovom slučaju imamo opet neposredno delovanje čovekovo na prirodu, koje postaje neposrednim izvorom pojačane akumulacije bez intervencije kakvog novog kapitala.

Naposletku, u pravoj industriji svaki dodatni utrošak rada ima za pretpostavku i odgovarajući veći utrošak sirovina, ali ne nužno i sredstava za rad. A pošto ekstraktivna industrija i poljoprivreda snabdevaju prerađivačku industriju i sirovinama koje ona obrađuje i si-

rovinama za njena sredstva za rad, to se ova koristi i onim viškom u proizvodima koji su one proizvele bez preduimanja dodatnog kapitala.

Iz ovoga izlazi ovaj opšti rezultat: Pripajajući sebi oba pratvorca bogatstva, radnu snagu i zemlju, kapital stiže takvu ekspanzivnu snagu koja mu dopušta da elemente svoje akumulacije protegne i preko granica koje mu prividno postavlja njegova vlastita veličina, granica koje mu postavlja vrednost i masa već proizvedenih sredstava za proizvodnju u obliku kojih on postoji.

Drugi važan činilac u akumulaciji kapitala jeste stepen proizvodnosti društvenog rada.

S proizvodnom snagom rada raste i masa proizvoda u kojoj je predstavljena neka određena vrednost, dakle i višak vrednosti date veličine. Kad se stopa viška vrednosti ne menja, pa čak i kad pada, samo ako pada sporije nego što se povećava proizvodna snaga rada, masa viška proizvoda raste. Stoga, kad podela istoga na dohodak i dodatni kapital ostane ista, kapitalistova potrošnja može da raste a da se akumulacioni fond ne smanjuje. Srazmerna veličina akumulacionog fonda može da raste i na račun fonda potrošnje, dok pad robnih cena stavlja kapitalisti na raspolaganje isto onoliko ili i više sredstava za potrošnju nego ranije. Ali, kao što smo videli, s povećanjem proizvodnosti rada ide ruku pod ruku pojevtinjavanje radnika, dakle povećanje stope viška vrednosti, čak i kad se penje realna najamnina. Ova se nikad ne penje srazmerno proizvodnosti rada. Dakle, ista promenljiva kapital-vrednost pokreće više radne snage i otud više rada. Ista postojana kapital-vrednost predstavlja se u većoj masi sredstava za proizvodnju, tj. sredstava za rad, materijala za rad i pomoćnih materija, pruža, dakle, i veću masu elemenata za stvaranje proizvoda kao i veću masu elemenata za stvaranje vrednosti ili za usisavanje rada. Stoga se akumulacija ubrzava i pri nepromenjenoj, pa čak i pri opaloj vrednosti dodatnog kapitala. Ne samo da se razmer reprodukcije materijalno povećava, nego i proizvodnja viška vrednosti raste brže od vrednosti dodatnog kapitala.

Razvijiante proizvodne snage rada reaguje i na originalni kapital ili kapital koji se već nalazi u procesu proizvodnje. Jedan deo postojanog kapitala koji se nalazi u funkcionisanju sastoji se iz sredstava za rad, kao mašina itd., koja se troše i zbog toga reprodukuju odnosno zamenjuju novim primercima iste vrste tek u dužim periodima. Ali svake godine izumire jedan deo tih sredstava za rad, odnosno dostiže krajnju metu svoje proizvodne funkcije. On se stoga svake godine nalazi u stadijumu svog periodičnog reprodukovanja ili svog zamenjivanja novim primercima iste vrste. Ako se u granama koje ta sredstva za rad izrađuju proizvodna snaga povećala, a ona se neprestano razvija usled neprekidnog napredovanja nauke i tehnike, onda na mesto starih dolaze nove mašine, novi alati, aparati itd. čiji je učinak veći, i koji su zbog toga jeftiniji. Stari kapital reprodukuje se u proizvodnijem obliku, a da i ne govorimo o stalnim pojedinač-

nim izmenama u postojećim sredstvima za rad. Drugi deo postojanog kapitala, sirovine i pomoćne materije, reprodukuje se stalno u toku godine; ako potiče iz poljoprivrede, većinom od godine do godine. Ovde, dakle, svako uvođenje boljih metoda itd. deluje gotovo istovremeno na dodatni kapital i na kapital koji već funkcioniše. Svaki napredak u hemiji umnožava broj korisnih tela i primene već poznatih, a sem toga s povećavanjem kapitala povećava i oblasti njegovog plasiranja. On nas u isto vreme uči da ekskremene procesa proizvodnje i procesa potrošnje bacamo natrag u kružni tok procesa reprodukcije; on, dakle, bez prethodnog izdatka u kapitalu stvara materiju za nov kapital. Slično povećanom eksploataisanju prirodnog bogatstva jednostavnim povećanjem napona radne snage, nauka i tehnika sačinjavaju jednu potenciju za širenje aktivnog kapitala koja je nezavisna od date veličine kapitala koji funkcioniše. Ona u isto vreme reaguje i na onaj deo originalnog kapitala koji je ušao u stadijum svoga obnavljanja. Svome novom obliku kapital prisajedinjuje besplatno društveni napredak koji je bio izvršen za ledima njegovog starog oblika. Na svaki način, ovaj razvitak proizvodne snage praćen je u isti mah delimičnim obezvređenjem kapitala koji se nalaze u funkcionisanju. Ukoliko konkurencija dovede do toga da se ovo obezvređenje oštro oseti, glavni teret pada na radnika, jer kapitalista gleda da štetu naknadi povećanom eksploatacijom radnika.

Rad prenosi na proizvod vrednost sredstava za proizvodnju koja je utrošio. S druge strane, ukoliko rad biva proizvodniji, utoliko su srazmerno veći i vrednost i masa sredstava za proizvodnju koje jedna data količina rada pokreće. Iako, dakle, ista količina rada dodaje svojim proizvodima uvek samo jednu istu sumu nove vrednosti, ipak se stara kapital-vrednost, koju istovremeno na njih prenosi, povećava s pojačavanjem proizvodnosti rada.

Ako uzmemo da neki engleski i neki kineski prelac rade isti broj časova sa istom intenzivnošću, njih će dvojica za jednu nedelju stvarati jednaku vrednost. Uprkos toj jednakosti postoji ogromna razlika između vrednosti nedeljnog proizvoda Engleza, koji radi s jednim silnim automatom, i Kineza, koji ima samo kolovrat. Za isto vreme za koje Kinez isprede jednu funtu pamuka, Englez isprede više stotina funti. Nekoliko stotina puta veća suma starih vrednosti uvećava vrednost njegovog proizvoda, u kome se one održavaju u novom korisnom obliku, tako da mogu ponovo funkcionisati kao kapital. »Godine 1782«, govori nam F. Engels, »usled nedostatjanja radnika ostala je neprerađena vuna skupljena za prethodne tri godine; ona bi morala ostati neprerađena da nisu prišle u pomoć novopronađene mašine.«⁵⁹ Naravno, rad opredmećen u mašinama nije neposredno doneo na svet nijednog radnika, ali je učinio da je manji

⁵⁹ F. Engels, *Lage der arbeitenden Klasse in England*, Leipzig 1845, str. 20.

broj radnika, dodajući relativno malo živog rada, ne samo mogao da vunu proizvodno utroši i da joj doda novu vrednost, nego i da u obliku prede itd. održi i njenu staru vrednost. Time je on ujedno pružio sredstva i podstrek za proširenu reprodukciju vune. Živi rad ima taj dar od prirode da stvarajući novu vrednost održava staru. Stoga rad održava i ovekovečava uvek u novom obliku sve veće kapital-vrednosti što više rastu efikasnost, obim i vrednost njegovih sredstava za proizvodnju, dakle što više napreduje akumulacija koja prati razvitak njegove proizvodne snage.⁶⁰ Ova prirodna moć rada

⁶⁰ Usled manjkave analize procesa rada i procesa oplodavanja vrednosti klasična ekonomija nije nikad pravilno razumela ovaj važni momenat reprodukcije, kao što se, npr., može videti u Ricarda. On kaže, npr.: Ma kako se menjala proizvodna snaga, »jedan milion ljudi proizvodi u fabrikama stalno istu vrednost«. To je tačno ako su dati obim i stepen intenzivnosti njihova rada. Ali to ništa ne smeta, a Ricardo to previđa u nekim svojim zaključcima, da milion ljudi pretvara u proizvod veoma različite mase sredstava za proizvodnju – prema različnosti proizvodne snage njihova rada – da otuda u svome proizvodu održavaju veoma različite mase vrednosti, i da su prema tome veoma različite i vrednosti proizvoda koji su plod njihova rada. Uzgred budi rečeno, Ricardo je na ovom primeru uzalud pokušavao da J.-B. Sayu objasni razliku između upotrebne vrednosti (koju ovde naziva *wealth*, materijalno bogatstvo) i razmenske vrednosti. Say mu je odgovorio: »Što se tiče teškoće na koju ukazuje Ricardo govoreći da primenivanjem savršenih metoda milion ljudi može proizvesti dva ili tri puta više bogatstva a da ne proizvedu više vrednosti, ova se teškoća gubi čim u proizvodnji, kao što i treba, vidimo razmenu u kojoj dajemo proizvodne usluge svog rada, svog zemljišta i svojih kapitala da bismo dobili proizvode. Ove proizvodne usluge jesu ono pomoću čega mi dobijamo sve proizvode koji postoje na svetu... Dakle... ukoliko je veća količina korisnih stvari koje u proizvodnji nazvanoj razmena postizemo našim proizvodnim uslugama, utoliko je veća vrednost tih naših usluga, to većim bogatstvom raspoložemo.« (J.-B. Say, *Lettres à M. Malthus*, Paris 1820, str. 168, 169.) Ova »difficulté«^{1*} koja postoji za njega a ne za Ricarda, i koju Say treba da objasni, jeste u ovome: Zašto se vrednost upotrebne vrednosti ne povećava kad se usled povećanja proizvodne snage rada poveća njihova količina? Odgovor: Teškoća se rešava na taj način što se upotrebna vrednost izvoljeva nazvati razmenschom vrednošću. Razmenschka vrednost je stvar koja one way or another^{2*} ima veze s razmenom. Pa nazovimo sada proizvodnju »razmenom«³ rada i sredstava za proizvodnju za proizvod i biće nam jasno kao sunce da ćemo dobijati toliko više razmenske vrednosti koliko nam više upotrebne vrednosti bude pružala proizvodnja. Drugim rečima, što više upotrebne vrednosti, recimo čarapa, bude radni dan davao fabrikantu čarapa, tim bogatiji će on biti u čarapama. Ali se Say iznenada priseća da »s povećanjem količine«⁴ čarapa pada njihova »cena«⁵ (koja, naravno, nema nikakva posla s razmenschom vrednošću), »pošto konkurencija primorava njih«⁶ (proizvođače) »da

1* teškoća — 2* ovako ili onako

ispoljava se kao moć samoodržanja kapitala kome je rad pripojen, upravo kao što se društvene proizvodne snage rada ispoljavaju kao osobine kapitala, a stalno prisvajanje viška vrednosti od strane kapitaliste kao stalno samooplođavanje kapitala. Sve snage rada dobijaju izgled snaga kapitala, kao što svi oblici vrednosti robe dobijaju izgled novčanih oblika.

S porastom kapitala raste razlika između primenjenog i utrošenog kapitala. Drugim rečima: sredstva za rad, kao: zgrade, mašine, cevi za odvodnjavanje, tegleća stoka, aparati svih vrsta, koji kroz duži ili kraći period, u punom svom obimu u stalno ponavljanim procesima proizvodnje, funkcionišu ili služe za postizanje određenih korisnih učinaka, rastu i u vrednosti i u svojoj masi, dok se tek postepeno rabate, te stoga samo malo-pomalo gube svoju vrednost, pa je tako samo malo-pomalo i prenose na proizvod. U onoj meri u kojoj ta sredstva za rad služe za stvaranje proizvoda ne dodajući proizvodu nikakvu vrednost, tj. ukoliko se primenjuju u potpunosti a troše samo delimično, čine ona, kao što je ranije izloženo, istu besplatnu uslugu kao i prirodne sile, voda, para, vazduh, elektricitet itd. Ova besplatna služba prošlog rada, kada je prihvati i nadahne živi rad, akumulise uporedno s rastućom razmerom akumulacije.

Pošto se prošli rad uvek preodeva u kapital, tj. pošto pasiva rada radnika A, B, C itd. dobija oblik aktive ne-radnika X, to su buržui i politički ekonomisti puni hvale za zasluge prošlog rada.

svoje proizvode prodaju po toliko koliko ih staju. Ali, odakle onda profit ako kapitalista robu prodaje po ceni koštanja? Ali, never mind^{1*}. Say izjavljuje da sada svaki, usled pojačane proizvodnosti, u zamenu za isti ekvivalent dobija dva para čarapa umesto ranijeg jednog itd. Rezultat do kojeg on dolazi upravo je onaj Ricardov stav koji je on hteo pobiti. Posle ovog ogromnog umnog naprezanja Say se ovako pobedonosno obraća Malthusu: «Ovo je, gospodine, dobro povezana teorija bez koje je, izjavljujem, nemoguće objasniti najveće teškoće političke ekonomije, a naročito pitanje kako jedna nacija može bivati sve bogatija dok njenim proizvodima opada vrednost, a ovamo se bogatstvo ipak sastoji iz vrednosti.» (*Isto*, str. 170.) O ovakvim i sličnim majstorijama u Sayevim *Lettres* piše jedan engleski ekonomist: «Ovi izveštačeni maniri brbljanja (those affected ways of talking) sačinjavaju u celini ono što se g. Sayu dopada da naziva svojom doktrinom, i što on od srca preporučuje Malthusu da preda je u Hertfordu ,kao što se to već čini dans plusieurs parties de l'Europe'^{2*}. On kaže: ,Ako u svim ovim postavkama nadete nečeg paradoksnog, onda pogledajte stvari koje one izražavaju, i smem se nadati da će vam se učiniti veoma jednostavne i veoma razumne. Nema sumnje, a ujedno će, usled istog procesa, ispasti sve drugo samo ne originalne i važne.» (*An Inquiry into those Principles respecting the Nature of Demand etc.*, str. 110.)

1* ništa za to — 2* su više delova Evrope

Škotski genije MacCulloch odredio je prošlom radu čak i naročitu platu (kamatu, profit itd.).⁶¹ Sve veća važnost prošlog rada, koji u obliku sredstava za proizvodnju saraduje u živom procesu rada, pripisuje se, dakle, njegovom kapitalskom obličju, onom obličju koje je postalo tuđe samome radniku, čiji je on prošli i neplaćeni rad. Praktični agenti kapitalističke proizvodnje i njihovi ideološki brbljivci isto tako su nesposobni da sredstvo za proizvodnju zamisle odvojeno od antagonističke društvene karakterne maske koja mu je danas prilepljena, kao što i vlasnik robova ne može da zamisli samog radnika odvojenog od njegovog robovskog karaktera.

Kad je dat stepen eksploatacije radne snage, masu viška vrednosti određuje broj istovremeno eksploatisanih radnika, a ovaj odgovara, mada u promenljivoj srazmeri, veličini kapitala. Dakle, što kapital više raste usled uzastopne akumulacije, to više raste i suma vrednosti koja se cepa na fond potrošnje i fond akumulacije. Kapitalista može i da živi veselije i da se ujedno više «odriče». I naposljetku, sve opruge proizvodnje odskaču utoliko energičnije što se više proširuje njen razmer s povećanjem mase predujmljenog kapitala.

5. Takozvani fond rada

U toku ovog istraživanja pokazalo se da kapital nije neka stalna veličina, već da je elastičan deo društvenog bogatstva, koji se s podelom viška vrednosti na dohodak i dodatni kapital stalno menja. Zatim smo videli da, čak i kad je data veličina kapitala koji funkcioniše, njemu pripojena radna snaga, nauka i zemlja (pod kojom se u ekonomiji imaju razumeti i svi predmeti rada koji postoje od prirode, bez čovekove saradnje) sačinjavaju elastične potencije kapitala i da mu one u izvesnim granicama dopuštaju slobodniji zamah, nezavisan od same njegove veličine. Pri tome smo bili apstrahovali sve okolnosti u prometnom procesu koje dovode do toga da iste mase kapitala imaju učinke veoma različitog stepena. Bili smo apstrahovali svaku racionalniju kombinaciju koja se neposredno i planski daje postići postojećim sredstvima za proizvodnju i postojećim radnim snagama, jer smo kao pretpostavku uzeli ograničen okvir kapitalističke proizvodnje, dakle čisto spontan oblik društvenog procesa proizvodnje. Klasična ekonomija oduvek je volela da društveni kapital shvata kao stalnu veličinu sa stalnim stepenom učinka. Ali,

⁶¹ MacCulloch je uzeo patent na «wages of past labour»^{1*} davno pre nego što je Senior uzeo patent na «wages of abstinence»^{2*}.

1* «nagradu za prošli rad» — 2* «nagradu za uzdržavanje»

predrasuda je postala pravom dogmom tek pod rukom Jeremy Benthama, toga ultrafilistra, toga trezveno-pedantnog, brbljivog pro-roka obične buržoaske pameti 19. veka.⁶² Bentham je među filozofima što je Martin Tupper među pesnicima. I jednog i drugog mogla je da isfabrikuje samo Engleska.⁶³ S njegovom dogmom da je društveni kapital u svakom datom vremenu stalna veličina, postaju potpuno nepojmljive i najobičnije pojave procesa proizvodnje, kao npr. njegova iznenadna skupljanja i širenja, pa čak i akumulacija.⁶⁴ Tu dogmu iskorišćavali su u apologetske svrhe, pored samog Benthama, i Malthus, James Mill, MacCulloch itd., naročito da bi kao stalnu veličinu prikazali jedan deo kapitala, promenljivi kapital, kapital koji se može preobraćati u radnu snagu. Oni su materijalnu egzistenciju promenljivog kapitala, tj. masu životnih sredstava koju on za radnika predstavlja, ili takozvani fond rada, prebajali u odvojen

⁶² Uporedi, između ostalog: J. Bentham, *Théorie des peines et des récompenses*, preveo Et. Dumont, 3. izd., Paris 1826, sv. II, knj. IV, gl. II.

⁶³ Jeremy Bentham je čisto engleski fenomen. Čak i da ne izuzmemo našeg filozofa Christiana Wolfa, nikada se ni u jednoj zemlji najprozaičnija banalnost nije ovako samodopadljivo baškarila. Princip korisnosti nije bio Benthamovo otkriće. On je, samo bez duha, reprodukovao ono što su Helvetius i ostali Francuzi 18. veka bili duhovito kazali. Ako, npr., želimo znati šta je psu korisno, onda moramo proučiti pseću prirodu. Sama ova priroda ne da se iskonstruisati iz »principa korisnosti«. Kad taj princip primenimo na čoveka, tj. kad njime hoćemo da ocenjujemo sve ljudske radnje, pokrete, odnose itd., onda je tu u pitanju prvo ljudska priroda uopšte, a potom ona koja se menja u svakoj istorijskoj epohi. Sve se to Benthama mnogo ne tiče. S najnaivnijom suvoparnošću on modernog filistra, osobito engleskog filistra, uzima kao tip normalnog čoveka. Sve što je tom uzor-tipu normalnog čoveka i njegovom svetu korisno, to je i samo po sebi korisno. Tim merilom on onda meri prošlost, sadašnjost i budućnost. Na primer, hrišćanska religija je »korisna« jer sa verskog gledišta osuđuje iste zločine koje s pravnog gledišta osuđuje i kazneni zakonik. Umetnička kritika »štetna je« jer smeta poštenom svetu da uživa u Martinu Tupperu itd. Takvim dubretom ispunio je taj poštenjaković, čija je deviza »nulla dies sine linea«^[166], čitava brda knjiga. Kad bih imao smelost svoga prijatelja H. Heinea, nazvao bih g. J. Benthama genijem u buržoaskoj gluposti.

⁶⁴ »Politički ekonomisti odviše su skloni da određuju količinu kapitala i određen broj radnika tretiraju kao oruđa za proizvodnju koja imaju jednoobraznu snagu i koja deluju sa izvesnom jednoobraznom intenzivnošću... Oni koji tvrde da su robe jedini agenti proizvodnje dokazuju da se proizvodnja uopšte ne može proširiti, jer bi se za takvo proširenje prethodno morala umnožiti životna sredstva, sirovine i alati, a to stvarno izlazi na to da nema povećanja proizvodnje bez njenog prethodnog povećanja, ili drugim rečima, da je svako povećanje nemoguće.« (S. Bailey, *Money and its Vicissitudes*, str. 58. i 70.) Bailey kritikuje dogmu poglavito sa stanovišta prometnog procesa.

deo društvenog bogatstva, deo koji je omeđen lancima prirode i koji se ne može prekoračiti. Da bi se stavio u kretanje onaj deo društvenog bogatstva koji treba da funkcioniše kao postojani kapital, ili, da se izrazimo materijalno, kao sredstva za proizvodnju, iziskuje se određena masa živog rada. Ova je data tehnološki. Ali, niti je dat broj radnika koji se traži da tu masu rada ostvari, jer se to menja sa stepenom eksploatacije individualne radne snage, niti je data cena te radne snage, već samo njena minimalna, i to još vrlo elastična granica. Činjenice na kojima ova dogma počiva jesu ove: S jedne strane, radnik nema prava da učestvuje u rešavanju o podeli društvenog bogatstva na sredstva potrošnje za ne-radnike i na sredstva za proizvodnju. S druge strane, on može samo u izuzetno povoljnim slučajevima uvećati tzv. »fond rada« na račun »dohotka« bogataša.⁶⁵

Do kakve se besmislene tautologije dolazi kad se kapitalistička granica fonda rada hoće da prikaže kao njegova društvena prirodna granica, pokazaće nam između ostalog profesor Fawsett.

»Opticajni kapital⁶⁶ neke zemlje«, kaže on, »jeste njen fond rada. Stoga, da bismo izračunali prosečnu novčanu najamninu koju svaki radnik dobija, imamo prosto da podelimo taj kapital brojem radničkog stanovništva.«⁶⁷

To će, dakle, reći: prvo saberemo u jednu sumu sve stvarno isplaćene individualne najamnine, a onda postavljamo tvrdnju kako ta suma sačinjava zbir vrednosti od boga i prirode utvrđenog »fonda rada«. Tako dobijenu sumu delimo naposljetku brojem radnika, da bismo opet otkrili koliko svakom radniku individualno može prosečno pripadati. Mora se priznati da je ovaj postupak osobito prepreden! On ne smeta g. Fawsettu da u istom dahu kaže:

⁶⁵ J. St. Mill kaže u *Principles of Political Economy* [knj. II, gl. 1, § 3]: »Proizvod rada deli se u današnje vreme u obrnutoj srazmeri prema radu—najveći deo pripada onima koji nikad ne rade, sledeći po veličini onima čiji je rad skoro samo nominalan, i tako se nagrada sve više srozava što je rad teži i neugodniji, tako da najzamorniji telesni rad, koji najviše iscrpljuje, ne može pouzdano računati ni na ono što mu je za život najpotrebnije.« Da bi se izbegli nesporazumi, napomenuću da bi, iako se ljudi kao J. St. Mill itd. moraju prekoravati zbog protivrečnosti između njihovih starih ekonomskih dogmi i njihovih modernih tendencija, bilo potpuno nepravedno trpiti ih na jednu gomilu sa apologetima vulgarne ekonomije.

⁶⁶ H. Fawcett, profesor političke ekonomije u Kembridžu, *The Economic Position of the British Labourer*, London 1865, str. 120.

⁶⁷ Na ovom mestu podsećam čitaoca da sam ja prvi upotrebio kategorije promenljivi i postojani kapital. Politička ekonomija posle A. Smith-a načinila je od odredaba koje su u njima sadržane i od razlike između oblika stalnog i opticajnog kapitala, koja potiče iz prometnog procesa, jednu šarenu mešavinu. Bliže o tome u drugom odeljku druge knjige.

«Celokupno bogatstvo koje se u Engleskoj akumulira za godinu dana deli se na dva dela. Jedan deo upotrebljava se u Engleskoj radi održanja naše vlastite industrije. Drugi deo izvozi se u druge zemlje... Deo koji se upotrebljava na našu industriju ne čini neki znatan deo bogatstva koje se u ovoj zemlji godišnje akumulira.»⁶⁸

Dakle, veći deo viška vrednosti koji se dobija svake godine i koji je engleskom radniku otet bez ekvivalenta ne pretvara se u kapital u Engleskoj, već u stranim zemljama. Ali, sa ovako izvezenim dodatnim kapitalom izvozi se i jedan deo »fonda rada«, toga fonda koji su izmislili bog i Bentham.⁶⁹

⁶⁸ Fawcett, *The Economic Position etc.*, str. 123, 122.

⁶⁹ Može se reći da se iz Engleske svake godine izvozi ne samo kapital, nego da se izvoze i radnici pod formom iseljavanja. Ali se u tekstu nikako ne govori o peculium^[167] koji sa sobom ponesu iseljenici, koji većinom nisu radnici. Oni su velikim delom zakupnički sinovi. Engleski dodatni kapital, koji se godišnje šalje u inostranstvo na ukamačenje, nesravnjivo je veći u srazmeri prema godišnjoj akumulaciji nego godišnje iseljavanje prema godišnjem priraštaju stanovništva.

Opšti zakon kapitalističke akumulacije

*1. Pri nepromenjenom sastavu kapitala,
tražnja za radnom snagom raste s akumulacijom*

U ovoj glavi raspravljaćemo o uticaju koji porast kapitala vrši na sudbinu radničke klase. Najvažniji činioci u ovom istraživanju jesu sastav kapitala i promene kroz koje taj sastav prolazi u toku procesa akumulacije.

Sastav kapitala treba posmatrati s dvostrukog gledišta. Kad se radi o vrednosti, on se određuje srazmerom u kojoj se kapital deli na postojani kapital, odnosno vrednost sredstava za proizvodnju, i na promenljivi kapital, odnosno vrednost radne snage, ukupnu sumu najamnina. Kad je reč o materiji, tj. o tome kako ona funkcioniše u procesu proizvodnje, svaki kapital deli se na sredstva za proizvodnju i živu radnu snagu; ovaj sastav određuje se srazmerom između mase upotrebljivanih sredstava za proizvodnju, s jedne strane, i količine rada koja se za njihovo upotrebljavanje zahteva, s druge strane. Prvi sastav nazivamo vrednosnim sastavom, a drugi tehničkim sastavom kapitala. Između jednog i drugog postoji tesan međusobni odnos. Da bih taj odnos izrazio, ja vrednosni sastav, ukoliko on biva određivan svojim tehničkim sastavom čije se promene u njemu ogledaju, nazivam organskim sastavom kapitala. Gde bude bilo reči jednostavno o sastavu kapitala, valja da čitalac podrazumeva njegov organski sastav.

Mnogobrojni pojedinačni kapitali koji su plasirani u nekoj određenoj grani proizvodnje imaju više ili manje različit sastav. Prosek njihovih pojedinačnih sastava daje nam sastav ukupnog kapitala te grane proizvodnje. Naposljetku ukupni prosek prosečnih sastava svih grana proizvodnje prikazuje nam sastav društvenog kapitala neke zemlje, i u krajnjoj liniji, u sledećim izlaganjima samo je o njemu reč.

Porast kapitala uključuje i porast njegovog promenljivog sastavnog dela, odnosno dela preobraćenog u radnu snagu. Jedan deo kapitalizovanog viška vrednosti mora se uvek ponovo pretvoriti u promenljivi kapital ili dodatni fond rada. Ako pretpostavimo da uz

inače jednake okolnosti sastav kapitala ostaje neizmenjen, tj. da određena masa sredstava za proizvodnju, ili postojani kapital, stalno iziskuje istu masu radne snage da bi bila stavljena u pokret, onda je očividno da će se tražnja za radom i fond radničkih životnih sredstava povećati srazmerno povećanju kapitala, i to tim brže što brže raste kapital. Pošto kapital svake godine proizvodi izvestan višak vrednosti, od kojega se svake godine jedan deo prisajedinjuje originalnom kapitalu; pošto i sam ovaj priraštaj svake godine biva veći, jer raste obim kapitala koji se već nalazi u funkciji; naposletku, pošto se pod naročitim podsticajima nagona za bogaćenjem, npr. otvaranjem novih tržišta, novih oblasti za plasiranje kapitala usled novorazvijenih društvenih potreba itd., razmer akumulacije može iznenadno uvećati prostom promenom podele viška vrednosti ili viška proizvoda na kapital i dohodak, to akumulacione potrebe kapitala mogu premašiti uvećanje radne snage, tj. broja radnika, tražnja za radnicima premašiti njihovu ponudu i usled toga se najamnine popeti. Štaviše, ovo se najzad i mora dogoditi ako gornja pretpostavka potraje bez promene. Pošto se svake godine zapošljava više radnika nego prethodne godine, pre ili posle mora nastupiti momenat kada potrebe akumulacije počinju premašivati običnu ponudu rada, kada se, dakle, najamnina počinje penjati. Kroz celu prvu polovinu 18. veka čuju se u Engleskoj žalbe na tu pojavu. Ipak, više ili manje povoljne okolnosti u kojima se radnici održavaju i množe ni u čemu ne menjaju osnovni karakter kapitalističke proizvodnje. Kao što prosta reprodukcija neprekidno reprodukuje kapitalistički odnos, kapitaliste na jednoj, najamne radnike na drugoj strani, tako i reprodukcija u proširenom razmeru, ili akumulacija, reprodukuje kapitalistički odnos u proširenom razmeru, više kapitalista ili krupnije kapitaliste na jednom polu, više najamnih radnika na drugome. Reprodukcija radne snage, koja se neprekidno mora pripojavati kapitalu kao sredstvo za oplođavanje vrednosti, koja se njega ne može osloboditi i čija se podložnost kapitalu prikrija jedino smanjenjem individualnih kapitalista kojima se prodaje, u stvari je jedan moment reprodukcije samog kapitala. Akumulacija kapitala znači, dakle, umnožavanje proletarijata.⁷⁰

⁷⁰ Karl Marx, *Lohnarbeit und Kapital*.^{1*}—»Kad je ugnjetavanje masa jednako, neka je zemlja utoliko bogatija što više ima proletera.« (Colins, *L'Économie Politique, Source des Révolutions et des Utopies prétendues socialistes*, Paris 1857, sv. III, str. 331.) Pod »proleterom« se ekonomski ima razumeti isključivo najamni radnik koji proizvodi »kapital« i oplođuje ga, i kojeg bacaju na pločnik čim postane suvišan za potrebe oplođavanja »Gospodina Kapitala«, kako je Pecqueur nazvao tu osobu. »Bolešljivi proleter prašume« rodio se tek u Roscherovoj uobrazilji. Prašumski

^{1*} Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

Ovu postavku je klasična ekonomija tako dobro razumela da su A. Smith, Ricardo i dr., kao što sam već spomenuo, akumulaciju čak pogrešno izjednačili s potrošnjom čitavog kapitalizovanog dela viška proizvoda od strane proizvodnih radnika, ili s njegovim pretvaranjem u dodatne najamne radnike. John Bellers rekao je još 1696:

«Mogao bi kogod imati 100 000 ekeru zemlje, i isto toliko funti novca, i isto toliko stoke, šta bi taj bogati čovek bez radnika bio drugo nego i sam jedan radnik? I pošto su radnici ti koji ljude bogate, onda što više radnika, to više bogataša... Rad siromahov rudnik je bogatašev.»⁷¹

Tako i Bernard de Mandeville početkom 18. veka:

«Tamo gde je svojina dovoljno zaštićena bilo bi lakše živeti bez novca nego bez sirotinje, jer ko bi obavljao rad? ... Kao god što radnike treba zaštititi da ne skapavaju od gladi, tako im ne treba dati ništa što je vredno da se uštedi. Ako se tu ili tamo neko iz najniže klase neobičnim trudom i skomračenjem izdigne iznad položaja u kome je odrastao, niko ga u tome ne mora sprečavati; štaviše, za svako privatno lice, za svaku privatnu porodicu u društvu neosporno je najpametniji plan da budu čuvarni; ali je u interesu svih bogatih nacija da najveći deo siromaha nikad ne bude besposlen, a da ipak uvek potroše sve što prime... Oni koji se izdržavaju svakodnevnim radom nemaju drugog podstreka za svoju uslužnost sem svojih potreba, koje je mudro ublažavati, a bilo bi ludo lečiti. Jedina stvar koja radnog čoveka goni na vrednoću jeste umerena najamnina. Premala najamnina učiniće ga, već prema njegovom ličnom temperamentu, malodušnim ili očajnim, prevelika drskim i lenjim... Iz dosadašnjeg izlaganja izlazi da se u jednoj slobodnoj naciji, kod koje robovi nisu dopušteni, najpouzdanije bogatstvo sastoji iz mnoštva radnih siromaha. Pored toga što su oni i nepresušni izvor za flotu i vojsku, bez njih ne bi bilo nikakvog uživanja, niti bi se mogla iskoristiti vrednost proizvoda ma koje zemlje. Da bi se društvo (a ono se, naravno, sastoji iz ne-radnika) učinilo srećnim, a narod čak i u bednim prilikama zadovoljnim, potrebno je da velika većina ostane u neznanju i u siromaštvu. Znanje uvećava i umnožava naše želje, a što manje neki čovek ima želja, to je lakše zadovoljiti njegove potrebe.»⁷²

čovek je vlasnik prašume i postupa s prašumom kao sa svojim vlasništvom isto onako bez okolišenja kao i orangutan. On, dakle, nije proleter, i bio bi to samo kad bi prašuma njega eksploatisala umesto on nju. Što se tiče njegovog zdravstvenog stanja, ovo bi izdržalo poređenje ne samo s modernim proleterom nego i sa sifilističnom i škrofuloznom «poštovanom gospodom». Međutim, verovatno je da g. Wilhelm Roscher pod prašumom razume svoju zavičajnu Lineburšku pustaru.

⁷¹ «As the Labourers make men rich, so the more Labourers, there will be the more rich men... the Labour of the Poor being the Mines of the Rich.» (John Bellers, *Proposals for raising etc.*, str. 2.)

⁷² B. de Mandeville, *The Fable of the Bees*, 5. izd., London 1728, Remarks, str. 212, 213, 328. — «Umeren život i stalan rad jesu za siromaha put ka materijalnoj sreći (pod tim on razume što je moguće duži radni dan, a što je moguće manje

Ono što Mandeville, pošten čovek i bistra glava, još nije shvatio jeste da sam mehanizam procesa akumulacije, povećavajući kapital povećava i masu »radnih siromaha«, tj. najamnih radnika, koji svoju radnu snagu pretvaraju u sve veću oplodnu snagu rastućeg kapitala, i koji upravo time moraju ovekovečavati svoj odnos zavisnosti prema svom vlastitom proizvodu, oličenom u kapitalisti. U pogledu ovog odnosa zavisnosti napominje ser F. M. Eden u svojoj knjizi *Položaj sirotinje, ili istorija radničke klase Engleske*:

»Naša zona zahteva rad za zadovoljavanje potreba i zbog toga bar jedan deo društva mora neumorno raditi... Nekima koji ne rade proizvodi radinosti ipak stoje na raspolaganju. Ali za ovo ti sopstvenici duguju samo civilizaciji i redu; oni su čista tvorevina građanskih ustanova.⁷³ Jer ove su ustanove priznale da se plodovi rada mogu prisvajati i drukčije, a ne samo radom. Ljudi s nezavisnim imetkom imaju biti zahvalni za svoj imetak gotovo potpuno radu drugih, a ne svojim sopstvenim sposobnostima, koje nikako nisu bolje nego u drugih ljudi; bogataši se od sirotinje ne razlikuju po tome što poseduju zemlju i novac, već po tome što imaju komandu nad radom (the command of labour)... Ono što odgovara sirotinji nije bedan i ropski položaj, već položaj ugodne i liberalne zavisnosti (a state of easy and liberal dependence), a za sopstvenike dovoljan uticaj i vlast nad onima koji rade za njih... Takav odnos zavisnosti, kao što zna svaki poznavalac ljudske prirode, potreban je za dobrobit samih radnika.«⁷⁴

Uzگرد budi rečeno, ser F. M. Eden jedini je učenik Adama Smith-a koji je u 18. veku dao nešto od značaja.⁷⁵

životnih sredstava), »a za državu ka bogatstvu« (naime za zemljoposjednike, kapitaliste i njihove političke dostojanstvenike i agente). *An Essay on Trade and Commerce*, London 1770, str. 54.)

⁷³ Eden je morao pitati: čija su tvorevina »građanske ustanove«? Sa stano-
višta pravne iluzije, on zakon ne smatra proizvodom materijalnih odnosa proiz-
vodnje, nego naprotiv smatra odnose proizvodnje za proizvod zakona. Samo sa
ovo nekoliko reči: »L'Esprit des lois, c'est la propriété«^{1*}, Linguet^[188] je srušio
Montesquieu-ov iluzorni *Esprit des Lois*^{2*}.

⁷⁴ Eden, *The State of the Poor etc.*, tom I, knj. 1, gl. 1, str. 1, 2. i predgovor,
str. XX.

⁷⁵ Ako bi čitalac hteo da podseti na Malthusa, čiji je *Essay on Population*
izišao 1798, ja ću mu napomenuti da je taj spis u svom prvom obliku samo jedan
dački površan i popovski izdeklamovan plagijat iz Defoe-a, ser Jamesa Steuarta,
Townsenda, Franklina, Wallace-a i dr., i da u njemu nema ni jedne jedine originalne
misli. Velika senzacija koju je taj spis izazvao izvirala je isključivo iz partijskih
interesa. Francuska revolucija našla je u Engleskoj strasne branioc; »načelo sta-
novništva«, koje se lagano izgradilo u 18. veku, a onda bilo usred jedne velike so-

1* »Duh zakona, to je svojina.« — 2* *Duh zakona*

Pod uslovima akumulacije povoljnijim za radnike, kakve smo dosad pretpostavljali, odnos zavisnosti radnika od kapitala dobija snošljivije ili, kako Eden kaže, »ugodne i liberalne« oblike. Umesto da s uvećavanjem kapitala postane intenzivniji, on postaje samo ekstenzivniji, tj. oblast eksploatacije i vladavine kapitala širi se samo s njegovom sopstvenom razmerom i brojem njegovih podanika. Od

cijalne krize uz velike talambase proglašeno za najefikasnije sredstvo protiv teorija Condorcet-a i drugih, engleska oligarhija je oduševljeno pozdravila kao istrebitelja svih prohteva za ljudskim razvitkom. Malthus, kojega je njegov uspeh neobično iznenadio, dao se onda na to da površno skupljen materijal sabije u stari okvir i da mu doda nov materijal, ali ne svoj nego od drugih uzet. — Uzgred ćemo napomenuti da je Malthus, iako je bio pop anglikanske crkve, ipak položio monaški zavet neženstva. To je, naime, jedan od uslova za »fellowship«^{1*} na protestantskom univerzitetu u Kembridžu. »Mi ne dozvoljavamo da oženjeni budu članovi kolegija. Naprotiv, čim se neko oženi, samim tim prestaje biti član.« (»Reports of Cambridge University Commission«, str. 172.) Ova okolnost ide u prilog Malthusu u poređenju s ostalim protestantskim popovima, koji su odbacili katoličku obavezu neženstva i u tolikoj meri usvojili zakon »Budite plodni i množite se« kao svoju specifičnu biblijsku misiju da svugde u doista nepristojnom stepenu doprinose umnožavanju stanovništva, dok u isto vreme radnicima propovedaju »načelo stanovništva«. Karakteristično je da su gospoda iz protestantske teologije, ili bolje reći crkve, monopolisali i dalje monopolisu za sebe tu škakljivu tačku, ekonomski prerušeni prvi greh, Adamovu jabuku, taj »urgent appetite«^{2*}, »the checks which tend to blunt the shafts of Cupid«^{3*}, kako se veselo izražava pop Townsend. Izuzev venecijanskog kaludera Ortesa, književnika originalnog i duhovitog, većina propovednika teorije stanovništva jesu protestantski popovi. Takav je slučaj sa Brucknerom — vidi: *Théorie du Système animal*, Leyden 1767, gde je čitava moderna teorija stanovništva iscrpna i za koju je sve ideje dala prolazna prepirka između Quesnaya i njegova učenika Mirabeau père-a^{4*} o istom predmetu; zatim s popom Wallace-om, s popom Townsendom, s popom Malthusom i njegovim učeničkom arhipopom Th. Chalmersom, da i ne pominjemo manja popovska piskarala in this line^{5*}. Političkom ekonomijom bavili su se u početku filozofi, kao Hobbes, Locke, Hume; poslovni ljudi ili državnici kao Thomas Morus, Temple, Sully, de Witt, North, Law, Vanderlint, Cantillon, Franklin, a teorijski i s velikim uspehom osobito lekari, kao Petty, Barbon, Mandeville, Quesnay. Još polovinom 18. veka izvinjavao se prečasni g. Tucker, za svoje vreme značajan ekonomist, što se bavi Mamonom. Docije kućnu čas i za protestantske popove, i to s »principom stanovništva«. Upravo kao da je naslutio tu prljavu konkurenciju, Petty, koji je u stanovništvu gledao temelj bogatstva i kao Adam Smith bio zakleti neprijatelj popova, pisao je: »Religija cveta najbolje tamo gde se popovi najviše odriču zemaljskih

1* »članstvo« — 2* »neodoljivu pohlepu« — 3* »prepreke koje teže da otupe Kupidonove strele« — 4* starijeg (tj. oca Mirabeau-a iz revolucije) — 5* ove vrste

njihovog vlastitog viška proizvoda, koji se neprekidno povećava i koji se u sve većoj meri pretvara u dodatni kapital, vraća im se tada veći deo u obliku platežnih sredstava, tako da mogu proširiti krug svoje potrošnje, bolje se snabdevati odelom, nameštajem itd. i stvarati male novčane rezervne fondove. Ali, kao god što bolje odevanje, bolja

uživanja, a pravo tamo gde advokati umiru od gladi.* Zato on savetuje protestantskim popovima da, kad već ne slušaju apostola Pavla i neće da se »umrtvljaju« neženstvom, »bar ne prave više popova (not to breed more Churchmen) nego što ih postojeće prebende (benefices) mogu apsorbovati; tj. kad u Engleskoj i Velsu ima samo 12 000 prebenda, nerazumno je napraviti 24 000 popova (it will not be safe to breed 24 000 ministers), jer će onih 12 000 nezbrinutih stalno morati da gledaju kako će se izdržavati, a kako će to lakše moći nego da odu u narod i ubede ga da 12 000 prebendara truju duše, da im otimaju hleb i da ih odvede s puta spasenja?» (Petty, *A Treatise of Taxes and Contributions*, London 1667, str. 57.) Za stav Adama Smith-a prema protestantskoj popovštini njegova vremena karakteristično je sledeće. U *A Letter to A. Smith, L. L. D. On the Life, Death and Philosophy of his Friend David Hume. By One of the People called Christians*, 4. izd., Oxford 1784, dr Horne, anglikanski biskup iz Norviča, čita lekciju A. Smith-u zato što ovaj u otvorenom pismu g. Strahanu »balsamira svoga prijatelja Davida« (tj. Hume-a), zatim što iznosi pred publiku kako se »Hume na samrtničkoj postelji zabavljao Lukijanom i vistom«, i što je čak imao drskost da napiše: »I za njegova života, i posle njegove smrti, ja sam Hume-a uvek smatrao čovekom koji se toliko približio idealu potpuno mudrog i krepkog čoveka koliko to slabost ljudske prirode uopšte dopušta.« Biskup uzvikuje ogorčeno: »Zar je pravo od Vas, gospodine, da nam kao potpuno mudre i krepke prikazujete karakter i način života čoveka koji je potpuno bio pod vlašću neizlečivog gađenja prema svemu što se zove religijom, i koji je naprezao svaki živac ne bi li, ukoliko je to u njegovoj moći, iz sećanja ljudskog izbrisao čak i njeno ime.« (Isto, str. 8.) »Ali, ne gubite hrabrost, ljubitelji istine, ateizam je kratka veka.« (Isto, str. 17.) Adam Smith je tako »strašno pokvaren (the atrocious wickedness), da po zemlji propoveda ateizam (naročito svojom *Theory of moral sentiments*)« . . . Poznajemo mi Vaše smicalice, g. doktore! Vi dobro mislite, ali ovaj put pravite račun bez krčmara. Na primeru blagorodnog g. Davida Hume-a Vi hoćete da nas obmanete kako je ateizam jedino okrepljenje (cordial) za neki utučen duh i jedini ustuk protiv straha od smrti. . . Samo se smejte nad ruševinama Vavilona i čestitajte okorelom zlikovcu faraonu!» (Isto, str. 21, 22.) Jedan od pravovernih pametnjakovića, koji je posećivao predavanja A. Smith-a, pisao je posle Smith-ove smrti: »Prijateljstvo prema Hume-u sprečavalo je Smith-a da bude hrišćanin. . . On je Hume-u sve verovao na reč. Da mu je Hume rekao da je mesec zelen sir, on bi mu poverovao. Zato mu je verovao i to da nema boga ni čuda. . . U svojim političkim principima bio je blizak republikanstvu.« (*The Bee*. By James Anderson, 18 svezaka, Edinburgh 1791 - 1793, sv. III, str. 164, 165.) Pop Th. Chalmers osumnjičio je A. Smith-a da je kategoriju »neproduktivnih radnika« izmislio iz čiste pakosti baš za protestantske popove, uprkos njihovom blagoslovenom radu u vinogradu gospodnjem.

ishrana i postupanje i veći peculium⁽¹⁶⁷⁾ ne ukidaju odnos zavistnosti i eksploataciju za roba, tako ih ne ukidaju ni za najamnog radnika. Dizanje cene rada usled akumulacije kapitala kaže u stvari samo to da obimnost i težina zlatnog lanca koji je najamni radnik sam sebi već iskovao dopuštaju da se on malo manje zategne. U kontroverzama o ovom pitanju većinom se previđala glavna stvar, naime *differentia specifica*^{1*} kapitalističke proizvodnje. U njoj se radna snaga ne kupuje zato da bi se njenom uslugom ili njenim proizvodom zadovoljile lične potrebe kupčeve. Kupčev cilj je da oploduje svoj kapital, da proizvodi robe koje sadrže više rada nego što on plaća, čija vrednost, dakle, sadrži jedan deo koji ga ništa ne staje, a ipak se prodajom roba realizuje. Proizvodnja viška vrednosti ili sticanje viška jeste apsolutni zakon ovog načina proizvodnje. Radna snaga može da se prodaje samo ukoliko sredstva za proizvodnju održava kao kapital, ukoliko svoju vlastitu vrednost reprodukuje kao kapital i ukoliko u neplaćenom radu pruža izvor dodatnog kapitala.⁷⁶ Uslovi pod kojima se radna snaga prodaje, bili oni za radnika više ili manje povoljni, uključuju, dakle, nužnost da se ona stalno nanovo prodaje i da se reprodukcija bogatstva kao kapitala stalno proširuje. Kao što smo videli, priroda najamnine zahteva da radnik stalno daje određenu količinu neplaćenog rada. Čak da nikako i ne govorimo o dizanju najamnine sa uporednim padanjem cene rada itd., povećanje najamnine znači u najboljem slučaju samo smanjivanje količine neplaćenog rada koji radnik mora dati. To se smanjivanje nikad ne može produžiti do tačke na kojoj bi ugrozilo sam sistem. I ne uzev u obzir oštre sukobe oko stope najamnine — a već je Adam Smith pokazao da u takvom sukobu gazda uglavnom uvek ostaje gazda — dizanje cene rada koje proističe iz akumulacije kapitala pretpostavlja sledeću alternativu:

Ili cena rada produžuje da se diže zato što njeno dizanje ne ometa napredovanje akumulacije; a u tome nema ničeg čudnovatog, jer, kaže A. Smith,

«čak i sa smanjenim profitom može kapital ne samo produžiti da se uvećava, nego, štaviše, da se mnogo brže uvećava... Obično krupni kapital raste čak uz manji profit brže nego mali kapital uz veliki profit». (*Wealth of Nations*, II, str. 189.)

⁷⁶ Primedba uz drugo izdanje. — «Međutim, granica zapošljavanja industrijskih kao i poljoprivrednih radnika jedna je ista: naime, mogućnost za preduzetnika da istera neki profit iz proizvoda njihovog rada... Poraste li stopa najamnine toliko da majstorova dobit padne ispod prosečnog profita, onda on prestaje da ih zapošljava ili ih zapošljava samo pod uslovom da dopuste sniženje najamnine.» (John Wade, *History of the Middle and Working Classes*, str. 240.)

^{1*} specifično obeležje

U ovom slučaju je očigledno da smanjivanje neplaćenog rada niukoliko ne ometa širenje vladavine kapitala. — Ili, a ovo je druga strana alternative, akumulacija popušta usled dizanja cene rada, jer žaoka zarade otupljuje. Akumulacija opada. Ali s njenim opadanjem iščezava i uzrok njenog opadanja, naime nesrazmera između kapitala i izrabljive radne snage. Mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje, dakle, sam otklanja prepreke koje sebi prolazno stvara. Cena rada pada ponovo na nivo koji odgovara potrebama oplodavanja kapitala, bilo da je taj nivo ispod ili iznad nivoa ili jednak nivou koji je važio kao normalan pre nego što je nastupilo dizanje najamnine. Jasno je: ne čini, u prvom slučaju, opadanje apsolutnog ili proporcionalnog porasta radne snage, ili radnog stanovništva, kapital preobilnim, već naprotiv, uvećanje kapitala čini da je izrabljiva radna snaga nedovoljna. I ne čini, u drugom slučaju, povećanje apsolutnog ili proporcionalnog porasta radne snage, ili radnog stanovništva, kapital nedovoljnim, već naprotiv, opadanje kapitala čini izrabljivu radnu snagu suvišnom i snižava joj cenu. To su ova apsolutna kretanja u akumulaciji kapitala koja se u masi izrabljive radne snage odražavaju kao relativna kretanja, zbog čega se čini kao da potiču iz kretanja same te mase. Da upotrebimo jedan matematički izraz: veličina akumulacije je nezavisna promenljiva, veličina najamnine je zavisna, a ne obrnuto. Tako se u fazi krize u industrijskom ciklusu opšti pad robnih cena izražava kao dizanje relativne vrednosti novca, a u fazi prosperiteta opšte dizanje robnih cena kao pad relativne vrednosti novca. Iz ovoga tzv. *currency-škola*⁽⁶¹⁾ izvodi zaključak da visoke cene znače da je u prometu previše novca, a niske cene da ga ima premalo^{1*}. Njeno neznanje i potpuno neshvatanje činjenica⁷⁷ imaju dostojan pandan u ekonomistima koji one pojave akumulacije tako tumače da jedanput ima premalo, a drugi put odviše najamnih radnika.

Zakon kapitalističke proizvodnje, na kojemu se temelji tobožnji »prirodni zakon stanovništva«, svodi se prosto na ovo: odnos između kapitala, akumulacije i stope najamnine samo je odnos između neplaćenog rada pretvorenog u kapital i dodatnog rada potrebnog za kretanje dodatnog kapitala. To, dakle, nikako nije odnos između dve međusobno nezavisne veličine, s jedne strane veličine kapitala, s druge broja radnog stanovništva, već je, naprotiv u krajnjoj instanciji samo odnos između neplaćenog i plaćenog rada istog radnog stanov-

⁷⁷ Upor.: Karl Marx, *Zur Kritik der politischen Oekonomie*, str. 166. i dalje.

^{1*} U 3. i 4. izdanju: »da visoke cene znače da je u prometu premalo novca, a niske cene da ga ima previše«. — Ispravka se slaže s tekstom autorizovanog francuskog prevoda.

ništva. Ako količina neplaćenog rada, koji radnička klasa daje, a kapitalistička klasa akumulira, raste dovoljno brzo da bi se samo izvanrednim dodatkom plaćenog rada mogla pretvarati u kapital, onda se najamnina diže i, ako je sve drugo jednako, neplaćeni rad srazmerno opada. Ali čim to opadanje dospe do tačke na kojoj se višak rada, kojim se kapital hrani, ne nudi više u normalnoj količini, nastupa reakcija: od dohotka se kapitališe manji deo, akumulacija se koči, a kretanje najamnine naviše dobija protivudar. Povišenje cene rada ostaje, dakle, uključeno u granicama koje ne samo da ostavljaju netaknutim temelje kapitalističkog sistema, nego još obezbeđuju njegovu reprodukciju u sve većem razmeru. Prema tome, zakon kapitalističke akumulacije, izmisticiran u jedan prirodni zakon, izražava u stvari samo to da njena priroda isključuje svako takvo opadanje stepena eksploatacije rada, ili svako takvo dizanje cene rada koje bi ozbiljno moglo ugroziti stalnu reprodukciju kapitalističkog odnosa i njegovu reprodukciju u sve većem razmeru. Drukčije ne može ni biti u jednom načinu proizvodnje u kome radnik postoji za potrebe oplodavanja postojećih vrednosti, umesto da, naprotiv, materijalno bogatstvo postoji za potrebe radnikova razvitka. Kao što u religiji čovekom gospodari proizvod njegove rođene glave, tako i u kapitalističkoj proizvodnji njime gospodari proizvod rođenih mu ruku.^{77a}

2. Relativno opadanje promenljivog dela kapitala u toku akumulacije i koncentracije koja je prati

Po mišljenju samih ekonomista, do povišenja najamnine ne dovedi niti postojeći obim društvenog bogatstva, niti veličina već stečenog kapitala, nego jedino neprestani porast akumulacije i stepen brzine njenog porasta (A. Smith, *Wealth of Nations*, knj. I, gl. 8). Mi smo dosad posmatrali samo jednu posebnu fazu tog procesa, onu u kojoj se kapital povećava bez menjanja svog tehničkog sastava. Ali proces ide i dalje od te faze.

Kad su opšte osnovice kapitalističkog sistema već date, u toku akumulacije svakad nastupa moment kad razvitak proizvodnosti društvenog rada postaje najmoćnijom polugom akumulacije.

^{77a} *Ali ako se sad vratimo na prvo naše istraživanje, gde smo dokazali . . . da je kapital samo proizvod ljudskog rada . . . onda se čini potpuno neshvatljivo da je čovek mogao dospeti pod vlast svog vlastitog proizvoda—kapitala—i njemu se potčiniti; međutim, pošto je neosporno da je to u stvarnosti doista tako, onda se i nehotice nameće pitanje: kako je radnik od gospodara nad kapitalom—budući da je njegov tvorac—mogao postati robom kapitala?« (Von Thünen, *Der isolierte Staat*, Zweiter Teil. Zweite Abtheilung, Rostock 1863, str. 5, 6.) Thünenova je zasluga što je postavio pitanje. Odgovor koji je on dao prosto je detinjast.

«Isti uzrok», kaže A. Smith, «koji podiže najamnine, naime uvećanje kapitala, nagoni na pojačavanje proizvodnih sposobnosti rada i postizava da manja količina rada bude kadra da izrađuje veću količinu proizvoda.»⁽¹⁸⁹⁾

Ako apstrahujemo prirodne uslove, kao plodnost tla itd., i umešnost nezavisnih proizvođača koji rade izdvojeni, umešnost koja se ipak više ispoljava kvalitativno u valjanosti negoli kvantitativno u masi izrađevine, društveni stepen proizvodnosti rada izražava se u relativnom obimu veličine sredstava za proizvodnju koja jedan radnik s istim naprezanjem radne snage pretvara u proizvod za dato vreme. Masa sredstava za proizvodnju s kojima on funkcioniše uvećava se s proizvodnošću njegova rada. Tu ova sredstva za proizvodnju igraju dvostruku ulogu. Uvećanje jednih jeste posledica, uvećanje drugih jeste uslov za porast proizvodnosti rada. Npr.: uz manufakturnu podelu rada i primenu mašina prerađuje se za isto vreme više sirovina, u proces rada ulazi, dakle, veća masa sirovina i pomoćnih materija. To je posledica porasta proizvodnosti rada. S druge strane, masa primenjenih mašina, tegleće stoke, mineralnog gnojiva, cevi za odvodnjavanje itd., jeste uslov za porast proizvodnosti rada. Isto tako i masa onih sredstava za proizvodnju koja je koncentrisana u zgradama, džinovskim pećima, transportnim sredstvima itd. Ali, bilo uslov ili posledica, uvećanje obima sredstava za proizvodnju, u poređenju s radnom snagom koja im je pripojena, izražava rastuću proizvodnost rada.^{1*} Uvećanje ove poslednje ispoljava se, dakle, u opadanju mase rada u odnosu prema masi sredstava za proizvodnju koja ona pokreće, ili u opadanju veličine subjektivnog faktora procesa rada u poređenju s njegovim objektivnim faktorima.

^{1*} U francuskom izdanju (iz 1873) nalazi se na ovom mestu (str. 273. i dalje) sledeći umetak:

«U vreme nastajanja krupne industrije otkriven je u Engleskoj naročit metod za pretvaranje sirovog železa u kovno železo pomoću koksa. Taj postupak, koji se zove pudlovanje, i koji se sastoji u oduzimanju ugljenika livenom železu u pećima naročite konstrukcije, izazvao je ogromno uvećavanje visokih peći, uvođenje postrojenja za dodavanje toplog vazduha itd., ukratko — takvo umnožavanje sredstava za rad i materijala za obradu prema jednakoj količini rada utrošenog na njih da se železo uskoro moglo dobiti u dovoljno velikim količinama i dovoljno jeftino, što je omogućilo da kamen i drvo budu istisnuti iz čitavog niza upotreba. Pošto su železo i ugali velike poluge moderne industrije, nije moguće preценiti važnost ove novine.

Ali pudler, radnik koji oduzima ugljenik livenom železu, ima da vrši takav ručni rad da njegove lične sposobnosti ograničavaju veličinu peći koju je on kadar posluživati; zbog ove prepreke je sad zaustavljen onaj neobični polet u koji je metalna industrija ušla od 1780. s pronalaskom pudlovanja.

«Činjenica je» žali se «The Engineering», organ engleskih inženjera, «da je stari metod ručnog pudlovanja samo ostatak varvarstva... Težnja naše industrije ide sada za tim da se na različitim stupnjevima fabrikacije prerađuju sve veće mase

Ova promena u tehničkom sastavu kapitala, uvećavanje mase sredstava za proizvodnju u poređenju s masom radne snage koja im daje života, odražava se u njegovom vrednosnom sastavu, u uvećanju postojanog sastavnog dela kapital-vrednosti na račun njenog promenljivog sastavnog dela. Na primer, od izvesnog kapitala predujmljuje se isprva, računato u procentima, 50% u sredstvima za proizvodnju i 50% u radnoj snazi; docnije, kad se podigne stupanj proizvodnosti rada, predujmljuje se 80% u sredstvima za proizvodnju, a 20% u radnoj snazi itd. Ovaj zakon rastućeg uvećavanja postojanog dela kapitala u odnosu prema promenljivoj potvrđuje se na svakom koraku (kao što smo gore već izložili) uporednom analizom robnih cena, bez razlike da li upoređujemo razne ekonomske epohe jedne jedine nacije ili razne nacije u istoj epohi. Relativna veličina onog elementa cene koji zastupa samo vrednost utrošenih sredstava za proizvodnju, ili postojani deo kapitala, stajaje u upravnoj srazmeri prema napretku akumulacije, relativna veličina drugog elementa cene, kojim se rad plaća, ili koji predstavlja promenljivi deo kapitala, biće, uopšte uzev, u obrnutoj srazmeri prema tom napretku.

Ali opadanje promenljivog dela kapitala prema postojanome, ili izmenjeni sastav kapital-vrednosti pokazuje samo približno promenu

materijala. Zato vidimo kako se svake godine dižu sve džinovskije visoke peći, sve teži parni čekići, sve ogromnije valjaonice, sve gigantskiji alati u različnim granama metalne industrije. Usred toga opšteg bujanja — uvećavanja sredstava za proizvodnju u odnosu prema upotrebljenom radu — postupak pudlovanja ostao je gotovo neizmenjen i danas nesnosno skućava kretanje industrije... Zato se sad namerava da se u svima velikim preduzećima pudlovanje zameni rotacionim pećima koje mogu savladivati ogromne količine materijala, kakvima nikakav ručni rad nije dostigao.* (*The Engineering* od 13. juna 1874.)

Metod pudlovanja bio je, dakle, revolucionisao železnu industriju i izazvao silno uvećanje sredstava za rad i mase sirovog materijala koju prerađuje određena količina rada, a onda je u daljem toku akumulacije postao ekonomskom smetnjom koje sad gledaju da se oslobode pomoću novih metoda, kadrih da otklone prepreke koje je pudlovanje istavilo daljem uvećavanju materijalnih sredstava za proizvodnju u odnosu prema upotrebljenom radu. To je istorija svih otkrića i pronalazaka koji se javljaju usled akumulacije, kao što smo već pokazali kad smo izložili razvoj moderne proizvodnje od njena postanka do našeg vremena.

Mi, dakle, u daljem toku akumulacije ne nalazimo samo kvantitativno i jednovremeno uvećanje različitih materijalnih elemenata kapitala: razvitak proizvodnih snaga društvenog rada, koji taj napredak sobom donosi, očituje se i u kvalitativnim promenama, u postupnim izmenama tehničkog sastava kapitala, čiji objektivni činilac progresivno raste u odnosu prema subjektivnom činocu, tj. masa sredstava za rad i sirovina sve se više uvećava u odnosu prema zbiru radnih snaga potrebnih za njihovu upotrebu. Što više povećanje kapitala čini rad proizvodnijim, to manja biva, u odnosu prema njegovoj veličini, njegova tražnja za radom.* — *Prev.*

izvršenu u sastavu njegovih materijalnih sastavnih delova. Ako je, npr., danas sastav kapital-vrednosti uložene u pređenje, sa $\frac{7}{8}$ postojan, i sa $\frac{1}{8}$ promenljiv, dok je početkom 18. veka bio sa $\frac{1}{2}$ postojan i sa $\frac{1}{2}$ promenljiv, dotle je naprotiv masa sirovine, sredstava za rad itd., koje određena količina prelačkog rada danas proizvodno utroši, nekoliko stotina puta veća nego u početku 18. veka. Razlog je prosto u tome što rastuća proizvodnost rada ne samo da uvećava obim sredstava za proizvodnju koja rad troši, nego im i snižava vrednost u odnosu prema njihovom obimu. Njihova vrednost, dakle, raste u apsolutnom smislu, ali ne srazmerno njihovom obimu. Stoga se razlika između postojanog i promenljivog kapitala mnogo manje uvećava nego razlika između mase sredstava za proizvodnju u koju se preobraća postojani i mase radne snage u koju se preobraća promenljivi kapital. Prva razlika uvećava se zajedno s drugom, ali u manjem stepenu.

Uostalom, ako napredak akumulacije i smanjuje relativnu veličinu promenljivog dela kapitala, on time nikako ne isključuje uvećanje njegove apsolutne veličine. Uzmimo da se neka kapital-vrednost u početku deli na 50 % postojanog i 50 % promenljivog kapitala, a docnije na 80 % postojanog i 20 % promenljivog. Ako se za to vreme prvobitni kapital, recimo 6000£, popeo na 18 000£, onda je i njegov promenljivi sastavni deo porastao za $\frac{1}{5}$. Iznosio je 3000£, sada je 3600£. Ali dok je ranije bio dovoljan priraštaj kapitala od 20 % da bi se tražnja za radom popela za 20 %, sada je za ovo potrebno da se prvobitni kapital utrostruči.

U četvrtom odeljku pokazali smo kako razvitak društvene proizvodne snage rada ima za pretpostavku kooperaciju u velikom razmeru, kako se samo pod tom pretpostavkom može organizovati podela i kombinovanje rada, sprovesti ušteda sredstava za proizvodnju njihovom masovnom koncentracijom, stvoriti sredstva za rad koja su već materijalno samo u zajednici upotrebljiva, npr. sistem mašina itd., podvrgnuti ogromne prirodne snage da služe proizvodnji, i pretvoriti proces proizvodnje u tehnološku primenu nauke. Na osnovici robne proizvodnje, gde su sredstva za proizvodnju svojina privatnih lica, gde ručni radnik zbog toga ili izolovano i samostalno proizvodi robe ili kao robu prodaje svoju radnu snagu, jer nema sredstava za samostalno vođenje posla, ova se pretpostavka ostvaruje jedino putem uvećavanja individualnih kapitala, ili u toj meri u kojoj se društvena sredstva za proizvodnju i životna sredstva pretvaraju u privatnu svojinu kapitalista. Osnova robne proizvodnje može da nosi proizvodnju velikog razmera samo u kapitalističkom obliku. Zbog toga izvesna akumulacija kapitala u rukama individualnih proizvođača roba jeste pretpostavka specifično kapitalističkog načina proizvodnje. Zbog toga smo je morali pretpostaviti pri prelazu od zanata ka kapitalističkoj proizvodnji. Nju možemo nazvati prvobitna akumulacija, jer mesto da bude istorijski rezultat ona je istorijska osnovica specifično kapitalističke proizvodnje. Na ovom mestu još ne moramo ući u pitanje kako je ona sama nastala.

Dosta je da znamo da ona čini polaznu tačku. Ali, svi metodi za uvećavanje društvene proizvodne snage rada, koji izrastaju na toj osnovici, ujedno su i metodi za uvećanje proizvodnje viška vrednosti, ili viška proizvoda, koji je sa svoje strane element stvaranja akumulacije. Oni su, dakle, ujedno i metodi za proizvodnju kapitala pomoću kapitala, ili metodi njegove ubrzane akumulacije. Neprekidno ponovno pretvaranje viška vrednosti u kapital predstavlja se kao rastuća veličina kapitala koji ulazi u proces proizvodnje. Ova rastuća veličina postaje sa svoje strane osnovicom proširenog razmera proizvodnje, metoda za uvećanje proizvodne snage rada koji ovo proširivanje prate i ubrzane proizvodnje viška vrednosti. Ako se, dakle, izvestan stepen akumulacije kapitala ispoljava kao uslov za specifično kapitalistički način proizvodnje, ovaj reakcijom prouzrokuje ubranu akumulaciju kapitala. Sa akumulacijom kapitala razvija se, dakle, specifično kapitalistički način proizvodnje, a sa specifično kapitalističkim načinom proizvodnje akumulacija kapitala. Ova dva ekonomska faktora stvaraju, prema složenom odnosu podsticaja koje jedan drugom daju, promenu u tehničkom sastavu kapitala, usled čega promenljivi sastavni deo biva sve manji i manji u poređenju s postojećim.

Svaki individualni kapital veća je ili manja koncentracija sredstava za proizvodnju sa odgovarajućom komandom nad nekom većom ili manjom armijom radnika. Svaka akumulacija postaje sredstvo za novu akumulaciju. Uvećavajući masu bogatstva koje funkcioniše kao kapital, ona uvećava i njegovu koncentraciju u rukama individualnih kapitalista, a stoga i osnovicu proizvodnje velikog razmera i specifično kapitalističkih metoda proizvodnje. Uvećavanje društvenog kapitala vrši se uvećavanjem mnogih individualnih kapitala. Ako pretpostavimo da sve druge okolnosti ostaju jednake, individualni kapitali, a s njima i koncentracija sredstava za proizvodnju, uvećavaju se u srazmeri u kojoj oni čine alikvotne delove ukupnog društvenog kapitala. Ujedno se od originalnih kapitala odvajaju izdanci i funkcionišu kao novi samostalni kapitali. Pri tome, između ostalog, igra veliku ulogu i deoba imanja u kapitalističkim porodicama. Zato s akumulacijom kapitala raste više ili manje i broj kapitalista. Za ovu vrstu koncentracije, koja počiva neposredno na akumulaciji, ili koja je, bolje reći, istovetna s njome, karakteristična su dva momenta. Prvo: rastuća koncentracija društvenih sredstava za proizvodnju u rukama individualnih kapitalista, ako su ostale okolnosti inače jednake, ograničena je stepenom uvećanja društvenog bogatstva. Drugo: svaki deo društvenog kapitala koji obitava u nekoj posebnoj oblasti proizvodnje razdeljen je među mnoge kapitaliste, koji jedni prema drugima stoje kao nezavisni proizvođači roba i jedni drugima konkurišu. Prema tome, ne samo da su akumulacija i koncentracija koja nju prati rasparčane na mnogo tačaka, nego se porast aktivnih kapitala preseca i stvaranjem novih i cepanjem starih kapitala. Stoga, ako se s jedne strane akumulacija predstavlja kao rastuća koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad

radom, s druge strane se predstavlja kao uzajamno odbijanje mnogih individualnih kapitala.

Protiv ovog rasparčavanja ukupnog društvenog kapitala na mnogo idividualnih kapitala, ili protiv tog uzajamnog odbijanja njegovih delova, deluje njihovo privlačenje. To više nije prosta, s akumulacijom istovetna koncentracija sredstava za proizvodnju i komande nad radom. To je koncentracija već obrazovanih kapitala, ukidanje njihove individualne samostalnosti, eksproprijacija jednog kapitaliste od strane drugog, pretvaranje mnogih manjih kapitala u manji broj krupnih. Ovaj proces razlikuje se od prvoga time što ima za pretpostavku samo drukčiju raspodelu već postojećih i aktivnih kapitala, što, dakle, njegov zamah nije sputavan apsolutnim uvećavanjem društvenog bogatstva ili apsolutnim granicama akumulacije. Kapital ovamo buja u ogromne mase u jednoj ruci, jer se onamo gubi iz mnogih ruku. To je centralizacija u pravom smislu, za razliku od akumulacije i koncentracije.

Zakone ove centralizacije kapitala, ili privlačenja jednog kapitala od strane drugog, ne možemo izlagati na ovom mestu. Dovoljno je kratko ukazati na činjenice. Konkurentska borba vodi se pojevtinjavanjem roba. Jevtinoća roba zavisi, caeteris paribus^{1*}, od proizvodnosti rada, no ova zavisi od razmere proizvodnje. Zato krupniji kapitali tuku sitnije. Osim toga, čitalac se seća da se razvijanjem kapitalističkog načina proizvodnje uvećava minimalni obim individualnog kapitala kakav se iziskuje da bi se neki posao vodio pod njegovim normalnim uslovima. Stoga se manji kapitali tiskaju u oblasti proizvodnje kojima je krupna industrija tek sporadično ili nepotpuno zavladala. Tu konkurencija besni u upravnoj srazmeri prema broju, a u obrnutoj srazmeri prema veličini kapitala koji se takmiče. Ona se uvek završava propašću mnogih sitnijih kapitalista, čiji kapitali delom prelaze u ruke poredioca, a delom propadaju. Pored toga, s kapitalističkom proizvodnjom stvara se jedna sasvim nova sila, kredit, koji se u svome početku uvlači krišom, kao skroman pomagač akumulacije i pomoću nevidljivih konaca privlači u ruke individualnih ili udruženih kapitalista novčana sredstva razasuta po površini društva u većim ili manjim masama, ali koji ubrzo postaje novim i strahovitim oružjem u konkurentskoj borbi, a najzad se pretvara u ogroman društveni mehanizam za centralizovanje kapitala.

U istoj meri kao kapitalistička proizvodnja i akumulacija razvijaju se i konkurencija i kredit, te dve najmoćnije poluge centralizacije. Pored toga, napredovanje akumulacije umnožava materijal koji se može centralizovati, tj. pojedinačne kapitale, dok proširivanje kapitalističke proizvodnje stvara ovamo društvenu potrebu, a onamo tehnička sredstva za ona džinovska industrijska preduzeća koja se ne mogu izvesti bez prethodne centralizacije kapitala. Tako su danas uzajamna

^{1*} pod ostalim jednakim uslovima

privlačna snaga pojedinih kapitala i težnja za centralizacijom jače nego ikada ranije. Ali, iako već dostignuta veličina kapitalističkog bogatstva i nadmoćnost ekonomskog mehanizma u izvesnom stepenu određuju relativnu širinu i energiju kretanja centralizacije, ipak napredak centralizacije nikako ne zavisi od pozitivnog uvećavanja društvenog kapitala. To je ono po čemu se centralizacija specijalno razlikuje od koncentracije, koja je samo drugi izraz za reprodukciju u proširenom razmeru. Centralizacija može nastupiti prostom promenom u raspodeli već postojećih kapitala, prostom promenom kvantitativnog grupisanja sastavnih delova društvenog kapitala. Kapital može ovamo da naraste u jednoj ruci u silne mase zato što je onamo istrgnut iz mnogo pojedinačnih ruku. U nekoj datoj poslovnoj grani, centralizacija bi došla do svoje krajnje granice kad bi se svi u njoj plasirani kapitali slili u jedan pojedinačni kapital.^{77b} U nekom datom društvu ova bi granica bila dostignuta tek kad bi se sav društveni kapital ujedinio bilo u ruci jednog odvojenog kapitaliste, bilo u ruci jednog jedinog kapitalističkog društva.

Centralizacija dopunjuje delo akumulacije time što industrijske kapitaliste stavlja u položaj da mogu povećati razmer svojih operacija. Bilo da je ovaj poslednji rezultat posledica akumulacije ili centralizacije; bilo da se centralizacija izvodi putem nasilnih aneksija — tamo gde neki kapitali postanu tako nadmoćna privlačna središta za druge da lome njihovu individualnu koheziju i onda privlače sebi odvojene odlomke — ili da se stapanje mnogih već stvorenih kapitala, ili takvih koji su u stvaranju, vrši na ugladeniji način: obrazovanjem akcionarskih društava — ekonomski učinak uvek je isti. Uvećane dimenzije industrijskih postrojenja svugde su polazna tačka za širu organizaciju celokupnog rada mnogo ljudi, za jači razvitak njegovih materijalnih pokretnih sila, tj. za progresivno pretvaranje izolovanih i na tradicionalan način izvođenih procesa proizvodnje u društveno kombinovane i naučno postavljene procese proizvodnje.

Međutim, jasno je da je akumulacija, postepeno uvećanje kapitala pomoću reprodukcije koja iz kružnog oblika prelazi u spiralu, prilično spor metod u poređenju sa centralizacijom, kojoj je dovoljno da samo izmeni kvantitativno grupisanje odvojenih delova društvenog kapitala koji zajedno čine jednu celinu. Svet bi još bio bez železnica da je morao čekati dok akumulacija ne osposobi nekoliko pojedinačnih kapitala za građenje neke železnice. Međutim, centralizacija je to postigla za tren oka putem akcionarskih društava. I dok tako pojačava i ubrzava dejstva akumulacije, centralizacija u isto vreme proširuje i ubrzava prevrate u tehničkom sastavu kapitala, prevrate koji uvećavaju njegov

^{77b} {Uz četvrto izdanje. — Najnoviji engleski i američki strustovici već streme tome cilju, pokušavajući da bar sva krupna preduzeća jedne poslovne grane ujedine u jedno veliko akcionarsko društvo, koje će praktično imati monopol. — F. E.}

postojani deo na račun promenljivoga i time umanjuju relativnu tražnju za radom.

Mase kapitala koje je centralizacija prekoć slila u jedno reprodukuju se i uvećavaju kao i druge, samo brže, i postaju tako novim silnim polugama društvene akumulacije. Kad se, dakle, govori o napretku društvene akumulacije, onda se — u današnje vreme — tu prećutno podrazumevaju i dejstva centralizacije.

Dodatni kapitali obrazovani u toku normalne akumulacije (vidi gl. 22, 1) služe pretežno kao nosioci iskorišćavanja novih pronalazaka i otkrića, i uopšte industrijskih usavršavanja. Ali i stari kapital dolazi vremenom do časa kad treba da se obnovi od glave do pete, kada menja košuljicu i iznova se rađa u savršnijem tehničkom obliku, u kome je manja masa rada dovoljna da pokrene veću masu mašina i sirovina. Po sebi se razume da apsolutno opadanje tražnje rada koje odatle proistiće postaje utoliko veće ukoliko su se kapitali, koji prolaze kroz ovaj proces obnove, već nagomilali u velike mase pomoću centralizacionog kretanja.

S jedne strane, prema tome, dodatni kapital koji se obrazovao u razvoju akumulacije privlači strazmerno svojoj veličini sve manje i manje radnika. S druge strane, stari kapital koji se periodično reprodukuje u novom sastavu odbija sve više i više radnika, koje je ranije zapošljavao.

3. Progresivna proizvodnja relativno suvišnog stanovništva ili industrijske rezervne armije

Akumulacija kapitala, koja se u prvi mah pokazivala samo kao njegovo kvantitativno uvećavanje, vrši se, kao što smo videli, uz neprekidno kvalitativno menjanje njegovog sastava, uz stalno povećavanje njegovog postojanog sastavnog dela na račun promenljivog.^{77c}

Specifično kapitalistički način proizvodnje, razvitak proizvodne snage rada koji njemu odgovara, i time prouzrokovana promena u organskom sastavu kapitala, ne samo da idu ukorak s napretkom akumulacije, ili sa uvećavanjem društvenog bogatstva, nego koraćaju nesravnjivo brže, jer prostu akumulaciju, odnosno apsolutno uvećavanje ukupnog kapitala, prati centralizacija njegovih individualnih elemenata, a tehnički prevrat dodatnog kapitala tehnički prevrat originalnog

^{77c} {Primedba uz treće izdanje. — U Marxovom rućnom primerku ima na ovom mestu ova primedba: «Ovde valja radi docnijeg izlaganja napomenuti: ako je uvećanje samo kvantitativno, onda se profit većeg i manjeg kapitala u istoj poslovnoj grani odnose kao veličine predućmljenih kapitala. Ako kvantitativno uvećanje deluje kvalitativno, onda se ujedno penje i profitna stopa za veći kapital.» — F. E.}

kapitala. Tako se, dakle, s nastavljanjem akumulacije, razmera posrojanog prema promenljivom delu kapitala, ako je isprva bila 1 : 1, menja u 2 : 1, 3 : 1, 4 : 1, 5 : 1, 7 : 1 itd., tako da se, prema uvećanju kapitala, sada preobraća u radnu snagu mesto $\frac{1}{2}$ progresivno samo $\frac{1}{3}$, $\frac{1}{4}$, $\frac{1}{5}$, $\frac{1}{6}$, $\frac{1}{8}$ itd. njegove ukupne vrednosti, a naprotiv u sredstva za proizvodnju $\frac{2}{3}$, $\frac{3}{4}$, $\frac{4}{5}$, $\frac{5}{6}$, $\frac{7}{8}$ itd. Pošto tražnju za radom ne određuje obim ukupnog kapitala, već obim njegovog promenljivog sastavnog dela, ona biva sve manja što veći biva ukupni kapital, umesto da se srazmerno s njime uvećava, kao što smo ranije pretpostavljali. Ona se smanjuje u odnosu prema veličini ukupnog kapitala i u ubrzanoj progresiji s porastom ove veličine. Istina, s porastom ukupnog kapitala raste i njegov promenljivi sastavni deo, ili njemu pripojena radna snaga, ali u srazmeri koja stalno opada. Intervali u kojima se akumulacija vrši kao prosto proširenje proizvodnje na datoj tehničkoj osnovici bivaju sve kraći. Ne samo da biva potrebno da se akumulacija ukupnog kapitala ubrzava u rastućoj progresiji da bi se mogao apsorbovati neki dodatni broj radnika date veličine ili čak da bi se, usled stalnog preobražavanja starog kapitala, uposlili bar oni koji su već na radu. Sama ova rastuća akumulacija i centralizacija pretvaraju se sa svoje strane opet u izvor novih promena u sastavu kapitala, ili ponovnog ubranog opadanja njegovog promenljivog sastavnog dela u poređenju s postojećim. Ovo relativno opadanje promenljivog sastavnog dela kapitala, koje se ubrzava s porastom ukupnog kapitala i ubrzava brže od toga porasta, predstavlja se na drugoj strani tako kao da se, obrnuto, apsolutni porast radničkog stanovništva vrši stalno brže nego porast promenljivog kapitala, ili sredstava za zapošljavanje toga stanovništva. Kapitalistička akumulacija, štaviše, stalno proizvodi, i to srazmerno svojoj energiji i svome obimu, relativno, tj. za srednje potrebe oplodavanja kapitala prekobrojno i zbog toga suviše ili dodatno radničko stanovništvo.

Uzev ukupni društveni kapital, videćemo da kretanje njegove akumulacije čas izaziva periodičnu promenu, a čas da se momenti tog kretanja jednovremeno razdeljuju na različite oblasti proizvodnje. U nekim oblastima sama koncentracija^{1*} dovodi do promene u sastavu kapitala bez porasta njegove apsolutne veličine; u drugima je apsolutno uvećanje kapitala spojeno sa apsolutnim smanjivanjem njegovog promenljivog dela, odnosno sa opadanjem radne snage koju on apsorbuje; opet u drugima, čas kapital produžuje da se uvećava na svojoj datoj tehničkoj osnovici, te privlači dodatnu radnu snagu srazmerno svome uvećavanju, a čas nastupa organska promena, te se njegov promenljivi deo smanjuje; u svim oblastima uvećavanje promenljivog dela kapitala, a otud i broja zaposlenih radnika, uvek je skopčano s jakim kolebanjima

^{1*} U 3. izdanju: centralizacija. Ispravka je izvršena prema tekstu engleskog izdanja u redakciji F. Engelsa.

i prolaznom proizvodnjom prenaseljenosti, bilo da ova uzima upadljiviji oblik odbacivanja već zaposlenih radnika ili manje uočljiv, ali ne i manje efikasan oblik otežanog apsorbovanja dodatnog radničkog stanovništva u njegove obične odvodne kanale.⁷⁸ S veličinom društvenog kapitala koji već funkcioniše i sa stepenom njegovog uvećanja, s proširenjem razmera proizvodnje i mase pokrenutih radnika, s razvitkom proizvodne snage njihova rada, sa širim i punijim izbijanjem svih živih izvora bogatstva proširuje se i razmera u kojoj je jače privlačenje radnika od strane kapitala u sve većoj meri skopčano s njihovim odbijanjem, sve brže biva menjanje organskog sastava kapitala i njegovog tehničkog oblika i sve se brže uvećava opseg onih oblasti proizvodnje koje ovaj proces čias jednovremeno čias naizmenično zahvata. Proizvođači akumulaciju kapitala, radničko stanovništvo, dakle, samo proizvodi u sve većem obimu i sredstva koja njega samog čine relativno prekobrojnim.⁷⁹ To je zakon stanovništva koji je svojstven

⁷⁸ Popis stanovništva Engleske i Velsa za 1861. pokazuje između ostaloga:

Sva lica zaposlena u poljoprivredi (zajedno s vlasnicima, zakupnicima, vrtljarima, pastirima itd.)—1851: 2 011 447, 1861: 1 924 110, smanjenje—87 337; Worsted manufacture^{1*}—1851: 102 714 lica, 1861: 79 242; svilare—1851: 111 940, 1861: 101 678; štampari katuna—1851: 12 098, 1861: 12 556; ovaj neznatni porast uprkos ogromnom proširenju posla znači veliko srazmerno smanjenje broja zaposlenih radnika; šeširdžije—1851: 15 957, 1861: 13 814; radnici slamnih i ženskih šešira—1851: 20 393, 1861: 18 176; spravljači slada—1851: 10 566, 1861: 10 677; livci sveća—1851: 4 949, 1861: 4 686. Ovo smanjenje izazvano je pored ostalog i rasprostiranjem gasnog osvetljenja. Češljari—1851: 2 038, 1861: 1478; testeraši—1851: 30 552, 1861: 31 647, mali porast usled širenja mašina za testisanje; izradivači eksera—1851: 26 940, 1861: 26 130; opadanje usled konkurencija mašina; radnici u rudnicima kalaja i bakra—1851: 31 360, 1861: 32 041. Naprotiv, predionice i tkačnice pamuka—1851: 371 777, 1861: 456 646; ugljenokopi—1851: 183 389, 1861: 246 613. *Broj radnika povećao se od 1851. uglavnom u onim granama u kojima dosad mašina još nije s uspehom primenjena.* (»Census of England and Wales for 1861«, sv. III, London 1863, str. 35—39.)

⁷⁹ Zakon progresivnog opadanja relativne veličine promenljivog kapitala bio je, zajedno s njegovim dejstvima na položaj klase najamnih radnika, više naslućivan negoli shvaćen od nekoliko odličnih ekonomista klasične škole. U tome pitanju najveća zasluga pripada Johnu Bartonu, mada i on kao i svi drugi meša postojani kapital sa stalnim, a promenljivi sa opticajnim. On veli: »Tražnja za radom zavisi od uvećanja opticajnog, a ne stalnog kapitala. Kad bi bilo tačno da je srazmera između ove dve vrste kapitala jednaka u svim vremenima i u svim zemljama, onda bi to u stvari značilo da broj zaposlenih radnika stoji u izvesnom odnosu prema bogatstvu države. Ali ovakav položaj ne izgleda vero-

^{1*} tkačnice tkanina od češljane vune (kamgarna)

kapitalističkom načinu proizvodnje, kao što u stvari svaki posebni istorijski način proizvodnje ima svoje posebne, istorijski važeće zakone stanovništva. Neki apstraktni zakon stanovništva postoji samo za biljke i životinje ukoliko čovek ne interveniše u istorijskom smislu.

Ali ako suvišno radničko stanovništvo i jeste nužan proizvod akumulacije, ili razvitka bogatstva na kapitalističkoj osnovici, sa svoje strane to suvišno stanovništvo postaje polugom kapitalističke akumulacije, pa čak i uslovom postojanja kapitalističkog načina proizvodnje. Ono sačinjava raspoloživu industrijsku rezervnu armiju, koja u tako apsolutnoj meri pripada kapitalu kao da je baš o njegovom trošku bila odgajena. Za promenljive potrebe oplodavanja njegove vrednosti ono stvara ljudski materijal uvek spreman za eksploataciju, nezavisno od granica stvarnog priraštaja stanovništva. Sa akumulacijom i uoprednim razvitkom proizvodne snage rada raste i sposobnost kapitala za iznenadnu ekspanziju ne samo zato što raste elastičnost delujućeg kapitala i apsolutno bogatstvo od kojega je kapital samo jedan elastičan deo, ne samo zato što kredit, na svaki poseban nadražaj, za tren oka stavlja proizvodnju na raspolaganje znatan deo toga bogatstva kao dodatni kapital. Sami tehnički uslovi procesa proizvodnje, mašine, transportna sredstva itd., omogućavaju, u najvećem razmeru, najbrže pretvaranje viška proizvoda u dodatna sredstva za proizvodnju. Masa društvenog bogatstva, koja je s napretkom akumulacije postala preobilna, a sposobna je da se pretvori u dodatni kapital, besno nadire u

vatan. Što se više razvijaju tehnička znanja i širi civilizacija, to više stalni kapital preteže nad opticajnim. Onaj iznos stalnog kapitala koji se upotrebljava za proizvodnju jednog komada britanskog muslina najmanje je sto, a verovatno i hiljadu puta veći od stalnog kapitala koji se upotrebljava za izradu sličnog komada indijskog muslina. A opticajni kapital srazmerno je sto ili hiljadu puta manji... Kad bi sav iznos godišnjih ušteda dodao stalnom kapitalu, onda one ne bi imale nikakav uticaj na tražnju za radom.* (John Barton, *Observations on the Circumstances which influence the Condition of the Labouring Classes of Society*, London 1817, str. 16, 17.) *Isti uzrok koji uvećava čist dohodak neke zemlje može u isti mah učiniti stanovništvo odviše brojnim i pogoršati položaj radnika.* (Ricardo, *Principles of Political Economy*, London 1821, str. 469.) Sa uvećanjem kapitala *tražnja* (za radom) *kretace se u opadajućoj srazmeri.* (Isto, str. 480, primedba.) *Iznos onog kapitala koji je namenjen održavanju rada može se menjati nezavisno od svakog kolebanja ukupnog iznosa kapitala... Dok sam kapital biva obilniji, velika kolebanja u stepenu zaposlenosti i velika beda mogu postati češće.* (Richard Jones, *An Introductory Lecture on Political Economy*, London 1833, str. 13.) *Tražnja* (za radom) *neće rasti... srazmerno akumulaciji opšteg kapitala... Stoga će svako uvećanje nacionalnog kapitala koji je određen za reprodukciju imati u toku društvenog napretka sve manji uticaj na položaj radnika.* (G. Ramsay, *An Essay on the Distribution of Wealth*, 1836, str. 90, 91.)

stare grane proizvodnje čije se tržište iznenada proširuje, ili u nove grane, kao železnice itd., čija je potreba nastala iz razvitka starih. U svima ovakvim slučajevima neophodno je da postoji mogućnost da se velike mase ljudi, iznenada i bez uštrba po razmer proizvodnje u drugim oblastima, bace na odlučne tačke. Te mase pruža suvišno stanovništvo. Karakteristični tok kojim ide život moderne industrije, oblik desetogodišnjeg ciklusa perioda srednje živosti, velikog poleta u proizvodnji, krize i zastoja, ciklusa prekidanog manjim kolebanjima, počiva na stalnom formiranju, na većem ili manjem apsorbovanju, i na ponovnom formiranju industrijske rezervne armije, ili suvišnog stanovništva. Sa svoje strane, promene industrijskog ciklusa regrutuju suvišno stanovništvo i postaju jednim od najenergičnijih činilaca njegove reprodukcije.

Ovaj osobiti životni tok moderne industrije, kakav ne nalazimo ni u kojoj ranijoj epohi čovečanstva, bio je nemoguć i u periodu detinjstva kapitalističke proizvodnje. Sastav kapitala menjao se veoma sporo. Njegovoj akumulaciji uglavnom je, dakle, odgovaralo srazmerno uvećavanje tražnje za radom. Ma kako spor bio napredak njegove akumulacije kad ga uporedimo s modernom epohom, udarao je on na prirodne granice radničkog stanovništva koje se može eksploatirati, a ove se mogahu ukloniti samo nasilnim sredstvima, koja će docnije biti pomenuta. Naglo i grčevito proširenje razmera proizvodnje pretpostavka je za naglo skupljanje toga stanovništva; ovo skupljanje opet izaziva ono širenje, ali je to širenje nemoguće bez raspoloživog ljudskog materijala, bez takvog namnožavanja radnika koje je nezavisno od apsolutnog porasta stanovništva. Ovo namnožavanje radnika postiže se prostim procesom koji stalno »oslobađa« jedan deo radnika, metodima koji smanjuju broj zaposlenih radnika u odnosu prema uvećanju proizvodnje. Dakle, čitav oblik kretanja moderne industrije proizlazi iz neprestanog pretvaranja jednog dela radničkog stanovništva u nezaposlene ili poluzaposlene ruke. Površnost političke ekonomije očituje se između ostalog i u tome što od širenja i skupljanja kredita, koji su samo simptom naizmeničnih perioda industrijskog ciklusa, pravi njihove uzroke. Upravo kao što nebeska tela stalno ponavljaju jedno određeno kretanje kad su jednom već upala u nj, tako i društvena proizvodnja ponavlja ono kretanje naizmeničnog širenja i skupljanja čim bude u nj ubačena. Sa svoje strane posledice se pretvaraju u uzroke, a naizmenične promene čitavog procesa, koji stalno reprodukuje svoje vlastite uslove, dobijaju oblik periodičnosti.^{1*} Kad se ova perio-

^{1*} U autorizovanom francuskom izdanju dodao je Marx na ovom mestu sledeći stav:

•Tek u vreme kad je mehanička industrija bila uhvatila tako dubok koren da je mogla vršiti presudan uticaj na nacionalnu proizvodnju; kad je njenom pomoći spoljna trgovina počela prebacivati unutrašnju; kad je svetsko tržište sebi

dičnost jednom već konsoliduje, tada čak i politička ekonomija razume da je proizvodnja relativno suvišnog stanovništva, tj. suvišnog s obzirom na prosečnu potrebu oplodavanja kapitala, životni uslov moderne industrije.

«Uzmimo», kaže H. Merivale, najpre profesor političke ekonomije u Oksfordu, a docnije činovnik engleskog Ministarstva kolonija, «uzmimo da prilikom neke krize nacija napne svu snagu da se pomoću iseljavanja oslobodi nekoliko stotina hiljada suvišnih siromaha; šta bi bila posledica? Zavlada bi oskudica prvi put čim bi tražnja za radom ponovo nastala. Ma kako brza bila reprodukcija ljudi, u svakom slučaju treba joj razmak od jedne generacije da bi zamenila odrasle radnike. Međutim, profiti naših fabrikana zavise poglavito od moći da iskoriste povoljan moment žive tražnje i da se tako odštete za period zastoja. Tu moć im obezbeđuje jedino komanda nad mašinama i ručnim radom. Oni moraju zaticati raspoložive ruke; oni moraju biti sposobni da, već prema stanju tržišta, po potrebi pojačaju ili oslabe aktivnost svojih poslova, inače neće u hajci konkurencije apsolutno moći da održe premoć na kojoj se zasniva bogatstvo ove zemlje.»⁸⁰

Čak i Malthus uvida da je prenaseljenost, koju on na svoj ograničeni način objašnjava apsolutnim preteranim porastom radničkog stanovništva, a ne time da je ovo učinjeno relativno prekobrajnim, nužnost za modernu industriju. On kaže:

«Ako bi se u nekoj zemlji koja poglavito zavisi od manufakture i trgovine, među radničkom klasom do izvesnog stepena održavali pametni običaji u pogledu braka, bilo bi to za zemlju od štete... Shodno prirodni stanovništva, može se, povodom neke naročite tražnje, izvesti na tržište suvišak radnika tek posle 16 ili 18 godina, a pretvaranje dohotka u kapital pomoću štednje može se izvršiti mnogo brže; svaka zemlja je uvek izložena tome da joj se fond rada brže uvećava nego stanovništvo.»⁸¹

⁸⁰ H. Merivale, *Lectures on Colonization and Colonies*, London 1841. i 1842, sv. I, str. 146.

⁸¹ Malthus, *Principles of Political Economy*, str. 215, 319, 320. U ovom delu Malthus najzad otkriva, pomoću Sismondija, lepo trojstvo kapitalističke proizvodnje: hiperprodukciju — prenaseljenost — preteranu potrošnju, three very

otvorilo ogromna područja Amerike, Azije i Australije; naposljetku, kad su se industrijske nacije koje su stupile u konkurentsku borbu dovoljno namnožile — tek od onda nastadoše ti stalno ponavljani ciklusi, čije uzastopne faze obuhvataju godine i uvek dovode do opšte krize kojom se završuje jedan, a otpočinje novi ciklus. Dosad je ovakav ciklus hvatao po pravilu deset - jedanaest godina. Ali nemamo razloga da smatramo da je ovaj broj neizmenjiv. Naprotiv, gore izloženi zakoni kapitalizma daju nam osnova da pretpostavimo da je ovaj broj promenljiv i da će se postepeno smanjivati. — *Prev.*

Pošto je politička ekonomija na ovaj način stalnu proizvodnju relativno suvišnog radničkog stanovništva proglasila nužnošću za kapitalističku akumulaciju, stavila je ona, i to adekvatno u liku usede-lice, svome »beau idéal^{1*}«, kapitalisti, u usta sledeće reči upućene »prekobrojnim« koje je na ulici izbacilo njihovo sopstveno delo, dodatni kapital:

»Mi fabrikanti činimo za vas sve što možemo time što uvećavamo kapital od koga vi morate živeti; a ostalo morate činiti vi, prilagodavajući svoj broj životnim sredstvima.«^{2*}

Kapitalističkoj proizvodnji nikako nije dovoljna ona količina raspoložive radne snage koju pruža prirodni porast stanovništva. Za slobodan razvoj njoj je potrebna industrijska rezervna armija, nezavisna od te prirodne granice.

Dosad smo uzimali da uvećavanju ili smanjivanju promenljivog kapitala tačno odgovara uvećavanje ili smanjivanje broja zaposlenih radnika.

Ali kad broj radnika kojim on komanduje ostaje isti ili se čak i smanjuje, promenljivi kapital se uvećava ako pojedinačni radnik daje više rada, usled čega mu se najamnina diže, mada cena rada ostaje ista ili čak i pada, samo sporije no što se uvećava masa rada. Uvećavanje promenljivog kapitala pokazuje u tom slučaju veću količinu rada, a ne veći broj zaposlenih radnika. Svaki kapitalista ima svoj apsolutni interes da određenu količinu rada iscedi iz manjeg broja radnika umesto po istoj, ili čak po manjoj ceni, iz većeg broja. U poslednjem slučaju predujam postojanog kapitala raste srazmerno masi pokrenutog rada, a u prvom mnogo sporije. Što je razmer proizvodnje veći, to je ovaj motiv odsudniji. Njegova zamašnost raste sa akumulacijom kapitala.

Videli smo da razvitak kapitalističkog načina proizvodnje i proizvodne snage rada — ujedno i uzrok i posledica akumulacije — osposobljava kapitalistu da pomoću ekstenzivnije ili intenzivnije eksploatacije individualnih radnih snaga pokrene veću količinu rada istim predujmom promenljivog kapitala. Zatim smo videli da istom kapital-vrednošću kupuje više radnih snaga, pošto kvalifikovanije radnike progresivno potiskuje manje kvalifikovanim, zrele nezrelima, muške ženskima, odraslu radnu snagu omladinskom ili dečjom.

delicate monsters, indeed!^{2*}. Upor.: F. Engels, *Umrise zu einer Kritik der Nationalökonomie*, str. 107. i dalje.^{3*}

^{2*} Harriet Martineau, *The Manchester Strike*, 1842, str. 101.

^{1*} »divnom idealu« — ^{2*} tri mila čudovišta, doista! — ^{3*} Vidi u 4. tomu ovog izdanja.

Prema tome, veći promenljivi kapital pokreće u produženju akumulacije, s jedne strane, više rada ne regrutujući više radnika, a s druge strane, promenljivi kapital iste veličine pokreće više rada istom masom radne snage, i najzad, potiskujući radne snage više vrste, zapošljava veći broj radnih snaga niže vrste.

Stoga proizvodnja relativno suvišnog stanovništva, ili oslobodavanje radnika, napreduje još brže od tehničkog revolucionisanja procesa proizvodnje, koje je i bez toga ubrzavano napretkom akumulacije, i brže od odgovarajućeg srazmernog smanjivanja promenljivog dela kapitala prema postojanome. Dok sa uvećavanjem svoga obima i svoje efikasnosti sredstva za proizvodnju postaju u manjem stepenu sredstva za zapošljavanje radnika, sam ovaj odnos se opet modifikuje time što kapital, srazmerno uvećavanju proizvodne snage rada, brže uvećava ponudu rada nego svoju tražnju radnika. Prekomeran rad zaposlenog dela radničke klase čini da nabujavaju redovi njene rezerve, a pojačani pritisak koji ova rezerva svojom konkurencijom vrši na zaposlene prisiljava, opet, ove na prekomeran rad i na potčinjavanje zapovestima kapitala. Osuda jednog dela radničke klase na prinudno besposličenje prekomernim radom drugog dela, i obratno, postaje sredstvom za bogaćenje pojedinačnog kapitaliste⁸³, ubrzavajući ujedno

⁸³ Čak se i za vreme nestašice pamuka, 1863, u jednoj brošuri prelaca pamuka iz Blekberna nalaze žestoke optužbe protiv prekomernog rada, koji je usled fabričkog zakona pogodio naravno samo odrasle muške radnike. «Od odraslih radnika u ovoj fabrici traženo je da rade dvanaest i trinaest časova dnevno, dok su stotine radnika prinudene da besposliče, iako su spremni da rade pola vremena samo da bi održali svoje porodice i spasli svoje drugove od prerane smrti usled prekomernog rada.» «Mi bismo», kažu oni dalje, «želeli da upitamo da li ova praksa prekovremenog rada omogućava kako-tako snošljive odnose između gospodara i „slugu“? Žrtve prekomernog rada osećaju nepravdu jednako kao i oni što su time osuđeni na prinudno lenstvovanje (condemned to forced idleness). Kad bi se rad pravedno rasporedio, bilo bi u ovom srezu dovoljno posla da svi budu delimično zaposleni. Mi zahtevamo samo svoje pravo kad tražimo od gospodara da se svuda radi samo kratko vreme, bar dok traje sadašnje stanje, mesto da jedan deo nateruju na prekomeran rad, dok je drugi prinudeni da zbog nemanja rada životari od milostinje.» (RIF za 31. oktobar 1863, str. 8.) — Sa svojstvenim mu obično nepogrešnim buržoaskim instinktom shvatio je pisac knjige *Essay on Trade and Commerce* posledice relativne prenaseljenosti po zaposlene radnike. «Drugi razlog lenstvovanju (idleness) u ovoj kraljevini jeste što nema radnih ruku u dovoljnom broju. Kad god masa rada postane nedovoljna usled kakve neobične tražnje fabričkih izradjevina, radnici osećaju svoju sopstvenu važnost i hoće da nju osete i njihovi gospodari; to je čudna stvar; ali ti tipovi tako su pokvareni da se u takvim slučajevima udružuju u grupe i jedan ceo dan ništa ne rade da bi time doveli u nepriliku svoje gospodare.» (*An Essay on Trade and Commerce*, London 1770, str. 27, 28.) Naime, tipovi su tražili povišenje najamnine.

proizvodnju industrijske rezervne armije u razmeru kakav odgovara napretku društvene akumulacije. Koliko je ovaj moment važan u stvaranju relativno suvišnog stanovništva, dokaz je npr. Engleska. Njena tehnička sredstva za »uštedu« rada kolosalna su. Pa ipak, kad bi se sutra u celoj zemlji rad sveo na razumnu meru, i kad bi se zatim za razne slojeve radničke klase pravilno raspodelio prema uzrastu i polu, bilo bi današnje radničko stanovništvo apsolutno nedovoljno da nacionalnu proizvodnju nastavi u njenom sadašnjem razmeru. Velika većina sada »neproizvodnih« radnika morala bi se pretvoriti u »proizvodne«.

Uzevši u celini, opšta kretanja najamnine upravljaju se isključivo prema širenju i skupljanju industrijske rezervne armije koja odgovara periodičnim menama industrijskog ciklusa. Njih, dakle, ne određuje kretanje apsolutnog broja radničkog stanovništva, već promenljivi odnos između aktivne i rezervne vojske na koje se radnička klasa deli, uvećavanje i smanjivanje relativnog obima suvišnog stanovništva, stepen u kome se ono čas apsorbuje, čas opet oslobađa. Za modernu industriju s njenim desetogodišnjim ciklusom i njegovim periodičnim fazama, koje su, osim toga, s daljim tokom akumulacije preseccane nepravilnim kolebanjima koja se sve brže nižu jedna za drugim, bio bi to doista krasan zakon koji bi tražnju i ponudu rada regulisao ne širenjem i skupljanjem kapitala, dakle ne prema tome kakve su mu kad potrebe oplođavanja vrednosti, tako da tržište rada izgleda čas nedovoljno puno, jer se kapital širi, čas opet prepuno, jer se kapital skuplja, već koji bi, naprotiv, kretanje kapitala učinio zavisnim od apsolutnog kretanja mase stanovništva. A ipak je to dogma ekonomista. Po njoj usled akumulacije kapitala raste najamnina radnika. Uvećana najamnina podstiče na brže množenje radničkog stanovništva, i to traje dok se tržište rada ne prepuni, tj. dok kapital ne postane nedovoljan u odnosu prema ponudi radnika. Najamnina pada, i sad dolazi naličje medalje. Padanje najmnine postepeno proređuje radničko stanovništvo, tako da kapital u odnosu prema njemu opet pokazuje višak; ili, pak, kako drugi to objašnjavaju, padanje najmnine i odgovarajuće povećavanje eksploatacije radnika ponovo ubrzavaju akumulaciju, dok u isto vreme niska najamnina koči umnožavanje radničke klase. Tako ponovo nastaje odnos u kome je ponuda rada niža od tražnje rada, najamnina se diže itd. Da krasnog li metoda kretanja za razvijenu kapitalističku proizvodnju! Rok u kome se mora sprovesti industrijska kampanja, biti i odlučiti bitka, istekao bi nekoliko puta pre no što bi se stanovništvo stvarno sposobno za rad, moglo pozitivno uvećati usled podizanja najmnine.

Između 1849. i 1859. nastupilo je u engleskim poljoprivrednim srezovima uporedo s padanjem cena žita, dizanje najmnine, praktično uzev samo nominalno. Npr. u Viltširu nedeljna najamnina popela se od 7 na 8 šil., u Dorsitširu od 7 ili 8 na 9 šil. itd. To je bila posledica neobično velikog odliiva poljoprivrednog suvišnog stanovništva, prouz-

rokovanog ratnom tražnjom^[170], ogromnim proširenjem železničkih radova, fabrika, rudnika itd. Što je najamnina niža, to se u višim procentnim brojevima izražava svako, ma kako neznatno njeno uvećanje. Ako je nedeljna najamnina npr. 20 šil., i popne se na 22, porast iznosi 10%; ako je naprotiv samo 7 šil., i popne se na 9, onda porast iznosi $28 \frac{4}{7}\%$, što zvuči veoma krupno. U svakom slučaju, zakupnici zaurlaše, pa je čak i londonski »Economist«⁸⁴ sasvim ozbiljno brbljao o »a general and substantial advance«^{1*} govoreći o ovim gladnim najamninama. Šta uradiše zakupnici? Jesu li pričekali da se poljoprivredni radnici usled ovako sjajne plate toliko namnože da im najamnina opet mora pasti, kao što se to dešava u glavama dogmatičarskih ekonomista? Oni uvedoše više mašina, te radnici za tren oka postadoše opet »prekobrojni« u takvoj srazmeri da su i sami zakupnici bili zadovoljni. Sada je u poljoprivredu bilo plasirano »više kapitala« nego ranije, i to u proizvodnijem obliku. Time tražnja rada pade ne samo relativno nego i apsolutno.

Ona ekonomska fikcija brka zakone koji regulišu opšte kretanje najamnine, tj. srazmeru između radničke klase, odnosno celokupne radne snage, i ukupnog društvenog kapitala, sa zakonima po kojima se radničko stanovništvo raspodeljuje među posebne oblasti proizvodnje. Kad je u nekoj određenoj oblasti proizvodnje akumulacija osobito živahna, recimo usled povoljne konjunktуре, a profiti u njoj veći od prosečnih profita, te u nju nagrne dodatni kapital, onda, naravno, raste tražnja rada i najamnina radnika. Povišena najamnina privlači veći deo radničkog stanovništva u povlašćenu sferu dok ova ne bude zasićena radnom snagom i dok najamnina najzad opet ne padne na svoj raniji prosečni nivo, ili ispod njega, ako je navala bila odviše jaka. Tada ne samo da radnici prestaju priticati u dotičnu poslovnu granu, nego se sele iz nje. Ovde politički ekonomist uobražava da vidi »gde i kako« s povećanjem najamnine nastupa apsolutno uvećanje broja radnika, a sa apsolutnim uvećanjem broja radnika smanjivanje najamnine, dok u stvari vidi samo lokalno kolebanje tržišta rada neke odvojene sfere proizvodnje, samo pojave raspodeljivanja radničkog stanovništva na razne oblasti plasiranja kapitala, već prema njegovim promenljivim potrebama.

U periodima zastoja i srednjeg poleta vrši industrijska rezervna armija pritisak na aktivnu radničku armiju, a u periodima hiperprodukcije i paroksizma [vrhunca delatnosti] obuzdava je u njenim zahtevima. Tako, dakle, relativno suviše stanovništvo sačinjava pozadinu za kretanje zakona tražnje i ponude rada. Ono sabija delokrug toga zakona u granice koje apsolutno odgovaraju eksploatatorskoj

⁸⁴ »Economist« od 21. januara 1860.

^{1*} »opštem i znatnom dizanju« (najamnina)

požudi i vlastoljublju kapitala. Ovde je mesto da se vratimo na jedan od podviga ekonomske apologetike. Čitalac se seća da kad se uvođenjem novih ili uvećanjem starih mašina jedan deo promenljivog kapitala pretvori u postojan, ekonomist-apologet ovu operaciju, kojom se kapital »vezuje« i baš time radnik »oslobodava«, naprotiv tako tumači kao da mašina oslobađa kapital za radnika. Tek sad se može potpuno oceniti bestidnost apologeta. Jer ne samo da se oslobodavaju radnici koje je mašina neposredno istisla, već takođe i njihova zamena, kao i onaj dodatni kontingent koji se redovno uzima na rad kad se posao uvećava na svojoj staroj osnovici. Svi su oni sad »oslobodeni«, i svaki novi kapital koji ima želju da funkcioniše može njima raspolagati. Bilo da on privlači njih ili koje druge, učinak na opštu tražnju rada biće jednak nuli sve dok taj kapital bude upravo dostizao da tržište rada oslobodi od onoliko radnika koliko su mašine bacale na tržište. Bude li zaposlio manji broj, porašće masa prekobrojnih; bude li zaposlio veći broj, povećaće se opšta tražnja za radom samo onoliko koliko broj zaposlenih prelazi broj »oslobodjenih«. Polet koji bi dodatni kapitali, tražeći da se plasiraju, mogli dati opštoj tražnji rada, potire se, dakle, u svakom slučaju utoliko ukoliko budu dovoljni radnici koje je mašina izbacila na ulicu. To znači, dakle, da se mehanizam kapitalističke proizvodnje brine za to da apsolutno uvećanje kapitala ne bude praćeno odgovarajućim pojačanjem opšte tražnje rada. I to apologet naziva kompenzacijom za bedu, stradanja i moguću propast radnika u prelaznom periodu, kada su izbačeni iz posla i gurnuti u industrijsku rezervnu armiju! Tražnja rada ne znači isto što i uvećanje kapitala-ponuda rada ne znači isto što i uvećanje radničke klase, tako da tu uza, jamno ne deluju dve sile međusobno nezavisne. Les dés sont pipés^{1*}. Kapital deluje jednovremeno na obe strane. Ako njegova akumulacija s jedne strane uvećava tražnju rada, s druge strane ona uvećava ponudu radnika »oslobodavajući« ih, dok pritisak nezaposlenih istovremeno nagoni zaposlene da daju više rada, dakle u izvjesnom stepenu čini da ponuda rada bude nezavisna od ponude radnika. Kretanje zakona tražnje i ponude rada dovodi na toj osnovici do punog izražaja despotiju kapitala. Zbog toga, čim radnici prozru kako uopšte dolazi do toga da u istoj meri u kojoj oni više rade, više tuđeg bogatstva proizvode i u kojoj više raste proizvodna snaga njihovog rada, više postaje za njih nesigurnija čak i njihova funkcija kao sredstva za oplođavanje kapitala; čim oni otkriju da stepen intenzivnosti njihove međusobne konkurencije potpuno zavisi od pritiska relativno suvišnog stanovništva; čim oni zbog toga pokušaju da pomoću tredjuniona itd. organizuju plansku saradnju zaposlenih i nezaposlenih da bi slomili ili oslabili po njihovu klasu ubitačne posledice onog prirodnog zakona kapitalističke proizvodnje, kapital, a s njim i njegov advokat, politički ekonomist,

^{1*} Kocke su falsifikovane.

smesta će nadati dreku zbog povrede »većitog« i tako reći »svetog« zakona tražnje i ponude. Naime, svaka povezanost među zaposlenima i nezaposlenima narušava »čisto« kretanje tog zakona. A s druge strane, čim nepovoljne okolnosti, npr. u kolonijama, onemogućuje stvaranje industrijske rezervne armije, a s njom i apsolutnu zavisnost radničke klase od kapitalističke, kapital i njegov trivijalni Sančo Pansa dižu bunu protiv »svetog« zakona tražnje i ponude i pokušavaju da spreče njegovo neugodno dejstvo pomoću prinudnih sredstava.

4. Različiti oblici egzistencije relativno suvišnog stanovništva. *Opšti zakon kapitalističke akumulacije*

Relativno suvišno stanovništvo postoji u svim mogućim nijansama. Svaki radnik spada u nj za ono vreme dok je zaposlen upola ili nikako. Osim velikih periodičnih oblika koje relativna prenaseljenost dobija s menama faza industrijskog ciklusa, tako da je čas akutna — u vreme kriza — a čas hronična — u vreme slabog posla, ona stalno ima tri oblika: tečni, latentni i stagnantni.

U središtima moderne industrije — u fabrikama, manufakturama, talionicama, rudnicima itd. — radnici se čas odbijaju, a čas opet privlače u većem broju, tako da uglavnom broj zaposlenih raste, mada u stalnoj opadajućoj srazmeri prema razmeru proizvodnje. Ovde imamo tečni oblik prenaseljenosti.

Kako u pravim fabrikama, tako i u svim velikim radionicama u koje mašina ulazi kao faktor ili gde je samo sprovedena moderna podela rada, potrebne su mase muških radnika, sve dok ne pređu mladićke godine. Posle toga roka samo mali broj ostaje upotrebljiv u istim poslovnim granama, dok se većina redovno izbacuje. Ona sačinjava jedan element tečne prenaseljenosti koji raste sa obimom industrije. Jedan njen deo iseljava se; u stvari samo putuje za kapitalom koji se iseljava. Ovo povlači za sobom da se žensko stanovništvo brže množi od muškoga, kao što pokazuje Engleska. To što prirodni porast radničke mase ne zasićuje potrebe akumulacije kapitala, a da ih u isto vreme ipak prekoračava, jeste protivrečnost samog kretanja kapitala. Njemu su potrebne veće mase radnika mlađe dobi, a manje u muževnoj. Ova protivrečnost nije upadljivija od one druge kad se kuka na nestašicu ruku u isto vreme kad mnoge hiljade leže na pločniku, jer ih je podela rada prikovala za neku određenu granu rada.⁸⁵ Uz to ka-

⁸⁵ Dok je u drugom polугоду 1866. bilo u Londonu izbačeno s posla 80 000 do 90 000 radnika, dotle u fabričkom izveštaju o istom polугоду stoji ovo: »Ne izgleda da je sasvim tačno da tražnja uvek stvara ponudu baš u onom času kad je potrebna. Kod rada to nije bio slučaj; jer su prošle godine mnoge mašine morale mirovati zbog oskudice ruku.« (RIF za 31. oktobar 1866, str. 81.)

pital tako brzo troši radnu snagu da je radnik srednjih godina većinom više ili manje preživeo. On pada u redove prekobrojnih ili se potiskuje s višeg stupnja na niži. Baš kod radnika krupne industrije nailazimo na najkraći ljudski vek.

•Dr Lee, sanitetski činovnik iz Mančestera, utvrdio je da u tom gradu život ljudi imućne klase prosečno traje 38 godina, a radničke klase samo 17. U Liverpoolu ove brojke su za prvu klasu 35, a za drugu 15. Vidi se, dakle, da je povlašćena klasa uzela pod zakup (have a lease of life) više nego dvaput duži život nego njeni manje zaštićeni sugradani.^{85a}

Pod tim okolnostima, apsolutno uvećavanje ovog dela proletarijata zahteva takav oblik koji uvećava njegov broj, mada se njegovi elementi troše. Dakle, brzo smenjivanje radničkih generacija. (Za ostale klase stanovništva ovaj zakon nema važnosti.) Ova društvena potreba zadovoljava se ranim brakovima, koji su nužna posledica prilika u kojima žive radnici krupne industrije, i premijom koja se eksploatacijom radničke dece daje za njihovu proizvodnju.

Čim kapitalistička proizvodnja zavladala poljoprivredom, ili u stepenu u kome je njom zavladała, akumulacija ovde delujućeg kapitala povlači za sobom apsolutno smanjenje tražnje seoskog radničkog stanovništva, a da njegovo odbijanje ne biva kao kod nepoljoprivredne industrije dopunjeno većim privlačenjem. Zato se jedan deo seoskog stanovništva stalno nalazi pripravan da uskoči u gradski ili manufakturni proletarijat, i samo vreba povoljne okolnosti za taj preobražaj. (Reč manufaktura uzimamo ovde u smislu svih nepoljoprivrednih industrija.)⁸⁶ Ovaj izvor relativno suvišnog stanovništva teče, dakle, neprekidno. Ali njegovo stalno odlivanje u gradove ima za pretpostavku stalno latentnu prenaseljenost na samom selu, čiji se obim vidi tek onda kad se odvodni kanali izuzetno široko otvore. Stoga je poljoprivredni radnik osuđen na minimalnu najamninu, i on stalno stoji jednom nogom u glibu pauperizma.

^{85a} Govor koji je pri otvaranju konferencije za zdravstvenu reformu u Birminghamu, 15. januara 1875, održao J. Chamberlain, tada predsednik opštine, a sada (1883) ministar trgovine.

⁸⁶ U popisu stanovništva Engleske i Velsa od 1861. nabrojan je 781 grad sa 10 960 998 stanovnika, dok je u selima i varošicama nabrojano samo 9 105 226 ... Godine 1851. figuriralo je u popisu 580 gradova, čije je stanovništvo bilo otprilike jednako stanovništvu poljoprivrednih srezova oko njih. Ali dok je u ovim poslednjim stanovništvo u toku sledećih 10 godina poraslo za 1/2 miliona, poraslo je ono u onih 580 gradova za 1 554 067. Porast stanovništva bio je u seoskim parohijama 6,5%, u gradovima 17,3%. Razlika u stopi porasta posledica je prelaženja sa sela u gradove. Tri četvrtine celokupnog porasta stanovništva dolazi na gradove. (•Census etc., sv. III, str. 11, 12.)

Treća kategorija relativno suvišnog stanovništva, stagnatna, čini deo aktivne radničke armije, ali sa sasvim neredovnom zaposlenošću. Tako ona za kapital predstavlja neiscrpan rezervoar raspoložive radne snage. Njen položaj pada ispod prosečnog normalnog nivoa radničke klase, i baš je to čini širokom osnovicom za posebne grane kapitalističke eksploatacije. Za nju su karakteristični maksimalno radno vreme i minimalna najamnina. S njenim glavnim oblikom mi smo se već upoznali kad smo govorili o kućnom radu. Ona se neprekidno regrutuje iz prekobrojnih radnika krupne industrije i poljoprivrede, a naročito iz onih grana radinosti koje propadaju, u kojima manufaktura potiskuje zanat, a mašinska proizvodnja manufakturu. Njen obim biva sve veći što brže napreduje »prekobrajnost« kao posledica uvećanog obima i energije akumulacije. Ali u isto vreme ona je i jedan element radničke klase koji se sam reprodukuje i ovekovečava, koji u celokupnom porastu te klase uzima srazmerno veći udeo nego ostali elementi. I doista, ne samo masa rođenja i smrtnih slučajeva, nego i apsolutna veličina porodica stoji u obrnutoj srazmeri prema veličini najamnine, dakle prema masi životnih sredstava kojima raspoložu različite kategorije radnika. Ovaj zakon kapitalističkog društva zvučao bi besmisleno među divljacima, pa čak i među civilizovanim kolonistima. On podseća na masovno reprodukovanje individualno slabih i ustopice gonjenih životinjskih vrsta.⁸⁷

Naposletku, najniži talog relativno suvišnog stanovništva obitava u sferi pauperizma. Ostavljajući po strani skitnice, zločince, prostitutke, ukratko pravi lumpenproletarijat, ovaj društveni sloj sastoji se iz triju kategorija. Prvo: sposobni za rad. Treba samo površno pogledati statistiku engleskog pauperstva, pa će se naći kako njegova masa raste sa svakom krizom, a opada sa svakim oživljenjem poslova. Drugo: siročad i pauperska deca. Ovo su kandidati industrijske rezervne armije i bivaju u vremena velikog poleta, kao npr. 1860, brzo i u masama uvrstani u aktivnu radničku armiju. Treće: propalice, goli siromasi, za rad nesposobni. To su osobito lica koja propadaju zato što ih je podela rada učinila nepokretnima, zatim lica koja žive preko normalnog radničkog veka, najzad žrtve industrije,

⁸⁷ »Izgleda da siromaštvo pogoduje rasplodavanju.« (A. Smith^[171]), [*Wealth of Nations*, knj. I, gl. 8, izd. Wakefield, tom I, str. 195.] Po duhovitom i galantnom opatu Galianiju, to je štaviše bog osobito mudro uredio: »Bog je tako udesio da se ljudi čiji su pozivi od najveće koristi, rađaju u velikom broju.« (Galiani, *Della Moneta*, str. 78.) »Beda, makar išla do svojih krajnjih granica, do gladi i epidemija, ne sprečava porast stanovništva, već pre ima tendenciju da ga umnoži.« (S. Laing, *National Distress*, 1844, str. 69.) Pošto je za ovo pružio statističke ilustracije, Laing nastavlja: »Kad bi sav svet bio u blagostanju, na zemlji bi brzo nestalo ljudi.« (»If the people were all in easy circumstances, the world would soon be depopulated.«)

čiji broj raste sa širenjem opasnih mašina, rudarstva, hemijskih fabrika itd., invalidi, bolesnici, udovice itd. Pauperstvo je invalidski dom aktivne radničke armije i mrtvi balast industrijske rezervne armije. Njegova proizvodnja je uključena u proizvodnji relativno suvišnog stanovništva, njegova nužnost u njegovoj nužnosti, i s njime pauperstvo predstavlja jedan uslov postojanja kapitalističke proizvodnje i razvitka bogatstva. Pauperstvo spada u faux frais kapitalističke proizvodnje, ali koje kapital velikim delom ume da sa sebe svali na leđa radničke klase i sitne srednje klase.

Što je veće društveno bogatstvo, što je veći kapital koji funkcioniše, i obim i energija njegovog porasta, pa prema tome i apsolutna veličina proletarijata i proizvodna snaga njegova rada, to je veća industrijska rezervna armija. Isti oni uzroci koji razvijaju ekspanzivnu moć kapitala razvijaju i raspoloživu radnu snagu. Relativna veličina industrijske rezervne armije raste, dakle, s potencijama bogatstva. Ali što je ova rezervna armija veća u odnosu prema aktivnoj radničkoj armiji, to više raste masa konsolidovanog suvišnog stanovništva, čija beda stoji u obrnutoj^{1*} srazmeri prema mukama njegova rada. Naposljetku, ukoliko su veći uboški sloj radničke klase i industrijska rezervna armija, utoliko je veći zvanični pauperizam. *Ovo je apsolutni, opšti zakon kapitalističke akumulacije.* U svome ostvarivanju, ovaj zakon se kao i svi drugi zakoni modifikuje raznolikim okolnostima čija analiza ne spada ovamo.

Sad je lako razumeti budalaštinu ekonomske mudrosti koja radnicima propoveda da svoj broj prilagode potrebama oplodavanja vrednosti kapitala. Kao da mehanizam kapitalističke proizvodnje i akumulacije stalno ne prilagođava ovaj broj tim potrebama oplodavanja. Prva reč tog prilagodavanja jeste: stvaranje relativno suvišnog stanovništva ili industrijske rezervne armije, a poslednja: beda sve većih slojeva aktivne radničke armije i mrtvi balast pauperizma.

Zakon po kome se, zahvaljujući napredovanju proizvodnosti društvenog rada, može uz sve manji utrošak ljudske snage stavljati u pokret sve veća masa sredstava za proizvodnju—taj zakon se na kapitalističkoj osnovici, gde ne upotrebljava radnik sredstva za rad već sredstva za rad radnika, izražava u tom obliku da ukoliko je veća proizvodna snaga rada, utoliko je veći i pritisak radnika na sredstva za njihovo zapošljavanje, i utoliko je, dakle, nesigurniji uslov

^{1*} Ovde je u 2. ruskom izdanju ovog Marxovog dela (K. Маркс и Ф. Энгельс, *Сочинения*, Москва 1960, том 23, стр. 659) izvršena ispravka, tako da završetak rečenice glasi: «...čija beda stoji u pravoj srazmeri prema mukama rada aktivne radničke armije.» Ispravka je izvršena prema autorizovanom francuskom izdanju. U nemačkom izdanju ova ispravka nije učinjena. Ipak izgleda da je tačnije: «stoji u pravoj srazmeri.» (Karl Marx, *Das Kapital*, Dietz Verlag, Berlin 1962, Erster Band, str. 673.)—Red.

njihova opstanka: prodaja svoje sopstvene snage radi uvećavanja tuđeg bogatstva, ili radi samooplođavanja kapitala. To što sredstva za proizvodnju i proizvodnost rada rastu brže nego proizvodno stanovništvo izražava se kapitalistički, dakle, obrnuto, u tome: da radničko stanovništvo raste stalno brže nego potreba kapitala za oplođavanjem.

U četvrtom odeljku, pri analizi proizvodnje relativnog viška vrednosti, pokazalo se: u okviru kapitalističkog sistema svi metodi za uvećavanje društvene proizvodne snage rada izvode se na račun individualnog radnika; sva sredstva za razvijanje proizvodnje izopačavaju se u sredstva za eksploataciju proizvođača i gospodarenje nad njima, pretvaraju radnika u bogalja, delimičnog čoveka, svode ga na običan dodatak mašine, uništavaju sadržinu njegovog rada pretvarajući mu rad u pravo mučenje, čine radniku duhovne snage procesa rada tuđim u istoj meri u kojoj se nauka prisajedinjuje tome procesu kao samostalna snaga; unakažavaju uslove u čijem okviru on radi, podvrgavaju ga za vreme procesa rada odvratnoj i sitničavoj despotiji, pretvaraju sav njegov život u radno vreme i bacaju mu ženu i dete pod Džagernatov točak⁹⁶) kapitala. Ali su svi metodi za proizvodnju viška vrednosti ujedno i metodi za akumulaciju, a svako uvećanje akumulacije postaje opet sredstvom za razvijanje tih metoda. Iz ovoga izlazi da radnikov položaj mora bivati sve gori što više kapital akumulira, ma kako radnik bio plaćen, visoko ili nisko. Naposljetku, zakon koji relativno suvišno stanovništvo, ili industrijsku rezervnu armiju, stalno održava u ravnoteži sa obimom i energijom akumulacije prikiva radnika uz kapital čvršće nego Hefestovi klinici Prometeja za stenu. Taj zakon uslovljava akumulaciju bede koja odgovara akumulaciji kapitala. I tako je nagomilavanje bogatstva na jednom polu u isti mah nagomilavanje bede, mučnog rada, ropstva, neznanja, podivljavanja i moralne degradacije na suprotnom polu, tj. na strani klase koja svoj vlastiti proizvod proizvodi u obliku kapitala.

Politički ekonomisti izrazili su ovaj antagonistički karakter kapitalističke akumulacije⁹⁸ u raznim oblicima, mada oni s njome br-

⁹⁸ «Tako iz dana u dan biva sve jasnije da odnosi proizvodnje u kojima se buržoazija kreće nemaju jedinstven i jednostavan, već dvojak karakter; da se u istim srazmerama u kojima se proizvodi bogatstvo proizvodi i beda; da se u istim odnosima u kojima se razvijaju proizvodne snage razvija i jedna snaga koja proizvodi ugnjetavanje; da ti odnosi stvaraju buržoasko bogatstvo, tj. bogatstvo buržoaske klase, jedino neprekidno uništavajući bogatstvo pojedinih članova te klase i stvarajući stalno brojniji proletarijat.» (Karl Marx, *Misère de la Philosophie*, str. 116.1*)

1* Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

kaju i pojave prekapitalističkih načina proizvodnje, pojave delimično analogne, ali ipak u suštini različne.

Mletački kaluder Ortes, jedan od najvećih ekonomskih pisaca 18. veka, shvata antagonizam kapitalističke proizvodnje kao opšti prirodni zakon društvenog bogatstva.

«Ekonomsko dobro i ekonomsko zlo stalno su u ravnoteži u jednoj naciji (il bene ed il male economico in una nazione sempre all' istessa misura); obilje dobara za poneke uvek je jednako oskudici dobara za druge (la copia dei beni in alcuni sempre eguale alla mancanza di essi in altri). Veliko bogatstvo nekoćine uvek je praćeno apsolutnim otimanjem najnužnijega kod mnogo većeg broja drugih. Bogatstvo neke nacije odgovara njenom stanovništvu, a njena beda njenom bogatstvu. Radinost jednih prisiljava druge na lenost. Siromasi i besposličari nužan su plod bogatuna i poslenika» itd.⁸⁹

Otprilike 10 godina posle Ortesa veličao je Townsend, protestantski pop, siromaštvo na sasvim grub način kao nužan uslov bogatstva.

«Zakonsko prisiljavanje na rad skopčano je sa odviše truda, nasilja i galame, dok, naprotiv, glad ne samo da izaziva miran, ćutljiv i neprekidan pritisak, nego i najsilnije napore kao najprirodniji podstrek za industriju i rad.»

Sve se, dakle, svodi na to da se glad učini trajnom u radničkoj klasi, a za ovo se, po Townsendu, brine načelo naseljenosti, koje je kod sirotinje osobito aktivno.

«Izgleda da je to prirodni zakon što su siromasi u izvesnom stepenu lakomisljeni (improvident)» (naime tako lakomisljeni da dolaze na svet bez zlatnih kašika u ustima), «tako da ih uvek ima (that there always may be some) za vršenje najnižih, najprljavijih i najprostijih funkcija u zajednici. Zaliha ljudske sreće (the fund of human happiness) se time mnogo uvećava, delikatniji ljudi (the more delicate) oslobođeni su dirindženja, te se nesmetano mogu posvetiti višim pozivima itd... Zakon o sirotinji ima tendenciju da razori harmoniju i lepotu, simetričnost i red ovog sistema, koji su na svetu uspostavili Bog i priroda.»⁹⁰

⁸⁹ G. Ortes, *Della Economia Nazionale libri sei 1777*, u Custodija, «Parte moderna», sv. XXI, str. 6, 9, 22, 25. itd. Na str. 32, Ortes kaže: «Umesto da nabacujem nekorisne planove za usrećavanje naroda, ograničiću se na to da istražim uzroke njihove nesreće.»

⁹⁰ *A Dissertation on the Poor Laws*. By a Wellwisher of Mankind (The Reverend Mr. J. Townsend), 1786, republished London 1817, str. 15, 39, 41. Ovaj «delikatni» pop, iz čijeg upravo navedenog spisa kao i putopisa iz Španije Malthus često po više strana prepisuje, uzeo je najveći deo svoje teorije od ser J. Steuarta, ali iskrivljujući ga. Npr., kad Steuart kaže: «Tu, u ropstvu, postojao je jedan nasilni metod da se ljudi nagone na rad» (za ne-radnike) «... Ljudi su tada bili prisiljavani da rade» (tj. da besplatno rade za druge), «jer su bili robovi

Dok je mletački kaluder u rešenju sudbine kojim beda ostaje večna, video opravdanje za postojanje hrišćanskog milosrđa, nežensstva, manastira i bogougodnih zadužbina, dotle je ono za protestantskog prebendara, naprotiv, izgovor da prokune zakone o sirotinji, na osnovu kojih je sirotinja imala pravo na mršavu javnu pomoć.

«Napredak društvenog bogatstva», kaže Storch, «stvara tu korisnu društvenu klasu... koja izvodi najdosadnije, najprostije i najgadnije poslove, koja, jednom reći, uzima na svoja pleća sve što je u životu neprijatno i ropsko i upravo time pribavlja drugim klasama vremena, vedrinu duha i uobičajeno» (c'est bon!^{1*}) «dostojanstvo (dignité conventionnelle)» itd.⁹¹

Storch se pita kakvo je zapravo preimućstvo ove kapitalističke civilizacije, s njenom bedom i degradacijom masa, nad varvarstvom? Jedini odgovor koji on nalazi jeste — bezbednost!

«Usled napretka industrije i nauke», kaže Sismondi, «svaki radnik je kadar da svaki dan proizvodi mnogo više nego što mu treba za potrošnju. Ali u isto vreme, dok njegov rad proizvodi bogatstvo, bogatstvo bi njega, kad bi on bio pozvan da ga sam potroši, učinilo malo pogodnim za rad.» On drži da bi se «ljudi» (tj. ljudi koji ne rade) «verovatno odrekli svih usavršavanja veština, kao i svih uživanja koja nam pribavlja industrija, kad bi ih morali iskupljivati stalnim radom kao što je rad radnika... Danas napori nemaju veze sa svojom nagradom; onaj čovek koji se odmara nije onaj koji je pre toga radio; naprotiv, jedan može da se odmara baš zato što drugi radi... Beskonačno množenje proizvodnih snaga rada može, dakle, imati samo jedan rezultat — uvećanje luksuza i uživanja dokonih bogataša.»⁹²

Naposletku, Destutt de Tracy, hladni buržoaski doktrinarnik, kaže brutalno:

«Siromašne nacije jesu one u kojima je narodu dobro, a bogate nacije su one čiji je narod obično siromašan.»⁹³

drugima; sad su ljudi prisiljeni da rade» (tj. da besplatno rade za ne-radnike), «jer su robovi svojih vlastitih potreba»⁽¹⁷²⁾ — on iz toga ne izvlači zaključak kao ugojeni pop da najamne radnike treba uvek držati na uzici gladi, već naprotiv želi da uveća njihove potrebe i da stalno uvećavanje njihovih potreba učini podsticajem njihovog rada za «delikatnije» ljude.

⁹¹ Storch, *Cours d'Économie etc.*, sv. III, str. 223.

⁹² Sismondi, *Nouveaux Principes etc.*, sv. I, str. 79, 80, 85.

⁹³ Destutt de Tracy, *Traité de la Volonté etc.*, str. 231. «Les nations pauvres, c'est là où peuple est à son aise; et les nations riches, c'est là où il est ordinairement pauvre.»

5. Ilustracija opšteg zakona kapitalističke akumulacije

a) Engleska od 1846. do 1866.

Nijedan period modernog društva nije tako povoljan za proučavanje kapitalističke akumulacije kao period poslednjih 20 godina. Kao da je pronašao Fortunatovu kesu. A među svim zemljama najkласičniji primer opet je Engleska, zato što zauzima prvo mesto na svetskom tržištu, što je jedino u njoj kapitalistički način proizvodnje potpuno razvijen, i najzad što je hiljadugodišnje carstvo slobodne trgovine, uvedeno tamo od 1846, isteralo vulgarnu ekonomiju iz njenog poslednjeg skrovišta. Napredak proizvodnje, tako džinovski da je druga polovina ovog dvadesetogodišnjeg perioda daleko nadmašila prvu, nagovestili smo već dovoljno u četvrtom odeljku.

Iako je apsolutni porast engleskog stanovništva bio veoma velik za poslednjih 50 godina, ipak je relativni porast ili stopa priraštaja stalno opadala, kao što pokazuje sledeća tabela uzeta iz zvaničnog popisa.

Godišnji procentualni priraštaj stanovništva u Engleskoj i Velsu u decimalnim brojkama:

1811 - 1821	1,533%
1821 - 1831	1,446%
1831 - 1841	1,326%
1841 - 1851	1,216%
1851 - 1861	1,141%

Da vidimo sad kako je na drugoj strani raslo bogatstvo. Ovde nam najpouzdaniji oslonac pruža kretanje profita, zemljišne rente itd., podvrnutih porezu na dohodak. Porast profita obaveznih na porez (zakupnici i još neke rubrike nisu uračunati), iznosio je za Veliku Britaniju od 1853. do 1864. g. 50,47% (ili na godinu prosečno 4,58%)⁹⁴, a porast stanovništva u istom tom periodu bio je otprilike 12%. Uvećanje oporezivih renti od zemlje (računajući i kuće, železnice, rudnike, ribnjake itd.) iznosilo je od 1853. do 1864. g. 38%, ili 3⁵/₁₂% godišnje. U tom uvećanju najvažnije su ove rubrike:

	<i>Vilak godišnjeg dohotka od 1853. do 1864</i>	<i>Godišnje uvećanje</i>
Od kuća	38,60%	3,50%
„ kamenoloma	84,76%	7,70%
„ rudnika	68,85%	6,26%
„ železara	39,92%	3,63%
„ ribnjaka	57 37%	5,21%
„ plinara	126,02%	11,45%
„ železnica	83,29%	7,57% ⁹⁵

⁹⁴ *Tenth Report of the Commissioners of H. M's Inland Revenue, London 1866, str. 38.

⁹⁵ Isto.

Ako uporedimo po četiri godine iz perioda od 1853. do 1864, videćemo da stepen uvećanja dohodka neprestano raste. Npr., za dohotke od profita iznosio je od 1853. do 1857. 1,73% godišnje, od 1857. do 1861. g. 2,74% godišnje, a od 1861. do 1864. 9,30% godišnje. Ukupna suma dohodka koji podležu porezu na dohodak iznosila je u Ujedinjenoj Kraljevini: 1856. g. 307 068 898£, 1859. g. 328 127 416£, 1862. g. 351 745 241£, 1863. g. 359 142 897£, 1864. g. 362 462 279£, 1865. g. 385 530 020£.⁹⁶

Akumulaciju kapitala pratila je ujedno i njegova koncentracija i centralizacija. Mada za Englesku nije bilo zvanične poljoprivredne statistike (za Irsku je bilo), ipak je nju deset grofovija dalo dobrovoljno. Ona pokazuje da su u njima od 1851. do 1861. zakupi ispod 100 jutara pali od 31 583 na 26 597, dakle da je 5016 zakupa pripojeno velikim zakupima.⁹⁷ Od 1815. do 1825. nije pod porez na nasleda pala nijedna pokretna imovina veća od 1 milion £; od 1825. do 1855. bilo ih je 8, od 1856. do juna 1859, tj. za 4½ godine, 4.⁹⁸ Ali se centralizacija najbolje vidi iz kratke analize poreza na dohodak za rubriku D (profiti, izuzev zakupnine itd.) u godinama 1864. i 1865. Prethodno napominjem da se income tax [porez na dohodak] iz ovog izvora plaća počev od 60£ dohotka. Ovi oporezivi dohoci iznosili su u Engleskoj, Velsu i Škotskoj 1864. g. 95 844 222£, a 1865. g. 105 435 579£⁹⁹; broj oporezovanih 1864: 308 416 lica na ukupno 23 891 009 stanovnika, 1865: 332 431 lice na ukupno 24 127 003 stanovnika. O raspodeli ovih dohodka za te dve godine govori sledeća tabela:

Godina koja se završava s 5. aprilom 1864		Godina koja se završava s 5. aprilom 1865	
Dohodak od profita		Dohodak od profita	
	Lica		Lica
Ukupan dohodak: £ 95 844 222	308 416	Ukupan dohodak: £ 105 435 787	332 431
od toga £ 57 028 290	23 334	od toga £ 64 554 297	24 075
od toga £ 36 415 225	3 619	od toga £ 42 535 576	4 021
od toga £ 22 809 781	832	od toga £ 27 555 313	973
od toga £ 8 744 762	91	od toga £ 11 077 238	107

⁹⁶ Ovi brojevi dovoljni su za poređenje, ali, posmatrani u apsolutnom smislu, nisu tačni, pošto se svake godine «prećuti» možda 100 miliona £ dohotka. Žalba članova komisije «of Inland Revenue» [poreske uprave] na sistematske prevare, osobito od strane trgovaca i industrijalaca, ponavlja se kroz sve njihove izveštaje. Tako npr. u jednom stoji: «Jedno akcionarsko društvo prijavilo je kao svojoj oporezivu dobit sumu od 6000£, procenitelj je tu sumu ocenio na 88 000£, i najzad je porez bio plaćen na ovu sumu. Drugo neko društvo prijavilo je sumu od 190 000£, ali je bilo primorano da prizna da je stvarna suma 250 000£. (Isto, str. 42.)

⁹⁷ «Census etc.», sv. III, str. 29. Tvrdnju Johna Brighta da 150 zemljoposjednika imaju polovinu engleskog, a njih 12 polovinu škotskog zemljišnog poseda, niko nije opovrgao.

⁹⁸ «Fourth Report etc. of Inland Revenue», London 1860, str. 17.

⁹⁹ Ovo su čisti dohoci, dakle posle izvesnih odbitaka po zakonu.

Godine 1855. proizvedeno je u Ujedinjenoj Kraljevini 61 453 079 tona uglja u vrednosti od 16 113 267 £, 1864: 92 787 873 tone u vrednosti od 23 197 968 £, 1855: 3 218 154 tone sirova železa u vrednosti od 8 045 385 £, 1864: 4 767 951 tona u vrednosti od 11 919 877 £. Dužina železnica iznosila je u Ujedinjenoj Kraljevini 1854: 8 054 milje, s uplaćenim kapitalom od 286 068 794 £, 1864. dužina je bila 12 789 milja, a uplaćeni kapital 425 719 613 £. Ukupni izvoz i uvoz Ujedinjene Kraljevine bio je 1854: 268 210 145 £, 1865: 489 923 285 £. Sledeća tabela pokazuje kretanje izvoza:

1847.	58 842 377 £
1849.	63 596 052 £
1856.	115 826 948 £
1860.	135 842 817 £
1865.	165 862 402 £
1866.	188 917 563 £ ¹⁰⁰

Ovo nekoliko podataka dovoljno je da se razume osećanje trijumfa s kojim je Registrar general^[145] engleskog naroda uzviknuo:

«Ma kako da je brzo raslo, stanovništvo ipak nije držalo korak s napretkom industrije i bogatstva.»¹⁰¹

Okrenimo se sad neposrednim agentima te industrije, proizvođačima toga bogatstva, radničkoj klasi.

«Jedno od najtužnijih obeležja socijalnog stanja zemlje», rekao je Gladstone, «jeste da se potrošačka sposobnost naroda nalazi u opadanju, a nemaština i beda radničke klase sve više rastu, dok se u isto vreme vrši stalno akumulisanje bogatstva u višim klasama i stalni porast kapitala.»¹⁰²

Tako govoraše ovaj slatkorečivi ministar u Donjem domu 13. februara 1843. Dvadeset godina docnije, 16. aprila 1863, rekao je u govoru prilikom podnošenja svog budžeta ovo:

¹⁰⁰ U ovaj čas, marta 1867, indijsko-kinesko tržište već je ponovo sasvim preplavljeno pošiljkama robe britanske pamučne industrije. Godine 1866. počelo je obaranje najamnine pamučnim radnicima za 5%, sledeće godine izbio je zbog slične operacije u Prestonu štrajk u kome je učestvovalo 20 000 radnika. (Ovo je bila predigra krize koja je odmah zatim izbila.—F. E.)

¹⁰¹ «Census etc.», sv. III, str. 11.

¹⁰² Gladstone u Donjem domu, 13. februara 1843: «It is one of the most melancholy features in the social state of this country that we see, beyond the possibility of denial, that while there is at this moment a decrease in the consuming powers of the people, an increase of the pressure of privations and distress; there is at the same time a constant accumulation of wealth in the upper classes, an increase in the luxuriousness of their habits, and of their means of enjoyment.» («Times» od 14. februara 1843.—«Hansard» od 13. februara.)

«Od 1842. do 1852. uvećao se oporezivi dohodak zemlje za 6%... Za 8 godina, od 1853. do 1861, uvećao se za 20%, ako uzmemo za bazu 1853. Faktat je toliko čudan da se čini skoro neverovatno... Ovo upravo omamno povećanje bogatstva i moći... potpuno je ograničeno na sopstveničke klase, ali... ali posredno ono mora biti od koristi po radničko stanovništvo jer smanjuje cenu artikala opšte potrošnje — i dok su bogataši postali bogatiji, siromasi su svakako postali manje siromašni. Ne usudujem se reći da je u krajnostima siromaštva nastalo kakvo smanjenje.»^{1*103}

Da sakatog antiklimaksa! Ako je radnička klasa ostala «siromašna», samo «manje siromašna» u odnosu prema «upravo omamnom povećanju bogatstva i moći» koje je ona proizvela za sopstveničku klasu, onda je ona ostala relativno jednako siromašna. Ako se krajnosti siromaštva nisu umanjile, one su se uvećale, jer se uvećalo krajnje bogatstvo. Što se tiče pojedinjenja životnih sredstava, to zvanična statistika, npr. podaci London Orphan Asylum^{2*}, pokazuje poskupljenje od 20% prosečno za tri godine od 1860. do 1862. u poređenju sa 1851. do 1853. A naredne 3 godine, 1863. do 1865, imali smo stalno poskupljivanje mesa, maslaca, mleka, šećera, soli, uglja i mase drugih potrebnih životnih sredstava.¹⁰⁴ Naredni Gladstone-ov budžetski govor, od 7. aprila 1864, bio je pindarovska slavopojka napretku pravljenja viška vrednosti i narodnoj sreći koju «siromaštvo» umerava. On govori o masama «na rubu pauperstva», o poslovnim granama «u kojima se najamnina nije popela», i naposljetku rezimira sreću radničke klase rečima:

«Ljudski život u devet od deset slučajeva samo je borba za opstanak.»¹⁰⁵

¹⁰³ «From 1842 to 1852 the taxable income of the country increased by 6 per cent... In the 8 years from 1853 to 1861, it had increased from the basis taken in 1853, 20 per cent! The fact is so astonishing as to be almost incredible... this intoxicating augmentation of wealth and power... entirely confined to classes of property... must be of indirect benefit to the labouring population, because it cheapens the commodities of general consumption—while the rich have been growing richer, the poor have been growing less poor! at any rate, whether the extremes of poverty are less, I do not presume to say.» (Gladstone u Donjem domu, 16. aprila 1863. «Morning Star» od 17. aprila.)

¹⁰⁴ Vidi zvanične podatke u Plavoj knjizi «Miscellaneous Statistics of the United Kingdom». Deo VI, London 1866, str. 260-273. i dalje. Umesto statistike domova siročadi itd. mogle bi kao dokaz poslužiti i deklamacije vladinih novina kad zastupaju davanje miraza deci iz kraljevskog doma. Tu se nikad ne zaboravlja skupoća životnih sredstava.

¹⁰⁵ «Think of those who are on the border of that region» (pauperism), «wages... in others not increased... human life is but, in nine cases out of ten,

1* U 4. izdanju: «nastala kakva promena» — 2* Londonski dom siročadi

Profesor Fawsett, koji nije kao Gladstone sputavan zvaničnim obzirima, izjavljuje bez okolišenja:

«Naravno, ja ne sporim da je uz ovo povećanje kapitala» (poslednjih decenija) «išlo i penjanje novčane najamnine, ali se ova prividna dobit ukupno uzev gubi, pošto mnoge životne potrebe stalno poskupljuju» (on smatra — zbog padanja vrednosti plemenitih metala)... «Bogataši brzo bivaju bogatiji (the rich grow rapidly richer), dok se u udobnosti radničke klase ne zapaža nikakvo povećanje... Radnici su gotovo postali robljem trgovčica čiji su dužnici.»¹⁰⁶

U odeljcima o radnom danu i o mašinama pokazale su se okolnosti u kojima je britanska radnička klasa za poslednje dve-tri decenije stvorila «mamljivo povećanje bogatstva i moći» za sopstveničke klase. Ali tada nas je prvenstveno zanimao radnik za vreme njegove društvene funkcije. Da bi se zakoni kapitalističke akumulacije potpuno osvetlili, nužno je da uočimo i radnikov položaj izvan radionice, kako se on hrani i kako stanuje. Granica ove knjige nalaže nam da ovdje uzmemo u prvom redu u obzir najgore plaćeni deo industrijskog proletarijata i poljoprivrednih radnika, tj. većinu radničke klase.

Pre toga još koju reč o zvaničnom pauperstvu, tj. o onom delu radničke klase koji je ostao bez uslova za opstanak, tj. koji ne može prodavati svoju radnu snagu, te životari od javne milostinje. Na zvaničnoj listi paupera u Engleskoj¹⁰⁷ bilo je 1855: 851 369, 1856: 877 767, 1865: 971 433 lica. Usled nestašice pamuka porastao je ovaj

a struggle for existence.* (Gladstone, House of Commons, 7. april 1864.) Verzija «Hansarda» glasi: «Again; and yet more at large, what is human life but, in the majority of cases, a struggle for existence.» [«Drugim rečima: šta je ljudski život u većini slučajeva drugo ako ne borba za opstanak.»] — Stalne, drečeće protivrečnosti u Gladstone-ovim budžetskim govorima od 1863. i 1864. okarakterisao je jedan engleski književnik ovim citatom iz Boileau-a^{1*}:

«Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir.

Il condamne au matin ses sentiments du soir.

Importun à tout autre, à soi même incommode,

Il change à tous moments d'esprit comme de mode.»^{2*}

([citirano kod H. Roya,] *The Theory of Exchanges etc.*, London 1864, str. 135.)

¹⁰⁶ H. Fawcett, *The Economic Position etc.*, str. 67, 82. Što se tiče sve veće zavisnosti radnika od trgovčica, ona je posledica sve jačih kolebanja i prekida u zaposlenosti radnika.

¹⁰⁷ U Englesku je uvek uračunat i Vels, u Veliku Britaniju računaju se Engleska, Vels i Škotska, u Ujedinjenu Kraljevinu te tri zemlje i Irska.

^{1*} U izdanjima od 1. do 4: iz Molière-a — ^{2*} «Takav je taj čovek. I crno i belo./Jutrom osuđuje svoje juče celo./Svakom smeta, sebi dosadan zacelo,/ I čud svakog časa menja kô odelo.»^[178]

broj 1863. i 1864. na 1 079 382 i 1 014 978. Kriza od 1866, koja je najteže pogodila London, izazvala je u tom sedištu svetskog tržišta, koje ima više stanovnika nego Kraljevina Škotska, za 1866. porast broja paupera od 19,5% u poređenju sa 1865, a od 24,4% u poređenju sa 1864, a za prve mesece 1867. još veći porast u poređenju sa 1866. Pri analizi statistike paupera valja istaći dva momenta. S jedne strane u opadanju i porastu pauperske mase ogledaju se periodične promene industrijskog ciklusa. S druge strane, što se više sa akumulacijom kapitala razvija klasna borba, stoga i samosvest radnika, to nas zvanična statistika više obmanjuje o stvarnom obimu pauperstva. Npr., varvarski način u postupanju prema pauperima, o kome je engleska štampa toliko galamila kroz poslednje dve godine («Times», «Pall Mall Gazette» itd.), starog je datuma. F. Engels je 1844. konstatovao sasvim iste užase i sasvim istu prolaznu, licemernu galamu, kakva spada u »senzacionalnu književnost«.^[174] Ali strahovito umnožavanje smrtnih slučajeva od gladi («deaths by starvation») u Londonu poslednjeg decenija nesumnjivo pokazuje koliko je poraslo gađenje radnika prema ropstvu workhouse-a¹⁰⁸, toj robijašnici bede.

b) Rdavo plaćeni slojevi
britanske industrijske radničke klase

Predimo sad na rdavo plaćene slojeve industrijske radničke klase. Za vreme nestašice pamuka 1862. dobio je dr Smith nalog od Privy Council-a^[180] da prouči stanje ishrane bedom pogodjenih pamučnih radnika u Lankaširu i Češiru. Dugogodišnje ranije posmatranje dovelo ga je do zaključka da dnevna hrana prosečne žene, »da bi se izbegle bolesti od gladi« (starvation diseases), mora sadržati najmanje 3900 granova [1 gran=59 miligrama] ugljenika sa 180 granova dušika, dnevna hrana prosečnog muškarca najmanje 4300 granova ugljenika sa 200 granova dušika; za ženu otprilike toliko hranljive materije koliko je ima u dvema funtama dobrog pšeničnog hleba, za muškarca $\frac{1}{2}$ više; za odrasla muškarca ili ženu nedeljno prosečno najmanje 28 600 granova ugljenika i 1330 granova dušika. Ovaj njegov račun dobio je u praksi neočekivanu potvrdu: on se podudara s bednom količinom hrane na koju je nevolja svela potrošnju pamučnih

¹⁰⁸ Na napredak koji je učinjen od A. Smith-a naovamo baca karakterističnu svetlost to što je on kadikad reč workhouse^{1*} uzimao još u smislu manufactory^{2*}. Npr., na početku glave o podeli rada: »Oni radnici koji su zaposleni u raznim granama istog posla često mogu biti okupljeni u istoj kući rada (workhouse)«.^[175]

1* doslovno: kuća rada, u stvari—sirotinjski dom — 2* fabrika

radnika. Decembra 1862. oni su nedeljno dobijali 29 211 granova ugljenika i 1295 granova dušika.

Godine 1863. Privy Council naredi anketu o nevolji najgore hranjenog dela engleske radničke klase. Dr Simon, lekar u službi Privy Council-a, izabrao je za taj posao pomenutog dr Smith-a. Njegovu istraživanje obuhvatalo je s jedne strane poljoprivredne radnike, a s druge strane ткаče svile, švalje, rukavičare (kožnih rukavica), čarapare, rukavičare (pletanih rukavica) i obućare. Poslednje kategorije, izuzev čarapara, isključivo su gradske. U istraživanju je uzeto za pravilo da se iz svake kategorije izaberu najzdravije i relativno najbolje situirane porodice.

Opšti rezultat bio je da je

»samo u jednoj od ispitivanih kategorija gradskih radnika količina dobijenog dušika neznatno prelazila apsolutnu minimalnu meru ispod koje nastupaju bolesti od gladi; da je u dvema kategorijama vladala oskudica, a u jednoj od njih čak vrlo velika oskudica u hrani koja sadrži ugljenika i dušika; da je od ispitivanih zemljoradničkih porodica preko jedne petine dobijalo manje od neophodne količine hrane koja sadrži ugljenika, više od jedne trećine manje od neophodne količine hrane koja sadrži dušika, i da je u tri grofovije (Berkšir, Oksfordšir, Somersetsšir) prosečno vladala oskudica u minimumu hrane koja sadrži dušika.«¹⁰⁹

Među poljoprivrednim radnicima najgore su bili hranjeni radnici iz Engleske, najbogatijeg dela Ujedinjene Kraljevine.¹¹⁰ Nedovoljna ishrana pogadala je kod poljoprivrednih radnika poglavito žene i decu, jer »muž mora jesti da bi mogao obaviti svoj posao«. Još veća oskudica besnela je među ispitanim kategorijama gradskih radnika. »Oni se hrane tako rdavo da mora dolaziti do mnogih slučajeva grozne i po zdravlje štetne oskudice.«¹¹¹ (Sve je ovo kapitalistovo »odricanje«, tj. odricanje plaćanja životnih sredstava neophodnih za golo životarenje njegovih ruku!).

Sledeća tabela pokazuje odnos u kome stoji ishrana gore navedenih čisto gradskih kategorija radnika prema minimalnoj meri koju je uzeo dr. Smith i prema količini hrane pamučnih radnika za vreme njihovih najveće bede:

<i>Oba pola</i>	<i>Nedeljno prosečno ugljenika granâ</i>	<i>Nedeljno prosečno azota grand</i>
Pet gradskih poslovnih grana	28 876	1192
Nezaposleni fabrički radnici u Lankaširu... ..	29 211	1295
Minimalna količina, predložena za radnike u Lankaširu na jednak broj muških i ženskih	28 600	1330 ¹¹²

¹⁰⁹ »Public Health«, VI Report etc. for 1863, London 1864, str. 13.

¹¹⁰ Isto, str. 17.

¹¹¹ Isto, str. 13.

¹¹² Isto, Appendix, str. 232.

Jedna polovina, $60\frac{60}{125}$, ispitivanih kategorija industrijskih radnika ne dobija nikako piva, 28% ne dobija mleka. Nedeljni prosek tečnih životnih namirnica po porodicama kretao se prosečno od 7 unča kod švalja do $24\frac{3}{4}$ unča kod čarapara. Većinu ovih koji nisu dobijali mleka sačinjavale su londonske švalje. Količina nedeljno trošenih hlebnih materija išla je od $7\frac{3}{4}$ funte kod švalja do $11\frac{1}{4}$ funte kod obučara, a ukupni prosek za odraslo lice za nedelju dana iznosio je 9,9 funti. Šećer (sirup itd.) kretao se od 4 unče nedeljno za izrađivače kožnih rukavica do 11 unča za čarapare; ukupna prosečna količina na sedmicu za sve kategorije 8 unča na odraslo lice. Ukupna nedeljna prosečna količina maslaca (masti itd.) 5 unča na odraslo lice. Prosečna nedeljna količina mesa (slanine itd.) varirala je za odrasle između $7\frac{1}{4}$ unče kod tkača svile i $18\frac{1}{4}$ unče kod izrađivača kožnih rukavica; ukupna prosečna količina za različite kategorije 13,6 unča. Nedeljni trošak za hranu odraslog lica izgleda u prosečnim brojkama ovako: tkača svile 2 šil. i $2\frac{1}{2}$ pensa, švalje 2 šil. i 7 p., izrađivača kožnih rukavica 2 šil. i $9\frac{1}{4}$ p., obučara 2 šil. i $7\frac{3}{4}$ p., čaraparâ 2 šil. i $6\frac{1}{4}$ p. Za tkače svile u Mekslsfildu nedeljni prosek je iznosio samo 1 šil. i $8\frac{1}{2}$ p. Najgore hranjene kategorije bile su: švalje, tkači svile i izrađivači kožnih rukavica.¹¹³

O ovom stanju ishrane kaže dr Simon u svom opštem zdravstvenom izveštaju:

*Svako ko je upućen u lekarsku praksu kod sirotinje ili bolničkih pacijenata, bilo da leže u bolnici ili van nje, potvrdiće da su bezbrojni slučajevi da oskudica hrane prouzrokuje ili pogoršava bolesti... Ali sa zdravstvenog gledišta valja ovde uzeti u račun još jednu veoma značajnu okolnost... Moramo se setiti da se nemanje hrane veoma teško podnosi i da, po pravilu, jako manjkava ishrana dolazi tek posle drugih prethodnih lišavanja. Mnogo pre nego što oskudica u hrani pokaže šta znači u higijeni, mnogo pre no što fiziolog dođe na misao da broji one granove dušika i ugljenika između kojih lebdi život i smrt od gladi, biće kućanstvo potpuno lišeno svake materijalne udobnosti. Odevanje i loženje biće još oskudniji nego jelo. Nema dovoljne zaštite od surovosti vremena; stambeni prostor skučava se toliko da se izazivaju ili pogoršavaju bolesti; od pokušva i nameštaja jedva da ima kakva traga; i sama će čistoća postati skupa ili teška. Bude li se iz samopoštovanja pokušalo da se ona ipak održi, svaki takav pokušaj će povećati muke gladi. Stanovi će biti tamo gde se krov nad glavom može najjeftinije kupiti: u kvartovima gde sanitetska policija postiže najmanje uspeha, gde su odvodni kanali najmizerniji, gde je najmanji saobraćaj, gde je najviše ulične nečistoće, gde ima najmanje vode ili gde je ona najgora, i gde vlada, kad je reč o gradovima, najveća oskudica u svetlosti i vazduhu. To su one opasnosti po zdravlje kojima je sirotinja neizbežno izvrgnuta čim je s njenom bedom spojena i oskudica u hrani. Ako je suma tih nevolja tako strahovito velika za život, oskudevanje u hrani užasno je samo po sebi... Bolno je misliti

¹¹³ Isto, str. 232, 233.

na to; osobito ako se setimo da beda o kojoj je reč nije beda koju ljudi sami skrivaju lenstvovanjem. Ovo je beda radnika. Štaviše, svaki mršavi zalogaj hrane gradski radnici otkupljuju radom produženim preko svake mere. Pa ipak se samo uslovno može kazati da ovaj rad omogućava radniku da se održi... Ovo tobožnje samoodržavanje je u vrlo velikoj meri samo kraći ili duži zaobilazni put u pauperizam.¹¹⁴

Unutrašnja povezanost između gladi koja muči najmarljivije radničke slojeve i između grube ili rafinirane rasipničke potrošnje bogataša koja počiva na kapitalističkoj akumulaciji može se otkriti jedino ako se poznaju ekonomski zakoni. Drukčije je sa stambenim prilikama. Svaki nepristrasni posmatrač vidi: što je veća centralizacija sredstava za proizvodnju utoliko je veće i zbijanje radnika na istom prostoru, dakle da su stambene prilike radnika utoliko bednije ukoliko je kapitalistička akumulacija brža. Očigledno je da poboljšanja i »ulepšavanja« (improvements) gradova, — pojava koja prati uvećanje bogatstva — kao što su rušenje loše izgrađenih kvartova, podizanje palata za banke, robne kuće itd., proširivanje ulica za poslovni promet i luksuzne kočije, uvođenje gradskih železnica itd., teraju sirotinju u sve gore i sve nabijenije jazbine. S druge strane, svako zna da skupoća stanova stoji u obrnutoj srazmeri prema njihovoj kakvoći i da oni koji špekulišu kućama eksploatišu ove rudnike bede s više dobiti, a s manje troškova no što su ikad eksploatisani rudnici u Potosiju. Tu antagonistički karakter kapitalističke akumulacije, a stoga i uopšte kapitalističkih odnosa svojine,¹¹⁵ postaje toliko očevidan da čak i zvanični engleski izveštaji o ovom predmetu vrve jeretičkim ispadima protiv »svojine i njenih prava«. Ovo zlo je tako išlo ukorak s razvitkom industrije, akumulacijom kapitala, uvećavanjem i »ulepšavanjem« gradova da je samo iz straha od zaraznih bolesti, koje ne štede ni »poštovanu gospodu«, parlament doneo od 1847. do 1864. ne manje od deset sanitetsko-polijskih zakona, i da je u nekim gradovima, kao u Liverpulu, Glazgovu i dr., uplašeno građanstvo intervenisalo i preko svojih opštinskih vlasti. Pa ipak dr Simon uzvikuje u svom izveštaju iz 1865: »Govoreći uopšte, ova zla ne podležu u Engleskoj nikakvom nadzoru.« Po naredenju Privy Council-a vodena je 1864. anketa o stambenim prilikama poljoprivrednih radnika, a 1865. siromašnijih klasa u gradovima. Majstorski radovi dr Juliana Huntera nalaze se u 7. i 8. izveštaju o »Public Health«-u. — Na poljoprivredne radnike vратиću se docnije. Za gradske stambene prilike navešću najpre jednu opštu napomenu dr Simona:

¹¹⁴ »Public Health«, VI Report, 1863, str. 14, 15.

¹¹⁵ »Prava ličnosti nisu nigde tako otvoreno i tako besramno žrtvovana pravu svojine kao u stambenim prilikama radničke klase. Svaki veliki grad mesto je za podnošenje ljudskih žrtava, oltar na kome se svake godine kolju hiljade u slavu Moloha gramzivosti.« (S. Laing, *National Distress*, 1844, str. 150.)

«Mada zvanično govorim samo s lekarskog stanovišta», kaže on, «najobičnija čovečnost ne dopušta da se zaboravi druga strana ovoga zla. Kad se stanovi prepune preko izvesnog stepena, onda to nužno dovodi do takvog uništenja svake pristojnosti, do takvog prljavog mešanja telesa i telesnih funkcija, do takvog otkrivanja polne golotinje da je to životinjski, a ne ljudski. Biti potčinjen takvim uticajima jeste poniženje koje biva sve dublje što duže traje. Za decu koja se radaju pod ovim prokletstvom to je krštenje u bestidnosti (baptism into infamy). A želja da lica koja su dovedena u ovakav položaj u nekom drugom pogledu teže za onom atmosferom civilizacije čija je suština u fizičkoj i moralnoj čistoti, beznadna je preko svake mere.»¹¹⁶

U pogledu prepunjenih stambenih prostorija, a i takvih u kojima je apsolutno nemoguće stanovati, na prvom mestu stoji London.

«Dve stvari su van sumnje», kaže dr Hunter, «prvo, da u Londonu ima oko 20 velikih naselja, svako otprilike sa po 10 000 lica, čiji bedni položaj prevazilazi sve što je ikad bilo viđeno u Engleskoj i koji je gotovo u potpunosti rezultat rdavog stanja njihovih kuća; drugo, da su prenatrpanost i oronulost kuća ovih naselja sada daleko gore nego pre 20 godina.»¹¹⁷ «Nećemo preterati kad kažemo da je život u mnogim delovima Londona i Njukasla paklen.»¹¹⁸

Čak i onaj deo radničke klase koji je u boljem položaju, zajedno sa sitnim trgovčičima i drugim elementima sitne srednje klase, pada u Londonu sve više i više pod prokletstvo ovih nedostojnih stambenih prilika, i to sve dublje što više napreduju «poboljšanja», a s njima i rušenje starih ulica i kuća, što se više množe fabrike i mase došljaka u prestonici, i najzad što se više penju zakupnine za stanove i gradska zemljišna renta.

«Kirije su postale toliko preterane da retko koji radnik može platiti više od jedne sobe.»¹¹⁹

Nema u Londonu gotovo nijednog kućnog poseda koji ne bi bio opterećen bezbrojem «middlemen»-a^{1*}. Naime, u Londonu je

¹¹⁶ «Public Health», VIII Report, 1866, str. 14, primedba.

¹¹⁷ Isto, str. 89. O deci u ovim naseljima kaže dr Hunter: «Mi ne znamo kako su zbrinjavana deca pre ovog veka gustog zbijanja sirotinje, i bio bi smeo prorok ko bi hteo da predskaje kakvo se ponašanje može očekivati od dece koja se, u okolnostima kojima nema ravnih u ovoj zemlji, vaspitavaju za buduću praksu kao opasne klase, sedeći po pola noći s licima svih godina, pijanim, poganim i svadljivim.» (Isto, str. 56.)

¹¹⁸ Isto, str. 62.

¹¹⁹ «Report of the Officer of Health of St. Martin's in the Fields, 1865.»

cena zemljišta uvek veoma visoka u odnosu prema godišnjem prihodu od njega, jer svaki kupac špekuliše s tim da ga se pre ili posle otrese po »jury price« (taksi koju porotnici utvrđuju prilikom eksproprijacije), da mu podvalom znatno podigne vrednost usled blizine bilo kakvog velikog preduzeća. Posledica ovoga jeste stalno trgovanje zakupnim ugovorima koji se bliže isteku roka.

«Od džentlmena koji se bave ovim poslom može se očekivati samo to da rade onako kako rade, da iz stanara isteraju što je moguće više, a da svojim naslednicima samu kuću ostave u što je moguće bednijem stanju.»¹²⁰

Zakup za stanove plaća se nedeljno, i ova gospoda ne rizikuju ništa. Zbog građenja unutrašnje gradske železnice

»moglo se pre nekog vremena, jedne subotnje večeri, videti u istočnom delu Londona nekoliko porodica najurenih iz svojih starih stanova, kako lutaju ulicama s ono malo zemna blaga na ledima, nemajući drugog skloništa osim workhouse-a.»¹²¹

Workhouse-i su već prepunjeni, a »poboljšanja« koja je parlament usvojio tek su uzeta u rad. Kad ih rušenje njihovih starih kuća otera, radnici nikad ne ostavljaju svoju parohiju ili se u krajnjem slučaju nastane u susednoj, koja je najbliža staroj.

«Prirodno je da oni gledaju da ostanu što je moguće bliže svojim radnicama. To ima za posledicu da se porodica sad mora smestiti u jednu umesto u dve sobe. Čak i s većom kirijom stan je gori od rdavoga iz kojeg su najureni. Polovina radnika sa Strenda već mora putovati 2 milje do svoje radionice.»

Ovaj Strend, čija glavna ulica ostavlja na stranca imponantan utisak londonskog bogatstva, može poslužiti kao primer nabijenosti ljudi u Londonu. U jednoj parohiji Strenda izbrojao je sanitetski činovnik 581 lice na eker, mada je tu bila uračunata i polovina širine Temze. Po sebi se razume da svaka zdravstveno-policijska mera, koja, kao što je dosad bio slučaj u Londonu, rušeci nepodesne kuće tera radnike iz jednoga kvarta, može služiti samo tome da ih u nekom drugom utoliko tešnje zbije.

«Ili se sav ovaj postupak», veli dr Hunter, »nužno mora obustaviti zbog svoje besmislenosti, ili se javna simpatija (!) mora probuditi za ono što se danas bez preterivanja može nazvati nacionalnom dužnošću, naime da se pribavi krov ljudima koji ga sami ne mogu pribaviti jer nemaju kapitala, ali koji periodičnim otplatama mogu odštetiti stanodavce.»¹²²

¹²⁰ »Public Health«, VIII Report, 1866, str. 91.

¹²¹ Isto, str. 88.

¹²² Isto, str. 89.

Divimo se kapitalističkoj pravdi! Kad se zbog takvih »improvements«^{1*}, kao železnica, građenja novih ulica itd., ekspropriše zemljoposjednik, kućevlasnik i trgovac, on ne dobija samo punu odštetu. Za ovo iznudeno »odricanje« on mora u ime boga i pravde biti utešen i velikim profitom. Radnika sa ženom, decom i imovinom izbacuju na ulicu, a ako oni u suviše velikim gomilama navaljuju u kvartove u kojima opština vodi računa o pristojnosti — onda ih progoni sanitetska policija!

Početak 19. veka nije osim Londona bilo u Engleskoj nijednog grada sa 100 000 stanovnika. Samo je pet gradova imalo preko 50 000 stanovnika. Sad ih ima 28 s preko 50 000.

»Rezultat ove promene nije bio samo ogroman priraštaj gradskog stanovništva, nego i to da su stari, ljudima nabijeni mali gradovi postali središta koja su sa svih strana opkoljena zgradama i niotkuda nemaju čistog vazduha. Pošto su oni prestali biti prijatni za bogataše, ovi se sele u veselija predgrada. Naslednici tih bogataša useljavaju se u velike kuće, po jedna porodica u svaku sobu, često još i s podstanarima. Tako je jedan deo stanovništva bio strpan u kuće koje nisu njemu bile namenjene i koje su za nj sasvim nepodesne, s takvom okolinom koja odrasle istinski ponižava, a decu upropašćuje.«¹²³

Što se kapital brže akumulise u nekom industrijskom ili trgovačkom gradu, to je brže pritanje izrabljivog ljudskog materijala, a utoliko su bedniji stanovi, udešeni na brzu ruku za radnike. Njukasl na Tajni, centar sve značajnijeg rudarskog sreza, zauzima u pogledu paklenih stambenih prilika drugo mesto, odmah iza Londona. Ništa manje od 34 000 ljudi stanuje u gomilama u po jednoj sobi. Nedavno je po naređenju policije u Njukaslu i Getshedu porušen znatan broj kuća kao apsolutno škodljivih po zdravlje građana. Gradnja novih kuća ide veoma sporo, a poslovi se razvijaju veoma brzo. Stoga je 1865. grad bio pretrpaniji no ikad ranije. Jedva se mogla iznajmiti jedna sobica. Dr Embleton, lekar njukaselske bolnice za groznicu, kaže:

»Van svake sumnje uzrok trajanja i širenja tifusa leži u prenagomilavanju ljudi i u nečistoći njihovih stanova. Kuće u kojima radnici često žive nalaze se u zatvorenim uličicama i dvorištima. U pogledu svetlosti, vazduha, prostora i čistoće, one su pravi uzori manjkavosti i nezdravosti, sramota za svaku civilizovanu zemlju. Tu noću leže muškarci, žene i deca na jednoj gomili. Što se muškaraca tiče, oni se neprekidno smenjuju, noćna smena za dnevnom, dnevna za noćnom, tako da postelje jedva stignu da se ohlade. Snabdevanje vodom loše je, a s nužnicima je još gore, jer su zagadeni, nezračni, kužni.«¹²⁴

¹²³ Isto, str. 55, 56.

¹²⁴ Isto, str. 149.

1* poboljšanja

Nedeljna cena za ovakve rupe kreće se od 8 pensa do 3 šilinga.

«Njukasl na Tajni», veli dr Hunter, «pruža nam primer kako je jedno od najlepših plemena naših zemljaka palo u gotovo divljačku degeneraciju usled uticaja spoljašnjih okolnosti stana i ulice.»¹²⁵

Usled plime i oseke u kretanju kapitala i rada mogu stambene prilike jednog industrijskog grada danas biti i podnošljive, ali sutra će biti užasne. Može se dogoditi i to da opštinska vlast naposljetku smogne volje i snage da ukloni najgora zla. Ali se sutradan usele, kao roj skakavaca, mase odrpanih Iraca ili propalih engleskih poljoprivrednih radnika. Njih guraju u stranu, u podrume i na tavane, ili se ranije pristojna radnička kuća pretvara u stan čiji se obitavaoci menjaju tako brzo kao vojnički kvartiri u vreme tridesetogodišnjeg rata. Primer: Bredford. Tamo su opštinski filistri upravo bili zauzeti oko gradske reforme. Pored toga, bila je u tom mestu 1861. još 1751 nenastanjena kuća. Ali je sad došao dobar posao, o kome je krotki liberal g. Forster, prijatelj Crnaca, nedavno tako lepo kreštao. Naravno, s dobrim poslovima ide i poplava uvek ustalasane »rezervne armije« ili »relativno suvišnog stanovništva«. U groznim podrumima i jazbinama navedenim u jednom spisku koji je dr Hunter dobio od agenta jednog osiguravajućeg društva¹²⁶, većinom su stanovali dobro

¹²⁵ Isto, str. 50.

¹²⁶ Spisak pomenutog agenta jednog društva za osiguranje radnika u Bredfordu:

Vulcanstreet br. 122	1 soba	16 lica
Lumleystreet br. 13	1 „	11 „
Bowerstreet br. 41	1 „	11 „
Portlandstreet br. 112	1 „	10 „
Hardystreet br. 17	1 „	10 „
Northstreet br. 18	1 „	16 „
Northstreet br. 17	1 „	13 „
Wymersstreet br. 19	1 „	8 odraslih
Jowettstreet br. 56	1 „	12 lica
Georgestreet br. 150	1 „	3 porodice
Rifle Court, Marygate br. 11	1 „	11 lica
Marshallstreet br. 28	1 „	10 „
Marshallstreet br. 49	3 „	3 porodice
Georgestreet br. 128	1 „	18 lica
Georgestreet br. 130	1 „	16 „
Edwardstreet br. 4	1 „	17 „
[Georgestreet br. 49	1 „	2 porodice]
Yorkstreet br. 34	1 „	2 „
Salt Piestreet	2 „	26 lica

plaćeni radnici. Oni izjaviše da bi rado platili bolje stanove, samo kad bi ih bilo. Međutim su svi odreda propadali i porazboljevali se, dok je krotki liberal Forster, član parlamenta, sa suzama govorio o blagodatima slobodne trgovine i o profitima bredfordske gospode koja su radila s worsted-om^{1*}. U izveštaju od 5. septembra 1865. dr Bell, jedan od sirotinjskih lekara u Bredfordu, objašnjava strahovitu smrtnost od groznice u svom srezu stambenim prilikama bolesnika:

«U jednom podrumu od 1500 kubnih stopa stanuje 10 lica... U Vincentstreet-u, na Green Air-trgu i na Lejsu nagomilano je 223 kuće sa 1450 stanovnika, 435 postelja i 36 nužnika... Na svaku postelju, a pod tim razumem svaki zamotuljak nečistih prnja ili pregršt šuški, dolazi prosečno 3,3 osobe, ponogde i 4 i 6. Mnogi spavaju bez postelje na golom podu, u odelu, mladi ljudi i žene, oženjeni i neoženjeni, svi na gomili. Zar je potrebno dodati da su ti stanovi većinom mračne, vlažne, prljave i smradne jazbine, sasvim nepodesne kao ljudski stan? To su središta iz kojih se šire bolesti i smrt, a grabe žrtve i među bolje situiranim (of good circumstances) koji su dopustili da se u našoj sredini zagnoje ove kužne guke.»¹²⁷

Treće mesto iza Londona po stambenoj bedi zauzima Bristol.

«Ovde, u jednom od najbogatijih gradova Evrope, vlada izobilje najcrnjeg siromaštva (blank poverty) i stambene bede.»¹²⁸

c) Pokretno stanovništvo

Sad dolazimo na jedan narodni sloj poreklom seljački, a čije zanimanje je većinom industrijsko. To je laka pešadija kapitala koju on prema svojoj potrebi baca čas na ovu čas na onu tačku. Kad nije u pokretu, ona »logoruje«. Ovi leteći radnici uzimaju se za razne gradjevinske i drenažne radove, u ciglanama, krećanama, pri

Podrumi

Regent Square	1 podrum	8 lica
Acrestreet	1 „	7 „
Robert's Court br. 33	1 „	7 „
Back Prattstreet, služi kao kotlarska radionica	1 „	7 „
Ebenezerstreet br. 27	1 „	6 „

(Isto, str. 111.)

¹²⁷ «Public Health», VIII Report, 1866, str. 114.

¹²⁸ Isto, str. 50.

^{1*} s tkaninama od češljane vune, kamgarnom

građenju železnica itd. U mesta, u čijoj se blizini ulogore, oni donose, kao pokretna legla zaraze, boginje, tifus, koleru, šarlah itd.¹²⁹

Pri preduzimanju poslova s većim kapitalom, kao što je građenje železnica itd., većinom sam preduzetnik podiže za svoju armiju drvene kolibe ili nešto slično, brzo improvizovana sela bez ikakvih zdravstvenih instalacija, van domašaja nadzora mesnih vlasti, što je za gospodina preduzetnika veoma unosno, jer radnika dvostruko eksploatiše: kao industrijskog vojnika i kao stanara. Ako koliba ima 1, odnosno 2 ili 3 rupe, plaća njen stanovnik, kubikaš itd., 1 odnosno 3 ili 4 šil. nedeljno.¹³⁰ Jedan primer će biti dovoljan. Septembra 1864, izveštava dr Simon, uputio je ministru unutrašnjih poslova ser George-u Greyu predsednik Nuisance Removal Committee^{1*} parohije Sevenoks ovu tužbu:

«Do pre 12 meseci ova parohija nije znala za boginje. Kratko vreme pre toga započele radovi na pruzi od Ljushema za Tenbridž. Pored toga što su glavni radovi izvođeni u neposrednoj blizini ovoga grada, bilo je tu podignuto i glavno skladište čitavog preduzeća. Zato je broj ovde zaposlenih velik. Kako ih je bilo nemoguće smestiti sve u kotedže, to je g. Jay, preduzetnik, podigao na raznim tačkama duž pruge kolibe za smeštaj radnika. U tim kolibama nije bilo ni ventilacije ni nužnika, a osim toga su morale biti prepunjene, jer je svaki zakupac morao uzimati i druge stanare, ma kolika da mu je bila sopstvena porodica i mada je svaka koliba imala samo dve sobe. Po lekarskom izveštaju koji smo dobili imalo je to za posledicu da su ti jadni ljudi preko noći morali podnositi sve muke zagušivanja, da bi se spasli od kužnih isparenja iz prljavih ustajalih lokava i nužnika, koji su bili pod samim prozorima. Najzad je jedan lekar, koji je imao prilike da obiđe te kolibe, podneo tužbu našem odboru. On je o stanju ovih takozvanih stanova govorio s velikim ogorčenjem, i strahovao da će nastupiti vrlo ozbiljne posledice ako se ne preduzmu kakve zdravstvene mere. Otrpilike pre godinu dana obavezao se g. Jay da podigne jednu kuću u koju bi se, u slučaju da izbije zaraza, mogla odmah izdvojiti lica koja su kod njega zaposlena. Krajem jula prošle godine on je to obećanje ponovio, ali nije preduzeo ni najmanji korak za njegovo ostvarenje, mada je od toga datuma bilo više slučajeva oboljenja od boginja, od kojih dva smrtna. Devetog septembra izvestio me je lekar Kelson o novim slučajevima boginja u istim kolibama opisujući njihovo stanje kao užasno. Da biste Vi* (ministar) *bili obavešteni, moram dodati da naša parohija ima jednu izdvojenu kuću, tzv. zaraznu kuću, gde se neguju oni članovi parohije koji boluju od zaraznih bolesti. Sada je ova kuća već mesecima neprekidno prepuna bolesnika. U jednoj porodici umrlo je petoro dece od boginja i groznice. Od 1. aprila do 1. septembra ove godine bilo je ne manje od 10 smrtnih slučajeva od boginja, 4 u pomenutim kolibama, tim izvorima zaraze. Nemoguće je navesti

¹²⁹ Isto, VII Report, 1865, str. 18.

¹³⁰ Isto, str. 165.

^{1*} Komiteta zdravstvene policije

broj slučajeva oboljenja, pošto zaražene porodice to drže u tajnosti što više mogu.¹³¹

Radnici u ugljenokopima i drugim rudnicima spadaju u najbolje plaćene kategorije britanskog proletarijata. Po kakvu cenu oni otkupljuju svoju najamninu, pokazali smo ranije.¹³² Ovde jedan brz pogled na njihove stambene prilike. Po pravilu, eksploatator rudnika, bio on njegov vlasnik ili zakupac, podiže izvestan broj kotedža za svoje radnike. Ovi dobijaju »besplatno« kotedže i ugaj za loženje, tj. kao deo najamnine koji im se daje u naturi. Radnici koje nije moguće smestiti na ovaj način dobijaju 4£ godišnje kao naknadu. Rudarski srezovi brzo privlače brojno stanovništvo, koje sačinjavaju rudari sami, a onda zanatlije, dućandžije itd., koji se oko njih grupišu. Kao i svugde gde je stanovništvo gusto, tako je i ovde zemljišna renta visoka. Zato rudarski preduzetnik nastoji da na što manjem prostoru, na rubu okna, podigne toliko kotedža koliko je upravo nužno da se u njih strpaju njegovi radnici sa svojim porodicama. Ako se u blizini otvore nova okna, ili se stara počnu iznova eksploatisati, stiskanje biva još veće. Kod građenja kotedža važi samo jedno načelo: »odricanje« kapitaliste od svih troškova u gotovom koji nisu apsolutno neizbežni.

•Stanovi rudarskih i drugih radnika, koji su vezani s rudnicima Northamberlanda i Darema, kaže dr Julian Hunter, »možda su prosečno najgore i najskuplje što od ove vrste postoji u Engleskoj u velikom razmeru, izuzevši jedino slične srezove u Monmautširu. Najveće zlo sastoji se u tome što se veliki broj ljudi trpa u jednu sobu, što je uzak građevni prostor na kome se sabija velika masa kuća, što vlada oskudica u vodi i nema nužnika, što se često jedna kuća podiže iznad neke druge ili što se raspodeljuje na spratove (flats)« (tako da različiti kotedži sačinjavaju spratove postavljene vertikalno jedan iznad drugog)... •Preduzetnik postupa prema koloniji kao da ona samo logoruje, a ne kao da stalno stanuje.«¹³³ •Po nalozima koje sam dobio, kaže dr Stevens, »obišao sam najveći

¹³¹ Isto, VII Report, 1865, str. 18, primedba. Sirotinjski staratelj Chapel-en-le-Frith-unije šalje ovaj izveštaj generalnom registratoru^[145]: »U Davhoul-su napravili su izvestan broj malih udubljenja u jednom velikom bregu od krečnjaka. Ove pećine služe za stanovanje kopačima i drugim radnicima zaposlenim na gradnji železnice. Pećine su tesne, vlažne, bez kanala za nečistoću, bez nužnika. U njima nema nikakvih sredstava za provetravanje, osim jedne rupe na tavanici, koja ujedno služi i kao dimnjak. Boginje besne i već su« (među stanovnicima ovih jama) »prouzročile više smrtnih slučajeva.« (Isto, primedba 2.)

¹³² Pojednosti koje smo izneli na str. 460.^{1*} i dalje odnose se osobito na radnike u ugljenokopima. O još gorem stanju u rudnicima metala vidi savesni izveštaj kraljevske komisije od 1864.

¹³³ Public Health, VII Report, str. 180, 182.

^{1*} Vidi u ovom tomu, str. 437 - 442.

deo velikih rudarskih naselja Darem-unije... S veoma retkim izuzecima može se za sve kazati da se zanemaruje svako sredstvo za osiguranje zdravlja stanovnika... Svi rudarski radnici vezani su za zakupca (lessee) ili vlasnika rudnika za 12 meseci («bound», vezati, izraz koji kao i «bondage»^{1*} potiče iz doba kmetstva). «Ako dadu oduška svom nezadovoljstvu ili ma na koji način smetaju svome nadzorniku (viewer), ovaj stavlja u nadzornoj knjizi iza njihova imena kakav znak ili primedbu, i otpušta ih pri prvom novom godišnjem pogađanju... Čini mi se da nijedan deo truk-sistema ne može biti gori od ovoga koji vlada u ovim gusto naseljenim srezovima. Radnik je prinuđen da kao deo svoje najamnine prima kuću koja je sva opkoljena kužnim uticajima. Sam on sebi ne može pomoći. On je u svakom pogledu kmet (he is to all intents and purposes a serf). Uopšte je pitanje može li mu iko drugi pomoći osim njegova vlasnika, a ovaj vlasnik prvo pita svoj bilans za savet, i rezultat je prilično siguran. Radnik prima od vlasnika i vodu koju troši. Bila ona dobra ili loša, dobio je ili ne dobio, platiti je mora, ili tačnije, mora dozvoliti da mu je odbiju od najamnine.»¹³⁴

Kad se sukobi s »javnim mišljenjem«, pa čak i sa sanitarnom policijom, kapital se nimalo ne ustručava da delom opasne, delom ponižavajuće uslove u koje stavlja i radnikovo funkcionisanje i radnikov domazluk »opravdava« time da je to potrebno radi njegove unošnije eksploatacije. Tako je kada se odriče mera za zaštitu od opasnih mašina u fabrici, ventilatora i sredstava za sigurnost u rudnicima itd. Tako je i ovde sa stanovima rudarskih radnika.

«Kao izvinjenje», kaže dr Simon, lekar u službi Privy Council-a, u svom zvaničnom izveštaju, «kao izvinjenje za nedostojno uređenje kuća navodi se da se rudnici obično eksploatišu pod zakupom, da je trajanje zakupnog ugovora (u rudnicima uglja većinom 21 godinu) suviše kratko da bi zakupac smatrao za vredno truda da radnicima, zanatlijama i drugima koje preduzeće privuče, uredi dobre stanove; ali baš i kad bi sam hteo da bude izdašniji u ovom pogledu, sprečio bi ga zemljovlasnik. Naime, ovaj ima tendenciju da odmah traži vanredno visok dodatak na rentu, za povlasticu da se na površini zemlje podigne pristojno i udobno naselje za obrađivače njegovog podzemnog imanja. Ova prohibitivna cena, iako nije direktna prohibicija, plaši i druge koji bi inače hteli graditi... Neću se upuštati u ispitivanje vrednosti ovog pravdanja, niti u to na koga bi na kraju krajeva pao dodatak u troškovima za pristojnije stanove, na zemljovlasnika, zakupnika rudnika, na radnike ili na publiku... Ali, imajući pred sobom ovako sramne činjenice kakve nam otkrivaju priloženi izveštaji (dr Huntera, Stevensa i dr.), neki lek se mora potražiti... Prava zemljišne svojine iskorišćavaju se, dakle, da se učini velika javna nepravda. U svojstvu vlasnika rudnika,

¹³⁴ Isto, str. 515, 517.

^{1*} vezanost, zavisnost

zemljovlasnik poziva industrijsku koloniju da radi na njegovom terenu, a onda u svojstvu vlasnika zemljišne površine onemogućava radnicima, koje je okupio, da dodu do dobrih stanova, neophodnih za njihov život. Zakupcu rudnika« (kapitalističkom eksploatatoru) »nije u novčanom interesu da se protivi ovakvom deljenju pogodbe, jer dobro zna da posledice neće pasti na njega ako su oni drugi zahtevi zemljovlasnika neumereni, da su radnici, na koje one padaju, odviše neuki da bi poznavali svoja zdravstvena prava, i da ni najjužasniji stambeni uslovi ni najpokvarenija voda nikad neće dati povoda kakvom štrajku.«¹³⁵

d) Dejstvo kriza na najbolje plaćeni deo radničke klase

Pre no što predem na prave poljoprivredne radnike, treba da na jednom primeru pokažem kako dejstvuju krize i na najbolje plaćeni deo radničke klase, na njenu aristokratiju. Čitalac se seća: godina 1857. donela je jednu od onih velikih kriza kojima se završava svaki industrijski ciklus. Naredni rok padao je 1866. Usled nestašice pamuka ona je u pravim fabričkim srezovima već pre roka izbila i oterala velike mase kapitala iz njegovih običnih sfera investiranja u velika centralna sedišta novčanog tržišta; zato je kriza sad imala pretežno finansijski karakter. Njeno izbijanje u maju 1866. bilo je signalizirano padom jedne ogromne londonske banke, za kojim je u stopu došao slom bezbrojnih finansijskih varaličkih kompanija. Jedna od velikih londonskih industrijskih grana koje je katastrofa pogodila bila je gradnja železnih brodova. Najveća preduzeća ove grane ne samo da su za vreme cvetanja poslova preko svake mere preterala u proizvodnju, nego su još primila na sebe i ogromne narudžbe, špekulišući time da će izvor kredita i nadalje biti obilan. Sad nastupi užasna reakcija, koja još do ovog časa, do kraja marta 1867, traje i u drugim londonskim industrijama.¹³⁶ Kao ilustraciju položaja radnika navodimo sledeće mesto iz opširnog izveštaja jednog

¹³⁵ Isto, str. 16.

¹³⁶ »Londonska sirotinja u masama umire od gladi! (Wholesale starvation of the London Poor!)... Ovih dana bili su zidovi u Londonu izlepljeni velikim plakatima sa ovim čudnim sadržajem: »Ugojeni volovi, izgladneli ljudi! Ugojeni volovi napustili su svoje staklene palate da bi točili bogataše u njihovim luksuznim odajama, dok izgladneli ljudi propadaju i umiru u svojim bednim jazbinama!« Ovi plakati sa ovako zloslutnim tekstom stalno se lepe. Tek što se jedna partija uništi i pokrije drugim plakatima, već se pojavi nova partija na istom mestu ili na kom drugom javnom mestu... Ovo podseća na zle predznake koji su pripremali francuski narod na događaje od 1789... U ovom času, dok engleski radnici sa ženama i decom umiru od gladi i studeni, plasiraju se milioni engleskog novca, proizvod engleskih radnika, u ruske, španske, talijanske i druge strane zajmove.« (»Reynolds' Newspaper« od 20. januara 1867.)

dopisnika lista »Morning Star«, koji je početkom 1867. posetio glavne centre radničkih stradanja.

•U istočnom delu Londona, u distriktima Poplar, Milvol, Grinič, Deptford, Lajmhaus i Kening Taun, nalazi se najmanje 15 000 radnika zajedno s porodicama u krajnje bednom položaju; među njima je preko 3000 kvalifikovanih mehaničara. Njihovi rezervni fondovi su iscrpeni usled nezaposlenosti od šest i osam meseci... Stalo me je mnogo muke da se probijem do vrata workhouse-a (u Poplaru), jer su bila opsednuta izgladnelom gomilom. Ona je čekala na kupone za hleb, ali još ne beše vreme za njihovo izdavanje. Dvorište je četvorougaono, a uokolo duž zidova ima nastrešnica. U sredini dvorišta pokrivalu pločnik guste gomile snega. Ovde su pojedina mestašca odeljena pleterom od vrbe, nalik na torove, i tu ljudi rade kad je lepo vreme. Na dan svoje posete torovi su bili tako zavejani snegom da u njima niko nije mogao sedeti. Ali su ljudi pod zaštitom streha bili zaposleni tucanjem kamena za pločnik. Svaki je sedeo na oveloj kamenoj kocki i udarao teškim čekićem po zamrzlom granitu dok ne bi natučao 5 bušela. Time bi završio svoj dnevni posao, za koji prima 3 pensa i kupon za hleb. U drugom delu dvorišta nalazila se jedna rasklimatana drvena udžerica. Otvorivši vrata, zatekosmo tu puno muškaraca, oslonjenih leđima jedni na druge da bi se zagrejali. Oni su češljali lađarsku užad i prepirali se ko od njih može najduže raditi s najmanje hrane; izdržljivost je bila point d'honneur^{1*}. Samo u ovom workhouse-u primalo je potporu 7000 ljudi, među kojima i mnogo stotina koji su pre 6 ili 8 meseci primali najveće najamnine kvalifikovanog rada u ovoj zemlji. Njihov broj bio bi dvaput veći kad ne bi bilo toliko mnogo njih koji, kad potpuno utroše svoju novčanu rezervu, ipak beže od parohijske pomoći sve dok imaju makar nešto za zalaganje... Izišavši iz workhouse-a, prošao sam ulicama s kućama većinom jednospratnim kojih ima tako mnogo u Poplaru. Vodio me je jedan član odbora za nezaposlene. U prvoj kući u koju smo ušli našli smo nekog železarskog radnika, koji je 27 nedelja bez posla. Tog čoveka sam zatekao kako sa celom porodicom sedi u zadnjoj sobi. U njoj je još bilo ostalo nešto nameštaja, a bilo je i založeno. To je bilo nužno da bi se zaštitile od hladnoće bose noge dečice, jer je dan bio opako hladan. Na jednom tanjiru prema vatri stajala je izvesna količina kućine, koju su žena i deca češljali da bi dobili hleb iz workhouse-a. Muž je radio u jednom od gore opisanih dvorišta za kupon za hleb i 3 pensa na dan. Sad je došao kući na ručak, jako gladan kao što nam reče s gorkim osmejkom, a ručak mu se sastojao iz nekoliko krišaka hleba namazanih mašću i šolje čaja bez mleka... Sledeća vrata na koja smo zakucali otvorila nam je žena srednjih godina, koja nas, ne govoreći ni reči, uvede u malu stražnju sobu u kojoj je cela njena porodica sedela čuteći, s pogledima uprtim u vatru, koja se brzo gasila. Ovi ljudi i njihova mala soba bili su utonuli u takvu prazninu i beznadnost da ne želim više videti sličan prizor. »Ništa nisu zaradili, gospodine«, rekla je žena pokazujući svoje sinove, »ništa za 26 nedelja, a sav naš novac smo potrošili, sav novac koji smo ja i otac u bolja vremena ostavili na stranu uobrazavajući da će nam pomoći da preguramo zla vremena. Eto, vidite, uz-

^{1*} pitanje časti

viknu ona gotovo besno, pokazujući uložnu knjižicu sa svima njenim redovnim potvrđama o uplati i isplati, tako da smo mogli videti kako je mali imetak počeo s prvim ulogom od 5 šil., kako je postupno narastao na 20 £, a onda se opet rastopio, od funti na šilinge, dok poslednja zabeleška nije knjižicu učinila bezvrednom kao komad čiste hartije. Ova porodica je dobijala iz workhouse-a svaki dan samo jedan mršav obed... Zatim posetismo ženu jednog Irca, koji je ranije radio na brodogradilištima. Zatekosmo je bolesnu zbog oskudice u hrani; ležala je na slamnjači u haljinama, pokrivena komadom ćilima, jer je sva posteljina bila založena. Jadna deca su je negovala, a izgledala su tako kao da je, naprotiv, njima nužna materina nega. Devetnaest nedelja prinudne besposlice srozaše je do tog stepena, i dok nam je pričala istoriju gorke prošlosti, jecala je kao da je izgubila svaku nadu u bolju budućnost... Kad izidismo iz kuće, pritrča nam jedan mlad čovek moleći nas da svratimo u njegovu kuću i vidimo može li se za njega nešto učiniti. Sve što nam je on mogao pokazati bili su mlada žena, dva lepa deteta, gomila založnica i potpuno gola soba.*

O nevoljama koje su bile odjek krize od 1866. posvedočiće sledeći izvod iz jednog torijevskog lista. Čitalac mora imati u vidu da istočni deo Londona, o kome je reč, ovde nije samo sedište radnika zaposlenih u gradilištima železnih brodova pomenutih u tekstu glave, nego i tzv. «kućnih radnika», koji su uvek plaćeni ispod minimuma.

•U jednom delu prestonice odigrao se juče jezovit prizor. Mada hiljade nezaposlenih ljudi Istenda nisu paradirale u masi sa svojim crnim zastavama žalosti, ipak je ljudska bujica činila dovoljno dubok utisak. Setimo se kakve su patnje toga stanovništva. Ono umire od gladi. To je jednostavna i užasna činjenica. Ima ih 40 000... U našem prisustvu, u jednoj četvrti ove divne prestonice, uz samu najogromniju akumulaciju bogatstva koju je svet ikad video, tu u neposrednoj blizini, 40 000 ljudi umire od gladi bez pomoći! Te hiljade upadaju sada i u druge četvrti; te hiljade, koje su uvek bile poluizgladnele, dovikuju nam svoj bol da ga čujemo mi, da ga čuje nebo, pričaju nam o svojim stanovima koje je beda pogodila, i o tome da im je nemoguće naći rada, a da je beskorisno da prose. Oni članovi opštine koji su obavezni da plaćaju sirotinjsku porezu, i sami su usled prevelikih zahteva parohije dovedeni na ivicu pauperizma.* (*Standard* od 5. aprila 1867.)

Pošto je kod engleskih kapitalista u modi da Belgiju prikazuju kao radnički raj, jer se tamo »sloboda rada«, ili, što je isto, sloboda kapitala, ne skućava ni despotizmom tredjuniona ni fabričkim zakonima, kazaćemo neku reč o »sreći« belgijskog radnika. Sigurno da niko nije bio dublje posvećen u misterije te sreće od pokojnog g. Ducpétiaux-a, generalnog inspektora belgijskih tamnica i dobrotvornih ustanova i člana centralne komisije za belgijsku statistiku. Uzećemo njegovo delo *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique*, Bruxelles 1855. Između ostaloga nalazimo tu i jednu normalnu belgijsku radničku porodicu čije je godišnje primanje i izdavanje izračunato prema veoma tačnim podacima i čija se ishrana onda

upoređuje sa ishranom vojnika, mornara i zatvorenika. Porodica se sastoji od oca, matere i četvero dece. Od ovih 6 lica mogu 4 biti korisno zaposlena preko cele godine; pretpostavlja se da među njima nema ni bolesnih ni za rad nesposobnih, da ne postoje ni izdaci u religiozne, moralne i intelektualne svrhe, izuzev neznatni izdatak za klecala u crkvi, niti uplate u štedionice ili blagajne za osiguranje starosti, niti luksuznih ili drugih suvišnih izdataka. Ipak otac i najstariji sin treba da puše duvan i da mogu nedeljom ići u birtiju, za šta im se daje čitavih 86 santima nedeljno.

«Iz celokupnog spiska najamnina koje primaju radnici raznih poslovnih grana izlazi... da je najviša prosečna dnevna najamnina 1,56 fr. za muškarce, 89 santima za žene, 56 santima za dečake i 55 santima za devojke. Po ovakvom računu, izneo bi godišnji prihod porodice najviše 1068 franaka... Za domaćinstvo koje smo uzeli kao tipično uračunali smo sve prihode koji su mogućni. Ali ako majci takođe uračunamo najaminu, onda kućanstvo nema rukovaoca; ko će se brinuti o kući, ko o maloj deci? Ko da kuva, pere, krpi? Ovo pitanje stoji svaki dan pred radnicima.»

Prema tome, porodični budžet izgleda ovako:

otac	300	radnih dana po fr.	1,56	fr.	468
mati	300	„ „ „ „	0,89	„	267
najstariji sin	300	„ „ „ „	0,56	„	168
najstarija kći	300	„ „ „ „	0,55	„	165

Svega fr. 1068

Godišnji izdaci porodice i njen deficit iznosili bi, ako bi se radnik hranio kao:

mornar	fr. 1828,	deficit fr. 760
vojnik	„ 1473,	„ „ 405
zатvorenik	„ 1112,	„ „ 44.

«Vidi se da malo koja radnička porodica može sebi pribaviti hranu zatvorenika, a kamoli hranu mornara ili vojnika. Od 1847. do 1849. stajao je u Belgiji svaki zatvorenik prosečno 63 santima dnevno, 13 santima više nego što iznosi radnikovo dnevno izdržavanje. Administrativni i nadzorni troškovi izravnavaju se time što zatvorenik ne plaća stanarinu... Ali kako veliki broj, možemo reći velika većina radnika, uspeva da živi u još bednijim uslovima? To se postize sredstvima koja su samo radniku poznata: otkidajući od svakodnevnih porcije, jedući raženi hleb mesto pšeničnog, jedući manje ili nimalo mesa, a isto je i sa maslacem i začinicima; zatim trpajući porodicu u 1 ili 2 sobice, u kojima mladići i devojke zajedno spavaju, često na istoj slamarici; uštedujući na odelu, na rublju, na sredstvima za održavanje čistoće; zatim odričući se svakog zadovoljstva koje pruža nedelja, jednom reći odlučujući se na najbolnija lišavanja. Kad se već jednom dospe do ove krajnje granice, onda i najmanje poskupljenje životnih sredstava, najmanji zastoj u radu ili bolest uvećavaju radnikovu bedu i potpuno ga

upropašćuju. Dugovi se gomilaju, kredit mu se otkazuje, najnužniji nameštaj i odeća putuje u zalagaonicu, i naposljetku porodica moli za upis u sirotinjski spisak.¹³⁷

I doista, u ovom »raju kapitalista« i najmanja promena u ceni najpotrebnijih životnih sredstava povlači za sobom promenu u broju smrtnih slučajeva i zločina! (Vidi: »Manifest Maatschappij: De Vlamingen Vooruit!«, Brusel 1860, str. 12.) Cela Belgija ima 930 000 porodica; od toga je, po zvaničnoj statistici, 90 000 bogatih (birača)=450 000 lica; 390 000 porodica spadaju u sitnu srednju klasu, u gradu i na selu, i veliki njen deo stalno pada u proletarijat =1 950 000 lica. Naposljetku, 450 000 radničkih porodica=2 250 000 lica, od kojih porodice koje služe za primer uživaju onu sreću koju je Ducpétiaux opisao. Od 450 000 radničkih porodica nalazi se preko 200 000 na sirotinjskom spisku.

e) Britanski poljoprivredni proletarijat

Antagonistički karakter kapitalističke proizvodnje i akumulacije nigde se ne potvrđuje brutalnije nego u napretku engleske poljoprivrede (uključujući i stočarstvo) i u nazadovanju engleskog poljoprivrednog radnika. Pre no što pređem na njegov sadašnji položaj, da bacimo kratak pogled unazad. Moderna poljoprivreda Engleske datira od sredine 18. veka, mada je prevrat u odnosima zemljišne svojine, koji je bio polazna osnovica za izmenjeni način proizvodnje, mnogo ranijeg datuma.

Ako uzmemo podatke Arthura Younga, tačnog posmatrača, mada površnog mislioca, o poljoprivrednom radniku iz 1771, videćemo da je uloga ovog radnika bedna kad je uporedimo s ulogom njegovog prethodnika s kraja 14. veka, »kad je on mogao da živi u izobilju i da akumulira bogatstvo«¹³⁸, a da i ne pominjemo 15. vek, »zlatni vek engleskih radnika u gradu i na selu«. Ali nije nužno da idemo tako daleko u prošlost. U jednom veoma sadržajnom spisu iz 1777. čitamo ovo:

¹³⁷ Ducpétiaux, *Budgets économiques etc.*, str. 151, 154, 155, 156.

¹³⁸ James E. Th. Rogers (prof. političke ekonomije Oksfordskog univerziteta), *A History of Agriculture and Prices in England*, Oxford 1866, sv. I, str. 690. Ovo marljivo radeno delo obuhvata u dva dosad izišla toma samo period od 1259. do 1400. U drugom tomu isključivo je statistički materijal. Ovo je prva autentična *History of Prices*^{1*} koju imamo za ono doba.

1* *Istorija cena*

•Krupni zakupnik gotovo se podigao na stepen plemića, dok je jadni poljoprivredni radnik gotovo zgažen... Nesrećni njegov položaj vidi se jasno kad njegove današnje prilike uporedimo s prilikama otpr 40 godina... Zemljovlasnici i zakupnici rade složno na podjarmljivanju radnika.¹³⁹

Zatim se u pojedinostima dokazuje da je od 1737. do 1777. realna najamnina na selu pala gotovo za četvrtinu ili 25%.

•Moderna politika«, piše u isto vreme dr Richard Price, •favorizuje više narodne klase; posledica toga biće da će se ranije ili docnije cela Kraljevina sastojati samo od džentlemana i prosjaka, od velikaša i robova.¹⁴⁰

Pa ipak je položaj engleskog poljoprivrednog radnika od 1770. do 1780. kako u pogledu njegovih stambenih prilika i ishrane, tako i njegove samosvesti, njegovih rasonodenja itd., ideal koji docnije i nikad nije više dostignut. Njegova prosečna najamnina, izražena u pintama pšenice, iznosila je od 1770. do 1771. g. 90 pinta, u Edenovo vreme (1797) samo 65, a 1808. g. 60.¹⁴¹

Kakvo je bilo stanje poljoprivrednih radnika krajem antijakobinskog rata, za čije vreme su se zemljišni aristokrati, zakupnici, fabrikanti, trgovci, bankari, berzanski vitezovi, vojni liferanti itd. tako vanredno obogatili, već smo ranije napomenuli. Nominalna nadnica bila se popela delom usled pada vrednosti novčanica, delom usled poskupljivanja najnužnijih životnih sredstava, nastalog nezavisno od devalvacije novčanica. Ali se stvarno kretanje najamnine može sasvim prosto utvrditi, ne pribegavajući pojedinostima koje su ovde izlišne. Zakon o sirotinji i sirotinjska uprava bili su isti 1795. i 1814. Sećamo se kako je taj zakon sproveden na selu: parohije su u vidu milostinje dopunjavale nominalnu najamninu do sume koja je bila nužna za golo radnikovo životarenje. Odnos između najamnine koju je plaćao zakupnik i deficita u najamnini koji je pokrivala parohija pokazuje nam, prvo, da je najamnina snižena ispod njenog minimuma, a drugo, u kome je stepenu poljoprivredni radnik bio sastavljen iz najamnog radnika i paupera, odnosno u kome je stepenu bio pretvoren

¹³⁹ *Reasons for the late Increase of the Poor-Rates; or, a comparative view of the price of labour and provisions*, London 1777, str. 5, 11.

¹⁴⁰ Dr Richard Price, *Observations on Reversionary Payments*, 6th ed. By W. Morgan, London 1803, sv. II, str. 158, 159. Na strani 159. kaže Price: •Nominalna cena radnog dana danas je samo oko 4 ili u najboljem slučaju 5 puta veća nego 1514. god. Ali je cena žita veća za 7 puta, a mesa i odela oko 15 puta. Znači da je cena rada tako mnogo zaostala za povećanjem troškova izdržavanja da ona danas ne iznosi ni polovinu nekadašnje cene, ako je uporedimo s tim izdacima.▪

¹⁴¹ Barton, *Observations etc.*, str. 26. Za kraj 18. veka uporedi: Eden, *The State of the Poor*.

u kmeta svoje parohije. Izabraćemo jednu grofoviju koja predstavlja prosečno stanje svih drugih grofovija. Godine 1795. iznosila je prosečna nedeljna najamnina u Northamptonširu 7 šil. i 6 pensa, ukupni godišnji izdaci jedne porodice od 6 članova 36£, 12 šil. i 5 pensa, njen ukupni prihod 29£ i 18 šil., a deficit koji je parohija pokrivala 6£, 14 šil. i 5 pensa. U istoj grofoviji iznosila je 1814. nedeljna najamnina 12 šil. i 2 pensa, sav godišnji rashod jedne porodice od 5 osoba 54£, 18 šil. i 4 pensa, sav njen prihod 36£ i 2 šil., a deficit koji je pokrivala parohija 18£, 6 šil. i 4 pensa¹⁴²; 1795. deficit je iznosio manje od četvrtine najamnine, 1814. preko polovine. Po sebi se razume da je pod takvim okolnostima 1814. bilo nestalo i ono malo udobnosti na koje je još Eden nailazio u kotedžima poljoprivrednih radnika.¹⁴³ Od toga vremena je, među svima životinjama koje zakupnik drži, radnik, taj »instrumentum vocale«¹⁴⁴, najviše mučen, najgore hranjen i s njim se najsvirepije postupa.

Ovakvo stanje stvari mirno je trajalo dalje, dok

»swing-ustanci^[176] od 1830. nisu nama« (tj. vladajućim klasama) »na svetlosti zapaljenih ambara otkrili da beda i mračno buntovničko nezadovoljstvo plamte pod površinom poljoprivredne Engleske istom divljinom kao ispod industrijske.«¹⁴⁴

Sadler je tada u Donjem domu nazvao poljoprivredne radnike »belim robovima« (»white slaves«), a neki biskup ponovio je te reči u Gornjem domu. Najznačajniji engleski ekonomist onoga perioda E. G. Wakefield kaže:

»Poljoprivredni radnik južne Engleske nije ni rob ni slobodan čovek, on je pauper.«¹⁴⁵

Vreme neposredno pred ukidanje žitnih zakona bacilo je novu svetlost na položaj poljoprivrednih radnika. S jedne strane, bilo je u interesu buržoaskih agitatora da dokažu kako ti zaštitni zakoni slabo zaštićuju pravog proizvođača žita. S druge strane, industrijska buržoazija zapenila je od besa zbog toga što je zemljoposlednička aristokratija osuđivala stanje u industriji, zbog izveštane simpatije ovih do srži pokvarenih, bezdušnih i otmenih besposličara prema stradanjima fabričkoga radnika i zbog njihove »diplomatske revnosti« za fabričko zakonodavstvo. Stara engleska poslovice kaže: kad se dva lopova posvađaju, mora ispasti nešto korisno. I doista, bučna i strasna prepirka dveju frakcija vladajuće klase o tome koja od njih

¹⁴² Parry, *The Question etc.*, str. 80.

¹⁴³ Isto, str. 213.

¹⁴⁴ S. Laing, *National Distress*, 1844, str. 62.

¹⁴⁵ *England and America*, London 1833, sv. I, str. 47.

radnika bestidnije eksploatiše pomogla je da se istina otkrije i levo i desno. Grof Shaftesbury, alias lord Ashley, bio je vođa aristokrata u njihovoj filantropskoj vojni protiv fabrikana. Zbog toga je on 1844. i 1845. bio listu »Morning Chronicle« omiljena tema u otkrićima o položaju poljoprivrednih radnika. Taj list, u ono vreme najznačajniji organ liberala, posla u poljoprivredne srezove sopstvene komesare, koji se nikako nisu zadovoljavali opštim opisima i statistikom, nego su objavljivali kako imena ispitivanih radničkih porodica, tako i njihovih gospodara. Sledeća tabela pokazuje najamnine plaćene u tri sela u susedstvu Blenforda, Vimborna i Pula. Ta su sela svojina g. G. Bankesa i grofa Shaftesburyja. Čitalac će zapaziti da ovaj papa »low church-a«⁽¹⁷⁷⁾, ova glava engleskih pijetista, kao i njegov sabrat Bankes, i od onih psećih najamnina svojih radnika trpa jedan znatan deo ponovo u džep pod izgovorom da je to kućna kirija.

Deca	Broj članova porodice	Nedeljna najamnina muževa	Nedeljna najamnina dece		Nedeljni dohodak cele porodice	Nedeljna kirija za kuću		Celokupna nedeljna najamnina po odbitku kirije		Nedeljna najamnina na 1 glavu	
			i.	p.		i.	p.	i.	p.	i.	p.
<i>Prvo selo</i>											
2	4	8	—	—	8	—	2	—	6	—	1 6
3	5	8	—	—	8	—	1 6	6 6	1 3 ¹ / ₂	—	—
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1 9
2	4	8	—	—	8	—	1	—	7	—	1 9
6	8	7	1 6	10 6	2	—	8 6	1 3 ¹ / ₄	—	—	—
3	5	7	2	—	7	—	1 4	5 8	1 1 ¹ / ₂	—	—
<i>Drugo selo</i>											
6	8	7	1 6	10	—	1 6	8 6	1 3 ¹ / ₄	—	—	—
6	8	7	1 6	7	—	1 3 ¹ / ₂	5 8 ¹ / ₂	—	8 ¹ / ₂	—	—
8	10	7	—	—	7	—	1 3 ¹ / ₂	5 8 ¹ / ₂	—	7	—
4	6	7	—	—	7	—	1 6 ¹ / ₂	5 5 ¹ / ₂	—	11	—
3	5	7	—	—	7	—	1 6 ¹ / ₂	5 5 ¹ / ₂	1 1	—	—
<i>Treće selo</i>											
4	6	7	—	—	7	—	1	—	6	—	1
3	5	7	2	—	11 6	—	10	8	2 1 ¹ / ₂	—	—
0	2	5	2 6	5	—	1	—	4	—	2 0 ¹ / ₄	—

¹⁴⁶ Londonski »Economist« od 29. marta 1845, str. 290.

Ukidanje žitnih zakona silno je pokrenulo englesku zemljoradnju. Ova epoha obeležena je isušivanjima u najvećem razmeru¹⁴⁷, novim sistemom stajskog hranjenja i veštačkog gajenja krme, uvođenjem mehaničkih aparata za dubrenje, novim načinom obrađivanja glinovite zemlje, povećanom upotrebom mineralnih gnojiva, primenom parne mašine i svakojakih novih radnih mašina itd., i uopšte intenzivnijom kulturom. Predsednik Kraljevskog poljoprivrednog društva g. Pusey tvrdi da su se (relativni) troškovi vođenja gazdinstva gotovo prepolovili usled uvođenja novih mašina. S druge strane, pozitivni prinos zemljišta brzo se popeo. Osnovni uslov novog metoda bio je veći izdatak u kapitalu po ekeru, pa, dakle, i ubrzano koncentrisanje zakupa.¹⁴⁸ Ujedno se površina obrađenog zemljišta povećala: od 1846. do 1856. za 464 119 eker, a da i ne govorimo o velikim površinama istočnih grofovija, koje su zbog zabrana za kuniće i mršavih pašnjaka kao madijom pretvorene u bogate njive. Čitalac već zna da je u isto vreme opao ukupni broj lica zaposlenih u poljoprivredi. Što se tiče pravih zemljoradnika, oba pola i svih godina, njihov broj od 1 241 269 u g. 1851. spao je na 1 163 227 u 1861. g.¹⁴⁹ I kad zbog toga šef engleske državne statistike⁽¹⁴⁵⁾ s pravom izjavljuje da: »Uvećanje broja zakupnika i poljoprivrednih radnika od 1801. naovamo ne stoji ni u kakvoj srazmeri prema uvećavanju poljoprivrednog proizvoda«¹⁵⁰, onda ova nesrazmernost još više važi za poslednji period, u kome je pozitivno opadanje seoskog radnog stanovništva išlo ruku pod ruku sa uvećavanjem obrađene površine, sa intenzivnijom kulturom, nečuvenom akumulacijom kapitala pripojenog zemljištu i posvećenog njegovom obrađivanju, s povećanjem zemljišnog prinosa kome nema ravnog u istoriji engleske poljoprivrede, sa ogromnim rentama zemljoposjednika i s bujanjem bogatstva kapitalističkih zakupnika. Uzmemo li ovo zajedno s neprekidnim brzim proširivanjem gradskog tržišta i vladavinom slobodne trgovine,

¹⁴⁷ Veleposednička aristokratija predujmijivala je sebi čak i u te svrhe kapitala iz državne kase, naravno preko parlamenta, s veoma niskom kamatom; zakupnici imaju da joj plate dvaput veću.

¹⁴⁸ Opadanje broja srednjih zakupnika naročito se vidi iz sledećih rubrika popisa: »Zakupnikov sin, unuk, brat, nećak, kći, unuka, sestra, nećaka«, ukratko svi članovi porodice samog zakupnika, koji ih zapošljava kod sebe. U tim rubrikama je 1851. bilo 216 851 lice, a 1861. samo 176 151. Od 1851. do 1871. smanjio se u Engleskoj broj zakupnika ispod 20 eker, za više od 900; zakupi od 50 do 75 eker pali su od 8253 na 6370; slično je kod svih zakupa ispod 100 eker. Nasuprot tome, u toku tih istih 20 godina broj velikih zakupa uvećao se; zakupi od 300 do 500 eker popeli su se od 7771 na 8410, zakupi od preko 500 eker od 2755 na 3914, zakupi od preko 1000 eker od 492 na 582.

¹⁴⁹ Broj ovčara porastao je od 12 517 na 25 559.

¹⁵⁰ »Census etc.«, sv. III, str. 36.

onda je poljoprivredni radnik post tot discrimina rerum^{1*} najzad bio doveden u položaj koji ga je secundum artem^{2*} morao učiniti ludim od sreće.

Protivno tome došao je profesor Rogers do rezultata da se položaj današnjeg engleskog poljoprivrednog radnika, ako ga uporedimo samo s položajem njegovog prethodnika iz perioda od 1770. do 1780, a da i ne pominjemo njegovog prethodnika iz druge polovine 14. veka i iz 15. veka, vanredno pogoršao i da je on »ponovo postao kmet«, i to rđavo hranjen i rđavo okućen kmet.¹⁵¹ U svom epohalnom izveštaju o stambenim uslovima poljoprivrednih radnika kaže dr Julian Hunter:

«Troškovi održavanja hajnda» (hind^c je ime davano poljoprivrednim radnicima u doba kmetstva) »procenjeni su prema najnižoj mogućoj sumi od koje može živeti... njegova najamnina i stan nisu izračunati prema profitu koji se iz njega isteruje. U zakupnikovim proračunima on je nula...¹⁵² Njegova sredstva održavanja tretiraju se uvek kao neka stalna količina.¹⁵³ Što se tiče kakvog bilo daljeg snižavanja njegova dohotka, on može kazati: nihil habeo, nihil curo^{3*}. On se ne plaši za budućnost, jer ne raspolaže ničim drugim osim onim što je apsolutno neophodno za njegovu egzistenciju. On je dospao do nulte tačke, od koje počinju zakupnikovih računi. Ma šta da dođe, on nema udela ni u sreći, ni u nesreći.»¹⁵⁴

Godine 1863. izvršena je anketa o ishrani i zaposlenju zločinaca osuđenih na progonstvo u kaznenu koloniju ili na prinudni rad. Rezultati su izneti u dvema debelim Plavim knjigama. Tamo se između ostalog kaže:

«Brizljivo poređenje ishrane zločinaca u engleskim kaznenim zavodima sa ishranom paupera u workhouse-ima i slobodnih poljoprivrednih radnika iste zemlje neosporno pokazuje da se prvi hrane daleko bolje nego ijedna od poslednje dve

¹⁵¹ Rogers, *A History of Agriculture etc.*, sv. I, str. 693. «The peasant has again become a serf». Isto, str. 10. Rogers pripada liberalnoj školi, lični prijatelj je Cobdena i Brighta, dakle nije neki «laudator temporis acti»^[178].

¹⁵² «Public Health», VII Report, str. 242. «The cost of the hind is fixed at the lowest possible amount on which he can live... the supplies of wages or shelter are not calculated on the profit to be derived from him. He is a zero in farming calculations.» Zato nije ništa neobično da izdavač stana podigne radniku zakupnu cenu čim čuje da ovaj nešto više zarađuje, ili da zakupnik obori radniku nadnicu »zato što je njegova žena našla zaposlenje«. (Isto)

¹⁵³ Isto, str. 135.

¹⁵⁴ Isto, str. 134.

^{1*} posle tolikih lutanja — ^{2*} po pravilima veštine — ^{3*} nemam ništa i ne hajem ni za šta

kategorije¹⁵⁶, dok je »količina rada koja se traži od osuđenoga na prinudni rad otprilike upola manja od one koju obavlja običan poljoprivredni radnik.«¹⁵⁶

Da navedemo nekoliko karakterističnih iskaza svedoka. John Smith, upravnik kaznionice u Edinburgu, saslušanje

br. 5056: »Hrana u engleskim kaznenim zavodima mnogo je bolja od hrane običnih poljoprivrednih radnika.« Br. 5057: »Činjenica je da obični poljoprivredni radnici Škotske veoma retko dobiju kakvog bilo mesa.« Br. 3047: »Poznajete li kakav bilo razlog iz koga je potrebno hraniti zločince mnogo bolje (much better) nego obične poljoprivredne radnike? — Sigurno nikakav.« Br. 3048: »Smatrate li za umesno da se učine novi eksperimenti u cilju da se hrana osuđenih na prinudni rad približi hrani slobodnih poljoprivrednih radnika?«¹⁵⁷ »Poljoprivredni radnik«, kaže se tamo, »mogao bi reći: Moj rad je težak, a nemam dosta da jedem. Kad sam bio u kaznionici, nisam radio tako teško, a imao sam obilno hrane, i zato je za mene bolje da ležim na robiji nego da budem na slobodi.«¹⁵⁸

Iz tabela koje su priložene uz prvi svezak toga izveštaja sastavljen je sledeći uporedni pregled:

Nedeljni iznos hrane^{158a}

	<i>Sastojci koji sadrže azot</i>	<i>Sastojci bez azota</i>	<i>Mineralni sastojci</i>	<i>Ukupan zbir</i>
	<i>unča</i>	<i>unča</i>	<i>unča</i>	<i>unča</i>
Zločinac u kaznenom zavodu				
u Portlendu	28,95	150,06	4,68	183,69
Mornar kraljevske mornarice	29,63	152,91	4,52	187,06
Vojnik	25,55	114,49	3,94	143,98
Kolar (radnik) ...	24,53	162,06	4,23	190,82
Slagač	21,24	100,83	3,12	125,19
Poljoprivredni radnik ...	17,73	118,06	3,29	139,08

Opšti rezultat rada lekarske anketne komisije od 1863. o stanju ishrane lošije hranjenih narodnih klasa čitaocu je već poznat. On se seća da hrana velikog dela porodica poljoprivrednih radnika stoji ispod minimuma »za odbranu od bolesti koje dolaze od gladi«. Ovo je osobito slučaj u čisto poljoprivrednim srezovima Kornvala, Devona, Somerseta, Viltsa, Staforda, Oksforda, Berksa i Hertsa.

¹⁵⁵ »Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude«, London 1863, str. 42, 50.

¹⁵⁶ »Report of the Commissioners... relating to Transportation and Penal Servitude«, London 1863, str. 77. »Memorandum by the Lord Chief Justice.«

¹⁵⁷ Isto, sv. II, Evidence.

¹⁵⁸ Isto, sv. I, Appendix, str. 280.

^{158a} Isto, str. 274, 275.

«Hrana koju dobija poljoprivredni radnik», veli dr Smith, «veća je no što pokazuje prosečna količina, jer on sam dobija mnogo veći, za njegov rad neopodan deo životnih sredstava, nego ostali članovi njegove porodice; u siromašnijim srezovima gotovo samo meso ili slaninu. Količina hrane koja dolazi na ženu, a takođe i na decu u doba kad ona brzo rastu, u mnogim je slučajevima, i to gotovo u svim grofovijama, oskudna, osobito u azotu.»¹⁵⁹

Sluge i sluškinje koji stanuju kod samog zakupnika hranjeni su dobro. Njihov broj spao je od 288 277 u 1851. na 204 962 u 1861.

«Rad žena u polju», kaže dr Smith, «ma kako inače bio štetan, u sadašnjim okolnostima je od velike koristi po porodicu, jer joj donosi sredstva za obuvanje, odevanje, plaćanje stanarine i time joj omogućava da se bolje hrani.»¹⁶⁰

Jedan od najčudnijih rezultata ove ankete bio je da se poljoprivredni radnik u Engleskoj mnogo gore hrani nego u drugim delovima Ujedinjene Kraljevine («is considerably the worst fed»), kao što pokazuje sledeća tabela.

*Nedeljna potrošnja ugljenika i dušika prosečnog poljoprivrednog radnika*¹⁶¹

	<i>Ugljenik</i>	<i>Dušik</i>
Engleska ...	40 673 grana	1594 grana
Vels	48 354 „	2031 gran
Škotska	48 980 granova	2348 granova
Irska... ..	43 366 „	2434 grana

¹⁵⁹ «Public Health», VI Report, 1863, str. 238, 249, 261, 262.

¹⁶⁰ Isto, str. 262.

¹⁶¹ Isto, str. 17. Engleski poljoprivredni radnik dobija mleka samo četvrtinu, a hleba samo polovinu količine koju dobija irski. Da je stanje ishrane ovog poslednjega bolje, zapazio je još A. Young početkom 19. veka u svojem spisu *Tour through Ireland*. Razlog je prosto u tome što je siromašni irski zakupnik nesravnjivo čovečniji od bogatog engleskog zakupnika. Što se tiče Velsa, navod u tekstu ne važi za njegov jugozapad. «Svi tamošnji lekari slažu se u tome da povećanje smrtnosti od tuberkuloze, škrofula itd. biva intenzivnije s pogoršavanjem fizičkog stanja stanovništva, a ovo pogoršavanje svi pripisuju siromaštini. Dnevno izdržavanje poljoprivrednog radnika tamo se ceni na 5 pensa; u mnogim srezovima plaća zakupnik (i sam siromašan) još manje. Zalogaj usoljenog mesa, isušenog toliko da je tvrdo kao mahagoni i da jedva zaslužuje mučni proces varenja, ili slanine, služi kao začim za veliku količinu čorbe od brašna i belog luka, ili ječmene kaše, i iz dana u dan je to ručak poljoprivrednog radnika... Napredak industrije imao je za njega tu posledicu da je u ovoj surovj i vlažnoj klimi jevtina pamučna tkanina istisnula čvrsto sukno od domaće pređe, a takozvani čaj jača pića... Pošto je duge časove bio izložen vetru i kiši, vraća se zemljoradnik u svoju kolibu da sedne kraj vatre od treseta ili od grudava napravljenih od ilovače i ugljenih otpadaka, s kojih se dižu oblaci ugljenične i sumporne kiseline. Zidovi

«Svaka strana izveštaja dr Huntera», kaže dr Simon u svom zvaničnom zdravstvenom izveštaju, «svedoči o nedovoljnoj količini i bednoj kakvoći stana našeg poljoprivrednog radnika. A već je mnogo godina kako njegov položaj u tome pogledu biva sve gori. Sada je njemu mnogo teže da nađe krov nad glavom, a ako ga nađe, on njegovim potrebama odgovara mnogo manje nego što je to možda vekovima bio slučaj. Osobito je poslednjih 30 ili 20 godina zlo brzo raslo, i danas su zemljoradnikovi stambeni uslovi žalosni da ne mogu biti žalasniji. On je u ovoj stvari potpuno bespomoćan, osim ako oni koje on svojim radom obogaćuje ne smatraju vrednim da prema njemu postupaju s izvesnim obzirom iz sažaljenja. Da li će on naći skloništa na zemlji koju obrađuje, da li će ono biti ljudsko ili svinjsko, da li uz njega ima mali vrt, koji toliko olakšava pritisak bede, sve to ne zavisi od njegove gotovosti ili sposobnosti da plati odgovarajuću stanarinu, već od toga kako drugi budu izvolili upotrebiti svoje «pravo da sa svojom svojinom čine što hoće». Može neki zakup biti ne znam kako velik, nema zakona koji bi propisivao da na njemu mora biti podignut određen broj radničkih stanova, a pogotovu ne pristojnih stanova; niti zakon obezbeđuje radniku ikakvo pravo na tlo kojemu je njegov rad potreban koliko i kiša i sunce...

kolibe su od blata i kamenja, pod je ona gola zemlja koja je tu bila pre no što je koliba sagrađena, krov je gomila nevezane i nabrekle slame. Svaka pukotina je zapušena da bi se sačuvala toplota, i u toj atmosferi đavolskog smrada, s blatnjavim podom pod nogama, često u mokrom odelu, jedinom koje ima i koje se na njemu suši, večera on sa ženom i decom. Akušeri, koji su morali u tim kolibama provesti jedan deo noći, opisivali su kako su im noge tonule u blato poda i kako su morali da u zidu, lak posao!, provrte rupu da bi sebi stvorili mali poseban izvor vazduha. Mnogobrojni svedoci različitog položaja svedoče da je nedovoljno hranjeni (underfed) seljak svake noći izložen ovim i drugim uticajima škodljivim po zdravlje, i doista se ne oskudeva u dokazima za zaključak: to je narod islabeo i škrofulozan... Saopštenja parohijskih činovnika iz Kermartenshira i Kardigenšira upadljivo pokazuju isto stanje stvari. Uz ovo dolazi jedna još veća nevolja, širenje idiotizma. A onda još i klimatske prilike. Osam do devet meseci godišnje duvaju žestoki jugozapadni vetrovi u celom kraju, donoseći bujice koje se slivaju osobito na zapadne obronke bergova. Drveće je retko osim na zaklonjenim mestima, gde su drveta nezaštićena vetar ih pretvara u nakaze, kolibe se podvlače pod kakav zaravanak, često su i u kakvom klancu ili kamenolomu, na pašnjacima pak mogu živeti samo najsitnije ovce i domaća rogata marva... Mladi ljudi iseljavaju se u istočne rudarske srezove Glamorgen i Monmaut... Kermartenšir je rasadnik i invalidski dom rudarskog stanovništva... Stanovništvo mučno održava svoj broj. Tako u Kardigenširu:

	1851.	1861.
muških	45 155	44 446
ženskih	<u>52 459</u>	<u>52 955</u>
	97 614	97 401.*

(Izveštaj dr Huntera u: «Public Health», VII Report, 1864, 1865, str. 498 - 502. i d.)

Jedna važna okolnost baca protiv njega na tas terazija još jedan velik teg... uticaj sirotinjskog zakona s njegovim odredbama o naseljima i opterećenjem za sirotinjsku porezu.¹⁶² Pod njegovim uticajem, svakoj parohiji je u novčanom interesu da broj u njoj nastanjenih poljoprivrednih radnika svede na minimum; jer, na nesreću, umesto da radniku koji teško izdire i njegovoj porodici zajamči sigurnu i trajnu nezavisnost, poljoprivredni rad vodi većinom, posle dužeg ili kraćeg zaobilaženja, u pauperstvo, u pauperstvo kome je radnik na celom tom putu tako blizu da ga svaka bolest ili prolazna nezaposlenost smesta nagoni da traži pomoć od parohije; i zato svako nastanjivanje poljoprivrednih radnika u nekoj parohiji očevidno znači povećanje njene sirotinjske poreze... Krupni zemljovlasnici¹⁶³ treba samo da odluče da na svojim dobrima neće trpeti radničke stanove i samim tim odmah se oslobodavaju od polovine odgovornosti za sirotinju. Ukoliko su engleski ustav i zakon imali nameru da utvrde takvu vrstu bezuslovne zemljišne svojine koja lendlorda, koji «sa svojom svojinom čini šta hoće», osposobljava da sa obrađivačima zemlje postupa kao sa strancima i da ih goni sa svoje teritorije, pitanje je o kojem ja nisam nadležan da diskutujem... Ova vlast gonjenja nije neka gola teorija. Ona se u praksi sprovodi u najvećem razmeru. Ona je jedna od okolnosti od kojih zavise stambeni uslovi poljoprivrednog radnika... Koliko je zlo veliko, može se oceniti po poslednjem popisu, po kome je u toku poslednjih 10 godina u 821 različitom srežu Engleske rušenje kuća uprkos povećanoj mesnoj tražnji napredovalo tako da se stanovništvo, koje se 1861. spram 1851. uvećalo za 5 $\frac{1}{3}$ %, moralo da zgura u stambene prostorije smanjene za 4 $\frac{1}{2}$ %, pri čemu tu ne ubrajamo lica koja su bila primorana da izgube mesnu pripadnost (naime u parohijama u kojima su radila)... Čim proces raseljavanja postigne svoj cilj, imamo kao rezultat, kaže dr Hunter, selo za pokazivanje (show-village) gde su kotedži svedeni na malen broj i gde niko ne sme živeti osim ovčara, vrtlara i čuvara divljači, redovne posluge, a sa ovom klasom milostiva gospoštija po običaju postupa dobro.¹⁶⁴ Ali zemlju treba obrađivati, i mi vidimo da radnici koji na njoj rade ne sede u kućama zemljovlasnika, već dolaze iz kakvog otvorenog sela, udaljenog možda tri milje, gde su ih, posle rušenja njihovih kotedža u zatvore-

¹⁶² Godine 1865. ovaj zakon je nešto ispravljen. Iskustvo će ubrzo pokazati da takav krpež ne pomaže.

¹⁶³ Radi boljeg razumevanja daljeg teksta: close villages (zatvorena sela) zovu se ona čija je zemlja svojina jednog ili nekolicine velikih lendlordova; open villages (otvorena sela) jesu ona čija zemlja pripada mnogim sitnijim sopstvenicima. U ovim poslednjim mestima mogu građevinski špekulanti podizati kotedže i kuće za izdavanje.

¹⁶⁴ Takvo selo za pokazivanje izgleda vrlo lepo, ali je isto tako nestvarno kao i sela što ih je Katarina II videla prilikom svog putovanja na Krim. U poslednje vreme često se i ovčar isteruje iz tih show-villages. Npr. kod Market Harboroa nalazi se ovčarnica od oko 500 eker na kojoj je dovoljan rad samo jednog čoveka. Da bi se skratili dugi marševi preko tih velikih polja, lepih pašnjaka Lestera i Northemptona, davalu su ovčaru obično jedan kotedž na majuru. Sada mu daju trinaesti šiling za stan, i on ga mora tražiti daleko, u otvorenom selu.

nim selima, primili mnogobrojni sitni kućevlasnici. Tamo gde se stvari razvijaju u pravcu ovog rezultata, kotedži pokazuju svojim bednim izgledom na kakvu su sudbinu osuđeni. Ima ih na različnim stupnjevima prirodnog propadanja. Dok god se sklonište ne raspadne, radniku se dopušta da plaća kiriju i on je često vrlo srećan što mu je to moguće, čak i onda kad plaća cenu kao za dobar stan. Ali nikakve popravke, nikakvog doterivanja osim onog što može učiniti sam stanar, ubogi siromah. Pa kad se najzad u njemu više ne može stanovati, onda ima samo jedan srušen kotedž više, a toliko i toliko sirotinjske poreze manje. Dok tako krupni zemljoposednici svaljuju sa sebe sirotinjsku porezu terajući stanovništvo sa svojih imanja, najbliža varošica ili otvoreno selo prihvataju izbačene radnike; kažem najbliža, ali to »najbliža« može biti tri ili četiri milje daleko od zakupnog imanja na kome radnik ima svaki dan da izdire. Tako se, kao da to nije ništa, njegovom radu dodaje i šest ili osam milja svakodnevnog maršovanja radi zarade nasušnog hleba. Svi poljski radovi koje obavljaju njegova žena i njegova deca izvode se sada pod istim otežanim okolnostima. I nije to sve zlo koje mu udaljenost donosi. Građevinski špekulanti kupuju u otvorenim selima slične komadiće zemlje i načičkavaju ih što gušće najjeftinijim mogućim udžericama. U tim bednim stanovima, koji, čak i onda kad gledaju na otvoreno polje, imaju sva ona najčudovišnja obeležja najgorih gradskih stanova, guše se poljoprivredni radnici Engleske...¹⁶⁵ Samo ne smemo, s druge strane, uobražavati da bar radnik koji stanuje na zemljištu koje obrađuje nalazi stan kakav po svom životu punom proizvodnog rada zaslužuje. Čak je i na kneževskim dobrima njegov kotedž često do krajnosti mizeran. Ima

¹⁶⁵ »Radničke kuće (u otvorenim selima, koja su, naravno, uvek prepunjena) obično su poredane u redove, tako da zadnja strana stoji na krajnoj ivici onog sličnog parčeta zemlje koje građevinski špekulant naziva svojim. Zato svetlost i vazduh ulaze samo s prednje strane.« (Izveštaj dr Huntera u: »Public Health«, VII Report, 1864, str. 135.) »Vrlo često je seoski krčmar ili dućandžija ujedno i izdavač stanova. U tom slučaju on postaje, pored zakupnika, drugi gospodar poljoprivrednog radnika. Radnik mu mora biti ujedno i mušterija. Sa 10 šil. što ih dobija nedeljno, i od kojih godišnje treba oduzeti 4 £ za kiriju, on je obavezan da kupi svoj modicum^{1*} čaja, šećera, brašna, sapuna, sveća i piva, po ceni koja se dućandžiji sviđi.« (Isto, str. 134.) Ova otvorena sela u stvari su »kaznene kolonije« engleskog poljoprivrednog proletarijata. Mnogi kotedži su prenočišta kroz koja prolazi sav skitnički ološ okolice. Seoski radnik i njegova porodica, koji su često na doista čudan način i u najpriljajivim okolnostima očuvali valjanost i čistotu karaktera, ovde prosto propadaju. Naravno, među otmenim šajlocima vlada moda da farisejski sležu ramenima nad građevinskim špekulantima, nad sitnim sopstvenicima i nad otvorenim mestima. Oni vrlo dobro znaju da su se »otvorena mesta« rodila u njihovim »zatvorenim selima i selima za pokazivanje« i da bez njih ne bi mogla postojati. »Da nema sitnih sopstvenika otvorenih mesta, najveći deo poljoprivrednih radnika morao bi spavati pod drvećem imanja na kojima radi.« (Isto, str. 135.) Sistem »otvorenih« i »zatvorenih« sela postoji u svim grofovijama Midland-a^{2*} i u čitavoj istočnoj Engleskoj.

^{1*} skromnu (malu) količinu — ^{2*} srednje Engleske

lendlordova koji misle da je za njihove radnike i porodice ovih dobra i štala, pa se ne libe ni toga da im na kiriji isteruju što više gotovog novca.¹⁶⁶ Prema tome zlu radnik je bespomoćan, čak i kad mu je stan kakva trošna koliba s jednim odeljenjem, bez ognjišta, bez nužnika, bez prozora koji se mogu otvoriti, bez vode osim iz jarka, bez vrta. A naši sanitarno-polijski zakoni (The Nuisances Removal Acts) mrtvo su slovo. Njihovo sprovođenje povereno je upravo vlasnicima koji takve jazbine iznajmljuju... Ne smemo se dati zavesti izuzetnim svetlijim prizorima, pa zaboraviti koliko ogromno pretežu činjenice koje su ljaga engleske civilizacije. Stanje stvari mora biti doista užasno kad su stručni posmatrači, uprkos očevidnoj grozoti sadašnjih stanova, jednodušno došli do zaključka da je čak i ta opšta mizernost stanova ipak mnogo manje zlo nego njihova čisto brojčana nedovoljnost. Već godinama je pretrpanost stanova poljoprivrednih radnika predmet dubokog žaljenja ne samo za lica kojima je stalo do zdravlja, nego i za sve koji drže do uljudnog i moralnog života. Jer, uvek nanovo i s tako jednoobraznim izrazima da se to čini već stereotipno, podnosioci izveštaja o širenju zaraznih bolesti u poljoprivrednim srezovima žale se na pretrpanost po kućama kao na jedan od uzroka toga što potpuno propada svaki pokušaj da se zaustavi širenje epidemije kad ona već izbije. I uvek nanovo dokazuju da ta zbijenost stanara, koja tako silno ubrzava rasprostiranje zaraznih bolesti, dovodi uprkos zdravim uticajima seoskog života i do izbivanja nezaraznih bolesti. A ljudi koji su to stanje otkrili ne čute ni o drugim nevoljama. Čak i tamo gde im je prvobitna tema bila higijena, bili su gotovo prisiljeni da uđu i u druge strane predmeta. Iznoseći dokaze koliko se često događa da odrasle osobe oba pola, u bračnim odnosima ili ne, čine jednu izmešanu gomilu (huddled) u tesnim spavaonicama, njihovi izveštaji morali su izazvati uverenje da se pod opisanim okolnostima najgrublje vrede osećanje stida i pristojnosti, i da se gotovo neminovno uništava svaka moralnost.¹⁶⁷ ... Na primer, u prilogu

¹⁶⁶ »Stanodavac (zakupnik ili lendlord) obogaćuje se neposredno ili posredno radom čoveka kome plaća 10 šilinga nedeljno, a onda tome siromahu otkida opet 4 ili 5£ godišnje kirije, za kuću koja na otvorenom tržištu ne vredi ni 20£. Ali se one održavaju na veštačkoj ceni time što vlasnik ima silu da kaže: »Uzmi moju kuću ili se gubi pa traži gde ćeš se smestiti, a ja ti neću dati svedodžbu o radu« ... Ako neki čovek želi da popravi svoj položaj i da ide na prugu kao postavljač tračnica ili u kamenolom, opet će mu ta ista sila reći: »Radi za mene po ovu nisku najamninu, ili se seli za nedelju dana; svoje svinjče, ako ga imaš, nosi sa sobom i gledaj šta ćeš isterati od krompira što raste u tvome vrtu.« Ali ako mu interes drukčije nalaže, onda će vlasnik (ili zakupnik) u takvim slučajevima ponekad radije podići kiriju i time kazniti radnika što je dezertirao iz njegove službe.« (Dr Hunter, isto, str. 132.)

¹⁶⁷ »Parovi mladih supružnika nisu podesna škola za odraslu braću i sestre u istoj spavaćoj sobi; i mada se primeri ne smeju registrovati, ipak imamo pred tobom dovoljno podataka koji opravdavaju tvrdnju da ženskog učesnika u zločinu sodoskrvrjenja stiže teška pačenička sudbina, a često i smrt.« (Dr Hunter, isto, rtr. 137.) Jedan seoski policijski činovnik, koji je mnoge godine proveo kao de-sektiv u najgorim londonskim četvrtima, kaže o devojkama svoga sela: »Za vreme

u mom poslednjem izveštaju, a u svom izveštaju o izbijanju tifusa u Vingu u Bakingemširu, pominje dr Ord kako je tamo došao jedan mlad čovek iz Vingreva s tifusom. Prvih dana svoje bolesti spavao je s još 9 lica u jednom odeljenju. Za dve nedelje dobilo je tifus više lica, u toku od nekoliko nedelja dobilo je tifus 5 lica od tih 9, a jedno je umrlo! U isto vreme dobio sam sličan izveštaj i od dr Harveya, lekara Bolnice sv. Đorđa, koji je po privatnoj praksi posetio Ving u vreme zaraze: „Jedna mlada žena, bolesna od tifusa, spavala je noću u istoj sobi s ocem, majkom, svojim vanbračnim detetom, s dva mlada čoveka, svojom braćom, i sa dve sestre, od kojih je svaka imala vanbračno dete, u svemu 10 osoba. Nekoliko nedelja pre ovoga spavalo je u toj sobi 13 dece.“¹⁶⁸

Dr Hunter ispitivao je 5375 kotedža poljoprivrednih radnika, ne samo u čisto poljoprivrednim srezovima, već u svima grofovijama Engleske. Od tih 5375 kotedža imalo je 2195 samo jednu spavaću sobu (koja je često i soba za stanovanje), 2930 samo dve, a 250 preko 2. Želim da čitaocu pružim kratku zbirku uzoraka iz dvanaest grofovija.

1. Bedfordšir

Restlingvert. Spavaća soba otprilike 12 stopa dugačka, a 10 široka, mada su mnoge i manje. Mala jednospratna koliba često je pomoću dasaka podeljena na dve spavaće sobe, često ima krevet i u kuhinji visokoj 5 stopa i 6 cola. Kirija 3 funte sterlinga. Nužnike moraju graditi sami stanari, kućevlasnik daje samo rupu. Kad neko sagradi nužnik, koristi se njime čitavo susedstvo. Kuća u kojoj stanuje neka porodica Richardson nedostizne je lepote. Njeni malterisani zidovi naduveni su kao ženska suknja pri kniksu. Jedan kra, zabata iskrivio se napolje, drugi unutra, a na ovom je, na nesreću. stajao dimnjak, kriva cev od ilovače i drveta, slična slonovoj surli. Dimnjak je bio poduprt dugačkom motkom da ne bi pao, prozori i vrata imaju oblik romba. Od 17 posećenih kuća samo 4 imaju više od 1 spavaće sobe, i te 4 su prenatrpene. U jednoj od koliba (cots) sa samo jednom spavaćom sobom bilo je troje odraslih sa tri deteta, u drugoj bračni par sa šestoro dece itd.

Danton. Visoke kirije, od 4 do 5£; nedeljna najamnina muškara 10 šil. Oni se nadaju da kiriju isteraju na taj način što cela porodica plete slamu. Što je kirija veća, to se više ljudi mora zbiti u jedno da bi je platili. Šestoro odraslih, koji sa četvoro dece spavaju u 1 spavaćoj sobi, plaćaju za to 3£ i 10 šil. Najjeftinija kuća u Dan-

mog policijskog službovanja u Londonu nisam nikad ni u najgorim kvartovima video takvu grubu nemoralnost u mladim godinama, takvu drskost i bestidnost kao što je one imaju... Žive kao svinje, momci i devojke, očevi i majke, sve to spava zajedno u istoj sobi. (CEC, VI Report, London 1867, Appendix, str. 77, br. 155.)

¹⁶⁸ »Public Health«, VII Report 1864, str. 9 - 14. i dalje.

tonu, sa spoljne strane duga 15 stopa, a široka 10, izdata za 3 £. Samo jedna od 14 ispitanih kuća imala je 2 spavaće sobe. Nešto ispred sela jedna kuća, pred čijim spoljnim zidovima ukućani vrše nuždu; pet cola donjeg dela vrata iščezlo prosto usled raspadanja, i tu rupu preko noći dovtljivo zapušavaju ciglama i komadom asure. Polovina prozora, zajedno sa staklom i okvirom, izgubila se netragom. Ovde su, bez nameštaja, ležala na gomili 3 odrasla lica i petoro dece. Danton nije gori od ostalog dela Biglsvejd-Juniona.

2. Bakšir

Binhem. Juna 1864. živeli su u 1 cot-u (jednospratnom kotedžu) čovek, žena i četvoro dece. Jedna kći dođe kući s posla sa šarlahom. Ona umre. Jedno dete se razbole i umre. Kad je dr Hunter bio pozvan, mati i jedno dete ležahu od tifusa. Otac i jedno dete spavahu van kuće, ali je izolaciju bilo teško obezbediti, jer je rublje zaražene porodice ležalo na natrpanom trgu bednoga sela čekajući da bude oprano. — Kirija koju plaća H. 1 šiling nedeljno; jedna jedina spavaća soba za roditelje i šestoro dece. Jedna kuća, izdata za 8 pensa (nedeljno), dugačka 14 stopa i 6 cola, široka 7 stopa, kuhinja visoka 6 stopa; spavaća soba bez prozora, bez ognjišta, bez vrata, bez ikakvog otvora osim prema hodniku, bez vrta. Tu je pre kratkog vremena živio jedan čovek s dve odrasle kćeri i nedoraslim sinom; otac i sin spavahu u krevetu, devojke na podu hodnika. Svaka je imala po jedno dete dok je porodica ovde živela, ali je jedna otišla u workhouse da rodi i onda se vratila ovamo.

3. Bakingemšir

U 30 kotedža — na 1000 ekeru zemlje — živi oko 130 do 140 osoba. Parohija Bredenhem obuhvata 1000 ekeru zemlje; ona je 1851. imala 36 kuća sa 84 muška i 54 ženska stanovnika. Ova nejednakost broja muških i ženskih iščezla je 1861, kad je bilo 98 muških i 87 ženskih; za 10 godina, broj muških popeo se za 14, broj ženskih za 33. Međutim se broj kuća smanjio za 1.

Vinslou. Veliki deo kuća novogradnje u dobrom stilu; tražnja za kućama izgleda znatna, jer su veoma mizerni cots izdati po 1 šil. i 1. šil. i 3 pensa nedeljno.

Voter Iton. Ovde su vlasnici videvši da se stanovništvo uvećava, srušili oko 20% postojećih kuća. Jedan siromašni radnik koji je na posao išao 4 milje daleko, odgovorio je na pitanje ne može li stan naći bliže: »Ne, vraški se čuvaju da ne prime čoveka koji ima toliku porodicu.«

Tinkers End kod Vinsloua. Jedna spavaća soba, u kojoj spavaju četvoro odraslih i četvoro dece, duga 11 stopa, široka 9, na najvišoj tački visoka 6 stopa i 5 cola; u drugoj, dugačkoj 11 stopa

i 3 cola, širokoj 9, visokoj 5 stopa i 10 cola, stanovalo je 6 lica. Svaka od ovih porodica imala je manje prostora nego što je potrebno za osuđenika na galiji. Nijedna kuća nije imala više od 1 spavaće sobe, nijedna nije imala stražnjih vrata, vode veoma retko. Nedeljna kirija 1 šiling i 4 pensa do 2 šilinga. U 16 pregledanih kuća samo jedan jedini čovek koji zarađuje 10 šilinga nedeljno. Količina vazduha koja u pomenutom slučaju dolazi na svaku osobu odgovara količini koju bi svaka od njih imala ako bi noću bila zatvorena u kutiji od 4 kubne stope. Naravno da stare kolibe imaju u izobilju prirodne ventilacije.

4. Kembridžšir

Gemblingej pripada raznim vlasnicima. Tu su najbedniji cots koji se igde mogu naći. Mnogo se plete slama. Gemblingejem je zavladala samrtnička malaksalost, beznadna utonulost u prljavštinu. Zapuštenost u njegovom centru pretvara se u propadanje na južnoj i severnoj periferiji, na kojima kuće trunu i raspadaju se komad po komad. Odsutni lendlordovi i suviše sišu krv ovom siromašnom gnezdu. Kirije su veoma visoke; po 8 i 9 osoba natrpano u jednoj spavaćoj sobi, u dva slučaja po 6 odraslih s jednim ili dva deteta u maloj spavaćoj sobi.

5. Eseks

U mnogim parohijama ove grofovije broj lica i broj kotedža opadaju uporedo. Pa ipak, u 22 parohije rušenje kuća nije zaustavilo porast stanovništva, odnosno nije izazvalo isterivanje radnika koje se svugde čini pod imenom seoba u gradove. U Fingringhou, jednoj parohiji od 3443 eker, bilo je 1851. g. 145 kuća, 1861. samo još 110, ali narod nije hteo da se seli, pa se još i namnožio čak i pod takvim okolnostima. U Ramsden-Krejsu stanovale su 1851. g. 252 osobe u 61 kući, a 1861. nagravule se 262 osobe u 49 kuća. U Basildenu živelo je 1851. na 1827 eker u 35 kuća 157 osoba, a krajem iste decenije 180 osoba u 27 kuća. U parohijama Fingringhou, Saut Farnbridž, Vidford, Basilden i Ramsden Krejs živeli su 1851. na 8449 eker u 316 kuća 1392 osobe, a 1861. na istoj površini u 249 kuća 1473 osobe.

6. Herfordšir.

Ova mala grofovija propatila je od »duha isterivanja«⁶ više no ikoja druga u Engleskoj. U Nadbiju pripadaju dupkom prepunjeni kotedži, ponajviše sa po 2 spavaće sobe, velikim delom zakupnicima zemlje. Oni ih lako izdaju za 3 ili 4£ godišnje kirije, a plaćaju najamninu od 9 šilinga nedeljno!

7. *Hantingdonšir*

U Hartfordu je 1851. bilo 87 kuća, malo zatim srušeno je u toj maloj parohiji od 1720 ekeru 19 kotedža; stanovništvo: 1831. g. 452 lica, 1852. g. 832, a 1861. g. 341. Pregledano 14 cots sa po 1 spavaćom sobom. U jednome: 1 bračni par, 3 odrasla sina, 1 odrasla devojka, 4 deteta, svega njih desetoro, u drugom troje odraslih, šestoro dece. Jedna od tih soba, u kojoj je spavalo 8 lica, bila je duga 12 stopa i 10 cola, široka 12 stopa i 2 cola, visoka 6 stopa i 9 cola, prosečno, bez odbitka izbočina, dolazilo je otprilike 130 kubnih stopa na glavu. U svih 14 spavaćih soba 34 odraslih i 33 dece. Ovi kotedži su retko kad s malim vrtom, ali su mnogi od stanovnika mogli uzeti pod zakup male komadiće zemlje, 10 ili 12 šilinga po rudu (1 rud= $\frac{1}{4}$ ekeru). Ove parcele su daleko od kuća, koje su bez nužnika. Da stovari svoje ekskremente, porodica mora ići ili na parcelu, ili pak, s oprostjenjem govoreći (no to se ovde radi), puni njima fioku ormana. Čim se ona napuni, izvlače je i prazne tamo gde je njena sadržina potrebna. U Japanu se ovo kruženje životnih uslova vrši čistije.

8. *Linkolnšir*

Langtoft. Jedan čovek živi ovde u Wrightovoj kući sa svojom ženom, njenom majkom i petoro dece; kuća ima kuhinju i perionicu, nad kuhinjom spavaću sobu; kuhinja i spavaća soba: dužina 12 stopa i 2 cola, širina 9 stopa i 5 cola, cela površina zemljišta: dužina 21 stopa i 2 cola, širina 9 stopa i 5 cola. Spavaća soba je potkrovnjara, zidovi se gore sastavljaju u obliku glave šećera, spređa je jedno tavansko prozorče. Zašto stanuje ovde? Radi vrta? Ne, vrt je vanredno sićušan. Radi kirije? Ona je visoka, 1 šiling i 3 pensa nedeljno. Zato što je blizu radnoga mesta? Ne, on radi 6 milja odavde, tako da onamo i natrag mora prelaziti 12 milja dnevno. On stanuje tu zato što je ovaj cot bio za izdavanje, i što je hteo da ima cot za sebe sama, ma gde i ma po koju cenu, ma u kakvom stanju. Evo statistike o 12 kuća u Langtoftu sa 12 spavaćih soba, 38 odraslih i 36 dece:

12 kuća u Langtoftu

Kuća	Spava- ćih soba	Odra- slih	Dece	Broj lica	Kuća	Spava- ćih soba	Odra- slih	Dece	Broj lica
Br. 1	1	3	5	8	Br. 7	1	3	3	6
„ 2	1	4	3	7	„ 8	1	3	2	5
„ 3	1	4	4	8	„ 9	1	2	0	2
„ 4	1	5	4	9	„ 10	1	2	3	5
„ 5	1	2	2	4	„ 11	1	3	3	6
„ 6	1	5	3	8	„ 12	1	2	4	6

9. Kent

Kenington, 1859. krajnje žalosno pretrpan, kad izbi difterija i lekar parohije udesi zvaničnu istragu o položaju siromašnije klase. Našao je da je u ovom kraju, gde je potrebno mnogo radnika, više cots srušeno, a da novi nisu građeni. U jednom srezu bile su 4 kuće, nazvane »birdcages« (ptičje kretke); svaka je imala po 4 prostorije ovih dimenzija u stopama i colima:

Kuhinja	9,5 × 8,11 × 6,6
Perionica	8,6 × 4,6 × 6,6
Spavaća soba	8,5 × 5,10 × 6,3
Spavaća soba	8,3 × 8,4 × 6,3

10. Northamptonšir

Brinvert, Pikford i Flor. U ovim selima lunja zimi 20 do 30 ljudi ulicama usled nezaposlenosti. Zakupnici ne obrađuju uvek dovoljno žitna i repna polja i lendlord je našao za umesno da sve svoje zakupe skupi u dva ili tri. Otuda besposlica. Dok s jedne strane jarka polje vapije za radom, dotle s druge strane obmanuti radnici bacaju na nj čežnjive poglede. Leti su strašno pretovareni radom, a zimi su polugladni, pa nije čudo što u svome narečju kažu da »the parson and gentlesfolks seem frit to death at them«.^{168a}

U Floru ima, npr., parova sa četvoro, petoro i šestoro dece u jednoj spavaćoj sobi najmanjeg obima; takođe i 3 odraslih s petoro dece, takođe 1 par s dedom i šestoro dece bolesne od šarlaha itd.; u 2 kuće sa po 2 spavaće sobe 2 porodice sa po 8 i 9 odraslih.

11. Viltšir

Straton. Posećena 31 kuća, 8 sa samo 1 spavaćom sobom. Pen-til, u istoj parohiji: jedan cot izdat za 1 šiling i 3 pensa nedeljnoj; stanuju u njemu četvoro odraslih i četvoro dece; osim dobrih zidova, nije imao ničeg valjanog, počev od grubog kamenog poda do trulog slamnog krova.

12. Vusteršir

Rušenje kuća nije ovde tako strašno; ali se broj lica na 1 kuću povećao od 1851. do 1861. od 4,2 na 4,6 individua.

Beds. Mnogo cots i malih vrtova. Nekoliko ovdašnjih zakupnika vele da su cots »a great nuisance here, because they bring the poor« (veliko zlo, jer dovode sirotinju). Jedan džentlmen je izjavio:

»Sirotinji ti cots ne pomažu ništa; i kad se 500 cots izgradi, razgrabe se kao hleb; doista, što se više njih sagradi, to ih više treba.«

^{168a} »Pop i plemići kao da su se zakleli da ih izmuče do smrti.«

On drži da kuće stvaraju ukućane, koji po prirodnim zakonima vrše pritisak na »sredstva za stanovanje«. Na to odgovara dr Hunter:

«Ali ova sirotinja mora odnekuda dolaziti, pa pošto u Bedsiju nema neke osobito privlačne sile, recimo milostinje, to mora da nešto odbija sirotinju od drugih nepovoljnijih mesta i tera je ovamo. Kad bi svako mogao naći jedan cot i komadić zemlje u blizini mesta gde radi, on bi to svakako više voleo nego Bedsi, gde za šaćicu svoje zemlje plaća dvaput više nego zakupnik za svoju.»

Stalno iseljavanje u gradove, neprekidno stvaranje »prekobrojnog« stanovništva na selu putem koncentracije zakupa, pretvaranjem oranica u pašnjake, mašinama itd., ide ruku pod ruku s neprekidnim rasterivanjem seoskog stanovništva usled razoravanja kotedža. Što je neki srez siromašniji stanovništvom, to je veće njegovo »relativno suvišno stanovništvo«, to je veći pritisak toga stanovništva na sredstva za njegovo zapošljavanje, to je veći apsolutni suvišak seoskog stanovništva preko sredstava za njegovo stanovanje, to je, dakle, veća njegova lokalna prenaseljenost i najnezdavija zbijenost ljudi u selima. Stezanje ljudskog klupčeta u raštrkanim malim selima i varošicama odgovara nasilnom odstranjivanju ljudi s površine zemlje. Pauperstvo poljoprivrednih radnika potiče iz toga što oni stalno postaju »prekobrojni«, mada im se broj smanjuje, a uvećava masa njihovog proizvoda. Eventualno njihovo pauperstvo povod je njihovom najurivanju i glavni izvor njihove stambene bede, koja im lomi poslednji ostatak otporne snage i čini ih pravim robovima zemljovlasnika¹⁶⁹ i zakupnika, tako da za njih minimalna najamnina dobija silu prirodnog zakona. S druge strane, selo je uprkos svojoj stalnoj »relativnoj prenaseljenosti« u isto vreme nedovoljno naseljeno. Ovo se ne pokazuje samo lokalno na onim tačkama s kojih se odviše brzo vrši oticanje ljudi u gradove, rudnike, na građenje železnica itd., to se pokazuje svuda, kako za vreme žetve, tako s proleća i u leto, u mnogobrojnim momentima kad veoma brižljivoj i intenzivnoj en-

¹⁶⁹ »Bogomdani rad seoskog nadničara daje dostojanstvenost čak i njegovom položaju. On nije rob, već je vojnik mira i zaslužuje jedno mesto u kakvom stanu za oženjene ljude, a ovaj treba da mu dade zemljoposjednik, koji od njega isto tako zahteva prinudan rad kao država od vojnika. Za svoj rad ne dobija ni on pijačnu cenu kao ni vojnik za svoj. Kao i vojnika, tako i njega hvataju u mladim godinama, dok u svome neznanju on poznaje jedino svoj poziv i svoj najuži zavičaj. Rana ženidba i posledice raznih zakona o naseljima znače za jednoga isto što je za drugoga regrutacija i vojni kazneni zakonik.« (Dr Hunter u: »Public Health«, VII Report, 1864, str. 132.) Ponekad se neki lendlord, izuzetno bolećiva srca, rasuži zbog pustoši koju je stvorio. »Tužno je to biti sam u svome zavičaju«, rekao je grof od Lestera kad su mu čestitali dovršetak građenja zamka Holkhema, »gledam oko sebe i ne vidim druge kuće osim svoje vlastite. Ja sam zmaj iz zmajevе kule i pojeo sam sve svoje susede.«

gleskoj poljoprivredi zatreba dopunskih ruku. Za srednje potrebe zemljoradnje uvek ima suviše poljoprivrednih radnika, a za izuzetne ili povremene potrebe uvek ih je odviše malo.¹⁷⁰ Zato se u zvaničnim spisima i nalazi protivrečna žalba jednih istih mesta o jednovremenom nedostatku i obilju radnika. Povremeni ili lokalni nedostatak ne povlači dizanje najamnine, nego tera žene i decu na poljske radove, i to stalno sve mlađu decu. A čim eksploatacija žena i dece uzme veći zamah, onda i ona postaje novim sredstvom za stvaranje prekobrojnih muških poljoprivrednih radnika i za održavanje njihove najamnine na niskom nivou. Na istoku Engleske uspeva jedan krasan plod ovog cercle vicieux^{1*} — takozvani gang-system (sistem gangova ili grupa), na koji ću se ovde kratko osvrnuti.¹⁷¹

Sistem grupa odomaćen je gotovo isključivo u Linkolnširu, Hantingdonširu, Kembridžširu, Norfolku, Safolku i Notingemširu, a mestimice i u susednim grofovijama Northemptonu, Bedfordu i Ratlendu. Nek nam ovde kao primer posluži Linkolnšir. Velik deo ove grofovije jeste nova zemlja, ranija močvara ili, kao što je slučaj u drugim pomenutim istočnim grofovijama, zemlja koja je tek odskora oteta od mora. Parna mašina učinila je čuda pri odvodnjavanju. Na nekadanjoj

¹⁷⁰ Slično kretanje zapaža se poslednjih decenija u Francuskoj u istoj meri u kojoj i tamo kapitalistička proizvodnja osvaja poljoprivredu i tera »prekobrojno« seosko stanovništvo u gradove. Isto su i tu na vrelu »prekobrojnih« loši uslovi stanovanja i ostale okolnosti. O specifičnom »prolétariat foncier«^{2*}, kojega je rodio sistem sitnih parcela, vidi između ostalog i ranije navedene spise: Colins, *L'Economie politique*, i Karl Marx, *Der achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte*^{3*}, 2. izd., Hamburg 1869, str. 88. i dalje. Godine 1846. brojalo je gradsko stanovništvo Francuske 24,42%, seosko 75,58%, 1861. g. gradsko 28,26%, a seosko 71,14%. Poslednjih 5 godina je opadanje procentualnog dela seoskog stanovništva još veće. Već 1846. peva Pierre Dupont u pesmi »Ouvriers«:

•Mal vêtus, logés dans des trous,
Sous les combles, dans les décombres,
Nous vivons avec les hiboux
Et les larrons, amis des ombres.«^{4*}

¹⁷¹ Šesti i završni izveštaj Children's Employment Commission, objavljen marta 1867, govori samo o poljoprivrednom gang-sistemu.^{5*}

^{1*} začaranog kruga — ^{2*} zemljišnom proletarijatu — ^{3*} Vidi u 11. tomu ovog izdanja — ^{4*} »Loše odeveni, stanujući u rupama, u potkrovljima, u ruševinama, mi živimo s buljinama i lupežima, prijateljima pomrčine« — ^{5*} Engleska reč »gang« znači ovde grupu poljoprivrednih radnika pod nekim vođom. U Vojvodini se takve grupe poljoprivrednih radnika koje rade pod jednim vođom zovu »bande«, a njihov vođ »bandigazda«. U raznim našim krajevima postoje za to i razni drugi izrazi. — *Prev.*

močvari ili peščari talasa se sad bujno more žita i vlasnici vuku najveće rente. Isto važi i za veštački dobijeno podvodno zemljište kao na ostvru Aksholmu i u drugim parohijama na obali Trenta. Što se više stvaralo novih zakupa, ne samo da nisu građeni novi kotedži, već su sve više rušeni stari, a radnici su dovođeni iz otvorenih sela, miljama udaljenih, koja leže duž drumova što se vijugaju pored obronaka brda. Nekada je stanovništvo samo tamo nalazilo zaštite od dugotrajnih zimskih poplava. Radnici koji stanuju na zakupima od 400 do 1000 eker (oni se ovde zovu »confined labourers«^{1*}) služe isključivo za stalno teški poljski rad koji se obavlja s konjima. Na svakih 100 eker (1 eker—acre=40,49 ari ili 1,584 pruskog jutra) prosečno jedva dolazi jedan kotedž. Jedan zakupnik s močvarnog zemljišta, npr., rekao je pred anketnom komisijom:

»Moj zakup hvata preko 320 eker, sve žitnih polja. Na njemu nema kotedža. Sad jedan radnik stanuje kod mene. Imam četiri konjušara koji stanuju u okolici. Lakše poslove, za koje treba mnogo ruku, vrše grupe.«¹⁷²

Zemljište iziskuje mnogo lakog poljskog rada, kao što je plevljenje korova, oprашivanje; izvesne poslove oko gnojenja, uklanjanje kamenja itd. To rade gangovi, organizovane grupe, koje stanuju u otvorenim mestima.

Grupu sačinjava 10 do 40 ili 50 lica, osobito žene, mlada lica oba pola (od 13 do 18 godina), mada dečaci većinom napuštaju grupu kad navrše 13 godina, najzad deca oba pola (od 6 do 13 godina). Na čelu stoji gangmaster^{2*}, uvek običan poljoprivredni radnik, većinom od onih koje nazivaju nevaljalcima, pokvarenjacima, prevrtljivcima, pijanicama, ali sa izvesnim preduzimljivim duhom i savoir-faire^{3*}. On vrbuje grupu, koja radi pod njim, a ne pod zakupnikom. S ovim se on većinom pogađa od komada, i njegov prihod, koji prosečno nije mnogo veći od prihoda običnog poljoprivrednog radnika¹⁷³, zavisi gotovo sasvim od umešnosti kojom će iz svoje grupe za najkraće vreme isterati što više rada. Zakupnici su pronašli da žene valjano rade samo pod diktaturom muškaraca, ali da žene i deca, kad se jednom zagreju, s neobičnom silinom troše svoju životnu snagu, što je već i Fourier-u bilo poznato, dok je odrasli muški radnik tako podmukao da je štedi koliko god može. Vođa grupe prelazi s jednog dobra na drugo i tako zapošljava svoju grupu 6 do

¹⁷² CEC, VI Report, 1867, Evidence, str. 37, br. 173.

¹⁷³ Pojedine vođe grupe ipak su dogurale do zakupnika od 500 eker ili do vlasnika čitavih redova kuća.

1* vezani radnici — 2* vođa ili šef grupe — 3* okretnošću u poslovima, umešnošću

8 meseci u godini. Zato je za radničke porodice mnogo unosnije i sigurnije da se najme kod njega nego kod pojedinačnog zakupnika, koji decu samo ponekad zapošljava. Ova okolnost toliko učvršćuje njegov položaj u otvorenim mestima da se u mnogima deca mogu unajmiti samo njegovim posredovanjem. Individualno iznajmljivanje dece, odvojeno od grupe, spada u njegove sporedne poslove.

»Tamne strane« ovog sistema jesu preteran rad dece i mladih lica, dugi marševi koje moraju svakog dana praviti idući na dobro i vraćajući se s njega, a ono leži 5, 6, pa i 7 milja daleko, i najzad demoralizovanje »grupe«. Mada je vođa grupe, koga u nekim krajevima nazivaju i »the driver« (gonič), naoružan dugačkim štapom, on ga ipak retko upotrebljava i žalbe na njegovo brutalno postupanje čine izuzetak. On je neka vrsta demokratskog cara ili hamelnškog lovca pacova.^{1*} Njemu je, dakle, potrebna popularnost među njegovim podanicima, i on ih vezuje za sebe ciganskim životom koji cveta pod njegovim pokroviteljstvom. Sirova neobuzdanost, vesela raspuštenost i najbestidnija drskost daju grupi poleta. Vođa grupe vrši isplatu većinom u nekoj krčmi, posle čega se vraća kući na čelu povorke, dobro se klateći i poduprt sleva i zdesna snažnim muškobanama, a za njim idu deca i mladež pocikujući i pevajući podrugljive i nepristojne pesme. Pri vraćanju kući, na dnevnom redu je ono što Fourier naziva »fanerogamijom«⁽¹⁷⁹⁾. Da trinaestogodišnje i četrnaestogodišnje devojčice zatrudne od svojih muških vršnjaka, čest je slučaj. Otvorena sela, koja daju kontingent grupi, postaju Sodoma i Gomora¹⁷⁴, u kojima ima dvaput više vanbračnih porođaja nego u ostalim delovima Kraljevine. Već je ranije bilo govora kakva je moralnost devojaka koje su prošle kroz ovu školu kad postanu udate žene. Njihova deca, ukoliko ih ne satire opijum, rođeni su regruti grupe.

Grupa, u svom klasičnom obliku koji smo upravo opisali, zove se javna, prosta ili putujuća grupa (public, common or tramping gang). Naime, postoje i privatne grupe (private gangs). One su sastavljene kao i prosta grupa, ali je u njima manje osoba i rade, mesto pod vođom grupe, pod kakvim starim seoskim slugom, koga zakupnik ne zna bolje upotrebiti. Ovde nestaje ciganskog raspoloženja, ali se svi iskazi svedoka slažu da se plata dece smanjuje, a postupanje s njima pogoršava.

¹⁷⁴ »Sistem grupa upropastio je polovinu devojaka iz Ludforda.« (CEC, VI Report, 1867, Appendix, str. 6, br. 32.)

^{1*} Hameln je mesto kraj Hanovera u Nemačkoj. Priča se da je 1284. jedan svirač uspeo da pomoću svoje svirale rastera iz tog grada sve pacove. Druge verzije još kažu da je decu tog grada poveo u krstašku vojnu. — *Prev.*

Sistem grupa, koji se poslednjih godina stalno širi¹⁷⁵, očigledno ne postoji vođama grupa za ljubav. On postoji radi bogaćenja krupnih zakupnika¹⁷⁶, odnosno zemljoposjednika.¹⁷⁷ Za zakupnika nema smišljenijega metoda da svoje radnike drži nisko ispod normalnog nivoa, a da ipak za svaki vanredni posao uvek ima spremne vanredne radnike, da sa što manje novca istera što više rada¹⁷⁸ i da odraslog muškog radnika učini »prekobrojnim«. Posle našeg ranijeg izlaganja, čitalac razume što se, s jedne strane, priznaje veća ili manja nezaposlenost seoskog radnika, a ujedno s druge strane sistem grupa proglašava kao »nužan« usled oskudice u muškim radnicima i njihovog iseljavanja u gradove.¹⁷⁹ Polja očišćena od korova i ljudski korov Linkolnšira itd. jesu dva suprotna pola kapitalističke proizvodnje.¹⁸⁰

¹⁷⁵ »Sistem se jako razgranao poslednjih godina. U nekim mestima uveden je tek odskora, u drugima, gde je stariji, radi u grupama više i mlade dece.« (Isto, str. 79, br. 174.)

¹⁷⁶ »Sitni zakupnici ne uzimaju grupe na rad.« »Grupe se ne upotrebljavaju na siromašnom zemljištu, već na takvom koje po ekeru donosi 2£ do 2£ i 10 šil. rente.« (Isto, str. 17, i 14.)

¹⁷⁷ Jednom od te gospode toliko prijaju njegove rente da je anketnoj komisiji uzrujan izjavio kako je sva ta vika dignuta samo zbog naziva ovog sistema. Kad bi se umesto »grupa« kazalo: »omladinsko-industrijsko-poljoprivredno-kooperativno udruženje za samoodržanje«, sve bi bilo all right^{1*}.

¹⁷⁸ »Rad grupa jevtiniji je od drugog rada, to i jeste razlog njegove upotrebe«, kaže jedan bivši vođa grupe. (Isto, str. 17, br. 14.) »Sistem grupa nesumnjivo je najjevtiniji za zakupnika, a isto tako nesumnjivo najpogubniji po decu«, kaže jedan zakupnik. (Isto, str. 16, br. 3.)

¹⁷⁹ »Nema sumnje da su mnoge poslove koje sada izvršuju deca u grupama, ranije vršili ljudi i žene. Gde se uzimaju žene i deca, tamo je sada veći broj nezaposlenih ljudi (more men are out of work) nego ranije.« (Isto, str. 43, br. 202.) Između ostaloga, nasuprot ovome: »Pitanje rada (labour question) postaje u mnogim poljoprivrednim srezovima, osobito u žitorodnim, toliko ozbiljno usled iseljavanja i lakoće koju železnice pružaju za udaljavanje u velike gradove, da ja (ovaj »ja« e poljoprivredni agent jednog velikog gospodina) smatram da su dečje usluge apsolutno neophodne.« (Isto, str. 80, br. 180.) U engleskim poljoprivrednim srezovima pitanje rada (labour question) ne znači, naime, ono što znači u ostalom civilizovanom svetu, već je to pitanje zemljovlasnika i zakupnika (the landlords' and farmers' question): kako da se, uprkos sve većem odlaženju zemljoradnika, na selu ovekoveči dovoljno »relativno suvišnog stanovništva«, a time i minimalna najamnina za poljoprivrednog radnika?

¹⁸⁰ »Public Health Report«, koji sam ranije navodio, i gde se povodom smrtnosti dece mimogred govori o sistemu grupa, ostao je nepoznat štampi, pa i engles-

f) Irska

Na završetku ovog odeljka moramo se za časak osvrnuti na Irsku. Pre svega činjenice koje spadaju ovamo.

Stanovništvo Irske bilo je 1841. naraslo na 8 222 664 lica, 1851. spalo je na 6 623 985, 1861. na 5 850 309, a 1866. na 5¹/₂ miliona, otprilike na nivo od 1801. Opadanje je otpočelo s gladnom godinom 1846, tako da je Irska za manje od 20 godina izgubila preko ⁵/₁₆ svoga stanovništva.¹⁸¹ Ukupan broj njenih iseljenika iznosio je od maja 1851. do jula 1865. g. 1 591 487 lica, emigracija za poslednjih 5 godina, od 1861. do 1865, više od ¹/₂ miliona. Broj nastanjenih kuća smanjio se od 1851. do 1861. za 52 990. Od 1851. do 1861. porastao je broj zakupnih dobara od 15 do 30 eker za 61 000, broj zakupnih dobara preko 30 eker za 109 000, dok je ukupan broj svih zakupa opao za 120 000; ovo opadanje je, dakle, prouzrokovano isključivo uništavanjem zakupa ispod 15 eker, drugim rečima — njihovom centralizacijom.

koj publici. Naprotiv je poslednji izveštaj Children's Employment Commission pružio štampi dobrodošlu «sensational»¹* novinsku hranu. Dok je liberalna štampa pitala kako to da su vrli gentlemen-i, ladies i prebendari državne crkve, kojima Lincolnsir obiluje, sve te krupne ličnosti koje šalju k antipodima naročite «misi je za popravljane naravi divljaka Južnog mora», mogli dopustiti da na njihovim imanjima na njihove oči izraste ovakav sistem, dotle se finija štampa isključivo bavila razmatranjima o surovoj pokvarenosti zemljoradnika, koji su kadri prodavati svoju decu u takvo ropstvo! U prokletim uslovima u koje su «delikatnija» gospoda naterala zemljoradnika, bilo bi objašnjivo kad bi on svoju decu i pojeo. Ono što je doista čudno jeste čvrstina karaktera koju je on većim delom sačuvaov. Zvanični izvestioci potvrđuju da se roditelji, čak i u srezovima u kojima postoje grupe, gnušaju takvog sistema. «U prikupljenim iskazima svedoka nalazi se dovoljno dokaza da bi roditelji u mnogim slučajevima bili zahvalni za prinudan zakon koji bi ih osposobio da se odupru iskušenjima i pritisku kojima su često podvrgnuti. Pod pretnjom da će i njih otpustiti tera ih čas parohijski činovnik čas poslodavac da decu šalju na zaradu umesto u školu . . . Sve upropašćeno vreme i snaga, sve patnje koje poljoprivrednom radniku i njegovoj porodici stvara prekomerno i nekorisno zamaranje, svaki slučaj u kome roditelji svode moralni pad svoje dece na prepunjenost kotedža ili prijave uticaje sistema grupa, rada u grudima radne sirotinje osećanja koja je lako razumeti i u koja nije potrebno bliže ulaziti. Oni su svesni toga da telesno i duhovno teško pate zbog okolnosti za koje oni ni u kom slučaju nisu odgovorni, za koje oni ne bi nikad dali svoj pristanak, kad bi to bilo u njihovoj vlasti, i protiv kojih su nemoćni da se bore». (Isto, str. XX, br. 82. i XXIII, br. 96.)

¹⁸¹ Stanovništvo Irske — 1801: 5 319 867 lica, 1811: 6 084 996, 1821: 6 869 544, 1831: 7 828 347, 1841: 8 222 664.

¹* senzacionalnu

Razume se da je opadanje stanovništva bilo praćeno, uzeto u celini, i opadanjem mase proizvoda. Za našu svrhu je dovoljno da posmatramo period od 5 godina, od 1861. do 1865, kada se iselilo preko $\frac{1}{2}$ miliona duša, a apsolutni broj stanovnika opao za više od $\frac{1}{3}$ miliona. (Vidi tabelu A.)

Tabela A

Stanje stoke

Godina	Konji		ukupan broj	Rogata marva		više
	ukupan broj	manje		manje	više	
1860	619 811		3 606 374			
1861	614 232	5 579	3 471 688	134 686		
1862	602 894	11 338	3 254 890	216 798		
1863	579 978	22 916	3 144 231	110 659		
1864	562 158	17 820	3 262 294			118 063
1865	547 867	14 291	3 493 414			231 120

Godina	ukupan broj	Ovce		ukupan broj	Svinje	
		manje	više		manje	više
1860	3 542 080			1 271 072		
1861	3 556 050		13 970	1 102 042	169 030	
1862	3 456 132	99 918		1 154 324	—	52 282
1863	3 308 204	147 928		1 067 458	86 866	
1864	3 366 941		58 737	1 058 480	8 978	
1865	3 688 742		321 801	1 299 893		241 413

Iz gornje tabele izlazi:

Konja apsolutno manje	Rogate marve apsolutno manje	Ovaca apsolutno više	Svinja apsolutno više
71 944	112 960	146 662	28 821 ¹⁸²

Pogledajmo sad zemljoradnju koja daje životna sredstva za stoku i ljude. U sledećoj tabeli izračunato je smanjivanje ili uvećavanje za svaku pojedinu godinu prema godini koja neposredno prethodi. Zr-nasti plodovi obuhvataju pšenicu, ovas, ječam, raž, pasulj i grašak, zelen obuhvata krompir, turnips^{1*}, blitvu i belu repu, kupus, mrkvu, parsnips^{2*}, grahoricu itd.

¹⁸² Rezultat bi se pokazao još nepovoljnijim ako bismo pošli još dalje unatrag. Tako je ovaca bilo 1865. g. 3 688 742, a 1856. g. 3 694 294, svinja 1865. g. 1 299 893, a 1858. g. 1 409 883.

1* stočnu repu — 2* paštrnak

Tabela B

Povećanje ili smanjenje površine zemljišta pod žitom ili travom (odnosno pašnjaka) u ekerima

Godina	Zrnasti plodovi		Zelen		Travnjaci i detelina		Konoplja		Sva zemlja koja služi za zemljoradnju i stočarstvo	
	manje	više	manje	više	manje	više	manje	više	manje	više
1861	15 701	36 974			47 969			19 271	81 373	
1862	72 734	74 785				6 623		2 055	138 841	
1863	144 719	19 358				7 724		63 922	92 431	
1864	122 437	2 317				47 486		87 761		10 493
1865	72 450		25 241			68 970	50 159		28 218	
1861-65	428 041	108 013				82 834		122 850	330 370	

Godine 1865. ušlo je u rubriku »travnjaci« još 127 470 eker, poglavito stoga što je površina pod rubrikom »neiskorišćavana pusta zemlja i tresetišta« opala za 101 543 eker. Kad uporedimo godinu 1865. s 1864. vidimo da je zrnastih plodova manje 246 667 kvartera, od čega 48 999 pšenice, 166 605 ova, 29 892 ječma itd.; manjak u krompiru, mada je 1865. porasla površina zasadena njime, 446 398 tona itd. (Vidi tabelu C.)

Sa kretanja irskog stanovništva i zemljišne proizvodnje preći ćemo na kretanje u kesi irskih lendlordova, većih zakupnika i industrijskih kapitalista. Ono se odražava u smanjivanju i uvećavanju poreza na dohodak. Radi razumevanja sledeće table D napominjem da rubrika D (profiti izuzev zakupničkih) obuhvata i tzv. »profesionalne« profite, tj. dohotke advokata, lekara itd., a rubrike C i E, koje nismo posebno naveli, dohotke činovnika, oficira, državnih sinekurista, državnih poverilaca itd.

Tabela D

Dohoci koji podležu porezu na dohodak u £¹⁸³

	1860	1861	1862	1863	1864	1865
Rubrika A Zemljišna renta	12 893 829	13 003 554	13 398 938	13 494 091	13 470 700	13 801 616
Rubrika B Zakupnička zarada	2 765 387	2 773 644	2 937 899	2 938 823	2 930 874	2 946 072
Rubrika D Industrijski i drugi profiti	4 891 652	4 836 203	4 858 800	4 846 497	4 546 147	4 850 199
Sve rubrike od A do E	22 962 885	22 998 394	23 597 574	23 658 631	23 236 298	23 930 340

¹⁸³ »Tenth Report of the Commissioners of Inland Revenue«, London 1866.

Tabela C
 Uvećavanje ili smanjivanje površine obrađenog zemljišta, proizvoda po ekeru i celokupnog proizvoda
 1865. u poredjenju sa 1864¹⁸⁴

Proizvod	Ekeri obrađenog zemljišta		više ili manje		Proizvod po ekeru		više ili manje		Celokupni proizvod			
	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-	1864	1865	+	-
Pšenica	276 483	266 989	—	9494	13,3	13,0	—	0,3	875 782	826 783	—	48 999
Ovas	1 814 886	1 745 228	—	69 658	12,1	12,3	0,2	—	7 826 332	7 659 727	—	166 605
Ječam	172 700	177 102	4402	—	15,9	14,9	—	1,0	761 909	732 017	—	29 892
Fulham—ječam } Raž }	8894	10 091	1197	—	16,4 8,5	14,8 10,4	—	1,6 1,9	15 160 12 680	13 989 18 364	— 5684	1 171 —
Krompir	1 039 724	1 066 260	26 536	—	4,1	3,6	—	0,5	4 312 388	3 865 990	—	446 398
Stočna repa	337 355	334 212	—	3143	10,3	9,9	—	0,4	3 467 659	3 301 683	—	165 976
Blitva	14 073	14 389	316	—	10,5	13,3	2,8	—	147 284	191 937	44 653	—
Kupus	31 821	33 622	1801	—	9,3	10,4	1,1	—	297 375	350 252	52 877	—
Konoplja	301 693	251 433	—	50 260	34,2*	25,2*	—	9,0*	64 506	39 561	—	24 945
Seno	1 609 569	1 678 493	68 924	—	1,6	1,8	0,2	—	2 607 153	3 068 707	461 554	—

* stoni od 14 f.

¹⁸⁴ Podaci u tekstu uzeti su iz materijala objavljenog u »Agricultural Statistics, Ireland. General Abstracts«, Dublin, za godinu 1860. i dalje, i »Agricultural Statistics, Ireland. Tables showing the Estimated Average Produce etc.«, Dublin 1867. Zna se da je ova statistika zvanična i da se svake godine podnosi parlamentu.

Dodatak uz drugo izdanje.—Zvanična statistika za 1872. pokazuje smanjenje površine obrađenog zemljišta—u sravnjenju s 1871—za 134 915 ekeri. »Više« ima u kulturi zelenja (stočne repe, cvekle i sličnog), a »manje« u površini obrađenog zemljišta za pšenicu 16 000 ekeri, za ovas 14 000, za ječam i raž 4000, za krompir 66 632, za lan 34 667 ekeri, i za 30 000 ekeri manje livada, posejane deteline, grahorice i repe. Zemljište pod kulturom pšenice ovako je opadalo za poslednjih 5 godina: 1868. bilo je zasejano 285 000 ekeri, 1869. g. 280 000, 1870. g. 259 000, 1871. g. 244 000, 1872. g. 228 000. U 1872. nalazimo da je broj konja. u okruglim brojevima, porastao za 2600, rogatice marve za 80 000, ovaca za 68 600, a broj svinja opao za 236 000.

Pod rubrikom D iznosilo je uvećanje dohotka od 1853. do 1864. godišnje prosečno samo 0,93, dok je u istom periodu u Velikoj Britaniji iznosilo 4,58. Tabela E pokazuje raspodelu profita (sa isključenjem zakupničkih profita) za 1864. i 1865.

Tabela E

Rubrika D. Dohoci iz profita (iznad 60 £) u Irskoj¹⁸⁵

	1864		1865	
	£	Raspoređeno na lica	£	Raspoređeno na lica
Ukupni godišnji prihod	4 368 610	17 467	4 669 979	18 081
Godišnji dohodak iznad 60, a ispod 100 £	238 726	5 015	222 575	4 703
Od ukupnog god. prihoda	1 979 066	11 321	2 028 571	12 184
Ostatak ukupnog god. prihoda	2 150 818	1 131	2 418 833	1 194
Od toga	1 073 906	1 010	1 097 927	1 044
	1 076 912	121	1 320 906	150
	430 535	95	584 458	122
	646 377	26	736 448	28
	262 819	3	274 528	3

Engleska, zemlja razvijene kapitalističke proizvodnje i pretežno industrijska, uginula bi kad bi joj se krv pustila kao Irskoj. Ali je Irska sada samo jedan poljoprivredni srez Engleske, ograđen širokim jarkom vode, i liferuje ovoj žito, vunu, stoku i industrijske i vojne regrute.

Zbog opadanja stanovništva, mnogo zemljišta prestalo se obrađivati, količina zemljišnog proizvoda znatno se smanjila¹⁸⁶ i, uprkos proširenju stočarskog područja, došlo je u nekim stočarskim granama do apsolutnog opadanja, a u nekim do napretka jedva vrednog pomena i prekidanog stalnim nazadovanjima. Pa ipak su, uz opadanje narodne mase, zemljišne rente i zakupnički profiti neprestano rasli, mada ovi poslednji ne onako stalno kao rente. Razlog se lako daje razumeti. S jedne strane, zbog uključivanja malih zakupnih dobara u velika zakupna dobra i zbog pretvaranja oranica u pašnjake, veći deo ukupnog proizvoda pretvarao se u višak proizvoda. Višak proizvoda rastao je, iako je opadao ukupni proizvod od kojega je on samo jedan deo. S druge strane, novčana vrednost tog viška proiz-

¹⁸⁵ Godišnji ukupni dohodak pod rubrikom D odstupa ovde od prethodne tabele usled izvesnih zakonom dopuštenih odbitaka.

¹⁸⁶ Ako proizvod opada i srazmerno po ekeru, ne smemo zaboraviti da je Engleska već jedan vek i po indirektno izvozila irsko zemljište, ne dajući njegovim obrađivačima čak ni sredstva za naknadu sastavnih delova zemljišta.

voda rasla je još brže nego njegova masa, kao posledica dizanja cena mesu, vuni itd. na engleskim tržištima za poslednjih 20, a naročito za poslednjih 10 godina.

Rasparčana sredstva za proizvodnju koja služe samim proizvođačima kao sredstvo za zaposlenje i održanje ne oplodavajući se pripajanjem tuđeg rada nisu kapital, upravo kao što proizvod koji potroši sam njegov proizvođač nije roba. Ako je s masom naroda opala i masa sredstava za proizvodnju koja se primenjuju u poljoprivredi, porasla je masa u njoj upotrebljenog kapitala, jer je jedan deo ranije rasparčanih sredstava za proizvodnju bio pretvoren u kapital.

Ukupni kapital Irske plasiran van poljoprivrede, u industriji i trgovini, akumulisao se za poslednjih 20 godina lagano i uz stalna velika kolebanja. Ali se zato utoliko brže razvijala koncentracija njegovih individualnih sastavnih delova. Naposletku, ma koliko neznan bio njegov apsolutni porast, on je relativno, u odnosu prema smanjenom broju stanovništva, nabujao.

Ovde se, dakle, pred našim očima odvija u velikom razmeru jedan proces da ortodoksna ekonomija ne bi mogla poželeti lepši kao dokaz za svoju dogmu po kojoj beda proističe iz apsolutne prenaseljenosti, a ravnoteža se ponovo uspostavlja opadanjem stanovništva. Ovo je važan eksperiment, sasvim drukčiji nego kuga¹⁸⁶¹ iz sredine 14. veka, koju su maltuzijanci toliko veličali. Uzgred da napomenemo: ako je po sebi bilo pedantski naivno primenjivati na odnose proizvodnje i odgovarajuće odnose stanovništva u 19. veku merilo 14. veka, ta naivnost je povrh toga previdela i to da je, ako je za onom kugom i opadanjem stanovništva koje je nju pratilo došlo na ovoj strani Kanala, u Engleskoj, oslobođenje i obogaćenje seoskog stanovništva, na onoj strani, u Francuskoj, u stopu su sledili još veće porobljavanje i još veća beda.^{186a}

Godine 1846. pomorila je glad u Irskoj preko milion ljudi, ali samo najbednijih. Bogatstvu zemlje ona nije nanela ni najmanju štetu. Dvadesetogodišnje iseljavanje koje je zatim nastalo, i koje stalno još raste, nije s brojem ljudi ujedno smanjilo i njihova sredstva za proizvodnju, kao što je učinio npr. tridesetogodišnji rat. Irski genije pronašao je sasvim nov metod da se jedan siromašan narod otprati na hiljade milja daleko od pozornice svoje bede. Iseljenici koji su se nastanili u Sjedinjenim Državama šalju svake godine kući novčana sredstva, putni trošak za preostale. Svaka gomila koja se ove godine

^{186a} Pošto se Irska smatra za obećanu zemlju «načela naseljenosti», napisao je Th. Sadler, pre no što je objavio svoje delo o stanovništvu, čuvenu knjigu *Ireland, its Evils and their Remedies*, 2. izd., London 1829, u kojoj upoređujući statistiku pojedinih provincija, a u svakoj provinciji pojedinih grofovija, dokazuje da tamo beda ne vlada, kako to Malthus hoće, srazmerno broju stanovništva, nego u obrnutoj srazmeri prema njemu.

iseli povlači iduće godine drugu gomilu za sobom. Umesto da iseljavanje Irsku nešto staje, ono je na ovaj način jedan od njenih najunosnijih izvoznih poslova. Naposletku, iseljavanje je sistematski proces koji u narodnoj masi ne pravi tek prolaznu prazninu, već iz nje svake godine isisava više ljudi nego što podmladak naknaduje, tako da se apsolutni broj stanovništva iz godine u godinu snižava.^{186b}

Kakve su bile posledice po preostale radnike Irske oslobođene suvišnog stanovništva? Da je relativno suvišno stanovništvo danas veliko kao pre 1846, da je najamnina isto toliko niska i da radnici još više dirinče, da beda na selu opet tera u novu krizu. Uzroci su jednostavni. Revolucija u poljoprivredi išla je ukorak sa iseljavanjem. Proizvodnja relativno suvišnog stanovništva išla je još brže nego apsolutno opadanje stanovništva. Samo jedan pogled na tabelu C pokazuje kako pretvaranje oranica u pašnjake mora u Irskoj delovati još oštrije nego u Engleskoj. U ovoj se sa stočarstvom uvećava gajenje povrća, tamo opada. Dok velike površine ranije obrađivanih oranica leže na ugaru ili se pretvaraju u travnjake, veliki deo ranije neiskorišćavanog pustog zemljišta i tresetišta služi za proširenje stočarstva. Sitni i srednji zakupnici—računam u njih sve koji ne obrađuju preko 100 eker—još uvek sačinjavaju $\frac{8}{10}$ od celokupnog broja.^{186c} Njih sve više, i u sasvim drukčijem stepenu nego pre, ugušuje konkurencija kapitalistički vođene zemljoradnje i zato oni daju stalno nove regrute klasi najamnih radnika. Jedina krupna industrija Irske, platnarska, potrebuje srazmerno malo odraslih muškaraca i zapošljava srazmerno neznatan deo stanovništva, uprkos svome proširenju posle poskupljenja pamuka u 1861. do 1866. Kao i svaka krupna industrija, tako i ona neprestanim kolebanjem u svojoj vlastitoj sferi stalno proizvodi relativno suvišno stanovništvo, čak i onda kad ljudska masa koju ona apsorbuje raste u apsolutnom smislu. Beda seoskog stanovništva osnovica je džinovskih fabrika košulja itd., čija je radnička vojska većinom razasuta po selima. Ovdje se ponovo susrećemo s napred izloženim sistemom kućnog rada, koji sa svojim niskim najaminama i prekomernim radom predstavlja metodično sredstvo za stvaranje »prekobrojnih«. Najzad, mada opadanje stanovništva nema onako razorne posledice kao u zemlji s razvijenom kapitalističkom proizvodnjom, ono ipak ne ostaje bez stalnog dejstva na unutrašnje tržište. Praznina koju ovdje stvara iseljavanje ne sužava samo lokalnu tražnju rada, nego i prihode trgovčića, zanatlija, sitnih privrednika uopšte. Otud nazadovanje dohodaka između 60 i 100£ u tabeli E.

Položaj poljoprivrednih nadničara u Irskoj jasno je prikazan u

^{186b} Za vreme od 1851. do 1874. iznosi ukupan broj iseljenika 2 325 922.

^{186c} Primedba uz drugo izdanje.—Prema jednoj tabeli u: Murphy, *Ireland, Industrial, Political and Social*, 1870, 94,6% zemljišta sačinjavaju zakupi do 100 eker, a 5,4% zakupi preko 100 eker.

izveštajima irskih inspektora Sirotinjske uprave (od 1870).^{186d} Činovnici vlade koja se održava samo pomoću bajoneta i čas otvorenim čas prikivenim opsadnim stanjem morali su govoriti obazrivim jezikom za koji njihove kolege u Engleskoj inače ne mare; uprkos tome oni ne dopuštaju svojoj vladi da se uljuljuke iluzijama. Po njima se još uvek niska stopa najamnine na selu za poslednjih 20 godina ipak popela za 50 do 60%, i iznosi sada prosečno 6 do 9 šilinga nedeljno. Ali se iza ovog prividnog povećanja prikriva stvarno sniženje najamnine, jer povišenje ne pokriva čak ni povišicu cene potrebnih životnih sredstava do koje je u međuvremenu došlo; to potvrđuje sledeći izvod iz zvaničnih računa jednog irskog workhouse-a:

Prosečni nedeljni troškovi izdržavanja na 1 glavu

<i>Godina</i>	<i>Hrana</i>	<i>Odeća</i>	<i>Ukupno</i>
Od 29. septembra 1848. do 29. septembra 1849. godine	1 š. 3 ¹ / ₄ p.	0 š. 3 p.	1 š. 6 ¹ / ₄ p.
Od 29. septembra 1868. do 29. septembra 1869. godine	2 š. 7 ¹ / ₄ p.	0 š. 6 p.	3 š. 1 ¹ / ₄ p.

Dakle, cena potrebnih životnih sredstava skoro je dvaput, a cena odeće tačno dvaput veća nego pre 20 godina.

Čak i da apstrahujemo ovu nesrazmeru, puko upoređivanje u novcu izražene stope najamnine ni izdaleka ne bi dalo tačan rezultat. Pre gladi je velika masa poljoprivrednih najamnina plaćana u naturi, a samo neznatan deo u novcu; danas je plaćanje u novcu pravilo. Već iz toga izlazi da se novčana stopa najamnine morala popeti, ma kako se kretala stvarna najamnina.

•Pre gladi, poljoprivredni nadničar imao je komadić zemlje gde je sadio krompir i držao svinje i živinu. Danas on ne samo da mora kupovati sva svoja životna sredstva nego je ostao i bez prihoda od prodaje svinja, živine i jaja.¹⁸⁷

Poljoprivredni radnici ranije se u stvari nisu razlikovali od sitnih zakupnika i većinom su bili pazakupnici na srednjim i krupnim zakupima na kojima su nalazili zaposlenja. Tek posle katastrofe od 1846. počele oni sačinjavati deo klase čistih najamnih radnika, poseban stalež koji je za svog poslodavca vezan još samo novčanim odnosima.

Znamo kakvi su bili njihovi stambeni uslovi pre 1846. Od onda su se još pogoršali. Jedan deo seoskih nadničara, koji međutim iz dana u dan biva manji, stanuje još na zemljištima zakupnika, u

^{186d} «Reports from the Poor Law Inspectors on the wages of Agricultural Labourers in Ireland», Dublin, 1870.—Upor. i: «Agricultural Labourers (Ireland) Return etc.», 8. March 1861.

¹⁸⁷ Isto, str. 29, 1.

prepunjenim kolibama, čiji užasi daleko prevazilaze i ono najgore što nam u tom pogledu pružaju engleski poljoprivredni srezovi. I to je opšta pojava, izuzev neke krajeve Elstera; na jugu u grofovijama Kork, Limerik, Kilkeni itd.; na istoku u Viklou, Veksfordu itd.; u središtu Irske u grofovijama King i Kvin, Dublinu itd.; na severu u grofovijama Daun, Antrim, Tiroun itd.; na zapadu u Slajgou, Roskomonu, Mejou, Golveju itd. »To je«, uzvikuje jedan od inspektora, »sramota za religiju i civilizaciju ove zemlje.«^{187a} Da bi nadničarima njihove jazbine za stanovanje postale snošljivije, sistematski im se oduzima komadić zemlje koji tim kolibama pripada od pamtiveka.

»Svest o ovakvoj anatemi kojoj su ih podvrgli zemljoposednici i njihovi upravnici izazvala je u poljoprivrednim nadničarima odgovarajuće osećanje protivljenja i mržnje prema onima koji s njima postupaju kao s kakvom bespravnom rasom.«^{187b}

Prvi čin revolucije u zemljoradnji bio je da u ogromnom razmeru, i kao po nekoj paroli datoj odozgo, zbríše kolibe koje su ležale na radnim poljima. Tako su mnogi radnici bili prisiljeni da potraže sklonište u selima i gradovima. Tamo ih bacahu kao kakvo smeće na mansarde, u rupe, podrume i budžake najgorih četvrti. Hiljade irskih porodica koje se, čak i po tvrđenju Engleza ogrezlih u nacionalne predrasude, odlikovahu retkom privrženošću svojem domaćem ognjištu, bezbrižnom veselošću i čistotom porodičnog morala, nađoše se ovako iznenada presađeni u rasadnike proka. Muškarci sada moraju da traže posla kod obližnjih zakupnika, koji ih najmljuju samo za jedan dan, što je najnesigurniji oblik najamnog rada; uz to

»oni sada moraju da prevaljuju dugi put do zakupa i nazad, često mokri kao miševi, izloženi i drugim nedaćama koje mnogo puta povlače za sobom slabljenje, bolest, a s njom i bedu.«^{187b}

»Gradovi su iz godine u godinu morali primati sve radnike koji su u poljoprivrednim srezovima važili kao suvišni«^{187c}, i onda se još čude »što u gradovima i selima ima radnika i odviše, dok ih je na poljima malo«!^{187d} Istina je u tome da se ova oskudica oseća samo »u vreme hitnih poljskih radova u proleće i u jesen; u ostala doba godine mnoge ruke su bez posla«^{187e}; da »posle žetve, od oktobra do proleća, za njih gotovo nema rada«^{187f} i da oni čak i u doba za-

^{187a} »Reports from the Poor Law Inspectors etc«, str. 12.

^{187b} Isto, str. 25.

^{187c} Isto, str. 27.

^{187d} Isto, str. 26.

^{187e} Isto, str. 1.

^{187f} Isto, str. 32.

poslenosti »često gube čitave dane i izloženi su svakojakim prekidima rada«. ^{187g}

Ove posledice revolucije u poljoprivredi, tj. pretvaranja oranica u pašnjake, primene mašina, najstrože štednje rada itd.—još više pogoršavaju uzorni zemljoposednici, ljudi koji svoje rente neće da troše u inozemstvu, već su toliko milostivi da stanuju na svojim dobrima u Irskoj. Da zakon o ponudi i tražnji ne bi ni na koji način bio povređen, ova gospoda podmiruju

»gotovo svu svoju potrebu za radnom snagom kod sitnih zakupnika, te su ovi tako prisiljeni da tegle za svoje zemljoposednike za manju najamninu nego što je najamnina običnog nadničara i bez ikakva obzira na sve neugodnosti i gubitke koji zakupniku nastaju iz toga što u kritično doba setve ili žetve mora zanemarivati svoja vlastita polja.« ^{187h}

Nesigurnost i neredovnost zaposlenja, često ponavljanje i dugo trajanje zastoja u radu, svi ovi znaci relativne prenaseljenosti izneti su, dakle, u izveštajima inspektora Sirotinjske uprave kao isto toliko nevolja irskog poljoprivrednog proletarijata. Čitalac se seća da smo kod engleskog poljoprivrednog proletarijata naišli na slične pojave. Ali je razlika u tome što se u Engleskoj, toj industrijskoj zemlji, industrijska rezerva regrutuje na selu, dok se u Irskoj, zemlji poljoprivrednoj, zemljoradnička rezerva regrutuje u gradovima, pribе-žištima najurenih poljoprivrednih radnika. U Engleskoj se preko-brojni poljoprivredni radnici pretvaraju u fabričke radnike; u Irskoj oni ostaju poljoprivrednim radnicima, iako su se sabili u gradove, jer, vršeci u ovima istovremeno pritisak na gradske najamnine, moraju u potrazi za radom stalno opet natrag na selo.

Zvanični izveštici ovako rezimiraju materijalni položaj poljoprivrednih nadničara:

»Mada oni žive do krajnosti štedljivo, ipak im njihova najamnina jedva stiže da nabave hranu za sebe i svoju porodicu i da plate kiriju za stan; za odevanje su im potrebni drugi prihodi... Atmosfera stanova u kojima žive, kao i druga oskudevanja, čine ovu klasu osobito prijemljivom za tifus i sušicu.« ¹⁸⁷ⁱ

Onda nije čudo što, po jednoglasnom svedočanstvu izvestilaca, ovu klasu prožima mračno nezadovoljstvo; što ona priželjkuje vraćanje prošlosti, gnuša se sadašnjice, ne veruje u budućnost, »podaje se zavodljivom uticaju demagoga«, i ima jedinu fiksnu ideju: da se iseli u Ameriku. To je, dakle, ona obećana zemlja u kojoj teku med i mleko, a u koju je depopulacija, taj veliki Malthusov lek za sve, pretvorila zeleni Erin! ^{180j}

^{187g} Isto, str. 25.

^{187h} Isto, str. 30.

¹⁸⁷ⁱ Isto, str. 21, 13.

Kakav ugodan život vode industrijski radnici Irske, pokazuje dovoljno ovaj primer:

«Prilikom moje nedavne inspekcije severne Irske», kaže engleski fabrički inspektor Robert Baker, «mene su iznenadili napori jednog kvalifikovanog irskog radnika da iz svojih tako oskudnih sredstava pribavi vaspitanje svojoj deci. Navodim doslovno izjavu kakvu sam čuo iz njegovih usta. Da je on zaista vešt fabrički radnik, dokaz je to što mu daju da izrađuje artikle za mančestersko tržište. Johnson: Ja sam beetler^{1*} i radim od 6 časova izjutra do 11 časova noću, od ponedeljnika do petka, subotom završavamo u 6 časova uveče i imamo 3 časa za večeru i odmor. Imam petoro dece. Za ovaj rad dobijam nedeljno 10 šil. i 6 pensa; moja žena takođe radi i zarađuje 5 šilinga nedeljno. Najstarija kćer, kojoj je 12 godina, vodi kućanstvo. Ona nam je kuvarica i jedina ispomoć. Ona sprema mladu decu za školu. Žena ustaje kad i ja i odlazi sa mnom na rad. Jedna devojka koja prolazi pored naše kuće budi me u 5^{1/2} časova izjutra. Pre polaska na rad ne jedemo ništa. Dvanaestogodišnja kćer brine se za male preko dana. Doručkujemo u 8 i zbog toga idemo kući. Jedanput nedeljno pijemo čaj; inače imamo neku kašu (stirabout), katkad od ovsenog, katkad od kukuruznog brašna, već prema tome šta smo kadri da nabavimo. Zimi mećemo i malo šećera i vode u naše kukuruzno brašno. Leti iskopamo nešto malo krompira koji sami gajimo na komadiću zemlje, a kad ga potrošimo, vraćamo se opet kaši. Tako to ide iz dana u dan, u radne dane i nedeljom, preko čitave godine. Uveče sam uvek jako umoran od dnevnog rada. Zalogaj mesa vidimo izuzetno, i to veoma retko. Troje naše dece idu u školu, a za to na svako plaćam po 1 peni nedeljno. Kirija nam je 9 pensa nedeljno, a za treset i loženje izdajemo najmanje 1 šil. i 6 pensa za 14 dana.»¹⁸⁸

Takve su irske najamnine, takav je život u Irskoj!

Doista, irska beda ponovo je dnevna tema u Engleskoj. Krajem 1866. i početkom 1867. latio se u listu »Times« jedan irski veliki posednik, lord Dufferin, da reši problem. »Kakva čovečnost od tako velikog gospodina!«^[181]

Iz tabele E videli smo da su godine 1864. od 4 368 610£ ukupnog profita trojica profitaša strpali u džep samo 262 610£, a da su 1865. ista ova tri virtuoza »odricanja« od 4 669 979£ ukupnog profita odneli 274 528£, 1864: 26 profitaša 646 377£, 1865: 28 profitaša 736 448£, 1864: 121 profitaš 1 076 912£, 1865: 150 profitaša 1 320 906£, 1864: 1131 profitaš 2 150 818£, gotovo polovinu ukupnog godišnjeg profita; 1865: 1194 profitaša 2 418 833£, više od polovine ukupnog godišnjeg profita. Ali je lavovski deo koji od godišnje sume zemljišnih renti proguta ništavan broj zemljišnih velikaša u Engleskoj.

¹⁸⁸ RIF za 31. oktobar 1866, str. 96.

^{1*} radnik koji lupa rublje pri pranju

Škotskoj i Irskoj tako ogroman da engleska državnička mudrost nalazi za umesno da za podelu zemljišne rente ne pruži isti statistički materijal kao za podelu profita. Jedan od tih velikoposjednika jeste i lord Dufferin. Da renta i profiti ikad mogu biti »prekobrojni«, ili da njihovo obilje može stajati ma u kakvoj vezi s obiljem narodne bede, naravno da je isto tako »nepristojna« (irrespectable) kao i »nezdrava« (unsound) zamisao. On se drži činjenica. A činjenica je da što više opada broj irskog naroda utoliko više rastu irske rente, da opadanje stanovništva »čini dobro« zemljovlasnicima, dakle i samom zemljištu, pa, dakle, i narodu, koji je samo dodatak uz zemlju. Tako on, dakle, izjavljuje da je Irska još uvek prenaseljena i da iseljavanje teče još uvek odviše sporo. Da bi Irska bila potpuno srećna, treba da iz nje ode bar još $\frac{1}{3}$ miliona radnih ljudi. Neka čitalac ne misli da je ovaj lord, koji je povrh toga i poetičan, neki lekar iz škole San-gradove, koji je za bolesnike, čim se nisu osećali bolje, propisivao puštanje krvi, pa opet puštanje krvi, sve dok pacijent ne bi s krvlju izgubio i bolest. Lord Dufferin traži novo puštanje krvi samo od $\frac{1}{3}$ miliona umesto od oko 2 miliona, bez čijeg oticanja je doista nemoguće uvesti u Erinu hiljadugodišnje carstvo. Dokaz je lako dati.

Broj i veličina zakupâ u Irskoj 1864

1. Zakupi do 1 ekerâ		2. Zakupi iznad 1, do 5 ekerâ		3. Zakupi preko 5, do 15 ekerâ		4. Zakupi preko 15, do 30 ekerâ	
broj	ekera	broj	ekera	broj	ekera	broj	ekera
48 653	25 394	82 037	288 916	176 368	1 836 310	136 578	3 051 343
5. Zakupi iznad 30, do 50 ekerâ		6. Zakupi iznad 50, do 100 ekerâ		7. Zakupi preko 100 ekerâ		8. Ukupna površina	
broj	ekera	broj	ekera	broj	ekera	ekera	
71 961	2 906 274	54 247	3 983 880	31 927	8 227 807	20 319 924 ^{188a}	

Centralizacija je od 1851. do 1861. uništila poglavito zakupe prvih triju kategorija, ispod 1 pa do 15 ekerâ. Oni moraju pre svega iščeznuti. To je dalo 307 058 »prekobrojnih« zakupnika, a ako porodicu računamo po niskom prosečnom broju od 4 glave, 1 228 232 lica. Pod preteranom pretpostavkom da će $\frac{1}{4}$ od toga broja ponovo naći zaposlenje posle izvršene revolucije u poljoprivredi, ostaje za iseljavanje 921 174 lica. Kategorije 4, 5 i 6, preko 15 a ispod 100 ekerâ, jesu, kao što je u Engleskoj već odavno poznato, odviše male za kapitalističku kulturu žita, a za ovčarstvo gotovo beznačajne veličine. Pod istim pretpostavkama kao i ranije, ima, dakle, za iseljavanje još 788 761 osoba, ukupno 1 709 532. A, comme l'appétit

^{188a} Ukupna površina obuhvata i »tresetišta i pusta zemljišta.

vient en mangeant^{1*}, oči velikoposednika ubrzo će otkriti da je Irska sa 3¹/₂ miliona još uvek u bedi, a da je u bedi zato što je prenaseljena, dakle da njena depopulacija mora ići još mnogo dalje da bi ta zemlja ispunila svoj pravi poziv: da Englezima bude ispaša za ovce i marvu.^{188b}

Kao svako dobro na ovome svetu, ima i ovaj unosni metod svoje zlo. Sa akumulacijom zemljišne rente u Irskoj ide ukorak i akumulacija Iraca u Americi. Irac koga su prognali ovce i volovi uskršava s one strane Okeana kao fenijanac¹⁸². I nasuprot staroj kraljici mora diže se sve opasnije mlada džinovska republika.

Acerba fata Romanos agunt
Scelusque fraternae necis.¹⁸³

^{188b} O tome kako su pojedini lendlordovi, pa i englesko zakonodavstvo planski iskoristili nevolju gladi i prilike koje su s njome nastale, u cilju da nasilno sprovedu revoluciju u poljoprivredi i da stanovništvo Irske smanje na broj koji odgovara interesima lendlordova, izneću podrobnije dokaze u trećoj knjizi ovog spisa, u odeljku o zemljišnoj svojini. Na istom mestu vратиću se i na odnose između sitnih zakupnika i poljoprivrednih radnika. Ovde samo jedan citat. U svom posmrtnom spisu *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*, 2 toma, London 1868, tom. II, str. 282, kaže Nassau W. Senior između ostalog: «Tačno je primetio dr G. da imamo svoj zakon o sirotinji i da je on veliko oruđe za pobedu lendlordova; drugo oruđe jeste iseljavanje. Nijedan prijatelj Irske ne može želeti da se ovaj rat» (između lendlordova i sitnih keltskih zakupnika) «produži—još manje da se on završi pobedom zakupnika... Što on» (taj rat) «brže prođe, što brže Irska postane pašnjak (grazing country) sa srazmerno neznatnim brojem stanovnika, kako to pašnjaci iziskuju, to bolje za sve klase... Engleski zakoni o žitu od 1815. g. osigurali su Irskoj monopol slobodnog uvoza žita u Veliku Britaniju. Oni su, dakle, veštački pomagali kulturu žita. Kad su 1846. ukinuti zakoni o žitu, ukinut je iznenada i taj monopol. Bez obzira na sve druge okolnosti, bio je sam ovaj događaj dovoljan da dade snažnog poleta pretvaranju irskih oranica u pašnjake, koncentraciji zakupa i najurivanju sitnih seljaka. Pošto su od 1815. do 1846. hvalili plodnost irskog zemljišta i glasno izjavljivali da ga je sama priroda odredila za kulturu pšenice, engleski agronomi, ekonomisti i političari posle toga iznenada otkriše da ono nije ni za šta sem za proizvodnju stočne hrane! Gospodin Léonce de Lavergne požurio se da to ponovi s one strane Kanala. Treba biti čovek «ozbiljan» kao g. de Lavergne pa pasti na lepak takvim detinjarijama.

^{1*} kako apetit dolazi pri jelu

GLAVA DVADESET ČETVRTA

Takozvana prvobitna akumulacija

1. Tajna prvobitne akumulacije

Videli smo kako se novac pretvara u kapital, kako se pomoću kapitala pravi višak vrednosti, a iz viška vrednosti više kapitala. Međutim, akumulacija kapitala ima za pretpostavku višak vrednosti, višak vrednosti kapitalističku proizvodnju, a ova pak postojanje većih masa kapitala i radne snage u rukama proizvođača robâ. Čitavo ovo kretanje izgleda, dakle, kao da se vrti u začaranom krugu, iz kojega možemo izići samo ako pretpostavimo jednu »prvobitnu« akumulaciju (»previous accumulation« u A. Smith-a) koja prethodi kapitalističkoj, akumulaciju koja nije rezultat kapitalističkog načina proizvodnje, već njegova polazna tačka.

Ova prvobitna akumulacija igra u političkoj ekonomiji otprilike istu ulogu koju u teologiji igra greh prvog čoveka. Adam zagriže u jabuku i time se greh svali na ljudski rod. Poreklo greha objašnjava se pričanje.n jedne anegdote iz prošlosti. Isto je tako u davno minulo doba bila na jednoj strani elita vrednih, razboritih i pre svega štedljivih ljudi, a na drugoj lenji nevaljalci, koji su proćerdali sve što su imali, pa i više od toga. Svakako, legenda o teološkom prvom grehu priča nam kako je čovek bio proklet da u znoju lica svoga jede nasušni hleb; no priča o ekonomskom prvobitnom grehu otkriva nam kako to da ima ljudi za koje ova božja zapovest ne važi. Svejedno. Tek tako se dogodilo da su prvi nagomilali bogatstvo, a oni drugi nisu više ništa imali da prodađu osim rođene kože. I od tog praroditeljskog greha postoji siromaštvo velike mase, koja još i danas, uprkos svemu radu, nema šta da proda do sebe samu, i bogatstvo jedne šake ljudi, koje neprekidno raste, iako su oni odavno prestali da rade. Ovakve bljutave detinjarije još prežvakuje g. Thiers, sa svečanom državničkom ozbiljnošću, pred nekad tako duhovitim Francuzima, radi odbrane propriété^{1*}. A čim je u pitanju svojina, nameće se sveta dužnost

^{1*} svojine

da se stanovište dečjeg bukvara utvrdi kao jedino ispravno za staro i mlado i za sve stupnjeve razvitka. U stvarnoj istoriji osvajanje, podjarmljivanje, pljačka i ubijanje, jednom reči nasilje, igra, zna se, glavnu ulogu. U krotkoj političkoj ekonomiji oduvek je vladala idila. Pravo i »rad« bili su oduvek jedina sredstva za sticanje bogatstva, razume se uvek sa izuzetkom »ove godine«. Stvarno, pak, metodi prvobitne akumulacije sve su drugo samo ne idilični.

Novac i roba nisu unapred kapital, kao što to nisu ni sredstva za proizvodnju ni životna sredstva. Oni se moraju pretvarati u kapital. Ali se samo ovo pretvaranje može izvršiti jedino pod određenim okolnostima, koje se stiču u ovom: Dve veoma različite vrste vlasnika roba moraju se sučeliti i stupiti u dodir; s jedne strane vlasnici novca, sredstava za proizvodnju i životnih sredstava, koji hoće da vrednost kojom gospodare oplode kupovinom tuđe radne snage; s druge strane slobodni radnici, prodavci sopstvene radne snage, dakle prodavci rada. Radnici slobodni u dvostrukom smislu: da sami ne spadaju neposredno u sredstva za proizvodnju, kao robovi, kmetovi itd., niti da sredstva za proizvodnju njima pripadaju, kao što je slučaj kod samostalnog seljaka itd., nego da su oni, naprotiv, svega toga oslobođeni, lišeni. Ovom polarizacijom robnog tržišta dati su osnovni uslovi kapitalističke proizvodnje. Kapitalistički odnos ima za pretpostavku da su radnici odvojeni od svojine na uslove za ostvarenje rada. A čim kapitalistička proizvodnja stane jednom na sopstvene noge, ona ne samo što održava ovu podvojenost, već je i reprodukuje u sve većem razmeru. Proces koji stvara kapitalistički odnos ne može, dakle, biti drugo nego proces odvajanja radnika od svojine na uslove njegova rada, proces koji s jedne strane pretvara društvena životna sredstva i sredstva za proizvodnju u kapital, a s druge strane neposredne proizvođače u najamne radnike. Takozvana prvobitna akumulacija nije, dakle, ništa drugo do istorijski proces odvajanja proizvođača od sredstava za proizvodnju. On je »prvobitan« zato što sačinjava predistoriju kapitala i načina proizvodnje koji mu odgovara.

Ekonomska struktura kapitalističkog društva proizšla je iz ekonomske strukture feudalnog društva. Raspadanje ovog drugog oslobodilo je elemente prvog.

Neposredni proizvođač, radnik, mogao je raspolagati svojom ličnošću tek onda kad je prestao biti vezan za zemlju i kad više nije nekom drugom bio kmet ili podložnik. Zatim, da bi mogao postati slobodan prodavac radne snage koji svoju robu nosi svugde gde ima prođe za nju, morao se osloboditi vlasti esnafa, njegovih pravila o šegrtima i kalfama i ograničenja njegovih propisa o radu. Tako se istorijsko kretanje, koje pretvara proizvođače u najamne radnike, pokazuje, s jedne strane, kao njihovo oslobođenje od činidaba i esnafske stege; za naše buržoaske istoričare samo ta strana i postoji. Ali, s druge strane, ovi novooslobođeni postaju prodavci sebe samih tek pošto im se otmu sva njihova sredstva za proizvodnju i sva

jamstva za opstanak koja su im pružale stare feudalne ustanove. Istorija ove njihove eksproprijacije zapisana je u analima čovečanstva neizbrisivim potezima krvi i ognja.

Sa svoje strane, industrijski kapitalisti, ti novi vladari, morali su potisnuti ne samo esnafske zanatlije, nego i feudalne gospodare, koji su u svojim rukama držali izvore bogatstva. S te strane njihovo uzdizanje predstavlja se kao plod pobedonosne borbe protiv feudalne vlasti i njenih mrskih povlastica, kao i protiv esnafa i okova koje su ovi udarili slobodnom razvitku proizvodnje i slobodnom eksploataciji čoveka od strane čoveka. Ali su vitezovi industrije samo na taj način uspeali da potisnu vitezove mača što su iskoristili događaje za koje oni baš ništa nisu doprineli. Oni su se uzdigli isto onako niskim sredstvima kakva su bila sredstva pomoću kojih je nekad rimski oslobođenik postao gospodarem svoga patrona.

Polazna tačka razvitka koji je stvorio i najamnog radnika i kapitalistu bilo je ropstvo radnika. Napredak se sastojao u promeni oblika tog ropstva, u pretvaranju feudalne eksploatacije u kapitalističku. Da bismo razumeli kako je on tekao, nije potrebno da zahvatimo daleko u prošlost. Mada prve početke kapitalističke proizvodnje zatičemo sporadično još u 14. i 15. stoleću u nekim gradovima oko Sredozemnog mora, kapitalistička era datira tek od 16. veka. Tamo gde se ona pojavljuje već je odavno bilo izvršeno ukidanje kmetstva, a najsvetlija tačka srednjeg veka, suvereni gradovi, već se duže vreme gasila.

U istoriji prvobitne akumulacije epohalni su svi oni prevrati koji su služili kao poluga kapitalističkoj klasi u njenom formiranju; ali pre svega su to bili oni momenti kada su velike mase ljudi bile iznebuha i nasilno otkidane od svojih sredstava za život i bile bacane na tržište rada kao obespravljeni proleter. Osnovicu čitavog ovog procesa čini eksproprijacija poljoprivrednog proizvođača, seljaka, od zemlje. Njena istorija je u svakoj zemlji drukčija i razne njene faze teku drukčijim redom i u različnim istorijskim epohama. Klasičan oblik ima ona samo u Engleskoj, i zato ovu zemlju uzimamo kao primer.¹⁸⁹

¹⁸⁹ U Italiji, u kojoj se najranije razvila kapitalistička proizvodnja, najranije su ukinuti i kmetovski odnosi. Kmet je ovde oslobođen pre nego što je mogao sebi osigurati ma kakvo pravo zastarevanja na zemljište. Njegovo oslobođenje ga je, dakle, odmah pretvorilo u obespravljenog proletera, koji je uz to našao i gotove nove gospodare u gradovima nasledenim u većini još od rimskog doba. Kad je revolucija svetskog tržišta^[184], počev od kraja 15. veka, uništila premoć trgovine severne Italije, nastalo je kretanje u suprotnom pravcu. Gradski radnici u masama su terani na selo, gde su sitnoj kulturi, vršenoj na baštovanski način, dali dotle neviden polet.

2. Eksproprijacija seljaštva od zemlje

Kmetstvo je u Engleskoj bilo stvarno iščezlo krajem 14. veka. Tada, a još više u 15. veku, ogromnu većinu stanovništva¹⁹⁰ sačinjavahu slobodni seljaci sa samostalnim gazdinstvom, ma kakva da je bila feudalna firma pod kojom se prikrivala njihova svojina. Na većim vlastelinskim dobrima istisnuo je slobodni zakupnik bailiff-a (upravitelja), koji je ranije i sam bio u kmetском odnosu. Poljoprivredni najamni radnici sastojahu se delom iz seljaka koji su svoju dokolicu iskorišćavali radeći kod velikoposednika, a delom iz samostalnih, relativno i apsolutno malobrojne klase pravih najamnih radnika. Čak su i ovi u stvari bili u isto vreme seljaci sa samostalnim gazdinstvom, jer im je osim najamnine davano i 4 ili više eker oranice zajedno s kotedžom. Uz to su oni s pravim seljacima koristili opštinsko zemljište, na kome su napasali svoju stoku i odakle su ujedno dobijali sredstva za loženje, drvo, treset itd.¹⁹¹ Po feudalnu proizvodnju u svima evropskim zemljama karakteristična je podela zemlje na što je moguće više zavisnih seljaka. Moć feudalnog gospodara, kao i svakog suverena, nije počivala na iznosu njegovih renta, već na broju podanika, a ovaj je zavisan od broja seljaka sa samostalnim gazdinstvom.¹⁹² Mada je posle normanskog osvajanja

¹⁹⁰ »Sitni zemljovlasnici koji su svojim rukama obrađivali svoja polja i koji su živeli u skromnom blagostanju... sačinjavahu tada daleko značajniji deo nacije nego danas... Od obrađivanja svojih malih freehold-selišta (freehold je potpuno slobodna svojina) živelo je ne manje od 160 000 zemljovlasnika, koji su sa svojim porodicama verovatno iznosili više od 1/7 ukupnog stanovništva. Prosečni dohodak tih sitnih zemljoposednika... ceni se na 60 do 70 Ć. Izračunato je da je broj onih koji obrađivahu vlastitu zemlju bio veći od broja zakupnika tuđeg zemljišta.« (Macaulay, *History of England*, 10. izd., London 1854, sv. I, str. 333-334.) — Još u poslednjoj trećini 17. veka bavila se 1/5 engleske narodne mase poljoprivredom. (*Isto*, str. 413.) — Navodim Macaulaya zbog toga što on, kao sistematski falsifikator istorije, što je moguće više »obrezuje« ovakve činjenice.

¹⁹¹ Ne sme se nikad zaboraviti da je čak i kmet bio ne samo vlasnik zemljišnih parcela koje su mu pripadale uz njegovu kuću — mada je bio vlasnik sa obavezom danka — nego da je bio i suvlasnik opštinske zemlje. »Seljak je tamo (u Šleziji) kmet.« Pa ipak ti servs^{1*} poseduju opštinska dobra. »Seljake u Šleziji još niko nije uspeo navesti na deobu opštinskih dobara, dok u Nojmarku jedva da postoji kakvo selo gde ta deoba nije s najvećim uspehom izvršena.« (Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne*, Londres 1788, sv. II, str. 125, 126.)

¹⁹² Japan, sa svojom čisto feudalnom organizacijom zemljišne svojine i razvijenom sitnom seljačkom privredom, pruža nam mnogo verniju sliku evropskog srednjeg veka nego sva naša istorijska dela, koja su većinom diktovale buržoaske predrasude. Dabome, i odviše je lako biti »liberalan« na račun srednjeg veka.

1* kmetovi

englesko zemljište bilo podeljeno na ogromna baronatsva, od kojih je često jedno jedino obuhvatalo 900 starih anglosaksonskih lordovstava, ono je ipak bilo posuto sitnim seljačkim gazdinstvima koja su tek tu i tamo prekidana većim vlastelinskim dobrima. Takvi odnosi uz istovremeno cvetanje gradova, kojim se 15. vek odlikovao, omogućile ono narodno bogatstvo koje je kancelar Fortescue onako rečito opisao u svom delu *Laudibus Legum Angliae*, ali su oni isključivali bogatstvo u kapitalu.

Predigra prevrata koji je stvorio osnovu kapitalističkog načina proizvodnje odigrala se u poslednjoj trećini 15. i prvih decenija 16. veka. Rasturanjem feudalnih pratnji bačena je na tržište rada masa obespravljenih proletera, koji su, po tačnim rečima sera Jamesa Steuarta, »svugde beskorisno ispunjavali kuće i imanja«.^[185] Mada je kraljevska vlast, budući i sama proizvod buržoaskog razvitka, u svojoj težnji za apsolutnom vlašću nasilno ubrzala raspuštanje tih pratnji, ipak ona nije bila jedini uzrok tome. Naprotiv, nalazeći se u najprkosnijoj suprotnosti prema kralju i parlamentu, stvorio je krupni feudalni gospodar nesravljivo veći proletarijat nasilnim najurivanjem seljaka sa zemlje, na koju su imali isto feudalno pravo kao i on, kao i uzurpiranjem njihove opštinske zemlje. Neposredni podstrek za ovo dalo je u Engleskoj naročito cvetanje flamanske vunarske manufakture i odgovarajuće skakanje cena vune. Veliki feudalni ratovi progutali su staro feudalno plemstvo, a novo je bilo čedo svoga vremena, za koje je novac bio sve i sva. Zato njegovom lozinkom postade pretvaranje oranica u pašnjake za ovce. U svojoj knjizi *Description of England. Prefixed to Holinshed's Chronicles*, opisuje Harrison kako eksproprijacija sitnih seljaka upropašćuje zemlju. »What care our great incroachers!« (Šta mare za to naši veliki uzurpatori!) Stanovi seljaka i kotedži radnika bili su nasilno porušeni ili su pušteni da propadnu.

»Uporedi li ko starije inventare ma kog viteškog dobra«, veli Harrison, »naći će da su išezle nebrojene kuće i sitna seljačka gazdinstva, da zemlja hrani mnogo manje ljudi, da je mnogo gradova propalo, mada su neki novi procvetali... Mogao bih vam štošta ispričati o gradovima i selima koji su razoreni radi ispaše ovaca i gde su ostale još jedino vlastelinske kuće.«

Žalbe tih starih letopisa uvek su preterane, ali one tačno odražavaju utisak revolucije u odnosima proizvodnje na same savremenike. Upoređujući spise kancelara Fortescue-a i Thomasa Morusa vidimo pred očima provaliju između 15. i 16. veka. Iz svog zlatnog veka survala se, kao što Thornton tačno kaže, engleska radnička klasa u svoj gvozdeni vek bez ikakve postupnosti.

Zakonodavstvo se uplašilo od tog prevrata. Ono još nije bilo došlo na onu visinu civilizacije na kojoj »Wealth of the Nation«^{1*},

*bogatstvo nacije»

tj. stvaranje kapitala i bezobzirna eksploatacija i osiromašivanje narodne mase, važe kao ultima Thule^{1*} svekolike državničke mudrosti. U svojoj istoriji o Henryju VII kaže Bacon:

«U ono vreme» (1489) «namnožiše se žalbe protiv pretvaranja oranica u pašnjake» (za ispašu ovaca itd.) «na kojima je maleni broj pastira dovoljan, a zakupi na više godina, doživotni i na godišnji otkaz (od čega je živeo veliki deo jomena^{2*}), bili su pretvoreni u plemićka dobra. To izazva propadanje naroda, a stoga i propadanje gradova, crkava, desetka... Mudrost koju su kralj i parlament pokazali u suzbijanju toga zla bila je u ono doba dostojna divljenja... Oni preduzeše mere protiv te uzurpacije opštinskih imanja koja je smanjivala stanovništvo (depopulating inclosures) i protiv širenja pašnjaka, koje joj je u stopu sledilo s istim posledicama (depopulating pasture).»

Jedan zakon Henryja VII iz 1489, čl. 19, zabranjivao je rušenje svih seljačkih kuća uz koje je pripadalo bar 20 ekeru zemlje. Zakonom 25. Henryja VIII, isti zakon je obnovljen. Tu između ostaloga stoji

«da se mnogi zakupi i krda stoke, osobito ovaca, gomilaju u malo ruku, što je mnogo podiglo zemljišne rente, da je zemljoradnja (tillage) jako unazadena, da su crkve i kuće porušene i da su strahovito velike mase naroda izgubile mogućnost da održavaju sebe i svoje porodice.»

Stoga zakon naređuje da se propale seljačke kuće ponovo podignu i određuje odnos između oranica i pašnjaka itd. Zakon od 1833. tuži se da neki vlasnici imaju po 24 000 ovaca i ograničava broj ovaca na 2000.¹⁹³ I narodne žalbe i zakonodavstvo protiv eksproprijacije sitnih zakupnika i seljaka, koje je trajalo 150 godina počev od Henryja VII, ostadoše bez uspeha. Bacon nam je, i ne znajući, odao tajnu toga neuspeha.

«Zakon Henryja VII», kaže on u *Essays, civil and moral*, sect. 29, «bio je dubok i dostojan divljenja, jer je on stvorio seljačka gazdinstva i zemljoradničke kuće određene normalne mere, tj. obezbeđivao je seljcima toliko zemlje da su oni bili kadri radati podanike dovoljno bogate i nezavisne, i ostavljao plug u rukama vlasnika, a ne najamnika» (to keep the plough in the hand of the owners and not hirelings).^{193a}

¹⁹³ U svojoj *Utopiji* Thomas Morus govori o neobičnoj zemlji gde «ovce prožduru ljude» (*Utopia*, preveo Robinson, izd. Arber, London 1869, str. 41.)

^{193a} Bacon objašnjava vezu između slobodnog imućnog seljaštva i dobre pešadije. «Za moć i civilizaciju kraljevine bilo je od izvanrednog značaja da postoje zakupi dovoljno veliki, da valjani ljudi budu van nevolje, i da velik deo zem-

^{1*} Bukvalno značenje: poslednja Tula. Upotrebljava se u smislu: krajnja granica, vrhunac. (Tula—ostrvska zemlja, koja se, po starom verovanju, nalazila na krajnjem severu Evrope.—*Red.* ruskog izdanja iz 1960.)—^{2*} slobodnih seljaka

Ono što je kapitalistički sistem iziskivao bio je, naprotiv, ropski položaj narodne mase, pretvaranje same nje u najamnike, a njenih sredstava za rad u kapital. Za vreme ovog prelaznog perioda zakonodavstvo je nastojalo da očuva i ona 4 ekeru zemlje uz kotedž poljoprivrednog najamnog radnika i branilo mu je da u svom kotedžu drži stanare. Još 1627, pod Charlesom I, osuđen je Roger Crocker sa Fontmila što je na manor-u^{1*} Fontmila sagradio jedan kotedž bez 4 ekeru zemlje koji bi uz njega morali pripadati; još 1638, pod Charlesom I, bila je imenovana jedna kraljevska komisija koja je silom imala da sprovede stare zakone, osobito one koji se tiču 4 ekeru okućnice; još je i Cromwell zabranjivao građenje kuće na daljini od 4 milje od Londona ako uz nju nije bilo 4 ekeru zemlje. Još se u prvoj polovini 18. veka čuju žalbe ako kotedž poljoprivrednog radnika nema okućnice bar od 1 do 2 ekeru. Danas je on srećan ako ima mali vrt ili ako može i daleko od svog kotedža iznajmiti nekoliko hvati zemlje.

«Veleposednici i zakupnici», kaže dr Hunter, «rade ovde složno. Nekoliko ekeru okućnice uz kotedž učinilo bi radnika odviše nezavisnim.»¹⁹⁴

Proces nasilne eksproprijacije narodne mase u 16. veku dobio je nov strahovit podstrek reformacijom i ogromnom krađom crkvenih dobara koja je nju pratila. U vreme reformacije katolička

lišta kraljevine bude siguran posed jomena ili ljudi koji se nalaze na sredini između plemića i kućara (cottagers) [hižar, stanar, željir, malokućanin itd. označava podložnog ili i slobodnog seljaka bez zemlje, a samo s kućicom i okućnicom, te koji je obično i nadničar—*prev.*] i seljačkih slugu... Jer je opšte mišljenje merodavnih poznavalaca vojne veštine... da je glavna snaga svake vojske u pešadiji. Ali da bi se stvorila dobra pešadija, potrebni su ljudi koji nisu odrašli u ropskom položaju ili nemaštini, već u slobodi i izvesnom blagostanju. I stoga, ako se država i odviše okrene u plemiće i finu gospodu, dok su seljaci i orači samo njihovi radnici ili sluge, ili i kućari, tj. nastanjeni prosjaci, možete imati dobru konjicu, ali nikad dobru, izdržljivu pešadiju... To vidimo u Francuskoj i Italiji i u još nekim stranim zemljama u kojima je doista sve plemić ili bedan seljak... u tolikoj meri da su prinuđeni da za svoje pešadijske bataljone upotrebljavaju najamnike bande Švajcaraca i sl.; od čega dolazi i to da te nacije imaju mnogo naroda, a malo vojnika.» (*The Reign of Henry VII etc. Verbatim Reprint from Kennet's England*, izd. 1719, London 1870, str. 308.)

¹⁹⁴ Dr Hunter u: «Public Health», VII Report, 1864, London 1865, str. 134. —«Količina zemlje koja je predviđena» (starim zakonima) «danas bi se smatrala za radnika prevelikom, i pre bi bila razlog da se ti ljudi pretvore u sitne zakupnike (farmers).» (George Roberts, *The Social History of the People of the Southern Counties of England in past centuries*, London 1856, str. 184.)

^{1*} vlastelinskom imanju

crkva bila je feudalni vlasnik velikog dela engleskog zemljišta. Ukidanje manastira itd. gurnulo je njihove stanovnike u proletarijat. Sama crkvena dobra bila su velikim delom poklonjena gramzljivim kraljevim ljubimcima ili prodana u bescenje špekulantima, zakupnicima ili građanima, koji u masama odagnaše stare nasledne feudalne sitne držaoce i sjediniše njihova gazdinstva. Svojina siromašnijih seljaka na jednom delu crkvenog desetka, garantovana zakonom, bi prećutno konfiskovana.¹⁹⁵ »Pauper ubique jacet«⁽¹⁸⁶⁾, uzviknula je kraljica Elisabeth posle jednog puta po Engleskoj. Najzad se, u 43. godini njenog vladanja, uvođenjem sirotinjske poreze pauperizam morao zvanično priznati.

»Tvorci toga zakona stideli su se da iznesu razloge njegovog donošenja te ga pustiše u svet, protivno svim tradicijama, bez ikakvog »preamble« (uvodnog obrazloženja).¹⁹⁶

Zakonom 16. Charlesa I, 4,^{1*} proglašen je trajnim i doista je tek 1834. dobio nov, stroži oblik.¹⁹⁷ Ove neposredne posledice refor-

¹⁹⁵ »Pravo sirotinje na jedan udeo crkvenog desetka utvrđeno je tekstom starih propisa.« (J. D. Tuckett, *A History etc.*, sv. II, str. 804, 805.)

¹⁹⁶ William Cobbett, *A History of the Protestant Reformation*, § 471.

¹⁹⁷ Protestantski »duh« vidi se između ostalog i iz ovog. U južnoj Engleskoj više veleposednika i bogatih zakupnika združilo se i postavilo o tačnom tumačenju Elisabethinog zakona o sirotinji deset pitanja, koja su podneli na mišljenje jednom čuvenom pravniku onog vremena, sergeant-u Snigge-u (docnije sudija pod Jamesom I). »Deveto pitanje: Nekoliko bogatih zakupnika parohije izmisliše mudar plan kako da se otkloni svaka zabuna u sprovođenju zakona. Oni predlažu da se u parohiji podigne zatvor. Svakom siromahu koji se ne bude hteo dati zatvoriti u rečeni zatvor, potpora bi bila uskraćena. Zatim bi se u susedstvu objavilo da svaki koji je voljan uposliti siromahe ove parohije mora u određeni dan podneti zapečaćen predlog s naznačenjem najniže cene po koju hoće da ih uzme od nas. Tvorci ovog plana pretpostavljaju da u susednim grofovijama ima ljudi koji neće da rade, a nemaju ni imetka ni kredita da uzmu u zakup neko zemljište ili brod, pa da bi mogli živeti bez rada (so as to live without labour). Takvi bi bili skloni da učine parohiji vrlo korisne predloge. Bude li se dogodilo da siromasi ovdje ili onde propadnu pod okriljem tih najamitelja, grch će pasti na dušu poslednjih, pošto je parohija ispunila svoju dužnost prema dotičnim siromasima. Ali mi se ipak bojimo da sadašnji zakon ne dozvoljava ovakvu razumniju meru (prudential measure); no morate znati da će nam se ostatak freeholdersa^{2*} ove i susednih grofovija priključiti, da bismo prisilili poslanike tih grofovija u Donjem domu da podnesu zakonski predlog koji dozvoljava zatvaranje i prinudan rad siromašnih, tako da nijedno lice koje se bude protivilo zatvaranju neće imati pravo na potporu. Mi se nadamo da će ovakva mera učiniti da se ljudi koji

^{1*} Zakon iz 16. godine vladavine Charlesa I — ^{2*} nezavisnih zemljovlasnika

macije nisu bile i najtrajnije. Crkvena svojina bila je religiozna tvrdava starinskih odnosa zemljišne svojine. Kad je ona pala, nisu se ni ovi više mogli držati.¹⁹⁸

Još je poslednjih decenija 17. veka jomenrija, klasa nezavisnih seljaka, bila brojnija od klase zakupnika. Ona je sačinjavala glavnu snagu Cromwellovu i bila je, čak i po Macaulayevu priznanju, u preimućstvu nad pijanim junkerima i njihovim slugama, seoskim popovima, koji su morali da se žene »ljubimicom«¹⁹⁹ sluškinjom svojih gospodara. Čak su i seoski najamni radnici još bili suvlasnici opštinske zemlje. Otrpriklike 1750. jomenrija je iščezla¹⁹⁹, a u poslednjim decenijama 18. veka iščežoše i poslednji tragovi opštinske svojine zemljoradnika. Mi ovde ne uzimamo u obzir čisto ekonomske povode poljoprivredne revolucije. Nas interesuju njena nasilna sredstva.

Pod restauracijom Stuarda veleposednici sprovedoše zakonskim putem uzurpaciju, koja je svuda na Kontinentu izvršena i bez zakonskog uvijanja. Oni ukidoše feudalne zemljišne odnose, tj. otresoše sa svojih zemalja činidbe državi, »odštetiše«²⁰⁰ državu oporezivanjem

se nalaze u bedi uzdrže od traženja potpore (will prevent persons in distress from wanting relief).« (R. Blakey, *The History of Political Literature from the earliest times*, London 1855, sv. II, str. 84, 85.) — U Škotskoj je ukidanje kmetstva izvršeno nekoliko vekova docnije nego u Engleskoj. Još 1698. izjavio je Fletcher od Saltouna u škotskom parlamentu: »Broj prosjaka u Škotskoj ceni se na ne manje od 200 000. Jedini izlaz koji ja mogu predložiti kao načelni reipublikanac jeste da se uspostavi staro stanje kmetstva i da se svi oni koji su nesposobni da se brinu za svoje izdržavanje pretvore u robove.« Tako i Eden, *The State of the Poor*, knj. I, gl. 1, str. 60, 61: »Pauperizam datira od oslobođenja seljaka... Manufakture i trgovina jesu dva roditelja sirotinje u našoj naciji.« Eden kao i onaj škotski republikanac od načela, greši samo u tome što nije ukidanje kmetstva, nego ukidanje seljakove svojine nad zemljom učinilo seljaka proleterom, odnosno pauperom. — Engleskim zakonima o sirotinji odgovaraju u Francuskoj, u kojoj je eksproprijacija izvedena na drugi način, ordonansa izdata u Mulenu 1566. i edikt od 1656.

¹⁹⁸ Gospodin Rogers, mada je u ono vreme bio profesor političke ekonomije na Oksfordskom univerzitetu, tome uporištu protestantskog pravoverja, naglašava u predgovoru svoje *History of Agriculture* pauperizovanje narodne mase usled reformacije.

¹⁹⁹ *A Letter to Sir T. C. Bunbury, Bt.*: *On the High Price of Provisions By a Suffolk Gentleman*, Ipswich 1795, str. 4. Čak i fanatični branilac krupnih zakupa, autor knjige *Inquiry into the Connection of large farms etc.*, London 1773, str. 139, kaže: »Neobično žalim propast naše jomenrije, tog reda ljudi koji su u stvari održavali nezavisnost ove nacije, i teško mi je gledati sada njihovu zemlju u rukama lordova monopolista, iznajmljenu sitnim zakupnicima, čije je pravo zakupa spojeno s takvim uslovima da su jedva što bolje od slugu koji kod svake nezgode moraju biti spremni za otpuštanje.«

seljaka i ostale narodne mase, prisvojiše sebi pravo moderne svojine na dobra na koja su imali samo feudalna prava i, najzad, naturiše engleskim poljoprivrednim radnicima one zakone o naseljavanju (laws of settlement) koji su, mutatis mutandis, imali na engleske zemljoradnike isto dejstvo kao ukaz Tatarina Borisa Godunova na ruske seljake.^[187]

»Glorious revolution«^[188] dovela je s Williamom III Oranskim na vlast veleposedničke i kapitalističke šćardžije.²⁰⁰ Novo doba posvetili su oni tako što su dotadašnju skromnu krađu državnih dobara počeli vršiti u ogromnom razmeru. Ta zemljišta bila su poklanjana, prodavana u bescenje, ili su neposrednom uzurpacijom priključivana privatnim dobrima.²⁰¹ Sve se ovo zbivalo bez ikakvog obaziranja na zakonske forme. Ovakvo lopovski prisvojena državna imovina, zajedno s plenom iz opljačkane crkve, ukoliko taj nije nestao za vreme republikanske revolucije, čini osnovicu današnjih kneževskih poseda engleske oligarhije.²⁰² Buržoaski kapitalisti podupirali su ovu operaciju, između ostalog i zato da se zemlja pretvori u čisto trgovinski artikal, da se proširi područje krupne poljoprivredne proizvodnje, da se poveća priliv obespravljenih proletera sa sela itd. Osim toga je nova zemljišna aristokratija bila prirodan saveznik nove bankokratije, krupnih finansijera, koji tek što su se bili ispilili iz jajeta, i krupnih manufakturista koji su se u ono vreme oslanjali na zaštitne carine. Engleska buržoazija radila je za svoje interese isto onako pravilno kao švedski građani, koji su baš obratno, zajedno sa svojim ekonomskim bedemom, sa seljaštvom (od 1604, docnije pod Karlom

²⁰⁰ O privatnom moralu ovog buržoaskog junaka navešću između ostalog: »Znatna dodeljivanja zemlje leđi Orkney u Irskoj godine 1695. jesu javan primer kraljeve naklonosti i uticaja ove dame... Drži se da su dragocene usluge leđi Orkney bile — foeda laborum ministeria^{1*}.« (U »Sloane Manuscript Collection« u Britanskom muzeju, Nr. 4224. Rukopis nosi naslov: *The character and behaviour of King William, Sunderland etc. as represented in Original Letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, Secretary Vernon etc.* On je pun kurioziteta.)

²⁰¹ »Nezakonito otuđivanje krunskih dobara, delom putem prodaje, delom putem poklona, jedno je skandalozno poglavlje engleske istorije... jedna ogromna prevara nad nacijom (gigantic fraud on the nation).« (F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, str. 129, 130). — {Kako su današnji engleski veleposednici došli do svoga poseda, videti u pojedinostima u [N. H. Evans,] *Our old Nobility. By Noblesse Oblige*, London 1879. — F. E.}

²⁰² Pročitajte, npr., spis E. Burke-a o domu vojvode od Bedforda, čiji je potomak lord John Russell »the tomtit of liberalism«^{2*}

X i Karlom XI), pomagali kraljeve u nasilnom povraćanju krunskih imanja koje je aristokratija bila pokrala.

Opštinska svojina — sasvim različita od državne svojine koju smo ovaj čas razmatrali — bila je starogermanska ustanova koja je produžila svoje postojanje pod plaštom feudalizma. Čitalac je već video kako je nasilna uzurpacija te svojine, praćena u većini pretvaranjem oranica u pašnjake, otpočela krajem 15. i produžila se u 16. veku. Ali se u ono vreme taj proces vršio kao individualan čin nasilja, protiv kojega se zakonodavstvo uzaludno borilo 150 godina. Napredak 18. veka pokazuje se u tome što sada i sam zakon postaje sredstvo za ubrzavanje pljačke narodne zemlje, mada krupni zakupnici uzgred primenjuju i svoje male, nezavisne, privatne metode.²⁰³ Svoj parlamentarni oblik dobila je pljačka u »Bills for Inclosures of Commons« (zakoni o ograđivanju opštinske zemlje), drugim rečima u dekretima kojima su lendlordovi sami sebi poklanjali narodnu zemlju u privatnu svojinu, dekretima narodne eksproprijacije. Ser F. M. Eden protivreći svojoj lukavoj advokatskoj odbrani, u kojoj nastoji da predstavi opštinsku zemlju kao privatnu svojinu krupnih zemljovlasnika koji su došli na mesto feudalaca, time što sam zahteva da »parlament donese opšti zakon za ograđivanje opštinskih zemalja«, dakle priznaje da je za njihovo pretvaranje u privatnu svojinu nužan parlamentarni državni udar, a s druge strane traži od zakonodavstva »naknadu štete« za eksproprijisanu sirotinju.²⁰⁴

Dok su na mesto nezavisnih jomena došli tenants-at-will, sitni zakupnici na jednogodišnji otkaz, poslušna gomila zavisna od samovolje lendlordova, dotle je sistematski terana krađa opštinske svojine, pored pljačke državnih dobara, naročito doprinela da nabujaju oni veliki zakupi koji su u 18. veku nazvani kapitalističkim²⁰⁵ ili trgovačkim²⁰⁶ zakupima i koji su narod na selu »oslobodili« kao proletarijat za industriju.

Ipak 18. vek još nije bio shvatio kao 19. identičnost između nacionalnog bogatstva i narodne bede. Otuda ona krajnje žestoka po-

²⁰³ »Zakupnici zabranjuju kotedžerima (kućarima) da hrane ma ijednog živog stvora osim same sebe, pod izgovorom da će krasti hranu iz ambara ako budu držali stoku i živinu. Oni još kažu: držite kotedžere u siromaštvu pa ćete ih držati u vrednoći. Ali je stvarna činjenica u tome da su zakupnici na ovaj način uzurpirali sva prava na opštinska zemljišta.« (*A Political Enquiry into the Consequences of enclosing Waste Lands*, London 1785, str. 75.)

²⁰⁴ Eden, *The State of the Poor*, predgovor, [str. XVII, XIX].

²⁰⁵ *Capital-farms. (Two Letters on the Flour Trade and the Dearness of Corn. By a Person in Business*, London 1767, str. 19, 20.)

²⁰⁶ *Merchant-farms. (An Inquiry into the Present High Prices of Provisions*, London 1767, str. 11, primedba) Ovaj dobri spis, koji je anonimno objavljen, delo je sveštenika Nathaniela Forstera.

lemika u ekonomskoj književnosti onoga vremena o »inclosure of commons« (ogradaivanju opštinskih zemalja). Iz mase materijala koji imam pred sobom, navešću samo nekoliko mesta, jer ona živo predočavaju tadašnje prilike.

»U mnogim parohijama Hertfordšira«, piše jedan revoltirani pisac, »24 zakupa, koji prosečno imaju po 50 do 150 eker, sliki su se u 3.«²⁰⁷ »U Northamptonširu i Linkolnširu jako je preovladalo ograđivanje opštinskih zemalja, a većina novih lordovskih dobara, koja su postala ograđivanjem, pretvorena je u pašnjake; zbog toga se na mnogim lordovskim dobrima ne ore više ni 50 ekeri onde gde je ranije orano 1500... Ruševine nekadanjih kuća, žitnica, staja itd.« jedini su tragovi ranijih stanovnika. »Hiljadu kuća i porodica spalo je na mnogim mestima... na 8 ili 10... U većini parohija, u kojima je ograđivanje vršeno tek poslednjih 15 ili 20 godina, broj zemljovlasnika veoma je malen u sravnjenju s brojem onih koji su tu zemlju obrađivali dok je bila neograđena. Nije ništa neobično videti kako su 4 ili 5 bogatih odgajivača stoke uzurpirali velika pre kratkog vremena ograđena lordovstva, koja su ranije bila u rukama 20 do 30 zakupnika i isto toliko malih vlasnika i kućara. Svi ovi oterani su sa svoga poseda zajedno s porodicama, pored mnogih drugih porodica koje su od njih dobijale rada i tako se izdržavale.«²⁰⁸

Zemlja koju su susedni lendlordovi prisvajali pod izgovorom ograđivanja nije bila samo neobrađivana zemlja, već često i zemlja koja je obrađivana zajednički ili uz određenu taksu opštini.

»Ja govorim ovde o ograđivanju otvorenih polja i zemljišta koja su već obrađena. Čak i pisci koji brane ograđivanja priznaju da ona pojačavaju monopolski položaj velikih zakupa, da podižu cene životnim sredstvima i da smanjuju stanovništvo... pa čak i ograđivanje pustih zemljišta, koje se sada sprovodi, otima sirotinji deo njenih životnih sredstava i povećava zakupe koji su već i onako preveliki.«²⁰⁹ »Kad zemlja dopadne u ruke nekolicine krupnih zakupnika«, kaže dr Price, »pretvoriće se sitni zakupnici« (njih je on ranije obeležio kao »masu sitnih vlasnika i zakupnika koji sebe i svoje porodice izdržavaju proizvodom zemlje koju obrađuju, ovcama, živinom, svinjama itd. koje šalju na opštinska polja, tako da gotovo nikakve namirnice ne moraju kupovati«) »u ljude koji za svoj opstanak moraju zarađivati radeći za druge i koji su prinudeni da idu na tržište po svaku stvar koja im treba... Možda će se obaviti više rada, jer je moranje sada veće... Gradovi i

²⁰⁷ Thomas Wright, *A short address to the Public on the Monopoly of large farms*, 1779, str. 2, 3.

²⁰⁸ Sveštenik Addington, *Enquiry into the Reasons for or against enclosing open fields*, London 1772, str. 37 - 43. i dalje.

²⁰⁹ Dr R. Price, *Observations etc.*, sv. II, str. 155. Treba čitati Forstera, Addingtona, Kenta, Price-a i Jamesa Andersona, pa to uporediti s bednim sifofantskim nagvaždanjem MacCullocha u njegovom katalogu *The Literature of Political Economy*, London 1845.

manufakture uvećale se, pošto se u njih nagoni više ljudi koji traže zaposlenja. To je pravac u kome prirodno deluje koncentrisanje zakupa i u kome je već mnogo godina u ovoj kraljevini stvarno i delovalo.²¹⁰

Price ovako rezimira celokupno dejstvo ograđivanja:

«Uglavnom se položaj nižih narodnih klasa pogoršao gotovo u svakom pogledu; sitniji zemljovlasnici i zakupnici srozani su na stepen nadničara i najamnika; a u isto vreme je u ovom stanju postalo mnogo teže zarađivati za život.»²¹¹

Uzurpacija opštinske zemlje i revolucija u poljoprivredi koja je nju pratila doista su na poljoprivredne radnike dejstvovala tako oštro da je po samom Edenu između 1765. i 1780. njihova najamnina počela padati ispod minimuma i dopunjavati se sirotinjskom potporom od strane vlasti. Njihova najamnina, veli on, »bila je dovoljna upravo samo za apsolutne životne potrebe«.

Čujmo za časak i jednog branioca ograđivanja i protivnika dr Price-a.

«Nije tačan zaključak da stanovništvo opada, jer se više ne vidaju ljudi kako na otvorenim poljima traće svoj rad... Ako se, posle pretvaranja sitnih seljaka u ljude koji moraju raditi za druge, dobija više rada, onda je to korist koju nacija» (u koju, razume se, ne spadaju oni pretvoreni) »mora želeti... Proizvod će biti veći kad se njihov ujedinjeni rad upotrebi na jednom zakupu: tako se stvara višak proizvoda za manufakture, i time će manufakture, jedan od zlatnih majdana ove nacije, porasti srazmerno proizvedenoj količini žita.»²¹²

²¹⁰ Isto, str. 147, 148.

²¹¹ Isto, str. 159. To podseća na stari Rim: »Bogašaši su bili prigrabili najveći deo nepodeljenog zemljišta. Oni verovahu da su prilike takve da im zemlja više neće biti oduzeta, te su stoga pokupovali susedne parcele siromaha, delom s njihovim pristankom, a delom otimajući im ih silom, tako da su sad umesto pojedinačnih polja obrađivali samo imanja velikog prostranstva. Uz to su oni za obradu zemlje i za stočarstvo uzimali robove, jer bi im slobodni ljudi bili s rada uzimani na vojnu službu. Držanje robova bilo je za njih utoliko probitačnije što su se ovi, budući oslobođeni vojne službe, mogli nesmetano množiti, te su imali masu dece. Tako su silnici prigrabili sve bogatstvo, i cela zemlja je vrela robovima. A Italaca je, naprotiv, bivalo sve manje, budući da su bili satrți siromaštvom, porezima i vojnom službom. A i kad je nastupalo mirno doba, bivali su oni osuđivani na potpun nerad, jer su bogataši bili gospodari zemlje i nisu im u zemljoradnji biti potrebni slobodni ljudi već robovi.« (Apijan, *Rimski građanski ratovi*, knj. I, 7). Ovo mesto odnosi se na doba pre Licinijeva zakona.^[189] Ratna služba, koja je tako jako ubrzala propast rimskih plebejaca, bila je i Karlu Velikom glavno sredstvo pomoću koga je on veštački ubrzao pretvaranje slobodnih nemačkih seljaka u podložnike i kmetove.

²¹² [J. Arbuthnot,] *An Inquiry into the Connection between the present Price of Provisions etc.*, str. 124, 129. Slično, ali s protivnom tendencijom: »Radnici

Tu stoičku duševnu mirnoću s kojom politički ekonomist posmatra najbezočnije sknavljenje »svetog prava svojine« i najgrublje nasilje prema ljudima, čim su oni potrebni za udaranje temelja kapitalističkom načinu proizvodnje, pokazuje između ostalih i ser F. M. Eden, koji je povrh toga još i torijevski obojen i »filantropski« raspoložen. Ceo niz pljački, grozota i narodnih muka koje prate nasilnu eksproprijaciju naroda od poslednje trećine 15. do kraja 18. veka, naveo ga je samo na ovo »utešno« završno rezonovanje:

»Prava (due) srazmera između oranica i pašnjaka morala se uspostaviti. Još u čitavom 14. i u većem delu 15. stoleća dolazio je 1 eker pašnjaka na 2, 3, pa i 4 ekeranice. Sredinom 16. veka odnos se izmenio u 2 ekeranice na 2 ekeranice; kasnije u 2 ekeranice na 1 ekeranice, dok se najzad nije došlo do prave srazmere od 3 ekeranice na 1 ekeranice.»

U 19. veku izgubilo se, naravno, i samo sećanje na vezu između zemljoradnika i opštinske svojine. Da o docnijem vremenu i ne govorimo, jesu li seljaci ikad dobili ijedne pare odštete za 3 511 770 ekeranice opštinske zemlje koja im je bila oteta od 1801. do 1831, a koju su lendlordovi parlamentarnim putem poklonili lendlordovima?

Najzad, poslednji veliki proces eksproprijacije zemljoradnika od zemlje jeste tzv. »clearing of estates« (čišćenje dobara, u stvari čišćenje ljudi sa njih). Svi dosad posmatrani engleski metodi dostigoše vrhunac u »čišćenju«. Kao što smo prilikom našeg prikazivanja modernog stanja u prošlom odeljku videli, sada se, pošto više nema nezavisnih seljaka koji bi se mogli izmesti, produžuje sa »čišćenjem« kotedža, tako da poljoprivredni radnik ne može više na zemljištu koje obrađuje da nađe potrebno mesto čak ni za svoje kućište. Ali šta »clearing of estates« znači u pravom smislu reči, to možemo naučiti u obećanoj zemlji modernih romana, u škotskim brdima. Tamo se proces odlikuje sistematskim karakterom, veličinom razmera u kome je izvršen jednim udarcem (u Irskoj je veleposednicima polazilo za rukom da istovremeno očiste više sela; u škotskim brdima radi se o površinama velikim kao nemačka vojvodstva) i, najzad, osobitim oblikom ukradene zemljišne svojine.

Kelti su u škotskim brdima bili podeljeni na klanove i svaki klan bio je vlasnik zemlje na kojoj je bio naseljen. Predstavnik klana, poglavica ili »veliki čovek«, bio je samo titularni vlasnik toga zemljišta, kao što je i engleska kraljica titularna vlasnica celokupnog nacionalnog zemljišta. Kad je engleskoj vladi pošlo za rukom da uguši unutrašnje ratove tih »velikih ljudi« i neprestane njihove upade u ravnice Donje Škotske, poglavice klanova nikako ne napustiše svoj stari razbojnički zanat; oni mu samo promeniše oblik. Vlastitim autori-

se izgone iz svojih kotedža i teraju u gradove da tamo potraže posla; — ali se na taj način dobija veći višak i tako se povećava kapital.« ([R. B. Seeley,] *The Perils of the Nation*, 2. izd., London 1843, str. XIV.)

tetom pretvoriše oni svoje titularno pravo svojine u privatno pravo svojine, a naišavši kod članova klana na otpor, odlučise da članove klana najure otvorenom silom. Profesor Newman kaže:

«Sa istim pravom mogao bi se kakav engleski kralj drznuti da svoje podanike satera u more.»²¹³

Prve faze ove revolucije, koja je u Škotskoj otpočela nakon poslednjeg pretendentovog ustanka^[190], možemo pratiti kod sera Jamesa Steuarta²¹⁴ i Jamesa Andersona.²¹⁵ Kad je u 18. veku započelo teranje Gela^[191] sa zemlje, bilo im je u isti mah zabranjeno iseljavanje, da bi silom bili nagnani u Glazgov i druge fabričke gradove.²¹⁶ Kao primer metoda koji je vladao u 19. veku²¹⁷ biće dovoljno da ovde navedemo «čišćenja» vojvotkinje od Sutherlanda. Ova ekonomski školovana osoba odluči, čim je stupila na vlast, da preduzme radikalno ekonomsko lečenje i da celu grofoviju, čije se stanovništvo

²¹³ F. W. Newman, *Lectures on Political Economy*, London 1851, str. 132.

²¹⁴ Steuart kaže: «Renta ovih zemalja» (on pogrešno prenosi ekonomsku kategoriju zemljišne rente na tribut koji su taksmen^[192] plaćali klanskom poglavici) «sasvim je neznatna prema njihovu opsegu, ali u pogledu broja lica koja jedan zakup ishranjuje naći će se možda da komad zemlje u škotskim brdima hrani deset puta više ljudi nego zemlja iste vrednosti u najbogatijim pokrajinama.» (*Works etc.*, ed. by General Sir James Steuart, his son, London 1801, sv. I, gl. 16, str. 104.)

²¹⁵ James Anderson, *Observations on the means of exciting a spirit of National Industry etc.*, Edinburgh 1777.

²¹⁶ Godine 1860. bili su nasilno eksproprisani seljaci izvezeni u Kanadu pod lažnim obećanjima. Neki pobegoše u planine ili na obližnja ostrva. Policajci ih poteraše, dođe do tučnjave, i oni umakoše.

²¹⁷ «U škotskim brdima», kaže 1814. Buchanan, komentator A. Smith-a, «danomice se nasilno vrši prevrat starog poretka svojine... Lendlord, bez obzira na nasledne zakupnike» (i ovo je pogrešno upotrebljena kategorija), «daje zemlju onom koji najviše ponudi, a ako je ovaj modernizator (improver), on smesta uvodi nov sistem kulture. Zemlja, ranije načičkana sitnim seljacima, bila je naseljena srazmerno prema svome proizvodu; pod novim sistemom poboljšanog obdelavanja i uvećanih renti dobija se maksimum proizvoda s najmanje troškova, i zato se u tu svrhu udaljuju ruke koje su sad postale izlišne... Oni koje je zavičaj odbacio traže hleba i zarade u fabričkim gradovima itd.» (David Buchanan, *Observations on etc. A. Smith's Wealth of Nations*, Edinburgh 1814, sv. IV, str. 144.) «Škotski velikaši eksproprisali su porodice kao što se trebi korov; oni su sa selima i njihovim stanovništvom postupali kao Indijci kad se svete jazbinama divljih zverova... Čovek se prodaje za jedno ovčje runo, za jedan ovčje but, čak i za manje... Kad su Mongoli upali u severnu Kinu, pao je predlog u Savetu Mongola da se stanovnici istrebe, a njihova zemlja pretvori u pašnjak. Ovaj predlog su mnogi lendlordovi iz škotskih brda izveli u rodenoj zemlji prema rodenim zemljacima.» (George Ensor, *An Inquiry concerning the Population of Nations*, London 1818, str. 215, 216.)

ranijim sličnim procesima već bilo srozalo na 15 000, pretvori u pašnjake za ovce. Od 1814. do 1820. ovih 15 000 stanovnika, oko 3000 porodica, sistematski je prognano i istrebljeno. Sva njihova sela bila su porušena i spaljena, sva njihova polja pretvorena u pašnjake. Za izvršenje ovoga bili su poslani engleski vojnici i došlo je do boja sa stanovnicima. Jedna starica je izgorela u plamenu kolibe koju nije htela napustiti. Tako je ova madam prisvojila 794 000 eker zemlje koja je od pamtiveka pripadala klanu. Oteranim stanovnicima dala je oko 6000 eker na morskoj obali, po 2 eker na porodicu. Ovih 6000 eker ležali su dosad pusti i nisu vlasnicima donosili nikakav dohodak. Vojvotkinja je tako daleko otišla u svom plemenitom osećanju da je članovima klana, koji su vekovima lili krv za njenu porodicu, dala tu zemlju u zakup prosečno po $2\frac{1}{2}$ šilinga od eker. Svu otetu zemlju klana podeli ona na 29 velikih zakupa za gajenje ovaca i na svakom nastani po jednu jedinu porodicu, većinom sluge sa engleskih zakupa. Već 1825. bilo je onih 15 000 Gela zamenjeno sa 131 000 ovaca. Deo aborigines-a^{1*} bačenih na morsku obalu pokušao da živi od ribolova. Oni postadoše vodozemci i življahu, kao što veli jedan engleski pisac, pola na suvu pola na vodi, a pored svega toga od obojega su samo upola živeli.²¹⁸

Ali su valjani Geli morali još skuplje da plate svoje brđansko romantično poštovanje prema »velikim ljudima« klana. Riblji miris udario je velikim ljudima u nos. Oni nanjušiše da se iza toga krije profit i dadoše morsku obalu pod zakup krupnim ribarskim trgovcima iz Londona. Geli biše najureni po drugi put.²¹⁹

Naposletku, jedan deo pašnjaka za ovce pretvoren je naknadno u lovišta. Poznato je da u Engleskoj nema pravih šuma. Divljač u velikaškim parkovima propisna je domaća stoka, ugojena kao london-

²¹⁸ Kad je sadašnja vojvotkinja od Sutherlanda s velikim sjajem primila u Londonu gđu Beecher-Stowe, autora romana *Uncle Tom's Cabin*^{2*} da bi svetu pokazala svoje simpatije prema crnačkim robovima američke republike — što je ona, zajedno sa svojim drugaricama iz aristokratije, mudro propustila za vreme građanskog rata kad je svako »nobl« englesko srce kucalo za držaoce robova — izneo sam u listu »New-York Tribune« prilike saderlendskih robova.^[198] (Ovaj članak je mestimice citirao Carey u *The Slave Trade*, London 1853, str. 202, 203.) Moj članak preštampano je jedan škotski list i izazvao je oštru polemiku između redakcije i čankoliza vojvodске kuće Sutherland.

²¹⁹ Zanimljivi podaci o ovoj ribarskoj trgovini kod g. Davida Urquharta, *Portfolio. New Series.* — Nassau W. Senior u svom napred pomenutom posmrtnom spisu *Journals, Conversations and Essays relating to Ireland*, London 1868, okarakterisao je »proceduru u Saderlendširu kao jedno od najblagotvornijih čišćenja (clearings) otkako je sveta i veka«.

ski »aldermen«.^{1*} Zato je Škotska poslednje utočište te »plemenite strasti«.

»U brdima«, kaže Somers 1848, »šume su se mnogo proširile. S ove strane Geka imate novu šumu Glenfeši, sa one strane je nova šuma Ardveriki. U istom pravcu imate Blek-Maunt, nedavno stvorenu ogromnu pustinju. Od istoka prema zapadu, od okoline Aberdina do grebena Obana, imate sada šumu u neprekidnoj liniji, dok se na drugim delovima brda nalaze nove šume Loč Arčeg, Glengari, Glenmoriston itd. ... Pretvaranje njihove zemlje u pašnjake ... oteralo je Gele na neplodnije zemljište. Sad jeleni počinju zamenjivati ovce, i Gele to baca u još očajniju bedu ... Lovišta divljači^{219a} i narod ne mogu postojati jedno pored drugoga. Jedno ili drugo svakako mora odstupiti. Ako lovišta u sledećoj četvrti stoleća porastu brojem i opsegom kao u prošloj, nećete naći više ni jednog jedinog Gela na rodnoj mu grudima. Ovaj pokret među vlasnicima u brdima delimično je izazvan modom, aristokratskom taštinom, strašću za lovom itd., ali se oni delimično bave i trgovinom sa divljači isključivo radi profita. Jer činjenica je da komad planinske zemlje udešen za lov donosi u mnogo slučajeva nesravnjeno više koristi nego udešen kao pašnjak za ovce ... Ljubitelj lova koji traži lovište ograničava svoju ponudu samo opsegom svoje kese ... Na škotska brda sručile su se patnje ne manje grozne od onih koje je politika normanskih kraljeva bila sručila na Englesku. Jeleni su dobili šire polje za slobodno kretanje, dok su ljudi gonjeni u sve užu i užu krug ... Narod je otmiana jedna sloboda za drugom ... I iz dana u dan podjarmljivanje se još uvećava. Čišćenje i rasterivanje naroda vlasnici sprovode kao utvrđeno načelo, kao poljoprivrednu nužnost, upravo kao što se u divljim predelima Amerike i Australije trebi drveće i džbunje, i operacija teče mirno i poslovno.«²²⁰

^{219a} U »deer forests« (šumama za divljač) Škotske nema ni jednog jedinog drveta. Oteraju se ovce, a doteraju se jeleni na gola brda, i to se onda zove »deer forest«. Nema, dakle, čak ni kulture šume!

²²⁰ Robert Somers, *Letters from the Highlands: or, the Famine of 1847*, London 1848, str. 12 - 28. passim. Ova pisma su najpre objavljena u listu »Times«. Razume se da su engleski ekonomisti glad Gela od 1847. objašnjavali njihovom — prenaseļljenošću. U svakom slučaju, oni su vršili »pritisak« na svoja sredstva za ishranu. — U Nemačkoj je »clearing of estates«, ili kako se to tamo zvalo »Bauernlegen«, bilo osobito živo posle tridesetogodišnjeg rata i još je 1790. izazvalo seljačke ustanke u Izornoj Kneževini Saksoniji. Čišćenje je preovladivalo naročito u istočnoj Nemačkoj. U većini pruskih pokrajina tek je Friedrich II osigurao seljcima pravo svojine. Posle osvajanja Šlezije prisilio je veleposednike da obnove kolibe, koševе itd. i da seljačka dobra snabdeju stokom i oruđima. Njemu su bili potrebni vojnici za vojsku i poreski obveznici za državnu kasu. Kako su inače seljaci krasno živeli pod Friedrichovim finansijama i njegovom vladavinom, koja je bila mešovina despotizma, birokratizma i feudalizma, može se videti iz sledećeg mesta njegovog obožavaoca Mirabeau-a. »Lan je jedno od najvećih bogatstava zemljoradnikovih u severnoj Nemačkoj. Ali, na nesreću ljudskog roda, on je samo sredstvo za odbranu

^{1*} »opštinski časnici«

Pljačka crkvenih dobara, lopovsko otuđivanje državnih dobara, krađa opštinske svojine, uzurpatorsko i s bezobzirnim nasiljem sprovedeno pretvaranje feudalne i plemenske svojine u modernu privatnu

od krajnje bede, a ne vrelo blagostanja. Neposredne poreze, kulučenje i svakovrsne druge činidbe dave nemačkog seljaka, koji osim toga plaća i posredni porez na sve što kupuje... a da bi njegova propast bila potpuna, on ne sme svoje proizvode prodavati tamo gde hoće i kako hoće. Uz to on ne sme ni kupovati kod trgovca koji bi mu robu davao jevtinije. Svi ovi uzroci neprimetno ga upropašćuju, i kad se ne bi bavio predanjem, ne bi mogao na vreme plaćati neposredne poreze; predanjem se ispomaže, jer ono korisno zapošljava njegovu ženu, decu, njegove momke, sluge i njega samog. Ali kako bedno živi čak i s tom ispomoći! Leti za vreme oranja i žetve on radi kao robijaš na galiji. Leže u 9 časova uveče, a ustaje u 2 izjutra, samo da bi sve uradio. Zimi bi se zapravo morao više odmarati da bi se okrepio, ali njemu ne bi ostalo žita ni za hleb ni za setvu ako bi prodao svoj proizvod da bi došao do novca za porez. Zato on mora prestići da bi tu rupu zapuštao... i mora zapinjati iz sve snage. I tako seljak zimi leže oko ponoći ili u 1 čas, a ustaje u 5 ili 6; ili leže u 9, a ustaje u 2; i to tako ide iz dana u dan, izuzev nedelje, kroz celi njegov život. Ovo prekomerno bdenje i rad istroše ljude, i zbog toga muškarci i žene brže ostare na selu nego u gradu.» (Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne*, Londres 1788, sv. III, str. 212. i dalje.)

Dodatak drugom izdanju. — Marta^{1*} 1866, 18 godina posle pojave gore navedenog spisa Roberta Somersa, držao je profesor Leone Levi u Society of Arts^[118] predavanje o pretvaranju pašnjaka u šume za divljač, u kome je prikazao koliko se otišlo dalje u pustošenju škotskih brda. Između ostaloga, on kaže: «Depopulacija i pretvaranje zemlje u same pašnjake pružiše najzgodnije sredstvo da se dode do prihoda bez troškova... Sad je u brdima postalo obično pretvoriti pašnjake u «deer forest». Na mesto ovaca dolaze sada divlje životinje, kao što su pre razgonjeni ljudi da bi se načinilo mesto ovcama... Od imanja grofa od Dalhausi u Forfarširu pa sve do Džona o'Grotsa možete proći a da ne izadete iz šume. — U mnogim od tih šuma odomacili su se lisica, divlja mačka, kuna, tvor, lasica i zec, a odskora su se uvukli i kunić, veverica i pacov. Ogromni kompleksi zemlje, koji su u statistici Škotske figurirali kao livade izvanredne plodnosti i veličine, sada su isključeni iz svakog obrađivanja i poboljšavanja i posvećeni su isključivo lovačkom zadovoljstvu malog broja lica — a to traje samo kratko vreme preko godine.»

Londonski «Economist» od 2. juna 1866. kaže: «Jedan škotski list doneo je prošle nedelje među ostalim novostima i sledeće: «Jedna od najboljih farmi za ovce u Saderlendširu, za koju je tu skoro, pri isteku tekućeg zakupa, nuđena godišnja renta od 1200 £, pretvara se u šumu za divljač!» Izbijaju feudalni nagoni... kao u doba kad su normanski osvajači... razorili 36 sela da bi napravili Nju Forist... Dva miliona eker, koji obuhvataju i neka najplodnija škotska zemljišta, pretvoreni su potpuno u divljinu. Prirodna trava iz Glen Tilta smatrana je za najhranljiviju u grofoviji Pert; deer forest u Ben Olderu bila je najbolji travnjak velikog sreza

^{1*} U izdanjima 2, 3. i 4: aprila.

svojinu — to su bili idilični metodi prvobitne akumulacije. Oni osvojiše polje za kapitalističku poljoprivredu, pripojiše zemlju kapitalu i stvorise gradskoj industriji potrebnu masu obespravljenog proletarijata.

3. Krvavo zakonodavstvo protiv eksproprisanih od kraja 15. veka. Zakoni za obaranje najamnine

Manufaktura, koja je tek nastajala, nije nikako bila kadra da ljude razjurene rasturanjem feudalnih pratnji i plahom i nasilnom eksproprijacijom njihove zemlje, taj obespravljeni proletarijat, usisa onom brzinom kojom je on bio bacan u svet. S druge strane, nisu se ni ti ljudi, iznenadno izbačeni iz koloseka svoga života na koji su bili navikli, mogli tako naprećac snaći u disciplini novog stanja. Oni se u masama pretvoriše u prosjake, razbojнике i skitnice, delom iz sklonosti, a većinom silom prilika. Otuda krajem 15. i kroz čitav 16. vek krvavo zakonodavstvo protiv skitničenja u celoj zapadnoj Evropi. Očevi današnje radničke klase bili su najpre kažnjeni zato što su silom bili pretvoreni u skitnice i paupere. Zakonodavstvo ih je smatralo za »dobrovoljne« zločince i polazilo je od pretpostavke da od njihove dobre volje zavisi da i dalje rade u starim uslovima koji više nisu postojali.

U Engleskoj je ovo zakonodavstvo počelo pod Henryjem VII.

Henry VIII, 1530: Stari i za rad nesposobni prosjaci dobijaju dozvolu za prošnju. Snažne skitnice, naprotiv, kandžijaju se i zatvaraju. Oni se imaju vezati pozadi za kola i šibati dok im iz tela ne šikne krv; zatim će se zakleti da će se vratiti u svoje rodno mesto ili u mesto u kome su boravili poslednje tri godine »i prihvatiti se rada« (to put himself to labour). Svirepe li ironije! Zakonom 27. Henryja VIII^{1*}, gornji zakon se ponavlja, ali pooštren novim dodacima. Ko se po drugi put uhvati u skitnji, opet se išiba i odseče mu se pola

Bejdenoć; jedan deo Blek Maunt-šume bio je u Škotskoj najbolja ispaša za crnoglave ovce. O prostranstvu zemljišta, opustošenog radi lovačkog zadovoljstva, možemo dobiti pojam iz činjenice da ono obuhvata veći prostor nego čitava grofovija Pert. Kolike je izvore proizvodnje izgubila zemlja ovim nasilnim pustošenjem, može se oceniti po ovome: zemljište pod šumom Ben Oldera moglo bi hraniti 15 000 ovaca, a ono iznosi samo trideseti deo svih škotskih lovišta... Sva ta lovišta su sasvim neproizvodna... i mogla bi se mirne duše pustiti da ih potope talasi Severnog mora. Jaka ruka zakonodavstva morala bi učiniti kraj ovakvom pustošenju, koje stvara ćef pojedinaca.»

^{1*} To znači zakon iz 27. godine vladavine Henryja VIII. U sledećim podacima cifre date na drugom mestu jesu brojevi koji označavaju godinu vladavine odnosno vladara u kojoj je zakon izdat.

uveta, a kod trećeg povrata kažnjava se smrću kao težak zločinac i neprijatelj države.

Edward VI.: Jedan zakon iz prve godine njegove vlade, 1547, određuje da se svako ko neće da radi preda kao rob onome licu koje ga je potkazalo kao besposličara. Gospodar ima da hrani svoga roba hlebom i vodom, slabim pićem i takvim otpacima mesa kakve nade za shodno. On ima pravo da ga šibanjem i okivanjem nagoni i na najodvratniji rad. Ako se rob udalji za 14 dana, osuđen je na doživotno ropstvo i na čelu ili licu udara mu se žig, slovo »S«^{1*}, a ako i treći put pobegne, osuđuje se na smrt kao veleizdajnik. Gospodar ga može prodati, zaveštati, dati u najam kao roba, baš kao i svako drugo pokretno dobro ili stoku. Preduzmu li robovi što protiv gospodara, imaju se takođe pogubiti. Mirovne sudije dužne su da na dostavu tragaju za tim mangupima. Ako se ustanovi da je koja skitnica tri dana dangubila, proteruje se u mesto rođenja, na prsa joj se usijanim železom udara žig »V«^{2*}, okiva se i tamo upotrebljava na drumu ili na kom drugom radu. Ako skitnica navede lažno rodno mesto, postaje za kaznu doživotni rob toga mesta, stanovnika ili korporacije, i žigoše se slovom S. Svako ima pravo oduzeti skitnici njegovu decu i držati ih kod sebe kao šegrte, mladiće do 24. godine, devojke do 20. godine. Ako pobegnu, moraju do te dobi biti majstorovi robovi, i on ih može okivati, šibati itd., kako mu je volja. Svaki gospodar sme svome robu namaći gvozden prsten oko vrata, ruke ili noge, da bi ga bolje poznavao i bio sigurniji za njega.²²¹ Poslednji deo ovog zakona predviđa da mesta ili individue koji izvesnim siromasima daju da jedu i piju i nađu im posla, mogu i da ih zaposle. Ova vrsta parohijskih robova održala se u Engleskoj do duboko u 19. stoleće pod imenom »roundsmen« (ljudi koji idu unaokolo).

Elisabeth, 1572: Prosjaci bez dozvole i stariji od 14 godina imaju se teško išibati i žigosati na resici levog uha, ako ih niko neće da uzme u službu za dve godine; u slučaju povrata, ako su stariji od 18 godina, imaju se pogubiti—ako ih niko za 2 godine neće da uzme u službu; ali kod trećeg povrata imaju se bez milosti pogubiti kao veleizdajnici. Slični su zakoni: 18, Elisabethin, čl. 13. i 1597.^{221a}

²²¹ Autor spisa *An Essay on Trade etc.*, 1770, napominje: »Izgleda da su Englezi pod vladavinom Edwarda VI bili dosta ozbiljno prionuli da podignu manufakturu i zaposle sirotinju. To vidimo iz jednog karakterističnog zakona u kome stoji da se sve skitnice imaju žigosati« itd. (*An Essay on Trade and Commerce*, London 1770, str. 5).

^{221a} Thomas Morus kaže u svojoj *Utopiji*: »I tako se događa da neki halapljivi i nenasiti žderonja, prava kuga za svoj rodni kraj, prigrabi hiljade eker zemlje

^{1*} početno slovo reči »slave« (rob) — ^{2*} početno slovo reči »vagabond« (skitnica, vagabund)

James I: Lice koje skita i prosi proglašuje se za skitnicu i bitangu. Mirovne sudije, sudeći u »petty sessions«¹⁹⁴, opunomoćene su da osude takva lica na javno šibanje i 6 meseci tamnice pri prvom hvatanju, a 2 godine pri drugom. Za vreme tamnovanja ona mogu biti šibana toliko puta i toliko dugo koliko mirovne sudije nađu za shodno... Nepopravljive i opasne skitnice imaju se žigosati na levom ramenu slovom »R«^{1*} i dati na prisilan rad, a ako se ponovo uhvate u prošnji, smaknuti ih bez milosti. Ovi propisi, koji su imali zakonsku važnost sve do početka 18. veka, bili su ukinuti tek zakonom 12, Anna, čl. 23.

Slični zakoni donošeni su i u Francuskoj, u kojoj je sredinom 17. veka u Parizu osnovana kraljevina skitnica (royaume des truands). Još u početku vladavine Louis-a XVI (ordonansa od 13. jula 1777) svaki zdrav razvijen čovek od 16 do 60 godina slat je na galije, ako nije imao sredstava za opstanak ni zanimanja. Sličan je zakon Karla V od oktobra 1537. za Holandiju, prvi edikt država i gradova Holandije od 19. marta 1614, »Plakat« Sjedinjenih Provincija od 25. juna 1649. itd.

Nasilno eksproprisan od zemlje, najuren i pretvoren u vagabunde, narod sa sela bio je tako pomoću tih groteskno-terorističkih zakona,

i ogradi ih prošćem ili živicom, ili da nasiljem i nepravdom toliko kinji njihove vlasnike dok ih ne prisili da sve prodadu. Ovako ili onako, milom ili silom, oni bivaju primoravani da se čiste — jadne, proste, bedne duše! Muško i žensko, muževi i žene, siročad i udovice, ucveljene majke sa svojom odojčadi i čitavo gazdinstvo, oskudno u sredstvima, a s mnogo članova, jer je zemljoradnja tražila mnogo ruku. I oni odlaze, kažem, s rodenog ognjišta na koje su se navikli, ne nalazeći nigde odmorišta; prodaja njihova pokućstva, mada je ono male vrednosti, donela bi im pod drugim okolnostima ipak neku sumicu; ali iznenadno izbačeni napolje, moraju ga dati u bescenje. I kad lutajući ostanu bez jedne pare, šta drugo mogu činiti nego krasti i onda, zaboga, biti obešeni po svim zakonskim formama, ili otići u prosjake? Pa i onda ih bacaju u tamnice kao skitnice koje se potučaju i ne rade; njih, koje niko neće da uzme na posao, ma kako se oni revnosno nudili.« Od ovih jadnih begunaca, za koje Thomas Morus kaže da su bili prisiljeni na krađu, »pogubljeno je pod Henryjem VIII 72 000 što velikih što malih lopova.« (Holinshed, *Description of England*, sv. I, str. 186.) U Elisabethino doba »skitnice su vešane u redovima; obično nije bilo godine da na ovom mestu nije obešeno njih 300 do 400.« (Strype, *Annals of the Reformation and Establishment of Religion, and other Various Occurrences in the Church of England during Queen Elisabeth's Happy Reign*, 2. izd., 1725, sv. II.) Prema istom Strype-u, bilo je u Somersetširu za jednu jedinu godinu pogubljeno 40 lica, žigosano 35, išibano 37, a 183 »okorela zločinca« puštena su na slobodu. Pa ipak, kaže on, »taj veliki broj optuženih ne obuhvata ni petinu kažnjivih zločina, zahvaljujući nemaru mirovnih sudija i glupom sažaljenju naroda«. On dodaje: »Druge engleske grofovije nisu bile u boljem položaju od Somersetšira, a mnoge su čak bile i u gorem.«

^{1*} početno slovo reči »rioter« (buntovnik)

šibanjem, žigosanjem i mučenjem, nateran na disciplinu koju zahteva sistem najamnog rada.

Nije dovoljno da na jednom polu istupe uslovi rada kao kapital, a na drugome ljudi koji nemaju za prodaju ništa osim svoje radne snage. Nije dovoljno ni prisiliti ih da se dragovoljno prodaju. U daljem razvitku kapitalističke proizvodnje razvija se takva radnička klasa koja po svom vaspitanju, tradiciji i navici priznaje zahteve tog načina proizvodnje kao po sebi razumljive prirodne zakone. Organizacija izgrađenog kapitalističkog procesa proizvodnje lomi svaki otpor; neprekidno stvaranje relativno suvišnog stanovništva održava zakon ponude i tražnje rada, pa dakle i najamninu, u koloseku koji odgovara potrebama oplodavanja kapitala; nemi pritisak ekonomskih odnosa zapečaćuje kapitalistovu vlast nad radnikom. Istina, još uvek se primenjuje i vanekonomske, neposredno nasilje, ali samo izuzetno. Za obični tok stvari radnik se može prepustiti »prirodnim zakonima proizvodnje«, tj. njegovoj zavisnosti od kapitala koju sami uslovi proizvodnje stvaraju, obezbeđuju i ovekovečuju. Drukčije je u vreme istorijskog nastajanja kapitalističke proizvodnje. Buržoaziji koja se tek počinje podizati potrebna je državna vlast, pa je ona i upotrebljava radi »regulisanja« najamnine, tj. da bi je saterala u granice povoljne za pravljenje profita, radi produžavanja radnog dana i radi održavanja samog radnika u normalnom stepenu zavisnosti. Ovo je bitan momenat tzv. prvobitne akumulacije.

Klasa najamnih radnika koja je postala u drugoj polovini 14. veka sačinjavaše tada i u narednom veku samo veoma neznatan deo naroda i njen položaj je bio dobro zaštićen samostalnom seljačkom privredom na selu i esnafskom organizacijom grada. I na selu i u gradu poslodavac i radnik bili su jedan drugom bliski u socijalnom pogledu. Potčinjenost rada kapitalu bila je samo formalna, tj. sam način proizvodnje još nije imao specifično kapitalistički karakter. Promenljivi element kapitala znatno je nadmašivao njegov postojani element. Stoga je sa svakom akumulacijom kapitala brzo rasla tražnja najamnog rada, dok je ponuda najamnog rada samo sporo sledila. Veliki deo nacionalnog proizvoda, kasnije pretvoren u akumulacioni fond kapitala, tada je još ulazio u radnikov fond potrošnje.

Zakonodavstvo o najamnog radu, koje je od samog početka bilo udešeno radi eksploatacije radnika i koje je u svom daljem razvitku ostalo stalno podjednako neprijateljski raspoloženo prema njemu²²², započelo je u Engleskoj 1349. sa Statute of Labourers^{1*} Edwarda III.

²²² »Kad god zakonodavstvo pokušava da izgadi razmirice između poslodavaca (masters) i njihovih radnika, uvek su poslodavci njegovi savetodavci«, kaže A. Smith.^[195] »Duh zakona jeste svojina«, kaže Linguet.^[196]

^{1*} Statutom o radnicima

Njemu odgovara u Francuskoj ordonansa od 1350, izdata u ime kralja Jeana. Englesko i francusko zakonodavstvo idu naporedo i po sadržaju se podudaraju. Ukoliko se radničkim zakonima nastoji da se silom produži radni dan, neću se ovde na to vraćati, pošto je o toj tački ranije bilo govora (osma glava, 5).

Statute of Labourers donet je na navaljivanje Donjeg doma.

«Ranije su», veli naivno jedan torijevac, «siromasi zahtevali tako visoku najamninu da su ugrožavali industriju i bogatstvo. Sada je njihova najamnina toliko niska da opet ugrožava industriju i bogatstvo, ali na drugi način i možda opasnije nego onda.»²²³

Utvrđena je zakonska tarifa nadnica za grad i selo, za rad od komada i od vremena. Seoski radnici imaju se iznajmljivati na godinu, gradski na »otvorenom tržištu«. Pod pretnjom kazne zatvorom zabranjeno je plaćati najamninu veću od zakonske, ali je primanje veće najamnine kažnjavano strože od plaćanja. Tako se još u 18. i 19. odeljku Elisabethinog zakona o šegrtima predviđala kazna od 10 dana zatvora za onog ko plati veću najamninu, a od 21 dana za onog ko je primi. Zakonom od 1360. pooštrio je kazne i, štaviše, ovlašćivao poslodavca da fizičkim pritiskom prisili radnika na rad po zakonskoj tarifi. Sva udruženja, ugovori, zakletve itd., kojima su se zidari i tesari uzajamno obavezivali, stavljeni su van snage. Od 14. veka pa do 1825, kada su ukinuti zakoni protiv udruživanja^[141], radnička koalicija smatrana je za težak zločin. Duh radničkog zakona od 1349. i zakonâ koji su mu sledili najbolje probija iz činjenice da je država, doduše, dekretovala maksimum najamnine, ali nikako ne i minimum.

Kao što je poznato, u 16. veku položaj radnika veoma se pogoršao. Najamnina u novcu dizala se, ali ne srazmerno opadanju vrednosti novca i odgovarajućem porastu robnih cena. Najamnina je, dakle, stvarno bila pala. Pa ipak su još uvek bili u važnosti zakoni doneti u svrhu njenog obaranja, zajedno s rezanjem ušiju i žigosanjem onih »koje niko nije hteo primiti u službu«. Zakonom o šegrtima 5, Elisabethinog, čl. 3, bile su mirovne sudije ovlašćene da utvrđuju izvesne najamnine i da ih menjaju prema godišnjem dobu i robnim cenama. James I protegao je to regulisanje rada i na tkalce, prelice i sve moguće kategorije radnika²²⁴, a George II zakone protiv udruživanja radnika na sve manufakture.

²²³ [J. B. Byles,] *Sophisms of Free Trade. By a Barrister*, London 1850, str. 206. On zlobno dodaje: «Mi smo svagda bili spremni da posređujemo u korist poslodavaca. Zar se za posloprimaoca ništa ne može učiniti?»

²²⁴ Iz jedne klauzule Statuta 2, Jamesa I, čl. 6, vidi se da su neki suknari uzeli sebi pravo da u svojim radionicama zvanično kao mirovne sudije diktiraju tarifu.—U Nemačkoj, osobito posle tridesetogodišnjeg rata, često su donošeni zakoni za održavanje niskih najamnina. «Na zemljištu opustelom od ljudi vlastela je teško osećala oskudicu u slugama i radnicima. Svima stanovnicima sela zabranii-

U pravom manufakturnom periodu bio se kapitalistički način proizvodnje dovoljno osnažio da zakonsko regulisanje najamnine učini o neizvodljivim i suvišnim, ali se htelo da se u slučaju nužde nađe pri ruci oružje iz starog arsenala. Još je zakon 8, George-a II, zabranjivao krojačkim kalfama u Londonu i okolini nadnicu veću od 2 šil. i $7\frac{1}{2}$ pensa, osim u slučajevima opšte žalosti; zakon 13, George-a III, čl. 68, prepuštao je mirovnim sudijama regulisanje najamnine svilarških radnika; još 1796. bile su potrebne dve presude viših sudova za rešenje da li naredbe mirovnih sudija o najamnini važe i za nepoljoprivredne radnike; još 1799. potvrđeno je jednim zakonom da se najamnina rudarskih radnika u Škotskoj reguliše statutom iz Elisabethinog vremena i dvama škotskim zakonima od 1661. i 1671. Ali kakav je prevrat u tom međuvremenu nastao u uslovima, potvrđuje jedan događaj nečuven u Donjem domu. Tu gde su se preko 400 godina fabrikovali zakoni o maksimumu koji najamnina prosto nije smela prelaziti, predložio Whitbread 1796. zakonski minimum najamnine za poljoprivredne radnike. Pitt, mada se usprotivio, ipak je priznao »da je položaj sirotinje grozan (cruel).« Najzad, 1813, zakoni o regulisanju najamnine biše ukinuti. Oni su bili smešna anomalija otkako je kapitalista regulisavao svoju fabriku privatnim zakonodavstvom i najamnina poljoprivrednih radnika bila dopunjavana do neophodnog minimuma pomoću sirotinjske poreze. Odredbe Statuta o radnicima^{1*}, o ugovoru između poslodavaca i najamnih radnika, o rokovima za otkaz itd., koje protiv poslodavca kad prekrši ugovor dopuštaju samo građansku tužbu, ali protiv radnika u istom slučaju krivičnu, i sada su još u punoj važnosti.

Svirepi zakoni protiv koalicija pali su 1825. pred pretećim držanjem proletarijata. Pa ipak su pali samo delimično. Nekoliko lepih ostataka starih zakona iščezoše tek 1859. Najzad je zakon od 29. juna 1871 imao prividno da izbriše poslednje tragove tog klasnog zakono-

vano je da izdaju sobe neoženjenim muškarcima i neudatim ženama; sva takva lica morala su biti dostavljena vlastima i strpana u zatvor ako nisu htela postati slugama, čak i onda kad su se izdržavala drugim zanimanjem, sejala za nadnicu kod seljaka, pa i kad su trgovala novcem i žitom. (Kaiserliche Privilegien und Sanctiones für Schlesien, I, 125.) Kroz čitav jedan vek stalno su se u svima naredbama kpeževa ponavljale gorke žalbe protiv zlobne i drske služinčadi koja neće da se pokori teškim uslovima, niti da se zadovolji zakonskom najamninom; pojeđinom vlastelinu zabranjeno je da daje više no što je u njegovom kraju taksirano. Pa ipak su uslovi službe bili posle rata ponekad bolji no što su bili 100 godina docnije; još 1652. dobijala je služinčad u Šleziji dvaput nedeljno mesa, a baš u našem veku bilo je tamo srezova gde ga je dobijala samo triput godišnje. I nadnica je posle rata bila veća nego sledećih vekova. (G. Freytag.)

^{1*} U 3. i 4. izdanju: Statuti o radu (Arbeitsstatute).

davstva zakonskim priznanjem tredjuniona. Ali je jedan zakon istog datuma (An act to amend the criminal law relating to violence, threats and molestation^{1*}) stvarno opet uspostavio pređašnje stanje u novom obliku. Ovom parlamentarnom smicalicom bila su sredstva kojima se radnik može poslužiti u štrajku ili lokautu (isključenju — tako se naziva štrajk koji vode udruženi fabrikanti jednovremenim zatvaranjem svojih fabrika) izuzeta iz običnog prava i podvedena pod iznimno krivično zakonodavstvo, čije tumačenje je ostavljeno samim fabrikantima u njihovom svojstvu mirovnih sudija. Dve godine pre toga isti je Donji dom i isti g. Gladstone na poznati častan način podneo zakonski predlog o ukidanju svih iznimnih krivičnih zakona protiv radničke klase. Ali, taj predlog nikad nije mogao otići dalje od drugog čitanja, i stvar se vukla sve dotle dok se naposljetku »velika liberalna stranka« ujediniвши se sa torijevcima nije osmelila da se odlučno okrene protiv onog istog proletarijata koji ju je doveo na vlast. Ne zadovoljivši se ovim izdajstvom, »velika liberalna stranka« dozvolila je engleskim sudijama, koji su uvek bili čankolizi vladajućih klasa, da ponovo iskopaju zastarele zakone protiv »zavera«⁽¹⁹⁶⁾ i da ih primenjuju protiv radničkih koalicija. Vidi se da se engleski parlament samo protiv svoje volje i pod pritiskom masa odrekao zakona protiv štrajkova i tredjuniona, pošto je kroz pet vekova cinički besramno funkcionisao kao stalni tredjunion kapitalista protiv radnika.

Odmah na početku revolucionarnog vihora imala je francuska buržoazija smelosti da ponovo oduzme radnicima tek izvojevano pravo udruživanja. Dekretom od 14. juna 1791. ona je proglasila svako radničko udruživanje »atentatom na slobodu i na deklaraciju čovekovih prava«, kažnjivo s 500 livara i oduzimanjem aktivnih građanskih prava za godinu dana.²²⁵ Ovaj zakon, koji je policijskim merama saterivao konkurentsku borbu između kapitala i rada u granice povoljne po kapital, preživeo je više revolucija i dinastičkih promena. Čak ni vladavina terora⁽¹⁹⁷⁾ nije dirnula u njega. On je tek nedavno izbrisan iz »Code Pénal«-a^{2*}. Ništa karakterističnije od izgovora za taj buržoaski

²²⁵ Član I toga zakona glasi: »Pošto ukidanje svih vrsta korporacija istoga staleža i istoga zanimanja čini jednu od osnovica francuskog ustava, zabranjeno je ponovo ih uvoditi ma pod kojim izgovorom i ma u kom obliku.« Član IV kaže: »Ako se građani koji pripadaju istom zanimanju, zanatu ili pozivu, budu dogovarali i sklapali međusobne sporazume da zajednički odreknu saradnju u svome zanatu ili radu, ili da je prihvate samo po nekoj određenoj ceni, imaju se rečena dogovaranja i sporazumi... oglasiti kao protivustavni i kao napadi na slobodu i na deklaraciju prava čoveka itd.«, dakle zločin protiv države baš kao i u starim radničkim zakonima. (*Révolutions de Paris*, Paris 1791, sv. VIII, str. 523.)

^{1*} Zakon o dopuni krivičnog zakonodavstva o nasilju, pretnji i uznemiravanju — ^{2*} Kaznenog zakonika

državni udar. Le Chapelier, izvestilac pred Nacionalnom skupštinom, rekao je: »Iako bi bilo poželjno da najamnina bude veća no što je sada, kako bi onaj koji je prima bio van one apsolutne zavisnosti u koju ga bezuslovno dovodi oskudevanje u najnužnijim životnim sredstvima, zavisnosti koja je gotovo robovska«, ipak se radnici ne smeju sporazumovati o svojim interesima niti zajednički istupati da bi time ublažili svoju »apsolutnu zavisnost koja je gotovo robovska«, jer upravo time krnje »slobodu svojih ci-devant maîtres^{1*}, sadašnjih preduzetnika« (slobodu da radnike održavaju u ropstvu!), i jer udruživanje protiv despotije nekadašnjih esnafskih majstora znači — pogodite! — uspostavljanje esnafa, koje je francuski ustav ukinuo!²²⁶

4. Postanak kapitalističkih zakupnika

Pošto smo razmatrali nasilno stvaranje obespravljenih proletera, krvavu disciplinu koja ih je pretvorila u najamne radnike, prljavu akciju vlasti i države koja policijskim merama pojačava stepen eksploatacije rada i s njime uvećava akumulaciju kapitala, nastaje pitanje: otkuda su prvobitno došli kapitalisti? Jer eksproprijacija naroda na selu stvara neposredno samo krupne zemljovlasnike. Što se tiče postanka zakupnikovog, možemo ga tako reći rukom opipati, jer je to spor proces koji se vekovima proteže. I sami kmetovi, a pored njih i slobodni sitni vlasnici zemlje, nalazili su se u veoma različitim odnosima svojine i stoga su se i oslobodili pod veoma različitim ekonomskim uslovima.

U Engleskoj je prvi oblik zakupnika bailiff^{2*}, koji je i sam bio kmet. Njegov položaj sličan je položaju starorimskog villicus-a, samo što mu je delokrug uži. U toku druge polovine 14. veka njega zamenjuje zakupnik, kojega lendlord snabdeva semenom, stokom i zemljoradničkim orudima. Njegov položaj ne razlikuje se mnogo od seljakovog. Samo što eksploatiše više najamnog rada. Uskoro on postaje metayer, napoličar. On daje jedan deo zemljoradničkog kapitala, lendlord drugi. Njih dvojica dele ukupni proizvod prema srazmeri utvrđenoj ugovorom. Ovaj oblik iščezava u Engleskoj brzo, ustupajući mesto pravom zakupniku, koji upotrebljavanjem najmnih radnika oploduje svoj vlastiti kapital, a lendlordu plaća kao zemljišnu rentu, u novcu ili naturi, jedan deo viška proizvoda.

Za sve vreme, tokom 15. veka, dok su nezavisni seljak i poljoprivredni sluga, koji je pored rada u najmu još i samostalno privre-

²²⁶ Buchez et Roux, *Histoire Parlementaire*, sv. X, str. 193 - 195. i dalje.

^{1*} bivših gospodara — ^{2*} upravnik vlastelinskog dobra

divao, same sebe bogatili svojim radom, ostajale su zakupnikove prilike i njegovo polje proizvodnje podjednako osrednji. Poljoprivredna revolucija u poslednjoj trećini 15. veka, koja je potrajala i dalje kroz čitav 16. vek (izuzev ipak njegove poslednje decenije), obogatila ga je isto onako brzo kako je osiromašila seosko stanovništvo.²²⁷ Uzurpacija opštinskih ispaša itd. omogućila mu je da gotovo bez troškova i brzo uveća brojno stanje svoje stoke, a stoka mu daje obilnija gnojiva za obradu zemlje.

U 16. veku pridolazi još jedan moment od odlučujuće važnosti. Tada su ugovori o zakupu sklapani na duge rokove, često na 99 godina. Neprekidno opadanje vrednosti plemenitih metala, a otuda i novca, donosilo je zakupnicima zlatne plodove. Ono je, i kad ne uzmemo u obzir sve druge ranije izložene okolnosti, oborilo najamninu. Jedan njen deo prešao je u zakupnikov profit. Neprekidno dizanje cena žita, vune, mesa, jednom reči svih poljoprivrednih proizvoda, uvećalo je zakupnikov novčani kapital bez njegova sudelovanja, dok je zemljišna renta koju je plaćao bila ugovorena po zastareloj novčanoj vrednosti.²²⁸ Tako se on u isto vreme bogatio i na račun svojih najamnih radnika

²²⁷ «Zakupnici», kaže Harrison u svom spisu *Description of England*, «koji su ranije s teškom mukom plaćali četiri funte sterlinga rente, plaćaju danas četrdeset, pedeset, stotinu, i misle da su napravili loš posao ako po isteku zakupnog roka ne ostave na stranu sumu jednaku celoj zemljišnoj renti koju su platili za šest ili sedam godina.»

²²⁸ O uticaju pada vrednosti novca u 16. veku na različne društvene klase videti: *A Compendious or Brief Examination of Certayne Ordinary Complaints of Diverse of our Countrymen in these our Days*. By W. S., Gentleman, London 1581. Oblik dijaloga u kome je ovaj spis sastavljen doprineo je da je dugo pripisivan Shakespeare-u i da je još 1751. izdat pod njegovim imenom. Njegov autor je William Stafford. Na jednom mestu vitez (knight) rezonuje ovako:

Vitez: «Vi, moj susede zemljoradniče, Vi gazda trgovče, i Vi prijatelju kotlaru i ostale zanatlije, vi umete dobro da čuvate svoje interese. Jer ukoliko su sada sve stvari skuplje nego što su bile, utoliko i vi dižete cenu svojoj robi i uslugama koje prodajete. Ali mi nemamo šta da prodajemo da bismo digli cenu i održali ravnotežu sa stvarima koje moramo kupovati.» Na drugom jednom mestu vitez pita doktora: «Molim Vas, na koje to ljude mislite? A pre svega koji su to što pri tom neće ništa štetovati?» — Doktor: «Mislim na sve one koji žive od kupovine i prodaje; jer ako skupo kupuju, skupo i prodaju.» — Vitez: «Pa koji su to ljudi za koje kažete da na tome zarađuju?» — Doktor: «Doista svi koji sami privređuju na posedima ili zakupima po staroj renti; jer dok plaćaju po staroj stopi, prodaju po novoj; tj. oni zemlju plaćaju vrlo jevtino, a sve što na njoj izraste prodaju skupo...» — Vitez: «A kakvi su to onda ljudi za koje kažete da na tome više gube nego što oni drugi zarađuju?» — Doktor: «To su svi plemići, gospoda i svi drugi koji žive ili od neke stalne rente ili plate, ili koji svoju zemlju ne obrađuju sami, niti se bave kupovanjem i prodavanjem.»

i na račun svoga lendlorda. Nije, dakle, nikakvo čudo što je krajem 16. veka u Engleskoj postojala klasa »kapitalističkih zakupnika«, bogatih za tadašnje prilike.²²⁹

*5. Reakcija poljoprivredne revolucije na industriju.
Stvaranje unutrašnjeg tržišta za industrijski kapital*

Kao što smo videli, eksproprijacija i rasterivanje seljačkog naroda, vršeni na mahove i stalno ponavljani, privodili su gradskoj industriji nove i nove mase proletera koji su potpuno stajali izvan esnafskih okvira—mudra okolnost koja je starog A. Andersona (ne zameniti ga s Jamesom Andersonom) podstakla da u svojoj *Istoriji trgovine*¹⁹⁸¹ poveruje u direktnu intervenciju providenja. Moramo se još za časak zadržati na ovom elementu prvobitne akumulacije. Razređivanju nezavisnog seljačkog naroda, koji samostalno privređuje, nije odgovaralo samo zgušnjavanje industrijskog proletarijata, kao što Geoffroy Saint-Hi-

²²⁹ U Francuskoj *régisseur*, upravnik i ubirač davanja za feudalnog gospodara u vreme ranog srednjeg veka, uskoro postaje *l'homme d'affaires*^{1*} koji se iznuđivanjem, varanjem itd. podiže do kapitaliste. Ponekad su i sama otmena gospoda bila ovakvi režiseri. Npr.: »Ovo je račun koji gospodin Jacques de Thoraïsse, viteški kaštelan u Bezansonu, polaže gospodinu koji u Dižonu vodi računa za gospodina vojvodu i grofa od Burgundije, o rentama koje imenovanom gospodaru zamka pripadaju od 25. dana decembra 1359. do 28. dana decembra 1360.« (Alexis Monteil, *Histoire des matériaux manuscrits etc.*, sv. I, str. 234, 235.) Već se ovde pokazuje kako u svim oblastima društvenog života lavovski deo pripada posredniku. Tako npr. u oblasti ekonomije finansijeri, berzijanci, trgovci i trgovčići skidaju kajmak u svim poslovima; u buržoaskom pravu advokat čerupa stranke; u politici predstavnik znači više od birača, ministar više od suverena; u religiji, boga je potisnuo u pozadinu »posrednik«, a ovoga opet potiskuju popovi, koji su opet neizbežni posrednici između dobrog pastira i njegovih ovčica. Kao u Engleskoj, tako su i u Francuskoj velike feudalne teritorije bile podeljene na bezbroj sitnih gazdinstava, ali pod uslovima nesavrtnjivo nepovoljnijim po narod na selu. U toku 14. veka pojavile se zakupi, *fermes* ili *terriers*. Njihov broj stalno je rastao, daleko premašiv 100 000. Zakupnici plaćahu zemljišnu rentu u novcu ili u naturi, i ona se kretala od jedne dvanaestine do jedne petine proizvoda. *Terriers* bili su lena, podlena itd. (*fiefs*, *arrière-fiefs*), prema vrednosti i veličini domena, od kojih su poneka bila od svega nekoliko jutara (*arpents*). Svi ovi *terriers* imadahu pravo sudstva u nekom stepenu nad svojim stanovnicima; bilo je četiri stepena. Može se zamisliti šta je seljački narod trpeo od svih tih malih tirana. Monteil kaže da je u ono vreme u Francuskoj bilo 160 000 sudova, u kojoj je danas dovoljno 4000 (zajedno s mirovnim sudovima).

^{1*} poslan čovek

laire objašnjava zgušnjavanje svetske materije na jednoj strani, njenim razređivanjem na drugoj.²³⁰ Uprkos smanjenom broju njenih obradivača, zemlja je i sad donosila isti ili veći proizvod, jer je revolucija u odnosima zemljišne svojine bila praćena savršenijim metodima obradivanja, većom kooperacijom, koncentrisanjem sredstava za proizvodnju itd., i jer su poljoprivredni najamni radnici ne samo intenzivnije uprezani²³¹, nego im je i polje proizvodnje na kome su radili za sebe same sve više i više sužavano. S oslobođenim delom seljačkog naroda oslobađaju se, dakle, i njegove ranije životne namirnice. One se sada preobraziše u materijalni element promenljivog kapitala. Najureni seljak mora njihovu vrednost otkupljivati u obliku najamnine od svog novog gospodara, industrijskog kapitaliste. Kako je bilo sa životnim sredstvima, bilo je i s domaćim poljoprivrednim sirovinama industrije. One se pretvoriše u element postojanog kapitala.

Uzmimo, npr., da je jedan deo vestfalskih seljaka, koji su u doba Friedricha II svi preli, ako ne svilu^{1*}, a ono lan, nasilno eksproprian i najuren sa zemlje, a da je preostali deo pretvoren u nadničare krupnih zakupnika. U isto vreme podižu se velike predionice i tkačnice lana, u kojima »oslobođeni« sada rade kao najamni radnici. Lan izgleda upravo kao i ranije. Nijedno njegovo vlakno se nije promenilo, ali mu je u telo ušla nova socijalna duša. Sada on sačinjava deo postojanog kapitala gospodara manufakture. Ranije raspodeljen na bezbroj sitnih proizvođača, koji su ga sami gajili i preli u malim količinama sa svojim porodicama, on je sada koncentrisan u rukama kapitaliste, za kojega drugi predu i tkaju. Ekstrarad utrošen u pređenje lana ranije se ostvarivao u ekstraprihodima bezbrojnih seljačkih porodica ili, za vreme Friedricha II, i u porezima »pour le roi de Prusse«^{2*}. Sada se on ostvaruje u profitu nekolicine kapitalista. Vretena i razboji, ranije raspodeljeni po selima, sada su načičkani u nekoliko velikih radnih kasarni, kao i radnici, kao i sirovina. I ta vretena, razboji i sirovina pretvoreni su odsada od sredstava za nezavisnu egzistenciju prelaca i tkača u sredstva pomoću kojih se njima komanduje²³² i isisava iz njih neplaćen rad. Na velikim manufakturama ne da se videti kao na velikim zakupcima da su postale iz mnogih sitnih radionica i da su stvorene eksproprijacijom mnogih sitnih nezavisnih proizvođača. Ali se nepristrastan po

²³⁰ U svom delu *Notions de Philosophie Naturelle*, Paris 1838.

²³¹ Moment koji ser James Steuart naglašava.^[199]

²³² »Dopustiću vam«, kaže kapitalista, »da imadete čast služiti mi, pod uslovom da mi ono malo što vam ostaje date za trud što komandujem nad vama.« (J.-J. Rousseau, *Discours sur l' Économie Politique*, Genève 1760, str. 70.)

^{1*} »Presti svilu« na nemačkom znači i »dobro živeti«. — ^{2*} za kra-
lja Pruske

smatrač neće dati zbuniti. U vreme Mirabeau-a, lava revolucije, velike manufakture zvale su se još manufactures réunies, sjedinjene manufakture, kao što mi govorimo o sjedinjenim oranicama.

«Ljudi vide samo velike manufakture», kaže Mirabeau, «u kojima stotine ljudi rade pod jednim direktorom, i koje se obično nazivaju sjedinjenim manufakturama (manufactures réunies). Naprotiv, na one u kojima radi vrlo veliki broj radnika raspoređeno i svaki za svoj račun gotovo se i ne obraća pažnja. One se ostavljaju sasvim u pozadini. To je veoma velika greška, jer jedino one čine stvarno važan deo narodnog bogatstva... Sjedinjena fabrika (fabrique réunie) neobično će obogatiti jednog ili dva preduzetnika, ali su radnici samo bolje ili lošije plaćeni nadničari i niukoliko ne sudeluju u preduzetnikovu blagostanju. U odvojenoj fabrici (fabrique séparée), naprotiv, niko ne postaje bogataš, ali masa radnika živi u blagostanju... Broj marljivih i čuvarnih radnika uvećava se, jer će oni u mudrom načinu života, u delatnosti, gledati sredstvo za bitno poboljšanje svog položaja, umesto da dobiju malu povišicu najamnine, koja nikad ne može biti od neke važnosti za budućnost, već u najboljem slučaju omogućava ljudima da priušte sebi nešto bolji zalogaj. Odvojene individualne manufakture, većinom spojene s malim seoskim gazdinstvom, jedine su slobodne».²³³

Eksproprijacija i teranje sa zemlje jednog dela seljaštva ne oslobađa za industrijski kapital s radnicima samo njihova životna sredstva i njihov materijal za rad, nego stvara i unutrašnje tržište.

I zaista, događaji koji sitne seljake pretvaraju u najamne radnike, a njihova životna sredstva i sredstva za rad u materijalne elemente kapitala, u isto vreme stvaraju za kapital i unutrašnje tržište. Ranije je seljačka porodica proizvodila i prerađivala životna sredstva i sirovine koje je zatim većim delom sama trošila. Ove sirovine i sredstva postali su sada robe; krupni zakupnik prodaje ih, a u manufakturama nalazi svoje tržište. No zato se sada pređa, platno, grube vunene materije—stvari čije su sirovine bile na domašaju svake seljačke porodice i koje je ona tkala i prela za vlastitu potrebu—pretvaraju u manufakturne artikule, a upravo su poljoprivredni srezovi njihovo tržište. Bezbrojne, rastrkane mušterije, koje su dosad bile uslovljene masom sitnih proizvođača koji rade za svoj račun, sada se koncentrišu u jedno veliko tržište koje industrijski kapital snabdeva.²³⁴ Na taj način, s ekspro-

²³³ Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne*, sv. III, str. 20-109. i dalje. Što Mirabeau raspoređene radionice smatra ekonomičnijim i proizvodnijim od «sjedinjenih» i što u ovim poslednjim vidi samo veštačke biljke odgajivane od strane državnih vlasti, objašnjava se tadašnjim stanjem velikog dela manufakture na evropskom kontinentu.

²³⁴ «Dvadeset funti vune, koje jedna radnička porodica neprimetno pretvori u odeću koja joj treba za godinu dana, i to radeći u časovima slobodnim od drugih radova—ne pada u oči. Ali iznesite tu vunu na tržište, pošaljite je u fabriku, zatim posredniku i onda trgovcu i imaćete krupne trgovinske operacije,

prijacijom ranije samostalnih seljaka-privrednika i njihovim rastavljanjem od sredstava za proizvodnju ide ukorak i uništavanje seljačke sporedne radinosti, proces rastavljanja manufakture i poljoprivrede. I jedino uništenje seoske kućne industrije može unutrašnjem tržištu jedne zemlje dati onu prostranost i stalnost koja je nužna kapitalističkom načinu proizvodnje.

Ipak, pravi manufakturni period ne dovodi do nekog korenitog preobražaja. Čitalac se seća da manufaktura samo veoma postupno zavlađuje nacionalnom proizvodnjom i da uvek počiva na gradskom zanatstvu i seoskoj kućnoj sporednoj industriji, koji čine njeno široko zaleđe. Ako ona ove poslednje i uništava u nekom obliku, u posebnim poslovnim granama, na izvesnim tačkama, ona ih na drugima ponovo izaziva, jer su joj potrebni za prerađu sirovina do određenog stupnja. Stoga ona proizvodi novu klasu sitnih seljaka, koji se obrađivanjem zemlje bave kao sporednim zanimanjem, a industrijskim radom u svrhu prodavanja proizvoda manufakturi — neposredno, ili posredovanjem trgovca — kao glavnim zanimanjem. Ovo je jedan od razloga, iako nije glavni, jedne pojave koja u prvi mah zbunjuje onog ko proučava englesku istoriju. Od poslednje trećine 15. veka pa nadalje on stalno, izuzev samo kratke intervale, nailazi na žalbe o širenju kapitalističke privrede na selu i na sve veće uništavanje seljaštva. S druge strane, on na to seljaštvo nailazi uvek nanovo, mada u smanjenom broju i u pogoršanom obliku.²³⁵ Glavni razlog je u ovome: Engleska je prvenstveno čas proizvođač žita, čas odgajivač stoke, u naizmeničnim periodima, a sa ovim periodima koleba se i obim seljačkog gazdinstva. Tek krupna industrija pruža u mašinama stalnu osnovicu kapitalističkoj poljoprivredi, korenito ekspropriše ogromnu većinu seljaštva i dovršava rastavljanje između zemljoradnje i seoske kućne industrije čupajući joj korene — pređenje i tkanje.²³⁶ Stoga tek ona i osvaja za industrijski kapital čitavo unutrašnje tržište.²³⁷

a angažovani nominalni kapital biće dvadeset puta veći od vrednosti one vune... Na ovaj način eksploatiše se radnička klasa da bi se održalo bedno fabričko radništvo, parazitska klasa fabrikana i fiktivni trgovački, novčani i finansijski sistem.» (David Urquhart, *Familiar Words*, str. 120)

²³⁵ U ovome Cromwellovo doba čini izuzetak. Dok god je republika trajala, svi slojevi engleskih narodnih masa podizali su se iz degradacije u koju su zapali pod Tjedorima.

²³⁶ Tuckett zna da je krupna vunarska industrija proizišla iz pravih manufaktura i iz uništenja seoske ili kućne manufakture uz uvođenje mašina. (Tuckett, *A History etc.*, sv. I, str. 139 - 144.) «Plug i jaram bili su izum bogova i znanje heroja; zar su razboj, vreteno i kolovrat manje plemenitog porekla? Vi razdvajate kolovrat od pluga, vreteno od jarma, i dobijate fabrike i sirotinjske domove, kredit i krize, i dve neprijateljske nacije, poljoprivredničku i trgovačku.» (David Urquhart, *Familiar Words*, str. 122.) Ali sad dolazi Carey i, svakako ne bez

6. Postanak industrijskog kapitaliste

Postanak industrijskog²³⁸ kapitaliste nije išao onako postupno kao postanak zakupnika. Nema sumnje, poneki sitni esnafski majstor, a još više samostalni sitni zanatlija, pa i najamni radnik, pretvorio se najpre u sitnog kapitalistu, a zatim postupnim uvećavanjem eksploatacije najamnog rada i odgovarajućom akumulacijom u kapitalistu sans phrase^{1*}. U detinjskom periodu kapitalističke proizvodnje išlo je često kao u detinjskom periodu srednjovekovnih gradova, gde je o pitanju ko će od odbeglih kmetova biti majstor, a ko sluga, većinom odlučivao raniji ili kasniji datum njihova bekstva. Međutim, puževski hod ovog metoda nikako nije odgovarao trgovinskim potrebama novog svetskog tržišta, koje su stvorila velika otkrića krajem 15. veka. Ali je srednji vek ostavio u nasleđe dva različita oblika kapitala koji sazrevaju u najrazličnijim ekonomskim društvenim formacijama i koji, pre ere kapitalističkog načina proizvodnje, važe kao kapital quand même^{2*} — zelenaški kapital i trgovački kapital.

«U sadašnje vreme sve bogatstvo društva ide najpre u kapitalistove ruke...; on plaća zemljoposjedniku rentu, radniku najamninu, porezniku i ubiraču desetka njihove tražbine, a za sebe sama zadržava — velik, stvarno najveći i svakim danom sve veći deo godišnjeg proizvoda rada. Danas se kapitalista može smatrati kao vlasnik iz prve ruke čitavog društvenog bogatstva, mada nikakav zakon nije na njega preneo pravo na tu svojinu... Ova promena u svojini bila je prouzrokovana uzimanjem kamate na kapital... i veoma je značajno da su

prava, optužuje Englesku da teži da sve druge zemlje pretvori u poljoprivredničke, za koje bi Engleska bila fabrikant. On tvrdi da je na ovaj način Turska upropašćena, jer «vlasnicima i obrađivačima zemlje nikad nije bilo dopušteno» (od Engleske) «da ojačaju prirodni savezom između pluga i razboja, čekića i drljače». (*The Slave Trade*, str. 125.) Po njemu je sam Urquhart jedan od glavnih agenata u upropašćivanju Turske, u kojoj je u interesu Engleske vodio propagandu za slobodnu trgovinu. Najlepše je to što Carey, uzgred budi rečeno veliki sluga Rusije, hoće taj proces rastavljanja da spreči sistemom zaštitnih carina, koji ga baš ubrzava.

²³⁷ Filantropski raspoloženi engleski ekonomisti, kao Mill, Rogers, Goldwin Smith, Fawsett i dr., i liberalni fabrikanti, kao John Bright i kompanija, pitaju, kao što je bog pitao Kaina za brata mu Avelja, englesku zemljišnu aristokratiju: gde su se dele hiljade naših freeholders^{23*}. Ali odakle ste vi sami došli? Iz uništenja tih freeholders. A zašto ne pitate i kud su se deli nezavisni tkači, prelci, zanatlije?

²³⁸ Industrijskog ovde u smislu suprotnoga poljoprivrednom. U «kategoričkom» smislu, zakupnik je industrijski kapitalista baš kao i fabrikant.

^{1*} pravog, kao takvog — ^{2*} uopšte — ^{3*} slobodnih seljaka

zakonodavci čitave Evrope hteli to da spreče zakonima protiv zeleništa... Vlast kapitalista nad svekolikim bogatstvom zemlje jeste potpuna revolucija u pravu svojine, a koji zakon ili koji niz zakona je nju izazvao?²³⁹

Pisac nije smeo da zaboravi da se revolucije ne prave pomoću zakona.

Feudalni poredak na selu i esnafski poredak u gradovima sprečavahu pretvaranje novčanog kapitala, stvorenog zeleništvom i trgovinom, u industrijski kapital.²⁴⁰ Ove prepreke otpale su rasturanjem feudalnih pratnji, eksproprijacijom i delimičnim najurivanjem seljačkog naroda. Nova manufaktura podigla se u pomorskim izvoznim pristaništima ili na takvim tačkama u unutrašnjosti koje su bile izvan kontrole starih gradova i njihovog esnafskog poretka. Otuda u Engleskoj ogorčena borba između corporate towns^{1*} i novih industrijskih rasadnika.

Otkriće zlatnih i srebrnih zemalja u Americi, istrebljivanje, porobljavanje i zakopavanje urođenika u rudnike, početak osvajanja i pljačkanja Istočne Indije, pretvaranje Afrike u jedan zabran za trgovinski lov na crnokošce, eto šta je navestilo zoru ere kapitalističke proizvodnje. Ovi idilični procesi jesu glavni momenti prvobitne akumulacije. Njima je u stopu sledio trgovinski rat evropskih nacija, sa čitavim svetom kao bojištem. On otpočinje otepljenjem Holandije od Španije, dobija džinovski opseg u antijakobinskom ratu Engleske, i nastavlja se još i danas u opijumskim ratovima protiv Kine itd.

Otada se različni momenti prvobitne akumulacije raspodeljuju, više ili manje, jedan za drugim, osobito na Španiju, Portugaliju, Holandiju, Francusku i Englesku. U Engleskoj se oni krajem 17. veka sistematski vezuju u kolonijalnom sistemu, u sistemu državnih dugova, u modernom poreskom sistemu i u protekcionističkom sistemu. Jednim delom ovi metodi počivaju na najbrutalnijoj sili, npr. kolonijalni sistem. Ali svi oni iskorišćavaju državnu vlast, koncentrisanu i organizovanu silu društva, da bi veštački ubrzali proces pretvaranja feudalnog načina proizvodnje u kapitalistički i skratili prelaze. Sila je babica svakog starog društva koje u utrobi nosi novo društvo. Ona sama je ekonomska potencija.

O hrišćanskom kolonijalnom sistemu kaže W. Howitt, koji je od hrišćanstva načinio svoj specijalitet:

²³⁹ *The Natural and Artificial Rights of Property Contrasted*, London 1832, str. 98, 99. Autor ovog anonimnog spisa je Th. Hodgskin.

²⁴⁰ Čak su još 1794. sitni suknarski majstori iz Lidsa poslali parlamentu izaslanike s molbom da se zakonom zabrani svakom trgovcu da postane fabrikant. (Dr Aikin, *Description etc.*)

1* starih privilegovanih gradova

«Varvarstvima i bezbožnim grozotama takozvanih hrišćanskih rasa u svim delovima sveta i protiv svakog naroda koji su mogle podjarmiti, nema ravnih ni u kom periodu svetske istorije, ni kod koje rase, ma kako ona bila divlja, neobra-zovana, nemilosrdna i bestidna.»²⁴¹

Istorija holandskog kolonijalnog gazdovanja — a Holandija je u 17. veku bila uzor kapitalističke nacije — »pruža nenadmašivu sliku izdaje, podmićivanja, mučkih ubistava i podlosti.«²⁴² Ništa nije karakterističnije od njihovog sistema krađe ljudi na Celebesu da bi došli do robova za Javu. Kradljivci ljudi bili su tu u svrhu obučavani. Lopov, tumač i prodavac bili su glavni agenti u toj trgovini, a urode-nički kneževi glavni prodavci. Ukrađena omladina sakrivanja je u taj-nim tamnicama na Celebesu dok ne bi sazrela da se pošalje na robov-ske brodove. Jedan zvanični izveštaj kaže:

«Ovaj grad Makasar, npr., pun je tajnih tamnica, od kojih je jedna groznija od druge i koje su nabijene bednicima, žrtvama pohlepe i tiranije, okovanim u lance i nasilno otrgnutim od njihovih porodica.»

Da bi se dočepali Malake, Holandani potkupiše portugalskog guvernera. On ih 1641. pusti u grad. Oni smesta požuriše njegovoj kući i mučki ga ubiše da bi se »uzdržali« od plaćanja mita u sumi od 21 875£. Gde god su nogom stupili, bilo je sve opustošeno i raseljeno. Banjuvangi, jedna javanska pokrajina, imala je 1750. preko 80 000 stanovnika, a 1811. samo još 8000. To je »doux commerce«.^{1*}

Kao što je poznato, Englesko-istočnoindijska kompanija^[56] dobila je, pored političke vlasti u Istočnoj Indiji, isključiv monopol trgovine čajem kao i uopšte trgovine s Kinom i prevoza robe iz Ev-rope i u Evropu. Ali obalna plovidba Indije i plovidba između ostrva, kao i trgovina u unutrašnjosti Indije, postadoše monopolom viših čin-ovnika kompanije. Monopoli soli, opijuma, betela i drugih roba bili su neiscrpni majdani bogatstva. Činovnici su sami utvrđivali cene i gu-lili nesrećne Indijce kako su hteli. U toj privatnoj trgovini učestvovao je i generalni guverner. Njegovi štićenici dobijali su ugovore pod ta-kvim uslovima da su, pametniji od alhemičara, pravili zlato iz ničega.

²⁴¹ William Howitt, *Colonization and Christianity. A Popular History of the Treatment of the Natives by the Europeans in all their Colonies*, London 1838, str. 9. O postupanju s robovima dobar pregled kod Charles-a Comte-a: *Traité de la Législation*, 3. izd., Bruxelles 1837. Ovu stvar valja detaljno proučiti da bi se videlo šta buržuj čini od samog sebe i od radnika tamo gde nesmetano može udešavati svet po svojoj slici i prilici.

²⁴² Thomas Stamford Raffles, late Lieut. Gov. of that island, *The History of Java*, London 1817, [sv. II, str. CXC, CXCI].

1* blaga trgovina

Veliki imeci nicali su kao pečurke za jedan dan, prvobitna akumulacija vršila se bez preduimanja ijednog šilinga. Sudsko gonjenje Warrena Hastingsa vrvi takvim primerima. Evo jednog slučaja. Jedan ugovor o opijumu bio je dodeljen nekom Sullivanu baš kad je morao otputovati — i to po zvaničnoj dužnosti — u jedan kraj Indije koji je bio veoma udaljen od opijumskih srezova. Sullivan proda ugovor nekome Binnu za 40 000 £; Binn ga istog dana proda za 60 000 £ a poslednji kupac i izvršilac ugovora izjavljuje da je iza svega toga još isterao ogromnu dobit. Po jednom spisku, koji je bio podnet parlamentu, uzeli su od 1757. do 1766. kompanija i njeni činovnici 6 miliona funti sterlinga kao poklon od Indijaca! U toku 1769. i 1770. Englezi su isfabrikovali glad kupivši sav pirinač i prodavši ga opet isključivo po basnoslovnim cenama.²⁴³

Postupanje sa urođenicima bilo je naravno najsurovije na plantažama na kojima se radilo samo za izvoz, kao u Zapadnoj Indiji, i u onim bogatim i gusto naseljenim zemljama koje su bile predate na milost i nemilost razbojnicima, kao u Meksiku i Istočnoj Indiji. Ali hrišćanski karakter prvobitne akumulacije nije zatajio ni u pravim kolonijama. Puritanci Nove Engleske, ti trezveni virtuozii protestantstva, odredili su 1703. godine, rešenjem svoje Assembly^{1*} premiju od 40 £ za svaki indijanski skalp^{2*} i svakog uhvaćenog crvenokošca, a 1720. g. 100 £ za svaki skalp. Godine 1744, proglašivši izvesno pleme buntovnim, Masačusets-Bej odredio je sledeće nagrade: za skalp muškarca iznad 12 godina 100 £ nove valute, za uhvaćene muškarce 105 £, za zarobljene žene i decu po 55 £, za skalpove žena i dece 50 £! Nekoliko decenija docnije ovaj kolonijalni sistem osvetio se potomcima pobožnih pilgrim fathers^{3*}, kada su i oni postali buntovnici. Podsticani i plaćani od Engleza, Indijanci su ih kasapili tomahavkama. Britanski parlament proglasio je krvoločne pse i skalpiranje »sredstvima koja su mu data u ruke od boga i prirode«.

Kolonijalni sistem silno je ubrzao razvitak trgovine i brodarstva. Monopolska društva (»Gesellschaften Monopolia«, Luther) bila su snažne poluge koncentracije kapitala. Manufakturama, koje su nicale na sve strane, kolonije su obezbeđivale potrošačko tržište i akumulaciju potenciranu monopolom tržišta. Blago koje je izvan Evrope sticano neposrednom pljačkom, porobljavanjem i razbojništvom, pritalo

²⁴³ Godine 1866. umrlo je od gladi više od milion Hindusa samo u provinciji Orisa. Pa ipak se nastojalo da se indijska državna kasa obogati prodajom životnih namirnica gladnima po skupu cenu.

^{1*} zakonodavne skupštine — ^{2*} koža oguljena s temena ubijenog čoveka — ^{3*} hadžijâ (hadžijama ili hodočasnicima nazivani su prvi puritanci koji su se iz Engleske uselili u Ameriku)

je u maticu zemlju i tu se pretvaralo u kapital. Holandija, koja je prva potpuno razvila kolonijalni sistem, već je 1648. stajala u zenitu svoje trgovinske moći. Ona je bila

«gotovo isključivi gospodar istočnoindijske trgovine i saobraćaja među evropskim jugozapadom i severoistokom. Njeno ribarstvo, pomorstvo i manufakture nisu imali premca ni u kojoj drugoj zemlji. Kapitali Republike bili su možda veći no cele ostale Evrope zajedno.»^[200]

Gülich je zaboravio dodati da su holandske narodne mase već 1648. bile teže opterećene radom, siromašniji i brutalnije ugnjetavane nego narodne mase sve ostale Evrope zajedno.

U današnje vreme, industrijska nadmoćnost povlači za sobom i nadmoćnost u trgovini. Suprotno tome, u pravom manufakturnom periodu industrijska nadmoćnost potiče iz trgovinske. Zato je onda kolonijalni sistem i imao onako pretežnu ulogu. On je bio «tudijski bog», koji je na oltaru zauzeo mesto pokraj starih idola Evrope i onda ih jednog lepog dana jednim udarcem sve đuture prevrnuo. On proglašuje pravljenje profita krajnjom i jedinom svrhom čovečanstva.

Sistem javnog kredita, tj. državnih dugova čije početke otkrivamo u Đenovi i Veneciji još u srednjem veku, osvojio je za vreme manufakturnog perioda svu Evropu. Kolonijalni sistem, sa svojom pomorskom trgovinom i svojim trgovinskim ratovima, poslužio mu je kao odgajilište. Tako se on najpre učvrstio u Holandiji. Državni dug, tj. otuđivanje države — bila ona despotska, ustavna ili republikanska — udara kapitalističkoj eri svoj žig. Jedini deo tzv. nacionalnog bogatstva koji stvarno čini zajednički posed modernih naroda jeste — njihov državni dug.^{243a} Otuda, sasvim prirodno, moderna teorija da je neki narod utoliko bogatiji što dublje zapadne u dugove. Javni kredit postaje «vjeruju» kapitala. A s postankom državnog zaduživanja, mesto greha protiv Duha svetoga, za koji nema praštanja, zauzima verolomstvo prema državnom dugu.

Javni dug postaje jedna od najenergičnijih poluga prvobitne akumulacije. Kao udarcem čarobnog prutića nadahnjuje on neproizvodni novac stvaralačkom snagom i tako ga pretvara u kapital, a da se uz to ne mora izlagati tegobama i opasnostima koje su nerazdvojne od plasiranja u industriju, pa čak i od privatnog zelenišenja. Državni poverioci stvarno ne daju ništa, jer se uzajmljena suma pretvara u javne lako prenosive obveznice, koje i dalje funkcionišu u njihovim rukama, baš kao da su gotov novac iste količine. Ali i bez obzira na ovako stvorenu klasu dokonih rentijera i na improvizirano bogatstvo finansijera koji igraju posrednika između vlade i nacije — kao i na zakupnike poreza, trgovce i privatne fabrikante, kojima dobar deo

^{243a} William Cobbett napominje da se u Engleskoj sve javne ustanove zovu «kraljevske», ali da u naknadu za to ipak postoji «nacionalni» dug (national debt).

svakog državnog zajma čini uslugu kapitala palog s nebesa — državni dug izazvao je postanak akcionarskih društava, trgovinu svakovrsnim vrednosnim papirima, ažiotažu, jednom reči: berzansku igru i modernu bankokratiju.

Velike banke, okićene nacionalnim nazivima, bile su od svog rođenja samo društva privatnih špekulanata koja su se stavila uz bok vladama i koja su, zahvaljujući dobijenim povlasticama, bila kadra da im predujmljuju novac. Zato za gomilanje državnog duga nema pouzdanijeg merila od neprekidnog penjanja akcija tih banaka, čiji pun razvitak datira od osnivanja Engleske banke (1694). Engleska banka počela je time što je vladi pozajmljivala svoj novac sa 8% kamate; u isto vreme bila je ovlašćena od parlamenta da iz istog kapitala iskuje novac, koji je opet pozajmljivala publici u obliku banknota. Ona je tim notama mogla eskontirati menice, davati zajmove na robu i kupovati plemenite metale. Nije dugo potrajalo, a taj kreditni novac, koji je Engleska banka sama fabrikovala, postao je moneta u kojoj je ona državi davala zajmove i za račun države isplaćivala kamate javnog duga. I ne samo što je jednom rukom davala da bi drugom primala više natrag, već je, i kad je primala, ostajala večiti poverilac nacije sve do poslednje date pare. Malo-pomalo ona postade neizbežni rezervoar metalnog blaga zemlje i centar gravitacije čitavog trgovačkog kredita. U isto vreme kad su u Engleskoj prestali spaljivati veštice, počeli su tamo vešati falsifikatore banknota. Kakav je utisak učinila na savremenike pojava ovog novog poroda, bankokrata, finansijera, rentijera, senzala, špekulanata i berzjanaca, vidi se iz tadašnjih spisa, npr. iz Bolingbroke-ovih.^{243b}

S državnim dugovima nastao je i internacionalni kreditni sistem, pod kojim se, kod ovog ili onog naroda, često prikriva jedan od izvora prvobitne akumulacije. Tako, niskosti mletačkog pljačkaškog sistema čine takvu prikrivenu osnovicu bogatstva u kapitalu Holandije, kojoj je Venecija u opadanju davala velike zajmove u novcu. Isti takav odnos je i između Holandije i Engleske. Već početkom 18. veka holandske manufakture bile su daleko nadmašene, i Holandija je prestala biti vladajuća trgovinska i industrijska nacija. Od 1701. do 1776. jedan od njenih glavnih poslova bilo je pozajmljivanje ogromnih kapitala, osobito svom moćnom konkurentu, Engleskoj. Slično je sada između Engleske i Sjedinjenih Država. Mnogi kapital koji se danas pojavljuje u Sjedinjenim Državama bez krštenice samo je tek juče kapitalizovana dečja krv u Engleskoj.

Pošto se državni dug oslanja na državne prihode kojima se moraju pokrivati godišnje kamate i druga plaćanja, moderni poreski sistem je postao nužna dopuna sistema nacionalnih zajmova. Zajmovi omogu-

^{243b} «Kad bi Tatai danas preplavili Evropu, stalo bi prilično truda da im se objasni šta je kod nas finansijer.» (Montesquieu, *Esprit des Lois*, éd. Londres, 1769, sv. IV, str. 33.)

ćavaju vladama da podmiruju vanredne izdatke, a da poreski platiša to odmah ne oseti, ali docnije ipak izazivaju povišenje poreza. S druge strane, povišenje poreza, prouzrokovano nagomilavanjem uzastopno napravljenih dugova, prisiljava vladu da prilikom novih vanrednih izdataka uvek zaključuje nove zajmove. Usled toga moderni poreski sistem, čiji stožer su poreze na najnužnija životna sredstva (dakle njihovo poskupljivanje), nosi u sebi samom klice automatske progresije. Poresko preopterećenje nije prolazna slučajnost, nego, naprotiv, princip. Zato je u Holandiji, u kojoj je ovaj sistem najpre bio uveden, veliki patriot De Witt slavio u svojim maksimumama^[201] ovaj sistem kao najbolje sredstvo da se najamni radnik učini pokornim, umerenim, marljivim i . . . da se pretovari radom. Ali se razorni uticaj koji ovaj sistem vrši na položaj najamnih radnika ovde nas manje tiče od njim uslovljene prisilne eksproprijacije seljaka, zanatlija, ukratko svih delova sitne srednje klase. O ovome ne postoje podvojena mišljenja, čak ni kod buržoaskih ekonomista. Njegovo eksproprijatorsko dejstvo pojačava se još i protekcionističkim sistemom, koji je jedan od bitnih njegovih delova.

Velika uloga koju javni dug i njemu odgovarajući poreski sistem igraju u kapitalizaciji bogatstva i u eksproprijaciji masa, zavela je celi niz pisaca, kao Cobbeta, Doubledaya i druge, da u njima pogrešno traže osnovni uzrok bede modernih naroda.

Sistem zaštitnih carina bio je veštačko sredstvo za fabrikovanje fabrikanata, za eksproprijisanje nezavisnih radnika, za kapitalizovanje nacionalnih sredstava za proizvodnju i životnih sredstava i za nasilno skraćivanje prelaska od starinskog na moderni način proizvodnje. Evropske države otimala su se o patent ovog otkrića, a kad su jednom već stupile u službu profitlija, nisu se zaustavile samo na tome da u tom cilju gule svoj rođeni narod, posredno putem zaštitnih carina i neposredno izvoznim premijama itd. One su u zavisnim drugostepenim državama nasilno iskorenjivale svaku industriju, kao npr. Engleska vunarsku manufakturu u Irskoj. Na evropskom kopnu proces je još više bio uprošćen po Colbert-ovom uzoru. Prvobitni kapital industrijalaca potiče ovde njenim delom direktno iz državne blagajne. »Zašto«, uzvikuje Mirabeau,

•tražiti tako daleko uzrok cvetanju manufakture Saksonije pre sedmogodišnjeg rata? Sto osamdeset miliona državnih dugova!²⁴⁴

Kolonijalni sistem, državni dugovi, poreski teret, zaštitne carine, trgovinski ratovi itd., ti izdanci pravog manufakturnog perioda dobijaju džinovske razmere u početnom periodu krupne industrije. Rađanje ove proslavlja se velikom irodovskom otmicom dece. Kao i za kraljevsku

²⁴⁴ «Pourquoi aller chercher si loin la cause de l'éclat manufacturier de la Saxe avant la guerre? Cent quatre-vingt millions de dettes faites par les souverains!» (Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne*, sv. VI, str. 101.)

flotu, tako se i za fabrike vrši regrutacija primenom pritiska. Ser F. M. Eden, ma koliko da je neosetljiv prema grozotama eksproprijacije seljačkog naroda izvršene od poslednje trećine 15. veka do njegova vremena, konca 18. veka, i ma koliko da, zadovoljan samim sobom, pozdravlja taj proces, »nužan« da bi se uspostavila kapitalistička poljoprivreda i »prava srazmera između oranice i pašnjaka«, ne pokazuje ipak takvu ravnodušnost spram ekonomske nužnosti da se otimaju i porobljuju deca u svrhu pretvaranja manufakturnog preduzeća u fabričko preduzeće i tako uspostavi pravi odnos između kapitala i radne snage. On kaže:

«Bilo bi možda vredno da javnost razmisli da li ikakva industrija, koja, da bi uspešno radila, mora otimati sirotu decu iz kotedža i domova rada, da bi, smenjujući se po grupama, rintala najveći deo noći, lišena odmora, industrija koja osim toga tako izmeša na jednu gomilu lica oba pola, raznih godina starosti i različitih sklonosti, da zaraznost primera mora odvesti pokvarenosti i nemoralu — da li takva industrija može uvećati sumu nacionalne i individualne sreće?»²⁴⁵

«U Derbiširu, Notingemširu, a osobito u Lankaširu», kaže Fielden, »primenjene su skoro izumljene mašine u velikim fabrikama, uza same reke koje mogu da okreću vođeno kolo. Na tim mestima, udaljenim od gradova, na jedan mah zatrebale su hiljade radnika; a naročito je stanovništvo sad bilo potrebno Lankaširu, koji je dotle bio relativno retko naseljen i neplodan. Pre svega su traženi sitni i okzetni prsti. Odmah se zaveo običaj da se šegrti (!) uzimaju iz raznih parohijskih domova rada u Londonu, Birmingemu i drugim mestima. Tako su mnoge, mnoge hiljade tih malih, nejakih stvorenja, od 7. do 13. ili 14. godine, otpremjene na sever. Bio je običaj da preduzetnik (tj. decokradica) »svoje šegrtke odeva, hrani i da im daje stan u šegrtskom domu u blizini fabrike. Bili su postavljeni nadzornici da nadgledaju njihov rad. Ovim goničima robova bilo je u interesu da deca dirinče što više, jer su bili plaćeni prema količini proizvoda koju su mogli iscediti iz dece. Svirepost je bila prirodna posledica... U mnogim fabričkim srezovima, osobito u Lankaširu, ova nevinna, napuštena stvorenja, prepuštena fabričkim silnicima, bila su izložena najgroznijim mukama. Ona su gonjena u smrt preteranim radom...; njih su šibali, okivali i mučili s rafiniranom svirepošću; u mnogo slučajeva ona su zbog gladi bila kao kosturi, dok ih je korbač držao na radu... Da, u nekim slučajevima nagonjena su i na samoubistvo!... Lepe i romantične doline Derbišira, Notingemšira i Lankašira, nepristupačne očima javnosti, postadoše jezovitim poljima na kojima su harala mučenja, a često i — ubistva!... Profiti fabrikanaata bili su ogromni. To je samo nadraživalo njihovu vampirsku glad. Oni otpočeše praktikovati noćni rad, tj. iscrpavši jednu smenu ruku na dnevnom radu, držali su drugu smenu pripravnu za noćni rad; dnevna grupa odlazila je u postelje koje je noćna smena tek ostavila, i obratno. Narodna je tradicija u Lankaširu da se postelje nikad ne ohlade.»²⁴⁶

²⁴⁵ Eden, *The State of the Poor*, tom II, gl. I, str. 421.

²⁴⁶ John Fielden, *The Curse of the Factory System*, str. 5, 6. O početnim gadostima fabričkog sistema upor.: Dr Aikin, *Description etc.*, (1795), str. 219,

S razvitkom kapitalističke proizvodnje za vreme manufakturnog perioda izgubilo je javno mnjenje Evrope i poslednji ostatak stida i savesti. Nacije su se cinički dičile svakom bestidnosti koja je bila sredstvo za akumulaciju kapitala. Čitajte, npr., naivne trgovinske anale poštenjačine A. Andersona.^[198] Tu se o činjenici da je Engleska Utrehtskim mirom [1713] prisilila Španjolce Asijentskim ugovorom^[202] da joj dadu povlasticu za trgovinu crncima i između Afrike i španjolske Amerike, dok je dotle smela trgovati crncima samo između Afrike i engleske Zapadne Indije, trubi kao o trijumfu engleske državničke mudrosti. Engleska dobi pravo da do 1743. snabdeva španjolsku Ameriku sa 4800 crnaca godišnje. U isto vreme je bio to i zvanični plašt za prikriivanje engleskog krijumčarenja. Liverpool se podigao na trgovini robljem. Ona je njegov metod prvobitne akumulacije. I do današnjeg dana ostadoše liverpulska »plemenita gospoda« Pindari trgovine robljem, koja—upoređi navedeni spis dr Aikina iz 1795—»do strasti raspaljuje preduzetnički duh trgovaca, stvara sjajne pomorce i donosi ogroman novac«. Za trgovinu robljem imao je Liverpool 1730. g. 15 brodova, 1751. g. 53, 1760. g. 74, 1770. g. 96, a 1792. g. 132.

Zavodeći u Engleskoj dečje ropstvo, pamučna industrija dala je ujedno i podstrek za pretvaranje dotadašnjeg više ili manje patrijarhalnog robovskog gazdinstva Sjedinjenih Država u trgovački sistem eksploatacije. Uopšte je prikriivenom ropstvu najamnih radnika u Evropi bilo potrebno kao osnovica ropstvo sans phrase u Novom svetu.²⁴⁷

i Gisborne, *Enquiry into the duties of men*, 1795, sv. II.—Pošto je parna mašina presadila fabrike sa seoskih vodopada u centre gradova, sad je »odricanja željni« šičardžija imao pri ruci dečji materijal, ne morajući nasilno uzimati robove iz workhouse-a.—Kad je ser R. Peel (otac »ministra plauzibiliteta«) podneo 1815. svoj predlog zakona o zaštiti dece, izjavio je u Donjem domu F: Horner, (lumen^{1*} »Bullion-komiteta i prisni Ricardov prijatelj): »Opšte je poznato da je sa stvarima od vrednosti nekog bankrotera bila javno licitirana i prodana, kao deo njegove svojine, jedna banda, ako smem upotrebiti ovaj izraz, fabričke dece. Pre dve godine (1813) pretresan je pred King's Bench-om^{2*} jedan odvratan slučaj. Radilo se o više dečaka. Neka londonska parohija ustupila ih je jednom fabrikanu, a ovaj ih opet prenese na drugoga. Najzad ih nekoliko čovekoljubaca pronadoše u stanju potpune izgadnelosti (absolute famine). Drugi jedan slučaj, još odvratniji, dostavljen mi je kao članu parlamentarnog anketnog odbora. Pre nekoliko godina zaključila je jedna londonska parohija ugovor s nekim fabrikantom iz Lankašira po kome je ovaj na svako dvadesetoro zdrave dece morao uzimati i jednog idiota.«

²⁴⁷ Godine 1790. dolazilo je u engleskoj Zapadnoj Indiji 10 robova na jednog slobodnog čoveka, u francuskoj 14, u holandskoj 23 na jednoga. (Henry

Tantae molis erat²⁰³ da se pokrenu »večiti prirodni zakoni« kapitalističkog načina proizvodnje, da se izvrši proces rastavljanja između radnika i uslova rada, da se na jednom polu društvena sredstva za proizvodnju i životna sredstva pretvore u kapital, a na suprotnome polu mase naroda u najamne radnike, u slobodnu »radnu sirotinju«, ovo remek-delo moderne istorije.²⁴⁸ Ako novac, kako veli Augier, »dolazi na svet s mrljama krvi na jednom obrazu«²⁴⁹, kapital se rađa lijući krv i prljavštinu iz svih svojih pora, od glave do pete.²⁵⁰

Brougham, *An Inquiry into the Colonial Policy of the European Powers*, Edinburgh 1803, sv. II, str. 74.)

²⁴⁸ Izraz »labouring poor«^{1*} nalazi se u engleskim zakonima otkako je klasa najamnih radnika postala značajna. »Labouring poor« stoji u suprotnosti, s jedne strane, prema »idle poor«^{2*}, prošacima itd., a s druge prema radnicima koji još nisu očerupane kokoši, nego su još vlasnici svojih sredstava za rad. Iz zakona je izraz »labouring poor« prešao u političku ekonomiju počev od Culpepera, J. Childa i dr. do A. Smith-a i Edena. Po ovome valja suditi o bonne foi^{3*} Edmunda Burke-a, tog »execrable political cantmonger«^{4*}, kad izjavljuje da je izraz »labouring poor« »execrable political cant«^{5*}. Ovaj sikofant, koji je kao plaćenik engleske oligarhije igrao ulogu romantičara prema francuskoj revoluciji, baš kao što je, kao plaćenik severnoameričkih kolonija, u početku američkih zapletaja, igrao ulogu liberala prema engleskoj oligarhiji, bio je sasvim ordinaran buržuj: »Zakoni trgovine zakoni su prirode, dakle i božji.« (E. Burke, *Thoughts etc.*, str. 31, 32.) Nije ni čudo što se on, veran božjim i prirodnim zakonima, uvek prodavao na najpovoljnijem tržištu! U spisima prečasnog Tuckera — on je bio pop i torijevac, ali pristojan čovek i valjan politički ekonomist — nalazi se veoma dobra karakteristika toga Edmunda Burke-a za vreme kad je bio liberal. S obzirom na sramnu beskarakternost koja danas vlada i koja odano veruje u »zakone trgovine«, dužnost je uvek nanovo žigosati takve Burke-ove, koji se od svojih naslednika razlikuju jedino po — talentu!

²⁴⁹ Marie Augier, *Du Crédit Public*, [Paris 1842, str. 265].

²⁵⁰ »Kapital«, kaže »Quarterly Reviewer«, »izbegava galamu i kavgu i bojažljive je prirode. To je vrlo istinito, ali još nije cela istina. Kapital se gnuša odsustva profita, ili vrlo malog profita, kao priroda praznog prostora. Sa odgovarajućim profitom, kapital postaje smeo. Nek je 10% sigurno, pa se svugde može primeniti; sa 20% postaje živahan; sa 50% pozitivno vratoloman; sa 100% baca pod noge sve čovečanske zakone; sa 300% nema zločina koji neće rizikovati, pa ma pretila i vešala. Ako mu galama i kavga donose profit, on će podsticati i jednu i drugu. Dokaz: krijumčarenje i trgovina robljem.« (Th. J. Dunning, *Trade's Unions and Strikes*, London 1860, str. 35, 36.)

1* »radna sirotinja« — 2* »lenjoj sirotinji« — 3* »dobronamernosti« — 4* »odvratnog političkog frazera« — 5* »odvratna politička fraza«

7. Istorijska tendencija kapitalističke akumulacije

Na šta se svodi prvobitna akumulacija kapitala, tj. njegov istorijski postanak? Ukoliko ona nije neposredno pretvaranje robova i kmetova u najamne radnike, dakle gola promena oblika, ona znači samo eksproprijaciju neposrednih proizvođača, tj. raspad privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu.

Privatna svojina, kao suprotnost prema društvenoj, kolektivnoj svojini, postoji samo onde gde sredstva za rad i drugi spoljašnji uslovi rada pripadaju privatnim ljudima. Ali, prema tome da li su ti privatnici radnici ili ne-radnici, i privatna svojina ima drugi karakter. Bezbrojne nijanse koje nam ona na prvi pogled pruža odražavaju samo prelazna stanja između te dve krajnosti.

Radnikova privatna svojina na njegova sredstva za proizvodnju jeste osnova sitne radinosti, a sitna radinost nužan je uslov za razvitak društvene proizvodnje i slobodne individualnosti samog radnika. Svakako, ovaj način proizvodnje postoji i u okviru ropstva, kmetstva i drugih odnosa zavisnosti. Ali on cveta, razvija svu svoju energiju i dolazi do saobraznog klasičnog oblika samo kad je radnik slobodan privatni vlasnik uslova rada kojima sam rukuje: seljak njive koju obrađuje, zanatlija alata kojim vlada kao virtuoz.

Za ovaj način proizvodnje pretpostavka je rasparčanost zemlje i ostalih sredstava za proizvodnju. Pored koncentracije tih sredstava, on isključuje i kooperaciju, podelu rada u okviru istih procesa proizvodnje, društveno vladanje i upravljanje nad prirodom i slobodni razvitak društvenih proizvodnih snaga. On se podnosi samo s proizvodnjom i društvom uskih, samoniklih granica. Hteti ovekovečiti ovaj način proizvodnje, značilo bi, kako s pravom veli Pecqueur, »dekretovati opštu osrednjost«.^[204] Na izvesnom stupnju razvitka, on rada materijalna sredstva za svoje sopstveno uništenje. Od toga časa pokreću se u krilu društva snage i strasti koje se u njemu osećaju sputane. On mora biti uništen i biva uništen. Njegovo uništenje, pretvaranje individualnih i rasparčanih sredstava za proizvodnju u društveno koncentrisana, tj. pretvaranje sićušne svojine mnogih u masovnu svojину malobrojnih, tj. eksproprijacija velike narodne mase od zemlje, životnih sredstava i sredstava za rad, ova užasna i teška eksproprijacija narodne mase sačinjava predistoriju kapitala. Ona obuhvata niz nasilnih metoda, pri čemu smo mi izvršili smotru samo nad epohalnim kao metodima prvobitne akumulacije kapitala. Eksproprijacija neposrednih proizvođača izvodi se s najnepoštudnijim vandalizmom i pod nagonom najbestidnijih, najprljavijih, najpodlijih i najgnusnijih strasti. Privatnu svojinu stečenu sopstvenim radom, koja počiva tako reći na srašćenju pojedinačne nezavisne radne individue s njenim uslovima rada, potiskuje kapitalistička privatna svo-

jina, koja počiva na eksploataciji tuđeg, ali formalno slobodnog rada.²⁵¹

Čim je ovaj preobražajni proces u dovoljnom stepenu doveo do raspada starog društva u dubinu i u širinu, čim su radnici pretvoreni u proletere, a njihovi uslovi rada u kapital, čim kapitalistički način proizvodnje stane na svoje noge, dalje podružtvljenje rada i dalje pretvaranje zemlje i drugih sredstava za proizvodnju u društveno iskorišćavana, dakle zajednička sredstva za proizvodnju, a otud i dalja eksproprijacija privatnih sopstvenika, dobijaju nov oblik. Ono što se sada ima da eksproprije nije više radnik koji samostalno privređuje, već kapitalista koji eksploatiše mnoge radnike.

Ova eksproprijacija vrši se igrom unutrašnjih zakona same kapitalističke proizvodnje, centralizacijom kapitala. Jedan kapitalista ubija mnoge. Ruku pod ruku s ovom centralizacijom, ili eksproprijacijom mnogih kapitalista od strane malo njih, razvija se kooperativni oblik procesa rada u sve većem razmeru, svesna tehnička primena nauke, planska eksploatacija zemlje, pretvaranje sredstava za rad u samo zajednički upotrebljiva sredstva za rad, ekonomisanje svima sredstvima za proizvodnju njihovom upotrebom kao sredstava za proizvodnju kombinovanog, društvenog rada, obuhvatanje svih naroda u mrežu svetskog tržišta, a time i internacionalni karakter kapitalističkog poretka. Sa stalnim opadanjem broja kapitalističkih magnata koji nasilno prisvajaju i monopolizuju sve prednosti tog preobražajnog procesa, raste masa bede, pritiska, ropstva, degeneracije i eksploatacije, ali i revolt radničke klase, koja stalno nabujava i koju sam mehanizam kapitalističkog procesa proizvodnje školuje, ujedinjuje i organizuje. Monopol kapitala postaje okov za način proizvodnje koji je s njim i pod njim procvetao. Centralizacija sredstava za proizvodnju i podružtvljenje rada dostižu tačku na kojoj više ne mogu podnositi svoju kapitalističku ljusku. Ona se razbija. Kuca poslednji čas kapitalističke privatne svojine. Eksproprijatori bivaju ekspropisani.

Kapitalistički način prisvajanja, koji proizlazi iz kapitalističkog načina proizvodnje, dakle kapitalistička privatna svojina, jeste prva negacija individualne privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu. Ali nužnošću prirodnog procesa kapitalistička proizvodnja rađa svoju vlastitu negaciju. To je negacija negacije. Ova ne uspostavlja iznova privatnu svojinu, ali uspostavlja individualnu svojinu na osnovici tekovine kapitalističke ere: na osnovici kooperacije i zajedničkog posedovanja zemlje i sredstava za proizvodnju koje je proizveo sam rad.

Pretvaranje rasparčane privatne svojine, koja počiva na sopstvenom radu individua, u kapitalističku svojinu jeste, naravno, nesravnjivo

²⁵¹ »Živimo u potpuno novim društvenim odnosima... naši napori idu za tim da se svaka svojina rastavi od svakog rada.« (Sismondi, *Nouveaux Principes de l'Économie Politique*, sv. II, str. 434.)

dugotrajniji, mučniji i teži proces nego pretvaranje kapitalističke svojine, koja stvarno već počiva na društvenom karakteru proizvodnje, u društvenu. Tamo se radilo o eksproprijaciji narodne mase od strane malog broja uzurpatora, ovde se radi o eksproprijaciji malog broja uzurpatora od strane narodne mase.²⁵²

²⁵² »Napredak industrije, čiji je slepi i neoporni nosilac buržoazija, postavlja na mesto izolovanja radnika putem konkurencije njihovo revolucionarno ujedinjavanje putem asocijacije. Tako razvitak industrije izvlači ispod nogu buržoazije samu osnovu na kojoj ona proizvodi i proizvode prisvaja. Ona pre svega proizvodi svog sopstvenog grobara. Njena propast i pobeda proletarijata podjednako su neizbežni... Od svih klasa koje danas stoje naspram buržoazije samo je proletarijat istinski revolucionarna klasa. Ostale klase rastrojavaju se i propadaju s razvitkom krupne industrije, dok je proletarijat njen sopstveni proizvod. Srednji staleži, sitni industrijalac, sitni trgovac, zanatlija, seljak, svi se oni bore protiv buržoazije da bi obezbedili od propasti svoj opstanak kao srednjih staleža... oni su reakcionarni, jer hoće da okrenu natrag točak istorije.« (Karl Marx und Friedrich Engels, *Manifest der Kommunistischen Partei*, London 1848, str. 11, 9^{1*}.)

^{1*} Vidi u 7. tomu ovog izdanja.

GLAVA DVADESET PETA

Moderna teorija kolonizacije²⁵³

Politička ekonomija načelno brka dve veoma različne vrste privatne svojine, od kojih jedna počiva na sopstvenom radu proizvođačevom, a druga na eksploataciji tuđeg rada. Ona zaboravlja da je ova druga ne samo direktna suprotnost one prve, nego jedino na njenom grobu i raste.

U Zapadnoj Evropi, kolevci političke ekonomije, proces prvobitne akumulacije više je ili manje završen. Tu je kapitalistički poredak ili neposredno potčinio sebi čitavu nacionalnu proizvodnju, ili, gde su odnosi još nedovoljno razvijeni, bar posredno kontroliše one društvene slojeve koji pripadaju zastarelom načinu proizvodnje, ali postoje i dalje pored kapitalizma, iako stalno opadajući. Na ovaj gotov svet kapitala politički ekonomist primenjuje pravne pojmove i shvatanja svojine prekapitalističkog sveta s utoliko brižljivijom revnošću i s utoliko većim zanosom ukoliko su činjenice u oštrijoj suprotnosti prema njegovoj ideologiji.

U kolonijama je drukčije. Tamo se pred kapitalistički poredak svugde isprečava proizvođač koji, budući vlasnik svojih uslova rada, obogaćuje svojim radom sama sebe, a ne kapitalistu. Protivrečnost između ova dva dijametralno suprotna ekonomska sistema ovde se u praksi ispoljava u njihovoj borbi. Kad kapitalista ima za sobom silu maticе zemlje, on gleda da nasilnim putem ukloni način proizvodnje i prisvajanja koji počiva na sopstvenom radu. Isti interes koji sikofanta kapitala, političkog ekonomistu, opredeljuje da u matici zemlji teoretski proglasi kapitalistički način proizvodnje za samu njegovu suprotnost, isti interes goni ga da ovde »to make a clean breast of it«^{1*} i da glasno

²⁵³ Ovde se radi o pravim kolonijama, o ranije neobrađivanom zemljištu, koje se kolonizuje slobodnim useljenicima. Sjedinjene Države još uvek su, ekonomski govoreći, kolonijalna zemlja Evrope. Uostalom, ovamo spadaju i takve stare plantaže na kojima je ukidanje ropstva potpuno revolucionisalo odnose.

^{1*} »kaže otvoreno«

objavi suprotnost između ta dva načina proizvodnje. U tu svrhu on dokazuje kako je razvitak društvene proizvodne snage rada, kao što su kooperacija, podela rada, primena mašina naveliko u velikom razmeru itd. nemogućan bez eksproprijacije radnika i odgovarajućeg pretvaranja njihovih sredstava za proizvodnju u kapital. U interesu takozvanog nacionalnog bogatstva, on traži veštačka sredstva za stvaranje narodnog siromaštva. Njegov apologetski oklop mrvi se ovde kao trošan trud.^{1*}

Velika zasluga E. G. Wakefielda nije u tome što je otkrio nešto novo o kolonijama²⁵⁴, već što je u kolonijama otkrio istinu o kapitalističkim odnosima matice zemlje. Kao što je protekcionistički sistem pri svom postanku²⁵⁵ težio za tim da fabrikuje kapitaliste u matici zemlji, tako Wakefieldova teorija o kolonizaciji, koju je Engleska neko vreme pokušavala da ostvari zakonskim putem, teži da fabrikuje najamne radnike u kolonijama. To on naziva »systematic colonization« (sistematska kolonizacija).

Prvo što je Wakefield otkrio u kolonijama jeste da čovek koji poseduje novaca, životnih sredstava, mašina i drugih sredstava za proizvodnju, još nije kapitalista ako mu nedostaje dopuna, najamni radnik, onaj drugi čovek koji je primoran da se sam dobrovoljno prodaje. On otkri da kapital nije neka stvar, već društveni odnos među licima, odnos koji posreduju stvari.²⁵⁶ Gospodin Peel, priča nam on žalosno, poneo je iz Engleske na Svan River, u Novoj Holandiji, za 50 000 £ životnih sredstava i sredstava za proizvodnju. Gospodin Peel je bio tako oprezan te je poveo 3000 lica iz radničke klase, ljudi, žena i dece. Kad su pak stigli na mesto opredeljenja, »ostao je g. Peel bez ijednog sluga da mu namesti postelju ili da mu donese vode sa reke.«²⁵⁷ Nesrećni g. Peel, sve je predvideo, samo ne izvoz engleskih odnosa proizvodnje na Svan River!

Da bi se razumela sledeća Wakefieldova otkrića, napomenućemo prethodno dve stvari. Poznato je: sredstva za proizvodnju i životna

²⁵⁴ Ono malo jasnih Wakefieldovih pogleda o samoj suštini kolonija izneo je ranije u potpunosti Mirabeau-père, fiziokrat, a još mnogo ranije učinili su to engleski ekonomisti.

²⁵⁵ Docnije on postaje povremena nužnost u internacionalnoj konkurentskoj borbi. Ali ma kakav mu bio uzrok, posledice su mu uvek iste.

²⁵⁶ »Crnac je crnac. Tek pod određenim okolnostima on postaje rob. Pamučna predilica jeste mašina za pređenje pamuka. Samo pod određenim okolnostima ona postaje kapital. Istrgnuta iz tih okolnosti, ona je isto toliko kapital koliko je zlato samo po sebi novac ili šećer cena šećera... Kapital je društveni odnos proizvodnje. On je istorijski odnos proizvodnje.« (Karl Marx, *Lohnarbeit und Kapital* »N[eue] Rh[einische] Z[eitung]«, br. 266. od 7. aprila 1849.^{2*})

²⁵⁷ E. G. Wakefield, *England and America*, tom II, str. 33.

^{1*} *trud* — suva gljiva (na stablu bukve) — ^{2*} Vidi u 9. tomu ovog izdanja.

sredstva, kao svojina neposrednog proizvođača, nisu kapital. Ona postaju kapital samo pod uslovima pod kojima ujedno služe i kao sredstva za eksploataisanje radnika i za gospodarenje nad njim. Ali je u glavi političkog ekonomiste ova njihova kapitalistička duša tako prisno spojena s njihovom materijalnom supstancijom da ih on pod svim okolnostima krsti kapitalom, pa i onde gde su sušta suprotnost kapitalu. Tako je kod Wakefielda. Zatim: rasparčanost sredstava za proizvodnju kao individualne svojine mnogih međusobno nezavisnih radnika koji samostalno privređuju on naziva jednakom raspodelom kapitala. Političkom ekonomisti događa se isto što i feudalnom pravniku, koji je na čisto novčane odnose lepio svoje feudalne pravne etikete.

«Kad bi kapital», kaže Wakefield, «bio raspodeljen među sve članove društva u jednakim delovima, onda nijedan čovek ne bi imao interesa da akumulira više kapitala nego što može upotrebiti sopstvenim rukama. Ovo je donekle slučaj u novim američkim kolonijama, u kojima strast za zemljišnom svojinom sprečava postojanje klase najamnih radnika.»²⁵⁸

Dakle, dok god radnik može da akumulira za sebe, a može to dok god je vlasnik svojih sredstava za proizvodnju, kapitalistička akumulacija i kapitalistički način proizvodnje nemogući su. Nedostaje klasa najamnih radnika, koja je za to neophodna. Pa kako je u staroj Evropi izvedeno eksproprijisanje radnika od njegovih uslova rada, kako su, dakle, zasnovani kapital i najamni rad? Jednim *contrat social*^{1*} sasvim originalne vrste.

«Čovečanstvo je... usvojilo prost metod za unapređenje akumulacije kapitala», koja mu je, naravno, još od Adamova vremena lebdela pred očima kao krajnja i jedina svrha njegove egzistencije; «ono se podelilo na vlasnike kapitala i vlasnike rada... ova deoba bila je rezultat dobrovoljnog sporazuma i kombinacije.»²⁵⁹

Jednom reči: masa čovečanstva sama se eksproprijisala u čast «akumulacije kapitala». I sad bi se moralo verovati da će nagon tog fanatičnog samoodricanja morati slobodno da se razulari osobito u kolonijama, u kojima jedino i postoje ljudi i prilike koji bi jedan *contrat social* mogli prevesti iz carstva snova u stvarnost. Ali čemu onda uopšte «sistematska kolonizacija» nasuprot prirodnoj kolonizaciji? Ali, ali: «u severnim državama Američke Unije sumnjivo je da li i desetina stanovništva spada u kategoriju najamnih radnika... U Engleskoj... velika masa naroda sastoji se od najamnih radnika.»²⁶⁰

²⁵⁸ E. G. Wakefield, *England and America*, tom I, str. 17.

²⁵⁹ *Isto*, str. 18.

²⁶⁰ *Isto*, str. 42, 43, 44.

1* društvenim ugovorom

Doista, nagon samoeksproprijacije radnog čovečanstva u čast kapitalu toliko odsustvuje da je, čak i po Wakefieldu, ropstvo jedina prirodna osnova kolonijalnog bogatstva. Njegova sistematska kolonizacija samo je pis aller^{1*}, pošto ima posla sa slobodnim ljudima, a ne s robovima.

•Prvi španski naseljenici u Santo Domingu nisu dobijali radnike iz Španije. Ali bez radnika* (tj. bez ropstva) »kapital bi propao ili bi se srozao na male mase, koje bi svaka individua mogla upotrebljavati svojim sopstvenim rukama. To se stvarno i dogodilo u poslednjoj koloniji koju su Englezi osnovali, u kojoj je propao jedan veliki kapital u semenu, stoci i oruđima zbog oskudice u najamnim radnicima i gde nijedan naseljenik nema kapitala više nego što može upotrebljavati sopstvenim rukama.«²⁶¹

Videli smo: eksproprijacija narodne mase od zemlje osnova je kapitalističkog načina proizvodnje. Naprotiv, suština slobodne kolonije u tome je da je masa zemlje još narodna svojina i da stoga svaki naseljenik može jedan deo te mase pretvoriti u svoju privatnu svojinu i u individualno sredstvo za proizvodnju, ne sprečavajući docnijeg naseljenika da izvrši istu operaciju.²⁶² To je tajna procvata kolonija i njihove rak-rane — njihovog otpora protiv naseljavanja kapitala.

•Tamo gde je zemlja veoma jevtina, a svi ljudi slobodni, gde svako može po volji dobiti komad zemlje za sebe, rad je ne samo jako skup, imajući u vidu radnikov ideo u njegovom proizvodu, nego je teškoća u tome što se kombinovani rad ne može dobiti ni po koju cenu.«²⁶³

Pošto u kolonijama radnik još nije rastavljen od uslova rada i njihova korena, zemlje, ili je rastavljen samo sporadično ili u suviše ograničenom razmeru, još nije izvršeno ni rastavljanje između poljoprivrede i industrije, još nije uništena seoska kućna industrija, pa kako će tu da se stvori unutrašnje tržište za kapital?

•Nijedan deo američkog stanovništva ne bavi se isključivo poljoprivredom, izuzev robove i njihove gospodare, koji kombinuju kapital i rad za velike poslove. Slobodni Amerikanci, koji zemlju sami obrađuju, bave se uz to i mnogim drugim poslovima. Jedan deo potrebnog im nameštaja i oruđa obično sami prave. Često sami grade i svoje kuće i nose proizvode svoje vlastite radinosti na uda-

²⁶¹ Isto, tom II, str. 5.

²⁶² •Da bi postala elementom kolonizacije, zemlja mora biti ne samo neobrađena, nego i javna svojina, koja se može pretvoriti u privatnu svojinu.« (E. G. Wakefield, *England and America*, tom II, str. 125.)

²⁶³ Isto, tom I, str. 247.

^{1*} ispomoć u nevolji

ljena tržišta. Oni su prelci i ткачи, oni prave sapun i sveće, obuču i odelo za svoju vlastitu potrebu. Obradivanje zemlje u Americi je često sporedno zanimanje kovača, mlinara ili dućandžije.²⁶⁴

Gde da se među ovakvim osobenjacima nađe mesta za kapitalistovo »polje odricanja«?

Velika krasota kapitalističke proizvodnje sastoji se u tome što ona stalno reprodukuje ne samo najamnog radnika kao najamnog radnika, nego i srazmerno akumulaciji kapitala stalno proizvodi i relativno suviše najamne radnike. Tako se održava u ravnoteži zakon tražnje i ponude rada, kolebanje najamnina sateruje u granice povoljne za kapitalističku eksploataciju, i naposletku zajamčuje neophodna društvena zavisnost radnika od kapitaliste, odnos apsolutne zavisnosti koji politički ekonomist može kod kuće, u matici zemlji, brbljivo da izvrne u slobodan ugovorni odnos između kupca i prodavca, između dva podjednako nezavisna vlasnika roba, vlasnika robe kapital i robe rad. Ali se u kolonijama ruši ova lepa iluzija. Apsolutno stanovništvo raste ovde mnogo brže nego u matici zemlji, jer radnici dolaze na svet odrasli, a ipak je tržište rada stalno nedovoljno snabdeveno. Zakon tražnje i ponude rada doživljuje slom. S jedne strane, Stari svet jednako ubacuje kapital žudan eksploatacije i žedan odricanja; s druge strane, redovno reprodukovanje najamnih radnika kao najamnih radnika nailazi na najneprijatnije i delom nepremostive prepreke. A tek proizvodnja najamnih radnika, prekobrojnih u odnosu prema akumulaciji kapitala! Današnji najamni radnik postaje sutra nezavisan seljak koji samostalno privređuje, ili zanatlija. On iščezava s tržišta rada, ali — ne odlazi u dom rada. Ovo stalno pretvaranje najamnih radnika u nezavisne proizvođače, koji umesto za kapital rade za sebe i sebe bogate umesto gospodina kapitalistu, deluje sa svoje strane krajnje štetno na stanje tržišta rada. Ne samo što stepen eksploatacije najamnog radnika ostaje nepristojno nizak nego, gubeći odnos zavisnosti, najamni radnik gubi i osećanje zavisnosti prema kapitalisti, punom samoodricanja. Otuda sve te neprilike, koje E. G. Wakefield tako smelo, tako rečito i tako dirljivo opisuje.

Ponuda najamnog rada, žali se on, nije ni stalna, ni redovna, ni dovoljna. Ona »ne samo da je stalno odviše malena, nego je i nesigurna«.²⁶⁵

»Mada je proizvod koji bi kapitalista i radnik imali podeliti velik, radnik uzima tako veliki deo da brzo postaje kapitalista... Naprotiv, samo je malo takvih koji mogu nagomilati velike mase bogatstva, čak i kad neobično dugo žive.«²⁶⁶

²⁶⁴ Isto, str. 21, 22.

²⁶⁵ Isto, tom II, str. 116.

²⁶⁶ Isto, tom I, str. 131.

Radnici prosto ne dopuštaju kapitalisti da se odreče plaćanja najvećeg dela njihova rada. Ništa mu ne pomaže ni kad je tako lukav da sa svojim sopstvenim kapitalom uveze iz Evrope i sopstvene najamne radnike.

«Oni ubrzo prestaju biti najamni radnici i pretvaraju se uskoro u nezavisne seljake, pa čak i u konkurente svojih bivših gospodara na samom tržištu najamnog rada.»²⁶⁷

Pojmite kakav je to užas! Za svoje lepe rođene novce dobri kapitalista uveo je sam iz Evrope svoje sopstvene konkurente! Pa tu prestaje sve! Zato nije ni čudo što se Wakefield tuži na odsustvo odnosa zavisnosti i osećanja zavisnosti kod najamnih radnika u kolonijama. «Zbog visokih najamnina», kaže njegov učenik Merivale, «vlada u kolonijama strasna želja za jeftinijim i poslušnijim radom, za jednom klasom kojoj bi kapitalista mogao diktirati uslove, umesto da ih ona njemu diktira... U zemljama stare civilizacije radnik je, iako slobodan, po prirodnim zakonima zavisan od kapitaliste; u kolonijama, ta zavisnost mora se stvarati veštačkim sredstvima.»²⁶⁸

²⁶⁷ Isto, tom II, str. 5.

²⁶⁸ Merivale, *Lectures on Colonization etc.*, tom II, str. 235 - 314. passim. Čak i Molinari, taj krotki vulgarni ekonomist, pristalica slobodne trgovine, kaže: «U kolonijama gde je ropstvo ukinuto a da prinudan rad nije bio zamenjen odgovarajućom količinom slobodnog rada, videli smo činjenicu suprotnu onome što se svaki dan odigrava pred našim očima. Videli smo kako prosti radnici sa svoje strane eksploatišu industrijske preduzetnike, zahtevajući od njih najamnine koje su van svake srazmere prema legitimnom udelu (part légitime) koji bi im pripadao u proizvodnju. Pošto sopstvenici plantaža nisu bili u stanju da za svoj šećer dobiju cene koje bi mogle naknaditi dizanje najamnina, bili su prisiljeni da manjak pokrivaju isprva iz profita, a kasnije iz samih kapitala. Na ovaj način upropašćeno je mnogo vlasnika plantaža, a drugi su obustavili rad da bi izbegli preteću propast... Nema sumnje da je bolje da propadnu nagomilani kapitali nego čitava pokolenja ljudi» (kako je velikodušan g. Molinari!); «ali zar ne bi bilo bolje da ne propadaju ni jedni ni drugi?» (Molinari, *Études économiques*, str. 51, 52.) Gospodine Molinari, gospodine Molinari! Kuda ćemo s deset zapovedi, s Mojsijem i prorocima^[162], sa zakonom tražnje i ponude, kad u Evropi može «entrepreneur»^{1*} radniku, a u Zapadnoj Indiji radnik entrepreneur-u da skreće njegov «legitimni udeo»! I šta je, moliču, taj «legitimni udeo» koji, po Vašem priznanju, kapitalista u Evropi redovno ne plaća? Gospodin Molinari ima silnu želju da tamo preko u kolonijama, u kojima su radnici tako «neotesani» da «eksploatišu» kapitalistu, policijskim merama dovede u pravilno kretanje zakon tražnje i ponude, koji inače automatski dejstvuje.

1* preduzetnik

Kakva je, dakle, po Wakefieldu, posledica tog nesrećnog stanja u kolonijama? »Varvarski sistem rasturanja« proizvođača i nacionalne imovine.²⁶⁹ Rasparčavanje sredstava za proizvodnju među nebrojene vlasnike koji samostalno privreduju uništava centralizaciju kapitala, a s njom i svaku osnovicu kombinovanog rada. Svaki poslovni poduhvat dugoga daha, koji zahvata mnogo godina i iziskuje ulaganje stalnog kapitala, nailazi na smetnje u svom izvođenju. U Evropi kapital ne okleva ni trenutka, jer je radnička klasa njegov živi pribor, uvek je ima u izobilju, uvek je na raspolaganju. Ali u kolonijama! Wakefield nam priča strašno žalosnu anegdotu. Razgovarao je s nekolicinom kapitalista iz Kanade i države Njujork, gde talasi useljenika često zastanu i ostavljaju talog »prekobrojnih« radnika.

»Naš kapital«, uzdiše jedno lice ove melodrame, »naš kapital stajao je spreman za mnoge operacije za čije je izvršenje potreban prilično dug period vremena; ali zar smo mogli počinjati takve poslove s radnicima koji bi nam, mi to znamo, brzo okrenuli leđa? Da smo bili sigurni da ćemo rad tih useljenika moći zadržati, mi bismo ih s veseljem odmah najmili i po visoku cenu. No, i pored te sigurnosti da ćemo ih izgubiti, mi bismo ih ipak najmili da smo bili sigurni da ćemo moći dobiti nove radnike prema svojim potrebama.«²⁷⁰

Pošto je englesku kapitalističku poljoprivredu i njen »kombinovani« rad prikazao kao blistavu suprotnost američkog rasparčanog seljačkog gazdinstva, izmaklo se Wakefieldu i naličje medalje. On prikazuje američku narodnu masu kao imućnu, nezavisnu, preduzumljivu i relativno obrazovanu, dok je

»engleski poljoprivredni radnik bedan dripac (a miserable wretch), pauper... U kojoj zemlji, osim Severne Amerike i nekih novih kolonija, najamnine slobodnih radnika zaposlenih u poljoprivredi nadmašuju neophodna radnikova sredstva za opstanak u meri koja bi bila vredna pomena?... Nema sumnje, u Engleskoj se orači konji mnogo bolje hrane od obrađivača zemlje, jer su svojina od vrednosti.«²⁷¹

Ali never mind!^{1*} Znamo da je nacionalno bogatstvo već po svojoj prirodi istovetno s narodnom bedom.

Pa kako izlečiti antikapitalističku rak-ranu kolonija? Ako bi se htelo da se jednim mahom sva zemlja pretvori iz narodne u privatnu svojinu, koren zla biće, doduše, uništen, ali i — kolonija. Veština je jednim udarcem ubiti dve muve. Neka vlada još neobrađivanoj zemlji

²⁶⁹ E. G. Wakefield, *England and America*, tom II, str. 52.

²⁷⁰ *Isto*, str. 191, 192.

²⁷¹ *Isto*, tom I, str. 47, 246.

^{1*} ništa za to, šta mari!

udari veštačku cenu, nezavisnu od zakona tražnje i ponude koja će useljenika prisiliti da duže vreme radi kao najamni radnik dok ne zaradi dovoljno novaca da kupi zemlje²⁷² i da se pretvori u nezavisnog seljaka. Fond dobijen prodajom zemlje po takvoj ceni da je najamni radnik gotovo ne može kupiti, dakle taj novčani fond koji je isceden iz najamnine povredom svetog zakona tražnje i ponude, neka vlada opet upotrebi na to da u istoj meri u kojoj on raste uvozi golače iz Evrope u kolonije i da tako gospodinu kapitalisti održava puno tržište najamnog rada. Pod ovakvim okolnostima tout sera pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles^[68]. To je velika tajna »sistematske kolonizacije«.

»Po ovome planu«, uzvikuje Wakefield pobednički, »ponuda rada mora biti stalna i redovna; jer prvo, pošto nijedan radnik nije kadar da nabavi zemlju pre nego što je radio za novac, svi useljeni radnici, radeći kombinovano za najamninu, proizvodili bi svome poslodavcu kapital za primenu još veće količine rada; a drugo, svaki onaj ko bi najamni rad obesio o klin i postao zemljovlasnik upravo bi kupovinom zemlje obezbedio fond za dovodenje svežeg rada u kolonije.«²⁷³

Od strane države propisana cena zemlje mora naravno biti »dovoljna« (sufficient price), tj. tako visoka »da spreči radnike da ne postanu nezavisni seljaci, dok drugi ne dođu da zauzmu njihova mesta na tržištu najamnog rada«.²⁷⁴ Ova »dovoljna cena zemlje« samo je eufemistički izraz za otkupninu koju radnik plaća kapitalisti za dozvolu da se sa tržišta najamnog rada povuče na selo. On najpre mora stvoriti »kapital« gospodinu kapitalisti, da bi ovaj mogao eksploatisati više radnika, a onda dovesti na tržište rada »zamenika«, kojega vlada na njegov trošak šalje preko mora njegovom bivšem gospodinu kapitalisti.

Veoma je karakteristično da je engleska vlada godinama izvodila ovaj metod »prvobitne akumulacije« koji je g. Wakefield propisao posebno za upotrebu u kolonijalnim zemljama. Naravno da je neuspeh bio isto onako žalostan kao i neuspeh Peelovog Zakona o bankama.^[205] Postiglo se samo to da se struja iseljavanja okrenula od engleskih kolonija ka Sjedinjenim Državama. Međutim je napredak kapitalističke

²⁷² »Vi tvrdite da se ima zahvaliti prisvajanju zemlje i kapitala što čovek koji nema ničeg osim svojih ruku nalazi posla i stvara sebi neki dohodak...; naprotiv, individualnom prisvajanju zemlje ima se pripisati što ima ljudi koji nemaju ničeg osim svojih ruku... Kad gurnete nekog čoveka u bezvazdušan prostor, oduzimate mu vazduh za disanje. To isto činite kad zagospodarite zemljom... To znači gurnuti ga u prostor bez bogatstva da biste mu život učinili zavisnim od vaše samovolje.« (Colins, *L'Économie Politique etc.*, tom III, str. 267 - 271. *passim*.)

²⁷³ E. G. Wakefield, *England and America*, tom II, str. 192.

²⁷⁴ *Isto*, str. 45.

proizvodnje u Evropi, praćen sve većim pritiskom vlada, učinio suvišnim Wakefieldov recept. S jedne strane, ogromna i stalna bujica iseljenika koja svake godine hrli u Ameriku ostavlja za sobom taloge na istoku Sjedinjenih Država, budući da val iseljavanja iz Evrope baca ljude na tamošnje tržište rada brže nego što ih talas iseljavanja može poneti na zapad. S druge strane, američki građanski rat imao je za posledicu ogroman nacionalni dug, a s njim poreski pritisak, stvaranje najgadnije finansijske aristokratije, poklanjanje jednog ogromnog dela javnih domena špekulantskim društvima radi eksploatacije železnica, rudnika itd. — jednom reči, najbržu centralizaciju kapitala. Velika republika je, dakle, prestala biti obećana zemlja za iseljene radnike. Tamo kapitalistička proizvodnja napreduje džinovskim koracima, mada se obaranje najamnine i zavisnost najamnog radnika još ni izdaleka nisu srozali na normalni evropski nivo. Bestidno razdavanje neobrađenog kolonijalnog zemljišta aristokratima i kapitalistima od strane engleske vlade, što je i sam Wakefield glasno žigosao, stvorilo je, naročito u Australiji²⁷⁵, zajedno s bujicom ljudi koju privlače gold diggings^{1*} i s konkurencijom koju uvezena engleska roba pravi čak i najmanjem zanatliji, u dovoljnoj meri »relativno suvišno radničko stanovišтво«, tako da gotovo svaki poštanski brod donosi zle glase o prepunjenosti australijskog tržišta rada — »glut of the Australian labour-market« — i da tamo prostitucija mestimice cveta kao na samom londonskom Hejmarketu.

Ali nas ovde ne zanima stanje kolonija. Jedino što nas interesuje jeste tajna koju su politički ekonomisti Starog sveta otkrili u Novom svetu i glasno proklamovali: kapitalistički način proizvodnje i akumulacije, dakle i kapitalistička privatna svojina, imaju za uslov uništenje privatne svojine zasnovane na sopstvenom radu, tj. eksproprijaciju radnika.

²⁷⁵ Naravno da je Australija, čim je postala svoj vlastiti zakonodavac, donela zakone povoljne po useljenike, ali joj smeta što je Engleska već raspikučki razdala zemlju. »Prvi i najvažniji cilj novog zakona o zemlji od 1862. jeste da se narodu olakša naseljavanje.« (*The Land Law of Victoria, by the Hon. G. Duffy, Minister of Public Lands, London 1862, [str. 3].*)

^{1*} nalazišta zlata

Prilog

1

DODATAK GLAVI PRVOJ, 1.⁽²⁰⁰⁸⁾

Oblik vrednosti

Analiza robe je pokazala da ona predstavlja nešto *dvorodno* — upotrebnu vrednost i vrednost. Stoga, da bi neka stvar imala *oblik robe*, mora imati *dvojaki oblik*, oblik neke upotrebne vrednosti i oblik vrednosti. Oblik *upotrebne vrednosti* je oblik samog robnog tela, gvožđa, platna itd., njegov *čulno osetan* oblik postojanja. To je *prirodan oblik*. Oblik vrednosti robe jeste, naprotiv, njen *društveni oblik*.

A kako se *izražava vrednost* neke robe? Dakle, kako ona dobija svoj pojavni oblik? Kroz *odnos raznih roba*. Da bismo pravilno analizirali *oblik* sadržan u takvom odnosu, moramo poći od njegovog najprostijeg, najnerazvijenijeg vida. *Najprostiji* odnos neke robe je, očigledno, *njen odnos prema jednoj jedinjoj drugoj robi*, svejedno kojoj. Stoga *odnos dveju roba* predstavlja *najprostiji* izraz vrednosti za neku robu.

I. Prost oblik vrednosti

20 aršina platna = 1 kaput ili: 20 aršina platna vrede koliko 1 kaput.

Tajna svakog oblika vrednosti se nalazi u tom *prostom obliku vrednosti*. Zato analiza tog oblika i predstavlja glavnu teškoću.

§ 1. *Dva pola izraza vrednosti:*
relativni oblik vrednosti i ekvivalentski oblik.

Dve vrste robe, platno i kaput, igraju, očigledno, *dve različite uloge* u prostom izrazu vrednosti. Platno je roba *koja izražava svoju vrednost u robnom telu koje se razlikuje od njega samog*, u kaputu.

S druge strane, ova vrsta robe — kaput — služi kao materijal u kome se izražava vrednost. Jedna roba igra aktivnu, a druga pasivnu ulogu. Za robu koja svoju vrednost izražava u nekoj drugoj robi kažemo: njena vrednost je predstavljena kao relativna vrednost, ili se ona nalazi u relativnom obliku vrednosti. Naprotiv, za drugu robu, ovde za kaput, koja služi kao materijal za izražavanje vrednosti, kažemo: ona funkcioniše kao ekvivalent prve robe, ili ona se nalazi u obliku ekvivalenta.

I bez podrobnije analize, jasne su sledeće tačke:

a) Nerazdvojjivost oba oblika

Relativni oblik vrednosti i ekvivalentski oblik su dva nerazdvojna momenta jednog istog izraza vrednosti, koji idu jedan sa drugim i uzajamno se uslovljavaju.

b) Polarnost oba oblika

S druge strane, oba ova oblika predstavljaju uzajamno isključive ili suprotne krajnosti, tj. polove jednog istog izraza vrednosti. Oni se stalno razdeljuju na različite robe, koje izraz vrednosti stavlja u međusoban odnos. Na primer, vrednost platna se ne može izraziti platnom. $20 \text{ aršina platna} = 20 \text{ aršina platna}$ nije izraz vrednosti, već izražava samo određenu količinu upotrebne vrednosti, platna. Dakle, vrednost platna može se izraziti samo u drugoj robi, tj. samo relativno. Prema tome, relativni oblik vrednosti platna pretpostavlja da se neka druga roba prema njemu nalazi u ekvivalentnom obliku. S druge strane, ova druga roba, ovde kaput — koja figurira kao ekvivalent platna, dakle nalazi se u ekvivalentnom obliku — ne može se istovremeno nalaziti i u relativnom obliku vrednosti. Ona ne izražava svoju vrednost. Ona daje samo materijal za izražavanje vrednosti druge robe.

Svakako izraz: $20 \text{ aršina platna} = 1 \text{ kaput}$ ili: 20 aršina platna vrede koliko 1 kaput, uključuje i obrnut odnos: $1 \text{ kaput} = 20 \text{ aršina platna}$ ili: 1 kaput vredi koliko 20 aršina platna. Ali da bi se relativno izrazila vrednost kaputa, mora se obrnuti jednačina, a čim se to učini, platno postaje ekvivalent umesto kaputa. Dakle, jedna ista roba ne može se u jednom istom izrazu vrednosti istovremeno pojaviti u oba oblika. Štaviše, ti oblici se međusobno polarno isključuju.

Zamislimo razmensku trgovinu između proizvođača platna *A* i proizvođača kaputa *B*. Pre nego što se pogode, *A* kaže: 20 aršina platna vrede koliko 2 kaputa ($20 \text{ aršina platna} = 2 \text{ kaputa}$), a *B* naprotiv: 1 kaput vredi koliko 22 aršina platna ($1 \text{ kaput} = 22 \text{ aršina}$

platna). Najzad, posle dugog cenkanja, slože se. *A* kaže: *20 aršina platna vrede koliko 1 kaput*, a *B* kaže: *1 kaput vredi koliko 20 aršina platna*. Ovde se oboje, platno i kaput, istovremeno nalaze u relativnom obliku vrednosti i u ekvivalentnom obliku; ali, nota bene, za dve različite osobe i u dva različita izraza vrednosti, koji se samo u isto vreme pojavljuju. Za *A* se njegovo platno — zato što inicijativa za njega polazi od njegove robe — nalazi u relativnom obliku vrednosti, a roba drugoga, kaput, u ekvivalentnom obliku. Sa stanovišta *B*-a stvar stoji obrnuto. Prema tome, jedna ista roba nikad, pa ni u ovom slučaju, nema istovremeno oba oblika u jednom istom izrazu vrednosti.

c) Relativna vrednost i ekvivalent predstavljaju samo oblike vrednosti

I relativna vrednost i ekvivalent predstavljaju samo oblike vrednosti robe. Da li se neka roba nalazi u jednom obliku ili u obliku koji je polarna suprotnost ovome, zavisi isključivo od njenog mesta u izrazu vrednosti. To se jasno vidi u prostom obliku vrednosti, koji smo ovde prvo posmatrali.

Po sadržaju, oba izraza:

1) *20 aršina platna = 1 kaput* ili *20 aršina platna vrede koliko 1 kaput*,

2) *1 kaput = 20 aršina platna* ili *1 kaput vredi koliko 20 aršina platna*

ni po čemu se ne razlikuju. Po obliku, oni ne samo da su različiti, već su i suprotni. U izrazu 1) vrednost platna se relativno izražava. Stoga se ono nalazi u relativnom obliku vrednosti, dok je u isto vreme vrednost kaputa izražena kao ekvivalent. Kaput se, stoga, nalazi u ekvivalentnom obliku. Obrnem li izraz 1), dobiću izraz 2). Robe uzajamno menjaju mesta i odmah se kaput nalazi u relativnom obliku vrednosti, a platno u ekvivalentnom obliku. Zato što su uzajamno izmenile mesta u jednom istom izrazu vrednosti, one su izmenile oblik vrednosti.

§ 2. Relativni oblik vrednosti

a) Odnos jednakosti

Pošto platno treba da izrazi svoju vrednost, od njega i polazi inicijativa. Ono stupa u neki odnos prema kaputu, tj. prema bilo kojoj drugoj robi, koja se razlikuje od njega samog. Taj odnos je odnos izjednačavanja. Osnova izraza: *20 aršina platna = 1 kaput* je u stvari

platno = kaput, što, izraženo rečima, znači samo to da *roba kaput ima istu prirodu, istu supstanciju koju ima i roba platno, koja je od nje različita*. U većini slučajeva to se previda, jer svu pažnju privlači *brojni odnos*, tj. *određena srazmera* u kojoj se jedna roba izjednačuje sa drugom. Zaboravlja se da se *veličine različitih stvari mogu brojno upoređivati tek kad se svedu na jednu istu jedinicu*. Samo kao izrazi *jedne iste jedinice* one predstavljaju *istoimene*, a stoga i *samerljive veličine*. Dakle, u gornjem izrazu platno se *odnosi* prema kaputu *kao prema sebi ravnom*, ili *kaput u odnosu prema platnu stoji kao stvar iste supstancije, kao nešto što je s njim istovetno*. On se, dakle, *kvalitativno izjednačuje* s platnom.

b) Odnos vrednosti

Kaput predstavlja *isto što* i platno samo dok su i on i platno *vrednosti*. Prema tome, time što se platno *odnosi* prema kaputu *kao prema sebi ravnom*, ili time što se kaput *izjednačuje* s platnom *kao sa stvari iste supstancije*, izražava se da *kaput u tom odnosu ima značenje vrednosti*. On se *izjednačuje* s platnom samo utoliko ukoliko je i ono *vrednost*. Odnos *jednakosti* je, prema tome, odnos *vrednosti*, a *odnos vrednosti* pre svega *izraz vrednosti* ili *bića vrednosti* one robe koja *izražava svoju vrednost*. Kao *upotrebna vrednost* ili *robno telo*, platno se *razlikuje* od kaputa. Naprotiv, *njegovo biće robe ispoljava se, izražava se* u jednom *odnosu* u kome se neka druga vrsta robe, kaput, *izjednačuje s njim*, ili *važi* kao *nešto što je s njim istovetno*.

c) Kvalitativni sadržaj relativnog oblika vrednosti sadržanog u odnosu vrednosti

Kaput je *vrednost* samo ukoliko je *stvarstven izraz ljudske radne snage utrošene na njegovu proizvodnju*, dakle *koagulat apstraktnog ljudskog rada* — apstraktnog rada zato što se ovde *apstrahuje* od određenog, korisnog, konkretnog karaktera rada sadržanog u njemu, a *ljudskog rada* zato što se rad ovde računa *uopšte* samo kao *utrošak ljudske radne snage*. Platno se, dakle, ne može odnositi prema kaputu *kao prema nekoj stvari od vrednosti*, ili, *ono ne može stajati u odnosu prema kaputu kao vrednosti*, a da ne stoji u odnosu prema njemu kao prema *telu koje je sastavljeno samo od ljudskog rada*. Ali kao *vrednost*, platno je *koagulat jednog istog ljudskog rada*. Prema tome, u okviru tog odnosa telo platno *predstavlja supstanciju vrednosti, zajedničku njemu i platnu, tj. ljudski rad*. Dakle, u okviru tog odnosa kaput *važi samo kao vid vrednosti*, a stoga i kao *vid vrednosti* platna, kao *čulni pojavni oblik vrednosti platna*. Tako se, po-

sredstvom odnosa vrednosti, vrednost neke robe izražava u upotrebnoj vrednosti neke druge robe, tj. u nekom drugom robnom telu koje se razlikuje od njega samog.

d) Kvantitativna određenost relativnog oblika vrednosti sadržanog u odnosu vrednosti

Međutim, 20 aršina platna nisu samo vrednost uopšte, tj. koagulat ljudskog rada, već su i vrednost određene veličine, tj. u njima je opredmećena određena količina ljudskog rada. Prema tome, u odnosu vrednosti platna prema kaputu roba kaput se kvalitativno izjednačuje s platnom ne samo kao vrednosno telo uopšte, tj. kao otegotvorenje ljudskog rada, već i kao jedna određena količina ovog vrednosnog tela, 1 kaput, ne 1 tuče itd., ukoliko se u jednom kaputu nalazi upravo onoliko supstancije vrednosti, ili ljudskog rada, koliko i u 20 aršina platna.

e) Celina relativnog oblika vrednosti

Prema tome, pomoću relativnog izraza vrednosti vrednost robe dobija, prvo, oblik koji se razlikuje od njene sopstvene upotrebne vrednosti. Upotrebnii oblik te robe je npr. platno, dok svoj oblik vrednosti ta roba ima u svom odnosu jednakosti s kaputom. Na osnovu tog odnosa jednakosti, jedno drugo robno telo, koje se od nje čulno razlikuje, postaje ogledalo njenog sopstvenog vrednosnog bića, vid njene sopstvene vrednosti. Tako roba dobija samostalan oblik vrednosti, različit i nezavisan od njenog prirodnog oblika. A drugo, kao vrednost određene veličine, kao određena veličina vrednosti, roba se kvantitativno meri kvantitativno određenim odnosom ili srazmerom u kojoj se s njom izjednačuje drugo robno telo.

§ 3. Ekvivalentski oblik

a) Oblik neposredne razmenljivosti

Kao vrednosti sve su robe jednaki, međusobno zamenjivi i razmenjivi izrazi jedne iste jedinice, ljudskog rada. Stoga se neka roba može razmeniti za drugu robu ako ima oblik u kome se pojavljuje kao vrednost. Neko robno telo se može neposredno razmeniti za drugu robu ako njegov neposredan oblik, tj. njegov sopstveni telesni ili prirodni oblik u odnosu prema drugoj robi predstavlja vrednost ili važi kao vid vrednosti. Tu osobinu ima kaput u odnosu vrednosti

platna prema njemu. Inače se *vrednost* platna ne bi mogla izraziti u stvari — kaput. Dakle, tvrdnja da neka roba ima uopšte *ekvivalentski oblik* znači samo da zahvaljujući njenom mestu u izrazu vrednosti njen *sopstven prirodan oblik* važi kao oblik vrednosti za drugu robu, ili da ona ima oblik *neposredne razmenljivosti* za drugu robu. Dakle, nije potrebno da ona *dobije oblik* različit od njenog *neposrednog privodnog oblika* da bi se pred drugom robom pojavila kao vrednost, važila kao vrednost i na nju delovala kao vrednost.

b) Kvantitativna određenost nije sadržana u ekvivalentskom obliku

Ako kažemo da se neka stvar koja ima oblik *kaputa* može *neposredno razmeniti* za platno, ili da se neka stvar koja ima oblik *zlata* može *neposredno razmeniti* za sve druge robe — onda ovaj *ekvivalentski oblik* neke stvari ne sadrži uopšte *nikakvu kvantitativnu određenost*. Suprotno, pogrešno mišljenje javlja se iz sledećih razloga:

Prvo, na primer, roba kaput, koja služi kao materijal za izražavanje vrednosti platna, u jednom takvom izrazu *uvek* je *kvantitativno određena*, kao 1 kaput, a ne 12 kaputa itd. A zašto? Zato što *20 aršina platna* u svom relativnom izrazu vrednosti nisu izraženi samo kao *vrednost uopšte* već su i *izmereni* kao određena količina vrednosti. A to što 1 kaput, a ne 12 kaputa, sadrži onoliko rada koliko ga sadrže i 20 aršina platna, pa se stoga izjednačuje sa 20 aršina platna, nema uopšte nikakve veze s *karakterističnom osobinom* robe kaput da se ona može *neposredno razmenjivati* za robu platno.

Drugo, ako su *20 aršina platna* kao vrednost određene veličine izraženi u 1 kaputu, onda je i *obratno*, *veličina vrednosti 1 kaputa izražena u 20 aršina platna*, dakle isto tako *kvantitativno izmerena*, ali samo indirektno, *obrtanjem izraza*, dakle ne kad kaput igra ulogu *ekvivalenta* već, naprotiv, kad svoju sopstvenu vrednost *relativno predstavlja* u platnu.

Treće, formulu *20 aršina platna = 1 kaput* ili: *20 aršina platna vrede koliko 1 kaput* — možemo izraziti i na ovaj način: *20 aršina platna i 1 kaput* su ekvivalenti ili *oba predstavljaju jednake vrednosti*. Ovde ne izražavamo *vrednost* bilo koje od ove dve robe u *upotrebnjoj vrednosti* one druge. Stoga se *ni jedna ni druga* roba ovde ne stavlja u *ekvivalentski oblik*. *Ekvivalent* ovde označava samo *jednakost veličina*, pošto su obe stvari prethodno u našoj glavi prečutno svedene na *apstrakciju vrednosti*.

c) Osobnosti ekvivalentskog oblika

a) *Prva osobnost ekvivalentskog oblika: upotrebna vrednost postaje pojavni oblik svoje suprotnosti, vrednosti*

Prirodan oblik robe postaje oblik vrednosti. Ali, nota bene, ovaj quid pro quo zbiva se za neku robu B (kaput, ili pšenicu, ili železo itd.) samo u okviru odnosa vrednosti, u koji s njom stupa bilo koja druga roba A (platno itd.), samo u ovom odnosu. Posmatran odvojeno, sam za sebe, npr. kaput je samo korisna stvar, upotrebna vrednost, isto onako kao što je to i platno, i stoga je njegov oblik — kaput samo oblik upotrebne vrednosti ili prirodan oblik jedne određene vrste robe. A kako se nijedna roba ne može odnositi prema samoj sebi kao prema ekvivalentu, i kako, dakle, svoju sopstvenu prirodnu kožu ne može učiniti izrazom svoje sopstvene vrednosti, ona se mora odnositi prema drugoj robi kao ekvivalentu, ili prirodnu kožu drugog robnog tela učiniti svojim sopstvenim oblikom vrednosti.

Ovo nam može ilustrovati primer jedne mere koja robnim telima pripada kao takvima, tj. kao upotrebним vrednostima. Zato što je telo, glava šećera je teška, ima, dakle, težinu, ali se ni na jednoj glavi šećera ne može ni videti ni opipati njena težina. Uzmimo sad razne komade gvožđa čija je težina prethodno određena. Posmatran za sebe, telesni oblik gvožđa je isto tako malo pojavni oblik težine koliko je to i telesni oblik glave šećera. Ipak, da bismo glavu šećera izrazili kao težinu, stavljamo je u odnos težine prema gvožđu. U tom odnosu gvožđe važi kao telo koje ne predstavlja ništa drugo do težinu. Stoga količine gvožđa služe kao mera za težinu šećera i prema glavi šećera predstavljaju samo lik težine, pojavni oblik težine. Tu ulogu igra gvožđe samo u okviru tog odnosa u koji s njim stupa šećer, ili bilo koje drugo telo čiju težinu treba naći. Da obe stvari nisu teške, ne bi mogle stupiti u taj odnos, i, stoga, jedna stvar ne bi mogla da služi kao izraz težine one druge. Bacimo li ih obe na vagu, videćemo zaista da su kao težina jedno isto, i stoga u određenoj srazmeri imaju istu težinu. Kao što ovde telo gvožđa prema glavi šećera predstavlja samo težinu, tako i u našem izrazu vrednosti telo kaputa predstavlja prema platnu samo vrednost.

β) *Druga osobnost ekvivalentskog oblika: konkretan rad postaje pojavni oblik svoje suprotnosti, apstraktnog ljudskog rada*

Kaput označava u izrazu vrednosti platna telo vrednosti, stoga njegov telesni ili prirodan oblik označava oblik vrednosti, tj. otelotvorenje bezrazličnog ljudskog rada, ljudskog rada uopšte. A rad kojim se stvara korisna stvar — kaput i kojim joj se daje njen određeni oblik nije apstraktni ljudski rad, ljudski rad uopšte, već je određena korisna, konkretna vrsta rada — rad krojača. Prost relativan oblik

vrednosti zahteva da se vrednost neke robe, npr. platna, izrazi samo u *jednoj jedinjoj drugoj vrsti robe*. A za prost oblik vrednosti sasvim je nevažno koja je to druga vrsta robe. Umesto u robi kaput, vrednost platna mogla bi biti izražena u robi pšenica, ili umesto u robi pšenica, u robi gvožđe itd. Ali bio to kaput, pšenica ili gvožđe, uvek bi *ekvivalent* platna za platno označavao *telo vrednosti*, i stoga *otelotvorenje ljudskog rada uopšte*. I uvek bi *određeni telesni oblik ekvivalenta*, bio to kaput, pšenica ili gvožđe, ostao otelotvorenje *ne apstraktnog ljudskog rada*, već *određene, konkretne, korisne vrste rada*, bio to rad krojača, seljaka ili rudara. *Određen, konkretan, koristan rad*, koji proizvodi robno *telo ekvivalenta*, mora, dakle, u *izrazu vrednosti* nužno imati uvek značenje *određenog oblika ostvarenja* ili *pojavnog oblika ljudskog rada uopšte*, tj. *apstraktnog ljudskog rada*. Na primer, kaput može imati *značenje tela vrednosti* i stoga *otelotvorenja ljudskog rada uopšte* samo onda kad rad krojača *važi kao određeni oblik* u kome se troši ljudska radna snaga ili u kome se ostvaruje apstraktni ljudski rad.

U okviru odnosa vrednosti i izraza vrednosti uključenog u njega, ono što je apstraktno-opšte nema značenje svojstva konkretnog, čulno-stvarnog, već obrnuto, ono što je čulno-konkretno ima značenje samo pojavnog oblika ili određenog oblika ostvarenja apstraktno-opšteg. Rad krojača, koji je, na primer, sadržan u *ekvivalentu* kaput, nema u izrazu vrednosti platna *opšte svojstvo* da predstavlja i ljudski rad uopšte. Naprotiv, to što je ljudski rad — važi kao *njegova suština*, a to što je rad krojača važi samo kao *pojavni oblik* ili *određeni oblik ostvarenja te njegove suštine*. Ovaj *quid pro quo* je neizbežan zato što rad, predstavljen u proizvodu rada, *stvara vrednost* samo ukoliko je bezrazličan ljudski rad, tako da se rad opredmećen u vrednosti jednog proizvoda *uopšte ne razlikuje* od rada opredmećenog u vrednosti nekog različitog proizvoda.

To *izvrtanje* po kome ono što je čulno-konkretno ima značenje samo pojavnog oblika apstraktno-opšteg, umesto da, obrnuto, ono što je apstraktno-opšte važi kao svojstvo konkretnog, karakteriše izraz vrednosti. Ono istovremeno otežava poimanje tog izraza. Ako kažem: i rimsko pravo i nemačko pravo su pravo, to je samo po sebi razumljivo. Ali ako kažem: pravo, taj apstraktni pojam, *ostvaruje se* u rimskom pravu i u nemačkom pravu, u oba ta konkretna prava, onda ovaj odnos postaje mističan.

γ) *Treća osobenost ekvivalentnog oblika: privatni rad postaje oblik svoje suprotnosti, rad u neposredno društvenom obliku*

Proizvodi rada ne bi postali robe da nisu proizvodi samostalnih *privatnih radova* koji se obavljaju nezavisno jedni od drugih. *Društvena povezanost* tih privatnih radova *materijalno* postoji ako su oni *karike u lancu jedne prirodne, društvene podele rada*, i stoga svojim proizvodima *podmiruju različite potrebe*, čija *sveukupnost* čini isto

tako prirodan sistem društvenih potreba. A ta materijalna društvena povezanost privatnih radova, koji se obavljaju nezavisno jedni od drugih, posreduje se, ostvaruje se samo razmenom njihovih proizvoda. Stoga proizvod privatnog rada ima društveni oblik samo ukoliko ima oblik vrednosti i, prema tome, i oblik razmenljivosti za druge proizvode rada. Neposredno društveni oblik on ima kad je njegov sopstveni telesni ili prirodni oblik u isto vreme oblik njegove razmenljivosti za drugu robu, ili kad za drugu robu ima značenje oblika vrednosti. A to se, kao što smo videli, za proizvod rada zbiva samo onda kad se on, na osnovu odnosa vrednosti druge robe prema njemu, nalazi u ekvivalentskom obliku ili u odnosu na drugu robu igra ulogu ekvivalenta.

Ekvivalent ima neposredno društveni oblik ukoliko ima oblik neposredne razmenljivosti za drugu robu, a taj oblik neposredne razmenljivosti on ima ukoliko za drugu robu ima značenje tela vrednosti, dakle nečeg jednakog. Prema tome, i određen koristan rad sadržan u njemu, ima značenje rada u neposredno društvenom obliku, tj. rada koji ima oblik jednakosti s radom sadržanim u drugoj robi. Određen, konkretan rad, kao što je rad krojača, može imati oblik jednakosti s raznorodnim radom sadržanim u različitoj robi, na primer platnu, jedino ako određeni oblik važi kao izraz nečega što stvarno predstavlja jednakost raznorodnih radova ili nešto što je jednako u njima. A jednaki su samo ukoliko su ljudski rad uopšte, apstraktni ljudski rad, tj. utrošak ljudske radne snage. Dakle, kao što smo već pokazali, zato što određen konkretan rad sadržan u ekvivalentu ima značenje određenog oblika ostvarenja ili pojavnog oblika apstraktnog ljudskog rada, on ima i oblik jednakosti sa drugim radom, i stoga je — mada privatan rad, kao i svaki drugi rad koji proizvodi robe — ipak rad u neposredno društvenom obliku. Upravo stoga je i predstavljen u takvom proizvodu koji je neposredno razmenljiv za drugu robu.

Obe poslednje osobenosti ekvivalentskog oblika postaće nam još razumljivije ako se vratimo velikom istraživaču koji je prvi analizirao oblik vrednosti, kao i tolike oblike mišljenja, društva i prirode, i to u većini slučajeva s više uspeha nego njegovi sledbenici u novije doba. To je Aristotel.

Na prvom mestu Aristotel jasno kaže da je novčani oblik robe samo razvijeniji vid prostog oblika vrednosti, tj. izražavanja vrednosti neke robe ma kojom drugom robom, jer kaže:

»5 postelja = 1 kuća« (κλίμαι πέντε ἂντι οἰκίαζ) »ne razlikuje se« od:

»5 postelja = toliko i toliko novca«

(κλίμαι πέντε ἂντι . . . ὄσου αἱ πέντε κλίμαι).

Dalje, on uvida da odnos vrednosti koji se krije iza ovog izraza vrednosti, sa svoje strane uslovljava da kuća i postelja budu uzete kao kvalitativno jednake, i da se ove čulno različne stvari bez takve jednakosti svoje suštine ne bi mogle dovesti u međusoban odnos kao samer-

ljive veličine. »Bez jednakosti ne može biti razmene«, veli on, »a jednakosti nema bez *samerljivosti*« (οὐτ' ἰσότης μὴ οὐσης συμμετρίας). Ali ovde zapinje Aristotel i diže ruke od dalje analize oblika vrednosti. »Ali je *doista nemoguće* (τῆ μὲν οἶν ἀληθείᾳ ἀδύνατον) da ovako raznorodne stvari budu *samerljive*«, tj. *kvalitativno jednake*. Ovo izjednačenje može da bude samo nešto što je pravoj prirodi stvari tuđe, dakle samo »nužno ispomaganje u praktičnoj potrebi«.

Aristotel nam, dakle, sam kaže o šta se razbila njegova dalja analiza, naime o to što mu je nedostajao *pojam vrednosti*. Šta je *ono jednako*, tj. ona zajednička supstancija koja u izrazu vrednosti postelje *predstavlja* kuću kao postelju? »Takvo nešto *doista ne može postojati*«, kaže Aristotel. Zašto? Kuća predstavlja nešto *jednako* s posteljom ukoliko predstavlja zbilja ono što je *jednako* u jednome i u drugome, u postelji i u kući. A to je — *ljudski rad*.

A da su u obliku *robnih vrednosti* svi radovi izraženi kao *jednak ljudski rad*, pa time i *kao radovi jednake vrednosti*, Aristotel nije mogao *pročitati* iz samog oblika vrednosti, jer je *grčko* društvo počivalo na *robovskom radu*, usled čega mu je *nejednakost* ljudi i njihovih radnih snaga bila prirodna osnovica. Tajna izraza vrednosti, *jednakost* i *jednako važenje svih radova* jer su i ukoliko su *ljudski rad uopšte*, ta se tajna može odgonetnuti tek kad *pojam jednakosti ljudi* postane čvrsta narodna predrasuda. A ovo je moguće tek u društvu u kome je *robni oblik* opšti oblik proizvoda rada, u kome su, dakle, i uzajamni odnosi ljudi *kao vlasnikâ robâ* — vladajući društveni odnosi. Genije pokazuje svoj sjaj baš u tome što je otkrio odnos jednakosti u *izrazu vrednosti* roba. Jedino ga je istorijski okvir društva u kojem je živeo sprečio da iznađe u čemu se taj *odnos jednakosti* »doista« sastoji.

δ) Četvrta osobenost ekvivalentnog oblika: *fetiizam oblika robe* je upadljiviji u ekvivalentskom nego u relativnom obliku vrednosti

To što su proizvodi rada, takve korisne stvari kao što su kaput, platno, pšenica, gvožđe itd., *vrednosti, određene veličine vrednosti* i uopšte robe — predstavlja osobine koje su im, naravno, svojstvene samo u našem *opštenju* a ne od prirode date kao što su to, na primer, osobina biti težak ili održavati toplotu ili hraniti se. Ali u našem *opštenju* ove stvari se međusobno odnose *kao robe*. One su *vrednosti, merljive su kao veličine vrednosti* i njihova zajednička osobina — to što predstavlja vrednost — postavlja ih u međusobni *odnos vrednosti*. Kad kažemo da je, npr. *20 aršina platna = 1 kaput* ili da *20 aršina platna vrede koliko 1 kaput*, time samo izražavamo da se 1) *razni radovi* potrebni za proizvodnju ovih stvari *podjednako priznaju kao ljudski rad*; 2) da se *količina* rada utrošena za njihovu proizvodnju *meri* po određenim društvenim zakonima i 3) da krojač i tkuć stupaju u određen *društveni proizvodni odnos*. To je *određen društveni odnos proizvođača* u kome oni svoje različite korisne vrste rada *izjed-*

načuju kao ljudski rad. Ali to je isto tako i određen društveni odnos proizvođača u kome oni veličinu svoga rada mere vremenom u kome se troši ljudska radna snaga. Ali u našem opštenju te društvene karakteristike njihovog sopstvenog rada čine im se kao društvene prirodne osobine, kao predmetne odredbe samih proizvoda rada; jednakost ljudskih radova čini im se kao osobina vrednosti proizvoda rada, mera rada, određena društveno potrebnim radnim vremenom, čini im se kao veličina vrednosti proizvoda rada i najzad, društveni odnos proizvođača posredstvom njihovih radova čini im se kao odnos vrednosti ili društveni odnos tih stvari, proizvoda rada. Upravo stoga im se proizvodi rada čine kao robe, kao čulno nedokučive ili društvene stvari. Tako, svetlosni utisak neke stvari na nerv vida ne pokazuje se kao subjektivan nadražaj samog nerva vida već kao predmetni oblik neke stvari van oka. Ali pri gledanju jedna stvar, spoljašnji predmet, stvarno baca svetlost na drugu stvar, oko. To je fizički odnos među fizičkim stvarima. Nasuprot tome, robni oblik i odnos vrednosti proizvoda rada nemaju apsolutno nikakve veze s njihovom fizičkom prirodom i odnosima među stvarima koji odatle proizlaze. Ovde samo određeni društveni odnos među samim ljudima dobija za njih fantasmagoričan oblik odnosa među stvarima. Stoga, da bismo našli analogiju, moramo pribeci maglovitoj sferi religioznog sveta. Tu se proizvodi ljudskog uma pojavljuju kao samostalni likovi, koji su obdareni sopstvenim životom i stoje u određenom međusobnom odnosu i odnosu sa drugim ljudima. To isto se događa s proizvodima ljudske ruke u svetu robe. To ja nazivam fetišizmom, koji prijanja za proizvode rada čim se proizvedu kao roba — koji je, dakle, neodvojiv od robne proizvodnje.

Taj fetiški karakter je upadljiviji kod ekvivalentnog oblika nego kod relativnog oblika vrednosti. Relativni oblik vrednosti neke robe dobija se posrednim putem, naime kroz njen odnos prema drugoj robi. Tim oblikom vrednosti izražena je vrednost robe kao nešto što je sasvim različito od njenog sopstvenog čulnog bića. A time je istovremeno rečeno i to da vrednosno biće može biti odnos, tud samoj stvari i da, stoga, njen odnos vrednosti prema nekoj drugoj stvari može biti samo pojavni oblik nekog društvenog odnosa, skrivenog u tome. Stvari stoje obrnuto kod ekvivalentnog oblika. On se sastoji upravo u tome što telesni ili prirodni oblik neke robe neposredno važi kao društveni oblik, kao oblik vrednosti za drugu robu. Dakle, u okviru našeg opštenja čini se da je društvena prirodna osobina neke stvari, osobina koja joj je data od prirode, to što ona ima ekvivalentski oblik i stoga se u onom vidu u kome čulno postoji može neposredno razmenjivati za druge stvari. A zato što je u okviru izraza vrednosti robe *A* ekvivalentski oblik od prirode dat robi *B*, čini se da je on i van tog odnosa od prirode dat toj robi. Otuda, na primer, zagonetni karakter zlata, kome kao da je, pored njegovih drugih prirodnih osobina, svetle boje, specifične težine, neoksidisanja na vazduhu itd., od prirode dat i ekvivalentski

oblik ili društveno svojstvo da se može neposredno razmenjivati za sve druge robe.

§ 4. Kad god se pojavljuje samostalno, vrednost ima oblik razmenske vrednosti

Izraz vrednosti ima dva pola, *relativni oblik vrednosti* i *ekvivalentski oblik*. Što se tiče robe koja funkcioniše kao ekvivalent, ona za drugu robu ima značenje *vida vrednosti*, tela u neposredno razmenljivom obliku — *razmenskoj vrednosti*. A roba čija je vrednost *relativno* izražena ima oblik *razmenske vrednosti*, pošto se 1) njeno vrednosno biće pokazuje zahvaljujući *sposobnosti* nekog drugog robnog tela da se razmenjuje za nju; pošto se 2) njena *veličina vrednosti* izražava *srazmerom* u kojoj se ona druga roba razmenjuje za nju. *Razmenska vrednost* je, stoga, uopšte *samostalan pojavni oblik vrednosti robe*.

§ 5. Prost oblik vrednosti robe je prost pojavni oblik suprotnosti sadržanih u robi: upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti

U odnosu vrednosti platna prema kaputu prirodan oblik platna ima značenje samo *vida upotrebne vrednosti*, a prirodan oblik kaputa ima značenje samo *oblika vrednosti* ili *vida razmenske vrednosti*. Prema tome, *unutrašnja suprotnost* upotrebne vrednosti i vrednosti sadržana u robi *izražava se spoljašnjom suprotnošću*, tj. odnosom *dveju roba*, od kojih jedna neposredno ima značenje samo upotrebne vrednosti, a druga neposredno samo razmenske vrednosti, ili gde su te dve suprotne odredbe, upotrebna vrednost i razmenska vrednost, *polarno* razdeljene među robama. — Ako kažem: *kao roba* platno je upotrebna vrednost i razmenska vrednost, onda je to moj sud o *prirodi* robe stečen analizom. Nasuprot tome, u izrazu *20 aršina platna = 1 kaput* ili *20 aršina platna vrede koliko 1 kaput*, samo platno kaže za sebe da je 1) *upotrebna vrednost* (platna), 2) od nje različita *razmenska vrednost* (nešto jednako kaputu) i 3) *jedinstvo te dve razlike*, dakle *roba*.

§ 6. Prost oblik vrednosti robe je prost robni oblik proizvoda rada

U svom prirodnom obliku proizvod rada donosi sobom na svet i oblik *neke upotrebne vrednosti*. Njemu je, prema tome, potreban još samo *oblik vrednosti* da bi imao *oblik robe*, tj. da bi se *pojavi*

kao jedinstvo suprotnosti — upotrebna vrednost i razmenska vrednost. Stoga je razvitak oblika vrednosti identičan s razvitkom oblika robe.

§ 7. Odnos između oblika robe i novčanog oblika

Ako se umesto
 $20 \text{ aršina platna} = 1 \text{ kaput}$ ili 20 aršina platna vrede koliko 1 kaput stavi

$20 \text{ aršina platna} = 2\text{£}$ ili 20 aršina platna vrede 2£ , onda se već na prvi pogled vidi da *novčani oblik* nije ništa drugo do *razvijeniji vid prostog oblika vrednosti robe*, dakle *prostog robnog oblika proizvoda rada*. A zato što je samo *razvijeni oblik robe*, *novčani oblik* očividno potiče od *prostog oblika robe*. Stoga, čim se shvati ovaj poslednji, ostaje još samo da se posmatra *niz metamorfoza* kroz koje mora proći prost oblik robe: $20 \text{ aršina platna} = 1 \text{ kaput}$ da bi dobio ovakav vid: $20 \text{ aršina platna} = 2\text{£}$.

§ 8. Prost relativni oblik vrednosti i pojedinačan ekvivalentski oblik

Izraz vrednosti u kaputu daje platnu *oblik vrednosti* po kome se ono samo kao *vrednost razlikuje* od sebe samog kao *upotrebne vrednosti*. Taj oblik stavlja platno samo u odnos prema kaputu, tj. prema bilo kojoj *pojedinoj*, od njega samog različitoj vrsti robe. Ali kao *vrednost*, platno je isto što i sve druge robe. Stoga njegov *oblik vrednosti* mora biti i takav oblik koji ga stavlja u odnos *kvalitativne jednakosti* i *kvantitativne proporcionalnosti* prema svim drugim robama. — *Prostom relativnom obliku vrednosti* jedne robe odgovara *pojedinačan ekvivalentski oblik* neke druge robe. Ili, roba u kojoj se izražava vrednost funkcioniše ovde samo kao *pojedinačan ekvivalent*. Tako kaput u relativnom izrazu vrednosti platna ima samo *ekvivalentski oblik* ili *oblik neposredne razmenljivosti* u odnosu na ovu *pojedinačnu* vrstu robe platno.

§ 9. Prelaz od prostog oblika vrednosti u razvijeni oblik vrednosti

Prost oblik vrednosti uslovljava da se vrednost neke robe izražava *samo u jednoj*, svejedno kojoj, *robi druge vrste*. Dakle, ako je vrednost platna izražena u gvožđu ili u pšenici itd., onda se dobija isti prost relativan izraz vrednosti platna kao i onda kada je ona izražena u robi kaput. Prema tome, zavisno od toga da li platno stupa u *odnos vrednosti* s ovom ili onom drugom robom, dobijaju se *različiti*

prosti relativni izrazi vrednosti platna. *Potencijalno*, platno ima *onoliko različitih prostih* izraza vrednosti koliko postoji i roba različitih od njega. U stvari, njegov *potpuni relativni izraz vrednosti* ne sastoji se u jednom *jednom* prostom relativnom izrazu vrednosti, već u *zbiru* njegovih prostih relativnih izraza vrednosti. Tako dobijamo:

II. Potpuni ili razvijeni oblik vrednosti

20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = 40 funti kafe, ili = 1 kvarter pšenice, ili = 2 unče zlata, ili = 1/2 tone železa ili = itd.

§ 1. Beskonačnost niza

Ovaj niz *prostih relativnih izraza vrednosti* može se po svojoj prirodi stalno produžavati, ili, on se nikad ne završava jer se stalno javljaju nove vrste robe, a svaka nova vrsta robe čini materijal za nov izraz vrednosti.

§ 2. Razvijeni relativni oblik vrednosti

Vrednost neke robe, na primer platna, izražena je sad nebrojenim drugim elementima robnog sveta. Svako drugo robno telo postaje *ogledalo vrednosti* platna. Tek sada se sama ova vrednost uistinu *pokazuje kao koagulat ljudskog rada* uopšte. Jer rad koji stvara *vrednost* platna izrično je predstavljen kao rad s kojim je *svaki drugi ljudski rad jednak*, ma kakav mu bio prirodan oblik, makar se, dakle, opredmetio u kaputu ili u pšenici, ili u železu ili u zlatu itd. Zbog toga, posredstvom svog *oblika vrednosti*, platno sada i stoji u *društvenom odnosu* ne samo s jednom pojedinačnom drukčijom vrstom robe, već s *robnim svetom*. Kao roba, ono je građanin ovog sveta. Ujedno nam beskrajni niz izraza robne vrednosti kaže i to da je *njoj svejedno* u kojem će se *posebnom obliku upotrebne vrednosti* pokazivati.

§ 3. Poseban ekvivalentni oblik

Svaka roba, kaput, čaj, pšenica, železo itd. *važi u izrazu vrednosti* platna *kao ekvivalent*, a stoga i *kao telo vrednosti*. *Odredeni prirodni*

oblik svake od ovih roba sada je jedan *poseban ekvivalentski oblik* pored mnogih drugih. Na isti način, *raznolike, određene, konkretne, korisne vrste rada*, sadržane u raznim robnim telima, važe sada kao isto toliko *posebnih* oblika u kojima se ostvaruje odnosno ispoljava prost *ljudski rad*.

§ 4. Nedostaci razvijenog ili potpunog oblika vrednosti

Prvo, *relativni* izraz vrednosti platna *nedovršen* je, jer je sačinjen od niza koji se nikad ne završava. Drugo, on predstavlja mozaik razjedinjenih i raznovrsnih izraza vrednosti. Najzad, ako se, kao što i mora biti, *relativna vrednost svake robe* izrazi u ovom razvijenom obliku, onda je relativni oblik vrednosti svake robe beskrajan niz izraza vrednosti, niz *različit* od relativnog oblika vrednosti svake druge robe. — Nedostaci *razvijenog relativnog* oblika vrednosti ogledaju se u ekvivalentskom obliku koji mu odgovara. Pošto je ovde prirodni oblik svake pojedine robne vrste *poseban* ekvivalentski oblik pored nebrojenih drugih *posebnih* ekvivalentskih oblika, to uopšte postoje *samo ograničeni ekvivalentski oblici*, koji se svi uzajamno *isključuju*. Isto tako, *određena, konkretna, korisna vrsta rada* koja se sadrži u svakom posebnom robnom ekvivalentu, samo je *poseban*, dakle *ne iscrpan oblik ispoljavanja ljudskog rada*. Istina, ceo skup tih *posebnih* pojavnih oblika čini potpun ili totalan pojavni oblik u kome se taj rad ispoljava. Ali to znači da on nema *jedinstvenog* oblika u kome bi se ispoljio.

§ 5. Prelaz od potpunog oblika vrednosti u opšti oblik vrednosti

Međutim, *potpun ili razvijen relativni oblik vrednosti* sastoji se samo iz *zbira* prostih relativnih izraza vrednosti, ili *jednačina prvog oblika*, kao:

20 aršina platna = 1 kaput

20 aršina platna = 10 funti čaja itd.

Ali svaka ova jednačina sadrži i identičnu obrnutu jednačinu:

1 kaput = 20 aršina platna

10 funti čaja = 20 aršina platna itd.

I doista: kad vlasnik platna razmeni svoju robu za mnoge druge robe, pa usled *toga vrednost svoje robe izrazi* u nizu drugih roba, onda nužno i on i mnogi drugi vlasnici roba moraju da razmene svoje robe za platno, pa da stoga vrednost svojih raznih roba izraze *istom trećom robom*, platnom. — Kad, dakle, obrnemo red: *20 aršina platna = 1 kaput, ili = 10 funti čaja, ili = itd.*, tj. izrazimo obrnut odnos koji se već *po sebi*, implicate, sadrži u tom nizu, onda dobijamo:

III. Opšti oblik vrednosti

1 kaput	=	} 20 aršina platna
10 funti čaja	=	
40 funti kafe	=	
1 kvarter pšenice	=	
2 unče zlata	=	
½ tone železa	=	
x robe A	=	
itd. robe	=	

§ 1. *Izmenjeni vid relativnog oblika vrednosti*

Relativni oblik vrednosti ima sada sasvim izmenjen vid. Sve robe izražavaju svoju vrednost 1) *prosto*, naime u jednom jedinom drugom robnom telu, 2) *jedinstveno*, tj. u jednom istom drugom robnom telu. Njihov oblik vrednosti je prost i zajednički, tj. *opšti*. Za sva raznorodna robna tela platno sada važi kao njihov zajednički i opšti vid vrednosti. Oblik vrednosti neke robe, tj. izraz njene vrednosti u platnu čini da se ta roba sada *razlikuje* ne samo kao vrednost od svog sopstvenog bića kao predmeta upotrebe, tj. od svog sopstvenog prirodnog oblika, već je istovremeno stavlja kao vrednost u odnos prema svim drugim robama, prema svim robama kao jednakim s njom. Stoga u tom obliku vrednosti roba ima *opštedruštveni oblik*.

Samo na osnovu svog *opšteg karaktera oblika vrednosti* odgovara pojmu vrednosti. Oblik vrednosti je morao biti takav oblik u kome se robe jedna za drugu *pojavi* kao *prost koagulat bezrazličnog, jednorodnog ljudskog rada*, tj. kao stvarstveni izrazi jedne iste supstancije rada. To je sada postignuto. Jer sve one su izražene kao materijalizacija jednog istog rada, rada sadržanog u platnu, ili kao jedna ista materijalizacija rada, naime kao platno. Na taj način one su *kvalitativno izjednačene*.

U isto vreme one su *kvantitativno uporedene* ili predstavljene jedna za drugu kao *određene veličine vrednosti*. Na primer, 10 f. čaja = 20 aršina platna, i 40 f. kafe = 20 aršina platna. Dakle, 10 f. čaja = 40 f. kafe. Ili u 1 f. kafe nalazi se samo ¼ od one količine supstancije vrednosti, rada, koja se nalazi u 1 f. čaja.

§ 2. *Izmenjeni vid ekvivalentnog oblika*

Posebni ekvivalentni oblik se sada dalje razvio u *opšti ekvivalentni oblik*. Ili, roba koja se nalazi u ekvivalentskom obliku je sada

opšti ekvivalent. Kako *prirodan oblik* robnog tela platno važi kao *vid* vrednosti svih drugih roba, on je sada oblik *njene neutralnosti* ili *neposredne razmenljivosti za sve elemente robnog sveta*. Dakle, *njegov prirodan oblik* je istovremeno *njen opšti društveni oblik*.

Za sve druge robe, iako su one proizvodi raznih radova, platno ima značenje *pojavnog oblika rada sadržanog u njima samima* i, prema tome, *otelotvorenja istorodnog, bezrazličnog ljudskog rada*. Dakle, *tkanje, ta posebna konkretna vrsta rada, sada, na osnovu odnosa vrednosti robnog sveta prema platnu, ima značenje opšteg i neposredno iscrpnog oblika ostvarenja apstraktnog ljudskog rada, tj. utroška ljudske radne snage uopšte*.

Privatan rad, sadržan u platnu, ima upravo zato značenje *rada koji se nalazi neposredno u opštedruštvenom obliku ili obliku jednakosti sa svim drugim radovima*.

Prema tome, ako neka roba ima *opšti ekvivalentski oblik* ili funkcioniše kao *opšti ekvivalent*, njen *prirodan ili telesni oblik* ima značenje vidne inkarnacije, opšteg društvenog ućahurivanja svakog ljudskog rada.

§ 3. *Ravnomernost razvitka relativnog oblika vrednosti i ekvivalentskog oblika*

Stepenu razvitka relativnog oblika vrednosti odgovara stepen razvitka ekvivalentskog oblika. Ali — i ovo treba dobro upamtiti — *razvitak ekvivalentskog oblika predstavlja samo izraz i rezultat razvitka relativnog oblika vrednosti*. *Inicijativa* potiče od ovog poslednjeg.

Prost relativan oblik vrednosti izražava vrednost neke robe samo u *jednoj jedinoj drugoj vrsti robe*, svejedno kojoj. Roba tako dobija samo *oblik vrednosti za razliku od svog sopstvenog oblika upotrebne vrednosti ili prirodnog oblika*. I njen ekvivalent sadrži samo *pojedinačan ekvivalentski oblik*. *Razvijen relativan oblik vrednosti* izražava vrednost neke robe u svim drugim robama. Stoga one dobijaju oblik mnogih *posebnih ekvivalenata* ili *poseban ekvivalentski oblik*. Najzad, *robní svet* daje sebi *jedinstven, opšti, relativan oblik vrednosti* na taj način što *isključuje* iz svoje sredine *jednu jedinu vrstu robe* u kojoj *sve druge robe zajednički* izražavaju svoju vrednost. Na taj način *isključena roba postaje opšti ekvivalent*, ili ekvivalentski oblik postaje *opšti ekvivalentski oblik*.

§ 4. *Razvitak polarnosti relativnog oblika vrednosti i ekvivalentskog oblika*

Polarna suprotnost ili neraskidiva uzajamna povezanost i, isto tako, stalna uzajamna isključivost relativnog oblika vrednosti i ekvi-

valentskog oblika — tako da se 1) neka roba ne može nalaziti u jednom obliku a da se druga roba ne nalazi u *suprotnom* obliku, i 2) da se jedna roba čim se nalazi u jednom obliku, istovremeno u istom tom izrazu vrednosti ne može nalaziti u drugom obliku — ta *polarna suprotnost* oba momenta izraza vrednosti *razvija se i jača u istoj onoj meri* u kojoj se oblik vrednosti razvija i usavršava.

U *obliku I* isključuju se već oba oblika, ali *samo formalno*. Zavisno od toga da li se ova jednačina čita sleva nadesno ili zdesna' nalevo, svaki od ova dva robna ekstrema, platno i kaput, nalaze se podjednako čas u relativnom obliku vrednosti čas u ekvivalentnom obliku. Ovde je još teško uhvatiti polarnu suprotnost.

U *obliku II* *bilo koja vrsta robe* može uvek *potpuno razviti svoju relativnu vrednost* ili ona sama ima *razvijeni relativni oblik vrednosti* samo zato što se i ukoliko se *sve druge robe* prema njoj nalaze u *ekvivalentnom obliku*.

Najzad, u obliku III *robní svet* ima *opštedruštven relativan oblik vrednosti* samo zato što su i ukoliko su sve robe koje u njega spadaju *isključene iz ekvivalentnog oblika* ili *oblika neposredne razmenljivosti*. Obrnuto, roba koja se nalazi u *opštem ekvivalentnom obliku* ili figurira kao *opšti ekvivalent*, *isključena* je iz *jedinstvenog* a stoga i *opšteg relativnog oblika vrednosti* robnog sveta. Ako bi se želelo da i platno, tj. bilo koja roba koja se nalazi u opštem ekvivalentnom obliku, učestvuje istovremeno i u *opštem relativnom obliku vrednosti*, onda bi se ona morala *odnositi prema samoj sebi kao ekvivalent*. Tada dobijamo: *20 aršina platna = 20 aršina platna*, tautologiju u kojoj nije izražena ni vrednost ni veličina vrednosti. Da bismo *izrazili relativnu vrednost opšteg ekvivalenta*, moramo obrnuti *oblik III*. Taj ekvivalent nema nikakav relativan oblik vrednosti zajednički sa drugim robama, već se *njegova vrednost relativno izražava u beskonačnom nizu svih drugih robnih tela*. Tako se sada *razvijeni relativni oblik vrednosti* ili oblik II javlja kao *specifičan relativni oblik vrednosti one robe* koja igra ulogu *opšteg ekvivalenta*.

§ 5. Prelaz od opšteg oblika vrednosti u novčani oblik

Opšti ekvivalentni oblik je *oblik vrednosti* uopšte. Prema tome, on može pripadati *svakoj* robi, ali uvek samo ako je ona isključena iz sredine svih drugih roba.

Ipak, već i *sama razlika oblika* između oblika II i III pokazuje nešto *svojstveno* čega nije bilo u oblicima I i II. Naime, u *razvijenom obliku vrednosti* (oblik II) *jedna roba isključuje sve druge* da bi u njima izrazila sopstvenu vrednost. *To isključenje* može biti *čisto subjektivan proces*, na primer proces vlasnika platna, koji vrednost svoje sop-

stvene robe procenjuje u mnogim drugim robama. Nasuprot tome, neka roba se nalazi u opštem ekvivalentskom obliku (oblik III) samo zato što i ukoliko nju samu *kao ekvivalent isključuju sve druge robe*. Ovde je *isključenje objektivno proces*, nezavisan od isključene robe. Stoga u istorijskom razvitku oblika robe opšti ekvivalentski oblik može naizmenično da pripada čas jednoj čas drugoj robi, ali neka roba nikad *stvarno* ne funkcioniše kao opšti ekvivalent ukoliko njeno isključenje, a stoga i njen ekvivalentski oblik nisu rezultat jednog *objektivnog društvenog procesa*.

Opšti oblik vrednosti je razvijen oblik vrednosti a stoga i *razvijen oblik robe*. Materijalno sasvim različiti proizvodi rada ne mogu imati *potpun oblik roba*, pa stoga ni funkcionisati u procesu razmene *kao roba* ako nisu predstavljeni *kao stvarstveni izrazi jednog istog ljudskog rada*. To znači, da bi dobili potpun oblik roba, moraju dobiti *jedinstven, opšti relativan oblik vrednosti*. Ali taj jedinstven relativan oblik vrednosti oni mogu dobiti samo na taj način što iz svoje sopstvene sredine *isključuju jednu određenu vrstu robe kao opšti ekvivalent*. I tek od onog trenutka kad se *to isključenje* konačno svede na jednu *specifičnu vrstu robe, jedinstven relativan oblik vrednosti* dobija *objektivnu čvrstinu* i opštedruštvenu važnost.

Sad ta *posebna roba*, s čijim je *prirodnim oblikom ekvivalentski oblik društveno srasao*, postaje *novčana roba*, tj. funkcioniše *kao novac*. Ona dobija *specifičnu društvenu funkciju*, a stoga i *društveni monopol* da u okviru *robnog sveta* igra ulogu opšteg ekvivalenta. Između roba koje u *obliku II* figurišu kao *posebni ekvivalenti* platna, a koje u *obliku III* zajednički platnom izražavaju svoju *relativnu vrednost*, jedna određena roba, *zlato*, istorijski je osvojila to povlašćeno mesto. Zbog toga, kad u obliku III na mesto robe platno stavimo robu zlato, dobijamo:

IV. Novčani oblik

20 aršina platna	=	} 2 unče zlata
1 kaput	=	
10 funti čaja	=	
40 funti kafe	=	
1 kvarter pšenice	=	
½ tone železa	=	
x robe A	=	
itd. robe	=	

§ 1. *Razlika između prelaza od opšteg oblika vrednosti u novčani oblik i ranijih prelaza u razvitku*

Pri prelazu iz oblika I u oblik II i iz oblika II u oblik III, zbivaju se *bitne promene*. Naprotiv, oblik IV ni u čemu se ne razlikuje od oblika III osim u tome što se sada namesto platna zlato nalazi u obliku opšteg ekvivalenta. U obliku IV zlato ostaje ono što je platno bilo u obliku III — *opšti ekvivalent*. Napredak je samo u tome što je sada *oblik neposredne opšte razmenljivosti*, ili *oblik opšteg ekvivalenta*, društvenom navikom *konačno srastao sa specifičnim prirodnim oblikom robe zlata*.

Zlato istupa pred druge robe kao *novac* samo zato što je ranije pred njih istupalo *kao roba*. Kao i sve druge robe, i ono je funkcionisalo *kao ekvivalent*, bilo kao pojedinačni ekvivalent u izdvojenim činovima razmene, bilo kao *posebni* ekvivalent pored *drugih* ekvivalenata — roba. Postepeno, zlato je u užim ili širim krugovima stalo funkcionisati kao *opšti ekvivalent*. Čim je osvojilo monopol toga mesta u *izrazu vrednosti robnog sveta*, ono je postalo novčanom robom, a tek od časa *kada je već postalo novčanom robom* razlikuje se oblik IV od oblika III, drugim rečima — *opšti oblik vrednosti pretvorio se u novčani oblik*.

§ 2. *Pretvaranje opšteg relativnog oblika vrednosti u oblik cene*

Prost relativni izraz vrednosti neke robe, na primer platna, dat u robi koja već funkcionise *kao novčana roba*, na primer u zlatu, jeste *oblik cene*. Prema tome je »*cenovni oblik*« platna:

20 aršina platna = 2 unče zlata,

ili ako su 2 funte sterlinga *monetarno* ime dveju unči zlata,

20 aršina platna = 2£.

§ 3. *Prost oblik robe predstavlja tajnu novčanog oblika*

Vidi se da pravi novčani oblik ne predstavlja nikakvu teškoću. Čim se otkrije *opšti ekvivalentski oblik*, ne treba mnogo lupati glavu da bi se shvatilo da se taj ekvivalentski oblik *fiksira* za neku specifičnu vrstu robe kao što je zlato, utoliko pre što opšti ekvivalentski oblik po svojoj prirodi uslovljava *društveno isključenje jedne određene vrste robe od strane svih drugih roba*. Reč je još samo o tome da to isključenje dobije *objektivno društvenu konsistenciju i opštu važnost*; stoga ono niti *naizmenično* pogađa različite robe niti ima *čisto lokalni*

značaj samo u posebnim sferama robnog sveta. Ono što je teško u pojmu novčanog oblika ograničava se na poimanje opšteg ekvivalentnog oblika, dakle samog *opšteg oblika vrednosti*, oblika III. Ali oblik III razrešava sve kad krenemo unazad, u obliku II, a *konstitutivni element* oblika II je oblik I:

20 aršina platna = 1 kaput ili $x \text{ roba } A = y \text{ roba } B$. Ako znamo šta su upotrebna vrednost i razmenska vrednost, videćemo da je taj oblik I najprostiji, najnerazvijeniji način da se bilo koji proizvod rada, na primer platno, predstavi *kao roba*, tj. kao *jedinstvo suprotnosti: upotrebne vrednosti i razmenske vrednosti*. Tada je lako otkriti i niz *metamorfoza* kroz koje *mora proći prost oblik robe*: *20 aršina platna = 1 kaput*, da bi dobio svoj potpuni oblik: *20 aršina platna = 2£*, tj. *novčani oblik*.

D o d a t a k

Citati na jeziku originala

1. ODELJAK

- Str. 43 "Desire implies want; it is the appetite of the mind, and as natural as
Beleška 2 hunger to the body . . . the greatest number (of things) have their value from supplying the wants of the mind." (Nicholas Barbon, *A Discourse on coining the new money lighter. In answer to Mr. Locke's 'Considerations etc.'*, London 1696, p. 2, 3.)
- Str. 43 "Things have an intrinsick vertue" (. . .) "which in all places have
Bel. 3 the same vertue; as the loadstone to attract iron" (*ibidem*, p. 6).
- Str. 44 "The natural worth of anything consists in its fitness to supply the
Bel. 4 necessities, or serve the conveniences of human life." (John Locke, *Some considerations on the consequences of the lowering of interest*, 1691, [in:] "Works", edit. London 1777, v. II, p. 28.)
- Str. 44 «La valeur consiste dans le rapport d'échange qui se trouve entre telle
Bel. 6 chose et telle autre, entre telle mesure d'une production et telle mesure d'une autre.» (Le Trosne, *De l'intérêt social*, [in:] «Physiocrates», éd. Daire, Paris 1846, p. 889.)
- Str. 44 "Nothing can have an intrinsick value" (N. Barbon, *ibidem*, p. 6).
Bel. 7 "The value of a thing/Is just as much as it will bring."⁽²⁴⁾
- Str. 47 «Toutes les productions d'un même genre ne forment proprement qu'
Bel. 10 une masse, dont le prix se détermine en général et sans égard aux circonstances particulières.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 893.)
- Str. 50 «Tutti i fenomeni dell'universo, sieno essi prodotti della mano dell'
Bel. 13 uomo, ovvero delle universali leggi della fisica, non ci danno idea di attuale creazione, ma unicamente di una modificazione della materia. Accostare e separare sono gli unici elementi che l'ingegno umano ritrova analizzando l'idea della riproduzione; e tanto è riproduzione di valore» (. . .) «e di ricchezza se la terra, l'aria e l'acqua ne' campi si trasmutino in grano, come se colla mano dell' uomo il glutine di un invelto si trasmuti in velluto ovvero alcuni pezzetti di metallo si organizzino a formare una ripetizione.» (Pietro Verri, *Meditazioni sulla economia politica* — prvi put štampano 1771. u seriji P. Custodija «Scrittori classici italiani di economia politica, Parte moderna», t. XV, p. 21, 22.)
- Str. 53 "One man has employed himself a week in providing this necessary
Bel. 16 of life. . . and he that gives him some other in exchange, cannot make a better estimate of what is a proper equivalent, than by computing what cost him just as much labour and time: which in effect is no more than exchanging one man's labour in one thing for a time certain, for another man's labour in another thing for the same time." (*Some thoughts on the interest of money in general etc.*, p. 39.)

- Str. 56 "The command of quantity . . . constitutes value". ([S. Bailey,] *Money*
Bel. 17 *and its vicissitudes*, London 1837, p. 11.)
- Str. 66 "The value of any commodity denoting its relation in exchange, we
Bel. 23 may speak of it as . . . corn-value, cloth-value, according to the commodity with which it is compared; and then there are a thousand different kinds of value, as many kinds of value as there are commodities in existence, and all are equally real and equally nominal." ([S. Bailey,] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value: chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers. By the author of essays on the formation etc. of opinions*, London 1825, p. 39.)
- Str. 81 "As it is certain that our physical and moral faculties are alone our
Bel. 31 original riches, the employment of those faculties, labour of some kind, is our original treasure, and it is always from this employment — that all those things are created which we call riches. . . . It is certain too, that all those things only represent the labour which has created them, and if they have a value, or even two distinct values, they can only derive them from that (the value) of the labour from which they emanate." (Ricardo, *The principles of pol. econ.*, 3. ed., Lond. 1821, p. 334.)
- Str. 82 «Les économistes ont une singulière manière de procéder. Il n'y a pour
Bel. 33 eux que deux sortes d'institutions, celles de l'art et celles de la nature. Les institutions de la féodalité sont des institutions artificielles, celles de la bourgeoisie sont des institutions naturelles. Ils ressemblent en ceci aux théologiens, qui eux aussi établissent deux sortes de religions. Toute religion qui n'est pas la leur est une invention des hommes, tandis que leur propre religion est une émanation de dieu. — Ainsi il y a eu de l'histoire, mais il n'y en a plus.» (Karl Marx, *Misère de la philosophie. Réponse à la "Philosophie de la misère" de M. Proudhon*, 1847, p. 113.)
- Str. 89 «I metalli . . . naturalmente moneta.» (Galiani, *Della moneta*, u Cus-
Bel. 42 todijevoj zbirci, Parte moderna, t. III, p. 137.)
- Str. 90 «Il danaro è la merce universale.» (Verri, *ibidem*, p. 16.)
Bel. 44
- Str. 90 "Silver and gold themselves, which we may call by the general name
Bel. 45 of Bullion, are . . . commodities . . . raising and falling in . . . value . . . Bullion then may be reckoned to be of higher value, where the smaller weight will purchase the greater quantity of the product or manufacture of the country etc." ([S. Clement,] *A discourse of the general notions of money, trade, and exchange, as they stand in relations each to other. By a merchant*, London 1695, p. 7.)
- "Silver and gold, coined or uncoined, tho' they are used for a measure of all other things, are no less a commodity than wine, oyl, tobacco, cloth or stuffs." ([J. Child,] *A discourse concerning trade, and that in particular of the East-Indies etc.*, London 1689, p. 2.)
- "The stock and riches of the kingdom cannot properly be confined to money, nor ought gold and silver to be excluded from being merchandize." ([Th. Papillon,] *The East-India-trade a most profitable trade*, London 1677, p. 4.)
- Str. 90 «L'oro e l'argento hanno valore come metalli antieriore all' essere mo-
Bel. 46 neta.» (Galiani, *ibidem*, [p. 72].)
- Str. 91 «L'argent en» (des denrées) «est le signe.» (V. de Forbonnais, *Eléments*
Bel. 47 *du commerce*, nouv. édit., Leyde 1766, t. II, p. 143.)
- «Comme signe il est attiré par les denrées.» (*ibidem*, p. 155)
- «L'argent est un signe d'une chose et la représente.» (Montesquieu, *Esprit des lois*, «Oeuvres», London 1767, t. II, p. 3.)

- «L'argent n'est pas simple signe car il est lui-même richesse; il ne représente pas les valeurs, il les équivaut.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 910.)
- «Qu'aucun puisse ni doive faire doute, que à nous et à notre majesté royale n'appartienne seulement... le mestier, le fait, l'état, la provision et toute l'ordonnance des monnaies, de donner tel cours, et pour tel prix comme il nous plait et bon nous semble.» (Philippe de Valois u jednom dekretu iz 1346.)
- «Pecunias vero nulli emere fas erit, nam in usu publico constitutas oportet non esse mercem.»
- Str. 91 «If a man can bring to London an ounce of silver out of the earth in
Bel. 48 Peru, in the same time that he can produce a bushel of corn, then one is the natural price of the other; now if by reason of new and more easie mines a man can procure two ounces of silver as easily as he formerly did one, the corn will be as cheap at 10 shillings the bushel, as it was before at 5 shillings, caeteris paribus.» (William Petty, *A treatise of taxes and contributions*, London 1667, p.31.)
- Str. 94 «In this case» (...) «... they licked it» (the thing represented to them)
Bel. 51 «twice to their tongues, after which they seemed to consider the bargain satisfactorily concluded.»⁽⁴²⁾
- Str. 96 «Our coinage was originally adapted to the employment of silver only
Bel. 54 — hence an ounce of silver can always be divided into a certain adequate number of pieces of coin; but as gold was introduced at a later period into a coinage adapted only to silver, an ounce of gold cannot be coined into an adequate number of pieces.» (Maclaren, *History of the currency*, London 1858, p.16.)
- Str. 98 «Le monete le quali oggi sono ideali sono le più antiche d'ogni nazione,
Bel. 58 e tutte furono un tempo reali, e perchè erano reali con esse si contava.» (Galiani, *Della moneta*, p. 153.)
- Str. 98 «This is falsifying a measure, not establishing a standard.» (David
Bel. 59 Urquhart, *Familiar words*, p. 105.)
- Str. 99 «If the wealth of a nation could be decupled by a proclamation, it were
Bel. 62 strange that such proclamations have not long since been made by our Governors.» ([Petty, *Quantulumcunque concerning money. To the Lord Marquis of Halifax*, 1862,] p. 36.)
- Str. 99 «Ou bien, il faut consentir à dire qu'une valeur d'un million en argent
Bel. 63 vaut plus qu'une valeur égale en marchandises.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 919), dakle «qu'une valeur vaut plus qu'une valeur égale.»
- Str. 102 „Ἐκ δὲ τοῦ... πῦρος ἀνταμείβεσθαι πάντα φησὶν ὁ Ἡράκλειτος, καὶ
Bel. 65 πῦρ ἀπάντων, ὡπερ χρυσοῦ χρήματα καὶ χρημάτων χρυσός.“ (F. Lassalle, *Die Philosophie Herakleitos der Dunkeln*, Berlin 1858, Bd. I, S. 222.)
- Str. 105 «Toute vente est achat.» (Dr. Quesnay, *Dialogues sur le commerce et les
Bel. 66 travaux des artisans*, [in:] «Physiocrates», éd. Daire, I partie, Paris 1846, p. 170.) — «Vendre est acheter.»⁽⁵⁰⁾
- Str. 105 «Le prix d'une marchandise ne pouvant être payé que par le prix d'une
Bel. 67 autre marchandise.» (Mercier de la Rivière, *L'Ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, [in:] «Physiocrates», éd. Daire, II partie, p. 554.)
- Str. 105 «Pour avoir cet argent, il faut avoir vendu.» (*ibidem*, p. 543.)
Bel. 68
- Str. 106 «Si l'argent représente, dans nos mains, les choses que nous pouvons
Bel. 70 désirer d'acheter, il y représente aussi les choses que nous avons vendues pour [...] cet argent.» (Mercier de la Rivière, *ibidem*, p. 586.)
- Str. 107 «Il y a donc [...] quatre termes et trois contractants, dont l'un in-
Bel. 71 tervient deux fois.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 909.)

- Str. 111 «Il» (l'argent) «n'a d'autre mouvement que celui qui lui est imprimé
Bel. 75 par les productions.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 885.)
- Str. 113 «Ce sont les productions qui le» (l'argent) «mettent en mouvement
Bel. 76 et le font circuler. . . La célérité de son mouvement» (tj. de l'argent)
«supplée à sa quantité. Lorsqu'il en est besoin, il ne fait que glisser
d'une main dans l'autre sans s'arrêter un instant.» (Le Trosne, *ibidem*,
p. 915, 916.)
- Str. 114 “Money being. . . the common measure of buying and selling, every
Bel. 77 body who has anything to sell, and cannot procure chapmen for it, is
presently apt to think, that want of money in the kingdom, or country, is
the cause why his goods do not go off; and so, want of money is the com-
mon cry; which is a great mistake. . . What do these people want, who
cry out for money? . . . The Farmer complains. . . he thinks that were
more money in the country, he should have a price for his goods. . . Then
it seems money is not his want, but a Price for his corn and cattle,
which he would sell, but cannot. . . why cannot he get a price? . . .
1) Either there is too much corn and cattle in the country, so that most
who come to market have need of selling, as he has, and few of buying
or, 2) There wants the usual vent abroad by Transportation. . . Or, 3)
The consumption fails, as when men, by reason of poverty, do not spend
so much in their houses as formerly they did, wherefore it is not the
increase of specifick money, which would at all advance the farmer’s
goods, but the removal of any of these three causes, which do truly keep
down the market. . . The merchant and shopkeeper want money in the
same manner, that is, they want a vent for the goods they deal in, by
reason that the markets fail. . . a nation never thrives better, than when
riches are tost from hand to hand.” (Sir Dudley North, *Discourses upon
trade*, London 1691, p. 11-15 passim.)
- Str. 116 “There is a certain measure, and proportion of money requisite to
Bel. 78 drive the trade of a nation, more or less than which, would prejudice
the same. Just as there is a certain proportion of farthings necessary
in a small retail Trade, to change silver money, and to even such re-
ckonings as cannot be adjusted with the smallest silver pieces. . . Now
as the proportion of the number of farthings requisite in commerce is to
be taken from the number of people, the frequency of their exchanges,
as also, and principally, from the value of the smallest silver pieces of
money; so in like manner, the proportion of money (gold and silver
specie) requisite to our trade, is to be likewise taken from the frequ-
ency of commutations, and from the bigness of payments.” (William
Petty, *A treatise on taxes and contributions*, London 1667, p. 17.)
“The quantity of coin in every country is regulated by the value of
the commodities which are to be circulated by it. . . The value of goods
annually bought and sold in any country requires a certain quantity
of money to circulate and distribute them to their proper consumers, and
can give employment to no more. The channel of circulation necessa-
rily draws to itself a sum sufficient to fill it, and never admits any mo-
re.” ([A. Smith,] *Wealth of nations*, [vol. III,] I. IV, ch. I [p.87,89].)
- Str. 117 “The prices of things will certainly rise in every nation, as the gold
Bel. 79 and silver increase amongst the people: and, consequently, where the
gold and silver decrease in any nation, the prices of all things must fall
proportionably to such decrease of money.” (Jacob Vanderlint, *Mo-
ney answers all things*, London 1734, p. 5.)
“No inconvenience can arise by an unrestrained trade, but very great
advantage; since, if the cash of the nation be decreased by it, which
prohibitions are designed to prevent, those nations that get the cash

- will certainly find every thing advance in price, as the cash increases amongst them. And... our manufactures and every thing else, will soon become so moderate as to turn the balance of trade in our favour, and thereby fetch the money back again." (*ibidem*, p. 43, 34)
- Str. 117 «Si l'on compare la masse de l'or et de l'argent qui est dans le monde,
Bel. 80 avec la somme des marchandises qui y sont, il est certain que chaque denrée ou marchandise, en particulier, pourra être comparée à une certaine portion (...) de l'autre. Supposons qu'il n'y ait qu'une seule denrée ou marchandise dans le monde, ou qu'il n'y ait qu'une seule qui s'achète, et qu'elle se divise comme l'argent: cette partie de cette marchandise répondra à une partie de la masse de l'argent; la moitié du total de l'une à la moitié du total de l'autre etc. . . l'établissement du prix des choses dépend toujours fondamentalement de la raison du total des choses au total des signes.» (Montesquieu, *ibidem*, t. III, p. 12, 13.)
- "Mankind having consented to put an imaginary value upon gold and silver... the intrinsic value, regarded in these metals, [...] is nothing but the quantity." ([J. Locke,] *Some considerations etc.*, 1691, [in:] "Works", ed. 1777, vol. II, p. 15.)
- Str. 118 "Silver and gold, like other commodities, have their ebbings and flow-
Bel. 81 wings. Upon the arrival of quantities from Spain... it is carried into the Tower, and coined. Not long after there will come a demand for bullion, to be exported again. If there is none, but all happens to be in coin, what then? Melt it down again; there's no loss in it, for the coining costs the owner nothing. Thus the nation has been abused, and made to pay for the twisting of straw, for asses to eat. If the merchant" (...) "had to pay the price of the coinage, he would not have sent his silver to the Tower without consideration; and coined money always keep a value above uncoined silver." (North, *ibidem*, p. 18.)
- Str. 119 "If silver never exceed what is wanted for the smaller payments, it
Bel. 82 cannot be collected in sufficient quantities for the larger payments... the use of gold in the main payments necessarily implies also its use in the retail trade: those who have gold coin, offering them for small purchases, and receiving with the commodity purchased a balance of silver in return; by which means the surplus of silver that would otherwise encumber the retail dealer, is drawn off and dispersed into general circulation. But if there is as much silver as will transact the small payments independent of gold, the retail dealer must then receive silver for small purchases; and it must of necessity accumulate in his hands." (David Buchanan, *Inquiry into the taxation and commercial policy of Great Britain*, Edinburgh 1844, p. 248, 249.)
- Str. 121 "That, as far as concerns our domestic exchanges, all the monetary
Bel. 84 functions which are usually performed by gold and silver coins, may be performed as effectually by a circulation of inconvertible notes, having no value but that factitious and conventional value [...] they derive from the law, is a fact, which admits, I conceive, of no denial. Value of this description may be made to answer all the purposes of intrinsic value and supersede even the necessity for a standard, provided only the quantity of [...] issues be kept under due limitation." (Fullarton, *Regulation of currencies*, 2. ed., London 1845, p. 21.)
- Str. 122 "Money does wear and grow lighter by often telling over... It is the
Bel. 85 denomination and currency of the money that men regard in bargaining, and not the quantity of silver... 'Tis the publick authority upon the metal that makes it money." (N. Barbon, *ibidem*, p. 29, 30, 25.)

- Str. 123 "Une richesse en argent n'est que... richesse en productions, conver-
Bel. 86 ties en argent." (Mercier de la Rivière, *ibidem*, p. 573.)
"Une valeur en productions n'a fait que changer de forme." (*ibidem*,
p. 486)
- Str. 123 „Tis by this practise they keep all their goods and manufactures at
Bel. 87 such low rates." (Vanderlint, *ibidem*, p. 95, 96.)
- Str. 123 "Money is a pledge." (John Bellers, *Essays about the poor, manufac-
Bel. 88 tures, trade, plantations, and immorality*, London 1699, p. 13.)
- Str. 124 "Gold! yellow, glittering precious gold! / [...] Thus much of this,
Bel. 91 will make black white; foul, fair; / Wrong, right; base, noble; old,
young; coward, valiant. / ... What this, you gods! Why this / Will
lug your priests and servants from your sides; / Pluck stout men's pil-
lows from below their heads. / This yellow slave / Will knit and break
religions; bless the accours'd; / Make the hoar leprosy ador'd; place
thieves / And give them title, knee and approbation / With senators
of the bench; this is it, / That makes the wappen'd widow wed again /
... Come damned earth, / Thou common whore of mankind." (Shakes-
peare, *Timon of Athens*.)
- Str. 125 „Οὐδὲν γὰρ ἀνθρώποισιν οἶον ἄργυρος
Bel. 92 Κακὸν νόμισμα' ἐβλάστε τοῦτο καὶ πόλεις
Πορθεῖ τόδ' ἄνδρας ἐξανίστησιν δόμων.
Τόδ' ἐκδιδάσκει καὶ παραλλάσσει φρένας
Χρηστάς πρὸς αἰσχρὰ πραγαθ' ἰοτασθαι βροτῶν.
Πανουργίας δ' ἔδειξεν ἀνθρώποις ἔχειν,
Καὶ παντὸς ἔργου δυσσέβειαν εἶδέναι."
(Sofokle, *Antigona*)
- Str. 125 „Ἐπιξοῦσης τῆς πλεονεξίας ἀνάξιν ἐκ τῶν μυχῶν τῆς γῆς αὐτὸν τὸν
Bel. 93 Πλούτωνα."
(Athen[aeus], *Deipnos*.)
- Str. 126 «Accrescere quanto più si può il numero de' venditori d'ogni merce, di-
Bel. 94 minuire quanto più si può il numero dei compratori, questi sono i car-
dini sui quali si raggirano tutte le operazioni di economia politica.»
(Verri, *ibidem*, p. 52, 53.)
- Str. 126 "There is required for carrying on the trade of the nation, a determinate
Bel. 95 sum of specifick Money, which varies, and is sometimes more, sometimes
less, as the circumstances we are in require... This ebbing and flow-
ing of money, supplies and accommodates itself, without any aid of
Politicians... The buckets work alternately; when money is scarce,
bullion is coined; when bullion is scarce, money is melted." (North,
ibidem, [Postscript,] p. 3.)
"Silver ornaments are brought out and coined when there is a high
rate of interest, and go back again when the rate of interest falls." (J. St.
Mill's Evidence [in:] "Reports on bankacts", 1857, n. 2084, 2101.)
- Str. 127 "Such a spirit of cruelty reigns here in England among the men of trade,
Bel. 97 that is not to be met with in any other society of men, nor in any
other kingdom of the world." (*An essay on credit and the bankrupt act*,
London 1707, p. 2.)
- Str. 129 "The Poor stand still, because the Rich have no Money to employ them,
Bel. 100 though they have the same land and hands to provide victuals and clo-
aths, as ever they had; which is the true Riches of a Nation, and not the
Money." (John Bellers, *Proposals for raising a colledge of industry*, Lon-
don, 1696, p. 3, 4.)

- Str. 130 "On one occasion" (1839) "an old grasping banker" (. . .) "in his private
Bel. 101 room raised the lid of the desk he sat over, and displayed to a friend rolls of banknotes, saying with intense glee there were 600 000 £ of them, they were held to make money tight, and would all be let out after three o'clock on the same day." (H. Roy,) *The theory of the exchanges. The Bank charter act of 1844*, London: 1864, p. 81.)
"Some very curious rumours are current of the means which have been resorted to in order to create a scarcity of Banknotes . . . Questionable as it would seem, to suppose that any trick of the kind would be adopted, the report has been so universal that it really deserves mention." ["The Observer" od 24. aprila 1864.]
- Str. 130 "The amount of sales^{1*} or contracts entered upon during the course
Bel. 102 of any given day, will not affect the quantity of money afloat on that particular day, but, in the vast majority of cases, will resolve themselves into multifarious drafts upon the quantity of money which may be afloat at subsequent dates more or less distant . . . The bills granted or credits opened, to-day, need have no resemblance whatever, either in quantity, amount or duration, to those granted or entered upon to-morrow or next day; nay, many of to-day's bills and credits, when due, fall in with a mass of liabilities whose origins traverse a range of antecedent dates altogether indefinite, bills at 12, 6, 3 months or 1 often aggregating together to swell the common liabilities of one particular day . . ." (*The currency theory reviewed; a letter to the scotch people. By a banker in England*, Edinburgh 1845, p. 29, 30 passim.)
- Str. 131 "The Course of Trade being thus turned, from exchanging of goods
Bel. 104 for goods, or delivering and taking, to selling and paying, all the bargains . . . are now stated upon the foot of a Price in Money." (D. Defoe,) *An essay upon publick credit*, 3. ed., London 1710, p. 8.)
- Str. 132 «L'argent [. . .] est devenu le bourreau de toutes les choses.» . . . «alambic
Bel. 105 qui a fait évaporer une quantité effroyable de biens et de denrées pour faire ce fatal précis.» «L'argent [. . .] déclare la guerre [. . .] à tout le genre humain.» (Boisguillebert, *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs*, éd. Daire, «Economistes financiers», Paris 1843, t. I, p. 413, 419, 417, 418.)
- Str. 133 "If there were occasion to raise 40 millions p. a., whether the same
Bel. 107 6 millions (. . .) would suffice for such revolutions and circulations thereof as trade requires? . . . : "I answer yes: for the expense being 40 millions, if the revolutions were in such short circles, viz. weekly, as happens among poor artizans and labourers, who receive and pay every Saturday, then 40/52 parts of 1 million of money would answer these ends; but if the circles be quarterly, according to our custom of paying rent, and gathering taxes, then 10 millions were requisite. Wherefore supposing payments in general to be of a mixed circle between one week and 13, then add 10 millions to 40/52, the half of the which will be 5¹/₂, so as if we have 5¹/₂ mill., we have enough." (William Petty, *Political anatomy of Ireland*, 1672, edit. London 1691, p. 13, 14.⁽⁵⁹¹⁾)
- Str. 134 "An unfavourable balance of trade never arises but from a redundant
Bel. 109 currency . . . The exportation of the coin is caused by its cheapness, and is not the effect, but the cause of an unfavourable balance."⁽⁶⁰⁾
"The Balance of Trade, if there be one, is not the cause of sending away the money out of a nation: but that proceeds from the difference of the value of Bullion in every country." (N. Barbon, *ibidem*, p. 59.)

1* U originalu: purchases

- Str. 135 "I would desire, indeed, no more convincing evidence of the competency
Bel. 110a of the machinery of the hoards in specie-paying countries to perform every necessary office of international adjustment, without any sensible aid from the general circulation, than the facility with which France, when but just recovering from the shock of a destructive foreign invasion, completed within the space of 27 months the payment of her forced contribution of nearly 20 millions to the allied powers, and a considerable proportion of that sum in specie, without perceptible contraction or derangement of her domestic currency, or even any alarming fluctuation of her exchange." (Fullarton, *ibidem*, p. 141.)
- Str. 136 «L'argent se partage entre les nations relativement au besoin qu'elles en
Bel. 111 ont . . . étant toujours attiré par les productions.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 916.)
"The mines which are continually giving gold and silver, do give sufficient to supply such a needful balance to every nation." (J. Vanderlint, *ibidem*, p. 40.)
- Str. 136 "Exchanges rise and fall every week, and at some particular times in the
Bel. 112 year run high against a nation, and at other times run as high on the contrary." (N. Barbon, *ibidem*, p. 39.)
- Str. 136 "What money is more than of absolute necessity for a Home Trade, is
Bel. 114 dead stock, and brings no profit to that country it's kept in, but as it is transported in Trade, as well as imported." (John Bellers, *Essays etc.*, p. 13.)
"What if we have too much coin? We may melt down the heaviest and turn it into the splendour of plate, vessels or utensils of gold and silver; or send it out as a commodity, where the same is wanted or desired; or let it out at interest, where interest is high." (W. Petty, *Quantulumcumque*, p. 39.)
"Money is but the fat of the Body-Politick, whereof too much does as often hinder its agility, as too little makes it sick . . . as fat lubricates the motion of the muscles, feeds in want of victuals, fills up uneven cavities, and beautifies the body; so doth money in the state quicken its actions, feeds from abroad in time of dearth a home; evens accounts . . . and beautifies the whole; although", . . . "more especially the particular persons that have it in plenty." (W. Petty, *Political anatomy of Ireland*, p. 14, 15.⁽⁵⁹⁾)

2. ODELJAK

- Str. 138 «Avec de l'argent on achète des marchandises, et avec des marchandises
Bel. 2 on achète de l'argent.» (Mercier de la Rivière, *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, p. 543.)
- Str. 139 "When a thing is bought, in order to be sold again, the sum employed
Bel. 3 is called money advanced; when it is bought not to be sold, it may be said to be expended." (James Steuart, "Works etc.", edited by General Sir James Steuart, his son, London 1805, v. I, p. 274.)
- Str. 140 "On n'échange pas de l'argent contre de l'argent." [Mercier de la Rivière,
Bel. 4 *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*, p. 486.]
"Every transaction in which an individual buys produce in order to sell it again, is, in fact, a speculation." (MacCulloch, *A dictionary, practical etc. of commerce*, London 1847, p. 1009.)
«Le commerce est un jeu» (. . .) «et ce n'est pas avec des gueux qu'on peut gagner. Si l'on gagnait long-temps en tout avec tous, il faudrait

- rendre de bon accord les plus grandes parties du profit, pour recommencer le jeu.» (Pinto, *Traité de la circulation et du crédit*, Amsterdam 1771, p. 231.)
- Str. 142 «Commodities» (...) «are not the terminating object of the trading
Bel. 7 capitalist ... money is his terminating object.» (Th. Chalmers, *On political economy etc.*, 2nd edit., Glasgow 1832, p. 165, 166.)
- Str. 143 «Il mercante non conta quasi per niente il lucro fatto, ma mira sempre
Bel. 8 al futuro.» (A. Genovesi, *Lezioni di economia civile* [1765], u Custodijevoj seriji «Scrittori classici italiani di economia politica, Parte moderna», t. VIII, p. 139.)
- Str. 143 «Questo infinito che le cose non hanno in progresso, hanno in giro.»
Bel. 10a (Galiani, *ibidem*, p. 156.)
- Str. 143 «Ce n'est pas la matière qui fait le capital, mais la valeur de ces mati-
Bel. 11 ères.» (J.-B. Say, *Traité d'économie politique*, 3ème éd., Paris 1817, t. II, p. 429.)
- Str. 143 «Currency (!) employed to productive purposes is capital» (MacLeod,
Bel. 12 *The theory and practice of banking*, London 1855, v. I, c. 1, p. 55.)
«Capital is commodities.» (James Mill, *Elements of political economy*, London 1821, p. 74.)
- Str. 146 «Que l'une de ces deux valeurs soit argent, ou qu'elles soient toutes deux
Bel. 16 marchandises usuelles, rien de plus indifférent en soi.» (Mercier de la Rivière, *ibidem*, p. 543.)
- Str. 146 «Ce ne sont pas les contractants qui prononcent sur la valeur; elle est
Bel. 17 décidée avant la convention.» (Le Trosne, *ibidem*), p. 906.)
- Str. 147 «L'échange devient désavantageux pour l'une des parties, lorsque quel-
Bel. 19 que chose étrangère vient diminuer ou exagérer le prix: alors l'égalité est blessée, mais la lésion procède de cette cause et non de l'échange.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 904.)
- Str. 147 «L'échange est de sa nature un contrat d'égalité qui se fait de valeur
Bel. 20 pour valeur égale. Il n'est donc pas un moyen de s'enrichir, puisque l'on donne autant que l'on reçoit.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 903, 904.)
- Str. 148 «Dans la société formée il n'y a pas de surabondant en aucun genre.»
Bel. 22 (Le Trosne, *ibidem*.)
- Str. 149 «By the augmentation of the nominal value of the produce ... sellers
Bel. 24 not enriched ... since what they gain as sellers, they precisely expend in the quality of buyers. ([J. Gray,] *The essential principles of the wealth of nations etc.*, London 1797, p. 66.)
- Str. 149 «Si l'on est forcé de donner pour 18 livres une quantité de telle pro-
Bel. 25 duction qui en valait 24, lorsqu'on employera ce même argent à acheter, on aura également pour 18 l. ce que l'on payait 24.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 897.)
- Str. 149 «Chaque vendeur ne peut donc parvenir à renchérir habituellement
Bel. 26 ses marchandises, qu'en se soumettant aussi à payer habituellement plus cher les marchandises des autres vendeurs; et par la même raison, chaque consommateur ne peut [...] payer habituellement moins cher ce qu'il achète, qu'en se soumettant aussi à une diminution semblable sur le prix des choses qu'il vend.» (Mercier de la Rivière, *ibidem*, p. 555.)
- Str. 150 «The idea of profits being paid by the consumers, is, assuredly, very
Bel. 28 absurd. Who are the consumers?» (G. Ramsay, *An essay on the distribution of wealth*, Edinburgh 1836, p. 183.)

- Str. 151 "When a man is in want of demand, does Mr. Malthus recommend him
Bel. 29 to pay some other person to take off his goods?" (*An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus etc.*, London 1821, p. 55.)
- Str. 151 «L'échange qui se fait de deux valeurs égales n'augmente ni ne diminue
Bel. 31 la masse des valeurs substantantes dans la société. L'échange de deux valeurs inégales... ne change rien non plus à la somme des valeurs sociales, bien qu'il ajoute à la fortune de l'un ce qu'il ôte de la fortune de l'autre.» (J. - B. Say, *ibidem*, t. II, p. 443, 444.)
«On n'achète des produits qu'avec des produits» (*ibidem*, t. II, p. 438)
«Les productions ne se paient qu'avec des productions.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 899.)
- Str. 151 "Exchange confers no value at all upon products." (F. Wayland, *The*
Bel. 32 *elements of polit. economy*, Boston 1843, p. 168.)
- Str. 152 "Under the rule of invariable equivalents commerce would be impossible."
Bel. 33 (G. Opdyke, *A treatise on polit. economy*, New York 1851, p. 66 - 69.)
- Str. 153 "Profit, in the usual condition of the market, is not made by exchanging.
Bel. 36 Had it not existed before, neither could it after that transaction." (Ramsey, *ibidem*, p. 184.)
- Str. 154 "In the form of money... capital is productive of no profit." (Ri-
Bel. 38 cardo, *Principles of polit. economy*, p. 257.)
- Str. 157 "The value or worth of a man, is as of all other things, his price: that is
Bel. 42 to say, so much as would be given for the use of his power." (Th. Hobbes, *Leviathan*, [in:] "Works", edit. Molesworth, London 1839 - 1844, v. III, p. 76.)
- Str. 158 "Its" (labour's) "natural price... consists in such a quantity of neces-
Bel. 46 saries, and comforts of life, as, from the nature of the climate, and the habits of the country, are necessary to support the labourer, and to enable him to rear such a family as may preserve, in the market, an undiminished supply of labour." (R. Torrens, *An essay on the external corn trade*, London 1815, p. 62.)
- Str. 160 "All labour is paid, after it has ceased." (*An inquiry into those principles,*
Bel. 49 *respecting the nature of demand etc.*, p. 104.)
«Le crédit commercial a dû commencer au moment où l'ouvrier, premier artisan de la production, a pu, au moyen de ses économies, attendre le salaire de son travail jusqu'à la fin de la semaine, de la quinzaine, du mois, du trimestre etc.» (Ch. Ganilh, *Des systèmes d'économie polit.*, 2ème éd., Paris 1821, t. II, p. 150.)
- Str. 160 «L'ouvrier prête son industrie»,... «de perdre son salaire... l'ouvrier
Bel. 50 ne transmet rien de matériel.» (Storch, *Cours d'économie polit.*, Pétersbourg 1815, t. II, p. 36, 37.)
- Str. 160 "It is a common practice with the coal masters to pay once a month,
Bel. 51 and advance cash to their workmen at the end of each intermediate week. The cash is given in the shop" (...); "the men take it on one side and lay it out on the other." ("Children's employment commission, III report", London 1864, p. 38, n. 192.)

3. ODELJAK

- Str. 164 "The earth's spontaneous productions being in small quantity, and
Bel. 1 quite independent of man, appear, as it were, to be furnished by nature, in the same way as a small sum is given to a young man, in order to put him in a way of industry, and of making his fortune." (James Steuart, *Principles of polit. economy*, edit. Dublin 1770, v. I, p. 116.)
- Str. 171 "Not only the labour applied immediately to commodities affects their
Bel. 11 value, but the labour also which is bestowed on the implements, tools, and buildings with which such labour is assisted." (Ricardo, *ibidem*, p. 16.)
- Str. 174 «Cette façon d'imputer à une seule chose la valeur de plusieurs autres»
Bel. 13 (par exemple au lin la consommation du tisserand), «d'appliquer, pour ainsi dire, couche sur couche, plusieurs valeurs sur une seule, fait que celle-ci grossit d'autant ... Le terme d'addition peint très bien la manière dont se forme le prix des ouvrages de main d'œuvre; ce prix n'est qu'un total de plusieurs valeurs consommées et additionnées ensemble; or, additionner n'est pas multiplier.» (Mercier de la Rivière, *ibidem*, p. 599.)
- Str. 178 "I am here shewn tools that no man in his senses, with us, would allow
Bel. 17 a labourer, for whom he was paying wages, to be encumbered with; and the excessive weight and clumsiness of which, I would judge, would make work at least ten per cent greater than with those ordinarily used with us. And I am assured that, in the careless and clumsy way they must be used by the slaves, anything lighter or less rude could not be furnished them with good economy, and that such tools as we constantly give our labourers, and find our profit in giving them, would not last out a day in a Virginia cornfield — much lighter and more free from stones though it be than ours. So, too, when I ask why mules are so universally substituted for horses on the farm, the first reason given, and confessedly the most conclusive one, is that horses cannot bear the treatment that they always must get from the negroes; horses are always soon foundered or crippled by them, while mules will bear cudgelling, or lose a meal or two now and then, and not be materially injured, and they do not take cold or get sick, if neglected or overworked. But I do not need to go further than to the window of the room in which I am writing, to see at almost any time, treatment of cattle that would insure the immediate discharge of the driver by almost any farmer owning them in the North." [Olmsted, *Seaboard slave states*, p. 46, 47.]
- Str. 180 "The great class, who have nothing to give for food but ordinary labour,
Bel. 18 are the great bulk of the people." (James Mill u članku *Colony*, "Supplement to the „Encyclop. Brit.“, 1831.)
- Str. 180 "Where reference is made to labour as a measure of value, it neces-
Bel. 19 sarily implies labour of one particular kind ... the proportion which the other kinds bear to it being easily ascertained." ([J. Cazenove,] *Outlines of polit. economy*, London 1832, p. 22, 23.)
- Str. 181 "Labour gives [...] a new creation for one extinguished." (*An essay*
Bel. 20 *on the polit. economy of nations*, London 1821, p. 13.)
- Str. 185 "... that kind of wear which cannot be repaired from time to time,
Bel. 21 and which, in the case of a knife, would ultimately reduce it to a state in which the cutler would say of it, it is not worth a new blade."

- "Mr. Ricardo speaks of the portion of the labour of the engineer in making stocking machines" . . .
- "Yet the total labour that produced each single pair of stockings . . . includes the whole labour of the engineer, not a portion; for one machine makes many pairs, and none of those pairs could have been done without any part of the machine." (*Observations on certain verbal disputes in pol. economy, particularly relating to value, and to demand and supply*, London 1821, p. 54.)
- Str. 187 "Of all the instruments of the farmer's trade, the labour of man . . .
Bel. 22a is that on which he is most to rely for the re-payment of his capital. The other two — the working stock of the cattle, and the . . . carts, ploughs, spades, and so forth — without a given portion of the first, are nothing at all." (Edmund Burke, *Thoughts and details on scarcity, originally presented to the Rt. Hon. W. Pitt in the month of November 1795*, edit. London 1800, p. 10.)
- Str. 187 ". . . the weather and the natural principle of decay do not suspend
Bel. 23 their operations because the steam-engine ceases to revolve." ["The Times" od 26. novembra 1862.]
- Str. 188 "Productive consumption: where the consumption of a commodity
Bel. 24 is a part of the process of production . . . In these instances there is no consumption of value." (S. P. Newman, *ibidem*, p. 296.)
- Str. 188 "It matters not in what form capital re-appears." . . . "The various kinds
Bel. 25 of food, clothing, and shelter, necessary for the existence and comfort of the human being, are also changed. They are consumed from time to time, and their value re-appears, in that new vigour imparted to his body and mind, forming fresh capital, to be employed again in the work of production." (F. Wayland, *ibidem*, p. 31, 32.)
- Str. 190 «Toutes les productions d'un même genre ne forment proprement
Bel. 26 qu'une masse, dont le prix se détermine en général et sans égard aux circonstances particulières.» (Le Trosne, *ibidem*, p. 893.)
- Str. 192 "If we reckon the value of the fixed capital employed as a part of the
Bel. 26a advances, we must reckon the remaining value of such capital at the end of the year as a part of the annual returns." (Malthus, *Principles of polit. economy*, 2nd ed., London 1836, p. 269.)
- Str. 206 ". . . "the strong inclination [. . .] to represent net wealth as beneficial
Bel. 34 to the labouring class . . . though it is evidently not on account of being net." (Th. Hopkins, *On rent of land etc.*, London 1828, p. 126.)
- Str. 208 "A day's labour is vague, it may be long or short." (*An essay on trade
Bel. 35 and commerce, containing observations on taxation etc.*, London 1770, p. 73.)
- Str. 209 "An Hour's Labour lost in a day is a prodigious injury to a com-
Bel. 38 mercial state."
"There is a very great consumption of luxuries among the labouring poor of this Kingdom; particularly among the manufacturing populace; by which they also consume their time, the most fatal of consumptions." (*An essay on trade and commerce etc.*, p. 47, 153.)
- Str. 209 «Si le manouvrier libre prend un instant de repos, l'économie sordide
Bel. 39 qui le suit des yeux avec inquiétude, prétend qu'il la vole.» (N. Linguet, *Théorie des loix civiles etc.*, London 1767, t. II, p. 466.)
- Str. 211 "Those who labour . . . in reality feed both the pensioners called the
Bel. 41 rich, and themselves." (Edmund Burke, *ibidem*, p. 2, 3.)

- Str. 217 "Fox full fraught in seeming sanctity / That feared an oath, / but like
Bel. 55 the devil would lie / That look'd like Lent, and had the holy leer /
And durst not sin! before he said his prayer!"⁽⁷⁹⁾
- Str. 218 "The cupidity of mill-owners, whose cruelties in pursuit of gain, have
Bel. 64 hardly been exceeded by those perpetrated by the Spaniards on the con-
quest of America, in the pursuit of gold." (John Wade, *History of the
middle and working classes*, 3rd ed., London 1835, p. 114.)
- Str. 225 ... "that these factors of Blackwell Hall are a Publick Nuisance and
Bel. 82 Prejudice to the Clothing Trade and ought to be put down as a Nuisan-
ce." (*The case of our english wool etc.*, London 1685, p. 6, 7.)
- Str. 230 "Both in Staffordshire and in South Wales young girls and women are
Bel. 93 employed on the pit banks and on the coke heaps, not only by day, but
also by night. This practice has been often noticed in Reports presented
to Parliament, as being attended with great and notorious evils. These
females, employed with the men, hardly distinguished from them in
their dress, and begrimed with dirt and smoke, are exposed to the de-
terioration of character arising from the loss of self-respect which can
hardly fail to follow from their unfeminine occupation." ("Children's
employment commission. Third report", 1864,] 194, p. XXVI.)
- Str. 238 "We have given in our previous reports the statements of severa
Bel. 105 experienced manufacturers to the effect that over-hours ... certainly
tend prematurely to exhaust the working power of the men." ("Child-
ren's employment commission. Fourth report", 1865,] 64, p. XIII.)
- Str. 243 "No child under the age of 12 years shall be employed in any manu-
Bel. 116 facturing establishment more than 10 hours in one day." ("General
Statutes of Massachusetts", ch. 60, § 3.)
"Labour performed during a period of 10 hours on any day in all
cotton, woollen, silk, paper, glass, and flax factories, or in manufactories
of iron and brass, shall be considered a legal day's labour. And be it
enacted, that hereafter no minor engaged in any factory shall be holden
or required to work more than 10 hours in any day, or 60 hours in any
week; and that hereafter no minor shall be admitted as a worker under
the age of 10 years in any factory within this state." ("State of New
Jersey. An act to limit the hours of labour etc.", § 1. i 2. Zakona od 18.
marta 1851.)
"No minor who has attained the age of 12 years, and is under the age
of 15 years, shall be employed in any manufacturing establishment more
than 11 hours in any one day, nor before 5 o'clock in the morning, nor
after 7½ in the evening." ("Revised statutes of the state of Rhode Is-
land etc.", ch. 139, § 23, 1st July 1857.)
- Str. 248 "... and not an asylum for the poor, where they are to be plentifully
Bel. 127 fed, warmly and decently clothed, and where they do but little work."
[*An essay on trade and commerce etc.*, p. 242, 243.]
- Str. 248 "They especially objected to work beyond the 12 hours per day, beca-
Bel. 129 use the law which fixed those hours is the only good which remains to
them of the legislation of the Republic." ("Rep. of insp. of fact. 31st
Octob. 1855", p. 80.)
- Str. 254 "As a reduction in their hours of work would cause a large number"
Bel. 141 (of children) "to be employed, it was thought that the additional supply
of children from eight to nine years of age, would meet the increased
demand." ("Rep. etc. for 30th Sept. 1844",] p. 13.)

- Str. 263 "The present law" (of 1850) "was a compromise whereby the employed
Bel. 170 surrendered the benefit of the Ten Hours' Act for the advantage of one uniform period for the commencement and termination of the labour of those whose labour is restricted." ("Reports etc. for 30th April 1852", p. 14.)
- Str. 265 "The Printworks' Act is admitted to be a failure, both with reference
Bel. 181 to its educational and protective provisions." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", p. 52.)
- Str. 268 "The conduct of each of these classes" (capitalists and workmen) "has
Bel. 186 been the result of the relative situation in which they have been placed." ("Reports etc. for 31st Oct. 1848", p. 113.)
- Str. 268 "The employments placed under restriction were connected with the
Bel. 187 manufacture of textile fabrics by the aid of steam or water power. There were two conditions to which an employment must be subject to cause it to be inspected, viz. the use of steam or water power, and the manufacture of certain specified fibres." ("Reports etc. for 31st October 1864", p. 8.)
- Str. 268 "The Acts of last Session" (1864) "... embrace a diversity of occupa-
Bel. 189 tions the customs in which differ greatly, and the use of mechanical power to give motion to machinery is no longer one of the elements necessary, as formerly, to constitute in legal phrase a Factory." ("Reports etc. for 31st Oct. 1864", p. 8.)
- Str. 270 "These objections" (...) "must succumb before the broad principle
Bel. 195 of the rights of labour... there is a time when the master's right in his workman's labour ceases and his time becomes his own, even if there was no exhaustion in the question." ("Reports etc. for 31st Oct. 1862", p. 54.)
- Str. 271 "These proceedings" (...) "have afforded, moreover, incontrovertible
Bel. 198 proof of the fallacy of the assertion so often advanced, that operatives need no protection, but may be considered as free agents in the disposal of the only property they possess, the labour of their hands, and the sweat of their brows." ("Reports etc. for 30th April 1850", p. 45.)
- "Free labour, if so it may be termed, even in a free country requires the strong arm of the law to protect it." ("Reports etc. for 31st Oct. 1864", p. 34.)
- "To permit, which is tantamount to compelling... to work 14 hours a day with or without meals etc." ("Reports etc. for 30th April 1863", p. 40.)
- Str. 272 "A still greater boon is, the distinction at last made clear between
Bel. 201 the worker's own time and his master's. The worker knows now when that which he sells is ended, and when his own begins, and by possessing a sure foreknowledge of this, is enabled to pre-arrange his own minutes for his own purposes." ("Reports of the inspectors of factories etc. for 31st October 1864", p. 52.)
- "By making them masters of their own time, they" (...) "have given them a moral energy which is directing them to the eventual possession of political power." (*ibidem*, p. 47)
- "... the master had no time for anything but money: the servant had no time for anything but labour." (*ibidem*, p. 48)
- Str. 277 "The labour, that is the economic time, of society, is a given portion,
Bel. 204 say ten hours a day of a million of people or ten million hours... Capital has its boundary of increase. The boundary may, at any given

- period, be attained in the actual extent of economic time employed." (*An essay on the political economy of nations*, London 1821, p. 47, 49.)
- Str. 278 "The farmer cannot rely on his own labour; and if he does, I will maintain that he is a loser by it. His employment should be, a general attention to the whole: his thrasher must be watched, or he will soon lose his wages in corn not thrashed out; his mowers, reapers etc. must be looked after; he must constantly go round his fences; he must see there is no neglect; which would be the case if he was confined to any one spot." ([J. Arbuthnot,] *An enquiry into the connection between the price of provisions, and the size of farms etc.* By a farmer, London 1773, p. 12.)

4. ODELJAK

- Str. 282 "... so as to live, labour, and generate". (William Petty, *Political anatomy of Ireland*, 1672, p. 64.)
- Bel. 1 "The Price of Labour is always constituted of the Price of necessaries." ... "whenever ... the labouring man's wages will not, suitably to his low rank and station, as a labouring man, support such a family as is often the lot of many of them to have." (J. Vanderlint, *ibidem*, p. 15.)
- "Le simple ouvrier, qui n'a que ses bras et son industrie, n'a rien qu' autant qu'il parvient à vendre à d'autres sa peine ... En tout genre de travail il doit arriver et il arrive en effet, que le salaire de l'ouvrier se borne à ce qui lui est nécessaire pour lui procurer la subsistance." (Turgot, *Réflexions etc.*, [in:] "Oeuvres", éd. Daire, t. I, p. 10.)
- "The price of the necessaries of life is, in fact, the cost of producing labour." (Malthus, *Inquiry into etc. rent*, London 1815, p. 48, Note.)
- Str. 283 "Quando si perfezionano le arti, che non è altro che la scoperta di nuove vie, onde si possa compiere una manifattura con meno gente o (che è lo stesso) in minor tempo di prima." (Galvani, *ibidem*, p. 158, 159.)
- Bel. 2 "L'économie sur les frais de production ne peut être autre chose que l'économie sur la quantité de travail employé pour produire." (Sismondi, *Études etc.*, t. I, p. 22.)
- Str. 286 "A man's profit does not depend upon his command of the produce of other men's labour, but upon his command of labour itself. If he can sell his goods at a higher price, while his workmen's wages remain unaltered, he is clearly benefited ... A smaller proportion of what he produces is sufficient to put that labour into motion, and a larger proportion consequently remains for himself." ([J. Cazenove,] *Outlines of polit. econ.*, London 1832, p. 49, 50.)
- Bel. 3a
- Str. 286 "If my neighbour by doing much with little labour, can sell cheap, I must contrive to sell as cheap as he. So that every art, trade, or engine, doing work with labour of fewer hands, and consequently cheaper, begets in others a kind of necessity and emulation, either of using the same art, trade, or engine, or of inventing something like it, that every man may be upon the square, that no man may be able to undersell his neighbour." (*The advantages of the East-India trade to England*, London 1720, p. 67.)
- Bel. 4
- Str. 287 "In whatever proportion the expenses of a labourer are diminished, in the same proportion will his wages be diminished, if the restraints upon industry are at the same time taken off." (*Considerations concerning taking off the bounty on corn exported etc.*, London 1753, p. 7.)
- Bel. 5

"The interest of trade requires, that corn and all provisions should be as cheap as possible; for whatever makes them dear, must make labour dear also . . . in all countries, where industry is not restrained, the price of provisions must affect the Price of Labour. This will always be diminished when the necessaries of life grow cheaper." (*ibidem*, p. 3)

"Wages are decreased in the same proportion as the powers of production increase. Machinery, it is true, cheapens the necessaries of life, but it also cheapens the labourer too." (*A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation*, London 1834, p. 27.)

Str. 288 "Ces spéculateurs si économes du travail des ouvriers qu'il faudrait
Bel. 7 qu'ils payassent." (J. N. Bidaut, *Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce*, Paris 1828, p. 13.)

"The employer will be always on the stretch to economise time and labour." (Dugald Stewart, "Works", ed. by Sir W. Hamilton, v. VIII, Edinburgh 1855, *Lectures on polit. economy*, p. 318.)

"Their" (the capitalists') "interest is that the productive powers of the labourers they employ should be the greatest possible. On promoting that power their attention is fixed and almost exclusively fixed." (R. Jones, *ibidem*, Lecture III.)

Str. 290 "Unquestionably, there is a great deal of difference between the value
Bel. 8 of one man's labour and that of another, from strength, dexterity and honest application. But I am quite sure, from my best observation, that any given five men will, in their total, afford a proportion of labour equal to any other five within the periods of life I have stated; that is, that among such five men there will be one possessing all the qualifications of a good workman, one bad, and the other three middling, and approximating to the first and the last. So that in so small a platoon as that of even five, you will find the full complement of all that five men can earn." (E. Burke, *ibidem*, p. 15, 16.)

Str. 292 "There are numerous operations of so simple a kind as not to admit
Bel. 11 a division into parts, which cannot be performed without the cooperation of many pairs of hands. For instance the lifting of a large tree on a wain . . . every thing in short, which cannot be done unless a great many pairs of hands help each other in the same undivided employment, and at the same time." (E. G. Wakefield, *A view of the art of colonization*, London 1849, p. 168.)

Str. 292 "As one man cannot, and 10 men must strain, to lift a tun of weight,
Bel. 11a yet one hundred men can do it only by the strength of a finger of each of them." (John Bellers, *Proposals for raising a college of industry*, London 1696, p. 21.)

Str. 293 "There is also" (. . .) "an advantage in the proportion of servants, which
Bel. 12 will not easily be understood but by practical men; for it is natural to say, as 1 is to 4, so are 3 : 12: but this will not hold good in practice; for in harvest-time and many other operations which require that kind of despatch, by the throwing many hands together, the work is better, and more expeditiously done: f. i., in harvest, 2 drivers, 2 loaders, 2 pitchers, 2 rakers, and the rest at the rick, or in the barn, will despatch double the work, that the same number of hands would do, if divided into different gangs, on different farms." ([J. Arbuthnot,] *An enquiry into the connection between the present price of provisions and the size of farms*. By a farmer, London 1773, p. 7, 8.)

Str. 293 "On doit encore remarquer que cette division partielle du travail peut
Bel. 14 se faire quand même les ouvriers sont occupés d'une même besogne. Des maçons par exemple, occupés de faire passer de mains en mains

des briques à un échafaudage supérieur, font tous la même besogne, et pourtant il existe parmi eux une espèce de division de travail, qui consiste en ce que chacun d'eux fait passer la brique par un espace donné, et que tous ensemble la font parvenir beaucoup plus promptement à l'endroit marqué qu'ils ne feraient si chacun d'eux portait sa brique séparément jusqu'à l'échafaudage supérieur.» (F. Skarbek, *Théorie des richesses sociales*, 2ème éd., Paris 1839, t. I, p. 97, 98.)

- Str. 294 "Est-il question d'exécuter un travail compliqué, plusieurs choses doivent être faites simultanément. L'un en fait une pendant que l'autre en fait une autre, et tous contribuent à l'effet qu'un seul homme n'aurait pu produire. L'un rame pendant que l'autre tient le gouvernail, et qu'un troisième jette le filet ou harponne le poisson, et la pêche a un succès impossible sans ce concours." (Destutt de Tracy, *ibidem*, p. 78.)
- Bel. 15
- Str. 294 "The doing of it" (...) "at the critical juncture, is of so much the greater consequence." ([J. Arbuthnot,] *An enquiry into the connection between the present price etc.*, p. 7.)
- Bel. 16
- Str. 294 "The next evil is one which one would scarcely expect to find in a country which exports more labour than any other in the world, with the exception perhaps of China and England — the impossibility of procuring a sufficient number of hands to clean the cotton. The consequence of this is that large quantities of the crop are left unpicked, while another portion is gathered from the ground, when it has fallen, and is of course discoloured and partially rotted, so that for want of labour at the proper season the cultivator is actually forced to submit to the loss of a large part of that crop for which England is so anxiously looking." ("Bengal Hurkaru. Bi-monthly overland summary of news", 22nd July 1861.)
- Bel. 17
- Str. 295 "In the progress of culture all, and perhaps more than all the capital and labour which once loosely occupied 500 acres, are now concentrated for the more complete tillage of 100." Premda "relatively to the amount of capital and labour employed, space is concentrated, it is an enlarged sphere of production, as compared to the sphere of production formerly occupied or worked upon by one single, independent agent of production." (R. Jones, *An essay on the distribution of wealth*, "On rent", London 1831, p. 191.)
- Bel. 18
- Str. 295 "La forza di ciascuno uomo è minima, ma la riunione delle minime forze forma una forza totale maggiore anche della somma delle forze medesime fino a che le forze per essere riunite possono diminuire il tempo ed accrescere lo spazio della loro azione." (G. R. Carli, *beleška uz P. Verri*, *ibidem*, t. XV, p. 196.)
- Bel. 19
- Str. 297 "Profits... is the sole end of trade." (J. Vanderlint, *ibidem*, p. 11.)
- Bel. 20
- Str. 297 "... the first result was a sudden decrease in waste, the men not seeing why they should waste their own property any more than any other master's, and waste is perhaps, next to bad debts, the greatest source of manufacturing loss." ["Spectator" od 26. maja 1866.]
- Bel. 21
- Str. 298 "The peasant proprietor" (...) "appropriating the whole produce of his soil!*", needs no other stimulus to exertion. Superintendence is here completely dispensed with." (Cairnes, *ibidem*, p. 48, 49.)
- Bel. 21a

* Kod Cairnesa: toil.

- Str. 298 "Why do large undertakings in the manufacturing way ruin private
Bel. 22 industry, but by coming nearer to the simplicity of slaves?" (*Principles of polit. economy*, London 1767, v. I, p. 167, 168.)
- Str. 300 "Whether the united skill, industry and emulation of many together
Bel. 25 on the same work be not the way to advance it? And whether it had been otherwise possible for England, to have carried on her Woollen Manufacture to so great a perfection?" (Berkeley, *The querist*, London 1750, p. 56, § 521.)
- Str. 301 "... est toute patriarcale; elle emploie beaucoup de femmes et d'en-
Bel. 26 fants, mais sans les épuiser ni les corrompre; elle les laisse dans leurs belles vallées de la Drôme, du Var, de l'Isère, de Vaucluse, pour y élever des vers et dévider leurs cocons; (...) jamais elle n'entre dans une véritable fabrique. Pour être aussi bien observé... le principe de la division du travail, s'y revêt d'un caractère spécial. Il y a bien des dévideuses, des moulineurs, des teinturiers, des encolleurs, puis des tisserands; mais ils ne sont pas réunis dans un même établissement, ne dépendent pas d'un même maître; tous ils sont indépendants." (A. Blanqui, *Cours d'économie industrielle*. Recueilli par A. Blaise, Paris 1838 - 1839, p. 79.)
- Str. 303 "The more any manufacture of much variety shall be distributed and
Bel. 27 assigned to different artists, the same must needs be better done and with greater expedition, with less loss of time and labour." (*The advantages of the East-India trade*, London 1720, p. 71.)
- Str. 304 "Easy labour is [...] transmitted skill." (Th. Hodgskin, *ibidem*, p. 125.)
Bel. 28
- Str. 307 "In so close a cohabitation of the People, the carriage must needs be
Bel. 34 less." (*The advantages of the East-India trade*, p. 106.)
- Str. 308 "The isolation of the different stages of manufacture consequent upon
Bel. 35 the employment of the manual labour adds immensely to the cost of production, the loss mainly arising from the mere removals from one process to another." (*The industry of nations*, London 1855, part II, p. 200.)
- Str. 308 "It" (the division of labour) "produces also an economy of time, by
Bel. 36 separating the work into its different branches, all of which may be carried on into execution at the same moment... By carrying on all the different processes at once, which an individual must have executed separately, it becomes possible to produce a multitude of pins for instance completely finished in the same time as a single pin might have been either cut or pointed." (Dugald Stewart, *ibidem*, p. 319.)
- Str. 309 "The more variety of artists to every manufacture... the greater the
Bel. 37 order and regularity of every work, the same must needs be done in less time, the labour must be less." (*The advantages etc.*, p. 68.)
- Str. 312 "They cannot well neglect their work; when they once begin, they
Bel. 47 must go on; they are just the same as parts of a machine." ("Children's employment commission. Fourth report", 1865, p. 247.)
- Str. 313 "Each handicraftsman, being... enabled to perfect himself by prac-
Bel. 49 tice in one point, became... a cheaper workman." (Ure, *ibidem*, p. 19.)
- Str. 313 "Nous rencontrons chez les peuples parvenus à un certain degré de
Bel. 50 civilisation trois genres de divisions d'industrie: la première, que nous nommons générale, amène la distinction des producteurs en agriculteurs, manufacturiers et commerçants, elle se rapporte aux trois principales

branches d'industrie nationale; la seconde, qu'on pourrait appeler spéciale, est la division de chaque genre d'industrie en espèces... la troisième division d'industrie, celle enfin qu'on devrait qualifier de division de la besogne ou du travail proprement dit, est celle qui s'établit dans les arts et les métiers séparés... qui s'établit dans la plupart des manufactures et des ateliers." (Skarbek, *ibidem*, p. 84, 85.)

Str. 315 "There is a certain density of population which is convenient, both for
Bel. 52 social intercourse, and for that combination of powers by which the produce of labour is increased." (James Mill, *ibidem*, p. 50.)

"As the number of labourers increases, the productive power of society augments in the compound ratio of that increase, multiplied by the effects of the division of labour." (Th. Hodgskin, *ibidem*, p. 120.)

Str. 316 "Whether the Wollen Manufacture of England is not divided into several
Bel. 55 parts of branches appropriated to particular places, where they are only or principally manufactured; fine cloths in Somersetshire, coarse in Yorkshire, long ells at Exeter, soies at Sudbury, crapes at Norwich, linseys at Kendal, blankets at Whitney, and so forth!" (Berkeley, *The querist*, 1750, § 520.)

Str. 316 "... those employed in every different branch of the work can often
Bel. 57 be collected into the same workhouse, and placed at once under the view the spectator. In those great manufactures (!), on the contrary, which are destined to supply the great wants of the great body of the people, every different branch of the work employs so great a number of workmen, that it is impossible to collect them all into the same workhouse... the division is not near so obvious." (A. Smith, *Wealth of nations*, b. I, ch. I.)

"Observe the accomodation of the most common artificer or day labourer in a civilized and thriving country etc." (*ibidem*)

Str. 317 "There is no longer anything which we can call the natural reward of
Bel. 58 individual labour. Each labourer produces only some part of a whole, and each part, having no value or utility of itself, there is nothing on which the labourer can seize, and say: it is my product, this I will keep for myself." ([Th. Hodgskin,] *Labour defended against the claims of capital*, London 1825, p. 25.)

Str. 318 «On peut... établir en règle générale, que moins l'autorité préside
Bel. 59 à la division du travail dans l'intérieur de la société, plus la division du travail se développe dans l'intérieur de l'atelier, et plus elle y est soumise à l'autorité d'un seul. Ainsi l'autorité dans l'atelier et celle dans la société, par rapport à la division du travail, sont en raison inverse l'une de l'autre.» (Karl Marx, *ibidem*, p. 130, 131.)

Str. 319 "Under this simple form... the inhabitants of the country have lived
Bel. 61 since time immemorial. The boundaries of the villages have been but seldom altered; and though the villages themselves have been sometimes injured, and even desolated by war, famine, and disease, the same name, the same limits, the same interests, and even the same families, have continued for ages. The inhabitants give themselves no trouble about the breaking up and division of kingdoms; while the village remains entire, they care not to what power it is transferred or to what sovereign it devolves; its interval economy remains unchanged." (Th. Stamford Raffles, late lieut. gov. of Java, *The history of Java*, London 1817, v. I, p. 285.)

Str. 321 ... «La concentration des instruments de production et la division du
Bel. 62 travail sont aussi inséparables l'une de l'autre que le sont, dans le ré-

- gime politique, la concentration des pouvoirs publics et la division des intérêts privés.» (Karl Marx, *ibidem*, p. 134.)
- Str. 321 “... living automatons ... employed in the details of the work.” ([Dugal-
Bel. 63]d Stewart, *Lectures on political economy*, [in]: “Works”, v. VIII,] p. 318.)
- Str. 321 «L'ouvrier qui porte dans ses bras tout un métier, peut aller partout ex-
Bel. 65]ercer son industrie et trouver des moyens de subsister: l'autre (...) «n'est qu'un accessoire qui, séparé de ses confrères, n'a plus ni capacité, ni indépendance, et qui se trouve forcé d'accepter la loi qu'on juge à propos de lui imposer.» (Storch, *ibidem*, édit. Pétersbourg 1815, t. I, p. 204.)
- Str. 322 “The former may have gained what the other has lost.” (A. Ferguson,
Bel. 66] *ibidem*, p. 281.)
- Str. 323 “and thinking itself, in this age of separations, may become a peculiar
Bel. 71]craft.” [A. Ferguson, *ibidem*, p. 281.]
- Str. 325 «Ciascuno prova coll' esperienza, che applicando la mano e l'ingegno
Bel. 77]sempre allo stesso genere di opere e di prodotti, egli più facili, più abbondanti e migliori ne traca resultati, di quello che se ciascuno isolatamente le cose tutte a se necessarie soltanto facesse... Dividendosi in tal maniera per la comune e privata utilità gli uomini in varie classe e condizioni.» (Cesare Beccaria, *Elementi di econ. pubblica*, ed. Custodi, Parte moderna, t. XI, p. 28.)
- “The whole argument, to prove society natural” (...) “is taken from the second book of Plato's republic.” (James Harris, *Dialogue concerning happiness*, London 1741, preštampano u *Three treatises etc.*, 3. ed., London 1772.)
- Str. 326 „Ἄλλος γάρ τ' ἄλλοισιν ἀνὴρ ἐπιτέρεται ἔργοις“ [Homer, *Odiseja*,
Bel. 78] XIV, 228.]
„Ἄλλος ἄλλῳ ἐπ' ἔργῳ καρδίην λαίνεται.“⁽¹²¹⁾
- Str. 326 „Σώμασι τε ετοιμότεροι οἱ αὐτουργοὶ τῶν ἀνθρώπων ἢ χορήμασι πολε-
Bel. 79]μεῖν” (Thukid., I, I, c. 141). „...παρ' ὧν γὰρ τὸ εὖ, παρὰ τούτων καὶ τὸ αὐταρκες.“
- Str. 326 „Οὐ γὰρ ἐθέλει τὸ πραττόμενον τὴν τοῦ πράττοντος σχολὴν περιμένειν,
Bel. 80] ἄλλ' ἀναγκη τὸν πράττοντα τὰ πραττομένα ἐπακολουθεῖν μὴ ἐν παρέργου μέρει. — Ἀνάγκη. — Ἐκ δὴ τούτων πλεῖα τε ἕκαστα γίνεταί καὶ κάλλιον καὶ ῥᾶον, ὅταν εἰς ἓν κατὰ φύσιν καὶ ἐν καιρῷ, σχολὴν τῶν ἄλλων ἄγων, πράττη.“ ([Plato,] *De republica*, I, 2.ed., Baiter, Orelli etc.)
- ... “in the various operations of singeing, washing, bleaching, mangling, calendering, and dyeing, none of them can be stopped at a given moment without risk of damage... to enforce the same dinner hour for all the workpeople might occasionally subject valuable goods to the risk of danger by incomplete operations.”
- Str. 334 “In the early days of textile manufactures, the locality of the factory
Bel. 99] depended upon the existence of a stream having a sufficient fall to turn a water wheel; and, although the establishment of the water mills was the commencement of the breaking up of the domestic system of manufacture, yet the mills necessarily situated upon streams, and frequently at considerable distances the one from the other, formed part of a rural rather than an urban system; and it was not until the introduction of the steam-power as a substitute for the stream, that factories were congregated in towns and localities where the coal and water required for the production of steam were found in sufficient quantities. The steam-

- engine is the parent of manufacturing towns." (A. Redgrave in "Reports of the insp. of fact., 30th April 1860", p. 36.)
- Str. 336 " . . . The application of power to the process of combing wool . . .
Bel. 101 extensively in operation since the introduction of the 'combing machine', especially Lister's . . . undoubtedly had the effect of throwing a very large number of men out of work. Wool was formerly combed by hand, most frequently in the cottage of the comber. It is now very generally combed in the factory, and hand labour is superseded, except in some particular kinds of work, in which hand-combed wool is still preferred. Many of the handcombers found employment in the factories, but the produce of the handcomber bears so small a proportion to that of the machine, that the employment of a very large number of combers has passed away." ("Rep. of insp. of fact. for 31st Oct. 1856", p. 16.)
- Str. 337 "The principle of the factory system, then, is to substitute . . . the
Bel. 102 partition of a process into its essential constituents, for the division or gradation of labour among artisans." (Ure, *ibidem*, p. 20.)
- Str. 341 " . . . "Simple and outwardly unimportant as this appendage to lathes
Bel. 105 may appear, it is not, we believe, averring too much to state, that its influence in improving and extending the use of machinery has been as great as that produced by Watt's improvements of the steam-engine itself. Its introduction went at once to perfect all machinery, to cheapen it, and to stimulate invention and improvement." [*The industry of nations*, London 1855, Part II, p. 239.]
- Str. 343 "Adam Smith nowhere undervalues the services which the natural
Bel. 109 agents and machinery perform for us, but he very justly distinguishes the nature of the value which they add to commodities . . . as they perform their work gratuitously, (. . .) the assistance which they afford us, adds nothing to value in exchange." (Ricardo, *ibidem*, p. 336, 337.)
- Str. 345 «Il est possible» (. . .) «de parvenir à des connaissances fort utiles à la
Bel. 111 vie, et qu'au lieu de cette philosophie spéculative qu'on enseigne dans les écoles, on en peut trouver une pratique, par laquelle, connaissant la force et les actions du feu, de l'eau, de l'air, des astres, et de tous les autres corps qui nous environnent, aussi distinctement que nous connaissons les divers métiers de nos artisans, nous les pourrions employer en même façon à tous les usages auxquels ils sont propres, et ainsi nous rendre comme maîtres et possesseurs de la nature», . . . «contribuer au perfectionnement de la vie humaine.» [Descartes, *Discours de la méthode*.]
- Str. 347 "These mute agents" (. . .) "are always the produce of much less labour
Bel. 116 than that which they displace, even when they are of the same money value." (Ricardo, *ibidem*, p. 40.)
- Str. 348 "Employers of labour would not unnecessarily retain two sets of children
Bel. 117 under thirteen . . . In fact one class of manufactures, the spinners of woollen yarn, now rarely employ children under thirteen years of ages, i. e. half-times. They have introduced improved and new machinery of various kinds which altogether supersedes (. . .) the employment of children" (. . .); "f. i.: I will mention one process as an illustration of this diminution in the number of children, wherein, by the addition of an apparatus, called a piecing machine, to existing machines, the work of six or four half-times, according to the peculiarity of each machine, can be performed by one young person" (. . .) " . . . the half-time system" . . . "the invention of the piecing machine." ("Reports of insp. of fact. for 31st Oct. 1858", [p. 42, 43.])

- Str. 349 "Machinery . . . can frequently not be employed until labour (on mi-
Bel. 118 sli na wages) rises." (Ricardo, *ibidem*, p. 479.)
- Str. 350 "The numerical increase of labourers has been great, through the
Bel. 121 growing substitution of female for male, and above all of childish for
adult, labour. Three girls of 13, at wages from of 6 sh. to 8 sh. a week,
have replaced the one man of mature age, of wages varying from 18 sh.
to 45 sh." (Th. de Quincey, *The logic of politic. economy*, London 1844,
beleška na str. 147.)
- Str. 351 "Infant labour has been called into aid . . . even to work for their own-
Bel. 122 daily bread. Without strength to endure such disproportionate toil, with-
out instruction to guide their future life, they have been thrown into
a situation physically and morally polluted. (. . .) The Jewish historian
has remarked upon the overthrow of Jerusalem by Titus, that is was
no wonder it should have been destroyed, with such a signal destruction,
when an inhuman mother sacrificed her own offspring to satisfy the
cravings of absolute hunger." (*Public economy concentrated*, Carlisle 1833,
p. 66.)
- Str. 353 "It" (. . .) ". . . showed, moreover, that while, with the described cir-
Bel. 128 cumstances, infants perish under the neglect and mismanagement which
their mothers' occupations imply, the mothers become to a grievous ex-
tent denaturalized towards their offspring — commonly not troubling
themselves much at the death, and even sometimes . . . taking direct
measures to ensure it." ["Sixth report on public health", London 1864,
p. 34.]
- Str. 353 "To push the sale of opiate . . . is the great aim of some enterprising
Bel. 133 wholesale merchants. By druggists it is considered the leading article."
(*ibidem*, p. 459)
- Str. 357 "Since the general introduction of expensive machinery, human nature
Bel. 143 has been forced far beyond its average strength." (Robert Owen, *Ob-
servations on the effects of the manufacturing system*, 2nd ed., London
1817, [p. 16].)
- Str. 357 "It is evident (. . .) that the long hours of work were brought about
Bel. 144 by the circumstance of so great a number of destitute children being
supplied from different parts of the country, that the masters were in-
dependent of the hands, and that, having once established the custom by
means of the miserable materials they had procured in this way, they
could impose it on their neighbours with the greater facility." (J. Fielden,
The curse of the factory system, London 1836, p. 11.)
- Str. 358 "Occasion . . . injury to the delicate moving parts of metallic mecha-
Bel. 145 nism by inaction." (Ure, *ibidem*, p. 28.)
- Str. 358 "It" (. . . "allowance for deterioration of machinery") "is also intended
Bel. 146 to cover the loss which is constantly arising from the superseding of
machines before they are worn out by others of a new and better con-
struction." ["Times" od 26. nov. 1862.]
- Str. 359 "It is self-evident, that, amid the ebbings and flowings of the market,
Bel. 149 and the alternate expansions and contractions of demand, occasions will
constantly recur, in which the manufacturer may employ additional
floating capital without employing additional fixed capital . . . if ad-
ditional quantities of raw material can be worked up without incurring
an additional expense for buildings and machinery." (R. Torrens, *On
wages and combination*, London 1834, p. 64.)

- Str. 359 "The great proportion of fixed to circulating capital... makes long
Bel. 152 hours of work desirable."
... "the motives to long hours of work will become greater, as the only means by which a large proportion of fixed capital can be made profitable." ([Senior, *Letters on the Factory act*, London 1837,] p. 11 - 14.)
- Str. 364 "We work with more spirit, we have the reward ever before us of
Bel. 163 getting away sooner at night, and one active and cheerful spirit pervades the whole mill, from the youngest piecer to the oldest hand, and we can greatly help each other." ["Reports of the inspectors of factories for the quarter ending 30th September 1844; and from 1st October 1844, to 30th April 1845", p. 21.]
- Str. 373 "The physical appearance of the cotton operatives is unquestionably
Bel. 183 improved. This I attribute... as to the men, to outdoor labour on public works." ("Rep. of insp. of fact., Oct. 1863", p. 59.)
- Str. 374 «Un homme s'use plus vite en surveillant quinze heures par jour l'évo-
Bel. 186 lution uniforme d'un mécanisme, qu'en exerçant dans le même espace de temps, sa force physique. Ce travail de surveillance, qui servirait peut-être d'utile gymnastique à l'intelligence, s'il n'était pas trop prolongé, détruit à la longue, par son excès, et l'intelligence et le corps même.» (G. de Molinari, *Études économiques*, Paris 1846, [p. 49].)
- Str. 379 "The masters and the men are unhappily in a perpetual war with each other.
Bel. 193 The invariable object of the former is to get their work done as cheap as possible; and they do not fail to employ every artifice to this purpose, whilst the latter are equally attentive to every occasion of distressing their masters into a compliance with higher demands." ([N. Forster,] *An inquiry into the causes of the present high prices of provisions*, 1767, p. 61, 62.)
- Str. 379 «In hac urbe», (...) «ante hos viginti circiter annos instrumentum
Bel. 194 quidam invenerunt textorium, quo solus quis plus panni et facilius conficere poterat, quam plures aequali tempore. Hinc turbae ortae et querulae textorum, tandemque usus hujus instrumenti a magistratu prohibitus etc.» (Boxhorn, *Inst. pol.*, 1663.)
- Str. 381 «... Je considere donc les machines comme des moyens d'augmenter
Bel. 196 (virtuellement) le nombre des gens industriels qu'on n'est pas obligé de nourrir... En quoi l'effet d'une machine diffère-t-il de celui de nouveaux habitants?» ([James Steuart,] francuski prevod, t. I, l. I, ch. XIX.)
"Machinery can seldom be used with success to abridge the labour of an individual; more time would be lost in its construction than could be saved by its application. It is only really useful when it acts on great masses, when a single machine can assist the work of thousands. It is accordingly in the most populous countries, where there are most idle men, that it is most abundant... It is not called into use by a scarcity of men, but by the facility with which they can be brought to work in masses." (Piercy Ravenstone, *Thoughts on the funding system and its effects*, London 1824, p. 45.)
- Str. 381 "Machinery and labour are in constant competition." (Ricardo, *ibidem*,
Bel. 197 p. 479.)
- Str. 382 "The Rev. Mr. Turner was in 1827 rector of Wilmslow, in Cheshire,
Bel. 198 a manufacturing district. The questions of the Committee on Emigration, and Mr. Turner's answers show how the competition of human labour is maintained against machinery. Question: 'Has not the use of the power-loom superseded the use of the handloom?' Answer:

'Undoubtedly; it would have superseded them much more than it has done, if the hand-loom weavers were not enabled to submit to a reduction of wages.' Question: 'But in submitting he has accepted wages which are insufficient to support him, and looks to parochial contribution as the remainder of his support?' Answer: 'Yes, and in fact the competition between the hand-loom and the power-loom is maintained out of the poor-rates.' Thus degrading pauperism or expatriation, is the benefit which the industrious receive from the introduction of machinery, to be reduced from the respectable and in some degree independent mechanic, to the cringing wretch who lives on the debasing bread of charity. This they call a temporary inconvenience." (*A prize essay on the comparative merits of competition and co-operation*, London 1834, p. 29.)

- Str. 383 "The same cause which may increase the revenue of the country"
Bel. 199 (...) "may at the same time render the population redundant and deteriorate the condition of the labourer." (Ricardo, *ibidem*, p. 469.)
- Str. 396 «Les classes condamnées à produire et à consommer diminuent, et
Bel. 226 les classes qui dirigent le travail, qui soulagent, consolent et éclairent toute la population, se multiplient... et s'approprient tous les bienfaits qui résultent de la diminution des frais du travail, de l'abondance des productions et du bon marché des consommations. Dans cette direction, l'espèce humaine s'élève aux plus hautes conceptions du génie, pénètre dans les profondeurs mystérieuses de la religion, établit les principes salutaires de la morale» (... de «s'approprier tous les bienfaits etc.»), «les lois tutélaires de la liberté» (... liberté pour «les classes condamnées à produire») «et du pouvoir, de l'obéissance et de la justice, du devoir et de l'humanité.» (*Des systèmes d'économie politique etc.* Par M. Ch. Ganihl, 2ème éd., Paris 1821, t. I, p. 224, cf. *ib.*, p. 212.)
- Str. 418 "The rental of premises required for work rooms seems the element
Bel. 269 which ultimately determines the point, and consequently it is in the metropolis, that the old system of giving work out to small employers and families has been longest retained, and earliest returned to." ("Children's employment commission, II report", p. 83, n. 123.)
- Str. 420 "Tendency to factory system." (*ibidem*, p. LXVII)
Bel. 275 "The whole employment is at this time in a state of transition, and is undergoing the same change as that effected in the lace trade, weaving etc." (*ibidem*, n. 405)
"A complete revolution." (*ibidem*, p. XLVI, n. 318)
- Str. 420 "To keep up our quantity, we have gone extensively into machines
Bel. 276 wrought by unskilled labour, and every day convinces us that we can produce a greater quantity than by the old method." ("Reports of insp. of fact., 31st Oct. 1865", p. 13.)
- Str. 422 "... work towards the end of the week is generally much increased
Bel. 283 in duration, in consequence of the habit of the men of idling on Monday and occasionally during a part or the whole of Tuesday also." ("Children's employment commission. III report", p. VI.)
"The little masters generally have very irregular hours. They lose 2 or 3 days, and then work all night to make it up... They always employ their own children if they have any." (*ibidem*, p. VII)
"The want of regularity in coming to work, encouraged by the possibility and practice of making up for this by working longer hours." (*ibidem*, p. XVIII)
"Enormous loss of time in Birmingham... idling part of the time, slaving the rest." (*ibidem*, p. XI)

- Str. 423 "The extension of the railway system is said to have contributed greatly
Bel. 284 to this custom of giving sudden orders, and the consequent hurry, neglect of mealtimes, and late hours of the workpeople." ("Children's employment commission, IV report",) p. XXXI.)
- Str. 424 "With respect to the loss of trade by the non-completion of shipping
Bel. 287 orders in time, I remember that this was the pet argument of the factory masters in 1832 und 1833. Nothing that can be advanced now on this subject could have the force that it had then, before steam had halved all distances and established new regulations for transit. It quite failed at that time of proof when put to the test, and again it will certainly fail should it have to be tried." ("Reports of insp. of fact., 31st Oct. 1862", p. 54, 55.)
- Str. 424 "...: "The uncertainty of fashions does increase necessitous Poor. It
Bel. 289 has two great mischiefs in it: 1st) The journeymen are miserable in winter for want of work, the mercers and master-weavers not daring to lay out their stocks to keep the journeymen employed before the spring comes and they know what the fashion will then be; 2dly) In the spring the journeymen are not sufficient, but the master-weavers must draw in many prentices, that they may supply the trade of the kingdom in a quarter or half a year, which robs the plow of hands. drains the country of labourers, and in a great part stocks the city with beggars, and starves some in winter that are ashamed to beg." ([John Bellers,] *Essays about the poor, manufactures etc.*, p. 9.)
- Str. 425 "This could be obviated at the expense of an enlargement of the works
Bel. 293 under the pressure of a General Act of Parliament." ("Children's employment commission, V report",) p X, n. 38.)
- Str. 427 "Factory education is compulsory, and it is a condition of labour."
Bel. 297 ("Reports of insp. of fact., 31st Oct. 1865", p. 111.)
- Str. 428 "The boy is a mere substitute for steam power." ("Children's employ-
Bel. 301 ment commission, V report 1866", p. 114, n. 6.)
- Str. 431 "You take my life / When you do take the means whereby I live." (Sha-
Bel. 307 kespeare)⁽¹⁴⁸⁾
- Str. 432 "An idle learning being little better than the Learning of Idleness. . .
Bel. 309 Bodily Labour, it's a primitive institution of God. . . Labour being as proper for the bodies health, as eating is for its living; for what pains a man saves by Ease, he will find in Disease. . . Labour adds oyl to the lamp of life when thinking inflames it. . . A childish silly employ" (. . .) "leaves the children's minds silly." ([John Bellers,] *Proposals for raising a college of industry of all useful trades and husbandry*, London 1696, p. 12, 14, 16, 18.).
- Str. 433 "Factory labour may be as pure and as excellent [. . .] as domestic la-
Bel. 312 bour, and perhaps more so." ("Reports of insp. of fact., 31st Oct. 1865", p. 129.)
- Str. 445 "You divide the people into two hostile camps of clownish boors and
Bel. 324 emasculated dwarfs. Good heavens! a nation divided into agricultural and commercial interests calling itself sane, nay styling itself enlightened and civilized, not only in spite of, but in consequence of this monstrous and unnatural division." (David Urquhart, *ibidem*, p. 119.)
- Str. 446 "... That the produce of land increases caeteris paribus in a diminishing
Bel. 325 ratio to the increase of the labourers employed", (. . .) "is the universal law of agricultural industry' . . ." [J. St. Mill, *Principles of political economy*, vol. I, p. 17.]

5. ODELJAK

- Str. 450 "The very existence of the master-capitalists as a distinct class is dependent on the productiveness of industry." (Ramsay, *ibidem*, p. 206.)
 Bel. 1 "If each man's labour were but enough to produce his own food, there could be no property." (Ravenstone, *ibidem*, p. 14.)
- Str. 450 "Among the wild Indians in America, almost every thing is the labourer's, 99 parts of an hundred are to be put upon the account of Labour: In England, perhaps the labourer has not $\frac{2}{3}$." (*The advantages of the East-India trade etc.*, p. 72, 73.)
 Bel. 2
- Str. 451 "The first" (natural wealth), "as it is most noble and advantageous, so doth it make the people careless, proud, and given to all excesses; whereas the second enforceth vigilancy, literature, arts and policy." (*England's treasure by foreign trade. Or the balance of our foreign trade is the rule of our treasure.* Written by Thomas Mun, of London, Merchant, and now published for the common good by his son John Mun, London 1669, p. 181, 182.)
 Bel. 4 "Nor can I conceive a greater curse upon a body of people, than to be thrown upon a spot of land, where the productions for subsistence and food were, in great measure, spontaneous, and the climate required or admitted little care for raiment and covering... there may be an extreme on the other side. A soil incapable of produce by labour is quite as bad as a soil that produces plentifully without any labour." ([N. Forster,] *An inquiry into the present high prices of provisions*, London 1767, p. 10.)
- Str. 452 «Le solstice est le moment de l'année où commence la crue du Nil, et celui que les Egyptiens ont dû observer avec le plus d'attention... C'était cette année tropique qu'il leur importait de marquer pour se diriger dans leurs opérations agricoles. Ils durent donc chercher dans le ciel un signe apparent de son retour.» (Cuvier, *Discours sur les révolutions du globe*, éd. Hofer, Paris 1863, p. 141.)
 Bel. 5
- Str. 452 "There are no two countries, which furnish an equal number of the necessaries of life in equal plenty, and with the same quantity of labour. Men's wants increase or diminish with the severity or temperateness of the climate they live in; consequently the proportion of trade which the inhabitants of different countries are obliged to carry on through necessity, cannot be the same, nor is it practicable to ascertain the degree of variation farther than by the Degrees of Heat and Cold; from whence one may make this general conclusion, that the quantity of labour required for a certain number of people is greatest in cold climates, and least in hot ones; for in the former men not only want more clothes, but the earth more cultivating than in the latter." ([J. Massie,] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest*, London 1750, p. 59.)
 Bel. 7
- Str. 453 «Chaque travail doit» (...) «laisser un excédant.» (Proudhon)⁽¹⁴⁹⁾
 Bel. 8
- Str. 459 "When an alteration takes place in the productiveness of industry, and that either more or less is produced by a given quantity of labour and capital, the proportion of wages may obviously vary, whilst the quantity, which that proportion represents, remains the same, or the quantity may vary, whilst the proportion remains the same." ([J. Cazenove,] *Outlines of political economy etc.*, p. 67.)
 Bel. 11

- Str. 461 "All things being equal, the English manufacturer can turn out a con-
Bel. 12 siderably larger amount of work in a given time than a foreign manu-
facturer, so much as to counterbalance the difference of the working
days, between 60 hours a week here and 72 or 80 elsewhere." ("Reports
of insp. of fact. for 31st Oct. 1855", p. 65.)
- Str. 462 "There are compensating circumstances... which the working of the
Bel. 13 Ten Hours' Act has brought to light." ("Reports of insp. of fact. for
31st October 1848", p. 7.)
- Str. 463 "The amount of labour which a man had undergone in the course of
Bel. 14 24 hours might be approximately arrived at by an examination of the
chymical changes which had taken place in his body, changed forms in
matter indicating the anterior exercise of dynamic force." (Grove, *On
the correlation of physical forces*, [p. 308, 309.])
- Str. 464 "Corn and Labour rarely march quite abreast; but there is an obvious
Bel. 15 limit, beyond which they cannot be separated. With regard to the un-
usual exertions made by the labouring classes in periods of dearth,
which produce the fall of wages noticed in the evidence" (naime pred
Parliamentary Committees of Inquiry 1814/15), "they are most me-
ritorious in the individuals, and certainly favour the growth of capital.
But no man of humanity could wish to see them constant and unremit-
ted. They are most admirable as a temporary relief; but if they were
constantly in action, effects of a similar kind would result from them,
as from the population of a country being pushed to the very extreme
limits of its food." (Malthus, *Inquiry into the nature and progress of
rent*, London 1815, p. 48, beleška.)
- Str. 465 "A principal cause of the increase of capital, during the war, proceeded
Bel. 16 from the greater exertions, and perhaps the greater privations of the
labouring classes, the most numerous in every society. More women
and children were compelled, by necessitous circumstances, to enter
upon laborious occupations; and former workmen were, from the same
cause, obliged to devote a greater portion of their time to increase pro-
duction." (*Essays on political econ. in which are illustrated the princi-
pal causes of the present national distress*, London 1830, p. 248.)
- Str. 469 ... «une richesse indépendante et disponible, qu'il» (...) «n'a point
Bel. 20 achetée et qu'il vend.» (Turgot, *Réflexions sur la formation et la distri-
bution des richesses*, p. 11.)

6. ODELJAK

- Str. 470 "Mr. Ricardo, ingeniously enough, avoids a difficulty which, on a
Bel. 21 first view, threatens to encumber his doctrine, that value depends on
the quantity of labour employed in production. If this principle is
rigidly adhered to, it follows that the value of labour depends on the
quantity of labour employed in producing it — which is evidently ab-
surd. By a dexterous turn, therefore, Mr. Ricardo makes the value of
labour depend on the quantity of labour required to produce wages; or,
to give him the benefit of his own language, he maintains, that the value
of labour is to be estimated by the quantity of labour required to pro-
duce wages; by which he means the quantity of labour required to pro-
duce the money or commodities given to the labourer. This is similar
to saying, that the value of cloth is estimated, not by the quantity of
labour bestowed on its production, but by the quantity of labour bes-
towed on the production of the silver, for which the cloth is exchanged."
([S. Bailey,] *A critical dissertation on the nature etc. of value*, p. 50, 51.)

- Str. 470 "If you call labour a commodity, it is not like a commodity which
Bel. 22 is first produced in order to exchange, and then brought to market where it must exchange with other commodities according to the respective quantities of each which there may be in the market at the time; labour is created at the moment it is brought to market; nay, it is brought to market before it is created." (*Observations on some verbal disputes etc.*, p. 75, 76.)
- Str. 471 "Treating Labour as a commodity, and Capital, the produce of labour,
Bel. 23 as another, then, if the values of those two commodities were regulated by equal quantities of labour, a given amount of labour would... exchange for that quantity of capital which had been produced by the same amount of labour; antecedent labour [...] would... exchange for the same amount as present labour. [...] But the value of labour, in relation to other commodities... is determined not by equal quantities of labour." (E. G. Wakefield u svom izdanju Smith-ovog dela *Wealth of nations*, London 1835, v. I, p. 230, 231, beleška.)
- Str. 471 «Il a fallu convenir» (...) «que toutes les fois qu'il échangerait du travail fait contre du travail à faire, le dernier» (le capitaliste) «aurait une valeur supérieure au premier» (le travailleur). (Simonde (i.e. Sismondi), *De la richesse commerciale*, Genève 1803, t. I, p. 37.)
- Str. 472 "Labour, the exclusive standard of value... the creator of all wealth,
Bel. 25 no commodity." (Th. Hodgskin, *ibidem*, p. 186.)
- Str. 472 «Le travail est dit valoir, non pas en tant que marchandise lui-même,
Bel. 26 mais en vue des valeurs qu'on suppose renfermées puissamment en lui. La valeur du travail est une expression figurée etc.»... "Dans le travail-marchandise, qui est d'une réalité effrayante, il ne voit qu'une ellipse grammaticale. Donc toute la société actuelle, fondée sur le travail-marchandise, est désormais fondée sur une licence poétique, sur une expression figurée. La société veut-elle éliminer tous les inconvénients qui la travaillent, eh bien! qu'elle élimine les termes malsonnants, qu'elle change de langage, et pour cela elle n'a qu'à s'adresser à l'Académie pour lui demander une nouvelle édition de son dictionnaire." (K. Marx, *Misère de la philosophie*, p. 34, 35.)
«C'est ce qu'une chose vaut». «La valeur d'une chose exprimée en monnaie.» A zašto ima "le travail de la terre... une valeur? Parce qu'on y met un prix." [J.-B. Say]
- Str. 477 "The price of labour is the sum paid for a given quantity of labour."
Bel. 31 (Sir Edward West, *Price of corn and wages of labour*, London 1826, p. 67.)
- Str. 478 "The wages of labour [...] depend upon the price of labour and the
Bel. 32 quantity of labour performed... An increase in the wages of labour does not necessarily imply an enhancement of the price of labour. From fuller employment, and greater exertions, the wages of labour may be considerably increased, while the price of labour may continue the same." (West, *ibidem*, p. 67, 68. i 112.)
- Str. 478 "It is the quantity of labour and not the price of it" (...) "that is determined by the price of provisions and other necessities: reduce the price of necessaries very low, and of course you reduce the quantity of labour in proportion... Master-manufacturers know, that there are various ways of raising and falling the price of labour, besides that of altering its nominal amount^{1*}." [*Essay on trade and commerce*, p. 48, 61.]

^{1*} U originalu: value

- "The labourer [. . .] is principally interested in the amount of wages."
 ([N. W. Senior, *Three lectures on the rate of wages*, London 1830,] p. 15.)
- Str. 481 "It is a very notable thing, too, that where long hours are the rule,
 Bel. 39 small wages are also so." ("Rep. of insp. of fact., 31st Oct. 1863", p. 9.)
 "The work which obtains the scanty pittance of food is for the most part excessively prolonged." ("Public health, Sixth rep., 1863", p. 15.)
- Str. 482 "... he would very shortly be replaced by somebody who would work
 Bel. 42 any length of time and thus be thrown out of employment." ("Reports of insp. of fact., 31st Oct. 1848", Evidence, p. 39, n. 58.)
 "If [. . .] one man performs the work of two . . . the rate of profits will generally be raised . . . in consequence of the additional supply of labour having diminished its price." (Senior, *ibidem*, p. 15.)
- Str. 484 "The system of piece-work illustrates an epoch in the history of the
 Bel. 45 working man; it is half-way between the position of the mere day-labourer, depending upon the will of the capitalist, and the cooperative artisan, who in the not distant future promises to combine the artisan and the capitalist in his own person. Piece-workers are in fact their own masters, even whilst working upon the capital of the employer." (John Watts, *Trade societies and strikes, machinery and cooperative societies*, Manchester 1865, p. 52, 53.)
- Str. 485 "A factory employs 400 people, the half of which work by the piece,
 Bel. 47 and have a direct interest in working longer hours. The other 200 are paid by the day, work equally long with the others, and get no more money for their overtime . . . The work of these 200 people for half an hour a day is equal to one person's work for 50 hours, or 5/6 of one person's labour in a week, and is a positive gain to the employer." ("Reports of insp. of fact., 31st October 1860", p. 9.)
 "Overworking, to a very considerable extent, still prevails; and, in most instances, with that security against detection and punishment which the law itself affords. I have in many former reports (. . .) shown . . . the injury to all the workpeople who are not employed on piece-work, but receive weekly wages." (Leonard Horner in "Reports of insp. of fact., 30th April 1859", p. 8, 9.)
- Str. 486 «Le salaire peut se mesurer de deux manières; ou sur la durée du tra-
 Bel. 48 vail, ou sur son produit.» (*Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique*, Paris 1796, p. 32.) Pisac ovog anonimnog spisa je G. Garnier.
- Str. 486 "So much weight of (. . .) cotton is delivered to him" (the spinner),
 Bel. 49 "and he has to return by a certain time, in lieu of it, a given weight of twist or yarn, of a certain degree of fineness, and he is paid so much per pound for all that he so returns. If his work is defective in quality, the penalty falls on him; if less in quantity than the minimum fixed for a given time, he is dismissed and an abler operative procured." (Ure, *ibidem*, p. 316, 317.)
- Str. 486 "It is when work passes through several hands, each of which is to
 Bel. 50 take a share of profits, while only the last does the work, that the pay which reaches the workwoman is miserably disproportioned." ("Children's employment commission, II report", p. LXX, n. 424.)
- Str. 487 "It would [. . .] be a great improvement to the system of piece-work
 Bel. 51 if all the men employed on a job were partners in the contract, each according to his abilities, instead of one man being interested in overworking his fellows for his own benefit." ([Watts, *Trade societies and strikes . . .*] p. 53.)

- Str. 487 "All those who are paid by piece-work . . . profit by the transgression of the legal limits of work. This observation as to the willingness to work overtime, is especially applicable to the women employed as weavers and reelers." ("Rep. of insp. of fact., 30th April 1858", p. 9.)
 Bel. 52
- Str. 488 "Where the work in any trade is paid for by the piece at so much per job . . . wages may very materially differ in amount . . . But in work by the day there is generally an uniform rate . . . recognized by both employer and employed as the standard of wages for the general run of workmen in the trade." (Dunning, *ibidem*, p. 17.)
 Bel. 53
- Str. 489 «Combien de fois n'avons-nous pas vu, dans certains ateliers, embaucher beaucoup plus d'ouvriers que ne le demandait le travail à mettre en main? Souvent, dans la prévision d'un travail aléatoire, quelquefois même imaginaire, on admet des ouvriers; comme on les paie aux pièces, on se dit qu'on ne court aucun risque, parce que toutes les pertes de temps seront à la charge des inoccupés.» (H. Gregoir, *Les typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles*, Bruxelles 1865, p. 9.)
 Bel. 55
- Str. 490 "The productive power of his spinning-machine is accurately measured, and the rate of pay for work done with it decreases *with*, though not *as*, the increase of its productive power." (Ure, *ibidem*, p. 317.)
 Bel. 60
 "By this increase, the productive power of the machine will be augmented one-fifth. When this event happens, the spinner will not be paid at the same rate for work done as he was before; but as that rate will not be diminished in the ratio of one-fifth, the improvement will augment his money earnings for any given number of hours' work. . . The foregoing statement requires a certain modification... the spinner has to pay something for additional juvenile aid out of his additional sixpence, [...] accompanied by displacing a portion of adults" (*ibidem*, p. 320, 321)
- Str. 491 . . . "to prosecute for intimidation the agents of the Carpet Weavers
 Bel. 62 Trades Union. Bright's partners had introduced new machinery which would turn out 240 yards of carpet in the time and with the labour (!) previously required to produce 160 yards. The workmen had no claim whatever to share in the profits made by the investment of their employer's capital in mechanical improvements. Accordingly, Messrs. Bright proposed to lower the rate of pay from 1 1/2 d. per yard to 1 d., leaving the earnings of the men exactly the same as before for the same labour. But there was a nominal reduction, of which the operatives, it is asserted, had not fair warning before hand." ("The Standard" [London] od 26. oktobra 1861.)
- Str. 492 "It is not accurate to say that wages" (. . .) "are increased, because
 Bel. 64 they purchase more of a cheaper article." (David Buchanan u svom izdanju Smith-ovog dela *Wealth etc.*, 1814, v. I, p. 417, beleška.)
- Str. 493 "It deserves likewise to be remarked, that although the apparent price
 Bel. 65 of labour is usually lower in poor countries, where the produce of the soil, and grain in general, is cheap; yet it is in fact for the most part really higher than in other countries. For it is not the wages that is given to the labourer per day that constitutes the real price of labour, although it is its apparent price. The real price is that which a certain quantity of work performed actually costs the employer; and considered in this light, labour is in almost all cases cheaper in rich countries than in those that are poorer, although the price of grain, and other provisions, is usually much lower in the last than in the first. . . Labour estimated by the day, is much lower in Scotland than in England; . . . Labour by the piece is generally cheaper in England." (James Anderson, *Obser-*

vations on the means of exciting a spirit of national industry etc., Edinburgh 1777, p. 350, 351.)

"Labour being dearer in Ireland than it is in England... because the wages are so much lower." (Nr. 2074. in "Royal commission on railways, Minutes", 1867.)

7. ODELJAK

- Str. 500 "Wages as well as profits are to be considered each of them as really
Bel. 2 a portion of the finished product." (Ramsay, *ibidem*, p. 142.)
- Str. 501 "When capital is employed in advancing to the workman his wages,
Bel. 3 it adds nothing to the funds for the maintenance of labour." (Cazenove u belešci uz svoje izdanje Malthusovog dela *Definitions in polit. economy*, London 1853, p. 22.)
- Str. 501 "Though the manufacturer" (tj. manufakturni radnik) "has his wages
Bel. 4a advanced to him by his master, he in reality costs him no expense, the value of these wages being generally reserved^{1*}, together with a profit, in the improved value of the subject upon which his labour is bestowed." (A. Smith, *ibidem*, book II, ch. III, p. 355.)
- Str. 503 "It is true indeed that the first introducing a manufacture employs
Bel. 6 many poor, but they cease not to be so, and the continuance of it makes many." (*Reasons for a limited exportation of wool*, London 1677, p. 19.)
"The farmer now absurdly asserts, that he keeps the poor. They are indeed kept in misery." (*Reasons for the late increase of the poor rates: or a comparative view of the prices of labour and provisions*, London 1777, p. 31.)
- Str. 506 "That letter (. . .) might be looked upon as the manifesto of the manu-
Bel. 13 facturers." (Ferrand u predstavi o nestašici pamuka, sednica Donjeg doma od 27. aprila 1863.)
- Str. 509 «L'ouvrier demandait de la subsistance pour vivre, le chef demandait
Bel. 17 du travail pour gagner.» (Sismondi, *ibidem*, p. 91.)
- Str. 511 "Accumulation of Capital: the employment of a portion of revenue as
Bel. 21 capital." (Malthus, *Definitions etc.*, ed. Cazenove, p. 11.)
"Conversion of revenue into capital." (Malthus, *Principles of political economy*, 2nd ed., London 1836, p. 320.)
- Str. 513 "Le travail primitif auquel son capital a dû sa naissance." (Sismondi,
Bel. 21c *ibidem*, éd. Paris, t. I, p. 109.)
- Str. 518 "Capital", viz: "[. . .] accumulated wealth [. . .] employed with a view
Bel. 25 to profit." (Malthus, *ibidem*, [p. 262].)
"Capital. . . consists of wealth saved from revenue, and used with a view to profit." (R. Jones, *Text-book of lectures on the political economy of nations*, Hertford 1852, p. 16.)
- Str. 518 "The possessors of surplusproduce or capital." (*The source and remedy
Bel. 26 of the national difficulties*. A letter to Lord John Russell, London 1821, [p. 4].)

^{1*} Kod Smith-a: restored

- Str. 518 "Capital, with compound interest on every portion of capital saved,
Bel. 27 is so all engrossing, that all the wealth in the world from which income is derived, has long ago become the interest on capital." (London "Economist" od 19. jula 1851.)
- Str. 519 "No political economist of the present day can by saving mean mere
Bel. 28 hoarding; and beyond this contracted and insufficient^{1*} proceeding, no use of the term in reference to the national wealth can well be imagined, but that which must arise from a different application of what is saved, founded upon a real distinction between the different kinds of labour maintained by it." (Malthus, *ibidem*, p. 38, 39.)
- Str. 519 "Accumulation of stocks... non-exchange... overproduction." (Th.
Bel. 29 Corbet, *ibidem*, p. 104.)
- Str. 520 "The capital itself in the long run becomes entirely wages, and when
Bel. 31 replaced by the sale of produce becomes wages again." [J. St. Mill]
- Str. 521 «Il est impossible de résoudre le prix nécessaire dans ses éléments les
Bel. 32 plus simples.» (Storch, *ibidem*, Pétersbourg, edit. 1815, t. II, p. 141, beleška.)
- Str. 525 "Les épargnes des riches se font aux dépens des pauvres." ⁽¹⁶³⁾
Bel. 37
- Str. 526 "No one... will sow his wheat, f. i., and allow it to remain a twelve-
Bel. 43 month in the ground, or leave his wine in a cellar for years, instead of consuming these things or their equivalent at once — unless he expects to acquire additional value etc." (Scrope, *Political economy*, 1zd. A. Potter, New York 1841, p. 133.) ⁽¹⁶⁵⁾
- Str. 527 «La privation que s'impose le capitaliste, en prêtant» (...) «ses instru-
Bel. 44 ments de production au travailleur au lieu d'en consacrer la valeur à son propre usage, en la transformant en objets d'utilité ou d'agrément.» (G. de Molinari, *ibidem*, p. 36.)
- Str. 527 «La conservation d'un capital exige... un effort constant pour résister
Bel. 45 à la tentation de la consommer.» (Courcelle-Seneuil, *ibidem*, p. 20.)
- Str. 527 "The particular classes of income which yield the most abundantly
Bel. 46 to the progress of national capital, change at different stages of their progress, and are therefore entirely different in nations occupying different positions in that progress... Profits... unimportant source of accumulation, compared with wages and rents, in the earlier stages of society... When a considerable advance in the powers of national industry has actually taken place, profits rise into comparative importance as a source of accumulation." (Richard Jones, *Text-book etc.*, p. 16, 21.)
- Str. 535 «Quant à la difficulté qu'éleve Mr. Ricardo en disant que, par des pro-
Bel. 60 cédés mieux entendus, un million de personnes peuvent produire deux fois, trois fois autant de richesses, sans produire plus de valeurs, cette difficulté n'est pas une lorsque l'on considère, ainsi qu'on le doit, la production comme un échange dans lequel on donne les services productifs de son travail, de sa terre, et de ses capitaux, pour obtenir des produits. C'est par le moyen de ces services productifs que nous acquérons tous les produits qui sont au monde. [...] Or... nous sommes d'autant plus riches, nos services productifs ont d'autant plus de valeur, qu'ils obtiennent dans l'échange appelé production, une plus grande quan-

^{1*} kod Malthusa: inefficient

tité de choses utiles.» (J. - B. Say, *Lettres à M. Malthus*, Paris 1820, p. 168, 169.)

«... parce que la concurrence les» (les producteurs) «oblige à donner les produits pour ce qu'ils leur coûtent.» [*ibidem*, p. 169.]

«Telle est, monsieur, la doctrine bien liée sans laquelle il est impossible, je le déclare, d'expliquer les plus grandes difficultés de l'économie politique et notamment, comment il se peut qu'une nation soit plus riche lorsque ses produits diminuent de valeur, quoique la richesse soit de la valeur.» (*ibidem*, p. 170.)

«Si vous trouvez une physionomie de paradoxe à toutes ces propositions, voyez les choses qu'elles expriment, et j'ose croire qu'elles vous paraîtront fort simples et fort raisonnables.» (*An inquiry into those principles respecting the nature of demand etc.*, p. 110.)

Str. 542
Bel. 70 «A égalité d'oppression des masses, plus un pays a de prolétaires et plus il est riche.» (Colins, *L'économie politique, source des révolutions et des utopies prétendues socialistes*, Paris 1857, t. III, p. 331.)

Str. 544
Bel. 75 «Socios collegiorum maritos esse non permittimus, sed statim postquam quis uxorem duxerit, socius collegii desinat esse.» ("Reports of Cambridge University commission", p. 172.)

Str. 558
Bel. 79 «The demand for labour depends on the increase of circulating and not of fixed capital. Were it true that the proportion between these two sorts of capital is the same at all times, and in all circumstances, then, indeed, it follows that the number of labourers employed is in proportion to the wealth of the state. But such a proposition has not the semblance of probability. As arts are cultivated, and civilization is extended, fixed capital bears a larger and larger proportion to circulating capital. The amount of fixed capital employed in the production of a piece of British muslin is at least a hundred, probably a thousand times greater than that employed in a similar piece of Indian muslin. And the proportion of circulating capital is a hundred or thousand times less... the whole of the annual savings (...), added to the fixed capital (...), would have no effect in increasing the demand for labour.» (John Barton, *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society*, London 1817, p. 16, 17.)

«The same cause which may increase the net revenue of the country may at the same time render the population redundant, and deteriorate the condition of the labourer.» (Ricardo, *ibidem*, p. 469.)

... «the demand» (for labour) «will be in a diminishing ratio». (*ibidem*, p. 480, beleška)

«The amount of capital devoted to the maintenance of labour may vary, independently of any changes in the whole amount of capital... Great fluctuations in the amount of employment, and great suffering may (...) become more frequent as capital itself becomes more plentiful.» (Richard Jones, *An introductory lecture on pol. economy*, London 1833, p. 12.)

«Demand» (for labour) «will rise... not in proportion to the accumulation of the general capital... Every augmentation, therefore, to the national stock destined for reproduction, comes, in the progress of society, to have less and less influence upon the condition of the labourer.» (Ramsay, *ibidem*, p. 90, 91.)

Str. 563
Bel. 83 «The adult operatives at this mill have been asked to work from 12 to 13 hours per day, while there are hundreds who are compelled to be idle who would willingly work partial time, in order to maintain their families and save their brethren from a premature grave through being overworked.» ("Reports of insp. of fact., 31st Oct. 1863", p. 8.)

- Str. 567 "It does not appear absolutely true to say that demand will always
Bel. 85 produce supply just at the moment when it is needed. It has not done so with labour, for much machinery has been idle last year for want of hands." ("Report of insp. of fact. for 31st Oct. 1866", p. 81.)
- Str. 569 "Poverty [...] seems [...] favourable to generation." (A. Smith^[1711])
Bel. 87 "Iddio fa che gli uomini che esercitano mestieri di prima utilità nascono abbondantemente." (Galvani, *ibidem*, p. 78.)
"Misery, up to the extreme point of famine and pestilence, instead of checking, tends to increase population," (S. Laing, *National distress*, 1844, p. 69.)
- Str. 571 "De jour en jour il devient donc plus clair que les rapports de production
Bel. 88 dans lesquels se meut la bourgeoisie n'ont pas un caractère unique, un caractère simple, mais un caractère de duplicité; que dans les mêmes rapports dans lesquels se produit la richesse, la misère se produit aussi; que dans les mêmes rapports dans lesquels il y a développement des forces productives, il y a une force productive de répression; que ces rapports ne produisent la richesse bourgeoise, c'est à dire la richesse de la classe bourgeoise, qu'en anéantissant continuellement la richesse des membres intégrants de cette classe et en produisant un prolétariat toujours croissant." (Karl Marx, *Misère de la philosophie*, p. 116.)
- Str. 572 «In luoco di progettàr sistemi inutili per la felicità de' popoli, mi limiterò
Bel. 89 a investigare la ragione della loro infelicità.» [G. Ortes, *Della economia nazionale libri sei*, 1774, u Custodijevom izdanju, «Parte moderna», t. 21, p. 32.]
- Str. 577 «Voilà l'homme en effet. Il va du blanc au noir. / Il condamne au matin
Bel. 105 ses sentiments du soir. / Importun à tout autre, à soi même incommode, / Il change à tous moments d'esprit comme de mode.» ([Boileau, citirano kod H. Roya,] *The theory of exchanges etc.*, London 1864, p. 135.)
- Str. 579 "... those employed in every different branch of the work can often
Bel. 108 be collected into the same workhouse."^[175]
- Str. 596 "The nominal price of day-labour is at present no more than about
Bel. 140 four times, or at most five times higher than it was in the year 1514. But the price of corn is seven times, and of flesh-meat and raiment about fifteen times higher. (...) So far, therefore, has the price of labour been even from advancing in proportion to the increase in the expences of living, that it does not appear that it bears now half the proportion to those expences that it did bear." (Richard Price, *Observations on reverstionary payments . . .*, 6. ed. By W. Morgan, London 1803, v. II, p. 159.)
- Str. 612 "The heaven-born employment of the hind gives dignity even to his
Bel. 169 position. He is not a slave, but a soldier of peace, and deserves his place in married man's quarters, to be provided by the landlord, who has claimed a power of enforced labour similar to that the country demands of a military soldier. He no more receives market-price for his work than does a soldier. Like the soldier he is caught young, ignorant, knowing only his own trade and his own locality. Early marriage and the operation of the various laws of settlement affect the one as enlistment and the Mutiny Act affect the other." (Dr. Hunter, *ibidem*, p. 132.)
- Str. 613 «Mal vêtus, logés dans des trous, / Sous les combles, dans les décom-
Bel. 170 bres, / Nous vivons avec les hiboux / Et les larrons, amis des ombres.» (Pierre Dupont, *Ouvriers*, 1846.)

- Str. 633 «Le paysan y (en Silésie) est sefr.» «On n'a pas pu encore engager les
Bel. 191 Silésiens au partage des communes, tandis que dans la nouvelle Marche, in n'y a guère de village où ce partage ne soit exécuté avec le plus grand succès.» (Mirabeau, *De la Monarchie Prussienne . . .*, Londres 1788, t II, p. 125, 126.)
- Str. 636 "The quantity of land assigned" (. . .) "would now be judged too great
Bel. 194 for labourers, and rather as likely to convert them into small farmers." (George Roberts, *The social history of the people of the southern counties of England in past centuries*, London 1856, p. 184.)
- Str. 637 "The right of the poor to share in the tithe, is established by the te-
Bel. 195 nour of ancient statutes." (Tuckett, *ibidem*, v. II, p. 804, 805.)
- Str. 638 "I most lament the loss of our yeomanry, that set of men, who really
Bel. 199 kept up the independence of this nation; and sorry I am to see their lands now in the hands of monopolizing lords, tenanted out to small farmers, who hold their leases on such conditions as to be little better than vassals ready to attend a summons on every mischievous occasion." [J. Arbuthnot, *Inquiry into the connection between the present price of provisions and of farms*, London 1773, p. 139.]
- Str. 639 "The large grant of lands in Ireland to Lady Okrney, in 1695, is a pu-
Bel. 200 blic instance of the king's affection, and the lady's influence. . . Lady Orkney's endearing offices, are supposed to have been — foeda labiorum ministeria." (*The character and behaviour of king William, Sunderland etc. as represented in original letters to the Duke of Shrewsbury from Somers, Halifax, Oxford, secretary Vernon etc.*)
- Str. 642 "Working men are driven from their cottages, and forced into the
Bel. 212 towns to seek for employment; — but then a larger surplus is obtained, and thus Capital is augmented." ([R.B. Seeley,] *The perils of the nation*, 2nd ed., London 1843, p. XIV.)
- Str. 646 «Le lin fait donc une des grandes richesses du cultivateur dans le Nord
Bel. 220 de l'Allemagne. Malheureusement pour l'espèce humaine, ce n'est qu'une ressource contre la misère, et non un moyen de bien-être. Les impôts directs, les corvées, les servitudes de tout genre, écrasent le cultivateur allemand, qui paie encore des impôts indirects dans tout ce qu'il achète. . . et pour comble de ruine, il n'ose pas vendre ses productions où et comme il le veut; il n'ose pas acheter ce dont il a besoin aux marchands qui pourraient le lui livrer au meilleur prix. Toutes ces causes le ruinent insensiblement, et il se trouverait hors d'état de payer les impôts directs à l'échéance sans la filerie; elle lui offre une ressource, en occupant utilement sa femme, ses enfants, ses servants, ses valets, et lui-même: mais quelle pénible vie, même aidée de ce secours! En été, il travaille comme un forçat au labourage et à la récolte; il se couche à 9 heures et se lève à deux, pour suffire aux travaux; en hiver il devrait réparer ses forces par un plus grand repos; mais il manquera de grains pour le pain et les semailles, s'il se défait des denrées qu'il faudrait vendre pour payer les impôts. Il faut donc filer pour suppléer à ce vide. . . il faut y apporter la plus grande assiduité. Aussi le paysan se couche-t-il en hiver à minuit, une heure, et se lève à cinq ou six; ou bien il se couche à neuf, et se lève à deux, et cela tous les jours de sa vie si ce n'est le dimanche. Cet excès de veille et de travail usent la nature humaine, et de là vient qu'hommes et femmes vieillissent beaucoup plutôt dans les campagnes que dans les villes.» (Mirabeau, *ibidem*, t. III, p. 212 sqq.)

- Str. 651 "Whenever the legislature attempts to regulate the differences between
Bel. 222 masters and their workmen, its counsellors are always the masters."⁽¹⁹⁵⁾
"L'esprit des lois, c'est la propriété."⁽¹⁶⁸⁾
- Str. 654 «L'anéantissement de toutes espèces de corporations du même état
Bel. 225 et profession étant l'une des bases fondamentales de la constitution française, il est défendu de les rétablir de fait sous quelque prétexte et sous quelque forme que ce soit.»... «des citoyens attachés aux mêmes professions, arts et métiers prenaient des délibérations, faisaient entre eux des conventions tendantes à refuser de concert ou à n'accorder qu' à un prix déterminé le secours de leur industrie ou de leurs travaux, les dites délibérations et conventions... seront déclarées inconstitutionnelles, attentatoires à la liberté et à la déclaration des droits de l'homme etc.» (*Révolutions de Paris*, Paris 1791, t. III, p. 523.)
- Str. 656 Knight: "You, my neighbour, the husbandman, you Maister Mercer,
Bel. 228 and you Goodman Copper, with other artificers, may save yourselves metely well. For as much as all things are deerer than they were, so much do you arise in the pryce of your wares and occupations that yee sell agayne. But we have nothing to sell where by we might advance ye pryce there of, to countervaille those things that we must buy agayne". . . "I pray you, what be those sorts that ye meane. And, first, of those that yee thinke should have no losse hereby?" — Doktor: "I meane all these that live by buying and selling, for, as they buy deare, they sell thereafter." — Knight: "What is the next sorte that yee say would win by it?" — Doktor: "Marry, all such as have takings or fearmes in their owne manurance" (tj. cultivation) "at the old rent, for where they pay after the olde rate, they sell after the newe—that is, they paye for their lande good cheape, and sell all things growing thereof deare. . ." Knight: "What sorte is that which, ye sayde should have greater losse hereby, than these men had profit?" — Doktor: "It is all noblemen, gentlemen, and all other that live either by a stinted rent or stypend, or do not manure" (cultivate) "the ground, or doe occupy no buying and selling." [William Stafford, *A compendious or brieve examination of certayne ordinary complaints of diverse of our countrymen in these our days*, London 1581.]
- Str. 657 «C'est li compte que messire Jacques de Thoraisse, chevalier chaste-
Bel. 229 lain sor Besançon rent es seigneur tenant les comptes à Dijon pour monseigneur le duc et comte de Bourgoigne, des rentes appartenant à la dite chastellenie, depuis XXVe jour de décembre MCCCCLIX jusqu'au XXVIIIe jour de décembre MCCCCLX.» (Alexis Monteil, *Histoire des matériaux manuscrits etc.*, p. 234, 235.)
- Str. 658 «Je permettrai, . . . «que vous ayez l'honneur de me servir, à condition
Bel. 232 que vous me donnez le peu qui vous reste pour la peine que je prends de vous commander.» (J.-J. Rousseau, *Discours sur l'économie politique*, [Genève 1760, p. 70].)
- Str. 659 "Twenty pounds of wool converted unobtrusively into the yearly cloth-
Bel. 234 ing of a labourer's family by its own industry in the intervals of other work — this makes no show; but bring it to market, send it to the factory, thence to the broker, thence to the dealer, and you will have great commercial operations, and nominal capital engaged to the amount of twenty times its value. . . The working class is thus emerged to support a wretched factory population, a parasitical shopkeeping class, and a fictitious commercial, monetary and financial system." (David Urquhart, *ibidem*, p. 120.)

- Str. 666 «Si les Tartares inondaient l'Europe aujourd'hui, il faudrait bien des
Bel. 243b affaires pour leur faire entendre ce que c'est qu'un financier parmi nous.» (Montesquieu, *Esprit des lois*, t. IV, p. 33, éd. Londres 1769.)
- Str. 672 «Nous sommes [...] dans une condition tout-à-fait nouvelle de la so-
Bel. 251 ciété... nous tendons à séparer [...] toute espèce de propriété d'avec toute espèce de travail» (Sismondi, *Nouveaux principes de l'économie politique*, t. II, p. 434.)
- Str. 679 «... Dans les colonies où l'esclavage a été aboli sans que le travail forc-
Bel. 268 cé se trouvait remplacé par une quantité équivalente de travail libre, on a vu s'opérer la contrepartie du fait qui se réalise tous les jours sous nos yeux. On a vu les simples travailleurs exploiter à leur tour les entrepreneurs d'industrie, exiger d'eux des salaires hors de toute proportion avec la part légitime qui leur revenait dans le produit. Les planteurs, ne pouvant obtenir de leurs sucres un prix suffisant pour couvrir la hausse de salaire, ont été obligés de fournir l'excédant, d'abord sur leurs profits, ensuite sur leurs capitaux mêmes. Une foule de planteurs ont été ruinés de la sorte, d'autres ont fermé leurs ateliers pour échapper à une ruine imminente... Sans doute, il vaut mieux voir périr des accumulations de capitaux, que des générations d'hommes» (...); «mais ne vaudrait-il pas mieux que ni les uns ni les autres périssent?» (Molinari, *ibidem*, p. 51, 52.)
- Str. 681 «C'est, ajoutez-vous, grâce à l'appropriation du sol et des capitaux
Bel. 272 que l'homme, qui n'a que ses bras, trouve de l'occupation, et se fait un revenu... c'est au contraire, grâce à l'appropriation individuelle du sol qu'il se trouve des hommes n'ayant que leurs bras... Quand vous mettez un homme dans le vide, vous vous emparez de l'atmosphère. Ainsi faites-vous, quand vous vous emparez du sol... C'est le mettre dans le vide de richesses, pour ne le laisser vivre qu'à votre volonté.» (Colins, *ibidem*, t. III, p. 267—271 passim.)
- Str. 682 ... «The first and main object at which the new Land Act of 1862
Bel. 275 aims, is to give increased facilities for the settlement of the people.» (*The Land law of Victoria, by the hon. G. Duffy, minister of public lands, London 1862, [p. 3].*)

Napomene i registri

7

Napomene

¹ *Kapital* je glavno delo Karla Marxa na kome je on radio četrdeset godina. «Utvrdivši da je ekonomska struktura baza na kojoj se izdiže politička nadgradnja, Marx je najviše pažnje posvetio proučavanju ekonomske strukture.» (V. I. Lenjin, *Izabrana dela u 16 tomova*, «Kultura», Beograd 1960, tom 8, str. 171.)

Marx je počeo sistematski da izučava političku ekonomiju krajem 1843. godine u Parizu. Postavio je sebi za cilj da napiše obiman rad koji će sadržati kritiku postojećeg poretka i buržoaske političke ekonomije. Njegova prva istraživanja u toj oblasti odrazila su se u radovima *Ekonomsko-filozofski rukopisi iz 1844. godine*, *Nemačka ideologija*, *Beđa filozofije*, *Najamni rad i kapital*, *Manifest Komunističke partije* i drugim. Već u tim radovima otkrivene su osnove kapitalističke eksploatacije, nepomirljiva suprotnost interesa kapitalista i najamnih radnika, antagonistički i prolazni karakter svih ekonomskih odnosa u kapitalizmu.

Posle izvesnog prekida, koji su izazvali burni događaji revolucije od 1848/1849, Marx je nastavio svoja ekonomska istraživanja u Londonu, kuda je morao da emigrira u avgustu 1849. Tu je temeljno i svestrano izučavao istoriju ekonomije i tadašnju privredu u raznim zemljama, naročito u Engleskoj, u to doba klasičnoj kapitalističkoj zemlji. U tom periodu interesuju ga istorija zemljišne svojine i teorija zemljišne rente, istorija i teorija opticaia novca i cena, privredne krize, istorija tehnike i tehnologije i pitanja agronomije i agrohemijske.

Marx je radio u vanredno teškim uslovima. Stalno se borio s oskudicom i morao je često da prekida svoja istraživanja da bi zaradivao za život. Dugotrajni veliki napor u uslovima materijalnog lišavanja nije ostao bez posledica — Marx se ozbiljno razboleo. Ali i pored toga, on je do 1857. svoje obimne pripreme radove priveo dotle da je mogao da počne sa sistematizacijom i uopštavanjem sakupljenog materijala.

Od avgusta 1857. do juna 1858. Marx je napisao rukopis od oko 50 štampanih tabaka, koji je u neku ruku predstavljao skicu za budući *Kapital*. Taj rad prvi put je objavio Institut marksizma-lenjinizma pri CK KPSSSR 1939—1941. na jeziku originala pod naslovom *Grundrisse der Kritik der politischen Ökonomie*. U novembru 1857. Marx je skicirao plan svog dela, koji je kasnije detaljno razradio i znatno precizirao. Svoj naučni rad posvećen kritici ekonomskih kategorija podelio je na šest knjiga: 1. O kapitalu (s nekoliko uvodnih poglavlja); 2. O zemljišnoj svojini; 3. O najamnom radu; 4. O državi; 5. O međunarodnoj trgovini; 6. O svetskom tržištu.

Za prvu knjigu (o kapitalu) Marx je predvideo četiri odeljka: a) Kapital uopšte; b) Konkurencija ili međusobno dejstvo mnogih kapitala; c) Kredit; d) Akcijski kapital. Odeljak a) trebalo je da se deli na tri dela: Proces proizvodnje kapitala; Prometni proces kapitala; Njihovo jedinstvo ili kapital i profit, kamata. Ova poslednja posebna podela bila je kasnije osnova da se celo delo podeli na tri toma *Kapitala*. Kritika i istorija političke ekonomije i socijalizma trebalo je da budu predmet jednog drugog rada.

Marx je imao nameru da svoje delo objavi u nastavcima u sveskama, pri čemu bi prva sveska morala bezuslovno da sačinjava relativnu celinu i osnovu celog rada. Ona treba da sadrži odeljke: 1. Roba, 2. Novac ili prosti promet i 3. Kapital. Ali iz političkih razloga, pri završnoj redakciji prve knjige — *Priloga kritici političke ekonomije* — nije unet treći odeljak. Marx je ukazao na to da baš s tim odeljkom »počinje prava bitka« i da zbog zvanične cenzure, policijskih progona i svih mogućih hajki na autore koje vladajuće klase smatraju nepoželjnim ne bi bilo uputno da se na samom početku objavi takvo poglavlje pre nego što široka javnost nešto sazna o novom delu. Za prvo izdanje Marx je specijalno napisao poglavlje o robi i temeljno preradio poglavlje o novcu iz rukopisa od 1857/1858. godine.

Prilog kritici političke ekonomije izišao je 1859. godine. Namera je bila da se ubrzo potom izda i sledeća sveska, tj. pomenuti odeljak o kapitalu, koji čini glavni deo sadržaja rukopisa iz 1857/1858. U Britanskom muzeju Marx je nastavio da sistematski proučava političku ekonomiju. Ali ubrzo je morao da prekine rad za godinu i po dana da bi raskrinkao klevetničke napade bonapartističkog agenta Karla Vogta i da bi dao u štampu druge radove čije je izlaženje bilo preče. Tek u avgustu 1861. Marx je počeo da piše obiman rukopis, koji je završio sredinom 1863. godine. Rukopis, koji se sastoji od 23 sveske i koji ukupno iznosi oko 200 štampanih tabaka, nastavak je prve sveske *Priloga kritici političke ekonomije*, koja je izišla 1859. godine i nosi isti naslov. Pretežni deo tog rukopisa (sveske VI-XV i XVIII) tretira istoriju ekonomskih učenja. On nije objavljen za života Marxa i Engelsa. Institut marksizma-lenjinizma pri CK SED izdao ga je pod naslovom *Teorije o višku vrednosti (Četvrti tom «Kapitala»)* u 3 dela. U prvih pet svezaka i delimično u sveskama XIX-XXIII tretiraju se teme iz prvog toma *Kapitala*. Tu Marx analizira pretvaranje novca u kapital, razvija teoriju o višku vrednosti i dotiče niz drugih pitanja. Naročito je u XIX i XX svesci data solidna osnova za 13. glavu prvog toma *Kapitala* »Mašine i krupna industrija«; u njoj se navodi obilje materijala za istoriju tehnike i temeljnu ekonomsku analizu primene mašina u kapitalističkoj industriji. U sveskama XXI-XXIII osvetljavaju se pojedina pitanja koja su u vezi sa raznim temama *Kapitala*, a među njima i pitanja iz drugog toma. Sveske XVI i XVII posvećene su problemima treće knjige. Na taj način rukopis iz 1861-1863. dotiče u većoj ili manjoj meri probleme sva četiri toma *Kapitala*.

U toku daljeg rada Marx se odlučio da celo svoje delo sačini po onom planu koji je ranije izradio za odeljak »Kapital uopšte« sa tri dela. Istorijsko-kritički deo rukopisa trebalo je da bude četvrti, završni odeljak. »Naime, celo delo«, piše Marx u svom pismu Kugelmannu od 13. oktobra 1866, »deli se na sledeće delove: Knjiga I) Proces proizvodnje kapitala. Knjiga II) Prometni proces kapitala. Knjiga III) Oblikovanje ukupnog procesa. Knjiga IV) Prilog istoriji teorije«. Marx je odustao i od svog ranijeg plana da delo izda u nastavcima u sveskama i odlučio da sasvim završi rad pa da ga tek onda izda.

Marx je intenzivno produžio rad na svom delu, naročito na onim delovima koji u rukopisu iz 1861-1863. nisu bili dovoljno razrađeni. Proučio je još i obimnu ekonomsku i tehničku literaturu, o poljoprivredi, o pitanjima kredita i opticaja novca; proučio je statistički materijal, parlamentarna dokumenta, zvanične izveštaje o radu dece u industriji, o uslovima života engleskog proletarijata itd. Neposredno potom Marx je u toku dve i po godine (od avgusta 1863. do kraja 1865) napisao nov, obiman rukopis, koji je prva, detaljno razrađena, varijanta triju teorijskih tomova *Kapitala*. Tek kad je napisao ceo rad (u januaru 1866), Marx je prešao na konačnu obradu teksta za štampu. Pri tom je poslušao Engelsov savet da odmah ne pripremi celo delo za štampu, već najpre samo prvi tom. Tu konačnu obradu Marx je izvršio veoma brižljivo. U osnovi, to je bila još jedna prerada celog prvog toma. Da bi izlaganje predstavljalo celinu, potpunu i jasnu, Marx je smatrao za potrebno da na početku prvog toma *Kapitala* rezimira sadržaj svog već izdatog spisa *Prilog kritici političke ekonomije*.

Prilikom priprema prvog toma *Kapitala* za nova izdanja na nemačkom jeziku i na drugim jezicima, Marx je vršio ispravke. Tako je za drugo izdanje (1872) izvršio mnoge izmene, dao važna uputstva u vezi s ruskim izdanjem, — prvim prevodom *Kapitala* na strani jezik, koji je izašao 1872. godine u Petrogradu; velikim delom preradio i redigovao francuski prevod, koji je izlazio u nastavcima u sveskama od 1872. do 1875. godine.

Posle pojave prvog toma Marx je nastavio da neumorno radi na ostalim tomovima, pošto je imao nameru da brzo završi celo delo. Ali to mu nije pošlo za rukom. Raznostrana delatnost u Generalnom veću Međunarodnog udruženja radnika iziskivala je mnogo vremena. Zbog slabog zdravlja morao je sve češće da prekida rad. Njegova izvanredna preciznost i krajnja savestnost u naučnom radu, ona stroga samokritika s kojom je težio, kako je Engels rekao, «da potpuno završi svoja velika ekonomska otkrića pre nego što ih objavi», podsticala su ga da pri razradi ili ispitivanju bilo kog problema stalno proizvoda nove stvari.

Posle Marxove smrti Engels je pripremio za štampu i objavio dva druga toma *Kapitala*. Drugi tom je izašao 1885. a treći 1894. godine. Time je Engels dao neocenjivi doprinosi raznim naučnog komunizma.

Engels je redigovao i prevod prvog toma *Kapitala* na engleskom jeziku (koji je izašao 1887), pripremio treće (1883) i četvrto (1890) izdanje prvog toma *Kapitala* na nemačkom jeziku. Osim toga, posle Marxove smrti, ali još za Engelsova života, izašla su sledeća izdanja prvog toma *Kapitala*: tri izdanja na engleskom jeziku u Londonu (1888, 1889. i 1891); tri izdanja na engleskom jeziku u Njujorku (1887, 1889. i 1890), izdanje na francuskom jeziku u Parizu (1885), na danskom jeziku u Kopenhagenu (1885), na španskom jeziku u Madridu (1886), na italijanskom jeziku u Torinu (1886), na poljskom jeziku u Lajpcigu (1884—1889), na holandskom jeziku u Amsterdamu (1894), kao i niz drugih, nepotpunih izdanja.

Za četvrto izdanje prvog toma *Kapitala* (1890) Engels je, na osnovu Marxovih uputstava, izvršio konačnu redakciju teksta i beležaka. I ovo naše izdanje prvog toma *Kapitala* ima za osnovu tu redakciju. 13

- ² Marx se ovde poziva na prvu glavu prvog izdanja (1867), koja je nosila naslov «Roba i novac». Za drugo izdanje Marx je preradio tom i izmenio njegov sklop. Podelio je bivšu prvu glavu na tri samostalne glave, koje sada pod istim naslovom čine prvi odeljak. 13
- ³ Marx ima u vidu treću glavu Lassalle-ovog spisa *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit*, Berlin, 1864. 13
- ⁴ «De te fabula narratur!» (O tebi se govori!) — iz Horacijevih *Satira*, knjiga 1, satira 1. 14
- ⁵ *Plave knjige* (Blue Books) — opšti naziv za publikacije engleskog parlamenta i za diplomatske dokumente ministarstva spoljnih poslova. Plave knjige, tako nazvane zbog svojih plavih korica, izdaju se u Engleskoj od 17. veka i predstavljaju najvažniji zvanični izvor za istoriju privrede i diplomatije ove zemlje. 17, 437
- ⁶ «Segui il tuo corso, e lascia dir le genti!» (Sledi svoj put i pusti ljude neka pričaju šta hoće!) — izmenjen citat iz Dantoeve *Božanstvene komedije*, «Cistište», 5. pesma. 18
- ⁷ U četvrtom izdanju prvog toma *Kapitala* (1890) izostavljena su prva četiri pasusa ovog pogovora. U ovom tomu objavljuje se pogovor u celini. 19
- ⁸ S. Mayer, *Die sociale Frage in Wien. Studie eines «Arbeitgebers»*, Wien 1871. 19
- ⁹ *Anti-Corn-Law League* (Liga protiv zakona o žitu) — udruženje pristalica slobodne trgovine koje su fabrikanti Cobden i Bright osnovali u Mančesteru 1838. Takozvani zakoni o žitu, čiji je cilj bilo ograničenje odnosno zabrana uvoza žita iz inostranstva, doneti su u Engleskoj 1815. u interesu tamošnjih veleposjednika, lendlordova. Liga je zahtevala potpunu slobodu trgovine i borila

- se za ukidanje zakona o žitu da bi snizila najamnine radnika i oslabila ekonomske i političke pozicije zemljišne aristokratije. Liga je pokušala da iskoristi radničke mase u svojoj borbi protiv zemljoposjednika, ali baš u to doba najnapredniji radnici Engleske krenuli su putem samostalnog politički određenog radničkog pokreta ((čartizma). Borba između industrijske buržoazije i zemljišne aristokratije završila se 1846. prihvatanjem Zakona o ukidanju zakona o žitu. Posle toga Liga se rasturila. 21
- 10 Članak J. Dietzgena *Das Kapital. Kritik der politischen Ökonomie von Karl Marx. Hamburg 1867*, objavljen je 1868. u listu «Demokratisches Wochenblatt», br. 31, 34, 35. i 36. Od 1869. do 1876. ovaj list je izlazio pod naslovom «Der Volksstaat». 22
- 11 «*La Philosophie positive. Revue*» — časopis koji je izlazio u Parizu od 1867. do 1883. U br. 3. od novembra/decembra 1868. objavio je kratku recenziju o prvom tomu *Kapitala* iz pera De Robertyja, pristalice filozofa pozitiviste Auguste-a Comte-a. 23
- 12 Н. Зиберъ, *Теорія цѣнностей и капиталъ Д. Рикардо въ связи съ издѣйшимъ допущеніями и разъясненіями*, Киевъ 1871, стр. 170. 23
- 13 Članak И. И. Кауфмана *Точка зрѣнія политико-экономической критики у Карла Маркса*. 23
- 14 Marx ovde misli na nemačke buržoaske filozofe Büchnera, Langea, Dühringa, Fechnera i druge. 25
- 15 Francusko izdanje prvog toma *Kapitala* izlaziло je u nastavcima u sveskama u Parizu od 1872. do 1875. 28
- 16 «*nova dvotretina*» — srebrni novac u vrednosti od $\frac{2}{3}$ talira koji je bio u optičaju u raznim nemačkim državama od kraja 17. do sredine 19. veka. 29
- 17 Numeracija glava u engleskom izdanju prvog toma *Kapitala* ne poklapa se s numeracijom u nemačkim izdanjima. 31.
- 18 «*sproslavery rebellion*» (pobuna vlasnika robova) — pobuna robovlasnika na jugu SAD, koja je dovela do građanskog rata od 1861. do 1865. 34 256 378
- 19 U stvari, Marx nije pogrešio. 36
- 20 U posebnom radu *In Sachen Brentano contra Marx wegen angeblicher Citatsfälschung. Geschichteerzählung und Dokumente* Engels raskrinkava u više mahova ponavljane klevetničke napade predstavnika buržoazije, koji su optuživali Marxa za falsifikovanje jednog citata iz Gladstone-ovog govora održanog 16. aprila 1863. Taj rad je izišao 1891. u Hamburgu. 36
- 21 *Izmisljotina Laskerčića protiv Bebela* — Na sednici Rajhstaga od 8. novembra 1871. nacionalnoliberalni poslanik Lasker izjavio je u jednoj polemici s Bebelom da, ako nemačkim radnicima padne na pamet da se ugledaju na pariske komunare, «čestiti i imućni građani pobiće ih motkama». Ali se govornik nije usudio da objavi tu izjavu, i već u stenografskom izveštaju stajalo je umesto «pobiće ih motkama» — «zadržati sopstvenom snagom». Bebel je otkrio ovaj falsifikat. Za radnike je Lasker postao predmet podsmeha: zbog svog malog rasta dobio je nadimak «Laskerčić». 37
- 22 Goethe, *Faust*, I deo, 3. scena (Faustova soba za studije). 38
- 23 Engels ovde parafrazira reči hvalisavca i kukavice Falstaffa, koji priča kako se sam borio protiv pedesetorice. (Shakespeare, *Kralj Henri IV*, I deo, 2 čin, scena 4.) 38
- 24 Izmenjen citat iz poeme Samuela Butlera *Hudibras*, 2. deo, 1. pesma. 44

- ²⁵ William Jacob, *An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals*, London 1831. 48
- ²⁶ [W. Petty,] *A treatise of taxes and contributions*, London 1667, str. 47. 50
- ²⁷ Shakespeare, *Kralj Henri IV*, I deo, 3. čin, scena 3. 54
- ²⁸ «*Paris vaut bien une messe*» («Valja Pariz jedne liturgije») — kažu da je rekao Henri IV 1593. godine, kad je u interesu nacionalne politike prešao u katoličanstvo. 58
- ²⁹ Marx ovde citira Aristotelovo delo *Ethica Nicomachea* iz: «Aristotelis opera ex recensione Immanuelis Bekkeri», t. 9, Oxonii 1837, str. 99, 100. 64
- ³⁰ *Lombard-strit* — ulica u londonskom Sitiju u kojoj se nalaze najveće banke i trgovačka preduzeća. 65
- ³¹ Karl Marx, *Misère de la philosophie. Réponse à «La Philosophie de la misère» de M. Proudhon*, Paris, Bruxelles 1847, gl. 1. 71
- ³² Izmenjen citat iz Goetheovog *Fausta*, I deo, 4. scena (Faustova soba za studije). (Prevod Milana Savića.) 71
- ³³ «*pour encourager les autres*» («da bi druge obodрили») — Posle ugašenja revolucije od 1848/49, u Evropi je nastupio period mračne političke reakcije. Dok su se u to vreme aristokratski a i buržoaski krugovi u Evropi oduševljavali spiritizmom, naročito prizivanjem duhova, u Kini se razbuktao jak antifeudalni oslobodilački pokret, naročito među seljacima, koji je ušao u istoriju pod nazivom «tajping-revolucija». 74
- ³⁴ «*Paralelograme gospodina Owena*» pominje Ricardo u svom delu *On protection to agriculture*, 4. izd., London 1882, str. 21. U svojim utopističkim planovima za socijalnu reformu Owen je pokušao da dokaže da je i sa stanovišta ekonomičnosti i sa stanovišta čuvarnosti najsvrsishodnije da se naselje napravi u vidu paralelograma ili kvadrata. 78
- ³⁵ *Epikurovi bogovi* — prema shvatanju starogrčkog filozofa Epikura, postojali su bogovi u intermundijama, u prostoru između svetova. Oni nisu imali nikakvog uticaja ni na vasionu ni na život čoveka. 80
- ³⁶ Shakespeare, *Mnogo vike ni oko čega*, 3. čin, scena 3. 84
- ³⁷ *Landi* (Landit) — mesto u blizini Pariza gde je od 12. do 19. veka jedanput godišnje održavan veliki vašar. 85
- ³⁸ Goethe, *Faust*, I deo, 3. scena (Faustova soba za studije). 87
- ³⁹ *Apokalipsa* — delo rane hrišćanske književnosti koje je uneto u «Novi zavet» kao Jovanovo otkrovenje; delo se pripisuje apostolu Jovanu. Ono sadrži mistična predskazanja o «kraju sveta» i «povratku Hrista», koja su u srednjem veku često izazivala jeretičke narodne pokrete. Crkva je kasnije koristila proročanstva *Apokalipse* da bi zaplašila narodne mase. — Marx ovde citira tekst iz Jovanovog otkrovenja, gl. 17, 13. i gl. 13, 17. 87
- ⁴⁰ *država Inká* — robovlasnička država sa znatnim ostacima prvobitne zajednice. Osnova društvene i privredne organizacije bio je klan ili seoska opština (aylla), čija su zajednička svojina bili zemlja i stoka. Država Inká je bila na vrhuncu svog razvitka od kraja 15. veka do španskog osvajanja i njenog potpunog uništenja tridesetih godina 16. veka. Ona je tada obuhvatala teritoriju današnjeg Perua, Ekvadora, Bolivije i severnog Čilea. 88
- ⁴¹ *pandekti* (grčki) ili *digesti* (latinski) — glavni deo rimskog građanskog prava (Corpus juris civilis). Pandekti su bili sastavljeni od izvoda iz dela rimskih pravnika koji su odgovarali interesima robovlasnika. Napravljeni su po nalogu vizantijskog cara Justinijana I i 529. godine proglašeni za zakon. 91.

- ⁴² [W. E. Parry,] *Journal of a voyage for the discovery of a north-west passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819-20, in His Majesty's ships Hecla and Griper, under the orders of William Edward Parry*, 2. izd., London 1821, str. 277-278. 94
- ⁴³ *pesnička hronologija* — U antičkoj mitologiji istorija čovečanstva je podeljena na pet delova. U zlatnom dobu ljudi su živeli srećno i bezbrižno; zemlja je bila njihova zajednička svojina i davala je sve što im je bilo potrebno za život. Ali posle tog savršenog stanja, u svetu su se prilike postepeno pogoršavale — nastalo je srebrno, zatim bronzano, pa herojsko i najzad gvozdeno doba. U ovom poslednjem dobu ljudi su naporno radili na neplodnom zemljištu; život je bio pun nepravdi, nasilja i ubistava. — Legendu o pet doba unosi u svoja dela grčki epski pesnik Heziod, a kasnije i rimski liričar Ovidije. 97
- ⁴⁴ Do ujedinjenja Engleske i Škotske došlo je 1707. Škotski parlament je raspušten i uklonjene su sve ekonomske barijere između ove dve zemlje. 97
- ⁴⁵ Marx citira *Pismo Eustohijumu* — O očuvanju devičanstva od svetog Jeronima. 100
- ⁴⁶ Dante, *Božanstvena komedija*, »Raj«, 24. pesma. 101
- ⁴⁷ K. Marx, *Prilog kritici političke ekonomije*. 103
- ⁴⁸ »the course of true love never does run smooth« (staza prave ljubavi nikad nije ravna) — Shakespeare, *Snovidenje u Noć ivanjsku*, 1. čin, scena 1. 104
- ⁴⁹ »Disjuncta membra poetae« (»razbacani udovi pesnika«) — iz Horacijevih *Satira*, knjiga 1, satira 4. 104 324
- ⁵⁰ Ovaj Quesnayev citat nalazi se u radu Dupont-a de Nemours-a *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale*, [in:] »Physiocrates...«, par Eugène Daire. Partie I, Paris 1846, str. 392. 105
- ⁵¹ *Not olet* (Ne smrdi) — rekao je rimski car Vespazijan (69-79) o novcu kad mu je sin zamerio zbog oporezivanja nužnika. 106
- ⁵² A. H. Müller, *Die Elemente der Staatskunst*, 2. Th., Berlin 1809, str. 280. 118
- ⁵³ Igra reči: »sovereign« znači »suveren«, »monarh«, ali »sovereign« je i naziv engleskog zlatnika (1 funta sterlinga). 120
- ⁵⁴ »od meuble postaje immeuble« (od pokretnog dobra postaje nepokretno) — Boisguillebert, *Le détail de la France*, [in:] »Economistes financiers du XVIIIe siècle«, par Eugène Daire, Paris 1843, str. 213. 122
- ⁵⁵ D. Diderot, *Le salon de 1767*. 126
- ⁵⁶ *Istočnoindijska kompanija* — englesko trgovačko društvo, koje je postojalo od 1600. do 1858. godine. Ono je bilo oruđe engleske razbojničke kolonijalističke politike u Indiji, Kini i drugim azijskim zemljama. Engleski kolonizatori su uz njenu pomoć uspeali da postepeno osvoje Indiju. Istočnoindijska kompanija je dugo imala trgovački monopol u Indiji, a u svojim rukama najvažnije upravne funkcije u toj zemlji. Narodnooslobodilački ustanak u Indiji (1857-1859) prisilio je Engleze da izmene forme svoje kolonijalističke vlasti; Istočnoindijska kompanija je raspuštena, a Indija proglašena za posed britanske krune. 126
- ⁵⁷ »East-India (Bullion). Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 8 February 1864.« 126
- ⁵⁸ Citat iz Lutherovog spisa dat je prema 4. nemačkom izd. *Kapitala*. 127 175 523
- ⁵⁹ Marx ovde citira Pettyjev rad *Verbum sapienti*, koji je izišao kao prilog delu *The political anatomy of Ireland*. 133 136 245

- ⁶⁰ Ove reči Marx navodi iz Ricardove knjige *The high price of bullion a proof of the depreciation of bank notes*, 4. izd., London 1811. 135
- ⁶¹ «currency principles» («princip novčanog optičaja») — u prvoj polovini 19. veka u Engleskoj vrlo popularna tzv. kvantitativna teorija o novcu. Predstavnici ove teorije su tvrdili da cene roba određuje količina novca u optičaju. U currency (prometna sredstva) ubrajali su pored metalnog novca i novčanice. Verovali su da će potpunim zlatnim pokrićem novčanica postići stabilan optičaj novca; emisiju je trebalo regulisati tako da odgovara uvozu i izvozu plemenitih metala. Pokušaji engleske vlade (Zakon o bankama iz 1844) da se osloni na tu teoriju nisu imali nikakvog uspeha i samo su potvrdili da ta teorija nije naučno održiva i da se ne može primeniti u praksi. 135 548
- ⁶² *Institut de France* — najviše naučno telo u Francuskoj, koje se sastoji od više klasa ili akademija. Destutt de Tracy je bio član Akademije za moralne i političke nauke. 151
- ⁶³ *Hic Rhodus, hic salta!* — iz Ezopove basne o hvalisavcu koji uverava da je jedanput na Rodosu odlično skočio. Odgovorili su mu: «Ovde je Rodos, ovde skači!» (prenosno: «Sad pokaži šta znaš!»). 154
- ⁶⁴ *Kuzin prevrat* — U januaru 1859. Aleksandar Kuza je izabran za gospodara najpre Moldavije, a malo kasnije i Vlaške. Ujedinjenjem ove dve Podunavske Kneževine, koje su dugo bile pod Otomanskim Carstvom, stvorena je jedinstvena rumunska država. Kuza je sebi postavio za cilj da sprovede niz buržoaskodemokratskih reformi. Ali njegova politika je naišla na jak otpor zemljoposjednika i jednog dela buržoazije. Kad je narodna skupština, u kojoj su predstavnici zemljoposjednika imali većinu, odbila nacrt zakona o agrarnoj reformi koji je podnela vlada, Kuza je 1864. raspustio ovo reakcionarno telo. Donet je ustav, proširen krug birača i ojačana vladina vlast. Agrarna reforma, prihvaćena u ovoj novoj političkoj situaciji, predviđala je ukidanje kmetstva i dodeljivanje zemlje seljacima uz otkup. 155 212
- ⁶⁵ Henri Storch, *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*, St.-Petersbourg 1815, tome I, str. 228. 167
- ⁶⁶ A. Cherbuliez, *Richesse ou pauvreté. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales*, Paris 1841, str. 14. 167
- ⁶⁷ «slučaj koji mu izmamljuje osmeh» — izmenjen citat iz Goetheovog *Fausta*, I deo (Faustova soba za studije). 176
- ⁶⁸ «Tout pour le mieux dans le meilleur des mondes possibles» («Sve najbolje udešeno u najboljem od svih mogućih svetova») — aforizam iz Voltaire-ovog satiričnog romana *Candide, ou l'optimisme*. 177 681
- ⁶⁹ *kao da u njemu toplo srce kuca* — izmenjen citat iz Goetheovog *Fausta*, I deo (Auerbachov podrum u Lajpcigu). 176
- ⁷⁰ Lukrecije, *O prirodi stvari*, knj. I, stihovi 156. i 157. 194
- ⁷¹ *Gottschedova genijalnost* — ironična aluzija na nemačkog pisca i književnog kritičara Johanna Christopa Gottscheda, koji je u književnosti igrao izvesnu pozitivnu ulogu, ali je bio krajnje netolerantan prema novim književnim strujama. Zato je njegovo ime postalo sinonim nadmenosti i tupoglavosti u književnosti. 195
- ⁷² Marx Wilhelma Roschera ironično naziva Wilhelm Thukydides Roscher, pošto se on u predgovoru prvog izdanja svoje knjige *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, kako kaže Marx, «skromno oglasio kao Tukidid političke ekonomije». (Vidi: Karl Marx, *Teorije o višku vrednosti*. <Četvrti tom «Kapitala», 3. deo.) 195

- ⁷³ William Jacob, *A letter to Samuel Withbread, being a sequel to considerations on the protection required by British agriculture*, London 1815, str. 33. 197
- ⁷⁴ *Factory Act* — ovdje: engleski Zakon o fabrikama iz 1833. 201
- ⁷⁵ *hilijadi* (grčki *Χιλιάδες* — hiljada) — propovedali su verskomističko učenje o drugom Hristovom dolasku i o uspostavljanju »hiljadugodišnjeg carstva« na zemlji, carstva pravde, opšte jednakosti i blagostanja. Hilijadijska vera je nastala u doba raspadanja robovlasničkog poretka usled nepodnošljivog jarma i patnji radnih ljudi, koji su tražili izlaz u fantastičnim snovima o izbjavljenju. Ova vera je bila vrlo popularna i kasnije se stalno javljala u učenjima raznih srednjovekovnih sekta. 204
- ⁷⁶ Andrew Ure, *The philosophy of manufactures*, London 1835, str. 406. 204
- ⁷⁷ »*little shilling men*« (pristalice malog šilinga ili »birmingemska škola«)— predstavnici jedne teorije o novcu u prvoj polovini 19. veka. Njene pristalice su propovedale učenje o idealnoj novčanoj meri i stoga su novac smatrale samo za računski naziv. Predstavnici ove škole braća Thomas i Matthias Attwood, Spooner i drugi podneli su nacrt za smanjenje sadržine zlata novčane jedinice u Engleskoj koji je nazvan »projekt malog šilinga«. Otuda i naziv škole »pristalice malog šilinga«. Pripadnici ove škole okrenuli su se protiv vladinih mera koje su imale za cilj smanjenje novčane mase u opticaju i zastupali mišljenje da će primena njihove teorije doprineti da se veštačkim podizanjem cena oživi industrija i osigura opšti progres u zemlji. Ali u stvari predloženo smanjenje vrednosti novca moglo je da posluži samo tome da izbrše dugove države i velikih preduzetnika, koji su uglavnom uzimali razne kredite.
- O »pristicama malog šilinga« Marx govori i u svom radu *Prilog kritici političke ekonomije*. 208
- ⁷⁸ *Règlement organique* — prvi ustav Podunavskih Kneževina (Moldavije i Vlaške) koje su okupirale ruske trupe na osnovu Jedrenskog mirovnog ugovora od 14. septembra 1829, kojim se završio rusko-turski rat od 1828/1829. Nacrt ovog ustava izradio je 1831. godine P. D. Kiseliev, koji je predstavljao vrhovnu vlast u ovim kneževinama. Po Reglmenu, zakonodavnu vlast u svakoj kneževini imala je skupština, koju su birali zemljoposednici, a izvršnu vlast gospodari, koje su doživotno birali predstavnici zemljoposednika, sveštenstva i gradova. Zadržan je postojeći feudalni poredak, pa i kuluk. Politička vlast je bila u rukama zemljoposednika. Regleman je izveo niz buržoaskih reformi: ukinute su unutrašnje carinske barijere, uvedena je slobodna trgovina, odvojen sud od uprave; seljacima je dozvoljeno da menjaju zemljoposednika i zabranjeno je mučenje. *Règlement organique* ukinut je za vreme revolucije od 1848. 213 214
- ⁷⁹ Dryden, *The cock and the fox: or, the tale of the nun's priest*. 217
- ⁸⁰ *Privy Council* (Tajni savet) — specijalni organ engleskog kralja koji se sastoji od ministara i drugih službenih lica i crkvenih velikodostojnika. Tajni savet je obrazovan u 13. veku. Dugo je imao zakonodavna prava i bio odgovoran samo kralju, a ne parlamentu. U 18. i 19. veku znatno je opao značaj Tajnog saveta. Danas on u Engleskoj nema praktično nikakvog značaja. 219 354 579
- ⁸¹ »*Ecce iterum Crispinus*« — tako počinje četvrta Juvenalova satira, u čijem prvom delu bičuju Krispina, dvoranina rimskog cara Domicijana. U prenosnom smislu ove reči znače: »opet ista osoba« ili: »opet istov«. 222
- ⁸² *Eleati* — idealistički pravac u starogrčkoj filozofiji 6. i 5. veka pre n. e. Njegovi najznačajniji predstavnici bili su Ksenofan, Parmenid i Zenon. Izmedu ostalog, eleati su težili da dokažu da kretanje i mnogostrukost pojava postoje samo u mišljenju, a ne u stvarnosti. 223

- ⁸³ *Grand Jury* — do 1933. u Engleskoj veće od 12 do 23 porotnika koje je šerif birao od »dobrih i vernih ljudi« u grofoviji u kojoj se odigrao događaj koji je predmet procesa. Ono je odlučivalo da li podneti dokazni materijal dokazuje krivicu optuženog ili ne i moralo ga je ili osloboditi ili ga predati krivičnom sudu. 225
- ⁸⁴ Marx misli na svoju recenziju o knjizi Th. Carlyle-a *Latter-Day Pamphlets*. (Vidi u 10. tomu ovog izdanja). 229
- ⁸⁵ W. Strange, *The seven sources of health*, London 1864, str. 84. 231
- ⁸⁶ Reči iz engleske nacionalne himne. 237
- ⁸⁷ *Exeter Hall* — zgrada u Londonu, sastajalište verskih i filantropskih društava. 237
- ⁸⁸ *«Mutato nomine de te fabula narratur!»* («Pod drugim imenom, ovde se o tebi govori!») — iz Horacijevih *Satira*, knjiga 1, satira 1. 239
- ⁸⁹ *«Après moi le déluge!»* («Posle mene potop!») — kažu da je tako rekao francuski kralj Louis XV kad je neki njegov dvoranin primetio da će česte bogate gozbe i svetkovine mnogo povećati francuski državni dug. 242
- ⁹⁰ Goethe, *An Suleika*. 242
- ⁹¹ *«Prodati svoje pravo prvorodstva za čanak sočiva»* -- reči iz jedne biblijske legende. Po tu cenu je gladni Isav prodao pravo prvorodstva svom bratu Jakovu. 243
- ⁹² *velika kuga* — strašna epidemija kuge, zvana i »crna smrt«, besnela je u Zapadnoj Evropi od 1347. do 1350. Od te bolesti umrlo je oko 25 miliona ljudi, tj. četvrtina celokupnog tadašnjeg evropskog stanovništva. 244 622
- ⁹³ *«Factories inquiry commission. First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28. June 1833»*, str. 53. 251
- ⁹⁴ *«Periculum in mora»* («opasnost je u odlaganju») — iz dela rimskog istoričara Tita Livija *Ab urbe condita*, knjiga 38, gl. 25, stih 13. 251
- ⁹⁵ *«Report from the Committee on the „Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom“: with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832»*. 251
- ⁹⁶ *Džagernat* — jedan od likova boga Višne, jednog od najvećih hinduističkih bogova. Kult Džagernata odlikovao se posebno velelepnim obredom i krajnjim verskim fanatizmom, koji je našao izraza u mučenju i žrtvovanju sopstvenog tela. U dane velikih praznika vernici su se bacali pod kola na kojima je bio lik Višne-Džagernata. 252 571
- ⁹⁷ *People's charter* (Narodna povelja) — dokument koji je sadržao zahteve čarlista; objavljen je 8. maja 1838. kao prednacrt zakona koji je trebalo da se podnese parlamentu. Zahtevi su bili: 1. opšte pravo glasa (za muškarce starije od 21 godine), 2. godišnji izbori za parlament, 3. tajno glasanje, 4. izjednačenje izbornih okruga, 5. ukidanje imovinskog cenzusa za kandidate za izbore za parlament, 6. dnevnicke za članove parlamenta. 253
- ⁹⁸ *«dva put veći komad hleba . . .»* — Pristalice Anti-Corn-Law League (vidi napomenu 9) pokušali su demagoški da ubede radnike da s uvođenjem slobodne trgovine raste njihova realna najamnina i da se udvostručava vekna («big loaf»). Pri tom su kao očigledno sredstvo agitacije nosili ulicama dve vekne — jednu veliku i jednu malu — s odgovarajućim natpisima. Stvarnost je pokazala koliko su ova obećanja bila lažna. Industrijski kapital Engleske, koji se učvrstio ukidanjem zakona o žitu, još više je ugrožavao životne interese radničke klase. 253 402

- ⁹⁹ *konventovski komesari* — tako su u doba francuske buržoaske revolucije nazivali posebno ovlašćene predstavnike Nacionalnog konventa (skupštine) u departmanima i u vojsci. 255.
- ¹⁰⁰ *Loi des suspects* (Zakon protiv sumnjivih) — zakon o merama opšte bezbednosti koji je donelo Zakonodavno telo (Corps législatif) 19. februara 1858. Ovaj zakon je davao caru i njegovoj vladi neograničeno pravo da bace u tamnicu, prognaju u razna mesta Francuske i Alžira ili proteraju iz Francuske sva lica koja bi bila osumnjičena za neprijateljsko držanje prema Drugom Carstvu. 256
- ¹⁰¹ Shakespeare, *Mletački trgovac*, 4. čin, scena 1. 258
- ¹⁰² *Zakon od deset tablica* — prvobitna varijanta zakona »Dvanaest tablica«, najstarijeg spomenika zakonodavstva rimske robovlasničke države. Ovaj zakon je štitiio privatnu svojinu i za dužnika koji nije bio u stanju da vrati dug predviđao je zatvor, ropstvo ili odsecanje nekih delova tela. Iz ovog zakona se razvilo rimsko privatno pravo. 258
- ¹⁰³ Francuski istoričar Linguet iznosi ovu hipotezu u svom radu *Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société*, Londres 1767, tome II, livre V, chapitre XX. 258
- ¹⁰⁴ U svom radu *Geheimnisse des christlichen Alterthums* nemački filozof Daumer je izneo hipotezu da su se prvobitni hrišćani pričešćivali ljudskim mesom. 258
- ¹⁰⁵ »*courtes séances*« (»kratke sednice«) — francuski socijalist-utopist Fourier skicirao je sliku budućeg društva u kome bi čovek obavljao razne poslove u toku jednog radnog dana, tj. radni dan bi se sastojao od nekoliko courtes séances rada, od kojih nijedna ne bi trajala duže od sat i po do dva sata. Tako bi, po Fourier-ovom mišljenju, porasla produktivnost rada toliko da bi i najsiromašniji radnik mogao da zadovolji svoje potrebe više nego što je to mogao ijedan kapitalista ranije. 261
- ¹⁰⁶ Opšti Američki radnički kongres u Baltimoru zasedao je od 20. do 25. avgusta 1866. Na njemu je učestvovalo 60 delegata koji su zastupali više od 60 000 radnika udruženih u tredjunione. Na kongresu je raspravljano o zakonskom uvođenju osmočasovnog radnog dana, o političkom radu radnika, o kooperativnim društvima, udruživanju svih radnika u tredjunione i o drugim pitanjima. Odlučeno je i da se osnuje politička organizacija radničke klase National Labor Union (Nacionalni radnički savez). 270
- ¹⁰⁷ Rezolucija Ženevskog kongresa Međunarodnog udruženja radnika, koja je ovde citirana, prihvaćena je na osnovu Markovih *Instrukcija delegatima Privremeno centralnog veća za pojedina pitanja*. (Vidi u 27. tomu ovog izdanja). 271
- ¹⁰⁸ »*zmija njihovih muka*« — izmenjen citat iz pesme Heinrich od Heinricha Heine (iz ciklusa »Savremene pesme«). 271/272
- ¹⁰⁹ *Magna charta libertatum* (Velika povelja sloboda) — povelja koju su engleskom kralju Jovanu I (»Bez Zemlje«) nametnuli pobunjenici — krupni feudalci, baroni i crkveni poglavari, uz podršku viteškog staleža i gradova. Povelja, potpisana 15. juna 1215, ograničila je pravo kralja pre svega u korist krupnih feudalaca, a sadržala je i izvesne ustupke viteškom staležu i gradovima. Najvećem delu stanovništva — seljacima-kmetovima, ona nije donela nikakva prava.
Marx ovde misli na zakone o ograničenju radnog dana koje je radnička klasa Engleske izborila u dugoj i upornoj borbi. 272
- ¹¹⁰ »*Quantum mutatus ab illo!*« (»Kakva ogromna promena prema onome što je bilo!«) — iz Vergilijevog epa *Eneida*, knjiga 2, stih 274. 272

- 111 *«Nisu se ničemu naučili, niti su išta zaboravili»* — rekao je Talleyrand o aristokratima emigrantima koji su se vratili u Francusku 1815. godine posle restauracije vladavine Burbona i koji su pokušali da povrate svoje zemljoposede i nateraju seljake da ponovo prihvate svoje kmetске obaveze. 276
- 112 *«neznanje je dovoljan razlog»* — U dodatku prvom delu svoje *Etiqe* Spinoza govori da neznanje nije dovoljan razlog, i tako istupa protiv predstavnika popovsko-teološkog shvatanja prirode, koji su «božju volju» smatrali za uzrok uzroka svih pojava i čiji je jedini argumenat za to ostao pozivanje na nepoznavanje drugih uzroka. 276
- 113 A. Quételet, *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou Essai de physique sociale*. Tomes I-II, Paris 1835. 290
- 114 W. Roscher, *Die Grundlagen der Nationalökonomie*, 3. Aufl., Stuttgart, Augsburg 1858, str. 88/89. 291
- 115 *Rochdale cooperative experiments* (kooperativni pokusi u Ročdelu) — Pod uticajem ideja socijalista-utopista, radnici Ročdela (mesta severno od Mančestera) udružili su se 1844. u Society of Equitable Pioneers (Društvo pravednih pionira). To je u početku bila potrošačka zadruga; ubrzo se proširila i dovela do osnivanja zadružnih proizvodnih organizacija. Ročdelski pioniri su označili početak novog perioda zadružnog pokreta u Engleskoj i drugim zemljama. 297
- 116 *«Bellum omnium contra omnes»* («rat svih protiv svih») — izraz iz dela Thomasa Hobbesa *Leviathan*. 318
- 117 *bajka Menenija Agripe* — 494. pre n. e. došlo je do prvog velikog sukoba između rimskih patricija i plebejaca. Prema predanju, patriciju Meneniju Agripi pošlo je za rukom da umiri plebejce ispričavši im parabolu o pobuni udova ljudskog organizma protiv stomaka, kome su oni odbili da dostavljaju hranu. Menenije Agripa je uporedio rimsko društvo sa živim organizmom, čije bi ruke bili plebejci, koji hrane stomak tog organizma, tj. patricije. Odvajanje ruku od stomaka dovelo bi organizam do smrti; prema tome, odbijanje plebejaca da obavljaju svoje dužnosti dovelo bi do propasti rimske države. 321
- 118 *Society of Arts and Trades* (Društvo za veštine i zanate) — filantropsko društvo osnovano 1754, kome su bile bliske ideje buržoaskog prosvetiteljstva. Pedesetih godina 19. veka Društvom je rukovodio princ Albert. Društvo je bučno proklamovalo kao svoj cilj «unapredenje veština, zanata i trgovine» i nagrađivanje onih koji doprinesu «da se siromašnima da zaposlenje, razvije trgovina, poveća bogatstvo zemlje» itd. Da bi sprečilo širenje masovnih štrajkova u Engleskoj, Društvo je pokušalo da istupi kao posrednik između radnika i poslodavaca. Marx je to Društvo nazvao Society of Arts and Tricks (Društvo za veštine i podvale). 324 647
- 119 Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Berlin 1840, § 187, Zusatz. 324
- 120 Autor dela *Dialogue concerning happiness* nije diplomata James Harris, koji je napisao knjigu *Diaries and correspondence*, već njegov otac James Harris. — Marx ovde daje citat iz *Three treatises* (London 1772), str. 292. 325
- 121 Marx navodi ovaj Arhilohov izraz prema delu Seksta Empirika *Adversus mathematicos*, knjiga 11, 44. 326
- 122 *tridesetorica tirana* — odbor koji je postavljen po završetku peloponeskog rata (404. pre n. e.) u Atini da bi izradio nov ustav. Međutim, ovo telo je za kratko vreme uzelo svu vlast u svoje ruke i uspostavilo režim terora. Posle osmomesечne vladavine nasilja, tridesetorica tirana su oboreni i u Atini je ponovo uspostavljena robovlasnička demokratija. 326

- ¹²³ *Platonova republika* — idealan tip robovlasničke države kakav je opisao starogrčki filozof Platon u svom delu *Država*. Osnovni princip ove države trebalo je da bude stroga podela rada među staležima slobodnih građana. Filozofima je dodeljena upravna funkcija, kasta ratnika, oslobođena svake obaveze da radi, imala je da štiti život i svojinu građana, dok seljaci, zanatlije i trgovci treba isključivo da proizvode materijalna dobra i da ih pružaju narodu. 327
- ¹²⁴ Andrew Ure, *The philosophy of manufactures*, London 1835, str. 21. 328
- ¹²⁵ *kalorična mašina* — mašina koja radi na principu povećavanja i smanjivanja zapremine vazduha pomoću zagrevanja i hlađenja. U poređenju s parnom mašinom bila je glomazna i manje efikasna. Pronađena je početkom 19. veka, ali je već krajem tog veka izgubila svaki praktični značaj. 331
- ¹²⁶ »Jenny« — predilica koju je između 1764. i 1767. godine izumeo James Hargreaves i dao joj ime svoje kćerke. 332
- ¹²⁷ Biblija, 5. knjiga Mojsijeva, gl. 25. 332
- ¹²⁸ J. B. Baynes, *The cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics' Institution*, Blackburn, London 1857, str: 48. 344
- ¹²⁹ Friedrich Schiller, *Das Lied von der Glocke*. 360
- ¹³⁰ *Gedichte*. Aus dem Griechischen übersetzt von Christian Graf zu Stolberg, Hamburg 1782. 361
- ¹³¹ U nemačkim izdanjima od 1. do 4. ovaj pasus glasi: »Kako je sa intenzivnijom eksploatacijom radne snage raslo i bogaćenje fabrikana, potvrđuje već i ta okolnost što se broj engleskih fabrika za preradu pamuka i drugih fabrika od 1838. do 1850. prosečno proporcionalno povećao za 32%, a od 1850. do 1856. naprotiv za 86%.«
Naša izmena zasniva se na podacima koje daju »Reports of the inspectors of factories for 31st October 1856«, London 1857, str. 12. Tu je, verovatno, Marx koristio ovaj izvor. Uporedi i Marxov članak *Engleski fabrički sistem* u 15. tomu ovog izdanja. 368
- ¹³² Vidi u ovom tomu, str. 252. i dalje. 373
- ¹³³ Andrew Ure, *The philosophy of manufactures*, London 1835, str. 22. 373
- ¹³⁴ Vidi u ovom tomu, str. 259, napomenu 157. 376
- ¹³⁵ »ublažene robijašnice« (»les bagnes mitigés«) — naziva Fourier fabrike u knjizi *La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote, l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit*, Paris 1835, str. 59. 378
- ¹³⁶ Secondo Lancellotti, *L'Hoggidi ovvero il mondo non peggiore ne più calamitoso del passato...*, Venetia 1623 (drugo izd. 1658). Marx citira drugi deo ovog rada: *L'Hoggidi ovvero gl'ingegni non inferiori a'passati* po knjizi Johanna Beckmanna *Beyträge zur Geschichte der Erfindungen*, Bd. 1, Leipzig 1786, str. 125—126. Ostali podaci u belešci 194. uzeti su takođe iz ove Beckmannove knjige. 379
- ¹³⁷ Tabela je napravljena prema podacima sledeća tri parlamentarna izveštaja koji nose zajednički naziv »Factories«: »Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856«; »Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861«; »Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867«. 385
- ¹³⁸ »Tenth report of the commissioners appointed to inquire into the organization and rules of Trades Unions and other associations: together with minutes of evidence«, London 1868, str. 63/64. 387

- ¹³⁹ *«Nomimibus mollire licet mala»* («Slobodno je rečima ulepšavati zlo») — Ovidije, *Ars amatoria*, knjiga 2, stih 657. 389
- ¹⁴⁰ Marx je ove podatke uzeo iz parlamentarnog izveštaja «Corn, grain and meal. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867.» 400
- ¹⁴¹ *Zakoni o koalicijama* — U 1799. i 1800. godini engleski parlament je usvojio zakone kojima su zabranjeni osnivanje i rad svih radničkih organizacija. Te zakone je ukinuo parlament 1824. godine, ali su i posle taga vlasti veoma mnogo ograničavale rad radničkih udruženja. Naročito se na agitaciju za stupanje radnika u neku organizaciju i za učešće u štrajku gledalo kao na «prinudivanje» i «prisiljavanje» i to se kažnjavalo kao krivični prestup. 402 652
- ¹⁴² Marx ukazuje na intenzitet s kojim su engleski privatni trgovci osvojili kinesko tržište posle ukidanja monopola Istočnoindijske kompanije u trgovini sa Kinom (1833). Pri tom su se služili svim sredstvima. Prvi rat zbog opijuma (1839—1842) — agresija Engleske na Kinu, trebalo je da engleskoj trgovini otvori kinesko tržište. S njim je počelo pretvaranje Kine u polukolonijalnu zemlju. Od početka prošlog veka Engleska je pokušavala da krijumčarenjem u Kinu opijuma spravljanoj u Indiji izravna svoj pasivni trgovinski bilans s Kinom, ali je naišla na otpor kineskih vlasti, koje su 1839. naredile da se zaplene i spale celokupne zalihe opijuma na palubama inostranih brodova u Kantonu. To je bio povod za rat u kome je Kina podlegla. Englezi su iskoristili taj poraz feudalne zaostale Kine i nametnuli joj razbojnički mirovni ugovor u Nankingu (avgusta 1842). Po ovom ugovoru, otvoreno je pet kineskih luka (Kanton, Amoj, Fučou, Ningpo i Šangaj) za englesku trgovinu, a Hongkong je «za večita vremena» predat Engleskoj i ustanovljeno je plaćanje velikih kontribucija Engleskoj. Po dodatnom protokolu Nankinškog ugovora, Kina je morala da prizna strancima i pravo na eksteritorijalnost. 406
- ¹⁴³ Vidi napomenu 125. 407
- ¹⁴⁴ Vidi napomenu 80. 411
- ¹⁴⁵ *Registrar general* (glavni statističar, matičar) — zvao se u Engleskoj rukovodilac matične službe. U njegovu kompetenciju spadao je ceo sistem registrovanja rođenja, smrti i zaključenja brakova. 418 576 589 599
- ¹⁴⁶ W. Shakespeare, *Mletački trgovac*, 4. čin, scena 1. 431
- ¹⁴⁷ *«Ne sutor ultra crepidam!»* («Obučaru, drži se svojih cipela!») — tim rečima je starogrčki slikar Apel odbacio kritičke primedbe jednog obučara na njegovu sliku. 432
- ¹⁴⁸ *«drži ga za ruku kao mati dete koje uči hodati»* — parafrazirane reči iz pesme *An die Natur* nemačkog pesnika s kraja 18. veka Friedricha Leopolda Stolberga. 451
- ¹⁴⁹ P.-J. Proudhon, *Système des contradictions économiques, ou Philosophie de la misère*, t. 1, Paris 1846, str. 73. 453
- ¹⁵⁰ U *Confederate States of America* (Konfederativne Države Amerike) udružilo se 1861. na kongresu u Montgomeriju jedanaest robovlasničkih država na jugu Severne Amerike, koje su sebi postavile za cilj da očuvaju ropstvo i da ga prošire na celu teritoriju Sjedinjenih Američkih Država. Godine 1861. povele su građanski (secesionistički) rat protiv Sjedinjenih Država na severu. S porazom i kapitulacijom južnih država likvidirana je ova separatna konfederacija država 1865. i ponovo uspostavljen savez sa severnim državama. 474
- ¹⁵¹ Autor knjige *Essai sur la nature du commerce en général* je Richard Cantillon. Knjigu je za izdanje na engleskom jeziku priredio Philip Cantillon, rođak Richarda Cantillona. 489

- ¹⁵² Marx ovde aludira na ponašanje maršala dvora von Kalba u Schillerovoj tragediji *Spletka i ljubav*. U 2. sceni 3. čina Kalb prvo odbija da učestvuje u intrigi koju je smislio prezident na dvoru jednog nemačkog kneza. Na to prezident preti da će se povući, što bi istovremeno bio i pad maršala dvora. Ozbiljno uplašen, Kalb uzvikuje: «A ja? Vama je lako da brbljate! Vi ste školovan čovek! A ja – mon Dieu! Dragi bože, šta ću biti ja ako me otpusti Njegova Svetlost?» 507
- ¹⁵³ *Udruženje nemačkih radnika* osnovali su Marx i Engels krajem avgusta 1847. u Briselu, da bi politički uzdizali nemačke radnike koji su živeli u Belgiji i upoznali ih sa idejama naučnog komunizma. Pod rukovodstvom Marxa, Engelsa i njihovih saboraca, Udruženje se razvilo u legalan centar oko koga su se okupljale revolucionarne proleTERSKE snage u Belgiji. Najbolji članovi Udruženja pristupili su Briselskoj opštini Saveza komunista. Udruženje je odigralo značajnu ulogu u osnivanju Briselskog demokratskog društva. Ubrzo posle februarske revolucije 1848. u Francuskoj, kad je belgijska policija počela da hapsi i proganja članove Društva, prestala je aktivnost Udruženja nemačkih radnika. 510
- ¹⁵⁴ Simonde de Sismondi, *Nouveaux principes d'économie politique*, tome I, Paris 1819. 513
- ¹⁵⁵ *Avram rodi Isaka, Isak rodi Jakova itd.* – Jevanđelje po Mateju govori u prvoj glavi kako je postepeno rastao broj potomaka Avrama, praoca Izrailjaca, i kako je od njih najzad potekao ceo jevrejski narod. 513
- ¹⁵⁶ Hegel, *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*, Berlin 1840, § 203, Zusatz. 519
- ¹⁵⁷ J. St. Mill, *A system of logic, ratiocinative and inductive being a connected view of the principles of evidence and the methods of scientific investigation*. In two volumes. Prvo izdanje je izišlo u London 1843. 520
- ¹⁵⁸ *Tableau économique* – U svom spisu *Tableau économique 1758*. fiziokrat Quesnay prvi put je pokušao da šematski prikaže reprodukciju i promet ukupnog društvenog kapitala. Marx je koristio izdanje: F. Quesnay, *Analyse du «Tableau économique»* (1766) u: «Physiocrates...», par Eugène Daire, I. deo, Paris 1846. Marx se detaljnije bavi ovim spisom u svom delu *Teorije o višku vrednosti*, I. deo, gl. 6; u gl. 10. drugog odeljka Engelsovog *Anti-Diringa*, koju je sam napisao, i u *Kapitalu*, 2. tom, gl. 19. 521
- ¹⁵⁹ «*Nema datuma*» – to je rekao reakcionarni šleski veleposednik Lichnowski kad je 31. avgusta 1848. uzeo reč u Frankfurtskoj nacionalnoj skupštini i izjasnio se protiv istorijskog prava Poljske na samostalnost. Nekoliko puta je ponovio: «keinen Datum nicht hat» umesto: «keinen Datum hat», na što su prisutni svaki put odgovarali gromoglasnim smehom, pošto se u nemačkom jeziku upotrebljava samo jedna negacija. Marx i Engels su svojevremeno izneli tu komičnu scenu u listu «Neue Rheinische Zeitung». 522
- ¹⁶⁰ Friedrich Schiller, *Die Bürgerschaft*. 523
- ¹⁶¹ Izmenjen citat iz Goetheovog *Fausta*, I deo (Pred kapijom). 523
- ¹⁶² *U tome su sav Mojsije i proroci!* – Prema starohrišćanskoj legendi, Mojsije i više proroka napisali su knjige «Starog zaveta» *Biblije*. U jevrejskoj religiji naročito pet knjiga Mojsijevih važe kao zakon. Marx ovde upotrebljava gornji izraz u smislu: To je glavna stvar! To je najvažnija zapovest! 524 679
- ¹⁶³ J.-B. Say, *Traité d'économie politique*, cinquième édition. Tome premier, Paris 1826, str. 130/131. 525
- ¹⁶⁴ Formula «*determinatio est negatio*» nalazi se u jednom Spinozinom pismu od 2. juna 1674. upućenom nepoznatom čoveku (vidi: Baruch de Spinoza, *Brief-*

- wechsel*, pismo 50), gde je upotrebljena u smislu: ograničenje ili određenje je negacija. Formulu »omnis determinatio est negatio« i njeno značenje da je »svaka određenost negacija« nalazimo u Hegelovim delima, preko kojih je posle ušla u širu upotrebu. (Vidi: *Enzyklopädie der philosophischen Wissenschaften*, Erster Teil, § 91, Zusatz; *Die Wissenschaft der Logik*, Erstes Buch, Erster Abschnitt, Zweites Kapitel: »b. Qualität«; *Vorlesungen über die Geschichte der Philosophie*, Erster Teil, Erster Abschnitt, Erstes Kapitel (paragraf o Parmenidu). 526
- ¹⁶⁵ Ovdje se navodi Potterova knjiga *Political economy: its objects, uses, and principles*, New York 1841. Kao što se vidi iz uvoda, veliki deo knjige je uglavnom kopija prvih deset glava Scrope-ovog dela *Principles of political economy* objavljenog 1833. u Engleskoj. Potter je u njemu izvršio neke izmene. 526
- ¹⁶⁶ »nulla dies sine linea« (»nijedan dan bez nekog retka« u stvari: bez crte) — ove reči se pripisuju starogrčkom slikaru Apelu koji je sebi postavio kao pravilo da svakog dana, makar malo, radi na svojim slikama. 538
- ¹⁶⁷ *peculium* — u starom Rimu onaj deo imetka koji je glava porodice mogla predati slobodnom čoveku, npr. sinu, ili robu da njime gazduje ili upravlja. Posedovanje pekulijuma nije, u stvari, ukinulo zavisnost roba od njegovog gospodara, a pravno pekulijum je ostajao svojina glave porodice. Na primer, robu koji je posedovao pekulijum bilo je dozvoljeno da zaključi pogodbu, ali samo takvu koja mu ne sme doneti novčani iznos dovoljan da se njime može otkupiti iz ropstva. Pogodbe koje donose velike dobitke i druge mere koje su stvarale mogućnost znatnog povećanja pekulijuma, zaključivala je obično sama glava porodice. 540 547
- ¹⁶⁸ S. - N. - H. Linguet, *Théorie des lois civiles, ou principes fondamentaux de la société*, tome 1, Londres 1767, str. 236. 544 651
- ¹⁶⁹ Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. I, Edinburgh 1814, str. 142. 550
- ¹⁷⁰ Od 1849. do 1859. Engleska je učestvovala u mnogim ratovima: u krimskom ratu (od 1853. do 1856), u ratu protiv Kine (od 1856. do 1858. i 1859/1860) i protiv Persije (1856. i 1857). Osim toga, Engleska je 1849. konačno osvojila Indiju, a od 1857. do 1859. njene trupe su gušile indijski narodnooslobodilački ustanak. 565
- ¹⁷¹ Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* [knjiga 1, gl. 8, izd. Wakefield], tome 1, London 1835, str. 195. 569
- ¹⁷² James Steuart, *An inquiry into the principles of political oeconomy*, vol. 1, Dublin 1770, str. 39, 40. 573
- ¹⁷³ Boileau, *Satira VIII*. 578
- ¹⁷⁴ Marx misli na delo Friedricha Engelsa *Položaj radničke klase u Engleskoj*. Leipzig 1845. (Vidi u 4. tomu ovog izdanja.) 579
- ¹⁷⁵ Adam Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. 1, Edinburgh 1814, str. 5. 579
- ¹⁷⁶ *swing-ustanci* — pokret engleskih poljoprivrednih radnika od 1830. do 1833. protiv primene vršalica i za plaćanje većih najamnina. Oni su pokušali da ostvare svoje ciljeve pretećim pismima koja su slali farmerima i zemljoposjednicima u ime izmišljenog »kapetana Swinga«, i spaljivanjem stogova žita i lomljenjem vršalica. 597
- ¹⁷⁷ »*low church*« (niska crkva, puritanizam) — pravac u okviru anglikanske crkve koji je bio raširen uglavnom među buržoazijom i nižim sveštenstvom. Glavnu pažnju obraćao je na propagandu buržoasko-hrišćanskog morala i na filantrop-sku delatnost, koja je uvek imala bogomoljačko-licemerni karakter. Zahva-

- ljujući takvom radu, erl Shaftesbury (lord Ashley) vršio je znatan uticaj u krugovima low church-a, pa je zato ironično nazvan »papa« ove crkve. 598
- 178 »*laudator temporis acti*« (»onaj koji hvali staro dobro vreme«) – Horacije, *Arts poetica*, stih 173. 600
- 179 Charles Fourier, *Le nouveau monde industriel et sociétaire*, Paris 1829, odeljak 5, dopuna glavi 36. i odeljku 6. Resumé. 615
- 180 *Erin* – stari naziv za Irsku. 626
- 181 »*Kakva čovečnost od tako velikog gospodina!*« – veoma izmenjene Mefistofelove reči iz Goetheovog *Fausta* (Prolog na nebu). 627
- 182 *Fenijanci* (naziv potiče od irske reči »fianna«, kako se zvala ratnička družina legendarnog irskog junaka Finn MacCumhailla (Fingala) – irski sitnoburžoaski revolucionari. Prve organizacije fenijanaca nastale su 1857. u Irskoj i u SAD gde su okupile irske emigrante. Program i rad fenijanaca izražavali su protest irskih narodnih masa protiv engleskog kolonijalnog jarma. Fenijanci su zahtevali nacionalnu nezavisnost za svoju zemlju, uspostavljanje demokratske republike, pretvaranje seljaka-zakupaca u vlasnike zemlje koju obrađuju itd. Imali su nameru da oružanim ustankom ostvare svoj politički program. Njihova zavera, međutim, nije uspela. Krajem šezdesetih godina fenijanci su bili izloženi masovnim represalijama, a sedamdesetih godina njihov pokret se ugasio. 629
- 183 »*Acerba fata Romanos agunt / Scelusque fraternae necis*« (Gorki udes i bratoubistvo gone Rimljane po svetu) – Horacije, epoda 7. 629
- 184 *revolucija svetskog tržišta* – Marx ovdje govori o ekonomskim posledicama velikih geografskih otkrića s kraja 15. veka. Otkriće pomorskog puta za Indiju i otkriće zapadnoindijskih ostrva i američkog kontinenta doveli su do velikog pomeranja trgovačkih puteva. Trgovački gradovi severne Italije (Đenova, Venecija i drugi) izgubili su svoj dotadašnji veliki značaj, a Portugalijska, Nizozemska, Španija i Engleska, zahvaljujući svom položaju pored Atlantskog okeana, počele su da igraju glavnu ulogu u svetskoj trgovini. 632
- 185 James Steuart, *An inquiry into the principles of political oeconomy*, vol. 1, Dublin 1770, str. 52. 634
- 186 »*Pauper ubique jacet*« (»Na sve strane je sirotinja«) – iz Ovidijevog dela *Fasti*, knjiga 1, stih 218. 637
- 187 Za vladavine Fjodora Ivanoviča (1584–1598), kad je Rusijom već stvarno vladao Boris Godunov, izdat je 1597. edikt po kome su za seljacima, koji su pobešli od nepodnošljivog jarma i mučenja od strane zemljoposjednika, tragali pet godina i silom ih vraćali njihovim ranijim gospodarima. 639
- 188 »*glorious revolution*« (»slavna revolucija«) – u engleskoj istoriji ustaljen naziv za državni udar od 1688. Taj državni udar je učvrstio ustavnu monarhiju u Engleskoj, koja je počivala na kompromisu između zemljišne aristokratije i buržoazije. 639
- 189 *Licinijev zakon* – ovaj zakon, koji je prihvaćen u starom Rimu 367. pre n. e., propisivao je izvesno ograničenje prava ličnog korišćenja opštinske zemlje, kao i niz mera u korist dužnika. Bio je uperen protiv stalnog povećavanja zemljišnog poseda i protiv privilegija patricija, što pokazuje izvesno jačanje političkog i ekonomskog položaja plebejaca. Po predanju, ovaj zakon su izradili narodni tribuni K. Licinije Stolon i L. Sekstije Lateranus. 642
- 190 *poslednji pretendentov ustanak* – Pristalice Stjuartâ nadale su se da će ustankom 1745/46. postaviti za kralja Engleske takozvanog »mladog pretendenta« Charlesa Edwarda. U isto vreme taj ustanak je bio odraz protesta narodnih masa Škotske i Engleske protiv izrabljivanja od strane zemljoposjednika i masovnog prote-

- rivanja sitnih zemljoradnika. Posledica poraza ovog ustanka bilo je potpuno uništenje sistema klanova u Škotskoj i masovnije proterivanje seljaka s njihove zemlje. 644
- ¹⁹¹ *Geli* — stanovnici gornjih oblasti severne i zapadne Škotske, potomci starih Kelta. 644
- ¹⁹² *Taksmeni* su u doba sistema klanova u Škotskoj nazivani najstariji članovi koji su bili neposredno podređeni šefu klanu ili *lairdu* («velikom čoveku»). Laird je delio taksmenima zemlju (*tak*), koja je bila svojina celog klanu. Lairdu je isplaćivan mali tribut i tako je priznavana njegova vrhovna vlast. Taksmenima su bili podređeni niži činovnici koji su stajali na čelu svakog seoceta i kojima su seljaci bili podređeni. S raspadom sistema klanova laird se pretvorio u zemljoposjednika, a taksmeni su u suštini postali kapitalistički zakupci; raniji tribut zemenila je zemljišna renta. — U svom članku *Izbori*. — *Finansijske nevolje*. — *Vojvotkinja od Sutherlanda i ropstvo* (vidi u 11. tomu ovog izdanja) Marx piše o ulozi taksmena u sistemu klanova. 644
- ¹⁹³ Marx misli na svoj članak *Izbori*. — *Finansijske nevolje*. — *Vojvotkinja od Sutherlanda i ropstvo*, objavljen u listu «New-York Daily Tribune» 9. februara 1853. 645
- ¹⁹⁴ «*petty sessions*» («male sednice») — sednice suda od dvojice ili više mirovnih sudija koji su po uprošćenom postupku rešavali nevažne slučajeve. 650
- ¹⁹⁵ A. Smith, *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*, vol. I, Edinburgh 1814, str. 237. 651
- ¹⁹⁶ *Zakon protiv »zavera«* je postojao u Engleskoj još u srednjem veku. On je zabranjivao »zavereničku delatnost svake vrste, čak i onu koja ima zakonski povod«. Na osnovu tog zakona zabranjivano je organizovanje radnika i gušena je njihova klasna borba i pre usvajanja zakonâ o koalicijama (vidi napomenu 141) i posle njihovog ukidanja. 654
- ¹⁹⁷ *vladavina terora* — jakobinska diktatura u Francuskoj od juna 1793. do juna 1794. 654
- ¹⁹⁸ A. Anderson, *An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time*. Prvo izdanje je izišlo u Londonu 1764. 657 669
- ¹⁹⁹ James Steuart, *An inquiry into the principles of political oeconomy*, vol. I, Dublin 1770, first book, ch. XVI. 658
- ²⁰⁰ G. von Gülich, *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handelstreibenden Staaten unsrer Zeit*, Bd. I, Jena 1830, str. 371. 665
- ²⁰¹ Marx se ovde, verovatno, poziva na englesko izdanje knjige *Aanwysing der heilsame politike Gronden en Maximen van de Republike van Holland en West-Frisland*, za čijeg je autora smatran Jan de Witt. Ta knjiga je prvi put objavljena u Lajdenu 1662. Kako je sada utvrđeno, autor te knjige (izuzimajući dve glave, koje je napisao Jan de Witt) jeste holandski ekonomist i preduzimač Peter von der Hore. 667
- ²⁰² *Asijentski ugovor* — tako se naziva ugovor po kojem je Španija od 16. do 18. veka davala stranim državama i privatnim licima pravo na trgovinu afričkim crnim robljem posle svojih osvajanja u Americi. 669
- ²⁰³ «*Tantae molis erat*» (stoliko muka je stalo) — Marx ovde upotrebljava izreku iz Vergilijeve *Eneide*, knjiga 1, stih 33. Tamo stoji: «*Tantae molis erat Romanam condere gentem*» (Toliko muka je stalo osnivanje rimskog plemena). 670

- ²⁰⁴ C. Pecqueur, *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique*, Paris 1842, str. 435. 671
- ²⁰⁵ *Peelov Zakon o bankama* — Da bi prebrodila teškoće koje su se javljale prilikom zamene novčanica za zlato, engleska vlada se na inicijativu Roberta Peela 1844. odlučila da donese zakon o reformi Engleske banke. Taj zakon je propisivao podelu Banke na dva potpuno nezavisna odeljenja sa odvojenim fondom gotovine: banking-odeljenje, koje je izvodilo čiste bankarske operacije, i issue-odeljenje koje je izdavalo novčanice. Te novčanice su morale imati solidno pokriće u vidu specijalnog zlatnog fonda, koji je stalno morao stajati na raspolaganju. Izdavanje novčanica bez pokrića u zlatu svedeno je na 14 miliona funti sterlinga. Međutim, količina novčanica u opticaju, protivno Zakonu o bankama iz 1844, u stvari nije zavisila od fonda za pokriće, već od potražnje u sferi prometa. Za vreme privrednih kriza, kad je nestašica u novcu bila naročito velika, engleska vlada je privremeno stavila van snage zakon iz 1844. i povećala sumu novčanica bez pokrića u zlatu. 681
- ²⁰⁶ Marx je predviđao da će čitaoci njegovih ekonomskih dela nailaziti na znatne teškoće, koje su, kako je sam govorio, proizlazile iz prirode materije, novog teorijskog stanovišta s koga je on tu materiju tretirao i iz revolucionisanja nauke koje je on svojim ekonomskim delima vršio. Zato je Marx, naročito posle objavljivanja spisa *Prilog kritici političke ekonomije* (1859), u kome je način izlaganja bio vrlo nepopularan, nastojao da svoja dela, a naročito *Kapital*, što više približi čitaocu. Ovaj dodatak I glavi I toma *Kapitala* rezultat je takvog Marxovog nastojanja.

Na teškoće na koje će naići čitaoci I toma *Kapitala* Marxu je prvi skrenuo pažnju njegov prijatelj Ludwig Kugelmann. On mu je predložio da dvostruko prikaže oblike vrednosti. (Vidi Pogovor drugom izdanju, str. 19. u ovom tomu.) Prilikom štampanja I toma *Kapitala* Marx je odgovarajući tekst poslao Engelsu da bi se s njim konsultovao. Iz Engelsovog pisma Marxu od 16. juna 1867. doznajemo da je Engels pročitao tekst, zapazio u njemu izvesne metodološke nedostatke i dao Marxu neke sugestije. Napomenuo je da je dijalektičko izlaganje trebalo povezati s istorijskim, ilustrovati ga istorijski. «Mnogo si pogrešio», piše Engels Marxu, «što tok misli tog apstraktnijeg izlaganja nisi učinio preglednijim manjim pododljkima i podnaslovima. Trebalo je da taj deo obradiš po primeru Hegelove *Enciklopedije*, s kratkim paragrafima; da svaki dijalektički prelaz istakneš posebnim naslovima i po mogućstvu da sve ekskurze i ilustracije štampaš drugim slovima. Time bi stvar dobila unekoliko udžbenički karakter, ali to bi znatno pomoglo veoma širokom krugu čitalaca da te lakše shvate. Populus, pa čak i učeni, još nije navikao na takav način mišljenja, pa mu se to mora na sve moguće načine olakšati.»

Ova Engelsova primedba na način Marxovog izlaganja bila je neposredan povod da Marx ponovo uzme u razmatranje odgovarajući tekst i da ga dopuni i ispravi u smislu Engelsovih sugestija. Dvadeset i drugog juna 1867. Marx piše Engelsu: «Što se tiče izlaganja oblika vrednosti, ja sam tvoj savet poslušao i nisam ga poslušao, da bih i u tom pogledu ostao dijalektičar. To jest, ja sam 1, napisao jedan Dodatak, u kome sam istu stvar izložio toliko prosto i toliko 'školski' koliko je bilo moguće, i 2, po tvom savetu sam svaku etapu razvitka podelio na paragrafe itd. sa sopstvenim naslovima. A onda u predgovoru kažem 'nedijalektičkom' čitaocu da preskoči strane od x do y, pa da umesto toga pročita Dodatak. Tu ne mislim samo na filistre, nego i na omladinu, koja je željna znanja itd. Osim toga, to pitanje je odlučujuće za celu knjigu.»

Da je Engelsova primedba bila neposredan povod da Marx ponovo uzme u obradu ovaj tekst, pokazuje i Marxovo pismo Engelsu od 27. juna 1867, u kome on kaže da je postupio tačno po Engelsovom savetu. Ako je Marxu, dakle, prva sugestija da napiše Dodatak I glavi I toma *Kapitala* došla od Ludwiga Kugelmanna, neposredan podsticaj da to učini dao mu je Engels.

Iz prepiske između Marxa i Engelsa vidimo da je Marx ovaj Dodatak napisao između 16. i 27. juna 1867, tj. u vreme kad je I tom *Kapitala* već uveliko bio u štampi. U svom pismu Engelsu od 27. juna 1867. Marx govori o Dodatku navodeći detaljnu podelu teksta, njegove paragrafe i naslove, što znači da je tada rukopis Dodatka bio ne samo završen nego i sasvim pripremljen za štampu.

Pisan naknadno kao dopuna I glave I toma *Kapitala*, Dodatak je imao osobitu namenu i poseban značaj. Trebalo je da on najvećim delom zameni odgovarajući tekst I glave I toma *Kapitala*. Svestan da je ovde izlaganje popularnije i preglednije, Marx je u predgovoru I tomu savetovao čitaocu da umesto teksta iz I glave u kome se govori o oblicima vrednosti, pročita Dodatak koji je priložio na kraju I toma. Ali značaj ovog teksta ne ograničava se samo na materiju I glave; on ima veliki značaj i za celu knjigu, jer razumevanje partije o oblicima vrednosti služi kao osnova za shvatanje celokupne materije koju Marx tretira u I tomu *Kapitala*.

Dodatak I glavi je od ogromnog ne samo naučnoteoretskog nego i filozofsko-metodološkog značaja. On predstavlja briljantan primer primene Marxovog dijalektičkog metoda u političkoj ekonomiji. To je sistematska eksplikacija najelementarnijih oblika dijalektike ekonomske stvarnosti, dijalektike oblika vrednosti, dijalektike polova izraza vrednosti, nerazdvojnosti oblika vrednosti itd. Analizom dijalektike oblika vrednosti Marx otkriva i neke druge oblike dijalektike, koji su međusobno tesno povezani i bez kojih bi i sama dijalektika oblika vrednosti ostala nedovoljno objašnjena: dijalektiku sadržaja i forme, dijalektiku kvantiteta i kvaliteta i stvarnog istorijskog razvika procesa razmene. Ovdje, dakle, imamo kompendijum materijalističke dijalektike. Kao što je s naučnoteoretskog gledišta osnova za razumevanje celokupnog daljeg izlaganja materije, ovaj Dodatak je i s metodološkog gledišta jezgro Marxove dijalektike i pretpostavka za razumevanje svih kasnijih oblika njegovog dijalektičkog razvijanja misli.

Pošto mu je bilo jasno da je dopunski tekst I glave bio nužan, Marx u drugom izdanju I toma *Kapitala* nije ostao na dvojnomo izlaganju materije u okviru I glave i u okviru samostalnog Dodatka I glavi na kraju toga toma, nego je I glavu ponovo redigovao i najveći deo Dodatka uneo u tekst ove glave. «Što se teksta tiče, najvažnije je ovo: U glavi I, 1, naučno sam strože sproveo izvođenje vrednosti analizom jednačina kojima se izražava svaka razmenska vrednost, a isto je tako izričito istaknuta i veza između supstancije vrednosti i određivanja veličine vrednosti društveno potrebnim radnim vremenom koja je u prvom izdanju bila samo nagoveštena. Glavu I, 3 (oblik vrednosti) sasvim sam preradio, što mi je nalagalo već i samo dvostruko prikazivanje iz prvog izdanja.» (Vidi u ovom tomu, str. 19.)

Ali bez obzira na to što je ovaj Dodatak I glavi iz 1867. u drugom izdanju najvećim delom integrisan u tekst I glave, on ima samostalnu vrednost. On predstavlja logički tesno povezanu i izuzetno preglednu celinu, konciznu i sistematsku obradu najsloženijeg problema ekonomske nauke. Uz to, ovaj Dodatak ima samostalnu vrednost i kao sjajan primer jedinstva teorije i metoda koje karakteriše ovaj tom, kao i druga dva toma *Kapitala*. Zbog toga ovaj Dodatak zaslužuje da se i posebno publikuje, i on se sada prvi put objavljuje na srpskohrvatskom jeziku.

(Delovi teksta koji se podudaraju s tekstom I glave *Kapitala* preuzeti su iz prevoda Moše Pijade i Rodoljuba Čolakovića; ostale delove Dodatka prevela je Olga Kostrešević. — Pisma Marxa i Engelsa koja se citiraju u ovoj napomeni vidi u 38. tomu ovog izdanja.)

Literatura

I. Dela

- Addington, Stephen: *An inquiry into the reasons for and against inclosing open-fields*. 2nd ed. [Istraživanje o razlozima za ograđivanje i protiv ograđivanja slobodnog zemljišta. Drugo izdanje], Coventry, London 1772 641.
- The advantages of the East-India trade to England* [Preimućstva trgovanja s Istočnom Indijom za Englesku], London 1720. 297 303 307 308 311 325 379 450
- Aikin, J[ohn]: *A description of the country from thirty to forty miles round Manchester* [Opis okoline na prostoru od 30 do 40 milja oko Mančestera], London 1795. 524 662 668 669
- [Anderson, Adam:] *An historical and chronological deduction of the origin of commerce, from the earliest accounts to the present time. Containing, an history of the great commercial interests of the British Empire. With an appendix*. Vol. 1–2 [Istorijsko i hronološko izvodenje porekla trgovine, od najranijih vesti do naših dana. Sadrži istoriju velikih trgovačkih interesa Britanske Imperije. Sa dodatkom. Tom 1–2], London 1764. 657 669
- Anderson, James: *The bee, or literary weekly intelligencer*. Vol. 3rd [Pčela, ili nedeljni književni informator. Treći tom], Edinburgh 1791. 546
- *Observations on the means of exciting a spirit of national industry; chiefly intended to promote the agriculture, commerce, manufactures, and fisheries of Scotland. In a series of letters to a friend. Written in the year 1775* [Razmatranja o sredstvima podsticanja duha nacionalne industrije; namenjena uglavnom unapređenju poljoprivrede, trgovine, manufakturna i ribarstva Škotske. U jednoj seriji pisama prijatelju. Napisana 1775], Edinburgh 1777. 493 644
- Appian von Alexandrien: *Römische Geschichten*. Übers. von Ferdinand L.J. Dillenius. 7 Bdch. [Istorija Rima. Preveo Ferdinand L. J. Dillenius. 7 svezaka], Stuttgart 1830. 642
- [Arbutnot, John:] *An inquiry into the connection between the present price of provisions, and the size of farms. With remarks on population as affected thereby. To which are added, proposals for preventing future scarcity. By a farmer* [Istraživanje odnosa između današnje cene životnih namirnica i veličine farmi. Sa primedbama kako to utiče na stanovništvo. Dodaju se predlozi za sprečavanje buduće oskudice. Napisao jedan farmer], London 1773. 278 293 294 638 642
- Aristoteles: *Ethica Nicomachea*. In: »Opera ex recensione Immanuelis Bekkeri». T. 9 [Nikomahova etika. U: »Dela u redakciji Immanuela Bekkera». Tom 9], Oxonii 1837. 63
- *De republica libri VIII*. Ibid. Tom 10 [Država, u 8 knjiga. Isto. Tom 10], Oxonii 1837. 86 142 152

- Ashley, [Anthony]: *Ten hours' factory bill*. The speech in the House of Commons, on Friday, March 15th, 1844 [Zakon o desetočasovnom radnom danu u fabrici. Govor održan u Donjem domu u petak 15. marta 1844], London 1844. 356 365 366
- Athenaeus: *Deipnosophistarum libri quindecim*. T. 2... emendav. ac supplev... illustrav. commodisque indicibus instrux. Johannes Schweighaeuser [Gozba sofista, u 14. knjiga. Tom 2... Ilustrovao i dao uputstva Johannes Schweighaeuser], Argentorati 1802. 198 125
- Augier, Marie: *Du crédit public et de son histoire depuis les temps anciens jusqu'à nos jours* [O javnom kreditu i o njegovoj istoriji od antičkih vremena do danas], Paris 1842. 670
- Babbage, Charles: *On the economy of machinery and manufactures* [O ekonomiji mašina i manufaktura], London 1832. 309 312 333 346 358
- Bacon, Francis: *The essays or counsels civil and moral* [Ogledi ili saveti gradanski i moralni], London 1625. 635
- *The Reign of Henry VII*. Verbatim reprint from Kennet's England, ed. 1719 [Vladavina Henrija VII. Prepisano iz Kenetove Engleske, izdato 1719], London 1870. 635 636
- [Bailey, Samuel:] *A critical dissertation on the nature, measures, and causes of value; chiefly in reference to the writings of Mr. Ricardo and his followers*. By the author of essays on the formation and publication of opinions. [Kritička rasprava o prirodi, merama i uzrocima vrednosti, koja se poglavito odnosi na spise gospodina Ricarda i njegovih sledbenika. Napisao autor esejâ o formiranju i izražavanju mnjenja], London 1825. 67 84 470.
- (anonimno) *Money and its vicissitudes in value; as they affect national industry and pecuniary contracts, with a postscript on joint-stock banks* [Novac i promene njegove vrednosti; njihov uticaj na nacionalnu industriju i na obaveze po novčanim ugovorima, s dodatkom o akcionarskim bankama], London 1837. 56 538
- Barbon, Nicholas: *A discourse concerning coining the new money lighter*. In answer to Mr. Lock's considerations about raising the value of money [Rasprava o kovanju novog lakšeg novca. U odgovor razmatranjima gospodina Locke-a o podizanju vrednosti novca], London 1696. 43 44 122 135 136.
- Barton, John: *Observations on the circumstances which influence the condition of the labouring classes of society*. [Zapažanja o okolnostima koje utiču na položaj radnih klasa društva], London 1817. 558 559 596
- Baynes, [John]: *The cotton trade. Two lectures on the above subject, delivered before the members of the Blackburn Literary, Scientific and Mechanics' Institution* [Trgovina pamukom. Dva predavanja o ovom predmetu, održana pred članovima Blekbernskog društva za književnost, nauku i mehaniku], Blackburn, London 1857. 344
- Beccaria, Cesare: *Elementi di economia pubblica*. In: «Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna». T. 11 [Elementi nacionalne ekonomije. U: «Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba». Tom 11], Milano 1804. 325
- Beckmann, Johann: *Beyträge zur Geschichte der Erfindungen*. Bd. 1 [Prilozi istoriji pronalazaka. Tom. 1], Leipzig 1786. 379
- Beecher-Stowe, Harriet: *Uncle Tom's cabin* [Čiča-Tomina koliba]. 645

- Bellers, John: *Essays about the poor, manufactures, trade, plantations, and immorality* [Ogledi o sirotinji, manufaktura, trgovini, kolonijama i nemoralnosti], London 1699. 123 136 292 424
- *Proposals for raising a colledge of industry of all useful trades and husbandry, with profit for the rich, a plentiful living for the poor, and good education for youth* [Predlozi za otvaranje praktičnog koledža za sva korisna zanimanja i zemljoradnju, na korist bogatih, za bolji život siromašnih i za dobro vaspitanje mladih], London 1696. 129 130 379 432 543
- Bentham, Jérémie: *Théorie des peines et des récompenses; ouvrage extrait des manuscrits de M. Jérémie Bentham. Par Et[ienne] Dumont. 3e éd. T. 2* [Teorija o kaznama i nagradama; izvod iz rukopisa g. Jérémie Benthama. Od Et[ienne-a] Dumont-a. Treće izdanje, tom 2], Paris 1826. 538
- Berkeley, George: *The querist, containing several queries, proposed to the consideration of the public* [Upitnik koji sadrži nekoliko pitanja upućenih na razmatranje javnosti], London 1750. 300 316
- Die Bibel oder die ganze Heilige Schrift des alten und neuen Testaments. Nach der deutschen Übers. Martin Luthers* [Biblija ili celo Sveto pismo novoga i staroga zaveta. Prema nemačkom prevodu Martina Luthera]. 87 243 332 513 524 679
- Bidaut, J. N.: *Du monopole qui s'établit dans les arts industriels et le commerce, au moyen des grands appareils de fabrication. 2e livraison. Du monopole de la fabrication et de la vente* [O monopolu koji nastaje u industriji i trgovini primenom krupnih oruda proizvodnje. Druga knjiga. O monopolu proizvodnje i prodaje], Paris 1828. 288
- Biese, Franz: *Die Philosophie des Aristoteles, in ihrem inneren Zusammenhange, mit besonderer Berücksichtigung des philosophischen Sprachgebrauchs, aus dessen Schriften entwickelt. Bd. 2. Die besonderen Wissenschaften* [Aristotelova filozofija u svojoj unutarnjoj vezi, s posebnim osvrtom na filozofsku upotrebu jezika razvijenu na osnovu njegovih dela. Tom 2. Posebne nauke], Berlin 1842. 361
- Blakey, Robert: *The history of political literature from the earliest times. Vol. 2* [Istorija političke književnosti od najranijih vremena. Tom 2], London 1855. 637 638
- Blanqui, [Jérôme-Adolphe]: *Cours d'économie industrielle. Recueilli et annoté par Ad[olphe-Gustave] Blaise* [Kurs industrijske ekonomije. Prikupio i zabeležio Adolphe-Gustave Blaise], Paris 1838—1839. 301 302
- *Des classes ouvrières en France, pendant l'année 1848. T. 1—2.* [O radničkim klasama u Francuskoj u 1848. godini. Tom 1—2], Paris 1849. 248 249
- Block, Maurice: *Les théoriciens du socialisme en Allemagne. Extrait du «Journal des Économistes»* (numéros de juillet et d'août 1872) [Teoretičari socijalizma u Nemačkoj. Izvod iz «Journal des Économistes» (brojevi od jula i avgusta 1872)], Paris 1872. 23.
- Boileau, Etienne: *Règlements sur les arts et métiers de Paris, rédigés au XIIIe siècle, et connus sous le nom du livre des métiers. . . Avec des notes et une introd. par G.-B. Depping* [Pravila o zanatima u Parizu, sastavljena u 13. veku, poznata pod nazivom «Knjiga o zanatima. . .» S beleškama i uvodom G.-B. Depping-a], Paris 1837. 430
- Boileau-Despréaux, Nicolas: *Satire VIII* [Satira VIII]. 578
- Boisguillebert, [Pierre Le Pesant]: *Le détail de la France. In: «Économistes financiers du XVIIIe siècle». Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire* [Trgovina na malo u Francuskoj. U: «Finansijski ekonomisti XVIII veka».

- S istorijskim beleškama o svakom autoru i s komentarima i objašnjenjima Eugène-a Daire-a], Paris 1843. 123
- *Dissertation sur la nature des richesses, de l'argent et des tributs où l'on découvre la fausse idée qui règne dans le monde à l'égard de ces trois articles* [Rasprava o prirodi bogatstava, novca i poreza u kojoj se ukazuje na pogrešno mišljenje koje vlada u svetu o ova tri faktora], isto. 132
- Boxhorn, Marcus Zuerius: *Marci Zuerii Boxhornii institutionum politicarum liber primus*. In: «*Marci Zuerii Boxornii varii tractatus politici*» [Marcus Zuerius Boxhorn o političkim ustanovama, knjiga 1. U: «*Marcus Zuerius Boxhorn, „Razne političke rasprave“*], Amstelodami 1663. 379 380
- [Brentano, Lujó:] *Wie Karl Marx citirt* [Kako Karl Marx citira]. In: «*Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage*», Berlin, br. 10. od 7. marta 1872. 38
- [anonimno] *Wie Karl Marx sich vertheidigt* [Kako se Karl Marx brani]. Isto, br. 27. od 4. jula 1872. i broj 28. od 11. jula 1872. 38
- Broadhurst, J.: *Political economy* [Politička ekonomija], London 1842. 60
- Brougham, Henry: *An inquiry into the colonial policy of the European powers*. In two volumes. Vol. 2 [Istraživanje o kolonijalnoj politici evropskih sila. U dva toma. Tom 2], Edinburgh 1803. 669 670
- [Bruckner, John:] *Théorie du système animal* [Teorija o životinjskom svetu], Leyde 1767. 545
- Buchanan, David: *Inquiry into the taxation and commercial policy of Great Britain; with observations on the principles of currency, and exchangeable value* [Ispitivanje o porezu i trgovinskoj politici Velike Britanije; s primedbama o principima valute i razmenljivoj vrednosti], Edinburgh 1844. 119
- *Observations on the subjects treated of in Dr. Smith's inquiry into the nature and causes of the wealth of nations* [Razmatranja o predmetima koje tretira dr Smith u istraživanju prirode i uzroka bogatstva naroda], Edinburgh 1814. 644
- vidi i Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*.
- Buchez, P[hilippe] - J[oseph] - B[enjamin] et P[ierre] - C[élestin] Roux [- Lavergne]: *Histoire parlementaire de la révolution française, ou journal des assemblées nationales, depuis 1789 jusqu'en 1815*. T. 10 [Parlamentarna istorija Francuske revolucije, ili dnevnik Narodne skupštine od 1789. do 1815. Tom 10], Paris 1834. 655
- Burke, Edmund: *A letter from the Right Honourable Edmund Burke to a Noble Lord, on the attacks made upon him and his pension, in the House of Lords, by the Duke of Bedford and the Earl of Lauderdale, early in the present session of Parliament* [Pismo visokouvaženog Edmunda Burke-a plemenitom lordu o napadu na njega i na njegovu penziju u Domu lordova od strane vojvode od Bedforda i erla od Lauderdale-a, na početku sadašnjeg zasedanja Parlamenta], London 1796. 639
- *Thoughts and details on scarcity, originally presented to the Right Hon. William Pitt, in the month of November, 1795* [Misli i detalji o oskudici, prvenstveno upućeni visokouvaženom Williamu Pittu, meseca novembra 1795], London 1800. 187 211 289 670
- Butler, Samuel: *Hudibras* [Hjudibres]. 44
- [Byles, John Barnard:] *Sophisms of free-trade and popular political economy examined*. By a barrister. 7th ed. With corr. and add. [Sofizmi slobodne trgovine i popularna politička ekonomija. Od jednog sudskog advokata. 7. izdanje s popravkama i dopunama], London 1852. 244 652

- Cairnes, J[ohn] E[lliott]: *The slave power: its character, career and probable designs: being an attempt to explain the real issues involved in the American contest* [Robovska snaga, njen karakter i verovatne perspektive: pokušaj da se ukaže na pravi izlaz iz američkog unutrašnjeg spora], London 1862. 179 239 298
- Campbell, George: *Modern India: a sketch of the system of civil government. To which is prefixed, some account of the natives and native institutions* [Savremena Indija: skica sistema građanske uprave. Napred je izložen izveštaj o domorocima i o domorodačkim ustanovama], London 1852. 319
- Cantillon, Philip: *The analysis of trade, commerce, coin, bullion, banks and foreign exchanges*. Wherein the true principles of this useful knowledge are fully but briefly laid down and explained, to give a clear idea of their happy consequences to society, when well regulated. Taken chiefly from a manuscript of a very ingenious gentleman deceas'd, and adapted to the present situation of our trade and commerce [Analiza trgovine, trgovačkih poslova, novca, zlatnih poluga, banaka i međunarodne razmene. Gde su istiniti principi ovog korisnog znanja potpuno ali kratko postavljeni i objašnjeni da daju jasnu ideju njihove srećne posledice po društvo, u koliko je dobro regulisano. Uzeto uglavnom iz rukopisa jednog umrlog vrlo pametnog gospodina i prilagođeno sadašnjem stanju naše trgovine], London 1759. (Vidi i napomenu 132.) 488
- [Cantillon, Richard:] *Essai sur la nature du commerce en général*. Trad. de l'anglois. In: «Discours politiques.» T. 3e. [Ogled o prirodi trgovine uopšte. Prevedeno s engleskog. U: «Političke rasprave.» Tom 3], Amsterdam 1756. (Vidi i napomenu 151.) 488 489
- Carey, H[enry] C[harles]: *Essay on the rate of wages. With an examination of the causes of the differences in the condition of the labouring population throughout the world* [Ogled o stopi najamnine. S ispitivanjem razlika u uslovima radničkog stanovništva u celom svetu], Philadelphia, London 1835. 495
- *The slave trade, domestic and foreign: why it exists, and how it may be extinguished* [Trgovina robljem, domaća i strana: zašto ona postoji i kako se može ukinuti], Philadelphia, London 1853. 645 661
- Carlyle, Thomas: *Ilias (Americana) in nuce*. In: «Macmillan's Magazine». Ed. by David Masson. London, Cambridge. August 1863. [Ilijada (američka) ukratko. U: «Macmillan's Magazine». Izdao David Masson. London, Cambridge. Avgust 1863.] 229
- [Cazenove, John:] *Outlines of political economy; being a plain and short view of the laws relating to the production, distribution and consumption of wealth* [Osnovi političke ekonomije; jasan i kratak pregled zakona proizvodnje, raspodele i potrošnje bogatstva], London 1832. 180 286 459 526
- vidi i Malthus, Thomas Robert: *Definitions in political economy.* . .
- Chalmers, Thomas: *On political economy in connexion with the moral state and moral prospects of society*. 2nd ed. [O političkoj ekonomiji u vezi s moralnim stanjem i moralnim perspektivama društva. Drugo izdanje], Glasgow 1832. 142
- Chamberlain, Joseph: [Eröffnungsrede der sanitären Konferenz, Birmingham, 14. Januar 1875.] In: «The Manchester Guardian», 15. Januar 1875. [Govor prilikom otvaranja zdravstvene konferencije. Bermingem, 14. januar 1875. U: «Manchester Guardian», 15. januar 1875.] 568
- The character and behaviour of King William, Sunderland, Somers etc. as represented in original letters to the Duke of Shrewsbury, from Somers, Halifax, Oxford, secretary Vernon etc.* [Ličnost i ponašanje kralja Williama, Sunderlanda, Somersa itd. prema originalnim pismima vojvodi Shrewsburyju od Somersa, Halifaxa, Oxforda, sekretara Vernona itd. (Rukopis u Sloane Manuscript Collection Britanskog muzeja, br. 4224.)] 639

- Cherbuliez, A[ntoine]: *Richesse ou pauvreté*. Exposition des causes et des effets de la distribution actuelle des richesses sociales [Bogatstvo ili siromaštvo. Izlaganje uzroka i posledica sadašnje raspodele društvenog bogatstva], Paris 1841. 167 170 515.
- [Child, Josiah:] *A discourse concerning trade, and that in particular of the East-Indies* [Rasprava o trgovini, a naročito o trgovini Istočne Indije], [London 1689.] 90
- [Clement, Simon:] *A discourse of the general notions of money, trade and exchanges, as they stand in relation each to other. By a merchant* [Rasprava o opštim pojmovima o novcu, trgovini i razmeni, kakav je njihov međusobni odnos. Od jednog trgovca], London 1695. 90
- Cobbett, William: *A history of the protestant reformation in England and Ireland*. Showing how that event has impoverished and degraded the main body of the people in those countries. In a series of letters, addressed to all sensible and just Englishmen [Istorija protestantske reformacije u Engleskoj i Irskoj, koja pokazuje kako je taj događaj osiromašio i degradirao glavnu masu naroda u tim zemljama. U seriji pisama upućenih svim razboritim i pravičnim Englezima], London 1824. 637
- Code pénal, ou code des délits et des peines* [Krivični zakonik, ili zakonik o krivičnim delima i kaznama], Cologne 1810. 654
- Colins, [Jean-Guillaume-César-Alexandre-Hippolyte]: *L'économie politique, source des révolutions et des utopies prétendues socialistes*, T. 3e [Politička ekonomija izvor tobožnjih socijalističkih revolucija i utopija. Tom 3], Paris 1857. 542 613 681
- Columbus, Christoph: [Brief aus Jamaica] — vidi Navarrete, M[artin] F[ernandez de]: *Die Reisen des Christof Columbus*. . .
- Comte, Charles: *Traité de législation ou exposition des lois générales, suivant lesquelles les peuples prospèrent, dépérissent ou restent stationnaires*. 3e éd. Revue et corr. [Rasprava o zakonodavstvu ili izlaganje o opštim zakonima, na osnovu kojih narodi napreduju, nazaduju ili stagniraju. Treće izdanje, pregledano i ispravljeno], Bruxelles 1837. 663
- Condillac, (Etienne-Bonnot de) : *Le commerce et le gouvernement*. In: «Mélanges d'économie politique». T. 1. Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire et G[ustave] de Molinari [Trgovina i vlada. U: «Zbornik političke ekonomije». Tom 1. S istorijskim beleškama o svakom autoru i s komentarima i objašnjenjima Eugène-a Daire-a i G[ustave]-a de Molinarija], Paris 1847. 148
- Considerations concerning taking off the bounty on corn exported: in some letters to a friend*. To which is added, a postscript, shewing that the price of corn is no rule to judge of the value of land [Razmišljanja o ukidanju premije za izvoz žita u nekim pismima jednom prijatelju. S dodatkom koji pokazuje da cena žita nije pravilo po kome se sudi o vrednosti zemlje], London 1753. 287
- Considerations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories. In a letter to a friend*. [Razmišljanja o porezima, kako oni mogu da utiču na cenu rada u našim manufakturama. U pismu jednom prijatelju], London 1765. 246
- Corbet, Thomas: *An inquiry into the causes and modes of the wealth of individuals; or the principles of trade and speculation explained*. In two parts. [Istraživanje o uzrocima i vrstama bogatstva pojedinaca; ili objašnjenje načela trgovine i špekulacije. U dva dela], London 1841. 140 519
- Carbon, [Claude]—A[nthime]: *De l'enseignement professionnel*. 2nde éd. [O profesionalnoj obuci. Drugo izdanje], Paris 1860. 431

- Courcelle-Seneuil, [Jean-Gustave]: *Traité théorique et pratique des entreprises industrielles, commerciales et agricoles ou manuel des affaires*. 2e éd., revue et augm. [Teorijska i praktična rasprava o industrijskim, trgovačkim i poljoprivrednim preduzećima ili priručnik o poslovima. Drugo, prepravljeno i prošireno izdanje], Paris 1857. 209
- The currency theory reviewed; in a letter to the Scottish people on the menaced interference by government with the existing system of banking in Scotland*. By a banker in England [Prikaz teorije novčanog optičaja: u pismu škotskom narodu o pretećem mešanju vlade u postojeći sistem bankarstva u Škotskoj. Od jednog engleskog bankara], Edinburgh 1845. 131
- Cuvier, [George]: *Discours sur les révolutions du globe*. Avec des notes et un appendice d'après les travaux récents de MM. de Humboldt, Flourens, Lyell, Lindley, etc. Réd. par Hoefler [Rasprava o revolucijama Zemlje. S primedbama i dodatkom prema najnovijim radovima gospode Humboldta, Flourens-a, Lyella, Lindleya itd. U redakciji Hoefera], Paris 1863. 452
- Dante Alighieri: *Božanstvena komedija*. 18 101
- Darwin, Charles: *Über die Entstehung der Arten im Thier- und Pflanzen-Reich durch natürliche Züchtung, oder Erhaltung der vervollkommeneten Rassen im Kampfe um's Dasein*. Nach der 3. engl. Ausg. . . aus dem Engl. übers. und mit Anmerkungen vers. von H. G. Bronn. 2. verb. und sehr verm. Aufl. [O nastanku vrsta u životinjskom i biljnom carstvu prirodnim odabiranjem, ili održanje usavršenih rasa u borbi za opstanak. Prema trećem engleskom izdanju. . . preveo s engleskog i dao napomene H. G. Bronn. Drugo, poboljšano i uvećano izdanje], Stuttgart 1863. 305, 330
- Daumer, Georg Friedrich: *Die Geheimnisse des christlichen Alterthums*. Bd. 1—2 [Tajne hrišćanskog starog veka. Tom 1—2], Hamburg 1847. 258
- De Cous, Salomon — vidi Hero Alexandrinus: *Buch von Luft- und Wasser-Künsten*. . .
- A defence of the land-owners and farmers of Great Britain; and an exposition of the heavy parliamentary and parochial taxation under which they labour; combined with a general view of the internal and external policy of the country; in familiar letters from an agricultural gentleman in Yorkshire to a friend in Parliament* [Obrana zemljoposjednika i farmera u Velikoj Britaniji, i izlaganje o velikom skupštinskom i parohijskom porezu pod kojim oni rade; kombinovano s opštim pogledom na unutrašnju i spoljnu politiku zemlje, u privatnim pismima jednog poljoprivrednika iz Jorkšira prijatelju u Parlamentu], London 1814. 490
- [Defoe, Daniel:] *An essay upon publick credit*. . . (3rd ed.) [Ogled o javnom kreditu. . . Treće izdanje], London 1710. 131
- De Quincey, Thomas: *The logic of political economy* [Logika političke ekonomije], Edinburgh, London 1844. 350
- De Roberty, [Jewgeni Walentinowitsch]: *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie*. Von Karl Marx. Erster Band, Hamburg 1867. In: «La Philosophie positive», Paris, N° 3, novembre-décembre, 1868. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Od Karla Marxa. Prvi tom, Hamburg 1867. U: «La Philosophie positive», Pariz, br. 3. za novembar i decembar 1868.] 23
- Descartes, René: *Discours de la méthode pour bien conduire sa raison, et chercher la vérité dans les sciences* [Rasprava o metodi za dobro upravljanje razumom i za istraživanje istine u naukama], Paris 1668. 345 346

- Destutt de Tracy, [Antoine-Louis-Claude] comte de: *Elémens d'idéologie*. 4e et 5e parties. Traité de la volonté et de ses effets [Elementi ideologije. Četvrti i peti deo. Rasprava o volji i njenom dejstvu], Paris 1826. 81 146 151 292 294 573
- *Traité d'économie politique* [Rasprava o političkoj ekonomiji], Paris 1823. 146
- Dickens, Charles: *Oliver Twist* [Oliver Tvist]. 391 392
- Diderot, Denis: *Le Salon de 1767* [Salon iz 1767]. 126
- Dietzgen, Joseph: *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie von Karl Marx*. Hamburg 1867. In: »Demokratisches Wochenblatt«, Leipzig, vom 1, 22, 29 August und 5 September 1868. [Kapital. Kritika političke ekonomije od Karla Marxa. Hamburg 1867. U: »Demokratisches Wochenblatt«, Lajpcig, od 1, 22, 29. avgusta i 5. septembra 1868.] 22
- Djodor von Sicilien: *Historische Bibliothek*. Übers. von Julius Friedrich Wurm. Bdch. 1–19. Stuttgart 1828–1840. 1. und 3. Buch. [Istorijska biblioteka. Preveo Julius Friedrich Wurm. Sv. 1–19. Stuttgart 1828–1840. 1. i 3. knjiga.] 134 211 304 327 451
- A discourse of the necessity of encouraging mechanick industry* [Rasprava o neophodnosti davanja podstreka za razvoj mehaničke industrije], London 1690. 245
- Dryden, [John]: *The cock and the fox: or, the tale of the nun's priest*. In: »Fables ancient and modern«. Transl. into verses from Homer, Ovid etc. by [John] Dryden [Petao i lisica ili bajka o svešteniku. U: »Antičke i savremene bajke«. Preveo u stihovima iz Homera, Ovidija itd. (John) Dryden], London 1713. 217.
- Ducpétiaux, Ed[ouard]: *Budgets économiques des classes ouvrières en Belgique. Subsistances, salaires, population* [Ekonomski budžet radničkih klasa u Belgiji. Sredstva za život, plate i populacija], Bruxelles 1855. 593 594 595
- Duffy, [Charles] Gavan: *Guide to the land law of Victoria* [Vodič uz viktorijanski zemljišni zakon], London 1862. 682
- Dunning, T[homas] J[oseph]: *Trades' Unions and strikes: their philosophy and intention* [Tredjunioni i štrajkovi: njihova teorijska osnova i njihove intencije], London 1860. 484 487 670
- Dupont, Pierre: *Le chant des ouvriers* [Pesma radnikâ]. 613
- Dupont de Nemours, [Pierre-Samuel]: *Maximes du docteur Quesnay, ou résumé de ses principes d'économie sociale*. In: »Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Avec une introd. sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 1e partie [Učenje doktora Quesnaya, ili rezime njegovih načela društvene ekonomije. U: »Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne«. Sa uvodom o učenju fiziokrata, s komentarijama i istorijskim beleškama Eugène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 105
- Eden, Frederic Morton: *The state of the poor: or, an history of the labouring classes in England, from the conquest to the present period. . . . With a large appendix*. Vol. 1–3. [Stanje siromašnih ili istorija radničkih klasa u Engleskoj od osvajanja do sadašnjeg doba. . . . S opširnim dodatkom. Tom 1–3], London 1797. 218 530 544 545 596 638 640 642 668.
- Encyclopédie des sciences médicales; ou traité général, méthodique et complet des diverses branches de l'art de guérir*. 7e div. Auteurs classiques [Enciklopedija medicinskih nauka, ili opšta, metodička i potpuna rasprava o različitim granama lekarske veštine. 7. serija. Klasični autori], Paris 1841. 324

- Engels, Friedrich: *Die englische Zehnstundenbill*. In: *Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue*. Redigiert von Karl Marx, Heft 4, April 1850 [Engleski zakon o desetčasovnom radnom vremenu. U: *Rajnske novine. Političko-ekonomska revija*. Uređuje Karl Marx], London, Hamburg, New-York, sv. 4, april 1850. 262 271
- *Die Lage der arbeitenden Klasse in England. Nach eigener Anschauung und authentischen Quellen* [Položaj radničke klase u Engleskoj. Na osnovu sopstvenog posmatranja i autentičnih izvora], Leipzig 1845. 215 219 227 240 354 374 376 394 534 579
- *Umriss zu einer Kritik der Nationalökonomie*. In: *Deutsch-Französische Jahrbücher*. Herausgegeben von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. und 2. Lieferung [Nacrta za kritiku političke ekonomije. U: *Nemačko-francuski godišnjaci*. Izd. Arnold Ruge i Karl Marx. Br. 1—2], Paris 1844. 77 141 152 562
- Ensor, George: *An inquiry concerning the population of nations: containing a refutation of Mr. Malthus's essay on population* [Istraživanje o naseljenosti raznih zemalja, koje opovrgava ogled o stanovništvu g. Malthusa], London 1818. 644
- An essay on credit and the bankrupt act* [Ogled o kreditu i zakonu o bankrotstvu], London 1707. 127
- An essay on the political economy of nations: or, a view of the intercourse of countries, as influencing their wealth* [Ogled o političkoj ekonomiji naroda, ili jedno gledište o međusobnim vezama zemalja kao faktoru koji utiče na njihovo bogatstvo], London 1821. 181 277
- An essay on trade and commerce: containing observations on taxes, as they are supposed to affect the price of labour in our manufactories: together with some interesting reflections on the importance of our trade to America. . .* By the author of *Considerations on taxes* [Ogled o trgovini i trgovačkom prometu, koji sadrži primedbe o porezima kako oni treba da utiču na cene rada naših manufakturnih radionica zajedno s nekim interesantnim mislima o važnosti naše trgovine s Amerikom. . . Od autora *Zapažanja o porezima*], London 1770. 208 246-248 328 478 529 544 649
- Essays on political economy: in which are illustrated the principal causes of the present national distress; with appropriate remedies* [Ogledi iz političke ekonomije, u kojima su ilustrovani glavni uzroci sadašnjeg nacionalnog siromaštva; s prikladnim lekovima], London 1830. 465
- [Evans, N. H.:] *Our old nobility*. By noblesse oblige. 2nd ed. [Naše staro plemstvo. Od autora koga obavezuje društveni položaj. Drugo izdanje], London 1879. 639
- Faulhaber, Johann: *Mechanische Verbesserung einer Alten Roszmühlen, welche vor diesem der Königl. Ingenieur Augustinus Ramellus an Tag geben. . .* [Mehaničko poboljšanje jednog starog dolapa koji je pre ovog pisca konstruisao kraljevski inženjer Augustinus Ramellus. . .], Ulm 1625. 334
- Fawcett, Henry: *The economic position of the british labourer* [Ekonomski položaj britanskog radnika], Cambridge, London 1865. 491 539 540 578
- Ferguson, Adam: *An essay on the history of civil society* [Ogled o istoriji građanskog društva], Edinburgh 1767. 316 322-323
- Ferrand — vidi *Hansard's parliamentary debates. . .* Vol. 170.
- Ferrier, François-Louis-Auguste: *Du gouvernement considéré dans ses rapports avec le commerce* [O vladi s gledišta njenih odnosa prema trgovini], Paris 1805. 65

- Fielden, John: *The curse of the factory system; or, a short account of the origin of factory cruelties* [Proklinjanje fabričkog sistema ili kratko objašnjenje porekla zala koje je doneo fabrički sistem], London 1836. 357 365 668.
- [Fleetwood, William]: *Chronicon preciosum: or, an account of english money, the price of corn, and other commodities, for the last 600 years* [Chronicon preciosum (hronika cena) ili razmatranje o engleskom novcu, ceni žita i druge robe za poslednjih 600 godina], London 1707. 244
- *Chronicon preciosum: or, an account of english gold and silver money; the price of corn and other commodities, for six hundred years last past* [Hronika cena i razmatranje o engleskom zlatnom i srebrnom novcu, ceni žita i druge robe za poslednjih 600 godina], London 1745. 244
- Fonteret, A[ntoine]-L[ouis]: *Hygiène physique et morale de l'ouvrier dans les grandes villes en général et dans la ville de Lyon en particulier* [Fizička i moralna higijena radnika u velikim gradovima uopšte i u Lionu posebno], Paris 1858. 323
- [Forbonnais, François-Veron de:] *Elémens du commerce*. Nouv. éd. 2nde partie [Elementi trgovine. Novo izdanje. Drugi deo], Leyde 1766. 91
- [Forster, Nathaniel:] *An inquiry into the causes of the present high price of provisions*. In two parts [Istraživanje o uzrocima sadašnjih visokih cena životnih namirnica. U dva dela], London 1767. 246 379 451 640
- Fortescue, John: *De laudibus legum Angliae* [O vrlinama zakona Engleske], London 1537. 634
- Fourier, Ch[arles]: *La fausse industrie morcelée, répugnante, mensongère, et l'antidote: l'industrie naturelle, combinée, attrayante, véridique, donnant quadruple produit* [Izopačena usitnjena, gnušna i lažna privreda i njen lek — prirodna, kombinovana, privlačna, istinska industrija, koja daje četiri puta veći proizvod], Paris 1835—1836. 378
- *Le nouveau monde industriel et sociétaire, ou invention du procédé d'industrie attrayante et naturelle distribuée en séries passionnées* [Novi industrijski i združeni svet, ili pronalaznje načina za privlačnu i prirodnu industriju koja se deli u serije prema naklonostima čoveka], Paris 1829. 615
- Franklin, Benjamin: *A modest inquiry into the nature and necessity of a paper currency*. In: «The works of Benjamin Franklin». By Jared Sparks. Vol. 2. [Skromno istraživanje o prirodi i neophodnosti papirnog novca. U: «Dela Benjamin Franklina». Od Jareda Sparksa. Tom 2], Boston 1836. 57
- *Positions to be examined, concerning national wealth* [Gledišta o nacionalnom bogatstvu koja treba ispitati], isto. 152
- Freytag, Gustav: *Neue Bilder aus dem Leben des deutschen Volkes* [Nove slike iz života nemačkog naroda], Leipzig 1862. 653.
- Fullarton, John: *On the regulation of currencies; being an examination of the principles, on which it is proposed to restrict, within certain fixed limits, the future issues on credit of the Bank of England, and of the other banking establishments throughout the country*. 2nd ed., with corr. and add. [O regulisanju novčanog optičaja; ispitivanje načela po kojima treba postaviti izvesne određene granice budućim emisijama kredita Engleske banke i drugih bankovnih ustanova u celoj zemlji. Drugo, ispravljeno i dopunjeno izdanje], London 1845. 121 132 135.
- Galiani, Ferdinando: *Della moneta*. In: «Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna». T. 3—4 [O novcu. U: «Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba». Tom 3—4], Milano 1803. 76 89 90 98 143 147 283 569

- Ganih, Ch[arles]: *Des systèmes d'économie politique, de la valeur comparative de leurs doctrines, et de celle qui paraît la plus favorable aux progrès de la richesse*. 2nde. éd. T. I et II [O sistemima političke ekonomije, o uporednoj vrednosti njihovih učenja i o onom učenju koje izgleda najpogodnije za povećanje bogatstva. Drugo izdanje. Tom I i II], Paris 1821. 65 160 396
- *La théorie de l'économie politique*. T. I et II [Teorija političke ekonomije. Tom I i II], Paris 1815. 165
- [Garnier, Germain:] *Abrégé élémentaire des principes de l'économie politique* [Kratk pregled načela političke ekonomije], Paris 1796. 486
- vidi i Smith, Adam: *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations...* Avec des notes et observations par Germain Garnier. T. 5, Paris 1802.
- Gaskell, P[eter]: *The manufacturing population of England, its moral, social, and physical conditions, and the changes which have arisen from the use of steam machinery; with an examination of infant labour* [Manufakturno stanovništvo u Engleskoj, njegovi moralni, društveni i fizički uslovi i promene koje je izazvala primena parne mašine, sa ispitivanjem dečjeg rada], London 1833. 386 393
- Genovesi, Antonio: *Lezioni di economia civile*. In: «Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna». T. 7—9. [Predavanja iz građanske ekonomije. U: «Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba». Tom 7—9], Milano 1803. 143
- Geoffroy Saint-Hilaire, [Etienne]: *Notions synthétiques, historiques et physiologiques de philosophie naturelle* [Sintetički istorijski i fiziološki pojmovi prirodne filozofije], Paris 1838. 658
- Gisborne, Thomas: *An enquiry into the duties of men in the higher and middle classes of society in Great Britain*. 2nd ed., corr. Vol. 2. [Istraživanje o dužnostima ljudi viših i srednjih klasa društva u Velikoj Britaniji. Drugo, ispravljeno izdanje. Tom 2], London 1795. 669
- Goethe, Johann Wolfgang von: *An Suleika* [Zulejki]. 242
- *Faust*. Der Tragödie erster Teil. [Faust. Prvi deo tragedije.] 71 177 523 627
- [Gray, John:] *The essential principles of the wealth of nations, illustrated, in opposition to some false doctrines of Dr. Adam Smith, and others* [Objašnjenje bitnih načela bogatstva nacija nasuprot nekim pogrešnim shvatanjima dr Adama Smith-a i drugih], London 1797. 149
- [Greg, Robert Hyde:] *The factory question, considered in relation to its effects on the health and morals of those employed in factories. And the «Ten Hours Bill», in relation to its effects upon the manufactures of England, and those of foreign countries* [Fabričko pitanje razmatrano u vezi sa zdravljem i moralom onih koji su zaposleni u fabrikama. I «Zakon o desetčasovnom radnom danu» s obzirom na njegov efekt na manufakture Engleske i stranih zemalja], London 1837. 262
- Gregoir, Henri: *Les typographes devant le Tribunal correctionnel de Bruxelles* [Tipografi pred Popravnim sudom Brisela], Bruxelles 1865. 489
- Grove, W[illiam] R[obert]: *The correlation of physical forces*. 5th ed. Followed by a discourse on continuity [Korelacija fizičkih sila. Peto izdanje. Zajedno sa raspravom o kontinuitetu], London 1867. 463
- Güllich, Gustav von: *Geschichtliche Darstellung des Handels, der Gewerbe und des Ackerbaus der bedeutendsten handeltreibenden Staaten unsrer Zeit*. Bd. 1—2 [Istorijski prikaz trgovine, zanatstva i zemljoradnje najznačajnijih država našeg vremena koje se bave trgovinom. Tom 1—2], Jena 1830. 20 665

- Haller, Ludwig von: *Restauration der Staats-Wissenschaft oder Theorie des natürlich-geselligen Zustands; der Chimäre des künstlich-bürgerlichen entgegengesetzt*. Bd. 1—4 [Restauracija nauke o državi ili teorija prirodno-društvenog stanja, nasuprot himeri veštackog građanskog stanja. Tom 1—4], Winterthur 1816—1820. 345
- Hamm, Wilhelm: *Die landwirthschaftlichen Geräthe und Maschinen Englands*. Ein Handbuch der landwirthschaftlichen Mechanik und Maschinenkunde, mit einer Schilderung der britischen Agricultur. 2., gänzl. umgearb. u. bedeutend verm. Aufl. [Poljoprivredna oruda i poljoprivredne mašine Engleske. Priručnik poljoprivredne mehanike i mašinstva s prikazom britanske poljoprivrede. Drugo, potpuno preradeno i znatno prošireno izdanje], Braunschweig 1856. 444
- Hanssen, Georg: *Die Aufhebung der Leibeigenschaft und die Umgestaltung der gutsherrlichbäuerlichen Verhältnisse überhaupt in den Herzogthümern Schleswig und Holstein* [Ukidanje ropstva i preobražaj vlastelinsko-seljačkih odnosa uopšte u vojvodstvima Šlezvig i Holštajn], St. Petersburg 1861. 213
- Harris, James: *Dialogue concerning happiness*. In: *James Harris, 'Three treatises', 3rd ed. rev. and corr. [Dijalog o sreći. U: *James Harris, 'Tri rasprave'. Treće pregledano i ispravljeno izdanje], London 1772. 325
- Harris, James, Earl of Malmesbury: *Diaries and correspondence of James Harris, First Earl of Malmesbury; containing an account of his missions to the courts of Madrid, Frederick the Great, Catherine the Second, and the Hague; and his special missions to Berlin, Brunswick, and the French Republic*. Ed. by his grandson, the Third Earl. Vol. 1—4 [Dnevnici i prepiska Jamesa Harrisa, prvog erla od Malmesberija, koji sadrže izveštaj o njegovim misijama na dvoru u Madridu, na dvorovima Fridriha Velikog, Katarine II i u Hagu; i o njegovim specijalnim misijama u Berlinu, Braunschvaju i Francuskoj Republici. Izdao njegov unuk, treći erl. Tom 1—4], London 1844. 325
- Harrison, William: *The description of England*. In: *The first and second volumes of chronicles... * First collect. and publ. by Raphael Holinshed, William Harrison, and others. [Opis Engleske. U: *Prvi i drugi tom hronikâ... * Prvi sakupili i objavili Raphael Holinshed, William Harrison i drugi], London 1587. 634 650 656
- Hassall, A[rthur] H[ill]: *Adulterations detected or plain instructions for the discovery of frauds in food and medicine*. 2nd ed. [Otkrivanje prevara u proizvodnji hrane i lekova. Drugo izdanje], London 1861. 161 222
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich: *Encyclopädie der philosophischen Wissenschaften im Grundrisse*. 1. Theil. *Die Logik*. Hrsg. von Leopold von Henning. In: *Werke*. Vollst. Ausg. durch einen Verein von Freunden des Verewigten. Bd. 6 [Osnovne enciklopedije filozofskih nauka. Prvi deo. Logika. Izdao Leopold von Henning. U: *Delâ. Potpuno izdanje dela pripremilo Društvo pokojnikovih prijatelja], Berlin 1840. 164 325
- *Grundlinien der Philosophie des Rechts, oder Naturrecht und Staatswissenschaft im Grundrisse*. Hrsg. von Eduard Gans. Ebendort. 2. Ausg. Bd. 8 [Osnovne crte filozofije prava ili osnovi prirodnog prava i nauke o državi. Izdao Eduard Gans. Isto. Drugo izdanje. Tom 8], Berlin 1840. 51 91 155 324 519
- *Wissenschaft der Logik*. Hrsg. von Leopold von Henning. Ebendort. Bd. 3—5 [Logika. Izdao Leopold von Henning. Isto. Tom 3—5], Berlin 1833—1834. 278
- Heine, Heinrich: *Heinrich*. Zeitgedicht [Hajnrüh. Savremena pesma]. 272
- Hero Alexandrinus: *Buch von Lufft- und Wasser-Künsten, welche von Friderich Commandino von Urbin aus dem Griegischen in das Lateinische übersetzt... Und mit einem Anhang von allerhand Mühl-, Wasser- und Grotten-Werck-*

en aus Salomon de Caus... auch anderen berühmten- und erfahrenen Autoribus zusammen getragen... [Knjiga o napravama koje koriste snagu vazduha i vode, koju je preveo s grčkog na latinski Friderich Commandino iz Urbina... s dodatkom o raznim napravama, mlinovima i zagatima od Salomona de Causa i drugih slavni i iskusni autora...], Frankfurt 1688. 334

Hobbes, Thomas: *Leviathan, or the matter, form, and power of a commonwealth, ecclesiastical and civil*. In: «The English works of Thomas Hobbes». Now first collect. and ed. by William Molesworth. Vol. 3 [Levijatan ili sadržina, oblik i moć crkvene i svetovne zajednice. U: «Dela Thomasa Hobbesa na engleskom jeziku». Sada prvi put sakupio i izdao William Molesworth], London 1839. 157 318

[Hodgskin, Thomas:] *Labour defended against the claims of capital; or, the unproductiveness of capital proved*. With reference to the present combinations amongst journeymen. By a labourer [Odbrana rada od zahteva kapitala; ili dokaz neproduktivnosti kapitala. S osvrtom na sadašnje saveze najamnih radnika. Napisao jedan radnik], London 1825. 317 506

— [anonimno] *The natural and artificial right of property contrasted* [Suprotstavljena prirodna i veštačka prava na svojinu], London 1832. 662

— *Popular political economy*. Four lectures delivered at the London Mechanics' Institution [Popularna politička ekonomija. Četiri predavanja održana na Institutu za mehaniku u Londonu], London 1827. 304 315 472

Holinshed, Raphael — vidi Harrison, William: *The description of England*...

Homer: *Ilijada*. 66

— *Odiseja*. 326

Hopkins, Thomas: *On rent of land, and its influence on subsistence and population; with observations on the operating causes of the condition of the labouring classes in various countries* [O zemljišnoj renti i njenom uticaju na sredstva za život i stanovništvo. S primedbama o uzrocima koji deluju na položaj radnih klasa u raznim zemljama], London 1828. 206

Horacije: *Ars poetica* [O pesničkoj veštini]. 629

— *Epode*. 600.

— *Satire*. 14 239 324.

[Horne, George:] *A letter to Adam Smith on the life, death and philosophy of his friend David Hume*. By one of the people called christians. 4th ed. [Pismo Adamu Smith-u o životu, smrti i filozofiji njegovog prijatelja Davida Hume-a. Napisao neko iz naroda nazvanog hrišćanskim. Četvrto izdanje], Oxford 1784. 546

Horner, Leonard: *Letter to Mr. Senior* — vidi Senior, Nassau William: *Letters on the factory act*...

— *Suggestions for amending the factory acts to enable the inspectors to prevent illegal working, now become very prevalent*. In: «Factories regulation acts». Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859. [Predlozi za ispravku zakona o fabrikama kako bi se omogućilo inspektorima da spreče ilegalan rad, koji je sad postao vrlo rasprostranjen. U: «Zakonima o uredenju fabrika». Štampano po naređenju Donjega doma 9. avgusta 1859.] 265

Houghton, John: *Husbandry and trade improv'd: being a collection of many valuable materials relating to corn, cattle, coals, hops, wool etc.* Vol. 1—4 [Unapredjenje zemljoradnje i trgovine: zbornik mnogih vrednih dokumenata o žitu, stoci, uglju, hmelju, vuni itd. Tom 1—4], London 1727 - 1728. 379

- Howitt, William: *Colonization and christianity; a popular history of the treatment of the natives by the Europeans in all their colonies* [Kolonizacija i hrišćanstvo; popularna istorija tretmana urođenika od strane Evropljana u svim njihovim kolonijama], London 1838. 663
- Hume, David: *Essays and treatises on several subjects*. A new ed. In 4 vols. [Ogledi i rasprave o raznim pitanjima. Novo izdanje. U četiri toma], London 1770. 117
- Hutton, Charles: *A course of mathematics*. 12th ed. In two volumes [Kurs matematike. Dvanaesto izdanje. U 2 toma], London 1841–1843. 329
- Huxley, Thomas H[enry]: *Lessons in elementary physiology* [Predavanja iz elementarne fiziologije], London 1866. 427
- The industry of nations*, part II. A survey of the existing state of arts, machines, and manufactures [Industrija raznih zemalja. Deo drugi. Pregled postojećeg stanja zanatstva, mašina i manufaktura], London 1855. 308 341
- An inquiry into those principles, respecting the nature of demand and the necessity of consumption, lately advocated by Mr. Malthus*, from which it is concluded, that taxation and the maintenance of unproductive consumers can be conducive to the progress of wealth [Istraživanje načela o prirodi potražnje i nužnosti potrošnje, koja je g. Malthus nedavno branio i iz kojih se izvodi zaključak da oporezivanje i održavanje neproizvodnih potrošača mogu biti korisni za povećanje bogatstva], London 1821. 151 160 391 525 536
- Isokrates: *Busiris*. In: «Isocratis, Orationes et epistolae». Rocognovit J. G. Baiter. Graece et Latine [Buziris. U: »Izokratovi govori i pisma«. Obradio J. G. Baiter. Grčki i latinski], Paris 1846. 327
- Jacob, William: *An historical inquiry into the production and consumption of the precious metals*. In two volumes. [Istorijsko istraživanje o proizvodnji i potrošnji dragocenih metala. U dva toma], London 1831. 48
- *A letter to Samuel Whitbread; being a sequel to considerations on the protection required by british agriculture* [Pismo Samuelu Whitbreadu; nastavak zapažanja o zaštiti koju zahteva britanska poljoprivreda], London 1815. 197
- Jones, Richard: *An essay on the distribution of wealth, and on the sources of taxation*. [Ogled o raspodeli bogatstva i o izvorima poreza], London 1831. 295
- *An introductory lecture on political economy*, delivered at King's College. London, 27th February 1833. To which is added a syllabus of a course of lectures on the wages of labour. [Uvodno predavanje iz političke ekonomije održano na Kraljevskom koledžu. London, 27. februara 1833. Njemu je dodat prospekt kursa predavanja o platama radnika], London 1833. 559
- *Text-book of lectures on the political economy of nations* [Predavanja iz političke ekonomije narodâ], Hertford 1852. 278 288 299 501 518 527.
- Juvenal: *Satire*. 222.
- [Кауфманъ, Илларионъ Игнатьевичъ:] *Точка зрѣнія политико-экономической критики у Карла Маркса* [Tačka gledišta političko-ekonomske kritike Karla Marxa], u: «Вѣстникъ Европы...». Том 3, Санктпетербургъ 1872. 23
- Kopp, Hermann: *Entwickelung der Chemie*. In: «Geschichte der Wissenschaften in Deutschland. Neuere Zeit». Bd. 10. 3. Abth. [Razvoj hemije. U: «Istorija nauka u Nemačkoj. Novo doba». Tom 10. Treći deo], München 1873. 278
- Ksenofon: *Cyropaedia* [Kiropedija]. 327

- Laborde, Alexandre-[Louis-Joseph] de: *De l'esprit d'association dans tous les intérêts de la communauté, ou essai sur le complément du bien-être et de la richesse en France par le complément des institutions* [O duhu udruživanja svih interesa zajednice, ili ogleđ o povećanju blagostanja i bogatstva Francuske dopunom broja institucija], Paris 1818. 468
- Laing, Samuel: *National distress; its causes and remedies* [Nacionalno siromaštvo; njegovi uzroci i sredstva za njegovo iskorenjivanje], London 1844. 180 569 582 597
- Lancellotti, Secondo: *L'Hoggidi overo gl'ingegni non inferiori a'passati*. Parte 2 [Savremenost ili ne manji duhovi od onih iz prošlosti. Drugi deo], Venetia 1658. 379
- Lassalle, Ferdinand: *Herr Bastiat-Schulze von Delitzsch, der ökonomische Julian, oder: Capital und Arbeit* [Gospodin Bastiat-Schulze von Delitzsch, ekonomski Julijan, ili: kapital i rad], Berlin 1864. 13
- *Die Philosophie Herakleitos des Dunkeln von Ephesos*. Nach einer neuen Sammlung seiner Bruchstücke und der Zeugnisse der Alten dargestellt. Bd. 1. [Filozofija Heraklita Mračnog iz Efesa. Izložena prema novoj zbirci njegovih odlomaka i prema svedočanstvima antičkih pisaca. Tom 1], Berlin 1858. 102.
- Law, Jean: *Considérations sur le numéraire et le commerce*. In: «Economistes financiers du XVIIIe siècle». Précédés de notices historiques sur chaque auteur, et accompagnés de commentaires et de notes explicatives, par Eugène Daire [Zapažanja o novcu i trgovini. U: «Finansijski ekonomisti 18. veka». S istorijskim beleškama o svakom autoru i s komentarima i objašnjenjima Eugène-a Daire-a], Paris 1843. 90 91
- Le Trosne, [Guillaume-François]: *De l'intérêt social par rapport à la valeur, à la circulation, à l'industrie et au commerce intérieur et extérieur*. In: «Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne». Avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 2e partie [O društvenom interesu u vezi s vrednošću, prometom, industrijom i unutrašnjom i spoljnom trgovinom. U: «Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne». S uvodom o učenju fiziokrata, s komentarima i istorijskim beleškama od Eugène-a Daire-a. Drugi deo], Paris 1846. 44 47 91 99 107 113 136 146-149 151 190
- A letter to Sir T. C. Bunbury on the poor rates, and the high price of provisions; with some proposals for reducing both*. By a Suffolk gentleman [Pismo seru T. C. Bunburyju o porezima u korist sirotinje i visokim cenama životnih namirnica; s nekim predlozima za sniženje obojega. Od jednog gospodina iz Safolka], Ipswich 1795. 638
- Levi, Leone: *On deer forests and Highlands agriculture in relation to the supply of food*. In: «Journal of the Society of Arts» [O lovištima i poljoprivredi Škotske Visije u vezi sa snabdevanjem hranom. U: «Journal of the Society of Arts»], London, 23. marta 1866. 647.
- Liebig, Justus von: *Die Chemie in ihrer Anwendung auf Agricultur und Physiologie*. 7. Aufl. Th. 1 [Hemija i njena primena u poljoprivredi i fiziologiji. Sedmo izdanje. Deo 1], Braunschweig 1862. 214 446 505
- *Über Theorie und Praxis in der Landwirthschaft* [O teoriji i praksi u poljoprivredi], Braunschweig 1856. 294
- [Linguet, Simon-Nicolas-Henri:] *Théorie des lois civiles ou principes fondamentaux de la société*. Tome premier et second [Teorija građanskih zakona ili osnovna načela društva. Tom prvi i drugi], Londres 1767. 209 258 299 544
- Livius, Titus: *Ab urbe condita* [Od osnivanja grada]. 251

- Locke, John: *Some considerations of the consequences of the lowering of interest, and raising the value of money* (1691). [In:] »The works«. 8th ed. in 4 vols. Vol II [Neka zapažanja o posledicama sniženja kamate i povišenja vrednosti novca (1691)]. [U:] »Dela«. Osmo izdanje. U četiri toma. Tom II], London 1777. 43 90 118
- Lucretius Carus, Titus: *De rerum natura* [O prirodi stvari]. 194
- Luther, Martin: *An die Pfarrherrn, wider den Wucher zu predigen. Vermanung* [Opomena pastorima da drže propovedi protiv zelenaštva], Wittenberg 1540. 127 175 523
- Macaulay, Thomas Babington: *The history of England from the accession of James the Second*. 10th ed. Vol 1. [Istorija Engleske od stupanja na presto Džejmsa Drugog. Deseto izdanje. Tom 1], London 1854. 245 246 633
- MacCulloch, J[ohn] R[amsay]: *A dictionary, practical, theoretical, and historical, of commerce and commercial navigation* [Praktični, teorijski i istorijski priručni rečnik trgovine i trgovačke mornarice], London 1847. 140
- *The literature of political economy: a classified catalogue of select publications in the different departments of that science, with historical, critical, and biographical notices* [Literatura o političkoj ekonomiji: klasifikovani katalog izabranih publikacija iz različitih grana ove nauke, s istorijskim, kritičkim i biografskim beleškama], London 1845. 135 641
 - *The principles of political economy: with a sketch of the rise and progress of the science*. 2nd ed. [Načela političke ekonomije. Sa skicom uspona i progressa nauke. Drugo izdanje], London 1830. 143 391 392
- Maclaren, James: *A sketch of the history of the currency: comprising a brief review of the opinions of the most eminent writers on the subject* [Skica istorije novca s kratkim osvrtom na mišljenje najistaknutijih autora koji su pisali o ovom predmetu], London 1858. 96
- Macleod, Henry Dunning: *The theory and practice of banking: with the elementary principles of currency; prices; credit; and exchanges*. Vol. 1 [Teorija i praksa bankarstva. S osnovnim načelima o novčanom opticaju, cenama, kreditu i meničnim kursevima. Tom 1], London 1855. 143
- Malthus, T[homas] R[obert]: *Definitions in political economy, preceded by an inquiry into the rules which ought to guide political economists in the definition and use of their terms; with remarks on the deviation from these rules in their writings*. A new ed., with a preface, notes, and supplementary remarks by John Cazenove. [Definicije u političkoj ekonomiji, s prethodnim istraživanjem o pravilima kojih treba da se pridržavaju politički ekonomisti u definisanju i upotrebi pojmova političke ekonomije; sa opaskama o skretanju od ovih pravila u njihovim radovima. Novo izdanje, s predgovorom, beleškama i dopunskim napomenama Johna Cazenove-a], London 1853. 501 505 511 526
- [anonimno] *An essay on the principle of population, as it affects the future improvement, of society, with remarks on the speculations of Mr. Godwin, M. Condorcet, and other writers* [Ogled o načelu stanovništva, kako ono utiče na buduće usavršavanje društva, s primedbama o shvatanju g. Godwina, g. Condorcet-a i drugih pisaca], London 1798. 314 544
 - *An inquiry into the nature and progress of rent, and the principles by which it is regulated* [Istraživanje o prirodi i porastu rente i o načelima kojima se ona reguliše], London 1815. 282 464 490

- *Principles of political economy considered with a view to their practical application.* 2nd ed., with considerable add. from the author's own manuscript and an original memoir [Načela političke ekonomije razmatrana s gledišta njihove praktične primene. Drugo izdanje, s važnim dodatkom iz autorovog rukopisa i njegovih memoara], London 1836. 192 511 518 519 525 561
- [Mandeville, Bernard de:] *The fable of the bees; or, private vices, publick benefits* [Basna o pčelama; ili lični poroci — društvena korist], London 1714. 316
- *The fable of the bees; or, private vices, publick benefits.* 5th ed. [Basna o pčelama: ili lični poroci — društvena korist. Peto izdanje], London 1728. 543 544
- Martineau, Harriet: *Illustrations of political economy.* In 9 vols. Vol. 3. No. 7: A Manchester strike. A tale. [Ilustracije iz političke ekonomije. U 9 svezaka. Sv. 3, broj 7: Mančesterski štrajk. Priča], London 1832. 562
- Marx, Karl: *Der Achtzehnte Brumaire des Louis Bonaparte.* 2. Ausg. [Osamnaesti brimer Louis-a Bonaparte. Drugo izdanje], Hamburg 1869. 613
- [anonimno] *Address and provisional rules of the Working Men's International Association,* established September 28, 1864, at a public meeting held at St. Martin's Hall, Long Acre, London [Manifest i privremeni statut Medunarodnog udruženja radnika osnovanog 28. septembra 1864. na javnom zboru održanom u Sent Martins Holu, Long Ejkr, London], London 1864. 36-38 39
- *An die Redaktion des »Volksstaats«.* In: »Der Volksstaat«, Leipzig, vom 1. Juni 1872. [Uredništvu lista »Der Volksstaat«. U: »Der Volksstaat«, Leipzig, 1. juna 1872.] 38 39
- *An die Redaktion des »Volksstaats«.* In: »Der Volksstaat«, Leipzig, vom 7. August 1872. [Uredništvu lista »Der Volksstaat«. U: »Der Volksstaat«, Leipzig, 7. avgusta 1872.] 39
- *Elections. — Financial clouds. — The Duchess of Sutherland and slavery.* In: »New-York Daily Tribune«, 9. February 1853. [Izbori. — Finansijske nevolje. — Vojvotkinja od Saterlenda i ropstvo. U: »New-York Daily Tribune«, 9. februar 1853.] 645
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala], Hamburg 1867. 19 29
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 2. Buch 2: Der Cirkulationsprocess des Kapitals. Hrsg. von Friedrich Engels [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 2. Knjiga 2: Prometni proces kapitala. Izdao Friedrich Engels], Hamburg 1885. 33
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 2. verb. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Drugo, poboljšano izdanje], Hamburg 1872. 27 30 31
- *Das Kapital. Kritik der politischen Oekonomie.* Bd. 1. Buch 1: Der Produktionsprocess des Kapitals. 3. verm. Aufl. [Kapital. Kritika političke ekonomije. Tom 1. Knjiga 1: Proces proizvodnje kapitala. Treće, prošireno izdanje], Hamburg 1883. 31 35 36
- *Capital: a critical analysis of capitalist production.* Transl. from the 3rd german ed., by Samuel Moore and Edward Aveling and ed. by Frederick Engels. Vol. 1 [Kapital: kritička analiza kapitalističke proizvodnje. Preveli s trećeg nemačkog izdanja Samuel Moore i Edward Aveling i izdao Friedrich Engels. Tom 1], London 1887. 31 53
- *Le Capital.* Trad. de J. Roy. Entièrement rev. par l'auteur [Kapital. Preveo J. Roy. Potpuno revidirao autor], Paris 1872—1875. 19 26 28 31 455

- *Каййиалъ. Крийика йолийической экономии*. Переводъ съ нѣмецкаго. Т. 1. Кн. 1: Процессъ производства капитала [Kapital. Kritik politischeke ekonomije. Prevod s nemačkog. Tom 1. Knj. 1: Proces proizvodnje kapitala], – С.-Петербургъ 1872. 22
- [anonimno] *Lohnarbeit und Kapital*. In: «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie» [Najamni rad i kapital. U: «Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie»], Köln, od 5, 6, 7, 8. i 11. aprila 1849. 510 542 675
- *Misère de la philosophie*. Réponse à «La philosophie de la misère» de M. Proudhon [Beda filozofije. Odgovor na «Filozofiju bede» g. Proudhona], Paris et Bruxelles 1847. 71 82 318 321 323 372 472
- *Zur Kritik der politischen Oekonomie*. Erstes Heft [Prilog kritici političke ekonomije. Prva sveska], Berlin 1859. 13 19 20 23 43 47 49 78 79 83 88 89 93 94 95 98 99 109 116 117 129 130 133 135 175 176 472 548
- [Marx, Karl, und Friedrich Engels:] *Latter-Day Pamphlets*; edited by Thomas Carlyle, London 1850. In: «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», H. 4, April 1850 [Najnoviji pamfleti; izdao Thomas Carlyle, London 1850. U: «Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue», sv. 4, april 1850 London], Hamburg, New York. 229
- [Marx, Karl, und Friedrich Engels:] *Manifest der Kommunistischen Partei* [Manifest Komunističke partije], London 1848. 430 673
- [Massie, Joseph:] *An essay on the governing causes of the natural rate of interest; wherein the sentiments of Sir William Petty and Mr. Locke, on that head, are considered* [Ogled o uzrocima koji određuju prirodnu kamatnu stopu; u njemu se razmatraju shvatanja sera Williama Pettyja i g. Locke-a o tome predmetu], London 1750. 452
- Maurer, Georg Ludwig von: *Einleitung zur Geschichte der Mark-, Hof-, Dorf- und Stadt-Verfassung und der öffentlichen Gewalt* [Uvod u istoriju uredjenja marke, poseda, sela i grada i javne vlasti], München 1854. 74
- *Geschichte der Fronhöfe, der Bauernhöfe und der Hofverfassung in Deutschland*. Bd. 4 [Istorija vlastelinskih i seljačkih poseda i njihovog uredjenja u Nemačkoj. Tom 4], Erlangen 1863. 212 213
- Mayer, Sigmund: *Die sociale Frage in Wien*. Studie eines «Arbeitgebers». Dem Niederösterreichischen Gewerbeverein gewidmet [Socijalno pitanje u Beču. Studija jednog «poslodavca». Posvećeno Udruženju zanatlija Donje Austrije], Wien 1871. 19
- Meitzen, August: *Der Boden und die landwirthschaftlichen Verhältnisse des Preußischen Staates nach-dem Gebietsumfange vor 1866*. Bd. 1–4 [Zemlja i agrarni odnosi u pruskoj državi u granicama pre 1866. Tom 1–4], Berlin 1868–1871. 213
- Mercier de la Rivière, [Paul-Pierre]: *L'ordre naturel et essentiel des sociétés politiques*. In: «Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne». Avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. 2e partie [Prirodni i suštinski red političkih društava. U: «Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne». S uvodom o učenju fiziokrata, s komentarima i istorijskim beleškama Eugène-a Daire-a. Drugi deo], Paris 1846. 105 106 123 140 146 149 174
- Merivale, Herman: *Lectures on colonization and colonies*. Delivered before the University of Oxford in 1839, 1840, and 1841. Vol. 1–2 [Predavanja o kolonizaciji i kolonijama održana na Oksfordskom univerzitetu 1839, 1840. i 1841. Tom 1–2], London 1841–1842. 561 679

- [Mill, James:] *Colony*. In: »Supplement to the Encyclopaedia Britannica«, 1831. [Kolonija. U: »Dodatak ,Britanskoj enciklopediji«, 1831.] 180
- *Éléments d'économie politique*. Trad. de l'anglais par Parisot [Elementi političke ekonomije. S engleskog preveo Parisot], Paris 1823. 500 503 505
 - *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], London 1821. 143 170 315
- Mill, John Stuart: *Essays on some unsettled questions of political economy* [Ogledi o nekim nerešenim pitanjima političke ekonomije], London 1844. 117 118 529
- *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. In two volumes [Načela političke ekonomije i primena nekih od tih načela na socijalnu filozofiju. U dva toma], London 1848. 117 118 329 446 539
 - *Principles of political economy with some of their applications to social philosophy*. People's ed. [Načela političke ekonomije i primena nekih od tih načela na socijalnu filozofiju. Popularno izdanje], London 1868. 454-455
 - *A system of logic, ratiocinative and inductive; being a connected view of the principles of evidence, and the methods of scientific investigation*. In two volumes [Sistem logike, silogističke i induktivne; povezan pregled principa dokazivanja i metoda u naučnom istraživanju. U dva toma], London 1843. 520
- Mirabeau, [Gabriel-Victor-Honoré Riqueti]: *De la Monarchie Prussienne sous Frédéric le Grand. Avec un appendice. Contenant des recherches sur la situation actuelle des principales contrées de l'Allemagne*. T. 2, 3, 6 [O pruskoj monarhiji pod Fridrihom Velikim. Sa dodatkom koji sadrži istraživanja o sadašnjem stanju u glavnim pokrajinama Nemačke. Tom 2, 3, 6], Londres 1788. 633 646 647 659 667
- Molinari, Gustave de: *Études économiques* [Ekonomške studije], Paris 1846. 374 527 679
- Mommsen, Theodor: *Römische Geschichte*. 2. Aufl. Bd. 1–3 [Istorija Rima. Drugo izdanje. Tom 1–3], Berlin 1856–1857. 155 157
- Monteil, Amans-Alexis: *Traité de matériaux manuscrits de divers genres d'histoire*. T. 1. [Rasprava o rukopisima raznih grana istorije. Tom 1], Paris 1835. 657
- Montesquieu, Charles-Louis de: *De l'esprit des loix*. In: »Oeuvres«. T. 2–4. [O duhu zakonâ. U: »Dela«. Tom 2–4], Londres 1767–1769. 91 117 544 666
- More, Thomas: *Utopia. Originally printed in Latin*, 1516. Transl. into English by Ralph Robinson... Carefully ed. by Edward Arber [Utopija. Prvobitno štampano na latinskom, 1516. Preveo na engleski Ralph Robinson... Izdao Edward Arber], London 1869. 634 635 649 650
- Morton, John C[halmers]: *A cyclopedia of agriculture, practical and scientific; in which the theory, the art, and the business of farming, are thoroughly and practically treated. By upwards of fifty of the most eminent practical and scientific men of the day*. Ed. by John C[halmers] Morton. Vol. 2 [Enciklopedija agrikulture, praktična i naučna; u kojoj su teorija, veština i poslovanje u poljoprivredi temeljito i praktično obrađeni. Sastavila pedesetorica najboljih praktičara i stručnjaka današnjice. Izdao John C[halmers] Morton. Tom 2], Glasgow, Edinburgh, London 1855. 487
- *On the forces used in agriculture*. In: »Journal of the Society of Arts«, London, 9. December 1859. [O snagama koje se koriste u poljoprivredi. U: »Journal of the Society of Arts«, London, 9. decembar 1859.] 333 334
- Müller, Adam H[einrich]: *Die Elemente der Staatskunst*. Oeffentliche Vorlesungen, vor Sr. Durchlaucht dem Prinzen Bernhard von Sachsen-Weimar und einer Versammlung von Staatsmännern und Diplomaten, im Winter von 1808 auf

- 1809, zu Dresden, gehalten. Th. 2 [Osnovi veštine upravljanja državom. Javna predavanja održana pred Nj. Svetlošču saksonsko-vajmarskim princom Bernhardom i skupom državnika i diplomata u zimu 1808/1809. u Drezdenu. Deo 2], Berlin 1809. 118
- Mun, Thomas: *England's treasure by forraign trade*. Or, the ballance of our forraign trade is the rule of our treasure. Written by Thomas Mun of Lond[on], merchant, and now publ. for the common good by his son John Mun [Bogatstvo Engleske koje ona stiče spoljnom trgovinom, ili bilans naše spoljne trgovine kao regulator našeg bogatstva. Napisao londonski trgovac Thomas Mun, a sada objavio na opšte dobro njegov sin John Mun], London 1669. 451
- Murphy, John Nicholas: *Ireland, industrial, political, and social* [Irska, njena industrija, politički i društveni odnosi], London 1870. 623
- Murray, Hugh; James Wilson: *Historical and descriptive account of British India, from the most remote period to the present time*. In three volumes. Vol 2 [Istorijski i deskriptivni izveštaji o Britanskoj Indiji; od najranijih vremena do naših dana. U tri toma. Tom 2], Edinburgh 1832. 304
- Navarrete, M[artin] F[ernandez de]: *Die Reisen des Christof Columbus 1492—1504*. Nach seinen eigenen Briefen und Berichten veröffentlicht 1536 von Bischof Las Casas, seinem Freunde, und Fernando Columbus, seinem Sohne. Aufgefunden 1791 und veröffentlicht 1826. In das Deutsche übertr. von Fr. Pr[essel]. [Putovanja Hristofora Kolumba 1492—1504. Prema njegovim pismima i izveštajima objavili 1536. biskup Las Casas, njegov prijatelj, i Fernando Columbus, njegov sin. Pronađeno 1791. i ponovo izdato 1826. U nemačkom prevodu Fr. Pr[essela]], Leipzig 1890. 124
- Newman, Francis William: *Lectures on political economy* [Predavanja iz političke ekonomije], London 1851. 639 644
- Newman, Samuel P[hilips]: *Elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], Andover, New York 1835. 148 188
- Newnham, G. L.: *A review of the evidence before the committees of the two Houses of Parliament, on the corn laws* [Pregled dokumenata o zakonima o žitu podnesenih odborima obaju domova Parlamenta], London 1815. 531
- Niebuhr, B[arthold] G[eorg]: *Römische Geschichte*. Berichtigte Ausg. in 1. Bd. [Istorija Rima. Popravljeno izdanje u jednom tomu], Berlin 1853. 211
- [North, Sir Dudley:] *Discourses upon trade; principally directed to the cases of the interest, coynage, clipping, increase of money* [Raspave o trgovini, naročito o kamati, kovanju novca, snižavanju i povećavanju količine novca], London 1691. 114 115 118 126 346
- Observations on certain verbal disputes in political economy, particularly relating to value, and to demand and supply* [Zapažanja o izvesnim usmenim raspravama u političkoj ekonomiji, koja se odnose posebno na vrednost i na potražnju i ponudu], London 1821. 185 470 471 529
- Olmsted, Frederick Law: *A journey in the seaboard slave states, with remarks on their economy* [Putovanje po pomorskim robovlasničkim državama, s opaskama o njihovoj ekonomiji], New York 1856. 179
- On combinations of trades*. New ed. [O udruživanju raznih privrednih grana. Novo izdanje], London 1834. 491
- Opdyke, George: *A treatise on political economy* [Raspava o političkoj ekonomiji], New York 1851. 152

- Ortes, Giammaria: *Della economia nazionale*. Libri sci. In: »Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna«. T. 21 [O nacionalnoj ekonomiji. U šest knjiga. U: »Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba«. Tom 21] Milano 1804. 572
- Otway, J. H.: *Judgment of J. H. Otway, chairman of county sessions*. Belfast, hilyar sessions, 1860. In: »Reports of the inspectors of factories... for the half year ending 30th April 1860« [Rasudiivanje J. H. Otwaya, predsednika pokrajinskog suda. Belfast, zimski sesija 1860. U: »Izveštaji fabričkih inspektora... za polugode koje se završava 30. aprila 1860«, London 1860. 250
- Ovidije: *Ars amatoria* [Ljubavna veština]. 389
 – *Fasti* [Letopisi]. 637
- Owen, Robert: *Observations on the effect of the manufacturing system: with hints for the improvement of those parts of it which are most injurious to health and morals*. 2nd ed. [Zapažanja o posledicama manufakturnog sistema, s uputama za poboljšanje onih njegovih delova koji su najštetniji po zdravlje i moral. Drugo izdanje], London 1817. 357
- Pagnini, Gio[vanni] Francesco: *Saggio sopra il giusto pregio delle cose, la giusta valuta della moneta e sopra il commercio dei Romani*. In: »Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna«. T. 2 [Ogled o pravoj ceni stvari, pravoj vrednosti novca i o trgovini Rimljana. U: »Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba«. Tom drugi], Milano, 1803. 91
- Papillon, Thomas: *The East-India trade a most profitable trade to the Kingdom. And best secured and improved in a company and a joint-stock* [Istočnoindijska trgovina – najunosnija trgovina za Kraljevstvo. Najbolje zaštićena i najuspešnija u kompaniji i akcionarskom društvu], London 1677. 90
- Parry, Charles Henry: *The question of the necessity of the existing corn laws, considered, in their relation to the agricultural labourer, the tenantry, the landholder, and the country* [Pitanje o potrebi postojećih zakona o žitu, razmatrano s gledišta interesa poljoprivrednih radnika, zakupnika, zemljoposjednika i zemlje], London 1816. 530-532 597
- [Parry, William Edward:] *Journal of a voyage for the discovery of a north-west passage from the Atlantic to the Pacific; performed in the years 1819–20, in His Majesty's ships Hecla and Griper, under the orders of William Edward Parry*. 2nd ed. [Dnevnik s putovanja koje je radi otkrivanja severozapadnog prolaza iz Atlantskog okeana u Tihi okean preduzeto 1819–20. brodovima Njenog Veličanstva »Hecla« i »Griper« pod komandom Williama Edwarda Parryja. Drugo izdanje], London 1821. 94
- Pecqueur, C[onstantin]: *Théorie nouvelle d'économie sociale et politique, ou études sur l'organisation des sociétés* [Nova teorija društvene i političke ekonomije, ili studije o organizaciji društva], Paris 1842. 671
- Petty, William: *The political anatomy of Ireland... To which is added Verbum sapienti...* [Politička anatomija Irske... kojoj je dodata »Reč mudrome«...], London 1691. 133 136 245 282
 – *Quantulumcunque concerning money*. 1682. To the Lord Marquess of Halyfax. [Ponešto o novcu. 1682. Upućeno Lordu markizu od Halifaksa], London 1695. 99 136
 – [anonimno] *A treatise of taxes and contributions* [Rasprava o porezima i dažbinama], London 1667. 53 91 92 116 117 546
- [Pinto, Isaac:] *Traité de la circulation et du crédit* [Rasprava o opticaju i kreditu], Amsterdam 1771. 140

- Plato: *Res publica*. In: «Platonis opera omnia». Recognoverunt Georgius Baiterus, Caspar Orellius, Aug[ustus] Guilielmus Winckelmannus. Vol. 13 [Država. U: «Platonova celokupna dela». Obradili Georgius Baiterus, Caspar Orellius, Aug[ustus] Guilielmus Winckelmannus. Tom 13], Turici 1840. 325 326
- A political enquiry into the consequences of enclosing waste lands, and the causes of the present high price of butchers meat*. Being the sentiments of a society of farmers in -shire [Političko istraživanje o posledicama ograđivanja neobrađenog zemljišta i o uzrocima sadašnje visoke cene mesa. Mišljenje udruženja farmera u. . . grofoviji], [London] 1785. 640
- Postlethwayt, Malachy: *Great-Britain's commercial interest explained and improved*: in a series of dissertations on the most important branches of her trade and lauded interest. 2nd ed. In two volumes [Trgovački interes Velike Britanije, objašnjeno i popravljeno, u seriji rasprava o najvažnijim granama njene trgovine i najvišeg interesa. Drugo izdanje. U dva toma], London 1759. 246
- *The universal dictionary of trade and commerce*. With large add. and improvements, adapting the same to the present state of British affairs in America, since the last treaty of peace made in the year 1763. 4th ed. Vol. 1 [Univerzalni rečnik trgovine i prometa. S velikim dodacima i poboljšanjima, prilagođen sadašnjem stanju britanskih poslova u Americi od poslednjeg mirovnog ugovora iz 1763. godine. Četvrto izdanje. Tom 1], London 1774. 246 247
- Potter, A[lonzo]: *Political economy: its objects, uses, and principles: considered with reference to the condition of the American people* [Politička ekonomija; njen predmet, primena i načela. Razmatrano s obzirom na uslove života američkog naroda], New York 1841. (Vidi i napomenu 165.) 526
- Price, Richard: *Observations on reversionary payments; on schemes for providing annuities for widows, and for persons in old age; on the method of calculating the values of assurances on lives; and on the national debt*. 6th ed. By William Morgan. Vol. 2 [Zapažanja o prenosnim isplatama, i planovima za obezbeđenje godišnjih renti za udovice i starije osobe; o metodu izračunavanja vrednosti osiguranja životâ i o nacionalnom dugu. Šesto izdanje. Od Williama Morgana. Sv. 2], London 1803. 596 641 642
- A prize essay on the comparative merits of competition and cooperation* [Nagrađeni ogled o komparativnim prednostima konkurencije i kooperacije], London 1834. 287 382
- Proudhon, P[ierre]-J[oseph]: *Système des contradictions économiques, ou philosophie de la misère*. T. 1 [Sistem ekonomskih protivrečnosti ili filozofija bede. Tom 1], Paris 1846. 374 453 472
- Public economy concentrated; or, a connected view of currency, agriculture, and manufactures* [Sažeta narodna ekonomija ili razmatranje o novčanom opticaju, poljoprivredi i manufakturama], Carlisle 1833. 351
- Quesnay, [François]: *Analyse du «Tableau économique»*. In: «Physiocrates. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne». Avec une introduction sur la doctrine des physiocrates, des commentaires et des notices historiques, par Eugène Daire. Première partie [Analiza «Ekonomske tablice» U: «Fiziokrati. Quesnay, Dupont de Nemours, Mercier de la Rivière, Baudeau, Le Trosne». S uvodom o učenju fiziokrata, komentarima i istorijskim beleškama Eugène-a Daire-a. Prvi deo], Paris 1846. 521
- *Dialogues sur le commerce et sur les travaux des artisans* [Dijalozi o trgovini i o radu zanatlija]. Isto. 103
- *Tableau économique. Remarques sur les variations de la distribution des revenus annuels d'une nation* [Ekonomska tablica. Zapažanja o variranjima raspodele godišnjeg dohotka jedne nacije], Versailles 1758. 521

- Quételet, A[dolphe-Lambert-Jacques]: *Sur l'homme et le développement de ses facultés, ou essai de physique sociale*. T. 1—2 [O čoveku i o razvitku njegovih sposobnosti, ili ogled o socijalnoj fizici. Tom 1—2], Paris 1835. 290
- Raffles, Thomas Stamford: *The history of Java*. With a map and plates. In two volumes [Istorija Jave. S mapom i tablicama. U 2 toma], London 1817. 319 663
- Ramazzini, Bernardino: *De morbis artificum diatriba* [Ogled o bolestima zanatlija], Mutinae 1700. 324
- *Essai sur les maladies des artisans*. Trad. du latin. [Ogled o bolestima zanatlija. Prevod s latinskog], Paris 1777. 324
- Ramsay, George: *An essay on the distribution of wealth* [Ogled o raspodeli bogatstva], Edinburgh 1836. 150 153 284 450 500 559
- Ravenstone, Piercy: *Thoughts on the funding system, and its effects* [Razmišljanja o stvaranju sistema zajmova i o njegovom dejstvu], London 1824. 381 450
- Read, George: *The history of baking* [Istorija pekarstva], London 1848. 224
- Reasons for the late increase of the poor-rates*: or, a comparative view of the price of labour and provisions. Humbly addressed to the consideration of the Legislature [Razlozi za nedavno povećanje poreza u korist sirotinje, ili uporedno razmatranje cena rada i životnih namirnica. Ponizno upućeno na razmatranje Zakonodavnom telu], London 1777. 503 596
- Reasons for a limited exportation of wooll* [Razlozi za ograničenje izvoza vune], London 1677. 503
- Regnault, Élias: *Histoire politique et sociale des Principautés Danubiennes* [Politička i socijalna istorija Podunavskih Kneževina], Paris 1855. 214
- Reich, Eduard: *Ueber die Entartung des Menschen. Ihre Ursachen und Verhütung* [O izopačavanju čoveka. Njegovi uzroci i načini za njegovo sprečavanje], Erlangen 1868. 324
- Remarks on the commercial policy of Great Britain, principally as it relates to the corn trade* [Zapažanja o trgovinskoj politici Velike Britanije, koja se uglavnom odnose na trgovinu žitom], London 1815. 489
- Ricardo, David: *The high price of bullion a proof of the depreciation of bank notes*. 4th ed. [Visoka cena zlata i srebra — dokaz opadanja vrednosti banknota. Četvrto izdanje], London 1811. 135
- *On the principles of political economy, and taxation*. 3rd ed. [O načelima političke ekonomije i oporezivanja. Treće izdanje], London 1821. 81 82 154 171 206 343 347 381 383 388 505 520 559
- *On protection to agriculture*. 4th ed. [O zaštiti poljoprivrede. Četvrto izdanje], London 1822. 78
- Richardson, [Benjamin]: *Work and overwork*. In: «The Social Science Review» [Rad i preterani rad. U: «Časopis za društvene nauke»], London, 18. jul 1863. 228 229
- Roberts, George: *The social history of the people of the southern counties of England in past centuries; illustrated in regard to their habits, municipal bye-laws, civil progress, etc., from the researches* [Socijalna istorija naroda južnih grofovija Engleske u proteklim vekovima; s ilustracijama njegovih navika, lokalnih zakona, građanskog napretka itd. datim na osnovu istraživanja], London 1856. 636
- Rodbertus-Jagetzow, [Johann Karl]: *Briefe und Socialpolitische Aufsätze*. Hrsg. von Rudolph Meyer. Bd. 1 [Pisma i socijalno-politički članci. Izdao Rudolph Meyer. Tom 1], [Berlin 1881]. 467

- *Sociale Briefe an von Kirchmann*. Dritter Brief: »Widerlegung der Ricardo'schen Lehre von der Grundrente und Begründung einer neuen Rententheorie« [Socijalna pisma von Kirchmannu. Treće pismo: »Pobijanje Ricardovog učenja o zemljišnoj renti i zasnivanje jedne nove teorije rente«], Berlin 1851. 467
- Rogers, James E. Thorold: *A history of agriculture and prices in England from the year after the Oxford Parliament (1259) to the commencement of the continental war (1793)*. Compiled entirely from original and contemporaneous records. Vol. 1—2. [Istorija poljoprivrede i cena u Engleskoj od prve godine posle saziva Oksfordskog parlamenta (1259) do izbivanja kontinentalnog rata (1793). Sastavljeno isključivo od originalnih i savremenih zapisa. Tom 1—2], Oxford 1866. 595 600 638
- Rohatzsch, R. H.: *Die Krankheiten, welche verschiedenen Ständen, Altern und Geschlechtern eigenthümlich sind*. 6 Bdchn. [Bolesti koje su svojstvene raznim staležima, dobima života i polovima. Šest svezaka], Ulm 1840. 323
- Roscher, Wilhelm: *Die Grundlagen der Nationalökonomie*. Ein Hand- und Lesebuch für Geschäftsmänner und Studierende. 3. verm. und verb. Aufl. [Osnovi nacionalne ekonomije. Priručnik i udžbenik za poslovne ljude i one koji studiraju. Treće, prošireno i poboljšano izdanje], Stuttgart, Augsburg 1858. 92 148 186 187 195 291
- Rossi, P[ellegrino Luigi Edoardo comte]: *Cours d'économie politique* [Kurs političke ekonomije], Bruxelles 1843. 159
- Rouard de Card, Pie-Marie: *De la falsification des substances sacramentelles* [O falsifikovanju svetotajstava], Paris 1856. 223
- Rousseau, Jean-Jacques: *Discours sur l'économie politique*. Nouv. éd. [Rasprava o političkoj ekonomiji. Novo izdanje], Genève 1760. 658.
- [Roy, Henry:] *The theory of the exchanges. The Bank charter act of 1844* [Teorija razmene. Zakon o bankama od 1844], London 1864. 130 578
- Rumford, Benjamin — vidi: Thompson, Sir Benjamin, Count of Rumford
- Sadler, Michael Thomas: *Ireland; its evils, and their remedies: being a refutation of the errors of the emigration committee and others, touching that country*. To which is prefixed, a synopsis of an original treatise about to be published on the law of population; developing the real principle on which it is universally regulated. 2nd ed. [Irska, njena zla i sredstva za njihovo iskorenjivanje. Razbijanje zabluda emigrantskog komiteta i drugih koje se tiču ove zemlje. S kratkim izvodom iz originalne rasprave koja treba da se objavi povodom zakona o stanovništvu, s razvijanjem stvarnog principa kojim se sve reguliše. Drugo izdanje], London 1829. 622
- *Law of population*. Vol. 1—2 [Zakon o stanovništvu. Sv. 1—2], London 1830. 622
- Say, Jean-Baptiste: *Lettres à M. Malthus, sur différens sujets d'économie politique, notamment sur les causes de la stagnation générale du commerce* [Pisma g. Malthusu o različitim pitanjima političke ekonomije, naročito o uzrocima opšteg zastoja trgovine], Paris 1820. 535
- *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. 3e éd. T. 1—2 [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Treće izdanje. Tom 1—2], Paris 1817. 143 151 186

- *Traité d'économie politique, ou simple exposition de la manière dont se forment, se distribuent et se consomment les richesses*. 5me éd. . . T. 1. [Rasprava iz političke ekonomije, ili prosto izlaganje načina na koji se stvaraju, raspodeljuju i troše bogatstva. Peto izdanje . . . Tom 1], Paris 1826. 472
- Schiller, Friedrich von: *Die Bürgerschaft* [Jamstvo]. 523
- *Kabale und Liebe* [Spletka i ljubav]. 507
- *Das Lied von der Glocke* [Pesma o zvonu]. 360
- Schorlemmer, C[arl]: *The rise and development of organic chemistry* [Postanak i razvitak organske hemije], London 1879. 278
- Schouw, Joakim Frederik: *Die Erde, die Pflanzen und der Mensch*. Naturschilderungen. Aus dem Dän. unter Mitwirkung des Verf. von H. Zeise . . . 2. Aufl. [Zemlja, biljke i čovek. Opisi prirode. S danskog preveo u saradnji s autorom H. Zeise. . . Drugo izdanje], Leipzig 1854. 453
- Schulz, Wilhelm: *Die Bewegung der Production*. Eine geschichtlich-statistische Abhandlung zur Grundlegung einer neuen Wissenschaft des Staats und der Gesellschaft [Kretanje proizvodnje. Istorijsko-statistička rasprava u prilog osnivanja nove nauke o državi i društvu], Zürich, Wintherthur 1843. 330
- Scrope: *The principles of political economy* — vidi Potter, A[lonzo]: *Political economy*. . .
- [Seeley, Robert Benton:] *The perils of the nation*. An appeal to the legislature, the clergy, and the higher and middle classes. 2nd ed.: rev. [Opasnosti po naciju. Apel zakonodavnim organima, sveštenstvu i višim i srednjim klasama. Drugo, prepravljeno izdanje], London 1843. 643
- Senior, Nassau William: *Journals, conversations and essays relating to Ireland*. In two volumes. Vol 2 [Dnevnici, razgovori i ogledi o Irskoj. U dva toma. Tom 2]. London 1868. 692 645
- *Letters on the Factory act, as it affects the cotton manufacture . . . To which are appended, a letter to Mr. Senior from Leonard Horner, and minutes of a conversation between Mr. Edmund Ashworth, Mr. Thompson and Mr. Senior* [Pisma o Zakonu o fabrikama, kako on utiče na manufakturu pamuka. . . Njima su dodati pismo g. Senioru od Leonarda Hornera i beleške iz razgovora g. Ashwortha, g. Thompsona i g. Seniora], London 1837. 201—205 359
- *An outline of the science of political economy* [Nacr. političke ekonomije], London 1836. 205
- *Principes fondamentaux de l'économie politique, tirés de leçons éditées et inédites de Mr. Senior, par Jean Arrivabene* [Osnovna načela političke ekonomije, koja je izveo Jean Arrivabene iz objavljenih i neobjavljenih predavanja g. Seniora], Paris 1836. 526
- *Social science congress* — vidi: *The national association for the promotion of social science*. . .
- *Three lectures on the rate of wages, delivered before the University of Oxford, in eastern term 1830*. With a preface on the causes and remedies of the present disturbances [Tri predavanja o visini nadnica održana na Oksfordskom univerzitetu u letnjem semestru 1830. S predgovorom o uzrocima i sredstvima za uklanjanje dosadašnjih poremećaja], London 1830. 478 482
- Sextus Empiricus: *Adversus mathematicos* [Protiv dogmatika]. 326
- Shakespeare, William: *The merchant of Venice* [Mletački trgovac]. 258 431

- Shakespeare, William: *King Henry IV* [Kralj Henri Četvrti]. 38 54
- *A midsummernight's dream* [Snoviđenje u Noć ivanjsku]. 104
 - *Timon of Athens* [Timon Atinjanin]. 124
 - *Much ado about nothing* [Mnogo vike ni oko čega]. 84
- [Sismondij], J[ean]-C[harles]-L[éonard] Simonde de: *De la richesse commerciale, ou principes d'économie politique, appliqués à la législation du commerce*. T. 1 [O trgovačkom bogatstvu, ili načela političke ekonomije primenjena na zakonodavstvo o trgovini. Tom 1], Genève 1803. 471
- *Études sur l'économie politique*. T. 1 [Studije iz političke ekonomije. Tom 1], Bruxelles 1837. 283 525
 - *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*. T. 1–2 [Nova načela političke ekonomije, ili o bogatstvu posmatranom u odnosu na stanovništvo. Tom 1–2], Paris 1819. 144 160 500 513 516 517 573
 - *Nouveaux principes d'économie politique, ou de la richesse dans ses rapports avec la population*. 2nde éd. Tom 1–2 [Nova načela političke ekonomije, ili o bogatstvu posmatranom u odnosu na stanovništvo. Drugo izdanje. Tom 1–2], Paris 1827. 509 672
- Skarbek, Frédéric: *Théorie des richesses sociales*. Suivie d'une bibliographie de l'économie politique. 2nde éd. T. 1 [Teorija društvenog bogatstva. S bibliografijom političke ekonomije. Drugo izdanje. Tom 1]. Paris 1839. 293 313
- Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. In two volumes [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. U dva toma], London 1776. 314
- *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. In three volumes. With notes, and an add. vol., by David Buchanan. Vol. 1 [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. U tri toma. S beleškama i jednim dodatnim tomom od Davida Buchanana. Tom 1], Edinburgh 1814. 492 549 550 579 651
 - *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. With a commentary, by the author of «England and America». In six volumes [Istraživanje prirode i uzroka bogatstva naroda. S komentarima autora knjige «Engleska i Amerika» (Edwarda Gibbona Wakefielda). U šest tomova], London 1835–1839. 53 116 316 323 325 471 501 524 569
 - *Recherches sur la nature et les causes de la richesse des nations*. Trad. nouv., avec des notes et observations, par Germain Garnier. T. 1–5 [Istraživanja prirode i uzroka bogatstva naroda. Novi prevod, s beleškama i napomenama Germaina Garnier-a. Tom 1–5], Paris 1802. 323 547
 - *The theory of moral sentiments* [Teorija moralnih osećanja], London 1759. 546
- Sofokle: *Antigona*. 125
- Somers, Robert: *Letters from the Highlands; or, the famine of 1847* [Pisma sa Škotske Visije; ili glad od 1847], London 1848.
- Some thoughts on the interest of money in general, and particularly in the publick funds* [Neke misli o kamati na novac uopšte, i posebno na javni fond], London, bez godine izdanja. 47 53
- The source and remedy of the national difficulties*, deduced from principles of political economy, in a letter to Lord John Russell [Izvor nacionalnih teškoća i sredstva za njihovo uklanjanje. Izvedeno iz načela političke ekonomije u pismu lordu Johnu Russellu], London 1821. 518

- Spinoza, Baruch de: *Briefwechsel* [Prepiska]. 526
- *Ethik* [Etika]. 276
- S[tafford], W[illiam]: *A compendious or briefe examination of certayne ordinary complaints, of divers of our country men in these our dayes . . .* [Sažeta ili kratka analiza izvesnih običnih žalbi mnogih naših današnjih zemljaka . . .], London 1581. 656
- Steuart, James: *An inquiry into the principles of political economy*. In two volumes. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije. U dva toma. Tom 1], London 1767. 298 314
- *An inquiry into the principles of political economy; being an essay on the science of domestic policy in free nations*. In three volumes. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije; ogled iz nauke o unutrašnjoj politici slobodnih nacija. U tri toma. Tom 1], Dublin 1770. 164 572 573 634 644 658
- *An inquiry into the principles of political economy*: In: «The works, political, metaphysical, and chronological . . .» Now first collected by General Sir James Steuart, his son, from his father's corr. copies, to which are subjoined anecdotes of the author. In six volumes. Vol. 1 [Istraživanje načela političke ekonomije. U: «Politička, metafizička i hronološka dela . . .» Sada prvi put sabrao general ser James Steuart, njegov sin, na osnovu ispravljenih očevih beležaka, s anegdotama o autoru. U šest svezaka. Sv. 1], London 1805. 139.
- *Recherche des principes de l'économie politique, ou essai sur la science de la police intérieure des nations libres*. Tome 1 [Istraživanje načela političke ekonomije, ili ogled iz nauke o unutrašnjoj politici slobodnih naroda. Tom 1], Paris 1789. 381
- Stewart, Dugald: *Lectures on political economy*. In: «The collected works». Ed. by Sir William Hamilton. Vol. 8 [Predavanja iz političke ekonomije. U: «Sabrana dela». Izdao ser William Hamilton. Tom 8], Edinburgh 1855. 288 308 321 429
- Stolberg, Christian Graf zu: *Gedichte*. Aus dem Griech. übers. [Pesme. Prevod s grčkog], Hamburg 1782. 361
- Storch, Henri: *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. T. 1—3 [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju blagostanje narodâ. Tom 1—3], St.-Pétersbourg 1815. 160 167 322 521 573
- *Cours d'économie politique, ou exposition des principes qui déterminent la prospérité des nations*. Avec des notes explicatives et critiques par J[ean]-B[aptiste] Say. T. 1 [Kurs političke ekonomije ili izlaganje načela koja određuju blagostanje naroda. S objašnjenjima i kritičkim beleškama J[ean-a]-B[aptiste-a] Saya. Tom 1], Paris 1823. 313 321
- Strange, William: *The seven sources of health* [Sedam izvora zdravlja], London 1864. 231
- Strype, John: *Annals of the reformation and establishment of religion, and other various occurrences in the Church of England, during Queen Elizabeth's happy reign*. 2nd ed. Vol. 2. [Anali reformacije i učvršćivanja religije, i drugih raznih pojava u anglikanskoj crkvi za vreme srećne vladavine kraljice Elizabete. Drugo izdanje. Tom 2], London 1725. 650
- Thiers, A[dolphe]: *De la propriété* [O svojini], Paris 1848. 392
- [Thompson, Sir] Benjamin, [Count of] Rumford: *Essays, political, economical, and philosophical*. Vol. 1—3 [Politički, ekonomski i filozofski ogledi. Tom 1—2], London 1796—1802. 530

- Thompson, William: *An inquiry into the principles of the distribution of wealth most conducive to human happiness*; applied to the newly proposed system of voluntary equality of wealth [Istraživanje načela raspodele bogatstva koja najsigurnije vode ljudskoj sreći; primenjeno na nedavno predloženi sistem dobrovoljnog izjednačavanja bogatstva], London 1824. 322
- Thornton, William Thomas: *Over-population and its remedy*; or, an inquiry into the extent and causes of the distress prevailing among the labouring classes of the British islands, and into the means of remedying it [Prenaseljenost i njen lek; ili istraživanje o obimu i uzrocima siromaštva koje prevladuje među radnim klasama britanskih ostrva i o sredstvima za njegovo iskorenjivanje], London 1846. 158 242
- Thukydides: *Geschichte des Peloponnesischen Krieges* [Istorija peloponeskog rata]. 326
- [Thünen, Johann Heinrich von:] *Der isolirte Staat in Beziehung auf Landwirthschaft und Nationalökonomie*. 2. Th. 2. Abth. [Izolovana država u odnosu na poljoprivredu i nacionalnu ekonomiju. Drugi deo. Drugi odeljak], Rostock 1863. 549
- Tooke, Thomas and William Newmarch: *A history of prices, and of the state of the circulation, during the nine years 1848–1856*. In two volumes; forming the 5th and 6th vols. of the «History of prices from 1729 to the present time» [Istorija cena i opticaja u periodu od 1848. do 1856. U dva toma, koji sačinjavaju 5. i 6. tom dela «Istorija cena od 1729. do danas»], London 1857. 266
- Torrens, R[obert]: *An essay on the external corn trade* [Ogled o spoljnoj trgovini žitom], London 1815. 158
- *An essay on the production of wealth*; with an appendix, in which the principles of political economy are applied to the actual circumstances of this country [Ogled o proizvodnji bogatstva, s dodatkom u kome su načela političke ekonomije primenjena na aktuelno stanje u ovoj zemlji], London 1821. 149 169
 - *On wages and combination* [O nadnicama i radničkom udruživanju], London 1834. 359
- [Townsend, Joseph:] *A dissertation on the poor laws*. By a well-wisher to mankind. 1786. Republished [Rasprava o zakonima o sirotinji. Od jednog autora koji želi dobro čovečanstvu. 1786. Ponovo štampano], London 1817. 572
- *Journey through Spain* [Putovanje po Španiji], London 1791. 572
- Tuckett, J[ohn] D[ebell]: *A history of the past and present state of the labouring population, including the progress of agriculture, manufactures, and commerce*. In two volumes [Istorija prošlog i sadašnjeg stanja radnog stanovništva uključujući razvitak poljoprivrede, manufaktura i trgovine. U dva toma], London 1846. 322 637 660
- Turgot, [Anne-Robert-Jacques, de l'Aulne]: *Réflexions sur la formation et la distribution des richesses*. In: «Oeuvres». Nouv. éd. . . . par Eugène Daire. T. 1 [Razmišljanja o stvaranju i raspodeli bogatstva. U: «Dela». Novo izdanje. . . (priredio) Eugène Daire. Tom 1], Paris 1844. 165 282 469
- Two letters on the flour trade, and dearness of corn* . . . By a person in business [Dva pisma o trgovini brašnom i o skupoci žita. Od jednog poslovnog čoveka], London [1767]. 640
- Ure, Andrew: *The philosophy of manufactures*: or, an exposition of the scientific, moral and commercial economy of the factory system of Great Britain [Filozofija manufaktura, ili izlaganje o naučnoj, moralnoj i trgovačkoj strani ekonomije fabričkog sistema Velike Britanije], London 1835. 204 312 328 337 358 371 372 375 383 384 387 388 486 490 494

- *Philosophie des manufactures ou économie industrielle de la fabrication du coton, de la laine, du lin et de la soie*. Trad. sous les yeux de l'auteur. T. 2 [Filozofija manufakturna, ili industrijska ekonomija fabrikacije pamuka, vune, lana i svile. Prevedeno uz saradnju autora. Tom 2], Paris 1836. 269
- Urquhart, David: *Familiar words as affecting England and the English* [Familijarne reči koje se rado koriste u Engleskoj i od Engleza], London 1855. 324 445 660
- Vanderlint, Jacob: *Money answers all things: or, an essay to make money sufficiently plentiful amongst all ranks of people* [Novac zamenjuje sve stvari, ili ogled o tome šta treba činiti da novca bude dovoljno za sve slojeve naroda], London 1734. 117 123 136 246 248 282 297
- Vergilije: *Eneida*. 272 670
- Verri, Pietro: *Meditazioni sulla economia politica*. In: «Scrittori classici italiani di economia politica. Parte moderna». T. XV [Razmišljanja o političkoj ekonomiji. U: «Italijanski klasici političke ekonomije. Novo doba». Tom XV], Milano 1804. 50 90 126 295
- Vissering, Sijmon]: *Handboek van praktische staathuishoudkunde*. Delen 1—3 [Priručnik praktične narodne ekonomije. Tom 1—3], Amsterdam 1860—1862. 443
- Voltaire, François-Marie Arouet de: *Candide, ou l'Optimisme* [Kandid ili optimizam]. 177 681
- Wade, John: *History of the middle and working classes*. 3rd ed. [Istorija srednjih i radničkih klasa... Treće izdanje], London 1835. 218 244 547
- [Wakefield, Edward Gibbon:] *England and America*. A comparison of the social and political state of both nations. Vol. 1—2 [Engleska i Amerika. Upoređenje društvenog i političkog stanja ovih dveju nacija. Tom 1—2], London 1833. 241 514 597 676-681
- *A view of the art of colonization, with present reference to the British Empire; in letters between a statesman and a colonist* [Jedno gledište o načinu kolonizacije, sa sadašnjim osvrtom na Britansku Imperiju, u pismima razmenjenim između jednog državnika i jednog koloniste], London 1849. 292.
- vidi Smith, Adam: *An inquiry into the nature and causes of the wealth of nations*. With a commentary, by the author of «England and America» [Edward Gibbon Wakefield]. In six volumes. London 1835—1839.
- Ward, John: *The borough of Stoke-upon-Trent, in the commencement of the reign of Her Most Gracious Majesty Queen Victoria* [Grad Stouk na Trentu na početku vladavine najplemenitijeg Njenog Veličanstva kraljice Viktorije], London 1843. 239
- Watson, John Forbes: [Paper read before the Society of Arts]. In: «Journal of the Society of Arts». [Članak pročitao u Društvu zanatlija]. U: «List Društva zanatlija», London, 17. aprila 1860. 347
- Watts, John: *The facts and fictions of political economists: being a review of the principles of the science, separating the true from the false* [Činjenice i fikcije političkih ekonomista: pregled principa nauke, uz odvajanje istinitog od lažnog], Manchester 1842. 484
- *Trade societies and strikes: their good and evil influences on the members of Trades Unions, and on society at large. Machinery; its influences on work and wages, and cooperative societies, productive and distributive, past, present, and future* [Strukovna društva i štrajkovi: njihov dobri i loši uticaj na članove tredjuniona

- i na društvo uopšte. Mašinstvo: njegov uticaj na rad i nadnice i proizvodna i distributivna kooperativna društva, prošla, sadašnja i buduća], Manchester [1865]. 484 487
- Wayland, Francis: *The elements of political economy* [Elementi političke ekonomije], Boston 1843. 151 188
- [West, Edward:] *Essay on the application of capital to land, with observations shewing the impolicy of any great restriction of the importation of corn*, and that the bounty of 1688 did not lower the price of it. By a fellow of University college, Oxford [Ogled o ulaganju kapitala u zemlju, sa zapažanjima koja pokazuju da je politika velikog ograničavanja uvoza žita rdava i da premije iz 1688. nisu snizile njegovu cenu. Od člana Univerzitetskog koledža u Oksfordu], London 1815. 477
- *Price of corn, and wages of labour, with observations upon Dr. Smith's, Mr. Ricardo's, and Mr. Malthus's doctrines upon those subjects; and an attempt at an exposition of the causes of the fluctuation of the price of corn during the last thirty years* [Cena žita i nadnice, s opaskama na učenje dr. Smith-a, g. Ricarda i g. Malthusa o ovim predmetima i pokušaj da se izlože uzroci nestabilnosti cena žita za poslednjih 30 godina], London 1826. 477 478
- Wilks, Mark: *Historical sketches of the South of India*, in an attempt to trace the history of Mysoor; from the Hindoo Government of that state, to the extinction of the Mohammedan Dynasty in 1799. Vol. 1 [Istorijske skice Južne Indije, pokušaj da se prati istorija Misura od hinduističke vladavine u toj državi do izumiranja muhamedanske dinastije 1799. Tom 1], London 1810. 319
- Witt, Johan de: *Aanwysing der heilsame politieke gronden en maximen van de Republike van Holland en West-Friesland* [Ukazivanje na važne političke osnove i principe Republike Holandije i Zapadne Frizije], Leyden 1669. 667
- Wright, Thomas: *A short address to the public on the monopoly of large farms* [Kratka adresa javnosti o monopolu velikih farmi], London 1779. 641
- Young, Arthur: *Political arithmetic*. Containing observations on the present state of Great Britain; and the principles of her policy in the encouragement of agriculture [Politička aritmetika. Sadrži zapažanja o sadašnjem stanju Velike Britanije i načela njene politike potpomaganja poljoprivrede], London 1774. 116 206
- *A tour in Ireland: with general observations on the present state of that kingdom . . . 2nd ed.* In two volumes [Putovanje u Irsku. S opštim razmatranjima sadašnjeg stanja tog kraljevstva . . . Drugo izdanje. U dva toma], London 1780. 602
- Зибєрь, Н[иколай Иванович]: *Теорія цѣнностей и капиталла Д. Рикардо въ связи съ издѣльщиками дойлолненіями и разъясненіями. Опытъ критико-экономическаго изслѣдованія* [Teorija vrednosti i kapitala Davida Ricarda u vezi s kasnijim dopunama i razjašnjenjima. Pokušaj kritičko-ekonomskog istraživanja], Kieвъ 1871. 22 23
- Черньшевский, Н[иколай] Г[аврилович], *Очерки из политической экономіи (по Миллю)* [Ogledi iz političke ekonomije (po Milu)]. U: „Современник“, Санкт-Петербург 1861. 21

II. Parlamentarni izveštaji i druge zvanične publikacije

- An act for regulating the hours of labour for children, young persons, and women employed in workshops*, 21st August 1867. In: «The statutes of the United Kingdom of Great Britain and Ireland» [Zakon o određivanju radnih časova za decu, mlada lica i žene zaposlene u radionicama, 21. avgust 1867. U: «Osnovni zakoni Ujedinjenog Kraljevstva Velike Britanije i Irske»], London 1867. 437
- An act to limit the hours of labour, and to prevent the employment of children in factories under ten years of age*. Approved March 18, 1851. In: «Acts of the seventy-fifth legislature of the state of New Jersey» [Zakon o ograničenju radnih časova i sprečavanju zapošljavanja dece uzrasta ispod deset godina u fabrikama. Usvojen 18. marta 1851. U: «Zakoni sedamdeset i petog upravnog tela države Nju Džersi»], Trenton 1851. 244
- Agricultural labourers (Ireland)*. Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 8 March 1861. [Poljoprivredni radnici (Irska). Izveštaj po nalogu visokopostoivanog Donjeg doma, datiran 8. marta 1861.] 624
- Agricultural statistics, Ireland*. General abstracts showing the acreage under the several crops, and the number of live stock, in each county and province, for the year 1860. Also the emigration from Irish ports from 1st January to 1st September 1860. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Poljoprivredna statistika, Irska. Opšti podaci o površinama pod nekim poljoprivrednim kulturama i o broju stoke u svakoj grofoviji i provinciji, za 1860. godinu. Takođe i o emigriranju iz irskih luka od 1. januara do 1. septembra 1860. Podneseno i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], Dublin 1860. 620
- Agricultural statistics, Ireland*. Tables showing the estimated average produce of the crops for the year 1866; and the emigration from the Irish ports, from 1st January to 31st December 1866; also the number of mills for scutching flax in each county and province. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Poljoprivredna statistika, Irska. Tablice koje pokazuju procenu prosečnog prinosa za godinu 1866; i emigriranja iz irskih luka od 1. januara do 31. decembra 1866; i broj radionica za obradu lana u svakoj grofoviji i provinciji. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], Dublin 1867. 620
- Arbeiten der Kaiserlich russischen Gesandtschaft zu Peking über China, sein Volk, seine Religion, seine Institutionen, socialen Verhältnisse etc.* Aus dem Russ. nach dem in St. Petersburg 1852—57 veröffentlichten Original von Dr. Carl Abel und F. A. Mecklenburg. Bd. 1 [Radovi carskog ruskog poslanstva u Peking u Kini, njenom narodu, religiji, ustanovama, socijalnim odnosima itd. S rusko preveli prema originalu objavljenom u Petrogradu 1852—57. dr Carl Abel i F. A. Mecklenburg. Tom 1], Berlin 1858. 120
- Cambridge university commission*. Report of Her Majesty's commissioners appointed to inquire into the state, discipline, studies, and revenues of the University and colleges of Cambridge; together with the evidence, and an appendix. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Komisija Univerziteta u Kembridžu. Izveštaj komisije Njenog Veličanstva naimenovane za istraživanje stanja, discipline, studija i prihoda Univerziteta i koleđa u Kembridžu, s podacima i jednim dodatkom. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1852. 545

- The case of our english wool.* As also the presentment of the Grand Jury of the county of Sommerset thereon. Humbly offered to the High Court of Parliament [Slučaj naše engleske vune. S predstavkom Velike porote grofovije Somerset o tome. Ponizno podneto Visokom sudu Parlamenta], London 1685. 225
- Census of England and Wales for the year 1861* [Popis stanovništva u Engleskoj i Velsu za 1861. godinu], London 1863. 393 394 416 558 568 575 576 599
- Children's employment commission (1862). Reports.* [Komisija za zapošljavanje dece (1862). Izveštaji.] 215 219 268 351 377 394 416 420 422 424 433
- *First report of the commissioners.* With appendix. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. [Prvi izveštaj članova komisije. S dodatkom. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po narednju Njenog Veličanstva], London 1863. 219 221 222 242 243 416 480 487
 - *Second report ...* [Drugi izveštaj ...], London 1864. 409 413-415 417-420 422 423 433 480 486
 - *Third report ...* [Treći izveštaj ...], London 1864. 161 230 352 407 411 412 422 424 434 482 487
 - *Fourth report ...* [Četvrti izveštaj ...], London 1865. 230-238 312 356 386 423 424
 - *Fifth report ...* [Peti izveštaj ...], London 1866. 232 352 383 401 410 411 424 425 433-435 481
 - *Sixth report ...* [Šesti izveštaj ...], London 1867. 607 613-617
- Compte-rendu de la deuxième session du congrès international de statistique réuni à Paris les 10, 12, 13, 14 et 15 septembre 1855.* Publié par les ordres de S.E.M. Rouher [Izveštaj o drugoj sednici Međunarodnog kongresa za statistiku održanog u Parizu od 10. do 15. septembra 1855. Štampano po narednju S.E.M. Rouher-a], Paris 1856. 269
- Corn, grain, and meal.* Return to an order of the Honourable the House of Commons, dated 18 February 1867. [Pšenica, ostale žitarice i brašno. Izveštaj po nalogu visokopoštovanog Donjeg doma, datiran 18. februara 1867.] 400 403
- Correspondence with Her Majesty's missions abroad, regarding industrial questions and trades unions* [Preписка s misijama Njenog Veličanstva u inostranstvu, koja se odnosi na industrijska pitanja i sindikate], London 1867. 17
- East India (Bullion).* Return to an address of the Honourable the House of Commons dated 8 February 1864. [Istočna Indija (zlatne poluge). Odgovor na adresu visokopoštovanog Donjeg doma od 8. februara 1864.] 126
- Factories inquiry commission.* First report of the central board of His Majesty's commissioners. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 June 1833. [Komisija za ispitivanje rada u fabrikama. Prvi izveštaj Centralne uprave članova komisije Njegovog Veličanstva. Štampano po odluci Donjeg doma od 28. juna 1833.] 298
- Factories regulation acts.* Ordered, by the House of Commons, to be printed, 9 August 1859. [Zakoni o fabrikama. Štampano po odluci Donjeg doma od 9. avgusta 1859.] 216 265

- Factories.* Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 15 April 1856. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 4 February 1857. [Fabrike. Odgovor na adresu visokopoštovanog Donjeg doma datiranu 15. aprila 1856. Štampano po odluci Donjeg doma od 4. februara 1857.] 368 385
- Factories.* Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 24 April 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 February 1862. [Fabrike. Odgovor na adresu visokopoštovanog Donjeg doma datiranu 24. aprila 1861. Štampano po odluci Donjeg doma od 11. februara 1862.] 367 385 420
- Factories.* Return to an address of the Honourable the House of Commons, dated 5 December 1867. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 22 July 1868. [Fabrike. Odgovor na adresu visokopoštovanog Donjeg doma datiranu 5. decembra 1867. Štampano po odluci Donjeg doma od 22. jula 1868.] 385
- First report from the select committee on adulteration of food, etc.;* with the minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 27 July 1855. [Prvi izveštaj komiteta za borbu protiv falsifikovanja u proizvodnji hrane itd., sa zapisnicima i dodatkom. Štampano po odluci Donjeg doma 27. jula 1855.] 161
- Fourth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue on the inland revenue.* Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Četvrti izveštaj članova komisije Njenog Veličanstva za prihod od poreza o prihodu od poreza. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naredbi Njenog Veličanstva], London 1860. 575
- General laws of the Commonwealth of Massachusetts, passed subsequently to the revised statutes.* Vol. 1 [Opšti zakoni savezne države Masačusets, usvojeni posle revidiranih statuta. Tom 1], Boston 1854. 243
- Grievances complained of...* — vidi: *Report addressed to...*
- Hansard's parliamentary debates.* 3rd series, commencing with the accession of William IV. Vol. 66. Comprising the period from the second day of February, to the twenty-seventh day of February, 1843 [Hansardove parlamentarne debate. Treća serija, koja počinje od stupanja na presto Williama IV. Tom 66, koji obuhvata period od 2. do 27. februara 1843], London 1843. 576
- ... Vol. 170. Comprising the period from the twenty-seventh day of March to the twenty-eighth day of May, 1863 [Tom 170, koji obuhvata period od 27. marta do 28. maja 1863], London 1863. 36-39 239 240 506 576
- ... Vol. 174. Comprising the period from the fifteenth day of March, to the third day of May, 1864 [Tom 174, koji obuhvata period od 15. marta do 3. maja 1864], London 1864. 577
- House of Lords' committee, 1848* — vidi: *Report from the secret committee of the House of Lords...*
- Jahresbericht der Handelskammer für Essen, Werden und Kettwig pro 1862* [Godišnji izveštaj Trgovačke komore za Esen, Verden i Ketvig za 1862], Essen 1863. 346
- Manifest der Maatschappij De Vlamingen Vooruit!* Gerigt tot alle de voorstanders van de eerlijke en regtzinnige uitvoering der Belgische Grondwet, gestemd door het Nationaal Congres van 1830 [Manifest udruženja »Flamanci, napred! upućen svim prijateljima časnog i pravednog sprovođenja belgijskog ustava, koji je doneo Nacionalni kongres 1830], Brussel 1860. 593

The master spinners and manufacturers' defence fund. Report of the committee appointed for the receipt and apportionment of this fund, to the central association of master spinners and manufacturers [Zaštitni fond vlasnika predionica i manufakturnista. Izveštaj komiteta za primanje i raspodelu ovog fonda centralnom udruženju vlasnika predionica i manufakturnista], Manchester 1854. 375

Miscellaneous statistics of the United Kingdom (Part VI). Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Razni statistički podaci o Ujedinjenom Kraljevstvu (šesti deo). Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1866. 577

The National association for the promotion of social science. Report of proceedings at the seventh annual congress, held in Edinburgh, October 1863 [Nacionalno udruženje za unapređenje društvenih nauka. Izveštaj sa VII godišnjeg kongresa održanog u Edinburgu oktobra 1863], Edinburgh, London 1863. 427 435

Parliamentary return — vidi: *Factories*. Return to an address...

Public Health. Reports [Narodno zdravlje. Izveštaji]. 14 324 351 353 411

— *Third report of the medical officer of the Privy Council.* 1860. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 15 April 1861. [Treći izveštaj zdravstvenog inspektora Tajnog saveta. 1860. Štampano po odluci Donjeg doma od 15. aprila 1861.] 219 220

— *Fourth report* ... with appendix. 1861. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 11 April 1862. [Četvrti izveštaj ... s dodatkom. 1861. Štampano po odluci Donjeg doma 11. aprila 1862.] 411

— *Sixth report* ... with appendix. 1863. Presented pursuant to act of Parliament [Šesti izveštaj ... s dodatkom. 1863. Podnet shodno zakonu Parlamenta], London 1864. 161 242 352 353 411 481 580-582 602 616.

— *Seventh report* ... with appendix. 1864. Presented pursuant to act of Parliament [Sedmi izveštaj ... s dodatkom. 1864. Podnet shodno zakonu Parlamenta], London 1865. 509 588-591 600 603-612

— *Eighth report* ... with appendix. 1865. Presented pursuant to act of Parliament [Osmi izveštaj ... s dodatkom. 1865. Podnet shodno zakonu Parlamenta], London 1866. 410 583 586

Report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeymen bakers; with appendix of evidence. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. [Izveštaj upućen ministru unutrašnjih poslova Njenog Veličanstva o žalbama pekarskih kalfa, s dodatkom u kome su iznete činjenice. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1862. 160 223-225 483

Report from the committee on the «Bill to regulate the labour of children in the mills and factories of the United Kingdom»; with the minutes of evidence. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 8 August 1832. [Izveštaj odbora o «Zakonu o regulisanju rada dece u radionicama i fabrikama Ujedinjenog Kraljevstva», sa zapisnikom u kome su iznete činjenice. Štampano po odluci Donjeg doma od 8. avgusta 1832.] 251

Report from the secret committee of the House of Lords appointed to inquire into the causes of the distress which has for some time prevailed among the commercial classes, and how far it has been affected by the laws for regulating the issue of bank notes payable on demand. Together with the minutes of evidence, and an

- appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 28 July 1848. (Reprinted 1857.) [Izveštaj poverljivog odbora Gornjeg doma naimenovanog za ispitivanje uzroka bede koja je neko vreme vladala među trgovačkim klasama i koliko su na to uticali zakoni koji regulišu izdavanje banknota koje se isplaćuju na zahtev. Zajedno sa zapisnikom o činjenicama i dodatkom. Štampano po odluci Donjeg doma od 28. jula 1848. (Preštampano 1857).] 120
- Report from the select committee on bank acts*; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 30 July 1857. [Izveštaj posebnog odbora za zakone o bankama, s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju, dodatkom i indeksom. Štampano po odluci Donjeg doma 30. jula 1857.] 126
- Report from the select committee on the bank acts*; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, appendix and index. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 1 July 1858. [Izveštaj posebnog odbora za zakone o bankama; zajedno s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju, dodatkom i indeksom. Štampano po odluci Donjeg doma od 1. jula 1858.] 131
- Report from the select committee on mines*; together with the proceedings of the committee, minutes of evidence, and appendix. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 July 1866. [Izveštaj posebnog odbora za rudnike; s aktima o radu odbora, zapisnikom o činjeničnom stanju i dodatkom. Štampano po odluci Donjeg doma od 23. jula 1866.] 437-443
- Report from the select committee on petitions relating to the corn laws of this Kingdom*; together with the minutes of evidence, and an appendix of accounts. Ordered, by the House of Commons, to be printed, 26 July 1814. [Izveštaj posebnog komiteta za peticije povodom zakona o žitu ovog Kraljevstva; sa zapisnikom o činjeničnom stanju i dodatkom o procenama. Štampano po odluci Donjeg doma od 26. jula 1814.] 489
- Report of proceedings . . .* — vidi: *The National association for the promotion of social science . . .*
- Report of the commissioners appointed to inquire into the operation of the acts (16 & 17 Vict. c. 99. and 20 & 21 Vict. c. 3.) relating to transportation and penal servitude*. Vol. 1. Report and appendix. Vol. 2. Minutes of evidence presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. [Izveštaj članova komisije naimenovanih za istraživanje delovanja zakona (16. i 17. godine vladavine kraljice Viktorije, glava 99. i 20. i 21. godine vladavine kraljice Viktorije, glava 3) koji se odnose na progonstvo i robiju. Tom 1. Izveštaj s dodatkom. Tom 2. Zapisnik o činjeničnom stanju podnesen i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naredenju Njenog Veličanstva], London 1863. 601
- Report of the Committee of 1855 on the adulteration of bread* — vidi: *First report from the select committee on adulteration of food . . .*
- Report of the commissioners appointed to inquire into the condition of all mines in Great Britain to which the provisions of the act 23 & 24 Vict., cap. 151. Do not apply*. With reference to the health and safety of persons employed in such mines; with appendices. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Izveštaj članova komisije naimenovanih za ispitivanje uslova u svim rudnicima Velike Britanije na koje se zakon 23. i 24. godine Viktorijine vladavine, glava 151, ne primenjuje. S osvrtom na zdravlje i sigurnost lica zaposlenih u takvim rudnicima; s dodacima. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naredenju Njenog Veličanstva], London 1864. 589
- Report of the Royal commission of 1864* — vidi: *Report of the commissioners appointed to inquire into the condition of all mines . . .*
- Report of the committee on the baking trade in Ireland for 1861*. [Izveštaj komiteta o pekarstvu u Irskoj za 1861.] 226
- Report of the officer of health of St. Martin's-in-the-Fields, 1865*. [Izveštaj zdravstvenog inspektora za St. Martin's-in-the-Fields], 1865. 583

- Report of the Social science congress of Edinburgh.* Octob. 1863 — vidi: *The National association for the promotion of social science* . .
- Reports by Her Majesty's secretaries of embassy and legation, on the manufactures, commerce etc., of the countries, in which they reside.* Nr. 6 [Izveštaji sekretara ambasada i poslanstava Njenog Veličanstva o manufakturama, trgovini itd. zemalja u kojima su oni akreditovani. Broj 6], London 1863. 307
- Reports from poor law inspectors on the wages of agricultural labourers in Ireland.* Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Izveštaji inspektorâ za zakon o sirotinji o platama poljoprivrednih radnika u Irskoj. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naredenju Njenog Veličanstva], Dublin 1870. 624-626
- Reports from the Lord committee, on the state of the growth . . .* — vidi: *Reports respecting grain, and the corn laws* . . .
- Reports of the inspectors of factories to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department.* [Izveštaji inspektorâ fabrika ministru unutrašnjih poslova Njenog Veličanstva.] 204 214 351 434
- for the half year ending the 31st December 1841: also, the joint report of the inspectors of factories for the same period. (Presented by command of Her Majesty.) Ordered, by the House of Commons, to be printed, 16 February 1842. [— za polugode koje se završava 31. decembra 1841. i zajednički izveštaj fabričkih inspektorâ za isti period. (Podneto po naredenju Njenog Veličanstva.) Štampano po odluci Donjeg doma od 16. februara 1842.] 250
- for the quarter ending 30th September, 1844; and from 1st October, 1844, to 30th April, 1845. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty. [— za tromesečje koje se završava 30. septembra 1844, i za vreme od 1. oktobra do 30. aprila 1845. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naredenju Njenog Veličanstva], London 1845. 253 263 358 364 366 367
- for the half year ending 31st October 1846 . . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1846. . .], London 1847. 263
- for the half year ending 30th April 1848. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1848. . .], London 1848. 253
- for the half year ending 31st October 1848. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1848. . .], London 1849. 205 253 255—259 261 268 271 462 482
- for the half year ending 30th April 1849. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1849. . .], London 1849. 259-261 280
- for the half year ending 31st October 1849. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1849. . .], London 1850. 252 261
- for the half year ending 30th April 1850. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1850. . .], London 1850. 262 271
- for the half year ending 31st October 1850. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1850. . .], London 1851. 258
- for the half year ending 30th April 1852. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1852. . .], London 1852. 263
- for the half year ending 30th April 1853. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1853. . .], London 1853. 263
- for the half year ending 31st October 1853. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1853. . .], London 1854. 161 241
- for the half year ending 30th April 1855. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1855. . .], London 1855. 204

- Reports* . . . for the half year ending 31st October 1855. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1855. . .], London 1856. 241 249 378 461
- for the half year ending 31st October 1856. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1856. . .], London 1857. 216 217 336 367 368 383 397
- for the half year ending 30th April 1857. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1857. . .], London 1857. 355
- for the half year ending 31st October 1857. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1857. . .], London 1857. 265 356
- for the half year ending 30th April 1858. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1858. . .], London 1858. 216 487 490
- for the half year ending 31st October 1858. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1858. . .], London 1859. 348 351 355 368 383
- for the half year ending 30th April 1859. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1859. . .], London 1859. 485
- for the half year ending 31st October 1859. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1859. . .], London 1860. 253 272
- for the half year ending 30th April 1860. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1860. . .], London 1860. 218 241 250 265-267 334 481
- for the half year ending 31st October 1860. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1860. . .], London 1860. 217 368 485
- for the half year ending 30th April 1861. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1861. . .], London 1861. 216
- for the half year ending 31st October 1861. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1861. . .], London 1862. 264 270 271 369
- for the half year ending 31st October 1862. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1862. . .], London 1863. 216 265-270 354 360 367 368 371 397 403 404 424
- for the half year ending 30th April 1863. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1863. . .], London 1863. 267 271 377 407 481
- for the half year ending 31st October 1863. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1863. . .], London 1864. 216 373 384 404 405 481 563
- for the half year ending 30th April 1864. . . [— za polugode koje se završava 30. aprila 1864. . .], London 1864. 406
- for the half year ending 31st October 1864. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1864. . .], London 1865. 268
- for the half year ending 31st October 1865. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1865. . .], London 1866. 364 397 406 408 420—422 426 427 433
- for the half year ending 31st October 1866. . . [— za polugode koje se završava 31. oktobra 1866. . .], London 1867. 373 377 378 494 495 567 627 628

Reports respecting grain and the corn laws; viz: First and second reports from the Lords committees, appointed to enquire into the state of the growth, commerce, and consumption of grain, and all laws relating thereto. . . Ordered, by the House of Commons, to be printed, 23 November 1814. [Izveštaji o žitu i zakonima o žitu, tj. prvi i drugi izveštaj komitetâ Doma lordova imenovanih za ispitivanje proizvodnje žita, trgovine žitom i potrošnje žita, i svih zakona s tim u vezi. . . Štampano po odluci Donjeg doma od 23. novembra 1814.] 489

The revised statutes of the state of Rhode Island and Providence plantations: to which are prefixed, the constitutions of the United States and of the state [Ispravljeni

statuti države Roud Ajlend i kolonijâ Providens, kojima prethode ustavi Sjedinjenih Država i ustav države], Providence 1857. 244

Royal commission on railways. Report of the commissioners. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Kraljevska komisija za železnice. Izveštaj članova Komisije. Podnet i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1867. 383 493

Second report addressed to Her Majesty's Principal Secretary of State for the Home Department, relative to the grievances complained of by the journeyman bakers. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Drugi izveštaj upućen ministru unutrašnjih poslova Njenog Veličanstva, koji se odnosi na žalbe pekarskih kalfa. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1863. 223

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1846. to 1860. Nr. 8 [Statistički izvod Ujedinjenog Kraljevstva za posljednjih 15 godina — od 1846. do 1860. br. 8], London 1861. 370 371

Statistical abstract for the United Kingdom in each of the last fifteen years, from 1851. to 1865. Nr. 13 [Statistički izvod Ujedinjenog Kraljevstva za posljednjih 15 godina — od 1851. do 1865, br. 13], London 1866. 370 371

Tenth report of the commissioners appointed to inquire into the organization and rules of trades unions and other associations: together with minutes of evidence. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty, 28th July 1868 [Deseti izveštaj članova komisije naimenovanih da ispituju organizaciju i pravila tredjuniona i drugih udruženja, sa zapisnikom o činjeničnom stanju. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva, 28 jula 1868], London 1868. 387

Tenth report of the commissioners of Her Majesty's inland revenue on the inland revenue. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Deseti izveštaj članova komisije Njenog Veličanstva za prihod od poreza o prihodu od poreza. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1866. 574

Twenty-second annual report of the registrar-general of births, deaths, and marriages in England. Presented to both Houses of Parliament by command of Her Majesty [Dvadeset drugi godišnji izveštaj glavnog matičara o rođenjima, smrtnim slučajevima i venčanjima u Engleskoj. Podneto i Gornjem i Donjem domu Parlamenta po naređenju Njenog Veličanstva], London 1861. 242

Workshops' regulation act — vidi: *An act for regulating the hours of labour for children...*

III. Listovi i časopisi

The Bengal Hurkaru [Bengalski vesnik], Calcutta, 22. jul 1861. 294

Bury Guardian [Berijski stražar], Bury, 12. maj 1860. 240

Concordia. Zeitschrift für die Arbeiterfrage [Sloga. Časopis za radničko pitanje], Berlin:

— od 7. marta 1872. 36

— od 4. jula 1872. 37 38

— od 11. jula 1872. 37 38

The Daily Telegraph [Dnevni telegraf], London, 17. januar 1860. 219

Demokratisches Wochenblatt. Organ der deutschen Volkspartei [Demokratski nedeljni list. Organ nemačke Narodne partije], Leipzig:

- od 1. avgusta 1868. 22
- od 22. avgusta 1868. 22
- od 29. avgusta 1868. 22
- od 5. septembra 1868. 22

Deutsch-Französische Jahrbücher. Hrsg. von Arnold Ruge und Karl Marx. 1. und 2. Lfg. [Nemačko-francuski godišnjaci. Izdaju Arnold Ruge i Karl Marx. Prva i druga sveska], Paris 1844. 77 141 152 562

The Economist. Weekly Commercial Times, Bankers' Gazette, and Railway Monitor: a political, literary, and general newspaper [Ekonomist. Nedeljni trgovački pregled, Bankarska gazeta i Železnički savetnik. Političke, književne i opšte novine], [London:]

- od 29. marta 1845. 598
- od 15. aprila 1848. 205
- od 19. jula 1851. 518
- od 21. januara 1860. 565
- od 2. juna 1866. 647

The Evening Standard [Večernji steg], London, 1. novembar 1886. 27 33

The Glasgow Daily Mail [Glazgovska dnevna pošta], 25. april 1849. 280

Journal des Économistes [Časopis ekonomistâ], Paris, jul / avgust 1872. 23

Journal of the Society of arts, and of the institutions in Union [Časopis Društva zanata i umeća i ustanova u Uniji], London:

- od 9. decembra 1859. 333
- od 17. aprila 1860. 347
- od 23. marta 1866. 647
- od 5. januara 1872. 369

Macmillan's Magazine. Ed. by David Masson [Makmilanov magazin. Izdaje David Masson], London, Cambridge. Avgust 1863. 229

The Manchester Guardian [Mančesterski stražar], 15. januar 1875. 568

The Morning Advertiser [Jutarnji glasnik], London, 17. april 1863. 37

The Morning Chronicle [Jutarnja hronika], London 1844, 1845. 598

The Morning Star [Jutarnja zvezda], London:

- od 17. aprila 1863. 37 577
- od 23. juna 1863. 229
- od 7. januara 1867. 592

Neue Rheinische Zeitung. Organ der Demokratie [Nove rajnske novine. Organ demokratije], Köln, 7. april 1849. 510 542 675

Neue Rheinische Zeitung. Politisch-ökonomische Revue. H. 4 [Nove rajnske novine. Političko-ekonomska revija. Sv. 4], London, Hamburg, New York 1850. 229 262 271

New-York Daily Tribune [Njujorška dnevna tribina], 9. februar 1853. 645

The Observer [Posmatrač], London, 24. april 1864. 130

The Pall Mall Gazette [Novine Pel Mela], London. 579

La Philosophie Positive. Revue dirigée par E. Littré & G. Wyruboff [Pozitivna filozofija. Revija koju uređuju E. Littré i G. Wyruboff], Paris, br. 3. za novembar i decembar 1868. (Vidi i napomenu 11.) 23

The Portfolio. Diplomatic review. (New series). [Porfelj. Diplomatska revija. (Nova serija)], London. 645

Révolutions de Paris [Pariske revolucije], 11–18. jun 1791. 654

Reynolds's Newspaper. A Weekly Journal of Politics, History, Literature, and General Intelligence [Rejnoldove novine. Nedeljni časopis za politiku, istoriju, književnost i opšta obaveštenja], London:

– od 21. januara 1866. 227

– od 4. februara 1866. 227

– od 20. januara 1867. 591

The Saturday Review of Politics, Literature, Science, and Art [Subotnja revija za politiku, književnost, nauku i umetnost], London, 18. januar 1868. 22

The Social Science Review [Revija za društvene nauke], London, 18. jul 1863. 228 229

The Spectator [Gledalac], London, 26. maj 1866. 297

The Standard [Steg], London:

– od 26. oktobra 1861. 491

– od 15. avgusta 1863. 229

– od 5. aprila 1867. 593

The Times [Vremena], London. 39 229 418 530 579 627

– od 14. februara 1843. 576

– od 5. novembra 1861. 242

– od 26. novembra 1862. 187 358

– od 24. marta 1863. 266 506 - 508

– od 17. aprila 1863. 36 - 39

– od 2. jula 1863. 229

– od 26. januara 1867. 442

– od 3. septembra 1873. 530

– od 29. novembra 1883. 38 39

To-Day [Danas], London, februar 1884, mart 1884. 38 39

Der Volksstaat. Organ der social-demokratischen Arbeiterpartei und der Internationalen Gewerksgenossenschaften. [Narodna država. Organ socijaldemokratske radničke partije i međunarodnih sindikata], Leipzig. 22

-- od 1. juna 1872. 36 37

-- od 7. avgusta 1872. 37

The Westminster Review [Vestminsterska revija], London. 67

The Workman's Advocate [Zaštitnik radnika], London, 13. januar 1866. 226

Вѣсникъ Европы. Журналъ исторіи, политики, литературы. Т. 3. [Овде: [Иларион Игнатьевич Кауфманъ]: „Точка зрѣнія политико-экономической критики у Карла Маркса“] [Vesnik Evrope. Časopis za istoriju, politiku i književnost. (Iarion Ignatjevič Kaufman: Stanovište političkoekonomске критике Карла Маркса)], том 3.

Санкт-Петербургскіе вѣдомости [Petrogradske novine], 8. april 1872. 22

Registar imena

- Addington, Stephen* (Stiven Edington; 1729 - 1796) engleski teolog, autor većeg broja udžbenika. 641
- Aikin, John* (Džon Ejkin; 1747 - 1822) engleski lekar, istoričar i publicist. 524 662 668 669
- Alexandra* (Aleksandra; 1844 - 1925) kćerka danskog kralja Christiana IX; 1863. udala se za princa od Velsa, koji je kasnije postao engleski kralj Edward VII. 228 232
- Anaharxis* (oko 6. veka pre n. e.) skitski filozof. 98
- Anderson, Adam* (Adam Anderson; 1692 - 1765) škotski ekonomist, autor jednog dela iz istorije trgovine. 657 669
- Anderson, James* (Džejs Anderson; 1739 - 1808) engleski ekonomist, Ricardov preteča u teoriji rente. 446 493 546 644 657
- Anna Stuart* (Ana Stjuart; 1665 - 1714) kraljica Velike Britanije i Irske (1702 - 1714); za vreme njene vladavine Engleska i Škotska ujedinile su se u Veliku Britaniju. 151 650
- Antipatros* (iz Tesalonike [Soluna]; oko 1. veka pre n. e.) grčki pesnik, 361
- Apijan* (iz Aleksandrije; kraj 1. veka do 170) rimski istoričar, autor jedne iscrpne istorije Rima. 642
- Arbuthnot, John* (Džon Arbatnet) engleski farmer; autor jednog spisa koji je 1773. anonimno objavljen, a u kom se govori o međuzavisnosti cena životnih namirnica i veličine zakupljenih imanja. 278 293 294 638 642
- Arhiloh* (7. vek pre n. e.) grčki liričar. 326
- Arhimed* (oko 287 - 212 pre n. e.) grčki matematičar i fizičar. 274
- Ariosto, Lodovico* (Lodoviko Ariosto; 1474 - 1533) italijanski renesansni pesnik (glavno njegovo delo je »Besni Rolando«). 38
- Aristotel* (384 - 322 pre n. e.) među »starim grčkim filozofima najuniverzalnija glava; bavio se najbitnijim formama dijalektičkog mišljenja« (Engels). 63 82 86 142 152 292 361
- Arkwright, Sir Richard* (ser Ričard Arkrajt; 1732 - 1792) engleski preduzimač iz vremena industrijske revolucije u Engleskoj; pronalazač i konstruktor većeg broja mašina-predilica. 328 334 338 375 379 432
- Arrivabene, Jean* [Giovanni], *comte de* (Žan [Dovani] grof Arivabene, 1787 - 1881) italijanski politički emigrant koji je dugo živeo u Belgiji; ekonomist; inicijator kongresa ekonomista koji je održan 1847. u Briselu; prevodilac ekonomskih dela na francuski. 526
- Ashley, Lord* -- vidi: *Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of*
- Ashworth, Henry* (Henri Ašvort; 1794 - 1880) engleski fabrikant i političar; pristalica slobodne trgovine; saosnivač Lige protiv zakona o žitu; član Parlamenta. 259 359
- Atenej* (iz Naukratisa; kraj 2. do početka 3. veka) grčki besednik i gramatičar. 98 125
- Augier, Marie* (Mari Ožije) francuski novinar i autor nekoliko radova o ekonomskim problemima. 670

- Aveling, Edward* (Edvard Eveling; 1851 - 1898) engleski socijalista, pisac i lekar; zet Karla Marxa. Saradivao je na prevodnju prvog toma »Kapitala« na engleski jezik. Član Socijaldemokratske federacije, a kasnije član Lige socijalista. 31
- Babbage, Charles* (Čarls Bebidž; 1792 - 1871) engleski matematičar, mehaničar i ekonomist, osnivač Statističkog društva u Londonu. 309 312 333 346 358
- Bacon, Francis, Viscount of Saint Albans and Baron of Verulam (Baco of Verulam)* (Frensis Bekon, vikont od Sent Albana i baron od Verulama, zvani Bako Verulamski; 1561 - 1626) engleski filozof, prirodnjak i istoričar. »Pravi praotac engleskog materijalizma i sve moderne eksperimentalne nauke jeste Baco« (Marx). 346 635
- Bailey, Samuel* (Semjuel Bejli; 1791 - 1870) engleski filozof i ekonomist; istupao je protiv Ricardove teorije o vrednosti rada sa stanovišta vulgarne ekonomije i ukazao na neke protivrečnosti u toj teoriji. 56 61 67 84 470 538
- Baker, Robert* (Robert Bejker) engleski fabrički inspektor. 270 354 377 397 627
- Ballard, Edward* (Edvard Beled; 1820 - 1897) londonski lekar. 415
- Balzac, Honoré de* (Onore de Balzak; 1799 - 1850) francuski pisac realist. 519
- Bankes, George* (Džordž Benks; 1788 - 1856) engleski pravnik i političar, torijevac, član Parlamenta. 598
- Barbon, Nicholas* (Nikolas Barbon; 1640 - 1698) engleski ekonomist, protivnik merkantilizma, pristalica slobodne trgovine; zastupao je mišljenje da se vrednost robe određuje njenom korisnošću. 43 44 122 135 136 545
- Barton, John* (Džon Barton; kraj 18. do početka 19. veka) engleski ekonomist, predstavnik klasične buržoaske političke ekonomije. 558 559 596
- Basedow, Johann Bernhard* (Johan Bernhard Bazedov; 1724 - 1790) pedagog, bio je pod uticajem Rousseau-a i Comeniusa; postavio je sebi za cilj da reformiše sistem vaspitanja u Nemačkoj u smislu buržoaskog prosvetiteljstva i da omladinu prevaspita na naučnim osnovama i u patriotskom duhu. 432
- Bastiat, Frédéric* (Frederik Bastija; 1801 - 1850) francuski vulgarni ekonomist, propovedao je teoriju o harmoniji klasnih interesa u kapitalističkom društvu; »površni predstavnik vulgarno-ekonomske apologetike i zbog toga najpopularniji« (Marx). 22 65 82 175 361 496
- Baynes, John* (Džon Bejns) član gradske uprave Blekberna; 1857. objavio je dve rasprave o trgovini pamukom. 344 346
- Bebel, August* (August Bebel; 1840 - 1913) marksist; jedan od osnivača i najpoznatijih vođa nemačke Socijaldemokratske partije; prijatelj i učenik Marxa i Engelsa. Kao odlučan neprijatelj pruskog militarizma, zalagao se za ujedinjenje Nemačke revolucionarnodemokratskim putem. Od 1878. do 1890. rukovodio je ilegalnom borbom Socijaldemokratske partije; postao je »najposobniji parlamentarac, najtalentovaniji organizator i taktičar, najuticajniji vođa međunarodne socijaldemokratije, koja je bila protivnik reformizma i oportunizma« (Lenjin). 37
- Beccaria, Cesare Bonesana, marchese di* (Čezare Bonezana markiz Bekarija; 1738 - 1794) italijanski pravnik, publicist i ekonomist, predstavnik buržoaskog prosvetiteljstva 18. veka. 325
- Bedford* (Bedford) engleska aristokratska porodica. 639
- Becher-Stowe, Harriet Elizabeth* (Harriet Elizabet Bičer-Stou; 1811 - 1896) američka književnica, autor romana »Čiča-Tomina koliba«. 645
- Bekker, Immanuel* (Immanuel Beker; 1785 - 1871) filolog; priredio je više izdanja dela Platona, Aristotela, Aristofana i drugih antičkih pisaca. 142

- Bell, Sir Charles** (ser Čarls Bel; 1774 - 1842) škotski hirurg i fiziolog. 251 587
- Bellers, John** (Džon Belers; 1654 - 1725) engleski ekonomist, autor socijalreformističkih spisa; naglašavao je da je rad osnov sticanja bogatstva i zastupao princip »Ko ne radi ne treba ni da jede«. 123 130 136 292 311 379 424 432 543
- Bentham, Jeremy** (Džeremi Bentem; 1748 - 1832) engleski građanski sociolog, teoretičar utilitarizma. 162 538-540.
- Berkeley, George** (Džordž Berkli; 1685 - 1753) engleski filozof, teolog, predstavnik subjektivnog idealizma; kao ekonomist kritikovao je merkantilizam; predstavnik nominalističke teorije o novcu; smatrao je da je rad glavni izvor vrednosti. 300 316
- Bidaut, J. N.** (Ž. N. Bido; prva polovina 19. veka) francuski činovnik, bavio se ekonomskim problemima. 288
- Biese, Franz** (Franc Bize; 1803 - 1895) pedagog i filolog, autor jednog dela o Aristotelovoj filozofiji. 361
- Blaise, Adolphe-Gustave** (Adolf-Gistav Blez; 1811 - 1886) francuski ekonomist, izdavao je dela J.-A. Blanquija. 302
- Blakey, Robert** (Robert Bleki; 1795 - 1878) engleski filozof. 638
- Blanqui, Jérôme-Adolphe** (Žerom-Adolf Blanki; 1798 - 1854) francuski buržoaski ekonomist i istoričar ekonomskih učenja; predstavnik vulgarne političke ekonomije. 249 302
- Blanqui, Louis-Auguste** (Luj-Ogist Blanki; 1805 - 1881) francuski revolucionar; osnivač više tajnih društava; učestvovao u revoluciji od 1830; 1848. jedan od vođa francuskog proletarijata; zastupao je mišljenje da vlast treba osvojiti pomoću zaverečke organizacije i zvesti revolucionarnu diktaturu; proveo je trideset i šest godina u zatvoru. 249
- Bloch, Maurice** (Moris Blok; 1816 - 1901) francuski statističar i ekonomist. 23
- Boileau, Étienne** (Etijen Boalo; 1200 - 1269) kraljevski gradonačelnik Pariza; autor dela »Livres des métierss«, u kome su sakupljene zakonske odredbe i propisi o zanatstvu u Francuskoj. 430
- Boileau-Despréaux, Nicolas** (Nikola Boalo-Depreo; 1636 - 1711) francuski pesnik i teoretičar književnosti. 578
- Boisguillebert, Pierre le Pisant, sieur de** (Pjer le Pezan, gospodar od Boagilbera, 1646 - 1714) francuski ekonomist, preteča fiziokrata, osnivač klasične buržoaske političke ekonomije u Francuskoj. 123 132
- Bolingbroke, Henry Saint-John, Viscount** (Henri Sent-Džon vikont Bolingbruk; 1678 - 1751) engleski državnik i političar, filozof deist, jedan od vođa torijevaca. 666
- Bonaparte** (Bonaparta III) vidi: *Napoléon III*
- Boulton, Matthew** (Metju Boulten; 1728 - 1809) engleski fabrikant i inženjer. 335 344
- Boxhorn, Marcus Zuerius** (Markus Zuerijus Bokshorn; 1612 - 1653) holandski istoričar i filolog. 379
- Bray, John Francis** (Džon Frensis Brej; 1809 - 1895) engleski ekonomist, socijalist utopist, Owenov sledbenik; črtist; po profesiji slovoslagač; od 1842. farmer, slovoslagač i novinar u SAD; razvijao je teoriju o »radnom novcu«. 71
- Brentano, Lujo** (Ludwig Joseph) (Lujo [Ludvig Jozef] Brentano; 1844 - 1931) nemački vulgarni buržoaski ekonomist; »katedarski socijalist«; jedan od osnivača Udruženja za socijalnu politiku (1872). 38 39
- Bright, John** (Džon Brajt; 1811 - 1889) engleski fabrikant; vodeći liberalni političar; pristalica slobodne trgovine; jedan od osnivača Lige p. otiv zakona o žitu; više puta ministar; početkom šezdesetih godina vođa levog krila Liberalne stranke. 21 229 254 491 575 600 661
- Brindley, James** (Džejms Brindli; 1716 - 1772) engleski inženjer. 311

- Broadhurst, J.* (Dž. Brodherst) engleski vulgarni ekonomist iz sredine 19. veka. 60 61
- Brodie, Sir Benjamin Collins* (ser Bendžamin Kolins Broudi; 1783 - 1862) engleski lekar. 251
- Brougham, Henry Peter* [*Lord Brougham and Vaux*] (Henri Piter Bruem [lord Bruem i Voks]; 1778 - 1868) engleski pravnik, pisac i državnik; između dvadesetih i tridesetih godina jedan od voda vigovaca; član Parlamenta; lord kancelar (1830 - 1834); pobornik izborne reforme; od pedesetih godina nije igrao nikakvu ulogu u političkom životu. 669 670
- Bruckner, John* (Džon Brukner; 1726 - 1804) engleski protestantski sveštenik; autor nekoliko filozofskih spisa. 545
- Buchanan, David* (Dejvid Bjukenen; 1779 - 1848) engleski ekonomist i publicist; učenik i komentator Adama Smith-a; protivnik fiziokrata. 119 492 644
- Buchez, Philippe-Joseph-Benjamin* (Filip-Zozef-Benžamen Biše; 1796 - 1865) učenik Saint-Simona; francuski političar i istoričar; buržoaski republikanac; jedan od ideologa katoličkog socijalizma; 1848. predsednik Privremene vlade. 655
- Burke, Edmund* (Edmund Berk; 1729 - 1797) engleski publicist i političar; vigojac; član Parlamenta; u početku je bio sklon liberalizmu, kasnije reacionar i jedan od ogorčenih neprijatelja francuske revolucije. 187 211 289 639 670
- Butler, Samuel* (Semjuel Batler; 1612 - 1680) engleski satirički pesnik, autor poeme «Hudibras». 44
- Byles, Sir John Barnard* (ser Džon Barned Bajls; 1801 - 1884) engleski pravnik; član Tajnog saveta; torijevac; napisao je nekoliko pravnih i ekonomskih dela. 244 652
- Cairnes, John Elliot* (Džon Eliot Kernz; 1823 - 1875) engleski ekonomist i publicist; protivnik ropstva u južnim državama SAD. 179 239 298
- Campbell, Sir George* (ser Džordž Kempbel; 1824 - 1892) od 1843. do 1847. s prekidima kolonijalni činovnik u Indiji, o kojoj je napisao više radova; član Parlamenta (1875 - 1892); liberal. 319
- Cantillon, Philip* (Filip Kantijon) engleski ekonomist; obradio je i 1759. objavio na engleskom jeziku delo Richarda Cantillona «Essai sur la nature du commerce en général». 488
- Cantillon, Richard* (Ričard Kantijon; 1680 - 1734) engleski ekonomist i trgovac. 488 545
- Carey, Henry Charles* (Henri Čarls Keri; 1793 - 1879) američki vulgarni ekonomist, apologet kapitalizma; propovedao je harmoniju između društvenih klasa. 196 468 495 496 645 660 661
- Carli, Giovanni Rinaldo, conte* (Đovani Rinaldo grof Karl; 1720 - 1795) italijanski naučnik; autor nekoliko radova o novcu i trgovini žitom; protivnik merkantilizma. 295
- Carlisle, Sir Anthony* (ser Antoni Karlajl; 1768 - 1840) engleski lekar. 251
- Carlyle, Thomas* (Tomas Karlajl; 1795 - 1881) engleski književnik, istoričar i filozof idealist; propovedao kult heroja; zastupao gledišta bliska feudalnom socijalizmu četrdesetih godina; od 1848. otvoreni neprijatelj radničkog pokreta. 229
- Castlereagh, Henry Robert Stewart, Lord*, (od 1821) *Marquess of Londonderry* (Henri Robert Stjuart lord Kaslri, od 1821. markiz od Londonderija; 1769 - 1822) britanski državnik, torijevac; ministar za rad i kolonije (1805 - 1806, 1807 - 1809); ministar spoljnih poslova (1812 - 1822). 380
- Cazenove, John* (Džon Kejznov) engleski ekonomist; Malthusov pristalica. 180 286 459 501 511 526
- Chalmers, Thomas* (Tomas Čalmers; 1780 - 1847) škotski teolog i ekonomist, «jedan od fanatičnih maltuzijanaca» (Marx). 142 151 545 546
- Chamberlain, Joseph* (Džozef Čemberlen; 1836 - 1914) britanski državnik;

- 1873-1875. predsjednik Birmingemske opštine; nekoliko puta je bio ministar; jedan od glavnih organizatora rata protiv Burske Republike; ideolog britanskog imperijalizma. 568
- Charles I* (Čarls I; 1600 - 1649) kralj Velike Britanije i Irske; pogubljen za vreme engleske buržoaske revolucije u 17. veku. 636 637
- Charles II* (Čarls II; 1630 - 1685) kralj Velike Britanije i Irske (1660 - 1685). 118
- Charles Edward Louis Philip Casimir Stuart* (Čarls Edvard Luis Filip Kazimir Stjuart; 1720 - 1788) engleski pretendent na presto nazvan «mladi pretendent». 644
- Cherbuliez, Antoine-Elisée* (Antoan-Elize Šerbilije; 1797 - 1869) švajcarski ekonomist; pristalica Sismondija, čiju je teoriju sjedinio s nekim idejama Ricardovog učenja. 167 170 515.
- Chevallier, Jean - Baptiste - Alphonse* (Žan-Batist-Alfonz Ševalije; 1793 - 1879) francuski hemičar i farmaceut. 223
- Child, Sir Josiah* (ser Džoša Čajld; 1630 - 1699) engleski ekonomist, merkantilist, bankar i trgovac. 90 670
- Ciceron, Marko Tulije* (106 - 43. pre n. e.) rimski govornik i državnik; filozof eklektičar. 361
- Cincinat, Lucije Kvinkije* rimski političar iz 5. veka pre n. e.; patricij, konzul (460. pre n. e.), diktator (458. i 439. pre n. e.); po legendi, živeo je jednostavno i sam obradio zemlju. 169
- Clauren, Heinrich* (književni pseudonim; pravo ime: *Carl Heun*) (Hajnrih Klauraen [Karl Hojn; 1771 - 1854) nemački književnik, autor sentimentalnih romana i novela. 201
- Claussen, Pieter* (Piter Klausen) belgijski pronalazač, konstruktor okruglog razboja. 330
- Clement, Simon* (Sajmen Klement) engleski trgovac. 90
- Cobbett, William* (Viljem Kobet; 1762 - 1835) engleski političar i pu-
- blicist; poreklom seljak; eminentni predstavnik sitnoburžoaskog radikalizma; borio se za demokratizaciju političkog uređenja Engleske. 259 637 665 667
- Cobden, Richard* (Ričard Kobden; 1804 - 1865) engleski fabrikant; liberal; pristalica slobodne trgovine; jedan od osnivača Lige protiv zakona o žitu; član Parlamenta. 229 254 600
- Colbert, Jean-Baptiste* (Žan-Batist Kolber; 1619 - 1683) francuski državnik, generalni inspektor finansija pod Lujem XIV; od 1665. do 1683. faktički je vodio spoljnu i unutrašnju politiku Francuske; konsekventno zastupao merkantilizam radi učvršćivanja feudalno-apsolutističke monarhije. 279 667
- Colins, Jean-Guillaume-César-Alexandre-Hippolyte baron de* (Žan-Gijom-Sezar-Aleksandar-Ipolit baron Kolen; 1783 - 1859) - francuski sitnoburžoaski ekonomist. 542 613 681
- Colombo, Cristoforo* (Kristoforo Kolumbo; 1451 - 1506) italijanski moreplovac u španskoj službi; otkrio je Ameriku. 124
- Comte, François-Charles-Louis* (Fransoa-Čarl-Luj Kont; 1782 - 1837) - francuski liberalni publicist, vulgarni ekonomist. 663
- Comte, Isidore-Auguste-François-Marie* (Izidor-Ogist-Fransoa-Mari Kont; 1798 - 1857) francuski filozof i sociolog, osnivač pozitivizma. 23 298
- Condillac, Étienne-Bonnot de* (Etjen-Bono de Kondijak; 1715 - 1780) francuski ekonomist, filozof deist i senzualist, pristalica Johna Locke-a; smatrao je da vrednost robe određuje njena korisnost. 147 148
- Condorcet, Marie-Jean-Antoine-Nicolas, marquis de* (Mari-Žan-Antoan-Nikola, markiz Kondorse; 1743 - 1794) francuski građanski sociolog, prosvetitelj; za vreme velike francuske revolucije krajem 18. veka priključio se žirondistima; prvi je razvio idealističku teoriju po kojoj je izvor istorijskog progressa usavršavanje razuma. 545
- Corbet, Thomas* (Tomas Korbet; iz 19. veka) engleski ekonomist, Ricardov pristalica. 140 519

- Corbon, Claude-Anthime* (Klod-Antim Korbón; 1808 - 1891) francuski radnik, kasnije političar, građanski republikanac; 1848 - 1849. poslanik u Ustavotvornoj skupštini; posle pada Drugog Carstva predsednik opštine jednog pariskog arondismana; poslanik Narodne skupštine 1871. 431
- Courcelle-Seneuil, Jean-Gustave* (Žan Gistav Kursel-Senej; 1813 - 1892) francuski ekonomist, trgovac. 209
- Cromwell, Oliver* (Oliver Kromvel; 1599 - 1658) vođa buržoazije i dela plemstva koje je prerاسlo u buržoaziju u periodu engleske buržoaske revolucije u 17. veku; od 1653. do 1658. lord-protector Engleske, Škotske i Irske. 636 638 660
- Culpeper, Sir Thomas* (ser Tomas Kalpeper; 1578 - 1662) engleski ekonomist, merkantilist. 670
- Custodi, Pietro* (Pijetro Kustodi; 1771 - 1842) italijanski državnik, istoričar i ekonomist; izdavač najvažnijih dela italijanskih ekonomista. 50 76 89 91 143 147 325 572
- Cuvier, Georges-Léopold-Christien-Frédéric-Dagobert, baron de* (Žorž-Leopold - Kretijen - Frederik - Dagober, baron de Kivije; 1769 - 1832) francuski prirodnjak, zoolog i paleontolog, podigao je uporednu anatomiju na nivo nauke; poznat je po svojoj nenaučnoj teoriji kataklizama (katastrofa). 452
- Daire, Louis-François-Eugène* (Luj-Fransoa-Ežen Der; 1798 - 1847) francuski književnik i ekonomist; izdavao je dela iz oblasti političke ekonomije, 44 91 105 132 147 282
- Dante Alighieri* (Dante Aligijeri; 1265 - 1321) najveći italijanski pesnik; u svom glavnom delu «Božanstvena komedija» dao je sliku sveta i čoveka srednjeg veka. 18 101 221
- Darwin, Charles Robert* (Čarls Robert Darvin; 1809 - 1882) veliki engleski prirodnjak, osnivač evolucione biologije. 305 330
- Daumer, Georg Friedrich* (Georg Friedrich Daumer; 1800 - 1875) autor nekoliko dela iz istorije religije. 258
- De Cous, Salomon* (Salomon De Ku; 1576 - 1626) francuski građevinar i inženjer. 334
- Defoe, Daniel* (Danijel Defo; oko 1660 - 1731) engleski pisac i publicist; bavio se ekonomskim problemima, politikom, istorijom i religijom; autor romana «Robinson Crusoe». 131 544
- De Quincey, Thomas* (Tomas De Kvinsi; 1785 - 1859) engleski pisac i ekonomist, komentarisao je Ricarda; njegovi radovi odražavaju opadanje i raspad Ricardove škole posle Ricardove smrti. 350
- Derby, Edward George Geoffrey Smith Stanley* (Edvard Džordž Džefri Smit Stenli Darbi, od 1851. erl; 1799 - 1869) britanski državnik, vođa torijevaca, kasnije jedan od vođa konzervativne stranke; predsednik vlade (1852, 1858/59. i 1866 - 1868). 404
- De Roberty, Jevgenij Valentinovič* (1843 - 1915) ruski filozof, pozitivist i vulgarni ekonomist; liberal; emigrirao u Francusku. 23
- Descartes, René* (Rene Dekart; 1596 - 1650) francuski filozof, matematičar i prirodnjak. 345 346
- Destutt de Tracy, Antoine-Louis-Claude, comte de* (Antoan-Luj-Klod grof Destit de Trasi; 1754 - 1836) francuski vulgarni ekonomist i filozof senzualist; pristalica ustavne monarhije. 81 146 151 292 294 573
- Diderot, Denis* (Deni Didro; 1713 - 1784) francuski filozof, predstavnik mehanicističkog materijalizma, ateist; jedan od ideologa francuske buržoaske revolucije. 126
- Dietzgen, Joseph* (Jozef Dicgen; 1828 - 1888) radnik (štavilac); samouki filozof; socijaldemokrata; «na svoj način je otkrio dijalektički materijalizam» (Lenjin); 1872. delegat na Haškom kongresu Međunarodnog udruženja radnika. 22
- Diodor Sicilijanac* (oko 80 - 29. pre n. e.) grčki istoričar. 134 211 304 327 451
- Doubleday, Thomas* (Tomas Dabdej; 1790 - 1870) - engleski publicist i ekonomist; buržoaski radikal; Malthusov protivnik. 667

- Dryden, John* (Džon Drajdjen; 1631 - 1700) engleski pesnik, predstavnik klasicizma. 217
- Ducpétiaux, Édouard* (Eduar Dikpesio; 1804 - 1868) belgijski publicist i statističar; buržoaski filantrop; generalni inspektor zatvora i dobrotvornih zavoda. 593 594 595
- Dufferin and Ava, Frederick Temple Hamilton-Temple-Blackwood, Marquess of* (Frederik Templ Hamilton-Templ-Blekvud, markiz od Daferina i Ave; 1826 - 1902) britanski državnik i diplomata; liberal; bio je član Gladstone-ove vlade (1868 - 1872); veleposednik u Irskoj. 627 628
- Duffy, Charles Gavan* (Čarls Gavn Dañi; 1816 - 1903) irski političar i publicist; jedan od vođa organizacije «Mlada Irska» i osnivač Lige za zaštitu prava zakupaca; član Parlamenta; 1855. emigrirao je u Australiju, gde je vršio niz državnih funkcija. 682
- Dunning, Thomas Joseph* (Tomas Džozef Daning; 1799 - 1873) funkcioner engleskog sindikalnog pokreta, publicist. 484 487 670
- Dupont, Pierre* (Pjer Dipon; 1821 - 1870) francuski pesnik, čije su pesme bile vrlo omiljene kod radnika. 613
- Dupont de Nemours, Pierre-Samuel* (Pjer-Samijel Dipon de Nemur; 1739 - 1817) francuski političar i ekonomist; fiziokrat, Quesnayev učenik. 105
- Eden, Sir Frederic Morton* (ser Frederik Morton Idn; 1766 - 1809) engleski ekonomist, učenik Adama Smith-a. 218 530 544 545 596 638 640 642 668 670
- Edward III* (Edvard III; 1312 - 1377) engleski kralj (1327 - 1377). 244 651
- Edward VI* (Edvard VI; 1537 - 1553) engleski kralj (1547 - 1553). 649
- Elisabeth I* (Elizabeta I; 1533 - 1603) engleska kraljica (1558 - 1603). 244 637 649 652 653
- Emery, Charles Edward* (Čarls Edvard Emeri; rod. 1838) američki pronalazač. 340
- Engels, Friedrich* (Fridrih Engels; 1820 - 1895). 30 31-34 77 141 152 215 219 227 240 262 271 354 374 376 394 534 562 579
- Ensor, George* (Džordž Insor; 1769 - 1843) engleski publicist; Malthusov protivnik. 644
- Epikur* (oko 341. do oko 270. pre n. e.) grčki filozof materijalist, ateist. 80
- Eschwege, Wilhelm Ludwig von* (Wilhelm Ludvig fon Ešvege; 1777 - 1855) geolog i rudarski i topionički inženjer. 48
- Everet* (Everet) engleski pronalazač iz 18. veka. 379
- Fahrenheit, Gabriel Daniel* (Gabrijel Danijel Farenhajt; 1686 - 1736) nemački fizičar, usavršio je termometar. 224 233 267
- Fairbairn, Sir William* (ser Viljem Ferben; 1789 - 1874) engleski fabrikant, inženjer i pronalazač. 386
- Farre, John Richard* (Džon Ričard Fere; 1774 - 1862) engleski lekar. 251
- Faucher, Julius* (Julius Fauher; 1820 - 1878) nemački publicist; vulgarni ekonomist, pristalica slobodne trgovine; mladohegelovac; početkom pedesetih godina propovedao je buržoasko-individualističke i anarhističke poglede; od 1850. do 1861. živeo je u Engleskoj kao emigrant; kasnije naprednjak. 215 413
- Faulhaber, Johann* (Johan Faulhaber; 1580 - 1635) matematičar i inženjer. 334
- Fawcett, Henry* (Henri Fosit; 1833 - 1884) engleski ekonomist, učenik Johna Stuerta Milla; vigovac. 491 539 540 578 661
- Ferguson, Adam* (Adam Fergesen; 1723 - 1816) škotski istoričar, filozof morala i sociolog; pristalica Hume-a i Adama Smith-a. 116 316 322 - 323
- Ferrand, William Bushfield* (Viljem Bušfild Feran), engleski veleposednik, torijevac. 239 369 506
- Ferrier, François-Louis-Auguste* (Fransoa-Luj-Ogist Ferije; 1777 - 1861) francuski niži carinski inspektor, ekonomist, protekcionist. 65

- Fichte, Johann Gottlieb** (Johan Gotlib Fihte; 1762 - 1814) jedan od glavnih predstavnika nemačke klasične filozofije, subjektivni idealist; sin jednog zanatlije; oduševljeni pristalica francuske revolucije; 1811/12. rektor Berlinskog univerziteta; svojim »Reden an die deutsche Nation« (Govorima nemačkoj naciji) doprineo je izgrađivanju u osnovi napredne buržoaske nacionalne svesti u Nemačkoj. 58
- Fielden, John** (Džon Filden; 1784 - 1849) engleski industrijalac; filantrop; pristalica fabričkog zakonodavstva. 357 365 668
- Fleetwood, William** (Viljem Flitvud; 1656 - 1723) engleski biskup; pisao je o istoriji cena u Engleskoj. 244
- Fletcher, Andrew** (Endrju Flečer; 1655 - 1716) škotski političar i zemljoposjednik; član škotskog parlamenta; zalagao se za nezavisnost Škotske. 638
- Fonteret, Antoine-Louis** (Antoan-Luj Fontere) francuski lekar; u drugoj polovini 19. veka napisao je niz radova o socijalnoj higijeni. 323
- Forbes** (Forbs) engleski pronalazač. 347
- Forbonnais, François - Véron - Duverger de** (Fransoa-Veron-Diverže de Forbone; 1722 - 1800) francuski finansijer i ekonomist, merkantilist, pristalica zaštitnih carina i kvantitativne teorije o novcu, protivnik fiziokrata. 91
- Forster, Nathaniel** (Netanijel Forster; oko 1726 - 1790) engleski sveštenik; napisao je nekoliko radova iz oblasti ekonomije; zastupao je interese radnika. 246 379 451 640 641
- Forster, William Edward** (Viljem Edvard Forster; 1818 - 1886) engleski fabrikant i političar; liberal; član Parlamenta. 586 587
- Fortescue, Sir John** (ser Džon Fortiskju; oko 1394 - oko 1476) engleski pravnik; autor nekoliko radova o državnom uređenju Engleske. 634
- Fourier, François-Marie-Charles** (Fransoa-Mari-Šarl Furije; 1772 - 1837) francuski socijalist utopist. 261 340 378 526 614 615
- Franklin, Benjamin** (Bendžamin Franklin; 1706 - 1790) severnoamerički državnik, prirodnjak i ekonomist; jedan od autora i potpisnika deklaracije o nezavisnosti Sjedinjenih Američkih Država; najpoznatiji predstavnik prosvetiteljstva u Americi. »Jedan od prvih ekonomista koji je posle Pettyja prozreo prirodu vrednosti« (Marx). 57 152 165 293 544 545
- Freytag, Gustav** (Gustav Frajtag; 1816 - 1895) pisac i novinar. 653
- Friedrich II der Grosse** (Fridrih II Veliki; 1712 - 1786) pruski kralj (1740 - 1786). 646 658
- Fullarton, John** (Džon Fularton; 1780 - 1849) engleski ekonomist, autor radova o optičaju novca i kreditu; protivnik kvantitativne teorije o novcu. 121 132 135
- Fulton, Robert** (Robert Fulton; 1765 - 1815) američki inženjer i pronalazač, konstruisao je prvi parobrod. 432
- Galiani, Ferdinando** (Ferdinando Galiani; 1728 - 1787) italijanski ekonomist, merkantilist, protivnik fiziokrata; zastupao je mišljenje da se vrednost robe meri njenom korisnošću i istovremeno dao niz tačnih zapažanja o suštini robe i novca. 76 89 90 98 143 147 283 569
- Ganilh, Charles** (Šarl Ganil; 1758 - 1836) francuski političar i ekonomist, epigon merkantilizma. 65 82 92 160 165 396
- Garnier, Germain**, (Žermen Garnije; 1754 - 1821) francuski ekonomist i političar; monarhist; epigon fiziokratske škole; prevodilac i komentator Adama Smith-a. 323 486
- Gaskell, Peter** (Piter Gaskel) lekar u Mančesteru, buržoaski publicist, liberal. 386 393
- Genovesi, Antonio** (Antonio Denovezi; 1712 - 1769) italijanski filozof idealist, i ekonomist, merkantilist. 143
- Geoffroy Saint-Hilaire, Étienne** (Etijen Zofroa Sent-Iler; 1772 - 1844) francuski zoolog, evolucionist, jedan od preteča darvinizma. 657 658

- George II* (Džordž II; 1683 - 1760) kralj Velike Britanije i Irske (1727 - 1760). 47 95 652 653
- George III* (Džordž III; 1738 - 1820) kralj Velike Britanije i Irske (1760 - 1820), izborni knez i od 1814. kralj Hanovera. 653
- Gerhardt, Charles-Frédéric* (Šarl-Frederik Žerar; 1816 - 1856) francuski hemičar. 278
- Gillott, Joseph* (Džozef Džilet; 1799 - 1873) fabrikant čeličnih opruga u Birminghamu. 408
- Gisborne, Thomas* (Tomas Gisborn; 1758 - 1846) engleski teolog; autor nekoliko spisa o hrišćanskom moralu. 669
- Gladstone, William Ewart* (Viljem Juart Gledston; 1809 - 1898) engleski političar i državnik, torijevac, zatim pilit (pristalica Roberta Peela); u drugoj polovini 19. veka vođa Liberalne stranke; ministar (1852 - 1855. i 1859-1866), predsjednik vlade (1868 - 1874, 1880 - 1885, 1886. i 1892 - 1894). 36 37 38 39 400 576 - 578 654
- Godunov, Boris Fjodorovič* (oko 1551 - 1605) ruski car (1598 - 1605). 639
- Gordon, Sir John William* (ser Džon Viljem Gordon; 1814 - 1870) engleski oficir, vojni inženjer, kasnije general; komandant inženjerijskih trupa na Krimu (1854/55). 161
- Gottsched, Johann Christoph* (Johan Kristof Gotšed; 1700 - 1766) nemački pisac i kritičar, pristalica ranog prosvetiteljstva 18. veka u Nemačkoj; borio se za čistotu nemačkog jezika i za što izrazitiji nacionalni karakter nemačke književnosti. 195
- Gray, John* (Džon Grej; kraj 18. veka) engleski pisac, autor nekoliko radova iz oblasti politike i ekonomije. 149
- Gray, John* (Džon Grej; 1798 - 1850) engleski socijalist utopist, ekonomist, učenik Roberta Owena, predstavnik teorije «radnog novca». 71
- Greenhow, Edward Headlam* (Edvard Hedlem Grinhau; 1814 - 1888) engleski lekar i stručnjak za socijalnu higijenu. 219 220 264 369
- Greg, Robert Hyde* (Robert Hajd Greg; 1795 - 1875) industrijalac; liberal; predsjednik Zanatlijske komore u Mančesteru. 262
- Gregoir, H.* (H. Gregoar) sekretar Udruženja štamparskih radnika u Briselu. 489
- Grey, Sir George* (ser Džordž Grej; 1799 - 1882) britanski državnik; vjgovac; ministar unutrašnjih poslova (1846 - 1852, 1855 - 1858, 1861 - 1866), ministar za kolonije (1854 - 1855). 259 588
- Grove, Sir William Robert* (ser Viljem Robert Grouv; 1811 - 1896) engleski fizičar i pravnik. 463
- Güllich, Gustav von* (Gustav fon Gilih; 1791 - 1847) nemački buržoaski ekonomist, trgovac; pronalazač; bavio se zemljoradnjom i istorijom privrede; zastupao je jedno sitnoburžoasko učenje o zaštitnim carinama u Nemačkoj po kome je trebalo štiti ručni rad od mašinskog. 20 665
- Guthrie, George James* (Džordž Džejms Gatri; 1785 - 1856) londonski hirurg. 251
- Hall, Christopher Newman* (Kristofer Njumen Hol; 1816 - 1902) engleski sveštenik, jedan od predstavnika višeg klera. 229
- Haller, Carl Ludwig von* (Karl Ludvig fon Haler; 1768 - 1854) švajcarski pravnik i istoričar; apologet sistema ropstva i apsolutizma. 345
- Hamilton, Sir William* (ser Viljem Hamilton; 1788 - 1856) škotski filozof, izdao je dela Dugalda Stewarta. 288 429
- Hamm, Wilhelm von* (Vilhelm fon Ham; 1820 - 1880) agronom, napisao je nekoliko radova o poljoprivredi. 444
- Hanssen, Georg* (Georg Hansen; 1809 - 1894) ekonomist, napisao je nekoliko radova o zemljoradnji i agrarnim odnosima u Nemačkoj. 213
- Harris, James* (Džejms Haris; 1709 - 1780) engleski filolog, filozof i državnik, član Parlamenta. 325
- Harris* (Haris) — vidi *Malmesbury, James Harris*

- Harrison, William* (Viljem Harison; 1534 - 1593) engleski sveštenik, autor nekoliko delo koja su važan izvor za izučavanje istorije Engleske u 16. veku. 634 656
- Hassall, Arthur Hill* (Artur Hil Hesl; 1817 - 1894) engleski lekar, napisao je nekoliko radova o socijalnoj higijeni. 158 222
- Hastings, Warren* (Vorin Hejstings; 1732 - 1818) engleski političar; prvi generalni guverner Britanske Indije (1774 - 1785), istovremeno u službi Istočnoindijske kompanije; sprovodio je surovu kolonijalnu politiku. Godine 1788. izveden je pred sud zbog zloupotrebe službenog položaja, ali je oslobođen i Kompanija ga je obeštetila. 664
- Hegel, Georg Wilhelm Friedrich* (Georg Vilhelm Fridrih Hegel; 1770 - 1831) najznačajniji predstavnik nemačke klasične filozofije (objektivni idealist) koja je u njegovom sistemu dostigla vrhunac i «u kome je prvi put — to je njegova velika zasluga — čitav prirodni, istorijski i duhovni svet predstavljen kao proces, tj. koji je shvaćen kao svet koji se stalno kreće, menja, preobražava i razvija, i u kom je sistemu učinjen pokušaj da se dokaže unutrašnja povezanost u tom kretanju i razvoju» (Engels). 25 51 91 155 164 235 278 324 519 526
- Heine, Heinrich* (Hajnrih Hajne; 1797 - 1856) veliki pisac i vatreni rodoljub, neprijatelj apsolutizma i feudalno-klerikalne reakcije, preteča nemačke demokratske književnosti; intimni prijatelj porodice Marx. 538
- Henri III* (Anri III; 1551 - 1589) francuski kralj (1574 - 1589). 124
- Henry VII* (Henri VII; 1457 - 1509) engleski kralj (1485 - 1509). 244 635 636 648
- Henry VIII* (Henri VIII; 1491 - 1547) engleski kralj (1509 - 1547). 635 648 650
- Helvétius, Claude-Adrien* (Klod-Adrien Helvecijus; 1715 - 1771) francuski filozof, predstavnik mehanicističkog materijalizma, ateist; jedan od ideologa francuske revolucionarne buržoazije. 538.
- Heraklit* iz Efesa (oko 540 - 480. pre n. e.) grčki filozof, jedan od osnivača dijalektike. 102
- Herod (Veliki)* (oko 62. do 4. pre n. e.) palestinski kralj (37 - 4. pre n. e.); po Mateju (2. glava, 16. stih) naredio da se u Vitljemu pobiju sva deca mlada od tri godine. 357
- Herrenschwand, Jean* (Žan Herenšvand; 1728 - 1812) švajcarski ekonomist. 115
- Hobbes, Thomas* (Tomas Hobs; 1588 - 1679) engleski filozof, predstavnik mehanicističkog materijalizma; pobornik apsolutizma. 157 346
- Hobhouse, John Cam, Baron Broughton de Gyfford* (Džon Kem, baron Broton Giford Hobhauz; 1786 - 1869) engleski političar, vigovac. Njegovim zauzimanjem donet je Zakon o fabrikama 1831. 260
- Hodgskin, Thomas* (Tomas Hodžskin; 1787 - 1869) engleski ekonomist i publicist; zastupao je proleterstvo stanovništva u odnosu na klasičnu buržoasku ekonomiju i, mada ostajući u okvirima Ricardove teorije, branio interese proletarijata i kritikovao kapitalizam sa stanovišta utopijskog socijalizma. 304 315 317 472 506 662
- Holinshed, Raphael* (Refeil Holinšed; umro oko 1580) engleski istoričar, napisao je jednu hroniku Engleske, Škotske i Irske. 634 650
- Homer* — legendarni epski pesnik stare Grčke, kome se pripisuje autorstvo epova «Ilijada» i «Odiseja». 66
- Hopkins, Thomas* (Tomas Hopkins; početak 19. veka) engleski ekonomist. 206
- Horne, George* (Džordž Horn; 1730 - 1792) biskup iz Noridža; napisao je veći broj pamfleta protiv Newtona, Hume-a, Adama Smith-a i drugih. 546
- Horner, Francis* (Frensis Horner; 1778 - 1817) engleski ekonomist i političar; član Parlamenta; vigovac; pristalica Ricardove teorije o novcu. 669
- Horner, Leonard* (Lionard Horner; 1785 - 1864) engleski geolog, državni fabrički inspektor (1833 - 1856). «Kao nepotkupljiv branilac

- interesa radnika, stekao je besmrtnu zaslugu za englesku radničku klasu» (Marx). 201 216 250 253 256 259 260 265 355 366 367 378 485
- Houghton, John* (Džon Hotn; umro 1705) engleski trgovac; napisao je nekoliko spisa o trgovini, industriji i poljoprivredi. 379
- Howard de Walden, Charles Augustus Ellis, Baron* (Čarls Ogastes Elis baron Huard de Valden; 1799 - 1868) britanski diplomata. 249
- Howell* (Hauel) engleski fabrički inspektor. 204 216 260 261
- Howitt, William* (Viljem Hauit; 1792 - 1879) engleski pisac. 663
- Hume, David* (Dejvid Hjum; 1711 - 1776) engleski filozof, istoričar i ekonomist, subjektivni idealist, agnostičar. 117 452 488 545 546
- Hunter, Henry Julian* (Henri Džuljen Hanter) engleski lekar. 353 582 - 584 586 589 590 600 603-608 612 636
- Hutton, Charles* (Čarls Hatn; 1737 - 1823) engleski matematičar. 329
- Huxley, Thomas Henry* (Tomas Henri Haksli; 1825 - 1895) engleski prirodnjak, bliski Darwinov saradnik i propagator njegovog učenja; u filozofiji nedosledni materijalist. 427
- Izokrat* (436 - 338. pre n. e.) grčki pisac, političar i retoričar; razvio je važne ideje teorije o podeli rada. 327
- Jacob, William* (Viljem Džejkob; oko 1762 - 1851) engleski trgovac, svetski putnik i pisac; autor niza ekonomskih spisa o poljoprivredi i suštini novca i jedne istorije o dobijanju i primeni plemenitih metala. 48 197
- James I* (Džejms I; 1566 - 1625) kralj Velike Britanije i Irske. 637 650 652
- Jean II* (Žan II; 1319 - 1364) francuski kralj (1350 - 1364). 652
- Jeronim, Sofronije Euzebije* (oko 340 - 420) teolog, poreklom Dalmatinac; preveo je «Bibliju» na latinski jezik. 100
- Jones, Richard* (Ričard Džons; 1790 - 1855) engleski ekonomist; u njegovim spisima ogleda se dekadencija klasične buržoaske političke ekonomije u Engleskoj, ali je on ipak nadmašio Ricarda u nekim pitanjima političke ekonomije. 36 278 288 295 299 501 518 527 559
- Juárez, Benito Pablo* (Benito Pablo Huares; 1806 - 1872) meksički državnik; borac za nacionalnu nezavisnost zemlje; za vreme gradanskog rata (1858 - 1860) i intervencije u Meksiku (1861 - 1867) vođa liberala; predsednik Republike Meksika (1858 - 1872). 155
- Karl V* (1500 - 1558) car Svetog Rimskog Carstva Nemačkog Naroda (1519 - 1556) i kralj Španije pod imenom Karl I (1516 - 1556). 650
- Karl VI* (1685 - 1740) car Svetog Rimskog Carstva Nemačkog Naroda (1711 - 1740). 380
- Karl X* (1622 - 1660) švedski kralj (1654 - 1660). 639/640
- Karl XI* (1655 - 1697) švedski kralj (1660 - 1697). 640
- Karlo Veliki* (oko 742 - 814) od 768. kralj Francuske i rimski car (800 - 814). 642
- Kars of Kars, Williams* - vidi *Williams, Sir William Fenwick*
- Katarina II* (1729 - 1796) ruska carica (1762 - 1796). 604
- Kaufman, Ilarion Ignjatjevič* (1848 - 1916) ruski ekonomist, profesor Petrogradskog univerziteta; autor spisa o optičaju novca i o kreditu. 23
- Kenet, White* (Vajt Kenit; 1660 - 1728) engleski biskup i istoričar. 636
- Kent, Nathaniel* (Netanijel Kent; 1737 - 1810) engleski agronom, autor nekoliko radova o poljoprivredi. 641
- Kincaid, Sir John* (ser Džon Kinkejd; 1787 - 1862) engleski činovnik; od 1850. inspektor zatvora i fabrika u Škotskoj. 355
- Kirchmann, Julius Hermann* (Julijus Herman Kirhman; 1802 - 1884) pravnik, publicist i filozof; odlučni liberal; 1848. poslanik u pruskoj narodnoj skupštini (levi centar) i 1849. u drugom domu; kasnije naprednjak. 467

- Kiseljev, Pavel Dmitrijevič, grof* (1788 - 1872) ruski državnik i diplomata; general; od 1829. do 1834. guverner Moldavije i Vlaške; od 1835. stalni član svih tajnih komiteta za seljačko pitanje; od 1837. ministar državnih dobara; pristalica umerene reforme. 213
- Kopp, Hermann Franz Moritz* (Herman Franc Moric Kop; 1817 - 1892) hemičar, pisao je radove iz istorije hemije. 278
- Krupp, Alfred* (Alfred Krup; 1812 - 1887) krupni industrijalac; vlasnik fabrike livenog čelika i topova iz koje su se liferovali topovi i drugo oružje u mnoge evropske zemlje. 346
- Ksenofon* (oko 430. do oko 354. pre n. e.) grčki historičar i filozof; ideolog robovlasništva; branio je načela naturalne privrede. 327
- Kugelman, Ludwig* (Ludvig Kugelmann; 1830 - 1902) lekar u Hanoveru; učestvovao u revoluciji 1848/49; aktivan član Međunarodnog udruženja radnika, 1867. delegat na Lozanskom i 1872. na Haškom kongresu Međunarodnog udruženja radnika; prijatelj Marxa i Engelsa; zauzimao se za širenje i proučavanje »Kapitala«. 19
- Kusa (Cuza), Alexander Johann* (Aleksandar Johan Kuza; 1820 - 1873) rumunski knez (1859 - 1866). 155
- Laborde, Alexandre-Louis-Joseph, marquis de* (Aleksandar-Luj-Zozef markiz Labord; 1774 - 1842) francuski arheolog, liberalni političar; ekonomist. 468
- Lachâtre (La Châtre), Maurice* (Moris Lašatr; 1814 - 1900) napredni francuski novinar; borac Pariske komune 1871; izdao je prvi tom »Kapitala« na francuskom jeziku. 26 31
- Laing, Samuel* (Semjuel Leing; 1810 - 1897) engleski političar i publicist; član Parlamenta; liberal; zauzimao je razne visoke položaje u engleskim udruženjima železničara. 180 569 582 597.
- Lancellotti, Secondo* (Sekondo Lančelotti; 1575 - 1643) italijanski sveštenik, arheolog i istoričar. 379
- Lasker, Eduard* (Eduard Lasker; 1829 - 1884) političar; član Rajhstaga; jedan od osnivača i lidera Nacionalno-liberalne partije, koja je pomagala Bismarckovu reakcionarnu politiku. 37
- Lassalle, Ferdinand* (Ferdinand Lasal; 1825 - 1864) nemački sitnoburžoaski publicist, advokat; protivnik marksističke teorije i prakse, naročito klasne borbe, socijalističke revolucije i diktature proletarijata; imao je značajan udeo u stvaranju Opšteg nemačkog radničkog saveza 1863. Lassalle-ova ideologija i njen cilj odvlačili su radničku klasu od njenog glavnog zadatka - političke borbe; saradivao je sa Bismarckom i pomagao njegovu politiku ujedinjenja Nemačke »odozgo«. 13 102
- Lauderdale, James Maitland, Earl of* (Džejms Mejtland erl od Loderdejla; 1759 - 1839) engleski političar i ekonomist, protivnik Adama Smith-a. 311
- Laurent, Auguste* (Ogist Loran; 1807 - 1853) francuski hemičar. 278
- Lavergne, Louis-Gabriel-Léonce Guilhaud de* (Luj-Gabrijel-Leons Gil de Lavernj; 1809 - 1880) francuski ekonomist i političar; monarhist; autor mnogih radova o ekonomiji poljoprivrede. 444 467 629
- Law, John of Lauriston* (Džon Lo od Loristona; 1671 - 1729) engleski buržoaski ekonomist i finansijer, generalni kontrolor finansija u Francuskoj (1719/1720); poznat po svojim špekulacijama u vezi sa štampanjem papirnog novca, što se 1720. godine završilo skandalom. 90 91 545
- Le Chapelier, Isaac-René-Guy* (Izak-Rene-Gij le Šapelije; 1754 - 1794) francuski reakcionarni političar; inspirator prvog zakona protiv radničkog udruživanja koji je Skupština donela 14. juna 1791; zbog zavere ničke delatnosti pogubljen je za vreme jakobinske diktature. 655
- Lemontey, Pierre-Édouard* (Pjer-Eduard Lemonte; 1762 - 1826) francuski is-

- toričar, ekonomist i političar; 1791/92. član Zakonodavne skupštine (njegov desnog krila); pobjegao je iz Francuske kada su jakobinci došli na vlast. 323
- Lessing, Gotthold Ephraim* (Gothold Efraim Lesing; 1729 - 1781) književni kritičar i kritičar umjetnosti, pesnik i prosvetitelj, osnivač realističke estetike i klasične nemačke nacionalne književnosti, protivnik apsolutizma. 25
- Letheby, Henry* (Henri Letebi; 1816 - 1876) engleski lekar i hemicar. 228
- Le Trosne, Guillaume-François* (Gijom-Fransoa Le Tron; 1728 - 1780) francuski ekonomist, fiziokrat. 44 47 91 99 107 111 113 136 146-149 151 190
- Levi, Leone* (Lijen Livaj; 1821 - 1888) engleski ekonomist, statističar i pravnik. 647
- Lichnowski, Felix Maria, Fürst von* (Feliks Marija knez Lihnovski; 1814 - 1848) šleski veleposjednik, reakcionarni pruski oficir; 1848. član Frankfurtske narodne skupštine (njegov desnog krila); ubijen za vreme septembarskog ustanka u Frankfurtu. 522
- Licinije* (*Gaj Licinije Stolon*) (oko 350. pre n. e.) rimski državnik; kao narodni tribun, zajedno sa Sekstinsom davao zakone u interesu plebejaca. 642
- Liebig, Dr. Justus, Freiherr von* (Dr Justus baron Libig; 1803 - 1873) nemački hemicar, koji je krčio put teorijskoj naročito organskoj i analitičkoj hemiji; jedan od osnivača poljoprivredne hemije. 214 294 342 446 505
- Likurg* legendarni spartanski zakonodavac; prema predanju, živio je u 9. stoleću pre n. e. 376
- Linguet, Simon-Nikolas-Henri* (Simon-Nikola-Anri Lenge; 1736 - 1794) francuski advokat, publicist, istoričar i ekonomist; protivnik fiziokrata; podvrgao je kritičkoj analizi građanske slobode i kapitalističke svojinske odnose. 209 258 299 544 651
- Locke, John* (Džon Lok; 1632 - 1704) engleski filozof, senzualist; buržoaski ekonomist. 43 90 99 118 140 346 545
- Louis Bonaparte* (Luj Bonaparta) - vidi *Napoléon III*
- Louis-Philippe, duc d'Orléans* (Luj-Filip, vojvoda od Orleana; 1773 - 1850) kralj Francuske (1830 - 1848); u februaru 1848. abdicirao i prešao u Englesku. 250
- Louis XIV* (Luj XIV; 1638 - 1715) francuski kralj (1643 - 1715). 132
- Louis XVI* (Luj XVI; 1754 - 1793) francuski kralj (1774 - 1792); 1792. zbačen s prestola. a 1793. pogubljen. 650
- Lukijan* (oko 120. do oko 180. n. e.) satirični pisac stare Grčke. 546
- Lukrecije* (*Tit Lukrecije Kar*; oko 99. do oko 55. pre n. e.) rimski filozof i pesnik; materijalist, ateist; glavno njegovo delo je «O prirodni stvari». 194
- Luther, Martin* (Martin Luter; 1483 - 1546) osnivač protestantizma u Nemačkoj; sin rudara. Njegovo celokupno literarno delo, naročito prevod «Biblije», imalo je znatan uticaj na razvoj jedinstvenog nemačkog književnog jezika. U seljačkom ratu od 1524/25. Luther se odlučno okrenuo protiv revolucionarnog pokreta seljaka i «prišao građanskoj, plemićkoj i kneževskoj strani» (Engels). Kao «najstariji nemački nacionalni ekonomist» (Marx), zastupao je naturalnu privredu i prostu robnu proizvodnju i borio se protiv zele-naškog i trgovačkog kapitala; njegova progresivna građanska učenja o radu i pozivu predstavljala su važne ideološke pretpostavke za kasnije stvaranje klasične buržoaske teorije o vrednosti rada. 127 175 279 523 664
- Macaulay, Thomas Babington* (Tomas Babington Makolej; 1800 - 1859) engleski buržoaski istoričar i političar; vigovac; član Parlamenta; kao član Saveta generalnog guvernera Indije (1833 - 1838) radio je na nacrtu krivičnog zakona Indije, koji je 1860. bio potvrđen kao zakon. 245 246 249 633 638

- MacCulloch, John Ramsay* (Džon Ramzej Mekelek; 1789 - 1864) škotski građanski ekonomist, apologet kapitalističkog sistema; vulgarizator Ricardovog učenja. 135 140 143 175 246 288 362 388 391 392 458 537 538 641
- MacGregor, John* (Džon Mekgregor; 1797 - 1857) engleski statističar i istoričar; pristalica slobodne trgovine; član Parlamenta; osnivač i jedan od direktora Britanske kraljevske banke. 246
- Maclaren, James* (Džejms Maklaren) engleski buržoaski ekonomist 19. veka; bavio se istorijom optičaja novca. 96
- Macleod, Henry Dunning* (Henri Danning Maklaud; 1821 - 1902) engleski vulgarni ekonomist; naročito se bavio teorijom kredita. 65 143
- Malmesbury, James Harris, Earl of* (Džejms Haris erl od Malmserija; 1746 - 1820) engleski diplomata i državnik; vigovac; ambasador u Petrogradu (1777 - 1782). 325
- Malthus, Thomas Robert* (Tomas Robert Maltus; 1766 - 1834) engleski sveštenik i ekonomist; ideolog poburžoazirane posedničke aristokratije, apologet kapitalizma; izgradio je reakcionarnu teoriju prenaseljenosti, koja je trebalo da opravda bedu radnog sveta. 151 192 282 314 446 464 490 501 505 511 518 519 525 526 527 535 538 544 545 561 572 622 626.
- Mandeville, Bernard de* (Bernar de Mandevil; 1670 - 1733) engleski lekar, satiričar i ekonomist. 316 543 544 545
- Martineau, Harriet* (Harijet Martino; 1802 - 1876) engleska književnica; propagirala maltuzijanizam. 562
- Marx, Karl* (Karl Marks; 1818 - 1883). 23 24 28 31-37 104 278 455 467 556
- Marx-Aveling, Eleonora* (Eleonora Marks-Eveling; 1855 - 1898) najmlađa kćerka Karla Marxa; osamdesetih i devedesetih godina živo se angažovala u engleskom i međunarodnom radničkom pokretu; 1884. udala se za Edwarda Avelinga. 31 35 38 39
- Massie, Joseph* (Džozef Masi; umro 1784) engleski ekonomist, jedan od predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 452
- Maudslay, Henry* (Henri Modslji; 1771 - 1831) engleski fabrikant, inženjer i pronalazač. 341
- Maurer, Georg Ludwig, Ritter von* (Georg Ludvig vitez od Maurera; 1790 - 1872) istoričar, izučavao je društvene odnose u starom i srednjem veku u Nemačkoj. 74 212
- Maximilian von Habsburg* (Maksimilijan Habsburški; 1832 - 1867) austrijski nadvojvoda; generalni guverner austrijskih poseda u Italiji (1857 - 1859); u vreme englesko-špansko-francuske intervencije u Meksiku bio je proglašen (1864) za cara marionetskog Meksičkog Carstva; 1867. streljali su ga meksički rodoljubi. 155
- Mayer, Sigmund* (Zigmund Majer) bečki fabrikant. 19
- Meitzen, August* (August Majcen; 1822 - 1910) statističar i istoričar privrede; napisao je nekoliko radova o agrarnim odnosima u Nemačkoj i ostalim evropskim zemljama. 213
- Mendelssohn, Moses* (Mozes Mendelson; 1729 - 1786) nemački reakcionarni filozof. 25
- Menije Agripa* (umro 493. pre n. e.) rimski patricij. 321
- Mercier de La Rivière, Paul-Pierre* (Pol-Pjer Mersije de La Rivijer; 1720 - 1793) francuski ekonomist, fiziokrat koji naslučuje da višak vrednosti bar u manufakturi... ima nekakve veze sa samim manufakturnim radnicima* (Marx). 105 106 123 138 140 146 149 174
- Merivale, Herman* (Hermen Merivejl; 1806 - 1874) engleski ekonomist i državnik; liberal; zamenik ministra za kolonije (1848 - 1859), zamenik ministra za pitanja Indije (1859 - 1874); pisao o načelima kolonizacije. 561 679
- Meyer, Rudolph Hermann* (Rudolf Heran Majer; 1839 - 1899) ekonomist i publicist; Bismarckov protivnik; Rodbertusov biograf. 214 467

- Mill, James* (Džejms Mil; 1773 - 1836) engleski buržoaski ekonomist i filozof; vulgarizovao je Ricardovo učenje. 109 117 143 170 180 315 388 446 500 503 505
- Mill, John Stuart* (Džon Stjuart Mil; 1806 - 1873) engleski ekonomist i filozof pozitivist; pristalica slobodne trgovine; epigon klasične buržoaske političke ekonomije; vulgarizovao je Ricardovo učenje i propovedao harmoniju između interesa buržoazije i radničke klase. Smatrao je da se protivrečnosti kapitalizma mogu rešiti reformom odnosa raspodele. Sin Jamesa Milla. 21 22 118 126 329 388 446 454 455 520 526 529 539 661
- Mirabeau, Honoré-Gabriel-Victor Riqueti, comte de* (Onoré-Gabrijel-Viktor Riketi grof Mirabo; 1749-1791) političar francuske revolucije, borio se za interese krupne buržoazije i plemstva koje je prešlo u buržoaziju. 422 633 646 647 659 667
- Mirabeau, Victor Riqueti, marquis de* (Viktor Riketi markiz Mirabo, 1715 - 1769) francuski ekonomist, fiziokrat; otac Gabrijela-Victora Mirabeau-a. 545 675
- Molesworth, Sir Villiam* (ser Viljem Milsvort; 1810 - 1855) britanski državnik; liberal; član Parlamenta; glavni komesar za javne radove (1853 - 1855) i ministar za kolonije (1855). 157
- Molinari, Gustave de* (Gistav de Molinari; 1819 - 1912) belgijski ekonomist, pristalica slobodne trgovine. 147 374 527 679.
- Mommsen, Theodor* (Teodor Momzen; 1817 - 1903) nemački istoričar, bavio se izučavanjem starog veka. 155 157
- Montalembert, Charles Forbes de Tryon, comte de* (Šarl Forb de Trion grof Montalamber; 1810 - 1870) francuski političar i publicist; za vreme Druge Republike poslanik u ustavotvornom i zakonodavnom telu Narodne skupštine, vođa katoličke partije; potpomogao je državni udar Louis-a Bonaparte. 415
- Monteil Amans-Alexis* (Aman-Aleksis Montež; 1769 - 1850) francuski buržoaski istoričar. 667
- Montesquieu, Charles de Secondat, baron de La Brède et de* (Šarl de Sekonda, baron od Brede i od Monteskijea; 1689 - 1755) istaknuti francuski sociolog, ekonomist i pisac, predstavnik prosvetiteljstva 18. veka; teoretičar ustavne monarhije i sistema podela vlasti; zastupao kvantitativnu teoriju novca. 91 117 544
- Moore, Samuel* (Semjuel Mur; 1830 - 1912) engleski pravnik; član Prve internacionale (Medunarodnog udruženja radnika); preveo je na engleski »Manifest Komunističke partije« i prvi tom »Kapitala«; Marxov i Engelsov prijatelj. 31
- More (Morus), Sir Thomas* (ser Tomas Mor; 1478 - 1535) engleski političar; lord-kancelar; humanistički pisac, predstavnik utopijskog komunizma. 545 634 635 649 650
- Morton, John Chalmers* (Džon Čalmers Morton; 1821 - 1888) engleski agronom; autor većeg broja spisa o poljoprivredi, urednik lista »Agricultural Gazette« (1844 - 1888). 333 487
- Müller, Adam Heinrich, Ritter von Niterdorf* (Adam Hajnrih Miler vitez od Niterdorfa; 1779 - 1829) publicist i ekonomist; predstavnik takozvane romantičke škole u političkoj ekonomiji, koja je odgovarala interesima feudalne aristokratije; protivnik učenja Adama Smith-a. 118
- Mun, John* (Džon Man) - sin Thomasa Muna i izdavač njegovih dela. 451
- Mun, Thomas* (Tomas Man; 1571 - 1641) engleski trgovac i ekonomist, merkantilist; od 1615. jedan od direktora Istočnoindijske kompanije. 451
- Murphy, John Nicolas* (Džon Nikeles Marfi) engleski publicist. 623
- Murray, Hugh* (Hju Mari; 1779 - 1846) engleski geograf. 304
- Napoléon III, Louis Bonaparte* (Luž Napoleon III Bonaparta; 1808 - 1873) nećak Napoléona I; predsednik Druge Republike (1848 - 1852); francuski car (1852 - 1870). 248

- Nasmyth, James* (Džejs Nesmit; 1808 - 1890) engleski inženjer i pronalazač parnog čekića. 341 367 386
- Newman, Francis William* (Frensis Viljem Njumen; 1805 - 1897) engleski filolog i publicist; buržoaski radikal; autor religioznih, političkih i ekonomskih spisa. 639 644
- Newman, Samuel Philips* (Semjuel Filip Njumen; 1797 - 1842) američki filozof i ekonomist. 148 188
- Newmarch, William* (Viljem Njumarč; 1820 - 1882) engleski ekonomist i statističar, bankar; pristalica slobodne trgovine. 266
- Newnham, G. L.* (G. L. Njunem) engleski advokat. 531
- Niebuhr, Barthold Georg* (Bartold Georg Nibur; 1776 - 1831) historičar, bavio se historijom starog veka. 211
- North, Sir Dudley* (ser Dadi Nort; 1641 - 1691) engleski ekonomist, jedan od prvih predstavnika buržoaske klasične političke ekonomije. 99 114 115 118 126 346 545
- Olmsted, Frederick Law* (Frederik Lo Olmstid; 1822 - 1903) američki poljoprivredni i vrtlarski praktičar. 179
- Opdyke, George* (Džordž Opdajk; 1805 - 1880) američki preduzetnik; pisac ekonomskih dela. 152
- Orkney, Elizabeth Villiers, Lady* (ledi Elizabet Vilez Orkni; 1657 - 1733) ljubavnica Viljema Oranskog. 639
- Ortes, Giannaria* (Đamarija Ortes; 1713 - 1790) venecijanski kaluder, jedan od velikih pisaca ekonomskih dela 18. veka (Marx). 545 572
- Overstone, Samuel Jones Loyd, Lord, Baron* (Semjuel Džons Lojd lord, od 1860. baron Overston; 1795 - 1883), engleski bankar; vigovac; uticao je na finansijsku politiku Roberta Peela, naročito na izradu njegovog zakona o bankama u Engleskoj; zastupnik principa novčanog optičaja (currency principle). 117 135
- Owen, Robert* (Robert Oven; 1771 - 1858) engleski utopijski socijalist. 78 93 94 269 357 428 443 484 526
- Pagnini, Giovanni Francesco* (Đovani Frančesko Panjini; 1715 - 1789) italijanski ekonomist, autor nekoliko spisa o novcu. 91
- Palmerston, Henry John Temple, Lord* (Henri Džon Templ lord Palmerston; 1784 - 1865) engleski državnik, najpre torijevac, a od 1830. jedan od desnih vođa vigovala, ministar rata 1809 - 1828); ministar spoljnih poslova (1830 - 1834, 1835 - 1841, 1846 - 1851); ministar unutrašnjih poslova (1852 - 1855) i predsednik vlade (1855 - 1858. i 1859 - 1865). 403
- Papillon, Thomas* (Tomas Pepilon; 1623 - 1702) engleski trgovac i političar; član Parlamenta; jedan od direktora Istočnoindijske kompanije. 90
- Pariso, Jacques-Théodore* (Žak-Teodor Parizo; rod. 1783) preveo je na francuski spis Jamesa Milla «Elements of political economy». 500
- Parry, Charles Henry* (Čarls Henri Peri; 1779 - 1860) engleski lekar. 530 531 597
- Parry, Sir William Edward* (ser Viljem Edvard Peri; 1790 - 1855) engleski svetski putnik, istraživač polarnih krajeva. 94
- Pecqueur, Constantin* (Konstanten Pekar; 1801 - 1887) francuski ekonomist i socijalist utopist. 542 671
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1750 - 1830) engleski fabrikant pamučnih tkanina; član Parlamenta; torijevac; otac predsednika vlade sera Roberta Peela. 669
- Peel, Sir Robert* (ser Robert Pil; 1788 - 1850) britanski državnik i diplomata, vod umerenih torijevaca koji su po njemu nazvani pilitima; ministar unutrašnjih poslova (1822 - 1827. i 1828 - 1830), predsednik vlade (1834/35. i 1841 - 1846); uz podršku liberala ukinuo zakone o žitu 1846. 21 133 208 681
- Perikle* (oko 490 - 429. pre n. e.) atinski državnik koji je grčku robovlasničku demokratiju razvio do vrhunca; u njegovo vreme cvetale su kultura i nauka. 326

- Peto, Sir Samuel Morton* (ser Semjuel Morton Pitou; 1809 - 1889) engleski preduzimač za gradnju željeznica; član Parlamenta; liberal; kada je njegovo preduzeće 1866. bankrotiralo povukao se iz javnog života. 210
- Petty, Sir William* (ser Viljem Peti; 1623 - 1687) engleski ekonomist i statističar, osnivač klasične buržoaske političke ekonomije u Engleskoj. 53 57 82 91 92 99 116 117 133 136 158 245 282 311 325 381 488 545
- Philippe VI de Valois* (Filip VI od Valoa; 1293 - 1350) francuski kralj (1328 - 1350). 91
- Pilat, Pontije* (rod. oko 37) rimski namesnik u Judeji. 520
- Pindar* (oko 522. do oko 442. pre n. e.) starogrčki lirski pesnik; pisao je svečane ode. 140 371 577 669
- Pinto, Isaac* (Isak Pinto; 1715 - 1787) holandski krupni trgovac i berzanski špekulant, autor više ekonomskih spisa. 140
- Pitt, William* (Viljem Pit [Mladi]-1759 - 1806) engleski državnik, to; riječnik; predsjednik vlade (1783 - 1801 i 1804 - 1806); sproveo je niz reakcionarnih mera protiv radničkog pokreta. 187 653
- Platon* (oko 427. do 347. pre n. e.) starogrčki filozof idealista; ideolog robovlasničke aristokratije. 325 326
- Pontije* - vidi *Pilat, Pontije*
- Postlethwayt, Malachy* (Meleki Postlevej; 1707 - 1767) engleski ekonomist, izdao je jedan obiman leksikon o trgovini i zanatima; autor različitih spisa o trgovini. 246
- Potter, Alonzo* (Alonzo Potter; 1800 - 1865) američki biskup; izdao je Scrope-ovo delo o političkoj ekonomiji. 526
- Potter, Edmund* (Edmund Potter) engleski fabrikant i političar; pristalica slobodne trgovine; početkom šezdesetih godina član Trgovačke komore u Mančesteru; član Parlamenta. 266 506-508
- Price, Richard* (Ričard Prajs; 1723 - 1791) engleski radikalni publicist, ekonomist i filozof-moralist. 246 596
- Protagora* iz Abdere (oko 480. do oko 411. pre n. e.) grčki filozof sofist. 223
- Proudhon, Pierre-Joseph* (Pjer-Žozef Prudon; 1809 - 1865) francuski publicist i ekonomist; sitnoburžoaski ideolog; jedan od teoretičara anarhizma. 71 82 85 374 453 472 518
- Pusey, Philipp* (Filip Pjuzi; 1799 - 1855) engleski političar; torijevac; velepušednik. 599
- Quesnay, François* (Fransoa Kene; 1694 - 1774) francuski ekonomist i lekar; osnivač fiziokratskog učenja. 21 103 288 488 545
- Quêtelet, Lambert - Adolphe - Jacques* (Lamber-Adolf Zak Ketele; 1796 - 1874) belgijski naučnik, statističar, matematičar i astronom. 290
- Quincey* (Kvinsi) - vidi *De Quincey, Thomas*
- Raffles, Sir Thomas Stamford* (ser Tomas Stamford Rafls; 1781 - 1826) britanski kolonijalni činovnik, 1811 - 1816. guverner Jave; autor knjige »Istorija Jave«. 319 663
- Ramazzini, Bernardino* (Bernardino Ramacini; 1633 - 1714) italijanski lekar, sakupio je i sistematizovao statistički materijal o profesionalnim bolestima. 324
- Ramsay, Sir George* (ser Džordž Remzi; 1800 - 1871) engleski ekonomist; jedan od poslednjih predstavnika klasične buržoaske političke ekonomije. 150 153 284 450 500 559
- Ravenstone, Piercy* (Persi Rejvenston; umro 1830) engleski ekonomist, Ricardov pristalica; jedan od pobornika interesa sitne buržoazije i Malthusov protivnik. 381 450
- Redgrave, Alexander* (Aleksander Redgrejv) engleski fabrički inspektor. 240 241 334 351 356 369 384 397 404 405 481 494 495
- Regnault, Elias-Georges-Oliva* (Elija-Žorž-Oliva Renjo; 1801 - 1868) francuski istoričar i publicist; državni činovnik. 214

- Reich, Eduard* (Eduard Rajh; 1836 - 1919) lekar, napisao je nekoliko radova o javnoj zdravstvenoj zaštiti i higijeni. 324
- Ricardo, David* (Dejvid Rikardo; 1772 - 1823) engleski ekonomist čije delo predstavlja vrhunac klasične buržoaske političke ekonomije. 20 21 22 60 67 78 81 117 135 154 171 185 187 205 206 276 343 347 361 381 383 388 446 453 454 457-459 464 467 470 496 505 520 525 526 528 535 543 559 669
- Richardson, Benjamin* (Bendžamin Ričardson; 1828 - 1896) engleski lekar, napisao je nekoliko radova o javnoj zdravstvenoj zaštiti i higijeni. 228 229
- Roberts, Sir George* (ser Džordž Roberts; umro 1860) engleski istoričar, napisao je istoriju južnih grofovija u Engleskoj. 636
- Rodbertus (-Jagetzow), Johann Karl* (Johan Karl Rodbertus [-Jagecov]; 1805 - 1875); pruski veleposednik; vulgarni ekonomist i političar; ideolog junckerstva koje se poburžoaziralo; 1848. vada levog centra u Pruskoj narodnoj skupštini; ministar za kulturu u Auerswaldovoj vladi; teoretičar pruskog junckerškog «državnog socijalizma». 467
- Rogers, James Edwin Thorold* (Džejms Edvin Tareld Rodžers; 1823 - 1890) engleski ekonomist, bavio se istorijom privrede. 595 600 638 661
- Rogier, Charles-Latour* (Šarl-Latur Rožije; 1800 - 1885) belgijski državnik; umereni liberal; predsednik vlade i ministar unutrašnjih poslova (1847 - 1852). 249
- Roscher, Wilhelm Georg Friedrich* (Georg Fridrih Vilhelm Rošer; 1817 - 1894) vulgarni ekonomist, osnivač takozvane istorijske škole u političkoj ekonomiji. 92 148 186 187 195 205 236 291 325 542.
- Rossi, Pellegrino Luigi Edoardo, comte* (Pelegrino Luidi Edoardo grof Rosi; 1787 - 1848) italijansko - francuski vulgarni ekonomist, pravnik i političar; profesor političke ekonomije u Parizu (1833 - 1840), Smith-ov i Malthusov učenik. 159 504
- Rouard de Card, Pie-Marie* (Pi-Mari Ruar de Kar) francuski sveštenik. 223
- Rousseau, Jean-Jacques* (Žan-Žak Ruso; 1712 - 1778) francuski prosvetitelj, pisac, najznačajniji ideolog revolucionarne sitne buržoazije pre francuske revolucije. 658
- Roux-Lavergne, Pierre-Célestin* (Pjer-Selesten Ru-Lavernj; 1802 - 1874) francuski istoričar i filozof idealist; sa P.-J.-B. Buchez-om izdao je zbirku izvora «Istorija Parlamenta u vreme francuske revolucije». 655
- Roy, Henry* (Henri Roj) engleski lekar i ekonomist. 130 578
- Roy, Joseph* (Žozef Roa) prevodilac prvog toma «Kapitala» i nekih Feuerbachovih dela na francuski jezik. 27 31
- Rubens, Peter Paul* (Peter Paul Rubens; 1577 - 1640) flamanski slikar. 267
- Ruge, Arnold* (Arnold Ruge; 1802 - 1880) nemački publicist, mladohegelovac; 1844. s Marxom izdavao časopis «Deutsch-Französische Jahrbücher»; sitnoburžoaski demokrat; od 1866. nacionalni liberal. 77 141
- Rumford* (Rarnford) - vidi *Thompson, Sir Benjamin*
- Russell, Lord John* (lord Džon Rasel; 1792 - 1878) engleski državnik; voda vigovaca; predsednik vlade (1846 - 1852. i 1865/1866); ministar spoljnih poslova (1852/1853. i 1859/1865), predsednik Tajnog saveta (1854/55). 518 639
- Sadler, Michael Thomas* (Majkl Tomas Sadler; 1780 - 1835) engleski ekonomist i političar; torijevac; buržoaski filantrop; Malthusov protivnik. 597 622
- Saint-Simon, Claude-Henri de Rouvroy, comte de* (Klod-Anri de Ruvroa grof Sen-Simon; 1760 - 1825) francuski socijalist utopist. 526
- Saunders, Robert John* (Robert Džon Sonders) engleski fabrički inspektor iz četrdesetih godina 19. veka. 261 271 357

- Say, Jean-Baptiste* (Žan - Batist Sej; 1767 - 1832) francuski ekonomist; sistematizovao je i vulgarizovao delo Adama Smith-a; osnovao je vulgarnekonomsko učenje o faktorima proizvodnje po kome su zemlja, kapital i rad nezavisni izvori rente, profita i najamnine. 81 109 143 151 176 186 232 343 390 458 472 525
- Schorlemmer, Carl* (Karl Šorlemer; 1834 - 1892) hemičar, dijalektički materijalist; profesor u Mančesteru; član Socijaldemokratske partije Nemačke; Marxov i Engelsov prijatelj. 278
- Schouw, Joakim Frederik* (Joakim Frederik Šou; 1789 - 1852) danski botaničar. 453
- Schulz, Wilhelm* (Vilhelm Šulc; 1797 - 1860) publicist; učestvovao u revoluciji od 1848/49; poslanik Frankfurtske narodne skupštine (njenog levog krila). 330
- Schulze-Delitzsch, Hermann Franz* (Herman Franc Šulce-Delić; 1808 - 1883) sitnoburžoaski ekonomist i političar; zalagao se za ujedinjenje Nemačke pod hegemonijom Pruske; pokušao je da radnike odvuče od revolucionarne borbe propagirajući organizovanje kooperativnih društava. 13
- Scrope, George Julius Poulett* (Džordž Džulijes Polit Skrop; 1797 - 1876) engleski ekonomist i geolog, Malthusov protivnik; član Parlamenta. 526
- Seeley, Robert Benton* (Robert Benton Sili; 1798 - 1886) engleski izdavač i publicist; buržoaski filantrop. 643
- Šest Empirik* (oko 2. veka) grčki filozof skeptičar, i lekar. 326
- Senior, Nassau William* (Nasau Viljem Senior; 1790 - 1864) engleski vulgarni ekonomist; apologet kapitalizma, »jedan od onih ljudi koji vode zvaničnu reč u ekonomskoj nauci buržoazije« (Marx); bio je protiv skraćanja radnog dana. 201-205 236 288 359 388 427 428 435 478 482 526 629 645.
- Shaftesbury, Anthony Ashley Cooper, Earl of* (Antoni Ešli Kuper erl od Šeftsberija; 1801 - 1885) engleski političar; jedan od vođa aristokratskog filantropskog pokreta za donošenje zakona o desetočasovnom radnom danu. 356 365 366 598
- Shakespeare, William* (Viljem Šekspir; 1564 - 1616) veliki engleski dramski pesnik. 124 656
- Shee, William* (Viljem Ši; 1804 - 1868) irski pravnik i liberalni političar, član Parlamenta. 376
- Shrewsbury* (Šruzberi) vidi *Talbot, Charles*
- Sidmouth, Henry Addington. Viscount* (Henri Adington vikont Sidmet; 1757 - 1844) britanski državnik; torijevac; predsednik vlade i ministar finansija (1801 - 1804); kao ministar unutrašnjih poslova (1812 - 1821) sprovodio je represalije protiv radničkog pokreta. 380
- Simon, Sir John* (ser Džon Sajmen; 1816 - 1904) engleski lekar, najviši zdravstveni činovnik Tajnog saveta. »Čovek . . . koji je svugde nailazio na buržoaske interese kao na najveću smetnju u vršenju svoje dužnosti i koji se zbog toga morao boriti protiv njih. Otuda je njegova instinktivna mržnja protiv buržoazije koliko žestoka toliko i razumljiva« (Engels). 354 412 580-582 588 590 602
- Sismondi, Jean-Charles-Léonard Simonde de* (Žan-Šarl-Leonar-Simond de Sismondi; 1773 - 1842) švajcarski ekonomist i istoričar; kritikovao je kapitalizam »sa stanovišta sitne buržoazije« (Lenjin) i idealizovao situaciju proizvodnju. 144 160 211 283 471 500 509 513 516 517 525 573 672
- Skarbek, Frédéric, Graf von* (Frederik grof Skarbek; 1792-1866) poljski ekonomist, pristalica Adama Smith-a. 293 313
- Sloane, Hans* (Hens Sloun; 1660 - 1753) engleski lekar i prirodnjak. Skupljao je knjige i rukopise; 1753. sastavljanjem njegove i dveju drugih privatnih kolekcija osnovan je Britanski muzej. 639
- Smith, Adam* (Adam Smit; 1723 - 1790) najznamenitiji engleski ekonomist pre Ricarda; uopštio je iskustva kapitalističkog manufakturnog perioda i početaka fabričkog sistema

- i dao razvijen vid klasičnoj buržoaskoj političkoj ekonomiji. 22 53 81 116 117/118 154 246 314 316 323 324 325 343 363 407 446 458 469 471 473 475 492 501 524 539 543 544-547 549 550 569 579 630 644 651 670
- Smith, Edward* (Edvard Smit; oko 1818. do 1874) engleski lekar; savetnik i opunomoćenik Tajnog saveta za ispitivanje stanja u pogledu ishrane u radničkim četvrtima. 350 579 580 602
- Smith, Goldwin* (Goldvin Smit; 1823 - 1910) engleski istoričar, publicist i ekonomist; liberal; 1868. preselio se u SAD; od 1871. živeo je u Kanadi; bio je, iako nedosledno, protiv imperijalističke politike SAD i Engleske. 661
- Snigge* (Snig) engleski pravnik i sudija za vreme Jamesa I. 637
- Soetbeer, Georg Adolf* (Georg Adolf Setber; 1814 - 1892) nemački buržoaski ekonomist i statističar. 29
- Sofokle* (oko 497 - oko 406. pre n. e.) veliki grčki pisac tragedija. 125
- Somers, Robert* (Robert Samers; 1822 - 1891) engleski buržoaski publicist i žurnalist. 646 647
- Sorge, Friedrich Adolf* (Fridrih Adolf Zorge; 1828 - 1906) učestvovao je u badensko-falačkom ustanku 1849; član Međunarodnog udruženja radnika, organizator njegovih sekcija u Americi; 1872. delegat na Haškom kongresu; član Generalnog veća u Njujorku i njegov generalni sekretar (1872 - 1874); Marxov i Engelsov saborac i prijatelj. 32
- Sparks, Jared* (Džared Sparks; 1789 - 1866) američki istoričar i pedagog, osnovao je na Harvardskom univerzitetu prvu katedru za istoriju; izdao je dela Benjamina Franklina. 152
- Spinoza, Baruch* (*Benedictus*) de (Baruh [Benedikt] de Spinoza; 1632 - 1677) veliki holandski filozof monist. 25 276 526
- Stafford, William* (Viljem Staferd; 1554 - 1612) engleski ekonomist, predstavnik ranog merkantilizma. 656
- Stapleton* (Steplten) britanski političar; konzervativac; član Parlamenta. 530
- Steuart* (*Stewart*), *Sir James* (ser Džejs Stjuart [pseudonim *Denham*]; 1712 - 1780) engleski ekonomist, jedan od poslednjih predstavnika merkantilizma, koji je teoretski sistematizovao; protivnik kvantitativne teorije o novcu. 35 136 139 164 298 314 381 488 544 572 634 644 658
- Steuart, Sir James* (ser Džejs Stjuart) britanski general; izdao je dela svoga oca Sir Jamesa Steuarta. 139
- Stewart, Dugald* (Dugeld Stjuart; 1753 - 1828) škotski filozof idealist, i ekonomist. 288 308 321 429
- Stolberg, Christian, Graf zu* (grof Kristijan Stolberg; 1748 - 1821) pesnik i prevodilac. 361
- Storch, Heinrich Friedrich von* [*Andrej Karlovič*] (Hajrih Fridrih fon Štorh [Andrej Karlovič]; 1766 - 1835) ekonomist, statističar i istoričar; epigon i vulgarizator klasične buržoaske političke ekonomije; kritikovao je merkantilizam; član Akademije nauka u Petrogradu. 160 167 313 321 521 573
- Strahan, William* (Viljem Strehen; 1715 - 1785) engleski štampar i izdavač dela Davida Hume-a i Adama Smith-a. 546
- Stroussberg, Bethel Henry* (Betel Henri Stroussberg; 1823 - 1884) graditelj železnica i preduzimač, 1873. bankrotirao. 210
- Strype, John* (Džon Strip; 1643 - 1737) engleski crkveni istoričar. 650
- Stuart* (Stjuart) kraljevska dinastija Škotske (1371 - 1714) i Engleske (1603 - 1649. i 1660 - 1749.) 638
- Stuart, James* (Džejs Stjuart; 1775 - 1849) lekar i publicist; vigovac; 1833. fabrički inspektor. 259 280
- Sully, Maximilian de Béthune, duc de* (Maksimilijan de Betin, vojvoda od Silija; 1559 - 1641) francuski državnik i ekonomist; savetnik kralja Henrija IV. 545

- Sutherland, Elisabeth Leveson-Gower, Marquise Stafford, Countess*, od 1833. *Duchess* (Elizabet Leveson-Gouer Saterlend, markiza Staford, kontesa, od 1833. vojvotkinja; 1765 - 1839) škotska zemljoposjednica; supruga markiza Stafforda. 644 645
- Sutherland, Hariett Elisabeth Georgina Leveson-Gower, Duchess* (Herijet Elizabet Džordžina Leveson-Gouer Saterlend, vojvotkinja; 1806 - 1868) škotska veleposjednica, aktivni član vigovske partije; snaha Elisabeth-e Sutherland. 645
- Talbot, Charles, Duke of Shrewsbury* (Čarls Tolbet, vojvoda od Šrusberija; 1660 - 1718) britanski državnik; torijevac; predsjednik vlade (1714). 639
- Taylor, Sedley* (Sedli Tejlor; druga polovina 19. veka do početka 20. veka) engleski propagator zadrugarstva. 38 39
- Temple, Sir William* (ser Viljem Temp; 1628 - 1699) engleski diplomata i političar; autor nekoliko ekonomskih i političkih spisa, merkantilist. 545
- Thiers, Louis-Adolphe* (Luj-Adolf Tjer; 1797 - 1877) francuski buržoaski historičar i državnik; ministar unutrašnjih poslova (1832. i 1834), predsjednik vlade (1836. i 1840), predsjednik Republike (1871 - 1873), dželat Pariske komune. 392 630
- Thompson, Sir Benjamin, Count of Rumford* (ser Bendžamin Tompson, grof od Ramforda; 1753 - 1814) engleski oficir američkog porijekla; avanturist; jedno vreme je bio u službi bavorske vlade. Osnovao je radne domove za sirotinju i za njenu ishranu spravljao recepte od jevtinih surugata. 530
- Thompson, William* (Viljem Tompson; oko 1785 - 1833) irski ekonomist, socijalist utopist, Owenov pristalica; iz Ricardove teorije izvukao je socijalističke zaključke. 322
- Thornton, William Thomas* (Viljem Tomas Tornton; 1813 - 1880) engleski ekonomist, pristalica Johna Stuartha Milla. 158 242 634
- Thünen, Johann Heinrich von* (Johan Hajnrih fon Tinen; 1783 - 1850) ekonomist, zemljoposjednuk u Meklenburgu; kao teoretičar rente predstavnik pruskog puta kapitalističkog razvoja poljoprivrede. 549
- Timur (Tamerlan)* (1336 - 1405) mongolski kan, gospodar Samarkanda; zauzeo je srednju Aziju i Persiju! 236
- Tit, Flavije Vespazijan* (41 - 81) rimski car. 351
- Tooke, Thomas* (Tomas Tuk; 1774 - 1858) engleski ekonomist; vatreni pobornik slobodne trgovine; kritikovao je Ricardovu teoriju o novcu. 266
- Torrens, Robert* (Robert Torens; 1780 - 1864) engleski oficir i ekonomist; pristalica slobodne trgovine i škole «currency principle». 149 158 169 359 388
- Townsend, Joseph* (Džozef Taunzend; 1739 - 1816) engleski sveštenik, geolog i sociolog, pristalica Malthusove teorije o prenaseljenosti. 314 545 572
- Tremenheere, Hugh Seymour* (Hiju Sejmur Trimenhir; 1804 - 1893) engleski činovnik i publicist; nekoliko puta član vladine komisije za ispitivanje uslova rada u fabrikama. 160 223 237
- Tucker, Josiah* (Džousaje Taker; 1712 - 1799) engleski sveštenik i ekonomist, preteča Adama Smith-a. 246 545 670
- Tuckett, John Debell* (Džon Debel Taket; umro 1864) engleski publicist. 322 637 660
- Tudor* (Tjudor) engleska dinastija. 660
- Tukidid* (oko 460. do oko 395. pre n. e.) grčki historičar; napisao je jednu nezavršenu istoriju peloponeskih ratova. 195 326
- Tupper, Martin* (Martin Taper; 1810 - 1889) engleski pesnik, pisao je besadržajne i moralizatorske pesme. 538
- Turgot, Anne-Robert-Jacques, baron de l'Aulne* (An-Rober-Žak Tirgo baron od Olne; 1727 - 1781) francuski državnik, generalni finansijski inspektor; ekonomist fiziokrat, Quesnayev učenik. 165 282 469

- Ure, Andrew* (Endrju Jur; 1778 - 1857) engleski hemičar i ekonomist; pristalica slobodne trgovine. 35 245 269 288 312 328 337 342 358 371 - 373 375 383 384 387 388 486 490 494
- Urquhart, David* (Dejvid Urkart; 1805 - 1877) britanski diplomata, reakcionarni publicist i političar; turkofil; od 1847. do 1852. član Parlamenta; torijevac. 98 324 445 645 660 661
- Valentin, Gabriel Gustav* (Gabrijel Gustav Valentin; 1810 - 1883) nemački fiziolog. 427
- Vanderlint, Jacob* (Džekob Vanderlint; umro 1740) engleski ekonomist, preteča fiziokrata, rani zastupnik kvantitativne teorije o novcu. 117 123 136 246 248 282 297 311 545
- Vauban, Sébastien le Prêtre, marquis de* (Sebastjen le Pretr markiz Voban; 1633 - 1707) francuski maršal; vojni inženjer; autor većeg broja radova o izgradnji utvrđena i o opsadivanju; kritikovao je francuski poreski sistem i skicirao jedan utopijski finansijski sistem. 132
- Vaucanson, Jacques de* (Žak de Vokanson; 1709 - 1782) francuski mehaničar i pronalazač; usavršio je konstrukciju mehaničkog razboja. 338
- Verri, Pietro* (Pijetro Veri; 1728 - 1797) italijanski ekonomist; jedan od prvih kritičara fiziokratskog učenja. 50 90 126 295
- Vico, Giovanni Battista* (Đovani Batista Viko; 1668 - 1744) italijanski filozof; pokušao je da odredi objektivne zakonitosti društvenog razvoja. 330
- Victoria* (Viktorija; 1819 - 1901) kraljica Velike Britanije i Irske (1837 - 1901). 261
- Villiers, Charles Pelham* (Čarls Pelem Vilijers; 1802 - 1898) engleski političar i pravnik; pristalica slobodne trgovine; član Parlamenta. 240
- Vissering, Simon* (Simon Visering; 1818 - 1888) holandski vulgarni ekonomist i statističar. 443
- Wade, Benjamin Franklin* (Bendžamin Franklin Vejd; 1800 - 1878) američki državnik; pripadao je levom krilu Republikanske stranke; potpredsednik Sjedinjenih Američkih Država (1867 - 1869), aktivni borac protiv ropstva u južnim državama SAD. 17
- Wade, John* (Džon Vejd; 1788 - 1875) engleski publicist, ekonomist i istoričar. 218 244 547
- Wakefield, Edward Gibbon* (Edvard Gibbon Vejkfild; 1796 - 1862) engleski državnik, ekonomist i kolonijalni političar. 241 291 471 514 597 676 - 681.
- Wallace, Robert* (Robert Voles; 1697 - 1771) engleski teolog i statističar, pristalica i propagator Malthusove teorije o prenaseljenosti. 314 545
- Ward, John* (Džon Vord) engleski istoričar. 239
- Watson, John Forbes* (Džon Forbs Vatson; 1827 - 1892) engleski lekar; kao pripadnik britanskih vojnih jedinica boravio je izvesno vreme u Indiji i napisao nekoliko dela o indijskoj poljoprivredi i proizvodnji tekstila. 347
- Watt, James* (Džejms Vot; 1736 - 1819) škotski pronalazač, konstruisao je znatno poboljšanu parnu mašinu. 333-335 338 341 344 432
- Watts, John* (Džon Vots; 1818 - 1887) engleski socijalist utopist, Owenov pristalica, kasnije buržoaski liberal i apologet kapitalizma. 484 487
- Wayland, Francis* (Frensis Vejlend; 1796 - 1865) američki sveštenik; napisao je niz spisa iz etike, političke ekonomije i drugih grana nauke; univerzitetski profesor. 151 188
- Wedgwood, Josiah* (Džosua je Vedžvud; 1730 - 1795) osnivač modernog grnčarstva i engleske keramičke industrije. 239 242
- Wellington, Arthur Wellesley, Duke of* (Artur Velesli vojvoda od Velingtona; 1769 - 1852) engleski vojskovođa i državnik, torijevac; od 1808. do 1814. komandovao engleskim trupama u ratovima protiv Napoleona I; maršal artiljerije 1818 - 1827;

- vrhovni komandant (1827/28, 1842 - 1852), predsjednik vlade (1828-1830), ministar spoljnih poslova (1834/1835); podržavao je Peela pri ukidanju carina na žito. 118
- West, Sir Edward* (ser Edvard Vest; 1782 - 1828) engleski ekonomist, razvio je jednu teoriju zemljišne rente. 446 464 477 478
- Whitbread, Samuel* (Semjuel Vitbred; 1758 - 1815) engleski političar; član Parlamenta; vigovac. 653
- Whitney, Eli* (Ilaj Vitni; 1765 - 1825) američki pronalazač mašine za čišćenje pamuka. 340 347
- William III (Oranski)* (Viljem III Oranski; 1650 - 1702) namesnik u Holandiji (1672 - 1702), kralj Engleske (1689 - 1702). 639
- Wilks, Mark* (Mark Vilks; oko 1760 - 1831) oficir u britanskoj kolonijalnoj vojsci; živeo je duže vreme u Indiji i napisao nekoliko radova o toj zemlji. 319
- William IV* (Viljem IV; 1765 - 1837) kralj Velike Britanije i Irske (1830 - 1837). 260
- Williams, Sir William Fenwick, Baronet of Kars* (ser Viljem Fenvik Viljems, baronet od Karsa; 1800 - 1883) engleski general; 1854/1855. predstavnik u štabu turske vojske na Kavkazu i jedan od organizatora odbrane Karsa; član Parlamenta. 118
- Wilson, James* (Džejms Vilson; 1805 - 1860) engleski političar i ekonomist; pristalica slobodne trgovine; osnivač i urednik nedeljnog lista «Economist»; ministar finansija (1853 - 1858). 205 304
- Wirth, Max* (Maks Virt; 1822 - 1900) buržoaski vulgarni ekonomist i publicist. 78
- Witt, Johan de* (Johan de Vit; 1625 - 1672) holandski državnik, zastupao je interese bogatih trgovaca. 545 667
- Wolff, Christian, Freiherr von* (Kristijan baron Volf; 1679 - 1754) nemački filozof idealist i metafizičar; prosvetitelj. 538
- Wolff, Wilhelm (Lupus)* (Vilhelm Volf [Lupus]; 1809 - 1864) nastavnik i žurnalist; sin jednog šleskog kmeta; član Briselskog komunističkog dopisnog komiteta (1846/47), od marta 1848. član Centralne uprave Saveza komunista; 1848/49. jedan od urednika lista «Neue Rheinische Zeitung»; član Rajnskog demokratskog okružnog odbora i Kelnskog odbora bezbednosti; posle 1849. emigrirao u Švajcarsku, pa 1851. u Englesku; bliski prijatelj i saradnik Marxa i Engelsa. 9
- Wright, Thomas* (Tomas Rajt; 1711 - 1786) engleski prirodnjak. 641
- Wyatt, John* (Džon Vajet; 1700 - 1766) engleski pronalazač jedne predilice. 330
- Yarranton, Andrew* (Endrju Jarantan; 1616. do oko 1684) engleski ekonomist; bavio se i mehanikom. 311
- Young, Arthur* (Artur Jang; 1741 - 1820) engleski pisac, agronom i ekonomist; pristalica kvantitativne teorije o novcu. 116 206 246 595 602
- Зибер, Николай Иванович* (1844 - 1888) ruski ekonomist; jedan od prvih popularizatora Marxovih ekonomskih radova u Rusiji, iako ni sam nije razumevao materijalističku dijalektiku niti revolucionarnu suštinu marksizma. 22 23
- Чернышевский, Николай Гаврилович* (1828-1889) ruski revolucionarni demokrat; naučnik, pisac, književni kritičar; jedan od istaknutih preteča ruske socijaldemokratije. 21

Imena biblijskih, mitoloških i drugih
neistorijskih lica i lica iz književnih dela

- Adam* lice iz starog zaveta, »prvi« čovek. 100 523 526 630
- Antej* lice iz grčke mitologije, div, sin boga mora Posejdana i boginje zemlje Geje; sve dotle dok je bio u dodiru sa svojom majkom — zemljom niko ga nije mogao pobediti; Herkul ga je podigao sa zemlje i udavio. 523
- Avelj* po »Bibliji« drugi sin Adamov; iz zavisti ubio ga je njegov stariji brat Kain. 661
- Avram* lice iz starog zaveta, praotac Jevreja. 513
- Buziris* lice iz grčko-egipatske mitologije, surovi kralj Egipta, koji je naredio da se ubijaju svi stranci koji dođu u zemlju; Izokrat ga predstavlja kao primer vrline. 327
- Dedal* po grčkom predanju maštoviti umetnik i građevinar. 361
- Dogberry* (Dogberi) sudski poslužitelj iz Shakespeare-ove komedije »Mnogo vike ni oko čega«; podrugljivo ime za ograničenog, preterano revnosnog činovnika. 84 376 530
- Don Quijote* (don Kihot) glavno lice istoimenog Cervantesovog romana. 83
- Faust* glavno lice istoimene Goetheove tragedije. 87
- Fortunatus* (Fortunat) lice iz nemačkih narodnih priča; imao je nepresušni novčanik i volšebni šešir. 405 457
- Gerion* lice iz grčke mitologije, div sa tri tela. 523
- Gobseck* (Gopsek) škrti zelenoš iz Balzakovog istoimenog romana (u stvari veće pripovetke). 519
- Hefest* grčki bog vatre, zaštitnik kovačkog zanata. 361 571
- Herkul* lice iz grčke mitologije, Zevsov sin; personifikacija snage i izdržljivosti. 375 523
- Isak* lice iz starog zaveta, sin Avramov. 513
- Jakov* lice iz starog zaveta, sin Isakov. 513
- Jehova* ime najvišeg božanstva jevrejske religije. 321
- Jupiter* vrhovni rimski bog. 324 509
- Kain* lice iz starog zaveta, stariji sin Adamov; ubio je svoga brata Avelja. 661.
- Kalb* lice iz Schillerove drame »Spletka i ljubav«, maršal dvora. 507
- Kakus* u rimskoj mitologiji čudovište koje bljuje vatru i koje je Herkul ubio. 523
- Kiklop* po grčkom predanju div koji je imao samo jedno oko na čelu. 213 227 235
- Kupidon* rimski bog ljubavi. 545
- Maritorna* lice iz Cervantesovog romana »Don Kihot«. 86
- Meduza* čudovište u grčkoj mitologiji; onaj koga bi ono pogledalo pretvorio bi se u kamen. 14
- Moloh* asirski i feničanski bog prirode i toplote kome su prinošene ljudske žrtve; ovo ime je kasnije postalo simbol surove sile koja stalno traži žrtve. 582
- Odisej* lice iz grčkog predanja, junak trojanskog rata; njegov avanturistički povratak iz rata opisao je Homer u svom epu »Odiseja«. 227

- Pavle* jedan od dvanaest apostola iz novog zaveta; pre prelaska u hrišćanstvo nosio je ime Saul. 546
- Persej* lice iz grčke mitologije, Zevsov sin. 14
- Petko* lice iz romana Daniela Defoe-a »Robinson Kruso«. 260
- Pluton* grčki bog bogatstva i podzemnog carstva. 125
- Polonius* (Polonije) lice iz Shakespeare-ove tragedije »Hamlet«; lukavi i brbljivi dvoranin. 246
- Prometej* lice iz grčke mitologije; uzeo je vatru od Zeusa i doneo ju ljudima, zbog čega je za kaznu prikovan za stenu. 571
- Robinson Crusoe* (Robinson Kruso) lice iz istoimenog romana Daniela Defoe-a. 78-80 259
- Sabala* božanstvo u indijskoj mitologiji koje se ljudima javilo u obliku krave. 509
- Sancho Pansa* (Sančo Pansa) lice iz Cervantesovog romana »Don Kihot«. 567
- Sangrado* lice iz Lesage-ovog romana »Žil Bla«, lekar. 628
- Seacoal* (Sikoul) lice iz Shakespeare-ove drame »Mnogo vike ni oko čega«, noćni čuvar. 84
- Sikes, Bill* (Bil Sajks) lice iz Dickensovog romana »Oliver Twist«, razbojnik. 391
- Sizif* lice iz grčke mitologije, kralj Korinta, koji je zato što je obmanuo bogove osuđen da večito kotrlja kamen uzbrdo koji se stalno vraća nazad (otuda izraz »Sizifov posao«). 125 374
- Sveti Đorđe* hrišćanski svetac koji je, po legendi, ubio aždaju; zaštitnik engleskih vitezova. 38
- Shylock* (Šajlok) lice iz Shakespeare-ove drame »Mletački trgovac«. 258 605
- Thor* (Tor) u germanskoj mitologiji bog groma; njegov čekić mu se uvek vraćao u ruke posle svakog udara groma. 341
- Višnu* najviši bog u indijskoj religiji. 527.
- Žurka* (Dame Quickly) ličnost iz Shakespeare-ove drame »Kralj Henri Četvrti«. 54

Spisak mera i novčanih jedinica

Mere za težinu

Tona (ton, t) = 20 handredvejta	1016,05 kg
Handredvejt (hundredweight, cwt) = 112 funti	50,802 kg
Kvarter (quarter, qrs.) = 28 funti	12,700 kg
Ston (stone) = 14 funti	6,350 kg
Funta (pound) = 16 unča	453,592 g
Unča (ounce)	28,349 g

Mere za plemenite metale, drago kamenje i lekove

Funta (troy pound) = 12 unča	372,242 g
Unča (troy ounce)	31,103 g
Grejn (grain)	0,065 g

Mere za dužinu

Engleska milja (british mile) = 5280 stopa	1609,329 m
Jard (yard) = 3 stope	91,439 cm
Stopa (foot) = 12 cola	30,480 cm
Col (inch)	2,540 cm
Nemački aršin (Elle)	66,690 cm

Mere za površinu

Eker (acre) = 4 ruda	4046,7 m ²
Rud (rood)	1011,7 m ²
Ruta (prute; nem. Rute)	14,21 m ²
Ar	100 m ²
Juger (jugerum)	2523 m ²

Mere za zapreminu

Bušel (bushel) = 8 galona	36,349 lit.
Galon (gallon) = 8 pinti	4,544 „
Pint (pint)	0,5681 „

Novčane jedinice

Funta sterlinga (pound sterling, £) = 20 šilinga	20,43 M*
Šiling (shilling) = 12 pensa	1,02 M
Peni (penny, pence, d.) = 4 fardinga	8,51 pi*
Farding (farthing) = 1/4 penija (prev. kao »marjaš«)	2,12 pf
Gineja (guinea), stari engleski zlatni novac = 21 šiling (shilling)	21,45 M
Soverin (sovereign, engleski zlatni novac = 1 funta sterlinga)	20,43 M
Franak (franc, francuski) = 100 santima	80 pf
Santim (centime)	0,8 pf
Drahma, starogrčki srebrni novac	
Livra (livre), francuski srebrni novac = 1 franak	80 pf
Cent (cent), američki sitan novac	oko 4,2 pf
Dukat, zlatni novac u Evropi, prvobitno u Italiji	oko 9 M
Maravedi (maravedi), stari španski bakarni novac	oko 6 pf
Rej (reis), portugalski novac	oko 0,45 pf
Marka (Mark) nemački novac = 100 pfeniga	
Pfenig (Pfennig)	

* Preračunavanje u marke i pfenige ovde je vršeno prema njihovoj vrednosti iz 1871. godine (1 marka = 1/2790 kg. čistog zlata).

Registar pojmova

- Afrika* 239 393 662 669
Agent 320
Agitacija
 protiv zakona o žitu 262
 — za desetočasovni radni dan 201
 256 257 262
 — za osmočasovni radni dan 270
 271 369
Akcionarska društva — 555 575 666
 — u vidu kombinovanog kapitaliste
 299
 — preteča akcionarskog društva 279
Akumulacija kapitala 497 498 511
 516-518 522 523
 — neophodni uslovi za akumulaciju
 511-514
 — i stepen eksploatacije radne snage
 528-533
 — opšti zakon kapitalističke akumu-
 lacije 542 543 549 570 571
 — Malthus o akumulaciji 511 525
 — J. St. Mill o akumulaciji 520
 — Ricardo o akumulaciji 520 543
 — Smith o akumulaciji 520-521
 524 543 547 548 549
 — vidi i *Reprodukcija, proširena*
Akumulacioni fond 465 521 529 532
 533 537
Alat 305 329-333 335
Amerika
 — *Južna Amerika*
 ishrana radnika u rudnicima 505
 — *Zapadna Indija* 664 669 679
 zemljoradnja i ropstvo 239
 — vidi i *Sjedinjene Američke Države*
Američki građanski rat 17 174 217
 229 270 350 373 377 384 385 474
 645 682
Američki rat za nezavisnost 17
Analiza 24 43 48 56 64 77 81 192
 193 284 292 473 498 513
 — analiza ekonomskih oblika 13
 — naučna analiza oblika ljudskog
 života 77
 — vidi i *Roba, Vrednost, Oblik vred-
 nosti*
Anarhija kapitalističke proizvodnje 318
 423 431 443 445
Antagonizam 14 127 262 537
 — kapitalističkog načina proizvodnje
 21 298 391 468 572 582 595 596
 — između eksploatatora i eksploa-
 tisanih 297
Antijakobinski rat 531 596 662
Antika 64 78 79 82 83 98 124 127 132
 150 155 157 258 299 311 325-327
 451 642
Apologetika 21 109 474 484 487
 490 536 538 539 566 670 674 675
 678
 — teorija kompenzacije 388 - 391
 — apologeti fabričkog sistema 318
Arabija 211
Astronomija 452
Ateizam 17
Atina 83 326 450
Australija 241 399 561 682
Austrija 249
Automatski mašinski sistem 337 338
 340 341 371 372 375 376 383
 386 407 534
Azija 123 132 299 319 398 402 406
 452 453 495 561
Ažija 95

Banke 666
 — nacionalne banke 133
Bankokratija 639 666
Belgija 249 269 529 593 594
Beljenje, bojenje 421
 — fabričko zakonodavstvo 266 267
 326
 — rad žena 266 267
 — prekovremeni rad u škotskim be-
 ljarama 481
Berza 129 174 666
Bimetalizam 95 96 133 134

- Bogatstvo* 43 44 50 51 52 125 129
 — povezanost prirode i rada 51
 — izvor svakog bogatstva 446
 — novac kao društveni izraz svakog bogatstva 123
 — novac kao opšti predstavnik materijalnog bogatstva 125 134 135
- Brazilija* 47 48
- Brodarstvo*
 — sezonski rad 423 - 425
- Broj i gustina stanovništva* 315
- Buržoazija* 19 20 430 571 673
- Cena (oblik cene)* 66 73 77 85-97
 99 100 521 551
 — i vrednost 100 146 147 149 153 198
 — i veličina vrednosti 100 147
 — tržišne cene 153 154 318 470 473
 — prosečna cena 153 154 198
 — imaginarni oblik cene 100
 — vidi i *Novac, Oblik vrednosti*
- Centralizacija kapitala* 554-557 575
 671 672 682
- Ciglarstvo* 410
- Currency principle* 135
 — Currency-škola 548
- Čaraparstvo* 580 581
 — uvođenje mašina 420
 — fabričko zakonodavstvo 266
- Čarter* 253
- Čartisti* 254 256
- Čišćenje seljaka* 381 645-648
- Čovek*
 — i priroda 50 74 80 163 164 168 169 330 391 445 447 532
 — čovek je od prirode društveno biće 293
 — po Franklinu, čovek je od prirode izradivač alata 293
 — po Franklinu, čovek je životinja koja pravi alate 165
- Danak* 150 528
- Dečji rad* 204 205 217-222 230-237
 240 241 245 349-357 388 408-411 412-416 418 420-422 425 428 429 433 435-439 443 444 465 568 613-617 668 669
 — zakoni o dečjem radu 249-254 257 258 263-265 352 354-356
 — u 17. veku 245 246
- Deizam* 80
- Despotizam* 646
 — despotizam manufakturne podele rada 319
 — despotija kapitala 297 356 386 387 566 571
- Dijalektika*
 — dijalektički metod 23-25
 — Hegelova dijalektika 25
 — Hegelova »protivrečnost« — izvor svekolike dijalektike 526
 — kritička i revolucionarna 25
 — zakon prelaza kvantiteta u kvalitet 278
- Distribucija* vidi *Raspodela*
- Dogmatizam* 521
- Dohodak* 500 513 518-522 533 574-577 619 621
 — radnika 393
 — radničkih porodica 478 479 593
 — podela nacionalnog dohotka 516
- Dom rada* 240 248 351 530 531 579
 584 592 593 600 668
- Društvene formacije, ekonomske* 82 156 157
 — njihov razvoj kao prirodnoistorijski proces 17
 — značaj sredstava za rad za njihovo ocenjivanje 165
 — podela rada u najrazličitijim društveno-ekonomskim formacijama 318-320
 — njihovo razlikovanje po obliku viška rada 195 211-214
- Društveni život*
 — istorijski karakter njegovih oblika 77
 — osnovica čitavog društvenog života 165
- Država, državna vlast* 242-244 323 496 662
 — mešanje države u stanje u fabricama 352
 — kontrola države nad kapitalom 433
 — državna potpora 279
- Država Inka* 88
- Egipat* 211 299 304 327 451 452
- Ekonomija*
 — materijalna osnovica sveta 83
 — i politika 83
 — rada 465
 — sredstava za proizvodnju 291 295 296 344 377 378 411 465 672
 — platežnih sredstava 129 132
- Eksploatacija* 262 280 352
 — pretvaranje feudalne eksploatacije u kapitalističku 632
 — vidi i *Radna snaga, Višak rada, Rad žena, Dečji rad*

- Eksplotisanje čoveka od strane čoveka 632
 — vidi *Eksploatacija*
- Eksproprijacija*
 — neposrednih proizvođača 631 632
 — zemlje 633-648 667 668
 — eksproprijatora 672
 — vidi i *Prvobitna akumulacija*
- Ekvivalentski oblik* vidi *Oblik vrednosti*
- Elektromagnetska mašina* 331
- Engleska*
 — kao klasična zemlja kapitalizma 14 215 222 574 575 662
 — razvoj industrijskog sistema u Engleskoj i njegove perspektive 33
 — «prost» rad 180
 — engleski radnici kao prvoborci moderne radničke klase 269 270
 — radnički statuti 243 252 652
 — spoljna trgovina 400-406 506 576 663 664
 — stanovništvo 394 395 558 568 569 574 633
 — fabrički zakoni 214 215 243-245 248-272 352 432-437
 — istorija engleskog novčarstva 95-97 135 666
 — engleske mere i novac na svetskom tržištu 29
 — carovanje slobodne trgovine 574-576
 — industrija 367-371 575
 pamučna industrija 385 386 397 401-407
 uzorak automatske fabrikacije hartije 338
 manufaktura vune 336
 propadanje engleskih ručnih ткаča pamuka 382
- Esnaf* 278 289 303 304 320 324 380 448 631 651 662
- Etiopija* 211
- Fabrika* 371-378 399 408 409
 — kao ogroman «dom rada» 249
 — sposobnost fabričkog sistema da se širi u skokovima 399 401
 «kotedž-fabrika» 407
 — podela rada u fabrikama 49 336 337 343 371-374 428
 — Fourier o fabričkom sistemu 378
 — Owen o fabričkom sistemu 443
 — Ure o fabričkom sistemu 337 371 372 375 387 388
- Fabrički inspektori* 14 215 437 444
 — rudarski inspektori 441 442
- Fabrički zakon*
 — od 1833. — 201 248 250-255 257
 — od 1842 (Rudarstvo) 437
 — od 1844. — 253-255 257 258 262 263 355 366
 — od 1845 (Štamparije katuna) 265 355 356
 — od 1850. — 215 241 263-264 266
 — od 1860 (Rudarska inspekcija) 437 442
 — od 1861 (Proizvodnja čipaka) 413
 — od 1863 (Beljare, Pekare) 266 267
 — od 1864. — 421-422 426
 — od 1867. — 435-437
 — od 1872 (Rudarstvo) 442
 — od 1878. — 443 444
 — vidi i *Zakon o desetočasovnom radnom danu*
- Fabričko zakonodavstvo* 14, 204 214 369 370 378 424 442 443
 — iznimni zakoni 268
 — proširivanje na sve industrijske grane 420 421
 — pobuna fabrikana protiv njega 257-262 265 280 373
 — ubrzavanje propasti sitnih majstora 422
 — vaspitne odredbe 354-356 426 427 432 438 439
 — zdravstvene odredbe 425 426
 — u Engleskoj 14 214 215 243 244-245 248-272 352 432-437
 — u Francuskoj 248-251 269 270
 — u Austriji 249
 — u Švajcarskoj 248 444
 — u SAD 243
- Fabrikacija šibica*
 — dečji rad 221
 — fabričko zakonodavstvo 266 421
- Falsifikovanje novca* 91 98
- Falsifikovanje životnih sredstava* 160 161 223 224 483 530
- Feničani* 124
- Fetiški karakter* vidi *Roba, Novac*
- Feudalizam*
 — opšte karakteristike 78 298 299 474 501 502 523 631-634 640
 — raspadanje feudalizma 380 631 632 638 639
 — u Nemačkoj 212 381 642 646 647
 — u Podunavskim Kneževinama 212-214
 — u Engleskoj 653 600 633-639 655
 — u Francuskoj 657
 — u Italiji 632
- Fizika*
 — opšti zakoni fizike 50

Fiziokrati 151 469

- zasluga fiziokrata 521
- učenje o neproizvodnosti svakog nepoljoprivrednog rada 174
- o proizvodnosti rada 448
- o zemljišnoj renti 83

Fond potrošnje

- kapitalistâ 500 512 519 521 522 529 533 537
- radnika 532 546

Fond proizvodnje 512**Fond rada** 501 541

- takozvani fond rada 537-540

Francuska 17 21 315 636 657

- stanovništvo 613
- zakonodavstvo 654 655
- radnički statuti 243
- fabričko zakonodavstvo 248-250 269 270
- krvavo zakonodavstvo 650
- porezi 132
- isplata ratne odštete u metalnom novcu 135
- uzorak prave manufakture hartije 338
- francuska revolucija (1789) 89 444 654 655
- julska revolucija (1830) 526
- februarska revolucija (1848) 510
- pariska junska pobuna (1848) 256
- opadanje mere kod vojnika 214

Geli 645-647**Geografska sredina** 450-453**Grad i selo** 314 445 446**Grčka** 64 124**Grnčarstvo**

- položaj radnika 220 239
- dečji rad 219 220
- najamnina po komadu 487
- fabričko zakonodavstvo 266 420 421 426

Hemija 32 56 84 85 193 278 337 408

- 432 534
- uloga sistema sudova proizvodnje 165
- iščezavanje razlike između glavne i pomoćne materije 167
- noćni rad u hemijskoj manufakturi 410

Hiperprodukcija 519 561 565**Holandija** 663 664 665 666

- radnički statuti 243
- uzor kapitalističke nacije u 17. veku 663

Holandija

- istorija holandskog kolonijalnog gazdovanja 663-664
- fabrikacija tkackih čunkova 315
- korišćenje vetra kao pogonske snage 332
- uzorci prave manufakture hartije 338
- moderni poreski sistem 666

Hrematistika 142 152**Hrišćanstvo** 80**Indija** 304 382 399 527 559 663-664

- indijska opština 49 79 88 294 299 300 318 319 527
- naivan oblik obrazovanja blaga 123
- uvoz i izvoz zlata i srebra 123 126
- proizvodnja pamuka 347
- regulisanje navodnjavanja 452
- fabrikacija papira 338
- glad 315 452 664
- uticaj Engleske istočnoindijske kompanije 663 664

Industrija, krupna

- i mašine 329-346
- njena sredstva za rad 329 339 349
- njena tehnička osnovica je revolucionarna 430 431
- i podela rada 428 431
- i poljoprivreda 444-446 660
- prelazak moderne manufakture i kućnog rada u krupnu industriju 416-425

Industrija lana

- broj zaposlenih 395 399
- rad u predionicama lana 204
- nesrećni slučajevi u industriji lana u Irskoj 425/426
- fabrički zakon 250

Industrija metala 409 421

- broj zaposlenih 395
- sistem smena 230-236

Industrija svile 301/302

- broj zaposlenih 395-398 558
- dečji rad 263 410
- fabričko zakonodavstvo 250

Industrija vune 316 336 373 534

- broj zaposlenih 395-398 558
- dečji rad 349
- fabričko zakonodavstvo 250

Industrijska revolucija 268 330 331

- 332 333 340 349 380 381 416-425

Industrijski ciklusi 21 25 423 548 561

- 564
- i položaj radnika 401-406
- i suvišno stanovništvo 560 564 567
- periodičnost 33 560 564
- vidi i *Krize*

Intenzivnost rada 362-370 460 461
464 465 486

— njen normalni stepen 178 449
— srednja intenzivnost rada 492 493
495

— nacionalne razlike 461 493 495

Irska 225 226 425 617-629 667

— opadanje broja stanovništva 240
393 617 621-424 628 629

Iseljavanje 240 328 399 506-508 540
561 616 617 622 623 628-629
674 680 681

— fabričkih radnika 406 407

Ishrana radnika 577-582 601 602

Istočnoindijska kompanija 402 663 664

Istorija

— podela predistorijskog doba 165

— početak ljudske istorije 164

— razlika između ljudske istorije i
istorije prirode 330 331

— epohe društvene istorije ne mogu
se odeliti apstraktnim graničnim
linijama 329

— dva velika perioda ekonomske is-
torije 32

Italija 632 636

Izrada eksera 412 482 558

Izvoz kapitala 540

Izvoz vune 399 400

Japan 132 633

Java 346

Jednakost

— pojam jednakosti ljudi 63

— pri robnoj razmeni 147

— građanska jednakost 162

Jobadžija 213

Jomenrija 636 638

Kakvoća rada 486

Kalorična mašina 331 407

Kamata 205 345 497 521 661

— jedan deo viška vrednosti 518

— Aristotel o kamati 152

Kameralne nauke 20

Kanada 644

Kapital

— dijalektika u *Kapitalu* 23-25

— Marxov način citiranja 29 30 31
35 36

— radnička klasa i *Kapital* 14 17
20-22 26 32 33

— buržoazija i *Kapital* 17 20-23
25 36-39

Kapital

— kao vrednost koja sama sebe
oplođuje 279

Kapital

— društveni odnos 448 675

— *istorija kapitala* 137 661

— istorijski uslovi njegove egzisten-
cije 157

— novac kao prvi oblik u kome se
kapital javlja 137

— *opšta formula kapitala* 137-145

— protivrečnost opšte formule 145-
154

— promet kapitala 142 497 498

— *sastav kapitala* 541

— postojani kapital 181-187 188
189-194 198 275 276 533 534 539

— promenljivi kapital 181-187 188
189-198 273 275 276 500 501
533 539

— vrednosni sastav 541 550

— tehnički sastav 541 549 550 551 555

— organski sastav 190 194 275 291
320 392 393 398 541 542 550
556-558 563

— sastav ukupnog kapitala neke grane
proizvodnje 541

— sastav društvenog kapitala neke
zemlje 541

— trgovinski kapital 151 152 448

— trgovački kapital 137 144 320 661

— zelenaški kapital 137 151 152 448
522 661

— industrijski kapital 144 662

— kamatonosni kapital 129 144 152

— James Mill o kapitalu 143 170

— vidi i *Akumulacija kapitala*, *Kon-*
centracija kapitala, *Centralizacija*
kapitala

Kapitalista

— personifikovan kapital 142 209 277
278 522

— njegove funkcije 169 170 178 277-
279 296-298 522

— razlika između kapitaliste i zgr-
tača blaga 143

— postanak industrijskog kapitaliste
661 662

Kaste 304 327

Kategorije

— buržoaske ekonomije 77 470 472

— oličenje ekonomskih kategorija 17
150

— ekonomske kategorije nose tragove
svoje istorije 156

Katolicizam 83

Kazne

— za fabričke radnike 376 - 378

Kina 74 123 530 644 662

— proizvodnja hartije 338

- Klase**
 — ukidanje klasa 22
 — srednja klasa 570 583 667 673
 — vidi i *Radnička klasa, Proletarijat, Seljaštvo, Buržoazija*
Klasična politička ekonomija
 — vidi *Politička ekonomija*
Klasne borbe 20 - 22
 — u antičkom svetu 127
 — između kapitalističke i radničke klase 269 379
 — radnika za skraćenje radnog dana 210 225 249 254 262 265 266 269 271 272 363
 — sa akumulacijom kapitala razvija se klasna borba 579
 — pokret engleskog poljoprivrednog proletarijata 226
Kmetstvo 78 600 633
 — njegovo ukidanje 632 638
 — oblik viška rada 212-213 474
Knjigovoznica 481
Kolebanje cena 97 111 112 153 154 318 472 548 549
Kolonijalna tržišta 380 417
Kolonijalni sistem 316 662-665 667
Kolonije 299 567 569 674-682
Kolonizacija 399
Komunizam
 — proizvodni odnosi 79-81
 — svojina u komunizmu 79 80
 — potrebna materijalna osnovica 81
 — mašine u komunizmu 348
 — rad u komunizmu 79 80
 — potreban rad u komunizmu 465
 — radno vreme u komunizmu 79
 — organizacija društvenog rada 318 324
 — raspodela u komunizmu 79
 — vaspitanje u komunizmu 428 430
 — zajednica slobodnih ljudi 79
 — puno i slobodno razvijanje svake individue 522
Koncentracija kapitala 321 419 420 422 443 445 553-555 575
Koncentracija sredstava za proizvodnju 295 296 318 552 554 671
Konkurencija 309 401 417 418 419 420 434 465 482 483 493 530 554 561 654 673
 — prinudni zakon konkurencije 242 284 297 318 348 522
 — poluga centralizacije kapitala 554 555
 — među radnicima 482 488 563
Konjska snaga 333 334 344 367 368
- Kooperacija 289-291 292-300 303 308 342 407 552**
 — prosta kooperacija 299-302 308 309 320 321 322 335 336 418
 — osnovni oblik kapitalističke proizvodnje 300
Kooperativna udruženja 297
Kovači 227 229
Kredit 554 591 666
 — internacionalni kreditni sistem 665 666
 — kreditni odnosi između radnika i kapitalista 160-162
 — sistem javnog kredita — vidi *Sistem državnih dugova*
Kretanje kapitala 565
Kritika 18 24
Krize, ekonomske
 — nasilni prekid procesa rada 187
 — zastoji u procesu proizvodnje i prometnom procesu 115
 — zastoj na tržištu 419
 — zastoj u prometu 519
 — periodičnost 33 560 564
 — mogućnost i stvarnost kriza 109
 — ni u čemu ne menjaju težnju za produženjem radnog dana 216
 — delovanje na položaj radničke klase 480 591-595
 — kriza 1825. — 21
 — kriza 1846/47. — 254-255
 — kriza 1857/58. — 216-591
 — kriza 1866. — 579 591 593
 — vidi i *Kriza novca, Industrija pamuka, Industrijski ciklusi*
Krize novca 129
Krojački salon 227 228
Krvavo zakonodavstvo 648 - 655
Kuba 239
Kućni rad 79 268 385 432 433 434 623 647 659-660
 — moderni kućni rad 407-419 423 443 444 449 486 532 569
Kuga 622
Kulturna istorija 24
Kulturne države 17
Kuluk 211-214 474 501 647
Kvalitet, kvantitet 43 45 278
- Liga protiv zakona o žitu 21**
«Little shilling men» 208
Lokaut 401 481
Lomljenje mašina 379 380 383
Lov
 — prvi oblik kooperacije 299
 — ekstraktivna industrija 166
Luditski pokret 380

Luksuz 523 524 527
Lumpenproletarijat 569
Lutajući radnici 587 588

Magna charta 272
Maltuzijanstvo 314 446 464 544 545
 561 622 626

Manufaktura 289 300 342 380 408
 428 429 569 659 669

— pravi manufakturni periodi 32 301
 327 408 660 668

— njen kapitalistički karakter 320-
 328

— zanat kao polazna tačka manu-
 fakture 301-303 327-329 380

— dvojako poreklo manufakture 301-
 303

— dva osnovna oblika: heterogena i
 organska manufaktura 306-314

— spoj raznih manufaktura 311

— podela rada u manufakturi 301-
 311 328 335-337 338 372 428 429

— delimični radnik u manufakturi
 303-306 312 313

— opadanje vrednosti radne snage
 313 327

— i proizvodne snage rada 305 327

— uska tehnička osnova isključuje
 stvarno naučnu analizu procesa
 proizvodnje 303

— mašine u manufakturi 311 312
 338 339

— kao neposredna tehnička osnovica
 krupne industrije 338

— moderna manufaktura 409-412
 416-423

Manufaktura časovnika
 — klasičan primer heterogene manu-
 fakture 306 - 308

Manufaktura čeličnih pera 408

Manufaktura igala 302 307

Manufaktura kočija 301

Manufaktura sukna 301

Marksizam
 — uticaj na radnički pokret 33 34

Mašina predilica 330 331 332 334 337
 338 345 346 347 365 367-369
 373 380 385 387 394 397 500

Mašine 186 305 311 312
 — razlika između njih i alata 329 330
 — njihova proizvodnost 344-346 357
 358 490

— fizičko rabaćenje mašina 184 185
 238

— prosečno rabaćenje 343

— materijalno rabaćenje je dvostruko
 358

Mašine

— moralno rabaćenje mašina 190 358
 359 420 507

— pogonska mašina 330 331-335 339
 341 372

— mašina alatlika 330-333 335 336
 339 341 365 372

— mašina alatlika kao polazna tačka
 industrijske revolucije 331

— transmisioni mehanizam 330 331
 334 335 336 338 339 365

— sredstvo za proizvodnju viška vred-
 nosti 329

— različita uloga mašina u procesu
 rada i procesu oplodavanja vred-
 nosti 343-345

— granice njihove primene u kapi-
 talizmu 348-349

— mašine i *krupna industrija* 329-446

— njihovi sastavni delovi 330-335

— kooperacija mnogih jednorodnih
 mašina 335 336

— proizvodnja mašina pomoću ma-
 šina 340 341

— mašine zahtevaju nove oblasti
 proizvodnje 382 394 395

— dejstvo kapitalističke primene ma-
 šina na radnika 371-396 571

— dejstvo na radnika i njegovu poro-
 dicu 349-356 361

— odbijanje i privlačenje radnika
 396-406 535

— i produžavanje radnog dana 357 -
 362

— *dejstvo mašina na intenzitet rada*
 362-370

— specifična mašinerija manufaktur-
 nog perioda 311

— mašine u komunizmu 348

— Babbage o mašinama 358

— J. St. Mill o mašinama 329

— Petty o mašinama 381

— Proudhon o mašinama 374

— Ricardo o mašinama 343 348 349
 361 381 388

— Say o mašinama 343

— Steuart o mašinama 381

— vidi i *Automatski mašinski sistem*
Mašine za tkanje pantljika i širita 379
 380

Materijal za rad 185 186 189

Materijalizam
 — istorijski materijalizam 23-25
 — apstraktni prirodnonaučni materi-
 jalizam 330

Meksiko 134 155 179 664

Menični kurs 135-136
 — Ricardo o meničnom kursu 135

Menjanje vrednosti 125

- Merkantilizam* 134 427
- i ekvivalentski oblik 65
- restaurisani merkantilizam i vrednost 82
- definicija kapitala 114

Metafizika 23*Metali, plemeniti* 111 112

- kao opšti ekvivalent 89
- imaginarna vrednost plemenitih metala 91
- vidi i *Zlato*, *Srebro*

Metalurgija 311*Metamorfoza robe* 101-114 122 127-129*Metodi*

- dijalektički metod 25
- materijalistički metod 330
- Hegelov metod 25
- razrešavanje protivrečnosti 101
- metod primenjen u *„Kapitalu“* 23 24 25 26 32/33
- razlika između metoda istraživanja i metoda izlaganja 23 25
- ekonomske apologetike 109

Mlinovi

- žitni mlinovi 311
- vodenice 311 334 361
- vetrenjače 330

Moda

- i sezonski rad 423 424

Mogućnost i stvarnost 109*Moneta* 118 - 122*Monetarni sistem* 83 129*Monopol* 402 406 426 629 663 664

- sredstava za proizvodnju 211
- mopol kapitala 672
- engleski monopol na svetsko tržište 464

Mule-mašina 311*Nacija*

- slobodna nacija 543
- industrijske nacije 561
- gramzivost iscrpljuje u korenu životne snage nacije 214
- svaka nacija treba i može da uči od druge 17

Način proizvodnje 78 80 83

- materijalnog života 83
- preživeli način proizvodnje 14
- kapitalistički način proizvodnje 14 43 630-632
- njena imanentna protivrečnost 193
- njene prepreke 427 537 539
- vidi i *Ropstvo*, *Feudalizam*, *Komunizam*

Nadgradnja

- osnovica i nadgradnja 83 85 330 331 427 544

- pravna i politička nadgradnja 83

Najamni rad 83 157 195 474 476 681*Najamnina* 160-170 246 247 264 470-474 509 515-518 520 521 564

- javlja se kao cena rada 470
- i dužina radnog dana 481 - 486 489
- nacionalna različnost najamnina 492 - 498 529 534 535 682
- odbijanje od plate, sniženje najamnine 255 256 376-377 401 402 404 405 441 486 489 491
- povišenje najamnine 542 547-549
- opšta kretanja najamnine upravlja se prema industrijskoj rezervnoj armiji 564-565
- zakonsko regulisanje najamnine 651-653
- nominalna najamnina 464-477-479 493 596
- realna najamnina 477 493 494 533
- relativna najamnina 493
- *najamnina od komada* 364 422 484-491
- preinačen oblik najamnine od vremena 484 485
- istovremeno postojanje najamnine od vremena i najamnine od komada 484 485
- istorija najamnine od komada 489 490
- karakteristične osobine najamnine od komada 486-489
- najamnina od komada i proizvodnost rada 490 491
- *najamnina od vremena* 477-483 488 jedinica mere za najamninu od vremena 479
- istovremeno postojanje najamnine od komada i najamnine od vremena 484 485
- Malthus o najamnini 464 490
- J. Mill o najamnini 500
- J. St. Mill o najamnini 529 539
- Smith o najamnini 501
- West o najamnini 478

Naturalna priroda 79, 80 123 659*Nauka* 13 26

- metod istraživanja u nauci 14
- revolucija u stručnim izrazima jedne nauke 32
- upotreba istih stručnih izraza u različitom smislu 195

Nauka

- kao proizvodna snaga rada 47 322 342 343 533 534 537 552
- kao samostalna snaga procesa rada 571
- svesna tehnička primena nauke 672
- svesna tehnološka primena nauke u poljoprivredi 445
- silom stavljena u službu kapitala 322 342 343 387
- vidi i *Privodne nauke*

Negacija

- postojećeg 25
- negacije 672

Nemačka 249 332

- nastanak kmetstva 212
- pretvaranje slobodnih seljaka u podložnike i kmetove pod Karlom Velikim 642
- seljački rat 212
- položaj seljaka 381 646 647
- razvitak kapitalističke proizvodnje 14 15 20
- pronalazak mašine za tkanje traka u 17. veku 379 388
- uzorak zanatske proizvodnje u fabrikaciji papira 338
- Kruppova fabrika livenog čelika 346
- radnička klasa u Nemačkoj 20 22
- položaj pruskih fabričkih radnika 241
- dečji rad 245
- zakoni za održavanje niskih najamnina 652 653
- politička ekonomija u Nemačkoj i njena osobenost 20 22
- socijalna statistika 14
- opadanje mere kod vojnika 214
- mere, težine i novac 29

Nepotpuna zaposlenost 479 480 488 489**Nesrećni slučajevi 377 378 426 440-442**

— vidi *Rezervna armija*

Nezaposlenost 34 381/382 388-396, 479, 480-488, 489 506 543 560/561 567 568 625

— vidi *Rezervna armija*

Neženstvo 545 546 573**Noćni rad 230-236 280 410 422****Nomadski narodi 89****Novac 62 82 92 95 156**

- opšti ekvivalent 71/72 87 90
- nužni proizvod procesa razmene 87
- fetiški karakter novca 77 90-92 125
- društveni odnos 83 124 129

Novac

- pretvaranje novca u kapital 137-162
- određivanje veličine njegove vrednosti 91
- novac nema cenu 94
- funkcije novca 90 119 130 131 135 136
- kao mera vrednosti 93 95 96 97 111/112 122
- merilo cene 96 118
- računski novac 98 129 130 145 146
- kao prometno sredstvo 101-122 127-129, 135 136 146
- kao platežno sredstvo 120 127-136 475
- kao sredstvo za obrazovanje blaga 122-126 133 136
- svetski novac 133-136
- kreditni novac 119 129-132
- papirni novac 119 120 121 122
- radni novac 93
- promet metala 96 119 127

Novčana imena 97 98**Novčani oblik 19 54 63 70-72 77 89 90 94 703-705**

— vidi i *Oblik vrednosti*

Novčani znak 91**Novčanice 120 130-134 136 666****Novčano tržište 137****Obaveze 127 128****Oblici društvene svesti 83****Oblici proizvodnje 85 132**

- razvijanje protivrečnosti — jedini istorijski put za preobražavanje jednog istorijskog oblika proizvodnje 432

— prelazni oblici 420 448

Oblik i sadržina 44 81 82 297 515**Oblik robe 100 685**

— najopštiji i najnerazvijeniji oblik buržoaske proizvodnje 83

Oblik vrednosti 13 14 48 54-70 81 89 90 685-705

- analiza oblika vrednosti 56 57 63
- razvoj oblika vrednosti 54 66
- prost oblik vrednosti 55-66 685-698
- relativni oblik vrednosti 55-60 66 68 70 91 92 687-689
- ekvivalentski oblik 55 56 66 68 70 91 92 689-696
- opšti ekvivalentski oblik 70-73 89
- tri osobenosti ekvivalentskog oblika 60-64
- potpuni ili razvijeni oblik vrednosti 67-69 698-699

Oblik vrednosti

- razvijeni relativni oblik vrednosti 67-72 698
- opšti oblik vrednosti 69-73
- novčani oblik 13 14 54 63 70-72 77 89 90 94
- Aristotel o obliku vrednosti 63 64
- Bailey o obliku vrednosti 56

Obrazovanje blaga 122-126 519 522 523*Odnosi*

- društveni odnosi u evropskom srednjem veku 78 79
 - oličenje ekonomskih odnosa 86
- Odnosi proizvodnje* 78 82
- u antici 79
 - robne proizvodnje 79
 - kapitalistički odnosi proizvodnje 572
 - u komunizmu 79

Odricanje 523*Oličenje*

- ekonomskih kategorija 17 150
- ekonomskih odnosa 86 109

Oligarhija 545 639*Opijum* 663 664*Opijumski rat* 662*Opravke* 185*Opšte, posebno i pojedinačno* 313*Opticaj novca* 110-122 137-142 157

- Smith o opticaju novca 116

Oruda za rad 169 178 179

- njihova diferencijacija 315
- diferenciranje i specijaliziranje u manufakturi 305 306
- revolucija u orudima za rad 324 430 431
- vidi i *Sredstva za rad*

Osiguravajuća društva 184*Osiromašenje* 180 228 381 382 431 445 446 528-532 542-544 546 547 674 675

- vidi i *Akumulacija, Opšti zakon kapitalističke akumulacije, Nezaposlenost, Pauperizam, Rezervna armija, Suvišno stanovništvo, Prekovremeni rad*

Osnovica i nadgradnja 83 86 319 330 427 543*Otuđenje* 382 501 536 570*Pamučna industrija* 239-242 260 264-267 326 336 347 364-370 373-386 392-394 506-509 563 579

- broj zaposlenih 385 395 397-399 558
- položaj radnika 363 364 402-406

Pamučna industrija

- sistem smena 230
- fabričko zakonodavstvo 241 250/251
- krize u pamučnoj industriji 216 350 377 384-386 402 403 506-508
- i ropstvo 393

Parna mašina 331 332-335 338 339 341 346 347 365 383 419 428 536 669*Patologija, industrijska* 323 324*Pauperizam* 382 464 509 531 569-570 573 578 579 581 - 593 600 603 612 637 638 642 648*Pekarstvo* 222 239 421

- fabričko zakonodavstvo 266 267
- konkurencija među pekarima 483
- prekovremeni rad pekarskih pomoćnika 223-226

Pionaža 155*Pletarstvo*

- moderni kućni rad 413 414 415
- pletarske škole 416

Plodnost zemljišta 445 446 450 451 463 500 548 597*Pljačka* 199 238 321 409 431 446 532*Podela rada*

- društvena podela rada 77 313 317-320 324-326 394 429 431
- prvobitna podela rada 79 103 314
- u opštem, posebnom i pojedinačnom 313 314
- u manufakturi 301-325 328 335 - 337 339 372 428 429
- u fabrici 49 336 337 342 371-374 428
- u radionici 316 317 327 380-381
- teritorijalna podela rada 316
- internacionalna podela rada 400
- padanje vrednosti radne snage 313 382
- umni i ručni rad 375 447
- ukidanje stare podele rada 432
- i robna proizvodnja 49 50 103-104 156 313-316
- njena prirodna osnovica 452
- Petty o podeli rada 306 325
- Platon o podeli rada 326
- Smith o podeli rada 311 316 322 323 325

Podruštvoljenje rada 672 673*Podunavske Kneževine* 212 213*Politehničko obrazovanje* 426-428 431 432*Politika i ekonomija* 83

Politička ekonomija

- istorija političke ekonomije 29 325
- politička ekonomija u Nemačkoj i njena posebnost 20 22 23
- pristrasnost 17 19-21
- polazna tačka političke ekonomije 50
- njena terminologija 32
- klasična politička ekonomija 20 21 519 524 537 674
- nasuprot vulgarnoj ekonomiji 82
- kritika političke ekonomije 20-22
- prepreke buržoaske političke ekonomije 17 20 476

Polufabrikat 167**Poljoprivredni radnik 162 226 240-242 246 247 393 633**

- položaj poljoprivrednog radnika 445 446 580 595 - 613 624-626 636 642
 - najamnina poljoprivrednog radnika 490 531 564 568
 - iseljavanje u grad 568 612
 - broj poljoprivrednih radnika 395
- Pomoćne materije 166 184 189 199**
- Ponuda i tražnja 254 274 472 542 556 557 558 559 560 565-567**
- zakon ponude i tražnje 564-567 625 650 678 679 681

Poreski sistem 662-667**Porez na dohodak 619****Porezi 133 458 496**

- pretvaranje naturalnih davanja u novčana plaćanja 132 133 647

Porodica

- njen istorijski karakter 314 433
- porodični rad 79
- ekonomska osnovica porodice 432 433
- raspadanje stare porodice u kapitalističkom sistemu 432 433 445

Posrednik 409 418 486 657**Potrošnja 209**

- individualna potrošnja 168-170 503-505 509
- proizvodna potrošnja 168-170 188 503-505 509
- Malthus o proizvodnoj potrošnji 505
- James Mill o proizvodnoj potrošnji 503 505

Potrošnja opijuna 354**Poznavanje robe 44****Pravo**

- pravni odnosi robne proizvodnje 85

Pravo

- eksploataisanje radne snage — prvo pravo za kapital 262 280 352
 - buržoasko pravo 162 210 474 475 544 585
 - pravo svojine kapitalista 506 514-516 518
 - na rad 270
 - vidi i *Sudovi, Jednakost*
- Predmet rada 164-167 173 181 447 532**
- zemlja kao opšti predmet čovekovog rada 164
 - glavni radnik 372 487

Prekovremeni rad 226 227 410 422 423 479 480 483 485 487 563**Prevara 486****Priroda**

- i rad 50 51 163 164
- i čovek 50 73 80 163 164 168 169 391 445 447 532
- prirodne snage kao proizvodne snage rada 47/48 342-344 346 552
- prirodni uslovi proizvodnih snaga rada 450-453

Prirodne nauke

- njihova svesna primena 342 409 430

- metrički sistem mera 29

Pritisak, ekonomski 651**Privatna svojina vidi Svojina****Privatni rad vidi Rad****Problem tržišta 33 34****Proces oplodavanja vrednosti 170-180 189 279 297 382 469**

- mašine u procesu oplodavanja vrednosti 343

Proces proizvodnje

- roba kao jedinstvo procesa rada i procesa stvaranja vrednosti 171 179
- kapitalistički proces proizvodnje kao jedinstvo procesa rada i procesa oplodavanja vrednosti 179

Proces rada 163-173 177 181-190 447

- prosti momenti procesa rada 164-168
- uloga čoveka u procesu rada 163-166
- uloga kapitaliste pri procesu rada 169 170 178

Profit 32 205 399 401 497 521 548 556 670

- J. St. Mill o nastanku profita 454-455

Profita stopa 194 196 359 459 460 556

- Proizvedena vrednost* 192 460-462
466 467 474
- Proizvodne snage rada* vidi *Proizvodnost rada*
- Proizvodnost rada* 47 53 325 342
343 450 465 492-495 528 534-
536 554 559
- njen uticaj na masu proizvoda 53
 - njen uticaj na veličinu vrednosti 48 52 53
 - i vrednost radne snage 283-284
297 457-460 490
 - i veličina viška vrednosti 457-
460 463
 - proizvodne snage društvenog rada
292 295 409 450 536 552 675
 - društveni rad kao proizvodna snaga
kapitala 298-300 321 325 342
453
 - proizvodne snage kombinovanog
radnog dana 295 296
 - povećanje proizvodnosti rada 283-
288 295 359
 - metodi za uvećanje društvene pro-
izvodnosti rada 571
 - opadanje proizvodne snage rada
463 464
 - i savršenost alata 305
 - i mašinerija 342 343 345-347 357
358
 - važan činilac u akumulaciji kapi-
tala 533-535 549-553
- Proizvodnja, kapitalistička*
- njena polazna tačka 289 300 503
630 - 632
 - prvi počeci u 14. i 15. veku 632
 - proizvodnja viška vrednosti -
svrha koja određuje kapitalističku
proizvodnju 142 143 206 209 238
268 277 287 288 296 448 516 547
665
- Proizvodnja čipaka*
- neumerena eksploatacija 219
 - zdravstveno stanje radnika 412 413
 - moderni kućni rad 412-414
 - čipkarske škole 414-416
 - truk-sistem 416
 - prekovremeni rad 480
 - fabričko zakonodavstvo 266 421
 - preobražaj u fabrikaciji čipaka 420
- Proizvodnja luksuznih predmeta* 394
- Proizvodnja pamuka* 315 400
- i mašine 340 347 399
- Proizvodnja papira* 302 308 311 338
- sistem smena 232 233
- Proizvodnja stakla* 237 310 386
- sistem smena 232 233 236 237

- Proizvodnja stakla*
- fabrički zakoni 268 435 436
- Proizvodnja tapeta*
- dečji rad 221-223
 - prekovremeni rad u štamparijama
tapeta 480
 - fabričko zakonodavstvo 266
- Proletarijat* 21 525
- istorijski poziv proletarijata 22
 - razvoj klasne svesti 33
 - teorijska klasna svest nemačkog
proletarijata 22
 - istinski revolucionarna klasa 673
 - grobar buržoazije 673
 - klasična ekonomija o proletarijatu
525
 - vidi *Radnici, Radnička klasa, Dik-
tatura proletarijata*
- Pronalasci* 338 556
- istorija pronalazaka 386
 - nisu proizvod samo jedne indivi-
due 330
 - zanatskog perioda 306 312
- Prosvetiteljstvo* 91
- Protekcioniistički sistem* 496 662 667
- Protestantizam* 80 247
- i princip stanovništva 545 546
- Protivrečnosti* 109 129 130 276 361
391 471 473 496
- metod rešavanja protivrečnosti 101
 - razvijanje protivrečnosti - jedini
istorijski put za preobražavanje
jedne društveno-ekonomske for-
macije 432
 - Hegelova »protivrečnost« - izvor
svakolike dijalektike 526
 - u procesu robne razmene 101
 - kapitalističke proizvodnje 431 432
443
 - u kretanju tela 101
- Prvobitna akumulacija kapitala* 377
382 501 502 515 552 553 630-673
- metodi prvobitne akumulacije 631-
648 669 670 671
 - njeni glavni momenti 651 657
662-667
- Rad*
- večita prirodna nužnost 50 168 169
 - kao normalna životna delatnost 53
 - proces između čoveka i prirode
163 164
 - društveni oblik rada 63 74-78 93-
94 171
 - neposredno podružljivi rad 79
342

Rad

- *đvojaki karakter rada* 49-53 57 63 - 64 74 76 80 81 181-182 475
- *apstraktni rad* 46 51-53 56-58 63 64 70 76 77 79 80 182
- *konkretni (korisni) rad* 46-53 56 63 64 74 80 178 182
- *kao supstancija vrednosti* 46 49 53 64 472 688
- *sam rad nema vrednosti* 472 473
- *prost rad, prosečni društveni rad* 46 51 159 173 179-180
- *komplikovani (viši, potenciran) rad* 51 179-180 278 304-305
- *živi rad* 167 168 176-177 193 209 280 537
- *prošli rad* 166-168 176-177 193 209 280 537
- *proizvodni rad* 166 182 187 447 448 519-520
- *neproizvodni rad* 395 519-520
- *privatni rad* 63 75-77 79 93
- *duhovni (umni) i manuelni rad* 375 447
- *Petty o radu* 50
- *Ricardo o radu* 185
- *Smith o radu* 53
- *vidi i Kuluk, Višak rada*
- Rad žena* 230 253 260 266-267 349 350 353 354 356 357 408 409 412-415 416-418 428 433 439 440 444 465 480 481 614-616
- Radna snaga* 154 169 173 176 183 187 188
- *kao roba* 154-157
- *upotrebna vrednost radne snage* 154 160 161 163 176 187 209 515/516
- *uslovi kupovanja i prodavanja radne snage* 154-156 160-170 176 177 210 547; *vidi i Tržište rada*
- *vrednost radne snage* 196 273-275 281-284 287 291 350 457-463 473-476 479
- *određivanje njene vrednosti* 157 -159 194 207 238 456
- *troškovi oko obrazovanja radne snage* 158 183
- *istorijski i moralni element* 158 159
- *minimalna granica vrednosti radne snage* 159 459
- *cena radne snage* 159-162 456 458-462 473-476
- *plaćanje radne snage ispod njene vrednosti* 221 528/529; *vidi i Najamnina*

Radna snaga

- *reprodukcija radne snage* 158 159 195 196 238 273 274 277 286 287 350 456 458 459 473 474 542
- *vek radne snage* 210 238-242 567-568
- *utrošak radne snage* 460 463
- Radni dan**
- *njegova podela na potrebno radno vreme i višak radnog vremena* 206 281 282 360 448 449
- *kao promenljiva veličina* 208 209
- *maksimalna granica* 208 237 238 361
- *minimalna granica* 208 465
- *apsolutna granica prosečnog radnog dana* 275
- *produžavanje radnog dana* 357-363 449 461-463 480 483
- *produžavanje preko maksimalne granice* 237 238
- *prinudni zakoni za produžavanje radnog dana* 243-245
- *skraćivanje radnog dana* 362-370 461 462 465
- *borba radnika za skraćivanje radnog dana* 210 225 249 250 262 263 363; *vidi i Agitacija za osmočasovno radno vreme, Agitacija za desetočasovno radno vreme*
- *zakonska ograničenja radnog dana* 269 421 425 479 480 481; *vidi i Fabričko zakonodavstvo, Zakon o desetočasovnom radnom danu*
- *Owen o ograničenju radnog dana* 269

Radni novac 93**Radnici**

- *u dvostrukom smislu* 156 631
- *nastanak najamnih radnika* 156 157 300 631 632 651 670 671
- *njihov odnos zavisnosti* 505 509 542-546 677-679
- *povećanje broja najamnih radnika* 350 542-544
- *podela rada* 311 312 317 320-322 428 429 431 432
- *kao dodatak mašini* 374-375 445 571
- *fabrički radnici* 371-378 397 398
- *duhovno i telesno kržljanje radnika* 321-323
- *prezaduženost radnika* 578
- *glavni radnik u fabrici* 372 487
- *vidi i Poljoprivredni radnik, Proletarijat, Način ishrane radnika i Stambene prilike*

Radnička aristokratija 591

Radnička armija, aktivna 564 565 569-571

Radnička klasa

— i kapital 265 266 279 361 363 500 513-514

— reprodukcija radničke klase 504 - 506 512

— i revolucija 14 17 432 672 673

— u Nemačkoj 17 18

— u Engleskoj 14 256 269 270

— vidi i *Proletarijat, Klasne borbe*

Radničke generacije

— brzo smenjivanje radnika 241 242 568

Radnički statuti 243-245 651-653

Radno vreme

— kao mera vrednosti 48

— društveno potrebno radno vreme

46-48 53 59 61 77 104 157 171

172 178 182 183 195 291 309 486

— potrebno radno vreme 195-198

200 205-208 210 212 214 281-

283 285 286 308 448 452 465

— višak radnog vremena 195 207

215 483

— u komunizmu 80

— Seniorov »poslednji čas« 201-205

Rasipanje

— feudalnih gospodara 523 525

— kapitalista 523 524 582

— radne snage 349 409 465

— materijala 297

— vidi i *Razbojništvo*

Raspodela 80

Rat

— ratna služba ubrzo propast rimskih plebejaca 642

— ratna služba ubrzo propast slobodnih nemačkih seljaka 642

Razboj 330 331 338 339 380 382 394 398

Razmena 61-86 100-103 147-151

— stvaranje robne razmene 69 87 88 314

— i ekvivalentski oblik 61 63 66 69 - 70

— razmena proizvoda 76 77 94 102 108 140 314

— neposredna razmena proizvoda 87 88 107 108

— Ricardo o razmeni 78

— Say o razmeni 151

Razmena proizvoda vidi *Razmena*

Razmenska vrednost 44-46 65 69

81 82 84 86 100 124 140 141 146-148 211 696

Razmenska vrednost

— pojavni oblik vrednosti 45 54

— vidi i *Oblik vrednosti*

Razvitak u sociološkom smislu 14 17 24

Realizacija robe 86 100 101 126

Reformacija 636-638

Regulisanje reka (kanalizacija) 452

Relejni sistem 251-254 259-263 280 373; vidi i *Sistem smena*.

Religija 75 79 80 82 237 544-546 549 630 657

— istorija religije 330

Renta 32 206 467 521 527

— pretvaranje naturalne rente u novčanu 131 132

— zemljišna renta 132 448 497 589

614 628 629 642 656

— gradska zemljišna renta 583

— zemljišna renta i fiziokrati 83

Rentijer 665

Reprodukcija 82 132

— uslov postojanja svakog društva 499

— uslovi kapitalističke reprodukcije 499-510

— prosta reprodukcija 499-510 512 513 516-518 542

— proširena reprodukcija 511-542 547; vidi i *Akumulacija kapitala*

— proširena reprodukcija u različitim društveno-ekonomskim formacijama 527 528

Revolucija

— ne pravi se pomoću zakona 662

— i radnička klasa 14 17 22

— fabrički sistem kao njena polazna tačka 443

— mirnim i zakonskim sredstvima 34

— od 1848. — 21

— vidi i *Francuska*

Revolucija, socijalistička 432 443 672 673

Rezervna armija, industrijska 431 443 444 556 - 571 586 625 626

— i sezonski rad 423

— vidi i *Relativni porast stanovništva*

Rezervni fond 465 499

Rim 83 97 150 258 642

Roba 109 125

— analiza robe 13 43 74 81 156 179

— proizvod samostalnih i među sobom nezavisnih privatnih radova 50 75

— dvostrukih karakter robe 43 - 46 48 - 54 65 74 76 85

— podvajanje robe u robu i novac 86/87 93 102

— fetiški karakter robe 74-84 92

- Robna proizvodnja* 77 137 156 309 518
 — njeni istorijski uslovi 156 157
 — u najrazličitijim načinima proizvodnje 109 156
 — opšta pretpostavka kapitalističkog načina proizvodnje 315
 — društvena podela rada — uslov postojanja robne proizvodnje 49 50
- Robni promet* 107-112 114-117 123 124 127 137-152 156 157
 — formula prostog robnog prometa 137 - 145
 — nije izvor viška vrednosti 145-152
- Ropstvo* 64 89 155 178 179 270 298 300 393 476 527 642 669 677 679
 — oblik viška rada 195 211 474
 — oruđa za rad u ropstvu 178 179
 — torijevske simpatije prema ropstvu 229 645
 — Aristotel o robovskom radu 83
- Rudarstvo* 166 410 441 487 505 532 682
 — broj zaposlenih 393 395 558
 — položaj radnika 269 589-591
 — rad žena 230 349 439 440
 — dečji rad 349 438
 — rad u rudnicima zlata 211 662
 — truk-sistem u engleskim rudnicima 161 590
 — zakoni o rudnicima 435 437-439 441 442
- Rumunija* 212-214
Rusija 213 495 639
- Sadržina i oblik* 44 80 81 297 515
- Saobraćajna sredstva* 315 399 424
 — njihov prevrat uslovljen revolucijom u načinu proizvodnje u industriji i poljoprivredi 340
- Seljački rat* 212
- Seljaštvo*
 — eksproprijacija zemlje 633-648 666 667
 — srednjovekovni seljaci 48; vidi i *Feudalizam*
 — slobodni seljaci 212 213 632 633 642
 — jomenrija 636 638 639
 — seljaci-kulučari 212 213
 — pretvaranje sitnih seljaka u najamne radnike 659
- Sezonski rad* 423 - 425
- Shifting-system* 261
- Sicilija* 452
- Sirotninjski domovi* 240 357
- Sirovina* 169 173 184 189-190 198-200
- Sirovina*
 — je predmet rada pročišćen ranijim radom 164 166
 — kao polufabrikat ili stupnjevani fabrikat 166/167
 — kao glavna i kao pomoćna materija 166/167
 — necelishodan utrošak sirovine 178
- Sistem državnih dugova* 662 665-667 682
- Sistem grupa* 353 613-616
- Sistem mašina* 335-339 342
- Sistem smena* 230-236 259
 — vidi i *Relejni sistem*
- Sistem zaštitnih carina* 496 661 662 667
- Sitni posed*
 — u Francuskoj 21 613
- Sitno preduzeće* 434 443 671
- Sjedinjene Američke Države* 407 444-446 666 674
 — ekonomski razvitak 400
 — ropstvo 393 669
 — ropstvo kočii svaki radnički pokret 270
 — useljavanje 341 629 674 680 681
 — fabričko zakonodavstvo 243 244
- Skitničenje*
 — zakoni protiv skitničenja 648 - 651
- Skupoća* 464
- Sloboda* 71 162
 — i nužnost 100 101
 — kapitala 251 318 593
 — potčinjavanje lične slobode 445
 — iluzije o slobodi u kapitalizmu 474
- Slobodna trgovina* 21 33 215 253 254 264
 — torbani slobodne trgovine 65 413
 — pristalice slobodne trgovine 262 425 474 661
- Smrt od gladi* 418 579 581 593
- Smrtnost* 229
 — radničke dece 352 353
 — u fabričkim srezovima u poređenju sa poljoprivrednim srezovima 264
 — londonskih tipografa i krojača 412
 — vidi i *Smrt od gladi*
- Socijalizam* vidi *Komunizam*
- Socijalizam, sitnoburžoaski*
 — utopija o neposrednoj razmenljivosti robe 71
 — i robna proizvodnja 85 88
- Sofistika* 21 23
- Srebro* 135 136
 — kao novčana roba 97
 — odnos vrednosti srebra i zlata 95 96
 — dobijanje srebra 134

- Srednji vek* 91 381 449 632 633 661 665
- karakteristike evropskog srednjeg veka 78 79
 - i katolicizam 83
 - kooperacija u srednjem veku 299
 - propast feudalnih dužnika 127
 - virmani u srednjovekovnom Lionu 129
 - srednjovekovni esnaf 278
 - vidi i *Feudalizam*
- Sredstva za proizvodnju* 156 157 166 167-170 181-190 199 211 295 317 447 552 671
- i proizvodna snaga rada 47/48 549 550
 - materijalno obličje postojanog kapitala 193
 - sa stanovišta procesa oplodavanja vrednosti 230
 - vidi i *Instrumenti za rad, Sredstva za rad, Mašine, Sirovina*
- Sredstva za rad* 164 165-167 183 184 190 198-200 374-376 447 532
- njihova važnost za ocenjivanje iščezlih ekonomskih društvenih formacija 165
 - sredstva za rad otkrivaju i društvene odnose 165
 - merilo su za stupnjeve razvitka čovekove radne snage 165
 - zemlja kao sredstvo za rad 164 165
 - mehanička sredstva — kostur i mišićni sistem proizvodnje 165
 - sistem sudova proizvodnje 165
 - njihovo fizičko rabačenje 184 185 238 343 344 358
 - njihovo moralno rabačenje 190 358 420 507
 - necelishodni utrošak sredstava za rad 178
- Stambene prilike* 411 509 579
- gradskih radnika 581-587 592
 - u rudarskim srezovima 589-591
 - na selu 603-613 624
- Staro doba* vidi *Antika*
- Statistika*
- socijalna statistika u Nemačkoj i ostalim zapadnim zemljama Evrope u poredenju s Engleskom 14
- Stepen eksploatacije* vidi *Višak vrednosti*
- Stvaranje zaliha* 519
- Sudovi*
- engleski sudovi 225-227 259 260 262 266 376 377 650 654
 - u feudalizmu 298
- Suprotnost* 71 102 383 496
- upotrebnne vrednosti i vrednosti 65 87 102 109
 - robe i novca 87 129/130
 - umnog i ručnog rada 447
 - grada i sela 314 445 446
 - između klasa 21
 - jedinstvo i borba suprotnosti 108/109 110
- Supstancija vrednosti* 46 47 48 51 52 64 687-688
- Sušтина i pojava* 470 472 475 476 477 501
- Suvišno stanovištvo, relativno* 240 241 349 386 399 556-567 671 586 623 626 677 682
- različiti oblici njegove egzistencije 567-570
 - posledica kapitalističke primene mašina 361 382 464
 - i industrijski ciklusi 559-561 564 567
 - suvišno poljoprivredno stanovništvo 564 611-613 616 623
 - Ricardo o suvišnom stanovništvu 383 559
 - vidi i *Nezaposlenost, Rezervna armija*
- Svest, buržoaska* 318
- Svest, društveni oblici* 83
- Sveta alijansa* 21
- Svetska trgovina* 133 135 394 395
- Svetsko tržište* 133 - 136 137 316 340 399-402 403 424 492 496 560 632 670 672
- engleske mere i novac na svetskom tržištu 29
 - prepunjenost svetskog tržišta 385 400
- Svojina*
- na sredstva za proizvodnju 211
 - društvena, kolektivna 671
 - preobražaj svojine 18
 - zajednička svojina 79 213 30;
 - opštinska svojina 633 640-643
 - uzurpiranje opštinske svojine 634 635 637-643 647 656
 - *privatna svojina* 87 213 671 674
 - rimska i germanska privatna svojina 79
 - pretvaranje svojine stečene sopstvenim radom u kapitalističku privatnu svojinu 671-682
 - *kapitalistička svojina* 169
 - negacija kapitalističke svojine 672
 - *svojina u komunizmu* 80 672
 - vidi i *Zemljišna svojina*
- Sweating-system* (znojni sistem) 487

- Šegrti* 245 429 524
Šivaća mašina 417-491
Školske prilike
 — u Engleskoj 354-356 428 435
Škotska 132 575 643 - 648 653
 — ukidanje kmetstva 638
Španija 452 662 664
Spekulacija 140 174 190 242 523 591 666 682
Štamparija 429
Štampanje katuna
 — broj zaposlenih 558
 — primena mašina 347
 — fabrički zakoni 265 356
Štedljivost 178 524
 — Malthus o štednji 519
 — vidi i *Ekonomija*
Strajk 377 386 387 402 654
 — mašinskih radnika (1851) 386
 — radnika pamučne proizvodnje u Prestonu (1860/61) 402
 — tkача pantljika u Koventriju (1860) 488
 — londonskih građevinskih radnika (1860 - 1861) 210 481
 — tkача u Darvenu (1863) 377
 — tkaljа u Viltširu (1863) 376 377
 — grnčara (1866) 377
 — poljoprivrednih radnika u Bakin-gemširu (1867) 226
 — belgijskih rudara (1867) 529
Švajcarska
 — fabričko zakonodavstvo 248-249 444
 — proizvodnja časovnika 307
Švedani 639

Tableau économique 521
Takmičenje 292 295
Tehnika 279 283 303 320 333 372 384 399 409 431 533 534
Tehnologija 47 422 430 432 445
 — istorija tehnologije 330
Telegraf 423
Teologija
 — legenda o teološkom prvom grehu 630
Teorija kolonizacije 674-682
Teorija kompenzacije 388-396 565 566
Teorije o novcu
 — istorija teorija o novcu 13
 — currency principle 135
 — currency-škola 548
 — little shilling men 208
Teorija o uzdržljivosti (uzdržavanja)
 175 205 521-527 537 630
Terminologija 29 32 195

Transportna industrija
 — i svetsko tržište 394
 — vidi i *Saobraćajna sredstva*
Tredjunioni 228 487 491 566
 — zakonsko priznanje 653
Trgovina
 — spoljna trgovina 512 560
 — unutrašnja trgovina 560
 — trgovina na veliko 425
 — vidi i *Svetska trgovina, Svetsko tržište*
Trgovina prnjama 410
Trgovina robljem 239 351 393 476 662 663
 — u doba prvobitne akumulacije 669 670
Trgovачki kapital 137 144 320 661
Trgovinska dobit 497
Trgovinski bilans 134
Trgovinski kapital 151 152 448
Tridesetogodišnji rat 623 646 556
Troškovi proizvodnje 473
Truk-sistem 161 416 590
Tržište
 — stvaranje unutrašnjeg tržišta 657 - 661
 — vidi i *Robno tržište, Tržište rada, Svetsko tržište*
Tržište rada 137 151-157 160-162 169 239-241 271 272 275 350-352 472 482 486 487 506 542 556 557 559 560 563-567 678 681-682
 — kao poseban oblik robnog tržišta 156
 — dejstvo mašina na tržište rada 352
Turska 132 661
Tvrđičluk 519 522 523

Upotrebna vrednost 43 44 45-54 57 61 65-67 81 83 87-89 140 146-148 170-172 182 183 186
 — povezanost prirode i rada 50
 — društvena upotrebna vrednost 48
 — materijalni nosioci razmenske vrednosti 44
 — uloga u procesu razmene 86 87
Uslovi proizvodnje 183
 — dati društveni uslovi proizvodnje 172
 — prosečni društveni uslovi proizvodnje 173
Uzrok i posledica 560 562

Vaspitanje 583
 — spajanje nastave i gimnastike sa proizvodnim radom 427 428

Vaspitanje

- i fabrički zakoni 354-356 426
- 427 431 438 439
- u komunizmu 428 431
- Owen o vaspitanju 269 428
- Smith o osnovnoj nastavi 323

Veleposcd 21 640

- Veličina vrednosti* 46-48 52 53 59-61
- 67 70 72 74 77 81 92 100 140 141
- 143 147 470
- njeno merenje 47 76/77
- mogućnost odstupanja cena od veličine vrednosti 100

Visoke peći 422

- Višak rada* 195-200 206-222 236
- 281-285 448 449-453 466-469
- 474 514
- u starom veku 211
- u ropstvu 195 211 474 476
- u feudalizmu 211-214 474 501
- najamni rad kao oblik viška rada 195 474
- u vreme kriza 215 216

Višak vrednosti 141-145 170 198

- 199 513-521
- priraštaj ili višak preko prvobitne vrednosti 141
- robni promet nije izvor viška vrednosti 145-152
- apsolutni višak vrednosti 283 362 448 449
- relativni višak vrednosti 281-283 284-288 360 363 448 449
- ekstravišak vrednosti 285 286
- stopa viška vrednosti 191-193 194-196 197-205 207 213 273 - 277 360 449 460 528 533
- različite formule za stopu viška vrednosti 466-469
- metodi za izračunavanje stope viška vrednosti 196-197
- masa viška vrednosti 273-277 360 528 537
- činioци koji određuju veličinu viška vrednosti 456-464
- i povećanje broja stanovništva 277
- pretvaranje viška vrednosti u kapital 511-518
- podela viška vrednosti 198 471 521 522 537 542
- fiziokrati o višku vrednosti 469
- Ricardo o višku vrednosti 453 - 454 457-459
- Smith o višku vrednosti 469

Vlast

- uloga u istoriji 631/632
- kao ekonomska tendencija 662

- odlučuje između jednakih prava 210

- vanekonomska, neposredna vlast 651

- državna vlast 651 652 662

Vodena snaga 334 335 536

Vrednost 43-76 81 83 84 86-89 94

146-149 153 170-172 174 181-

186 195 283 470 685-705

- analiza vrednosti 81 82

- društveni odnos 54 57 62 63 65 -

67 71 74-77 80 82 83 84 90-91 104

- prosta grušavina bezličnog ljudskog

rada 46 51 56 63 67 71

- mera vrednosti 93 - 96

- individualna i društvena vrednost

295

- istorija teorije vrednosti 13

- vulgarna ekonomija o vrednosti 81

82

- Bailey o vrednosti 67

- Petty o vrednosti 99

- Ricardo o vrednosti 81 82 84

171 470 535

- Say o vrednosti 472

- Smith o vrednosti 53 81

Vrednost novca 656

Vrednost proizvoda 181 189 192 466

Vulgarna ekonomija 20 21 81 82 108

109 274 276 443 446 455 458 473

474 495 496 526 527 539

- u suprotnosti s klasičnom poli-

tičkom ekonomijom 81

- nemačka vulgarna ekonomija o

«Kapitalu» 22

- vulgarizovanje Ricardove teorije u

Engleskoj 21

- o stvaranju viška vrednosti 195

196 201-205 453 454

- o vrednosti 60

- o novcu 91

- pretpostavlja da se tražnja i po-

nuda poklapaju 147

- smatra da mašine istiskuju radnike

388-391

- vidi i *Apologetika*, *Maltuzijanstvo*

Zakon populacije vidi *Zakon o sta-*

novništvu

Zakon viška vrednosti

- kao zakon ekonomskog kretanja

modernog društva 17

- proizvodnja viška vrednosti ili

sticanje vrednosti - apsolutni

zakon kapitalističkog načina pro-

izvodnje 547

- zakon koji određuje masu viška

vrednosti 273-276

- Zakon vrednosti* 47 48 77 171 276 295-297 317 461 471 472 493
 – primena zakona vrednosti na razne nacionalne dane 461 493
- Zakoni* 23 77 278
 – i tendencije 14
 – prirodni zakoni 24 304
 – društveni zakoni 14 23-25 77 304 431 464
 – ekonomski zakoni 24 77 86
 sprovođenje ekonomskih zakona 14 99 431 549
 – zakon robne razmene 146 147 153 176 177 209-211 513-516 518
 – zakon ponude i tražnje 390 564 565-567 626 651 678-679 681
 – preobraćanje zakona svojine robne proizvodnje u zakone kapitalističkog prisvajanja 514-516
 – zakoni kapitalističkog načina proizvodnje 254
 – unutrašnji zakoni kapitalističke proizvodnje kao prinudni zakoni konkurencije 242 284
 – zakon viška vrednosti kao zakon ekonomskog kretanja modernog društva 17
 proizvodnja viška vrednosti ili sticanje viška – apsolutni zakon kapitalističkog načina proizvodnje 547
 zakon koji određuje masu viška vrednosti 273-276
 – opšti zakon kapitalističke akumulacije 542 543 549 570
 – zakon najamnine 477 492
 – zakon o smanjenju zemljišnih proizvoda 446
 – zakon opticaja novca 113-116 120 130 132-133
 specifični zakon opticaja papirnog novca 120
 – vidi i *Zakon stanovništva*, *Zakon vrednosti*
- Zakon o bankama od 1844.* 133 681
Zakon o desetočasovnom radnom danu 203-205 252 253 255-257 259 260 262 263 271 272 481
- Zakoni o koaliciji* 402
Zakon o sirotinji 382 596 604 637 638
Zakon o stanovništvu 24 548 549 558
Zakoni o žitu 21 629
 – ukidanje zakona o žitu 253 254 403 406 597 - 599
- Zakoni protiv udruživanja* 652 654
- Zakonodavstvo*
 – o radnim ugovorima 155 651 652
 – protiv skitničenja 648 - 651
 – vidi i *Fabričko zakonodavstvo*
- Zakupi*
 – koncentracija zakupa 628 629
- Zakupnici* 661
 – postanak kapitalističkih zakupnika 655-657
- Zanat* 289 300-304 310 326-328 330-331 407-408 418 419 420 429 433 436 449 552 569 661 665 673
 – dejstvo mašina na zanate 396 399 400
- Zelenaški kapital* 137 151 152 448 522 661
 – Luther o zelenaškom kapitalu 522 523
- Zemlja*
 – kao opšti predmet čovekovog rada 164
 – kao sredstvo za rad 164 165
- Zemljišna aristokratija* 597 598 639
Zemljišna renta vidi *Renta*
- Zemljišna svojina* 83 137 595-599 603 633 634 637 - 639 643 655
- Zemljoposrednici* 497 509 525 526
- Zemljoradnik* vidi *Poljoprivredni radnik*
- Zemljoradnja* (poljoprivreda) 165 166 381 532 568 569 598 599 655-660
 – i krupna industrija 444 - 446 660
 – upotreba mašina 323 324 444 445 599
 – primena nauke 445
 – kooperacija u zemljoradnji 294 295
 – prevrati (revolucije) u zemljoradnji 381 382 395 625 628 656 657
- Zlato* 122 123 135 136
 – kao specifična ekvivalentna roba 93
 – kao novčana roba 93 97
 – odnos vrednosti zlata i srebra 95 96 100 101 133
 – uticaj promena njegove vrednosti na funkcije novca 96/97
 – dobijanje zlata 134 136
 – vidi i *Novac*
- Znak vrednosti* 183
- Železo* 393
Železnica 134 340 495 555 560 565 588 682
 – prekovremeni rad i nesreće 226 227
 – i sezonski rad 423

Sadržaj

	Strana
Napomena Redakcije	7
Karl Marx. Predgovor prvom izdanju ...	13
Karl Marx. Pogovor drugom izdanju	19
Karl Marx. Predgovor francuskom izdanju ...	26
Karl Marx. Pogovor francuskom izdanju	27
Friedrich Engels. Uz treće izdanje	28
Friedrich Engels. Predgovor engleskom izdanju ...	31
Friedrich Engels. Uz četvrto izdanje	35

KNJIGA PRVA

Proces proizvodnje kapitala

PRVI ODELJAK

ROBA I NOVAC

Glava prva. <i>Roba</i>	43
1. Dva činioca robe: upotrebna vrednost i vrednost (supstancija vrednosti i veličina vrednosti)	43
2. Dvojaki karakter rada predstavljenog u robama	49
3. Oblik vrednosti ili razmenska vrednost	54
A) Prost, pojedinačan ili slučajan oblik vrednosti	54
1) Dva pola izraza vrednosti: relativni oblik vrednosti i ekvivalentski oblik	54
2. Relativni oblik vrednosti	55
a) Sadržina relativnog oblika vrednosti	55
b) Kvantitativna određenost relativnog oblika vrednosti	58
3. Ekvivalentski oblik	60
4. Celina prostog oblika vrednosti	64

	Strana
B) Potpuni ili razvijeni oblik vrednosti	66
1. Razvijeni relativni oblik vrednosti	66
2. Posebni oblik ekvivalenta	67
3. Nedostaci potpunog ili razvijenog oblika vrednosti	67
C) Opšti oblik vrednosti	68
1. Izmenjeni karakter oblika vrednosti	69
2. Odnos između razvitka relativnog oblika vrednosti i razvitka ekvivalentnog oblika	70
3. Prelaz iz opšteg oblika vrednosti u novčani oblik	72
D) Novčani oblik	72
4. Fetiški karakter robe i njegova tajna	73
Glava druga. <i>Proces razmene</i>	85
Glava treća. <i>Novac ili robni promet</i>	93
1. Mera vrednosti	93
2. Prometno sredstvo	101
a) Metamorfoza roba	101
b) Opticaj novca	109
c) Moneta. Znak vrednosti	118
3. Novac	122
a) Obrazovanje blaga	122
b) Platežno sredstvo	127
c) Svetski novac	133

DRUGI ODELJAK

PRETVARANJE NOVCA U KAPITAL

Glava četvrta. <i>Pretvaranje novca u kapital</i> ...	137
1. Opšta formula kapitala ...	137
2. Protivrečnosti opšte formule	145
3. Kupovanje i prodavanje radne snage ...	154

TREĆI ODELJAK

PROIZVOĐENJE APSOLUTNOG VIŠKA VREDNOSTI

Glava peta. <i>Proces rada i proces oplodavanja vrednosti</i> ...	163
1. Proces rada	163
2. Proces oplodavanja vrednosti	170
Glava šesta. <i>Postojani kapital i promenljivi kapital</i>	181

	Strana
Glava sedma. <i>Stopa viška vrednosti</i>	191
1. Stepen eksploatacije radne snage	191
2. Predstavljanje vrednosti proizvoda srazmernim delovima proizvoda	198
3. Seniorov »poslednji čas«	201
4. Višak proizvoda	205
Glava osma. <i>Radni dan</i> ...	207
1. Granice radnog dana	207
2. Kurjačka glad za viškom rada. Fabrikant i bojar	211
3. Grane engleske industrije u kojima zakon ne ograničava eksploataciju	218
4. Dnevni i noćni rad. Sistem smena	230
5. Borba za normalan radni dan. Prinudni zakoni za produžavanje radnog dana od sredine 14. do kraja 17. veka	237
6. Borba za normalan radni dan. Prinudno zakonsko ograničavanje radnog vremena. Englesko fabričko zakonodavstvo od 1833. do 1864.	249
7. Borba za normalan radni dan. Uticaj engleskog fabričkog zakonodavstva na druge zemlje	268
Glava deveta. <i>Stopa i masa viška vrednosti</i>	273

ČETVRTI ODELJAK

PROIZVOĐENJE RELATIVNOG VIŠKA VREDNOSTI

Glava deseta. <i>Pojam relativnog viška vrednosti</i>	281
Glava jedanaesta. <i>Kooperacija</i>	289
Glava dvanaesta. <i>Podela rada i manufaktura</i>	301
1. Dvojako poreklo manufakture	301
2. Delimični radnik i njegov alat	303
3. Dva osnovna oblika manufakture — heterogena manufaktura i organska manufaktura	306
4. Podela rada u manufakturi i podela rada u društvu	313
5. Kapitalistički karakter manufakture	320
Glava trinaesta. <i>Masine i krupna industrija</i> ...	329
1. Razvitak mašina	329
2. Prenosjenje vrednosti mašine na proizvod ...	342

	Strana
3. Prva dejstva mašinskog načina rada na radnika ...	349
a) Kapital prisvaja dopunske radne snage. Rad žena i dece ...	349
b) Produžavanje radnog dana	357
c) Intenzifikacija rada	362
4. Fabrika	371
5. Borba između radnika i mašine	379
6. Teorija kompenzacije koja se odnosi na radnike istisnute mašinama... .. .	388
7. Odbijanje i privlačenje radnika usled razvitka mašinske proizvodnje. Krize pamučne industrije	396
8. Revolucionisanje manufakture, zanatstva i kućnog rada kao delo krupne industrije	407
a) Ukiđanje kooperacije zasnovane na zanatu i podeli rada	407
b) Reakcija fabričkog sistema na manufakturu i kućni rad	408
c) Moderna manufaktura	409
d) Moderni kućni rad	412
e) Prelaz moderne manufakture i kućnog rada u krupnu industriju. Ubrzavanje te revolucije primenom fabričkih zakona na te načine rada	416
9. Fabričko zakonodavstvo. (Odredbe o zdravlju i vaspitanju.) Njegovo proširivanje na celu Englesku	425
10. Krupna industrija i poljoprivreda	444

PETI ODELJAK

PROIZVOĐENJE APSOLUTNOG I RELATIVNOG VIŠKA VREDNOSTI

Glava četrnaesta. <i>Apsolutni i relativni višak vrednosti</i>	447
Glava petnaesta. <i>Menjanje veličine cene radne snage i viška vrednosti</i>	456
I. Veličina radnog dana i intenzivnost rada postojane (date), proizvodna snaga rada promenljiva	457
II. Postojan radni dan, postojana proizvodna snaga rada, intenzivnost rada promenljiva	460
III. Proizvodna snaga i intenzivnost rada postojane, radni dan promenljiv	461
IV. Istovremene promene u trajanju, proizvodnoj snazi i intenzivnosti rada	463
Glava šesnaesta. <i>Različne formule za stopu viška vrednosti</i>	466

SESTI ODELJAK

NAJAMNINA

Glava sedamnaesta. <i>Pretvaranje vrednosti odnosno cene radne snage u najamninu</i>	470
Glava osamnaesta. <i>Najamnina od vremena</i> ...	477
Glava devetnaesta. <i>Najamnina od komada</i>	484
Glava dvadeseta. <i>Nacionalna različnost najamnina</i>	492

SEDMI ODELJAK

PROCES AKUMULACIJE KAPITALA

Glava dvadeset prva. <i>Prosta reprodukcija</i>	499
Glava dvadeset druga. <i>Pretvaranje viška vrednosti u kapital</i> ...	511
1. Kapitalistički proces proizvodnje u proširenom razmeru. Pretvaranje zakona svojine robne proizvodnje u zakone kapitalističkog privržanja	511
2. Pogrešno shvatanje reprodukcije u proširenom razmeru od strane političke ekonomije	519
3. Podela viška vrednosti na kapital i dohodak. Teorija uzdržavanja	521
4. Okolnosti koje nezavisno od srazmerne podele viška vrednosti na kapital i dohodak određuju obim akumulacije: stepen eksploatacije radne snage, proizvodna snaga rada, povećavanje razlike između primenjenog i utrošenog kapitala, veličina predujmljenog kapitala	528
5. Takozvani fond rada	537
Glava dvadeset treća. <i>Opšti zakon kapitalističke akumulacije</i> ...	541
1. Pri nepromenjenom sastavu kapitala, tražnja za radnom snagom raste s akumulacijom	541
2. Relativno opadanje promenljivog dela kapitala u toku akumulacije i koncentracije koja je prati	549
3. Progresivna proizvodnja relativno suvišnog stanovništva ili industrijske rezervne armije	556
4. Različiti oblici egzistencije relativno suvišnog stanovništva. Opšti zakon kapitalističke akumulacije	567

	Strana
5. Ilustracija opšteg zakona kapitalističke akumulacije ...	574
a) Engleska od 1846. do 1866.	574
b) Rdavo plaćeni slojevi britanske industrijske radničke klase	579
c) Pokretno stanovništvo	587
d) Dejstvo kriza na najbolje plaćeni deo radničke klase	591
e) Britanski poljoprivredni proletarijat ...	595
f) Irska	617
Glava dvadeset četvrta. <i>Takozvana prvobitna akumulacija</i>	630
1. Tajna prvobitne akumulacije	630
2. Eksproprijacija seljaštva od zemlje	633
3. Krvavo zakonodavstvo protiv eksproprijisanih od kraja 15. veka. Zakoni za obaranje najamnine	648
4. Postanak kapitalističkih zakupnika... ..	655
5. Reakcija poljoprivredne revolucije na industriju. Stvaranje unutrašnjeg tržišta za industrijski kapital	657
6. Postanak industrijskog kapitaliste	661
7. Istorijska tendencija kapitalističke akumulacije ...	671
Glava dvadeset peta. <i>Moderna teorija kolonizacije</i>	674
PRILOG	
Dodatak glavi prvoj, 1. OBLIK VREDNOSTI	685
DODATAK	
Citati na jeziku originala	709
NAPOMENE I REGISTRI	
Napomene	749
Literatura	768
Registar imena	809
Spisak mera i novčanih jedinica	835
Registar pojmova	837
ILUSTRACIJE	
Naslovna strana 1. izdanja I toma «Kapitala»	15
Marxovo pismo La Châtre-u, izdavaču I toma «Kapitala» na francuskom jeziku	26-27

K. MARX – F. ENGELS

DELA • tom 21

KAPITAL I

●
Pripremili za štampu saradnici
Instituta za izučavanje radničkog pokreta
Milorad Simonović, Gligorije Ernjaković i
Slobodanka Kovalević

●
Nacrta za korice *Eduard Stepančić*
Tehnički urednik *Borivoje Miladinović*
Korektor *Branka Sjeran*

●
Izdavači
Izdavačko preduzeće Prosveta
Beograd, Dobračina 30
Institut za izučavanje radničkog pokreta
Beograd, Trg Marksa i Engelsa 11

●
Štampa
„Birografika“
Subotica, Trg Lazara Nešića 9

●
Ovo izdanje doštampano je u 7.000
primeraka fototipskim putem na osnovu
izdanja „Prosvete“ iz 1970. godine.

